DOSTOJEVSKI

BRAĆA KARAMAZOVI

DJELA F. M. DOSTOJEVSKOGA

Jedanaesti i Dvanaesti svezak

Urednik

JAKŠA KUŠAN

Naslov izvornika

БРАТЬЯ КАРАМАЗОВЫ

Prema izdanjima

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1957

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1935

F. M. DOSTOJEVSKI

BRAĆA KARAMAZOVI

Preveli
VELJKO LUKIĆ
i
JAKŠA KUŠAN

ČETVRTO IZDANJE

ZNANJE ZAGREB 1979

Likovno opremio
BORIS DOGAN

POSVEĆENO
ANI GRIGORJEVNOJ
DOSTOJEVSKOJ

»Zaista, zaista vam kažem: ako zrno pšenično padnuvši na zemlju ne umre, onda samo ostane; ako li umre, mnogo roda rodi.«

(EVANĐELJE PO IVANU, Gl. XII, 24.)

PREDGOVOR

Započinjući pisati životopis svog junaka, Alekseja Fjodorovića Karamazova, u nekoj sam dvoumici. A evo zašto: iako sam nazvao Alekseja Fjodorovića svojim junakom, ipak i sam znam da nije nikako velik čovjek, te zato i predviđam da će me otprilike neminovno pitati ovako: po čemu je znamenit vaš Aleksej Fjodorovič te njega izabraste za svog junaka? Što je on to uradio? Tko ga zna i po čemu? I zašto ja, čitalac, moram tratiti vrijeme proučavanjem činjenica iz njegova života?

Posljednje je pitanje najodsudnije, jer mogu na nj jedino ovo da odgovorim: »Možda ćete sami razabrati iz romana«. Ali, ako pročitaju roman i ne razaberu, pa se ne slože s tim da je znamenit moj Aleksej Fjodorovič? Ovo rekoh jer, na žalost, to predviđam. Za mene je znamenit, ali potpuno sumnjam hoću li moći to i čitaocu dokazati. Posrijedi je to što je on, recimo, poslenik, ali poslenik neodređena poziva, još neobjašnjen. Uostalom, čudnovato bi bilo u ovo vrijeme, kao što je naše, zahtijevati da poziv bude jasno određen. Jedno je, doduše, prilično nesumnjivo: to je čovjek neobičan, štaviše, osobenjak. Ali neobičnost i osobenjaštvo prije škode nego što daju pravo na pažnju, poglavito kad svi teže za tim da sjedine ono što je posebno i nađu bilo kakav opći smisao u sveopćoj besmislici. A osobenjak je u najviše slučajeva nešto posebno i izdvojeno. Nije li tako?

Ali, ako se i ne složite s ovom posljednjom tezom, te odgovorite: »Nije tako« ili »nije uvijek tako«, ipak ću se, vjerojatno, duhovno ohrabriti što se tiče važnosti junaka Alekseja Fjodorovića. Ne samo, naime, da osobenjak »nije uvijek« nešto posebno i izdvojeno, nego se, naprotiv, dešava da on, uostalom, i nosi kadšto u sebi jezgru cjeline, dok su ostali

ljudi njegove epohe — svi, na neko vrijeme, bog bi znao zašto, otrgnuti od njega nekakvim burnim vjetrom...

Ne bih se, uostalom, upuštao u ova vrlo suhoparna i zbrkana tumačenja, već bih otpočeo sasvim jednostavno, bez predgovora: svidi li se, ionako će pročitati; ali nevolja je u tome što imam jedan životopis, a dva romana. Glavni je roman drugi — to je djelatnost mog junaka već u naše doba, baš danas. A prvi se roman desio još prije trinaest godina, i gotovo i nije roman, već tek jedan moment iz rane mladosti moga junaka. Nikako ne mogu mimoići taj prvi roman, jer bi u drugom romanu bilo štošta nerazumljivo. Ali na taj se način još jače zapleće moja prvotna nezgoda. Kad već ja, to jest životopisac, držim da je možda i jedan roman suvišan o tako skromnom i neodređenom junaku, kako onda da objavim dva romana, i čime da objasnim tu svoju oholost?

Gubeći se u rješavanju ovih pitanja, odlučio sam da ih napustim bez svakog rješenja. Naravno, oštrouman čitalac davno je već spazio kako od samog početka na to smjeram, te se samo ljutio na mene što uzalud rasipam prazne riječi i skupocjeno vrijeme. Na ovo mogu već točno odgovoriti: rasipao sam prazne riječi i dragocjeno vrijeme prvo i prvo zbog učtivosti, drugo iz lukavstva: »Ipak je, tobože, unaprijed upozorio.« Uostalom, čak i volim što se moj roman »pored stvarnog jedinstva cjeline« sam od sebe razbio u dvije pripovijetke; upoznavši se s prvom, čitalac će moći već i sam prosuditi: je li vrijedno da se laća druge? Dakako, nikoga ništa ne veže, može odbaciti knjigu odmah nakon druge strane prve pripovijesti, pa je i ne otvoriti više. E, ali ima, eto, i takvih delikatnih čitalaca koji će svakako htjeti da pročitaju do kraja kako se ne bi prevarili u nepristranom sudu, a takvi su, na primjer, svi ruski kritičari. Pred takvima je ipak srcu lakše: ali i pored sve njihove točnosti i savjesnosti, dajem ipak sasvim umjestan prijedlog da ostave pripovijetku kod prve epizode. Pa, ovo je eto cijeli predgovor. Potpuno se slažem s tim da je suvišan, ali kad je već napisan, neka i ostane.

A sad evo romana.

PRVI DIO

PRVA KNJIGA

ŽIVOTOPIS JEDNE OBITELJI

I

FJODOR PAVLOVIČ KARAMAZOV

Aleksej Fjodorovič Karamazov bio je treći sin Fjodora Pavloviča Karamazova, vlastelina u našem kotaru, toliko čuvena u svoje vrijeme (a i danas ga još kod nas spominju) zbog svoje tragične i zagonetne smrti, od koje je proteklo punih trinaest godina i o kojoj ću pričati na svome mjestu. A sad ću reći o tom »vlastelinu«, kako su ga kod nas zvali (iako nije gotovo nikad cijelog života živio na svom dobru), tek toliko da je to bio neobičan tip, s kakvim se ipak dosta često susrećemo, to jest tip čovjeka ne samo prljava i razvratna nego ujedno i smušena — ali ipak od onih smušenjaka koji umiju izvrsno da vode svoje imovinske sitne poslove i, čini se, ništa drugo. Fjodor Pavlovič, na primjer, otpočeo je gotovo bez ičega, bio je jedan od najsitnijih vlastelina, oblizivao se oko tuđih stolova, gledao je da živi na tuđi račun, a međutim, u času njegove smrti našlo se u njega do stotinu tisuća rubalja gotova novca. I istovremeno bio ipak cijeloga svog života jedna od najsmušenijih budala u našem kotaru. I opet velim: to nije bila glupost; većina je tih budala prilično umna i lukava — ali je tu riječ baš o smušenosti, i to o nekoj osobitoj, nacionalnoj.

Ženio se dvaput i imao tri sina — najstarijega, Dmitrija Fjodoroviča, od prve žene, a ostalu dvojicu, Ivana i Alekseja, od druge. Prva žena Fjodora Pavloviča bila je iz prilično imućne i čuvene plemićke porodice Miusovih, također vlastelina u našem kotaru. Zašto se baš ta djevojka s mirazom, pa još lijepa, a uz to i okretna mudrica kakvih ima dosta u sadašnjem našem pokoljenju, a bilo ih je već i u prošlom, udala za takvu jadnu »ništariju«, kako su ga onda svi zvali, neću naširoko da pričam. Ta poznavao sam jednu djevojku, još u pretprošlom »romantičkom« pokoljenju, koja je poslije nekoliko godina potajne ljubavi prema jednom gospodinu, za koga se, uostalom, mogla uvijek lako udati, svršila ipak tako da je sama izmišljala nesavladive zapreke, te se za burne noći sunovratila, s visoke obale, slične litici, u duboku i brzu rijeku i utopila se u njoj samo zbog vlastitih kaprica, jedino radi toga da bude slična Shakespeareovoj Ofeliji, a da ta litica, koju je već poodavna zapazila i zavoljela nije bila toliko slikovita, već da je na njenu mjestu bila tek prozaična ravna obala, do tog samoubojstva ne bi možda nikako ni došlo. Ovo je istinit događaj, i moramo znati da se u našem ruskom životu za vrijeme dva ili tri posljednja pokoljenja desilo prilično takvih ili vrlo sličnih događaja. Isto je tako bio i postupak Adelaide Ivanovne Miusove bez sumnje odjek tuđih utjecaja, a također i misli, sputanih bijesom.[1] Prohtjelo joj se možda da pokaže žensku samostalnost, da pođe protiv društvenih uvjeta, protiv despotizma svog plemena i porodice, a uslužna uobrazilja uvjerila je, recimo, tek za jedan trenutak da je Fjodor Pavlovič, uza sve to što je tavoliz, ipak jedan od najsmionijih i najšaljivijih ljudi ove epohe, koja je prijelaz u sve ono najbolje, dok je on, međutim, bio tek pokvareni lakrdijaš, i ništa drugo. Čar je bila još i u tome što se sve to svršilo otmicom, a to je neobično laskalo Adelaidi Ivanovnoj. A Fjodor Pavlovič bio je onda čak i zbog svoga socijalnog položaja spreman na takve vratolomije, jer je silno želio da bilo kako dođe do karijere; prikrpiti se odličnoj porodici i dobiti miraz bješe vrlo primamljivo. Što se tiče uzajamne ljubavi, nje, čini se, nije bilo — ni u nevjeste, ni u njega, uza svu ljepotu Adelaide Ivanovne. I taj je slučaj bio možda jedinstven te vrsti u životu Fjodora Pavloviča, koji je bio vrlo razvratan čovjek cijeloga svog

[1] Riječi su iz Ljermontovljeve pjesme »Ne vjeruj, ne vjeruj, sanjaru mladi...« (1839).

života, spreman da se u trenutku prilijepi uz svaku suknju čim bi ga samo zovnula. Međutim, jedino ta žena nije izazvala u njemu, što se strasti tiče, nikakav osobit dojam.

Adelaida Ivanovna uvidjela je odmah nakon otmice da svog muža prezire, i ništa drugo. I tako se pokazaše posljedice braka neobično brzo. I pored toga što se porodica prilično brzo izmirila s događajem i uskočenici dala miraz, otpočeo je među supruzima najneuredniji život i vječna svađa. Pričalo se da je mlada žena pokazivala pri tom kudikamo više plemenitosti i uzvišenosti od Fjodora Pavloviča koji je, kako se sad zna, zdipio od nje još onda odjednom sav njen novac, oko dvadeset i pet tisuća, tek što ga bijaše primila, i te tisuće kao da za nju propadoše od tog vremena u vodu. Seoce i prilično lijepu kuću u gradu, što je također dobila kao miraz, nastojao je dugo vremena i svom silom prenijeti na svoje ime s pomoću nekakva krivotvorena spisa, i sigurno bi to i dobio i postigao, tako reći, jedino zbog prezira i odvratnosti koju pobuđivaše u svoje žene neprestanim svojim bestidnim iznuđivanjem i varanjem, jedino zbog njene duševne klonulosti, jer je u tom stanju pristajala na sve samo da ga se otrese. Na sreću, umiješala se porodica Adelaide Ivanovne i spriječila otimačinu. Sasvim je sigurno da je među supruzima dolazilo često do tuče, ali, po pričanju, nije tukao Fjodor Pavlovič ženu, nego je njega devetala Adelaida Ivanovna, žena vatrena, smiona, crnomanjasta, plahovita i tjelesno vrlo snažna. Napokon ostavi ona kuću i pobježe s nekim pukim sirotanom, seminaristom-učiteljem, ostavivši Fjodoru Pavloviču u naručju trogodišnjeg Mitju. Fjodor Pavlovič u tren oka okupi u kući čitav harem i otpoče najraskalašeniju terevenku, a u međučinovima putovaše gotovo po cijeloj guberniji, te se plačući jadaše svima i svakome na Adelaidu Ivanovnu što ga je ostavila, pričajući pri tom i takve potankosti o svom bračnom životu koje ne bi smio muž već od stida da priča. Ali, što je glavno, njemu kao da je bilo gotovo milo, i čak mu laskalo, da pred svima glumi svoju smiješnu ulogu uvrijeđena muža, te da čak, pretjerujući pri tome, priča potanko o uvredi koja mu je nanesena. »Čovjek bi pomislio kao da ste vi, Fjodore Pavloviču, unaprijeđeni, jer ste toliko zadovoljni uza svu vašu tugu«, govorahu mu podrugljivci. Mnogi su čak pridometali kako on želi da se pokaže u obnovljenom obliku lakrdijaša, i da se baš hotimice, samo da izazove što veći smijeh, drži tako kao da ne primjećuje svoj smiješan položaj. Tko zna, uostalom, možda se i tako držao što je bio

bezazlen. Najzad mu pođe za rukom da nađe tragove svoje uskočenice. Jadnica se nalazila u Petrogradu, kamo se preselila sa svojim seminaristom i ondje otvoreno prepustila potpunoj emancipaciji. Fjodor Pavlovič se odmah užurbao i stao spremati u Petrograd — zašto — ni on, dakako, nije ni sam znao. On bi, možda, onda zaista bio i otputovao, ali, odlučivši se na to, držaše u isti mah da ima potpuno pravo ako se, kako bi se ohrabrio, prije nego što krene na put ponovo upusti u bezgraničnu terevenku. I, eto, baš u to vrijeme dobi porodica njegove žene vijest da je ona umrla u Petrogradu. Umrla je nekako iznenada, na nekakvu tavanu, po pričanju jednih — od tifusa, a po kazivanju drugih, tobože, od gladi. Fjodor Pavlovič je saznao za ženinu smrt pijan, i vele da je trčao ulicom i vikao, uzdignuvši veselo ruke prema nebu: »sad otpusti«, a po drugima — da je plakao jecajući kao malo dijete, i to tako da ga je čak žalost bila i pogledati, uza sve gnušanje što ga izazivaše. Vrlo je vjerojatno da je bilo i jednog i drugog, to jest: da se i radovao svome oslobođenju i plakao za svojom osloboditeljicom — sve skupa. Većinom su ljudi, čak i zlikovci, mnogo bezazleniji i prostodušniji nego što se uopće o njima misli. Pa i mi također.

II

PRVOG SE SINA OSLOBODIO

Dakako, lako je predočiti sebi kakav je odgojitelj i otac mogao biti ovakav čovjek. S njim, kao s ocem, naime, desilo se što se moralo desiti, to jest, da je sasvim i potpuno napustio svoje dijete što ga je imao s Adelaidom Ivanovnom, ali ne zato što ga je mrzio ili zbog nekih povrijeđenih supruških osjećaja, već naprosto zato što je posve zaboravio na nj. Dok je on svima dosađivao svojim suzama i jadikovkama, a kuću svoju prometnuo u razvratnu spilju, uze trogodišnjeg Mitju na svoju brigu vjerni sluga te kuće Grigorije. I da se on onda nije brinuo za nj, možda ne bi bilo nikoga tko bi promijenio djetetu košuljicu. Uz to se još desilo i to da je svojta djetinja po materi s početka također nekako kao bila zaboravila na

njega. Djed njegov, to jest gospodin Miusov, nije onda bio više među živima; obudovjela njegova žena, Mitjina baka, preselila se u Moskvu i teško razboljela, a sestre poudavale, tako da je Mitja morao gotovo cijelu godinu da provede kod sluge Grigorija i da živi kod njega u družinskoj kućici. Uostalom, ako ga se tatica ponekad i sjetio (ta nije, zaista, mogao ne znati da živi), poslao bi ga sam ponovo u družinsku kuću, jer mu je dijete ipak smetalo u njegovu raskalašenu životu. Desilo se, međutim, da se iz Pariza vratio sestrić pokojne Adelaide Ivanovne, Petar Aleksandrovič Miusov, koji je poslije proživio bez prekida mnogo godina u tuđini; tada još mladić, ali čovjek osobit među Miusovima, prosvijećen, iz prijestolnice, inostranac, i uza sve to cio život Evropejac, a potkraj života liberalac četrdesetih godina. On je za sve vrijeme svoje karijere stajao u vezi s mnogim najliberalnijim ljudima svoje epohe, i u Rusiji, i u inozemstvu, osobno je poznavao Proudhona[1] i Bakunjina[2], osobito je volio da se sjeća priča, već potkraj svojih putovanja, o trima danima februarske pariške revolucije iz četrdesetosme godine, te kako i on sam malo te nije u toj revoluciji sudjelovao na barikadama. To bješe jedna od najradosnijih njegovih mladićkih uspomena. Imao je vlastito imanje, po nekadašnjoj proporciji oko tisuću duša. Prekrasno njegovo dobro nalazilo se odmah na izlazu iz našega grada te je graničilo sa zemljištem našega čuvenog manastira, s kojim je Petar Aleksandrovič odmah, još u mladim svojim godinama, tek što je dobio nasljedstvo, otpočeo beskonačnu parnicu zbog prava nekakva ribolova u rijeci ili zbog sječe u šumi, ne znam pravo, ali otpočeti parnicu s »klerikalcima« držaše čak za svoju građansku i prosvjetiteljsku dužnost. Čuvši sve o Adelaidi Ivanovnoj, koje se naravno, sjećao i koja mu bijaše nekad i za oko zapela, te saznavši da je iza nje ostao Mitja, on se umiješa u to uza sve svoje mladićko negodovanje i prezir prema Fjodoru Pavloviču. Tom se prilikom i prvi put upoznao s Fjodorom Pavlovičem. On mu je otvoreno rekao da želi na sebe preuzeti brigu oko djetinjeg odgoja. Poslije toga je dugo pričao, kao karakternu crtu, kako se Fjodor Pavlovič, kad je poveo s njim riječ o Mitji, neko vrijeme držao kao da nikako ne

[1] Proudhon, Piere Joseph (1809—1865), jedan od osnivača anarhizma; premda je bio protiv vlasništva, napadao je komunizam.

[2] Bakunjin, Mihail Aleksandrovič (1814—1876), ruski anarhist, prijatelj Bjelinskoga, Hercena, Turgenjeva.

razumije o kakvu je to djetetu govor, i čak se začudio da ima negdje u kući malog sina. Iako je Petar Aleksandrovič mogao da i pretjeruje u svom pričanju, ipak se ono moralo donekle podudarati s istinom. Ali je Fjodor Pavlovič volio zaista da se prenemaže cijeloga svog života, da iznenada odigra pred vama neku neočekivanu ulogu i, što je glavno, ponekad bez svake potrebe i, štaviše, na očitu štetu, kao, na primjer, u ovom slučaju. Crta je ta, uostalom, svojstvena mnogim ljudima, i čak vrlo umnim, a što ne bi bila svojstvena Fjodoru Pavloviču. Petar Aleksandrovič prihvati se doista te brige, i čak bi imenovan (uz Fjodora Pavloviča) za djetinjeg skrbnika, jer je ipak iza majke ostao imutak, kuća i vlastelinstvo. Mitja se zaista preselio svom ujaku, ali ujak nije imao svoje porodice, i kako se i sam, čim je uredio i osigurao novčani dohodak sa svojih dobara, bez oklijevanja požurio opet na dulje vrijeme u Pariz, to je dijete povjerio jednoj svojoj tetki, moskovskoj gospođi. Dogodilo se da je i on, obikavši se u Parizu, zaboravio dijete, očito kad je izbila ona revolucija što toliko potrese njegovu maštu i koju nije mogao da zaboravi cijelog svog vijeka. A moskovska je gospođa umrla, i Mitja se preselio jednoj njenoj kćeri. Čini mi se da je poslije toga još četiri puta mijenjao gnijezdo. Ali neću sad o tome duljiti, to više što ću još mnogo da pričam o tom prvencu Fjodora Pavloviča, nego ću se sad ograničiti tek na najnužnije podatke o njemu, bez kojih ne bih mogao ni otpočeti roman.

Ponajprije, taj je Dmitrij Fjodorovič bio jedini od trojice sinova Fjodora Pavloviča koji je rastao u uvjerenju da ipak ima nekakav imutak i da će, kad doraste do punoljetnosti, biti nezavisan. Djetinjstvo i mladićko doba proteče mu neuredno: gimnaziju nije svršio, zatim je dospio u nekakvu vojničku školu, onda se našao na Kavkazu, odslužio kao redov, tukao se u dvoboju, bio degradiran, opet služio kao redov, mnogo bančio i potratio prilično novaca. Od Fjodora Pavloviča počeo je dobivati novac tek kad je postao punoljetan, a dotle je pravio dugove. Fjodora Pavloviča, svog oca, upoznao je i prvi put vidio tek poslije svoje punoljetnosti kad je došao u naše krajeve namjerno zato da se s njim razračuna o svom imutku. Čini se kao da mu se otac nije onda svidio; proveo je kod njega kratko vrijeme i brže otputovao, uspjevši da dobije od njega tek nešto novaca i nagodivši se s njim o daljnjem primanju dohodaka sa svog dobra, o dohocima kojeg, kao i o vrijednosti, nije ovaj put mogao ništa da sazna od Fjodora

Pavloviča (činjenica vrijedna da se zapamti). Fjodor Pavlovič je onda, na prvi pogled, opazio (i ovo treba da se zapamti) da Mitja ima o svom imutku pretjeran i netočan pojam. Fjodor Pavlovič je bio time vrlo zadovoljan, imajući na umu svoje posebne račune. On se uvjerio da je mladić lakouman, nagao, odan strastima, plahovit, bekrija, koji se, čim se makar čega privremeno dočepa, odmah stiša, iako, dakako, za kratko vrijeme. I to je, eto, počeo Fjodor Pavlovič iskorišćavati, to jest oslobađati ga se malim darovima, povremenim pošiljkama, tako da se na kraju krajeva ispostavilo da Mitja, kad je već poslije četiri godine izgubio strpljenje i po drugi put došao u naš grad radi konačnog obračuna s ocem, na najveće čudo, nema više ništa, i da je čak obračun teško sastaviti, a da je novac što ga je primao od Fjodora Pavloviča već premašio vrijednost njegova imutka, te možda još i sam njemu duguje; da prema tim i tim pogodbama, koje je taj i taj sam želio sklopiti, i nema prava da išta više traži. Mladić bješe preneražen, posumnjao je nije li to laž, prijevara, bio je izbezumljen i gotovo pomjerio umom. I, eto, taj slučaj i dovede do katastrofe što ću je opisati i koja će biti predmet moga prvog uvodnog romana ili, bolje rečeno, njegova vanjska strana. Ali, prije nego što prijeđem na taj roman moram još da ispričam i o ostalim dvama sinovima Fjodora Pavloviča, Mitjinoj braći, te da objasnim otkud oni potekoše.

III

DRUGI BRAK I DRUGA DJECA

Oslobodivši se četvorogodišnjeg Mitje, Fjodor Pavlovič se vrlo brzo poslije toga po drugi put oženio. Taj drugi brak trajao je osam godina. Tu drugu svoju ženu, koja je također bila vrlo mlada, Sofiju Ivanovnu, uzeo je iz druge gubernije kamo je bio svrnuo radi nekog manjeg pothvata, u društvu s nekakvim Židovom. Fjodor Pavlovič, premda je bančio, pio i provodio raskalašen život, nije nikad prestajao da se brine kako će uložiti svoj kapital, te je vodio svoje poslove uvijek

uspješno, iako, dakako, gotovo uvijek nepošteno. Sofija Ivanovna bila je »siroče«, izmalena bez svojte, kći nekakva sumnjiva đakona, odrasla u bogatoj kući svoje dobrotvorke, odgojiteljice i mučiteljice, ugledne starice generalice, udovice generala Vohorova. Ne znam točno, ali sam čuo tek toliko da su usvojenicu, skromnu, blagu i poniznu, skinuli jednom prilikom s konopca o koji se bila objesila na čavao u mlječaru — toliko joj je teško bilo da trpi ćudljivost i neprestane prijekore te očito ne zle starice, koja bijaše tek neobično ograničena zbog besposličarenje. Fjodor Pavlovič joj je ponudio ruku, raspitaše se o njemu i pokazaše mu vrata, a on je, i sad opet kao i kada se ono prvi put ženio, predložio siročetu da pobjegne. Vrlo, vrlo je vjerojatno da ne bi čak ni ona nipošto bila pošla za njega da je na vrijeme o njemu što potanje saznala. Ali to se zbivalo u drugoj guberniji; a i što je djevojčica od šesnaest godina mogla znati, već jedino to da joj je bolje i u vodu nego ostati kod dobrotvorke. I tako je jadnica promijenila dobrotvorku za dobrotvora. Fjodor Pavlovič nije dobio ovaj put ni groša, jer se generalica rasrdila i ne samo što ne dade ništa nego ih je još oboje i proklela; ali on tada i nije računao na to da štogod dobije, zatravila ga jedino izvanredna ljepota nevine djevojčice, i što je glavno, njen nevin lik koji je porazio i njega bludnika i dotada poročnog ljubitelja tek grube ženske ljepote. »Mene su tad te nevine očice kao britvom po duši ošinule«, kazivaše on poslije toga, cerekajući se odvratno po svom običaju. Uostalom, kod razvratna čovjeka i to je mogla biti tek bludna pohota. Ne dobivši nikakva miraza, Fjodor Pavlovič nije bio previše učtiv prema ženi, pa je, iskorišćujući to što mu je ona, takoreći, nanijela »krivicu« i što ju je gotovo »s omče skinuo«, iskorišćujući osim toga njenu izuzetnu smjernost i poniznost, čak nogama gazio i najobičniju bračnu pristojnost. U kuću su dolazile, i pored nje, raskalašene žene, te se vodile orgije. Spomenut ću kao značajnu crtu da je sluga Grigorij, smrknuto, glupo i tvrdoglavo cerekalo, koji je mrzio prvu gospođu, Adelaidu Ivanovnu, sad bio na strani nove gospođe, branio je i prepirao se zbog nje s Fjodorom Pavlovičem na način neprilićan za sluge, a jedanput je čak silom razjurio orgiju i sve skupljene gadure... Najzad zadobi jadna mlada žena, koja je bila od rana djetinjstva zastrašena, nekakvu živčanu bolest koja se ponajviše pojavljuje kod prosta svijeta, kod seljačkih žena, koje se zbog te

bolesti nazivaju klikuše.[1] Od te bolesti, s užasnim histeričnim napadima, bolesnica je čak ponekad gubila pamet. Ali je ipak rodila Fjodoru Pavloviču dva sina, Ivana i Alekseja, prvoga u prvoj bračnoj godini, a drugoga poslije tri godine. Kad je umrla, bile su malom Alekseju nešto preko četiri godine, i premda je čudnovato, ipak znam da se on matere sjećao cijelog vijeka, istina, kao kroz san. Poslije njene smrti dogodilo se s oba dječaćića gotovo na dlaku isto što i s prvim, Mitjom: i njih je sasvim zaboravio i odnemario otac, te i oni dospješe istom Grigoriju i u istu družinsku kuću. U družinskoj kući nađe ih stara šašava generalica, dobrotvorka i odgojiteljica njihove matere. Još je živjela, i za sve vrijeme, za svih osam godina, nije mogla da zaboravi nanesenu joj uvredu. O tome kako živi njena »Sofi« dobivala je krišom svih osam godina najtočnije vijesti, pa je, čuvši da je bolesna i kakva je gadost okružuje, rekla dva ili tri puta glasno svojim gotovanima: »Tako joj i treba, to ju je bog pokarao zbog njene nezahvalnosti.«

Točno tri mjeseca poslije smrti Sofije Ivanovne iskrsnu generalica iznenada u našem gradu, uputi se pravo u kuću Fjodora Pavloviča i provede u gradu svega pola sata, ali učini mnogo. Bilo je baš predvečer, Fjodor Pavlovič, koga nije punih osam godina vidjela, izašao je pred nju trešten pijan. Pričaju da ga je ona odmah bez ikakva objašnjenja, tek što ga je ugledala, dvaput pošteno ćušnula da je sve zvonilo, i triput ga povukla za čupu odozgo prema dolje, zatim je, ne rekavši ni riječi, pošla ravno djeci u družinsku kuću. Ona je na prvi pogled opazila da su djeca neumivena i u prljavu rublju, te je odmah ošamarila i Grigorija, kazavši mu da će djecu povesti sa sobom, a onda ih izvela onakve kakvi su bili, zamotala u veliki rubac, posadila u kočiju i odvezla sebi u grad. Grigorije je podnio ćušku i, kao vjeran sluga, nije se ni obrecnuo, a kad je ispratio staru gospođu do kočije, poklonio joj se duboko te kazao uvjerljivo da će je »Bog nagraditi zbog sirota«. — »A ti si ipak klipan!« — dobacila mu je generalica odlazeći. Fjodor Pavlovič, razmislivši o svemu, uvjerio se da je ovo dobro i pristao zatim na sve uvjete što se tiče odgoja svoje djece kod generalice. O ćuškama što ih je dobio, rastrubio je sam po gradu.

Ali se desi te i generalica umre odmah iza toga, ostavivši ipak u oporuci svakom dječačiću po tisuću rubalja »za njihovo

[1] Žena koja pati od histerije (za nju govore da je kao opsjednuta).

obrazovanje i da se sav novac svakako mora potrošiti na njih, i to tako da dotekne do njihove punoljetnosti, jer je i suviše dovoljan toliki dar za takvu djecu, a ako tko želi, neka razveže svoju kesu, itd., itd.« Nisam sam čitao oporuke, ali sam čuo da je zaista bilo u njoj nešto na svoj način čudnovato i suviše originalno. Glavni staričin nasljednik bio je ipak čestit čovjek, gubernijski predstavnik plemstva iz te gubernije, Jefim Petrovič Polenov. On se počeo dopisivati s Fjodorom Pavlovičem i odmah dokučio da od njega neće izmamiti novaca za odgoj njegove djece (iako se ovaj nije nikad izričito odricao nego je uvijek u takvim prilikama tek zatezao, a kadšto se čak rastapao od nježnih osjećaja), te je sam preuzeo brigu za siročad i osobito zavolio mlađeg dječačića Alekseja, koji je potom duže vrijeme proživio u njegovoj obitelji. Molim čitaoce da ovo zapamte već na početku. I ako su ikome morali ti mladići da budu cijelog života zahvalni za odgoj i obrazovanje, to su imali biti zahvalni baš tom Jefimu Petroviču, najplemenitijem i najhumanijem čovjeku, kakav se malokad nalazi. On je djeci sačuvao i nedirnute njihove tisuće što im je ostavila generalica, a s kamatima narastoše do njihove punoljetnosti svaka na dvije tisuće, dok je na njihov odgoj trošio svoj novac i na svakog, dakako, potrošio kudikamo više od tisuće. Neću se upuštati u potanko opisivanje njihova djetinjstva i mladićkog doba, nego ću spomenuti tek najglavnije okolnosti. Uostalom, o starijem, o Ivanu, spominjem samo to da je kao dijete bio nekako mrk i nepovjerljiv, ali ne plašljiv, koji je nekako, još kao dijete od deset godina dokučio da oni žive u tuđoj kući i od tuđe milosti, te da im je otac takav čovjek o kome je sramota i govoriti, itd, itd. Taj je mladić vrlo rano, gotovo još kao dijete (kako su bar govorili) pokazao neki neobičan i sjajan dar za učenje. Pravo ne znam kako je došlo do toga, ali se nekako desilo da je ostavio porodicu Jefima Petroviča, ne navršivši još ni punu trinaestu godinu, te prešao u jednu moskovsku gimnaziju i u internat nekom vještom i u ono doba čuvenom pedagogu, koji je još iz djetinjstva bio prijatelj Jefima Petroviča. Sam Ivan pričao je kasnije da je Jefim Petrovič sve to učinio, tako reći, iz »žarka oduševljenja« prema dobrim djelima, zanoseći se idejom da se dječak genijalnih sposobnosti mora odgajati kod genijalna odgojitelja. Uostalom, ni Jefim Petrovič, ni genijalni odgojitelj nisu više živjeli kad je mladić, svršivši gimnaziju, prešao na sveučilište. Ali kako Jefim Petrovič nije za života uredio sve kako treba,

to se i dječji novac, što im ga je ostavila šašava generalica i koji je s kamatima već bio narastao na dvije tisuće, nije mogao odmah dobiti zbog različitih, kod nas potpuno neizbježivih formalnosti i zatezanja, to je i mladić neobično kuburio prve dvije godine na sveučilištu, jer se morao pored učenja sam hraniti i izdržavati. Moramo istaći da onda nije ni pokušao da se počne dopisivati s ocem — možda zato što je bio ponosan te prezirao oca, a možda i zato što mu je njegov hladan i zdrav razum unaprijed kazivao da od oca neće dobiti nikakve iole izdašnije pripomoći. Ali, bilo kako bilo, mladić se nije nimalo zbunio nego je našao posla, spočetka učeći druge za dva grivenika, a zatim u novinama, pišući kratke vijesti o uličnim događajima s potpisom »Očevidac«. Kažu da su te vijesti bile uvijek tako zanimljive i dopadljivo napisane da su ubrzo bile tražene, i već samim tim mladić je pokazao svoju posve praktičnu i umnu premoć nad onom našom mnogobrojnom vječno oskudnom i nesretnom đačkom omladinom obaju spolova, koja po prijestolnicama obično od jutra do mraka obija pragove raznih novina i žurnala i, ne umijući da smisli ništa bolje, vječno moljaka jedno te isto, da, naime, dobije štogod za prevođenje s francuskog ili štogod za prepisivanje. Upoznavši se s uredništvima, Ivan Fjodorovič nije poslije nikako ni prekidao veza s njima, i posljednjih godina đakovanja štampao je vrlo darovite prikaze o knjigama raznih struka te je, štaviše, postao poznat i u književnim krugovima. Uostalom, tek u posljednje vrijeme pošlo mu je za rukom da slučajno svrati na se osobitu pažnju mnogo šireg kruga čitalaca, tako da su ga onda mnogi odjednom zamijetili i zapamtili. Bio je to dosta zanimljiv slučaj. Svršivši tek sveučilište, i spremajući se da sa svoje dvije tisuće otputuje u inozemstvo, objavio je Ivan Fjodorovič nenadano u jednim velikim novinama vrlo neobičan članak koji je obratio na se pažnju i nestručnjaka, a što je glavno, o predmetu koji mu je bio, čini se, sasvim nepoznat, jer je svršio prirodne nauke. U članku se raspredalo o crkvenom sudu, o kojem se pitanju onda svuda raspravljalo.[1] Pretresajući neka već poznata mišljenja o tom pitanju, iznio je on svoje osobne nazore. Glavnu je pažnju izazvao ton kojim je članak napisan, i zaključak kome se malo tko nadao. Međutim, mnogi crkveni

[1] Godine 1864. započelo je u Rusiji provođenje reforme crkvenih sudova, što je izazvalo burne reakcije u štampi, usmjerene uglavnom protiv upletanja države u crkvene poslove.

ljudi bili su tvrdo uvjereni da je pisac njihov čovjek. I odjednom istovremeno, počeše mu pljeskati ne samo svjetovnjaci nego čak i ateisti. Napokon neki promućurniji ljudi dođoše do uvjerenja da je cio članak drska lakrdija i podsmjehivanje. Ovaj slučaj napominjem osobito zbog toga što je taj članak dospio pravodobno i u naš čuveni manastir, koji se nalazi odmah tik do našeg grada, gdje su se za to novo pitanje o crkvenom sudu uopće zanimali, i ondje izazvalo neobičnu zabunu. Kad se saznalo tko je pisac članka, izazvalo je zanimanje već i to što se on rodio u našem gradu i što je sin »eto tog istog Fjodora Pavloviča«. I baš u to vrijeme iskrsnuo je iznenada kod nas i sam pisac.

Zašto se onda pojavio Ivan Fjodorovič — sjećam se da sam se to i onda pitao gotovo nekako uplašen. Taj toliko sudbonosni dolazak koji je bio uzrokom tolikih posljedica, bio mi je i poslije, i gotovo uvijek, nejasan. Uopće uzevši, bilo je čudnovato da mlad čovjek, toliko učen, ponosan i naoko oprezan, iznenada dolazi u takvu raspuštenu kuću, takvu ocu koji ga je cijelog vijeka ignorirao, koji nije htio ni da zna za njega, niti ga se sjećao, i koji mu, razumije se, ne samo ne bi dao novaca nizašto i ni u kom slučaju, sve kad bi sin zaiskao, nego se cio život bojao da će i sinovi, Ivan i Aleksej, također ma kad doći i zatražiti novaca. I eto, mladić se nastanjuje u kući takva oca, živi s njim mjesec-dva dana, i obojica se slažu da ne može bolje. Ovo posljednje osobito je začudilo ne samo mene nego i mnoge druge. Petar Aleksandrovič Miusov, o kome sam već naprijed govorio, daljnji rođak Fjodora Pavloviča po prvoj ženi, našao se onda opet ovdje, na svom dobru u blizini grada, došavši iz Pariza gdje se već bio stalno nastanio. Sjećam se da se upravo on najviše tome čudio kad se upoznao s mladićem, koji je probudio u njemu neobično zanimanje i s kojim se ponekad, ne bez unutrašnje boli, nadmetao u učenosti. »Ponosan je«, kazivaše nam onda o njemu, »uvijek će steći para, a i sad ima novaca da otputuje u inozemstvo — pa što će onda ovdje?« Svima je bilo jasno da nije došao ocu radi novaca, jer mu ih otac ne bi nikako ni dao. Piti i provoditi raskalašen život nije volio, a starac, međutim, nije mogao da bude bez njega, jer se toliko bio navikao na nj. To je bila istina; mladić je osjetno utjecao na starca; ovaj je katkad počinjao nekako da ga sluša i da se ponekad pristojno vlada, mada je bio koji put na trenutak neobično i čak pakosno tvrdoglav.

Tek kasnije se doznalo da je Ivan Fjodorovič došao donekle na molbu i radi poslova svog starijeg brata Dmitrija Fjodorovića, koga je prvi put u životu upoznao i gotovo prvi put vidio istom kad je i sam došao u naš grad, ali s kojim se ipak zbog nekog važnog slučaja, koji se više ticao Dmitrija Fjodorovića, počeo dopisivati još prije odlaska iz Moskve. Što je to bilo, saznat će čitalac u svoje vrijeme potanko. I pored svega toga, čak i onda kad sam već saznao za tu osobitu okolnost, činio mi se Ivan Fjodorovič svejedno zagonetan, a njegov dolazak neshvatljiv.

Napomenut ću još da je Ivan Fjodorovič bio onda neki posrednik i pomiritelj između oca i starijeg brata Dmitrija Fjodorovića, koji je u to vrijeme zametnuo s ocem veliku svađu pa čak i formalnu parnicu.

Obitelj se, ponavljam, našla onda prvi put u životu sva na okupu, i neki su se njeni članovi tada prvi put u životu vidjeli. Jedino je najmlađi sin, Aleksej Fjodorovič, već godinu dana prije toga živio ovdje, i tako se našao tu prije svoje braće. I, eto, baš mi je ponajteže da govorim o tom Alekseju Fjodoroviču u ovoj svojoj uvodnoj pripovijetki, prije nego ga izvedem na scenu romana. Morat ću i o njemu napisati predgovor da bar u neku ruku unaprijed objasnim jednu vrlo čudnovatu točku, naime: moram budućeg junaka svog romana predstaviti čitaocima u prvom prizoru njegova romana u iskušeničkoj mantiji. Jest, već više od godinu dana živio je on onda u našem manastiru i, činilo se, da se sprema da cijeli život provede u manastiru.

IV

TREĆI SIN ALJOŠA

Imao je svega dvadeset godina (brat mu je Ivan ušao tada u dvadeset i četvrtu godinu, a najstariji brat, Dmitrij, u dvadeset i osmu). Najprije moram reći da ovaj mladić, Aljoša nije bio nikakav fanatik i, bar po mome mišljenju, nije bio čak ni mistik. Unaprijed ću reći otvoreno svoje mišljenje: bio je jednostavno mlad čovjekoljubac, i ako je pošao stazom koja

vodi u manastir, učinio je to jedino stoga što je jedino ona u to vrijeme učinila na njega dubok dojam i predstavila mu, tako da kažem, ideal, izlaz za njegovu dušu koja se otimala iz tame svjetske mržnje prema vidjelu ljubavi. A na nj je ta staza učinila jedino zato dojam što se na njoj sreo s neobičnim, po njegovu mišljenju, bićem — našim čuvenim manastirskim starcem Zosimom, uz koga je pristao svom prvom žarkom ljubavi svoga neutoljiva srca. Uostalom, ne poričem da je već i onda bio vrlo čudnovat, čak od same kolijevke. Na svome mjestu sam već spomenuo da je on, ostavši poslije matere tek u četvrtoj godini, zapamtio svoju mater za cio život, njeno lice, njeno milovanje, »baš kao da stoji živa pred njim«. Takve se uspomene mogu pamtiti (što je svima poznato) i iz najranijeg djetinjstva, čak i s dvije godine, ali one iskrsavaju za čitava života tek kao svijetle točke iz mraka, kao iskinut krajičak iz ogromne slike koja se posve izgubila i nestala, osim jedino tog krajička. To je upravo on i doživio. Zapamtio je jednu večer, ljetnu, tihu, otvoren prozor, kose zrake sunca na zalasku (te kose zrake zapamtio je ponajbolje), u sobi, u kutu ikona, pred njom užeženo kandilo, a pred kandilom kleči i plače i kao u histeriji vrišti i pišti njegova mati koja ga je obuhvatila objema rukama, te ga grli čvrsto, do bola i moli se za nj Bogorodici otkidajući ga iz zagrljaja i pružajući ga objema rukama prema ikoni, kao da ga želi staviti pod okrilje Bogorodičino — ali iznenada utrčala dadilja i sva prestravljena stala ga otimati iz njenih ruku. Eto te slike! Aljoša je zapamtio u tom trenutku i lice svoje matere: kazivaše da je bilo izbezumljeno, ali prekrasno, sudeći po tome koliko je mogao da zapamti. Ali je on malokad volio da komu povjeri tu uspomenu. Kao dijete i kao dječak nije bio prodoran, ni razgovorljiv, ali ne iz sumnjičavosti, ne iz plašljivosti ili sumorna osobenjaštva nego, baš naprotiv, zbog nečega drugog, zbog neke gotovo unutrašnje, samo njegove, osobne brige koja se drugih ne tiče, ali za njega toliko važne da je zbog nje, jedine, gotovo zaboravljao druge. Ali je volio ljude: on je, činilo se, cio svoj život proživio vjerujući u ljude, međutim, nije ga nitko i nikad držao ni prostakom, ni bezazlenim čovjekom. U njemu je bilo nešto što je govorilo i ulijevalo povjerenje (pa i za cijela njegova potonjeg života) da on ne želi da bude sudac drugim ljudima, da ne želi nikako da sebi prisvaja pravo osuđivanja, te da ne bi nipošto ni osudio. Čak se činilo kao da on sve dopušta bez svakog osuđivanja, iako često u velikoj tuzi.

U tom pogledu čak bijaše došao dotle da ga nitko nije mogao ni začuditi, ni zaplašiti, i to već u najranijoj mladosti. Kad je poslije navršene dvadesete godine došao ocu, u pravi brlog prljava razvrata, on bi se, nevin i čist, tek udaljio bez ijedne riječi kad više ne bi mogao da gleda sramotu, ne pokazujući ničim da ma koga prezire ili osuđuje. Njegov otac, koji je nekad bio čankoliz i zbog toga osjetljiv, i vrlo uvredljiv, susretao ga je isprva nepovjerljivo i namrgođeno (»mnogo, kaže, šuti i razmišlja«), ali se ipak naskoro promijenio i već ga poslije otprilike dvije sedmice počeo neprestano grliti i ljubiti, istina, roneći pijaničke suze u mamurnoj srdačnosti, ali se vidjelo da ga je zavolio iskreno i duboko kako nije, dakako, nikad nikoga ljubio takav čovjek kakav bijaše on...

A i svi ostali su voljeli tog mladića gdje bi se god pojavio, i to još od najranijeg njegova djetinjstva. U kući svog dobrotvora i odgojitelja Jefima Petroviča Polenova toliko su ga zavoljeli svi u porodici da su ga ondje svi smatrali kao svoje rođeno dijete. Međutim je on u tu kuću dospio u onim djetinjskim godinama kad se od djeteta ne može nikako očekivati neko proračunano lukavstvo i pretvaranje ili umijeće da se ulaguje i sviđa, vještina da izazove ljubav prema sebi. On je tu sposobnost da ga drugi zavole osobitom ljubavlju nosio u sebi, tako reći u samoj prirodi, neizvještačeno i neposredno. To mu se isto događalo i u školi, pa ipak se činilo kao da je bio od one djece koja u svojih drugova pobuđuju nepovjerenje, često ismijavanje, pa čak i mržnju. On je volio, još od djetinjstva, da se zavuče u kut i da čita knjižice, pa ipak su ga njegovi drugovi toliko zavoljeli da se za školovanja mogao bez svake sumnje nazvati sveopćim ljubimcem. Malokad je bio nestašan, štaviše, malokad je bio veseo, ali svi koji bi pogledali u nj, odmah bi opazili da u njemu nema uopće nikakve zlovolje, već da je, naprotiv, otvoren i vedar. Nikad nije htio da se ističe među svojim vršnjacima. Možda se zbog toga nije nikad nikoga ni bojao, a međutim su dječaci odmah shvatili da se on ni najmanje ne ponosi svojom neustrašivošću, nego se drži kao da i ne zna da je srčan i neustrašiv. Uvrede nije nikad pamtio. Dešavalo se da je poslije jednog sata, nakon nanesene mu uvrede, odgovarao onome koji ga je uvrijedio, ili je pak sam otpočinjao s njim razgovor, držeći se tako povjerljivo i vedro kao da nije ništa bilo među njima. A nije se pri tom gradio kao da je slučajno zaboravio ili namjerno oprostio uvredu, ne, nego je naprosto nije ni držao za uvredu,

i to je sasvim osvajalo i pokoravalo djecu. Imao je samo jednu osobinu koja je u svim razredima u gimnaziji, počevši od najnižih pa sve do najviših, izazivala kod njegovih drugova neprestanu želju da ga zadirkuju, ali ne da mu se zlobno narugaju, već naprosto zato što ih je to veselilo. Ta njegova osobina bijaše divlja i luda stidljivost i nevinost. On nije mogao da sluša riječi i neke razgovore o ženama. Te »neke« riječi i razgovori ne mogu se, na nesreću, iskorijeniti u školama. Dječaci, čisti u duši i u srcu, gotovo još djeca, vrlo često vole da se u razredima razgovaraju među sobom, čak i glasno, o takvim stvarima, slikama i prilikama, o kojima neće uvijek da povedu razgovor čak ni vojnici, jer ni oni ne znaju i ne shvaćaju štošta, što o tom već odavno znaju još tako mlada djeca našega intelektualnog i višeg društva. Tu, doduše, nema još moralnog razvrata, nema također ni pravog cinizma, razvratnog, unutrašnjeg, ali ima izvanjskog, i oni ga često drže čak za nešto uglađeno, lijepo, junačko i dostojno oponašanja. Videći da »Aljoška Karamazov« uvijek kad oni počnu govoriti »o onome« brzo začepi uši, oni bi se kadšto namjerno skupljali oko njega u skupinu i, uklanjajući mu silom ruke s ušiju, vikali mu u oba uha bezobrazluke, a on bi se otimao, spuštao na pod, lijegao, pokrivao kaputom, a sve je to činio bez ijedne riječi, ne grdeći ih, nego šutke podnosio vrijeđanje. Napokon ga ostaviše ipak na miru, nisu ga više dražili da je »curica«, nego su ga zbog toga, štaviše, sažaljevajući promatrali. U školi je, da spomenem, bio uvijek među najboljim đacima, ali prvi nije nikad bio.

Poslije smrti Jefima Petroviča, Aljoša je proveo još dvije godine u gubernijskoj gimnaziji. Neutješna supruga Jefima Petroviča otputovala je skoro odmah nakon njegove smrti na duže vrijeme u Italiju sa svojom porodicom, sve samim ženama, a Aljoša je dopao u kuću nekakvim dvjema damama koje nije prije toga nikad ni vidio, nekakvim dalekim rođakinjama Jefima Petroviča, ali pod kojim uvjetima, to nije ni sam znao. Karakteristična je bila u njega, čak vrlo karakteristična i ta osobina što se nije nikad brinuo na čiji trošak živi. U tom pogledu bio je savršena protivnost svom starijem bratu Ivanu Fjodoroviču, koji je prokuburio prve dvije godine na sveučilištu hraneći se svojom mukom, i koji je još u djetinjstvu gorko osjetio da živi o tuđem kruhu kod dobrotvora. Ali tu čudnovatu osobinu u karakteru Aleksejevu, čini se, nije trebalo neobično strogo osuđivati, jer je svatko, tek što bi ga upoznao,

odmah čim bi se pojavilo to pitanje, bio uvjeren da je Aleksej sigurno jedan od onih mladića koji su u neku ruku šašavi i koji bi, da mu nenadano dopadne šaka i cijeli kapital, bez svakog oklijevanja dao novac na prvo traženje ili za neko dobro djelo, ili, možda jednostavno prvom prepredenom skitnici, ako ga ovaj zamoli. I, uopće govoreći, on kao da nije nimalo poznavao vrijednost novca, dakako, ne u doslovnom smislu. Kad bi mu dali nešto malo novaca, mada on sam nije nikad iskao, on nije po cijele sedmice znao što bi s njima, ili ih je nemilice rasipao, te su nestajali dok bi okom trenuo. Petar Aleksandrovič Miusov, čovjek vrlo osjetljiv što se tiče novca i građanske čestitosti, izrekao je jedanput o njemu, kasnije, kad je upoznao Alekseja, ovo mišljenje: »Ovo je, možda, jedini čovjek na svijetu koji, neće, makar ga iznenada ostavili sama i bez novaca na trgu nepoznata milijunskoga grada, nikako propasti ni skapavati od gladi i studeni, jer će ga u tren oka nahraniti, u tren oka udomiti, a ako ga oni ne udome, on će se i sam u tren oka udomiti, i to ga neće stajati nikakve muke i nikakva poniženja, a onoga koji ga je udomio nikakve muke, nego će to, naprotiv, smatrati još i kao zadovoljstvo.«

Gimnaziju nije svršio; bijaše mu ostala još cijela godina, kad iznenada reče svojim damama da odlazi ocu zbog nekog posla koji mu je pao na pamet. One su ga neobično žalile i gotovo ga ne htjedoše pustiti. Put je stajao vrlo malo, i one ne dopustiše da založi svoj sat — dar dobrotvorne porodice pred odlazak u inozemstvo, već su ga obilno opskrbile novcem, pa čak i novim odijelom i rubljem. Ali im on vrati polovicu novaca, rekavši da će svakako putovati trećim razredom. Došavši u naš grad, na prvo očevo pitanje: »Zašto je, naime, došao ne svršivši škole?« — nije ništa odgovorio, nego je bio, kako kažu, neobično zamišljen. Kasnije se saznalo da traži grob svoje matere. Onda je čak i sam priznao da je jedino zbog toga i došao. Ali teško da je to bio jedini uzrok njegova dolaska. Bit će vjerojatnije da nije onda ni sam znao, niti je ikako umio da objasni: šta je to upravo tako iznenada kao buknulo iz njegove duše i neodoljivo ga povuklo na neki nov, nepoznat, ali neizbježiv put. Fjodor Pavlovič nije mogao da mu pokaže gdje je sahranio svoju drugu ženu, jer nije nikad ni bio na njenu grobu otkako ga zasuše, a kako je to davno bilo, sasvim je zaboravio gdje su je onda zakopali.

A sad da reknemo nešto o Fjodoru Pavloviču. Prije toga nije podulje živio u našem gradu. Tri-četiri godine poslije

smrti svoje druge žene krenuo je na jug Rusije i na kraju se našao u Odesi, gdje je proživio nekoliko godina zaredom. Odmah u početku upoznao se, prema njegovim vlastitim riječima, »s mnogim čifutima, čifuticama, čifutićima i čifučadi«, a svršio je time da su ga na kraju ne samo »Čifuti« nego štaviše »i Židovi primili«. Vjerojatno se u tom razdoblju njegova života i razvijala u njemu osobita vještina da zarađuje i zgrće novac. Napokon se vratio opet u naš grad prije Aljošina dolaska. Prijašnji su njegovi znanci tvrdili da se vrlo postarao, iako još nije bio pravi starac. Nije se vladao nimalo čestitije, nego još nekako i bezobraznije. Pojavila, se, na primjer, u nekadašnjeg lakrdijaša bezobrazna potreba — da od drugih pravi budale. Nije samo volio da orgija sa ženama onako kao nekad već je radio još nekako odvratnije. Uskoro je u kotaru otvorio nekoliko novih krčmi. Bilo je jasno da ima možda i stotinu tisuća ili tek nešto malo manje. Mnogi su se građani i stanovnici iz kotara odmah kod njega zadužili, dakako uz najsigurnije jamstvo. U ovo posljednje vrijeme nekako je bio podbuo, počeo gubiti ravnotežu, račun o samom sebi, pao je, štaviše, u nekakvu lakoumnost, započinjao je jedno a svršavao drugo, nekako se razmetao i sve češće i češće opijao namrtvo, i da nije bilo onoga istog lakaja Grigorija, koji je također u to doba bio prilično ostario i pazio na njega kadšto kao kakav odgojitelj, možda Fjodor Pavlovič ne bi prošao bez nekih neprilika. Aljošin dolazak nekako je utjecao na njega i u moralnom pogledu, kao da se probudilo u tom prije vremena ostarjelu starcu nešto od onog što je već davno bilo zamrlo u njegovoj duši. »Znaš li«, govorio je često Aljoši motreći ga, »da si nalik na nju, na klikušu?« Tako je on nazivao svoju pokojnu ženu, mater Aljošinu. Grob »klikušin« pokazao je napokon Aljoši sluga Grigorij. On ga je odveo na naše gradsko groblje i ondje mu pokazao u najdaljem kutu željeznu, jeftinu, ali urednu ploču, na kojoj je bio čak i natpis s imenom, zanimanjem, godinama starosti pokojnice, a dolje su se nalazila čak i neka četiri stiha starinske, grobljanske pjesme, koja se obično stavlja na grobove ljudi srednjeg staleža. Začudo, doznalo se da je to bilo djelo Grigorijevo. On je sam podigao ploču nad grobom bijedne »klikuše« i na svoj trošak, pošto je Fjodor Pavlovič, kome je on mnogo puta dosađivao spominjući mu taj grob, otputovao najzad u Odesu te ga više nisu zanimali ne samo grobovi nego ni uspomene. Aljoša nije na materinu grobu pokazao nikakve osobite osjećajnosti: on je tek saslušao

važno i temeljito pričanje Grigorijevo kako je ploča podignuta, stajao časak oborene glave i otišao ne progovorivši ni riječi. Od toga doba, nije možda cijelu godinu odlazio na groblje. Ali na Fjodora Pavloviča utjecao je također taj mali događaj, i to vrlo originalno. On je nenadano uzeo tisuću rubalja i odnio ih u naš manastir za spomen duše svoje žene, ali ne druge, ne matere Aljošine, ne »klikuše«, nego prve svoje žene, Adelaide Ivanovne, koja ga je devetala. Tog dana uvečer on se užasno opio i grdio pred Aljušom kaluđere. On nije bio nimalo pobožan čovjek; čovjek koji nije možda nikad pripalio pred ikonom voštanicu od pet kopjejaka. Čudnovati izljevi nenadanih osjećaja i nenadanih misli izbijaju iz takvih bića.

Kazao sam već da je bio vrlo podbuo. Lice njegovo odavaše u to vrijeme nešto što je jasno svjedočilo o prirodi i suštini cijele njegove prošlosti. Osim dugačkih i mesnatih kesica ispod sićušnih očiju, vječno bezobraznih, nepovjerljivih i podrugljivih, osim mnoštva dubokih bora na njegovu malenu ali gojaznu lišcu, visio je ispod oštre brade još veći podvoljak, mesnat i dugačak kao torbica, što mu davaše nekakav odvratno pohotljiv lik. Pridodajte tome proždrljiva, široka usta debelih usana, iza kojih su se vidjele sitne krnje crnih, gotovo trulih zuba. Svaki put, kad je počeo da govori, prskao je pljuvačku. Uostalom, i on je sam volio da se šali na račun svoga lica, mada je, kako se činilo, bio njime zadovoljan. Osobito je isticao svoj nos, ne osobito velik, ali vrlo tanak, s vrlo primjetnom grbinom: »Pravi rimski«, govoraše on, »skupa s podvoljkom prava fizionimija rimskog patricija za doba propadanja«. Time se, čini se, ponosio.

I nekako odmah pošto je pronašao materin grob, Aljoša reče iznenada ocu da želi poći u manastir, te da su kaluđeri voljni da ga prime za iskušenika. Uz to mu još reče da je to njegova osobita želja i da moli njega, kao oca, svečano dopuštenje. Starac je već znao da je starac Zosima, koji je isposnički živio u skitu[1], učinio osobit dojam na »tihog dječaka«.

— Taj je starac svakako među njima najčasniji kaluđer — progovori on saslušavši šutke i zamišljeno Aljošu, ne začudivši se ipak gotovo nimalo njegovoj molbi. — Hm... onamo, dakle, hoćeš, moj tihi dječače! — Bio je pripit i odjedanput se osmjehnu svojim širokim, pripitim osmijehom, u kome je bilo prepredenosti i pijaničkog lukavstva: — Hm... a ja sam pre-

[1] Koliba u kojoj žive isposnici ili pustinjaci.

dosjećao da ćeš ti nekako tako i svršiti, možeš li sebi to predstaviti? Onamo si baš ciljao. Pa šta, izvoli, ti imadeš svoje dvije tisuće, eto ti miraz, a ja te, anđelu moj, neću nikad napustiti, a i sada ću platiti ondje za tebe što treba ako zaištu. Ali ako ne zaištu, što da im se namećemo, nije li tako? Ta ti trošiš novac kao kanarinac, na sedmicu dana po dva zrnca... Hm... Znaš, jedan manastir ima u blizini grada svoj prnjavor[1], i svi već ondje znaju da u njemu tek jedino »manastirske žene žive«, tako ih onamo zovu, a ima ih, mislim, tridesetak komada. Ja sam bio ondje i, znaš, zanimljivo je na svoj način, razumije se, dakako zbog raznolikosti. Ružno je jedino to što ondje vlada užasan rusizam, Francuskinja nema još nikako, a moglo bi ih biti, bogati su. Kad čuju — doći će. Dakle, a ovdje ništa, ovdje nema manastirskih žena, a kaluđera dvjesta komada. Pošteno. Isposnici. Priznajem... Hm. Ti ćeš dakle u kaluđere? A ja te žalim, Aljoša, zaista, vjeruješ li, zavolio sam te. Uostalom, eto zgodne prilike: pomolit ćeš se za nas grešnike, već smo i suviše zgriješili živeći ovdje. Jednako sam pomišljao na to: tko će se jednom za mene pomoliti Bogu? Postoji li na svijetu takav čovjek? Mili moj dječače, ja sam, što se toga tiče, nekako užasno glup, ti to možda ne vjeruješ? Užasno. Vidiš, iako sam tako glup, ipak o tome jednako mislim, i to ponekad, dakako, ali ipak mislim. Ta nije moguće, mislim, da će đavoli zaboraviti da me odvuku kukama kad umrem. A onda, vidiš, mislim, kuke? A otkuda im kuke? Imaju li ondje nekakvu tvornicu, što li? Doduše, ondje u manastiru kaluđeri zaista drže da u paklu ima, na primjer, tavan. A ja sam gotov da vjerujem u pakao, ali samo bez tavana: čini se nekako zgodniji, prosvjećeniji, to jest, nekako luteranski. A zar nije u suštini svejedno: postoji li tavan ili ne postoji? Eto u čemu je to prokleto pitanje! Dakle, a ako nema tavana, nema dakle ni kuka. Ako nema kuka, onda je sve naopako, dakle opet nevjerojatno: tko će me onda potegnuti kukama jer, ako me već ne potegnu, što će onda biti, i gdje je istina na svijetu? *Il faudrait les inventer*[2], te kuke, osobito za mene, za mene lično, jer kad bi znao, Aljoša, kakav sam ja bestidnik!

— Jest, ondje ima kuka — tiho i ozbiljno progovori Aljoša motreći oca.

[1] Manastirsko selo.
[2] Valjalo bi ih izmisliti!

— Tako, tako, tek jedino sjene od kuka. Znam, znam. To je, kako je neki Francuz opisao pakao: *J'ai vu l'ombre d'un cocher, qui avec l'ombre d'une brosse frottait l'ombre d'une carosse*[1]. A otkuda ti, golube, znaš da nema kuka? Kad proživiš kod kaluđera, drugačije ćeš gukati. Uostalom, idi i saznaj ondje istinu pa dođi da mi kažeš: ipak je lakše poći na onaj svijet kad sigurno znaš kako je ondje. A bit će ti i priličnije kod kaluđera nego kod mene, s pijanim starčićem i s curetinama ... mada se tebe, kao ni anđela, ništa ne prima, ili se možda tebe neće ni ondje ništa primiti, eto zašto ti dopuštam, jer se uzdam u to. Nije ti đavo izjeo pamet. Malo ćeš buktjeti i ugasiti se, izliječit ćeš se i doći natrag. A ja ću te čekati: ta osjećam da si ti jedini čovjek na svijetu koji me nije osudio, dječače moj mili, ja to osjećam, ne mogu da ne osjetim ...

I onda se čak rasplaka. Bio je sentimentalan. Bio je zao i sentimentalan.

V

STARCI

Možda će netko od čitalaca pomisliti da je moj mladić bio bojažljiva, zanesenjačka, slabo razvijena priroda, bijedno sanjalo, sušičav, ispijen čovjek. Baš obrnuto, Aljoša je bio tada naočit devetnaestogodišnji momčić, rumenih obraza, vedra pogleda i zdrav kao drijen. U to je doba bio, štaviše, vrlo lijep, stasit, srednje visine, zagasitoruse kose, pravilna, iako donekle dugoljasta ovalna lica, sjajnih tamnosivih, široko razrogačenih očiju, vrlo zamišljen i naoko vrlo miran. Možda će netko reći da rumeni obrazi ne smetaju ni fanatizmu ni misticizmu; a meni se čini da je Aljoša bio realist više nego itko drugi. O, dakako, on je u manastiru potpuno vjerovao u čuda, ali, po mome mišljenju, čuda neće nikad zbuniti realista. Ne dovode

1 »Vidio sam sjenu kočijaša koji je sjenom četke čistio sjenu kočije«. (Slobodna interpretacija četverostiha iz parodije Charlesa Perraulta (1628—1703) i njegove braće Nicolasa i Claudea — »Izopćena Eneida«.)

čuda realista do vjere. Istinski realist, ako ne vjeruje, uvijek će u sebi naći i snagu i sposobnost da ne povjeruje u čudo, a pojavi li se čudo pred njim kao neoboriva činjenica, prije će posumnjati u svoje osjećaje nego priznati činjenicu. A ako je i prizna, priznat će je kao prirodnu činjenicu, ali koja mu je do sada bila nepoznata. U realiste ne rađa čudo vjeru, nego vjera čudo. Ako realist jednom uzvjeruje, mora baš zbog svog realizma neminovno da prizna i čudo. Apostol Toma[1] kazao je da ne vjeruje dok ne vidi, a kad je vidio, reče: »Gospod moj i Bog moj!« Je li ga čudo nagnalo da vjeruje? Bit će najvjerojatnije da nije, nego je uzvjerovao jedino tek zato što je želio da vjeruje, i možda je već potpuno vjerovao u dubini svoje duše još onda dok je govorio: »Ne vjerujem dok ne vidim.«

Možda će netko reći da je Aljoša bio tup, nerazvijen, da nije svršio gimnazije, itd. Da nije svršio gimnazije, to je istina, ali reći da je bio tup ili glup, bila bi velika nepravda. Jednostavno ponavljam što sam prije kazao: on je pošao tim putem jedino zato što ga je u to doba osvojio taj put i predstavljao ujedno sav ideal, izlaz za dušu njegovu, koja se otimala iz mraka za vidjelom. Dodajte da je to bio mladić koji je već donekle pripadao našem vremenu, to jest, pošten po svojoj prirodi, koji je težio za istinom, tražio je i vjerovao u nju, a kad je povjerovao, onda je težio da bez oklijevanja sudjeluje u njoj svom svojom dušom, težio za bilo kakvim djelom, s čvrstom željom da za to djelo žrtvuje sve, pa i sam život. Mada ti mladići, na žalost, ne shvaćaju da je žrtvovanje života možda najlakša od svih žrtava, u većini slučajeva, i da žrtvovati, na primjer, od svog bujnog mladićkog života pet-šest godina na mučno, teško učenje, na nauku, ma i jedino zato da u sebi udesetorostruče snagu za služenje toj istoj istini i tom istom djelu, koje zavolješe i koje poduzeše da izvrše — da takva žrtva u cjelini i pojedinačno kod mnogih gotovo sasvim prelazi njihovu snagu. Aljoša je izabrao upravo suprotan put, ali s istom žudnjom za bilo kakvim djelom. Tek što ga je, nakon ozbiljna razmišljanja, osvojilo uvjerenje da besmrtnost i Bog postoje, on je odmah prirodno rekao sebi: »Hoću da živim za besmrtnost, a polovičnog kompromisa ne primam.« Isto bi tako, da je zaključio da nema ni besmrtnosti ni Boga, odmah

[1] Biblijski apostol Toma nije vjerovao u Kristovo uskrsnuće dok ga nije ponovo vidio živa.

otišao među ateiste i socijaliste (jer socijalizam nije samo radničko pitanje ili pitanje takozvanog četvrtog staleža nego je pretežno ateističko pitanje, pitanje suvremenog oživotvorenja ateizma, pitanje babilonske kule koja se zida upravo bez Boga, ne da se dokuči nebo sa zemlje, već da se nebo svede na zemlju). Aljoši se, štaviše, činilo strašno i nemoguće da živi kao i dosele. Rečeno je: »Podijeli sve i hodi za mnom ako hoćeš da budeš savršen.« Aljoša je i rekao sebi: »Ne mogu mjesto 'svega' dati dva rublja, a mjesto 'hodi za mnom', ići jedino na službu božju.« Od njegovih uspomena iz djetinjstva možda se sačuvalo nešto o našem susjednom manastiru, kamo ga je mati možda odnosila na službu. Možda su djelovale i kose zrake sunca na zalasku pred ikonom, kojoj ga je prinosila mati — klikuša. Zamišljen, došao je onda među nas jedino zato da vidi je li ovdje sve ili su tu tek dva rublja — i u manastiru se namjerio na toga starca.

Taj starac, kako sam već naprijed spomenuo, bio je starac Zosima; ali bi trebalo ovdje da kažem nekoliko riječi i o tom šta su uopće »starci« u našim manastirima, i žalim što se ne osjećam u tom dosta mjerodavan i jak. Pokušat ću ipak da to razložim u malo riječi i površno. Prije svega, ljudi specijalisti i mjerodavni tvrde da se starci i staraštvo pojaviše kod nas, u našim ruskim manastirima, tek nedavno, nema tome ni stotinu godina, dok po cijelom pravoslavnom istoku, osobito na Sinaju i na Atosu[1], postoje već više od tisuću godina. Tvrde dalje da je staraštvo postojalo i u nas u Rusiji u najstarija vremena, ili je neminovno moralo postojati, ali zbog nevolja koje su stizale Rusiju, tatarskog ropstva, buna, prekida pređašnjih veza s Istokom poslije pada Carigrada[2], ta se ustanova kod nas zaboravila, i staraca je nestalo. Obnoviše je pak kod nas potkraj prošlog vijeka veliki isposnik (kako ga nazivaju) Pajsije Veličkovski[3] i njegovi učenici, ali sad, čak gotovo poslije stotinu godina, postoji staraštvo tek još u vrlo malo manastira, te su ga ponekad gotovo progonili kao nečuvenu novinu u Rusiji. Osobito je procvalo kod nas u Rusiji u čuvenom

[1] Sveta Gora na poluotoku Halkidici u Grčkoj.

[2] Turski sultan Mehmed zauzeo je 29. svibnja 1453. Carigrad i ušao u crkvu svete Sofije. Po mišljenju Dostojevskoga, Carigrad je bio sveti grad za sve Ruse, jer su iz njega Rusi u X stoljeću primili kršćanstvo.

[3] Pajsije Veličkovski (1722—1794) bio je jedan od istaknutih ruskih »staraca« koji je živio kao kaluđer na Atosu, u Moldaviji i Vlaškoj.

manastiru Kozeljskoj Optini[1]. Kad je uvedeno i tko je uveo staraštvo u naš manastir — ne mogu da kažem, ali u njemu su se već odmijenila tri starca, i starac Zosima bio je posljednji, ali i on je već gotovo umirao od starosti i bolesti, a tko će njega odmijeniti, ni sami nisu znali. Ovo je bilo važno pitanje za naš manastir, jer naš manastir nije bio dotle ni po čemu glasovit: u njemu nije bilo ni moći svetih ugodnika, niti su se u njemu pojavljivale čudnovate ikone, čak nije bilo ni slavnih predanja vezanih s našom poviješću, niti su mu se pripisivala povijesna djela i zasluge za domovinu. Procvao je i proslavio se po svoj Rusiji baš zbog staraca, te su se iz cijele Rusije, iz daljine od preko tisuću vrsta, stjecali u naš grad u gomilama bogomoljci da ih vide i da ih čuju. Šta je dakle starac? Starac — to je onaj koji uzima vašu dušu, vašu volju u svoju dušu i u svoju volju. Kad izaberete starca, vi se odričete svoje volje i predajete svoju volju u potpunu poslušnost, s potpunim samoodricanjem. To iskušenje, tu strašnu školu života prima onaj, koji se zavjetovao dobrovoljno i koji se nada da će poslije dugog iskušenja pobijediti sama sebe, ovladati sobom u tolikoj mjeri da će, najzad moći dostići, poslušnošću za čitava života, potpunu slobodu, to jest slobodu od sama sebe, i izbjeći sudbinu onih koji su proživjeli sav život a da sebe u sebi nisu našli. Pronalazak taj, to jest staraštvo — nije teoretske prirode, nego je na Istoku nastalo iz prakse, sada već tisućugodišnje. Dužnost prema starcu nije isto što i obična »poslušnost«, koja je oduvijek postojala i u našim manastirima. Pod tim se razumijeva vječno ispovijedanje starcu svih onih koji ispaštaju, i nerazrušiva veza onih koji su svezani s onim koji ih je svezao. Priča se da je jednom, u drevno kršćansko doba, jedan takav poslušnik, ne izvršivši neku pokoru koju mu je naložio njegov starac, otišao od njega iz manastira i došao u drugu zemlju, iz Sirije u Misir. Ondje se, napokon, poslije dugih i velikih pobožnih djela udostojio da pretrpi mučenja i mučeničku smrt za vjeru. Kad je crkva sahranjivala njegovo tijelo, puštajući ga već kao sveca, iznenada se na uzvik đakonov: »Oglašeni, izađite«[2] — digne s mjesta lijes s tijelom mučenikovim, koje je u njemu ležalo, i bi izbačen iz crkve, i tako do tri puta. Kasnije se tek saznalo da je taj sveti mučenik

[1] Poznati manastir u Kaluškoj guberniji gdje su »starci« odgajali i poučavali mlade kaluđere.

[2] Crkvenoslov: neka se oglašeni spremi kako bi mogao primiti kršćanstvo.

narušio poslušnost i napustio svog starca, te da mu zato bez starčeva odrješenja ne može biti oprošteno, uza sva njegova velika i sveta djela. A kad ga je starac, koga su dozvali, razriješio poslušnosti, onda su ga tek mogli sahraniti. Dakako, sve je ovo tek stara legenda, ali, evo što se nedavno desilo: jedan naš suvremeni kaluđer bio je poslušnik na Atosu[1], i iznenada mu zapovjedi njegov starac da napusti Atos, koji je on zavolio svom dušom kao svetinju i tiho pristanište, te da ode najprije u Jeruzalem da se pokloni svetim mjestima, a onda natrag u Rusiju, na sjever, u Sibiriju: »Ondje je tvoje mjesto, a ne ovdje«. Kaluđer, sav potresen i satrven žalošću, dođe u Carigrad vaseljenskom patrijarhu i zamoli ga neka ga odriješi poslušnosti, a vaseljenski mu patrijarh odgovori da ga ne samo on, vaseljenski patrijarh ne može odriješiti, već da ni na cijeloj zemlji nema, niti može biti takve vlasti koja bi ga mogla odriješiti poslušnosti koju mu je jednom naložio starac, osim jedino vlasti samoga onog starca koji mu je naložio tu poslušnost. Na taj način staraštvo ima u izvjesnim slučajevima vlast bezgraničnu i nedostižnu. Eto, zašto su u početku u mnogim našim manastirima staraštvo gotovo progonili. Međutim, narod je odmah počeo starce neobično poštovati. Starcima našeg manastira dolazili su, na primjer, i prost svijet i najugledniji ljudi da ničice padnu pred njima, da im ispovjede svoje sumnje, svoje grijehe, svoje patnje i da izmole od njih savjeta i pouka. Protivnici staraca videći to, stadoše uz ostale kletve vikati da se tu samovlasno i lakoumno ponizuje tajna ispovijedi, iako se to što iskušenik ili svjetovnjak neprekidno ispovijeda svoju dušu starcu nikako ne obavlja kao tajna. Svršilo se ipak time da se staraštvo održalo, te da se malo-pomalo uvodi u ruske manastire. Istina je, doduše, i to da se to prokušano i tisućugodišnje sredstvo za moralni preporod čovječji iz ropstva u slobodu i za njegovo moralno usavršavanje može prometnuti u dvosjekli mač, te ponekog dovesti ne do smjernosti i konačnog vladanja samim sobom, nego, naprotiv, do same sotonske oholosti, to jest do okova, a ne do slobode.

Starcu Zosimi bilo je šezdeset i pet godina, porijeklom je bio vlastelin, nekad, u najranijoj mladosti bio je vojnik i služio na Kavkazu kao viši časnik. Bez sumnje, on je zadivio Aljo-

[1] To je bio Parfenije, autor knjige o putovanjima po Moldaviji, Turskoj i Palestini. Njegovu je knjigu posjedovao Dostojevski te ju je, po riječima njegove žene, često i čitao.

šu nekom neobičnom osobinom svoje duše. Aljoša je stanovao u samoj ćeliji starca, koji ga je neobično zavolio i prigrlio. Mora se spomenuti da Aljoša, živeći onda u manastiru, nije bio još ničim vezan, mogao je odlaziti kamo je htio i na cijeli dan, a ako je nosio mantiju, nosio ju je svojevoljno da se od drugih u manastiru ne razlikuje. Ali, dakako, to se i njemu samome sviđalo. Možda je na Aljošinu mladićku maštu silno utjecala ona moć i slava što je neprekidno okruživala njegova starca. O starcu Zosimi pričahu mnogi da je, primajući tolike godine sve one koji su mu dolazili da mu ispovijede svoje srce i želje, tražili od njega savjeta i ljekovite riječi — u tolikoj mjeri primio u dušu otkrivanja, skrušenosti, priznanja, te je, na kraju, stekao takvu oštru pronicavost da je odmah, čim je pogledao u lice nepoznatoga koji bi mu došao, mogao pogoditi zbog čega je došao, šta mu treba i kakve muke uznemiruju njegovu savjest, te je iznenađivao, zbunjivao i ponekad nagonio u strah dječaka takvim poznavanjem njegove tajne, prije nego što je ovaj i jednu riječ progovorio. Ali pri tom bi Aljoša gotovo uvijek zamijetio da su mnogi, skoro svi koji su dolazili prvi put starcu da se s njime nasamo porazgovore, ulazili u njegovu sobu uvijek sa strahom i uznemirenošću, a odlazili od njega gotovo uvijek vedri i radosni, te da se i najmračnije lice pretvaralo u sretno. Aljošu je iznenađivalo i to što starac nije bio ni najmanje strog, naprotiv, bio je uvijek gotovo veseo u ophođenju. Kaluđeri su govorili da on dušom prianja baš za onog tko je grešniji, i tko je najgrešniji, onoga da najviše i zavoli. Među kaluđerima bilo je takvih, čak i pod sam kraj starčeva života, koji su ga mrzili i zavidjeli mu, ali ih je bilo sve manje i oni su šutjeli, mada je među njima bilo nekoliko uglednih i uvaženih manastirskih ličnosti, kao, na primjer, jedan od najstarijih kaluđera, velik šutljivac i neobičan isposnik. Ali ipak je golema većina nesumnjivo već pristajala uz starca Zosimu, a mnogi od njih voljeli su ga čak od sveg srca, toplo i iskreno; neki su mu bili odani gotovo fanatički. Takvi su otvoreno govorili, uostalom ne baš sasvim glasno, da je on svet, da o tome nema više sumnje i, predviđajući blisku smrt njegovu, očekivali da će se odmah pojaviti čak i čuda, te da će pokojnik u najbližoj budućnosti neobično proslaviti manastir. U čudotvornu starčevu moć vjerovao je tvrdo i Aljoša, kao što je tvrdo vjerovao i u priču o lijesu što je izletio iz crkve. On je vidio kako su se mnogi, koji su dolazili s bolesnom djecom ili odraslom rodbinom i molili da starac po-

loži na njih ruke i očita nad njima molitvu, vraćali brzo, a neki već odmah sutradan, te suznih očiju padali ničice pred starcem zahvaljujući mu što je izliječio njihove bolesnike. Jesu li oni doista ozdravili ili je njihova bolest krenula prirodnim putem nabolje — to pitanje nije postojalo za Aljošu, jer on je već potpuno vjerovao u duhovnu moć svog učitelja, i njegova slava kao da je bila i njegova. Osobito je drhtalo njegovo srce i on bi se sav nekako kao sjao, kad je starac izlazio pred gomilu bogomoljaca prostoga puka koji se sjatio iz svih krajeva Rusije da vidi starca i primi njegov blagoslov, te iščekivao njegov izlazak pred vratima skita. Narod je padao pred njim ničice, plakao, ljubio mu noge, ljubio zemlju na kojoj stoji, vapio, žene su dizale prema njemu svoju djecu, privodile bolesne klikuše. Starac je razgovarao s ljudima, očitao nad njima kratku molitvu, blagoslivljao ih i otpuštao. U posljednje vrijeme bio je od bolesti toliko onemoćao da je mogao jedva izaći iz ćelije; i bogomoljci su ponekad čekali u manastiru po nekoliko dana samo da se pojavi. Za Aljošu nije postojalo pitanje zašto ga ljube, zašto padaju pred njim ničice i plaču od radosti čim ugledaju njegovo lice. O, on je jasno shvaćao da smjerna duša ruskog seljaka, ispaćena teškim poslom i bijedom, a osobito svakidašnjom nepravdom i svakidašnjim grijehom, kako svojim tako i tuđim, nema veće potrebe i utjehe nego pronaći svetinju ili sveca, pasti pred njega i pokloniti mu se: »Ako je u nas grijeh, laž i napast, ipak postoji ondje, negdje na zemlji netko svet i uzvišeniji od nas; u njemu je zato istina, on zato pozna istinu, dakle, ne umire ona zemlji, nego će možda jednom i nama doći i zavladati na cijeloj zemlji, kako je obećano.« Aljoša je znao da narod baš tako osjeća i čak sudi, on je shvaćao to, ali da je starac taj svetac, taj čuvar božje pravde u očima naroda — o tome on nije nikako sumnjao, zajedno s tim uplakanim seljacima i njihovim bolesnim ženama koje su starcu pružale svoju djecu. Uvjerenje da će starac, kad umre, donijeti manastiru neobičnu slavu, vladalo je u duši Aljošinoj možda još snažnije nego u bilo koga drugog u manastiru. I uopće, u posljednje vrijeme nekakav dubok, plameni unutrašnji zanos sve se jače i jače razbuktavao u njegovu srcu. Nimalo ga nije bunilo to što taj starac stoji pred njim kao samac: »Svejedno je on svet, u njegovu je srcu tajna preporoda za sve, ona moć koja će, napokon, uvesti istinu na zemlji, i bit će svi sveti, i ljubit će jedan drugoga i neće biti bogatih, ni siromašnih, ni uznositih,

ni poniženih, nego će svi biti kao djeca božja, i nastat će pravo carstvo Kristovo.« Eto o čemu je maštalo srce Aljošino.

Čini se da je na Aljošu snažno utjecao dolazak dvojice njegove braće s kojima se dotad nije nikako ni poznavao. S bratom Dmitrijem Fjodorovičem zbližio se brže i tjesnije, iako je ovaj stigao kasnije, nego s drugim svojim bratom (i od jedne matere) Ivanom Fjodorovičem. On je neobično želio da upozna brata Ivana, ali, iako je ovaj bio ovdje već dva mjeseca i mada su se dosta često sastajali, ipak se još nikako ne zbližiše: Aljoša je bio i sam šutljiv, i kao da je iščekivao nešto, kao da se stidio nečeg, a brat Ivan, iako je Aljoša i osjećao u početku njegove duge i radoznale poglede na sebi, čini se, kao da je uskoro čak i prestao misliti na njega. Aljoša je to primijetio i ponešto se zbunio. On je pripisivao tu bratovu ravnodušnost razlici u godinama i raznolikosti u obrazovanju. Ali je Aljoša mislio i drugo: možda je tako mlaka Ivanova radoznalost i naklonost prema njemu imala i neki drugi uzrok, Aljoši posve nepoznat. Sve mu se nekako činilo da je Ivan nečim zabavljen, nečim unutrašnjim i važnim, da teži za nekakvim ciljem, možda vrlo teškim, te da mu nije do njega ni stalo, i da je to jedini uzrok što Aljošu gleda rastreseno. Aljoša je razmišljao i o tome: da možda taj učeni ateist prezire njega, glupog iskušenika. On je vrlo dobro znao da je njegov brat ateist. Taj prezir, ako ga je i bilo, nije ga mogao uvrijediti, ali je ipak u nekoj nerazumljivoj i nemirnoj zbunjenosti iščekivao kada će se bratu prohtjeti da mu se približi. Brat Dmitrij Fjodorovič izražavao se o bratu Ivanu s najdubljim poštovanjem, govorio je o njemu s nekom osobitom pronicavošću. Aljoša je od njega saznao sve potankosti o onom važnom poslu koji je u posljednje vrijeme vezivao oba starija brata neobičnom i tijesnom vezom. Oduševljeno pričanje Dmitrijevo o bratu Ivanu bilo je to karakterističnije u očima Aljošinim što je brat Dmitrije bio prema bratu Ivanu čovjek gotovo posve neobrazovan, te su obojica, onako jedan uz drugog, predstavljala, činilo se, takvu oštru protivnost i kao ličnost i kao karakter, da se možda nisu mogla ni zamisliti dva oprečnija čovjeka.

I, eto, u to vrijeme imali su da se vide ili, bolje rečeno, da se sastanu svi članovi te neskladne obitelji u starčevoj ćeliji, što je neobično utjecalo na Aljošu. Povod tom sastanku bio je zapravo lažan. Tada su baš nesuglasice zbog nasljedstva i imovinskih računa između Dmitrija Fjodorovića i njegova oca Fjodora Pavlovića dostigle, čini se, vrhunac. Odnosi

su se zaoštrili i postali nepodnošljivi. Čini se da je Fjodor Pavlovič prvi i kao u šali došao na misao da se svi sastanu u ćeliji starca Zosime, te iako se ne bi utjecali njegovu neposrednu posredovanju, ipak bi se mogli nekako priličnije nagoditi, jer bi već i samo dostojanstvo i sama starčeva ličnost mogli kod toga djelovati pomirljivo i ozbiljno. Dmitrij Fjodorovič, koji nije nikad bio kod starca i koji ga čak nije nikad ni vidio, dakako da je pomislio da ga žele starcem uplašiti, ali kako je sam sebe potajno prekoravao zbog mnogih, osobito oštrih ispada u sporu s ocem u posljednje vrijeme, prihvatio je poziv. Ovom prilikom napominjem da on nije živio u očevoj kući, kao Ivan Fjodorovič, već za sebe na drugom kraju grada. Međutim, desilo se da se Petar Aleksandrovič Miusov, koji je u to vrijeme živio kod nas, čvrsto uhvatio za tu ideju Fjodora Pavloviča. Liberal četrdesetih i pedesetih godina, slobodoumnjak i ateist, on se možda od dosade, a možda i zbog lakoumne razonode, neobično umiješao u to. Prohtjelo mu se odjedanput da vidi manastir i »sveca«. Kako je još jednako trajao njegov stari spor s manastirom i još se jednako vukla parnica zbog međa njegovih dobara, zbog nekakva prava sječe u šumi i ribolova u rijeci, itd, on se požurio da iskoristi ovaj slučaj pod izlikom kako i sam želi da se porazgovori s ocem igumanom, ne bi li se ikako mogao okončati njihov spor. Posjetioca tako lijepih namjera mogli su, dakako, dočekati u manastiru pažljivije i susretljivije nego kad bi dolazio iz puke radoznalosti. Nakon svih onih mišljenja moglo se nekako iznutra djelovati u manastiru na bolesna starca koji u posljednje vrijeme nije gotovo nikako ni izlazio iz ćelije, i koji zbog bolesti odbijaše i obične posjetioce. Svršilo se time da je starac pristao, i dan sastanka bi određen. »Tko me je postavio da ih dijelim?« reče on jedino Aljoši osmjehujući se.

Aljoša se jako zbunio kad je saznao za taj sastanak. Ako je itko od tih parničara i pravdaša mogao ozbiljno da shvati taj sastanak, bio je to bez sumnje samo brat Dmitrije; svi ostali pak doći će zbog ciljeva lakoumnih i za starca možda uvredljivih — to je eto mislio Aljoša. Brat Ivan i Miusov doći će iz radoznalosti, možda i najgrublje, a njegov otac možda zbog kakve lakrdijaške i glumačke scene. O, iako je Aljoša šutio, ipak je već dosta i dobro poznavao svog oca. Ponavljam, ovaj dječak nije nikako bio toliko prostodušan kakvim su ga svi držali. On je s mučnim osjećanjem očekivao urečeni dan. Doista se neobično brinuo u sebi, i u svom srcu o tom, da se

već jedanput na bilo koji način svrše sve te porodične nesuglasice. Ali se ipak najviše zabrinuo za starca: drhtao je zbog njega, zbog slave njegove, bojao se uvreda, osobito finog i učtivog podsmjehivanja Miusovljeva i nabacivanja s visoka učenog Ivana; tako je on sve to zamišljao. Štaviše, htio je da riskira i upozori starca, da mu nešto kaže o tim osobama koje namjeravaju doći, ali je promislio i prešutio. Poručio je, tek uoči urečenoga dana, po jednom poznaniku bratu Dmitriju da ga veoma voli i očekuje da će održati riječ. Dmitrij se zamislio jer se nikako nije mogao sjetiti šta je obećao, te mu je odgovorio tek pismom kako će se iz sve snage čuvati »od prostote«, i mada visoko poštuje starca i brata Ivana, ipak je uvjeren da se tu sprema ili nekakva stupica njemu ili pak nekakva nedostojna komedija. »Ali zato bih ipak prije progutao jezik nego što bih uskratio poštovanje svetom mužu koga ti toliko štuješ«, završio je Dmitrij svoje pisamce. Ono nije baš osobito ohrabrilo Aljošu.

NEPRILIČAN SASTANAK

I

STIGOŠE U MANASTIR

Osvanuo je prekrasan, topao i vedar dan. Bio je kraj kolovoza. Sastanak sa starcem ugovoren je odmah poslije kasne liturgije, po prilici oko jedanaest i po. Naši manastirski posjetioci ne dođoše međutim na službu, nego stigoše upravo onda kad se svijet u crkvi mašao za klupe. Dovezli su se u dvije kočije; u prvoj, raskošnoj kočiji, u koju je bio zapregnut par skupih konja, dovezao se Petar Aleksandrovič Miusov sa svojim dalekim rođakom, vrlo mladim čovjekom, dvadesetogodišnjim Petrom Fomičem Kalganovom. Taj se mladić spremao da stupi na sveučilište; Miusov pak, kod koga je on zasad zbog nečeg boravio, mamio ga je da pođe s njim u inozemstvo, u Zürich ili u Jenu, pa da ondje polazi sveučilište i svrši nauke. Mladić se još nije bio odlučio. Bio je zamišljen i nekako kao rastresen. Lice je imao ugodno, tjelesni sastav čvrst, stas dosta visok. Pogled mu je bio ponekad neobično ukočen: kao svi jako rastreseni ljudi, gledao bi u vas katkad netremice i podugo, a da vas, međutim, uopće nije ni vidio. Bio je šutljiv i nekako nespretan, ali se dešavalo — uostalom, samo onda kad je bio s kime nasamo — da je iznenada postao vrlo razgovorljiv, žustar, vedar, smijući se ponekad bilo čemu. Ali se oduševljenje njegovo isto tako brzo i iznenada gasilo kao što se brzo i iznenada rađalo. Uvijek se lijepo nosio i, štaviše, otmjeno; imao je već nešto svog vlastitog imutka, a nadao se još mnogo većem. S Aljošom je prijateljevao.

U vrlo staroj, drndavoj, ali prostranoj najamnoj kočiji, sa dva stara zelenka koji su jako zaostali iza Miusovljeve ko-

čije, dovezao se Fjodor Pavlovič sa svojim sinom Ivanom Fjodorovičem. Dmitriju Fjodoroviču najaviše još jučer dan i sat sastanka, ali on zakasni. Posjetnici ostaviše svoje kočije u ogradi, u gostionici, i prođoše pješke kroz manastirska vrata. Osim Fjodora Pavloviča, ostala trojica kao da nisu nikad vidjeli nikakva manastira, a Miusov možda nije bio već oko trideset godina u crkvi. On se obazirao s nekom radoznalošću koja nije bila bez svake namještene neusiljenosti. Ali njegov promatrački um nije ništa nalazio u unutrašnjosti manastira, osim crkvenih i gospodarskih zgrada, uostalom, vrlo običnih. Prolazili su posljednji posjetioci iz crkve, skidajući kape i križajući se. Među prostim svijetom nalazilo se i crkvara i ljudi iz višeg društva, dvije-tri gospođe, jedan stari general; svi su oni odsjeli u gostionici. Prosjaci odmah opkoliše naše došljake, ali im nitko ništa ne udijeli. Tek je Petruška Kalganov izvadio iz novčanika grivenik[1] i, užurbavši se i zbunivši, turnuo ga brže-bolje jednoj ženi, te rekao naglo: »Razdijeli podjednako«. Nitko od njegovih suputnika nije mu na to ništa rekao, tako da nije imao zbog čega da se zbuni, ali uočivši to, on se još više zbuni.

Bilo je ipak čudnovato; njih su zapravo morali dočekati, i to možda čak s nekim poštovanjem: jedan je još nedavno priložio tisuću rubalja, a drugi je bio najbogatiji vlastelin i, tako reći, najobrazovaniji čovjek o kome su svi oni ovdje donekle zavisili zbog ribolova u rijeci, s obzirom na obrat koji je mogao nastati u parnici. Miusov je rastreseno motrio nadgrobno kamenje oko crkve i već htio da napomene da su sigurno za te grobove skupo platili oni koji htjedoše da budu sahranjeni na tako »svetom« mjestu, ali je prešutio: obična slobodoumna ironija pretvarala se u njemu već gotovo u srdžbu.

— Do đavola, kod koga da se ipak raspitamo ovdje, u ovoj zbrci... To bi trebalo odlučiti, jer vrijeme odmiče — progovori on odjedanput kao da govori sam sebi.

Iznenada im priđe postariji ćelavi gospodin u široku ljetnom ogrtaču i slatkih očica. Podigavši šešir, poskakujući vrckavo, predstavi se svima kao tulski vlastelin Maksimov. On je odmah dokučio nepriliku naših putnika.

— Starac Zosima živi u skitu, u skitu sam za sebe, četiri stotine koračaja od manastira, kroz šumicu, kroz šumicu...

[1] Srebren novac od 10 kopjejki.

— To i ja znam, gospodine, da se ide kroz šumicu — odgovori mu Fjodor Pavlovič — ali se puta nikako ne sjećam, jer već davno nismo ovdje bili.

— A evo na ova vrata, i ravno šumicom... šumicom... Hajdemo. Ako je po volji... ja ću sam... ja sam... Evo ovud, ovud...

Izađoše na vrata i uputiše se šumom. Vlastelin Maksimov, čovjek od svojih šezdeset godina, nije išao nego je, bolje rečeno, gotovo trčao pored njih i motrio ih sve grozničavom, gotovo mahnitom radoznalošću. Oči su mu bile gotovo izbuljene.

— Vidite li, mi idemo tome starcu po svome poslu — napomenu Miusov strogo — mi smo, tako da kažem, dobili audijenciju »kod te osobe« i zato, iako smo vam zahvalni što nam pokazaste put, ipak vas nećemo zamoliti da s nama uđete.

— Ja sam bio, ja sam bio, ja sam već bio... *Un chevalier parfait!*[1] — i vlastelin pucnu prstima po zraku.

— Tko je chevalier? — zapita Miusov.

— Starac, divan starac, starac... Čast i slava manastira. Zosima. To je takav starac...

Ali je njegov smeten govor prekinuo kaluđerčić što pristiže putnike, u kamilavci, oniska stasa, vrlo blijed i ispijen. Fjodor Pavlovič i Miusov stadoše. Kaluđer se neobično učtivo, gotovo do pojasa pokloni i reče:

— Otac iguman moli, gospodo, sve vas najpokornije da poslije vašeg posjeta skitu kod njega ručate. Kod njega se ruča u jedan sat, ne kasnije. I vas također — okrenu se on Maksimovu.

— To ću svakako učiniti — kliknu Fjodor Pavlovič, obradovavši se neobično pozivu — svakako. I znate, mi smo se svi zarekli da ćemo se ovdje pristojno ponašati... Hoćete li i vi, Petre Aleksandroviču?

— A zašto da ne idem? I zašto sam ovamo i došao nego da vidim sve njihove običaje. Jedino mi je nezgodno što sam sad s vama, Fjodore Pavloviču...

— A Dmitrija Fjodorovića još nema.

— A bilo bi krasno da prevari, jer valjda mislite da je meni ugodno, što li, sve to vaše natezanje, a povrh svega još i vi? Dakle, na ručak ćemo doći, zahvalite u naše ime ocu igumanu — obrati se on kaluđerčiću.

[1] Savršen kavalir.

— Ne, ja vas moram odvesti starcu — odgovori kaluđer.

— A ja, kad je tako, odoh ocu igumanu, ja ću, međutim, ravno ocu igumanu — zacvrkuta vlastelin Maksimov.

— Otac iguman ima sada posla, ali kako želite — neodlučno reče kaluđer.

— Neobično dosadan starčić — napomenu Miusov glasno kad je vlastelin Maksimov otrčao natrag u manastir.

— Sličan je fon Zonu[1] — progovori odjedanput Fjodor Pavlovič.

— To samo vi znate... Otkud je nalik na fon Zona? Jeste li vi vidjeli fon Zona?

— Vidio sam njegovu fotografiju. Ako nije licem, a ono je po nečem što se ne da objasniti. Najčistiji duplikat fon Zona. Ja to uvijek po samom licu poznam.

— Ono, doduše, vi ste u tome vještak. Tek, znate što, Fjodore Pavloviču, ovaj čas spomenuste sami kako smo se zarekli da ćemo se pristojno ponašati, ne zaboravite to. Velim vam, suspregnite se. Jer, stanete li od sebe budalu praviti, ja ne želim da me ovdje trpaju u istu vreću s vama. Vidite kakav je ovo čovjek — obrati se on kaluđeru — bojim se s njime ići među čestite ljude.

Na blijedim, beskrvnim kaluđerovim usnama pokaza se fini, lagan smiješak, koji nije bio bez svoje vrste lukavstva, ali on ne odgovori ništa, te je bilo i suviše jasno da je šutio zbog osjećanja svoga vlastitog dostojanstva. Miusov se još jače smrče.

»O, neka ih sve đavo odere, tek vječna izvještačena spoljašnost, a u biti šarlatanstvo i glupost!« promače u njegovoj glavi.

— Evo i skita, stigosmo! — viknu Fjodor Pavlovič. — Zatvorena su vrata i ograda.

I on se stade naširoko krstiti pred svetiteljima, naslikanim poviše vrata i uz vrata.

— U tuđi manastir ne ulazi se sa svojim ustavom — napomenu on. — Ovdje u skitu ispašta svega njih dvadeset i pet svetitelja, gledaju jedan drugoga i jedu kupus. I ni jedna žena ne ulazi na ova vrata, eto, što je osobito značajno. I to je zbilja tako. Samo kako sam ja čuo, starac prima i dame? — zapita on iznenada kaluđera.

[1] Fon Zon, stari razvratnik, ubijen sedamdesetih godina prošlog stoljeća u nekoj jazbini, isječen na komade i poslan u paketu u Moskvu.

— Od puka ženski je spol i sada tu, eno ondje, leže u trijemu i čekaju. A za dame iz višeg kruga prigrađene su ovdje uz trijem ali izvan ograde, dvije sobice, evo baš ovi prozori, i starac, kad je zdrav, ide do njih unutrašnjim hodnikom, to jest, ipak za ogradu. Eto i sad baš čeka jedna gospođa, vlastelinka iz Harkova, gospođa Hohlakova, sa svojom uzetom kćerkom. Vjerojatno je obećao da će ih pohoditi, iako je u posljednje vrijeme toliko oronuo da se i puku jedva pokazuje.

— Dakle je, ipak, do gospođa načinjen prolaz iz skita. Ne mislite, oče sveti, da ja što loše mislim, tek tako kažem. Znate, na Atosu, to ste valjda čuli, nije samo ženama zabranjen dolazak nego su čak sasvim zabranjene žene, i ondje, štaviše, nema nikakvih stvorenja ženskog roda, kokoši, purica, junica.

— Fjodore Pavloviču, ja ću se vratiti i ostaviti vas ovdje sama, a bez mene će vas izvesti odovud za ruke, to vam proričem.

— A što vam ja smetam, Petre Aleksandroviču. Gledajte — viknu on iznenada, zakoračivši u ogradu skita — gledajte u kakvoj oni dolini ruža žive!

I zaista, iako sad nije bilo ruža, ali bijaše mnoštvo lijepog i divnog jesenskog cvijeća svuda gdje se samo moglo posaditi. Očito je da ga je njegovala vješta ruka. Gredice sa cvijećem bile su načinjene po crkvenoj porti i između grobova. Kućica u kojoj se nalazila starčeva ćelija, drvena, prizemna s trijemom pred ulazom, bila je također okružena cvijećem.

— A je li tako bilo i za prijašnjeg starca Varsonofija? Taj, kažu, nije volio ljepote, poskakivao je i tukao štapom čak i damski spol — napomenu Fjodor Pavlovič uzlazeći uz ulazne stepenice.

— Starac Varsonofije činjaše se zaista kadšto kao mahnit, ali pričaju i mnogo gluposti. Štapom nije nikad nikoga tukao — odgovori kaluđerčić. — Sad, gospodo, pričekajte časak, idem da vas najavim.

— Fjodore Pavloviču, i posljednji put vam postavljam uvjet, čujete li? Ponašajte se pošteno, jer ću vam vratiti milo za drago — dospio je još jedanput da promrmlja Miusov.

— Nikako ne mogu pojmiti što se toliko uzrujavate — podrugljivo napomenu Fjodor Pavlovič. — Zar se svojih grijeha bojite! Kažu da on na očima pozna tko s čime dolazi. I kako da vi, takav Parižlija i napredan gospodin, toliko visoko cijenite njihovo mišljenje, zbilja, upravo me iznenadiste.

Ali Miusov nije dospio da odgovori na taj sarkazam, jer ih pozvaše da uđu. Ušao je donekle razdražen.

»Sad već unaprijed znam šta će biti, ovako razdražen počet ću da se prepirem... počet ću da se žestim — i ponizit ću i sebe i ideju« — sunu mu kroz glavu.

II

STARI LAKRDIJAŠ

Uđoše u sobu gotovo istodobno kad i starac koji se, čim su oni ušli, odmah pojavio iz svoje spavaće sobe. U ćeliji su iščekivala, još prije njihova ulaska, starčev izlazak dva pustinjaka jeromonaha, jedan je bio otac bibliotekar, a drugi — otac Pajsij, čovjek bolestan, iako ne bijaše star, bio je vrlo učen, kako su govorili. Osim toga čekao je, stojeći u kutu (gdje je i poslije cijelo vrijeme prostajao) — mlad momak kome su bile otprilike dvadeset i dvije godine, u civilnom odijelu, seminarist i budući bogoslov, za koga se zbog nečeg starahu manastir i braća. Bio je dosta visoka rasta, svježa lica, širokih jagodica, umnih i pažljivih uzanih smeđih očiju. Lice mu je izražavalo potpuno poniznost, ali pristojnu, bez vidljiva ulagivanja. Novopridošle goste nije čak ni poklonom pozdravio, kao osoba koja im nije ravna, već naprotiv, potčinjena i zavisna.

Starac Zosima izađe u pratnji iskušenika i Aljoše. Jeromonasi ustadoše i pozdraviše ga najdubljim poklonom, dotičući se prstima zemlje, a zatim, dobivši od njega blagoslov, poljubiše ga u ruku. Kad ih je blagoslovio, uzvratio je starac svakome isto takvim dubokim poklonom, dotičući se prstima zemlje i svakoga od njih zamolio da ga blagoslovi. Cijela se ceremonija obavljala vrlo ozbiljno, ni nalik na neki svakidašnji obred, već gotovo nekako osjećajno. Miusovu se ipak činilo da oni sve to namjerno čine da ih opomenu na njihovu dužnost. On je stajao ispred svih svojih drugova koji bijahu s njime ušli. Valjalo bi — on je čak još sinoć o tome razmišljao — ne obazirući se ni na kakve ideje, već jedino iz proste učtivosti (kad su već ovdje takvi običaji) prići i primiti blago-

slov od starca, makar ga i ne poljubio u ruku. Ali, videći sad sve to klanjanje i ljubljenje jeromonaha, on se odjednom predomisli; pokloni se važno, ozbiljno i dosta duboko, na svjetovni način, te priđe stolcu. Isto je tako učinio i Fjodor Pavlovič koji je ovaj put potpuno kao majmun oponašao Miusova. Ivan Fjodorovič pokloni se vrlo dostojanstveno i učtivo, ali je također držao ruke na šavovima hlača, a Kalganov se toliko zbuni da je sasvim zaboravio da se pokloni. Starac spusti ruku, koja kao da se već i podigla da ih blagoslovi, i poklonivši im se dvaput, zamoli ih da sjednu. Krv udari u Aljošine obraze; on se stidio. Ispunjala su se njegova ružna predosjećanja.

Starac sjede na kožnati divančić od mahagonija vrlo starinskog oblika, a goste, osim dvojice jeromonaha, posadi prijeko uza zid, svu četvoricu jednog do drugog, na četiri stolca od mahagonija, presvučena crnom vrlo izlizanom kožom. Jeromonasi posjedaše postrance, jedan do vrata, drugi do prozora. Bogoslov, Aljoša i iskušenik ostadoše stojeći. Ćelija je bila dosta malena i nekako naoko loša. Namještaj i stvari bile su proste, sirotinjske i samo one najpotrebnije. Na prozoru dva lonca s cvijećem, a u kutu mnogo ikona — jedna od njih bila je ikona Bogorodičina, ogromne veličine i slikana vjerojatno još mnogo prije raskola. Pred njom je gorjelo kandilo. Kraj nje bile su još dvije druge ikone u sjajnim rizama, a oko njih načinjeni kerubinčići, porculanska sjaja, katolički križ od slonove kosti koji grli Mater dolorosa[1] i nekoliko inozemnih bakroreza. Pored tih davnih i skupocjenih bakroreza šarenilo se nekoliko listića najprostijih pučkih ruskih litografija svetitelja mučenika, božjih ugodnika itd, što se prodaju za kopjejku po svim sajmovima. Bilo je i nekoliko litografskih portreta ruskih suvremenih i davnašnjih episkopa, ali po drugim zidovima. Miusov prijeđe brzo očima svu tu »formalistiku« i oštro se zagleda u starca. On je cijenio svoje gledište, imao je, naime, tu slabost, koja mu se zaista može oprostiti kad se uzme u obzir da je imao već pedeset godina — nalazio se, dakle, u dobi u kojoj uman, svjetski i materijalno osiguran čovjek počinje sebe uvijek više štovati, ponekad čak i nehotice.

Već na prvi pogled starac mu se nije svidio. I zaista je bilo u starčevu licu nešto što se ne bi svidjelo mnogima, a ne samo

1 Žalosna Majka Božja.

Miusovu. Bio je onizak pogrbljen čovjek, vrlo slab na nogama, svega tek šezdeset i pet godina, ali koji se je zbog bolesti činio kudikamo starijim, u najmanju ruku bar deset godina. Cijelo njegovo lice, uostalom vrlo mršavo, bilo je prepuno sitnih borica, a osobito ih je bilo mnogo oko očiju. Oči je imao sitne, svijetle boje, brze i sjajne kao dvije sjajne točke. Sijede kosice imao je još jedino na sljepoočicama, bradica mu je bila sićušna, rijetka i u obliku klina, a usne, koje su se često smiješile — tanke, kao dvije uzice. Nos ne bijaše dugačak, ali zato oštar kao u ptičice.

»Po svim znacima pakosna i plitka, naduvena dušica«, sinu u Miusovljevoj glavi. On je bio uopće vrlo nezadovoljan.

Sati, koji su izbijali, pomogoše da otpočne razgovor. Izbilo je brzo na jeftinom zidnom satu s utezima točno dvanaest.

— Upravo određeni sat — povika Fjodor Pavlovič — a mog sina, Dmitrija Fjodorovića, još nikako nema. Ispričavam se mjesto njega, sveti starče! (Aljoša se sav stresao kod riječi »sveti starac«). Ja sam uvijek točan, na minutu, imajući na umu da je točnost uljudnost kraljeva . . .[1]

— Ali vi bar niste kralj — promrmlja Miusov koji nije mogao da se svlada.

— Jest, tako je, nisam kralj. I zamislite, Petre Aleksandroviču, i sam sam to znao, bogami. I eto uvijek nešto takvo neumjesno kažem! Vaša svetosti! — uzvikne on u nekakvu trenutnom patosu. — Vi zapravo vidite pred sobom lakrdijaša. Tako se i predstavljam. Stara navika, na nesreću. A što kadšto neumjesno lažem, to činim čak s namjerom, s namjerom da druge nasmijem i da im ugodim. Ugoditi treba, nije li tako? Dođem prije osam godina u jedan gradić, imao sam ondje sitnijih poslova, bio sam stupio s nekakvim trgovčićima u kompanijicu. Idemo ispravniku[2], jer i njega je trebalo koješta zamoliti i pozvati na ručak. Izlazi ispravnik, visok, debeo, plav, namrgođen čovjek — to su najopasniji subjekti: boluju na jetrima. A ja njemu otvoreno i, znadete, neusiljeno kao svjetski čovjek: »Gospodin ispravnik, budite, rekoh, tako da kažem, naš Napravnik[3]«. — »Kakav to, veli, Napravnik?« Vidim već od prve pola sekunde da mi nije upalilo, stoji oz-

[1] Geslo Louisa XVIII, francuskog kralja (od 1814. do 1824.).
[2] Upravitelj kotarske policije. (Ovdje je ostavljeno »ispravnik« zbog igre riječi; dalje je uvijek upravitelj kotarske policije.)
[3] E. F. Napravnik (1836—1916), podrijetlom Čeh, bio je nekoliko godina dirigent carske ruske opere.

biljan, gleda me oštro: »Htio sam«, velim, »da se našalim radi općeg veselja, jer je gospodin Napravnik poznati naš ruski kapelnik, a nama baš treba, radi harmonije našeg poduzeća, također nešto nalik na kapelnika«. I razložno sam mu objasnio i isporedio, nije li tako? »Oprostite«, kaže on, »ja sam ispravnik i ne dopuštam da netko pravi šale na račun moga zvanja«. Okrenuo se i pošao. A ja vičem za njim: »Jest, jest, vi ste ispravnik, a ne Napravnik!« — »Ne«, veli, »kad je već rečeno, onda sam dakle Napravnik«. I pomislite, naš posao propao. I ja sve tako, uvijek tako. I samo škodim sebi tom svojom ljubaznošću. Jedanput, ima tome mnogo godina, kažem jednoj, čak utjecajnoj osobi: »Vaša je žena škakljiva žena, gospodine« — u smislu, to jest, časti, tako da kažem, moralnih svojstava, a on će meni na to iznenada: »A vi ste je škakljali?« Nisam mogao da se svladam, odmah pomislih, ded da se pokažem ljubaznim: »Jest«, kažem, »poškakljao sam je gospodine«, e, ali sad je i on mene poškakljao... Tek, davno je to bilo da me nije više ni stid pričati o tome; vječno tako sebi škodim.

— To vi i sad činite — gnušajući se promrmlja Miusov. Starac je šuteći motrio i jednog i drugog.

— Zbilja! I zamislite, ja sam to znao, Petre Aleksandroviču, i, štaviše, znajte: predosjećao sam da tako činim, tek što sam počeo govoriti i, dapače, znajte: predosjećao sam da ćete vi prvi to primijetiti. U istom trenutku čim vidim, vaša svetosti, da mi šala ne polazi za rukom oba mi se obraza stanu lijepiti za donje desni i osjećam gotovo kao neki grč; to mi je ostalo još od mladosti kad sam bio kod vlastele čankoliz i kao čankoliz zarađivao kruh. Ja sam pravi lakrdijaš, od rođenja, isto, vaša svetosti, što i budala; ne poričem da je možda u meni nečisti duh, ali uostalom, malog kalibra, jer bi onaj krupniji drugi stan izabrao, ali ne bi ni vaš, Petre Aleksandroviču, jer ni vi niste nikakav važan stan. Ali zato vjerujem, u Boga vjerujem. Samo sam u posljednje vrijeme posumnjao, ali zato sad sjedim i očekujem velike riječi. Ja sam, vaša svetosti, kao filozof Diderot[1]. Je li vam poznato, najsvetiji oče, kako je Diderot došao metropolitu Platonu za vlade imperatorice Katerine? Došao, pa odmah otvoreno: »Nema Boga«. Našto veliki vladika podiže prst i reče: »Reče

[1] Denis Diderot (1713—1784), francuski filozof i književnik, posjetio je Rusiju godine 1773. i nagovarao Katerinu II da provede neke reforme.

bezumnik u srcu svome da nema Boga!« A ovaj pade ničice koliko je dug: »Vjerujem«, viče, »i primam krštenje!« I tako su ga odmah tu i krstili. Kneginja Daškova[1] bila mu je kuma, a Potemkin kum...

— Fjodore Pavloviču, to je nesnosno! Ta vi sami znate da lažete i da ta glupa anegdota nije istinita, pa što se onda prenemažete? — progovori Miusov uzdrhtalim glasom, ne mogavši se nikako svladati.

— Cijelog sam života svoga predosjećao da to nije istina! — u zanosu usklikne Fjodor Pavlovič. — Zato ću vam, gospodo, reći evo istinu. Veliki starče! Oprostite mi, ja sam ovo posljednje, naime o krštenju Diderotovu ovaj čas izmislio, eto tek ovog časka sam pričao, a prije mi nije nikad ni palo na pamet. Izmislio sam radi sablažljivosti. Zbog toga da se prenemažem, Petre Aleksandroviču, da se umilim. A, uostalom, kadšto ni sam ne znam zašto to činim. Što se pak Diderota tiče, ja sam ono »reče bezumnik«, bar dvadeset puta čuo u svojim mladim godinama od ovdašnjih vlastelina kad sam kod njih tavorio; a čuo sam, uostalom, također i od vaše tetice, Petre Aleksandroviču, od Mavre Fominišne. Svi oni još i sada vjeruju da je bezbožnik dolazio metropolitu Platonu da se prepire s njim o Bogu.

Miusov se diže, jer ne samo da je bio izgubio strpljenje nego se, štaviše, gotovo kao zaboravio. Bio je bijesan i uviđao da je zbog toga smiješan. I zaista, u ćeliji se događalo nešto savim neobično. U toj su se ćeliji sakupljali posjetioci možda već četrdeset ili pedeset godina, još za prijašnjih staraca, ali uvijek s najdubljom pobožnošću, ne drugačije. Gotovo svi koji su bili primljeni shvaćali su, ulazeći u ćeliju da im je time učinjena velika milost. Mnogi su padali na koljena i klečali za cijelo vrijeme posjeta. Mnoge »više« osobe, čak i učenije, pa i neke slobodoumnije što dolažahu ili iz radoznalosti ili zbog kakva drugog razloga, smatrali su svi do jednog za svoju dužnost da iskazuju najdublje poštovanje i osobitu pažnju za sve vrijeme sastanka, to više što se ovdje nisu tražili novci nego je postojala, s jedne strane jedino ljubav i milost, a s druge strane — pokajanje i neodoljiva želja da se riješi neko teško duševno pitanje ili težak trenutak u životu vlastita srca. Takvo nena-

[1] Kneginja Daškova (1743—1810) bila je sljedbenica Katerine II i predstojnica Ruske akademije. U inozemstvu se sastajala s Diderotom i Voltaireom.

dano lakrdijanje što ga je izveo Fjodor Pavlovič, nedostojno mjesta gdje se nalazi, izazvalo je kod učesnika, bar kod nekih, dvoumicu i čuđenje. Jeromonasi su, ne izmijenivši, uostalom, nimalo izraza na licu, ozbiljno i pažljivo pratili što će reći starac, ali su se, čini se, i oni spremali da ustanu kao i Miusov. Aljoša je bio gotov da brizne u plač te stajaše oborene glave. Najčudnovatije mu se činilo što je njegov brat, Ivan Fjodorovič, jedini u koga se uzdao i koji je jedini imao toliki utjecaj na oca da ga je mogao obuzdati, sjedio sad nepomično i oborenih očiju na svom stocu, te, kako se činilo, čekao čak nekako radoznalo kako će se sve ovo svršiti, kao da je on sam bio ovdje posve nuzgredan čovjek. U Rakitina (bogoslova), s kojim se Aljoša također znao i bio mu gotovo prijatelj, Aljoša nije mogao ni da pogleda: on je znao njegove misli (iako ih je znao jedino Aljoša u cijelom manastiru).

— Oprostite mi... — otpoče Miusov, obrativši se starcu — što vam se možda čini kao da sam i ja sudionik u ovoj nedostojnoj lakrdiji. Pogreška je moja u tome što sam povjerovao da će čak i takav čovjek, kakav je Fjodor Pavlovič, prilikom posjeta ovako poštovanoj osobi biti voljan da razumije svoju dužnost. Nisam mislio da ću se morati ispričavati baš zbog toga što sam s njim došao.

Petar Aleksandrovič ne dovrši i, zbunivši se sasvim, kao da će sad na izaći iz sobe.

— Ne uznemirujte se, molim vas — ustade iznenada starac sa svoga mjesta na svoje nemoćne noge, uhvati Petra Aleksandroviča za obje ruke i posadi ga opet na stolac. — Budite mirni, molim vas. Osobito vas molim da budete mojim gostom — reče on i, poklonivši mu se, sjede opet na svoj divančić.

— Veliki starče, recite, vrijeđam li ja vas svojom živahnošću ili ne vrijeđam? — uzvikne odjedanput Fjodor Pavlovič, uhvativši se s obadvije ruke za ručke naslonjača i spremajući se da skoči iz njega, već prema tome kakav će odgovor dobiti.

— I vas molim najljepše da se ne uznemirujete i ne ustručavate — uzvrati mu starac savjetujući. — Ne ustručavajte se i budite kao kod kuće. A što je glavno, ne stidite se toliko sama sebe, jer jedino od toga sve i dolazi.

— Sasvim kao kod kuće? To jest, kakav sam dakle od prirode? O, to je mnogo, suviše mnogo, ali — primam radosno! Znate, blagoslovljeni oče, ne izazivajte me da vam pokažem kakav sam od prirode, nemojte riskirati... dotle, kakav sam

od prirode, ni sam neću dotjerati. To vam unaprijed rekoh da vas očuvam. E, a ostalo sve je još pokriveno mrakom neizvjesnosti, iako bi neki željeli da kojekako prikažu. To govorim na vašu adresu, Petre Aleksandroviču, a vama, najsvetije stvorenje, eto što vam velim: divim vam se! — Pridiže se i, podignuvši ruke uvis, reče: — »Blažena utroba koja te je nosila i sise koje si sisao, osobito sise!« Vi ste maloprije svojom napomenom: »Ne stidite se toliko sama sebe, jer jedino od toga sve dolazi« — vi ste me tom svojom napomenom posve skroz-naskroz progledali i pročitali moju nutrinu. Meni se baš sve tako i čini da sam, kad dolazim među ljude, podliji od svih, i da me svi drže za budalu, e, pa: »Ded da zbilja odigram budalu, ne bojim se vašeg mišljenja, jer ste svi do jednoga podliji od mene!« Eto, zato sam i lakrdijaš, od stida sam lakrdijaš, starče veliki, od stida. Zbog sumnjičavosti jedino i galamim. Ta kad bih ja, kad ulazim, bio uvjeren da će me svi odmah držati za najdražeg i najpametnijeg čovjeka — Gospode, kako bih ja onda bio dobar čovjek! Učitelju! — i on pade iznenada na koljena — šta da činim pa da stečem život vječni?

I sada je bilo teško zaključiti: ili se šali ili je zaista toliko tronut.

Starac podigne oči prema njemu i smiješeći se reče:

— Sami odavno znate šta treba da činite, dosta ste pametni: ne odajite se piću i neobuzdanosti u riječima, ne odajite se razvratu, a osobito obožavanju novca, zatvorite svoje krčme, ako ne možete sve, ono bar dvije-tri. A što je glavno, najglavnije — ne lažite.

— To jest, ono o Diderotu je li?

— Ne, ne ono o Diderotu. Glavno je, ne lažite sami sebi. Onaj koji sam sebi laže i sluša svoju laž dotjerat će dotle da neće više poznati istine ni u sebi ni oko sebe, nego će dosljedno prestati poštovati i sebe i druge. A ne štujući nikoga, prestaje voljeti, a da bi se bez ljubavi zabavio i razonodio, odaje se strastima i grubim slastima, te postaje prava životinja u svojim porocima, a sve zato jer neprestano laže i drugima i samom sebi. Onaj tko sam sebi laže najlakše se vrijeđa. Jer osjećati se uvrijeđenim, ponekad je vrlo ugodno, nije li tako? I zbilja, zna da ga čovjek nije uvrijedio, nego da je sam uvredu izmislio i sebi lagao, i da ljepše bude, sam je sebe preuveličao kako bi stvorio sliku, uhvatio se za riječ i od humčića načinio planinu — on sve to sam zna pa ipak se osjeća prvi uvrijeđe-

nim, uvrijeđenim čak toliko da mu je ugodno i da osjeća veliko zadovoljstvo, a tim samim dolazi do prave omraze. Ta ostanite, sjedite, molim vas lijepo jer ovo su sve sami lažni pokreti.

— Blaženi čovječe! Dete da vas poljubim u ruku — priskoči Fjodor Pavlovič i brzo cmoknu starčevu mršavu ruku. — Zaista, zaista je ugodno osjećati se uvrijeđenim. To rekoste tako dobro, kako nisam još čuo. Osobito, osobito sam se ja osjećao uvrijeđenim cijeloga svog života, osjećao uvrijeđenim radi estetike, jer ponekad nije samo ugodno nego i lijepo kad se čovjek osjeti uvrijeđenim; — eto što zaboraviste, veliki starče: lijepo! To ću zapisati u svoju bilježnicu. A lagao sam, nesumnjivo lagao cijeloga svog života, svakog dana i sata. Zaista sam laž i otac laži! Uostalom, možda i nisam otac laži, sve se bunim u tekstovima, ali, pa makar sin laži, i to je dosta. Tek... anđele moj... o Diderotu ponekad smijem? Diderot neće škoditi, nego će druga riječca škoditi. Da, zbilja, starče veliki, gotovo sam i zaboravio, a već je eto treća godina kako se nakanjujem da se ovdje raspitam, da baš ovamo dođem, zapitam i pouzdano saznam: samo recite Petru Aleksandroviču da me ne prekida. Evo što ću vas pitati: je li istina, oče veliki, što se negdje u Četji-Minejama[1] priča — o nekakvu svetom čudotvorcu koga su mučili zbog vjere i kad su mu najzad odrubili glavu, a on se digao, podigao glavu i »ljubazno je cjelivaše«. Je li to istina, oče časni, ili nije?

— Nije, nije istina — reče starac.

— Ništa se slično ne nalazi u svima Četji-Minejama. O kome to svecu, rekoste, da tako piše? — zapita jeromonah, otac bibliotekar.

— Ne znam ni sam o kome. Ne znam i ne poznam ga. Prevariše me, tako su mi pričali. Čuo sam i znate li tko mi je pripovijedao? A eto Petar Aleksandrovič Miusov, eto taj što se rasrdio zbog Diderota, on mi je to baš i pričao.

— Nikada vam nisam to pričao, ja s vama nikad i ne razgovaram.

— Istina, meni niste pričali, ali ste pripovijedali u društvu u kome sam i ja bio, a bilo je to prije četiri godine. Zato sam to i spomenuo, jer ste tim smiješnim pričanjem, Petre Aleksandroviču, uzdrmali vjeru u meni. Vi to niste znali, niti ste

[1] Knjiga životopisa svetaca koji su raspoređeni po danima njihova svetkovanja.

opazili, a ja se vratio kući uzdrmane vjere, i od tog vremena sve više i više gubim vjeru. Jest, Petre Aleksandroviču, vi ste bili uzrok mome velikom padu. To već nije Diderot, gospodine!

Fjodor Pavlovič se patetički razljutio, iako je svima bilo potpuno jasno da se opet pretvara. Ali Miusova je to ipak bolno pecnulo.

— Kakva glupost, i sve je to glupost — mrmljaše on. — Ja sam, možda, to zaista nekad pričao... ali ne vama. I meni su to pripovijedali. Čuo sam u Parizu od jednog Francuza, kao da se to kod nas čita u Četji-Minejama pod liturgijom... To je vrlo učen čovjek, koji je specijalno proučavao statistiku Rusije... dugo je živio u Rusiji... Ja sam nisam čitao Četji-Mineje... a i neću čitati. Zar se malo šta naklapa za ručkom? Mi smo onda ručali...

— Jest, vi ste onda ručali, a ja sam eto izgubio vjeru — zadirkivaše ga Fjodor Pavlovič.

— Šta se mene tiče vaša vjera! — gotovo viknu Miusov, ali se odjedanput svlada te reče prezirno. — Vi doslovno kaljate sve čega se god dotaknete.

Starac se iznenada diže.

— Oprostite, gospodo, što vas sad ostavljam na nekoliko minuta — progovori on obraćajući se svima posjetiocima — ali mene čekaju oni koji dođoše prije vas. A vi ipak ne lažite — nadoveza on, okrenuvši se vesela lica Fjodoru Pavloviču.

Starac pođe iz ćelije, a Aljoša i iskušenik potrčaše za njim da ga svedu niz stepenice. Aljoša se gušio, on se radovao i tome što se starac nije uvrijedio i što je veseo. Starac pođe prema trijemu da blagoslovi one što su ga ondje čekali. Ali ga Fjodor Pavlovič ipak zaustavi na vratima ćelije:

— Najblaženiji čovječe! — viknu on osjećajno — dopustite da još jedanput poljubim vašu ruku! Ipak, s vama se još dade govoriti, dade živjeti! Mislite li da sam ja uvijek tako glup i da pravim od sebe budalu? Dakle, znajte, ja sam se cijelo vrijeme namjerno tako držao da vas iskušam. Ja sam vas cijelo vrijeme pipkao da vidim može li se s vama živjeti? Ima li mjesta mojoj smjernosti uz vašu oholost? Izdat ću vam pismenu pohvalu: s vama se može živjeti! A sad šutim i zašutjet ću za sve vrijeme. Sjest ću na stolac i zašutjeti. Sad je, Petre Aleksandroviču, na vama red da govorite, sad ste vi ostali kao najvažnija osoba... za deset minuta.

III

ŽENE KOJE VJERUJU

Dolje u drvenom trijemu, prigrađenom uz vanjski zid ograde, skupila se ovaj put sama ženskadija, neko dvadesetak žena. Rekoše im da će starac naposljetku ipak izaći, i one se skupile i čekale. Izađoše u trijem i vlastelinke Hohlakove koje su čekale starca, ali u prostoru odijeljenu za plemenitaške posjetioce. Bile su dvije: mati i kći. Gospođa Hohlakova — mati, bogata dama i uvijek ukusno odjevena, vrlo živih i gotovo sasvim crnih očiju. Nije imala više od trideset i pet godina i već je pet godina udovala. Četrnaestogodišnjoj njenoj kćerki bijaše oduzeta noga. Jadno djevojče nije moglo hodati već pola godine, pa su je vozili u dugačkom naslonjaču na točkovima. To je bilo divno lišce, donekle ispijeno bolešću, ali vedro. Nešto nestašno sjalo se u njenim tamnim krupnim očima s dugačkim trepavicama. Mati se još od jesenas spremala da ode s njom u inozemstvo, ali su ljetos zakasnile zbog uređivanja svoga dobra. Već je sedmica dana otkako su stigle u naš grad, više po poslu nego zbog molitve, i već su jedanput, prije tri dana, posjetile starca. Sad su opet iznenada došle iako su znale da starac već gotovo ne može nikako primati, te su neprestano molile, preklinjale da im se još jedanput udijeli ta »sreća da vide velikog iscjelitelja«. Čekajući da starac izađe, mati je sjedila na stolcu uz kćerin naslonjač, a dva koraka od nje stajao je stari kaluđer koji nije bio iz ovog, nego je došao iz jednog udaljenog sjevernog i malo poznatog manastira. On je također želio da ga starac blagoslovi. Ali starac, izišavši u trijem, pođe najprije ravno prema puku. Skupina se stisla oko shodića sa tri stepenice što spajaše niski trijem s poljem. Starac je stao na najvišu stepenicu, metnuo na sebe epitrahij[1] i počeo blagosljivljati žene koje su se gurale prema njemu. Dovukle su se do njega, vukući za obje ruke jednu klikušu. Ova je, tek što je spazila starca, počela odjedanput jecati, vrišteći nekako ružno, i sva se zatresla kao da je u groznici. Starac, metnuvši na njenu glavu epitrahij, očita nad njom kratku

[1] Dio misnog odijela pravoslavnih svećenika; nosi se oko vrata i pada do pojasa.

molitvu, i ona odmah zašutje i smiri se. Ne znam kako je sad, ali u svom djetinjstvu često sam viđao i slušao te klikuše po selima i manastirima. Dovodili su ih na službu, one su cičale i lajale kao psi da se sva crkva orila, ali kad su se iznosili sakramenti i njih privodili sakramentima, odmah je »mahnitanje« prestajalo, i bolesnice bi se uvijek za neko vrijeme primirile. Mene je to, dok sam bio dijete, vrlo potresalo i čudilo. Ali sam onda čuo od nekih vlastelina, a osobito od mojih gradskih učitelja da je sve to pretvaranje samo da ne rade i da se to može uvijek iskorijeniti pravom strogošću, te su to dokazivali iznošenjem različitih slučajeva. Ali sam poslije, na veliko svoje čudo, saznao od jednog liječnika, specijaliste, da tu nema nikakva pretvaranja, nego da je to užasna ženska bolest, i, čini se, najraširenija kod nas u Rusiji, koja svjedoči o teškoj sudbini naše seljanke, bolest koja dolazi od suviše teretnih poslova odmah poslije teških, nepravilnih porođaja bez svake liječničke pomoći; osim toga, od bijede iz koje nema izlaza, te od zlostavljanja, itd., što neke ženske prirode ne mogu, kao druge, da podnesu. A neobično i trenutno iscjeljenje žene koja je bjesnjela i otimala se čim bi je samo priveli sakramentima, što su mi objašnjavali pretvaranjem i opsjenom koju kao da udešavaju sami »klerikalci«, zbivalo se vjerojatno također najprirodnijim putem, i žene koje su je privodile sakramentima, a što je glavno, i sama bolesnica, vjerovahu potpuno, kao u nepobitnu istinu, da nečisti duh koji je ovladao bolesnicom ne može nikad izdržati kad bolesnicu dovedu i saginju pred sakramentima. I zato bi se uvijek neminovno desio (i morao se desiti) u nervoznoj i, dakako, također psihički bolesnoj ženi kao neki potres čitavog organizma u onom trenutku kad se ona poklonila pred sakramentima, potres izazvan iščekivanjem neminovnog čuda iscjeljenja i najtvrđom vjerom da će se to čudo zaista dogoditi. I čudo se zbivalo, iako tek na jedan trenutak. Ono se isto tako i sada zbilo, čim je starac pokrio bolesnicu epitrahijem.

Mnoge žene, što su se tiskale oko njega, proliše suze od ganuća i zanosa koje izazva djelotvornost trenutka; druge su se gurale da poljube makar krajičak njegove odjeće, a neke su nešto naricale. On ih sve blagoslovi, a s nekima se i razgovaraše. Klikušu je već poznavao, i prije su mu je dovodili, jer je bila iz blizine, iz sela tek šest vrsta udaljena od manastira.

— A eno jedne iz daleka! — pokaza on na neku još dosta mladu ženu, ali vrlo mršavu i ispijenu, koja nije bila pre-

planuta u licu već nekako sva crna. Ona je klečala i ukočena pogleda gledala u starca. U njenu pogledu bilo je nešto luđačko.

— Iz daleka, oče, iz daleka, trista vrsta odavde. Iz daleka, oče, iz daleka — progovori žena zapijevajući, nekako odmjereno ljuljajući glavom sad ovamo, sad onamo, i podupirući obraze dlanovima.

Govorila je kao da nariče. U narodu postoji žalost nijema i patnička; ona se povlači u sebe i šuti. Ali postoji i tuga prepukla: odjedanput izbije sa suzama i od tog trenutka prelazi u naricanje. To biva osobito kod žena. Ali takva tuga nije lakša od nijeme. Ovdje naricanje umiruje tek time što još jače ranjava i kida srce. Takva tuga ne želi ni utjehe, hrani se svojom neutaživošću. Naricanje je tek potreba da se neprekidno pozljeđuje rana.

— Sigurno si građanka? — ispitivaše je starac dalje, gledajući je radoznalo.

— Građani smo, oče, građani, porijeklom smo seljaci, ali smo građani, živimo u gradu. Došla sam, oče, da tebe vidim. Čuli smo za tebe, oče, čuli. Sinčića sam, djetešce, sahranila, pa mi rekoše: »Otiđi, Nastasjuška, i onamo«, to jest vama, dragi, vama. I došla sam, sinoć sam bila na bdjenju, a danas me evo i do vas.

— Što naričeš?

— Sinčića mi je žao, oče, bio je u trećoj godini, tri mu je mjeseca falilo do tri godine. Zbog sinčića patim, oče, zbog sinčića. Ostao nam posljednji sinčić, bilo ih je četvoro u mene i Nikituške, ali u nas se ne drže dječica, ne drže, željeni, ne drže. Tri sam sahranila i nisam mnogo žalila za njima, a ovoga sam posljednjeg sahranila i ne mogu da ga zaboravim. Baš kao da stoji preda mnom, ne odlazi. Dušu mi je ispio. Pogledam njegovo rublje, košuljicu ili cipelice, pa počnem jaukati. Razložim što je iza njega ostalo, svaku stvarčicu njegovu, pogledam u njih i zajaučem. Kažem Nikituški, mužu naime svome: »Puštaj me, gazda, da idem na hodočašće«. On je kirijaš, nismo siromašni, oče, nismo siromašni, sami kirijašimo, imamo i svoje konje i kočijaše. I našto nam sad dobro? Opijati se počeo otkako mene nema. Nikituška, naime, moj, iako je, istina, i prije to činio; jer tek što se maknem, on već podliježe. Sad se i ne brinem za nj. Već je evo treći mjesec kako sam otišla od kuće. Zaboravila sam, zaboravila sve i ni o čemu neću da mislim: jer što će mi on sad? Prekinula sam s njim,

prekinula, sa svima prekinula. I bar da sad ne vidim svoje kuće i sve svoje dobro, te da ne vidim uopće ništa.

— Čuj, majko — progovori starac — jednom je u davnoj starini neki veliki svetitelj spazio u crkvi isto takvu tužnu majku koja je također plakala za svojim sinom, za jedincem, koga je također prizvao Gospod. »Zar ne znaš«, reče joj svetitelj, »koliko su ta djeca slobodna pred prijestoljem božjim? I čak nitko nije slobodniji od njih u carstvu nebeskom. Ti si nam, Gospode, darovao život, govore oni Bogu, i jedva što smo ga ugledali, a ti nam ga opet uze. I tako slobodno mole i prose da im Gospod odmah daje anđeoski čin. I zato se i ti, ženo«, reče svetitelj, »raduj, a ne plači, jer se i tvoj sin nalazi sada kod Gospoda u zboru njegovih anđela.« Eto šta reče u prastara vremena veliki svetitelj ženi koja je plakala. Zato znaj i ti, majko, da i tvoj sin sigurno stoji sad pred prijestoljem Gospodnjim i raduje se i veseli se i moli se za te Bogu. Ne plači zato ni ti, već se raduj.

Žena ga slušaše oborene glave, podupirući rukom obraz. Zatim duboko uzdahnu.

— Isto me je tako tješio i Nikituška, govoreći mi od riječi do riječi kao i ti: »Luda li si«, kaže, »što plačeš, sad sinčić naš sigurno pjeva kod Gospoda Boga s anđelima.« Tako mi govori, a i sam plače, vidim, plače kao i ja. Znam, velim, Nikituška, a gdje bi i bio ako ne kod Gospoda Boga, ali tek nije sad ovdje s nama, Nikituška, nema ga, uz mene, naime, kao što je prije bio. Samo da mi je da pogledam njega jedan jedini put, tek jedan jedini put da mi je pogledati njega, i ne bih mu prilazila, ni riječi ne bih progovorila, utajila bih se u kutu, samo da mi ga je vidjeti jedan trenutak, da ga čujem kako se igra u dvorištu, te da dođe kao nekad i vikne svojim glasićem: »Majo, gdje si?« Tek da mi je čuti jedan jedini put kako trči sobom svojim nožicama, svega jedan jedini put, svojim nožicama tup-tup, i tako brzo, brzo, kako je, sjećam se, nekad trčao put mene, vikao i smijao se, tek jedan jedini put da mi je njegove nožice čuti, čuti i poznati. Ali njega nema, oče, nema i nikad ga neću čuti. Evo njegova pojasića, a njega nema, i nikad ga više neću vidjeti, neću čuti!

Ona izvadi ispod pazuha maleni gajtanski pojasić svog sina i, tek što ga je ugledala, odmah se zatrese od plača, pokri oči prstima kroz koje odjedanput potekoše suze potokom.

— A to — progovori starac — to starodrevna »Rahela plače za djecom svojom i neće se utješiti jer ih nema«, i takva

je vama majkama na zemlji sudbina dosuđena. I nemojte se tješiti, i ne treba da se tješiš, ne tješi se, plači, samo se svaki put kad zaplačeš sjeti da je sinčić tvoj — jedan od anđela božjih, te da odande gleda tebe, i vidi tebe i veseli se tvojim suzama, pokazujući Gospodu Bogu tvoje suze. I još ćeš dugo plakati tim velikim majčinskim plačem, ali će se on napokon pretvoriti u tihu radost, i gorke suze bit će tek suze tihog veselja i čišćenje srca, što spasava od grijeha. A sinčića tvoga pomenut ću za pokoj duše, kako se zvaše?

— Aleksej, oče.

— Milo ime. Imenjak Alekseja, čovjeka božjeg?

— Božjeg, oče, božjeg, Alekseja, čovjeka božjeg!

— Kakav svetitelj! Pomenut ću, majko, pomenuti i tugu ću tvoju pomenuti u molitvi, i muža ću tvoga za zdravlje njegovo pomenuti. Samo je grehota što ga ostavljaš. Odlazi mužu i čuvaj ga. Odonud će vidjeti tvoj sinčić da si ostavila oca njegova i zaplakat će zaradi vas: i zašto dakle da mutiš njegovo blaženstvo? Ta on je živ, živ, jer duša živi dovijeka, i premda nije u kući, on boravi nevidljiv uz vas. Kako će doći kad vas, oca i mater, neće naći zajedno? Ti sad o njemu sanjaš i mučiš se, a onda će on poslati tebi blage sne. Idi mužu, majko, još danas idi.

— Idem, rođeni, na tvoju riječ idem. Srce si mi razumio. Nikituška moj, Nikituška, čekaš me, dragi, čekaš — otpoče žena naricati, ali se starac već bio obratio jednoj vrlo oronuloj starici, koja je bila odjevena kao građanka, a ne kao poklonica. Po njenim očima vidjelo se da ima nekakva posla, te da je došla da saopći. Reče da je podoficirska udovica iz blizine, upravo iz našega grada. Sinčić njen, Vasenjka, služio je negdje kod komesarijata te je otišao u Sibir, u Irkutsk. Dvaput je odonud pisao, a sad je već godina dana kako ne piše. Ona se raspitivala za nj, ali zapravo i ne zna gdje da se raspita.

— Onomad mi neprestano govorila Stepanida Iljinična Bedrjagina, bogata trgovkinja: uzmi, kaže, Prohorovna, i zapiši, kaže, sinka svoga u čitulju, odnesi u crkvu i pomeni za pokoj duše. Duša će njegova, kaže, zajadikovati, i on će ti napisati pismo. I to je, kaže Stepanida Iljinična, kao sigurno, mnogoput ispitano. Ali ja ipak sumnjam. Svjetlosti ti naša, je li to istina, i hoće li tako biti dobro?

— I ne misli na to. Sramota je i pitati. A kako je i moguće da živu dušu pominje, pa još rođena mati, kao mrtvu! To je veliki grijeh, sličan vračanju, i samo ti se zbog neznanja

tvoga opraštа. Bit će bolje, pomoli se Carici Nebeskoj, brzoj zaštitnici i pomoćnici, za njegovo zdravlje, a tebi da oprosti zbog tvoga pogrešna mišljenja. I, evo što ću ti još reći, Prohorovna: ili će ti se naskoro sin tvoj vratiti ili će ti sigurno poslati pismo. To treba da znaš. Odlazi, i odsada budi mirna. Živ je tvoj sin, kažem ti!

— Dragi naš, nagradio te Bog, dobrotvoru naš, molitelju za sve nas i za grijehe naše.

A starac je već spazio u gomili dva žarka pogleda što gledahu prema njemu, iznurene, naoko sušičave, iako još mlade seljanke. Ona je gledala šutke, oči njene kao da su nešto molile, ali ona kao da se bojala da pristupi.

— Šta tebe donese, rođena?

— Oslobodi dušu moju, rođeni — izusti ona tiho i polagano, te padne na koljena i pokloni mu se do nogu. — Zgriješila sam, oče rođeni, bojim se svoga grijeha.

Starac sjede na najnižu stepenicu, žena mu se primače, ostajući i dalje na koljenima.

— Udovica sam već treću godinu — otpoče ona polušaptom i gotovo dršćući. — Teško mi je bilo s mužem, bio je star i strašno me izbio. On se razbolio i leži; mislim, gledam ga: a ako ozdravi, opet se digne, šta onda? I tada mi pada na pamet baš ta misao!

— Stani — reče starac i primače svoje uho tik do njenih usana. Žena produži tihim šaptom tako da se nije moglo gotovo ništa razabrati. Svršila je brzo.

— Treća godina? — zapita starac.

— Treća. Isprva nisam na to mislila, a sad sam počela pobolijevati, tuga me pritisla.

— Jesi li iz daleka?

— Preko pet stotina vrsta odovud.

— Jesi li kazala na ispovijedi?

— Kazala sam, dvaput sam kazala.

— Pripustiše li te pričesti?

— Pripustiše. Bojim se; bojim se smrti!

— Ničega se ne boj, i nikada se ne boj, i ne tuguj. Samo neka pokajanje ne presuši u tebi — i sve će Bog oprostiti. Nema toga grijeha, niti ga ima na cijeloj zemlji, koji ne bi Bog oprostio iskrenu pokajniku. Pa čovjek ne može nikako ni učiniti tako velik grijeh koji bi iscrpio bezgraničnu ljubav božju. Zar može postojati takav grijeh koji bi premašio božju ljubav? Vodi samo brigu o kajanju, neprekidno, a strah odag-

naj sasvim. Vjeruj da te Bog voli toliko koliko i ne misliš, makar da si i grešna, voli te on i u tvome grijehu. Davno je rečeno, jednom pokajniku više se raduju na nebesima nego desetorici pravednika. Idi i ne boj se. Na ljude se ne srdi, a zbog uvreda se ne ljuti. Pokojniku oprosti u srcu sve ono čime te je uvrijedio, i pomiri se s njim istinski. Ako se kaješ, onda i voliš. A ako budeš voljela, onda si već božja... Ljubavlju se sve kupuje, sve spasava. Ta kad sam ti se već ja, čovjek isto tako grešan kao i ti, smilovao i požalio te, kako ne bi Bog. Ljubav je tako neprocijenjeno blago da možeš za nju sav svijet kupiti, i ne samo svoje nego još i sve tuđe grijehe iskupiti. Odlazi i ne boj se.

On je još triput prekrsti, skinu s vrata ikonicu i objesi o njezin. Ona mu se šutke pokloni do zemlje. On se podiže i vedro pogleda u jednu zdravu ženu s dojenčetom u naručaju.

— Iz Višegorja, dragi.

— I šest si vrsta dovde s djetetom preprtila. Što želiš?

— Dođoh da te vidim. Ja sam već dolazila tebi, zar si zaboravio? Nije u tebe baš veliko pamćenje kad si me već zaboravio. Rekoše kod nas da si bolestan, mislim, pa šta, idem samo da ga vidim: i sad te vidim, pa kakav si mi ti bolesnik? Još ćeš dvadeset godina proživjeti, zbilja, neka je Bog s tobom! Zar ih je malo koji se za te mole, pa da boluješ?

— Hvala ti za sve, draga.

— Ovom zgodom zamolit ću te za jednu sitnicu: evo ti šezdeset kopjejaka, podaj ih, dragi, onoj koja je siromašnija od mene. Pođoh ovamo i mislim: najbolje je neka on dade, on znade kojoj će dati.

— Hvala, mila, draga, dobra. Volim te. Zaista ću učiniti. Je li ti to djevojčica u naručaju?

— Djevojčica, srce moje, Lizaveta.

— Blagoslovio vas Bog obje, i tebe i dijete Lizavetu. Razveselila si, majko, srce moje. Zbogom, mile, zbogom, drage, ljubazne.

I on sve blagoslovi i svima se duboko pokloni.

IV

SUMNJIČAVA DAMA

Dama, vlastelinka, koja bijaše doputovala, promatrajući kako se on razgovara s prostim pukom i kako ga blagoslivlja, lila je tihe suze i utirala ih rupčićem. Bila je to osjetljiva, otmjena dama, puna osjećaja i sklonosti koje su u mnogočemu bile istinski dobre. Kad joj je starac najzad prišao, dočeka ga zanosno:

— Toliko sam, toliko podnijela gledajući svu tu dirljivu scenu . . . — i ona ne dovrši od uzbuđenja. — O, ja razumijem da vas narod voli, ja osobno volim narod, želim da ga volim, i kako da ne volim naroda, našeg divnog, u svojoj veličini prostodušnog ruskog naroda!

— Kako zdravlje vaše kćeri? Vi opet zaželjeste da sa mnom razgovarate?

— O, ja sam uporno molila, preklinjala, spremna sam bila da kleknem i klečim čak tri dana pred vašim prozorima dok me ne pustite unutra. Dođosmo do vas, veliki iscjelitelju, da vam iskažemo svu našu srdačnu zahvalnost. Ta vi ste moju Lisu izliječili, posve izliječili — a čime — time što ste se u četvrtak pomolili nad njom, položili na nju ruke. Mi smo se požurile da izljubimo te ruke, da izlijemo naše osjećaje i našu pobožnost.

— Kako izliječio? Ta ona još i sada leži u naslonjaču?

— Ali su noćne groznice sasvim nestale, evo već dva dana, od četvrtka — požuri dama strastveno. — I još više: noge su joj ojačale. Jutros se digla zdrava, svu je noć spavala, pogledajte njeno rumenilo, njene sjajne očice. Dosad je neprestano plakala a sad se smije, vesela je, radosna. Danas je odlučno zahtijevala da je postavimo na noge i prostajala je cijelu minutu sama, bez ičije pomoći. Ona se sa mnom kladi da će poslije dvije sedmice igrati četvorku. Zvala sam ovdašnjeg liječnika Gercenštubea; on je slegao ramenima i rekao: divim se, ne mogu da shvatim. I vi želite da vas ne uznemirujemo, da ne letimo ovamo i da vam se ne zahvaljujemo? Lise, zahvali se, zahvali!

Milo, nasmijano lišce Lise odjedanput se uozbilji, ona se podiže u naslonjaču koliko je mogla i, gledajući starca, sklopi pred njim ruke, ali ne izdrža, već se odjednom nasmija...

— To se ja njemu smijem, njemu! — pokaza ona Aljošu, ljuteći se djetinjasto na se što nije izdržala nego se nasmijala. Tko bi pogledao u Aljošu, koji je stajao jedan korak iza starca, primijetio bi kako mu je odjednom crvenilo oblilo obraze. Oči njegove zasjaše i ugasiše se.

— Alekseju Fjodoroviču, ona ima poruku za vas. Kako vaše zdravlje — produži mamica, okrenuvši se iznenada Aljoši i pružajući mu svoju prekrasnu ruku u rukavici. Starac se osvrnu i odjedanput pažljivo pogleda Aljošu. Ovaj se primače Lisi i, smješkajući se nekako čudno i nevješto, pruži joj ruku. Lise se uozbilji.

— Katerina Ivanovna šalje vam po meni evo ovo — i preda mu malo pisamce. — Ona vas usrdno moli da joj dođete, ali što prije, što prije, i da je ne varate, nego da svakako dođete.

— Ona me moli da dođem? Njoj, ja... A zašto? — promrmlja Aljoša neobično začuđen. Lice njegovo dobi odjedanput posve zabrinut izraz.

— O, sve zbog Dmitrija Fjodoroviča i... svih tih posljednjih događaja — razjasni mamica brzo. — Katerina Ivanovna se sad ustavila na jednoj odluci... i zato se mora svakako s vama vidjeti... zašto? Dakako da ne znam, ali je ona molila što je moguće prije. I vi ćete to učiniti, sigurno ćete učiniti, jer to vam čak kršćanski osjećaj nalaže.

— Vidio sam je svega tek jedanput — produži Aljoša u istoj nedoumici.

— O, to je takvo uzvišeno, takvo nedostiživo stvorenje! I već samo zbog svojih patnja... Zamislite šta je podnijela, šta sad podnosi, zamislite šta je čeka... sve je to strašno, strašno!

— Dobro, doći ću — odluči Aljoša, pročitavši brzo kratko i zagonetno pisamce u kome osim usrdne molbe da dođe nije bilo nikakva objašnjenja.

— Ah, kako će to od vas biti ljubazno i divno — odjedanput poviče Lise oduševljeno. — A ja kažem mami: ni za živu glavu neće poći, on ispašta. Kako ste, kako ste prekrasni! Ta uvijek sam mislila da ste prekrasni, i drago mi je što vam mogu to sada reći!

— Lise! — reče mamica poučno, ali i osmjehnuvši se istodobno.

— Vi ste i nas zaboravili. Alekseju Fjodoroviču, baš nikako nećete nama; a, međutim, Lise mi je već dvaput rekla da joj je samo uz vas lijepo. — Aljoša podigne oborene oči, opet iznenada pocrvenje i opet se odjedanput osmjehnu ni sam ne znajući zašto. Uostalom, starac ga nije više motrio. On se upustio u razgovor s pridošlim kaluđerom koji je, kako već spomenusmo, pored Lisina naslonjača očekivao da se starac pojavi. Bio je to, očito, jedan od najprostijih kaluđera, to jest prosta zvanja, uska, kruta pogleda na svijet, ali pravi vjernik i na svoj način tvrdoglav. Reče da je odnekud s daleka sjevera, iz Obdorska, od svetog Silvestra, iz jednog siromašnog manastira u kome ima svega devet kaluđera. Starac ga blagoslovi i pozva neka mu dođe u ćeliju kad god zaželi.

— Kako se usuđujete činiti ovakva djela? — zapita iznenada kaluđer, pokazivajući važno i dostojanstveno na Lisu. On je ciljao na njeno »iscjeljenje«.

— O tome je, dakako, još rano govoriti. Olakšanje nije još potpuno iscjeljenje, i ono je moglo nastati i iz drugih uzroka. Ali, ako je šta i bilo, nije se zbilo bilo čijom moći osim jedino božjom voljom. Sve je od Boga. Posjetite me, oče — nadoveza on kaluđeru — jer ne mogu u svako doba; bolestan sam i znam da su moji dani odbrojeni.

— O, ne, ne, neće nam vas Bog oduzeti, vi ćete poživjeti još dugo, dugo — uskliknu mamica. — Pa i od čega bolujete? Vi ste naoko tako zdravi, veseli, sretni.

— Meni je danas mnogo lakše, ali unaprijed znam da će to tek minutu potrajati. Ja svoju bolest sad točno znam. Ako vam se činim tako veseo, niste me mogli nikad i ničim toliko obradovati koliko tom pripomenom. Jer ljudi su stvoreni za sreću, i tko je potpuno sretan, taj može sebi otvoreno reći: »Ja sam ispunio zavjet božji na ovoj zemlji«. Svi pravednici, svi sveti, svi sveti mučenici, svi su bili sretni.

— O, kako govorite, kakve smione i uzvišene riječi — poviče mamica. — Rečete, i kao da probodete. A sreća, međutim, sreća — gdje je ona? Tko može za se reći da je sretan? O, kad ste već bili toliko dobri te dopustili da vas danas još jedanput vidimo, saslušajte onda sve ono što vam prošli put nisam kazala, što nisam smjela da vam kažem, sve od čega patim, i to odavno, odavno! Ja patim, oprostite mi, ja patim . . . — I ona, obuzeta nekim vrelim i bujnim osjećajem, sklopi pred njim ruke.

— Zbog čega zapravo?

— Ja patim ... jer ne vjerujem ...

— U Boga ne vjerujete?

— O, ne, ne, to ne smijem ni pomisliti: ali budući život — to je takva zagonetka! I nitko, baš nitko na nju ne odgovara! Slušajte, vi ste iscjelitelj, vi ste poznavalac čovječje duše; ja, dakako, ne smijem računati na to da mi potpuno vjerujete, ali vas uvjeravam najsvečanije da sad ne govorim iz lakoumnosti i da me ta misao o budućem, zagrobnom životu uzbuđuje i dovodi do patnje, do užasa i straha ... I ne znam kome da se obratim, a niti sam se usudila cijelog života ... I eto, sad sam se osmjelila i obraćam se vama. O, Bože, za kakvu ćete me sad držati! — I ona pljesnu rukama.

— Neka vas ne uznemiruje moje mišljenje — odgovori starac. — Potpuno vjerujem u iskrenost vaše tuge.

— O, koliko sam vam zahvalna! Vidite, ja zažmirim i mislim: ako svi vjeruju, otkuda onda to? A ovdje uvjeravaju da sve to dolazi najprije od straha pred strašnim pojavama prirode i da svega toga nema. Pa šta, mislim, cijeli sam život vjerovala — umrijet ću, i odjedanput nema ničega, i jedino će »izrasti čičak na grobu«, kako sam čitala u jednog pisca. To je strašno! Kako ću, kako ću povratiti vjeru? Uostalom, ja sam vjerovala jedino kad sam bila malo dijete, mehanički, ne misleći ni o čemu. Kako će se, čime to dokazati, i ja sam došla sad da se ničice bacim pred vas i da vas zamolim za to. Pa ako propustim ovaj slučaj — neće mi više nitko cijeloga života odgovoriti. Kako dokazati, čime uvjeriti? O, moje nesreće! Stojim i svud vidim da je svima svejedno, gotovo svima, nitko se o tome sad ne brine, a ja jedina ne mogu izdržati! To je ubijanje, ubijanje!

— Naravno da je ubijanje! Ali se tu ne da ništa dokazati, može se jedino uvjeriti.

— Kako? Čime?

— Iskustvom djelotvorne ljubavi. Postarajte se da volite svoje bližnje djelotvorno i neprekidno. Prema tome, ako budete uspijevali u ljubavi, uvjeravat ćete se o postojanju Boga i o besmrtnosti svoje duše. Ako stignete do potpuna samoodricanja u ljubavi prema bližnjemu, onda ćete već nesumnjivo uzvjerovati i, štaviše, nikakva sumnja neće moći ući u vašu dušu. To je prokušano, to je točno.

— Djelotvorne ljubavi? Eto i opet pitanja, i to takva pitanja, takva pitanja! Vidite: ja toliko volim čovječanstvo da,

vjerujete li mi, kadšto sanjam da ostavljam sve, sve što imam, da ostavljam Lisu i odlazim u milosrdne sestre. Zažmirim, mislim i sanjam, i u tim trenucima osjećam u sebi nesavladivu snagu. Nikakve rane, nikakve gnojne ozljede ne bi me mogle uplašiti. Ja bih zamatala i ispirala svojim rukama, bila bih dvorilja tih patnika i spremna da ljubim te rane.

— Pa i to je već mnogo i dobro što vaš razum sanja o tome, a ne o nečem drugom. Malo-pomalo, i nehotice ćete zbilja učiniti kakvo dobro djelo.

— Jest, a da li bih mogla dugo živjeti takvim životom? — vatreno i gotovo izbezumljeno produži dama. — To je najvažnije pitanje. To je najteže moje pitanje. Ja zažmirim i pitam sama sebe: hoću li dugo izdržati na tom putu? Ako bolesnik čije rane ispireš ne zahvali odmah, nego te, naprotiv, stane mučiti svojim kapricima ne cijeneći i ne opažajući tvoje čovjekoljubive službe, počne se izdirati na tebe, grubo zahtijevati i čak se tužiti bilo kakvoj vlasti (što često čine oni koji mnogo pate) — šta onda? Hoćeš li i dalje voljeti ili nećeš? I eto, zamislite, ja sam to već s jezom odlučila: ako ima štogod što bi moglo odmah ohladiti moju »djelotvornu« ljubav prema čovječanstvu, onda je to jedino ta nezahvalnost. Jednom riječi, ja sam radnik za plaću, smjesta zahtijevam plaću, to jest, pohvalu i plaću, ljubav za ljubav. Inače ne mogu nikoga voljeti!

Bio ju je obuzeo napad najiskrenijeg samobičevanja i, svršivši, pogleda izazivački odlučno starca.

— To je na dlaku tako kako mi pričaše, uostalom, vrlo davno, jedan liječnik — kaza starac. — On je bio već postariji čovjek i nesumnjivo mudar. Govorio je isto tako iskreno kao i vi, iako šaleći se, ali šaleći se tužno; ja, reče on, volim čovječanstvo, ali se divim sam sebi: što više volim čovječanstvo uopće, to manje volim ljude — pojedince, to jest, svakog za se, kao odijeljenu ličnost. U mašti sam dolazio, kaže, često do neobičnih misli o službi čovječanstvu i možda bih zaista pošao bio na križ za ljude kad bi se to iznenada zatražilo, a međutim, nisam mogao proboraviti ni dva dana s nekim u sobi, što znam iz iskustva. Jedva što je blizu mene, njegova osoba već guši moje samoljublje i sužava moju slobodu. Za dan i noć mogao sam, štaviše, najboljeg čovjeka zamrziti: jednog zato što dugo jede za ručkom, drugog zato što ima kihavicu pa se neprestano useknuje. Postajao sam, veli, neprijatelj ljudima čim bi me se dotakli. Zato se uvijek dešavalo ovo: što sam

više mrzio ljude — pojedince, to sam vatrenije ljubio čovječanstvo uopće.

— Ali što da se radi? Što da se radi u tom slučaju? Tu čovjek mora očajavati.

— Ne, već je i to dovoljno što se zbog toga lomite. Učinite što možete, pa će vam se upisati u dobro. Vi ste već mnogo učinili, jer ste mogli sami sebe spoznati tako duboko i iskreno. Ako ste i sad sa mnom govorili tako iskreno zbog toga da bi, kao sad od mene, dobili za vašu iskrenost jedino pohvalu, onda dakako nećete ni do čega dotjerati u djelima djelotvorne ljubavi, jer će sve ostati tek u vašim snovima, i vaš će život proći kao priviđenje. Onda ćete, razumije se, zaboraviti i budući život, te ćete se, na kraju, sami sobom nekako utješiti.

— Vi ste me smoždili! Tek sad sam, eto, u ovom trenutku, dok ste govorili, shvatila da sam zaista iščekivala samo da pohvalite moju iskrenost, kad sam vam pričala o tome kako neću moći podnijeti nezahvalnost. Vi ste meni prikazali mene, vi ste me uhvatili i meni objasnili mene!

— Govorite li istinu? I, sad, poslije toga vašeg priznanja, vjerujem da ste iskreni i dobra srca. Ako ne postignete sreću, uvijek se sjećajte da ste na dobrom putu i potrudite se da s njega ne skrenete. Glavno je, klonite se laži, svake laži, a osobito ne lažite sebi samoj. Motrite svoju laž i promatrajte se u njoj svaki sat, svaku minutu. Klonite se također gađenja, kako prema drugima tako i prema sebi: ono što vam se u nutrini vašoj čini ružno, čisti se već samim tim što ste to u sebi spoznali. Straha se također klonite, iako je strah tek posljedica kojekakvih laži. Ne strašite se nikad svoje vlastite malodušnosti pri traženju ljubavi, štaviše, ne bojte se čak ni ružnih vaših postupaka pri tom. Žalim što vam ne mogu reći ništa utješljivije, jer je ljubav djelotvorna, u uspoređenju s ljubavlju uobraženom, nešto surovo i strašno. Ljubav uobražena žudi za brzim djelom koje odmah zadovoljava i u koje svi treba da gledaju. To zaista dovodi dotle da čak i život daju, samo da ne traje dugo, da se što prije svrši, kao na pozornici, te da svi gledaju i hvale. A djelotvorna ljubav — to je rad i izdržljivost, a za neke gotovo cijela nauka. Ali vam proričem da ćete u onom istom trenutku kad budete s užasom gledali kako, uza sve vaše naprezanje, ne samo da se niste približili cilju nego se čak od njega udaljujete — vi ćete u onom istom trenutku, to vam proričem, iznenada dostići i ugledati nad sobom čudotvornu moć Gospoda, koji vas

je cijelo vrijeme volio i cijelo vrijeme na tajanstven način vodio. Oprostite mi što ne mogu duže ostati s vama, čekaju me. Do viđenja!

Dama je plakala.

— Lise, Lise, ta blagoslovite je, blagoslovite! — usplahiri se ona odjedanput.

— A ona ne zaslužuje da je volite. Vidio sam kako se neprestano šalila — reče starac šaljivo. — A zašto ste neprestano ismijavali Alekseja?

A Lise se doista neprestano nestašno šalila. Ona je već odavna, još prošli put primijetila da se Aljoša pred njom zbunjuje i nastoji da ne gleda u nju, i to ju je počelo neobično zabavljati. Ona je neprekidno čekala i hvatala njegov pogled: ne mogavši izdržati njena pogleda, koji je bio oštro uprt u nj, Aljoša je malo-pomalo, i nehotice vučen neodoljivom silom sam pogledao u nju, a ona mu se odmah nasmiješila pobjedničkim osmijehom pravo u oči. Aljoša se zbunio i naljutio još jače. Napokon se posve okrenuo i sakrio za starčeva leđa. Poslije nekoliko minuta on se ponovno, vučen istom onom neodoljivom silom, okrenuo da vidi gleda li u njega ili ne gleda, i spazio da Lise, koja se bila gotovo sasvim nagnula iz naslonjača, gleda u nj sa strane i napeto čeka kad će opet pogledati u nju; a kad je uhvatila njegov pogled, prsnula je u takav smijeh da ni starac nije mogao više izdržati:

— A zašto ga, vragolanko, nagonite da se stidi?

Lise naglo i sasvim neočekivano pocrvenje, sijevnu očima, lice joj se strašno uozbilji, i ona, žaleći vatreno i negodujući, progovori iznenada brzo, nervozno:

— A zašto je on sve zaboravio? On je mene malenu na rukama nosio i s nama se igrao. Dolazio je da me uči čitati, znate li to? Prije dvije godine, na polasku, govorio je da neće nikad zaboraviti, da smo vječni prijatelji, vječni, vječni! I on se sad odjedanput boji mene, neću ga valjda pojesti, pa? Zašto neće da priđe, zašto neće da razgovara? Zašto nam ne dolazi? Zar ga vi ne puštate: ta mi znamo da svuda ide. Meni se ne pristoji da ga zovem, on bi se prvi morao sjetiti, ako nije zaboravio. Da, on sad ispašta! A što navukoste na njega tu dugačku mantiju ... Ako potrči, past će ...

I odjedanput, ne mogavši da se savlada, prekri lice rukom i nasmija se strašno, nezadrživo, svojim dugotrajnim, nervoznim, drhtavim i nečujnim smijehom. Starac je saslušа smiješeći se

i nježno blagoslovi; a kad ona poče da mu ljubi ruku, pritisnu je iznenada na svoje oči i zaplaka:

— Ne srdite se na me, ja sam luda, ništa ne vrijedim ... i Aljoša ima možda pravo, posve pravo što neće da pohađa ovako smiješno dijete.

— Svakako ću ga poslati — odluči starac.

V

NEKA BUDE, NEKA BUDE

Starac je izbivao iz ćelije svega oko dvadeset i pet minuta. Prošlo je već dvanaest i po, a Dmitrija Fjodorovića, radi koga se svi skupiše, još nema. Ali njega gotovo kao da i zaboraviše, pa kad je starac ponovo ušao u ćeliju, zatekao je svoje goste u najživljem razgovoru. U razgovoru su sudjelovali najviše Ivan Fjodorovič i oba jeromonaha. U razgovor se upletao i, kako se činilo, neobično vatreno i Miusov, ali opet je bio loše sreće: on je očito bio u pozadini i njemu su čak malo odgovarali, te je ta nova okolnost sama još više pojačala njegovu razdražljivost koja je neprestano rasla. Posrijedi je bilo to što se on i prije donekle nadmetao s Ivanom Fjodorovičem u znanju, te nije mogao hladnokrvno da podnosi njegovo potcjenjivanje: »Do sada sam bar stajao na čelu svega onoga što je napredno u Evropi, a ovo nas novo pokoljenje posve ignorira«, mišljaše on. Fjodor Pavlovič, koji je sam zadao riječ da će sjesti na stolac i zašutjeti, zaista je neko vrijeme šutio, ali je, podrugljivo se osmjehujući, pratio svog susjeda Petra Aleksandrovića, te se očito veselio njegovoj razdražljivosti. On se već odavno spremao da mu se oduži za štošta, i sad ne htjede propustiti prilike. Najzad nije mogao da izdrži nego se nagnuo susjedovu ramenu te ga poluglasno još jedanput pecnuo:

— A zašto odmah ne odoste poslije »ljubazno cjelivaše«, nego pristadoste da ostanete u ovakvu nepristojnom društvu? Sigurno zato što ste se osjećali poniženim i uvrijeđenim, te ostadoste kako bi za revanš pokazali svoju pamet. Sad više nećete otići dok im ne pokažete svoju pamet.

— Vi opet? Baš naprotiv, odmah ću otići.

— Posljednji, posljednji ćete krenuti! — bocnu ga još jednom Fjodor Pavlovič. To se desilo upravo u onom trenutku kad se vratio starac.

Prepirka je za jednu minutu prestala, ali starac, sjednuvši na prijašnje mjesto, pogleda sve kao da ih učtivo poziva neka produže. Aljoša, koji je proučio gotovo svaki izraz njegova lica, vidio je jasno da je strašno umoran te da se svladava. U posljednje vrijeme hvatala ga je nesvijest od iznemoglosti. Gotovo isto takvo bljedilo, kao pred nesvijest, raširilo se i sad po njegovu licu, a usne mu bile problijedjele. Ali on očito nije htio raspustiti sastanak; činilo se da ima neki svoj cilj — ali kakav? Aljoša ga je pažljivo motrio.

— Raspravljamo o njihovu najzanimljivijem članku — izusti jeromonah Josif, bibliotekar, okrenuvši se starcu i pokazujući Ivana Fjodoroviča. — Iznose mnogo novog, ali mi se čini da ideja ima dva kraja. U povodu pitanja o crkveno-javnom sudu i opsegu njegova prava odgovorili su u novinskom članku jednoj duhovnoj ličnosti koja je o tom pitanju napisala cijelu knjigu...

— Na žalost, nisam čitao vašeg članka, ali sam čuo o njemu — odgovori starac, gledajući pažljivo i oštro Ivana Fjodoroviča.

— Oni stoje na zanimljivu stanovištu — produži otac bibliotekar — i, kako se čini, u pitanju o crkvenom sudu potpuno odbacuju odvajanje crkve od države.

— To je zanimljivo, ali u kome smislu? — zapita starac Ivana Fjodoroviča.

Ovaj mu napokon odgovori, ali ne nadmeno učtivo, kako se još maloprije bojao Aljoša, već skromno i umjereno, upadljivo obzirno i, kako se činilo, bez ikakve prikrivene misli.

— Ja polazim sa stanovišta da će to miješanje elemenata, to jest suština crkve i države, uzetih zasebno, biti, dakako, vječno, uza sve to što je nemoguće i što se neće nikad moći dovesti ne samo u normalnu nego ni u koliku-toliku suglasnost, jer je upravo temelj lažan. Kompromis između države i crkve u takvim pitanjima kao što je, na primjer, sud, po mom je mišljenju nemoguć u svojoj potpunoj i pravnoj suštini. Duhovno lice, kome sam odgovarao, tvrdi da crkva zauzima točno i određeno mjesto u državi. Ja sam mu, naprotiv, odgovorio da crkva mora sama u sebi sadržavati cijelu državu, a ne zauzimati u njoj tek jedan kut i ako je sad zbog nečeg to nemoguće, onda ipak mora to, u suštini, biti nesumnjivo is-

taknuto kao neposredan i najglavniji cilj cijelog razvitka kršćanskog društva.

— Sasvim umjesno — čvrsto i nervozno progovori otac Pajsij, šutljivi i učeni jeromonah.

— Najčistije ultramontanstvo[1]! —.povika Miusov, prebacivši nestrpljivo nogu preko noge.

— Eh, pa kod nas i nema gora! — uskliknu otac Josif i, obraćajući se starcu, nastavi: — Oni odgovaraju, između ostalog, na ova »temeljna i bitna« stanovišta svoga protivnika, duhovne osobe, zapamtite to: prvo, da »nijedna društvena zajednica ne može i ne treba da prisvaja sebi vlast — upravljanja građanskim i političkim pravima svojim članova«; drugo, da »kaznena i sudskograđanska vlast ne mora pripadati crkvi i da se ne slaže s njenom prirodom, i kao božanske ustanove, i kao ljudske zajednice religioznih ciljeva«, i, najzad, treće, da je »crkva carstvo koje nije od ovoga svijeta« ...

— Najnedostojnija igra riječi za duhovnu osobu! — prekide ga opet otac Pajsij, ne mogavši da se savlada. — Ja sam čitao tu knjigu na koju ste vi odgovorili — obrati se on Ivanu Fjodoroviču — i čudio se riječima duhovne osobe da je »crkva carstvo koje nije od ovoga svijeta«. Ako nije od ovoga svijeta, onda, dakle, ne može nikako ni biti na zemlji. U svetom evanđelju nisu riječi »koje nije od ovoga svijeta« upotrebljene u tom smislu. Nezgodno je igrati se takvim riječima. Gospod naš Isus Krist baš je i došao da osnuje crkvu na zemlji. Carstvo nebesko nije, razumije se, od ovoga svijeta, nego je na nebu, ali u njega se ne ulazi drugačije nego kroz crkvu koja je osnovana i ustanovljena na zemlji. I po tome su svjetske igre riječima u tom smislu nezgodne i nedostojne. Crkva je zaista carstvo, i ono je određeno da vlada i da se mora, kad mu dođe kraj, nesumnjivo javiti kao carstvo na svoj zemlji — što nam je obećano ...

On odjedanput zašutje kao da se suzdržava. Ivan Fjodorovič ga je slušao s poštovanjem i pažljivo, a zatim, obraćajući se starcu, produži neobično mirno, ali spremno i dobrodušno, kao i maloprije.

— Sva je misao moga članka u tome da se u stara vremena, za prva tri vijeka kršćanstva, javljalo kršćanstvo na

[1] Ultramontanizam je politički pravac koji zastupa interese papinstva i crkve a bori se protiv državnih i narodnih interesa.

zemlji jedino kao crkva, i da je bilo jedino crkva. Kad je rimska poganska država poželjela postati kršćanskom, desilo se nesumnjivo tako da je ona, postavši kršćanskom, uključila u sebe jedino crkvu, ali je sama ostala i nadalje kao i dosele poganskom državom u vrlo mnogim funkcijama. U suštini moralo se nesumnjivo tako i dogoditi. Ali u Rimu, kao u državi, ostalo je i suviše mnogo civilizacije i mudrosti poganske kao što su, primjerice, čak i sami ciljevi i temelji države. Kristova pak crkva, ušavši u državu, bez sumnje nije mogla ustupiti ništa od svojih temelja, onoga kamena na kome je stajala, i nije mogla da ide ni za čim drugim osim za svojim ciljevima koje joj je, jedanput zauvijek, čvrsto postavio i pokazao sam Gospod, a među ostalim, pretvoriti cijeli svijet, dakle, i cijelu staru pogansku državu u crkvu. Na taj način (to jest s obzirom na ciljeve budućnosti) ne mora crkva da traži sebi određeno mjesto u državi, kao »svaka društvena zajednica« ili kao »ljudska zajednica religioznih ciljeva« (kako se izražava o crkvi pisac kome odgovaram), već, naprotiv, morala bi se država na zemlji najzad potpuno pretvoriti u crkvu i ne biti ništa drugo nego crkva i ukloniti sve svoje ciljeve koji se ne podudaraju s crkvenim. Sve to neće nju ni najmanje poniziti, neće joj oduzeti ni časti, ni slave velike države, ni slave njenih gospodara, nego će je jedino svesti s lažna, još poganskog i pogrešnog puta na pravilan i istinit put koji jedini vodi njenim ciljevima. Eto zašto bi pisac knjige »O osnovama crkveno-svjetovnog suda« sudio pravilno kad bi, zahtijevajući i predlažući te osnove, gledao pravilno na njih kao na vremeniti, još neophodni kompromis u naše grešno i nesređeno vrijeme, i ništa više. Ali čim se pisac tih osnova usuđuje izjaviti da su osnove, što ih predlaže i od kojih je neke maloprije nabrojio otac Josif, da su te osnove neoborive, stihijske i vječne, onda već ide ravno protiv crkve i svetog, vječnog i nepokolebljivog njenog predodređenja. To je, eto, cijeli moj članak, potpun njegov konspekt.

— To jest, u dvije riječi — progovori otac Pajsij, naglašujući svaku riječ — po drugim teorijama koje su i suviše objašnjene u našem devetnaestom vijeku, morala bi se crkva preporoditi u državi, iz nižeg u viši oblik, pa da zatim u njoj iščezne, ustupajući mjesto nauci, duhu vremena i civilizaciji. A ako neće to, nego se protivi, onda joj se daje u državi za to tek neki kutić, a i taj pod nadzorom — i to posvuda u naše vrijeme, u svim suvremenim evropskim državama. Po

ruskom shvaćanju i uzdanju ne treba da se crkva preporodi u državu, kao iz nižeg u viši tip, već naprotiv, mora država svršiti time da se udostoji i postane jedino crkvom, i ničim drugim. Tako neka bude, neka bude!

— Pa, priznajem, vi ste me sad donekle ohrabrili — osmjehnu se Miusov, prebacivši opet nogu preko noge. — Koliko razumijem, to je dakle oživotvorenje nekakva ideala, beskonačno dalekog, o drugom Kristovu dolasku. Kako želite. Prekrasna utopijska maštarija o nestanku ratova, diplomata, banaka, itd. Nešto čak nalik na socijalizam. A ja sam mislio da je sve to ozbiljno i da će crkva sada suditi, na primjer, u kaznenim poslovima, osuđivati na šibe i tamnicu, a možda i na smrt.

— Kad bi i sad postojao jedino crkveno-svjetovni sud, crkva ne bi ni sad slala na robiju ili na stratište. Zločin i gledanje na njega morali bi se tada nesumnjivo promijeniti, dakako, malo-pomalo, ne odjedanput i ne odmah, ali ipak dosta brzo... — izusti Ivan Fjodorovič mirno i ne trenuvši očima...

— Govorite li ozbiljno? — zapita Miusov pogledavši ga oštro.

— Kad bi sve postalo crkvom, crkva bi izopćila iz svoje sredine zločinca i neposlušnika, a ne bi odsijecala glave — produži Ivan Fjodorovič. — Pitam vas, kamo bi pošao izopćeni? Ta onda bi morao otići ne samo od ljudi, kao sada, nego i od Krista, jer on bi svojim zločinom ustao ne samo protiv ljudi već i protiv crkve Kristove. To je i sad tako, dakako, u strogom smislu, ali nije proklamirano, i savjest se današnjeg zločinca vrlo i vrlo često sa sobom pogađa: »Ukrao sam kaže, ali ne ustajem protiv crkve, nisam Kristov neprijatelj«, eto što sebi govore današnji zločinci odreda; ali, onda, kad crkva zauzme mjesto države, onda bi mu bilo teško reći, osim ako bi poricao crkvu kao takvu na cijeloj zemlji: »Svi se, kaže, varaju, svi se udaljiše, svi su lažna crkva, jedino sam ja, ubojica i lopov — istinska kršćanska crkva.« Ovo je vrlo teško reći sebi, zato su potrebni golemi uvjeti, prilike koje se često ne dešavaju. Sad uzmite, s druge strane, gledanje same crkve na zločin: zar se ne mora ono promijeniti nasuprot sadašnjem, gotovo poganskom i mehaničkom odsijecanju zaraženog člana, kako se danas čini radi zaštite društva, i preobraziti, ali potpuno a ne lažno, u ideju o ponovnom čovjekovu preporodu, o uskrsnuću i o spasenju njegovu...

— Šta je to, šta to znači? Opet prestajem shvaćati — prekide ga Miusov — opet nekakvi snovi. Nešto bez oblika što se ne može ni shvatiti. Kako da se izopći i kakvo izopćenje? Meni se sve čini da se vi naprosto šalite, Ivane Fjodoroviču.

— Pa, tako je zapravo i danas — progovori iznenada starac i svi se u jedan mah okrenuše prema njemu — jer kad danas ne bi bilo Kristove crkve, ne bi bilo nikog tko bi priječio zločinca u njegovu zločinu, i po tome ne bi bilo čak ni kazne za zločin, to jest prave kazne, ne mehaničke, kako rekoste maloprije, i koja u većini slučajeva jedino razdražuje srce, već prave kazne, jedino istinite, koja jedino zastrašuje i obuzdava i koja se nalazi u svijesti ljudske savjesti.

— A kako to, htio bih da čujem? — zapita Miusov živo i radoznalo.

— Evo tako — otpoče starac. — Sva ta progonstva na robijaški rad, a nekada i uz batinanje, nikoga ne popravljaju i, što je glavno, nikakva zločinca i ne zastrašuju, i broj zločina ne samo da ne opada nego što dalje, to više raste. S ovim se morate suglasiti. Izlazi, dakle, da društvo nije na taj način nikako zaštićeno, jer iako se odsijeca štetan član mehanički i progoni daleko od očiju, na njegovo se mjesto javlja odmah drugi zločinac, a možda i dva druga. I ako što i čuva društvo, a u naše doba čak i popravlja, i samog zločinca preporađa u drugog čovjeka, to je opet jedino Kristov zakon koji se otkriva u spoznaji vlastite svijesti. Tek kad vidi svoju krivnju kao sin Kristove zajednice, to jest crkve, on će uvidjeti i krivnju svoju pred društvom, to jest pred crkvom. I tako suvremeni zločinac može uvidjeti svoju krivnju jedino tek pred crkvom, a ne pred državom. A kad bi sud pripadao društvu, kao crkvi, tada bi ono znalo koga će vratiti od izopćenih i ponovno primiti. A sad se crkva, jer nema nikakva aktivnog suda, nego jedino mogućnost moralne osude, i sama uklanja od aktivnog kažnjavanja zločinca. Ona ga ne izopćuje iz svoje sredine i jedva ako ga ostavlja bez očinske utjehe. I još više, ona još nastoji da zadrži sa zločincem sve kršćansko-crkvene odnose: pripušta ga crkvenim bogosluženjima, pričesti, daje mu milostinju i postupa s njime više kao sa zatočenikom nego s krivcem. I šta bi bilo od zločinca, o Gospode, kad bi ga kršćanstvo, to jest crkva, odbacilo, kao što ga odbacuje i isključuje građanski zakon? Šta bi bilo kad bi ga crkva kaznila svojim izopćenjem odmah i svaki put poslije kazne državnog zakona? Ta većeg očajanja ne bi moglo biti, bar za ruskog zločinca, jer

ruski zločinci još vjeruju. A, uostalom, tko zna, možda bi se onda desilo nešto strašno — možda bi nestalo i vjere u zločinčevu očajničkom srcu, a šta onda? Ali crkva, kao nježna i zaljubljena mati, sama izbjegava djelotvornu kaznu, jer je i bez njene kazne krivac i suviše bolno kažnjen državnim sudom, te mora postojati netko tko će ga požaliti. Ali ga poglavito izbjegava zato jer je sud crkveni jedini sud koji nosi u sebi istinu, i zbog toga se ne može ni s kakvim sudom u biti i moralno sjediniti, čak ni privremeno sporazumjeti. Tu nema nikakve pogodbe. Inozemni zločinac, kažu, malokad se kaje, jer ga samo suvremeno učenje utvrđuje u misli da njegov zločin nije zločin nego jedino pobuna protiv sile koja ga neopravdano ugnjetava. Društvo ga izopćuje iz svoje sredine sasvim mehanički, silom koja vlada nad njim i prati to izopćenje mržnjom (tako bar oni sami o sebi pričaju) — mržnjom i potpunom ravnodušnošću i omalovažavanjem njegove sudbine, sudbine svoga brata. Pa tako se sve dešava bez i najmanjeg crkvenog sažaljenja, jer u mnogim slučajevima ondje već i nema crkve, nego ostadoše jedino crkvenjaci i veličanstvene crkvene zgrade, a same crkve već odavno teže ondje da prijeđu iz nižeg oblika, kao što je crkva, u viši, kao što je država, pa da u njoj sasvim nestanu. Tako je, čini se, bar u protestantskim zemljama. A u Rimu je, pak, proglašena već tisuću godina država mjesto crkve. I zato se ondje sam zločinac ne priznaje više članom crkve i, izopćen, očajava. Ako se vrati u društvo, vraća se često obuzet takvom mržnjom da ga već društvo samo odbacuje od sebe. Kako će se to svršiti, možete se sami domisliti. Čini se kao da je u mnogim slučajevima i kod nas isto tako: ali u tome i jest ono što kod nas, osim ustanovljenih sudova, postoji povrh toga još i crkva koja nikada ne prekida sa zločincem kao s milim i još dragim svojim sinom, a uz to postoji i čuva se, iako tek u mislima, i crkveni sud koji, iako nije sad aktivan, ipak još jednako živi za budućnost, ma i u maštariji, te ga nesumnjivo i sam zločinac priznaje nagonski u svojoj duši. Opravdano je i to, što je ovdje maloprije rečeno, da bi onda, kad bi zaista postojao crkveni sud, i to u svoj svojoj moći, to jest kad bi se cijelo društvo pretvorilo samo u crkvu, crkveni sud ne samo utjecao na popravak zločinca tako kako sad nikad ne utječe, nego bi se možda i broj zločinaca zbilja smanjio do nevjerojatnosti. A crkva bi, nema sumnje, shvatila budućeg zločinca i budući zločin u mnogim slučajevima sasvim drugačije nego

sada, te bi i mogla primiti izopćenog, spriječiti onog koji snuje zločin, i preporoditi paloga. Istina — osmjehnu se starac — zasad nije još ni samo kršćansko društvo savršeno i stoji tek na sedmorici pravednika; ali kako njih još ima, ono ostaje nepokolebljivo, očekujući svoj potpuni preobražaj iz društva, kao zajednice, još gotovo poganske, u jedinstvenu, svjetsku i vladajuću crkvu. Tako neka bude, neka bude, makar i u vječnosti, jer je ipak jedino tomu suđeno da se zbude! I ništa neka nas ne bune vremena i rokovi, jer je tajna vremena i rokova u mudrosti božjoj, u predviđanju njegovu i u ljubavi njegovoj. I što se po ljudskom računu može da čini još vrlo daleko, to po predodređenju božjem možda već treba da se pojavi, da je već pred vratima. Ovo posljednje neka bude, neka bude!

— Neka bude! Neka bude! — pobožno i surovo ponovi otac Pajsij.

— Čudno, neobično čudno! — izusti Miusov, ne toliko ljutito, koliko nekako pritajeno negodujući.

— A šta vam se čini tako čudno? — upita otac Josif oprezno.

— I šta to zapravo treba da znači? — usklikne Miusov, kao da je odjedanput iz njega provalilo. — Uklanja se na zemlji država, a crkva podiže na stupanj države! To nije ultramontanstvo, to je arciultramontanstvo! O tome nije sanjao ni papa Grgur Sedmi[1].

— Sasvim obratno izvoljevajte shvatiti! — progovori otac Pajsij strogo. — Ne preobraća se crkva u državu, shvatite to. To je Rim i njegova sanjarija. To je treća đavolova napast. Već se, naprotiv, država pretvara u crkvu, uzdiže se do crkve i postaje crkvom na cijeloj zemlji — što je sasvim oprečno i ultramontanstvu i Rimu i vašem tumačenju, a to je veliko predodređenje pravoslavlja na zemlji. Od Istoka će ova zvijezda zasjati.

Miusov zašutje važno. Cijela njegova pojava izražavaše neobično dostojanstvo. Nadmeno uslužan osmijeh pokaza se na njegovim usnama. Aljoša je pratio sve neobično uzdrhtala srca. Sav taj razgovor uzrujavao ga je do dna duše. Slučajno je pogledao Rakitina; ovaj je nepomično stajao na svom prijašnjem mjestu do vrata, pažljivo osluškujući i motreći, iako oborenih očiju. Ali po jakom rumenilu na njegovim obrazima

[1] Grgur VII, papa od 1073. do 1085, branio je ideal teokracije prema kojemu papi pripada i svjetovna vlast.

dosjetio se da je i Rakitin uzrujan i, čini se, ništa manje od njega; Aljoša je znao šta je njega uzrujalo.

— Dopustite mi, gospodo, da vam ispričam jedan mali događaj — progovori odjedanput Miusov uvjerljivo i nekako osobito dostojanstveno. — Jedanput u Parizu, prije nekoliko godina, a odmah nekako poslije prosinačkog prevrata[1] kad sam bio kod jednog svog poznanika, tada vrlo važne i moćne osobe, susretoh se kod njega s jednim prezanimljivim gospodinom. Taj individuum nije bio, da kažem, špijun, nego nešto kao upravitelj čitave komande političkih špijuna — svoje vrste prilično utjecajna služba. Ugrabivši priliku, ja sam se, iz neobične radoznalosti, razgovarao s njim; a kako nije bio primljen kao poznanik, već kao potčinjeni činovnik koji je podnosio neke vrste izvještaja, te me je, videći kako me je primio njegov starješina, udostojio svojom iskrenošću — ali, razumije se, u izvjesnoj mjeri, to jest bio je više uljudan nego iskren, kako to Francuzi umiju biti, to više što je vidio da sam stranac. Ali sam ga dobro shvatio. Tema se ticala socijalista-revolucionara koje su onda, uostalom, progonili. Izostavljajući glavni sadržaj razgovora, navest ću tek jednu jako zanimljivu napomenu koja se tom gospodinu slučajno omakla: »Mi se«, reče on, »uglavnom, svih tih socijalista-anarhista, bezbožnika i revolucionara ne bojimo baš osobito; mi ih pratimo i nama su poznate njihove staze. Ali ima među njima, iako ne mnogo, nekoliko osobitih ljudi: to su oni koji u Boga vjeruju i kršćani, ali i socijalisti. Eto, tih se najviše bojimo, to su strašni ljudi! Socijalist kršćanin strašniji je od socijalista bezbožnika.« Te su me riječi onda iznenadile, ali sad sam ih se, gospodo, ovdje među vama nekako odjednom sjetio . . .

— To jest, vi ih primjenjujete na nas, i u nama vidite socijaliste? — otvoreno i bez okolišanja zapita otac Pajsij.

Ali prije nego što se Petar Aleksandrovič i domislio da odgovori, otvoriše se vrata, i uđe Dmitrij Fjodorovič koji je bio toliko zakasnio. Zapravo ga već nisu ni očekivali, i njegova iznenadna pojava izazva u prvi trenutak čak neko čuđenje.

[1] Prevrat koji je 2. prosinca 1851. izvršio Louis Napoleon Bonaparte.

VI

ZAŠTO ŽIVI TAKAV ČOVJEK

Dmitrij Fjodorovič, momak od dvadeset i osam godina, bijaše srednje visine i prijatna lica, iako naoko mnogo stariji. Bio je žilav i u njemu se mogla naslućivati velika tjelesna snaga, pa ipak izraz njegova lica bijaše nekako bolešljiv. Lice mu je bilo mršavo, obrazi upali, njihova boja prelijevala se nekakvom nezdravom žutinom. Pokrupne ispupčene crne oči gledale su, iako uporno tvrdoglavo, ipak nekako neodređeno. Čak i onda kad je bio uzrujan i govorio razdraženo, pogled njegov kao da se nije pokoravao njegovu unutrašnjem raspoloženju i izražavaše nešto drugo, što ponekad nikako ne odgovaraše sadašnjem trenutku. »Teško je znati što misli«, govorili su ponekad oni koji su s njim razgovarali. Druge je, opet, koji su vidjeli u njegovim očima nešto zamišljeno i mrgodno, odjedanput iznenađivao nenadanim svojim smijehom, koji je svjedočio o veselim i nestašnim mislima koje su ga obuzimale baš u ono vrijeme dok je gledao tako namrgođeno. Uostalom, ova boleśljivost njegova lica bila je u ovom trenutku donekle shvatljiva; svi su znali ili slušali za neobično nemiran »bekrijaški« život koji je u posljednje vrijeme baš kod nas provodio, kao što je svima bila poznata i ona neobična razdražljivost do koje je dotjerao inateći se s ocem zbog prijepornih novaca. Po gradu je kolalo o tome nekoliko anegdota. Istina, on je već bio i od prirode razdražljiv, »promjenljive i nepravilne pameti«, kako se karakteristično izrazio o njemu u jednom društvu naš mirovni sudac Semjon Ivanovič Kačaljnikov. Ušao je besprijekorno i kicoški odjeven, u zakopčanu kaputu, s crnim rukavicama i cilindrom u rukama. Kao vojnik odnedavna u ostavci, nosio je brkove i sada brijao bradu. Tamnoplava njegova kosa bila je kratko ošišana i na sljepoočicama začešljana nekako naprijed. Koracao je odlučno, široko, kao vojnik. Na pragu zastade na trenutak, premjeri sve pogledom, uputi se pravo starcu, prepoznavši u njemu domaćina. On mu se duboko pokloni i zamoli ga za blagoslov. Starac se diže i blagoslovi ga. Dmitrij Fjodorovič ga s poštovanjem poljubi u ruku, te izusti neobično uzbuđeno, gotovo razdraženo:

— Oprostite mi velikodušno što ste me morali toliko čekati. Sluga Smerdjakov, koga mi je poslao otac, odgovorio je na moje jasno pitanje o vremenu sastanka, dvaput najodlučnije, da je urečen u jedan sat. A sad sam odjedanput saznao...

— Ne uznemirujte se — prekinu ga starac. — Ništa za to, malo ste zakasnili, nikakva nesreća...

— Neobično sam vam zahvalan, i manje nisam ni mogao očekivati od vaše dobrote.

Dmitrij Fjodorovič rekao je to kao odrezano, još se jedanput poklonio, a zatim se okrenuo prema svome »tatici« te se i njemu isto tako učtivo i duboko poklonio. Bilo je očito da je već unaprijed razmislio o tom poklonu i smislio ga iskreno, držeći za svoju dužnost da na taj način izrazi svoje poštovanje i dobre namjere. Fjodor Pavlovič, iako se neočekivano smeo, ipak se odmah na svoj način snašao: kao u odgovor na poklon Dmitrija Fjodoroviča, skoči i on sa stolice i pokloni se sinu isto tako dubokim poklonom. Lice mu postade odjedanput važno i ozbiljno, što mu, međutim, davaše potpuno pakostan izraz. Zatim se Dmitrij Fjodorovič pokloni šutke jednim općim poklonom svima koji su bili u sobi, priđe svojim dugim i odlučnim koracima prozoru, sjede nedaleko od oca Pajsija na stolac koji je još jedini bio prazan i, nagnuvši se naprijed na stolcu, spremi se odmah da sluša nastavak razgovora što ga bijaše prekinuo.

Ulazak Dmitrija Fjodoroviča nije potrajao više od svoje dvije minute, i razgovor nije mogao a da se ne obnovi. Ali ovaj put, na odlučno i gotovo razdražljivo pitanje oca Pajsija, Petar Aleksandrovič nije držao da treba odgovoriti.

— Dopustite mi da tu temu otklonim — izusti on nekom otmjenom nemarnošću. — Uz to je ta tema teška. Eto, Ivan Fjodorovič nam se smiješi: sigurno on zna što zanimljivo i o ovom slučaju. Pitajte ga!

— Ništa osobito, osim male napomene — odmah odgovori Ivan Fjodorovič — da evropski liberalizam, uopće, pa i naš ruski liberalni diletantizam, često i već odavno miješa krajnje rezultate socijalizma s kršćanstvom. Takav je neobičan zaključak, dakako, karakteristična crta. Uostalom, socijalizam miješaju s kršćanstvom, kako se vidi, ne samo liberali i diletanti već, zajedno s njima, često i žandari, to jest inozemni, razumije se. Vaša je pariška priča, Petre Aleksandroviču, dosta karakteristična.

— Ponovo molim da se ta tema uopće napusti — ponovi Petar Aleksandrovič — a mjesto toga ispričat ću vam, gospodo, drugu anegdotu o samom Ivanu Fjodoroviču, najzanimljiviju i najkarakterističniju. Nema više nego oko pet dana kako je on u jednom ovdašnjem društvu, većinom gospođa, u prepirci svečano rekao da na cijeloj zemlji ne postoji upravo ništa što bi moglo nagnati ljude da vole sebi slične, da takav zakon prirode: da čovjek voli čovječanstvo — nikako ne postoji, te ako je i bilo dosad na zemlji ljubavi, da je nije bilo zbog prirodnog zakona, već jedino zato što su vjerovali u svoju besmrtnost. Ivan Fjodorovič je pri tom dodao, u zagradi, da u tome i jest cijeli prirodni zakon, pa ako uništite u čovječanstvu vjeru u njegovu besmrtnost, da će u njemu odmah usahnuti ne samo ljubav nego i svaka živa snaga da i dalje živi na ovom svijetu. I još više: onda neće više biti ništa nemoralno, sve će biti dopušteno, čak i antropofagija. Ali i to je malo; on je završio tvrdnjom da se za svaku pojedinu osobu, na primjer, kao što smo mi sad, koja ne vjeruje ni u Boga, ni u svoju besmrtnost, mora moralni prirodni zakon smjesta promijeniti u posvemašnju protivnost predašnjem, religioznom zakonu, i da egoizam koji dovodi čak do zločina, ne samo da mora biti dopušten čovjeku nego čak i priznat kao neophodan, najrazumniji i gotovo najplemenitiji izlaz iz njegova položaja. Po ovakvu paradoksu, gospodo, možete zaključiti i o svemu ostalom što je izvolio reći i što još možda namjerava da rekne naš dragi ekscentričar i paradoksalni Ivan Fjodorovič.

— Dopustite — neočekivano uzviknu odjednom Dmitrij Fjodorovič — ne smijemo prečuti: »Ne samo da mora zločin biti dopušten nego čak i priznat kao neophodan i najrazumniji izlaz iz položaja u kome se nalazi svaki bezbožnik!« Je li tako ili nije?

— Sasvim tako — reče otac Pajsij.

— Zapamtit ću.

Rekavši to, Dmitrij Fjodorovič je tako isto nenadano zašutio kao što je nenadano upao u razgovor. Svi ga promatrahu radoznalo.

— Zar vi zaista vjerujete da bi nastale takve posljedice kad bi u ljudima usahla vjera u besmrtnost njihove duše? — zapita odjednom starac Ivana Fjodoroviča.

— Jest, ja sam to tvrdio. Nema vrline ako nema besmrtnosti.

— Blago vama ako tako vjerujete, ili ste već neobično nesretni!

— Zašto nesretan? — osmjehnu se Ivan Fjodorovič.

— Zato što, po svoj prilici, ni sami ne vjerujete u besmrtnost svoje duše, čak ni u ono što ste napisali o crkvi i o crkvenom pitanju.

— Možda imate pravo!... Ali se zaista ipak nisam šalio — začudo prizna iznenada Ivan Fjodorovič te naglo pocrvenje.

— Niste se zaista šalili, i to je istina. Ta ideja još nije sazrela u vašem srcu i muči ga. Ali i mučenik se voli ponekad zabavljati svojim očajem, također iz očaja. Zasad se i vi zabavljate očajem i novinarskim člancima i svjetskim raspravama, ali ni sami ne vjerujete svojoj dijalektici i bolna se srca smješkate u sebi. U vama nije to pitanje riješeno, i u tome je vaša nesreća, jer upravo zahtijeva rješenje...

— A možda je u meni riješeno? Pozitivno riješeno? — produži da pita Ivan Fjodorovič, gledajući u starca jednako se nekako zagonetno osmjehujući.

— Ako se ne može riješiti pozitivno, onda se neće nikad riješiti ni negativno, ta vi sami poznajete tu osobinu svog srca; i u tome je sva vaša patnja. Ali zahvaljujte tvorcu što vam je dao uzvišenije srce, sposobno da se muči takvom mukom, kako bi moglo »mudrovati o onom što je gore, i tražiti ono što je gore, jer naše je obitavalište na nebesima«. Dao Bog da vas odluka vašeg srca zateče još na zemlji, i neka Bog blagoslovi vaše putove.

Starac podiže ruku i htjede sa svog mjesta da prekriži Ivana Fjodorovića, ali se on iznenada diže sa stolice, priđe mu, primi od njega blagoslov, poljubi ga u ruku, te se šutke vrati na svoje mjesto. Obličje mu je bilo odlučno i ozbiljno. Ovaj je postupak, kao i onaj prethodni, kojemu se ne bi nitko nadao od Ivana Fjodorovića, i njegov razgovor sa starcem, sve nekako iznenadio svojom zagonetnošću i čak nekom svečanošću, tako da su svi za trenutak zašutjeli, a na licu se Aljošinu pokaza gotovo strah. Ali Miusov odjedanput slegne ramenima, a tog istog trena skoči Fjodor Pavlovič sa stolice.

— Božanstveni i najsvetiji starče! — poviče on pokazujući na Ivana Fjodorovića. — Ovo je moj sin, tijelo od mojega tijela, najmilije moje tijelo! Ovo je moj najsmjerniji, tako da kažem, Karlo Moor, a evo ovaj sin, što je malo prije ušao, Dmitrij Fjodorovič, kome želim da sudite — to je najnepo-

korniji Franz Moor — oba iz Schillerovih Razbojnika[1] a ja, ja sam u takvu slučaju *Regierender*[2] Graf von Moor! Razmislite i spašavajte. Nama nisu potrebne samo molitve nego i vaša proroštva.

— Govorite bez ludovanja i ne počinjite vrijeđanjem svoga roda — odgovori starac slabim, iznemoglim glasom. On se očito umarao, što dalje to više, i primjetno malaksao.

— Nedostojna komedija koju sam naslućivao još dok sam ovamo išao! — uskliknu Dmitrij Fjodorovič negodujući i također skoči sa stolice. — Oprostite, predobri oče — obrati se on starcu — ja sam čovjek neobrazovan i ne znam čak ni kako da vas nazovem, ali oni su vas obmanuli, i vi ste bili i suviše dobri kad nam dopustiste da se sastanemo kod vas. Ocu je potreban jedino skandal, a zašto — to je njegov račun. On ima uvijek neki svoj račun. Ali mi se čini da ga sad znam...

— Optužuju me svi, svi oni — zaviče opet Fjodor Pavlovič — eto i Petar Aleksandrovič, i on me optužuje. Optuživali ste me, Petre Aleksandroviču, optuživali! — okrenu se on iznenada Miusovu, mada ovaj i ne pomišljaše da ga prekida. — Optužuju me da sam dječje novce sakrio u sare i uzeo *baš na baš*[3], ali dopustite, zar ne postoje sudovi? Ondje će vam izračunati, Dmitrije Fjodoroviču, po vašim potvrdama, pismima i ugovorima, koliko ste imali, koliko ste spiskali i koliko vam ostaje. Zašto Petar Aleksandrovič bježi od suda? Dmitrij Fjodorovič nije ondje stranac. Zato što svi na me nasrću, a Dmitrij Fjodorovič je još, na kraju krajeva, meni dužan, ali ne nešto malo, već nekoliko tisuća, što imam napismeno! Ta cijeli grad prašti i grmi od njegova bančenja! A ondje, gdje je prije služio, ondje je po tisuću i dvije plaćao da zavede poštene djevojke; to je nama, Dmitrije Fjodoroviču, poznato do najskrovitijih potankosti, što ću i dokazati. Najsvetiji oče, vjerujete li: u njega se zaljubila najplemenitija djevojka iz dobre kuće, imućna, kći njegova prijašnjeg starješine, hrabrog pukovnika, zaslužnog, kome je visjela o vratu Ana s mačevima, kompromitirao je djevojku ponudivši joj ruku; sad je ona ovdje, sad je ona sirota, njegova zaručnica, a on, njoj na oči,

[1] Schillerove »Razbojnike« preveo je na ruski brat Dostojevskoga Mihail.

[2] Vladajući.

[3] Sam Dostojevski to u svojim bilješkama prevodi sa »sto posto« (od turskog ili tatarskog baš — glava; glava za glavu, jedno za drugo, dakle, izravnanje, sve.)

odlazi jednoj ovdašnjoj zavodnici. I premda je ta zavodnica živjela, tako da kažem, u građanskom braku s jednim poštovanim čovjekom, ali je karaktera samostalna, tvrđava nepristupačna za sve, baš kao da je zakonita žena, jer je čestita — jest, oci sveti, ona je čestita! A Dmitrij Fjodorovič hoće da otvori tu tvrđavu zlatnim ključem, zato se sada nada mnom istresa, hoće da se domogne mog novca, dosad je već tisuće protratio na tu zavodnicu; zato i uzajmljuje neprestano novac i, uostalom, šta mislite od koga? Mitja, da reknem ili ne reknem?

— Šutite! — poviče Dmitrij Fjodorovič. — Pričekajte dok izađem, a preda mnom ne smijete kaljati plemenitu djevojku ... Već samo to što ste se usudili pisnuti o njoj, sramota je za nju ... Ne dopuštam.

On se gušio.

— Mitja! Mitja! — umorno i suzdržavajući silom suze povika Fjodor Pavlovič. — A kamo roditeljski blagoslov? Ako te prokunem, šta će onda biti?

— Besramnik i licemjer! — bijesno dreknu Dmitrij Fjodorovič.

— To on ocu, ocu! A što će drugima? Gospodo, zamislite: ima ovdje siromašan ali častan čovjek, kapetan u ostavci, pao je u nevolju i maknut iz službe, ali ne javno, ne sudski, sačuvavši čast, opterećen mnogobrojnom obitelji. Pred tri sedmice ščepao ga je naš Dmitrij Fjodorovič u krčmi za bradu, izvukao za tu istu bradu na ulicu i na ulici javno izbio, a sve zato što je on potajni moj pouzdanik u jednom mome posliću.

— To je sve laž! Izvana istina, iznutra laž! — drhtaše Dmitrij Fjodorovič od gnjeva. — Oče! Svoje postupke neću opravdavati: jest, javno, pred svima, postupao sam kao zvijer s tim kapetanom, i sad žalim i gnušam se sam pred sobom zbog toga zvjerskog gnjeva, ali je taj vaš kapetan, pouzdanik vaš, pošao sam toj gospođi, za koju velite da je zavodnica, i nudio joj da u vaše ime preuzme moje mjenice koje se u vas nalaze, i da me tuži, te da me s pomoću tih mjenica strpa u zatvor, ako vam budem suviše dosađivao zbog obračuna o imutku. A sad me korite zbog slabosti prema toj gospođi, dok ste je, međutim, sami učili da me namami! Ta ona to javno u oči govori; i meni je sama pričala, ismijavajući vas. A hoćete da me bacite u zatvor jedino zato što ste zbog nje na mene ljubomorni, što ste sami

počeli progoniti tu ženu svojom ljubavi, i meni je sve to poznato, i ona mi je to sama pričala smijući se — čujete li — sama mi je pričala i vas ismijavala. Eto takav vam je sveti ljudi, taj čovjek, taj otac što kori bludnog sina! Gospodo svjedoci, oprostite mi što sam se rasrdio, ali ja sam slutio da vas je ovaj podmukli starac pozvao ovamo na skandal. Ja sam pošao ovamo sa namjerom da oprostim, ako i on pruži ruku, da oprostim i zamolim oproštenje! Ali kako je on uvrijedio ovaj čas ne samo mene nego i najplemenitiju djevojku, koje čak ni ime ne smijem uzalud izustiti iz strahopoštovanja prema njoj, to sam odlučio javno otkriti svu njegovu igru, iako mi je otac...

On ne mogaše dalje. Oči mu sijevahu, disaše teško. Svi, osim starca, uznemireni poustajaše sa svojih mjesta. Oci jeromonasi gledahu mrko, ali ipak čekahu starčevu odluku. A on sjeđaše već posve blijed, ali ne od uzbuđenja već onemoćao od bolesti. Osmijeh, pun molbe, sjaše na njegovim usnama; on ovda-onda podiže ruku, kao da želi zaustaviti pobješnjele, i dakako, već bi jedan pokret njegov bio dovoljan pa da se taj prizor skrati; ali i on sam kao da još nešto očekivaše i pomno promatraše, kao da želi još nešto shvatiti, kao da mu još nije sve jasno. Napokon Petar Aleksandrovič shvati da je najzad ponižen i osramoćen.

— Mi smo svi krivi za ovaj skandal! — progovori on razjaren. — Ali ipak nisam to predviđao polazeći ovamo premda sam znao s kim imam posla... Ovo se mora odmah svršiti! Vaša svetosti, vjerujte mi da nisam točno znao sve potankosti što izbiše ovdje na javu, da im nisam htio vjerovati, i tek sad prvi put saznadoh za njih... Otac je ljubomoran na sina zbog sramotna vladanja žene, a sam se dogovara s tim stvorom da strpa sina u tamnicu. I eto u kakvu me društvu prisiliše da dođem ovamo. Ja sam prevaren, izjavljujem pred svima da sam prevaren, ništa manje od drugih...

— Dmitrije Fjodoroviču! — riknu iznenada Fjodor Pavlovič nekakvim tuđim glasom. — Kad ne biste bili moj sin, odmah bih vas ovog trenutka izazvao na dvoboj... na pištolje, na udaljenosti od tri koraka... kroz rubac, kroz rubac! — završi on udarajući objema nogama.

Ima u starih lažaca, koji su cio svoj život proglumili, trenutaka kada se oni toliko zanesu da zaista dršću i plaču od uzbuđenja, uza sve to što bi čak u tom istom trenutku (ili tek sekundu poslije toga) mogli sami sebi prišapnuti: »Ta ti

lažeš, stari bestidniče, ta ti si glumac i sada, i uza sav tvoj 'sveti' gnjev i 'sveti trenutak gnjeva'.«

Dmitrij Fjodorovič strašno se namrgodi i neizrecivo prezirno pogleda oca.

— Mislio sam... Mislio sam — progovori on nekako tiho i suzdržljivo — da ću doći u zavičaj s anđelom moje duše, sa svojom zaručnicom, da ga njegujem u starosti, a vidim tek razvratnog bludnika i najpodlijeg komedijaša!

— Na dvoboj! — riknu opet starčić, gušeći se i prskajući slinu pri svakoj riječi. — A vi, Petre Aleksandroviču Miusove, znajte gospodine, da nije bilo možda u cijelom vašem rodu uzvišenije i poštenije — čujete li, poštenije — žene od tog, po vašem mišljenju, stvorenja, kako se maloprije usudiste da je nazovete. A vi ste, Dimitrije Fjodoroviču, za to »stvorenje« promijenili svoju zaručnicu, što znači da ste sami presudili da vaša zaručnica ne vrijedi ni njena đona, eto kakvo je to stvorenje!

— Sramota! — ote se odjedanput ocu Josifu.

— Sramota i bestidnost! — ciknu Kalganov, koji je neprestano šutio, svojim djetinjskim glasom, uzdrhtalim od uzbuđenja, i sav pocrvenje.

— Zašto živi takav čovjek! — potmulo riknu Dmitrij Fjodorovič, gotovo već bijesan od srdžbe, nekako neobično podigavši ramena, zbog čega se bio gotovo pogrbio. — Jest, recite mi, može li se njemu još dopustiti da sobom sramoti zemlju — i on pogleda sve, pokazujući rukom na starca. On je govorio polako i odmjereno.

— Čujete li, čujete li, kaluđeri, ocoubojicu — nasrnu Fjodor Pavlovič na oca Josifa. — Eto vam odgovora na vaše »sramota«! Što je sramota? Možda je to »stvorenje«, ta »žena ružna vladanja« svetija od vas, gospodo isposnici-jeromonasi. Možda je ona u mladosti pala, nagrižena sredinom, ali je ona »ljubila mnogo«, a onoj koja je mnogo ljubila i Krist je oprostio...

— Krist nije oprostio zbog takve ljubavi... — ote se, ne mogavši dulje trpjeti, krotkom ocu Josifu.

— Jest, zbog takve, zbog te iste, kaluđeri, zbog te! Vi se ovdje kupusom trapite i mislite da ste pravednici! Krkuše jedete, na dan po krkušu, i mislite da ćete krkušama Boga kupiti!

— Nečuveno, nečuveno! — začu se u ćeliji sa svih strana.

Ali cijeli taj prizor, koji je već postao neugodan, završi se najneočekivanije. Starac se iznenada podiže sa svog mjesta. Aljoša, koji se bio već gotovo sasvim zbunio od straha zbog njega i zbog svih ostalih, dospije ipak da ga prihvati za ruku. Starac koraknu prema Dmitriju Fjodoroviču i, došavši sasvim do njega, pade pred njim na koljena. Aljoša pomisli da je pao od nemoći, ali nije bilo tako. Kleknuvši, starac se pokloni Dmitriju Fjodoroviču do nogu punim, istinskim, svjesnim poklonom, i čak se svojim čelom dotače zemlje. Aljoša se toliko začudi da ne dospije ni da ga prihvati kad se on dizaše. Slabašan osmijeh jedva zatrepta na njegovim usnama.

— Oprostite, oprostite svi! — progovori on klanjajući se na sve strane svojim gostima.

Dmitrij Fjodorovič stajaše nekoliko trenutaka kao poražen: njemu se poklonio do nogu — šta to znači? Najzad odjedanput kriknu: »O Bože!« i, prekrivši lice rukama, pojuri iz sobe. Za njim se natisnuše u skupini svi gosti toliko zbunjeni da se čak ne pokloniše i ne oprostiše od domaćina. Tek mu jeromonasi pristupiše ponovno da ih blagoslovi.

— Zašto mu se poklonio do nogu, je li to kakav znak? — pokuša da otpočne razgovor Fjodor Pavlovič, koji se odjednom tko zna zašto primirio, ne usuđujući se, uostalom, da se bilo kome obrati. Svi su upravo izlazili iz skitske ograde.

— Ne odgovaram za ludnicu i za lude — odmah mu zajedljivo odgovori Miusov — ali vas zato ostavljam, Fjodore Pavloviču, i, vjerujte, zauvijek. Gdje je taj jutrošnji kaluđer?

Ali »taj kaluđer«, to jest onaj što ih je maloprije pozvao igumanu na ručak, nije dopustio da ga čekaju. On priđe gostima čim siđoše niz ulazne stepenice starčeve ćelije, baš kao da je cijelo vrijeme na njih čekao.

— Izvolite, časni oče, izraziti sve moje duboko poštovanje i ispričati mene osobno, Miusova, njegovoj visokopresvetosti, što zbog nepredviđenih okolnosti koje su nenadano nastale ne mogu nizašto imati čast i sjesti za njegov stol, uza svu svoju iskrenu želju — reče ljutito Petar Aleksandrovič kaluđeru.

— A ta nepredviđena okolnost, to sam ja! — odmah prihvati Fjodor Pavlovič. — Čujte, oče, Petar Aleksandrovič neće sa mnom da ostane, inače bi odmah pošao. I idite, Petre Aleksandroviču, izvolite poći ocu igumanu, i — želim vam dobar tek! Znajte, ja se uklanjam, a ne vi. Kući, kući, kod kuće

ćemo jesti, jer slutim da ovdje ne bih mogao, Petre Aleksandroviču, moj najljubezniji rođače.

— Nisam ja vaš rođak, a nisam nikad ni bio, podli čovječe!

— To sam namjerno rekao da vas naljutim zato što se odričete srodstva, premda ste mi ipak rođak, izbjegavali vi to ne znam kako, što vam mogu crkvenim maticama dokazati; a po tebe ću, Ivane Fjodoroviču, kad zatreba poslati kola, ostani, ako hoćeš i ti. A vama, Petre Aleksandroviču, čak pristojnost nalaže da se javite ocu igumanu, jer treba da se ispričamo zbog onog što smo zajedno ondje nadrobili...

— A vi uistinu odlazite? Ne lažete li?

— Petre Aleksandroviču, kako bih se usudio poslije onog što se dogodilo? Zanio sam se, oprostite, gospodo, zanio! A osim toga, ja sam i potresen! A i sramota me je. Gospodo, u nekog je srce kao u Aleksandra Makedonskog, a u drugog — kao u kujice Fidelke. U mene je kao u kujice Fidelke. Prepao sam se! A kako bih poslije takve eskapade još i na ručak išao i manastirske sosove motao? Sramota je, ne mogu, oprostite!

»Đavo ga znao, a ako prevari!« zaista Miusov razmišljajući i prateći sumnjivim pogledom lakrdijaša koji je odlazio. Ovaj se osvrnu i, opazivši da ga onaj pogledom prati, posla mu rukom poljubac.

— A vi ćete poći igumanu? — zapita Miusov Ivana Fjodoroviča žurno.

— A zašto ne bih pošao? Osim toga, mene je iguman još jučer izričito pozvao.

— Na nesreću, zaista osjećam da je gotovo prijeko potrebno otići na taj prokleti ručak — produži Miusov istom onom gorkom ràzdražljivošću, čak i ne obraćajući pažnje sluša li ga kaluđerčić. — I da se bar ondje ispričamo zbog onoga što smo ovdje počinili, i razjasnimo da smo mi... Sta mislite?

— Jest, treba objasniti da nismo mi. A, osim toga, neće biti oca — napomenu Ivan Fjodorovič.

— Još da idem s vašim ocem! Taj prokleti ručak!

Ali ipak pođoše svi. Kaluđerčić je šutio i slušao. Putem kroz šumu on je tek jedanput napomenuo da otac iguman već odavno čeka i da su više od pola sata zakasnili. Nisu mu odgovorili. Miusov je mrsko pogledao Ivana Fjodoroviča.

»Ide, eto, na ručak kao da nije ništa ni bilo!« pomisli on. »Tvrda glava i karamazovska savjest.«

VII

SEMINARIST-KARIJERIST

Aljoša dovede svoga starca u spavaću sobu i posadi ga na krevet. To je bila vrlo mala sobica s najpotrebnijim namještajem: uzana željezna postelja, a na njoj mjesto dušeka tek vuneni pokrivač. U kutu, kraj ikona, stajala je nalonja[1], i na njoj križ i evanđelje. Starac se spusti na krevet posve iznemogao; oči su mu se sjale, i on je teško disao. Kad je sjeo, pogleda pažljivo Aljošu, kao da nešto razmišlja.

— Odlazi, dragi, odlazi, meni je Porfirij dovoljan, a ti se požuri. Ondje si potreban, idi ocu igumanu i posluži kod ručka.

— Dopustite mi da ovdje ostanem — izusti Aljoša moleći.

— Ondje si potrebniji. Ondje nema mira. Poslužit ćeš i biti od potrebe. Ako se podignu bijesovi, čitaj molitvu. I znaj, sinko (starac je volio da ga tako naziva), odsad nije tvoje mjesto ovdje. Zapamti to, mladiću. Čim me Bog udostoji da se preselim u vječnost — otiđi iz manastira. Zauvijek otiđi.

Aljoša zadrhta.

— Što dršćeš? Zasad ti nije ovdje mjesto. Blagoslivljam tvoj veliki zadatak u svijetu. Mnogo ćeš još putovati. I oženit ćeš se morati, svakako ćeš morati. Sve ćeš morati podnijeti, dok se opet ne vratiš. A posla će biti mnogo. Ali ja ne sumnjam u tebe, zato te šaljem. S tobom je Krist. Sačuvaj ga, i on će tebe sačuvati. Bijedu ćeš vidjeti veliku, i u toj bijedi bit ćeš sretan. Evo ti savjeta: u bijedi traži sreću. Radi, neumorno radi. Moje sadašnje riječi zapamti, jer, iako ću još govoriti s tobom, ali su mi ne samo dani već i sati odbrojeni.

Aljošino se lice poče opet snažno trzati. Krajevi njegovih usnica zadrhtaše.

— Što opet dršćeš? — tiho se osmjehnu starac. — Neka svjetovni ljudi suzama ispraćuju svoje pokojnike, a mi se ovdje radujemo ocu koji odlazi. Radujemo se i molimo za njega. Ostavi me. Moram se moliti. Odlazi i požuri. Budi uz braću. Ali ne samo uz jednog, nego uz obojicu.

[1] Stalak (pult) na kome stoji evanđelje.

Starac podiže ruku da ga blagoslovi. Nije smio protusloviti, premda je Aljoša silno želio da ostane. Htio je da ga pita i već mu se čak s jezika otkidalo pitanje što nagovješćuje onaj poklon do zemlje bratu Dmitriju, ali se nije usudio da zapita. Znao je da bi mu starac i bez pitanja objasnio kad bi to mogao. Očito je bilo da to nije htio sada da učini. Ali je taj poklon strašno potresao Aljošu; on je slijepo vjerovao da je u njemu neki tajanstveni smisao. Tajanstven, a možda i užasan. Kad je napustio ogradu skita, kako bi stigao u manastir prije nego što počne ručak kod igumana (dakako, samo da poslužuje za stolom), njegovo se srce iznenada stislo od bola i on se zaustavi: pred njim kao da ponovno zazvučaše starčeve riječi, koji proricaše svoju blisku smrt. Šta je starac prorekao, i još tako određeno, to se nesumnjivo moralo i desiti. Aljoša je u to sveto vjerovao. Ali kako će ostati bez njega, kako će živjeti a da ga ne vidi, da ga ne čuje? I kamo će poći? Kažu mu da ne plače i da ode iz manastira. Gospode! Odavno već nije Aljoša osjećao takvu tugu. Pođe brže kroz šumu koje je dijelila skit od manastira, i kako nije gotovo mogao da se otrese misli, koje su ga toliko mučile, stade razgledati stoljetne borove koji su se uzdizali s obje strane šumske staze. Udaljenost nije bila velika, pet stotina koračaja, ne više; u ovo doba teško da bi mogao ikoga sresti, ali odjednom spazi Rakitina na prvom zavoju staze. On je nekog iščekivao.

— Da ne čekaš mene? — zapita ga Aljoša kad stiže do njega.

— Baš tebe — osmjehnu se Rakitin. — Žuriš se ocu igumanu. Znam; u njega je gozba. Takve gozbe nije bilo još odonda kad je dočekivao vladiku i generala Pahatova. Ja neću onamo, a ti idi i raznosi sosove. Reci mi, Alekseju, jedno: šta taj san znači? To sam te eto htio pitati.

— Kakav san?

— A taj poklon do zemlje tvome bratu Dmitriju Fjodoroviču. Pa još kako je čelom lupio!

— Pitaš za oca Zosimu?

— Da, za oca Zosimu.

— Čelom?

— Ah, nedostojno sam se izrazio! Pa, neka bude nedostojno. Dakle, šta znači onaj san?

— Ne znam, Miša, šta znači.

— Znao sam da ti neće razjasniti. Pametno, naravno, nema u tome ništa, nego, čini se, tek obična glupost. Ali je opsjena izvedena namjerno. A sada će svi nazovisvetitelji u gradu početi govoriti i raznijeti po cijeloj guberniji: »Što ipak ovaj san znači?« Po mome mišljenju, starac je zbilja pronicav: nanjušio je zločin. Kod vas smrdi.

— Kakav zločin?

Rakitin je očito htio nešto kazati.

— U vašoj će se obitelji zbiti taj zločin. Krv će pasti između tvoje braće i tvog bogatog oca. I, eto, otac je Zosima i lupio čelom za svaki slučaj. A poslije, kad se dogodi: »Ah, ta to je sveti starac zaista prorekao«, premda, kakvo je u tom proročanstvo što je on lupio čelom? Ne, to je ipak bio znak, alegorija, i đavo bi ga znao šta! Proslavit će ga, zapamti: zločin je, govorit će, naslutio, zločinca obilježio. Kod ludih je sve tako: pred krčmom se krste, a na crkve se nabacuju kamenjem. Tako i tvoj starac: pravednika batinom izgoni, a ubojici se klanja do nogu.

— Kakav zločin? Kakvom ubojici? Šta govoriš? — Aljoša stade kao ukopan. Zastade i Rakitin.

— Kakvom? Kao da ne znaš? Kladit ću se da si već i sam o tom razmišljao. Zbilja, to je zanimljivo; čuj, Aljoša, ti uvijek istinu govoriš, iako uvijek između dva stolca sjediš: jesi li o tome razmišljao ili nisi, odgovaraj?

— Razmišljao sam — odgovori Aljoša tiho. Čak se i Rakitin zbuni.

— Što si rekao? Je li moguće da si ti o tome već mislio? — povika on.

— Ja ... ja ... ne da sam mislio — promrmlja Aljoša — ali, eto, kad si baš počeo o tome tako neobično govoriti, pričinilo se i meni da sam i ja o tome mislio.

— Vidiš li (i kako si ti to jasno rekao), vidiš li? Kad si danas gledao u oca i bracu Mitenjku, pomislio si na zločin? Dakle, ne varam se, je li?

— Ta počekaj, počekaj — prekinu ga Aljoša uznemireno. — Po čemu ti to vidiš?... Zašto to tebe toliko zanima, to je prvo pitanje.

— Dva pitanja su različita, ali prirodna. Odgovorit ću na svako zasebno. Po čemu vidim? Ne bih ja tu ništa vidio da nisam danas Dmitrija Fjodorovića, tvog brata, odjedanput skroz-naskroz upoznao onakva kakav jest, odjedanput i u jednom trenutku, skroz-naskroz, potpuno. Po jednoj jedincatoj

crti obuhvatio sam ga cijelog odjedanput. U tih prepoštenih, ali bludnih ljudi, ima crta preko kojih ne smiješ prijeći. Jer inače — inače će i ćaću nožem parnuti. A ćaća, pijani i neobuzdani razvratnik koji nije nikad ni u čemu znao mjere — neće se suzdržati, i oba će bućnuti u jarak.

— Ne, Miša, ne, ako je samo to, onda si me ohrabrio. Do toga neće doći.

— A što se sav treseš? Da nisi shvatio što je posrijedi? Neka je on i pošten čovjek, naime Mitenjka (glup je, ali pošten), ali je on — bludnik. To je njegov opis i njegova suština. Otac mu je predao svoju podlu bludnost? Samo se tebi, Aljoša, čudim: kako da si ti tako nevin? Pa i ti si Karamazov! U vašoj je porodici bludnost došla do vrhunca. Ali ona tri bludnika prate sad jedan drugoga — s noževima u sarama. Sudarila se trojica čelima, a ti si, možda, četvrti.

— Varaš se što se tiče one žene, Dmitrij... prezire nju — progovori Aljoša gotovo dršćući.

— Grušenjku? Ne, brate, ne prezire. Kad je već svoju zaručnicu javno promijenio za nju, onda je ne prezire. Tu... tu je, brate, nešto što ti sad ne shvaćaš. Tada se čovjek zaljubljuje u bilo kakvu ljepotu, u žensko tijelo ili čak u jedan dio ženskog tijela (to bludnik može razumjeti) i daje za nju vlastitu djecu, prodaje oca i mater, Rusiju i domovinu; inače pošten — otići će i ukrasti, inače krotak — zaklat će, inače vjeran — iznevjerit će. Pjesnik ženskih nogu, Puškin, u stihovima je opjevao nožice; drugi ih ne opjevavaju, ali ne mogu da gledaju u njih bez drhtavice. Ali nisu same nožice... Ovdje, brate, ne pomaže preziranje, sve kad bi i prezirao Grušenjku. I prezire je, ali se ne može otrgnuti od nje.

— To shvaćam — odjedanput lupi Aljoša.

— Zbilja? I, zapravo, ti to, čini se, shvaćaš kad si otprve bubnuo da shvaćaš — progovori Rakitin zlurado. — Ti si to nehotice lupio, omaklo ti se. To dragocjenije priznanje: tebi je, dakle, već poznata tema. o tome si već razmišljao, o bludnosti naime! Ah, ti čedni čovječe! Ti si, Aljoša, krotak, ti si svet, priznajem, ali si ti krotak, i đavo neka zna o čemu već nisi mislio, đavo neka zna šta ti nije već poznato! Čedan si čovjek, a već si toliku dubinu prošao — ja te odavno promatram, ti si i sam Karamazov, pravi Karamazov — dakle, onda znači nešto podrijetlo i odabiranje. Po ocu si bludnik, po materi lud. Što dršćeš? Zar istinu govorim? Znaš li da me je Grušenjka molila: »Dovedi ga (to jest tebe), ja ću s njega

mantiju skinuti.« I kako je molila: dovedi i dovedi! Morao sam pomisliti: zbog čega se ona toliko zanima za te? A znaš, i ona je također neobična žena!

— Pozdravi je i reci da neću doći — osmjehnu se Aljoša kiselo. — Dovrši, Mihajlo, šta si otpočeo, a zatim ću ja tebi reći šta ja mislim.

— Šta da dovršim, sve je jasno. Sve je to, brate, stara pjesma. Ako se već i u tebi nalazi bludnik, a šta je onda tvoj jednoutrobni brat Ivan? Ta i on je Karamazov. Cijelo je vaše karamazovsko pitanje sadržano u ove tri riječi: bludnici, sebičnjaci i lude. Tvoj brat Ivan štampa bogoslovne člančiće — zasada iz šale — iz nekog glupog, nepoznatog razloga, mada je sam ateist, i sam priznaje tu podlost — taj tvoj brat, Ivan. Osim toga, preotima od svog brace Mitje zaručnicu i taj će cilj vjerojatno i postići. I to kako: po pristanku samog Mitenjke, jer mu sam Mitenjka ustupa svoju zaručnicu samo da se nje oslobodi i da što prije ode Grušenjki. I sve to uza svu plemenitost i nesebičnost, zapamti to. I, eto, ti su ljudi najkobniji! Đavo neka vas shvati poslije toga: sam priznaje svoju podlost i sam u podlost srlja! Slušaj dalje. Mitenjki se sad na putu isprječuje starčić — otac. On je odjedanput poludio za Grušenjkom, slina mu curi kad je samo pogleda. On je jedino zbog nje maloprije izazvao u ćeliji takav skandal, i to samo zato što se Miusov usudio da je nazove nevaljalim stvorenjem. Zaljubio se gore nego mačak. Prije mu je ona služila samo za novac u nekakvim njegovim mračnim i krčmarskim poslićima, a sad se odjedanput dosjetio i primijetio je, podivljao, te joj se nameće ponudama, dakako, ne poštenim. Ali će se sudariti oni, tatica i sinčić, na toj stazici. A Grušenjka se ne priklanja ni ovome, ni onome, zasada još vrda i obojicu podjaruje, motri koji je korisniji, jer iako može od tatice mnogo novaca izvući, ipak je zato neće on uzeti za ženu, a možda će na kraju početi škrtariti i stegnuti kesu. U tom slučaju ima Mitenjka svoju cijenu; novaca nema, ali se zato može oženiti. Da, može se oženiti! Može napustiti zaručnicu, neusporedivu ljepoticu, Katerinu Ivanovnu, bogatu, plemkinju i pukovničku kćer, i uzeti Grušenjku, bivšu milosnicu starog trgovca, razvratnog seljaka i gradskog načelnika Samsonova. Iz svega toga može se zaista izleći kriminalni sukob. A to i čeka tvoj brat Ivan, jer će onda njemu upaliti: steći će i Katerinu Ivanovnu, za kojom vene, i dočepati se šezdeset tisuća njena miraza. Za malog čovjeka i golju, kakav je

on, i to je za početak primamljivo. I zapamti: ne samo da neće Mitju uvrijediti nego će ga do groba zadužiti. Jer ja znam pouzdano da je Mitja još prošle nedjelje vikao glasno u krčmi, pijan, sa Ciganskom, kako je nedostojan zaručnice svoje Katenjke, a brat Ivan da je dostojan. A i Katerina Ivanovna neće, na kraju krajeva, odbaciti takva opčinitelja kakav je Ivan Fjodorovič; ta ona se već i sada koleba između njih dvojice. I čime je samo sve vas zanio taj Ivan, te se svi pred njim klanjate? A on vam se svima smije: upalilo mi je, kaže, i na vaš račun uživam.

— Otkud ti sve to znaš? I kako možeš tako pouzdano govoriti? — zapita odjedanput Aljoša oštro i namrgodivši se.

— A zašto ti sad pitaš kad se unaprijed bojiš moga odgovora? Dakle, sam priznaješ da sam istinu govorio.

— Ti ne voliš Ivana, Ivan se neće polakomiti za novcem.

— Zaista? A ljepota Katerine Ivanovne? Nisu tu posrijedi samo novci, mada je i šezdeset tisuća primamljiva svota.

— Ivan na više gleda. Ivan se ni na tisuće neće polakomiti. Ivan ne traži novaca, niti traži mir. On, možda, traži patnju.

— A kakav je to opet san? Ah, vi ... plemići!

— Eh, Miša, njegova je duša nemirna. Njegov je um zarobljen. U njemu se nalazi velika i neshvaćena misao. On je od onih kojima nisu potrebni milijuni, nego od onih koji traže da shvate misao.

— Književna krađa, Aljoša. Nadmašio si svog starca u fraziranju. Eh, što vam je Ivan zadao zagonetku! — uzviknu Rakitin nekako upadljivo pakosno. On se čak u licu promijenio, i usne mu se iskriviše. — A i zagonetka je glupa, nema se šta odgonetnuti. Mućni mozgom — pa ćeš razumjeti. Članak je njegov smiješan i besmislen. Upravo sam slušao njegovu glupu teoriju: »Ako nema besmrtnosti duše, onda nema ni vrline, dakle, sve je dopušteno.« (A bratac je Mitenjka, sjećaš se, u dobri čas viknuo: »Zapamtit ću!«) Zavodljiva teorija za podlaca ... Ja gradim, to je glupo ... ne za podlace već školovane fanfarone s »nedokučivom dubinom misli«. Hvalisavac, a evo u čemu je sva bit: »s jedne strane nije moguće ne priznati, s druge — nije moguće ne uviđati! Cijela je njegova teorija — podlost! Čovječanstvo će samo naći u sebi snagu da živi za vrlinu, pa čak i ne vjerujući u besmrtnost duše! U ljubavi prema slobodi, jednakosti, bratstvu, naći će ...

Rakitin se raspali te se gotovo nije mogao suzdržati. Ali odjedanput kao da se nečeg sjeti pa ništa ne kaza.

— Pa, dosta je — i on se osmjehnu još kiselije nego prije. — Što se smiješ? Držiš da sam plitak?

— Ne, nisam namjeravao ni pomisliti da si plitak. Ti si mudar, ali... ostavi, ja sam se u ludosti osmjehnuo. Shvatljivo mi je, Miša, zašto se raspaljuješ. Po tvome zanosu dosjetio sam se da ni ti nisi ravnodušan prema Katerini Ivanovnoj, ja sam, brate, to već odavno vidio, i zato ti ne voliš brata Ivana. Ljubomoran si na njega, je li?

— I na njen sam novac također ljubomoran? I to ćeš dodati, je li?

— Ne, o novcu neću ništa dodati, neću da te vrijeđam.

— Vjerujem kad kažeš, ali ipak neka đavo nosi i tebe i tvog brata Ivana! Nitko od vas neće da shvati da se njega ne mora voljeti i bez obzira na Katerinu Ivanovnu. I zašto da ga volim, do đavola! Valjda zato što se udostojio da me grdi? A zašto ne bih imao prava grditi ga?

— Nikad nisam čuo da je on ma šta rekao o tebi, ni dobro, ni ružno; on o tebi i ne govori.

— A ja sam opet čuo da me je prije tri dana kod Katerine Ivanovne izgrdio na pasja kola — eto, koliko ga je zanimao vaš pokorni sluga. I tko je, brate, onda na koga ljubomoran — ne znam. Izvolio je iznijeti misao da ću ja, ako ne pristanem na karijeru arhimandrita u vrlo bliskoj budućnosti i ne odlučim da se postrižem, svakako otići u Petrograd i ući u kakve krupne novine, i to svakako u odio za kritiku, pa ću piskarati desetak godina, a napokon ću preuzeti novine kao vlasnik. Onda ću ih svakako izdavati u liberalnom i ateističkom duhu, sa socijalističkim natruhom, čak i s tankom socijalističkom politurom, ali ću napeti uho, to jest, bit ću i vaš i naš i zamazivat ću oči budalama. Kraj moje karijere bit će, po tumačenju tvoga brata, da mi natruha socijalizma neće smetati da novac od pretplate ulažem na tekući račun i puštam u pogodnim slučajevima u promet, pod upravom kakva Čifutina, sve dotle dok ne sagradim veliku kuću u Petrogradu, s namjerom da preselim u nju uredništvo, a ostale katove da iznajmim. Čak je označio i mjesto gdje će biti kuća: na Nevi, kod Novog kamenog mosta što se projektira, kažu, u Petrogradu, s Litejne na Viborsku.

— Ah, Miša, pa to će se gotovo sve tako i zbiti, upravo do posljednje riječce! — viknu odjedanput Aljoša, ne mogavši se savladati i smijući se veselo.

— I vi se upuštate u sarkazme, Alekseju Fjodoroviču?

— Ne, ne, ja se šalim, oprosti. Ja imam nešto sasvim drugo na umu. Dopusti, međutim, tko bi ti mogao takve potankosti priopćiti i od koga si ih mogao čuti? Ti nisi mogao biti kod Katerine Ivanovne osobno kad je on o tebi govorio?

— Nisam bio, ali je zato bio Dmitrij Fjodorovič, i ja sam to čuo na svoje uši od Dmitrija Fjodorovića, to jest, ako hoćeš, on nije meni kazivao nego sam prisluškivao, razumije se, nehotice, jer sam sjedio kod Grušenjke u spavaćoj sobi iz koje nisam mogao izaći sve dotle dok se Dmitrij Fjodorovič nalazio u susjednoj sobi.

— Ah, da, zaboravio sam da je ona tvoja rođakinja...

— Rođakinja? Grušenjka moja rođakinja? — povika odjedanput Rakitin i sav pocrvenje. — Jesi li sišao s uma, šta li? Nije ti sve u glavi u redu.

— A šta? Zar ti nije rođakinja? Ja sam to čuo.

— Gdje si to mogao čuti? A, vi, gospoda Karamazovi, pravite od sebe neke velike i starinske plemiće, dok je, međutim, tvoj otac trčkarao kao lakrdijaš oko tuđih stolova i iz milosti bio dodijeljen u kuhinju. Recimo, ja sam samo popovski sin i prah pred vama, plemićima, ali ne vrijeđajte me tako s uživanjem i razuzdanošću. I ja imam svoju čast, Alekseju Fjodoroviču. Ne mogu biti u rodu s Grušenjkom, prostitutkom, molim da to shvatite.

Rakitin je bio strašno razdražen.

— Oprosti mi, boga radi, to nisam mogao nikako ni zamisliti, a najposlije kakva je ona prostitutka? Zar je ona... takva? — pocrvenje odjedanput Aljoša. — Ponavljam ti da sam čuo da ti je ona rođakinja. Ti je često pohađaš, i sam si mi govorio da nemaš ljubavnih veza... Eto, nikad nisam mislio da je toliko prezireš! Zar ona to zbilja zaslužuje?

— Ako je pohađam, mogu imati svoje razloge, eto, a sad dosta o tome. A što se srodstva tiče, to će je prije tvoj bratac ili možda ćaća uvesti u tvoj rod, a ne u moj. Ali, eto nas, stigosmo. Bit će bolje da ideš u kuhinju. Oh, šta se ovdje desilo, šta je ovo? Zar su zakasnili? Ta nisu valjda mogli tako brzo ručati? Ili su i ovdje Karamazovi kakav rusvaj načinili? Sigurno je tako! Eto i tvog oca i Ivana Fjodorovića za njim. To oni od igumana bježe. Eno i otac Izidor viče nešto za njima

s ulaznih stepenica. Pa i tvoj otac viče i rukama maše, sigurno grdi. Gle, i Miusov je u kočiji otišao, vidiš, odveze se. Eto, i vlastelin Maksimov bježi — pa ovdje je izbio skandal: dakle nije bilo ručka! Da nisu istukli igumana? Ili su možda njih istukli? To bi valjalo!...

Rakitin nije bez razloga vikao. Zaista se dogodio skandal, nečuven i neočekivan. Sve se zbilo »u nadahnuću«.

VIII

SKANDAL

Kad su Miusov i Ivan Fjodorovič već ulazili u igumanovu sobu, u Petru se Aleksandroviču, kao u doista čestitom i istančanom čovjeku, zbi brzo jedan svoje vrste istančan proces — bi ga stid što se ljuti. On je osjetio da se na prljavštinu Fjodora Pavloviča nije smio toliko obazirati, da nije smio gubiti hladnokrvnost u starčevoj ćeliji i toliko se zbuniti kao što se desilo. »Najzad, kaluđeri nisu tu ništa krivi« — zaključi od odjedanput na igumanovim ulaznim stepenicama — »a ako je i ovdje valjan svijet (i iguman, otac Nikolaj je, čini se, također plemić), zašto da ne budem prema njima prijazan i uljudan?... Neću se prepirati, štaviše, odobravat ću, osvojit ću ih ljubaznošću i... i... napokon, dokazati im da ja ne spadam u društvo ovog Ezopa, ovog lakrdijaša, ovog pjerota, te da sam zapao u tjesnac kao i svi oni.«

Prijepornu sječu u šumi i taj ribolov (jer gdje je sve to - to nije ni on sam znao) odlučio je da im napokon ustupi, jedanput zauvijek, to više što je malo vrijedilo, te da odustane od svih svojih tražbina prema manastiru.

Sve se te dobre namjere još većma učvrstiše kad uđoše u blagovaonicu oca igumana. On blagovaonice, uostalom, nije ni imao, jer se njegov stan zapravo sastojao samo od dvije sobe, istina, kudikamo prostornije i udobnije nego što bijahu starčeve. A ni sobni se namještaj nije odlikovao osobitom udobnošću: pokućstvo je bilo kožnato, mahagonijsko, po staroj modi dvadesetih godina, čak ni podovi nisu bili obojeni; ali zato se sve sjalo od čistoće, na prozorima je bilo mnogo pro-

brana cvijeća; ali glavnu raskoš predstavljaše, dakako, u tom trenutku raskošno postavljen stol, iako i to tek relativno: čist stolnjak, sjajno posuđe, tri vrste izvrsno pečena kruha, dvije boce vina, dvije boce divne manastirske medovine i velik stakleni vrč manastirskog kvasa, koji je bio čuven u cijeloj okolini. Rakije uopće nije bilo. Rakitin je poslije pričao da se ovaj put ručak sastojao od pet jela: juha od jesetre s pirozima i ribom; zatim kuhana riba, priređena izvrsno i na osobit način; onda kotleti od ribe bez kostiju, sladoled i ukuhano voće i, kao posljednje, kiselj nalik na blanc-manger.[1] Sve je to pronjuškao Rakitin, koji nije mogao da se suzdrži a da namjerno ne zaviri u igumanovu kuhinju s kojom je također imao veze. On je svuda imao veza i brbljavih jezika na raspolaganju. Srca je bio veoma nemirna i zavidna. On je bio potpuno svjestan svojih velikih sposobnosti, ali ih je strastveno preuveličavao u svome samoljublju. Znao je pouzdano da će biti poslenik svoje vrste, ali je Aljošu, koji mu je bio vrlo sklon, mučilo to što je njegov prijatelj Rakitin nepošten i što to nikako neće da shvati nego je, baš naprotiv, jer je znao da neće ukrasti novac sa stola, smatrao sebe za najpoštenijeg čovjeka. Tu nije mogao ništa učiniti ne samo Aljoša, nego ni bilo tko drugi.

Rakitin, kao beznačajna osoba, nije mogao biti pozvan na ručak, ali zato su bili pozvani otac Josif i otac Pajsij i još jedan jeromonah. Oni su već čekali u blagovaonici na igumana kad uđoše Petar Aleksandrovič, Kalganov i Ivan Fjodorovič. Nešto postrance čekao je vlastelin Maksimov. Otac iguman zakorači naprijed, na sredinu sobe, da dočeka goste. Bio je to visok, mršav, ali još krepak starac, crne, jako prosijede kose, i dugačka isposnička i važna lica. On se pokloni gostima šutke, i ovi sad priđoše da ih blagoslovi. Miusov čak htjede da ga poljubi u ruku, ali je iguman nekako za vremena trže, i on je ne poljubi. Ali zato ovaj put primiše blagoslov Ivan Fjodorovič i Kalganov u potpunom smislu — oni su, naime, na najprostodušniji i najnarodskiji način cmoknuli igumana u ruku.

— Mi se moramo valjano ispričati, vaša svetosti — otpoče Petar Aleksandrovič, smješkajući se ljubazno, ali ipak dostojanstveno i tonom punim poštovanja — ispričati se što dolazimo sami, bez našeg suputnika Fjodora Pavloviča, koga također pozvaste; on nije smio doći za vaš sto, i to ne bez

[1] Hladetina od voća i krumpirova brašna.

razloga. U ćeliji presvetog oca Zosime zanijela ga njegova nesretna parba sa sinom te rekao nekoliko sasvim nezgodnih riječi... jednom riječi, sasvim nepristojno... što je, kako mi se čini (on pogleda u jeromonaha), vašoj svetosti već poznato. I zato je, uviđajući sam da je kriv i kajući se iskreno, osjetio stid i, ne mogavši da ga savlada, zamolio nas, mene i svog sina Ivana Fjodorovića, da iskažemo pred vama potpuno njegovo žaljenje, skrušenost i kajanje. Jednom riječi, on se nada i želi kasnije sve popraviti, a sad, moleći vaš blagoslov, moli da mu oprostite i zaboravite sve što se dogodilo...

Miusov zašutje. Izgovorivši posljednje riječi svoje tirade, bio je posve zadovoljan sobom, i to u tolikoj mjeri da mu u duši nije preostalo ni traga od njegove maloprijašnje razdraženosti. On je opet potpuno i iskreno volio čovječanstvo. Iguman, saslušavši ga dostojanstveno, naže malo glavu i progovori:

— Od srca žalim što je otišao. Možda bi nas za našim stolom zavolio, isto kao i mi njega. Izvolite, gospodo, za sto.

On stade pred ikonu i poče se naglas moliti. Svi su s poštovanjem priklonili glave, a vlastelin Maksimov istupio je čak pred ostale i sklopio dlanove od velike pobožnosti.

I, eto, baš u tom trenutku izbacio je Fjodor Pavlovič svoj posljednji adut. Moramo napomenuti da je on zbilja htio otići i zaista shvatio da, poslije svoga sramnog vladanja kod starca u ćeliji, ne može igumanu na ručak kao da nije ništa ni bilo. Ali ne zato što bi se on toliko stidio i sebe okrivljivao; možda baš obratno; ali je ipak osjećao da ne bi bilo pristojno da dođe na ručak. Ali tek što pritjeraše gostioničkim ulaznim stepenicama njegovu drndavu kočiju, kad on, penjući se već u nju, iznenada stade. On se sjeti vlastitih riječi izrečenih kod starca. »Meni se sve čini da sam ja, kad ulazim bilo kamo, podliji od svih i da me svi drže za lakrdijaša — pa, deder, da zaista odigram lakrdijaša, jer ste svi do jednoga gluplji i podliji od mene.« Htjede da se svima osveti zbog svoje prljavštine. I on se odjedanput sjeti, baš u zgodan čas, kako su ga nekad, davno, zapitali jednom: »Zašto vi toga i toga toliko mrzite?« A on je odgovorio onda u nastupu svoje lakrdijaške bezobraštine: »Evo zašto: on mi, istina, nije ništa učinio, ali zato sam ja njemu učinio jednu strašnu podlu pakost, i odmah, čim sam je učinio, odmah sam ga zbog toga i zamrzio.« Sjetivši se sada toga, on se tiho i zlobno nasmiješi i na trenutak zamisli. Oči mu sijevnuše, a usne čak zadrhtaše. »A kad sam započeo,

onda ću i svršiti«, odluči on ujedanput. Najskrovitije njegovo osjećanje u ovom trenutku moglo bi se izraziti ovim riječima: »Sad već nećeš sebe rehabilitirati, pa de da im još napljujem štošta besramno: ta ne stidim vas se, i to je sve!" Kočijašu zapovjedi neka ga pričeka, a sam se brzim koracima vrati u manastir i krene pravo igumanu. Još nije znao šta će uraditi, ali je znao da već ne vlada sobom i da će — neka ga samo dirnu — u tren oka dotjerati do krajnjih granica nekakve gadarije — uostalom, samo gadarije, a nikako do kakva zločina ili ispada za koji bi ga mogao sud kazniti. Što se toga tiče umio se uvijek suzdržati i čak se sam divio toj svojoj sposobnosti u nekim slučajevima. On se pojavio u igumanovoj blagovaonici upravo onog trenutka kad se svršila molitva i kad svi pođoše prema stolu. Zastavši na pragu, premjeri očima društvo i nasmija se otegnutim, drskim, pakosnim smijehom, gledajući svima odvažno u oči.

— Oni su mislili da sam otišao, a njega evo! — povika on da se sve orilo u sobi.

Jedan trenutak svi su gledali u njega netremice i šutjeli, i odmah osjetiše da će se sad odmah desiti nešto odvratno, ružno, što će nesumnjivo biti popraćeno skandalom. Petar Aleksandrovič prijeđe naglo iz najdobroćudnijeg raspoloženja u najbješnje. Sve što se bilo ugasilo i stišalo u njegovu srcu odjedanput uskrsnu i podiže se:

— Ne, ovo ne mogu podnijeti! — povika on. — Nipošto ne mogu i . . . nikako ne mogu!

Krv mu pojuri u glavu. On se čak i zbuni, ali mu više ne bijaše stalo do stila, te zgrabi svoj šešir.

— Šta on to ne može — viknu Fjodor Pavlovič — »nipošto ne može i nikako ne može?« Vaša svetosti, mogu li ući ili ne mogu? Primate li me kao gosta?

— Izvolite, od sveg srca — odgovori iguman. — Gospodo! Uzimam sebi slobodu — nadoveže odjedanput — da vas iz sve duše zamolim da se okanite vaših slučajnih razmirica i okupite u ljubavi i rodbinskoj slozi, u molitvu Gospodu, oko moga smjernog stola . . .

— Ne, ne to je nemoguće — viknu kao bjesomučan Petar Aleksandrovič.

— A ako ne može Petar Aleksandrovič, onda ne mogu ni ja, ni ja ne ostajem. U toj sam namjeri i došao. Odsada ću svuda biti uz Petra Aleksandroviča: odete li, Petre Aleksandroviču, i ja idem, ostanete li — i ja ostajem. S rodbinskom

ste ga slogom najvećma bocnuli, oče igumane: on me ne priznaje rođakom! Je li tako, fon Zone? Eto, i fon Zon stoji. Zdravo, fon Zone.

— Vi... to meni velite? — promrmlja začuđeni vlastelin Maksimov.

— Dakako, tebi — izdere se Fjodor Pavlovič. — A da kome? Nije valjda otac iguman fon Zon.

— Pa ni ja nisam fon Zon, već Maksimov.

— Jest, ti si fon Zon. Vaša svetosti, znadete li tko je to fon Zon? Bijaše to kriminalni proces: njega su ubili u bludilištu — tako se, čini mi se, nazivaju kod vas takva mjesta — ubili i orobili i, bez obzira na njegove godine dostojne poštovanja, strpali u sanduk, zakovali i iz Petrograda poslali u Moskvu u vagonu za prtljagu, pod brojem. I dok su ga zakivali, bludnice plesačice pjevale su pjesme i svirale na violini, odnosno na glasoviru. I eto to vam je taj fon Zon. Uskrsnuo je od mrtvih, je li, fon Zone?

— A što je ovo? Što ovo treba da znači? — začuše se glasovi u skupini jeromonaha.

— Hajdemo! — viknu Petar Aleksandrovič okrenuvši se Kalganovu.

— Nipošto, dopustite! — prekinu ga pišteći Fjodor Pavlovič i zakorači još jedan korak u sobu — dopustite i meni da dovršim. Ondje su me u ćeliji obijedili, kao da sam se nepristojno vladao, a posebno zato što sam viknuo ono o krkušama. Petar Aleksandrovič, moj rođak, voli da u govoru ima *plus de noblesse que de sincerité*[1], a ja, naprotiv, volim da je u mome govoru *plus de sincerité que de noblesse*[2] i — pljujem na noblesse! Je li tako, fon Zone? Dopustite, oče igumane, premda sam lakrdijaš, i premda se predstavljam kao lakrdijaš, ipak sam vitez časti i hoću da sve kažem. Jest, ja sam vitez časti, a u Petra Aleksandroviča je povrijeđeno samoljublje, i ništa više. Ja sam i došao, možda, ovamo da sve vidim i da sve kažem. Moj sin Aljoša ovdje ispašta; ja sam otac, ja se brinem o njegovoj sudbini i dužan sam da se brinem. Sve sam slušao i pretvarao se, a i krišom motrio, i sad želim da vam i posljednji čin predstave odigram. Kako je kod nas? Kod nas, što padne, to i leži. Kako bi i bilo drugačije! Želim da ustanem. Sveti oci, vi ste me uzbudili. Ispovijed je velika

[1] Više plemenitosti nego iskrenosti.
[2] Više iskrenosti nego plemenitosti.

tajna koju duboko poštujem i pred kojom sam spreman da padnem ničice, a kad tamo, u ćeliji svi kleče i ispovijedaju se naglas. Zar je dopušteno ispovijedanje naglas? Sveti oci su odredili da se ispovijeda u uho, samo onda će ispovijed vaša biti tajna, i tako je od starine. Kako ću, naime, objasniti pred svima da sam, na primjer, ovo i ovo... ali, to jest, vi već razumijete? Katkad je i reći nepristojno. Ta to je skandal! Ne, oci, s vama bih ovdje možda i u hlistovštinu[1] upao. Prvom ću prilikom pisati sinodu, a svoga sina Alekseja vodim kući.

Ovdje jedna napomena: Fjodor Pavlovič je nešto naučio. Bilo je nekad zlobnih spletaka koje dopriješe čak do vladike (ne samo o našem nego i o drugim manastirima u kojima je bilo uvedeno staraštvo), kao da se i suviše poštuju starci, čak na štetu igumanova dostojanstva, i kao da, između ostalog, starci zlorabe tajnu ispovijedi, itd. Optužbe glupe, koje u svoje vrijeme padoše same od sebe i kod nas, i posvuda. Ali glupi đavo koji je ščepao i nosio Fjodora Pavloviča na vlastitim njegovim nervima nekamo sve dalje i dalje u sramotnu dubinu, prišapnuo mu je nekadašnju optužbu, od koje sam Fjodor Pavlovič nije razumio ni riječi. A nije se umio ni pravilno izraziti, to manje što ovaj put nije nitko u starčevoj ćeliji klečao, niti se glasno ispovijedao, tako da Fjodor Pavlovič nije mogao ništa slično vidjeti, nego je govorio tek po starim pričanjima i spletkama koje je kojekako popamtio. Ali, ispričavši tu glupost, on osjeti da je slagao ružnu besmislicu, i odjedanput mu se prohtje da odmah dokaže slušaocima, a ponajviše samom sebi, da nipošto nije rekao glupost. I premda je vrlo dobro znao da će sve više i sve gluplje dodavati svakoj izvaljenoj besmislici još po jednu isto takvu besmislicu — ipak se više nije mogao suspreći te je poletio kao da se strmoglavljuje.

— Kakva podlost! — uzviknu Petar Aleksandrovič.

— Oprostite — reče odjedanput iguman. — Rečeno je u staro doba: »I počeše govoriti koješta o meni, čak i neke nepristojnosti. A ja, kad sam čuo sve to, rekoh sebi: to je lijek Isusov koji mi je on poslao da izliječi moju taštu dušu«. I zato vam se zahvaljujemo najpokornije, dragi goste.

[1] Hlistovština, ruska vjerska sekta (od riječi hlist: prut, bič). Stara sekta koja samo prividno priznaje obrede pravoslavne crkve; pristalice te sekte drže da svatko može postati Krist. Njihovi obredi su nalik na derviške. Nastala je u XVII stoljeću.

I on se pokloni Fjodoru Pavloviču do pasa.

— Te-te-te! Licemjerstvo i stare fraze! Stare fraze i stare geste! Stara laž i službeni poklon do zemlje! Poznajemo mi te poklone! »Poljubac u usta i bodež u srce«, kao u Schillerovim *Razbojnicima*. Ne volim, oci, opsjene, već tražim istinu. Ali nije istina u krkušama, i to sam već rekao. Oci kaluđeri, zašto postite? Zašto očekujete zbog toga nagradu na nebesima? Ta za takvu nagradu ću i ja postiti! Ne, sveti kaluđeri, budi ti pun vrline u životu, donesi korist društvu, ne zatvaraj se u manastir gdje jedeš gotov kruh, i ne očekuj nagrade ondje gore — to će biti malo poteže. Šta li je tu kod njih svega priređeno? — I on priđe stolu. — Staro porto-vino "Faktori", medovina braće Jelisejevih, uh, oci! To ne nalikuje na krkuše. I koliko su bočica oci poredali, he, he, he! A tko je sve to donosio ovamo? Ruski seljak, radnik, donosi ovamo svoj groš zarađen žuljevitim rukama, otkidajući ga od porodice i od države! Ta vi, sveti oci, isisavate narod!

— To je već posve nedostojno od vas — progovori otac Josif. Otac Pajsij je tvrdokorno šutio. Miusov potrči iz sobe, a za njim Kalganov.

— Pa, oci, i ja odoh za Petrom Aleksandrovičem! Više vam neću doći, molit ćete me klečeći, ali neću doći. Poslao sam vam tisuću rubljića, pa i opet naoštriste oči, he, he, he! Ne, više neću dodati. Svetim se za svoju proteklu mladost, za sve moje poniženje! — i on lupi šakom po stolu u nastupu izvještačena osjećanja. — Mnogo je značio ovaj manastirčić u mome životu! Mnogo sam suza prolio zbog njega! Vi ste moju ženu, klikušu, nahuškali protiv mene. Vi ste me na sedam sabora proklinjali i razglasili po cijelom kraju! Dosta, oci, ovo je vijek liberalizma, vijek parobroda i željeznica. Ni tisuću, ni stotinu rubalja, ni stotinu kopjejaka, ništa nećete dobiti od mene!

Opet jedna napomena. Naš manastir nije nikad i ništa značio u njegovu životu, niti je on zbog njega prolio ijednu gorku suzu. On se toliko podao svojim izvještačenim suzama da je za trenutak gotovo sam sebi povjerovao; čak je zaplakao od ganuća, ali je istog trena osjetio da treba rukunice okrenuti natrag. Iguman, na zlobnu njegovu laž, saže glavu i opet ozbiljno reče:

— Dalje je rečeno: »Pažljivo i radosno pretrpi sramotu koja te bez krivice tvoje stigne, i ne zbuni se i ne zamrzi onoga koji te sramoti.« Tako ćemo i mi uraditi.

— Te-te-te, mudrolije i ostali galimatijas! Mudrujte, oci, a ja odoh. A sina Alekseja vodim svojom roditeljskom vlašću odavde zauvijek. Ivane Fjodoroviču, najponizniji sine moj, dopustite da vam zapovjedim da me slijedite! Fon Zone, zašto da ostaneš ovdje! Dođi odmah meni u grad. Kod mene je veselo. Svega jedna vrstica, mjesto posnoga ulja dat ću ti prase s kašom; naručat ćemo se, iznijet ću konjačića, poslije likerčića; imam i slatke rakije... Ej, fon Zone, ne propuštaj svoje sreće!

On izađe vičući i gestikulirajući. I, eto, baš ga u tom trenutku ugleda Rakitin kako izlazi i pokaza Aljoši.

— Alekseju! — doviknu otac sinu izdaleka kad ga opazi. — Još danas seli meni zauvijek, i jastuk i dušek ponesi da ne ostane ovdje od tebe ni traga.

Aljoša zastade kao okamenjen i šutke i pažljivo promatraše prizor. Međutim se Fjodor Pavlovič bio popeo u kočiju, a za njim se stao šutke i namrgođeno uspinjati Ivan Fjodorovič, čak i ne okrenuvši se Aljoši da se s njim oprosti. Ali sad se dogodi još jedna komedijaška i gotovo nevjerojatna scena koja nadopuni epizodu. Odjedanput pokraj papuče na kočiji iskrsnu vlastelin Maksimov. On je dotrčao sav zadihan, samo da ne zakasni. Rakitin i Aljoša su ga vidjeli kako trči. On se toliko žurio da je u svojoj nestrpljivosti već bio podigao nogu na stepenicu, na kojoj je još bila lijeva noga Ivana Fjodorovića, i, uhvativši se za koš kočije, već počeo uskakivati u kočiju.

— I ja, i ja ću s vama! — uzvikivaše on poskakujući i smijući se sitnim veselim smijehom, blažena lica i na sve spreman. — Povezite i mene.

— Pa, nisam li kazao — oduševljeno uzviknu Fjodor Pavlovič — da je ovo fon Zon? Da je ovo pravi, od mrtvih uskrsnuli fon Zon? A kako si se oteo odonud? Šta si ondje toliko nafonzonio i kako si mogao ostaviti ručak? Ta za to treba imati tvrdu tikvu. I ja imam tikvu, ali, brate, divim se tvojoj! Uskači, uskoči brže! Neka ga, Vanja, bit će veselo. Leći će nekako ovdje do nogu. Hoćeš li leći, fon Zone? Ili da ga stisnemo na sjedište s kočijašem? Skoči na sjedište fon Zone.

Ali Ivan Fjodorovič, koji je već bio sjeo na svoje mjesto, odjedanput šutke i iz sve snage gurnu u prsa Maksimova, i ovaj odleti cio hvat daleko. Što nije pao, bijaše tek puki slučaj.

— Goni! — ljutito viknu Ivan Fjodorovič kočijašu.

— Ali, šta ti radiš? Šta? Zašto si ga onako? — planu Fjodor Pavlovič, ali kočija pođe. Ivan Fjodorovič ne odgovori.

— Gle ti njega! — progovori opet Fjodor Pavlovič, pošutjevši dvije minute i gledajući poprijeko sina. — Ta ti si sam smislio cio taj polazak u manastir, sam si poticao, sam odobravao, pa što se sada srdiš?

— Dosta ste napričali gluposti, odmorite se bar malo — odbrusi Ivan Fjodorovič surovo.

Fjodor Pavlovič opet pošutje dvije minute.

— Sad bi valjao konjak — napomene on poučno. Ali Ivan Fjodorovič ne odgovori.

— Kad stignemo, i ti ćeš gucnuti.

Ivan Fjodorovič neprestano šućaše.

— A Aljošu ću ipak izvaditi iz manastira, bez obzira na to što će vam to biti vrlo neprijatno, najponizniji Karl von Moor.

Ivan Fjodorovič slegne prezirno ramenima i, okrenuvši se, poče gledati na put. I sve do kuće nisu ni riječi progovorili.

TREĆA KNJIGA

BLUDNICI

I

U SLUŽINSKOJ SOBI

Kuća Fjodora Pavloviča Karamazova nije nikako bila u samom središtu grada, ali ne ni sasvim na kraju. Bila je to dosta stara kuća, ali ugodne vanjštine: prizemna, s mezaninom, obojena sivom bojom, crvena limena krova. Uostalom, mogla se održati još vrlo dugo; bila je prostrana i udobna. U njoj je bilo mnogo različitih sobica, skrivenih pregradica i kojekakvih stepenica. A bilo je i štakora, ali se Fjodor Pavlovič nije baš osobito na njih srdio: »Ipak nije tako dosadno navečer kad ostaneš sam.« On je zaista imao običaj da preko noći pošalje sluge u pobočnu zgradu, i u kući se zaključavao i sam provodio cijele noći. Ta pobočna zgrada stajala je u dvorištu i bila je prostrana i temeljita; Fjodor Pavlovič je odredio da ondje bude kuhinja, iako se kuhinja nalazila i u kući; on nije volio kuhinjskog mirisa, te se jelo donosilo preko dvorišta, i zimi i ljeti. Uopće je kuća bila zidana za veliku porodicu, pa je u njoj moglo živjeti pet puta više i slugu i gospodara. Ali u vrijeme naše pripovijetke živjeli su u kući jedino Fjodor Pavlovič i Ivan Fjodorovič, a u službinskom krilu svega troje slugu: starac Grigorij, starica Marfa, njegova žena, i sluga Smerdjakov, još mlad čovjek. Treba progovoriti malo potanje o to troje služinčadi. O starcu Grigoriju Vasiljeviču Kutuzovu već smo, uostalom, dovoljno govorili. To je bio čovjek tvrd i ustrajan, koji je tvrdoglavo i ravno išao svom cilju, ako je samo taj cilj zbog bilo kakvih uzroka (često neobično nelogičnih) stajao pred njim kao nepobitna istina. Uopće govoreći, bio je pošten i nepodmitljiv. Žena njegova, Marfa Ignatjevna,

unatoč tome što se cijelog vijeka posve pokoravala muževoj volji, ipak je bila navalila, na primjer, odmah poslije oslobođenja seljaka da odu od Fjodora Pavloviča u Moskvu i da ondje otvore bilo kakvu trgovinu (imali su nešto novaca); ali je Grigorij onda, i jedanput zauvijek, odlučno rekao da žena bulazni, »jer je svaka žena nečasna«, a nije u redu da prijašnjeg gospodara napuste, pa ma kakav bio, »jer je to sada njihova dužnost«.

— A razumiješ li ti šta je to dužnost? — obrati se on Marfi Ignatjevnoj.

— Šta je dužnost, razumijem, Grigorije Vasiljeviču, ali kakva je to dužnost da ovdje ostanemo, to ne mogu pojmiti — odgovori Marfa Ignatjevna odlučno.

— I ne treba da razumiješ, ali će ipak tako biti. A ubuduće šuti.

I tako je bilo: oni ne odoše, a Fjodor Pavlovič im odredi malu plaću koju je i plaćao. Uz to je Grigorij znao da ima nesumnjiv utjecaj na gospodara. On je to osjećao, i to je bilo točno: lukavi i tvrdoglavi lakrdijaš Fjodor Pavlovič, vrlo tvrd »u nekim prilikama u životu«, kako se sam izražavao, bivao je, čudeći se tome i sam, čak slab u nekim drugim »prilikama u životu«. I on je sam znao u kakvim, znao i bojao se mnogočega. U nekim prilikama u životu mora se biti na oprezu, i to je teško bez vjerna čovjeka, a Grigorij je bio neobično vjeran čovjek. Štaviše, dešavalo se da su Fjodora Pavloviča htjeli često u toku njegove karijere tući, i uvijek ga je spasavao Grigorij, iako mu je svaki put poslije toga očitao bukvicu. Ali ni batine ne bi prepale Fjodora Pavloviča; međutim, bilo je i ozbiljnih slučajeva i, čak vrlo tananih i zamršenih u kojima možda ni sam Fjodor Pavlovič ne bi bio kadar da shvati tu neobičnu potrebu za vjernim i bliskim čovjekom, koju bi pokadšto, iznenadno i neobjašnjivo, počeo osjećati u sebi. To su bili gotovo bolni slučajevi: Fjodora Pavloviča, koji je bio užasno razvratan i u svojoj bludnosti okrutan kao opasan kukac, obuzimao bi katkad i odjedanput, u časovima pijanstva, duhovni strah i moralni potres koji je, da tako kažem, gotovo fizički odjekivao u njegovoj duši. »U toj prilici kao da mi duša dršće u grlu«, kazivaše on gdjekad. I, eto, u tim trenucima volio je da je uza nj, makar u blizini, iako možda i ne u istoj sobi, ali bar u pobočnoj zgradi, takav čovjek, odan, nepokolebiv, koji nije takav kakav je on, nikakav razvratnik, ali koji bi ipak, sve kad bi i vidio svu

raspuštenost i sve što se zbiva te znao sve tajne, iz odanosti sve to dopuštao i ne bi se protivio tome, a što je glavno — koji ga ne bi prekoravao, niti se bilo čime prijetio, kako u ovom tako i budućem životu; i koji bi ga u slučaju nužde i branio, ali od koga? Od nekog nepoznatog, ali strašnog i opasnog. I on je doista osjećao potrebu da to bude svakako *drugi* čovjek, stari znanac i prijatelj, koga bi mogao pozvati u teškom trenutku jedino zato da zaviri u njegovo lice i možda progovori s njim koju riječcu ma o čemu, i ako on ništa ne rekne, i ako se ne bude srdio, bit će mu nekako lakše pri srcu, a ako se bude ljutio, onda će mu biti još teže. Dešavalo se (ali, uostalom, samo ponekad) da je Fjodor Pavlovič odlazio čak noću u pobočnu zgradu i budio Grigorija da mu samo na časak dođe. Ovaj bi došao, i Fjodor Pavlovič bi počeo govoriti o samim tričarijama i naskoro ga otpuštao, gdjekad s podsmijehom i šalom, a onda bi pljunuo, legao u krevet i spavao snom pravednika. Nešto slična je snašlo Fjodora Pavloviča i nakon Aljošina dolaska. Aljoša je »probo njegovo srce«, jer je on kod njega »stanovao, sve vidio, a ništa nije osudio«. I još više, on je donio sa sobom nešto još neviđeno: on nije pokazivao ni najmanje prezira prema njemu, starcu, već je, naprotiv, bio prema njemu uvijek prijazan i pokazivao sasvim prirodnu iskrenu privrženost, iako je on nije nimalo zavrijedio. Sve je to bilo za njega, starog razvratnika i samca, pravo iznenađenje, i za njega koji je dosele volio jedino »prljavštinu«, posve neočekivano. Poslije Aljošina odlaska priznao je sam sebi da je razumio štošta što dotle nije htio da razumije.

Već sam spomenuo, na početku pripovijetke, kako je Grigorij mrzio Adelaidu Ivanovnu, prvu suprugu Fjodora Pavloviča i majku prvog sina Dmitrija Fjodoroviča, i kako je, naprotiv, branio drugu njegovu suprugu, klikušu, Sofiju Ivanovnu, i od samoga svog gospodara i od svakog kome bi palo na pamet da izusti o njoj ružnu ili lakoumnu riječ. U njemu se simpatija prema toj nesretnici pretvorila u nešto sveto, tako da ni poslije dvadeset godina ne bi mogao otrpjeti čak ni ružno natucanje o njoj, nego bi odmah uzvratio napadaču. Naoko je Grigorij bio čovjek hladan i ozbiljan, šutljiv, koji je upotrebljavao riječi važne, nimalo lakoumne. Isto je tako bilo nemoguće na prvi pogled reći: voli li on svoju šutljivu, pokornu ženu ili ne voli, iako ju je zaista volio, i ona je to naravno i znala. Marfa Ignatjevna ne samo da nije bila žena glupa,

nego je, možda, bila pametnija od svog muža, ili bar donekle razboritija od njega u svakidašnjim poslovima, pa ipak mu se pokoravala bez mrmljanja i šutke od prvog dana njihova braka i nesumnjivo ga poštovala zbog njegove duhovne premoći. Vrijedno je spomenuti da su oboje cijeloga svog života neobično malo govorili jedno s drugim, osim o najobičnijim i tekućim poslovima. Ozbiljni i dostojanstveni Grigorij razmišljao je o svojim poslovima i brigama uvijek sam, tako da je Marfa Ignatjevna već odavno i jedanput zauvijek bila načistu da njen muž cijeni njenu šutnju i da je zbog toga drži pametnom. Tukao je nije, osim tek jedanput, i to samo malo. Prve godine braka Adelaide Ivanovne s Fjodorom Pavlovičem sakupile se jednom prilikom u selu seoske djevojke i žene, onda još kmetice, da u vlasteoskom dvorištu pjevaju i plešu. Otpočeli su »Na livadi«, i odjednom Marfa Ignatjevna, onda još mlada žena, istrčala naprijed pred kor i otplesala »rusku« na osobit način, ne po seljački, kako žene plešu nego kako je plesala dok je još bila djevojka na dvoru bogatih Miusovih, na domaćoj vlasteoskoj pozornici, gdje je glumce obučavao u plesanju učitelj plesa koji bijaše pozvan iz Moskve. Grigorij je vidio kako je otplesala njegova žena, te ju je poslije jednog sata, kod kuće u sobi, poučio pameti povukavši je malo za kose. I time je bio jedanput zauvijek kraj batinama, te se ne ponoviše više nijedanput za cijela života, a i Marfa Ignatjevna zarekla se da neće više plesati.

Djece im nije dao Bog, imali su jedno djetence, ali je i ono umrlo. Grigorij je očito volio djecu, što čak nije ni krio, to jest, nije se stidio da to pokaže. On se sam prihvatio Dmitrija Fjodoroviča, trogodišnjeg mališana, kada je pobjegla Adelaida Ivanovna, i mučio se s njime gotovo godinu dana, sam ga je češljao i čak sam kupao u koritu. Zatim se brinuo za Ivana Fjodoroviča i Aljošu, i za to dobio ćušku; ali o svemu tomu sam već pričao. Vlastito ga je dijete ispunjalo jedino nadom dok je Marfa Ignatjevna bila još trudna. A kad se rodilo, onda je satrlo njegovo srce tugom i užasom. I to zbog toga što se mališan rodio sa šest prstiju. Kad je to Grigorij vidio, bio je toliko satrven da je šutio ne samo do krštenja, nego je namjerno odlazio u vrt da ondje šuti. Bilo je proljeće, te je sva tri dana kopao gredice u povrtnjaku, u bašči. Treći dan imalo se krstiti dijete; Grigorij je dotle već nešto smislio. Kad je ušao u sobu gdje su se bili sakupili svećenici, došli gosti i najzad i Fjodor Pavlovič, koji je došao

osobno kao kum, izjavi on odjedanput da dijete »ne treba uopće krstiti« — ali to nije rekao glasno, niti je govorio mnogo, nego jedva procijedio riječ po riječ, gledajući pri tom tupo i oštro u svećenika.

— A zašto? — čudeći se nekako veselo, zapita svećenik.

— Zato, jer je to . . . zmaj . . . — promrmlja Grigorij.

— Kakav zmaj, kakav zmaj?

Grigorij pošutje neko vrijeme.

— Dogodila se zbrka u prirodi . . . — promrmlja on, iako dosta nejasno, ali vrlo odlučno i očito ne želeći da o tome dalje govori.

Svi su se smijali i, dakako, krstili jadno dijete. Grigorij se molio kod krstionice od srca, ali ipak nije promijenio svoje mišljenje o novorođenčetu. Uostalom, nije mu bilo na smetnji, samo što ga nije cijele dvije sedmice, koliko je živjelo dijete, gotovo ni pogledao, čak nije htio ni da ga vidi, nego je najčešće izbivao iz sobe. Ali kad je mališan poslije dvije sedmice umro od mliječne groznice, metnu ga sam u sandučić i gledaše ga veoma rastužen, a kad zasuše plitku malu račicu, kleče i do zemlje se pokloni pred grobom. Mnogo godina nije nijedanput spomenuo svoje dijete, a nije ga nikad pred njim spominjala ni Marfa Ignatjevna, pa kad bi se desilo da povede s kime razgovor o svom »djetencetu«, šaptala je makar tu i ne bilo Grigorija Vasiljeviča. Po kazivanju Marfe Ignatjevne, stao se on od te sahrane baviti poglavito »bogougodnim«, čitao je Četji-Mineje, većinom šuteći i sam, i svakiput naticao svoje velike srebrne, okrugle naočare. Malokad je čitao naglas, osim uz časni post. Volio je knjigu o Jobu, dobio je odnekud prijepis besjeda i propovijedi »bogonosnog oca našeg Isaka Sirina«[1], i čitao ga bez prestanka i mnogo godina, ne razumijevajući gotovo ništa, ali zato je možda najviše i cijenio i volio tu knjigu. U posljednje vrijeme upoznao se s hlistovštinom i mnogo razmišljao o njoj, za što mu se u susjedstvu ukazala zgoda, i bijaše očito potresen, ali nije smatrao za potrebno da prijeđe na novu vjeru. Načitanost u »bogougodnom« davaše, razumije se, njegovu licu još veću važnost.

Možda je bio sklon misticizmu. I sad, kao namjerno, rođenje njegova šestoprstog djeteta i njegova smrt zbiše se zajedno s drugim vrlo čudnovatim, neočekivanim i vrlo original-

[1] Isak Sirin, pustinjak iz VI stoljeća, koji je napisao nekoliko knjiga moralnih pouka.

nim slučajem koji je ostavio u njegovoj duši, kako je jedanput poslije toga sam rekao, »pečat«. Dogodilo se da je, baš onog dana kad sahraniše šestoprstu mrvicu, Marfa Ignatjevna, koja se bila probudila noću, začula nešto kao plač novorođenčeta. Ona se prepala i probudila muža. On stao osluškivati i napomenuo da će prije biti da to netko stenje, baš »kao da je žena«. On se digao i obukao; bila je prilično topla majska noć. Kad je izašao na ulazne stepenice, jasno je čuo da stenjanje dopire iz vrta. Ali se vrt preko noći zatvarao iz dvorišta ključem, i u nj se nije moglo nikako drukčije ući osim na vrata, jer je cijeli vrt opasavao jak i visok plot. Grigorij se vratio u kući i zapalio fenjer, uzeo ključ od vrta i pošao u vrt šuteći, ne obraćajući pažnje na histeričan strah svoje žene, koja ga je neprestano uvjeravala da čuje djetinji plač i da to sigurno plače njen sinčić i da je zove. Ondje je jasno razabrao da stenjanje dolazi iz njihove kupaonice koja se nalazila u vrtu nedaleko od vratnica, i da zaista stenje neka žena. Kad je otvorio kupaonicu, opazio je prizor koji ga je zaprepastio. Gradska luda, koja se skitala ulicama i bila poznata u cijelom gradu pod nadimkom Lizaveta Smerdjašča, uvukla se u kupaonicu i odmah rodila dijete. Dijete je ležalo pored nje, a ona je umirala uza nj. Govorila nije ništa već zato što nije umjela govoriti. Ali bi sve ovo valjalo objasniti zasebno.

II

LIZAVETA SMERDJAŠČA

Ovdje se zbio jedan osobiti slučaj koji je duboko potresao Grigorija i jednom zauvijek učvrstio u njemu neprijatnu i odvratnu dotadanju sumnju. Ta Lizaveta Smerdjašča bila je djevojka vrlo malena, visoka »dva aršina i nešto više«, kako su je se ganutljivo sjećale poslije njene smrti mnoge naše gradske starice bogomoljke. Njeno dvadeset petogodišnje lice, zdravo, široko i rumeno, bilo je potpuno idiotsko, a pogled njenih očiju, ukočen i neugodan, iako blag. Išla je cijelog vijeka, ljeti i zimi, bosa i u samoj košulji od kudelje. Gotovo crna kosa, neobično gusta, kovrčava kao u ovce, stajala je na njenoj

glavi kao kakva velika kapa. Osim toga, uvijek bijaše ukaljana zemljom, blatom i puna lišća, olupina, strugotina, što je za nju prianjalo, jer je uvijek spavala na zemlji i u blatu. Otac joj bijaše beskućnik, propali i bolesni mještanin Ilja, strašna pijanica, koji je živio već nekoliko godina kao radnik kod nekih bogatih gazda, također naših mještana. Mati pak Lizavetina bijaše već odavno umrla. Vječno bolesni i opaki Ilja tukao je nemilosrdno Lizavetu kad bi došla kući. Ali je ona malo kad dolazila jer je živjela od milostinje, lutajući po cijelom gradu, kao sumanuto božje stvorenje. I gazde Iljine, i sam Ilja, pa čak i mnogi milosrdni ljudi u gradu, poglavito trgovci i trgovkinje, često su pokušavali da odjenu Lizavetu pristojnije da ne hoda u samoj košulji, a svake zime navlačili su na nju kožuh i obuvali joj čizme na noge; ali je ona uvijek, dopuštajući bez ijedne riječi da joj sve navuku, odlazila bilo kamo, a osobito u portu saborne crkve, svukla sa sebe sve što su joj poklonili — bio to rubac, bila to suknja, kožuh ili čizme — i sve ostavljala ondje i odlazila bosa i u samoj košulji kao i prije. Jedanput se tako desilo da je novi gubernator naše gubernije uzgred svrnuo da vidi naš grad i kad je opazio Lizavetu, bijaše neobično povrijeđen u svojim najplemenitijim osjećanjima, i, mada je shvatio da je »luda« kako su mu rekli, ipak je upozorio kako mlada djevojka koja se skita u samoj košulji narušava pristojnost te da to ubuduće ne smije biti. Ali gubernator otputova, a Lizavetu ostaviše kako je i bila. Napokon joj otac umre, i nju, upravo zbog toga što je ostala siroče, još više zavolješe svi bogomoljci u našem gradu. I zaista, kao da su je svi čak voljeli, štaviše, ni derani je nisu dražili ni vrijeđali, a naši su derani, a osobito oni koji idu u školu vrlo nasrtljivi. Ona je ulazila u nepoznate kuće i nitko je nije gonio već, naprotiv, svatko ju je ljubazno sačekivao i grošić joj poklanjao. Ako joj dadu grošić, ona ga primi i odmah odnose i spusti u crkvenu ili kaznioničku škrabicu. Dadu li joj na trgu perec ili kolačić, sigurno će poći i prvom djetetu dati kolačić ili perec, ili će zaustaviti bilo koju imućniju gospođu i njoj dati; i gospođe su primale čak radosno. Sama se pak nije ničim drugim hranila osim crnim kruhom i vodom. Uđe ona, katkad, u bogat dućan i sjedne. Tu leži skupocjena roba, tu je i novac, a gazde nikad ne paze na nju, jer znaju da neće, makar pred nju metnuo tisuće i zaboravio na njih, nikad ni jedne kopjejke uzeti. U crkvu je malokad svraćala; spavala je ili u crkvenim vežama ili bi prešla preko bilo čijeg plota

(kod nas ima još i danas mnogo plotova mjesto taraba) u bilo čiji vrt. Kući, to jest u kuću onih gazda kod kojih je služio njen pokojni otac, dolazila je otprilike jedanput sedmično, a zimi svaki dan, ali samo obnoć, te je noćivala ili u hodniku ili u staji. Čudili su se kako može podnositi takav život, ali ona se već bila na to navikla; mada malena rasta, ipak je bila neobično čvrsta tjelesnog sastava. Kod nas su tvrdili, čak i neka gospoda, da ona sve to čini iz oholosti, ali to bijaše glupo: ta ona nije umjela ni riječi reći, i tek je kadšto micala jezikom i mucala, pa gdje tu može biti govora o oholosti. Ali se eto desilo jedanput (bilo je to vrlo davno), jedne rujanske jasne i tople noći, za puna mjeseca, što je kod nas već vrlo kasno, da se pijana rulja raskalašene gospode, pet ili šest momaka, vraćala iz kluba svojim domovima »iza kuća«. S obje strane uličice bio je plot, a iza njega se pružahu vrtovi okolnih kuća; uličica je izlazila na mostić što vodi preko naše smrdljive i dugačke bare koju kod nas gdjekad nazivaju rijekom. Kraj plota, u koprivi i repuhu, spazilo naše društvo Lizavetu gdje spava. Nakresana gospoda zastala nad njom kikoćući, te stadoše zbijati šale bez svake cenzure. Jednom gospodičiću pade odjedanput na pamet sasvim ekscentrično pitanje o jednoj nemogućoj temi: »Bi li ipak netko mogao smatrati ovakvu životinju za ženu, recimo sad, itd.« Svi zaključiše uznositom odvratnošću da ne bi. U toj skupini našao se Fjodor Pavlovič, i on u tren oka pritrča i reče da se ona može smatrati za ženu, i to još kako, i da je to čak u neku ruku pikantno, itd, itd. Istina, on se u to doba kod nas već isuviše izvještačeno nametao za lakrdijaša, volio je da se ističe i uveseljava gospodu kao da im je ravan, a zapravo kao njihov sluga. To bijaše baš u ono isto vrijeme kad je dobio iz Petrograda vijest o smrti svoje prve žene Adelaide Ivanovne, i kad je s krepom oko šešira pio i tako razvratno živio da su se neki u gradu, pa čak i najraskalašeniji, gadili kad bi ga vidjeli. Rulja se dakako smijala tom njegovu neobičnom mišljenju; netko iz rulje stade čak i podbadati Fjodora Pavloviča, ali ostali, uza svu raskalašenost, osjetiše još jaču odvratnost i, najzad, odoše svaki svojim putem. Poslije se Fjodor Pavlovič kleo i uvjeravao da je onda i on s ostalima otišao; možda je tako i bilo, nitko to ne zna pouzdano, niti je ikada saznao, ali poslije pet ili šest mjeseci stadoše u gradu govoriti, otvoreno i neobično negodujući da je Lizaveta trudna, te su ispitivali i istraživali: čiji je to grijeh, tko je njen zavodnik? I tada se odjedanput

raznio po cijelom gradu strašan glas da ju je osramotio Fjodor Pavlovič. Odakle je potekao taj glas? Od one rulje pijane gospode ostao je u gradu samo jedan sudionik, a to bijaše stariji i častan državni savjetnik koji je bio oženjen i imao odrasle kćeri i koji ne bi ništa pričao sve da je nešto i bilo; drugi sudionici, njih petorica, bili su se razišli. Ali je javno mišljenje otvoreno upozoravalo i sve dalje upozoravalo na Fjodora Pavloviča. On se, dakako, nije baš mnogo obazirao na to: kojekakvim trgovčićima ili građanima ne bi ni odgovarao. Onda je bio ponosan i razgovaraše samo u svom društvu činovnika i plemića koje je toliko zabavljao. I eto, u to se doba Grigorij odlučno i zdušno zauze za svoga gospodara, i ne samo da ga je branio od svih tih kleveta nego se zbog njega prepirao i svađao, te je mnoge razuvjerio. »Sama je ona, gadura, kriva«, a zavodnik nije bio nitko drugi nego »Karp Zavrtanj« (tako se zvao jedan strašan kažnjenik, poznat svojevremeno cijelom gradu, koji je baš u to vrijeme umakao iz gubernijske tamnice i potajno živio u našem gradu). To se mišljenje činilo vjerojatnim, i svi se sjetili Karpa: sjetili su ga se zato što se on upravo onih noći, pod jesen, vucarao po gradu i trojicu orobio. Ali cijeli taj slučaj, ni svi ti glasovi, nisu odvratili opće sućuti od te bijedne lude, nego su je svi još više pazili i čuvali. Trgovkinja Kondratjevna, postarija udovica, čak je i to učinila da je još potkraj travnja uzela u kuću Lizavetu, u namjeri da je ne pušta nikamo do porođaja. Čuvali su je budno, ali se ipak nekako desilo da je Lizaveta, uza sve budno čuvanje, upravo posljednjeg dana, uvečer, odjedanput krišom umakla od Kondratjevne i našla se u vrtu Fjodora Pavloviča. Kako je ona u tom stanju prešla preko visokog i jakog vrtnog plota, ostalo je donekle zagonetno. Jedni su uvjeravali da su je »prenijeli«, a drugi da ju je »prenijelo«. Ipak je najvjerojatnije da se sve dogodilo na zamršen ali prirodan način, i da se Lizaveta, koja se umjela penjati preko plotova u tuđe vrtove da ondje noćiva, popela nekako i na plot Fjodora Pavloviča, a s njega je, ma se i povrijedila, skočila u vrt ne obazirući se na svoje stanje. Grigorij potrčao Marfi Ignatjevnoj i poslao je da pomogne Lizaveti, a sam je otrčao po staru babicu, mještanku, koja je na sreću u blizini stanovala. Dijete su spasili, a Lizaveta je u zoru umrla. Grigorij uzeo dijete, unio ga u kuću, posadio ženu i položio ga na njena koljena, uz njezine grudi: »Božje dijete - siroče je svima rod, a nama dvoma osobito. Njega je poslao

naš mali pokojnik, a potekao je od vražjeg sina i pravednice. Hrani ga i ne plači više.« I tako je Marfa Ignatjevna uzgajala dijete. Krstili ga i nazvali Pavlom, a po ocu, nazivali su ga svi, i to sami, bez ičijeg nagovora, Fjodorovičem. Fjodor Pavlovič nije protuslovio ničemu, i čak je mislio da je sve to zanimljivo, ali se i dalje odricao. U gradu se svima dopalo što je uzeo kopile. Kasnije je Fjodor Pavlovič skovao kopiletu i prezime: prozvao ga Smerdjakovom, po nadimku njegove matere, Lizavete Smerdjašče. Eto, tako je taj Smerdjakov postao drugim slugom Fjodora Pavloviča a na početku naše pripovijetke stanovao u pobočnoj zgradi zajedno sa starcem Grigorijem i staricom Marfom. Služio je kao kuhar. Bilo bi vrlo potrebno i o njemu štošta reći, ali se stidim da tako dugo skrećem pažnju svojih čitalaca na tako obične lakeje, i zato prelazim na svoju pripovijetku, nadajući se da će ionako o Smerdjakovu biti govora u daljem toku pripovijesti.

III

ISPOVIJED VATRENA SRCA. U STIHOVIMA

Kad je Aljoša čuo očev nalog što mu ga je doviknuo iz kočije odlazeći iz manastira, zastao je neko vrijeme na mjestu u velikoj dvoumici. Ne može se reći da se upanjio, jer mu se to malokad dešavalo. Naprotiv, on je, unatoč tome što je bio uznemiren, odmah uspio da siđe u igumanovu kuhinju i sazna što je gore počinio njegov tatica. Zatim je ipak krenuo na put, nadajući se da će putem do grada uspjeti da nekako odgonetne zagonetku koja ga je mučila. Unaprijed ću reći: vike očeve i naloga da se seli kući »s jastukom i dušekom« nije se nimalo bojao. On je suviše dobro shvatio da je nalog neka se seli kući, tako glasno i tako neprirodnom vikom izrečen, izdan »u zanosu«, tako da kažem, radi ljepote — baš kao ono kad se nedavno u njihovu gradu opio jedan građanin na svoj imendan, te odjedanput pred gostima, ljut što mu ne daju više rakije, stao razbijati vlastito posuđe, derati ženinu haljinu, lomiti svoj namještaj i najzad prozore po kući, a sve opet jedino radi ljepote; i sve se to na isti način, dakako,

desilo sad i tatici. Sutradan je, razumije se, pijani građanin, kad se istrijeznio, požalio za razbijenim šalicama i tanjurima. Aljoša je znao da će ga starac sutradan sigurno opet pustiti u manastir, a možda će ga pustiti još i danas. A bio je i potpuno uvjeren da nitko i nikad na cijelom svijetu neće poželjeti da ga uvrijedi, i ne samo da neće zaželjeti, već to ni ne može. To je bio za njega aksiom, utvrđen jednom zauvijek, bez razmišljanja, i on je s tom mišlju išao naprijed bez ikakva kolebanja.

Ali u tom trenu poče u njemu kopkati jedan drugi strah, sasvim druge vrste, i to mučniji, što ga ni sam nije mogao odrediti, naime, strah od žene, i to upravo od Katerine Ivanovne koja ga je toliko uporno molila u pismu, što mu ga je danas predala gospođa Hohlakova, da joj zbog nečega dođe. Taj zahtjev i ta prijeka potreba da joj svakako ode unijeŝe iznenada u njegovo srce nekakav mučan osjećaj, i cijelo jutro, što dalje, to jače i sve bolnije, širio se u njemu taj osjećaj, unatoč svim prizorima i događajima što su se zbili u manastiru i maloprije kod igumana, itd, itd. On se nije bojao toga što nije znao o čemu će ona početi s njim govoriti i što će joj on odgovoriti. Ni žene se u njoj uopće nije bojao: žene je, dakako, poznavao malo, iako je cijeli život, od najranijeg djetinjstva i do dolaska u manastir, samo s njima i živio. On se bojao baš te žene, naime Katerine Ivanovne. A bojao se je upravo od onog vremena kad ju je prvi put ugledao. A vidio se s njom svega tek jedanput ili dvaput, a možda i triput, te jedanput čak progovorio s njom slučajno nekoliko riječi. On je se sjećao kao lijepe, ponosne i odlučne djevojke. Ali ga nije mučila njena ljepota, već nešto drugo. Eto, baš ta zagonetnost njegova straha jačala je sada u njemu taj strah. Namjere te djevojke bile su najplemenitije, on je to znao; ona je nastojala spasiti njegova brata Dmitrija, koji joj je skrivio, i to jedino iz velikodušnosti. I, eto, uza sve to visoko mišljenje i priznanje koje je morao da oda svim tim divnim i velikodušnim osjećajima, niz leđa su mu srsi prolazili što se više primicao njenoj kući.

Mislio je da svog brata Ivana Fjodoroviča, koji joj je bio toliko blizak, neće kod nje zateći: brat Ivan je sad zacijelo uz oca. Dmitrija također neće zateći, i on je slutio zašto. Dakle, oni će nasamo razgovarati. On zaželi da se prije toga sudbonosnog razgovora sastane s bratom Dmitrijem, da otrči njemu. Mogao bi se s njim o koječemu porazgovoriti a da mu

i ne pokaže pismo. Ali je brat Dmitrij stanovao daleko, i sigurno nije također sada kod kuće. Postajavši trenutak na mjestu, on se napokon odluči. Prekriživši se naviklim i brzim znakom križa, osmjehnu se tko zna zašto i uputi odlučno svojoj strašnoj dami.

Kuću je njenu znao. Ali kad bi pošao Velikom ulicom, onda preko trga, itd, ne bi stigao tako brzo. Naš je gradić[1] neobično razbacan, i u njemu su udaljenosti prilično velike. Osim toga ga je čekao otac koji nije, možda, još zaboravio svoga naloga, te bi se mogao uzjoguniti, i zato se morao žuriti da dospije i ovamo i onamo. Kad je o svemu tome promislio, odluči da ide iza kuća i skrati put, a on je poznavao sve te staze po gradu kao svojih pet prsta na ruci. Ići iza kuća značilo je ići gotovo stranputicom uz puste ograde, prelazeći često preko tuđih plotova, prolazeći kroz tuđa dvorišta, gdje ga je, uostalom, svatko poznavao i s njim se pozdravljao. Tako je mogao izbiti na Veliku ulicu putem upola kraćim. Na jednom mjestu morao je čak proći tik kraj očinske kuće, naime kraj vrta što graniči s očevim vrtom, koji je pripadao jednoj staroj maloj, naherenoj kućici sa četiri prozora. Gospodarica te kuće bila je, kako je Aljoši bilo poznato, nekakva građanka, starica bez nogu, koja je živjela sa svojom kćerkom, nekadašnjom civiliziranom sobaricom u prijestolnici, što je donedavno služila sve samo po generalskim kućama, a sada se, ima tome već godinu dana, vratila kući zbog staričine bolesti i tu se kočoperila u gizdavim haljinama. Ta starica i njena kći padoše, međutim, u potpunu bijedu te su, kao susjede, čak dolazile svaki dan u kuhinju Fjodora Pavloviča po juhu i kruh. Marfa Ignatjevna davala im je drage volje. Ali kćerka, iako je dolazila po juhu, ipak nije prodala ni jedne svoje haljine, a jednu je imala čak s vrlo dugačkim repom. Za ovo posljednje saznao je Aljoša, dakako, sasvim slučajno, od svoga druga Rakitina, kome je bilo savršeno sve poznato u našem gradu, i kad je saznao, odmah je, razumije se, i zaboravio. Ali kad je sad stigao do susjedina vrta, on se iznenada sjeti baš onog repa te naglo podiže svoju oborenu i zamišljenu glavu i... natrapa iznenada na nekoga kome se najmanje nadao.

Iza plota susjednog vrta uspeo se na nešto i stajao, izvivši se do prsiju, njegov brat Dmitrij Fjodorovič i, dajući mu

[1] Pisac je u ovom romanu prikazao gradić Staru Rusu, u kojemu je često provodio ljeto.

rukama znakove, zvao ga i vabio, bojeći se, očito, ne samo da ga zovne, nego čak da mu i koju riječ kaže glasno da ga ne bi čuli. Aljoša odmah dotrči do plota.

— Dobro je što si se sam osvrnuo, inače sam te već gotovo htio zovnuti — radosno i brzo prošapta Dmitrij Fjodorovič. — Penji se ovamo! Brzo! Ah, lijepo što si došao! Baš sam na te mislio . . .

Aljoša se i sam radovao, samo što nije znao kako će prijeći preko plota. Ali ga »Mitja« ščepa svojom snažnom rukom za lakat i pomogne mu da preskoči. Aljoša zadigne donju mantiju i preskoči vješto kao kakav bosi gradski derančić.

— Veselo, idemo! — ote se Dmitriju u oduševljenu šaptu.

— Kamo? — prošapta i Aljoša, osvrnuvši se na sve strane i primijetivši da se nalazi u posve pustu vrtu, u kome nije bilo nikog osim njih dvojice. Vrt je bio malen, ali gospodaričina kućica bila je udaljena najmanje svojih pedeset koračaja. — Pa ovdje nema nikoga, zašto onda šapćeš?

— Zašto šapćem? Ah, đavo ga odnio — viknu odjedanput Dmitrij Fjodorovič iz svega glasa. — Jest, zašto šapćem? Ali, eto, i sam vidiš kakva može odjedanput da nastane zbrka u prirodi. Ja sam ovdje potajno i pazim na tajnu. Objašnjenje će doći kasnije, a jer znam da je tajna, i ja sam odjedanput počeo govoriti tajom, i šapćem kao budala, iako nije potrebno. Hajdemo. Eno onamo! Dotle, šuti. Poljubio bih te!

Slava Višnjemu na svijetu,
Slava Višnjemu u meni . . .

— Ja sam maloprije, upravo pred tvoj dolazak, ovdje sjedio i to ponavljao.

Vrt je imao oko jedne desetine ili nešto više, ali je drveće bilo zasađeno tek unaokolo, duž sva četiri plota: jabuke, klenovi, lipe i breze. Sredina vrta bila je pusta, zalivađena, i na njoj se moglo u ljeto nakositi nekoliko pudova sijena. Gazdarica ga je izdavala u proljeće u najam za nekoliko rubalja. Bilo je u njemu i gredica s malinama, ogrozdima i ribizlima, također uz plot; gredice s povrćem, tik uz kuću, bile su uređene, međutim, tek nedavno. Dmitrij Fjodorovič vodio je gosta u jedan kut vrta, najudaljeniji od kuće. Ondje je odjedanput posred gustih lipa i starih grmova ribizla i bazge, kaline i jorgovana, iskrslo nešto nalik na razvaline starodrevnog zelenog

hladnjaka, pocrnjelog i naherenog, orešetkanih strana, ali s krovom pod koji se još moglo skloniti od kiše. Hladnjak je bio sagrađen sam bog zna kada, a, po predaji, sagradio ga je prije pedeset godina tadašnji kućegazda, Aleksandar Karlovič fon Šmit, potpukovnik u ostavci. Ali je već sve bilo trulo, pod sagnjio, sve se daske uvijale, a drvo zaudaralo vlagom. U hladnjaku se nalazio drven, zeleno obojeni stol, ukopan u zemlju, a oko njega su bile klupe, također zelene, na kojima se još moglo sjediti. Aljoša je odmah zamijetio bratovljevo oduševljenje, ali, ušavši u hladnjak, spazi na stoliću bočicu konjaka i čašicu.

— Ovo je konjak! — nasmija se Mitja. — A ti već misliš »zar opet pijančuje?« Ne vjeruj priviđenju.

Ne vjeruj gomili pustoj i lažljivoj,
Zaboravi na sumnje svoje . . .[1]

Ne pijančujem ja, nego se »sladim«, kako kaže tvoja svinja Rakitin koji će postati i državni savjetnik a još će jednako govoriti »sladim se«. Sjedaj! Ja bih te, Aljoša, zgrabio i privio na grudi, ali tako da te zdrobim, jer na cijelom svijetu . . . zapravo . . . zapravo . . . . (razumij! razumij!) volim tek tebe jedinog!

On je izgovorio posljednje riječi gotovo kao u nekom ludilu.

— Jedino tebe i još i jednu »podlu«, u koju sam se zaljubio, i zbog toga i propao. Ali zaljubiti se ne znači voljeti. Zaljubiti se može svaki čovjek i kad mrzi. Zapamti! Ja sada još veselo govorim! Sjedaj, evo, ovdje za sto, a ja ću do tebe, i gledat ću u tebe i neprestano govoriti, jer je kucnuo čas. A, uostalom, ja sam se uvjerio da ovdje treba zaista tiho govoriti, jer se ovdje . . . ovdje . . . mogu otkriti najneočekivanije uši. Sve ću ti objasniti, rekoh: nastavak slijedi. Šta me je vuklo tebi, zašto sam žudio za tobom sve ove dane, a i sada? (Već je pet dana kako sam ovdje bacio sidro.) Sve ove dane? Zato što ću tebi jedinome sve kazati, zato što ću sutra poletjeti s oblaka, zato što će se sutra život svršiti i započeti. Jesi li iskusio, jesi li sanjao u snu o tome kako padaš s gore u bezdan? Pa, tako ja sad i budan letim. I ne bojim se, ne boj se ni

[1] Stihovi iz Njekrasovljeve pjesme »Kad iz mraka zabluda«, koja je u pedesetim godinama prošlog stoljeća bila veoma popularna među ruskom mladeži zbog svoje humanističke ideje.

ti. To jest, bojim se, ali mi je slatko. To jest, nije mi slatko, nego sam ushićen. Ali do đavola, svejedno, kako bilo da bilo. Snažan duh, slab duh, ženski duh — kako bilo da bilo! Slavimo prirodu: vidiš, koliko je sunce, kako je nebo čisto, lišće je sve zeleno, još je pravo ljeto, četvrti sat poslije podne, tišina! Kamo si pošao?

— Pošao sam ocu, ali sam htio da svrnem Katerini Ivanovnoj.

— Njoj i ocu! Uh! Kakav stjecaj! A zašto sam te zvao, zašto želio, zašto sam za tobom gladovao i za tobom žudio svima djelićima duše, pa čak i rebrima? Da te, naime, pošaljem u svoje ime ocu, a onda i njoj, Katerini Ivanovnoj, pa da svršim i s njom i s ocem. Da pošaljem anđela. Mogao bih poslati bilo koga, ali ja moram poslati anđela. I, eto, ti sam ideš i njoj i ocu.

— Zar si me doista htio poslati? — ote se Aljoši, i lice mu poprimi bolan izraz.

— Stoj, ti si to znao. I vidim da si sve odjedanput shvatio. Ali šuti, zasad šuti. Ne žali i ne plači!

Dmitrij Fjodorovič ustade, zamisli se i metne prst na čelo.

— Ona je tebe sama pozvala, ona ti je pismo pisala, ili šta drugo, zato si joj i pošao, ta zar bi ti inače pošao?

— Evo pisma — izvadi ga Aljoša iz džepa. Mitja ga brzo pročita.

— I ti si tako pošao »iza kuća«. O bogovi! Hvala vam što ga uputiste »iza kuća«, i on dopade meni, kao zlatna ribica starome budali ribaru u priči. Čuj, Aljoša, čuj, brate! Sad namjeravam sve kazati. Anđelu na nebu već sam rekao, ali moram reći i anđelu na zemlji. Ti si anđeo na zemlji. Ti ćeš saslušati, ti ćeš shvatiti, i ti ćeš oprostiti ... A meni je potrebno da mi netko viši oprosti. Čuj: ako se dva bića odjedanput otkinu od svega zemaljskog i polete u neobično, ili bar jedno, te dođe, prije nego što će poletjeti ili poginuti, drugome i kaže: učini mi ovo i ovo, nešto takvo što nikad i ni od koga ne mole i što se može zamoliti jedino na samrtnom času — zar — on to neće ispuniti ... ako mu je prijatelj, ako mu je brat?

— Ja ću ispuniti, samo kaži šta, i reci brže — reče Aljoša.

— Brže ... Hm. Ne žuri se, Aljoša; ti se žuriš i uznemiruješ. Sada se ne mora žuriti. Sad se svijet preokrenuo. Šteta

što se nisi u mislima uznio do ushićenja! A, uostalom, što ja njemu govorim? Ti nisi u svojim mislima dotle došao! Šta ja, luđak, govorim:

Budi čovjek plemeniti![1]

Čiji je ovo stih?

Aljoša odluči da čeka. On je shvatio da ga možda ovdje čeka glavni posao. Mitja se malo zamisli, podupre se rukom o sto i obori glavu na dlan. Obojica su časak šutjeli.

— Aljoša — reče Mitja — ti se jedini nećeš smijati. Htio sam da otpočnem . . . svoju ispovijed . . . Schillerovom himnom radosti *An die Freude!*[2] Ali ja ne znam njemački, znam samo toliko da je *An die Freude.* Ali ne misli također da blebećem što sam pijan. Ne govorim u pijanstvu. Konjak je konjak, ali su meni potrebne dvije boce da se opijem —

I Silen rumen u licu,
Na magarcu slabih nogu,

a ja nisam ni četvrtinu boce ispio, i nisam Silen. Nisam Silen, već silan, jer sam se jednom zauvijek odlučio. Oprosti mi igru riječi, danas mi moraš štošta oprostiti, a ne samo igru riječi. Ne uznemiruj se, ja ne razvlačim, ja govorim o onom glavnom i za trenutak ću do onoga glavnog doći. Neću Židova iz duše izvlačiti. Stoj, kako ono . . .

On podigne glavu, zamisli se, i odjedanput otpoče u zanosu:

Skrivao se plah, nag i divlji
Troglodit u pećinama,
Skitao se nomadskijem poljima
I pustošio njive . . .
Strašan lovac s kopljem i strijelama
Trčao je po šumama . . .
Jao onom koga bace vali
K neugodnim obalama!

[1] Stih iz Goetheove pjesme »Božansko«.

[2] Poznata Schillerova pjesma »Radosti« u kojoj pjesnik poziva sve ljude da se bratski sjedine u životnoj radosti.

S olimpijskog vrhunca
Siđe majka — Cerera
Iza ugrabljene Prozerpine:
Divlji pred njom leži svijet.
Ni kutka, ni gostoprimstva
Za boginju nigdje nema;
I nikakav hram ne svjedoči
O poštivanju bogova.

Poljski plod i slatki grozdovi
Ne blistaju na gozbama;
Tekar se ostaci tjelesa
Puše na krvavim oltarima.
I kud god Cerera
Svrne bolnim pogledom —
Svagdje ugleda čovjeka
U dubokom poniženju![1]

I odjedanput se ote iz Mitjinih grudi jauk. On ščepa Aljošu za ruku.

— Prijatelju, prijatelju, u poniženju, u poniženju i sada. Strašno mnogo mora čovjek trpjeti na zemlji, strašno mnogo nesreća ga prati! Ne misli da sam samo ja pokvarenjak u činu oficira koji loče konjak i živi razbludno. Ja, brate, gotovo samo o tome i razmišljam, o tom poniženom čovjeku, samo ako ne buncam. Dao bog da sada ne buncam i sebe ne hvalim. Zato i mislim o tom čovjeku, jer sam i sam takav čovjek.

Da bi se čovjek iz niskosti
Digao dušom,
S drevnom je majkom zemljom
Sklopio savez zauvijek.

Ali, eto šta je posrijedi: kako ću stupiti u vječni savez sa zemljom? Ja ne volim zemlje, ne param njenih grudi; onda moram li postati seljakom ili pastirom? Lutam i ne znam: jesam li ponovo pao u sramotu ili u svjetlost i radost? Eto u čemu je nevolja, jer sve je na svijetu zagonetka! I kad bi se dogodilo da se odam najsramotnijem razvratu (a to mi se

[1] Dmitrij Karamazov ne počinje svoju ispovijed pjesmom »Radosti« nego drugom Schillerovom pjesmom — »Eleuzijama«.

jedino i dešavalo), tada bih uvijek čitao tu pjesmu o Cereri i o čovjeku. Bi li me to popravilo? Nikad! Zato jer sam Karamazov. I zato, ako već poletim u propast, poletjet ću ravno, naglavce i s petama okrenutim uvis, i bit ću čak zadovoljan što padam baš u takvu sramotnom položaju i što to smatram za ljepotu. I gle, upravo u toj sramoti otpočinjem odjedanput himnu. Neka sam proklet, neka sam nizak i podao, ali neka i ja ljubim kraj one odjeće u koju se oblači moj bog; neka idem u isto vrijeme za samim đavolom, ali ja sam ipak sin tvoj, Gospode, i volim tebe i osjećam radost bez koje ne može svijet ni stojati ni postojati.

Dušu božjega stvorenja
Opaja vječna radost,
Tajnom silom vrenja
Gori čaša života;
Travku je izmamila na svjetlo,
U suncu razvila kaos
I razlila ga prostorima
Nedoglednima zvjezdaru.

Na grudima prirode
Pije radost sve što diše;
Sva stvorenja, sve narode
Vuče ona za sobom;
Nama je dala drugove u nesreći,
Grozdov sok, vijence Harita,
Kukcima — nasladu . . .
Anđeo — stoji pred bogom.[1]

Ali, dosta je stihova. Ja sam prolio suze, i ti mi dopusti da se isplačem. Neka je to glupost, kojoj će se svi smijati, ali ti nećeš. Gle, tvoje očice plamte. Dosta je stihova. A sad hoću da kažem nešto o kukcima, eto o onima koje je Bog obdario razvratom.

Kukcima — nasladu!

Ja sam ti, brate, sam taj kukac, i to je o meni izričito rečeno. I mi smo svi Karamazovi takvi, i u tebi, anđele, taj kukac

[1] Dmitrij navodi dvije kitice iz Schillerove pjesme »Radosti«.

živi i u tvojoj krvi buru rađa. To su — bure, jer razvrat su — bure, goleme bure! Ljepota — to je nešto strašno i užasno! Strašna zato jer je Bog zadao same zagonetke. Tu se bregovi sastaju, tu sva protuslovlja zajedno žive. Ja sam, brate, vrlo neobrazovan, ali sam mnogo o tome razmišljao. Užasno mnogo tajni! I suviše mnogo zagonetaka tišti čovjeka na zemlji! Odgonetaj kako znaš, i izađi suh iz vode. Divota! A uz to ne mogu podnijeti što mnogi ljudi, čak uzvišena srca i visoka uma, počinju s idealom Madoninim, a svršavaju s idealom sodomskim. A još je strašnije što se netko, tko već ima ideal sodomski u duši, ne odriče ideala Madonina, te mu od njega bukti sve srce, i zaista, zaista bukti, kao u mlade nevine godine. Da, širok je čovjek, čak odviše širok, ja bih ga suzio. I, đavo ga znao kako to zbilja biva! Što se umu čini da je sramota, to je za srce sama ljepota. Zar je u Sodomi ljepota? Vjeruj da se ona u Sodomi i nalazi za golemu većinu ljudi — jesi li znao za tu tajnu ili nisi? Užasno je to što je ljepota ne samo strašna nego i tajanstvena. Tu se đavo s Bogom bije, a bojno je polje — srce ljudsko. A, uostalom, šta koga boli, o onom i govori. A sad slušaj!

IV

ISPOVIJED VATRENA SRCA. U PRIČAMA

— Ondje sam orgijao. Otac je jutros govorio da sam plaćao po nekoliko tisuća da zavedem djevojke. To je svinjsko priviđenje, i to se nije nikad dešavalo, a ako i jest, za »to« sigurno nije trebalo novaca. Za mene je novac — *accessoir*,[1] žar duše, pokućstvo. Danas je eno ona moja dama, a sutra je na njenu mjestu prostitutka. I ovu i onu veselim, razbacujem novac pregrštima, svirka, galama, Ciganke. Ako treba, i njima dajem, jer uzimaju, uzimaju naslijepo, ali se mora priznati da su zadovoljne i zahvalne. Mlade su me gospođe voljele, ne sve, ali se ipak dešavalo, dešavalo; ali sam uvijek volio sporedne ulice, gluhe i mračne kutove, podalje od trga — ondje su

[1] Dodatak.

zgode, ondje iznenađenja, ondje je čisto zlato u kalu. Ja, brate, govorim alegorički. Kod nas u gradu nije bilo takvih materijalnih tjesnaca, ali je bilo moralnih. Ali kad bi ti bio ono što sam ja, onda bi znao šta oni znače. Volio sam razvrat, volio sam i sramotu razvrata. Volio sam surovost: zar ja nisam stjenica, zar nisam kao kukac? Kratko rečeno — Karamazov! Jedanput bijaše priređen piknik za cijeli grad, sanjkali smo se na sedam trojki; stao sam u mraku, zimi, u saonicama stiskati jednu susjednu djevojačku ruku i prinudio tu djevojčicu da se sa mnom ljubi, kćerku činovnika, siromašnu, milu, krotku, bezazlenu. Dopustila je, dopustila štošta u mraku. Mislila je, jadnica, da ću joj sutra doći i zaprositi je (jer mene su, uglavnom, za mladoženju držali), a ja poslije s njom ni riječi, pet mjeseci ni riječce ne prozborih. Vidio sam kako su me pratile njene očice iz kuta dvorane kad se plesalo (a kod nas neprestano plešu), vidio sam kako su sijevale plamenom — plamenom blagog negodovanja. Ali ta je igra zabavljala jedino razbludnog moga kukca koga sam u sebi gajio. Poslije pet mjeseci ona se udala za činovnika i otišla ... srdeći se i, vjerojatno, još jednako zaljubljena u mene. Sad oni sretno žive. Ali moraš znati da nisam nikom kazivao, da je nisam iznio na loš glas; iako su moje želje niske i volim podlost, nepošten ipak nisam. Ti crveniš, tvoje su oči sijevnule. Dosta je ove prljavštine. I sve ovo nije još ništa, samo poldekokovski[1] cvjetići, mada je surov kukac već rastao, već se razrastao u mojoj duši. Tu ti je, brate, čitav album uspomena. Neka im dragi bog dade zdravlje. Nisam volio da se svađam kad sam prekidao. I nikad nisam odavao, nikad ni jednu iznio na loš glas ... Ali dosta. Zar si mislio da sam te jedino zbog ovih besmislica pozvao ovamo? Nisam, ja ću ti ispričati nešto zanimljivo; ali se ne čudi što se tebe stidim, nego se čak raduj.

— Ti to veliš zato što sam pocrvenio — iznenada napomenu Aljoša. — Nisam ja zbog tvojih riječi pocrvenio, ni zbog tvojih postupaka, već zato što sam isto što i ti.

— Zar ti? Ali si malko pretjerao.

— Ne, nisam pretjerao — vatreno progovori Aljoša. (Očito da se on tom mišlju odavno bavio.) — Sve su to jedne te iste stepenice. Ja sam na najnižoj, a ti gore, negdje na tridesetoj. Ja o tome tako mislim, ali to je sve jedno te isto, sasvim

[1] Paul de Kock, francuski pisac (1794—1871); napisao je oko pedeset romana iz pariškog života.

identično. Tko je stao na najnižu stepenicu, taj će se ionako svakako uspeti i na najvišu.

— Dakle, najbolje bi bilo i ne stajati na nju?

— Tko može — neka nikako i ne staje.

— A možeš li ti?

— Čini se da ne mogu.

— Šuti, Aljoša, šuti, dragi, želim da poljubim tvoju ručicu, tako, od dragosti. Ona objeŝenjakinja Grušenjka poznaje ljude, jedanput mi je rekla da će tebe jednom pojesti! Šutjet ću, šutjet ću! S gadaluka, s polja zagađena muhama prijeći ćemo na moju tragediju, također na polje zagađeno muhama, to jest svakom podlošću. Posrijedi je ovo: ako je, naime, starčić i slagao da sam zavodio nevine djevojke, ali je, doista, i toga bilo u mojoj tragediji, bilo je tek samo jedanput, iako nije bilo do kraja izvedeno. Starac koji me kori zbog onoga što nije bilo to i ne zna, jer nisam nikad nikom pričao, tebi ću sad prvom ispričati, dakako, ne računajući Ivana. Ivan sve zna. Odavno prije tebe zna. Ali je Ivan grob.

— Ivan je grob?

— Jest.

Aljoša slušaše pozorno.

— Iako sam bio zastavnik, ipak sam se nalazio u onom bataljonu, u linijskom[1], kao pod nekim nadzorom, kao kakav izagnanik. A u gradu su me primali vrlo lijepo. Novac sam nemilice razbacivao, svi su vjerovali da sam bogat, a i ja sam u to vjerovao. A, uostalom, možda sam ih i čim drugim osvojio. Jer, iako su mahali glavama, ipak su me zbilja voljeli. Moj potpukovnik, već starac, odjedanput me omrznu. Stao je zadirati u mene; ali sam ja imao šake, a uz to je cijeli grad bio uza me, pa me nije smio mnogo dirati. Bio sam i sam kriv, namjerno mu nisam odavao ono poštovanje koje mu pripada. Uznosio sam se. Taj stari tvrdoglavac, vrlo dobar čovjek i najdobroćudniji gostoprimac, imao je nekad dvije žene, ali mu obje umriješe. Jedna, prva, bila je prosta roda te mu ostavila kćer, također prostu. Za moje vrijeme bila je to već djevojka od dvadeset i četiri godine i živjela zajedno s ocem i tetkom, sestrom pokojne matere. Tetka je bila — nijema prostota, a nećakinja, najstarija kći potpukovnika — živa prostota. Kad se je sjetim, volim da kažem o njoj dobru riječ: nikad nisam,

[1] »Linijskim« su se nazivale graničarske jedinice u kojima je služio i mladi Dostojevski 1854, u Semipalatinsku, nedaleko od kineske granice.

dragi, poznavao dražesnijeg ženskog karaktera od te djevojke, a zvali su je Agafjom, zamisli Agafjom Ivanovnom. A nije bila ni ružna, po ruskom ukusu: visoka, krupna, gojazna, prekrasnih očica, lica, recimo, ogruba. Nije se udala, mada su je dvojica prosila, odbila je, a vedrine nije izgubila. Zbližili smo se — ali ne onako, ne, tu je bilo sve čisto, već onako, prijateljski. Ja sam često prijateljevao sa ženama sasvim bezgrešno, drugarski. Čavrljao s njom najiskrenije, a ona se samo smije. Mnoge žene vole iskrenost, a ona je bila djevojka, što me je jako veselilo. I, evo, još nešto: nikako je ne bih mogao nazvati gospođicom. Živjela je kod oca s tetkom ponizujući sebe nekako dobrovoljno, ne izjednačujući se s ostalim društvom. Svi su je voljeli, i svima je bila potrebna jer je bila valjana krojačica: imala je dara, novac za usluge nije tražila, radila je sve za ljubav, ali kada bi je darivali, nije odbijala da primi. A potpukovnik — ni da bi riječi! Potpukovnik je bio jedna od prvih ličnosti u našem mjestu. Živio je rastrošno, primao cijeli grad, priređivao večere, zabave. Kad sam došao i stupio u bataljon, počeše govoriti po cijelom gradu da će naskoro doći iz prijestolnice druga potpukovnikova kći, ljepotica nad ljepoticama, koja je upravo sad izašla iz jednog prijestolničkog aristokratskog instituta. Ta druga kći — to je, eto, ta ista Katerina Ivanovna, kći druge potpukovnikove žene. A druga žena, sad već pokojnica, bila je iz nekakve čuvene i velike generalske kuće, mada nije, uostalom, ni ona, pouzdano znam, donijela potpukovniku nikakvih novaca. Dakle, bila je visoka roda, i ništa više; tek ako se moglo nečemu nadati, ali gotovine nije bilo. A, ipak, kada je stigla iz instituta (ali samo u goste, a ne zauvijek), naš se grad čisto preporodio, najviđenije naše dame — dvije odličnice, jedna pukovnica, a i sve ostale, povodeći se za njima, dadoše se odmah na posao, otimale su se o nju, zabavljale je, bila je carica balova i piknika, priređivali su žive slike u korist nekakvih guvernanti. Ja šutim, bekrijam, i baš sam onda načinio jedan takav ispad da je cijeli grad zabrujao. Bilo je to kod komandanta baterije, a ona me, vidim, mjeri pogledom, ali joj nisam onda prišao: neću, rekoh, da se upoznajem. Pristupio sam joj tek nešto kasnije, također na večeri, i počeo s njom govoriti, ali me ona jedva pogledala, stisla usne prezirno, a ja pomislio, čekaj, osvetit ću ti se! Tada sam bio strašan grubijan, što sam i sam osjećao. Glavno je bilo, to sam osjećao, da »Katenjka« nije neka nevina institutkinja već karakterna osoba, ponosna i

zaista puna vrlina, a povrh toga pametna i obrazovana, dok ja nisam bio ni jedno ni drugo. Ti sigurno misliš da sam je htio zaprositi? Nipošto, naprosto sam joj se htio osvetiti što sam takav delija, a ona to ne priznaje. A u međuvremenu pijanke i pustošenja. Naposljetku me potpukovnik strpa tri dana u zatvor. I, eto, baš nekako u to vrijeme posla mi otac šest tisuća, i to pošto sam mu poslao propisno očitovanje da se odričem svega i svačega, to jest, da smo, tobože »obračunali«, i da ja neću ništa više od njega tražiti. Onda nisam ništa znao; a, brate, i sve do mog dolaska ovamo, i čak do ovih posljednjih dana, a možda čak ni do danas ne znam ništa o svim tim našim novčanim odnosima s ocem. Ali neka to đavo nosi, poslije ćemo o tome. I tada, kad sam dobio tih šest tisuća, saznadoh odjednom pouzdano iz pisma jednoga svog prijatelja nešto vrlo zanimljivo po mene, naime, da s našim potpukovnikom nisu zadovoljni, da sumnjaju da kod njega nije sve u redu, jednom riječi da mu njegovi neprijatelji spremaju poparu. I zaista dođe zapovjednik divizije i pošteno mu natrlja nos. Ubrzo mu bi naređeno da zatraži mirovinu. Neću ti potanko pričati kako se to dogodilo, on je doista imao neprijatelja, a u gradu ohladnješe odjedanput strašno i prema njemu i prema cijeloj njegovoj porodici, svi se odjedanput povukoše. I onda sam izveo svoj prvi napad: sretoh Agafju Ivanovnu, s kojom sam uvijek održavao prijateljske odnose, i rekoh joj: »A u tatice uzmanjkale četiri tisuće pet stotina rubalja državnog novca.« »Što vi to govorite, i zašto? Nedavno je bio general, i sav je bio na broju ...« »Onda je bio, a sad nije.« Ona se strašno prepade: »Ne plašite me, molim vas, od koga ste čuli?« »Ne uznemirujte se, rekoh, nikome neću reći, jer vi znate da sam ja što se toga tiče grob, nego, vidite, htio bih na račun toga da, tako da kažem, 'za svaki slučaj' nešto nadovežem: kada zatraže od vašeg tatice četiri tisuće i pet stotina, a u njega se ne nađu, bit će bolje da mi prije nego što dođe pod sud, a poslije, pod starost, dospije u vojnike, pošaljete krišom tu vašu institutkinju, jer su mi baš sad stigli novci, i ja ću joj možda odbrojiti četiri tisuće i tajnu časno sačuvati.« »Ah, kakav ste vi«, reče »nitkov« (tako je baš rekla) »kakav ste vi, kaže, pakostan nitkov! I kako se samo usuđujete!« Ona je otišla strašno ozlojeđena, a ja sam još jedanput za njom viknuo da ću tajnu sačuvati kao svetinju i nedirnutu. Unaprijed moram reći da su se obje žene, Agafia i njena tetka, pokazale u cijeloj ovoj zgodi kao čisti anđeli, a tu su sestru

oholicu, Katju, zaista obožavale, ponizivale se pred njom, bile joj sobarice... Ali joj je Agafja ipak onu podvalu, to jest, onaj naš razgovor ispričala. To sam poslije pouzdano saznao, kao što je Bog na nebu. Nije joj ništa zatajila, a meni je baš to i bilo potrebno.

Ali iznenada stiže novi major da preuzme bataljon. I preuze ga. Stari se potpukovnik odmah razbolje, ne može da se makne, dva je dana prosjedio kod kuće, državne blagajne nije predavao. Naš liječnik Kravčenko je uvjeravao da je bio zaista bolestan. Ali, eto, ja sam pouzdano krišom saznao, i to još prije: da je novac svaki put poslije pregleda više vlasti, i to već četiri godine uzastopce, nestajao na neko vrijeme. Potpukovnik ga je posuđivao jednom svom pouzdanom čovjeku, našem trgovcu, starom udovcu Trifonovu, bradonji sa zlatnim naočarima. Ovaj bi odlazio na sajam, premetnuo novac kako je najbolje znao, i odmah vraćao potpukovniku cijelu svotu, pa mu zato donosio sa sajma darove, a uz darove i kamate. Tek ovaj put (ja sam sve ovo saznao još onda i to sasvim slučajno od jednog dječaka, balavog sinčića Trifonova, njegova sina i nasljednika, najraskalašenijeg derana kakva svijet nije vidio), ovaj put, kažem, Trifonov se vratio sa sajma i nije ništa vratio. Potpukovnik otrča do njega: »Od vas nikad nisam ništa dobio, a nisam ni mogao dobiti« — eto što mu je odgovorio. Naš potpukovnik sjedi kod kuće, povezao glavu ručnikom, one mu tri meću led na tjeme; kad, eto ordonansa s knjigom i nalogom: »Da preda državni novac odmah, bez odlaganja, za dva sata.« On se potpisa, ja sam taj potpis u knjizi vidio — ustade, reče da ide da obuče uniformu, otrči u svoju spavaću sobu, uze lovačku dvocjevku, nabi, utjera vojničko tane, svuče s desne noge čizmu, pušku upre u prsa, a nogom stade tražiti otponac. A Agafja je već sumnjala, zapamtila moje ondašnje riječi, prikrala se i na vrijeme opazila: prodrla u sobu, bacila se na njega s leđa, obuhvatila ga, puška je okinula gore u tavanicu; nikoga nije ranila, dotrčali ostali. Sve sam ovo poslije do u sitnice saznao. Tada sam bio kod kuće, bijaše sumrak, i tek što sam htio izaći, obukao se, počešljao, namirisao rubac, uzeo kapu, kad se odjednom otvoriše vrata i — preda mnom stoji, u mome stanu, Katerina Ivanovna.

Zbiva se štošta neobično: nitko na ulici nije onda primijetio da je ušla u moj stan, niti je itko išta u gradu saznao, kao da je u more kanula. Stanovao sam kod dvije činovničke žene,

dvije prestarjele starice, one su me i posluživale, a bile su žene ponizne, slušale me u svemu, i na moju zapovijed šućahu poslije kao željezni kipovi. Meni je bilo, dakako, odmah sve jasno. Ona je ušla i pravo gledala u mene, njene crne oči gledale su odlučno, čak drsko, ali na usnama i oko usana vidio sam joj neodlučnost.

— Sestra mi je rekla da ćete dati četiri tisuće i pet stotina rubalja ako dođem po njih... osobno. Došla sam... dajte novac!... — ali nije mogla da izdrži nego se stala gušiti, prepala se, glas joj zamro, a krajevi usnica i crte oko usnica zadrhtaše. — Aljoša, slušaš li ili spavaš?

— Mitja, znam da ćeš reći čistu istinu — izusti Aljoša uzbuđeno.

— Pravu pravcatu istinu! Ako svu istinu kažem, sve kako je bilo, neću sebe štedjeti. Prva moja misao bila je — karamazovska. Jedanput me, brate, ujela falanga, i ja sam od toga dvije sedmice odležao u groznici; pa tako sam eto i sad odjedanput osjetio da me je za srce ujela falanga, opasan kukac, razumiješ li? Ja sam je promjerio okom. Jesi li je ti vidio? Ta ljepotica je! Ali onda nije bila lijepa zbog svoje ljepote, već je bila u tom trenu lijepa zato što je bila plemenita, a ja nitkov, što je bila veličanstvena zbog svoje velikodušnosti i žrtve za oca, a ja bio stjenica. I, eto, o meni, stjenici i nitkovu, ona sva zavisi, sva *posvema*, i dušom i tijelom. Žigosana. Otvoreno ću ti reći: ta misao, misao o falangi tako me ščepala za srce da je ono gotovo prepuklo od same muke. Činilo mi se da je tu svaka dalja borba nemoguća: morao sam upravo postupati kao stjenica, kao opaka tarantela, bez svakog sažaljenja. Čak mi je zastao dah. Slušaj, mogao sam, dakako, doći sutra i zaprositi njenu ruku, sve bi se, da tako kažem, svršilo na najplemenitiji način, i za to ne bi nitko znao, niti bi mogao znati. Jer, iako sam čovjek podlih želja, ipak sam pošten. I, eto, u toj sekundi prišapnu mi odjedanput netko u uho: »A sutra, kad dođeš da je zaprosiš, ne bi ona, ovakva kakva je, ni izašla pred tebe, nego bi zapovjedila sluzi da te izbaci iz dvorišta. Ocrni me, ako hoćeš, po cijelom gradu, ja se tebe ne bojim.« Pogledao sam djevojku, nije me varao moj glas: tako će, dakako, i biti. Mene će izbaciti naglavce, to se vidi već sad po njenu licu. U meni uzavrela pakost, prohtjelo mi se da počinim najpodliju, svinjsku, trgovačku podvalu: da je pogledam posprdno i da je ovdje, dok stoji preda mnom, prenerazim tonom kakvim umije jedino trgovac da govori.

»Četiri tisuće! Ta ja sam se samo našalio, što vi to govorite? Suviše ste lakovjerno, gospođice, računali. Jedno dvije stotine, možda, dao bih vrlo rado, i čak sa zadovoljstvom, ali četiri tisuće, gospođice, nisu takvi novci da ih mogu tako lakoumno razbacivati. Uzalud ste se izvoljeli uznemiriti.«

— Vidiš, ja bih, razumije se, sve izgubio: ona bi pobjegla, ali bi zato ispalo infernalno, osvetnički, što bi vrijedilo za sve ostalo. Makar poslije cijelog života pokajnički urlao, samo da mi je sada izvesti tu podvalu! Vjeruješ li mi, nikada do onda nisam ni jednu ženu u ovakvu trenutku gledao s tolikom mržnjom — i, eto, kunem se: ja sam onu gledao onda tri ili pet sekundi obuzet strašnom mržnjom — obuzet takvom mržnjom od koje je do ljubavi, najbezumnije ljubavi — jedna dlačica! Prišao sam prozoru, pritisnuo čelo na studeno staklo, i sjećam se da mi je studen ožegla čelo kao vatra. Ne boj se, nisam dugo oklijevao, nego sam se okrenuo, prišao stolu, otvorio ladicu i izvadio petpostotnu založenicu na pet tisuća, neproviđenu imenom (nalazila se u mome francuskom leksikonu). Zatim sam joj šutke pokazao, savio, predao — i sam joj otvorio vrata od hodnika, te, ustuknuvši jedan korak, poklonio joj se do pasa najponiznije, pun strahopoštovanja, vjeruj mi! Ona je sva zadrhtala i gledala u me jednu sekundu oštro, strašno poblijedjela, kao krpa, te se odjednom, također bez riječi ali ne plašljivo, već nekako blago, duboko, tiho sagnula cijela i ravno meni pred noge — čelom do zemlje, ali ne institutski nego upravo ruski! Zatim je skočila i pobjegla. Kad je istrčala, našao sam se kraj sablje, isukah je i htjedoh se zaklati, zašto — ne znam, jer bi to bila, razumije se, strašna glupost, ali vjerojatno u ekstazi? Vjeruješ li ti da bi se čovjek mogao zaklati u ekstazi? Ali ja se nisam zaklao, već sam jedino poljubio sablju i turio je opet u korice — što sam, uostalom, mogao da ti i ne spomenem. A, možda, čini mi se, da sam ja sad, pričajući o svim ovim borbama, malo rastegao da sebe pohvalim. Ali neka, neka je tako, i đavo neka nosi sve špijune srca čovječjeg! Eto, to je cijeli moj davnašnji »slučaj« između mene i Katerine Ivanovne. Sad, dakle, zna za njega brat Ivan i ti — i nitko više.

Dmitrij Fjodorovič ustade, zakorači dvaput uzbuđeno, izvadi rubac, obrisa s čela znoj, zatim opet sjedne, ali ne na ono mjesto na kome je prije sjedio, već na drugo, na suprotnu klupčicu, uz dugi zid, tako da mu se Aljoša morao posve okrenuti.

V

ISPOVIJED VATRENA SRCA. »GLAVA DOLJE, PETE GORE«

— Sada — reče Aljoša — znam prvu polovicu.

— Prvu polovicu shvaćaš: to je drama, i ona se odigrala ondje. A druga je polovica tragedija, i ona će se odigrati ovdje.

— Od druge polovice ne shvaćam dosad ništa — reče Aljoša.

— A ja? Zar ja shvaćam?

— Stani, Dmitriju, ima tu još nešto važnije. Reci mi: jesi li ti zaručnik, još i sad zaručnik?

— Zaručnikom nisam postao odmah, nego tek tri mjeseca nakon onog slučaja. Već sutradan, poslije onoga što se zbilo, rekao sam sebi da je slučaj iscrpen i svršen, te da neće biti produženja. Doći i zaprositi njenu ruku činjaše mi se podlo. A ni ona nije poslala ni slovca za punih šest sedmica, koliko je još poslije toga provela kod nas u gradu. Osim, ipak, u jednoj prilici: sutradan poslije njena posjeta došla mi je njena sobarica i, ne rekavši ni riječi, predala mi zamotak. Na zamotku bila je adresa: tome i tome. Ja ga otvorih — u njemu ostatak zadužnice od pet tisuća. Trebalo joj je svega četiri tisuće i pet stotina, a i gubitak na tečaju iznosio je nešto preko dvjesta rubalja. Poslala mi je, čini mi se, svega dvjesta šezdeset rubalja, ne sjećam se dobro, i to samo novac — ni pisma, ni jedne riječce, ni objašnjenja. Tražio sam nema li na zamotku kakav znak olovkom — ništa! I ja stadoh bančiti s novcem što mi je preostao, tako da je najzad i novi major bio prisiljen da me osudi. Međutim je pukovnik vratio državni novac — sretno i na opće čuđenje, jer nitko više nije pomišljao da u njega ima gotovine. Vratio je i razbolio se, legao, ležao tri sedmice, a onda odjedanput dobio smekšanje mozga i za pet dana umro. Sahranili su ga uz vojničke počasti, jer još nije bio umirovljen. Katerina Ivanovna, sestra i tetka, tek što su sahranile oca, krenule su poslije deset dana u Moskvu. I tek pred njihov odlazak, onog istog dana kad su otputovale (ja ih nisam vidio, niti se s njima oprostio), dobio sam sićušan kuvertić, modar, papir čipkast, a na njemu tek jedan redak olovkom: »Pisat ću vam, čekajte. K.« I ništa više.

Sada ću ti razjasniti u dvije riječi. Kod njih se sve obrnulo u Moskvi brzinom groma i neočekivano, kao u arapskim bajkama. Ona generalica, njena najbliža rođakinja, izgubila je nenadano obje svoje nasljednice, svoje dvije najbliže nećakinje — obje su umrle iste sedmice od kozica. Potresena starica obradovala se Katji kao rođenoj kćeri, kao zvijezdi spasenja, te ju je prihvatila objeručke i odmah izmijenila oporuku u njenu korist, ali za budućnost, a zasada joj dala u ruke — osamdeset tisuća: evo ti, reče, miraz, radi s njim šta hoćeš. Histerična žena, ja sam je poslije u Moskvi promatrao. Ali, eto, dobio sam onda iznenada poštom četiri tisuće i pet stotina rubalja; razumije se, zbunio sam se i čudio kao lud. Poslije tri dana stiže i obećano pismo. Ono je i sada u mene, uvijek ga nosim uza se, i umrijet ću s njim: hoćeš li da ti ga pokažem? Svakako ga pročitaj: nudi se sama za zaručnicu, sama se nudi: »Volim vas«, kaže, »do ludila, makar vi mene i ne volite — svejedno, budite samo moj muž. Ne bojte se, ni u čemu vas neću ograničavati, bit ću vaše pokućstvo, bit ću onaj sag po kojem hodate. Želim da vas volim vječno, želim da vas spasim od sama sebe...« Aljoša, ja sam čak nedostojan da prepričam te retke podlim tonom koga se ne mogu nikako odučiti. Probolo me je to pismo zauvijek, i zar mi je sad lako, zar mi je danas lako? Onda sam joj odmah napisao odgovor (nikako nisam mogao sam otići u Moskvu). Suzama sam ga pisao, nečega ću se stidjeti vječno: spomenuo sam da je ona sada bogata udavača, a ja ubogi grubijan — novac sam spomenuo! Morao sam to otrpjeti, ali mi se omaklo s pera. Onda sam odmah pisao u Moskvu Ivanu, i u pismu mu objasnio sve što sam mogao, šest je araka imalo pismo, i Ivana sam joj poslao. Što me motriš, što gledaš u mene? Pa da, Ivan se zaljubio u nju i zaljubljen je i sada, ja to znam. Glupost sam učinio, po vašem mišljenju, svjetovnom, ali će možda jedino ta glupost sada spasiti sve nas! Uh! Zar ti ne vidiš kako ona njega poštuje, kako ga cijeni? Zar ona može, kad usporedi nas dvojicu, voljeti ovakva kao što sam ja, i to poslije svega onog što se ovdje desilo?

— A uvjeren sam da ona voli takva kao što si ti, a ne onakva kao što je on.

— Ona voli svoju vrlinu, a ne mene — nehotice, ali gotovo ljutito, ote se iznenada Dmitriju Fjodoroviču. On se nasmija, ali poslije jedne sekunde sjevnuše mu oči, on sav pocrvenje i lupi šakom snažno po stolu.

— Kunem ti se, Aljoša — uskliknu on, srdeći se strašno i iskreno na sebe — vjerovao ili ne vjerovao, ali, kao što je Bog sveti i kao što je Krist Gospod, kunem ti se da znam, iako sam se maloprije narugao uzvišenim osjećajima, da sam ja milijun puta ništaviji dušom od nje i da su ti njeni najljepši osjećaji iskreni kao u nebeskog anđela! U tome i jest tragedija što ja to pouzdano znam. Šta smeta ako čovjek malo deklamira? Zar ja ne deklamiram? A ipak sam iskren. Što se Ivana tiče, meni je razumljivo s kakvim prokletstvom mora on sad da promatra prirodu, pogotovo kraj svoje pameti! Jer, komu i čemu je dala prednost? Odrod koji i ovdje, već kao zaručnik, gdje ga svi motre, ne može da savlada svoju raskalašenost — i to još pred zaručnicom. I, eto, onakav kao što sam ja uživa prednost, a njega se odriče. A zašto? Zato što djevojka hoće da iz zahvalnosti učini nasilje nad svojim životom i nad svojom sudbinom! Glupost! Ja nisam Ivanu u tom smislu nikad ništa govorio; Ivan, dakako, nije, također, o tom nikad ni riječce spominjao, niti je ikad nagovijestio; ali sudbina će se ispuniti, i dostojni stat će na svoje mjesto, a nedostojni će se sakriti zauvijek u zakutak — u prljavi zakutak, u svoj dragi i svoj pristali zakutak, gdje će dobrovoljno i sa nasladom propasti u kalu i smradu. Nešto sam se uzblebetao, riječi su mi se sve otrcale, kao da ludo govorim, ali, kako sam odredio, onako će biti. Zato ću u zakutak, a ona će se udati za Ivana.

— Brate, stani — ponovo ga prekinu Aljoša, strašno uznemiren. — Ipak mi nisi sve dosad razjasnio jedno: ti si zaručnik, još i sad zaručnik? Kako ćeš onda raskinuti, ako ona, zaručnica, neće?

— Ja sam formalan i blagoslovljen zaručnik, sve se svršilo u Moskvi, poslije mog dolaska, s paradom, s ikonama i kako samo može biti. Generalica nas blagoslovila i — vjeruješ li, čak je čestitala Katji: ti si, kaže, dobro izabrala, vidim ga skroz. I vjeruješ li, Ivana nije zavoljela i nije mu čestitala. U Moskvi sam se mnogo s Katjom narazgovarao, potpuno sam opisao sebe, istinito, u tančine, iskreno. Sve je saslušala:

Bilo je drage zabune,
bilo je nježnih riječi . . . .

Ali bilo je i riječi oholih. Ona je iznudila tada od mene veliko obećanje da ću se popraviti. Obećah. I gle . . .

— Šta?

— I gle, ja sam tebe zovnuo i privukao ovamo danas, na današnji datum — zapamti! — zato da te baš danas pošaljem Katerini Ivanovnoj i...

— Šta?

— Da joj kažeš da joj više nikad neću doći i da je, reci, pozdravljam.

— A zar je to moguće?

— Zato i šaljem tebe mjesto sebe, jer je to nemoguće, ta kako bih joj sam to rekao?

— A kamo ti ideš?

— U zakutak.

— Dakle Grušenjki? — tužno uskliknu Aljoša pljesnuvši rukama. — Zar je Rakitin zaista istinu kazao? A ja sam mislio da si joj ti samo onako išao, i prekinuo.

— Tä zaručnik da je išao? Ma zar je to moguće, pa još pored takve zaručnice i pred ljudima? Tä u mene je, čini mi se, još časti. Čim sam počeo pohađati Grušenjku, odmah sam i prestao biti zaručnikom i časnim čovjekom, ja to dobro shvaćam. Što me gledaš? Vidiš li, isprva sam htio da je tučem. Saznao sam, i sada znam točno da je onaj štapskapetan, očev povjerenik, predao Grušenjki moju mjenicu da zatraži naplatu, ne bih li se primirio i prekinuo. Htjeli su me zaplašiti. I ja sam pošao tući Grušenjku. Vidio sam je prije toga uzgred. Nije me presenetila. Znao sam starog tvrdoglavca koji je sad još i bolestan, te leži uzet, ali će joj ipak ostaviti dobar zalogaj. Znao sam također da voli stjecati novac, a kad steče, onda ga daje uz masne kamate, i ta je bitanga, hulja, nemilosrdna. Pošao sam do nje da je bijem pa kod nje i ostao. Zatutnjila bura, udarila kuga, zarazio sam se i sad sam zaražen, i znam da je već svemu kraj, da ničeg drugog nikad neće biti. Krug vremena je zatvoren. Tako je to. I tada se u mene prosjaka nenadano, kao navlaš, našle u džepu tri tisuće. Odavde sam otišao s njom u Mokro, dvadeset i pet vrsta odovud, nabavio sam ondje Cigane, Ciganke, šampanjac, sve sam seljake onda izopijao šampanjcem, sve žene i djevojke zbunio hiljadarkama. Poslije tri dana bio sam gô, ali soko. Ti misliš da je soko što postigao? Ni izdaleka mi nije pokazala! Kažem ti: konturu. Grušenjka, huljica, ima takvu konturu u tijelu koja se i na njenoj nožici odrazuje, i čak na malom prstu lijeve noge opaža. Vidio sam je i poljubio, ali i ništa više — kunem ti se! »Ako hoćeš, udat ću se za te jer si prosjak. Reci da me nećeš

tući i da ćeš mi dopustiti da radim sve što hoću, onda ću možda poći za te« — i ona se smijala. I sada se smije.

Dmitrij Fjodorovič se podiže gotovo nekako bijesno sa svoga mjesta, kao da se odjedanput opio. Oči mu se odjedanput podliše krvlju.

— I ti hoćeš zaista da je uzmeš?

— Ako htjedne, odmah, ako ne htjedne, ostat će ovako; bit ću sluga u njenu dvorištu. Ti . . . ti, Aljoša . . . — stane odjedanput preda nj, ščepa ga za rame i stade snažno drmati — a znaš li ti, nevini derane, da je sve ovo trabunjanje, nevjerojatno trabunjanje, jer tu je tragedija! Znaj, Aljoša, da ja mogu biti propao čovjek, podlih strasti i propalica, ali lopov, džepar, mali kradljivac što krade po predsobljima, to Dmitrij Karamazov ne može nikad biti. Ali, onda znaj sada, da sam ja lopovčić, džepar i lopov koji krade po predsobljima! Baš prije nego što ću poći tući Grušenjku, zovnula me to isto jutro Katerina Ivanovna sasvim potajno, da ne bi zasad nitko doznao (zašto, ne znam, ali sigurno joj je tako trebalo), te me zamolila da odem u gubernijski grad i odonud pošaljem poštom u Moskvu Agafji Ivanovnoj tri tisuće, a poslala me zato u grad da ne bi ovdje znali. I, eto, upravo sam se sa te tri tisuće u džepu našao onda kod Grušenjke i na račun njih odvezao u Mokro. Poslije sam udesio kao da sam trknuo u grad, ali joj nisam pokazao poštanske potvrde, nego sam joj samo kazao da sam novac poslao i da ću joj potvrdu donijeti, ali je nisam sve dosad odnio, uvijek, tobože, zaboravim. Pa, šta misliš, da joj danas odeš i rečeš: »Naložio mi je da vam izručim pozdrav«, a ona će tebi: »A novci?« Ti bi joj još mogao kazati: »To je podlac, razvratnik i ništarija neukrotivih strasti. On nije onda odaslao vaš novac, već ga je profućkao, jer se nije mogao obuzdati, kao podla životinja«. Ali bi ipak mogao nadodati: »Ali zato nije lopov, evo vam vraća tri tisuće, pošaljite ih sami Agafji Ivanovnoj, a mene je poslao da vam isporučim njegov pozdrav«. A ona će odjedanput: »A gdje su novci?«

— Jest, Mitja, ti si nesretan! Ali još nisi toliko koliko misliš — ne ubijaj sebe očajanjem, ne ubijaj!

— A šta misliš da ću se ustrijeliti ako ne mognem vratiti te tri tisuće? U tom grmu i leži zec što se neću ustrijeliti, sad nemam snage, poslije, možda, a sad idem Grušenjki . . . Otpjevao sam svoje.

— A šta ćeš kod nje?

— Postat ću njen muž, udostojit ću se da postanem njen suprug, a ako dođe ljubavnik, otići ću u drugu sobu. Njenim ću prijateljima čistiti prljave kaljače, raspirivati samovar, trčkat ću po što bude trebalo ...

— Katerini Ivanovnoj bit će sve jasno — progovori odjedanput Aljoša svečano — ona će shvatiti svu dubinu tvog jada i primirit će se. U nje je uzvišeni um jer nema nikog nesretnijeg od tebe, ona će to shvatiti.

— Neće se ni najmanje primiriti — osmjehnu se Mitja. — Tu ti je, brate, nešto s čime se ne može pomiriti ni jedna žena. A znaš li šta bi bilo najbolje uraditi?

— Šta?

— Vratiti joj tri tisuće.

— A gdje ćeš ih naći? Slušaj, ja imam dvije tisuće, Ivan će također dati tisuću, eto tri, uzmi ih i vrati.

— A kada će stići te tvoje tri tisuće? Ti si još i malodoban, a svakako je potrebno, svakako, da joj se još danas javiš, bilo s novcima ili bez novaca, ja ne mogu dalje da odugovlačim jer je već prevršilo svaku mjeru. Sutra je već kasno. Poslat ću te ocu.

— Ocu?

— Jest, najprije ocu, onda njoj. Zamoli od njega tri tisuće.

— Ali, Mitja, otac neće dati.

— Ta kako bi dao, znam da neće dati. Znaš li ti, Aljoša, šta je to očajanje?

— Znam.

— Slušaj: s pravnog gledišta nije mi ništa dužan. Sve sam od njega izvukao, sve, ja to znam. Ali s moralnog gledišta mi je dužan, je li tako ili nije? On je, naime, otpočeo s materinih dvadeset i osam tisuća i stekao stotinu tisuća. Neka mi dade samo tri tisuće od onih dvadeset osam, samo tri, i dušu će moju iz pakla izbaviti, i to će mu se uračunati za mnoge grijehe! A ja ću sa te tri tisuće, zadajem ti časnu riječ — svršiti, i on neće nikad i ništa više o meni čuti. Posljednji mu put dajem priliku da bude otac. Reci mu da sam Bog šalje ovu priliku.

— Mitja, on neće nipošto dati.

— Znam da neće dati, sigurno znam. A osobito sada. I još više, jer evo što ja još znam: on je sad, tek ovih dana, a možda tek jučer, prvi put *ozbiljno* saznao (naglasi ozbiljno) da se Grušenjka možda zbilja ne šali, već da hoće da pođe za me. Poznaje on taj značaj, poznaje on tu mačku. I zar da

mi on još uz to dade novaca da takvu priliku potpomogne, dok ovamo sam za njom luduje? Ali je i to još malo, jer ti mogu još više kazati: ja znam da je on već prije pet dana izvadio tri tisuće, razmijenio ih u stotinjarke, strpao ih u veliku kuvertu, zapečatio sa pet pečata i crvenom vrpcom unakrst privezao. Vidiš kako točno znam! Na kuverti stoji naškrabano: »Anđelu mome, Grušenjki, ako ushtije doći«, sam je to naškrabao, u tišini i potajno, i nitko ne zna da se novac nalazi u njega, osim sluge Smerdjakova, u čije on poštenje vjeruje kao u sama sebe. I on već treći ili četvrti dan čeka Grušenjku, nada se da će doći po kuvertu, poručio joj je, a ona mu je odgovorila da će »možda doći«. Dakle, ako ona dođe starcu, zar je onda mogu uzeti za ženu? Razumiješ li sada zašto ja onda ovdje krišom sjedim i šta zapravo vrebam.

— Nju?

— Nju! Kod ovih lopuža, ovdašnjih gazdarica, stanuje Foma. Foma je iz naših krajeva, naš bivši vojnik. On kod njih poslužuje, noću stražari, a danju ide i lovi tetrijebe, i od toga živi. Ja sam se ovdje kod njega i sklonio; ni njemu, ni gazdaricama nije poznata tajna, to jest, na što ja ovdje pazim.

— Samo Smerdjakov zna?

— Samo on. On će mi poručiti ako ona dođe starcu.

— To je on tebi o kuverti i pričao?

— On. Najveća tajna. Čak ni Ivan ne zna ni o novcu, ni o čemu. A starac šalje Ivana u Čermašnju na dva, na tri dana da se provoza: javio se kupac za šumu, nudi za sječu osam tisuća, i sad starac moli Ivana: »Pomozi«, kaže, »pa otiđi sam na dva-tri dana.« On hoće, naime, da Grušenjka dođe kad nije Ivan kod kuće.

— Dakle on i danas čeka Grušenjku?

— Ne, danas neće doći po svemu sudeći. Sigurno neće doći! — dreknu odjedanput Mitja. — Tako i Smerdjakov misli. Sada otac pijančuje, sjedi za stolom s bratom Ivanom. Otiđi Aljoša, i zamoli od njega te tri tisuće.

— Mitja, dragi, šta ti je! — uskliknu Aljoša skočivši s mjesta i motreći mahnitog Dmitrija Fjodoroviča. Jedan trenutak pomisli da je poludio.

— Šta me gledaš? Ja nisam poludio — izusti Dmitrij Fjodorovič, gledajući oštro i nekako svečano. — Ne boj se, ja te šaljem ocu i znam šta govorim: vjerujem u čudo!

— U čudo?

— U čudo božje providnosti. Bog poznaje moje srce. On vidi koliko očajavam. On vidi cijelu tu sliku. I zar će on dopustiti da se dogodi užas? Aljoša, ja vjerujem u čudo, idi!

— Idem. Reci, hoćeš li me ovdje čekati?

— Hoću, znam da nećeš doći brzo, jer ne možeš samo doći i, ravno, s neba pa u rebra! On je sada pijan. Čekat ću i tri sata, i četiri, i pet, i šest, i sedam, ali znaj da se moraš danas, makar o ponoći, javiti Katerini Ivanovnoj, *s novcima ili bez novaca,* i reći joj: »Šalje vam pozdrav ...« Baš hoću da ovaj stih kažeš: »Šalje vam, kaže, pozdrav«.

— Mitja! A ako Grušenjka iznenada dođe danas ... ako ne danas, a ono sutra ili prekosutra?

— Grušenjka? Vidjet ću, provalit ću u kuću i spriječiti je ...

— A ako ...

— A ako, onda ću ubiti. Ovako neću moći živjeti.

— Koga ćeš ubiti?

— Starca. Nju neću ubiti.

— Brate, šta ti govoriš?

— Ta ne znam, ne znam ... Možda neću ubiti, a možda ću ubiti. Bojim se da će mi upravo u tom trenutku njegovo lice postati mrsko. Mrzim njegov podvoljak, njegov nos, njegove oči, njegov besraman podsmijeh. Osjećam osobno gađenje. Eto, toga se bojim. I neću se moći svladati.

— Ja odoh, Mitja. Vjerujem da će Bog udesiti kako najbolje zna da ne dođe do strahote.

— A ja ću sjediti i čekati čudo. Ali ako se ne dogodi, onda ...

Aljoša se zamišljeno zaputi ocu.

VI

SMERDJAKOV

On zbilja zateče oca još za stolom. Stol je bio, po svakidašnjem običaju, prostrt u dvorani, mada se u kući nalazila i prava blagovaonica. Ta je dvorana bila najveća soba u kući, namještena tako da djeluje starinski. Pokućstvo je bilo vrlo

staro, s crvenom, starom, polusvilenom navlakom. Između prozora stajala su ogledala u šarenim okvirima starinske rezbarije, obojene bijelo i sa zlatnim šarama. Na zidovima, obloženim bijelim papirnatim tapetama koje su na mnogim mjestima već bile poderane, kočila su se dva velika portreta — nekakva kneza, koji je prije trideset godina bio general-gubernator u našem kraju, i nekakva vladike, koji je također već odavno umro. U prednjem kutu bilo je smješteno nekoliko ikona, pred kojima se preko noći palilo kandilo, ne toliko iz pobožnosti koliko zbog toga da bude soba preko noći osvijetljena.

Fjodor Pavlovič lijegao je noću vrlo kasno, u tri, četiri sata ujutro, a dotle je neprestano hodao po sobi ili sjedio u naslonjaču i razmišljao. Tako se navikao. Često je noćivao sam samcat u kući, šaljući sluge u pobočnu zgradu, ali je većinom ostajao s njim sluga Smerdjakov, koji je spavao u predsoblju na velikoj klupi. Kad je ušao Aljoša, ručak je već bio dovršen te je bilo izneseno slatko i kava. Fjodor Pavlovič je volio poslije ručka slatko s konjakom. Ivan Fjodorovič bio je također za stolom i pio kavu. Sluge Grigorij i Smerdjakov stajali su kraj stola. I gospodari i sluge bili su upadljivo i neobično veselo raspoloženi. Fjodor Pavlovič se glasno kikotao i smijao; Aljoša je već iz hodnika čuo njegov pištav, nekad toliko poznati smijeh, i odmah je zaključio po boji smijeha da otac još nije nimalo pijan, nego tek malo razdragan.

— Eto i njega, eto i njega — poviče Fjodor Pavlovič, neobično se obradovavši odjedanput Aljoši. — Sjedaj do nas, sjedaj, kavice — posna je, zbilja, posna, i vrela, i odlična! A konjaka ne nudim, ti si isposnik, a hoćeš li, hoćeš? Ne, bolje je da ti dam likera, divan je! Smerdjakove, skokni do ormara, na drugoj polici desno, evo ključeva, brže!

Aljoša poče odbijati liker.

— Svejedno će donijeti, ako ne za tebe a ono za nas — sjao se Fjodor Pavlovič. — Ali, čekder, jesi li ti ručao ili nisi?

— Ručao sam — reče Aljoša koji je zapravo pojeo samo komad kruha i ispio čašu kvasa u igumanovoj kuhinji. — Popit ću vrlo rado toplu kavu.

— Dragi! Momče! On će kavice piti. Da podgrijemo? Ali ne treba, i sad vri. Kava je valjana, smerdjakovska. Smerdjakov je majstor što se tiče kave i pite od kupusa i, istina, još i čorbe od ribe. Dođi jedanput na riblju čorbu, ali javi unaprijed... Ali, stani, zar ti nisam maloprije zapovjedio da se

još danas preseliš s dušekom i jastucima? Jesi li dovukao dušek, he-he-he?

— Ne, nisam donio — osmjehnu se i Aljoša.

— A, prepao si se, prepao ipak, prepao? Ah ti, dragi moj, zar ja tebe mogu uvrijediti? Čuj, Ivane, ne mogu izdržati kad mi tako gleda u oči i smije se, ne mogu. Cijela mi se utroba počne na njega osmjehivati, volim ga! Aljoša, deder da ti dadem roditeljski blagoslov.

Aljoša se diže, ali se Fjodor Pavlovič već bio predomislio.

— Neću, neću, sada ću te samo prekrižiti, evo ovako, sjedi. De, a sada ćeš uživati, i to u svojoj temi. Nasmijat ćeš se. Kod nas je Balaamova magarica[1] progovorila, i kako govori, kako govori!

Balaamova magarica bio je sluga Smerdjakov. Iako je to bio čovjek još mlad, svega dvadeset i četiri godine, ipak je bio strašno nedruštven i šutljiv. Nije bio baš divlji ni osobito stidljiv, ne, jer je, baš naprotiv, bio naduven, i nekako kao da sve preziraše. Ali sad ne mogu propustiti a da ne rečem o njemu bar dvije riječi, i to baš sada. Uzgojili su ga Marfa Ignatjevna i Grigorij Vasiljevič, ali je dječak rastao »bez svake zahvalnosti«, kako je o njemu govorio Grigorij Vasiljevič, postajao nekako divlji, i gledao na svijet kao iz zapećka. Od djetinjstva je volio vješati mačke i poslije ih zakapati uz ceremonije. Tom bi se prilikom zaogrnuo plahtom, kao nekom rizom, te pjevao i bilo čime mahao iznad mrtve mačke kao da kadi. I sve je to činio krišom i u najvećoj tajnosti. Grigorij ga je uhvatio jedanput u tom poslu i valjano ga išibao. On se zavukao u zapećak i otuda gledao poprijeko cijelu sedmicu. »Ne voli taj odrod ni mene, ni tebe« govorio je Grigorij Marfi Ignatjevnoj, »a ni ikog drugog. Jesi li ti čeljade«, obratio se odjedanput ravno Smerdjakovu, »Ti nisi čeljade, ti si potekao iz kupališne vlage, eto, tko si ti...« Smerdjakov, kako se poslije pokazalo, nije mu nikad mogao oprostiti tih riječi. Grigorij ga je naučio čitati i pisati, a kad je navršio dvanaest godina, počeo mu tumačiti biblijsku povjesnicu. Ali i to je naskoro prestalo. Jedanput, tek kod druge ili treće vježbe, dječak se odjednom osmjehnuo.

— Šta ti je? — zapita Grigorij, pogledajući mračno u njega ispod naočara.

[1] Prema biblijskoj legendi Balaamova magarica je progovorila ljudskim glasom kad su je tukli.

— Ništa. Svjetlost je stvorio Bog prvi dan, a sunce, mjesec i zvijezde četvrti dan. Otkuda je onda svjetlost sjala prvog dana?

Grigorij se ukočio. Deran je podrugljivo gledao u učitelja. Čak je i u njegovu pogledu bilo nečeg ohołog. Grigorij nije mogao izdržati. »A evo otkud!« ciknuo je on i bijesno lupio đaka po obrazu. Dječak otrpio šamar, nije uzvratio ni riječi, ali se opet povukao u kut na nekoliko dana. Tada se baš nekako desilo da je poslije sedmice dana dobio padavicu, prvi put u životu, od koje je poslije trpio cijelog života. Kad je to saznao Fjodor Pavlovič, on je nekako ravnodušno gledao u nj, iako ga nije nikad grdio, nego mu je uvijek, kada bi ga sreo, davao kopjejku; kad je bio dobro raspoložen, slao je ponekad malome sa stola kakav slatkiš, ali sad, kad je saznao za bolest, stao se brižno za njega starati, dozvao je liječnika, počeo ga liječiti, ali ga nisu mogli nikako izliječiti. Napadi su nailazili prosječno jedanput mjesečno, i u različito doba, a bijahu također različite jačine — nekad laki, nekad vrlo žestoki. Fjodor Pavlovič je najstrože zabranio Grigoriju da dječaka tjelesno kažnjava, a dječaku dopuštao da sam dolazi. Isto je tako zabranio da ga, zasada, bilo čemu uči. Ali jedanput, kada je dječaku bilo već petnaest godina, spazio je Fjodor Pavlovič kako on švrlja oko ormara s knjigama i kroz staklo čita naslove. Fjodor Pavlovič je imao dosta knjiga, nešto preko stotinu svezaka, ali ga nitko nije nikad vidio s knjigom. Odmah je predao ključ od ormara Smerdjakovu. »Pa čitaj, bit ćeš bibliotekar, bolje je da sjediš i čitaš nego da cunjaš po dvorištu. Evo, pročitaj« — i Fjodor Pavlovič mu izvadi »Večeri u zaselku kraj Dikanjke«.

Mali je pročitao, ali je bio i dalje nezadovoljan, ni jedanput se nije nasmješio nego se, naprotiv, kad je svršio, namrgodio.

— Šta? Nije smiješno? — zapitao ga je Fjodor Pavlovič. Smerdjakov je šutio.

— Odgovaraj, budalo!

— Što god piše, sve je sama laž — prošapta Smerdjakov osmjehujući se.

— Pa, odlazi do đavola, ti lakajska dušo. Čekaj, evo ti *Opće povijesti*, od Smaragdova[1], u njoj je sama istina, čitaj.

[1] Udžbenik profesora »Aleksandrova liceja« S. N. Smaragdova »Kratki pregled opće povijesti za niže škole«.

Ali Smerdjakov nije pročitao ni deset strana Smaragdova; učinilo mu se dosadno. I tako se ponovno zatvorio ormar s knjigama. Naskoro najaviše Marfa i Grigorije Fjodoru Pavloviču da se kod Smerdjakova, sve malo-pomalo, pojavila nekakva strašna gadljivost: sjedi za juhom uzme žlicu i traži — traži po juhi, nagne se nada nju, zaviruje u nju, zagrabi žlicom i podigne prema svjetlu.

— Je li žohar, šta li — zapitao bi Grigorij.

— Možda muha — napomenula bi Marfa.

Mladi čistunac nije nikad odgovarao, ali je isto radio i s kruhom i s mesom i sa svima jelima: podigne komadić na viljušci prema svjetlu, razgledava ga kao pod mikroskopom, dugo se skanjuje i najzad se odluči te turi u usta. »Gle, kakav je gospodičić postao«, mrmljaše Grigorij gledajući u njega. Kad je Fjodor Pavlovič saznao za novu Smerdjakovljevu osobinu, smjesta je odlučio da će biti kuhar, i dao ga na nauk u Moskvu. Na nauku je proveo nekoliko godina i vratio se neobično promijenjena lica. Odjedanput se nekako neobično postarao, čak posve nerazmjerno prema svojoj dobi, zbaburao se, požutio, sve više nalikovao na škopca. U moralnom pogledu vratio se gotovo onakav isti kakav je bio do odlaska u Moskvu: i dalje je bio nedruštven i nije nimalo osjećao potrebe da se bilo s kim druži. I u Moskvi je, kako se kasnije pričalo, neprestano šutio: sama ga je Moskva nekako neobično malo zanimala tako da je poznavao u njoj tek ponešto, a na sve ostalo nije obraćao pažnje. Čak je bio jedanput i u kazalištu, ali se vratio šutljiv i nezadovoljan. Ali se zato vratio iz Moskve u lijepu odijelu, čistu kaputu na struk i u rublju, i sam je vrlo pomno čistio četkom svoje odijelo uvijek dvaput dnevno, a svoje kicoške cipele od teleće kože vrlo je volio čistiti posebnom engleskom mašću da su se sjale kao ogledalo. Bio je izvrstan kuhar. Fjodor Pavlovič mu je odredio plaću, i Smerdjakov je svoju plaću maltene cijelu trošio na odijelo, pomadu na mirise, itd. Ali ženski rod, čini mi se, da je isto tako prezirao kao i muški, i držao se prema njemu ozbiljno, gotovo odbojno. Fjodor Pavlovič ga je počeo promatrati i s jednog i drugog gledišta. Posrijedi je, naime, bilo da su napadi padavice učestali, i u te je dane spremala jelo Marfa Ignatjevna, što Fjodoru Pavloviču nije bilo po volji.

— Kako to da su u tebe napadi učestali? — bečio se on kadšto na novog kuhara, zagledajući mu se u lice. — Trebalo bi da se oženiš, hoćeš li da te oženim?

Smerdjakov bi na te riječi problijedio od bijesa, ali nije ništa odgovarao, a Fjodor Pavlovič odmahnuo rukom i otišao. A što je najvažnije, on se uvjerio da je pošten, i to jedanput zauvijek, te da neće ništa uzeti ni ukrasti. Jedanput se desilo da je Fjodor Pavlovič, pijan, izgubio u svom dvorištu, u blatu, tri stotinjarke, koje je upravo bio dobio, i to opazio tek sutradan; ali tek što je počeo da pretražuje džepove, a sve tri stotinjarke su već ležale na njegovu stolu. Otkud? Smerdjakov ih je digao i još jučer donio. »Ali, brate, ja takvih kao što si ti nisam vidio«, odsiječe onda Fjodor Pavlovič i pokloni mu deset rubalja. Mora se dodati da nije bio uvjeren samo u njegovo poštenje, nego da ga je, čak, tko zna zašto, i volio, mada ga je ovaj gledao isto tako poprijeko kao i druge i neprestano šutio. Malokad bi i progovorio. Kad bi u tom času palo kome na pamet da zapita, gledajući ga: čime se to momče bavi i šta mu je najviše na pameti, bilo bi zaista nemoguće odgovoriti na to pitanje gledajući u nj. Dešavalo se, međutim, da bi katkad zastao u kući ili dvorištu, ili na ulici, te se dao u misli i stajao čak po deset minuta. Kad bi se zagledao u njega fizionomik, rekao bi da tu nema ni razmišljanja, ni misli, već da je to nekako razmatranje. Slikar Kramski[1] ima jednu čuvenu sliku pod imenom »Razmatrač«: naslikana je šuma u zimi, i u šumi, na putu, stoji u poderanu kaputiću i likovim opancima zabludio seljačić, sam samcat, u gluhoj samoći, stoji i kao da se zamislio, ali on ne razmišlja već nešto razmatra. Kad bi ga gurnuli, on bi zadrhtao i pogledao u vas bez ikakva razumijevanja, baš kao da se probudio. Istina, on bi se odmah razabrao, i kad bi ga zapitali zašto je stajao i o čemu je razmišljao, sigurno se ne bi ničega sjetio, ali bi zato sigurno zatajio u sebi onaj dojam koji ga je zaokupljao za vrijeme razmatranja. Ti su dojmovi za nj dragocjeni, i on ih sigurno sakuplja, neprimjetno i čak nesvjesno — zbog čega i zašto, naravno, ni sam ne zna: možda će odjedanput, kada skupi dojmove za više godina, ostaviti sve i otići u Jeruzalem da se skita i ispašta, a možda će odjedanput i svoje rođeno selo zapaliti, a možda će se dogoditi i jedno i drugo. Razmatrača ima u narodu mnogo. I eto, jedan od takvih razmatrača bio je sigurno i Smerdjakov, i on je sigurno isto tako požudno kupio dojmove, gotovo još ni sam ne znajući zašto.

[1] I. N. Kramski (1837—1887) bio je na čelu pokreta mladih slikara realista na početku šezdesetih godina.

VII

PREPIRKA

A Balaamova je magarica iznenada progovorila. Povod je bila jedna neobična tema: Grigorij je, kupujući izjutra robu u dućanu trgovca Lukajnova, čuo od njega kako je jedan ruski vojnik dopao negdje daleko na granici Azijatima ropstva i kako su ga oni nagonili, pod prijetnjom strašne i neposredne smrti, neka se odreče kršćanstva i prijeđe na islam, ali on nije pristao da se iznevjeri svojoj vjeri, te je pretrpio muke, dopustivši da mu oderu kožu, i umro slaveći i hvaleći Krista — i da o tom velikom junaštvu pišu novine, što ih je baš taj dan dobio. O tome je, eto, poveo Grigorij riječ za stolom. Fjodor Pavlovič je volio i prije da se svaki put poslije jela, za desertom, nasmije i razgovori, pa makar i s Grigorijem. Ovaj put je bio u veselom i ugodnom, dokonom raspoloženju. Pijuckajući konjak i saslušavši priopćenu vijest, napomenuo je da bi takva vojnika trebalo odmah proglasiti svecem, a njegovu oderanu kožu poslati u kakav manastir: »To će privući naroda i novaca«. Grigorij se smrknuo kad je vidio da Fjodor Pavlovič nije ni malo ganut već da, kao i obično, počinje bogohuliti. Ali se tada Smerdjakov, koji je stajao kraj vrata, iznenada nasmije. Smerdjakovu su i prije vrlo često dopuštali da stoji kod stola, to jest, potkraj ručka. Ali, otkako je došao u naš grad Ivan Fjodorovič, počeo je dolaziti na ručak gotovo uvijek.

— Šta ti to? — zapita ga Fjodor Pavlovič koji je odmah zamijetio podsmijeh i razumio da se svakako tiče Grigorija.

— Riječ je o tome— progovori odjedanput Smerdjakov glasno i neočekivano — ako je junaštvo toga hvalevrijednog vojnika i bilo vrlo veliko, ipak ne bi, po mome mišljenju, bio nikakav grijeh u tome da se u tom slučaju odrekao Kristova, na primjer, imena i vlastitog krštenja, pa da tako spasi život za dobra djela kojima bi u toku godine iskupio svoju malodušnost.

— Kako da nije grijeh? Lažeš, zato ćeš ti pravo u pakao, i ondje će te peći kao ovnovinu — dočeka Fjodor Pavlovič.

I baš u tom trenutku uđe Aljoša. Fjodor Pavlovič se, kako smo vidjeli, strašno obradovao Aljoši.

— Zasijeca u tvoju struku, u tvoju struku! — radosno je kikotao, posađujući Aljošu da sluša.

— Što se tiče ovnovine, ni to nije tako, a ništa neće ondje zbog toga ni biti, a ni ne može takvo što biti, ako samo bude po pravdi — ozbiljno pripomenu Smerdjakov.

— Kako to po pravdi? — viknu još veselije Fjodor Pavlovič gurkajući koljenom Aljošu.

— On je nitkov, eto šta je — ote se odjedanput Grigoriju. I on pogleda ljutito pravo u oči Smerdjakovu.

— Što se tiče nitkova, strpite se, Grigorije Vasiljeviču — mirno i suzdržljivo odbi Smerdjakov — nego razmislite sami: ako sam već dopao u ropstvo mučiteljima kršćanskoga roda, i oni traže od mene da prokunem ime božje i da se odrečem svetog krštenja, onda sam na to potpuno opunomoćen mojim razumom, i tu nema nikakva grijeha.

— Ta već si to kazao i ne drobi uvijek jedno, već dokaži! — vikaše Fjodor Pavlovič.

— Čorbar! — prošapta Grigorij prezirno.

— Što se tiče čorbara, također se strpite i razmislite sami, Grigorije Vasiljeviču, i ne grdite. Jer, čim kažem mučiteljima: »Ne, ja nisam kršćanin i pravoga svoga Boga preklinjem«, postajem odmah od najvišeg suda božjeg smjesta i specijalno anatemom istjeran i iz svete crkve, baš kao kakav inovjerac i, štaviše, već u onom trenutku kad sam to pomislio, a ne istom onda kad sam to već i rekao, tako da čak ni jedna četvrtina sekunde neće proći, a ja sam već izopćen — je li tako ili nije tako, Grigorije Vasiljeviču?

On se očito zadovoljan obraćao Grigoriju, iako je zbilja odgovarao jedino na pitanja Fjodora Pavloviča, i to vrlo dobro znao, ali se navlaš držao kao da mu ta pitanja zadaje Grigorij.

— Ivane! — viknu iznenada Fjodor Pavlovič. — Nagni meni svoje uho. On je sve ovo zbog tebe udesio, hoće da ga ti pohvališ. Pohvali ga.

Ivan Fjodorovič sasluša sasvim ozbiljno što mu je otac ushićeno govorio.

— Stoj, Smerdjakove, zašuti načasak — viknu opet Fjodor Pavlovič. — Ivane, nagni se opet meni.

Ivan se Fjodorovič ponovo najozbiljnije nagnu.

— Volim te isto tako kao i Aljošu. Ne misli da te ne volim. Malo konjaka?

— Dajte! Međutim, i ti si prilično potegao — oštro pogleda Ivan Fjodorovič oca. A Smerdjakova je motrio neobično radoznalo.

— Ti si anatemnjak, ti si proklet već sada — zagrmi odjedanput Grigorij. — I kako se ti, nitkove, usuđuješ poslije svega ovoga da misliš, ako . . .

— Ne grdi, Grigorije, ne grdi! — prekide ga Fjodor Pavlovič.

— Strpite se, Grigorije Vasiljeviču, makar samo malo, i slušajte dalje, jer ja nisam sve svršio. Upravo u ono vrijeme, naime, kada me Bog bez oklijevanja prokune, upravo u onom najvišem momentu postajem isto što i inovjernik, i krštenje moje skida se s mene i ni u šta se više ne računa — zar možda nije tako?

— Svrši, brate, brže svrši — požuri ga Fjodor Pavlovič, gucnuvši s užitkom iz čašice.

— A ako ja više nisam kršćanin, onda dakle nisam ni slagao mučiteljima kada su me pitali: »Jesam li kršćanin ili nisam«, jer je već sam Bog svukao s mene moje kršćanstvo, već zbog jedine pomisli i prije nego što sam mogao pisnuti i jednu riječ mučiteljima. A ako sam već degradiran, na koji onda način i na temelju kakva prava mogu da me na ovom svijetu povuku na odgovornost, kao kršćanina, zato što sam se odrekao Krista, dok je, međutim, već zbog jedne pomisli, i još prije odricanja, s mene već skinuto bilo moje krštenje? Kad više nisam kršćanin, ne mogu se dakle odreći Krista, jer se nemam čega odricati. Tko će pozivati, Grigorije Vasiljeviču, na odgovornost pogana Tatarina, pa makar i na nebesima, zato što se nije kao kršćanin rodio, i tko će ga zato kazniti, imajući na umu da se s jednog vola ne deru dvije kože. Pa ako i sam Bog svemoćni pozove na odgovornost Tatarina, držim da će ga kazniti nekom najblažom kaznom (jer je nemoguće da ga nikako ne kazni), rasudivši da on ne može biti zato kriv što je od poganih roditelja pogan na svijet došao. Ta ne može Gospod Bog silom uzeti Tatarina i za njega reći da je i on bio kršćanin? To bi onda značilo da je Gospod svemoćni rekao puku neistinu. A zar može Gospod, svemoćni vladar neba i zemlje, izustiti bilo kakvu laž samo u jednoj riječi?

Grigorije se zaprepasti i gledaše u govornika izbuljenih očiju. Iako nije dobro shvaćao šta se govori, ipak je od sveg lupetanja odjedanput toliko razumio da je zastao kao čovjek

koji je iznenada grunuo čelom o zid. Fjodor Pavlovič ispi čašicu i nasmije se pištavim smijehom.

— Aljoša, Aljoša, veličanstveno! Ah, ti, kazuiste! On je, Ivane, sigurno bio negdje kod jezuita. Ah ti, smrdljivi jezuite, a tko te je to naučio? Ali ti samo lažeš, kazuiste, lažeš, lažeš. Ne plači, Grigorije, sad ćemo ga ovog trena razbiti u dim i prašinu. Reci mi, znaš šta, magarice: neka si mučiteljima prav, ipak si se sam u sebi odrekao svoje vjere, i sam kažeš da si u tom času bio udaren anatemom, a kad je već anatema, onda te neće zbog te anateme pogladiti u paklu po glavi. Šta misliš o tome, prekrasni moj jezuite?

— Nema sumnje da sam se sam u sebi odrekao, pa ipak nema u tome nikakva osobita grijeha, a ako je bio greščić, bio je tek najobičniji.

— Kako to, tek najobičniji?

— Lažeš, pr-r-rokleti — propišta Grigorij.

— Razmislite sami, Grigorije Vasiljeviču — produži Smerdjakov odmjereno i ozbiljno, svjestan pobjede i pokazujući se nekako velikodušan prema pobijeđenom neprijatelju — razmislite sami, Grigorije Vasiljeviču, jer je rečeno u Svetom pismu: ako je u vas vjera makar kao i gorušičino zrno, i rečete ovoj gori da siđe u more, ona će sići bez svakog oklijevanja, na prvu vašu zapovijed. Pa šta, Grigorije Vasiljeviču, ako sam ja nevjernik, a vi toliki vjernik da me čak neprestano grdite, pokušajte sami reći ovoj gori, ne da siđe u more (jer do mora je odavde vrlo daleko), a ono bar u našu smrdljivu rječicu što teče iza našeg vrta: uvidjet ćete odmah sami da nećete ništa učiniti, nego da će sve ostati u prijašnjem redu, i cjelini, derali se vi ne znam koliko. A to znači, Grigorije Vasiljeviču, da ni vi ne vjerujete kako treba i samo druge zbog toga ljudski grdite. Ali kad je tako, i kad se još uzme u obzir da nitko u naše vrijeme, ne samo vi, baš nitko, počevši čak od najviših ličnosti pa sve do seljaka, ne može otpiriti goru u more, osim samo jednog čovjeka na cijeloj zemlji, ili, možda, njih dvojice koji, možda, negdje tamo u pustinji egipatskoj potajno provode pustinjački život, te nitko i ne zna gdje su — kad je dakle tako, i kad su svi ostali nevjernici, zar će onda Gospod prokleti sve te ostale, to jest svekoliko pučanstvo cijele zemlje, osim nekakve dvojice pustinjaka, i nikome od njih neće oprostiti i uza sve svoje toliko čuveno milosrde? I zato se nadam da će mi biti oprošteno što sam jedanput posumnjao kad prolijem suze kajanja.

— Stoj! — zakriješti Fjodor Pavlovič neobično zanesen i ushićen. — Dakle ti misliš da ipak postoje dvojica koji mogu brda pomicati? Ivane, zareži u raboš, zapiši: ovdje se javio pravi Rus!

— Sasvim ste točno pripomenuli da je ovo crta narodnog vjerovanja — potvrdi Ivan Fjodorovič odobravajući smiješkom.

— Slažeš se! Onda je, dakle, tako kad se već i ti slažeš! Je li to istina Aljoša? Zar nije ruska vjera baš takva?

— Nije, u Smerdjakova nema ni trunke ruske vjere — ozbiljno i odlučno reče Aljoša.

— Ja ne govorim o njegovoj vjeri, već o toj crti, o ona dva pustinjaka, tek jedino o toj crtici: ta to je ruski, ruski.

— Jest, ta je crta sasvim ruska — osmjehnu se Aljoša.

— Riječ ti vrijedi dukata, magarice, i poslat ću ti ga danas, ali, uostalom, ti ipak lažeš, lažeš, lažeš, treba da znaš, budalo, da mi svi ovdje jedino iz lakoumnosti ne vjerujemo zato što nemamo kad: prvo, poslovi nas savladali, a drugo, i Bog je dao malo vremena, odmjerio je za jedan dan svega dvadeset i četiri sata, tako da nemaš kad ni da se ispavaš, a kamoli da se pokaješ. A ti si se ondje pred mučiteljima odrekao kad već nisi imao ni o čemu drugome misliti nego o vjeri, i kad je trebalo tvoju vjeru pokazati. To je ipak, brate, razlika, mislim?

— Razlika je, razlika, ali razmislite, Grigorije Vasiljeviču, da baš u tome leži olakotna okolnost što je razlika. Jer kad bih ja onda vjerovao u istinu kako treba vjerovati, onda bi zaista bilo grešno kad ne bih podnio muke za svoju vjeru i prešao na poganu vjeru Muhamedovu. Ali do mukâ ne bi ni onda došlo, jer bih ja lako mogao u onom trenutku samo reći ovoj gori: kreni se i prignječi mučitelja, i ona bi se krenula i u istom ga trenu prignječila kao žohara, a ja bih otišao dalje kao da nije ništa bilo, pjevajući i slaveći Boga. A ako sam baš u onom trenutku sve to i pokušao i izričito vikao gori da prignječi ove mučitelje, a ona ih nije pognječila, kako ne bih, recite, u tom času posumnjao, pa još u tom strašnom času velikog smrtnog straha? Pa i bez toga znam da carstvo božje neću potpuno postići (jer se nije na moju riječ krenula gora, dakle, ne vjeruju ondje baš mojoj vjeri, i ne čeka me baš velika nagrada na onom svijetu), pa zašto da dadem sebi još povrh toga, a bez svake vlastite koristi, i kože oderati? Da su mi, naime, kožu već do polovice oderali s leđa, to se ni onda na moju riječ ili vapaj ne bi gora pokrenula. A u takvu trenu

ne samo da može naići sumnja, nego čovjek može od straha čak i pamet izgubiti, pa ne može nikako razmišljati. I kako ću, dakle, biti osobito kriv što sam, jer nisam vidio ni ondje, ni ovdje koristi, ni nagrade, sačuvao bar svoju kožu? I zato, uzdajući se mnogo u milost Gospodnju, hranim se nadom da će mi zauvijek biti oprošteno . . .

VIII

UZ KONJAK

Prepirka se svršila, ali, začudo, Fjodor, koji se bio toliko razveselio, potkraj se naglo namrgodi. Namrgodi se i sasu u sebe konjak, ali to već bijaše jedna čašica odviše.

— Nosite se napolje, vi jezuite — viknu on na sluge. — Tornjaj se, Smerdjakove. Dukat što sam ti danas obećao, poslat ću ti, a ti se tornjaj. Ne plači, Grigorije, odlazi Marfi, ona će te utješiti, spremiti da spavaš. Ne dadu nitkovi da poslije ručka u miru posjediš — odsiječe on odjedanput ljutito pošto su se odmah, na njegovu zapovijed, udaljile sluge. — Sad se Smerdjakov uvijek poslije ručka ovamo ušulja, jer ga ti sigurno zanimaš. Čime si ga samo tako pridobio? — doda on Ivanu Fjodoroviču.

— Baš ničim — odgovori ovaj. — Uvrtio je sebi u glavu da me poštuje; to je sluga i odrod. Uostalom, prvo meso za klaonicu kada nastupi vrijeme.

— Prvo?

— Bit će drugih i boljih, ali bit će i takvih. Isprva će biti ovakvi, a iza njih bolji.

— A kada će nastati vrijeme?

— Planut će raketa, ali neće, možda, dokraja izgorjeti. Zasad narod ne voli, niti sluša te čorbare.

— Tako ti je to, brate, takva eto Balaamova magarica misli i misli, i đavo bi ga znao šta sve ne smisli.

— Zgrće misli — osmjehnu se Ivan.

— Vidiš, ja znam da on ni mene ne trpi, ali ni sve ostale, a ni tebe isto tako, mada se tebi čini da je sebi »uvrtio u glavu da te poštuje«. I Aljošku prezire, i to već poodavno. Ali neće,

eto, ukrasti, nije spletkar, šuti, iz kuće ne iznosi đubre, pite peče izvrsno, i uza sve to, neka ga đavo nosi: a je li zaista vrijedno da se o njemu govori?

— Dakako da nije vrijedno.

— Zbog toga što on ondje koješta izmišlja, treba ruskog seljaka doista batinati. Ja sam to uvijek tvrdio. Seljak je naš lupež, njega ne vrijedi žaliti, i još je dobro što ga još i sada katkad batinaju. Ruska je zemlja bogata brezom. Ako se posijeku šume, propast će Rusija. Ja držim uz pametne ljude. Iz velikodušnosti smo prestali tući seljake, a oni sami sebe dalje mlate. I dobro rade. Kojom mjerom mjeriš, onom će ti se i odmjeriti, ili kako se to kaže... Jednom riječi, odmjerit će se. A Rusija je svinjarija. Druže moj, kad bi ti znao koliko ja mrzim Rusiju... to jest, ne Rusiju, već sve poroke... a možda i Rusiju. *Tout c'est de la cochonnerie*[1]. Znadeš li šta ja volim? Volim oštroumlje.

— Opet ste istresli čašicu. Bit će vam dosta.

— Čekajder, još ću jednu, i još jednu, a onda je kraj. Pazi, stani, prekinuo si me. Putujući kroz Mokro, razgovarao sam s jednim starcem, a on mi reče: »Mi volimo«, kaže »veoma i iznad svega da osuđujemo cure na batine i dajemo da ih momci biju. A poslije, možda već sutradan, uzima momak onu djevojku koju je šibao za zaručnicu, tako da su se, kažu, i djevojke kod nas na to navikle.« Kakvi markizi de Sade, je li? Neka kaže tko šta hoće, to je oštroumno. Ne bismo li otišli onamo da vidimo, a? Aljoša, ti si pocrvenio? Ne stidi se, dijete. Žao mi je što nisam danas kod igumana ručao, i kaluđerima bih o curama iz Mokroga pričao. Aljoša, ne ljuti se što sam maloprije uvrijedio tvog igumana. Zloba me, brate obuzme. Ali ako postoji Bog, ako postoji — e, onda sam krivac i odgovarat ću, a ako njega uopće nema, što će onda još oni, ti tvoji oci? Onda bi bilo malo da im glave poodsijecamo, jer oni razvitak priječe. Vjeruješ li, Ivane, da me ta misao u duši grize? Ne, ti ne vjeruješ, ja to vidim u tvojim očima. Ti vjeruješ ljudima da sam ja samo lakrdijaš. Aljoša, vjeruješ li ti da ja nisam samo lakrdijaš?

— Vjerujem da niste samo lakrdijaš.

— I vjerujem da vjeruješ i da iskreno govoriš. Iskreno gledaš i iskreno govoriš. A Ivan nije takav. Ivan je ohol... A ipak bih ja tvoj manastirčić dokrajčio. Ščepao bih odjedanput

[1] Sve je to svinjarija.

svu tu mistiku po cijeloj ruskoj zemlji i maknuo je da jednom zauvijek sve budale dozovem pameti. A koliko bi srebra, koliko zlata dospjelo u kovnicu novca?

— A zašto biste je maknuli? — reče Ivan.

— Da istina brže zasja, eto zašto.

— Ali ako ta istina zasja, onda će najprije vas prvoga orobiti, a onda... maknuti.

— Gle! A ti imaš možda pravo. Ah, mene magareta — prasnu odjedanput Fjodor Pavlovič i lupi se lagano po čelu. — Pa, onda neka ostane tvoj manastirčić, Aljoša, kad je tako. A mi ćemo, mudri ljudi, u toplom sjediti i ispijati konjak. Znadeš li, Ivane, da je svakako sam Bog morao tako namjerno udesiti? Ivane, kazuj: postoji li Bog ili ne postoji? Čekaj: govori iskreno, govori! Što se opet smješkaš?

— Smijem se onome što ste maloprije onako oštroumno napomenuli o vjeri Smerdjakovljevoj da postoje dva starca koji pokreću gore.

— Zar je moje pitanje nalik na ono?

— Vrlo.

— Pa, onda sam dakle i ja Rus, i u mene je ruska crta, ali i tebe se, filozofa, također može na isti način uhvatiti u tvojoj crti. Hoćeš da te uhvatim? Da se kladimo da ću te sutra uhvatiti. Ali ipak reci postoji li Bog ili ne postoji? Ali ozbiljno. Meni je sada potreban ozbiljan odgovor.

— Ne, Bog ne postoji.

— Aljoša, postoji li Bog?

— Postoji Bog.

— Pa, Ivane, postoji li besmrtnost, pa makar kakva, makar mala, maljucna?

— Ne postoji ni besmrtnost.

— Nikakva?

— Nikakva.

— To jest, potpuna ništica ili bar nešto. Možda ipak ima makar nešto? Ne može biti da ničega nema!

— Potpuna ništica

— Aljoška, postoji li besmrtnost?

— Postoji.

— A Bog i besmrtnost?

— I Bog i besmrtnost. U Bogu i jest besmrtnost.

— Hm! Vjerojatnije je da Ivan ima pravo. Gospode, kad čovjek samo pomisli koliko je čovjek dao vjeri, koliko je uzalud utrošio kojekakve snage na tu maštu, i to već tisuće go-

dina! Tko se to tako ruga čovjeku, Ivane? Pitam te posljednji put i odlučno: postoji li Bog ili ne postoji? Posljednji put pitam!

— I po posljednji put, ne postoji.

— Tko se ruga ljudima, Ivane?

— Sigurno đavo — osmjehnu se Ivan Fjodorovič.

— A postoji li đavo?

— Ne, ni đavo ne postoji.

— Šteta. Đavo neka zna što bih ja poslije svega ovog uradio s onim koji je prvi izmislio Boga. Objesio bih ga malo o gorku jasiku.

— Da nisu izmislili Boga, ne bi bilo civilizacije.

— Ne bi bilo civilizacije? Zar bez Boga?

— Jest. Ni konjaka ne bi bilo. A konjak ću ipak morati ispred vas uzeti.

— Čekaj, čekaj, čekaj, dragi, još jednu čašicu. Ja sam Aljošu rastužio. Ti se ne srdiš, Alekseju? Mili Aleksejčiću moj, Aleksejčiću!

— Ne, ne ljutim se. Ja znam vaše misli. Vaše je srce bolje od vaše glave.

— Moje je srce bolje od moje glave, Gospode, i tko to još kaže? Ivane, voliš li ti Aljošku?

— Volim.

— Voli ga (Fjodoru Pavloviču je piće počelo dobrano udarati u glavu). — Čuj, Aljoša, ja sam prema tvome starcu bio danas surov. Ali sam bio uzrujan. Ipak je taj starac oštrouman, šta misliš Ivane?

— Možda i jest.

— Jest, jest, *il y a du Piron*[1] *là-dedans*[2]. To je jezuita, to jest ruski. U njemu, kao u plemenitu biću, vri pritajeno negodovanje što mora da se pretvara ... što mora na sve navlačiti svetost.

— Ali on vjeruje u Boga.

— Ni za groš. Zar ti nisi to znao? Ta on to svakome sam govori, to jest, ne svakome, nego svima pametnim ljudima koji mu dolaze. Gubernatoru Šuljcu je otvoreno rekao: »*Credo*[3], ali ne znam u što.«

— Zaista?

— Baš tako. Ali ga ja poštujem. Ima u njemu nešto mefistofelsko ili bolje rečeno nešto iz »Junaka našeg doba« ...

[1] Francuski pjesnik i satirik (1689—1773).
[2] Ima u tome Pirona.
[3] Vjerujem.

Arbenin, ili kako se on ... to jest, vidiš, on je razvratnik: on je toliki razvratnik da bih se ja i sad pobojao za svoju kćer ili za svoju ženu kad bi pošle njemu na ispovijed. Znaš, kad počne da priča ... Pred tri godine zvao nas je sebi na čajčić s likerčićem (gospođe mu šalju liker), i kad je stao pričati o starini, upravo su nam trbusi popucali ... Osobito, kako je jednu uzetu izliječio. »Da me noge ne bole, ja bih vam« kaže, »odigrao jedan ples.« A kakav? »Nisam ja«, kaže, »u svome vijeku jedan odigrao.« Od trgovca Demidova digao je šezdeset tisuća.

— Kako, ukrao?

— On mu je kao dobrom čovjeku donio: »Pričuvaj, brate, kod mene je sutra premetačina.« A on je i sačuvao. »Pa ti si«, kaže on, »za crkvu poklonio.« Ja mu rekoh: ti si, kažem, nitkov. Ne, kaže, nisam ja nitkov, samo sam poširoke duše ... A, uostalom, to nije bio on ... To je bio drugi ... Zamijenio sam ga s drugim ... a nisam primijetio. Onda, još čašicu i dosta, nosi bočicu, Ivane. Ja sam buncao, i zašto me nisi zaustavio, Ivane ... i rekao mi da buncam?

— Znao sam da ćete se sami zaustaviti.

— Lažeš, to si ti učinio jedino iz pakosti prema meni, jedino iz pakosti. Ti me preziréš. Došao si meni i prezireš me u mojoj kući.

— Ja ću otići; konjak vas upropašćuje.

— Molio sam te u ime Krista-Boga da odeš u Čermašnju ... na dan-dva, a ti ne odlaziš.

— Sutra ću otići kad toliko navaljujete.

— Nećeš otići. Ti hoćeš ovdje da me nadzireš, eto šta hoćeš, zlobna dušo, zato i ne odlaziš.

Starac se nije mogao primiriti. On je u piću došao do one točke kad se nekim pijancima, dotle mirnim, svakako odjedanput prohtije da se razljute i da pokažu tko su.

— Što me gledaš? Kakve su ti oči? Tvoje oči bulje u mene i kazuju mi: »Ti pijana nakazo.« Sumnjičave su tvoje oči, prezrive su tvoje oči ... Ti si dojahao na svome razumu. Gle, kako Aljoša gleda i kako se sjaju njegove oči. Mene Aljoša ne prezire. Alekseju, ne voli Ivana ...

— Ne ljutite se na brata! Prestanite ga vrijeđati — odjedanput izusti Aljoša odlučno.

— Šta? Pa dobro, slažem se. Uh, glava me boli. Nosi konjak, Ivane, po treći put ti velim. — On se zamisli i odjedanput se nasmiješi široko i lukavo. — Ne srdi se, Ivane, na starog nitkova. Znam da me ne voliš, ali se ipak ne srdi.

Nemaš me zašto voljeti. U Čermašnju ćeš otići, ja ću ti doći i donijeti dar. Ondje ću ti pokazati jednu djevojčicu, odavno sam je ondje zapazio. Zasad je još bosa. Ne plaši se bosih, ne preziri — biser!

I on cmoknu sebe u ruku.

— Za mene — živnu on odjedanput, kao da se u tren oka otrijeznio čim je natrapao na svoju omiljenu temu — za mene... Eh, vi, djeco! Dječice, prasčići vi mali, za mene... u cijelom mom životu nije postojala ružna žena, vidite, to je moje pravilo! Možete li to pojmiti? Gdje biste vi to pojmili: u vama teče još uvijek mjesto krvi mlijeko, niste se još prokljuvali! Po mome pravilu može se u svake žene naći nešto neobično, neka me đavo nosi, nešto zanimljivo što se ne može ni u jedne druge žene naći, samo treba umjeti naći, a to je vještina! Za to treba dara! Luđakinja, tako što nije za mene postojalo: već samo to što je ona žena, već je samo to polovina svega... ali gdje biste vi to razumjeli! Čak i *vieilles filles*[1], i kod njih nađeš ponekad nešto takvo da se moraš čuditi drugim budalama kako su joj dali da ostari i kako je dosele nisu primijetili! Bosu i šiparicu treba ponajprije zapanjiti — tako se mora s njima početi. A ti to nisi znao? Moraš je zapanjiti do ushita, do zanosa, do stida, što se u takvu musavku, kao što je ona, zaljubio takav gospodin. Zaista, ipak je divno da na svijetu ima uvijek i da će uvijek biti slugu i gospode, jer onda će se uvijek naći kakva sudoperka i uvijek njen gospodin, a to je jedino i potrebno za sreću u životu! Čekaj... čuj, Aljoša, ja sam tvoju pokojnu mater uvijek zapanjivao, samo što se sasvim drukčije svršavalo. Ja je, tako, neko vrijeme nikako i ne pomilujem, a odjedanput, kada kucne čas — odjedanput sav se pred njom protresem, puzim na koljenima, ljubim joj nožice i natjeram je uvijek, uvijek — sjećam se eto kao sada — u tako sitan smijeh, sipak, zvonak, ali ne glasan, nego nervozan, osobit. Taj smijeh je ona jedino i imala. Znao sam, dakako, da njezina bolest uvijek ovako počinje, da će sutra početi da viče kao klikuša, i da smijeh taj sadašnji, sitan, ne izražava nikakav zanos — ali, ako je i bila obmana, bio je i ushit. Eto šta znači umjeti u svemu naći svoju crticu! Jedanput me je Beljavski — ljepuškast i bogat čovjek koji joj je udvarao i navikao da nam dolazi — ošamario u mojoj kući, i to pred njom. A ona, takva ovčica — mislio sam da

[1] Usidjelice.

će me izbiti zbog te ćuške koliko me je bila napala: »Tebe«, kaže, »sada on tuče, od njega si dobio šamar! Ti si mene«, kaže, »njemu prodavao ... I kako se usudio da te udari preda mnom! I ne prilazi mi više nikad, nikad! Odmah otrči i izazovi ga na dvoboj.« Onda sam je odvezao u manastir da se stiša, i oci su je sveti molitvama izliječili. Ali, tako mi boga, Aljoša, nikad nisam vrijeđao svoju klikušu! Osim jednom, i to još prve godine. Onda se već ona mnogo molila i osobito je bogorodičine praznike držala i mene tada u kabinet odgonila. Pomislio sam, deder da joj izbijem iz glave tu mistiku! »Vidiš« rekoh, »vidiš ove tvoje ikone, evo je, evo ću je skinuti: pazi, ti je držiš čudotvornom, a ja ću na nju sad odmah i pred tobom pljunuti i meni za to neće ništa biti.« I kad je ona to vidjela, pomislio sam: ubit će me sad, ali je ona tek poskočila, pljesnula rukama i onda odjedanput prekrila lice rukama, sva se stresla i pala na pod ... i tako se spustila ... Aljoša, Aljoša! Šta ti je, šta ti je?

Starac skoči prestravljen. Aljoša se još od onog časa kada je on počeo da govori o njegovoj materi, počeo malo-pomalo mijenjati u licu. Pocrvenio je, oči mu se zažarile, a usne zadrhtale ... Pijani starčić je prskao slinu te nije ništa primijetio sve do onog trenutka kad se Aljoša iznenada počeo vladati vrlo neobično, naime, kod njega se odjedanput ponovilo na dlaku ono isto što je on maloprije pričao o »klikuši«. Aljoša je odjedanput skočio od stola, isto kao što je — po pričanju — skočila i njegova mati, pljesnuo rukama, zatim prekrio lice rukama, pao kao pokošen na stolicu i iznenada se stao sav tresti od histeričnog naviranja nenadanih, potresnih i nečujnih suza. Neobično nalikovanje na mater osobito potrese starca.

— Ivane, Ivane! Brže vode. To je kao kod nje, isto kao kod nje, kao onda kod njegove matere! Poprskaj ga vodom iz usta, ja sam tako prskao i nju. Ražalostio se zbog svoje matere, zbog svoje matere ... — mrmljaše on Ivanu.

— Mislim da je njegova mati bila i moja mati, šta mislite? — izdere se iznenada Ivan, ne mogavši suzdržati srdita prezira.

Starac zadrhta od njegova pogleda koji sijevaše. Ali sada se desi nešto vrlo neobično, istina, samo na trenutak: u starcu je, činilo se, zaista nestala u sjećanju predodžba da je mati Aljošina bila i mati Ivanova ...

— Kako to, i tvoja mati? — mrmljaše on ne shvaćajući. — Zašto ti to kažeš? O kojoj materi govoriš? ... Zar je

ona... Ah, do đavola! Ta ona je i tvoja! Ah, do đavola! Pa, to je, brate, bilo pomračenje kao nikada, oprosti, a ja sam mislio, Ivane... Hi-hi-hi! — Dug, pijan, naglup osmijeh razlije mu se licem. I, eto, baš u tom istom trenutku razlegla se u predsoblju strašna vika i lupa, začuše se bijesni uzvici, vrata se širom otvoriše i u dvoranu utrča Dmitrij Fjodorovič. Prestrašeni starac pojuri prema Ivanu:

— Ubit će me, ubit će me! Ne daj me, ne daj me! — vikaše on, zgrabivši polu kaputa Ivana Fjodorovića.

IX

BLUDNICI

Odmah za Dmitrijem Fjodorovičem utrča u dvoranu i Grigorij sa Smerdjakovom. Oni su se u predsoblju rvali s njim, ne puštajući ga unutra (na nalog Fjodora Pavloviča, izdan već prije nekoliko dana). Iskoristivši priliku kad je Dmitrij Fjodorovič, nakon provale u dvoranu, zastao za trenutak da se snađe, Grigorij optrča oko stola, zalupi oba krila na suprotnim vratima što vode u unutrašnje sobe, raširivši obje ruke u obliku križa, te stade pred zatvorena vrata, spreman da brani ulazak, tako reći, do posljednje kapi krvi. Spazivši to, Dmitrij ne uzviknu nego gotovo vrisnu i pojuri na Grigorija.

— Znači, ondje je. Ondje su je sakrili! Tornjaj se, nitkove!

On htjede da odvuče Grigorija, ali ga ovaj odgurnu. Gotovo izbezumljen od bijesa Dmitrij zamahne i iz sve snage udari Grigorija. Starac se svali kao posječen, a Dmitrij preskoči preko njega i zaleti se prema vratima. Smerdjakov je ostao na drugom kraju dvorane, blijed i uzdrhtao, stišćući se tijesno do Fjodora Pavloviča.

— Ona je ovdje! — vikaše Dmitrij Fjodorovič. — Ovaj čas sam sâm vidio kako je skrenula prema kući, samo što je nisam mogao stići. Gdje je ona? Gdje je ona?

Njegov uzvik: »Ona je ovdje!« nevjerojatno se dojmi Fjodora Pavloviča. Ali se više nije nimalo bojao.

— Drži ga, drži ga! — zaurla on i jurnu za Dmitrijem Fjodorovičem. Grigorij se, međutim, diže s poda, ali je još bio

kao omamljen. Ivan Fjodorovič i Aljoša potrčaše da stignu oca. U trećoj sobi začu se kako odjedanput nešto pade na pod, razbi se i zazveča: to je bila velika staklena vaza (ne skupocjena), što je stajala na mramornom stalku i za koju je bio zapeo Dmitrij Fjodorovič kada je trčao pored nje.

— Drži ga! — urlaše starac. — U pomoć!

Ivan Fjodorovič i Aljoša ipak stigoše starca i vratiše u dvoranu.

— Šta trčite za njim! On će vas zbilja ondje ubiti! — ljutito viknu na oca Ivan Fjodorovič.

— Vanečka, Ljošečka, ona je dakle ovdje. Grušenjka je ovdje, sam ju je, kaže, vidio kad je protrčala.

I on stade grcati. Nije se nadao da će Grušenjka sada doći, i nenadana vijest da je ovdje izbezumila ga je u tren oka. Sav je drhtao, bio je kao izbezumljen.

— Ta vidjeli ste sami da nije ušla! — vikaše Ivan.

— A možda na onaj ulaz?

— Ona su vrata zaključana, a ključ je u vas . . .

Dmitrij se, međutim, opet vrati u dvoranu. On je, razumije se, našao druga vrata zaključana, i ključ od zaključanih vrata zaista se nalazio u džepu Fjodora Pavloviča. Svi prozori na svim sobama bili su također zatvoreni: Grušenjka dakle nije mogla nikako ući, a nije mogla ni odjuriti.

— Drži ga! — zaciča Fjodor Pavlovič, čim opet ugleda Dmitrija. — On je u spavaćoj sobi pokrao moj novac.

I, otevši se Ivanu, opet nasrnu na Dmitrija. Ali ovaj podiže obje ruke, ščepa ga odjedanput za oba posljednja čuperka kose što ih je još imao na sljepoočicama, zamahnu njim i s tutnjem lupi o pod. Još je dospio da oborenog oca udari dva-tri puta petom po licu. Ovaj strašno jeknu. Ivan Fjodorovič, iako nije bio toliko jak kao brat Dmitrij, obuhvati ga rukama i svom snagom otkinu od oca. Aljoša mu je također pomogao svom svojom skromnom snagom, hvatajući brata sprijeda.

— Luđače, ta ti si ga ubio! — viknu Ivan.

— Tako mu i treba! — gušeći se uzviknu Dmitrij. — A ako ga nisam ubio, doći ću opet da ga ubijem. Nećete ga obraniti.

— Dmitriju! Odmah odlazi odavle! — zapovjednički viknu Aljoša.

— Alekseju! Reci mi ti, tebi jedino vjerujem, da li je ona sad ovdje bila ili nije? Vidio sam je sam kako je maloprije

izišla iz uličice i promakla uz plot na ovu stranu. Ja sam viknuo za njom, a ona je pobjegla...

— Kunem ti se da nije ovdje bila i da je nije ovdje nitko uopće čekao!

— Ali ja sam je vidio... Dakle ona... Odmah ću saznati gdje je... Zbogom, Alekseju! Ezopu ne spominji sada o novcu ni riječi, ali Katerini Ivanovnoj otiđi svakako sad odmah i reci: »Zapovjedio mi je neka vam kažem da vas pozdravlja, da vas pozdravlja, pozdravlja! Zaista vas pozdravlja i oprašta se s vama!« Opiši joj prizor.

Međutim su Ivan i Grigorij digli starca i posadili ga u naslonjač. Lice mu je bilo okrvavljeno, ali je bio pri svijesti i požudno prisluškivao šta Dmitrij viče. Još mu se jednako činilo da je Grušenjka zbilja negdje u kući. Dmitrij Fjodorovič ga pogleda na odlasku pogledom punim mržnje.

— Ne kajem se zbog tvoje krvi! — viknu on. — Čuvaj se, starče, čuvaj svoju ideju, jer i ja imam svoju ideju! Ja te proklinjem i odričem te se posve.

I on istrča iz sobe.

— Ona je ovdje, ona je sigurno ovdje! Smerdjakove, Smerdjakove — jedva čujno zahripa starac dozivajući prstom Smerdjakova.

— Nema je ovdje, nema, vi ste lud starac — povika na nj Ivan ljutito. — Eto, onesvijestio se! Vode, ručnik. Trči, Smerdjakove!

Smerdjakov otrča po vodu. Starca napokon svukli, odnijeli u spavaću sobu i položili u postelju. Glavu su mu povezali mokrim ručnikom. Iznemogao od konjaka, od snažnih uzbuđenja i batina, on je odmah, čim se dotakao jastuka, sveo oči i zanio se. Ivan Fjodorovič i Aljoša vratiše se u dvoranu. Smerdjakov je iznosio krhotine razbijene vaze, a Grigorij stajaše kraj stola namrgođen i oborene glave.

— Ne bi li i ti metnuo na glavu hladan oblog i također legao u postelju — obratio se Aljoša Grigoriju. — Mi ćemo ovdje pripaziti na nj; brat te je užasno lupio... po glavi.

— On se usudio mene udariti! — smrknuto i isprekidano reče Grigorij.

— »Usudio se« i oca, a ne bi tebe! — napomenu Ivan Fjodorovič, nakrivivši usta.

— Ja sam ga u koritu kupao... a on se usudio mene! — ponavljaše Grigorij.

— Đavo ga odnio, da ga nisam otrgnuo, bio bi ga možda i ubio. Zar mnogo treba Ezopu? — prišapnu Ivan Fjodorovič Aljoši.

— Bože sačuvaj! — uzviknu Aljoša.

— A zašto sačuvaj? — produži Ivan isto tako šapćući, i zlobno razvuče lice. — Jedan će gad pojesti drugoga gada, obojica će tim putem.

Aljoša zadrhta.

— Ja neću, razumije se, dopustiti da dođe do ubojstva, kao što nisam ni sada dopustio. Ostani ovdje, Aljoša, a ja idem u dvorište da se prošetam, počela me glava boljeti.

Aljoša otiđe u očevu spavaonicu i prosjedi kraj njegova uzglavlja iza zaslona oko jedan sat. Starac odjedanput otvori oči i dugo gledaše šutke Aljošu, očito prisjećajući se onoga što se zbilo i razmišljajući o tome. Odjedanput se pokaza na njegovu licu neobično uzbuđenje.

— Aljoša — šaptaše on oprezno — gdje je Ivan?

— Na dvorištu, boli ga glava. On nas čuva.

— Deder mi ogledalce, eno, ondje stoji.

Aljoša mu pruži malo okruglo ogledalce za sklapanje što je stajalo na ormaru. Starac se ogleda u njemu: poprilično mu bijaše nabrekao nos, a na čelu iznad lijeve obrve imao je poveću crvenu oteklinu.

— Šta kaže Ivan? Aljoša, dragi, moj jedini sine, ja se bojim Ivana, Ivana se bojim više nego onog. Jedino se tebe ne bojim . . .

— Ni Ivana se ne bojte, Ivan je ljut, ali on će vas zaštititi.

— Aljoša, a on? Otrčao je Grušenjki, je li? Mili anđele, reci istinu: je li Grušenjka bila ovdje ili nije?

— Nitko je nije vidio. To je obmana, nije bila!

— Ali Mitja hoće da se oženi njome, da se oženi.

— Ona neće poći za nj.

— Neće poći, neće poći, neće poći, neće poći, nizašto neće poći . . . — starac se radovaše i sav drhtaše, kao da mu nisu mogli ništa utješljivije reći u ovom trenutku. U zanosu ščepa Aljošinu ruku i čvrsto je pritisnu na svoje srce. Čak i suze zasjaše u njegovim očima. — Ikonicu onu, Matere božje, o kojoj sam maloprije pričao, uzmi i ponesi sa sobom. A dopuštam ti da se i u manastir vratiš — ono sam se maloprije našalio, ne srdi se. Glava me boli, Aljoša . . . Aljoša, umiri srce moje, budi moj anđeo, reci istinu!

— I vi još jednako o tome da li je ona bila ovdje ili nije? — zapita Aljoša tužno.

— Ne, ne, ne, ja tebi vjerujem, nego, znaš šta: otiđi sam Grušenjki ili se sastani kako s njom, upitaj je što brže, što je moguće brže, utvrdi sam svojim okom: kome će, meni ili njemu? Kako? Možeš li ili ne možeš?

— Ako je vidim, zapitat ću je — promrmlja Aljoša zbunjeno.

— Ne, ona neće tebi reći — upade mu starac u riječ — ona je vrtirep. Počet će te ljubiti i reći da će za te poći. Ona je varalica, ona je bestidnica, ne, ti joj ne smiješ ići, ne smiješ.

— A ne bi ni bilo dobro, oče, nikako ne bi bilo dobro.

— Kamo te je ono maloprije slao kada ti je u trku doviknuo »odlazi«.

— Slao me je Katerini Ivanovnoj.

— Po novce? Novaca ište?

— Ne, ne po novce.

— Ona nema novaca, nema ni prebijene pare. Čuj, Aljoša, preležat ću ovu noć i o svemu razmisliti, a ti, međutim, idi. Možda ćeš se i s njom sresti... Ali sutra mi ujutro dođi svakako. Sutra ću ti reći takvu jednu riječcu; hoćeš li doći?

— Doći ću.

— Kada dođeš, gradi se kao da si došao da me obiđeš. Nikome ne govori da sam te ja zvao. Ivanu ne spominji ni riječi.

— Dobro.

— Zbogom, anđele, maloprije si se za me zauzeo, nikada ti to neću zaboraviti. Sutra ću ti reći jednu riječcu... tek moram još razmisliti.

— A kako se sada osjećate?

— Sutra ću, sutra ću se dići i izaći posve zdrav, posve zdrav, posve zdrav!

Kad je Aljoša prolazio kroz dvorište, našao je brata Ivana na klupi pokraj ulaza: sjedio je i bilježio nešto olovkom u svoju bilježnicu. Aljoša kaza Ivanu da se starac prenuo i da je pri svijesti, a njega da je pustio na noćenje u manastir.

— Aljoša, bilo bi mi vrlo drago ako bi se mogao naći s tobom sutra ujutro — pridiže se Ivan i reče prijazno, tako prijazno da se Aljoša čak iznenadio.

— Sutra ću biti kod Hohlakovih — odgovori Aljoša. — A možda ću sutra otići i Katerini Ivanovnoj, ako je danas ne zateknem...

— A sad ideš sigurno Katerini Ivanovnoj? Da se »oprostiš, oprostiš?« — osmjehnu se Ivan odjedanput. Aljoša se zbuni.

— Ja sam, čini se, sve razumio iz današnjih razgovora, a i iz koječega prijašnjeg. Dmitrij te je sigurno molio da odeš do nje i da joj saopćiš, da se... pa, jednom riječi, »oprašta«?

— Brate! Kako će se svršiti taj užasan odnos koji vlada između oca i Dmitrija? — uskliknu Aljoša.

— Ne mogu točno predvidjeti. Možda ne bude ništa: rasplinut će se sve. Ta je žena — zvijer. Svakako treba starca kod kuće držati, a Dmitrija ne puštati u kuću.

— Brate, dopusti da te još nešto upitam: zar zbilja ima svaki čovjek pravo da, motreći ostale ljude, presuđuje tko je od njih dostojan da živi, a tko nije više dostojan?

— Našto tu miješati sud o tome tko je dostojan, a tko nije? To se pitanje najviše rješava u ljudskim srcima, ali nikako na osnovi toga tko je dostojan, a tko nije, nego na osnovi drugih uzroka, kudikamo prirodnijih. A što se prava tiče, tko nema pravo da to želi?

— Ne valjda smrt drugoga?

— A zašto ne čak i smrt? Našto da lažem sam sebi kad svi ljudi tako žive, a možda i ne mogu drukčije živjeti. Ti to sigurno pitaš zbog mojih današnjih riječi »da će dva gada pojesti jedan drugoga?« Dopusti da i ja tebe u tom slučaju zapitam: držiš li ti i mene, kao i Dmitrija, sposobnim da prolijem Ezopovu krv, recimo, da ga ubijem, je li?

— Šta ti govoriš, Ivane? Nikada to nisam ni pomislio! Pa ni Dmitrija ne smatram...

— Hvala, makar i za to — osmjehnu se Ivan. — A ti treba da znaš da ću ja njega uvijek zaštićivati. Ali svojim željama ostavljam u danom slučaju potpunu slobodu. Do viđenja sutra. Ne osuđuj i ne gledaj na mene kao na zločinca — nadoveza on i osmjehnu se.

I oni stisnuše jedan drugome tako čvrsto ruke, kao nikada dosad. Aljoša je osjetio da je brat prvi učinio korak prema njemu i da je to učinio zbog nečeg, svakako u nekoj namjeri.

X

OBJE ZAJEDNO

Aljoša je izišao iz očinske kuće duševno slomljeniji i potišteniji nego što je bio maloprije kad je dolazio ocu. Njegov um bio je također kao smrvljen i razbijen, a podjednako je osjećao da se boji spojiti razbijeno i izvući opći smisao iz svih tih strašnih protuslovlja što ih je doživio tog dana. Graničilo je gotovo s očajanjem, koje nije nikad obuzimalo Aljošino srce. Iznad svega uzdizalo se kao gora, glavno, sudbonosno i nerješivo pitanje: kako će se sve to svršiti između oca i brata Dmitrija zbog ove strašne žene? Sad je on već i sam bio svjedok. On je sam tu bio nazočan i vidio jednoga prema drugom. Uostalom, potpuno nesretan i strašno nesretan mogao je, po njegovu mišljenju, biti jedino brat Dmitrij: njega je nesumnjivo vrebala nesreća. Našlo se također i drugih ljudi kojih se sve to ticalo, i to, možda, kudikamo više nego što se to Aljoši i prije činilo. Sve mu je čak zagonetno. Eto, brat mu se Ivan približio, što je on tako odavno želio, i sada je osjetio kako se zbog nečeg prepao toga zbliženja. A te žene? Čudnovato: čas prije uputio se Katerini Ivanovnoj neobično zbunjen, a sada ne osjećaše nikakve zbunjenosti; baš naprotiv, sad joj se i sam žurio, kao da se nadao da će kod nje naći razjašnjenje. Pa ipak mu je bilo sada mnogo teže da joj isporuči poruku nego prije: pitanje onih triju tisuća bilo je konačno riješeno, i brat Dmitrij, koji se osjećao sada nepoštenim i lišenim svake nade, dakako da se neće više zaustaviti ni pred kakvim padom. Osim toga, zapovijedio mu je da opriča Katerini Ivanovnoj i prizor koji se maloprije odigrao.

Bilo je već osam sati, i već se smrkavalo, kad je Aljoša došao Katerini Ivanovnoj koja je stanovala u jednoj vrlo prostranoj i udobnoj kući u Velikoj ulici.

Aljoša je znao da ona živi sa dvije svoje tetke. Jedna je bila, uostalom, tek tetka njene sestre Agafje Ivanovne; to je bila ona nijema osoba u kući njena oca, koja se ondje starala za nju i sestru kad je došla iz instituta. A druga tetka bila je gojazna i dostojanstvena moskovska gospođa, vrlo siromašna. Govorilo se da se one u svemu pokoravaju Katerini Ivanovnoj i da ih je ona držala kod sebe jedino reda radi. Katerina

Ivanovna se, međutim, pokoravala jedino svojoj dobrotvorki, generalici, koja je ostala u Moskvi zbog bolesti, i kojoj je svake sedmice morala slati dva pisma s iscrpnim podacima o sebi.

Kad je Aljoša ušao u predsoblje i zamolio sobaricu, koja mu je otvorila, da ga najavi, bilo je očito da su u dvorani već znali za njegov dolazak (možda su ga opazili kroz prozor), jer je Aljoša iznenada začuo nekakav šum, začuše se nekakvi ženski koraci, šuštanje haljina kao da su istrčale dvije ili tri žene. Aljoši se učini čudnovato da je mogao svojim dolaskom izazvati toliki nemir. Ali su ga odmah uveli u dvoranu. Bila je to velika soba, u kojoj je bilo elegantno i brojno pokućstvo, nimalo provincijsko. Bilo je tu mnogo kanapea i stolica za ležanje, divančića, velikih i manjih stolova; po zidovima su visile slike; vaze i svjetiljke stajale su po stolovima; bilo je mnogo cvijeća, do prozora se čak nalazio i akvarij. Kako je bio sumrak, bilo je u sobi donekle mračno. Aljoša je opazio na divanu, na kome su očito maloprije sjedili, odbačen svilen ogrtač, a na stolu ispred divana dvije neispijene čaše čokolade, biskvit, kristalni tanjur s modrim grožđicama i drugim slatkišima. Nekoga su sigurno častili. Aljoša se sjetio da je nabasao na goste, pa se namrgodio. Ali se u tom trenu podigne zastor na vratima i — naglim, žurnim koracima uđe Katerina Ivanovna i pruži Aljoši ruke, radosna, ushićena osmijeha. Istodobno uđe djevojka, unese i metnu na stol dvije upaljene svijeće.

— Bogu hvala, napokon i vi dođoste! Radi vas jedinog molila sam Boga cijeli dan! Sjednite!

Ljepota Katerine Ivanovne zadivila je Aljošu još i prije, kad ga je, pred tri sedmice, prvi put doveo brat Dmitrij da ga predstavi i upozna s njom, na osobnu i izričitu želju Katerine Ivanovne. Uostalom, tom se prilikom nije mogao da razveže razgovor između njih Katerina je Ivanovna mislila da se Aljoša vrlo zbunio, pa ga je štedjela i tada je cijelo vrijeme razgovarala s Dmitrijem Fjodorovičem. Aljoša je šutio, ali je štošta dobro uočio. Iznenadila ga je nadmoćnost, ponosna neusiljenost i samopouzdanje ponosne djevojke. Sve je to bilo očito, i Aljoša je osjećao da ne pretjeruje. Njemu se činilo da su njezine krupne, crne, vatrene oči divne i da osobito pristaju uz njeno bljedilo, čak ponešto blijedožuto odugačko lice. Ali u tim očima, kao i u crtama prekrasnih usta, bilo je nešto takvo u što se, dakako, mogao zaljubiti njegov brat, ali što se, možda, ne može dugo voljeti. On je gotovo otvoreno iznio Dmitriju

svoje mišljenje, kad ga je ovaj poslije posjeta zaokupio i molio neka ne taji kakav je dojam učinila na nj njegova zaručnica.

— Ti ćeš biti s njom sretan, ali će to možda biti sreća puna nemira.

— Odista, brate, ovakve ostaju uvijek iste, one se ne savijaju pred sudbinom. Dakle, ti misliš da je neću vječno voljeti?

— Ne znam, možda ćeš je vječno voljeti, ali možda nećeš biti s njom uvijek stretan ...

Aljoša je pocrvenio kad je onda iznio svoje mišljenje i ljutio se na sebe što je popustio bratovim molbama i izrekao takve »glupe« misli, jer se i njemu učinilo užasno glupo to njegovo mišljenje odmah čim ga je bio iznio. A i stid ga je bilo što je izrekao tako određeno mišljenje o ženi. I zato sada, čim je pogledao Katerinu Ivanovnu koja je istrčala preda nj, osjeti, još začuđeniji, da se onda možda i te kako prevario. Ovaj put je njeno lice sjalo nelicemjernom prostodušnom dobrotom, otvorenom i toplom iskrenošću. Od sve prijašnje »oholosti i naduvenosti«, koja je onda toliko iznenadila Aljošu, opažala se sada tek jedino smiona, plemenita snaga i nekakva jasna, snažna vjera u sebe. Aljoša je razumio na prvi pogled, od prve riječi, da sva tragičnost njena položaja prema čovjeku koga toliko ljubi nije za nju nikakva tajna, i da ona možda znade već sve, baš sve. Pa ipak se uza sve to zrcalila na njenu licu tolika svjetlost, tolika vjera u budućnost. I Aljoša odjedanput osjeti da joj je ozbiljno i svjesno nanio krivicu. Bio je pobijeđen i zanesen u isti mah. Osim toga primijeti, čim je progovorila, da je u nekakvu snažnom uzbuđenju, za nju, možda, vrlo neobičnom uzbuđenju, koje je više nalikovalo na neki zanos.

— Ja sam vas zato toliko željno čekala, jer sada mogu saznati svu istinu jedino od vas, i ni od koga više!

— Ja sam došao ... — promrmlja Aljoša zbunjeno — ja ... on me je poslao ...

— Ah, on vas je poslao, pa to sam i predosjećala. Sada znam sve, sve! — uzviknu Katerina Ivanovna i oči joj iznenada usplamtješe. — Stanite, Alekseju Fjodoroviču, najprije ću vam reći zbog čega sam vas toliko željno očekivala. Vidite, možda ja znam kudikamo više nego čak i vi sami, te da mi vaše obavijesti nisu ni potrebne. Ali evo šta želim od vas: meni je potrebno da saznam vaš osobni, posljednji dojam, što ga je učinio na vas, meni je potrebno da mi iznesete i najotvorenije, neprikriveno, čak grubo (o, koliko hoćete

grubo) svoje mišljenje o njemu i njegovu položaju poslije današnjeg susreta s njim? To će biti možda bolje nego da se ja, kojoj on neće više da dolazi, sama s njim osobno objašnjavam. Razumijete li šta želim od vas? Zašto vas je sad poslao meni (ja sam znala da će vas poslati!) — govorite otvoreno, ne prešućujte ni riječi!

— On mi je naložio da vas... pozdravim, i da neće više nikad doći... da vas pozdravim...

— Da pozdravite? Tako je rekao, i tako se izrazio?

— Jest.

— Da nije to rekao možda uzgred, slučajno? Ili da se nije prevario u riječi i upotrijebio koju drugu riječ?

— Nije, on mi je izričito naložio da vam isporučim riječ »pozdraviti«. Triput me je molio da vam to ne zaboravim isporučiti.

Katerina Ivanovna planu.

— Pomozite mi sada, Alekseju Fjodoroviču, sada mi je potrebna vaša pomoć; ja ću vam reći šta mislim, a vi mi samo odgovorite da li mislim pravo ili ne mislim? Čujte, da je uzgred rekao da pozdravlja, da nije zahtijevao da mi se priopći ta riječ i da nije naročito naglasio tu riječ, onda bi to značilo sve... onda bi bio svemu kraj! Ali ako je naročito polagao na tu riječ, ako je izričito naložio da mi ne zaboravite isporučiti taj *pozdrav*, onda je, dakle, bio uzrujan i možda nije bio priseban? Odlučio, i odluke se svoje prepao! Nije me napustio odlučna koraka, nego se sunovratio! Naglašavanje te riječi možda znači samo prkos...

— Tako je, tako je! — vatreno potvrdi Aljoša. — I meni se sada čini da je tako.

— A ako je tako, onda još nije propao! On samo očajava, i ja ga mogu još spasiti. Čekajte: nije li vam kazivao štogod o novcu, o neke tri tisuće?

— Ne samo da mi je kazivao nego ga to, možda, najjače i ubija. Govorio mi je da je sada izgubio čast i da mu je sad već svejedno — odgovori Aljoša vatreno, osjećajući cijelim svojim srcem kako se nada ulijeva u njegovo srce i da možda još zaista postoji izlaz i spas za njegova brata. — Ali zar vi... za taj novac znadete? — nadoveza on i naglo ušutje.

— Znam odavno i znam točno. Ja sam se u Moskvi brzojavno raspitala i znam odavno da novac nije onamo stigao. On nije novac ni poslao, a ja sam šutjela. Posljednje sam sedmice saznala koliko mu je novac bio potreban i koliko mu je još

potreban... Išla sam samo za jednim ciljem: da uvidi kome da se vrati i tko mu je najvjerniji prijatelj. Ne, on neće da vjeruje da sam ja njegov najvjerniji prijatelj, neće da me pozna, on vidi u meni jedino ženu. Cijelu me je sedmicu mučila briga: što da učinim pa da se preda mnom ne stidi što je potrošio te tri tisuće? To jest, neka se stidi drugih i sebe sama, ali samo neka se mene ne stidi. Ta Bogu on govori sve bez stida. Zašto on još jednako neće da shvati koliko ja mogu da podnesem zbog njega? Zašto, zašto me ne poznaje, i kako smije da me ne poznaje poslije svega što je bilo? Ja hoću da ga spasim zauvijek. Neka me zaboravi kao svoju zaručnicu! A, gle, on se preda mnom boji za svoju čast! A nije se bojao, Alekseju Fjodoroviču, da se vama povjeri? A zašto ja još jednako ne zaslužujem to isto?

Posljednje riječi izusti plačući. Suze joj briznuše iz očiju.

— Moram vam reći — reče Aljoša također uzdrhtala glasa — što se maloprije dogodilo između njega i oca. — I on joj opisa cio prizor, ispriča da je bio poslan po novac, da je onaj silom ušao, izbio oca i poslije toga još jedanput izričito i odlučno ponovio Aljoši neka ide da se »oprosti«. — A on je otišao onoj ženi — tiho nadoveza Aljoša.

— A vi mislite da ja neću moći podnijeti tu ženu? On misli da je ja neću podnijeti? Ali je on neće uzeti — nasmija se ona odjedanput nervozno — zar Karamazov može vječno buktjeti takvom strašću? To je strast, a ne ljubav. On je neće uzeti, jer ona neće ni poći za njega... — i Katerina se Ivanovna ponovo čudno nasmija.

— On će je, možda, uzeti — progovori Aljoša tužno i obori oči.

— Neće je uzeti, kažem vam! Ta je djevojka — anđeo, znate li vi to? Znate li to? — uskliknu odjedanput Katerina Ivanovna neobično vatreno. — To je najfantastičnije među fantastičnim stvorenjima! Ja znam koliko je ona zamamna, ali znam koliko je dobra i odlučna i plemenita. Što gledate tako u mene, Alekseju Fjodoroviču? Možda se čudite mojim riječima? Možda mi ne vjerujete? Agrafena Aleksandrovna, anđele moj — viknu ona odjedanput, gledajući u drugu sobu — uđite, ovo je drag čovjek, ovo je Aljoša, on zna sve naše poslove, pokažite mu se.

— A ja sam i čekala za zavjesom da me pozovete — progovori nježan, čak ponešto sladak ženski glas.

Podiže se zavjesa i stolu pride... Grušenjka, nasmijana i radosna. U Aljoši kao da se nešto prevrnu. On se upi u nju pogledom i nije mogao da odvoji očiju. To je, dakle, ona, ta užasna žena — »zvijer«, kako ju je prije pola sata nehotice nazvao brat Ivan. Ali je, međutim, pred njim stajalo, kako se bar činilo, najobičnije i najjednostavnije stvorenje — dobra, mila žena, recimo lijepa, ali toliko nalik na sve druge lijepe, ali »obične« žene. Istina, bila je lijepa, vrlo lijepa — prava ruska ljepota, koju mnogi strastveno vole. Bila je to žena dosta visoka stasa, ali ipak niža od Katerine Ivanovne (jer ona bijaše veoma visoka) — punašna, mekih, čisto nečujnih tjelesnih kretnja, takoder nekako nježnih i osobito sladunjavih kao i njen glas. Ona nije prišla kao Katerina Ivanovna — snažnim, bedrim koracima, već naprotiv, nečujno. Nikako se nije čulo da se njene noge dotiču poda. Ona se meko spusti u naslonjač, meko zašušti svojom gizdavom crnom svilenom haljinom i mazno umota skupocjenim, crnim šalom svoj, kao pjena bijel, punački vrat i široka ramena. Bilo joj je dvadeset i dvije godine, i njeno je lice na dlaku odgovaralo toj dobi. Lice joj je bilo vrlo bijelo, i na njemu se isticalo blijedoružičasto rumenilo. Oval njena lica bio je odviše širok, a donja čeljust isturena čak nešto naprijed. Gornja usna bila joj je uzana, a donja, donekle istaknuta, dvostruko deblja i kao natečena. Ali njene divne, bujne, ugasito plave kose i kao samur crvene obrve — nagnale bi bezuvjetno najravnodušnijeg i najrastresenijeg čovjeka, čak negdje u gomili, na šetnji ili u vrevi, da se odjedanput zaustavi pred tim licem i da ga zapamti zadugo. Aljošu je najviše začudio neki djetinjski i prostodušan izraz na tom licu. Ona je gledala kao dijete, veselila se nečemu kao dijete, a i stolu je prišla »radujući se« i kao da ovaj čas očekuje nešto pravom djetinjskom nestrpljivošću i povjerljivom radoznalošću. Njen pogled je veselio dušu — Aljoša to osjeti. Još je nešto bilo u nje, što nije mogao ili nije znao da objasni i što se možda i njemu nametnulo nesvjesno, naime, ona mekoća, nježnost tjelesnih pokreta i ona mačja nečujnost tih pokreta. A, međutim, bijaše to snažno, puno tijelo. Ispod šala vidjela su se široka, puna ramena, visoka, još sasvim djevojačka prsa. To je tijelo — to se moglo naslućivati — obećavalo možda oblike Venere Milonske, iako već sad u ponešto prejakoj proporciji. Poznavaoci ruske ljepote, gledajući Grušenjku, mogli bi, a da se ne prevare, proreći da će ta svježa, sad još djevojačka ljepota, izgubiti skladnost, da će se rasplinuti, lice će se naduti, oko oči-

ju i na čelu pojavit će se neobično brzo borice, boja lica će ogrubjeti, možda pocrvenjeti — jednom riječi da je to ljepota kratkotrajna, ljepota prolazna, koja se toliko često nalazi baš u ruskih žena. Aljoša, razumije se, nije mislio o tome, pa, iako je bio očaran, ipak je, nekako se neprijatno osjećajući, pitao sebe, kao da žali: zašto ona tako razvlači riječi i zašto ne može govoriti prirodno? Ona je to činila jer je očito nalazila nešto vrlo lijepo u tom razvlačenju i u usiljenoj slatkoći slogova i zvukova. To je, dakako, bila samo ružna navika lošeg tona, koja je svjedočila o njenom niskom obrazovanju i o vulgarnom, još u djetinjstvu poprimljenom shvaćanju pristojnosti. I Aljoši se zaista činjaše to izgovaranje i intonacija riječi kao nekakva gotovo nemoguća suprotnost onom djetinjski prostodušnom i radosnom izrazu lica i onom tihom, radosnom sjaju očiju kao u djeteta! Katerina Ivanovna posadi je u tren oka u naslonjač nasuprot Aljoše i nekako ushićeno poljubi nekoliko puta njene nasmijane usne. Ona baš kao da je bila zaljubljena u nju.

— Nas se dvije prvi put vidimo, Alekseju Fjodoroviču — progovori ona u zanosu. — Htjela sam je upoznati, vidjeti, htjela sam je pohoditi, ali ona je na prvu moju želju došla sama. Ja sam znala da ćemo nas dvije sve udesiti! Tako je predosjećalo moje srce... Molili su me da se okanim toga koraka, ali ja sam predosjećala svršetak, i nisam se prevarila. Grušenjka mi je sve razjasnila, sve svoje namjere; ona je sletjela ovamo kao dobar anđeo, i donijela mir i radost..

— Nisam li vam se gadila, dobra, vrijedna gospođice — zapijevajući razvuče Grušenjka, smijući se neprestano ljupko i veselo.

— Da mi niste više govorili takve riječi, vi, dražesna čarobnice! Vi da mi se gadite! Eto, još ću jedanput poljubiti vašu donju usnu. Ona kao da je otečena, neka, eto, još jače oteče, još, još... Gledajte kako se smije, Alekseju Fjodoroviču, srce ti se veseli kad gledaš tog anđela... — Aljoša pocrvenje i zadrhta malo, neprimjetno.

— Vi me mazite, draga gospođice, a ja, možda, nikako ne zaslužujem vaše nježnosti.

— Ne zaslužujete! Ona to ne zaslužuje! — uzviknu Katerina Ivanovna opet onako vatreno. — Znajte, Alekseju Fjodoroviču, da je u nas fantastična glavica i da imamo svojevoljno, ali i oholo, preoholo srdašce! Mi smo plemeniti, Alekseju Fjodoroviču, mi smo velikodušni, znate li vi to? Samo smo bili

nesretni. Mi smo bili isuviše spremni da prinesemo svaku žrtvu možda nedostojnu ili lakoumnu čovjeku. Bio jedan, također oficir, mi smo ga voljeli, sve smo mu žrtvovali. Davno je to bilo, prije pet godina, a on nas je zaboravio, on se oženio. Sada je obudovio, pisao je, dolazio ovamo — i znajte da mi samo njega, tek samo njega volimo sve dosad i da smo ga voljeli cijeloga života! On će doći, i Grušenjka će biti opet sretna, a posljednjih pet godina bila je nesretna. A tko je može prekoriti, tko se može pohvaliti njenom naklonošću! Jedino onaj starac uzetih nogu, trgovac — ali on nam je bio prije otac, naš prijatelj, čuvar. On nas je zatekao tada u očajanju, u patnjama, ostavljenu od onog koga smo toliko voljeli... ta ona se htjela onda utopiti, i taj ju je starac spasio, spasio!

— Isuviše me branite, mila gospođice, isuviše ste u svemu revni — otegla opet Grušenjka.

— Branim? Zar da mi branimo i smijemo li ovdje da branimo? Grušenjka, anđele, dajte mi svoju ručicu; gledajte Alekseju Fjodoroviču, tu junačku, majušnu, divnu ručicu, vidite li, ona mi je sreću donijela i uskrsla me, i ja ću je eto, odmah, poljubiti i ozgo, i u dlan ovako i ovako i ovako! — I ona triput, kao u zanosu, poljubi zaista divnu, ali možda i suviše punačku Grušenjkinu ručicu. A ona je pružala tu ručicu i, uz nervozan, zvučan ljubak osmijeh, motrila tu »milu gospođicu«, jer joj je očito bilo milo što joj tako ljube ruke. »Ovo je možda već i suviše mnogo ushita«, iskrsnu u Aljošinoj glavi. On pocrvenje. Srce mu sve to vrijeme kucalo nekako nemirno.

— Nećete me postidjeti, mila gospođice, što ste poljubili moju ruku pred Aleksejem Fjodorovičem.

— A zar sam vas htjela time postidjeti? — progovori Katerina Ivanovna donekle začuđeno. — Ah, draga, kako me loše shvaćate!

— A možda ni vi mene sasvim ne razumijete, mila gospođice, ja sam možda gora nego što vam se čini. Ja sam u srcu loša, ja sam svojeglava. Ja sam onda jadnog Dmitrija Fjodoroviča osvojila jedino zato da mu se narugam.

— Gle, a sada ga spasavate... Dali ste riječ. Vi ćete ga urazumiti, i vi ćete mu otkriti kako volite drugog već odavno i da vam taj sada nudi svoju ruku...

— Ah, ne, ja vam nisam zadala takvu riječ. Vi ste mi sami to govorili, a ja nisam ništa obećavala.

— Onda vas dakle nisam razumjela — progovori Katerina Ivanovna tiho i kao da je malo poblijedila. — Ali vi ste ipak obećali...

— Ah, nisam, anđele-gospođice, ja vam nisam ništa obećala — prekinu je Grušenjka tiho i odmjereno, isto onako vesela izraza. — Eto, sad vidite, cijenjena gospođice, kako sam ja zla prema vama i samovoljna. Što mi se prohtije, to i uradim. Maloprije sam možda obećala nešto, a sad opet mislim: ako mi se Mitja opet dopadne — jer jedanput mi se već dopao, dopadao mi se čak gotovo cijeli sat. Možda ću i otići i reći mu da danas ostane kod mene... Eto, tako sam ja kolebljiva...

— A maloprije ste govorili... sasvim drugo... — jedva prošapta Katerina Ivanovna.

— Ah, maloprije! Moje nježno i glupo srce. Kad samo pomislim što je on zbog mene pretrpio! A kad se vratim kući i požalim ga, šta onda?

— Nisam se nadala...

— Ah, gospođice, kako ste vi prema meni dobri, plemeniti. Vi ćete, možda sada prestati da volite mene, ovakvu ludu, zbog moga karaktera. Dederte mi vašu dragu ručicu, anđele-gospođice — zamoli ona nježno i nekako pobožno uze ruku Katerine Ivanovne. — Eto, mila gospođice, uzet ću vašu ručicu i poljubiti je kao i vi moju. Vi ste moju poljubili triput, a ja bih morala vašu poljubiti trista puta, pa da budemo namireni. Tako će i biti, a poslije, kako Bog naredi; možda ću biti prava vaša robinja i poželjeti da vam ropski služim. Kako Bog naredi, onako neka bude bez ikakvih međusobnih dogovora i obećanja. Ta ručica, vaša ručica, kako je mila ta ručica. Gospođice mila, ljepotice moja neviđena!

Ona lagano prinese tu ručicu usnama, istina, u neobičnoj namjeri da »namiri« poljupce. Katerina Ivanovna nije otimala ruke; ona je, bojažljivo se nadajući saslušala posljednje, iako vrlo čudno izraženo obećanje Grušenjkino da će joj »ropski« služiti, te joj je napregnuto gledala u oči: u tim je očima vidjela isti onaj prostodušni, povjerljivi izraz, istu onu vedru radost... »Ona je možda suviše naivna!« — sinu tračak nade u srcu Katerine Ivanovne. Grušenjka, međutim, kao da bijaše ushićena »milom ručicom«, polagano podiže ruku prema svojim usnama. Ali tik pred usnama zaustavi je iznenada na dva, na tri trenutka, kao da razmišlja o nečem.

— A sad slušajte, anđele-gospođice — otegnu ona odjedanput najnježnijim i najslađim glasićem — sad slušajte: možda

ja vašu ruku i neću poljubiti. — I ona se nasmija sitnim, veselim smijehom.

— Kako hoćete... Šta vam je? — zadrhta odjedanput Katerina Ivanovna.

— Neka vam ostane u sjećanju da ste vi poljubili moju ruku, a ja vašu nisam. — I nešto odjedanput zasja u njenim očima. Ona gledaše užasno strogo Katerinu Ivanovnu.

— Bezobraznice! — progovori odjedanput Katerina Ivanovna, kao da je iznenada nešto shvatila, te sva planu i skoči na noge. Grušenjka se diže polagano.

— I Mitji ću odmah ispričati kako ste poljubili moju ruku, a ja vašu nisam. Kako će se on smijati!

— Gaduro, napolje!

— Ah, sramite se, gospođice, sramite se, takve vam riječi nikako ne pristaju, draga gospođice.

— Napolje, stvore koji se prodaješ! — zajauka Katerina Ivanovna. Svaka crta drhtaše na njenu unakaženu licu.

— Pa neka se i prodajem. I vi ste kao djevojka odlazili u sumrak kavalirima po novac, donosili ste svoju ljepotu na prodaju, ta ja to znam...

Katerina Ivanovna ciknu i pojuri prema njoj, ali je Aljoša jedva zaustavi:

— Ni koraka, ni riječi! Ne govorite, ne odgovarajte ništa, ona će otići, odmah će otići.

U taj mah na njenu ciku utrčaše u sobu obje rođakinje Katerine Ivanovne. Utrča i sobarica. Sve poletješe prema njoj.

— Otići ću — progovori Grušenjka, dohvativši s divana ogrtač. — Aljoša, dragi, otpratite me!

— Odlazite, odlazite što brže! — moleći sklopi Aljoša ruke pred njom.

— Dragi Aljoša, otprati me! — Ja ću ti putem reći lijepu — prelijepu riječcu! Ja sam zarad tebe, Aljošenjka, i izazvala ovaj prizor. Isprati me, dragi, kasnije će ti se svidjeti.

Aljoša se okrenu lomeći ruke. Grušenjka istrča iz kuće zvonko se smijući.

Katerina Ivanovna dobi živčani slom. Ona je jecala, spopadoše je i grčevi. Svi se oko nje užurbaše.

— Ja sam vas unaprijed opomenula — govoraše joj starija tetka — ja sam vas odvraćala od tog koraka... vi ste suviše nagli... kako ste se mogli odlučiti na takav korak! Vi ne poznajete tih stvorova, a za ovu vele da je gora od svih... Jest, vi ste odviše svojeglavi!

— To je tigrica! — vikaše Katerina Ivanovna. — Zašto ste me zadržali, Alekseju Fjodoroviču, bila bih je izbila, izbila.

Ona se više nije mogla svladati pred Aljošom, a možda i nije htjela da se svladava.

— Nju treba ukrotiti krvnik bičem, na stratištu, pred svijetom!...

Aljoša ustuknu prema vratima.

— Ah, bože! — uzviknu odjedanput Katerina Ivanovna i pljesnu rukama. — On! Kako je mogao biti toliko nepošten, toliko nečovječan! To je on ispričao ovom stvoru šta se dogodilo ondje onog sudbonosnog, vječno prokletog, prokletog dana. »Odlazili ste ljepotu prodavati, mila gospođice!« Ona znade! Vaš brat je nitkov, Alekseju Fjodoroviču!

Aljoša htjede nešto reći, ali nije mogao da smogne ni jedne riječi. Srce mu se bolno stezaše.

— Odlazite, Alekseju Fjodoroviču! Mene je stid, meni je užasno! Sutra... na koljenima vas molim, dođite sutra. Ne osudite, oprostite, ja ne znam šta ću još od sebe učiniti!

Aljoša izađe na ulicu nekako posrćući. I njemu dođe da zaplače kao i njoj. Iznenada ga stiže sluškinja.

— Gospođica je zaboravila da vam preda ovo pismo od gospođe Hohlakove, još od ručka leži kod nje.

Aljoša primi ništa ne misleći malu ružičastu kuvertu i turi je gotovo nesvjesno u džep.

XI

JOŠ JEDAN PROPALI UGLED

Od grada do manastira bilo je nešto više od jedne vrste. Aljoša se žurio cestom koja je bila u to doba sasvim pusta... Već se bilo smrklo, i teško su se raspoznavali predmeti na trideset koračaja. Na raskrsnici, pod usamljenom rakitom, pojavi se nečija prilika. Tek što Aljoša iziđe na raskrsnicu, prilika se pomače s mjesta, pojuri prema njemu i viknu bijesnim glasom:

— Kesu ili život!

— Ta to si ti, Mitja! — začudi se Aljoša, stresavši se ipak dobrano.

— Ha-ha-ha! Nisi se nadao? Mislim: gdje da ga pričekam? Kod njene kuće? Odonud vode tri puta, i mogao si mi lako umaći. Smislio sam najzad da te ovdje sačekam, jer ovuda ćeš sigurno proći, drugog puta nema u manastir. Ali, kazuj istinu, prignječi me kao žohara. Ali, šta ti je?

— Ništa, brate... samo sam se prepao. Ah, Dmitriju! Maloprije očeva krv — Aljoša zaplaka, on je već davno htio da zaplače, a sada kao da je odjedanput nešto prepuklo u njegovoj duši. — Gotovo si ga ubio... prokleo si ga... a sada ovdje... ovaj čas... zbijaš šalu... kesu ili život!

— Ah, pa onda! Nije valjda neprilično? Ne odgovara položaju?

— Ah, ne... ja samo tako...

— Stani! Pogledaj noć; vidiš kakva je mračna noć, oblaci, kakav se vjetar nadigao? Ja se sakrio ovdje pod rakitom, tebe čekam, i odjedanput sam pomislio (tako mi Boga), što da dalje patim, šta čekam? Evo rakite, imam rubac, imam košulju, mogu odmah usukati uže, imam osim toga i naramenice i — ne teretiti više zemlju, ne sramotiti je gadnom svojom nazočnošću! I tad sam začuo kako ti dolaziš — Gospode, baš kao da je odjedanput nešto na mene sletjelo: još je jedan čovjek koga i ja volim, evo ga, evo tog čovjeka, brace moga, koga najviše na svijetu volim, i koga jedino volim! I tako sam te zavolio, tako te ovog časa volim da sam pomislio: bacit ću mu se oko vrata! Ali mi naiđe glupa misao: »Razvedrit ću ga, preplašiti«. I ja dreknuo kao luđak: »Kesu!« Oprosti mi budalaštinu — bila je samo glupost, ali je u mojoj duši... dosta pristojno... Ali, do đavola, govori kako je ondje? Šta je ona rekla? Smrvi me, udari me, ne štedi! Bila je izbezumljena?

— Ne, nije to... Ondje je bilo nešto sasvim drugo, Mitja. Ondje... Ondje sam ih maloprije obje zajedno zatekao.

— Koje obje?

— Grušenjku kod Katerine Ivanovne.

Dmitrij Fjodorovič se ukipi.

— Nije moguće! — uzviknu on. — Ti buncaš! Grušenjka kod nje?

Aljoša ispriča što mu se desilo od onog trenutka kada je došao Katerini Ivanovnoj. Pričao je oko deset minuta, ne može se reći da je pričao točno i skladno, ali je, čini se, iznio sve tečno, istakao najglavnije riječi, najglavnije zgode, te osvi-

jetlio jasno, često jednim potezom, svoje osjećaje. Brat Dmitrij slušaše šutke, gledaše ukočeno i netremice, ali Aljoši bijaše jasno da je on već sve shvatio, shvatio cijeli slučaj. Ali njegovo lice, što se dalje produžavaše pričanje, ne da se smrkavalo, nego je postajalo grozno. On stušti obrve, stisnu zube, a nepomičan njegov pogled posta nekako još nepomičnijim, ukočenijim, užasnijim... Stoga bijaše još neobičnije kad se iznenada, nepojmljivom brzinom, promijenilo cijelo njegovo lice, dosele srdito i okrutno, a stisnute usne razmakle, te Dmitrij Fjodorovič prasnuo u nezadrživ, najiskreniji smijeh. On se doslovno gušio od smijeha i dugo nije čak mogao ni govoriti od smijeha.

— Dakle, nije joj poljubila ruke! Nije poljubila, nego je utekla! — uzviknu on u nekom bolesnom ushitu, moglo bi se reći drskom ushitu, da taj ushit nije bio toliko prirodan. — Dakle, ona je vikala da je ova tigrica! I jest tigrica! Treba je, dakle, na stratište? Da, da, trebalo je, trebalo, ja sam sâm toga mišljenja da je trebalo, odavno trebalo! Vidiš li, brate, makar i na stratište, ali najprije treba ozdraviti. Razumijem caricu drskosti, ona se ovdje sva, sva u onoj ručici pokazala, infernalnica! To je carica svih infernalnica kakve čovjek može samo zamisliti na svijetu! Ovo je, na svoj način, prekrasno! Dakle, kući je utekla? Ja ću odmah... ah... Otrčat ću joj! Aljoša, ne osuđuj me, ja se slažem da ju je trebalo malo prigušiti...

— Katerina Ivanovna! — uskliknu Aljoša tužno.

— I nju vidim, svu je skroz vidim, vidim je kao nikad! To je čitavo otkriće, sva četiri dijela svijeta, to jest, pet dijelova! Takav korak! To je ona ista Katenjka, institutkinjica, koja se nije bojala da u velikodušnoj namjeri, kako bi spasila oca, dotrči gadnom, grubom oficiru, riskirajući da bude užasno povrijeđena! Ali ponos naš, ali potreba rizika, ali izazov sudbine, izazov u beskonačnost? Ti veliš da ju je ona tetka odgovarala? Ta je tetka, znaš, i sama samovoljna, to je rođena sestra one generalice iz Moskve, ona joj je više podizala nos, a njena su muža uhvatili u krađi državnih novaca te je izgubio sve, svoj imutak i sve, i ohola je supruga odjedanput snizila ton i od toga doba nije ga više ni podizala. Dakle, ona je odgovarala Katju, a ova je nije poslušala. »Sve mogu«, zacijelo je rekla, »pobijediti, sve mi je pokorno; ako mi se prohtije, i Grušenjku ću očarati« — i sama je sebi vjerovala, sama je sebe prisiljavala, tko je onda kriv? Ti misliš da je ona u

lukavoj namjeri prva i navlaš poljubila Grušenjkinu ruku? Ne, ona se zbilja, ona se uistinu zaljubila u Grušenjku, to jest, ne u Grušenjku, nego u svoju maštu, u svoje bunilo — jer to je *moja* mašta, *moje* bunilo! Dragoviću moj, Aljoša, kako si ih se, njih, oslobodio? Podigao si mantiju i pobjegao, je li? Ha-ha-ha!

— Brate, a ti, čini se, i ne shvaćaš da si uvrijedio Katerinu Ivanovnu kad si pričao Grušenjki o onom danu, i ona joj je odmah dobacila u oči: »I vi ste dolazili da potajno prodajete kavalirima ljepotu!« Brate, ima li veće uvrede od te? — Aljošu je najviše mučila misao da se brat gotovo veseli poniženju Katerine Ivanovne, mada o tome, razumije se, nije moglo biti ni govora.

— Ah! — uzviknu Dmitrij Fjodorovič i strašno se odjedanput namrgodi, te se udari dlanom po čelu. On je tek sada obratio na to pažnju, mada je Aljoša već jedanput sve ispričao, i o uvredi, i o uzviku Katerine Ivanovne: »Vaš je brat nitkov!« — Jest, možda sam zaista ispričao Grušenjki o tom »sudbonosnom danu«, kako reče Katja. Jest, tako je, ja sam joj ispričao, sjećam se! Bilo je to onda u Mokrom, ja sam bio pijan, Ciganke su pjevale... A ja sam plakao, ja sam sâm onda jaukao, klečao i molio se pred slikom Katjinom, i Grušenjka je to razumjela. Ona je onda sve razumjela i, sjećam se, da je i sama plakala. Do đavola! Zar je danas moglo biti drukčije? Onda je plakala, a danas? Danas »nož u srce«! Takve su žene.

On obori oči i zamisli se.

— Jest, ja sam nitkov! Pravi nitkov — izusti on odjedanput muklim glasom. — Svejedno, plakao ili ne plakao, ipak sam nitkov! Reci ondje da pristajem da me tako naziva, ako je to može utješiti. Ali, sada je dosta, zbogom, našto još brbljati! Nema ništa veselo. Ti idi svojim putem, a ja ću svojim. A i ne želim da se više sastanemo sve tamo negdje do posljednjeg trenutka. Zbogom, Alekseju! — On čvrsto stisnu Aljoši ruku i, još jednako potuljena pogleda i oborene glave, pođe žurno, kao da se otkinuo, prema gradu. Aljoša gledaše za njim, ne vjerujući da je ovako zauvijek otišao.

— Čekaj, Alekseju, još ću ti nešto priznati, jedino tebi — vrati se iznenada Dmitrij Fjodorovič. — Gledaj me, pozorno gledaj: vidiš, evo ovdje, evo ovdje — sprema se užasna podlost. (Kad reče »evo ovdje«, Dmitrij Fjodorovič se udari šakom po grudima, i to tako neobično kao da se podlost nalazila i krila baš ovdje u njegovim prsima, na nekom mjestu, u džepu,

i zašivena visi o vratu.) Ti me poznaješ: ja sam hulja, prava hulja! Ali, znaj, ma šta da sam učinio prije, ili ću učiniti sada, ili kasnije — da se ništa, ništa ne može usporediti po nitkovluku s ovom podlošću koju baš sada, baš u ovom trenutku nosim evo ovdje na svojim prsima, evo ovdje, ovdje, koja djeluje i živi, ali kojoj sam ja potpuni gospodar te mogu da je zaustavim ili dopustim da se izvrši, to treba da znaš! Ali, dakle, znaj da ću je izvršiti, a ne zaustaviti. Maloprije sam ti sve ispričao, ali ovo ti nisam rekao, jer je čak i meni za to nedostajalo odlučnosti. Mogu se još zaustaviti; ako se zaustavim, mogu još sutra vratiti polovicu izgubljene časti, ali se neću zaustaviti, izvršit ću podlu zamisao, a ti budi unaprijed svjedokom da ja ovo pravodobno i svjesno govorim! Propast i mrak! Nemam ti šta objašnjavati, u svoje ćeš vrijeme sve saznati. Smrdljivi tjesnac i infernalnica![1] Zbogom. Ne moli za mene, ne zaslužujem, a i ne treba, nikako ne treba... nikako mi ne treba! Odoh!

I on se odjedanput udalji, i to sada zbilja. Aljoša pođe prema manastiru: »Pa kako, kako da ga neću nikad vidjeti, što on to govori?« — to mu se činilo čudnovato. — »Ta sutra ću ga svakako vidjeti, potražit ću ga, namjerno potražiti, šta on to govori?«

On je obišao manastir i uputio se kroz borovu šumu ravno u skit. Ondje su mu otvorili, iako nisu u to doba više nikog puštali unutra. Srce mu je drhtalo kada je ušao u starčevu ćeliju: »Zašto je, zašto izlazio, i zašto ga je ovaj slao u svijet? Ovdje je tišina, ovdje je svetinja, a ondje — zbrka, ondje je mrak, u kome se odmah izgubiš i zabludiš...«

U ćeliji se nalazio iskušenik Porfirij i jeromonah otac Pajsij koji je cijeli dan, svakog sata, dolazio da se raspita za zdravlje oca Zosime, kome je, kako je u strahu saznao Aljoša, bivalo sve gore i gore. Ovaj se put čak nisu mogli održati ni uobičajeni večernji razgovori s braćom. Obično bi se uvečer, poslije bogosluženja, a prije počinka, skupljala sva manastirska braća u starčevoj ćeliji, i svaki mu je naglas ispovijedao svoje današnje grijehe, grešne snove, misli, sablazni, pa čak i međusobne svađe, ako ih je bilo. Neki su se klečeći ispovijedali. Starac je odrješivao, pomirivao, poučavao, nalagao pokajanja, blagoslivljao i otpuštao. I, eto, protiv tih bratskih »ispovijedi« ustajali

[1] Strastvena, demonska žena.

su protivnici staraštva i govorili da je to profanacija ispovijedi kao svetog otajstva, gotovo bogohulstvo, mada je to bilo nešto sasvim drugo. Izlagali su čak eparhijskoj vlasti da se takvim ispovijedima ne postižu pravi ciljevi, nego da se i namjerno navodi na grijeh i sablazan. Mnoga braća nerado su išla starcu, tek su dolazila htjeli-ne htjeli, jer svi idu, pa da ih ne drže za ohole i buntovne mislioce. Pričalo se da bi se neka braća, polazeći na večernju ispovijed, unaprijed međusobno dogovorila:« Ja ću reći da sam se jutros na tebe razljutio, a ti ćeš potvrditi« — samo da nešto kažu i da se istaknu. Aljoša je znao da se to ponekad zbilja događalo. On je znao također da su neka braća i zbog toga vrlo negodovala što su se, po običaju, čak i pisma, koja su dobivali skitnici od svojte, donosila najprije starcu da ih on raspečati i pročita prije naslovnika. Držalo se, dakako, da se to mora činiti slobodno i iskreno, od sveg srca, u ime dobrovoljne smjernosti i spasonosne nauke, ali se zapravo činilo, kako se naprotiv pokazalo, kadšto sasvim neiskreno, prijetvorno i lažno. Ali su se starija i iskusnija braća držala mišljenja da će za one, »koji su iskreno ušli među zidove da se spase, da će za njih sve te poslušnosti i pothvati biti nesumnjivo spasonosni i donijeti im veliku korist; a kojima je, naprotiv, teško i koji mrmljaju, ti svejedno kao da i nisu kaluđeri, te su samo uzalud došli u manastir, jer je njihovo mjesto u svijetu. Od grijeha i od đavola nećeš se, ne samo u svijetu nego ni u crkvi obraniti, pa ne treba, dakle, onda grijehu gledati kroz prste.«

— Oslabio je, drijem ga spopao — saopći šapćući otac Pajsij Aljoši kad ga je blagoslovio. — Čak sam ga teško probudio. Ali ga i ne treba buditi. Bio je budan nekih pet minuta i zamolio da odnesem braći njegov blagoslov, a ja sam opet braću zamolio neka se za njega noću mole. Sutra namjerava da se još jedanput pričesti. Tebe se sjetio, Alekseju, pitao je da li si otišao, i odgovoriše mu da si u gradu. »Zato sam ga i blagoslovio: ondje je njegovo mjesto, a ne ovdje« — eto šta je rekao za te. Sjećao te se s ljubavlju i brinuo se za te, možeš li pojmiti čega se udostojao? Samo, zašto je odredio da budeš neko vrijeme u svijetu? Vjerojatno predviđa nešto o tvojoj sudbini! Upamti, Alekseju, ako se i vratiš u svijet, ti odlaziš onamo da vršiš poslušnost koju ti je odredio tvoj starac, a ne zbog tašte lakoumnosti i zemaljske radosti.

Otac Pajsij izađe. Da se starcu bližio kraj, u to Aljoša ne sumnjaše, mada je mogao proživjeti još dan-dva. Aljoša je

odlučio čvrsto i žarko da neće sutra nikako odlaziti iz manastira, već da će ostati uz starca do njegove smrti, iako je obećao da će se sastati s ocem, s Hohlakovima, s bratom i s Katerinom Ivanovnom. Srce se njegovo razbuktalo od ljubavi, i on je gorko prekorio sebe kako je mogao ondje u gradu makar na trenutak zaboraviti onoga koga je ostavio u manastiru na samrtničkoj postelji i koga je poštovao više od bilo koga. Ušao je u starčevu spavaću sobu, pao na koljena i poklonio se do zemlje starcu koji je spavao. Ovaj je spavao mirno, ne mičući se, i disao lagano, jednolično i gotovo nečujno. Lice mu bijaše mirno.

Kad se vratio u drugu sobu — u onu u kojoj je starac izjutra primao goste, Aljoša je, onako odjeven i izuvši samo čizme, legao na kožnat, tvrd i uzan divančić na kome je oduvijek spavao, već odavno, svaku noć, donoseći jedino jastuk. Svoj dušek, o kojemu je njegov otac jutros galamio, već je davno zaboravio da prostire poda se. On je svlačio samo mantiju i pokrivao se njome mjesto pokrivačem. Ali prije nego što je zaspao, padao je na koljena i dugo se molio. U toploj molitvi nije molio Boga da mu objasni njegovu smetenost, nego je žudio jedino za radosnom skrušenošću, nekadašnjom skrušenošću koja mu je uvijek obuzimala dušu poslije hvale i slave Bogu, u čemu se obično i sastojala sva njegova molitva prije spavanja. Ta radost što ga je obuzimala donosila je sa sobom lak i miran san. Moleći se i sad, on je odjedanput slučajno napipao u džepu onu ružičastu malu kuverticu koju mu je predala služavka Katerine Ivanovne, stigavši ga na putu. On se smeo, ne dovršivši molitve. Zatim je, poslije kratka kolebanja, otvorio kuvertu. U njoj se nalazilo pisamce s potpisom Lise — one iste mlađane kćeri gospođe Hohlakove, koja mu se jutros onoliko rugala pred starcem.

»Alekseju Fjodoroviču«, pisaše ona, »pišem vam krijući pred svima, i pred mamicom, i znam da to nije lijepo. Ali ja ne mogu više živjeti ako vam ne kažem ono što se rodilo u mome srcu, a to ne smije zasad znati nitko osim nas dvoje. Ali kako ću vam reći ono što vam toliko želim reći? Papir, kažu, ne crveni, ali vas uvjeravam da to nije istina i da je on pocrvenio sad isto tako kao i ja. Dragi Aljoša, ja vas volim, volim još iz djetinjstva, iz Moskve, kada ste bili sasvim drugačiji a ne kakav ste sada, i volit ću vas cijeloga života, ja sam vas izabrala po svom srcu da se s vama svežem, a u starosti da zajednički završimo svoj život. Dakako, pod tim uvjetom da

napustite manastir. Što se godina naših tiče, pričekat ćemo koliko zakon propisuje. Do tog ću vremena sigurno ozdraviti, hodat ću i plesati. O tome ne može biti sumnje.

»Vidite kako sam o svemu razmislila, tek jedno ne mogu zamisliti, šta ćete vi pomisliti o meni kad ovo pročitate? Ja se neprestano smijem i šalim, maloprije sam vas razljutila, ali vas uvjeravam da sam se sad, čim sam se latila pera, pomolila pred bogorodičinom ikonom, a i sada se molim, i samo što ne plačem.

»Moja je tajna u vašim rukama, sutra, kad dođete, ne znam kako ću vas pogledati. Ah, Alekseju Fjodoroviču, šta onda ako se opet ne svladam kad vas pogledam, nego opet prsnem u smijeh kao ono prije? Ta vi ćete me držati za ružnu podsmjevačicu i nećete povjerovati mome pismu. I zato vas molim, dragi, ako imate milosrđa prema meni, onda sutra, kad uđete, ne gledajte mi suviše pravo u oči, jer ću se, možda, ako se sretnem s vašim očima, sigurno i odjedanput zasmijati, a vi ćete sigurno biti u toj svojoj dugoj mantiji... Čak mi je i sada studeno kada na to pomislim, i zato, kada uđete, ne gledajte nipošto u mene, bar neko vrijeme, nego gledajte u mamicu ili kroz prozor...

»Eto, napisala sam vam svoje ljubavno pismo. Bože moj, šta sam uradila? Aljoša, ne prezirite me i, ako sam učinila nešto vrlo ružno i vas ražalostila, oprostite mi. Sada je tajna moga, možda, zauvijek propalog ugleda u vašim rukama.

»Danas ću sigurno plakati. Do viđenja, do *užasnoga* viđenja. Lise.«

»P. S. Aljoša, ali svakako, svakako, svakako dođite! Lise.«

Aljoša pročita pismo u čudu, pročita ga dvaput, onda razmisli i odjedanput se tiho, slatko nasmije. On se strese, taj mu se smijeh učini grešan. Ali poslije jednog trenutka opet se nasmija isto tako tiho, isto tako sretno. Polagano složi pismo u kuvertu, prekriži se i legne. Zbunjenosti u njegovoj duši odjedanput nesta. »Gospode, smiluj se nevinima, svima ovima, sačuvaj nesretne i nemirne, i uputi ih. Ti imaš putove: spasi ih tim putovima! Ti si ljubav, ti ćeš svima poslati radost!« mrmljaše Aljoša križajući se i padajući u miran san.

DRUGI DIO

ČETVRTA KNJIGA

LOMOVI

I

OTAC FERAPONT

Aljošu probudiše rano izjutra, još prije svitanja. Starac se probudio i osjetio veliku slabost, ali je ipak zaželio da ga prenesu s postelje u naslonjač. Bio je pri potpunoj svijesti; njegovo lice, iako je bio vrlo umoran, ipak bijaše vedro, gotovo radosno, a pogled veseo, prijazan, kao da zove. »Možda neću preživjeti današnjeg dana«, reče on Aljoši, zatim zaželi da se odmah ispovijedi i pričesti. Njegov duhovnik bio je oduvijek otac Pajsij. Kada su obavljena oba otajstva, otpoče posljednja pomast. Sakupiše se jeromonasi i, malo-pomalo, napuni se soba skitnicima. Međutim je bilo već sasvim svanulo. Počeše dolaziti i iz manastira. Kad se završi bogoslužje, starac zaželi da se sa svima oprosti i izljubi. Kako je ćelija bila tijesna, izlazili su oni koji su prije došli i ustupali mjesto drugima. Aljoša je stajao kraj starca koji je opet prešao u naslonjač. On je govorio i poučavao, koliko je mogao, njegov glas, iako slab, bio je još dosta krepak. »Tolike sam vas godine učio i tolike godine naglas govorio da mi je nekako postalo navikom da govorim, a govoreći da vas učim, i to u tolikoj mjeri da bi mi šutnja bila gotovo teža nego govor, dragi oci i draga braćo, i sad, u slabosti mojoj« — našali se on gledajući radosno one što su se zgurali oko njega. Aljoša se i poslije sjećao mnogo toga

što im je on onda rekao. Ali, iako je govorio jasno i glasom dosta krepkim, ipak je njegov govor bio prilično nepovezan. Govorio je o mnogočemu i, činilo se, da je htio reći sve, ponoviti sve još jedanput prije samrtnog časa, sve što nije dorekao u životu, i ne samo zbog same pouke, nego iz želje da podijeli svoju radost i svoj ushit sa svima i sa svakim, da još jedanput u životu izlije svoje srce...

»Oci, volite jedan drugoga, pouči starac« (koliko se poslije Aljoša sjećao). »Volite narod božji. Nismo mi zato svetiji od svjetovnjaka što smo ovamo došli i zatvorili se u ove zidove, već je, naprotiv, svaki onaj koji je ovamo došao, spoznao već samim tim što je ovamo došao da je gori od svih svjetovnjaka, od svih i od svakog na svijetu. I što bude kaluđer poslije duže živio među ovim zidinama, morat će to sve osjećajnije shvaćati... Jer, u protivnom slučaju, nije ni imao zašto da dolazi ovamo. A kada spozna da je ne samo gori od svih svjetovnjaka, nego da je i kriv svima ljudima za svakog i za sve, za grijehe ljudske, svjetske i pojedinačne, onda će se tek cilj naše osame postići. Jer, znajte, dragi, da je svaki pojedini od nas nesumnjivo kriv za svakog i za sve na zemlji, ne samo radi opće zemaljske krivnje, nego je svaki pojedini kriv za sve ljude i za svakog čovjeka na ovoj zemlji. Ova spoznaja kruniše put kaluđera, a i svakog čovjeka na zemlji. Kaluđeri, naime, nisu drukčiji ljudi, već upravo takvi kakvi bi morali biti i svi ljudi na zemlji. Tek onda bi se srce naše zagrijalo za ljubav bezgraničnu, svemirsku, koja ne zna za sitost. Onda će svaki od vas moći da ljubavlju osvoji cijeli svijet, a suzama svojima da spere sve svjetske grijehe... Svaki neka se brine za svoje srce, svaki neka se ispovijeda sebi neprekidno. Ne bojte se grijeha svoga, čak ako ga i spoznate, samo ako se kajete, a Bogu ne stavljajte uvjete. I opet vam velim — ne budite oholi. Ne budite oholi ni pred malima, ne budite oholi ni pred velikima. Ne mrzite one koji vas se odriču, koji vas sramote, koji vas grde i koji vas kleveću. Ne mrzite ateiste, lažne učitelje, materijaliste, čak ni zle među njima, a pogotovo ne dobre, jer i među njima ima mnogo dobrih, osobito u ovo naše doba. Spominjite ih u molitvi ovako: spasi, Gospode, sve za koje nema tko da se moli, spasi i one koji neće tebi da se mole. I nadovežite tu još i ovo: ne molim se, Gospodine, za ovo iz oholosti, jer sam sâm gadniji od svih i od svega... Volite narod božji, ne dajte da vam došljaci kradu stado, jer ako zaspite u lijenosti i ogavnoj oholosti, a ponajviše u sebičnosti, onda će doći

sa svih strana i oteti vam stado. Tumačite narodu evanđelje neprestano... Ne kaišarite... Ne volite srebro i zlato, ne držite... Vjerujte i visoko držite zastavu. Visoko je dižite...«

Starac je, uostalom, govorio isprekidanije nego što je ovdje izneseno, i kako je Aljoša poslije zabilježio. Nekad bi umuknuo sasvim, kao da skuplja snagu, gušio se, ali je bio kao u nekakvu zanosu. Slušali su ga ganuto, iako su se mnogi čudili njegovim riječima i naslućivali u njima pomrčinu... Poslije su se svi sjetili tih riječi. Kad bi se Aljoša morao na trenutak udaljiti iz ćelije, bio je iznenađen sveopćim uzbuđenjem i iščekivanjem braće što su se bila sjatila u ćeliju i pred ćelijom. Neki su očekivali uznemireno, drugi svečano. Svi su iščekivali da će se odmah dogoditi nešto veliko čim starac umre. To očekivanje bilo je s nekog izvjesnog stajališta gotovo lakoumno, ali su mu podlijegali i najstroži starci. Najstrože lice bilo je u jeromonaha Pajsija. Aljoša se udaljio iz ćelije samo zato jer ga je potajno i po jednom kaluđeru izazvao Rakitin, koji je stigao iz grada i otud donio Aljoši jedno neobično pismo od gospođe Hohlakove. Ona je javljala Aljoši jednu zanimljivu i zaista dobrodošlu vijest. A riječ je bila o tome da je jučer među običnim vjernicama, koje su došle da se poklone starcu i prime njegov blagoslov, bila nekakva baka iz grada, Prohorovna, podoficirska udova. Ona je pitala starca da li može održati parastos svome sinku Vasenjki, koji je po službi otputovao daleko u Sibir, u Irkutsk, i od koga nije dobila već godinu dana nikakva glasa? Nato joj je starac odgovorio strogo, zabranivši ga i nazvavši takav parastos nekom vrstom vračanja. Ali joj je poslije oprostio zbog njena neznanja, te nadovezao »kao da čita iz knjige budućnosti« (tako se izrazila gospođa Hohlakova u svome pismu), kao utjehu, »da je njen sin Vasja svakako živ, te da će naskoro ili sam doći ili će joj poslati pismo, a ona neka ide kući i čeka. I što bi?« pridodala gospođa Hohlakova zanosno. »Proročanstvo se zbilo doslovno, i još više nego to.« Tek što se baka vratila kući, odmah joj predadoše pismo iz Sibirije koje ju je čekalo. Ali to je još malo: u tom pismu, napisanom na putu, iz Jekaterinburga, javlja Vasja svojoj materi da putuje u Rusiju, da se vraća s jednim činovnikom i da se »nada da će zagrliti svoju mater« tri sedmice po primitku ovoga pisma. Gospođa Hohlakova molila je uporno i vatreno Aljošu neka bez oklijevanja priopći ovo »čudo proročanstva«, koje se netom desilo, igumanu i svoj ostaloj braći. »Ovo mora biti svima, svima poznato!« usklik-

nula je ona na kraju pisma. Pismo je bilo napisano u žurbi, na brzu ruku i u svakom retku se opažalo koliko je bila uzbuđena ona koja ga je pisala. Ali Aljoša nije imao šta da saopći braći, jer su svi sve znali; Rakitin, koji je poslao kaluđera po nj, naložio mu je neka "najponiznije priopći njegovoj svetosti ocu Pajsiju da ima, on, Rakitin, s njim nekakva posla, ali tako važna da ne smije ni trenutak propustiti a da mu se ne javi, a zbog smjelosti svoje, najponiznije ga moli da mu oprosti.« A kako je kaluđerčić priopćio ocu Pajsiju molbu Rakitinovu prije nego Aljoši, ne preosta Aljoši, kad je stigao napolje i pročitao pismo, ništa drugo nego da ga preda ocu Pajsiju tek kao dokument. I, eto, taj surovi i nepovjerljivi čovjek, koji se namrgodio kad je pročitao vijest o »čudu«, nije mogao potpuno da zatomi neki osjećaj u sebi. Oči su mu se zasjale, a usta se važno i značajno osmjehnula.

— A hoćemo li to dočekati? — ote se njemu iznenada.

— Hoćemo li to dočekati, hoćemo li još dočekati! — ponoviše unaoko kaluđeri, ali otac Pajsij, koji se opet namrgodio, zamoli sve neka makar neko vrijeme ne kazuju nikome ništa o tome, »dok se još bolje ne potvrdi, jer je među svjetovnjacima mnogo lakoumnosti, a i slučaj se mogao dogoditi posve prirodno«, nadovezao on oprezno da umiri svoju savjest, gotovo ni sam ne vjerujući svome domišljanju, što su vrlo dobro opazili slušatelji. U tom su trenutku, razumije se, saznali za »čudo« svi u manastiru, čak i mnogi svjetovnjaci koji su došli u manastir na službu božju. Ali kao da je ovo čudo najviše potreslo onoga malog kaluđera što je jučer stigao »od svetog Silvestra«, iz malog manastira Obdorskog na dalekom sjeveru. On se jučer poklonio starcu i, stojeći kraj gospođe Hohlakove i pokazujući na »iscijeljenu« njenu kćer, zapitao starca značajno: »Kako se usuđujete činiti ovakva djela?«

Posrijedi je bilo to što je on sad bio u nekoj nedoumici, te gotovo nije znao čemu da vjeruje. Još je sinoć posjetio manastirskog oca Feraponta u njegovoj odijeljenoj ćeliji iza pčelinjaka, te bijaše potresen tim posjetom koji je na njega učinio neobično strašan dojam. Taj starac, otac Ferapont, bio je onaj isti prestarjeli kaluđer, veliki isposnik i šutljivac, o kome smo već govorili kao o protivniku oca Zosime i, što je glavno — staraštva, koje je on držao za štetnu i lakoumnu novinu. Taj je protivnik bio neobično opasan, unatoč tome što kao šutljivac nije gotovo ni s kim govorio ni riječi. A opasan je bio najviše zato što su mnoga braća pristajala uz njega, a i

mnogi svjetovni posjetioci držali su ga za velika pravednika i borca unatoč tome što su vidjeli da je slabouman. Ali ih je ta slaboumnost i osvajala. Taj otac Ferapont nije nikad odlazio ocu Zosimi. Mada je živio u skitu, nisu mu suviše dosađivali skitskim pravilima, a sve zato što se on ponašao potpuno slaboumno. Imao je sedamdeset i pet godina, ako ne i više, a stanovao je iza skitskog pčelinjaka, u kutu zida, u staroj, gotovo razvaljenoj ćeliji, sagrađenoj još u prošlom vijeku također za jednog velikog isposnika i šutljivca, oca Jonu, koji je doživio stotinu i pet godina, o čijim su se djelima pričale još i sada u manastiru i manastirskoj okolici mnoge vrlo zanimljive priče. Otac Ferapont postigao je, najzad, da su ga prije sedam godina smjestili u tu istu osamljenu ćeliju, to jest prostu kolibu, a koja je vrlo nalikovala na kapelicu, jer je u njoj bilo neobično mnogo darovanih ikona pred kojima su vječno gorjela također darovana kandila, te ga postaviše da pazi na ta kandila i da ih užiže. On je trošio, kako su kazivali (a to je bila istina) u tri dana svega dvije funte kruha, i ništa više; kruh mu je donosio svaki treći dan pčelar koji je također živio ovdje kraj pčelinjaka, ali je otac Ferapont i s tim pčelarom, koji ga je posluživao, također malokad progovorio neku riječ. Te četiri funte kruha, uz nedjeljnu proskuru koju je otac iguman redovno slao blaženome poslije kasne službe, to je eto bila sva njegova hrana za cijelu sedmicu. Vodu u krčagu mijenjali su mu svaki dan. Na službu božju je malokad dolazio. Poklonici koji su dolazili vidjeli su kako se kadšto moli po cijeli dan i ne dižući se s koljena i ne obazirući se. Ako se katkad i upuštao s njima u razgovor, bio je kratak, odrješit, čudan i gotovo uvijek surov. Događalo bi se ipak, doduše ponekad, da bi progovorio s došljacima, ali bi onda izustio tek kakvu neobičnu riječ koja bi bila posjetitelju uvijek vrlo zagonetna, a zatim se nije više upuštao u dalja objašnjenja, makar ga ne znam koliko moliti. On nije imao svećeničkog čina, nego je bio tek prosti kaluđer. Kolao je vrlo neobičan glas, ali među najneobrazovanijim svijetom, da otac Ferapont opći s nebeskim dusima i da se samo s njima razgovara, i eto zašto šuti pred ljudima. Obdorski kaluđerčić, koji je našao put do pčelinjaka po uputi pčelara, također vrlo šutljiva i smrknuta kaluđera, pošao je u kut gdje se nalazila ćelija oca Feraponta. »Možda će progovoriti s vama kao s došljakom, a možda nećete ništa postići,« upozori ga pčelar. Kaluđerčić je prilazio, kako je kasnije sam kazivao, u najvećem strahu. Bilo je već dosta kasno. Otac Ferapont je

sjedio u tom trenutku pred vratima ćelije na niskoj klupici. Nad njim je lagano šumio golemi brijest. Spuštala se večernja hladovina. Obdorski kaluđer pade ničice pred blaženim i zamoli ga za blagoslov.

— Želiš li, kaluđere, da i ja padnem pred tobom ničice? — progovori otac Ferapont. — Diži se! — Kad se blagoslivlje, budi blagoslovljen, sjedi uza me. Otkuda dolaziš?

Jadnog je kaluđerčića najviše iznenadilo to što je otac Ferapont, usprkos nesumnjivom i velikom isposništvu i pored toliko godina, bio naoko još snažan, visok starac, koji se drži ravno, ne pogrbljeno, lica svježa, iako mršava, ali zdrava. Bez sumnje se u njemu još jednako održala i velika snaga. Građen je bio atletski. Unatoč svojim godinama nije bio ni potpuno sijed, a imao je još gustu, nekad sasvim crnu kosu i bradu. Oči su mu bile sive, krupne, sjajne, ali neobično ispupčene, što je neobično upadalo u oči. U govoru je jako naglašavao o. Odjeven je bio u sivu, dugačku, široku suknenu haljinu od grubog, kažnjeničkog, kako se prije nazivalo, sukna, a potpasan debelim konopcem. Vrat i prsa imao je razdrljena. Košulja od najdebljeg platna, gotovo već posve crna, koju nije mjesece i mjesece svlačio, virila mu ispod haljine. Kazivali su da nosi na sebi ispod haljine lanac težak trideset funti. Nosio je stare, već sasvim raspale cipele, obuvene na bosu nogu.

— Iz malog Obdorskog manastira, od svetog Silvestra — smjerno progovori pridošli kaluđerčić motreći pustinjaka brzim, radoznalim, iako nešto preplašenim očicama.

— Bio sam kod tvoga Silvestra. Ondje sam živio. Je li zdrav tvoj Silvestar?

Kaluđerčić promuca nešto.

— Vi ste nerazumni ljudi! Kako obdržavate post?

— Naš je red jela po starom skitskom propisu ovako sastavljen: uz časni post ne postavlja se stol u ponedjeljak, srijedu i petak. U utorak i četvrtak bijeli kruh za braću, jelo s medom, misirače ili usoljen kupus i miješana prekrupa. U subotu čorba od kelja, rezanci s grahom, kaša sa sosom, sve na ulju. Nedjeljom, uz čorbu od kelja, suha riba i kaša. Velikog tjedna od ponedjeljka pa čak do subote uvečer, šest dana, kruh s vodom i nekuhan kupus, ali i to umjereno; ali, ako je moguće, ne jesti svaki dan, i kako je već rečeno za prvu sedmicu. Na sveti Veliki petak ništa ne jesti, a isto tako i na Veliku subotu postiti do tri sata, a onda založiti malo

kruha s vodom i ispiti jednu čašu rakije. Na sveti Veliki četvrtak jedemo jelo bez ulja, pijemo rakiju, uz to još i suhu hranu. Jer sabor Laodikijski ovako govori o Velikom četvrtku: »Jer ne dostoji se u Četrdesetnici[1], četvrtak u posljednjem tjednu prekinuti i cijelu Četrdesetnicu obeščastiti.« Eto kako je kod nas. Ali što je to kad se usporedi s vama, veliki oče — nadoveza kaluđerčić, osokolivši se — jer vi se cijelu godinu, pa čak i na sveti Uskrs, hranite samo kruhom i vodom, i koliko nama treba hljeba za dva dana, toliko izmogne vama za cijelu sedmicu. Zaista je divna tako velika umjerenost.

— A gljive? — zapita odjedanput otac Ferapont izgovarajući slovo g kao h.

— Gljive? — priupita začuđeni kaluđerčić.

— O tome je riječ. Ja ću se odreći njihova kruha, ne treba mi ga nikako makar u šumu otišao, i ondje ću živjeti od pečuraka i od jagoda, ali oni ovdje, oni se ne mogu odreći svog kruha kao da ih je đavo za nj vezao. Danas, kažu nevjernici, ne treba toliko postiti. To je njihovo oholo i pogano mišljenje.

— Ah, to je istina — uzdahnu kaluđerčić.

— Jesi li kod njih vidio đavole? — zapita otac Ferapont.

— Kod njih? Kod koga? — raspitivaše se kaluđerčić strašljivo.

— Prošle godine o Duhovima bio sam kod igumana, a od onda im nisam odlazio. Onda sam vidio kako u jednoga na grudima sjedi, kako se sakriva pod mantiju, i samo mu roščići proviruju; u drugoga viri iz džepa, brzo prevrće očima, mene se boji; kod trećeg se uselio u trbuh, u samu nečistu njegovu trbušinu, a u nekog visi o vratu, prikvačio se, i on ga nosi i ne vidi.

— A vi... vidite? — zapita kaluđerčić.

— Kažem da vidim, skroz vidim. Kad sam pošao od igumana, gledam — jedan se preda mnom sakriva iza vrata, neki matorac, visok jedan i po aršina ili nešto više, repa debela, mrka, dugačka. Vrh od repa zapao mu između vrata i dovratka, a ja ne budi lud, već odmah zalupih vratima i prištinem mu rep. Kako je propištao, kako se otimao, a ja njega znakom križa, do tri puta, i smrtno sam ga prekrižio. Tu je i crko, kao prignječen pauk. Dosad je već sigurno u njih sagnjio i

[1] Veliki post.

smrdi, a oni ne vide, ne osjećaju. Godina je dana kako nisam bio ondje. Ovo kazujem samo tebi kao strancu.

— Strašne su vaše riječi! A što, veliki i blaženi oče — sve slobodniji i slobodniji postajaše kaluđerčić — je li istina da se o vama velika slava pronosi, čak do najudaljenijih zemalja, kako vi neprestano općite sa svetim Duhom?

— Sleti. Dešava se.

— Kako sleti? U kakvu obliku?

— Kao ptica.

— Sveti Duh u obliku goluba?

— Čas sveti Duh, a čas Svetoduh. Svetoduh je nešto drugo, on može sići i kao kakva druga ptica: sad kao lastavica, sad kao češljugar, a nekad i kao sjenica.

— Kako ga raspoznajete od sjenice?

— Govori.

— Kako govori, kakvim jezikom?

— Čovječjim.

— A šta vam govori?

— Eto, danas mi je javio da će me posjetiti budala i pitati koještarije. Kaluđeru, mnogo hoćeš da znaš.

— Strašne su vaše riječi, najblaženiji i najsvetiji oče — mahao je glavom kaluđerčić. U njegovim plašljivim očima opažalo se ipak i nepovjerenje.

— A vidiš li ovo drvo? — zapita ga otac Ferapont, zašutjevši na čas.

— Vidim, najblaženiji oče.

— Ti misliš da je ovo brijest, a za mene je nešto drugo.

— Šta? — kaluđerčić zašutje i uzalud iščekivaše.

— To biva noću. Vidiš ove dvije grane. Noću pruža Krist ruke prema meni i traži me tim rukama, ja to vidim jasno i strepim. Strašno je, o, strašno!

— Što da je strašno kad je Krist?

— A ako me zgrabi i odnese?

— Živa?

— U duhu i slavi Ilijinoj, zar nisi za to čuo? Obuhvati i odnese...

Iako se obdorski kaluđer vratio poslije tog razgovora u ćeliju jednog brata, koja mu je bila određena, u prilično velikoj nedoumici, ipak ga je srce nesumnjivo više privlačilo ocu Ferapontu nego ocu Zosimi. Kaluđerčić obdorski držao je prije svega mnogo do posta, te nije ništa čudnovato što je takav veliki posnik, kakav je bio otac Ferapont, i »čuda vi-

dio«. Riječi su mu bile naravno nekako sulude, ali Gospod znade šta je u tim riječima, a u svih ostalih, koji su Krista radi suludi, nema ni takvih riječi ni postupaka. On je bio sklon da iz sve duše i prezadovoljan povjeruje u prištinut đavoljev rep, ne samo u prenesenom nego i u pravom smislu. Osim toga, on je još otprije, prije dolaska u manastir, bio pun predrasuda prema staraštvu koje je poznavao dotle jedino po pripovijedanju i, povodeći se za drugima. držao ga za posve štetnu novinu. Pošto je proboravio jedan dan u manastiru, uspio je zapaziti i potajno mrmljanje neke lakoumne braće koja nisu odobravala staraštva. A već i po prirodi bio je taj kaluđer njuškalo, lukav i vrlo radoznao. I eto zašto ga je velika vijest o novom »čudu«, što ga je učinio starac Zosima, bacila u neobičnu sumnju. Aljoša se kasnije sjetio da je među kaluđerima, koji su se bili nagurali oko starca i njegove ćelije, mnogo puta promicao lik radoznala obdorskog gosta koji je njuškao po svim skupinama, svuda prisluškivao i o svemu se raspitivao. Ali je tada obraćao malo pažnje na nj i tek se poslije svega sjetio... A i nije mu bilo do toga: starac Zosima, koji je ponovo osjetio malaksalost i opet legao u postelju, odjedanput se, sklapajući već oči, sjeti njega i pozva ga. Aljoša dotrča bez oklijevanja. U tom su se trenutku nalazili kraj starca jedino otac Pajsij, otac jeromonah Josif i iskušenik Porfirij. Starac otvori umorne oči, pozorno pogleda Aljošu i naglo ga zapita:

— A čekaju li tebe tvoji, sinko?

Aljoša se smete.

— Nisi li potreban svojima? Da nisi obećao kome da ćeš doći jučer ili danas?

— Obećao sam ocu... braći... i drugima.

— Eto vidiš. Otiđi svakako. Ne žalosti se. Znaj da neću umrijeti a da ne kažem pred tobom svoju posljednju riječ na zemlji. Tebi ću reći tu riječ, sinko, tebi ću je zavještati. Tebi, mili sine, jer me voliš. A sada, međutim, idi onima kojima si obećao.

Aljoša se odmah pokori, iako mu je bilo teško da ode. Ali obećanje da će čuti njegovu posljednju riječ na zemlji i, što je glavno, da tu riječ zavješta njemu, Aljoši, potrese njegovu dušu do ushita. On se požuri da posvršava sve u gradu pa da se što prije vrati. A i otac Pajsij održao mu je popratnu riječ koja je učinila na njega vrlo snažan i neočekivan dojam. To je bilo kad su već obojica bili izašli iz starčeve ćelije.

— Zapamti, mladiću, zauvijek (tako je otvoreno i bez svakog uvoda otpočeo otac Pajsij), da je svjetska nauka, sjedinjena u snažnu silu, oborila, osobito u posljednjem vijeku, sve ono nebesko što nam je obećano u svetim knjigama, i poslije nemilostive analize učenjaka ovog svijeta, ne ostade apsolutno ništa od svekolike prijašnje svetinje. Ali su oni oborili samo dijelove, a cjelinu pregledali, kao da im je čudom nekim na oči palo sljepilo. I tako stoji cjelina pred njihovim očima nepokolebljiva kao i prije, i vrata paklena neće je nadvladati. Zar nije ona živjela devetnaest vjekova, zar ne živi i sada u pokretima pojedinih duša i u pokretima narodnih gomila? Ona čak živi nepokolebljivo, kao i dosad, u dušama onih istih ateista koji su sve razrušili. Jer su i oni, koji su se odrekli kršćanstva i koji dižu protiv njega bunu, u biti i sami sačuvali istu onu Kristovu sliku i zadržali je, jer sve dosad nije mogla ni njihova mudrost, ni žar njihova srca da stvori čovjeku i njegovu dostojanstvu viši uzor, nego što je onaj uzor na koji je u staro doba ukazao Krist. A koliko je god bilo pokušaja, ti su urodili jedino nakazama. Ovo osobito zapamti, mladiću, jer te je tvoj starac, koji umire, odredio za svijet. Možda nećeš, sjećajući se ovoga velikog dana, zaboraviti ni mojih riječi koje ti od srca kao popudbinu dajem, jer ti si mlad, a sablazni su u svijetu teške i nećeš im svojim silama moći odoljeti. A sada idi, siroto!

Rekavši ovo, otac ga Pajsij blagoslovi. Kad je Aljoša izlazio iz manastira i razmišljao o tim neočekivanim riječima, on je odjedanput shvatio da je u tom kaluđeru, koji je dosad bio prema njemu strog i surov, našao sad novog i neočekivanog prijatelja i novog vođu koji ga voli — baš kao da mu ga je otac Zosima obećao na samrti. »A možda je tako zbilja među njima ugovoreno«, pomisli odjedanput Aljoša. Neočekivano i učeno njegovo razlaganje koje je maloprije čuo, i baš to, a ne kakvo drugo, svjedočilo je jedino o toplini srca oca Pajsija: on se već žurio da, što je moguće prije, naoruža mladi njegov um za borbu s iskušenjima i da ogradi mladu dušu, koja mu je bila zavještana, ogradom, od koje nije mogao ni sam jače zamisliti.

II

KOD OCA

Aljoša je pošao najprije ocu. Prilazeći kući, on se sjeti kako je otac jučer uporno navaljivao da dođe nekako krišom od brata Ivana. »A zašto?«, pomisli sad odjedanput Aljoša. »Ako otac hoće da mi kaže nešto nasamo, potajno, zašto onda da ulazim u kuću krišom? Sigurno je jučer, onako uzrujan, htio nešto reći, ali nije mogao«, zaključi on. I zato se obradovao kad je Marfa Ignatjevna, koja mu je otvorila vrata (Grigorij je bio, kako je poslije saznao, bolestan i ležao u pobočnoj zgradi), odgovorila na njegovo pitanje da je Ivan Fjodorovič već prije dva sata izišao.

— A otac?

— Digao se, pije kavu — nekako hladno odgovori Marfa Ignatjevna.

Aljoša uđe. Starac je sjedio za stolom, u papučama i starom kaputu, te razgledao zabave radi i dosta površno nekakve račune. Bio je posve sam u kući. (Smerdjakov je također izašao da kupi šta treba za ručak.) Ali njega nisu računi zanimali. Iako je ustao rano ujutro iz postelje i junačio se, ipak je naoko bio smalaksao i slab. Čelo, na kome su preko noći iskočile goleme crvene otekline, bilo je omotano crvenim rupcem. Nos mu je također preko noći podobro otekao, i na njemu se također pojavilo nekoliko mâća nalik na pjege koje su davale cijelom licu nekakav osobito pakostan i ljutit izraz. Starac je to i sam znao te je nekako neprijazno pogledao Aljošu kad je ušao.

— Kava je studena — viknu on oporo — neću te nuditi. I ja, brate, sam protavorih danas jedino s posnom ribljom čorbom i ne pozivam nikoga. Zašto si došao?

— Da se raspitam za vaše zdravlje — reče Aljoša.

— Tako. A osim toga sam ti jučer rekao da dođeš. To je sve glupost. Badava si se potrudio. Uostalom, znao sam da ćeš se odmah doklatariti . . .

On je ovo izgovorio najneprijaznim tonom. Međutim se digao s mjesta i zabrinuto ogledao u ogledalu (možda već četrnaesti put od jutros) svoj nos. Zatim je stao zgodnije namještati na čelo svoju crvenu maramu.

— Crvena je bolja, a bijela podsjeća na bolnicu — pripomenu on poučno. — Pa, kako je ondje kod tebe? Šta radi tvoj starac?

— Loše mu je; možda će još danas umrijeti — odgovori Aljoša, ali ga otac nije ni čuo, a i pitanje je odmah zaboravio.

— Ivan je otišao — reče on odjedanput. — Svom silom preotima Mitji zaručnicu, zato i živi ovdje — nadoveza on pakosno i, nakrivivši usta, pogleda Aljošu.

— Zar vam je možda on sam to kazao? — zapita Aljoša.

— Jest, i to još odavno. Ali, šta misliš: ima već tri sedmice kako je kazao. Da nije i on došao da me potajno zakolje? Ipak je zbog nečeg došao, je li?

— Šta govorite? Zašto tako govorite? — zbuni se Aljoša.

— Novaca, istina, ne traži, ali ipak neće dobiti od mene ni šipka. Ja, najmiliji Alekseju Fjodoroviču, namjeravam da proživim na svijetu što je moguće duže, znajte to, i zato mi je potrebna svaka kopjejka, i što budem duže živio, to će mi biti potrebnija — produži on hodajući po sobi iz kuta u kut i držeći ruke u džepovima svog širokog, zamašćenog ogrtača od žute ljetne materije. — Zasad sam ipak još muškarac, svega mi je pedeset i pet godina, ali ja hoću još dvadeset godina da se održim kao muškarac, a kad ostarim — i postanem ružan, onda mi neće dolaziti drage volje, onda će mi, eto, zatrebati novci. I zato skupljam sve više i sve više, jedino za sebe sama, mili moj sine Alekseju Fjodoroviču, znajte to, hoću u sramoti do kraja da proživim, i to znajte. U sramoti je slađe: svi je grde, a svi žive u njoj, drugi tek potajno, a ja otvoreno. I, eto, zbog te moje prostodušnosti nasrnuli na mene svi razuzdani ljudi. A u raj tvoj, Alekseju Fjodoroviču, ne idem, znajte to, jer je za čestita čovjeka taj tvoj raj čak nepriličan, ako ga uopće ima. Da je po mome, ja bih zaspao i ne bih se probudio, i svemu bi bio kraj. Ako hoćete, održite mi pomen[1], a ako nećete, onda neka vas nosi đavo. To je moja filozofija. Jučer je Ivan ovdje dobro govorio, mada smo bili svi pijani. Ivan je hvalisavac, u njega nema nikakve velike učenosti... pa čak nije ni osobito obrazovan, šuti i smješka se na te šutke — eto, čime se služi.

Aljoša ga slušaše šuteći.

— Zašto ne govori sa mnom? A ako govori, pravi se važan. Podlac je tvoj Ivan! A Grušenjku ću odmah uzeti, samo ako

[1] Molitva za pokoj duše.

zaželim. Tko ima novaca, taj treba samo da zaželi, Alekseju Fjodoroviču, i sve će biti. Toga se eto i boji Ivan i pazi na mene da se ne oženim, a zbog toga i Mićku podbada da on uzme Grušenjku: na taj način želi i mene sačuvati od Grušenjke (kao da bih mu ostavio novaca ako ne uzmem Grušenjku!), a s druge strane, ako Mićka uzme Grušenjku, onda će Ivan uzeti njegovu bogatu zaručnicu, eto kako on računa! Nitkov je tvoj Ivan!

— Kako ste vi razdražljivi. To je sve zbog onog jučerašnjeg. Idite i lezite — reče Aljoša.

— To ti kažeš — napomenu odjedanput starac baš kao da mu je to sada prvi put palo na pamet — to ti kažeš, a ja se na te ne srdim, a na Ivana bih se, kada bi mi to isto rekao, rasrdio. Samo sam s tobom jedinim proveo lijepe trenutke, a inače sam zao čovjek.

— Niste vi zao čovjek, nego pokvaren — osmjehnu se Aljoša.

— Čuj, danas sam htio razbojnika Mićku strpati u zatvor, a i sad još ne znam na šta ću se odlučiti. Dakako, u današnje moderno doba smatra se za predrasudu poštivanje oca i matere, ali po zakonu nije, čini se, ni u naše doba dopušteno stare roditelje natezati za čupe, bacati ih na pod i po licu udarati petama, i to još u njihovoj rođenoj kući, i onda doći pa se pohvaliti kako će ih ubiti — i sve to pred svjedocima. Kad bih htio, mogao bih ga smožditi i mogao bih ga zbog onog jučerašnjega strpati odmah u buturu.

— Vi, dakle, hoćete da podignete tužbu, je li tako?

— Ivan me je odgovorio. Pljujem na Ivana, ali ja znadem nešto drugo . . .

I on se nagnu prema Aljoši, te produži povjerljivo šapćući:

— Ako ga, hulju, dadem zatvoriti, ona će dočuti i odmah potrčati njemu. A ako danas čuje da je on mene, slabog starca, izbio na mrtvo ime, onda će ga možda ostaviti i pohoditi me . . . Eto, takvim smo mi karakterima obdareni — tek da radimo jedan uz nos drugome. Ja nju skroz-naskroz poznam! A nećeš li gucnuti konjaka? Uzmi hladne kavice, a ja ću ti priliti četvrt čašice, to je dobro, brate, daje dobar okus.

— Ne, ne treba, hvala. Evo, uzet ću ovaj kruščić i ponijeti sa sobom, ako mi ga date — reče Aljoša, i uzevši francusku žemičku od tri kopjejke, turi je u džep na mantiji. — A konjaka ne biste ni vi smjeli piti — posavjetova on obazrivo, pogledavajući u starčevo lice.

— Pravo kažeš, razdražuje i ne da mira. Ali samo jednu čašicu... Donijet ću iz ormarića.

On otključa »ormarić«, nali čašicu, ispi, zatim zaključa ormar, a ključ turi u džep.

— To je dosta, od jedne čašice neću crći.

— Eto, sad ste se i prodobrili — osmjehnu se Aljoša.

— Hm! Ja tebe i bez konjaka volim, a s nitkovima sam nitkov. Vanjka ne ide u Čermašnju — zašto? Mora da uhodi: neću li mnogo dati Grušenjki ako dođe. Svi su podlaci! I Ivana ne priznajem uopće, neću da znam za nj. Na koga se izmetnuo! Ni traga od naše duše. I kao da ću mu nešto ostaviti? Ni oporuke neću ostaviti, znajte to. A Mićku ću zgnječiti, kao žohara. Ja gazim žohare noću papučom: čisto pukne, kad na nj staneš. Puknut će i tvoj Mićka. Mićka je zato *tvoj* jer ga voliš. Eto, ti ga voliš, a ja se ne bojim što ga ti voliš. A kada bi ga Ivan volio, ja bih se bojao za se što ga on voli. Ali Ivan nikoga ne voli. Ivan nije naš čovjek, takvi ljudi kao što je Ivan nisu naši ljudi, to je uzvitlana prašina. Pirne vjetar, i prašine nestane. Jučer mi je glupost pala na pamet kada sam ti rekao da dođeš danas: htio sam od tebe nešto o Mićki saznati, bi li, naime, on, prosjak i nevaljalac, htio odavde otići, na pet godina, a još bolje na trideset i pet godina, ali bez Grušenjke, i nje se potpuno odreći kad bih mu sad izbrojio tisuću, pa i dvije, a?

— Ja ću... ja ću ga pitati... — promrmlja Aljoša. — Ako bi sve tri tisuće, onda će, možda, on...

— Lažeš! Sada ne treba pitati, ništa ne treba! Predomislio sam se. Jučer mi se ta budalaština zbog moje gluposti u tikvu zabila. Ništa ne dam, ni mrvice, meni su samom moji novci potrebni — zamahnu starac rukom. — I bez toga ću ga kao žohara zgnječiti. Ne kazuj mu ništa, jer će se onda još nadati. Pa i ti nemaš kod mene nikakva posla, odlazi. Hoće li poći za nj ili neće ta njegova zaručnica, Katerina Ivanovna, koju je sve vrijeme preda mnom tako brižno krio? Ti si bio, čini se, jučer kod nje?

— Ona ga neće nipošto ostaviti.

— Te nježne gospođice i vole takve bekrije i nitkove! Kažem ti, te su blijede gospođice đubretare; to, i ništa drugo... Eh! Da mi je njegova mladost i moje nekadašnje lice (jer sam bio ljepši od njega u dvadeset i osmoj godini), ja bih isto tako kao i on pobjeđivao. On je nitkov! A Grušenjku ipak neće dobiti! U blato ću ga zgnječiti.

On se opet razbjesni pri posljednjim riječima.

— Tornjaj se i ti, danas nemaš kod mene nikakva posla — reče on oporo.

Aljoša priđe da se s njim oprosti i poljubi ga u rame.

— Čemu to? — začudi se donekle starac. — Ta još ćemo se vidjeti. Ili misliš da se nećemo vidjeti?

— Nije to, ja sam to slučajno.

— Dobro, dobro, i ja sam to onako ... — gledaše u njega starac. — Čuješ li, čuješ li — viknu on za njim — dođi opet što prije, na riblju čorbu, spremit ću riblju čorbu, odličnu, ne kao ovu današnju, svakako dođi! Sutra, čuješ li, sutra dođi!

Jedva što Aljoša izađe iz sobe, a on opet priđe ormaru i iskapi još pola čaše.

— Više neću! — promrmlja on zastenjavši, opet zaključa ormar, turi ključ u džep, zatim pođe u spavaću sobu te se iscrpljen izvali na postelju i u tren oka zaspa.

III

SPETLJAO SE S ĐACIMA

»Bogu hvala što me nije zapitao za Grušenjku«, pomisli sad Aljoša, odlazeći od oca i uputivši se kući gospođe Hohlakove, »onda bih mu, vjerojatno, morao pričati o jučerašnjem sastanku s Grušenjkom.« Aljošu zaboli kad se sjeti da su borci preko noći prikupili nove snage, a srca im se u toku dana opet skamenila: »Otac je razdražen i bijesan, on je nešto smislio i toga se drži. A Dmitrij? I on je također preko noći postao odlučniji, i on je sigurno također razdražen i ljutit, i dakako, da je i on također nešto smislio ... O, bezuvjetno se moram danas naći s njime, pošto-poto ...«

Ali Aljoši nije bilo suđeno da dugo razmišlja: usput nenadano doživje nešto što, naoko, nije bilo osobito važno, ali ga veoma iznenadi. Jedva što je bio prošao trg i skrenuo u pobočnu uličicu, pa se nađe u Mihajlovskoj ulici, paralelnoj s glavnom ulicom, od koje ju je dijelio jedino kanal (sav naš grad ispresijecan je kanalima), spazi dolje pred mostićem malu skupinicu

đaka, sve malih dječaka od devet do najviše dvanaest godina. Išli su kući iz škole s torbacima na leđima, drugi s kožnatim torbicama koje su im na remenu visile preko ramena, jedni samo u kaputićima, a drugi u ogrtačima, a neki u visokim, na goljenicama naboranim čizmama, u kakvim osobito vole da paradiraju mali dječaci koje maze njihovi bogati očevi. Cijela je skupina o nečem živahno raspravljala, očito su se o nečem dogovarali. Aljoša nije nikad mogao ravnodušno proći pored djece, a to je isto već i u Moskvi radio, mada je najviše volio djecu od tri godine ili oko tri godine, ali su mu se i đaci od deset do jedanaest godina neobično sviđali. I zato mu se odjedanput prohtjede, iako je bio sad vrlo zabrinut, da im priđe i da se s njima porazgovori. Prilazeći im, on se zagleda u njihova rumena, živahna lišca, i spazi odjedanput da svaki dječak drži u ruci kamen, a neki i po dva. Preko kanala, nekih trideset koračaja od skupine, stajao je kraj plota još jedan dječak, također đak i također s torbicom o boku, naoko od svojih deset godina, a možda i nešto manje, blijed, bolešljiv i sjajnih očica. On je pažljivo i ispitujući motrio skupinu od šest đaka, očito njegovih drugova, s kojima je maloprije izašao iz škole, ali s kojima je očito bio u zavadi. Aljoša priđe, obrati se jednom kuštravom, plavokosom, rumenom dječačiću u crnu kaputu, premjeri ga i reče:

— Kad sam ja nosio ovakvu torbu kao što je vaša, onda smo je nosili s lijeve strane da se može desna ruka lako zavući u nju; a vaša torba visi o desnom ramenu, i vama je nezgodno zavući ruku u torbu.

Aljoša je otpočeo otvoreno bez svakog namjernog lukavstva tom ozbiljnom napomenom, jer odrastao čovjek i ne smije otpočeti drukčije ako hoće odmah steći povjerenje djeteta, a osobito cijele skupine djece. Mora se, naime, početi ozbiljno i poslovno, kao da si im ravan; Aljoša je to shvaćao instinktivno.[1]

— Ali je on ljevak — odgovori odmah drugi, snažan i zdrav jedanaestogodišnji dječak.

Ostala petorica dječaka upriješe oči u Aljošu.

[1] To je bio uobičajeni način Fjodora Mihajloviča kad je morao razgovarati s djecom. Šetajući po Staroj Rusi, Fjodor Mihajlovič je često razgovarao s nepoznatom djecom, i djeca su kasnije sama dolazila k njemu s različitim pitanjima — toliko im je povjerenja uspio uliti. (Napomena A. G. Dostojevske.)

U taj tren doleti kamen do skupine i, okrznuvši malo malog ljevaka, proletje dalje, mada je bio bačen vješto i snažno. Bacio ga je onaj dječak s onu stranu kanala.

— Udri ga, gađaj u njega, Smurove! — zavikaše svi.

Ali Smurov (ljevak) nije ionako dopustio da čekaju, nego odmah uzvrati: on baci kamen na dječaka s onu stranu kanala, ali promaši: kamen udari o zemlju. Dječak s onu stranu kanala baci odmah drugi kamen put skupine, ali ovaj put ravno u Aljošu, i udari ga dosta snažno u rame. Dječak s onu stranu kanala imao je pune džepove kamenja. To se vidjelo iz daljine od trideset koračaja, jer su mu se toliko bili napeli džepovi ogrtačića.

— To je on u vas, u vas, namjerno u vas gađao. Niste li vi Karamazov, Karamazov? — povikaše dječaci, kikoćući se. — E, a sad svi odjedanput po njemu, udri!

I odjedanput poleti šest kamenova iz skupine. Jedan pogodi dječaka u glavu, i on pade, ali u tren oka skoči i stane bijesno uzvraćati kamenje u skupinu. Otpoče s obje strane neprekidno nabacivanje, jer su i mnogi u skupini imali u pripremi pune džepove kamenja.

— Šta radite! Nije li vas stid, gospodo! Šestorica na jednoga, ta vi ćete ga ubiti! — povika Aljoša.

On istrča naprijed i stade pred kamenje što je letjelo da sobom zakloni dječaka s onu stranu kanala. Dva-tri dječaka na časak prestadoše bacati.

— On je sam prvi počeo! — viknu dječak u crvenoj košulji razdraženim djetinjim glasom. — On je nitkov, čas prije je u razredu Krasotkina nožem parnuo, krv mu je potekla. Samo što Krasotkin nije htio da tuži, a onog treba izbiti...

— Zašto? Sigurno ga vi bockate?

— Eto, opet vam je jedan kamen u leđa bacio. On vas pozna — zavikaše djeca. — Sada gađa u vas, a ne u nas. De, svi opet po njemu, Smurove, nemoj da promašiš!

I opet otpoče nabacivanje, ali ovaj put vrlo ozbiljno. Dječaka s onu stranu kanala udari kamen u prsa: on vrisnu, stade plakati i potrča uza stranu, u Mihajlovsku ulicu. U skupini zagalamiše: »Aha, uplašio se, bježi, likov ispirač!«

— Vi još ne znate, Karamazove, koliko je on podao, malo je da ga ubiješ — ponavljaše dječak u kaputiću, vatrenih očiju i očito najstariji.

— A kakav je on? — zapita Aljoša. — Je li tužibaba?

Dječaci se podrugljivo zgledaše.

— I vi ćete, je li, onamo u Mihajlovsku? — produži isti dječak. — Onda ćete ga stići. Eno, vidite, zastao je opet, čeka i u vas gleda.

— U vas gleda, u vas gleda! — prihvatiše dječaci.

— Onda ga zapitajte da li voli raščihan kupaonički likov ispirač. Čujte, tako ga pitajte.

Razlijegnu se opći smijeh. Aljoša gledaše u njih, a oni u njega.

— Nemojte ići, on će vas udariti — viknu Smurov opominjući ga.

— Gospodo, ja ga neću pitati za ispirač, jer ga vi time sigurno bockate, ali ću doznati zašto ga toliko mrzite...

— Doznajte, doznajte — nasmijaše se dječaci.

Aljoša prijeđe mostić i pođe uza stranu, pored ograde, ravno prema omraženom dječaku.

— Pazite — vikahu za njim dječaci, opominjući ga — on se vas ne boji i odjedanput će vas ubosti krišom... kao Krasotkina.

Dječak ga je čekao, ne mičući se s mjesta. Kad je Aljoša prišao sasvim blizu, ugleda pred sobom dijete, koje nije bilo starije od devet godina, slabo i nedoraslo, blijeda, mršava i dugoljasta lišca, krupnih crnih očiju koje su pakosno gledale u njega. Bio je odjeven u prilično iznošen stari ogrtač, koji mu je nakazno stajao, jer ga bijaše prerastao. Gole ruke stršile su iz rukava. Na desnom koljenu hlača imao je veliku rupu, očito crnilom dobro premazanu. Oba nabrekla džepa njegova ogrtača bila su puna puncata kamenja. Aljoša zasta na dva koraka pred njim i gledaše ga upitno. Dječak je odmah poznao po Aljošinim očima da ga on neće tući, te popusti u borbenosti i čak sam prvi progovori:

— Ja sam sam, a njih je šest... Sam ću ih sve izlupati — reče odjedanput, a oči mu sijevnuše.

— Vas je jedan kamen sigurno dobro udario — napomenu Aljoša.

— A ja sam Smurova u glavu pogodio! — uzviknu dječak.

— Oni su rekli da vi mene poznajete, pa zašto ste se onda na mene kamenjem nabacivali? — zapita Aljoša.

Dječak ga mračno pogleda.

— Ja vas ne poznajem. Zar vi mene poznajete? — pitaše Aljoša dalje.

— Okanite me se! — iznenada viknu dječak razdraženo, ali se ipak ne mače s mjesta, kao da nešto očekuje, te opet pakosno sijevnu očima.

— Dobro, idem — reče Aljoša — tek ja vas ne poznajem i ne bockam. Oni su mi rekli kako vas bockaju, ali ja vas neću bockati. Zbogom.

— Kaluđer u garniturskim hlačama! — ciknu dječak, prateći Aljošu istim onim pakosnim i izazivačkim pogledom, te se odmah ispravi, računajući da će sad Aljoša sigurno nasrnuti na nj, ali se Aljoša samo osvrnu, pogleda ga i pođe dalje. Ali jedva što je triput zakoračio, kad se dječak za njim baci najkrupnijim šljunkom što ga je imao u džepu i snažno ga udari u kičmu.

— Pa s leđa? Oni su, dakle, istinu rekli da vi napadate iz potaje? — okrenu se opet Aljoša, ali sad dječak u bijesu ponovo baci kamen na Aljošu, i to pravo u lice, ali je Aljoša uspio da se makne za vremena, i kamen ga pogodi u lakat.

— Kako vas nije sram! Šta sam vam učinio? — povika on. Dječak je šutio i prkosno iščekivao da će tek sad Aljoša nesumnjivo nasrnuti na nj, ali kad je vidio da ga ovaj čak ni sad ne napada, on se sasvim razbjesni kao zvijer, skoči s mjesta te pojuri sam na Aljošu, i on nije dospio još ni da se makne, kada ga pakosni dječak, sagnuvši glavu, ščepa objema rukama za lijevu ruku i snažno ugrize za srednji prst. On se upio u njega zubima i nije ga ispuštao desetak sekundi. Aljoša vrisnu od bola i trzaše iz sve snage prst. Dječak ga najzad ispusti i odskoči na prijašnju udaljenost. Prst je bio dobrano izgrižen, kod samog nokta, duboko, do kosti; briznu krv. Aljoša izvadi rubac te njim čvrsto poveza ranjenu ruku. Povezivao ju je gotovo cijelu minutu, a dječak je i dalje stajao i čekao. Najzad podiže Aljoša prema njemu svoj mirni pogled.

— Pa dobro — reče on — vidite li kako ste me strašno ujeli, ali vam je sad, vjerojatno, dosta, je li tako? A sad mi recite šta sam vam ja učinio?

Dječak ga pogleda u čudu.

— Iako vas ne poznajem, te vas prvi put danas vidim — produži Aljoša isto tako mirno — ipak ne može biti da vam nisam ništa učinio, jer me ne biste uzalud tako strašno mučili. Recite, dakle, šta sam učinio i šta sam vam skrivio?

Dječak mjesto odgovora iznenada udari u glasan plač i pobježe od Aljoše. Aljoša pođe za njim u Mihajlovsku ulicu, i još je dugo vidio kako dječak u daljini trči, ne usporujući

trčanja, ne osvrćući se i sigurno jaučući glasno. On čvrsto odluči da će, čim samo ugrabi vremena, potražiti dječaka i razjasniti tu zagonetku, koja ga je silno potresla. Sada nije imao za to vremena.

IV

KOD HOHLAKOVIH

On je naskoro stigao do kuće gospođe Hohlakove, do kuće od kamena, njene, jednokatne, lijepe, jedne od najljepših kuća u našem gradu. Mada je gospođa Hohlakova boravila većinom u drugoj guberniji, gdje je imala vlastelinstvo, ili u Moskvi, gdje je imala vlastitu kuću, ipak je i u našem gradu imala svoju kuću, koju je naslijedila od otaca i djedova. Pa iako je vlastelinstvo što ga je imala u našem kotaru bilo najveće od sva tri njena vlastelinstva, ona je dosad dolazila malokad u našu guberniju. Ona je istrčala pred Aljošu čak u predsoblje.

— Dobiste li, dobiste li pismo o novom čudu? — progovori ona brzo i nervozno.

— Jest, dobio sam.

— Jeste li razglasili, pokazali svima? On je materi sina vratio!

— On će danas umrijeti — reče Aljoša.

— Čula sam, znam, o, kako želim da se s vama porazgovorim! S vama ili s kim drugim o svemu tome. Ne, s vama, s vama! I kako mi je žao što ga ne mogu nikako vidjeti! Cijeli je grad uzbuđen, svi nešto očekuju. Ali sada ... znadete li da je sad kod nas Katerina Ivanovna?

— E, baš sreća — uskliknu Aljoša. — Eto, sastat ću se s njom kod vas, jer mi je jučer rekla da joj svakako dođem danas.

— Sve znam, sve znam. Čula sam sve podrobno što se jučer desilo kod nje ... i o svima tim užasima s onim ... stvorenjem. *C'est tragique*[1], i ja bih na njenu mjestu — ne znam

[1] To je potresno.

šta bih učinila na njenu mjestu! Pa kakav je taj vaš brat Dmitrij Fjodorovič — o, bože, Alekseju Fjodoroviču, ja se zaplećem. Zamislite: ondje sjedi vaš brat, to jest, ne onaj, ne užasni, jučerašnji, već drugi, Ivan Fjodorovič, sjedi i razgovara s njom; njihov je razgovor svečan... I kad biste mogli samo povjerovati što se sada među njima događa — ta to je užasno, to je, kažem vam, lom, to je strašna bajka u koju je nemoguće povjerovati: oboje se ubijaju, ne znam zašto, sami znaju zašto i sami uživaju u tome. Ja sam vas čekala! Ja sam žudjela za vama! A što je glavno, ja to ne mogu da podnesem. Odmah ću vam sve ispričati, a sad nešto drugo i najglavnije — ah, čak sam zaboravila da je to najglavnije, ah, čak sam zaboravila da je to najglavnije: recite zašto je Lise dobila histeričan napad? Tek što je čula da vi dolazite, a nju spopala histerija!

— Maman, vas je sad spopala histerija, a ne mene — zacvrkuta odjedanput iz susjedne sobe glasić Lise kroz pukotinu na vratima. Pukotinica je bila sasvim mala, a glasić isprekidan, na dlaku onakav kao kad nekome dođe da se od srca nasmije, te se upinje da priguši smijeh. Aljoša je odmah spazio tu pukotinicu, a sigurno ga je Lise iz svojih kolica promatrala kroz nju, ali to on nije mogao vidjeti.

— Ne bi bilo nikakvo čudo, Lise, nikakvo čudo... od tvojih kaprica dobit ću i ja histeriju, a, uostalom, ona je tako bolesna, Alekseju Fjodoroviču, svu noć je bila tako bolesna, u vatri, jecala je! Jedva sam dočekala jutro i Gercenštubea. On kaže da ništa ne može da shvati i da treba pričekati. Kad god dođe taj Gercenštube, uvijek kaže da ništa ne može da shvati. Čim ste vi prišli kući, ona je ciknula i pala u nesvijest i naložila da je prevezu ovamo u njenu prijašnju sobu...

— Mama, nikako nisam znala da dolazi, i nisam htjela zbog njega da prijeđem u ovu sobu.

— To već nije istina, Lise, Julija je dotrčala da ti kaže da Aleksej Fjodorovič dolazi. Ti si je postavila da stražari.

— Draga i predraga majko, to je od vas strašno neoštroumno. A ako hoćete da popravite i da kažete odmah nešto vrlo pametno, onda recite, mila majko, milostivom gospodaru Alekseju Fjodoroviču, koji je ovaj čas ušao, da je on već time dokazao da nije oštrouman kad se odlučio da dođe danas, poslije svega onog jučerašnjeg i uza sve to što ga ismjehuju.

— Lise, ti sebi i suviše mnogo dopuštaš, i uvjeravam te da ću najzad poseći za strožim mjerama. Tko njega ismjehava, ta

meni je drago što je došao, jer mi je neophodno potreban. Oh, Alekseju Fjodoroviču, ja sam neobično nesretna!

— Pa šta vam je, majko draga?

— Ah, te tvoje kaprice, Lise, tvoja kolebljivost, tvoja bolest, ova strašna noć u vatri, vječno taj užasni Gercenštube, što je glavno, vječno, vječno i vječno! I, najzad, sve, sve... I najzad, čak i to čudo! O, kako me je začudilo, kako me je potreslo to čudo, Alekseju Fjodoroviču! I sada ta tragedija ondje u gostinskoj sobi koju ne mogu podnijeti, ne mogu, unaprijed vam velim da ne mogu. Možda je to komedija, a ne tragedija. Recite, hoće li starac Zosima živjeti do sutra, hoće li živjeti? O bože moj! Šta mi je! Svaki čas sklapam oči i vidim da je sve glupost, sve glupost.

— Lijepo bih vas molio — prekinu je odjedanput Aljoša — da mi dadete kakvu čistu krpicu da povežem prst. Dobro sam ga oderao i strašno me sad boli.

Aljoša razveza svoj ugriženi prst. Rubac je bio jako natopljen krvlju. Gospođa Hohlakova vrisnu i zažmiri.

— Bože, kakva rana, to je strašno.

A Lise, čim spazi kroz pukotinu Aljošin prst, odmah širom otvori vrata.

— Ulazite, ulazite — viknu ona snažno i zapovjednički — ali sad već bez gluposti! O bože, što ste stajali i šutjeli toliko vremena? Mogao je izgubiti svu krv, mama! Otkuda ta rana, šta se desilo? Najprije vode, vode! Mora se rana isprati, naprosto uroniti u studenu vodu da prestanu bolovi, i držati, neprestano držati... Brže, brže vode, mama, u umivaoniku. Ta brže — završi nervozno. Ona bijaše kao izbezumljena; Aljošina ju je rana prenerazila.

— Ne bismo li poslali po Gercenštubea? — uskliknu gospođa Hohlakova.

— Mama, vi ćete me ubiti. Vaš će Gercenštube doći i reći da ne može shvatiti! Vode, vode! Mama, boga radi, odlazite sami, požurite Juliju koja se negdje zaglibila i nikad ne dolazi brzo. Ali brže, mama, inače ću umrijeti...

— Ta to su sitnice! — uzviknu Aljoša uplašivši se njihova straha.

Julija dotrči s vodom. Aljoša umoči prst u vodu.

— Mama, zaboga, donesite šarpije, šarpije i one ljute mutne vode za rane, ta kako se zove! Mi je imamo, imamo, imamo... Mama, vi znate gdje je boca, u vašoj spavaćoj sobi u ormariću nadesno, ondje je poveća boca i šarpija...

— Odmah ću sve donijeti, Lise, samo ne viči i ne uznemiruj se. Vidiš kako Aleksej Fjodorovič junački podnosi svoju nesreću. I gdje ste se mogli tako užasno raniti, Alekseju Fjodoroviču?

Gospođa Hohlakova žurno izađe. Lise je samo to i čekala.

— Najprije odgovorite na pitanje — progovori ona Aljoši brzo — gdje ste se to tako izvoljeli raniti? A poslije ću se već razgovarati s vama o nečem sasvim drugom. Onda?

Aljoša je instinktivno osjećao da je njoj vrijeme do povratka materina dragocjeno — te joj brzo, ispustivši i skrativši štošta, ali ipak točno i jasno, ispriča o svom zagonetnom susretu s đacima. Saslušavši ga, Lise pljesnu rukama:

— Je li moguće, je li moguće da se vi, pa još u ovoj haljini, petljate s deranima — povika ona ljutito kao da ima neko pravo nad njim. — Napokon, vi ste i sami deran, najmanji deran kakav samo može da postoji! Međutim, svakako, na bilo koji način saznajte za tog nevaljalog dječaka i recite meni, jer tu je neka tajna. Sada drugo, ali najprije pitanje: možete li vi, Alekseju Fjodoroviču, unatoč bolovima govoriti o savršenim tričarijama, ali govoriti pametno?

— Mogu svakako, a sad me toliko i ne boli.

— To je zato što je prst u vodi. Voda se mora odmah promijeniti jer se začas ugrije. Julija, odmah donesi komad leda iz podruma i drugi umivaonik s vodom. Eto, ona je sad otišla, a ja prelazim na glavno: izvolite mi odmah, dragi Alekseju Fjodoroviču, vratiti moje pismo što sam vam jučer poslala — odmah, jer ovaj čas može doći mama, a ja neću...

— Pismo nije u mene.

— Nije istina, ono je u vas. Ja sam znala da ćete vi tako odgovoriti. Ono je u vas, u ovom džepu. Svu sam se noć neobično kajala zbog te lude šale. Vratite pismo odmah, dajte ga!

— Ostavio sam ga ondje.

— Nećete me valjda držati za djevojčicu, za malu — maljucnu djevojčicu, nakon moga pisma i ove glupe šale! Ja vas molim da mi oprostite tu glupu šalu, ali pismo mi svakako donesite, ako nije zbilja u vas — još danas donesite svakako, svakako!

— Danas ne mogu jer idem u manastir i neću vas moći pohoditi dva-tri, a možda i četiri dana, jer starac Zosima...

— Četiri dana, kakva glupost! Čujte, vi ste mi se sigurno valjano smijali, nije li istina?

— Nisam vam se uopće smijao.

— A zašto?

— Jer sam zaista u sve povjerovao.

— Vi me vrijeđate!

— Nikako. Čim sam pročitao, odmah sam pomislio da će tako sve i biti, jer ja moram odmah otići iz manastira čim starac Zosima umre. Zatim ću produžiti studije i položiti ispit, a kada dođe određeni rok, mi ćemo se uzeti. Ja ću vas voljeti. Iako nisam još imao vremena da razmišljam, ali sam pomislio da neću naći bolje žene od vas. A meni naređuje starac da se oženim...

— Ali ja sam bogalj, mene u kolicima voze! — nasmija se Lise, a rumenilo joj se prosu po obrazima.

— Vozit ću vas u kolicima, ali sam uvjeren da ćete vi dotle ozdraviti.

— Ta vi ste ludi — progovori Lise razdraženo. — Iz takve šale izvedoste takvu glupost... Ah, evo i mame, možda baš u dobar čas. Mama, vi uvijek zakasnite, kako možete tako dugo izbivati. Evo i Julije s ledom.

— Ah, Lise, ne viči, glavno je — ne viči. Meni od te vike... A šta sam mogla uraditi... kad si ti šarpiju na drugo mjesto turila... Tražila sam, tražila... Sumnjam da si to namjerno učinila.

— Ta nisam mogla znati da će doći nagrižena prsta, a možda bih inače zbilja namjerno učinila. Anđele, majko, vi počinjete govoriti neobično oštroumno.

— Neka je i oštroumno, ali šta ja osjećam, Lise, zbog prsta Alekseja Fjodorovića i svega ovoga! Ah, dragi Alekseju Fjodoroviču, mene ne ubijaju pojedinosti, ni nekakav Gercenštube, već sve skupa, sve u cjelini, eto šta ja ne mogu podnositi.

— Dosta je, mama, dosta o Gercenštubeu — veselo se smijaše Lise. — Dederte brže šarpiju i vodu. To je naprosto olovna voda, Alekseju Fjodoroviču, sada sam se sjetila kako se zove, ali je divna voda. Zamislite, mama, on se usput pobio s dječurlijom na ulici, i jedan ga je deran ujeo, de, pa nije li on sam mali, majušni čovječac, i može li se on, mama, poslije toga oženiti, zamislite, mama, da se ženi. Zamislite da je on oženjen, ta ne bi li to bilo smiješno, ne bi li to bilo užasno?

I Lise se neprestano smijala svojim nervoznim sitnim smijehom i lukavo gledala Aljošu.

— Pa, kako da se ženi, Lise, i kakve to ima veze sa ženidbom? To je sasvim neumjesno od tebe... jer taj je dječačić bio možda bijesan.

— Ah, mama, zar ima bijesnih dječaka?

— Zašto ne bi bilo, Lise, kao da sam glupost rekla. Vašeg je dječaka ugrizlo bijesno pseto, i on je pobjesnio, pa će i on ugristi nekog iz svoje okoline. Kako vam je dobro povezala, Alekseju Fjodoroviču, ja ne bih tako umjela. Osjećate li sada bolove?

— Sad tek malo.

— A ne bojite li se vode? — zapita Lise.

— Onda, dosta je, Lise, ja sam možda zbilja brzopleto rekla o bijesnom dječaku, a ti izvodiš dalje. Čim je Katerina Ivanovna čula da ste došli, Alekseju Fjodoroviču, odmah je dotrčala do mene, željno vas čeka, željno čeka.

— Ah, mama! Odlazite sami onamo, on ne može sada ići, boli ga strašno.

— Ni najmanje ne boli, i mogu lako ići... — reče Aljoša.

— Kako? Vi odlazite? Takvi ste vi? Takvi ste vi!

— Pa zašto? Kada svršim ondje, opet ću doći, i možemo se opet razgovarati koliko vas volja. A ja bih neobično želio da se što prije vidim s Katerinom Ivanovnom, jer svakako želim da se danas što je moguće prije vratim u manastir.

— Mama, zgrabite ga i odvedite što prije. Alekseju Fjodoroviču, ne žurite se meni poslije razgovora s Katerinom Ivanovnom, već otiđite ravno u svoj manastir. Sretan vam put! A ja ću spavati jer nisam svu noć spavala.

— Ah, Lise, to se ti samo šališ, ali kako bi bilo da zbilja zaspiš? — uskliknu gospođa Hohlakova.

— Ja ne znam čime sam... Ostat ću još tri minute, ako hoćete i pet — promrmlja Aljoša.

— Čak i pet! Ta vodite ga, mama, brže, ovo je čudovište.

— Lise, ti si poludjela. Idemo, Alekseju Fjodoroviču, ona je danas suviše mušičava, bojim se dražiti je. O, nevolja je s nervoznom ženom, Alekseju Fjodoroviču. A možda je ona zbilja htjela da spava u vašoj nazočnosti. Kako ste je vi to samo tako brzo uspavali, i kako je to lijepo!

— Ah, mama, kako ste opet nešto zgodno rekli, poljubit ću vas, majčice, za to.

— A i ja tebe. Lise. Čujte, Alekseju Fjodoroviču — progovori gospođa Hohlakova tajanstveno i brzim šapatom, odlazeći s Aljošom. — Neću da bilo što sugeriram, ni da podižem

zavjese, ali ćete ući i sami vidjeti sve što se ondje događa; to je užas, najfantastičnija komedija: ona voli vašeg brata Ivana Fjodoroviča, i uvjerava na sve moguće načine sama sebe da voli vašeg brata Dmitrija Fjodoroviča. To je strašno! I ja ću ući s vama i, ako me ne potjeraju, ostat ću do kraja.

V

LOM U GOSTINSKOJ SOBI

Ali je razgovor u gostinskoj sobi bio već pri kraju: Katerina Ivanovna bila je vrlo uzbuđena, iako je naoko bila odlučna. U onom trenutku kada uđoše Aljoša i gospođa Hohlakova, Ivan Fjodorovič se već dizao da ode. Lice mu je bilo ponešto blijedo, i Aljoša ga je uznemiren pogledao. Posrijedi je bilo da se sada ovdje rješavala jedna od Aljošinih sumnja, jedna zagonetka koja ga je uznemiravala i od nekog vremena mučila. Njega su još prije mjesec dana uvjeravali, i to već nekoliko puta i s nekoliko strana, da brat Ivan voli Katerinu Ivanovnu i, što je glavno, da zaista namjerava da je »preotme« od Mitje. Sve doskora Aljoši se činilo da je to nemoguće, iako ga je neobično uznemirivalo. On je volio oba brata i bojao se tog suparništva među braćom. Međutim mu je jučer sam Dmitrij Fjodorovič iznenada otvoreno rekao da se čak raduje suparništvu brata Ivana, i da će to njemu, Dmitriju, u mnogo čemu pomoći. U čemu će mu pomoći? Hoće li se oženiti Grušenjkom? Ali je to Aljoša smatrao za nešto očajno i krajnje. Osim toga, Aljoša je nesumnjivo vjerovao sve do sinoć da Katerina Ivanovna strastveno i tvrdoglavo voli njegova brata Dmitrija — ali to je vjerovao samo do sinoć. Osim toga, njemu se, tko zna zašto, pričinjalo da ona ne može voljeti takva čovjeka kakav je Ivan, već da voli njegova brata Dmitrija, onakva kakav jest, uza svu nakaznost takve ljubavi. Ali jučer, prilikom prizora s Grušenjkom, odjedanput je izbilo nešto drugo. Od riječi »lom«, koju je maloprije izustila gospođa Hohlakova, on je čisto zadrhtao, jer je baš ove noći, kada se pred zoru upola probudio i, vjerojatno još u vezi sa svojim snom, iznenada povikao: »Lom, lom!« Svu je noć sa-

njao o jučerašnjem prizoru kod Katerine Ivanovne. I sada je Aljošu odjedanput iznenadilo otvoreno i tvrdokorno uvjeravanje gospođe Hohlakove da Katerina Ivanovna voli brata Ivana i da ona namjerno, kao da se igra, »kao da se lomi«, obmanjuje samu sebe i muči svojom usiljenom ljubavi prema Dmitriju, i to kao iz neke zahvalnosti: »A možda se zaista i nalazila prava istina baš u tim riječima!« Ali, u tom slučaju, kakav je položaj brata Ivana? Aljoša je osjećao nekako instinktivno da takav karakter, kao što je Katerina Ivanovna, mora zapovijedati, a zapovijedati bi mogla samo takvome kakav je Dmitrij, a nikako takvome kakav je Ivan. Jer bi ona mogla, najzad, jedino Dmitrija upokoriti (mada poslije dužeg vremena) »na sreću njegovu« (što je Aljoša čak i želio), ali Ivana ne bi mogla. Ivan joj ne bi nikad mogao biti pokoran, a i ta pokornost ne bi mu donijela sreće. Takav je sud stvorio Aljoša o Ivanu i nehotice. I, eto, sva ta kolebanja i razmišljanja sinula su mu i proletjela kroz mozak u trenutku kad je ulazio u gostinsku sobu. Sinula mu je još jedna misao, iznenada i snažno: »A što ako ona nikog ne voli, ni jednog, ni drugog?« Napominjem da se Aljoša gotovo stidio takvih misli i korio sebe zbog njih kada su ga, posljednjeg mjeseca, slučajno spopadale: »A što se ja razumijem u ljubav i u žene, i kako mogu ovako suditi o tome?« mislio je on i korio sebe poslije svake svoje misli i slutnje. A, međutim, nije mogao da ne misli. On je instinktivno osjećao da je sad, na primjer, to suparništvo za sudbinu njegove dvojice braće i suviše važno pitanje, o kome vrlo mnogo zavisi. »Jedan će gad pojesti drugoga gada«, izustio je jučer brat Ivan, govoreći u ljutini o ocu i o bratu Dmitriju. Dakle je brat Dmitrij u njegovim očima gad, i možda već odavno gad? Možda odonda, otkada je brat Ivan upoznao Katerinu Ivanovnu? Te su se riječi, dakako, otele jučer Ivanu nehotice, ali zato važnije što su se otele nehotice. Ako je tako, kakav može ovdje biti mir? Nisu li to, naprotiv, novi povodi za mržnju i neprijateljstvo u njihovoj porodici? A glavno je, koga da on, Aljoša, žali? I šta da poželi svakome? On voli obojicu, ali šta da poželi svakome od njih sred takvih strašnih opreka? U takvoj zbrci mogao se čovjek sasvim izgubiti, a Aljošino srce nije moglo podnositi neizvjesnosti, jer se karakter njegove ljubavi sastojao u tome da je ona uvijek bila djelotvorna. On nije mogao da voli pasivno, a kada je zavolio, odmah je i pomagao. I zato je morao sebi postaviti cilj, morao je sigurno znati šta je za svakog poje-

dinog dobro i potrebno, a kada se uvjeri o točnosti cilja — prirodno je da je morao i svakom pojedinom pomoći. Ali, mjesto određena cilja, bila je u svemu samo nejasnoća i zbrka. Maloprije je bilo rečeno: »lom«! Ali šta je on mogao shvatiti, čak iz tog loma? On ne razumije čak ni cigle riječi u cijeloj toj zbrci!

Kad je Katerina Ivanovna ugledala Aljošu, reče naglo i radosno Ivanu Fjodoroviču, koji se već bio digao sa svoga mjesta i htio da pođe:

— Još časak! Ostanite još jedan časak. Ja hoću da čujem mišljenje evo ovog čovjeka, kojemu vjerujem cijelim svojim bićem. Katerina Osipovna, ne odlazite ni vi — nadoveza ona obrativši se gospođi Hohlakovoj. Ona posadi Aljošu kraj sebe, a gospođa Hohlakova sjede njima nasuprot, uporedo s Ivanom Fjodorovičem.

— Ovdje su svi moji prijatelji, svi oni koje imam na svijetu, dragi prijatelji moji — vatreno poče ona glasom u kome su podrhtavale iskrene patničke suze, i srce je Aljošino opet bilo uz nju. — Vi ste, Alekseju Fjodoroviču, bili jučer svjedokom onog... užasa, i vidjeli kakva sam bila. Vi to niste vidjeli, Ivane Fjodoroviču, a on je vidio. Šta je on jučer pomislio o meni — ne znam, ali znam jedino to — ako se ono isto ponovi danas, sad, da ću iskazati one iste osjećaje, reći one iste riječi i napraviti iste pokrete. Vi se sjećate mojih pokreta, Alekseju Fjodoroviču, vi ste me sami sprečavali u jednom... (Kad je to rekla, ona je pocrvenjela i oči joj sijevnuše.) Velim vam, Alekseju Fjodoroviču, da se ni sa čim ne mogu pomiriti. Čujte, Alekseju Fjodoroviču, ja čak ne znam volim li sad *njega*. Ja ga sada *žalim*, a to je loše svjedočanstvo ljubavi. Kad bih ga voljela, onda ga možda ne bih sada žalila, već naprotiv, mrzila...

Glas joj zadrhta, a suzice zasjaše na trepavicama. Aljoša se strese u sebi; ova je djevojka pravedna i iskrena, pomisli on — i... ona više ne voli Dmitrija.

— Tako je, tako! — uskliknu gospođa Hohlakova.

— Strpite se, draga Katerino Osipovna, ja nisam rekla ono glavno, nisam rekla ono što sam najzad odlučila ove noći. Osjećam da je moja odluka možda užasna — za mene, ali predosjećam da je neću više promijeniti nizašto, nipošto, cijelog svog života, a tako će i biti. Moj dragi, moj dobri, moj svakidašnji i velikodušni savjetnik i duboki poznavalac srdaca i

jedini prijatelj kojega imam na svijetu, Ivan Fjodorovič, odobrava mi u svemu i hvali moju odluku... On je zna.

— Jest, ja je odobravam — izusti Ivan Fjodorovič tihim, ali krepkim glasom.

— Ali ja želim da i Aljoša (ah, Alekseju Fjodoroviču, oprostite, što sam vas nazvala naprosto Aljošom), ja želim, da mi kaže sada i Aleksej Fjodorovič pred oba moja prijatelja — imam li pravo ili nemam? Instinktivno predosjećam da ćete vi, Aljoša, brate moj dragi (jer vi ste moj brat) — produži ona svečano, uhvativši njegovu studenu ruku svojom vrelom rukom — ja predosjećam da će mi vaša odluka, vaše odobrenje, pored svih mojih muka, donijeti mir, jer ću se poslije vaših riječi stišati i primiriti — ja to predosjećam.

— Ne znam šta ćete me pitati — reče Aljoša porumenjevši u licu — samo znam da vas volim i da vam u ovom trenutku želim više sreće nego sebi samom! Ali ja se ništa ne razumijem u sve to... — pridoda on žurno.

— U svemu tome, Alekseju Fjodoroviču, u svemu tome sada je glavno — čast i dužnost, i ne znam šta još, ali nešto više, čak možda više i od dužnosti. Moje mi srce govori o tom neodoljivom osjećaju i ono me neodoljivo vuče. Sve se, uostalom, sastoji od dvije riječi, i ja sam već odlučila; ako on čak i uzme ono... stvorenje — otpoče ona svečano — kome ne mogu nikad oprostiti, *ja ga ipak neću ostaviti!* — izusti ona u nekakom lomu nekakva blijeda, patnička zanosa. — To jest, ja se neću za njim vući, izlaziti mu svaki časak na oči, mučiti ga — nipošto, ja ću otići u neki drugi grad, u koji hoćete, ali ću ga cijeloga života, cijeloga svoga života neumorno nadzirati. A kad bude s onom nesretan, a to će biti sigurno odmah, onda neka dođe meni, i u meni će naći prijatelja, sestru... Dakako, samo sestru, i to zauvijek, ali će se napokon uvjeriti da je ta sestra — zaista njegova sestra, koja ga voli i koja mu je cijeli svoj život žrtvovala. Ja ću postići, ja ću nastojati da me on najzad upozna i da mi povjeri sve bez stida — uskliknu ona kao u nekoj ekstazi. — Ja ću biti njegov bog, kome će se on moliti — jer to mi on, u najmanju ruku, duguje za svoju nevjeru i za sve ono što sam jučer pretrpjela zbog njega. I neka on zna da ću, dokle god je živ, ostati vjerna cijelog života njemu i svojoj jedanput zadanoj riječi, unatoč tome što je on bio nevjeran, te se iznevjerio. I ja ću biti... Ja ću se pretvoriti u sredstvo njegove sreće (ili kako da to kažem), u instrument, u stroj njegove sreće, i to

dokle god živi, dokle god živi, dokle god živi, pa da mu je to pred očima unapredak cijeloga života! Eto, to je moja odluka! Ivan Fjodorovič uglavnom mi odobrava.

Ona se zadihala. Ona je možda htjela da kudikamo dostojnije, vještije i prirodnije, izrazi svoju misao, ali je ispalo previše brzopleto, previše jasno. Tu je bilo mnogo mladenačke nestrpljivosti, mnogo toga je bilo tek izljev jučerašnje razdraženosti, potrebe da se pohvali, a to je ona sama osjetila. Lice joj se nekako odjedanput smrklo, a oči poprimile zao izraz. Aljoša to odmah osjeti i u srcu se njegovu pokrenu sažaljenje. A sad je, upravo u zgodan čas, i brat Ivan pridodao:

— Iznio sam samo svoje mišljenje — reče on. — Svaka bi druga žena iznijela sve ovo namješteno, izmučeno, a vi — ne. Druga ne bi imala pravo, a vi imate pravo. Ja ne znam kako da ovo obrazložim, ali ja vidim da ste posve iskreni, i zato i imate pravo.

— Ali samo u ovom trenutku... A šta je ovaj trenutak? Tek samo jučerašnja uvreda — eto šta znači ovaj trenutak — reče odjedanput gospođa Hohlakova, ne mogavši da se svlada. Ona nije, očito, htjela da se miješa u razgovor, ali nije mogla da se suspregne, nego je iznenada izrekla vrlo točnu misao.

— Tako je, tako — prekine je Ivan nekako nenadano žestoko i očito ljut što ga prekinuše — tako je, ali za drugu bi taj trenutak bio jedino jučerašnji dojam i tek samo jedan trenutak, ali, s obzirom na karakter Katerine Ivanovne, taj će trenutak trajati koliko i cijeli njen život. Što je za druge samo obećanje, to je za nju vjekovječna, teška, možda žalosna ali neprekidna dužnost. I ona će se hraniti osjećajem te izvršene dužnosti! Vaš će život, Katerino Ivanovna, prolaziti odsad u patničkom promatranju svojih osjećaja, svoga djela i jada, ali poslije će se te patnje ublažiti, i vaš će se život prometnuti u slatko promatranje jednom zauvijek izvršene čvrste i ponosne misli, zaista na svoj način ponosne, u svakom slučaju očajničke, ali koju vi izvojevaste, i svijest o tome donijet će vam najzad najpotpuniju zadovoljštinu i izmiriti vas sa svim ostalim...

On je ovo rekao neobično pakosno, očito namjerno, čak i želeći možda da sakrije svoju namjeru, to jest da ovo govori namjerno i podrugljivo.

— O, bože, kako je sve ovo pogrešno! — uskliknu gospođa Hohlakova.

— Alekseju Fjodoroviču, kažite svoje mišljenje. Neobično

mi je potrebno da znam šta ćete vi reći! — uzviknu Katerina Ivanovna i odjedanput je obliše suze. Aljoša ustade s divana.

— Nije ništa, nije ništa! — produži ona u plaču. — To je zato što sam smušena zbog prošle noći, ali pored takva dva prijatelja, kao što ste vi i vaš brat, osjećam da sam još snažna... jer znam... da me vi nećete nikad ostaviti.

— Na nesreću, ja ću morati možda već sutra otputovati u Moskvu i ostaviti vas na duže vrijeme. I to se, na žalost, ne da promijeniti... — reče odjedanput Ivan Fjodorovič.

— Sutra u Moskvu! — i lice se Katerine Ivanovne iznenada iskrivi. — Ali... ali, bože moj, kakva sreća! — povika ona u tren oka promijenjenim glasom i odjedanput zaustavi suze, tako da im nije ni traga ostalo. Što bi okom trenuo, dogodila se u njoj neobična promjena koja je neobično začudila Aljošu: mjesto jadne, uvrijeđene žene koja je u ovom času plakala u nekom lomu svojih osjećaja, pojavila se odjedanput žena koja je potpuno vladala sobom, čak, tko zna zašto, neobično zadovoljna, baš kao da se iznenada nečemu obradovala.

— O, ne mislim da je sreća što vas gubim, razumije se, nije — popravi se ona odjedanput uz ljubazan i blag smiješak. — Takav prijatelj kao što ste vi ne može to ni pomisliti. Ja sam naprotiv, i suviše nesretna što vas gubim (ona neobično brzo priđe Ivanu Fjodoroviču, uhvati ga za obje ruke i stisne ih toplo); ali, evo, u čemu je sreća, o čemu ćete sada moći osobno obavijestiti u Moskvi tetku i Agašu o mom položaju, o mom sadašnjem užasu, dakako, potpuno otvoreno samo Agašu, a štedeći dragu tetku, onako kako najbolje umijete. Vi ne možete ni zamisliti kako sam bila jučer i jutros nesretna, ne znajući kako da im napišem to užasno pismo... jer to se u pismu ne da nikako i nipošto opisati... Sada ću ga lako napisati, jer ćete biti ondje nazočni i sve im objasniti. O, kako mi je drago! Ali se samo tome radujem, vjerujte mi. A vas, dakako, ne može nitko nadomjestiti. Idem odmah da napišem pismo — završi ona odjedanput i čak već zakorači da pođe iz sobe.

— A Aljoša? A mišljenje Alekseja Fjodoroviča, koje ste svakako htjeli da čujete? — povika gospođa Hohlakova. U njenim riječima zazvuča nešto zajedljivo i jetko.

— Ja nisam to zaboravila — zastade odjedanput Katerina Ivanovna. — I zašto ste tako neprijateljski raspoloženi prema meni u ovom času, Katerino Osipovna? — zapita ona gorko i vrlo prijekorno. — Šta sam rekla, kod toga i ostajem. Potrebno mi je njegovo mišljenje, i još više: treba mi njegova

odluka! Kako on rekne, onako će biti — eto, koliko sam, naprotiv, željna da čujem vaše riječi, Alekseju Fjodoroviču. Ta šta vam je?

— Nikad nisam mislio i nikako ne mogu to da zamislim! — uskliknu iznenada Aljoša tužno.

— Što, što?

— On odlazi u Moskvu, a vi povikaste da se radujete — to ste vi namjerno uzviknuli! A poslije ste odmah rekli da se ne veselite tome već da, naprotiv, žalite što ... gubite prijatelja ... ali i to ste namjerno odigrali ... odigrali kao u kazalištu u komediji!

— U kazalištu? Kako? Šta to znači? — uskliknu Katerina Ivanovna neobično začuđena, planuvši i spustivši obrve.

— Ma koliko tvrdili da žalite za njim kao prijateljem, ipak mu tvrdite u oči da ste sretni što odlazi — reče Aljoša gotovo se gušeći. On je stajao kraj stola i nije sjedao.

— Ne razumijem o čemu to govorite ...

— I sam ne znam ... Kao da me je odjedanput nešto prosvijetlilo ... Ja znam da se ne izražavam dobro, ali ću ja ipak sve kazati — produži Aljoša istim uzdrhtalim i isprekidanim glasom. — Moje prosvjetljenje sastoji se u tome da vi mog brata Dmitrija, možda, nikako i ne volite ... od samog početka ... A i brat Dmitrij, možda, ne voli također vas uopće ... od samog početka ... nego vas samo poštuje. Ja zbilja ne znam kako sve ovo smijem sada da kažem, ali nekome moram istinu reći ... jer ovdje neće nitko istine da kaže.

— Kakvu istinu? — povika Katerina Ivanovna i nešto histerično zazvuča u njenu glasu.

— A eto kakvu — prošapta Aljoša brzopleto. — Zovnite odmah Dmitrija — ja ću ga naći — i neka on dođe ovamo, uzme vas za ruku, zatim neka uzme za ruku brata Ivana i spoji vaše ruke. Jer vi mučite Ivana samo zato što ga volite ... a mučite ga zato jer Dmitrija volite lomeći se ... jer ga ne volite istinski ... i jer ste tako uobrazili sebi ...

Aljoša zape i zašutje.

— Vi ... vi ... vi ste mala bena,[1] eto što ste! — odbrusi odjedanput Katerina Ivanovna poblijedjela lica i usana is-

[1] U originalu: jurodivi; ruski puk zove tako ljude koji su ludi od rođenja jer vjeruje da imaju sposobnost proricanja.

krivljenih od bijesa. Ivan se Fjodorovič iznenada nasmija i usta. Šešir mu je bio u rukama.

— Ti si se prevario, Aljoša — progovori on, a lice mu poprimi takav izraz, kakav nije Aljoša još nikad vidio u njega, izraz neke mladićke iskrenosti i snažne, neodoljive otvorenosti. — Katerina Ivanovna me nije nikad voljela. Ona je cijelo vrijeme znala da je ja volim, mada joj nisam nikad ni riječi spominjao o svojoj ljubavi — ona je to znala, ali me nije voljela. A, također, ni prijatelj joj nisam nikad bio, ni jedan jedini dan: oholoj ženi nije bilo potrebno moje prijateljstvo. Držala me je kod sebe da mi se neprestano sveti. Ona se osvećivala meni i na meni za sve uvrede koje je neprekidno za sve to vrijeme podnosila od Dmitrija, uvrede koje su počele od prvog njihova susreta. Jer je prvi njihov susret ostao u njenu srcu kao uvreda. Eto kakvo je njeno srce! Za sve to vrijeme nisam ništa drugo radio nego slušao o njenoj ljubavi prema njemu. Sad odlazim, ali znajte, Katerino Ivanovna, da vi zaista volite jedino njega. I šta vas više vrijeđa, to ga volite sve više i više. Eto, zato se vi i lomite. Vi ga volite baš onakva kakav je, vi ga volite što vas vrijeđa. Kad bi se on popravio, vi biste ga odmah odbacili i prestali uopće voljeti. Ali vam je on potreban da možete neprekidno promatrati svoju junačku vjernost, a njega prekoravati zbog nevjere. I sve zato jer ste oholi. O, u tome ima mnogo potištenosti i poniženja, a sve zbog oholosti. Ja sam i odviše mlad i odviše sam vas žarko volio. Ja znam da vam ne bih smio ovo govoriti, da bi bilo od mene mnogo dostojanstvenije da vas jednostavno ostavim; a i za vas ne bi bilo toliko uvredljivo. Ali ja odlazim daleko i neću se nikad vratiti. Odlazim zauvijek. Neću da budem pored loma... Uostalom, ne znam više govoriti, sve sam rekao... Zbogom, Katerino Ivanovna, vi se ne možete na mene ljutiti, jer sam ja stoput jače od vas kažnjen: kažnjen sam već time što vas neću nikad vidjeti. Zbogom. Ne treba mi vaša ruka. I suviše ste me svjesno mučili da bih vam mogao u ovom trenutku oprostiti. Poslije ću oprostiti, a sada mi ne treba vaša ruka

Den Dank, Dame, begehr ich nicht[1]

[1] Zahvalnosti, gospođo, ne tražim! — Jedan od posljednjih stihova Schillerove balade »Rukavica«. Ivan Karamazov primjenjuje na sebe legendu o vitezu koji je donio iz lavljeg brloga rukavicu što ju je onamo bacila lijepa Kunigunda da iskuša njegovu ljubav. Vitez je zatim zauvijek napustio okrutnu ljepoticu.

— nadoveza on kreveljeći se, dokazavši, uostalom, potpuno nenadano, da i on umije čitati Schillera tako da ga nauči napamet, u što Aljoša prije ne bi vjerovao. On izađe iz sobe, a da se nije ni oprostio s domaćicom, gospođom Hohlakovom. Aljoša pljesnu rukama.

— Ivane — viknu on za njim kao izbezumljen — vrati se, Ivane! Ne, ne, on se neće sad nizašto vratiti — uskliknu on opet u žalosnoj spoznaji — a tome sam ja kriv, ja sam započeo! Ivan je govorio pakosno, ružno. Nepravedno i pakosno... On mora opet doći ovamo, on se mora vratiti, mora se vratiti — podvikivaše Aljoša kao sulud.

Katerina Ivanovna ode naglo u drugu sobu.

— Ništa niste uradili. Divno ste postupali, kao anđeo — brzo i oduševljeno šaptaše gospođa Hohlakova rastuženom Aljoši. — Sve ću poduzeti da Ivan Fjodorovič ne otputuje. Radost je sjala na njenu licu na veliki Aljošin jad, ali se Katerina Ivanovna brzo vrati, držeći u rukama dvije stotinjarke.

— Moram vas za nešto veliko zamoliti, Alekseju Fjodoroviču — otpoče ona, obraćajući se Aljoši prividno mirnim i jednoličnim glasom, baš kao da se maloprije nije ništa dogodilo. — Prije sedmicu dana, jest, čini mi se prije sedmicu dana — učinio je Dmitrij Fjodorovič jedan nagao, nepravedan i vrlo ružan istup. Ovdje postoji jedno ozloglašeno mjesto, jedna krčma. Tu se on sreo s jednim oficirom u ostavci, s onim štapskapetanom kojeg je vaš tatica upotrebljavao za neke svoje poslove. Dmitrij Fjodorovič se rasrdio zbog nečeg na tog štapskapetana, ščepao ga za bradu i pred svima izveo tako poniženog na ulicu i dugo ga još vodao po ulici. Kažu da je dječačić, sin tog štapskapetana, đak ovdašnje škole, i još dijete, kad je to vidio počeo naokolo trčati i naglas plakati i moliti za oca, obraćajući se svima neka uzmu u obranu njegova oca, ali su se svi samo smijali. Oprostite, Alekseju Fjodoroviču, ja ne mogu spomenuti bez negodovanja taj *njegov* sraman postupak... jedan od takvih postupaka na koji se može odlučiti jedino Dmitrij Fjodorovič obuzet ljutinom... i strašću! Ja vam to ne mogu ni ispričati, nisam kadra. Zaplećem se! Ja sam se raspitala za tog uvrijeđenog i saznala da je to vrlo siromašan čovjek. Zove se Snegirev. On je nešto skrivio u službi, izbaciše ga, ne znam reći zašto, i sada je pao u krajnju bijedu sa svojom porodicom, bolesnom djecom

i ženom, koja je, čini se, luda. On je već davno ovdje u gradu, bavi se koječim, bio je negdje pisar, i odjedanput mu ustegoše plaću! Ja sam bacila oko na vas... to jest mislila sam — ne znam, sve se bunim — vidite, htjela sam da vas zamolim, Alekseju Fjodoroviču, predobri moj Alekseju Fjodoroviču, da odete do njega, da se domislite kako ćete ih pohoditi, to jest tog štapskapetana — o, bože, kako sam zbunjena — i da mu delikatno, oprezno — onako kako to samo vi jedini znate (Aljoša iznenada pocrvenje) — dadete ovu pripomoć, evo ovih dvjesta rubalja... On će sigurno primiti... to jest, nagovorite ga neka primi... Ili kako drugačije? Da znate, ovo nije plaća da se on primiri, da ne tuži (jer on je, čini mi se, htio da tuži), već naprosto izraz suosjećanja, želja da mu se pomogne, i to moja želja, zaručnice Dmitrija Fjodoroviča, a ne njegova... Jednom riječi, vi ćete već umjeti... Ja bih sama otišla, ali vi ćete znati mnogo bolje od mene. On stanuje u Jezerskoj ulici, u kući mještanke Kalmikove... Boga radi, Alekseju Fjodoroviču, učinite mi to, a sad sam se malo... umorila. Do viđenja.

Ona se odjedanput tako naglo okrenu i nesta za zastorom da Aljoša nije dospio ni riječi reći — a htio je da kaže. Htio je da je zamoli za oproštenje, da optuži sebe — ili da kaže ma šta, jer mu je srce bilo prepuno i bez toga nije nikako htio otići iz sobe. Ali ga gospođa Hohlakova uze za ruku i izvede. U predsoblju ga zaustavi kao i ono maloprije.

— Ohola je, bori se sa sobom, ali je dobra, prekrasna, velikodušna! — polušaptom uskliknu gospođa Hohlakova. — O, kako je volim, osobito ponekad, i kako se sad opet svemu, svemu radujem! Dragi Alekseju Fjodoroviču, niste to znali: znajte, dakle, da svi mi, svi — ja, obje njene tetke — svi, čak i Lise, već evo cijeli mjesec samo to želimo i molimo se Bogu da se ona raziđe s vašim ljubimcem Dmitrijem Fjodorovičem, koji neće ni da zna za nju, niti je imalo voli, te da se uda za Ivana Fjodorovića, obrazovana i prekrasna mladića, koji je ljubi više nego išta na svijetu. Mi smo ovdje cijelu zavjeru skovali, i ja možda jedino zbog toga i ne odlazim...

— Ali je ona plakala, opet je uvrijeđena! — povika Aljoša.

— Ne vjerujte ženskim suzama, Alekseju Fjodoroviču — ja sam u tom slučaju protiv žena, a uz muškarce.

— Mama, vi ga kvarite i upropašćujete — začu se iznenada tanak glasić Lise kroz vrata.

— Nije tako, ja sam svemu uzrok, ja sam užasno skrivio! — ponavljaše neutješni Aljoša, stideći se užasno zbog svog ispada i čak od stida skrivaše lice.

— Naprotiv, vi ste se ponijeli kao anđeo, anđeo, i ja sam spremna da to tisuću puta ponovim.

— Mama, zašto se on ponio kao anđeo? — začu se opet glas Lise.

— Meni se, kad sam sve promotrio, odjedanput, tko zna zašto, pričinilo — produži Aljoša kao da nije čuo Lise — da ona voli Ivana, te sam i kazao tu glupost... i šta će sad biti!

— S kim, s kim? — viknu Lise. — Mama, vi doista želite da me ubijete. Ja vas pitam — a vi mi ne odgovarate.

U taj tren utrča sobarica.

— Katerini Ivanovnoj je zlo... Plače... histerija, praćaka se.

— Šta je — povika Lise već uzbuđenim glasom. — Mama, mene će spopasti histerija, a ne nju!

— Lise, zaboga, ne viči, ne ubijaj me. Ti si još u godinama kad ne smiješ sve znati što i odrasli znaju. Ja ću se požuriti natrag i ispričati sve ono što ti se može reći. O, bože moj! Trčim, trčim... Histerija — to je dobar znak, Alekseju Fjodoroviču, baš je izvrsno što je dobila napad. To baš i treba. Ja sam u tom slučaju uvijek protiv žena, protiv svih tih histerija i ženskih suza. Julijo, trči i kaži da već letim. A što je Ivan Fjodorovič tako izašao, sama je kriva. Ali on neće otići. Lise, zaboga, ne viči! Ah, to ne vičeš ti nego vičem ja, oprosti svojoj mamici, ali ja sam ushićena, ushićena! A jeste li primijetili, Alekseju Fjodoroviču, kako je kao mlad junačina izišao maloprije Ivan Fjodorovič, kazao sve ono, pa izišao. Mislila sam da je on nekakav učenjak, akademik, a kad tamo on tako odjednom vatreno, iskreno i mladenački, neiskusno i mladenački, i sve tako prekrasno i divno, kao vi... I onaj je stih njemački rekao, upravo kao vi! Ali trčim, trčim. Alekseju Fjodoroviču, požurite se s onom porukom i vratite se što prije. Lise, treba li ti što? Zaboga, ne zaustavljaj Alekseja Fjodoroviča ni na minutu, on će se odmah vratiti.

Gospođa Hohlakova najzad otrča. Aljoša je htio, prije nego što pođe, da otvori vrata Lisine sobe.

— Nipošto! — viknu Lise. — Sad već nipošto! Govorite ovako kroz vrata. Zašto ste vi među anđele dospjeli? Samo to jedino želim da znam.

— Zbog užasne gluposti, Lise! Zbogom!

— Ne smijete tako otići! — povika Lise.

— Lise, mene tišti ozbiljan jad! Odmah ću se vratiti, ali me muči velik, velik jad!

I on istrča iz sobe.

VI

LOM U IZBI

A zaista ga je tištio ozbiljan jad, takav jad kakav je dosele malokad osjetio. On se zatrčao i »učinio glupost« — i to još u čemu — u ljubavnim osjećajima! »A šta se ja razumijem u to, šta ja tu mogu objasniti?« ponavljao je stoti put u sebi, crveneći se. — »Oh, sramota nije ništa, sramota je tek zaslužena kazna, ali nevolja je u tome što ću ja biti sad odista uzrokom novih nesreća ... A starac me slao da mirim i sjedinjujem. Tako li se zar sjedinjuje?« Sada se opet iznenada sjetio kako je »sjedinio ruke«, i opet se strašno zastidio. »Premda sam sve to iskreno učinio, ali odsada moram biti pametniji«, odluči on odjedanput, ali se nije čak ni nasmijao svojoj odluci.

Poruka Katerine Ivanovne vodila ga je u Jezersku ulicu, a brat Dmitrij stanovao je baš tu usput, u jednoj uličici nedaleko od Jezerske ulice. Aljoša odluči da svakako svrne do njega prije nego što ode štapskapetanu, iako je predosjećao da ga neće zateći kod kuće. On je naslućivao da će se on sada nekako i namjerno kriti pred njim — ali ga je pošto-poto morao naći. Vrijeme je odmicalo. Misao o starcu na umoru nije ga napuštala ni na minutu, ni na sekundu, sve od onog trenutka kad je otišao iz manastira.

U poruci Katerine Ivanovne iskrsla je jedna okolnost koja je i njega veoma zainteresirala: kad je Katerina Ivanovna spomenula malog dječaka, đaka, sina štapskapetana koji je trčao oko oca i glasno plakao — Aljoša se već i onda odmah dosjetio da je taj dječak sigurno onaj đak koji ga je ujeo za prst kad ga Aljoša pitao šta mu je nažao učinio. Sada je Aljoša bio već potpuno uvjeren o tome, ne znajući još ni sam zašto. I

tako, zanesen uzgrednim mislima, posta rastresen, te odluči da »ne misli o nesreći« što ju je maloprije prouzročio i da ne muči sebe kajanjem, već da izvrši poruku, a onda što bude, to će i biti. Ta ga je misao napokon ohrabrila. Kada je zavio u pokrajnu ulicu, koja vodi bratu, osjeti glad, te izvadi žemičku što ju je uzeo kod oca i putem pojede. To ga ojača.

Dmitrij nije bio kod kuće. Kućevlasnik — stari stolar, njegov sin i njegova žena — čak su sumnjivo pogledali Aljošu. »Već je treći dan kako nije noćio, možda je nekud otputovao«, odgovorio je starac na Aljošino navaljivanje. Aljoša je shvatio da odgovara po dobivenoj uputi. Na njegovo pitanje: »Nije li kod Grušenjke, i ne krije li se opet kod Fome« (Aljoša se namjerno poslužio ovolikom otvorenošću), svi su ga ukućani gotovo prestravljeno pogledali. »Vole ga, sigurno, drže mu stranu«, pomisli Aljoša, »to je dobro«.

Najzad je našao Jezersku ulicu i kuću mještanke Kalmikove, staru kućicu, naherenu, sa svega tri prozora s ulice, prljava dvorišta, posred koga je stajala osamljena krava. U trijem se ulazilo iz dvorišta; lijevo od trijema stanovala je gazdarica sa svojom starom kćerkom, i, čini se, obje bijahu gluhe. Na njegovo pitanje o štapskapetanu, koje je morao nekoliko puta ponoviti, jedna od njih, razumjevši najzad da pita za stanare, upre prstom na suprotnu stranu trijema, pokazujući vrata prave izbe. Stan štapskapetana bio je zaista samo obična izba. Aljoša već htjede prihvatiti željeznu kvaku da otvori vrata, ali ga iznenadi neobična tišina za vratima. On je, međutim, znao, po kazivanju Katerine Ivanovne, da umirovljeni štapskapetan ima porodicu: »Ili svi spavaju ili su možda čuli da sam došao te čekaju dok otvorim; bit će najbolje da najprije zakucam« — i on zakuca. Začu se odgovor, ali ne odmah, već možda poslije desetak sekundi.

— Tko je? — viknu netko gromkim i ubrzanim srditim glasom.

Aljoša otvori tada vrata i prekorači prag. On se našao u izbi, iako dosta prostranoj, ali strašno pretrpanoj i ljudima i svakojakim pokućstvom. Lijevo se nalazila velika ruska peć. Od peći pa do lijevog prozora, a preko cijele sobe, bilo je zapeto uže na kome su visile razne tralje. Uz jedan i drugi zid, desno i lijevo, bila je po jedna postelja, prekrivena pletenim pokrivačem. Na jednoj od njih, na lijevoj, bila su složena uvrh četiri jastuka presvučena jeftinim platnom. A na drugoj postelji, desno, ležao tek jedan vrlo mali jastuk. Dalje, u pred-

njem kutu, desno, bio je malen prostor pregrađen zavjesom ili ponjavom, također prebačenom preko užeta, zapetog u kutu. I iza te zastirke opažala se još jedna postelja napravljena od klupe i primaknute stolice. Prost, drven, četvorouglast seljački sto bio je odmaknut iz najbližeg kuta prema srednjem prozorčiću. Sva tri prozora, svaki sa četiri mala, zelena, pljesniva okna, bila su vrlo mutna i čvrsto zatvorena, tako da je u sobi bilo zagušljivo i prilično mračno. Na stolu je stajao tiganj s ostacima jaja, isprženih na oko, načet komad kruha, a osim toga nalazila se i poluokanica s malo ostataka zemaljskih radosti još samo na dnu. Pored lijeve postelje sjedila je na stolici žena, nalik na damu, u cicanoj haljini. Ona je bila u licu vrlo mršava, žuta: neobično upali obrazi govorili su, na prvi pogled, da je bolesna. Ali je najviše iznenadio Aljošu pogled bijedne dame — pogled neobično radoznao, ali i užasno uznosit. I sve dotle dok nije dama sama progovorila, i cijelo vrijeme dok se Aljoša razgovarao s domaćinom, ona je isto tako uznosito i upitno prenosila svoje krupne oči sa jednog govornika na drugog. Uz tu damu, kraj lijevog prozorčića, stajala je mlada djevojčica prilično ružna lica, rijetke riđe kose, siromašno, iako vrlo čisto odjevena. Ona je, gnušajući se, premjerila Aljošu kad je ušao. Desno, također do postelje, sjedilo je još jedno žensko čeljade. To je bilo vrlo jadno stvorenje, također mlada djevojka, dvadesetih godina, ali gurava i hroma, osušenih nogu, kako poslije rekoše Aljoši. Njene štake bile su uza nju, u kutu između postelje i zida. Napadno prekrasne i dobre oči jadne djevojke pogledale su Aljošu nekakvom mirnom smjernošću. Za stolom, kupeći ostatke jaja, sjedio je gospodin od četrdeset i pet godina, onizak, mršav, slabe tjelesne građe, riđ, riđe rijetke bradice, vrlo nalik na raščijan ispirač (to uspoređenje, a osobito riječ »ispirač« iskrsnula je zbog nečeg na prvi pogled u umu Aljošinu, čega se poslije sjetio). Vjerojatno je baš taj gospodin viknuo kroz vrata: »Tko je?«, jer drugog muškarca nije bilo u sobi. Ali kad je Aljoša ušao, on je gotovo skočio s klupe na kojoj je sjedio i pritrčao Aljoši, brišući se žurno poderanim ubrusom.

— Kaluđer koji prosi za manastir pogodio je koga će pohoditi! — progovori međutim glasno djevojka što je stajala u lijevom kutu.

Ali gospodin, koji je pritrčao Aljoši, okrenu joj se u tren oka na petama, te joj odgovori uzbuđenim glasom koji se nekako otkidao:

— Nije, Varvara Nikolajevna, nije riječ o tome, niste pogodili! Dopustite da vas zapitam — okrenu se on opet naglo Aljoši — što vas je nagnalo da posjetite... ovo podzemlje?

Aljoša pažljivo gledaše u njega, on je prvi put vidio ovog čovjeka. U njemu je bilo nešto uglato, okretno i razdražljivo. Premda je, očito, ovaj čas pio, nije bio pijan. Lice mu je odražavalo neku krajnju drzovitost i, u isto vrijeme — što je bilo čudnovato — očito kukavičluk. Nalikovao je na čovjeka koji je bio dugo vremena podložan i koji se mnogo napatio, ali koji bi iznenada skočio i htio pokazati tko je. Ili još bolje, na čovjeka, koji bi neobično volio da vas lupi, ali se strašno boji da ćete vi njega udariti. U njegovu govoru i intonaciji njegova prilično oštra glasa osjećao je luđački humor, čas zao, čas plašljiv, koji nije bio kadar da održi ton, te se prekidao. Pitanje o »podzemlju« zadao je dršćući, izbuljivši oči i priskočivši Aljoši tako blizu da je ovaj nehotice ustuknuo za jedan korak. Gospodin je imao na sebi taman, vrlo loš ogrtač od nankinga, iskrpljen i zamrljan. Hlače su mu bile nekako neobično jasne boje kakve već nitko odavno ne nosi, od nekakve prugaste, vrlo tanke tkanine, dolje zgužvane, zbog čega su mu se dizale gore baš kao da ih je prerastao kao kakav dječačić.

— Ja sam... Aleksej Karamazov... — odvrati Aljoša.

— Izvrsno sam uspio shvatiti — odsiječe odmah gospodin, obznanjući mu time da on i bez toga znade tko je on. — A ja sam opet štapskapetan Snegirev, ali bi ipak bilo poželjno saznati šta vas je upravo natjeralo...

— Samo sam tako svrnuo. Htio bih vam reći jednu riječ... ako samo dopustite...

— U tom slučaju evo stolac, izvolite zauzeti mjesto. Tako su u starinskim komedijama govorili! »Izvolite zauzeti mjesto...« — i štapskapetan ščepa brzim pokretom slobodan stolac (prosti, seljački, drven i bez ikakve presvlake) i namjesti ga gotovo u sredinu sobe; zatim dočepa drugi isti takav stolac za sebe, sjedne nasuprot Aljoši i opet isto onako blizu, tako da su im se koljena gotovo dodirivala.

— Nikolaj Iljič Snegirev, bivši ruski pješadijski štapskapetan, iako posramljen zbog svojih poroka, ali još i sad štapskapetan. Prije bi trebalo reći: štapskapetan Slovojersov[1],

[1] Slovo jers (skraćenica »s«) dolazi od riječi »sudar« što znači gospodar, gospodin. Snegirev ga često dodaje u govoru.

a ne Snegirev, jer sam tek u drugoj polovini svog života počeo izgovarati slovo jers. Slovo »jers« dodaje se iz poniznosti.

— Sasvim tako — osmjehnu se Aljoša — a dodaje li se nehotice ili namjerno?

— Vidi bog, nehotice. Nikako ga nisam mogao izgovoriti, cijelog života nisam izgovarao slovo jers, odjedanput sam pao i digao se sa slovom jers. To je učinila viša sila. Vidim da se zanimate za suvremena pitanja. Čime sam, međutim, mogao pobuditi toliku radoznalost, jer živim u prilikama sasvim nezgodnim za gostoprimstvo . . .

— Došao sam . . . zbog onoga . . .

— Zbog onoga? — nestrpljivo ga prekinu štapskapetan.

— U povodu onog vašeg susreta s mojim bratom Dmitrijem Fjodorovičem — odgovori Aljoša smeteno.

— A kakva to susreta? Zar baš onog? Dakle zbog ispirača, kupaoničkog ispirača? — i on se odjedanput tako nagnu da je zaista grunuo Aljošu koljenima.

Usne se njegove nekako osobito stisnuše kao konac.

— Kakva ispirača? — promrmlja Aljoša.

— On je došao, oče, da se na me potuži! — viknu iza zavjese u kutu Aljoši već poznat glas onog današnjeg dječaka. — Ja sam ga ujeo za prst. — Zavjesa se razmaknu, i Aljoša opazi u kutu pod ikonom, na postelji namještenoj na klupi i stolici, svog današnjeg neprijatelja. Dječak je ležao pokriven svojim ogrtačem i još nekim starim vatiranim pokrivačem. Očito, bio je bolestan i, sudeći po usplamtjelim očima, bijaše u groznici. On je sad neustrašivo, a ne kao danas, gledao Aljošu: »Kod kuće me, čini se, nećeš zgrabiti.«

— A za kakav je to prst ujeo? — poskoči sa stolice štapskapetan. — To je on vas za prst ujeo?

— Jest, mene. Maloprije se s dječacima kamenjem nabacivao; šestorica se bacaju na nj, a on sam. Pošao sam mu, a on se na me kamenom bacio, a zatim me je drugim pogodio u glavu. Ja sam ga zapitao šta sam mu skrivio? A on odjedanput nasrnu na me i strašno me ujede za prst, ni sam ne znam zašto.

— Sad ću ga išibati! Ovaj ću ga čas izbiti! — skoči napokon štapskapetan sa stolice.

— Ali ja se uopće ne žalim, ja samo pripovijedam . . . Ja nikako ne želim da ga išibate! A on je sada, čini se, i bolestan . . .

— A vi ste mislili da ću ga išibati? Da ću Iljušku odmah zgrabiti i pred vama istući da vam dam potpunu zadovoljštinu? Želite li to odmah? — progovori štapskapetan i okrenu se naglo Aljoši takvom kretnjom, kao da hoće da poleti na njega. — Žao mi je, gospodine, vašeg prsta, ali ne želite li da ja, prije nego što izbijem Iljušku, sad pred vašim očima, evo ovim nožem odsiječem sam sebi četiri svoja prsta i vama pružim opravdanu zadovoljštinu? Držim da će četiri prsta biti dovoljna da ugase žeđ za osvetom, ili želite i peti? — On odjedanput zastade, gotovo se gušeći. Svaka se crtica na njegovu licu micala i drhtala, i on je gledao Aljošu neobično izazivački. Bio je kao izbezumljen.

— Meni je, čini mi se, sada sve jasno — odgovori Aljoša tiho i tužno, ne dižući se s mjesta. — Dakle, vaš je dječak — dobar dječak, voli oca, a nasrnuo je na mene kao na brata vašeg uvreditelja... Sada mi je to jasno — ponovi on zamišljeno. — Ali se moj brat Dmitrij Fjodorovič kaje zbog svog postupka, to mi je poznato, i bude li mogao da dođe do vas, ili, još bolje, da se sastane s vama u onoj istoj krčmi, on će vas pred svima zamoliti za oproštenje... ako to zaželite.

— To jest isteglio mi bradu i moli za oproštenje... Sve je, dakle, obavio i izdovoljio se, tako, zar ne?

— O, nije tako, naprotiv, učinit će sve što budete željeli i kako budete željeli.

— Dakle, kada bih zamolio njegovu svjetlost da klekne preda me u onoj istoj krčmi — »Prijestolnica«, tako se zove — ili na trgu, on bi dakle kleknuo?

— Jest, on bi kleknuo.

— Probodoste me. Natjerali ste mi suze i proboli me. I suviše sam sklon osjećajnosti. Dopustite da vam se valjano predstavim: moja porodica, moje dvije kćeri, moj sin — moj rod. Ako umrem, tko će ih zavoljeti? A dok sam živ, tko će voljeti mene, gadnog, osim njih? Veliko to djelo namijenio je Gospod svakom čovjeku moje vrste. Jer, potrebno je da i čovjeka moje vrste tko zavoli...

— Ah, to je potpuna istina! — uskliknu Aljoša.

— Ta prestanite, najzad, pretvarati se, dođe bilo kakva budala, a vi se odmah sramotite! — uzviknu nenadano djevojka do prozora, obraćajući se ocu gadljivo i prezirno.

— Strpite se malo, Varvara Nikolajevna, dopustite da držim pravac — doviknu joj otac zapovjednički, ali ju je ipak

pogledao kao da potpuno odobrava. — Takva smo već karaktera — reče on i okrene se opet Aljoši.

I ništa u cijeloj prirodi
Ne htjede on da blagoslovi.[1]

To jest, trebalo bi reći u ženskom rodu: ne htjede ona da blagoslovi. A sada dopustite da vas predstavim i svojoj supruzi: ovo je ovdje Arina Petrovna, dama bez nogu, četrdeset i tri joj je godina, noge joj služe, ali slabo. Prosta je roda. Arina Petrovna, ispravite vaše crte; ovo je ovdje Aleksej Fjodorovič Karamazov. Ustanite, Alekseju Fjodoroviču — on ga uhvati za ruku i snažno, što čovjek ne bi očekivao od njega, iznenada podiže — kad vas predstavljam dami, treba da ustanete. Nije ovo onaj Karamazov, mamice, koji je... hm! i tako dalje, već njegov brat koji se blista od smjernih vrlina. Dopustite, Arino Petrovna, dopustite mamice, dopustite da najprije poljubim vašu ruku.

I on s poštovanjem, čak i nježno, poljubi ruku svoje supruge. Djevojka kraj prozora okrenu im negodujući leđa, oholo sumnjičavo lice njegove supruge dobi odjedanput neobično prijazan izraz.

— Dobro došli, sjedite, gospodine Černomazove — progovori ona.

— Karamazov, majko, Karamazov (mi smo prosta roda) — prišapnu on ponovo.

— Pa Karamazov, ili kako mu drago, a ja uvijek Černomazov... Sjednite, i zašto vas je digao? On kaže, dama bez nogu, ali ja noge imam, samo su otečene kao vedra, a ja se sva osušila. Kako sam prije bila debela, a sada kao da sam iglu progutala...

— Mi smo prosta roda, prosta roda — dobaci kapetan još jedanput.

— Tata, ah, tata! — odjednom progovori gurava djevojka koja je dosad šutjela na svom stolcu, i brzo pokri oči rupcem.

— Lakrdijaš! — lupi djevojka do prozora.

— Gledajte kakve su u nas novine — i mamica raširi ruke te pokaže na kćeri. — Idu baš kao oblaci; prođu li oblaci, opet stara svirka. Prije, dok smo još kod vojske bili, dolazilo nam je mnogo takvih gostiju. Ja neću to, oče, da uporedim s ovim položajem. Tko nekog voli, neka ovaj i njega voli. Došla

[1] Posljednji stihovi Puškinove pjesme »Demon«.

đakonovica i veli: »Aleksandar Aleksandrovič je čovjek prekrasne duše, a Nastasja«, kaže, »Petrovna, to je odrod pakleni.« — »Onda«, rekoh na to, »kako tko koga obožava, ali si ti mala hrpica, pa ipak smrdiš.« — »A tebe bi«, kaže, »trebalo pritegnuti«. — »Ah, ti, crna kusturo«, kažem joj, »koga si ti došla da učiš?« — »Ja«, kaže ona, »ispuštam čisti zrak, a ti nečisti«. — »A pitaj«, odgovorih joj, »svu gospodu oficire da li je u mene čist zrak ili kakav drugi?« I tako mi to od onog vremena na duši leži da sam, neki dan kad sam evo ovdje sjedila kao sad i vidjela da je ušao onaj isti general što je ovamo dolazio o Uskrsu: »Što mislite«, rekoh mu, »vaša preuzvišenosti, smije li plemenita dama slobodan zrak puštati« — »Jest«, odgovori on, »i u vas bi trebalo otvoriti odušku ili vrata, jer mi se čini da kod vas nije zrak svjež?« Pa i svi tako! A što im smeta moj zrak? Od mrtvaca još jače zaudara. »Ja«, kažem, »ne kvarim vaš zrak, ali ću naručiti sebi cipele i otići.« Oče, mili moji, ne prekoravajte rođenu mater! Nikolaju Iljiču, zar ti nisam ugađala, a meni je jedino ostao Iljušečkin dolazak iz škole i njegova ljubav. Jučer je donio jabuku. Oprostite, oče, oprostite, mili moji, materi rođenoj, oprostite meni samohranoj, a i zbog čega vam je moj zrak postao odvratan?

I nesretnica udari odjedanput u plač i suze joj u mlazovima poteku. Štapskapetan joj strelimice priskoči.

— Majčice, majčice, draga, dosta je, dosta! Nisi ti samohrana. Svi te vole, svi te obožavaju! — I on joj stade ljubiti obje ruke i nježno gladiti lice dlanovima; zatim dohvati ubrus i otre joj s lica suze. Aljoši se čak učinilo da su se i njemu zasjale suze. — Onda, jeste li vidjeli? Jeste li čuli? — okrenu mu se on odjedanput nekako ljutito, pokazujući rukom na jadnu ludu.

— Vidim i čujem — promrsi Aljoša.

— Tata, tata! Kako možeš s njim ... Ostavi ga, tata, neka odlazi! — ciknu odjedanput dječačić koji se bio pridigao na svojoj posteljici i gledao oca usplamtjelim pogledom.

— Ta okanite se, napokon, lakrdijanja, vaših glupih pretvaranja, koja ipak nikada ničemu ne vode! — dreknu iz kuta Varvara Nikolajevna, koja se bila već sasvim razbjesnila te čak i nogom o pod lupila.

— Ovaj put ste se izvoljeli sasvim opravdano razbjesnjeti, Varvaro Nikolajevna, i ja ću vas brzo zadovoljiti. Ali, Alekseju Fjodoroviču, metnite svoju kapu, a ja ću uzeti ovaj kačket — pa hajdemo. Moram vam reći jednu ozbiljnu riječcu,

ali samo izvan ovih zidova. Eno ona djevojka što sjedi — to je moja kćerka — ona vam je utjelovljeni anđeo božji... koji je sletio smrtnim ljudima... samo ako možete to pojmiti...

— Sav se trese kao da ga je uhvatio grč — produži Varvara Nikolajevna negodujući.

— A ova, evo, što sad zbog mene udara nogom i što me je maloprije nazvala lakrdijašem — to je također utjelovljeni anđeo božji, i ima potpuno pravo da me tako naziva. Hajdemo, Alekseju Fjodoroviču, treba da svršimo...

VII

NA ČISTU ZRAKU

— Ovdje je čist zrak, a u mojim odajama zbilja nije zrak svjež; čak u svakom smislu. Pođimo, gospodine, korakom. Neobično bih vas htio zainteresirati.

— I ja imam s vama obaviti jedan osobit posao... — napomenu Aljoša — samo ne znam kako bih počeo.

— Kako ne bih shvatio da imate sa mnom posla? Bez posla ne biste u moj stan nikada ni zavirili. Ili ste zbilja došli da se samo na malog potužite? To je nevjerojatno. Što se pak dječaka tiče, nisam vam mogao ondje sve razjasniti, nego ću vam sada ovdje opisati cijeli prizor. Vidite li, ispirač moj bio je gušći još prije sedmicu dana — govorim o svojoj bradici, jer bradicu su moju prozvali ispiračem, a osobito đaci. Dakle, vuče me onda vaš bratac Dmitrij Fjodorovič za moju bradicu, ni kriva, ni dužna, nadigao viku, ja se slučajno ondje desio, i izvukao me iz krčme na trg, a baš u tom trenutku prolaze đaci iz škole, a s njima Iljuša. Čim me je ugledao u takvu položaju — potrčao meni: »Tata«, viče, »tata!« Hvata se za mene, grli me rukama, otima me, viče mome napadaču: »Pustite ga, pustite, to jo moj tata, oprostite mu« — tako viče: »oprostite mu«, i zagrlio ga također, te ga poljubio u ruku, baš u ruku. Sjećam se kakvo je u tom trenutku bilo njegovo lice, nisam to zaboravio i neću nikad zaboraviti.

— Kunem vam se — uskliknu Aljoša — da će vas brat moj najiskrenije zamoliti za oproštenje, pa makar i klečeći na istom trgu... Nagnat ću ga, jer mi inače nije brat!

— Aha, dakle se to nalazi još u začetku. Ne potječe to izravno od njega, nego jedino iz plemenitosti vašeg vatrena srca. To ste morali reći. Onda, u takvu slučaju, dopustite i meni da govorim o najvišoj viteškoj i oficirskoj plemenitosti vašeg brace, jer ju je onda pokazao. Kada je prestao da me vuče za ispirač i pustio, reče mi: »Ti si, kažu, oficir, a i ja sam oficir, i ako možeš naći sekundanta, čestitog čovjeka, pošalji ga, dat ću ti zadovoljštinu iako si gad!« Eto šta je rekao. Zaista viteški duh! Ja i Iljuša odosmo, ali porodična, rodoslovna slika zauvijek se usjekla u Iljušinu dušu i pamet. Ne, gdje bismo mi mogli ostati plemići. I prosudite sami, maloprije ste izvoljeli sami biti u mojim odajama — i šta ste vidjeli? Sjede tri žene, jedna hroma i luda, druga hroma i grbava, a treća zdravih nogu, ali i odviše pametna, studentkinja, opet bi u Petrograd da ondje na obalama Neve traži prava za ruske žene. O Iljuši i ne govorim, njemu je svega devet godina i sam je kao prst, jer, umrem li ja — šta će biti od cijelog ovog podzemlja, to vas tek jedino pitam? A kad je tako, i ja njega pozovem na dvoboj, a on mene odmah ubije, pa šta onda? Šta će svi oni? A još gore, ako me ne ubije, već me samo ubogalji: raditi ne možeš, a usta ipak ostaju, tko će onda nahraniti moja usta, i tko će sve njih nahraniti? Valjda da Iljuša napusti školu i da ide svaki dan u prošnju? Eto šta bi bilo od mene da ga izazovem na dvoboj, to je naprosto glupost, i ništa više.

— On će vas moliti za oproštenje, nasred trga poklonit će vam se do nogu — povika Aljoša usplamtjela pogleda.

— Htio sam da ga tužim sudu — produži štapskapetan — ali rasklopite naš zakonik, pa recite mogu li dobiti od napadača punu zadovoljštinu za uvredu, meni osobno nanesenu? A onda me još pozva Agrafena Aleksandrovna i dere se: »Ne smiješ ni pomisliti! Ako ga tužiš, onda će biti moj posao da sav svijet sazna da te je tukao zbog tvog lopovluka, i onda će još i tebe povući na sud.« A Gospod jedini vidi od koga je taj lopovluk potekao i po čijoj sam zapovijedi postupao kao ništarija — zar nisam po njenom nalogu i po nalogu Fjodora Pavloviča? »A osim toga«, nadovezala ona, »otjerat ću te zauvijek i nećeš više ništa kod mene zaslužiti. Trgovcu ću mome također reći (ona njega, starca, naime, tako naziva: moj trgovac), pa će te i on protjerati.« Eto, mislim, ako me čak i trgovac progna, kod koga ću onda služiti? To dvoje mi je još jedino preostalo, jer vaš otac, Fjodor Pavlovič, ne samo da nema u

mene povjerenja zbog nekog nuzgrednog razloga, nego je ugrabio neke moje priznanice pa me još i sam hoće da preda sudu. Zbog svega toga sam se pomirio, i vi ste vidjeli podzemlje. A sad dopustite da zapitam: Je li vas Iljuša nedavno dobrano ugrizao za prst? U kući i pred njim nisam se usudio upuštati u potankosti.

— Jest, još kako, a bio je i neobično razdražen. On se meni kao Karamazovu zbog vas osvetio, sada mi je to jasno. Ali da ste vidjeli kako se s drugovima đacima kamenjem nabacivao? To je vrlo opasno, oni ga mogu ubiti, oni su još djeca, glupi, kamen leti i može glavu razbiti.

— Pa već je dobio svoje, iako ne u glavu, a ono u prsa, udario ga danas kamen poviše srca, pozna se modrica, došao kući, plače, stenje, pa se i razbolio.

— A znate li da on sam prvi napada sve ostale, razbjesnio se zbog vas, i oni kazuju da je neki dan jednog dječaka, Krasotkina, ubo nožićem u slabinu.

— Slušao sam i za to, to je opasno: Krasotkin je ovdašnji činovnik, i još može biti nevolje...

— Ja bih vam savjetovao — produži Aljoša vatreno — da ga neko vrijeme i ne šaljete u školu dok se ne stiša... i dok ga taj gnjev ne prođe.

— Gnjev — povika štapskapetan — baš gnjev. Maleno stvorenje, a veliki gnjev. Vi sve znate. Dopustite mi da vam to posebno objasnim. Riječ je o tom da su ga poslije onog događaja počeli svi đaci u školi dražiti ispiračem. Školska su djeca čeljad bez srca; svatko je za sebe anđeo božji, a kad su skupa, osobito u školi, onda su veoma nemilosrdni. Kad su ga počeli dražiti, prenuo se u Iljuše plemeniti duh. Običan mladić, loš sin — taj bi se time pomirio, svog bi se oca postidio, a ovaj je zbog oca sam ustao protiv sviju. Zbog svog oca, zbog istine i zbog prava. Jer što je on onda podnio kad je vašem braci ljubio ruke i vikao: »Oprostite tatici, oprostite tatici«, to znademo jedino Bog i ja. I, eto kako naša djeca — to jest ne vaša, nego naša, djeca prezrenih, ali plemenitih prosjaka, već u devetoj godini saznaju šta je istina na zemlji. Gdje bi bogata to znala: ona neće cijeloga života dostići takve dubine, a moj je Iljuša istog onog trenutka u samu istinu prodro. I ušla je u njega ta istina, ubila ga zauvijek — reče štapskapetan strastveno i ponovo izbezumljen, udarivši se pri tom šakom po lijevom dlanu, kao da želi očigledno pokazati kako je njegova Iljušu ubila »istina«. — Još istog dana dobio je groznicu i

svu noć buncao. Cijeli taj dan malo je sa mnom govorio, čak je neprekidno šutio, primijetio sam ovo: gleda u mene iz kuta, sve se više i više sagiba prema prozoru i gradi se kao da uči zadaću, a ja vidim da mu nije zadaća ni na pameti. Sutradan sam se ja, grešnik, opio od žalosti, i mnogo čega se ne sjećam. A i mamica je počela da plače — ja mamicu neobično volim — pa sam od žalosti gucnuo zbog svega što se dogodilo. Nemojte me, gospodine, prezirati: u nas su, u Rusiji, pijanci najbolji ljudi. Najbolji su ljudi kod nas i najveće pijanice. Ležim ja, i tog sam dana vrlo malo mislio na Iljušu. A tog su dana ujutro baš i otpočeli đaci u školi Iljušu ismijavati: »Ispirač«, viču mu, »tvog su oca za ispirač vukli iz krčme, a ti trčiš uz njega i moliš za oproštenje«. Treći dan došao opet iz škole, gledam ga, sav se promijenio u licu, poblijedio. Šta ti je, kažem? Šuti. Ali, u našem stanu i ne možeš razgovarati, jer se odmah počnu miješati i mamica i djevojke — a uz to su djevojke već bile sve saznale, odmah prvog dana. Varvara Nikolajevna već stala vrčati: »Lakrdijaši, pajaci, može li kod nas biti što pametno?« — »Sasvim je tako«, kažem, »Varvara Nikolajevna, zar može kod nas šta pametno biti?« Time sam se je taj put otresao. Podvečer sam izveo dječaka u šetnju. A ja sam s njim, to treba da znate, i prije toga svaku večer izlazio u šetnju, baš ovim istim putem kojim sad idemo, sve od naših vratašca pa do onog ondje velikog kamena što leži na putu kraj plota kao siroče i gdje otpočinje gradska utrina: mjesto pusto i divno. Idemo ja i Iljuša, kao i obično, njegova je ruka u mojoj ruci. Ručica je majušna, prstići tanki, studeni — jer boluje na plućima. — »Tata«, kaže, »tata«! — »Što je«, kažem mu i vidim kako mu očice sijevaju. — »Tata, kako je on tebe onda, tata!« — »Što ćemo, Iljuša«, rekoh. »Ne miri se s njim, tata, ne miri. Đaci vele da ti je zato dao deset rubalja.« — »Nije«, kažem, »Iljuša, ja neću sada primiti od njega novaca nizašto.« A on se sav stresao, uhvatio moju ruku s obje svoje ručice i poljubio je. »Tata«, veli, »tata, izazovi ga na dvoboj, u školi me draže da si ti kukavica i da ga nećeš izazvati na dvoboj, a deset ćeš rubalja od njega primiti.« — »Ja ga, Iljuša, ne mogu izazvati na dvoboj«, odgovorio sam mu i ukratko izložio sve ono što sam o tome i vama maloprije izložio. Kad je saslušao sve, reče: »Tata, tata, ipak se ne miri: kad ja odrastem, ja ću ga sam izazvati i ubiti!« Očice njegove sijevaju i plamte. Ali sam ja uz to i otac, te sam morao da mu rečem istinu: grešno je, kažem mu, ubiti, makar i u dvoboju. — »Tata«,

kaže, »tata, kad budem velik, ja ću ga oboriti, izbit ću mu sablju svojom sabljom, nasrnuti na njega, povaliti ga, zamahnuti na nj sabljom i reći mu: mogao bih te sad odmah ubiti, ali ti opraštam, sad si dobio svoje!« Vidite li, vidite li, gospodine, što se sve odvijalo u njegovoj glavici za ta dva dana, jer on je dan i noć mislio, a noću sigurno i buncao o tome kako će se baš sabljom osvetiti. Tek iz škole je počeo dolaziti kući veoma izudaran, što sam pred tri dana saznao, i vi imate potpuno pravo: neću ga više slati u školu. Neobično sam se uplašio za njega kad sam saznao da sam ustaje protiv cijela razreda i da sve sam izaziva, da se razbjesnio, a srce njegovo se zapalilo. Opet odlazimo u šetnju. »Tata«, pita on mene, »tata, je li, bogati su najjači na svijetu?« — »Jeste«, rekoh, »Iljuša, nema na svijetu jačeg od bogataša.« — »Tata«, kaže, »tata, ja ću se obogatiti, poći ću u oficire i sve pobiti, car će me nagraditi, a ja ću doći ovamo i nitko te neće smjeti dirati.« Zatim je časak prošutio i onda nastavio, a usnice su mu neprestano, kao i prije, drhtale. — »Tata«, kaže, »kako je ovaj naš grad zao, tata!« — »Jeste«, kažem, »Iljuška, naš grad nije baš najbolji.« — »Tata, da se preselimo u drugi grad, u bolji«, veli, »grad gdje za nas i ne znaju.« — »Preselit ćemo se«, kažem, »Iljuška, preseliti — samo dok skupimo novaca.« Obradovao sam se tome što sam ga uspio odvratiti od mračnih misli, i nas dvojica stali sanjati o tome kako ćemo se preseliti u drugi grad, kupiti konja i kola. Mamicu ćemo i sestre posaditi u kola, pokrit ćemo ih, a mi ćemo ići kraj kola, ponekad ćeš sjesti i ti, a ja ću ići uz vas, jer moramo čuvati svoje konjiće, ta ne možemo svi posjedati, i tako ćemo putovati. Zanio se on time, a najviše zato što će imati svog konjića i voziti se. A poznato je već da se ruski dječačić rađa s konjem.[1] Dugo smo čavrljali; hvala bogu, mislim, razonodio sam ga i utješio. To je bilo preksinoć, a sinoć je bilo već drukčije. Opet je ujutro pošao u tu školu i vratio se mračan. Uvečer sam ga uzeo za ruku, poveo u šetnju, šuti, ne govori. Podigao se vjetrić, sunce potamnjelo, osjeća se jesen, a već se i smrkavalo — nas dvojica idemo, i obojica smo tužni. — »Onda, mali, kako će biti«, kažem, »kad nas dvojica krenemo na put?« — Mislim, navest ću ga na jučerašnji raz-

[1] To je često govorio Fjodor Mihajlovič videći koliko voli konje naš najstariji Fedja koji je neprekidno zapitkivao oca o konjima, a Fjodor Mihajlovič mu je odgovarao spremno i opširno da bi zadovoljio njegovu radoznalost. (Napomene A. G. Dostojevske.)

govor. Šuti. Samo osjetih kako njegovi prstići zadrhtaše u mojoj ruci. E, mislim, zlo je, nešto je novo izbilo. Došli smo, kao i sada, sve do ovog kamena, ja sjeo na kamen, a po nebu pušteni sami zmajevi, zuje i trešte, vidimo trideset zmajeva. Sada je vrijeme zmajeva. »Eto«, kažem, »Iljuša, da i mi pustimo našeg prošlogodišnjeg zmajića. Popravit ću ga, gdje si ga spremio?« Šuti moj dječačić, gleda u stranu, okrenuo mi se porebarke. Ali iznenada zazvižda jak vjetar i uzvitla prašinu... A on mi odjedanput priskoči, ogrli mi vrat objema rukama i privuče sebi. Znate, ima djece koja su šutljiva i ohola i koja mogu da dugo savlađuju suze, ali ako im suze zbog kakve velike tuge odjedanput provale, onda te suze ne procure, već briznu kao potoci. Takvim toplim mlazevima pokvasio je i on cijelo moje lice. Zajecao je kao da su ga grčevi spopali, zatresao se, privijao me uza se, a ja sjedim na kamenu. »Tatice,« uzvikuje on, »tatice, kako je on tebe ponizio!« Sada sam i ja zaplakao, i mi smo sjedili i tresli se u zagrljaju. »Tatice«, veli, »tatice!« — »Iljuška«, kažem ja, »Iljuška!« Nitko nas nije onda vidio, jedino nas je Bog vidio, možda će mi to upisati u osobnik. Zahvalite za to vašem bratu, Alekseju Fjodoroviču. Ne, neću ja izbiti svog dječaka da vama udovoljim.

I on je opet završio svojim maloprijašnjim zlobnim i šašavim načinom. Aljoša je, međutim, osjetio da mu on već vjeruje, a da je tko drugi bio na njegovu mjestu, onda se ovaj čovjek ne bi s njim ovako »razgovarao«, niti bi mu ispričao sve ono što je njemu eto sad ispričao. To je ohrabrilo Aljošu, čija je duša drhtala u suzama.

— Ah, kako bih ja želio da se pomirim s vašim dječakom! — uskliknu on. — Kad biste vi to udesili...

— Drage volje — promrmlja štapskapetan.

— Ali o tome nije sad riječ, čujte — klicaše Aljoša i dalje. — Čujte! Imam jednu poruku za vas: isti taj moj brat, taj Dmitrij, uvrijedio je također svoju zaručnicu, najplemenitiju djevojku za koju ste već sigurno čuli. Ja sam ovlašten da vam otkrijem sve o toj uvredi što joj je nanesena, čak sam dužan da to učinim jer mi je ona, kad je saznala za vaš nesretni slučaj, naložila maloprije... sad na... da vam donesem ovu njenu pripomoć... ali samo njenu, a ne Dmitrijevu, koji je i nju ostavio, a ni moju, njegova brata, ni bilo čiju, već njezinu, jedino njezinu. Ona vas moli da primite od nje pomoć... vas je oboje uvrijedio isti čovjek... Ona se sjetila vas onda kad ju

je uvrijedio isto (po težini uvrede) kao i vas! To znači da sestra dolazi bratu u pomoć. Ona mi je naložila neka vas nagovorim da primite od nje ovih dvjesta rubalja kao od sestre. Nitko neće za to saznati, ne mogu nastati otud nikakve nepoštene spletke... evo tih dvjesta rubalja, i ja se kunem — morate ih primiti, jer inače... inače bi svi na svijetu morali biti jedan drugome neprijatelji! Ta ima i na svijetu braće... U vas je plemenita duša... i vi morate to razumjeti, morate!

I Aljoša mu pruži dvije nove novcate šarene stotinjarke. Obojica su stajali upravo kraj velikog kamena, pored plota, i nikog nije bilo u blizini. Novčanice su učinile, činilo se, na štapskapetana strašan dojam: on je zadrhtao, ali u prvi mah kao od sama čuđenja; on nije ništa slično ni slutio, niti je uopće očekivao takav ishod. O nečijoj pomoći, i to još tako velikoj, nije ni u snu sanjao. Uze novčanice i gotovo cijelu minutu nije mogao odgovoriti, i nešto sasvim novo izbi na njegovu licu.

— To meni, meni, toliko novaca, dvjesta rubalja! Gospodine! Ta ja nisam već četiri godine vidio ovoliko novaca — gospode! I kaže da je sestra... je li to istina, istina?

— Kunem vam se da je sve istina što sam vam rekao! — poviče Aljoša. Štapskapetan pocrvenje.

— Čujte, dragi moj, čujte, ako i primim, neću valjda biti hulja! U vašim očima, Alekseju Fjodoroviču, neću valjda biti hulja? Ne, Alekseju Fjodoroviču, čujte, čujte — užurba se on i neprestano se doticaše Aljoše objema rukama. — Vi me nagovarate, eto, da uzmem, jer da mi to »sestra« šalje — a nećete li me prezirati ako primim, a?

— Ta neću, ta neću! Kunem vam se svojim spasom da neću! I nitko nikad neće osim nas: ja, vi, i ona, i još jedna gospođa, njena najbolja prijateljica...

— Gospođa? Poslušajte, Alekseju Fjodoroviču, poslušajte, jer sad je došao onaj časak kad treba sve saslušati, jer vi ne možete ni zamisliti šta mogu za me značiti tih dvjesta rubalja — nastavi jadnik, padajući postupno u nekakav nemiran, gotovo divlji zanos. Bio je nekako zbunjen. Govorio je strašno žurno i brzopleto, baš kao da je bio poludio i baš kao da mu ne daju da sve izgovori. — Znate li, osim toga, jer ovo je dobiveno pošteno i od toliko uvažene i svete »sestre« da ja mogu sada liječiti mamicu i Ninočku — onog svog guravog anđela, moju kćerku? Dolazio mi doktor Gercenštube, po

dobroti svog srca, pregledavao ih obje cijeli sat. »Ne razumijem«, kaže, »ništa«, a, međutim, mineralna voda, što se dobiva u ovdašnjoj ljekarni (i koju je on propisao), nesumnjivo bi joj pomogla, a propisao joj je i lijekove za parenje nogu. Mineralna voda stoji trideset kopjejaka, a treba da ispije možda četrdeset bočica. Onda sam uzeo recept i metnuo ga na policu ispod ikona, te i sad ondje leži. A Ninočki je naredio da se kupa u nekakvoj rastopini, u vrućoj kupki, i to svaki dan izjutra i uvečer; a kako bismo ih mi mogli tako liječiti kod nas, u našem stanu, bez posluge, bez pomoći, bez kade i bez vode? Ninočka je, međutim, skroz-naskroz reumatična, to vam nisam još ni rekao, noću je trga cijela desna strana, pati se, i, vjerujete li, anđeo se božji svladava da nas ne uznemiri, ne ječi da nas ne probudi. Jedemo šta bilo, šta imamo, a ona uzme posljednji zalogajčić što se samo psima baca: »Ja nisam vrijedna«, kaže, »tog zalogaja, a od vas otimam i samo sam vam na teret«. Eto što nam želi kazati njen anđeoski pogled. Mi je dvorimo, a njoj je to nesnosno: »Ne zavređujem ja to, ja, nevaljali, nepotrebni bogalj« — a kako da ona to ne zavređuje kad nas je ona sve iskupila u Boga svojom anđeoskom smjernošću, bez nje, bez njene blage riječi bio bi kod nas pakao, i čak je Varju smekšala. A nemojte ni Varvaru Nikolajevnu osuđivati, ona je također anđeo, i ona je vrijedna. Kad je ljetos došla nama, donijela je sa sobom šezdeset rubalja što ih je zaslužila održavanjem satova i spremila za odlazak, kako bi se s tim novcem u rujnu, to jest sad, vratila u Petrograd. A mi smo uzeli njen novac i potrošili, te joj ga sad ne možemo vratiti, tako je to. A i ona se ne može vratiti, jer radi za nas kao robijaš. Upregli smo je i osedlali kao kljuse, donosi sve što treba, krpa, pere, mete sobe, mater sprema u postelju, a mama je cmizdrava, mušičava, mama je luda! A sada ću moći s te dvije stotine rubalja uzeti sluškinju, razumijete li, Alekseju Fjodoroviču, poduzeti liječenje dragih stvorova, studentkinju poslati u Petrograd, kupiti govedine, uvesti novu dijetu. Gospode, ta to je san!

Aljoša je bio veoma radostan što je donio toliku sreću, i što je nesretnik pristao da bude usrećen.

— Stanite, Alekseju Fjodoroviču, stanite — uhvati se štapskapetan za novu maštariju koja je iznenada pred njim iskrsla, te opet stade brbljati vrlo brzo i kao izbezumljen. — A znate li da ćemo sad ja i Iljuška možda zaista oživotvoriti svoj san: kupit ćemo konjića i kola, vranca, jer je molio da bude sva-

kako vranac, pa ćemo krenuti kako smo prekjučer uglavili.[1] Imam u K-skoj guberniji poznata odvjetnika, prijatelja izmalena, i on mi je poručio po pouzdanu čovjeku da će mi dati u svojoj pisarni mjesto perovođe, ako samo dođem, a tko zna, možda će mi i dati... Dakle, u kola ćemo smjestiti mamicu, smjestiti Ninočku, Iljuška će sjesti sprijeda i goniti, a ja ću uz njih pješice, i sve ću ih onamo prevesti... Gospode, samo da naplatim ovdje još jedan propali dug, možda bi za sve to doteklo.

— Doteći će, doteći — uskliknu Aljoša. — Katerina Ivanovna poslat će vam još, koliko želite, a i ja imam svojih novaca, pa uzmite koliko vam treba, kao od brata, kao od prijatelja, a poslije ćete već vratiti... (Jer vi ćete se obogatiti!) I, znate, nikad niste mogli ništa pametnije smisliti od tog preselenja u drugu guberniju! U tome je vaš spas, a što je glavno, spas vašeg dječaka — i, znate, požurite prije zime, prije studeni, a otale ćete nam se javiti, i mi ćemo ostati braća... Ne, to nisu tlapnje!

Aljoša je htio da ga zagrli, toliko je bio zadovoljan. Ali kad ga je pogledao, odjedanput zasta: on je stajao ispružena vrata, razvučenih usnica, mahnita i blijeda lica, te neprestano micao usnama kao da želi nešto da kaže; glas se nije čuo, ali je, međutim, neprestano šaptao što je bilo vrlo neobično.

— Šta vam je? — zadrhta odjedanput Aljoša tko zna zašto.

— Alekseju Fjodoroviču... ja... vi — mrmljaše štapskapetan isprekidano i gledaše u nj netremice neobično i divlje, kao čovjek koji je odlučio da se surva u provaliju, ali i kao da se i dalje smješkaše usnicama. — Ja... vi... A ne biste li htjeli da vam sad odmah pokažem jedan hokus-pokus! — prošapta odjedanput brzim i odlučnim šaptom, ne kidajući riječi više.

— Kakav hokus-pokus?

— Hokus-pokus, jedan hokus-pokus — neprestano šaptaše štapskapetan; usta mu se iskrivila u lijevu stranu, na lijevo oko zažmirio, i ne skidajući pogleda, gledaše Aljošu, kao da je prikovan za nj.

— Ta šta vam je, kakav hokus-pokus? — viknu ovaj već sasvim prestrašen.

[1] Naš sin Fedja koji je veoma volio konje molio je oca da mu kupi »svakako vranca«. (Napomena A. G. Dostojevske.)

I pokazavši mu obje šarene novčanice što ih je neprestano, za cijela razgovora, držao za krajičak palcem i kažiprstom desne ruke, on ih odjedanput iznenada zgrabi kao u ludilu, zgužva i čvrsto stisnu u pesnici desne ruke.

— Jeste li vidjeli! — ciknu prema Aljoši, blijed i bijesan, pa digavši uvis šaku, izmahnu što je jače mogao, te baci obje zgužvane novčanice u pijesak. — Jeste li vidjeli? — viknu opet pokazujući na njih prstom. — Ali, evo, gledajte!...

I onda podigne desnu nogu, te ih stade u divljem bijesu gaziti petom, povikujući i gušeći se pri svakom udarcu nogom.

— Evo vaših novaca! Evo vaših novaca! Evo vaših novaca! Evo vaših novaca! — reče on i odjedanput odskoči natrag i isprsi se pred Aljošom. Cijela njegova vanjština izražavaše neopisiv ponos.

— Javite onima koji su vas poslali da ispirač ne prodaje svoje časti! — dreknu on, pružajući ruke uvis. Zatim se naglo okrenu i udari u trk, ali nije učinio ni pet koraka, kada se opet potpuno okrenu, dobaci Aljoši rukom pozdrav i potrča dalje. Ali i opet nije odmakao dalje pet koraka, kad se posljednji put okrenu, ali ovaj put mu nije lice bilo iskrivljeno od smijeha, već se, naprotiv, cijelo treslo od plača. I on stade da viče, govoreći brzo, plačući, isprekidano i zagrcavajući se:

— A šta bih ja rekao svome dječaku da sam na našu sramotu uzeo novac? — i kad to reče, poče opet trčati, ali se sad više ne okretaše. Aljoša je gledao za njim neizmjerno tužno. O, on je shvatio da onaj nije znao sve do posljednjeg trenutka da gužva i odbacuje novčanice. Više se nije u bijegu nijedanput osvrnuo, Aljoša je i znao da se neće osvrnuti. Nije htio da pođe za njim, da ga zove, a znao je i zašto. Kad je već nestao iz očiju, Aljoša podiže obje novčanice. Bile su samo vrlo zgužvane, zgažene i stjerane u pijesak, ali posve čitave i čak su zašuštale, kao nove, kada ih je Aljoša razmotavao i izravnavao. A kada ih je izravnao, smota ih i turi u džep, pođe Katerini Ivanovnoj da je obavijesti o uspjehu njene poruke.

PETA KNJIGA

PRO I CONTRA

I

ZARUKE

Gospođa Hohlakova opet je prva srela Aljošu. Ona se žurila: desilo se nešto važno; histerija Katerine Ivanovne svršila se nesvjesticom, zatim ju je spopala »užasna, strašna nemoć«, ona je legla, svela oči i počela buncati. Sad je u vatri, poslali su po Gercenštubea, poslali po tetke. Tetke su već ovdje, a Gercenštubea još nema. Svi sjede u njenoj sobi i čekaju. Nešto će biti, jer je bez svijesti. »A što ako bude groznica?«

Dok je gospođa Hohlakova govorila, bila je ozbiljna i uplašena: »Svakako je ozbiljno!« dodavala ona svakoj riječi, kao da sve ono što se prije događalo nije bilo ozbiljno. Aljoša je sasluša rastužen, stade joj izlagati svoje zgode, ali ona ga kod prvih riječi ušutka. Ona nije imala kad, i zamolila ga je da posjedi kod Lise i da je kod Lise pričeka.

— Meni je Lise, najmiliji Alekseju Fjodoroviču — šapnu ona njemu gotovo u uho — mene je Lise maloprije strašno začudila, ali me je i tronula, i zato joj moje srce sve oprašta. Zamislite, čim ste otišli počela se odmah iskreno kajati što vam se juče i danas rugala. Ali ona se nije rugala, ona se samo šalila. Ali se tako ozbiljno kajala da je skoro proplakala, što me je začudilo. Ona se nije nikad prije ozbiljno kajala kada bi se meni rugala, a sve iz šale. A znate li, ona se meni katkad ruga. A sad se, eto, ozbiljno kaje, sada je sve počelo ozbiljno. Ona neobično cijeni vaše mišljenje, Alekseju Fjodoroviču, i, ako možete, otrpite uvredu i ne ljutite se. Ni ja ništa drugo

ne činim nego je štedim, jer je ona takav mudrijaš, vjerujte mi. Maloprije je govorila da ste joj prijatelj iz djetinjstva — »najozbiljniji prijatelj iz djetinjstva« — zamislite, »najozbiljniji«, a što sam ja bila? U nje su, što se toga tiče, neobično ozbiljni osjećaji, i čak uspomene, a što je glavno, te fraze i riječce, najneočekivanije riječce, i ničemu se ne nadaš, a ono odjedanput iskrsnu. Tako, na primjer, nedavno o boru: bio je, kod nas u bašči, u njenu najranijem djetinjstvu, bor, a možda je i sada ondje, te i nije potrebno govoriti u prošlom vremenu. Borovi nisu ljudi, oni se često ne mijenjaju, Alekseju Fjodoroviču. »Mama«, veli ona, »ja se sjećam tog bora kroz san« — to jest bora kao kroz san[1] — ona se nekako drukčije izrazila, jer ovo je neka zbrka, bor je glupa riječ, ali samo mi je u povodu toga rekla nešto tako originalno što se nipošto ne usuđujem ponoviti. A i zaboravila sam sve. Ali, do viđenja, vrlo sam potresena i sigurno ću šenuti pameću. Ah, Alekseju Fjodoroviču, ja sam dva puta u životu sišla s uma, i mene su liječili. Otiđite do Lise. Ohrabrite je kako vi to uvijek umijete divno učiniti. Lise — viknu ona prišavši vratima — evo, dovela sam Alekseja Fjodoroviča koga si toliko uvrijedila, i on se nimalo ne srdi, uvjeravam te, baš naprotiv, čudi se kako si to mogla pomisliti!

— *Merci*[2], *maman*, ulazite, Alekseju Fjodoroviču.

Aljoša uđe. Lise je gledala nekako zbunjeno i odjedanput sva pocrvenje. Ona se očito nečeg stidjela, i kao što uvijek pri tom biva, navrat-nanos stala da govori o nečem sasvim uzgrednom, kao da ju je jedino to uzgredno i zanimalo u ovom trenutku.

— Mama mi je baš maloprije, Alekseju Fjodoroviču, ispričala cijeli slučaj o one dvije stotine rubalja i o tome što vam je stavljeno u dužnost... za onog bijednog oficira... zatim mi je ispričala cijelu onu užasnu priču kako su ga uvrijedili, i znate, mada mama priča vrlo zbrkano... jer ona uvijek preskače... ali sam je slušala i plakala. Ali, kako ste predali novce i kako je sad tom nesretniku?

— To i jest ono što nisam predao, to je cijela priča — odgovori Aljoša, gradeći se kao da i njemu zadaje najviše brige baš to što nije predao novac, a međutim je Lise vrlo dobro opazila da i on očito nastoji da govori o nečem uzgrednom.

[1] Ruski: sasnu kak so sna (igra riječi).
[2] Hvala.

Aljoša je sjeo za sto i počeo pričati, ali već poslije prvih riječi posve nestade njegove zbunjenosti, te je sad oduševio i Lisu. Govorio je pod dojmom snažnog osjećaja i nedavnog neobičnog dojma, i njemu je pošlo za rukom da ispriča sve valjano i potanko. On joj je i prije, još u Moskvi, još dok je Lise bila dijete, rado dolazio i pričao, bilo ono što mu se maloprije dogodilo, bilo o onom što je pročitao, ili se pak sjećao onog što su proživjeli u djetinjstvu. Kadšto su čak oboje sanjarili zajedno i izmišljali udvoje cijele pripovijetke, ali većinom vesele i smiješne. I sada su se oboje nekako odjedanput prenijeli unatrag za dvije godine, u prijašnje moskovsko doba. Lise je bila ganuta njegovim pripovijedanjem; Aljoša je umio da toplo iznese pred nju sliku »Iljušečke«. Kad je sasvim potanko opisao prizor kako je onaj čovjek gazio novac, Lise pljesnu rukama i povika neobuzdano:

— Dakle mu niste predali novac, dakle ste mu dali da umakne! Bože moj, bar da ste vi potrčali za njim i stigli ga . . .

— Ne, Lise, bolje je što nisam potrčao — reče Aljoša te ustane od stola i zabrinuto se ušeta sobom.

— Kako bolje, zašto bolje? Sada su oni bez kruha, propast će!

— Neće propasti, jer ih ovih dvjesta rubalja ionako neće mimoići. On će ih ipak primiti sutra. Sutra će ih sigurno uzeti — progovori Aljoša, koracajući zamišljeno. — Vidite li, Lise — produži on i iznenada zastade pred njom — ja sam sam učinio ovdje jednu pogrešku, ali je ta pogreška dobro došla.

— Kakvu pogrešku i zašto je dobro došla?

— A evo kako: taj je čovjek plašljiva i labava karaktera. On je toliko ispaćen i vrlo dobar. Ja, eto, sad neprestano mislim: zašto se on odjedanput toliko uvrijedio, te je i novac zgazio? Zato što ni on sam, uvjeravam vas, nije znao do posljednjeg trenutka da će ih zgaziti. I meni se čini da je bilo tu mnogo toga što ga je uvrijedilo . . . a i nije moglo biti drugačije u njegovu položaju. Prvo, njega je već to uvrijedilo što se preda mnom i suviše obradovao novcu i što to nije preda mnom krio. Da se obradovao, ali ne toliko, da nije to pokazao, da se prenemagao, kao što se i drugi prenemažu kad primaju novce, onda bi još mogao podnijeti i uzeti, ali on se i odveć istinski obradovao, a to i jest uvredljivo. Ah, Lise, on je iskren i dobar čovjek, a u tome i jest sva nevolja u ovakvim slučajevima! Dok je govorio, njegov je glas bio tako slab, malaksao, a govorio je tako brzo, neprestano se kikotao nekakvim smije-

hom, ili je čak plakao ... zaista, plakao je, jer je toliko bio ushićen ... i o kćerima je svojim govorio ... i o mjestu što će ga dobiti u drugom gradu ... I jedva što je izlio svoju dušu, a on se odjedanput postidio zbog toga što mi je pokazao svoju dušu. I zato me je odmah zamrzio. A on spada među one siromahe koji se užasno stide. A osobito ga je, eto, uvrijedilo to što me je vrlo brzo prigrlio kao prijatelja, i što mi se brzo predao: najprije je nasrtao na mene, plašio me, a čim je ugledao novac, počeo me grliti. Grlio me i neprestano privijao uza se. I baš u tom položaju morao je da osjeti cijelo poniženje, a ja sam baš tada počinio tu osnovnu pogrešku; rekao sam mu, naime, odjedanput, ako mu ne doteče novaca za seobu u drugi grad, da će još dobiti, i čak da ću mu ja sam dati od svojih novaca koliko želi. Eto, to ga je odjedanput i iznenadilo: zašto sam mu i ja, sigurno je pomislio, pritekao u pomoć? Znate li, Lise, strašno je teško uvrijeđenu čovjeku kada se svi počnu smatrati za njegova dobrotvora ... ja sam to čuo, meni je to starac kazivao. Ne znam kako da to izrazim, ali sam to često i sam vidio. A i ja sam isto tako osjećam. A što je glavno, ako i nije znao sve do posljednjeg trenutka da će novac zgaziti, ipak je to svakako predosjećao. I zato je i bio tako neobično ushićen što je predosjetio. Ali, mada je sve to tako ružno, ipak je poslužilo boljemu. Ja čak mislim, najboljemu, da bolje i ne bi moglo biti ...

— A zašto, zašto ne bi moglo biti bolje? — usklikne Lise, gledajući u Aljošu veoma začuđeno.

— Zato, Lise, što bi on, da nije zgazio već uzeo novac, došavši kući, poslije sat-dva udario u plač zbog svog poniženja, a to bi se nesumnjivo dogodilo. On bi proplakao, te bi me vjerojatno sutra prije zore pohodio, bacio mi, možda, novčanice i zgazio ih kao i maloprije. A sada je otišao strašno ponosno i svečano, mada zna da je »sebe upropastio«. I sada, dakle, neće biti ništa lakše nego ga primorati da primi tih dvjesta rubalja, i to već sutra, jer on je već dokazao da je častan, novac je bacio i zgazio. On nije mogao znati, kada ih je gazio, da ću mu ih opet sutra donijeti. A, međutim, njemu je novac užasno potreban. Iako je sada ponosan, ipak će danas razmišljati o tome kakvu je pomoć odbio. Noću će još više razmišljati, sanjat će o njemu, a sutra bit će, vjerojatno, spreman da dotrči do mene i zamoli za oproštenje. A onda ću ja ondje osvanuti: »Eto«, kazat ću, »vi ste čovjek ponosan, što ste i dokazali, ali uzmite sad i oprostite nam.« I tada će on uzeti!

Aljoša reče u nekom zanosu: »I tada će on uzeti!« Lise zapljeska dlanovima.

— Ah, to je istina, ah, to mi je sad odjedanput sasvim jasno! Ah, Aljoša, otkud vi to sve znate? Tako mlad, i već znade šta je u duši ... Ja ne bih to nikad smislila ...

— Sada je glavno da ga uvjerimo da je on nama svima ravan, unatoč tome što prima od nas novac — produži Aljoša u svome zanosu — i ne samo da je ravan, nego je čak i viši ...

— »I viši« — divota, Alekseju Fjodoroviču, ali govorite, govorite!

— To jest, nisam htio to reći ... da je viši ... ali ništa zato, jer ...

— Ah, ništa zato, ništa zato, dakako, ništa zato! Oprostite, dragi Aljoša ... Znadete, do sada vas nisam gotovo nimalo cijenila, to jest, cijenila sam vas, ali kao ravna sebi, a sada ću vas poštovati kao višeg ... Dragi, ne ljutite se što se »šegačim« — produži ona odmah vrlo osjećajno. — Ja sam smiješna i malena, ali vi, vi! ... Čujte, Alekseju Fjodoroviču, nismo li cijelim ovim našim raspravljanjem ... to jest vašim ... ali, ne, bolje našim ... nismo li time prezreli njega, tog nesretnika ... time što ste sad tako pouzdano zaključili da će on novac primiti, a?

— Ne, Lise, nismo ga prezreli — odlučno odgovori Aljoša, kao da je već bio spreman na to pitanje. — Ja sam o tome već i sam razmišljao kad sam išao ovamo. Razmislite, kako ga možemo prezirati kada smo mi kao i on, kad su svi kao i on? Jer mi smo baš isto takvi, a ne bolji. A kada bismo i bili bolji, bili bismo na njegovu mjestu isto takvi ... Ja ne znam kako vi mislite, Lise, ali ja držim da je moja duša u mnogome sićušna. A njegova nije sićušna, već naprotiv osjetljiva ... Ne, Lise, ne, time ga nismo nikako prezreli! Znate li, Lise, moj je starac rekao jedanput: s ljudima treba isto tako postupati kao s djecom, a s nekima kao s bolesnicima u bolnici ...

— Ah, Alekseju Fjodoroviču, ah, prijatelju, hajde da postupamo s ljudima kao s bolesnicima!

— Možemo, Lise, ja sam spreman, samo što ja sam nisam posve spreman. Katkad sam vrlo nestrpljiv, a drugi put sam za sve slijep. A vi ste nešto sasvim drugo.

— Ah, ne vjerujem! Alekseju Fjodoroviču, kako sam sretna!

— Kako je lijepo kad to možete reći, Lise.

— Alekseju Fjodoroviču, začudo ste dobri, ali ste katkad pedantni ... a međutim, kada bolje pogledaš, onda niste

uopće pedantni. Idite, pogledajte iza vrata, otvorite ih polagano i vidite ne prisluškuje li mamica — prošapta odjedanput Lise nekakvim nervoznim, brzim šapatom.

Aljoša priđe vratima, odškrinu ih i kaza da nitko ne prisluškuje.

— Hodite ovamo, Alekseju Fjodoroviču — produži Lise, crveneći sve jače i jače. — Dajte mi vašu ruku, evo ovako. Čujte, ja vam moram nešto veliko priznati: jučerašnje vam pismo nisam pisala iz šale, već ozbiljno . . .

I ona prekri oči rukom. Vidjelo se da se veoma stidi da mu to prizna. Iznenada ščepa njegovu ruku te je munjevito triput poljubi.

— Ah, Lise, to je divota — uskliknu Aljoša radosno. — A i ja sam bio potpuno uvjeren da ste pisali ozbiljno.

— Uvjereni, molim vas! — i ona naglo odmače njegovu ruku, ali je, međutim, nije ispuštala iz svoje ruke, pri čemu je pocrvenjela strašno i, smijući se sitnim sretnim smiješkom, rekla: — Ja ga poljubila u ruku, a on veli »divota«.

Ali ga je karala neopravdano, jer i Aljoša bijaše također vrlo zbunjen.

— Ja bih želio, Lise, da vam se dovijeka sviđam, ali ne znam kako da to postignem — promrmlja on jedva i također pocrvenje.

— Aljoša, dragi, vi ste hladni i drzoviti! Vidite! On je izvolio da izabere mene za svoju suprugu, i onda se primirio. Već je bio uvjeren da sam mu pisala ozbiljno — kako da to nazovem! Ta to je drskost — eto šta je!

— Ali, zar je to loše što sam bio uvjeren? — nasmija se iznenada Aljoša.

— Ah, Aljoša, baš naprotiv, to je užasno dobro — reče Lise i pogleda ga nježno i radosno. Aljoša je stajao i još jednako držao svoju ruku u njenoj ruci, a onda se sagnuo nenadano i poljubio je u same usne.

— A šta je sad ovo? Šta vam pada na pamet? — ciknu Lise. Aljoša se sasvim zbuni.

— Ali, oprostite, ako tako . . . Ja sam, možda, užasno glup . . . Vi rekoste da sam hladan, a ja sam, eto, poljubio . . . Ali sad vidim da je ispalo glupo.

Lise se nasmija i pokri lice rukama.

— I u ovoj haljini! — ote joj se kroz smijeh.

Ali se odjedanput presta smijati i posta ozbiljna, gotovo stroga.

— Ali, Aljoša, još ćemo se suzdržati od poljubaca, jer to još oboje ne umijemo, a čekati moramo još vrlo dugo — završi ona odjedanput. — Bit će bolje da kažete zašto vi, tako pametan, tako misaon, tako pronicav čovjek uzimate mene, ovakvu budalu, bolesnu budalu? Ah, Aljoša, ja sam užasno sretna, jer ja vas nipošto ne zaslužujem!

— Zaslužujete, Lise! Ja ću ovih dana zauvijek istupiti iz manastira. Kada se vratim u svijet, moram se oženiti, to znam. Tako mi je i *on* zapovjedio... Ta tko je bolji od vas i tko će, osim vas, poći za mene? Ja sam o tome već razmišljao. Prvo, vi me poznajete iz djetinjstva, drugo, u vas je vrlo mnogo sposobnosti kojih ja nemam. Vaša je duša veselija nego moja, a što je glavno, vi ste neviniji od mene, jer ja sam već mnogo iskusio... Ah, ta vi ne znate da sam i ja Karamazov! Ništa zato što se vi podsmjehujete i šalite, i što se čak i meni rugate; naprotiv, to je i meni milo. Ali se vi smijete kao mala djevojčica, a mislite kao mučenica...

— Kao mučenica? Kako to?

— Jest, Lise, eto, ono maloprijašnje vaše pitanje: ne preziremo li mi tog nesretnika što tako seciramo njegovu dušu — to je pitanje jedne mučenice... Vidite, ja to ne mogu nikako da izrazim, ali u koga se pojavljuju takva pitanja, i sam može patiti. Vi ste već i do sada, sjedeći u kolicima, morali o mnogo čemu razmišljati...

— Aljoša, dajte mi vašu ruku, što je otimate — izusti Lise oslabljenim i malaksalim glasićem od sreće. — Čujte, Aljoša, šta ćete obući kad izađete iz manastira, kakvo odijelo? Ne smijte se, ne srdite se, to je za mene vrlo, vrlo važno.

— O odijelu, Lise, nisam još ni mislio, ali ću obući kakvo želite.

— Hoću da nosite ugasitomodri kaput od baršuna, bijeli prsluk od pikeja i mekan sivi šešir od dlake. Recite, jeste li vi meni maloprije povjerovali da vas ne volim kad sam se odrekla jučerašnjeg pisma?

— Ne, nisam povjerovao.

— O, nesnosni, nepopravljivi čovječe!

— Vidite li, ja sam znao da vi mene... čini se, kanda volite, ali sam se gradio da vam vjerujem da me ne volite, kako bi bilo vama... zgodnije...

— To je još gore. I gore i bolje od svega. Aljoša, ja vas užasno volim. Ja sam maloprije naslutila vaš dolazak i rekla sebi: zaiskat ću od njega jučerašnje pismo, i ako ga on sasvim

mirno izvadi i vrati (čemu se može čovjek uvijek nadati od njega) — onda to znači da on mene nimalo ne voli, da ništa ne osjeća, već da je naprosto glup i nedostojan deran, i da sam ja propala. Ali vi ste ostavili pismo u ćeliji, i to me je ohrabrilo: vi ste zato ostavili pismo u ćeliji, jer ste predosjećali da ću ga tražiti natrag, pa da mi ga onda ne morate vratiti? Je li tako? Vjerojatno da je tako?

— Oh, Lise, baš nije tako, jer pismo je i sad u mene, i maloprije je bilo također, evo, u ovom džepu, evo ga.

Aljoša izvadi, smijući se, pismo i pokaza joj ga izdaleka.

— Ali vam ga ne dam, gledajte ga samo.

— Kako? Dakle ste slagali, vi, kaluđer, a slagali?

— Recimo da sam slagao — smijaše se Aljoša — ali sam slagao da vam ne moram vratiti pismo. Mnogo držim do njega — pridoda on odjedanput osjećajno i opet pocrvenje — za sve vjekove, i ja ga više nikome ne dam.

Lise ga gledaše ushićena.

— Aljoša — zaćereta ona opet — pogledajte na vrata ne prisluškuje li možda mama?

— Dobro, Lise, pogledat ću, a ne bi li bilo bolje da ne gledam, a? Zašto da sumnjamo da je vaša mati toliko podla?

— Kako podla? Otkud podla? Što prisluškuje razgovor svoje kćeri, to je njeno pravo, i nije zato podla — planu Lise. — Budite uvjereni, Alekseju Fjodoroviču, kada i ja budem jedanput majka i kad budem imala ovakvu kćer kao što sam ja, onda ću i ja svakako prisluškivati.

— Zbilja, Lise? To nije lijepo.

— Ah, bože moj, šta je tu podlo? Kada bih prisluškivala kakav običan društveni razgovor, to bi bilo podlo, ali ovdje se rođena kći zatvorila s mladim čovjekom... Čujte, Aljoša, treba da znate da ću ja sva vaša pisma raspečaćivati i sve čitati... To vam već unaprijed kažem.

— Pa, dakako, kad je tako... — mrmljaše Aljoša... — samo to nije lijepo.

— Ah, kakav prezir! Aljoša, dragi, nećemo se svađati već sada — bit će bolje da vam kažem svu istinu: dakako da je ružno prisluškivati, i ja, dabome, nemam pravo, nego vi imate pravo, ali ja ću ipak prisluškivati.

— Pa prisluškivajte. Što se mene tiče, nećete ništa uvrebati — nasmija se Aljoša.

— Aljoša, a hoćete li mi se pokoravati? I to treba unaprijed ugovoriti.

— Drage volje, Lise, i sasvim pouzdano, tek ne u onom najglavnijem. Ako se ne budete sa mnom slagali u onom najglavnijem, onda ću ipak učiniti onako kako mi dužnost nalaže.

— Tako i treba. Dakle, znajte da sam ja, naprotiv, spremna da vam se pokoravam ne samo u onom najglavnijem, nego ću vam popustiti u svemu, i evo vam se sada kunem da ću vam popuštati — u svemu i dok sam živa — povika Lise vatreno — i to smatram za sreću, sreću! I još više, kunem vam se da neću nikad prisluškivati, ni jedanput i nikad, da neću nijedno vaše pismo pročitati zato što vi imate pravo, a ne ja. I premda će me srce i te kako vući da prisluškujem, jer znam da hoće, ipak neću to učiniti, jer vi držite da je to nečasno. Vi ste sad nešto kao moja promisao... Čujte, Alekseju Fjodoroviču, zašto ste vi tako tužni sve ove dane, i jučer i danas. Ja znam da vi imate briga, jada, ali ja vidim da vas osim toga muči neka posebna tuga — možda potajna, a?

— Jest, Lise, potajna — reče Aljoša tužno. — Vidim da me volite kad ste to pogodili.

— A kakva tuga? Zbog čega? Možete li mi reći? — plašljivo zamoli Lise.

— Poslije ću vam reći, Lise... poslije... — zbuni se Aljoša. — Sada ne biste, vjerojatno, ni razumjeli. A teško da bih vam to i ja sam mogao reći.

— Znam, osim toga, da vas muče vaša braća, i otac?

— Jest, i braća — progovori Aljoša zamišljeno.

— Ja, Aljoša, ne volim vašeg brata Ivana Fjodoroviča — odjedanput pripomenu Lise.

Aljoša se začudi toj pripomeni, ali ne odgovori na nju.

— Braća upropašćuju sebe — produži on — otac također. A i druge upropašćuju zajedno sa sobom. Tu djeluje »karamazovska zemljana sila«, kako se neki dan izrazio otac Pajsij — zemljana i bijesna, neobrađena... Ni to ne znam — lebdi li duh božji više te sile. Samo to znam da sam i ja sam Karamazov... Ja da sam kaluđer, zar ja kaluđer? Jesam li ja kaluđer, Lise? Ne rekoste li maloprije da sam kaluđer?

— Jest, rekla sam.

— A ja, možda, ni u Boga ne vjerujem.

— Vi da ne vjerujete, šta vam je? — tiho i oprezno progovori Lise. Ali Aljoša na to ne odgovori. U tim njegovim i suviše iznenadnim riječima bilo je nešto vrlo tajanstveno i vrlo subjektivno, možda i njemu samom nejasno, ali nešto što ga je nesumnjivo mučilo.

— I sada, povrh svega, odlazi još i moj prijatelj, prvi čovjek na svijetu napušta zemlju. Kad biste vi znali, kad biste vi znali, Lise, kako sam ja duševno vezan uz tog čovjeka! I eto, ostat ću sam ... Ja ću vama doći, Lise ... odsad ćemo biti zajedno ...

— Jest, zajedno, zajedno! Odsada bit ćemo zajedno cijeloga života. Čujte, poljubite me, ja vam dopuštam.

Aljoša je poljubi.

— A sad odlazite, Krist bio s vama! (I ona ga prekriži.) Odlazite što brže *njemu* dok je još živ. Ja vidim da sam vas mnogo zadržala. Danas ću se moliti za nj i za vas. Aljoša, mi ćemo biti sretni! Bit ćemo sretni, je li?

— Čini mi se da ćemo biti, Lise.

Kad je Aljoša ostavio Lisu, mislio je da je bolje ne smetati gospođi Hohlakovoj, pa se uputio iz kuće i ne oprostivši se s njom. Ali jedva što je otvorio vrata i izašao na stepenice, iskrsnu odnekud pred njim gospođa Hohlakova. Poslije prvih riječi dosjeti se Aljoša da ga je namjerno ovdje čekala.

— Alekseju Fjodoroviču, to je strašno. To su djetinjarije i same gluposti. Nadam se da nećete ni pomisliti da kujete planove ... To su gluposti, gluposti, gluposti! — nasrnu ona na njega.

— Samo ne govorite to njoj — reče Aljoša — ona će se uzrujati, a to će joj škoditi.

— Čujem pametnu riječ pametnog mladića. Smijem li ovo uzeti kao da ste samo zato pristajali uz nju jer niste htjeli, s obzirom na njenu bolest, da joj protuslovite?

— O ne, nipošto nisam, ja sam potpuno ozbiljno s njom govorio — reče Aljoša odlučno.

— Ozbiljnost je ovdje nemoguća, ona se ne da ni zamisliti. A prvo, ja vas odsada neću uopće primati, a drugo, ja ću otići i odvesti je, to treba da znate.

— A zašto? — reče Aljoša. — To je još tako daleko, možda će se morati čekati još godinu i po.

— Ah, Alekseju Fjodoroviču, to je, naravno, istina, i za godinu i po vi ćete se tisuću puta posvaditi i razići. Ali ja sam tako nesretna, tako nesretna. Iako su to same gluposti, ipak me je dotuklo. Sad sam kao Famusov[1] u posljednjem pri-

[1] Osobe iz Gribojedovljeve komedije: »Teško pametnome«.

zoru, vi ste Čacki, a ona Sofja, i, zamislite, ja sam namjerno istrčala ovamo na stepenice da se sastanem s vama, a i ondje se sve sudbonosno odigralo na stepenicama. Sve sam čula i jedva sam se svladala. Eto, dakle, gdje je objašnjenje svih užasa cijele ove noći i današnje histerije. Kćeri ljubav, a materi smrt. Lezi u grob. A sada drugo i najglavnije: kakvo je to pismo što vam ga je pisala, pokažite mi ga odmah, odmah!

— Neću, to nije potrebno. Recite, kako zdravlje Katerine Ivanovne, to moram svakako znati.

— I dalje leži u bunilu, još se nije prenula. Tetke su joj ovdje, i samo jauču i drže se oholo prema meni, a Gercenštube je došao i toliko se prepao da nisam znala šta ću s njim i kako da ga spasim, čak sam htjela poslati po liječnika. Odvezli su ga kući u mojoj kočiji. I da bude mjera puna, eto sad vas s tim pismom. U ime svega što vam je veliko i sveto, u ime vašeg starca na umoru, pokažite mi to pismo, Alekseju Fjodoroviču, meni, materi! Ako želite, držite ga prstima, a ja ću ga čitati iz vaše ruke.

— Ne, neću ga pokazati, Katerino Osipovna, makar i ona dopustila, neću ga pokazati. Sutra ću doći, i, ako hoćete, razgovarat ću s vama o mnogočemu, a sada — zbogom.

I Aljoša strča niz stepenice na ulicu.

II

SMERDJAKOV S GITAROM

A zbilja nije imao vremena. Sinula mu jedna misao dok se još opraštao od Lise. Misao: kakvom bi lukavštinom sad odmah ulovio brata Dmitrija koji se očito pred njim krije? Bilo je dosta kasno, bila su tri sata popodne. Aljošu je cijelo njegovo biće vuklo u manastir svom »velikom« samrtniku, ali potreba da se vidi s bratom Dmitrijem nadjačala je sve: u umu Aljošinu raslo je svakim trenutkom sve jače i jače uvjerenje o neminovnoj užasnoj katastrofi koja se mora dogoditi. U čemu se baš sastojala ta katastrofa, i šta je želio ovog časa da kaže bratu, možda ne bi ni sam mogao odrediti. »Neka

dobrotvor moj umre i bez mene, ali bar neću prekoravati sebe cijeloga života da sam možda mogao nešto spasiti, a nisam spasio, nego sam prošao mimo, žureći se svojoj kući. A ako ovako učinim, uradit ću po njegovoj velikoj riječi...«

Plan se njegov sastojao u tome da ulovi brata Dmitrija nenadano, naime, prijeći će, kao jučer, preko onog plota, ući u vrt i sjesti u onaj hladnjak. »Ne bude li ga tamo«, mislio je Aljoša, »onda se neću pokazivati ni Fomi, ni gazdaricama, nego ću se pritajiti i čekati u hladnjaku, ma i do večeri. Ako on, kao i prije, vreba Grušenjkin dolazak, onda će vjerojatno doći i u hladnjak...« Aljoša, uostalom, nije mnogo ni potanko razmišljao o svome planu, ali je odlučio da ga izvede, pa ma i ne stigao danas u manastir.

Sve je prošlo bez ikakve smetnje: prešao je preko plota gotovo na onom istom mjestu gdje i jučer, i krišom se došuljao u hladnjak. Nije htio da ga primijete: i gazdarica i Foma (ako je ovdje) mogli su pristajati uz brata i slušati njegove naloge, pa, prema tome, ili ne bi Aljošu pustili u vrt ili bi za vremena izvijestili brata da ga traže i da se za njega raspituju. U hladnjaku nije bilo nikoga. Aljoša sjede na svoje jučerašnje mjesto i stade čekati. Razgledao je hladnjak i tko zna zašto učini mu se kudikamo stariji nego jučer; sada mu se pričinio posve truo. Dan je bio, uostalom, isto tako vedar kao i jučer. Na zelenom stolu vidio se otisnut kolobarčić, sigurno se jučer prolio konjak iz čašice. Puste misli koje se nisu odnosile na ono glavno, kako to uvijek biva za vrijeme dosadna čekanja, uvlačile su mu se u glavu: na primjer, zašto je, kad je ušao unutra, sjeo baš na ono isto mjesto gdje je i jučer sjedio, a ne na neko drugo? Najzad ga obuze tuga, velika tuga zbog neizvjesnosti koja ga je uznemirivala. Ali nije prosjedio ni četvrt sata, kad se iznenada i dosta blizu začuše akordi gitare. Negdje u grmu, najviše dvadeset koračaja daleko, ili je već netko sjedio ili je tek ovaj čas sjeo. Aljoši pade odjedanput na pamet da je jučer, kad je odlazio od brata iz hladnjaka, vidio, ili mu se pričinilo da vidi, lijevo u grmlju, kraj plota, vrtnu, zelenu, nisku, staru klupu. Na nju su, vjerojatno, i sada posjedali posjetioci. Tko je to? Ali odjedanput zapjeva, uz pratnju gitare, slatkim falsetom neki muški glas kuplet:

Carska kruna —
Zdravlje mojoj dragoj.
Gospodi pomi-i-luj

Nju i mene!
Nju i mene!
Nju i mene![1]

Glas ušuta. Pjevač je pjevao lakajskim tenorom i na lakajski način. Drugi, ženski glas, progovori odjedanput laskavo i nekako plašljivo, ali ipak ponešto izvještačeno:

— Zašto nam ne dođoste tako dugo, Pavle Fjodoroviču? Zar nas još prezirete?

— Ni najmanje — odgovori muški glas, iako učtivo, ali ipak upornim i postojanim dostajanstvom. Očito je muškarac vodio riječ, a žena koketirala. »Muškarac — to je vjerojatno Smerdjakov«, pomisli Aljoša, »sudeći po glasu, a žena je sigurno kći gazdarice ove kućice, koja je došla iz Moskve i nosi haljine sa šlepom, a Marfi Ignatjevnoj dolazi po čorbu . . .«

— Strašno volim svaku pjesmu ako je skladna — produži ženski glas — zašto ne nastavite?

Glas ponovo zapjeva:

Carska kruna —
Zdravlje mojoj dragoj.
Gospodi pomi-i-luj
Nju i mene!
Nju i mene!
Nju i mene!

— Prošli put je bolje ispalo — napomenu ženski glas. — Pjevali ste o kruni: »Zdravlje mojoj ljubljenoj«. Tako je nježnije, vi ste sigurno danas zaboravili.

— Stihovi su glupost — dobaci Smerdjakov.

— Ah, nisu, ja neobično volim stihove.

— Svaki je stih prava pravcata glupost. I kad bi počeli govoriti u stihu, pa i po nalogu vlasti, zar bi mogli mnogo reći? Od stiha slaba korist, Marja Kondratjevna.

[1] (Strane 246, 247 i 249.) O Smerdjakovljevu kupletu »Carska kruna« Dostojevski je pisao 10. svibnja N. A. Ljubimovu: »Pjesmu nisam ja sastavio nego sam je zapisao u Moskvi. Čuo sam je još prije četrdeset godina. Sastavili su je trećerazredni trgovački pomoćnici, a preuzeli je lakaji. Nijedan je sakupljač nije nikad zapisao pa se kod mene pojavljuje prvi put.«

— Kako ste u svemu tako pametni i kako se u sve razumijete — laskaše sve više i više ženski glas.

— Ne bih čak ni ovo znao da mi nije ovako suđeno izmalena. U dvoboju bih ubio onog iz pištolja koji bi mi rekao da sam nitkov što sam rođen bez oca od Smerdjakove, a oni su mi u Moskvi to u oči dobacivali, i samo Grigoriju Vasiljeviču imam da zahvalim što je to odavle onamo prodrlo. Grigorij Vasiljevič me prekorava što se bunim protiv svog rođenja: »Ti si«, kaže on, »utrobu raskinuo.« E, pa neka je tako s utrobom, ali ja bih pristao da me ubiju još u utrobi, te da se nisam nikako ni rodio. Na trgu su govorili, a i vaša se mati u prevelikoj neukusnosti zaboravila i pričala mi da je imala koltun[1] na glavi, te da je bila visoka svega dva aršina, za malenkost više. Zašto za malenkost, kad se može reći prosto, i nešto više, kako svi ljudi govore. Ona se htjela dirljivo izraziti, ali je to, kažem, seljačka dirljivost, sasvim seljački osjećaj. Može li ruski seljak imati osjećaja? Meni je već od djetinjstva bilo, kad čujem »za malenkost«, kao da sam natrčao na zid. Mrzim cijelu Rusiju, Marja Kondratjevna.

— Kad biste bili vojnički junker ili mladi husarčić, onda ne biste tako govorili, nego biste isukali sablju i cijelu Rusiju branili.

— A ja, Marja Kondratjevna, ne samo da ne želim da budem husarčić, već, naprotiv, želim uništenje svih vojnika.

— A kada dođe neprijatelj, tko će nas braniti?

— Pa to nije potrebno. Dvanaeste godine bio je veliki pohod na Rusiju francuskog imperatora Napoleona prvog, oca današnjeg, i dobro bi bilo da su nas onda pokorili ti Francuzi: mudar narod pokorio bi vrlo glup i pripojio sebi. Onda bi bio kod nas sasvim drugi red.

— Kao da su oni ondje bolji od naših. Ne bih ja ponekad našeg kicoša za tri mlada Engleza promijenila — progovori Marja Kondratjevna nježno, sigurno popraćujući u tom trenutku svoje riječi pogledom punim čežnje.

— To je prema ukusu.

— A i vi ste sami baš kao kakav inozemac, kao kakav plemeniti inozemac, to vam kažem stideći se.

— Ako želite znati, i tamošnji i naši su jednaki što se razvrata tiče. Sve samo hulje, samo s tom razlikom što tamošnji

[1] Zamršena i ulijepljena kosa od prljavštine. Bolest raširena u Poljskoj (»Plica polonica«).

nose lakirane čizme, a naš podlac u svom siromaštvu smrdi i ne nalazi u tome ništa ružno. Ruse treba šivati, kako je posve pravo rekao jučer Fjodor Pavlovič, iako je on čovjek lud, kao i sva njegova djeca.

— A sami ste govorili da Ivana Fjodoroviča neobično poštujete.

— Ali je on za me rekao da sam smrdljivi sluga. Oni drže da bih ja mogao dizati bunu, ali se varaju. Kad bih ja imao u džepu kakvu svotu, ne bi me već ovdje bilo. Dmitrij Fjodorovič gori je od svakog lakaja, i vladanjem, i umom, i svojom neimaštinom, i ne umije ništa da radi, pa ga ipak svi poštuju. Ja sam, recimo, samo kuhar, ali bih, kad bi mi se nasmijala sreća, mogao otvoriti u Moskvi na Petrovci kafe-restoran. Jer ja gotovim specijalitete, a nijedan od njih u Moskvi, izuzevši strance, ne umije da posluži specijalitete. Dmitrij Fjodorovič je gologuz, a pozove li na dvoboj prvog grofovskog sina, taj će mu se i odazvati, a u čemu je on bolji od mene? Po tome što je on kudikamo gluplji od mene. Koliko je novaca profućkao utaman!

— Na dvoboju je, mislim, vrlo lijepo — napomenu odjedanput Marja Kondratjevna.

— Zašto?

— Jer je sve tako strašno i junačno, osobito kada mladi oficirčići s pištoljima u rukama pucaju jedan na drugoga, a zbog bilo kakve. Prava slika. Ah, kada bi puštali djevojke da gledaju, ja bih to strašno željela vidjeti.

— Dobro je kad on pogodi, ali kad njega pogode u njušku, onda je to najgluplji osjećaj. Odmah biste pobjegli, Marja Kondratjevna.

— A zar biste i vi pobjegli?

Ali se Smerdjakov ne udostoji odgovoriti. Poslije vrlo kratke šutnje razlegnu se opet akord, a falset zapišta posljednji kuplet:

Carska kruna —
Zdravlje mojoj dragoj.
Gospodi pomi-i-luj
Nju i mene!
Nju i mene!
Nju i mene!

I sad se desi nešto neočekivano: Aljoša iznenada kihnu; na klupi se sve u tren oka stiša. Aljoša se diže i pođe onamo. To je zaista bio Smerdjakov, svečano obučen, napomađen, samo što nije bio nakovrčan i u lakiranim cipelama. Gitara je ležala na klupi. A dama je bila Marja Kondratjevna, kći gazdaričina, u jasnoplavoj haljini sa šlepom od dva aršina. Djevojka je bila još prilično mlada i ljepuškasta, ali je imala suviše okruglo lice i bila posve pirgava.

— Hoće li se brat Dmitrij skoro vratiti? — zapita Aljoša što je mogao mirnije.

Smerdjakov se polagano diže sa klupe, a digla se i Marja Kondratjevna.

— A otkud bih ja mogao znati za Dmitrija Fjodoroviča? Drugo bi nešto bilo kad bih ja bio njihov stražar! — odgovori Smerdjakov tiho, odmjereno i nehajno.

— Samo sam pitao da li možda znate — objasni Aljoša.

— Ne znam ništa o njihovom boravištu, a i ne želim da znam.

— A brat mi je govorio da ga baš vi obavještavate o svemu što se u kući dešava, i da ste mu obećali da ćete ga obavijestiti kad dođe Agrafena Aleksandrovna.

Smerdjakov polagano i hladnokrvno podigne pogled prema Aljoši.

— A kako ste vi izvoljeli sada ovamo ući kad su vrata već jedan sat zasunom zatvorena? — zapita on gledajući oštro Aljošu.

— Prešao sam s ulice preko plota ravno u hladnjak. Vi ćete mi, nadam se, oprostiti zbog toga — obrati se on Marji Kondratjevnoj — morao sam se što prije naći s bratom.

— Ah, možemo li se na vas ljutiti — otegne Marja Kondratjevna kojoj je laskala isprika Aljošina — jer i Dmitrij Fjodorovič dolazi tako često u hladnjak, mi i ne znamo, a on već ovdje sjedi.

— Tražim ga, i neobično bih želio da se sastanem s njim ili da saznam od vas gdje se sad nalazi. Vjerujte mi, posrijedi je nešto po nj vrlo važno.

— On nam to ne kazuje — pročavrlja Marja Kondratjevna.

— Iako sam dolazio ovako kao poznanik — otpoče ponovo Smerdjakov — ali oni su me i ovdje nečovječno napadali neprestanim ispitivanjem o gospodinu: kako je, kaže,

kod njih, tko dolazi, tko odlazi, mogu li im šta drugo priopćiti? Dvaput mi se, štoviše, zagrozio smrću.

— Kako smrću? — začudi se Aljoša.

— A zar je to štogod za njih, kod takva karaktera koji ste i sami izvoljeli jučer vidjeti. Ako, kaže, Agrafenu Aleksandrovnu propustim, i ona ovdje prenoći — ti prvi nećeš biti među živima. Njih se strašno bojim, i kad ih se ne bih tako strašno bojao, morao bih ih prijaviti gradskoj vlasti. Sam bog zna šta mogu učiniti.

— Neki dan rekoše im: »U stupi ću te satrti« — pridoda Marja Kondratjevna.

— Ali, ako je rekao: u stupi, onda je to, vjerojatno, samo takav izraz... — napomenu Aljoša. — Kad bih ga mogao odmah naći, onda bih mu mogao štogod i o tome reći.

— Ovo vam jedino mogu reći — predomislio se odjednom Smerdjakov. — Dolazim ovamo kao stari poznanik iz susjedstva, i zašto da ne dolazim? S druge strane, poslao me Ivan Fjodorovič još danas u zoru u njihov stan u Jezerskoj ulici, bez pisma, a s usmenom porukom da Dmitrij Fjodorovič dođe bezuvjetno u ovdašnju krčmu na trgu, pa da zajedno ručaju. Otišao sam onamo, ali nisam zatekao Dmitrija Fjodoroviča u njihovu stanu, a bilo je već osam sati. »Bio je, ali je otišao«, reče mi njihova gazdarica baš ovim riječima. Baš kao da su se dogovorili. Sada, možda, baš ovog trenutka, sjedi s Ivanom Fjodorovičem u onoj krčmi, jer Ivan Fjodorovič nije dolazio kući na ručak, a Fjodor Pavlovič je prije jedan sat odručao i legao da otpočine. Međutim, molimo vas najusrdnije da im o meni i o onom što sam vam spominjao ne govorite, jer će me nizašto ubiti...

— Brat Ivan je pozvao danas Dmitrija u krčmu? — zapita Aljoša naglo.

— Upravo tako.

— U krčmu »Prijestolnica«, na trgu?

— U tu istu.

— To je vrlo vjerojatno! — uskliknu Aljoša neobično uzrujan. — Hvala vam, Smerdjakove, vijest je važna, idem odmah onamo.

— Ne odajite me — reče za njim Smerdjakov.

— Nipošto, svratit ću u krčmu kao sasvim slučajno, budite mirni.

— A kamo ćete, otvorit ću vam vrata — viknu Marja Kondratjevna.

— Ne treba, ovuda je bliže, opet ću preko plota.

Ta je vijest strašno potresla Aljošu. On se uputi prema krčmi. Bilo mu je nepriličnо da uđe u krčmu u svom odijelu, a da se raspita na stepenicama i izazove ih, bilo je nemoguće. Ali tek što je bio prišao krčmi, kad se iznenada otvori jedan prozor i sam ga brat Ivan pozva s prozora:

— Aljoša, bi li mogao odmah doći do mene gore ili ne bi? Vrlo ćeš me zadužiti.

— Mogu drage volje, samo ne znam kako ću u ovom odijelu.

— A ja sam, baš kao naručeno, u posebnoj sobi, popni se ulaznim stepenicama, a ja ću izaći preda te...

Poslije jedne minute sjedio je Aljoša s bratom. Ivan je bio sam i ručao.

III

BRAĆA SE UPOZNAJU

Ali Ivan nije bio u posebnoj sobi. To je bilo tek mjesto kraj prozora, odvojeno zaslonom, ali ipak drugi nisu mogli vidjeti one što su sjedili iza zaslona. Ta je soba bila prva od ulice, kroz koju se izlazilo, s bifeom uz pobočni zid. Kroz nju su neprestano promicali konobari. Jedini gost bio je ovdje jedan starčić, isluženi vojnik, i pio u kutu čaj. Ali se zato ostalim sobama krčme razlijegala krčmarska obična galama, čulo se dozivanje, otčepljivanje boca, udaranje biljarskih kugala, svirao je vergl. Aljoša je znao da Ivan gotovo nikad ne zalazi u tu krčmu i da krčme uopće ne voli: dakle se jedino zato našao ovdje, pomisli on, da se, po dogovoru, sastane s bratom Dmitrijem. A, međutim, Dmitrija ipak nije bilo.

— Naručit ću ti riblju čorbu ili nešto drugo, jer ne živiš valjda jedino od čaja — povika Ivan, očito vrlo zadovoljan što je ulovio Aljošu. On je već bio ručao i pio čaj.

— Uzet ću čorbu, a poslije i čaj, jer sam ogladnio — reče Aljoša veselo.

— A slatko od višanja? Ovdje ga ima. Sjećaš li se da si još kao mali kod Polenova volio slatko od višanja?

— A ti se toga sjećaš? Daj i slatko, i sada ga volim.

Ivan pozvoni da dođe konobar, i naruči riblju čorbu, čaj i slatko.

— Svega se, Aljoša, sjećam, sjećam se tebe od jedanaeste godine, ja sam onda bio u petnaestoj godini. Petnaest i jedanaest, to je tolika razlika da braća u tim godinama nisu nikad drugovi. Čak ne znam jesam li te i volio, jer te se, kad sam otišao u Moskvu, prvih godina nisam čak ni sjećao. Poslije kada si i ti došao u Moskvu, čini mi se da smo se tek jedanput negdje sreli. A i ovdje živim već četvrti mjesec, i baš sam maloprije mislio, sjedeći ovdje, kako da se sastanemo i oprostimo, kad ti prođe.

— A ti si žarko želio da me vidiš?

— Žarko, hoću da se s tobom upoznam jedanput zauvijek, a tebe da upoznam sa sobom. To će nam biti i oproštaj. Mislim da je najbolje upoznati se na rastanku. Vidio sam kako si me ti gledao ova tri mjeseca, u tvojim očima bilo je neprestano iščekivanje, a ja to ne mogu podnijeti, i zato ti nisam prilazio. Ali potkraj se naučih da te poštujem: čvrsto, rekoh, stoji taj čovjek. Zapamti da ja govorim sada ozbiljno, iako se smijem. Ti stojiš čvrsto, je li? Volim takve čvrste ljude, držali se bilo čega i ma i bili takvi derančići kao što si ti. Pogled tvoj, koji je sve nešto iščekivao, nije mi bio, napokon, ni najmanje odvratan; baš obratno, ja sam napokon zavolio taj tvoj pogled. Meni se čini, Aljoša, da me ti voliš?

— Volim, Ivane. Brat Dmitrij kaže za tebe: Ivan je grob! A ja kažem za tebe: Ivan je zagonetka. Ti si i sada za me zagonetka, ali sam ipak već nešto odgonetnuo u tebi, i to tek od jutros . . .

— A šta je to? — nasmija se Ivan.

— Nećeš se razljutiti? — nasmija se i Aljoša.

— Onda?

— Naime to da si isto takav mladić kao i svi ostali mladići od dvadeset i tri godine, isto tako mlad, vrlo mlad, svjež i krasan dječak, ali ipak žutokljunac. Pa, jesam li te jako uvrijedio?

— Naprotiv, iznenadio si me, jer se tvoje mišljenje podudara s mojim! — povika Ivan veselo i vatreno. — Vjeruješ li da sam ja poslije našeg nedavnog sastanka kod nje samo o tome i razmišljao, o tom mom žutokljunstvu od dvadeset i tri godine, i ti baš kao da si uvračao i počeo upravo o tome. Znaš li što sam rekao sebi dok sam evo ovdje sjedio: ma ja i ne

vjerovao u život, ma se i razočarao u voljenoj ženi, razočarao u sveopćem poretku, te se, naprotiv, uvjerio da je sve to prokleti i možda demonski i zbrkan kaos, pa me i zaprepastili svi užasi ljudskog razočaranja — ja ipak hoću da živim, i kad sam već jedanput prinio ustima taj pehar, neću ga više oduzimati dok ga ne ispijem do posljednje kapi! Uostalom, u tridesetim godinama ću, vjerojatno, odbaciti pehar, ma ga i ne ispio do dna, i otići . . . a kamo, to ne znam. Ali znam pouzdano da će do moje tridesete godine mladost moja sve pobijediti — svako razočaranje, svaku odvratnost prema životu. Često sam pitao sebe: postoji li na svijetu takvo očajanje koje bi pobijedilo u meni ovu bijesnu i možda nepriličnu žeđ za životom, te sam zaključio da, vjerojatno, ne postoji, to jest, opet samo do trideset godina, a onda, kako mi se čini, neću više ni sam željeti. Tu žeđ za životom nazivaju neki sušičavi, balavi moralisti, a osobito pjesnici, podlom. Istina, to je donekle crta karamazovska, i žeđ za životom, koja se ni na što ne obazire, nalazi se svakako i u tebi, ali zašto je ona podla? Aljoša, na našem planetu ima još strašno mnogo centripetalne sile. Ja želim da živim, i ja živim, pa makar i protiv logike. Pa ma i ne vjerovao u sveopći poredak, ali su mi dragi ljepljivi listići što u proljeće listaju, drago mi je modro nebo, drag neki čovjek koga kadšto voliš, vjeruješ li mi, i sam ne znaš zašto, drago mi je poneko ljudsko djelo u koje sam, možda, već odavno prestao vjerovati, ali koje ipak, po staroj navici, poštuješ od srca. Eto. donijeli su ti riblju čorbu, jedi, na zdravlje. Čorba je divna, izvrsno je priređuju. Želim da putujem u Evropu, Aljoša, odavde ću i otputovati; ali znam da idem samo na groblje, ali na veoma, na veoma drago groblje, tako je! Ondje leže dragi pokojnici, svaki kamen nad njima priča o nekadašnjem vatrenom životu, o strastvenoj vjeri u svoj rad, u svoju istinu, u svoju borbu i u svoju nauku, i ja ću, to znam već unaprijed, pasti na zemlju, ljubiti to kamenje i plakati nad njima — a u isto vrijeme bit ću u dubini svog srca uvjeren da je sve ovo već odavno groblje, i ništa drugo. I neću plakati iz očaja, nego jednostavno zato što će me usrećiti moje prolivene suze. Opit ću se vlastitim svojim ganućem. Ja volim ljepljive proljetne listiće[1], modro nebo, eto, to ti je! Nema tu govora o razumu, o logici, tu voliš unutrašnjošću, utrobom, voliš prvu svoju mladu snagu. Razumiješ li ti, Aljoša,

[1] Riječi iz Puškinove pjesme »Još pušu hladni vjetrovi«.

štogod od mog ćaskanja ili ne razumiješ — nasmija se iznenada Ivan.

— Vrlo mnogo razumijem, Ivane: sva unutrašnjost i utroba tvoja želi da voli — divno si to rekao i meni je neobično drago što toliko želiš živjeti — uskliknu Aljoša. — Ja mislim da svi na svijetu moraju ponajprije zavoljeti život.

— Zavoljeti život više nego njegov smisao?

— Tako je, baš tako, zavoljeti prije logike, kako ti veliš, svakako prije logike, jer samo će onda i smisao razumjeti. Eto o čemu već odavno sanjarim. Polovica je tvoga djela, Ivane, završena i postignuta: ti voliš da živiš. Sada treba da se brineš i za drugu polovicu, i ti si spašen.

— Ti me već spasavaš, a ja možda uopće nisam još propao? A u čemu se sastoji ona — ta tvoja druga polovica?

— U tome što treba podići od mrtvih tvoje mrtvace koji nisu možda nikad ni umrli. De, dodaj mi čaj. Mene veseli, Ivane, što se razgovaramo.

— Ti si, kako vidim, u nekom nadahnuću. Ja strašno volim takve *professions de foi*[1], eto, takvih... iskušenika. Ti si, Alekseju, čvrst čovjek. Je li istina da ćeš napustiti manastir?

— Istina je. Moj me starac šalje u svijet.

— Vidjet ćemo se, vjerojatno, u svijetu, srest ćemo se do tridesete godine kad budem počeo ostavljati svoj pehar. Otac neće da ostavi svoj pehar do sedamdesete godine, a sanja čak i o osamdesetoj, tako bar sam kaže, i on to misli sasvim ozbiljno mada je lakrdijaš. Stao na svoj razvrat kao da je pećina... istina, poslije tridesete godine i nema se gotovo na što drugo stati nego na nj... Ali do osamdesete, to je podlo, bolje do tridesete: može se bar, varajući sam sebe, sačuvati »neka sjena plemenitosti«. Nisi li vidio danas Dmitrija?

— Ne, nisam ga vidio, ali sam bio sa Smerdjakovom.

I Aljoša ispriča bratu na brzinu i potanko o svom susretu sa Smerdjakovom. Ivan poče odjedanput veoma zabrinuto slušati, a pogdješto morade mu Aljoša i ponoviti.

Ivan se namrgodi i zamisli.

— Ti si se zbog Smerdjakova namrgodio? — zapita Aljoša.

— Jest, zbog njega. Neka ga đavo nosi. A s Dmitrijem sam se zaista htio sastati, ali sad nije potrebno... — reče Ivan preko volje.

— A ti, brate, zbilja tako brzo odlaziš?

[1] Javno izlaganje svojih nazora.

— Odlazim.

— A šta će biti s Dmitrijem i ocem? Kako će se to među njima svršiti? — zapita Aljoša zabrinuto.

— Ti pjevaš sve jednako svoju pjesmu! Tiče li se to mene? Zar sam ja čuvar, šta li, svoga brata Dmitrija? — odbrusi Ivan razdražljivo, ali se odjedanput gorko osmjehnu. — Kainov odgovor Bogu o ubijenom bratu, je li? Misliš li ti to možda ovog trenutka? Ali, do đavola, mogu li zbilja ostati ovdje kao njihov stražar? Posvršavao sam svoje poslove, pa idem. Valjda ne misliš da sam ljubomoran na Dmitrija i da sam mu cijela ova tri mjeseca preotimao ljepoticu Katerinu Ivanovnu? E, do đavola, imao sam i ja svojih poslova. Poslove sam svršio, i odlazim. Svršio sam maloprije, ti si bio svjedok.

— Ovo maloprije kod Katerine Ivanovne?

— Jest, kod nje: odjedanput sam se oslobodio. I šta onda? Kakva ja imam posla s Dmitrijem? To se Dmitrija ništa ne tiče! Bio je to samo moj posao i Katerine Ivanovne. Ti sam znaš da se, naprotiv, baš sam Dmitrij tako držao kao da je bio sa mnom u nekakvu dogovoru. Nisam ga nikako molio, nego mi ju je on svečano predao i blagoslovio. To je sve nalik na lakrdiju. Ne, Aljoša, ne, kada bi ti znao kako se ja sad ugodno osjećam! Eto sam ovdje sjedio i jeo, i vjeruješ li mi, htio sam da naručim šampanjca i proslavim moj prvi čas slobode. Phi, gotovo pola godine — i sada sam sve odjedanput zbacio. Jučer nisam ni slutio da mogu to bez svake muke svršiti samo ako hoću.

— Govoriš li ti to o svojoj ljubavi, Ivane?

— O ljubavi, ako hoćeš, jest, zaljubio sam se u gospođicu, u institutkinju. Mučio sam se s njom, a i ona je mene mučila. Lebdio sam nad njom ... i odjedanput je sve odletjelo. Maloprije sam govorio u nadahnuću, a kad sam izašao, prasnuo sam u smijeh — vjeruješ li? Zaista mislim doslovno.

— Ti i sad to veselo pričaš — pripomenu Aljoša i zagleda se u njegovo lice koje se zaista odjedanput razvedrilo.

— A otkud sam mogao znati da je uopće ne volim! He-he! I, eto, pokazalo se da je ne volim. A, međutim, kako mi se sviđala! Kako mi se čak maloprije sviđala kada sam držao svoj govor. A znaš li, i sad mi se strašno dopada — a međutim sam je vrlo lako ostavio. Ti misliš da se hvastam?

— Ne mislim. Ili to, možda, i nije bila ljubav.

— Aljoška, — nasmije se Ivan — ne upuštaj se u rasprave o ljubavi! Tebi to ne pristoji. Baš si, baš si istrčao, ajaoj!

Zaboravio sam da te poljubim za to. A kako me je mučila! Zbilja sam bio pored loma. Oh, ona je znala da je volim! Ona je mene voljela, a ne Dmitrija — ustvrdi Ivan veselo. — Dmitrij je puki lom. Sve što sam joj maloprije rekao, prava je istina. Ali, u tome je baš ono, ono glavno, što je njoj možda potrebno petnaest ili dvadeset godina pa da se dosjeti da Dmitrija nikako ne voli, nego da voli jedino mene, koga je mučila. I zbilja, ona se neće tome nikad dosjetiti, čak i pored današnje lekcije. Ali, i bolje je: digao sam se i otišao zauvijek. Zbilja, šta ona sad radi? Šta se ondje dogodilo kad sam ja otišao?

Aljoša mu ispriča kako je dobila histerični napad te da je, čini se, još i sad u nesvijesti i da bunca.

— A ne laže li Hohlakova?

— Čini mi se da ne laže.

— Moram se raspitati. Od histerije nije, uostalom, nitko i nikad umro. Ali neka je i spopada histerija, jer Bog je iz ljubavi prema ženi poslao na nju histeriju. Ja ne idem više nikad onamo. Što da se opet namećem?

— Međutim si joj maloprije rekao da te ona nije nikad voljela.

— To sam namjerno kazao. Aljoša, da naručim šampanjca, pa da pijemo za moju slobodu. Eh, kad bi znao kako mi je drago!

— Neću, brate, bit će bolje da ne pijem — reče naglo Aljoša. — A uz to sam nekako tužan.

— Jest, ti si već dugo tužan, ja to odavno vidim.

— Dakle, ti svakako sutra ujutro odlaziš?

— Ujutro? Nisam rekao ujutro. A, uostalom, možda i ujutro. Vjeruješ li da sam danas ovdje ručao jedino zato da ne jedem sa starcem, toliko mi je postao odvratan. Njega bih već odavno ostavio. A što se ti toliko uznemiruješ zbog toga što ja odlazim? Ostaje nam još tko zna koliko vremena do odlaska. Cijela vječnost, besmrtnost.

— Ako već sutra odlaziš, kakva je to onda vječnost?

— A što se to nas dvojice tiče? — nasmija se Ivan. — O onom našem, radi čega smo ovamo došli, dospjet ćemo ipak razgovarati. Što me gledaš tako začuđeno: zašto smo se ovdje sastali? Zar da razgovaramo o ljubavi prema Katerini Ivanovnoj, o starcu i o Dmitriju? O inozemstvu? O sudbonosnom položaju Rusije? O imperatoru Napoleonu? Valjda zbog toga?

— Ne, ne zbog toga.

— Dakle, sam znaš zbog čega. Oni imaju jedno, a mi žutokljunci drugo, mi moramo prije svega praiskonska pitanja riješiti, eto, to je naša briga. Sad cijela mlada Rusija raspravlja jedino o vječnim pitanjima. Baš sad kad su se svi starci odjednom počeli baviti praktičnim pitanjima. Zašto si ti puna tri mjeseca gledao u mene u nekom iščekivanju? Da me zapitaš: »Vjeruješ li ili možda nikako i ne vjeruješ«, eto, na što su se svodili vaši pogledi za ova tri mjeseca, Alekseju Fjodoroviču, nije li tako?

— Možda je i tako — osmjehnu se Aljoša. — Ti mi se, brate, valjda sada ne rugaš?

— Ja da se rugam? Neću ljutiti svog bracu koji je tri mjeseca gledao u mene u toliku iščekivanju. Aljoša, pogledaj mi pravo u oči: ta ja sam na dlaku isto takav mali derančić kao i ti, samo što nisam iskušenik. Kako su do sada ruski dječaci radili? Neki, naime? Eto, na primjer, ova smrdljiva krčma, tu se sakupe i posjedaju u kut. Prije toga nisu jedan drugog ni poznavali, a kad izađu iz krčme, opet se neće četrdeset godina poznavati, e, pa o čemu se razgovaraju kad ugrabe u krčmi taj trenutak? Samo o vječnim pitanjima: postoji li Bog, postoji li besmrtnost? A koji ne vjeruju u Boga, e, ti povedu razgovor o socijalizmu i anarhizmu, o tome kako će se preobraziti cijelo čovječanstvo po novom obrascu — tako ispadne uvijek jedan te isti đavo, jer, to su uvijek ista pitanja, samo s drugog kraja. I veliko mnoštvo najoriginalnijih ruskih dječaka i ne radi danas ništa drugo nego raspravlja o vječnim pitanjima. Nije li tako?

— Jest, jer suvremena su ruska pitanja: postoji li Bog, postoji li besmrtnost, ili kako ti reče, pitanja s drugog kraja, dakako, najviša pitanja i najglavnija, a tako i treba — reče Aljoša, motreći brata neprestano onim istim blagim i ispitivačkim smiješkom.

— Znaš što, Aljoša, biti Rus nije kadšto nikakva mudrost, ali ipak se ne može ništa gluplje zamisliti od onog čime se danas zanima ruski dječak. Ali ja jednoga ruskog dječaka Aljoša, užasno volim.

— Kako si ti to divno podmetnuo — nasmija se odjedanput Aljoša.

— Ali, kazuj, čime da počnemo, sam odredi. S Bogom? Postoji li Bog? Je li ti pravo?

— Čime hoćeš, time i počni, makar i »sa drugog kraja«. Ta ti si jučer kod oca rekao da Bog ne postoji — pogleda Aljoša u brata ispitivački.

— Jučer sam te kod oca za ručkom navlaš time dražio i vidio kako su ti sijevnule oči. Ali sad sam potpuno voljan da se s tobom opet o tome porazgovorim, i to ti kažem ozbiljno. Želim, Aljoša, da se zbližimo, jer nemam uopće prijatelja. Hoću bar da pokušam. Ali, zamisli, možda i ja priznajem Boga — nasmija se Ivan — je li, to je za tebe nešto neočekivano?

— Jest, razumije se, samo ako se i sad ne šališ.

— Šalim. I jučer su kod oca rekli da se šalim. Vidiš, dragi, u osamnaestom vijeku živio je jedan stari grešnik[1] koji je rekao: kad ne bi bilo Boga, onda bi ga trebalo izmisliti, *s'il n'existait pas Dieu il faudrait l'inventer.* I zaista, čovjek je izmislio Boga. I ništa ne bi bilo čudno, ništa ne bi bilo neobično da Bog zaista postoji, ali je čudno da je takva misao — misao o neophodnosti Boga — mogla nići u glavi takve divlje i zle životinje kakav je čovjek, jer ona je toliko sveta, toliko dirljiva, toliko mudra i toliko služi na čast čovjeku. Što se mene tiče, ja sam već odavno odlučio da ne mislim o tome: je li čovjek stvorio Boga ili Bog čovjeka? A neću, razumije se, da počnem pretresati ni sve suvremene aksiome što ih postaviše o toj temi ruski dječaci, jer su oni svi odreda izvedeni iz evropskih hipoteza, i što je ondje samo hipoteza, to je za ruskog dječaka odmah aksiom, i ne samo za dječaka već gotovo i za neke profesore, jer kod nas su sad i ruski profesori također često ti isti ruski dječaci. I zato prelazim preko svih hipoteza. Jer kakav je sad naš zadatak? Naš je zadatak da ja tebi, što mogu brže, objasnim svoju suštinu, to jest kakav sam ja čovjek, u što vjerujem i čemu se nadam, nije li tako? I zato izjavljujem da priznajem Boga iskreno i jednostavno. Ali evo šta treba pripomenuti: ako Bog postoji, i ako je on zaista stvorio zemlju, onda ju je stvorio, kako nam je dobro poznato, po Euklidovoj geometriji,[2] a um čovječji poima tek tri dimenzije. Međutim, bilo je, a ima čak i danas, geometara i filozofa, pa čak i vrlo znamenitih ljudi koji ne vjeruju da bi cijeli svemir ili, još opširnije — cijeli život bio stvoren po Euklidovoj

[1] Voltaire (pravo ime Francois Marie Aronet, 1694—1778) najveći književnik francuskog prosvjetiteljskog doba.

[2] Naša obična geometrija. Matematik Euklid iz Aleksandrije (oko 300. pr. n. ere) dao je prvu sustavnu geometriju u dijelu »Elementi« u 13 knjiga.

geometriji, ali se usuđuju zanositi tom mišlju da su se dvije usporedne linije, koje se po Euklidu nikako ne mogu sastati na zemlji, ipak sastale negdje u beskonačnosti. Ja sam se, dragi, za ovo odlučio: kad ja čak ni to ne mogu pojmiti, kako bih mogao onda pojmiti Boga? Ja smjerno priznajem da u meni nema nikakvih sposobnosti za rješavanje takvih pitanja, moj je um euklidski, zemaljski, i kako bismo onda mogli rješavati ono što nije ovozemaljsko? A i tebi savjetujem, prijatelju Aljoša, da o tome nikad ne misliš, a najmanje o Bogu, postoji li on ili ne postoji? Sve su to pitanja koja su potpuno nepristupačna našem razumu, stvorenom tek s poimanjem triju dimenzija. Dakle, priznajem Boga, i ne samo od srca već, štaviše, ja priznajem i premudrost njegovu i ciljeve njegove — nama sasvim nepoznate, vjerujem i u poredak, u smisao života, vjerujem u vječnu harmoniju u kojoj ćemo se svi sjediniti, vjerujem u riječ kojoj teži cijeli svemir i koja je sama »bila u Boga«, i koja je sama Bog, pa, i tako dalje, i tako dalje, u beskonačnost. Mnogo je riječi u tom smislu izrečeno. Čini mi se da se već nalazim na dobrom putu, a? E, a sada pomisli da ja, koji ipak ovaj božji svijet — ne prihvaćam, iako znam da postoji, ipak ga nikako ne priznajem. Ja Boga priznajem, što treba da shvatiš, ali ne priznajem svijeta što ga je on stvorio, svijeta božjeg, i ne mogu nikako pristati da ga priznam. Da se izjasnim: vjerujem poput djeteta da će se patnje zaliječiti i nestati, da će sva uvredljiva komičnost ljudskih protuslovlja iščeznuti kao bijedno priviđenje, kao ogavna izmišljotina nemoćnog i kao atom malenog čovječjeg euklidskog uma, i da će se, na kraju, u svjetskom finalu, u momentu vječne harmonije, desiti i pojaviti nešto toliko dragocjeno što će doteći svim srcima, što će uništiti sva negodovanja, iskupiti sve ljudske zločine, svu krv što je oni proliše, doteći u tolikoj mjeri da će se moći ne samo oprostiti već i opravdati sve što se dogodilo ljudima — ali neka, neka sve to bude i dođe, ali ja to ne priznajem i neću da priznam! Neka se čak usporedne linije sastanu, i ja to vidim: vidjet ću to i reći da su se sastale, ali ipak ne priznajem. To je moja suština, Aljoša, to je moja teza. Ovo sam ti ozbiljno rekao. Ja sam navlaš otpočeo ovaj naš razgovor tako glupo, da ne može gluplje biti, ali sam ga doveo do svoje ispovijedi, jer ona jedino tebi i treba. Ti nisi želio da čuješ o Bogu, tebi je bilo tek potrebno da saznaš o čemu živi tvoj ljubljeni brat. I ja ti rekoh.

Ivan završi svoju dugačku tiradu obuzet nekim osobitim i neočekivanim osjećajem.

— A zašto si otpočeo »da gluplje ne može biti«? — zapita Aljoša gledajući u nj zamišljeno.

— Eto, prvo, pa ma i zbog rusizma: svi se ruski razgovori o toj temi vode da ne može biti gluplje. A, drugo, što je gluplje, to bliže srži, što je gluplje, to je jasnije. Glupost je kratka, a glupost iskrena i časna. Dotjerao sam raspravu do očaja i, što sam je gluplje izložio, to je za mene povoljnije.

— Ti ćeš mi objasniti zašto »svijeta ne priznaješ«? — reče Aljoša.

— Dakako da ću ti objasniti, nije nikakva tajna, za tim sam i težio. Braco moj, neću ja tebe zavesti i pomaknuti s tvog uporišta, nego sam možda htio sam sebe izliječiti tobom — osmjehnu se naglo Ivan isto onako kao mali krotki dječarac. Aljoša nije još nikad vidio u njega takva osmijeha.

IV

BUNA

— Moram ti nešto priznati — otpoče Ivan. — Nikad nisam mogao razumjeti kako se može voljeti svoje bližnje. Jer, po mom mišljenju, čovjek ne može voljeti bližnje, već jedino daljnje. Jednom prilikom čitao sam negdje o »Ivanu Milostivom« (jednom svecu)[1], i da je on, kad mu je došao neki gladan i ozebao prolaznik i zamolio da ga ogrije, legao zajedno s njim u postelju, zagrlio ga i stao mu disati u usta koja su bila ognojena i zaudarala od neke strašne bolesti. Uvjeren sam da je to učinio lomeći se u koži, da je to bila ljubav iz dužnosti, zbog epidemije koju je navukao na sebe. Da možeš zavoljeti čovjeka, ne smiješ ga vidjeti, a čim pokaže lice — propade ljubav.

[1] Pisac ne misli na Ivana nego na Julija Milostivoga o kome je Flaubert napisao legendu, koju je nekako u to vrijeme Turgenjev preveo i objavio u »Vjesniku Evrope«.

— O tome je često govorio otac Zosima — napomenu Aljoša. — On je također govorio da mnogima, u ljubavi neiskusnim ljudima, lice čovječje često smeta da vole. Ali ima i mnogo ljubavi među ljudima, i gotovo slične Kristovoj, to i ja znam, Ivane...

— Ali to još ne znam, te ne mogu to ni pojmiti, a sa mnom ni bezbrojno mnoštvo ljudi. Pitanje je samo da li to dolazi od loših osobina ljudi ili zbog toga što je to njihova priroda. Po mome je mišljenju Kristova ljubav prema ljudima neko svoje vrste čudo, koje je na zemlji nemoguće. Istina, on je bio Bog. Ali mi nismo bogovi. Uzmimo, ja mogu, na primjer, strašno patiti, ali drugi ne može nikad saznati u kolikoj mjeri patim, jer je on drugi a nije ja, a povrh toga, malokad pristaje čovjek da prizna drugog patnikom (baš kao da je to neki čin). A zašto neće da pristane, šta misliš? Zato, na primjer, što iz mene zaudara, što imam glupo lice, što sam ga nekad očepio. Pored toga, razlika je između patnje i patnje: patnja koja me sramoti i ponizuje, na primjer, glad, tu će još priznati moj dobrotvor, ali ako patim uzvišenije, zbog ideje, na primjer, tu će on patnju tek ponekad priznati, i to jedino zato što će on, na primjer, pogledati mene, i odjedanput spaziti da ja nemam nipošto onakvo lice kakvo mora, prema njegovoj fantaziji, da ima čovjek koji pati, na primjer, za takvu ideju. I on mi, eto, odmah uskraćuje svoje dobročinstvo, i to ne zato što je u njega loše srce. Prosjaci, osobito plemeniti prosjaci, ne bi se smjeli nikad osobno pokazivati, nego prositi milostinju putem novina. Apstraktno je još moguće voljeti bližnjega, i čak katkad izdaleka, ali izbliza gotovo nikad. Kad bi sve bilo kao na pozornici, u baletu, gdje se prosjaci, kad dolaze, pojavljuju u svilenim dronjama i poderanim čipkama i prose milostinju i igraju graciozno, e, onda još može čovjek u njima uživati. Ali samo uživati u njima, a ne i voljeti ih. Ali dosta o tome. Ja sam samo htio da te dovedem do svog stajališta. Htio sam da govorim o patnjama čovječanstva uopće, ali bit će bolje da se zaustavimo samo na dječjim patnjama. To će smanjiti opseg moje argumentacije bar za deset puta, dakle, bolje da govorimo samo o djeci. Ali zato, razumije se, neće biti za me povoljnije. Eto, prvo: djecu čovjek može voljeti čak i izbliza, čak i prljavu, i ružna lica (meni se, međutim, čini da djeca nemaju nikad ružno lice). Drugo: o odraslima neću više da govorim već i stoga što se kod njih — osim toga što su odvratni i ne zaslužuju ljubavi — radi i o osveti; oni su

pojeli jabuku i spoznali dobro i zlo i postali »kao bogovi«. I sada je i dalje jedu. Ali djeca nisu ništa pojela i nisu dosada ništa skrivila. Aljoša, voliš li ti djecu? Znam da ih voliš, i ti ćeš razumjeti što želim govoriti jedino o djeci. Ako djeca na zemlji također užasno pate, pate, razumije se, zbog svojih otaca, i kažnjena su zbog svojih otaca koji su pojeli jabuku. Ali to su razmatranja s drugog svijeta koja su čovječjem srcu ovdje na zemlji nepojmljiva. Ne može nevin platiti za drugoga, i još tako nevin! Čudim se, Aljoša, ja također neobično volim djecu. I zapamti: okrutni ljudi, strastveni, mesožderi, karamazovci, i oni kadšto neobično vole djecu. Djeca, dok su djeca, do sedme godine, na primjer, strašno se razlikuju od ljudi: kao da su neka sasvim druga bića i druge prirode. Poznavao sam jednog razbojnika u tamnici, kome se za vrijeme njegove karijere dešavalo da je, ubijajući cijele porodice u kućama u koje je noću provaljivao radi otimačine, uz njih poklao i nekoliko djece. Ali, dok se nalazio u tamnici, on ih je strastveno volio. Bilo mu je najmilije da gleda kroz tamnički prozor djecu koja su se igrala u tamničkom dvorištu. Jednog malog derančića priučio je da dolazi pod njegov prozor, i vrlo se sprijateljio s njim. Ti, Aljoša, ne znaš zašto ja sve ovo govorim? Mene boli glava, i žalostan sam.

— Ti govoriš nekako čudnovato — pripomenu Aljoša zabrinuto — baš kao da si lud.

— Baš mi sad pade na pamet, a to mi je nedavno pričao u Moskvi jedan Bugarin — produži Ivan Fjodorovič kao da i ne čuje brata — da ondje kod njih, po cijeloj Bugarskoj, Turci i Čerkezi čine nedjela jer se boje općeg ustanka Slavena — to jest, pale, kolju, siluju žene i djecu, pribijaju zarobljenike čavlima na plot i ostavljaju ih tako preko noći, a ujutro ih vješaju, i tako dalje, ukratko, čine što čovjek ne može ni zamisliti. I zaista, ponekad se govori o »zvjerskoj« čovjekovoj okrutnosti, ali to je nepravda i uvreda za zvijeri, jer zvijer ne može nikad biti tako okrutna kao čovjek, tako artistički, tako umjetnički okrutna. Tigar prosto grize i kida, i umije samo to. Ne bi mu nikad palo na pamet da pribije uši čavlima preko noći, sve kad bi to i mogao učiniti. A ti su Turci, međutim, mučili djecu, naslađujući se, izrezivali ih noževima iz utrobe materine, bacali uvis dojenčad sa sise i dočekivali na bajunete pred očima majki. Ali me je, međutim, neobično zainteresirala jedna sličica. Predstavi sebi: na rukama uzdrhtale majke dijete sisanče, a unaokolo upali Turci. Oni smislili veselu šalu: mi-

luju dijete, smijući se da i njega nasmiju, i to im polazi za rukom, dijete se nasmijalo. U taj tren uperi Turčin svoj pištolj u njegovo lice iz blizine od četiri veršaka. Dijete se veselo kikoće, pruža ručice da dočepa pištolj, i u tom trenutku odapne umjetnik ravno u lice i razmrska mu glavu ...[1] Je li da je to umjetnički? Sada sam se sjetio da Turci neobično vole slatko.

— Brate, našto sve ovo? — zapita Aljoša.

— Ja mislim, ako đavo ne postoji, i ako ga je dakle čovjek stvorio, onda ga je stvorio na svoju sliku i priliku.

— Dakle, isto kao i Boga.

— Začudo kako ti umiješ da izvrćeš riječi, kako veli Polonije u Hamletu — nasmija se Ivan. — Uhvatio si me u riječi; pa neka, milo mi je. Lijep li je tvoj Bog, ako ga je stvorio čovjek na svoju sliku i priliku. Ti si maloprije zapitao, našto sve ovo: vidiš li, ja sam ljubitelj i skupljač nekih faktića, i, vjeruješ li mi, skupljam i zapisujem iz novina i pripovijedaka, otkud bilo, neke vrste anegdota, i već ih imam priličnu zbirku. Turci su dakako ušli u zbirku, ali to su sve sami inozemci. Ali ja imam i domaćih, i čak boljih od turskih. Znaš, kod nas se mnogo batina, mnogo šiba prutom i bičem, i to je nacionalno; kod nas se ne može ni zamisliti pribijanje čavlima, jer smo ipak Evropejci, ali šibe, bič, to je već nešto naše, i ne može nam se oduzeti. U inozemstvu ne tuku, čini se, uopće, možda su se običaji pročistili ili su doneseni takvi zakoni da čovjek čovjeka ne smije više šibati, ali zato su to nadoknadili nečim drugim, također čisto nacionalnim kao i kod nas, ali u tolikoj mjeri nacionalnim, da je to kod nas gotovo i nemoguće, iako pokušavaju da ga i kod nas nakaleme, osobito nakon vjerskog pokreta u našem višem društvu. Imam jednu prekrasnu brošuru, prevedenu s francuskog, u kojoj je opisano kako su još nedavno, tek prije svojih pet godina, pogubili u Ženevi jednog zločinca i ubojicu Richarda, čini mi se dvadesettrogodišnjeg mladića koji se pokajao i vratio kršćanskoj vjeri pred samim gubilištem. Taj Richard bio je nečiji nezakoniti sin koga su roditelji, još kao dijete od šest godina, *darovali* nekakvim švicarskim planinskim pastirima i oni ga othranili da za njih radi. On je rastao kod njih kao divlja zvijer, pastiri ga ne naučiše ničemu, nego su ga, naprotiv, već u sedmoj godini slali da pase stado, po kiši i studeni, gotovo

[1] Ta se zgoda, vjerojatno, odnosi na grčki ustanak na otoku Kreti 1869, koji su Turci u krvi ugušili.

bez odijela i hrane. I dakako, nitko se od njih nije kajao, niti je sebi razbijao glavu što tako čini, držeći, naprotiv, da ima potpuno pravo, jer im je Richard darovan kao stvar, te im nije bilo ni na umu da ga hrane. Sam je Richard posvjedočio da je u to vrijeme, kao bludni sin u evanđelju, želio da se najede one hrane koju su davali svinjama, što su ih gojili za prodaju, ali mu čak ni to nisu dali, nego su ga tukli kad je krao ispred svinja. I tako je proveo djetinjstvo i mladost, sve dok nije odrastao, stao na snagu i pošao u krađu. Divljak je zarađivao novac nadničareći u Ženevi, zaradu bi propio, te je živio kao propalica i svršio time da je ubio i opljačkao nekog starca. Uhvatili su ga, sudili mu i osudili ga na smrt. Ondje nisu sentimentalni. U tamnici se odmah sjatiše oko njega pastiri i članovi Kristovih bratstava, dobrotvorne dame, itd. U tamnici su ga naučili čitati i pisati, počeli mu tumačiti evanđelje, obraćali se njegovoj savjesti, uvjeravali ga, silili ga, dosađivali mu, gnjavili, i on je, napokon, svečano priznao da je počinio zločin. On se obratio, sam je pisao sudu da je odrod, ali je napokon pristao na to da i njega ozari Gospod i da mu pošalje blagoslov. Sve se uzrujalo u Ženevi, cijela dobrotvorna i pobožna Ženeva. Sve što je bilo otmjeno i dobro odgojeno pojuri njemu u tamnicu; Richarda ljube, grle: »Ti si naš brat, na tebe je sišao blagoslov!« A Richard samo plače od ganuća: »Jest, na mene je sišao blagoslov! Prije sam, za cijelog djetinjstva i momaštva, bio željan svinjske hrane, a sada je sišao i na me blagoslov, i ja umirem u Gospodu!« »Da, da, Richarde, umri u Gospodu, ti si prolio krv i moraš umrijeti u Gospodu. Makar i nisi kriv što nekad nisi nikako poznavao Gospoda, kad si zavidio svinjama na hrani, kad su te tukli, kad si im krao hranu (što je, uostalom, ružno, jer krađa nije dopuštena) — ali si ti prolio krv i moraš umrijeti.« Dolazi posljednji dan. Malaksali Richard plače i ništa drugo ne radi nego svaki čas ponavlja: »Ovo je moj najljepši dan, ja odlazim Gospodu!« — »Jest«, viču pastiri, suci i dobrotvorne dame, »ovo je najsretniji tvoj dan jer odlaziš Gospodu!« I svi su krenuli prema gubilištu za sramotnim kolima u kojima voze Richarda, netko u kočiji, netko pješke. I stigli su, eto, do gubilišta: »Umri, brate naš«, viču Richardu, »umri u Gospodu, jer je na tebe sišao blagoslov!« I brata Richarda, obasutog bratskim poljupcima, uzvukli na gubilište, povalili na giljotinu i ocaparili mu bratski glavu zato što je i na njega sišao blagoslov. Tu su brošuru preveli na ruski jezik nekakvi ruski dobrotvorci iz višeg

društva, koji naginju luteranstvu, i razaslali je radi prosvjećenja ruskog naroda badava, kao prilog uz novine i druga izdanja. Šala sa Richardom dobra je zato što je nacionalna. Kod nas bi bilo ružno odrubiti bratu glavu samo zato što je postao našim bratom i što je na njega sišao blagoslov, ali ponavljam, mi imamo nešto svoje što nije gotovo ništa gore. Kod nas postoji povijesno, neposredno i najprisnije uživanje u mučenju šibama. Njekrasov ima pjesmu kako seljak bije kljuse knutom po očima, »po krotkim očima[1]«. Tko to nije vidio? To je rusizam. On opisuje kako se malaksalo, pretovareno kljuse zaglibilo s kolima i ne može ih izvući. Seljak ga tuče, tuče bijesno, tuče najzad ne znajući što radi, opijen šibljem, tuče žestoko, tuče bez prestanka: »Makar i ne možeš, ali vuci, crkni, ali vuci!« Kljusence se napinje, i on počeo da ga, jadnog i bez zaštite, tuče po suznim, po »krotkim očima«. I ono, posve izbezumljeno, trglo i izvuklo kola i pošlo, sve dršćući i bez daha, nekako porebarke, poskakujući nekako neprirodno i jadno — strašna je ta Njekrasovljeva pjesma. Ali to je samo kljuse, a kljusad je i sam Bog dao da ih bijemo. Tako su nas naučili Tatari i darovali nam knuto za uspomenu. Ali se može i ljude tući. Tako inteligentan i obrazovan gospodin i njegova gospođa tuku šibama svoju kćer, svoje dijete od sedam godina[2] — to sam potanko pribilježio. Tatici je drago ako je šiba čvorugava, »bolje će se primiti«, kaže on, i stao »kaditi« po vlastitoj kćeri. Ja znam pouzdano da ima takvih ljudi koji se, kada tuku, raspaljuju svakim udarcem do strasti, prave strasti, svakim daljim udarcem sve više i više, sve progresivnije. Tuku minutu, tuku najzad pet minuta, tuku deset minuta, dalje, jače, gušće, oštrije. Dijete dreči, dijete napokon ne može više drečati, guši se: »Tata, tata, tatice, tatice!« Nekim đavolskim, nesretnim slučajem dolazi slučaj pred sud. Uzima se advokat. Ruski je narod već davno prozvao advokata — »ablakatom« — najmljenom savješću. Advokat galami u obranu svog klijenta. »Slučaj je«, kaže, »tako običan, jednostavan, obiteljski, otac je izbio svoju kćer i, eto, na sramotu sadašnjice, došlo je do suda!« Uvjereni porotnici odlaze i oslobađaju ga optužbe. Publika urla od sreće što su oslobodili mučitelja. — Eh, da sam ja bio ondje, ja bih im glasno predložio neka osnuju za-

[1] Riječ je o Njekrasovljevoj pjesmi »Pred sumrak«.

[2] Ivan Karamazov spominje tadašnji proces protiv bankara Kroneberga koji je zlostavljao svoju sedmogodišnju kćer.

kladu u počast mučiteljeva imena! Prekrasne sličice. Ali ja imam, Aljoša, o djeci još ljepših priča, jer ja sam vrlo, vrlo mnogo skupio o ruskoj djeci. Malu djevojčicu od pet godina zamrzili otac i mati, »poštovani ljudi činovničkog staleža, obrazovani i dobro odgojeni ljudi«. Vidiš, još jednom odlučno tvrdim da mnogi ljudi imaju jedno osobito svojstvo — to je želja za mučenjem djece, ali jedino djece. Prema svim ostalim subjektima ljudskog roda ti se isti mučitelji odnose čak prijazno i smjerno poput obrazovanih i humanih Evropejaca, ali neobično vole mučiti djecu, i čak zbog toga i vole djecu. Upravo ta nezaštićenost tih stvorova i anđeoska povjerljivost djeteta, koje nema kamo da se djene, niti kome da se uteče, i zavodi mučitelja i raspaljuje njegovu poganu krv. U svakom se čovjeku, razumije se, krije zvijer — zvijer srdžbe, zvijer strasti koju su rasplamsali krikovi mučene žrtve, zvijer onoga koji je pušten s lanca, zvijer bolesti dobivenih u bludu, kostobolje, bolesnih pluća, itd. Tu su jadnu petogodišnju djevojčicu stavljali ti obrazovani roditelji na sve moguće muke. Oni su je tukli, gazili nogama, ne znajući ni sami zašto, i cijelo njeno tijelo pretvorili u modrice. I, najzad, dostigli u tome vrhunac vještine: zimi, po studeni, zatvarali su je preko cijele noći u nužnik, i to jedino zbog toga što nije molila noću da je puste na stranu (kao da se petogodišnje dijete, koje spava tvrdim anđeoskim snom, može već u tim godinama naučiti da to traži), i zato su joj mazali lice izmetom i nagonili da jede izmet, a nagonila ju je mati, rođena mati. I ta je mati mogla spavati dok su se noću razlijegali uzdasi jadnog djeteta, zatvorena na tom gadnom mjestu! Shvaćaš li ti to kad malo stvorenje koje ne može ni da pojmi šta od njega rade, lupa sebe na gadnom mjestu, u mraku i na studeni, sićušnom svojom šačicom u razmacima u prsa i lije svoje blage i krotke suzice, moleći se »malom bogi« da ga zaštiti — shvaćaš li ti tu besmislenost, druže moj, iskušeniče ti moj božji i smjerni, shvaćaš li ti zbog čega je ta besmislenost toliko potrebna i stvarna? Bez nje, kažu, ne bi čovjek mogao ni postojati na zemlji, jer ne bi spoznao ni dobra ni zla. A zašto da i spozna to đavolje dobro i zlo kada ga to toliko stoji? Ta cijeli svijet spoznaje ne vrijedi tih suzica što ih je prolila ta djevojčica pred »malim bogom«. Ne govorim o patnjama odraslih, oni su pojeli jabuku, đavo s njima, i neka ih sve đavo nosi, ali ovi, ovi! Ja te Aljoška, mučim, ti kao da nisi pribran. Prestat ću ako želiš.

— Ništa zato, i hoću da se mučim — promrmlja Aljoša.

— Jednu, samo još jednu sličicu, i to iz radoznalosti, vrlo karakterističnu, i što je najglavnije, ja sam je tek nedavno pročitao u jednom zborniku o našim starinama, u Arhivu ili u Starini,[1] ne znam pravo, morao bih najprije potražiti jer sam čak zaboravio gdje sam to i pročitao. To je bilo za najmračnijeg doba kmetstva, još u početku ovog vijeka — slava Oslobodiocu naroda![2] Na početku ovog vijeka živio je neki general, general koji je imao velike veze i bio jedan od najbogatijih vlastelina, ali od onih (istina, i onda je bilo takvih vrlo malo) koji su bili, kad su napuštali službu i polazili u mir, gotovo uvjereni da su svojom službom stekli pravo na život i na smrt svojih kmetova. Takvih je onda bivalo. I živi tako taj general na svom vlastelinstvu od dvije tisuće duša, razmeće se i postupa sa svojim malim susjedima kao s tavolizima i budalama. Imao je psetarnicu s nekoliko pasa i gotovo stotinu psetara koji su bili svi u monduri i svi na konjima. Jedan dvorski dječak, deranćić od svega osam godina, bacio se u igri kamenom i ozlijedio nogu najdražem generalovu lovačkom psu. »Zašto je moje najmilije pseto ošepavilo?« Rekoše mu da se ovaj dječak bacio na nj kamenom i ozlijedio mu nogu. — »A, ti si — reče general mjereći ga — uhvatite ga!« Uhvatili ga, otrgli od matere, svu je noć proveo u buhari, a ujutro, čim je svanulo, ide general sav uparađen u lov, zajašio konja, a oko njega njegovi tavolizi, psi, psetari, lovci, također svi na konjima. Unaokolo skupila se radi pouke sva dvorska čeljad, a pred njima stajala mati dječakova. Izveli dječaka iz zatvora. Dan je jesenski, mračan, studen, maglovit, divan za lov. General zapovjedi da svuku dječaka, njega svukli do gola, on dršće, poludio od straha, ne smije ni da pisne ... »Gonite ga!« komandira general, »bježi, bježi!« viču mu psetari, i dječak potrčao ... »Drž ga!« dreknu general i pusti na njega cijeli čopor hrtova. Lovio ga je kao zeca pred materinim očima, i psi rastrgali dječaka na komadiće! Generala su, čini mi se, stavili pod tutorstvo! Ali ... i šta bi s njim? Da ga strijeljaju? Da ga strijeljaju i dadu zadovoljštinu moralnom osjećaju? Kazuj, Aljoša!

— Da ga strijeljaju! — progovori Aljoša tiho, blijeda, nekako kisela osmijeha, podigavši pogled na brata.

[1] Najpoznatiji povijesni časopisi toga doba: »Ruski arhiv« i »Ruska starina«.

[2] Misli se na Aleksandra II (1818—1881) koji je 1861. ukinuo kmetstvo.

— Bravo! — uskliknu Ivan gotovo u zanosu. — Kada već ti to kažeš, onda... Ej, ti pustinjače! Eto takav đavolčić sjedi u srdašcu tvome, Aljoška Karamazove!

— Rekao sam glupost, ali...

— To i jest onaj đavo, taj ali... — vikaše Ivan. — Znaj, iskušeniče, da su gluposti vrlo potrebne na zemlji. Na glupostima stoji svijet, i bez njih se možda ne bi ništa ni desilo. Mi znamo šta znamo.

— Šta ti znadeš?

— Ne shvaćam ništa — produži Ivan kao u bunilu — i ne želim sad bilo šta shvaćati. Hoću da ostanem kod fakta. I davno sam odlučio da ništa ne shvaćam. Ako zaželim da štogod shvatim, onda ću promijeniti fakta, a ja sam odlučio da ostanem kod fakta.

— A zašto me ispituješ? — uskliknu Aljoša u nekom uzbuđenju bolno. — Hoćeš li mi napokon reći?

— Dakako da ću ti reći, to sam i ja htio da ti kažem. Ti si mi drag, ja neću da te izgubim, i ja te neću ustupiti tvome Zosimi.

Ivan zašutje na časak, i lice mu dobi odjedanput vrlo tužan izraz.

— Slušaj me: ja sam govorio samo o djeci da ispadne što očiglednije. O ostalim suzama čovječanskim kojima je prokvašena sva zemlja od kore do sredine — neću ni riječi da kažem, jer sam svoju temu namjerno suzio. Ja sam stjenica, i priznajem posve smjerno da ne mogu nikako pojmiti zbog čega je sve to tako uređeno. Ljudi su, dakle, sami krivi: dobili su raj, ali se njima prohtjelo slobode i ugrabiše vrata s neba, iako su sami znali da će biti nesretni, dakle, ne treba ih žaliti. O, po mome, po jednom zemaljskom, euklidskom umu, znam tek toliko da patnje postoje, a krivaca nema, da sve jedno iz drugoga izlazi jasno i jednostavno, da sve teče i uravnotežuje se — ali ja, međutim, znam da je to tek euklidska glupost po kojoj ne mogu pristati da živim. Ali šta ja imam od toga što nema krivaca i što sve jasno i jednostavno jedno iz drugog izlazi, i što ja to znam — meni je potrebna odmazda, jer ću inače sam sebe ubiti. I to odmazda ne ma gdje i ma kad u vječnosti, nego već ovdje na zemlji, i da je ja sam vidim. Ja sam vjerovao, ja hoću sam i da vidim, a budem li u to doba već mrtav, onda neka me uskrsnu, jer ako se sve bez mene dogodi, to bi bilo po me vrlo uvredljivo. Nisam ja zato patio da svojom ličnošću, svojim nedjelima i patnjama pognojim nečiju

buduću harmoniju. Ja hoću da vidim svojim očima kako košuta liježe pokraj lava i kako zaklani ustaje da se zagrli sa svojim ubojicom. Hoću da sam ovdje kada svi budu odjedanput saznali zašto je sve tako blizu. Ali to su ipak djeca, šta ću onda s njima? To je pitanje koje ne mogu da riješim. Po stoti put ponavljam — pitanja je sva sila, ali ja sam se samo djece prihvatio, jer je tu neizrecivo jasno ono što sam imao da kažem. Slušaj: ako moraju svi patiti, da patnjama otkupe vječnu harmoniju, šta se to onda djece tiče, reci mi, molim te? Sasvim je nerazumljivo zašto moraju i ona da pate i da patnjama kupuju harmoniju. Zašto i ona dospješe također u materijal, pa da sobom pognoje nečiju buduću harmoniju? Meni je pojmljiva solidarnost u grijehu među ljudima, shvaćam i solidarnost u odmazdi, ali nema te solidarnosti u grijehu i s djecom, i ako je zaista opravdano da su i djeca solidarna sa svojim očevima u svim nedjelima otaca, onda, razumije se, nije ta pravednost od ovog svijeta, i ja je ne mogu shvatiti. Reći će, možda, kakav šaljivdžija da će dijete svejedno narasti i dospjeti da mnogo sagriješi, ali, eto, ono nije odraslo, njega su kao dječačića od osam godina gonili i raskidali psi. O, Aljoša, ja ne hulim na Boga! Ja razumijem kako će se morati potresti cijeli svemir kada se sve na nebu i pod zemljom slije u jednu slavopojku i sve što je živo i što je živjelo usklikne: »Pravedan si ti, Gospode, jer se otkriše putovi tvoji!« A kada se mati zagrli s krvnikom koji je dao psima raskidati njena sina, i njih sve troje objave u suzama: »Pravedan si ti, Gospode«, onda će, dakako, nastati vrhunac spoznaje, i sve će se objasniti. Ali tu je kvačica, i to ne mogu da priznam. Dok sam na zemlji, žurim se učiniti što mogu. Vidiš, Aljoša, možda će se zbilja dogoditi da ću i ja, ako doživim taj momenat, ili ako uskrsnem, da bih vidio, osobito kako se mati grli s krvnikom svog djeteta, uskliknuti s ostalima: »Pravedan si ti, Gospode!« Ali ja ne želim da onda tako uskliknem. Dok je još vrijeme, žurim se da zaštitim sebe, i zato se posve odričem najviše harmonije. Ne vrijedi ona suzica čak ni onog jednog izmučenog djeteta, koje se lupalo šačicama u prsa i molilo u smrdljivu nužniku svojim neiskupljenim suzicama »malome bogi!« A ne vrijedi zato jer su te suzice ostale neiskupljene. One moraju biti iskupljene, jer inače nema harmonije. Ali čime, čime ćeš ih iskupiti? Je li to moguće? Zar time što će biti osvećene? Ali, šta će mi njihova osveta, šta će mi pakao za mučitelje, šta tu može pakao

popraviti kad su oni mučeni? I kakva je to harmonija ako postoji pakao: ja hoću da oprostim, hoću da privijem u zagrljaj, ja neću da više pate. I ako se dječje patnje imaju priračunati onoj sumi patnji koja je bila neophodna da se kupi istina, onda ja unaprijed tvrdim da sva istina nije vrijedila tolike cijene. Neću, naposljetku, da se mati grli s krvnikom koji je svojim psima raskidao njena sina! Ona mu ne smije oprostiti! Ako hoće, neka mu oprosti u svoje ime, neka oprosti krvniku svoje bezgranične materinske patnje, ali patnje svog raskidanog sina nema ona pravo da oprosti, ne smije oprostiti krvniku, makar mu ih i samo dijete oprostilo! A ako je tako, ako ona ne smije oprostiti, gdje je onda harmonija? Ima li na cijelom svijetu biće koje bi moglo i imalo prava da oprosti. Ne treba mi harmonije, ne treba mi ni zbog ljubavi prema čovječanstvu. Meni je draže da ostanem s neosvećenim patnjama. Bolje je da ostanem sa svojim neosvećenim patnjama i sa svojim nezasićenim negodovanjem, *makar i ne imao pravo.* Jest, i suviše su visoko procijenili harmoniju, moj džep nije toliki da platim ulaznicu. I zato se žurim da vratim svoju ulaznicu. I ako sam pošten čovjek, dužan sam da je vratim što prije. To i činim. Ne da ja Boga ne priznajem, Aljoša, već mu samo najponiznije vraćam ulaznicu.

— To je buna — reče Aljoša tiho i obori oči.

— Buna? Ne želim da čujem od tebe takve riječi — odgovori Ivan, gledajući ga pronicavo. — U buni se ne može živjeti, a ja hoću da živim. Reci mi otvoreno, pozivam te, odgovori: zamisli da ti sam gradiš zgradu ljudske sudbe u namjeri da na kraju usrećiš ljude i da im na kraju dadeš mir i spokojnost, ali da moraš bezuvjetno i neotklonivo izmučiti ma i samo jedno sićušno stvorenje, ma i samo ono djetešce što se lupalo šačicama u prsa, te na njegovim neosvećenim suzama podići tu zgradu, bi li ti pristao da budeš graditeljem pod takvim uvjetima, reci i ne laži!

— Ne, ne bih pristao — progovori Aljoša tiho.

— I možeš li se složiti s idejom da bi ljudi, za koje ti gradiš, pristali sami da prime svoju sreću na nepravedno prolivenoj krvi onog malog mučenika, a kad bi i primili, bi li oni mogli biti vječno sretni?

— Ne, ne mogu se složiti. Brate — progovori odjedanput Aljoša usplamtjelih očiju — ti si maloprije rekao: postoji li na cijelom svijetu biće koje bi moglo i imalo prava da oprosti?

Ali to biće postoji, i ono može sve oprostiti, sve i sva *i za sve*, jer je ono samo dalo nevinu krv svoju svima i za sve. Ti si zaboravio na njega, a na njemu će se i sazidati zgrada i u njemu će svi uskliknuti: »Pravedan si ti, Gospode, jer se otkriše putovi tvoji«.

— Ah, taj »jedini bezgrešni« i njegova krv! Ne, nisam zaboravio na njega i čudio sam se, naprotiv, cijelo vrijeme što ga ti nikako ne spominješ, jer obično svi njega prvog ističu u prepirkama. Čuj, Aljoša, ali se nemoj smijati, ja sam jedanput, prije godinu dana, napisao poemu. Ako možeš da potratiš sa mnom još deset minuta, ja ću ti je ispričati.

— Ti si napisao poemu?

— O, ne, nisam napisao — nasmija se Ivan — i nikad nisam u životu napisao ni dva stiha. Ali ja sam tu pjesmu smislio i zapamtio. U zanosu sam je smislio. Ti ćeš biti moj prvi čitalac, bolje slušalac. Zbilja, zašto da autor izgubi makar i jednog slušaoca — osmjehnu se Ivan. — Da pričam ili da ne pričam?

— Vrlo ću te rado slušati — izusti Aljoša.

— Poema se moja zove »Veliki inkvizitor«, ona je glupa, ali ja ti je želim prepričati.

V

VELIKI INKVIZITOR

— I ovdje ne ide nikako bez predgovora — to jest, bez literarnog predgovora, phi! — nasmija se Ivan. — A kakav sam ja pisac! Vidiš, događaj se zbiva u šesnaestom vijeku, a tada je — uostalom, to moraš znati još iz škole — tada je bilo uobičajeno da u pjesničkim djelima dovode nebeske sile na zemlju. O Danteu neću ni da govorim. U Francuskoj su sudski pisari, a također i po samostanima redovnici davali cijele predstave u kojima su izvodili na pozornicu anđele, svece, Krista, pa i samoga Boga. Onda je sve to bilo vrlo bezazleno. U *Notre Dame de Paris* Victora Hugoa daje se narodu pod

Ludovikom XI u gradskoj vijećnici u Parizu, a u slavu rođenja francuskog dofena, poučna i besplatna predstava pod naslovom: *Le bon jugement de la très sainte et gracieuse Vierge Marie*[1], gdje se pojavljuje ona sama i donosi svoj bon jugement. I kod nas su se u Moskvi, prije Petrove vladavine, davale od vremena do vremena takve gotovo dramske predstave, osobito iz Starog zavjeta. Ali, za tih dramskih predstava kružilo je po cijelom svijetu još i mnogo pripovijedaka i »stihova«, u kojima su sudjelovali, po potrebi, sveci, anđeli i ostale nebeske sile. U našim su se manastirima također bavili prevođenjem, prepisivanjem pa čak i sastavljanjem takvih poema, i to kada — u tatarsko doba. Ima, na primjer, jedna manastirska poema (dakako, prijevod s grčkog): Bogorodičin križni put,[2] sa slikama i smionošću koja nimalo ne zaostaje za Danteom. Mati Božja posjećuje pakao, a vodi je križnim putem arhanđeo Mihael. Ona gleda grešnike i njihove muke. Ondje se nalazi, između ostalog, jedan prezanimljiv odio grešnika u plamenom jezeru: koji grešnici potonu u to jezero toliko da već ne mogu nikako isplivati, na te je »već i Bog zaboravio« — izraz neobične dubljine i snage. I, eto, Bogomajka, potresena i zaplakana, pada pred prijesto Božji i moli milost za sve koji se nalaze u paklu, za sve bez razlike što ih je ondje vidjela. Razgovor njen s Bogom neobično je zanimljiv. Ona moli, ona ne odstupa ni onda kada joj Bog pokazuje probijene ruke i noge njena sina, i pita je: kako ću oprostiti njegovim mučiteljima? A ona zapovjedi onda svima svecima, svima mučenicima, svima anđelima i arhanđelima da zajedno s njom padnu na koljena i mole milost za sve bez razlike. Svršava se time da je izmolila Boga da se muke obustave svake godine od Velikog petka do Duhova, a grešnici iz pakla zahvaljuju se Gospodu i pjevaju: »Ti si pravedan, Gospode, što si tako sudio.« I moja bi poema bila iste vrsti da se pojavila u ono doba. I kod mene izlazi na pozornicu On: istina, On ništa ne govori u poemi, nego se samo pojavljuje i prolazi. Već je proteklo petnaest vjekova otkako je napisao njegov prorok: »Gle, dolazim skoro, i o danu i satu tom ne zna ni sam sin, već tek jedino otac moj nebeski«, kako je rekao on sam dok je još bio na zemlji. Ali čovječanstvo čeka s nekadašnjom vjerom i nekadašnjom pobožnošću. O, štaviše, još s tvrđom vjerom, jer je već proteklo

[1] »Dobra presuda presvete i premilostive Djevice Marije.«
[2] Apokrifi iz XI stoljeća n. e.

petnaest vjekova otkako prestadoše dolaziti čovjeku jamci s neba:

Vjeruj onom što ti srce kaže,
Nema jamaca s nebesa.[1]

Postoji jedino vjera u ono što je rečeno iz srca! Istina, onda je bilo i mnogo čudesa. Bilo je svetaca koji su čudesno liječili; nekim pravednicima, kako piše u njihovim životopisima, silazila je sama carica nebeska. Ali đavo ne drijema, i u čovječanstvu su već počeli sumnjati u istinitost tih čuda. Tada se odjedanput pojavila na sjeveru, u Njemačkoj, strašna nova hereza.[2] Golema zvijezda, »nalik na svjetionik« (to jest na crkvu), »pade na izvore voda i oni postadoše gorki«. Te su hereze bogohulno počele odricati čuda. Ali su zato vatrenije vjerovali oni koji su ostali vjerni. Suze ljudske dižu se put njega kao i do sada, čekaju ga, ljube ga, uzdaju se u njega kao i prije, žude da trpe i umiru za njega kao i prije... I, gle, koliko se vjekova molilo čovječanstvo u vjeri i vatreno: »Javio nam se Bog Gospod«, koliko je vjekova vapilo njemu, što je on, iz svog bezgraničnog milosrđa poželio da siđe onima koji mu se mole. On je i dotle silazio i posjećivao na zemlji neke pravednike, mučenike i svete pustinjake, kako je zapisano u njihovim »žitijama«. Kod nas je Tjutčev, koji je duboko vjerovao u istinitost svojih riječi, objavio da je

Pritisnut križem,
Svu je tebe, zemljo rođena,
Obišao car nebeski
U liku roba, blagoslivljajući.[3]

A da je apsolutno tako i bilo, to ti ja velim. I On je, eto, zaželio da se makar za jedan trenutak javi izmučenom narodu, napaćenom, koji smrdi od grijeha, ali narodu koji ga djetinjski ljubi. Događaj se zbiva u Španjolskoj, u Sevilji, u najstrašnije doba inkvizicije,[4] kada se u onoj zemlji svaki

[1] Stihovi iz Schillerove pjesme »Želja«.
[2] Pisac cilja na reformaciju.
[3] Posljednja kitica iz Tjutčevljeve pjesme »Ta bijedna naselja, ta štura priroda...«
[4] Doba inkvizicije u Španjolskoj i tip velikog inkvizitora djelomično je poznat Dostojevskom i iz Schillerove tragedije »Don Carlos«, koju je na ruski preveo njegov brat Mihail.

dan gorjele u slavu božju lomače i

Na veličanstvenim lomačama
Palili zle heretike.[1]

O, ovo, dakako, nije onaj silazak kada će se on, po obećanju svome, javiti na svršetku vremena, u svoj slavi nebeskoj, i koji će biti iznenadan »kao munja«, koja sja od istoka do zapada«. Ne, on je želio da makar za trenutak posjeti svoju djecu ondje gdje su baš počele buktjeti lomače s hereticima. On će u neizmjernom milosrđu svome proći još jedanput kroz puk u onom istom čovječjem obliku u kome je prije petnaest vjekova prolazio kroz njega trideset i tri godine. On silazi na »vruće trgove« južnog grada u kome je baš jučer na »veličanstvenoj lomači«, u prisuću kralja, dvora, vitezova, kardinala i divnih dvorskih gospođa, spalio kardinal, veliki inkvizitor, odjednom gotovo cijelu stotinu heretika *ad majorem gloriam Dei.*[2] On se pojavio tiho, neprimjetno i — gle čuda — svi su ga prepoznali. To bi moglo biti jedno od najljepših mjesta u poemi — to jest, zašto su ga, naime, prepoznali. Narod mu juri u susret nezadrživom silom, okružuje ga, gomila neprestano raste oko njega i ide za njim. On šutke prolazi između njih s blagim osmijehom bezgraničnog milosrđa. Sunce ljubavi bukti u njegovu srcu, zrake Svjetla, Prosvjete i Snage istječu iz njegovih očiju, utječući u ljude, potresaju njihova srca protuljubavlju. On pruža prema njima ruke, blagoslivlja ih, i ako ga se tkogod dotakne, čak samo njegova odijela, izlijeva se na nj ljekovita moć. Eno, iz gomile dovikuje starac, slijep od djetinjstva: »Gospode, izliječi me da i ja vidim tebe«, i gle, kao da je mrena spala s njegovih očiju, slijepac ga vidi. Narod plače i ljubi zemlju po kojoj on hoda. Djeca bacaju preda nj cvijeće, pjevaju i kliču mu: *»Hossana!«*[3] »To je on, glavom on«, ponavljaju svi, »to je on, nitko drugi nego on.« On zastade u predvorju seviljske katedrale, baš u trenutku kad unose u crkvu, uz dječji plač, otvoren bijeli lijes: u njemu počiva sedmogodišnja djevojčica, jedinica odlična građanina. Mrtvo dijete leži na samu cvijeću. »On će uskrsnuti tvoje dijete« — doviknu iz gomile uplakanoj materi.

[1] Proučavatelji Dostojevskoga nisu još uspjeli utvrditi izvor ovih stihova; nije isključeno da ih je napisao sam Dostojevski.

[2] Na veću slavu Božju (geslo jezuita).

[3] Spasi! Ovim su uzvikom, po bibliji, pozdravljali Krista kad je svečano ulazio u Jeruzalem.

Katedralni svećenik, koji je izašao u susret lijesu, gleda neodlučno i mršti obrve. Ali se razliježe jauk matere umrlog djeteta. Ona mu pade nice pred noge: »Ako si to ti, uskrsni onda moje dijete!« uzvikuje ona pružajući prema njemu ruke. Sprovod zastaje, lijes spuštaju u predvorju do njegovih nogu. On gleda sa sućuti a usta njegova tiho i snova izgovoriše: »'Talitha kumi' — i ustade djevojčica«.[1] Djevojčica ustaje u lijesu, sjeda i gleda, osmješkuje se i gleda unaokolo začuđeno, razrogačenih očiju. U rukama joj je kita bijelih ružica s kojom je ležala u lijesu. U narodu vika, jauk, i, gle, tog istog trenutka iznenada prolazi trgom ispred crkve glavom kardinal — veliki inkvizitor. To je skoro devedesetogodišnji starac, visok i plav, uvela lica, upalih očiju, ali iz kojih još sjaji blijesak kao vatrena iskrica. O, nije on u prekrasnom svom kardinalskom odijelu, u kome je blistao jučer pred narodom kada je palio protivnike rimske vjere, ne, sada je samo u svojoj staroj gruboj, kaluđerskoj mantiji. Iza njega, na određenom razmaku, idu mračni pomoćnici, i njegove sluge, i »sveta« straža. On je zastao pred gomilom i motri izdaleka. On je sve vidio, on je vidio kako su spustili lijes do njegovih nogu, kako je uskrsla djevojčica, i lice se njegovo smrklo. On namrgodi svoje sijede guste obrve, pogled njegov sijeva zlokobnim plamenom. I pruža svoj prst i zapovijeda straži da ga uhvate. I, gle, kolika je moć njegova, koliko je već vičan, koliko mu je pokoran i u strahu poslušan narod da se gomila bez oklijevanja razmakla pred stražom, i ova, posred grobne tišine, koja je nastala naglo, polaže na njega ruke i vodi ga. Gomila je u tren oka, sva kao jedan čovjek, oborila pred starcem inkvizitorom glave do zemlje, i on šutke blagoslivlja narod i ide dalje. Straža dovodi sužnja u tijesnu i mračnu presvođenu tamnicu u staroj zgradi Svetog suda, i ondje ga zatvori. Prolazi dan, nastaje mračna, vrela i »mrtva seviljska noć«. Zrak »miriši lovorom i limunom«.[2] Posred duboka mraka odjedanput se otvaraju željezna tamnička vrata, i u tamnicu ulazi polagano, sa svijećnjakom u ruci, glavom stari inkvizitor. On je sam, vrata se odmah za njim zatvaraju. On zastaje na ulazu i zagleda se dugo, minutu ili dvije, u njegovo lice. Napokon prilazi lagano, stavlja svijećnjak na sto i govori mu:

[1] Pisac cilja na zgodu iz evanđelja o mrtvoj djevojci: »I uzevši djevojku za ruku, reče joj 'Talitha kumi', što znači: 'Djevojko, tebi govorim, ustani' i djevojka odmah ustade i prohoda.«

[2] Iz Puškinova »Kamenoga gosta«, drugi prizor.

— Jesi li to ti? Ti? — Ali kad ne dobi odgovora, nadoda brzo: — Ne odgovaraj, šuti. A i što: bi ti mogao reći? Ja i suviše dobro znam šta ćeš reći. Ali ti nemaš prava da nadodaš bilo što onome što si prije rekao. Zašto si došao da nam smetaš? Jer ti si došao da nam smetaš, i sam to znaš. Ali, znaš li šta će sutra biti? Ja ne znam tko si ti, i neću da znam: jesi li to ti ili tek prilika njegova, ali sutra ću te osuditi i sažeći na lomači kao najgoreg heretika, i onaj isti narod koji je danas ljubio tvoje noge pojurit će sutra i, na jedan moj mig, dovlačiti ugljevlje pod tvoju lomaču, znaš li ti to? Jest, možda ti to znaš — nadoveza on motreći pronicavo i u nedoumici svog sužnja, ni na trenutak ne skidajući pogleda s njega.

— Ne razumijem, Ivane, sasvim jasno šta ovo znači? — osmjehnu se Aljoša, koji je neprekidno šutke slušao. — Je li ovo samo beskrajna fantazija ili kakva zabuna starčeva, nekakvo nemoguće *qui pro quo?*[1]

— Prihvati čak i posljednje — nasmija se Ivan — kad te je već toliko razmazio suvremeni realizam te ne možeš da podneseš ništa fantastično — ako baš hoćeš qui pro quo, neka ti bude. Ono, istina je — nasmija se on ponovo — starcu je već devedeset godina, te je mogao već davno poludjeti od svojih ideja. Sužanj ga je mogao preneraziti svojom vanjštinom. To je, najzad mogla biti jednostavna tlapnja, priviđenje devedesetogodišnjeg starca pred smrt, koji je uz to još bio raspaljen jučerašnjim autodafeom, kojom je prilikom bilo spaljeno stotinu heretika. A nije li meni i tebi svejedno je li qui pro quo ili pusta fantazija? Ovdje je riječ jedino o tome što starac mora iznijeti svoje mišljenje, što nakon punih devedeset godina iznosi svoje mišljenje i govori glasno ono o čemu je punih devedeset godina šutio.

— A sužanj također šuti? Gleda u njega i ne govori ni riječi?

— Pa tako i mora biti čak u svim slučajevima — nasmija se Ivan opet. — I starac primjećuje da on nema prava da išta nadoda onome što je već prije rečeno. Ako hoćeš, u tome i jest najosnovnija crta rimskog katolicizma, bar po mome mišljenju: »Ti si«, kaže, »sve predao papi, i sve je, dakle, sada u pape, i bit će najbolje da ti nikako i ne dolaziš da nam smetaš, bar zasada.« Oni ne samo da u tom smislu govore, nego i pišu, osobito jezuiti. To sam sâm čitao u djelima bo-

[1] Jedno mjesto drugoga; nesporazum, zamjena osoba.

goslova. »Imaš li ti pravo da nam objasniš makar jednu tajnu onog svijeta iz koga si došao? »pita ga moj starac i sam mjesto njega odgovara: »Ne, nemaš, da ne bi nadodao onome što je već rečeno, da ne bi oduzeo ljudima slobodu za koju si se toliko borio kad si bio na zemlji. Sve što ti ponovo objaviš bit će napadaj na vjersku slobodu ljudi, jer ćeš činiti čudesa, a njihova vjerska sloboda bila ti je milija od svega još onda, prije tisuću i po godina. Nisi li onda često ovako govorio: 'Hoću vas učiniti slobodnima'. A ti si sad vidio te 'slobodne' ljude«, nadoveza odjedanput starac, zamišljeno se osmjehujući. — »Jest, ovo nas je djelo skupo stajalo — produži on gledajući u nj ozbiljno — ali mi svršismo, napokon, to djelo u tvoje ime. Mi smo se petnaest vjekova mučili s tom slobodom, ali sada je to svršeno, i to zauvijek svršeno. Ti ne vjeruješ da je svršeno zauvijek? Ti me gledaš smireno i čak nećeš ni da me udostojiš svojim negodovanjem. Ali znaj da su sad, baš sad, ti ljudi uvjereni više nego ikad da su potpuno slobodni, a, međutim, oni su nam sami donijeli svoju slobodu i ponizno je položili pred naše noge. To smo mi učinili, a jesi li ti to želio, takvu slobodu?«

— Opet ne shvaćam — prekinu ga Aljoša — govori li on ironično, ruga li se?

— Nikako. On osobito upisuje u zaslugu sebi i svojima što su uništili slobodu i što su to učinili zato da ljude usreće. Jer tek se sad (on govori, naravno, o inkviziciji) prvi put može misliti o sreći ljudi. Čovjek je bio sazdan buntovnikom, a zar buntovnici mogu biti sretni? »Tebe su upozoravali — veli mu on — a bilo je dovoljno opomena i savjeta, ali ti nisi slušao one koji su te upozoravali, nego si odbacio jedini put koji je vodio do sreće ljudske, ali, na sreću, kad si odlazio, djelo si predao nama. Ti si obećao, ti si potvrdio svojom riječi, ti si nam dao pravo da vežemo i razvezujemo, i, dakako, ne možeš ni pomišljati da nam sad oduzmeš to pravo. Zašto si došao da nam smetaš?«

— A šta znači: bilo je dovoljno opomena i savjeta? — zapita Aljoša.

— A to je i bilo glavno što je starac htio da kaže.

— »Strašan i mudar duh, duh samouništenja i nepostojanja — produži starac — duh veliki govorio je s tobom u pustinji, i nama je predano u knjigama kao da je on tebe 'iskušavao'. Je li tako? I je li se moglo reći išta istinitije od onog što je on objavio tebi u tri pitanja i što si ti odbio, a što se u knjigama

nazva 'iskušenjima'? A, međutim, ako je na zemlji ikad došlo do pravoga gromovitog čuda, onda se to desilo tog dana, na dan tih triju iskušenja. Baš u pojavi tih triju pitanja i postalo je čudo. Kad bi se moglo i pomisliti, jedino zbog pokušaja i primjera, da su ta tri pitanja strašnog duha bez traga nestala iz knjiga, te da ih treba obnoviti, ponovo izmisliti i sastaviti, i zbog toga sakupiti sve mudrace na zemlji — vladaoce, prvosvećenike, učenjake, filozofe, pjesnike, i postaviti im zadatak: izmislite, sastavite tri pitanja, ali takva koja bi ne samo odgovarala veličini događaja nego bi, još povrh toga, izražavala, u tri riječi, samo u tri ljudske rečenice, svu buduću povijest svijeta i čovječanstva — misliš li ti da bi sva premudrost na zemlji, sabrana u jedno, mogla izmisliti bilo šta što bi po snazi i dubini bilo slično onim trima pitanjima koje ti je onda zaista zadao moćni i mudri duh u pustinji? Već samo po tim pitanjima, po čudesnosti njihove pojave, može se poznati da tu nije riječ o svakidašnjem čovječjem umu, nego o vječnom i apsolutnom. Jer u ta tri pitanja kao da bijaše zbijena u jednu cjelinu i unaprijed prikazana sva potonja povijest čovječanstva, te kao da bijahu pokazana ona tri obrasca, u kojima će se usredotočiti sva neriješena povijesna protuslovlja ljudske prirode na cijeloj zemlji. Onda nije to moglo biti još tako jasno, jer je budućnost bila nepoznata, ali sad, kad je proteklo već petnaest vjekova, vidimo da je sve u ta tri pitanja tako pogođeno i prorokovano i da se tako ispunilo, da im se zaista ne može ni bilo šta dodati ni bilo šta oduzeti.

»Zaključi sâm tko je imao pravo: ti ili onaj koji te je onda pitao? Sjeti se prvog pitanja; njegov je smisao, iako ne doslovan: ti hoćeš da pođeš u svijet, i polaziš praznih ruku, obećavajući nekakvu slobodu koju oni u svojoj prostoti i u urođenoj nepristojnosti ne mogu ni da shvate, koje se boje i plaše — jer za čovjeka i za ljudsko društvo nije bilo nikad ništa strašnije od slobode! A vidiš li ovo kamenje po ovoj goloj i vreloj pustinji? Pretvori ga u kruh, i za tobom će potrčati čovječanstvo kao stado, zahvalno i poslušno, iako vječno u strahu da bi im mogao ustegnuti svoju ruku i uskratiti tvoj kruh. Ali ti nisi htio da lišiš čovjeka slobode, ti si odbacio prijedlog, jer kakva je to sloboda, mislio si ti, ako je poslušnost kupljena kruhom? Ti si odgovorio da čovjek ne živi samo o kruhu, ali, znaš li ti da će se upravo zbog toga zemaljskog kruha dići protiv tebe duh zemaljski, i kad se sudari s tobom, da će te pobijediti, i svi će pohrliti za njim i klicati: 'Tko je

ravan ovoj zvijeri, ona nam dade vatru s neba!' Znaš li da će proteći vjekovi, i čovječanstvo će proglasiti, na usta svoje premudrosti i nauke, da nema zločina, pa dakle da nema ni grijeha, nego da postoje jedino gladni. »Nahrani ih, pa onda zahtijevaj od njih vrline!« eto što će napisati na zastavu koju će dići protiv tebe i kojom će se razrušiti tvoj hram. Na mjestu tvog hrama podići će se novo zdanje, podići će se ponovo strašna babilonska kula, te, iako se neće ni ta dozidati, kao ni nekadašnja, ipak bi ti mogao izbjeći gradnju te nove kule i za tisuću godina skratiti patnje ljudi — jer će nama doći oni koji su se tisuću godina namučili sa svojom kulom. Oni će nas onda opet potražiti pod zemljom gdje se krijemo po katakombama (jer mi ćemo biti ponovno gonjeni i mučeni), naći će nas i vapiti prema nama: 'Nahranite nas, jer oni koji nam obećaše vatru s neba, ne dadoše nam je.' I onda ćemo mi dograditi njihovu kulu, jer dogradit će je onaj tko ih nahrani, a nahranit ćemo ih jedini mi, u tvoje ime, i slagat ćemo im da to učinismo u tvoje ime. O, nikada, nikada se oni neće bez nas nahraniti. Nikakva im nauka neće dati kruha dok budu slobodni, i svršetak svega bit će da će oni donijeti i položiti svoju slobodu pred naše noge i reći nam: 'Bolje je da nas učinite slugama, ali nas samo nahranite'. I oni će, napokon, sami razumjeti da se ne može ni zamisliti da će svi imati dovoljno kruha zemaljskog i slobode, jer ih nikada, nikada oni neće znati između sebe podijeliti! A shvatiti će također da nikad neće biti slobodni, jer su nemoćni, grešni, ništavni i buntovni! Ti si im obećao kruh nebeski, ali, ponavljam ti opet, može li se on usporediti, u očima nemoćnog, vječno poročnog i vječno nezahvalnog plemena ljudskog, s kruhom zemaljskim? I ako pođu za tobom zbog kruha nebeskog tisuće i deseci tisuća, a što će biti s milijunima, s desetak tisuća milijuna stvorenja koja neće imati snage da zbog nebeskog kruha žrtvuju zemaljski kruh? Ili su ti dragi jedino deseci tisuća velikih i moćnih, a ostali, kao morski pijesak mnogobrojni milijuni slabih, ali koji te vole, moraju poslužiti tek kao materijal velikim i moćnim? Nipošto, mi cijenimo i slabe. Oni su poročni, buntovnici, ali će, na kraju, postat i poslušni. Oni će nam se diviti i smatrat će nas za bogove, rado smo im stali na čelo i pristali da ponesemo slobodu i da njima vladamo — toliko će im potkraj biti strašna njihova sloboda! A mi ćemo im reći da slušamo tebe i da vladamo u tvoje ime. Mi ćemo ih opet obmanuti, jer te nećemo više pustiti među nas. U toj obmani će se i sastojati

naša patnja, jer ćemo morati lagati. Eto šta znači ono prvo pitanje u pustinji, i eto šta si ti odbacio zbog slobode koju si postavio iznad svega. Ali se u tom pitanju nalazi velika tajna ovog svijeta. Da si prihvatio 'kruh', ti bi udovoljio sveopćoj i vječnoj brizi čovječanstva, kako svakog pojedinog stvora, tako i cijelog čovječanstva, naime, pitanju: 'Kome da se poklone?' Ta nema za čovjeka teže i mučnije brige nego da, čim postane slobodan, što brže nađe onoga kome će se klanjati. Ali čovjek traži da se klanja pred onim što je već sigurno, toliko sigurno da svi ljudi odjednom pristaju da se svi pred njim poklone. Budući da se briga tih jadnih stvorenja ne sastoji jedino u tome da nađu ono pred čim ću se ja i netko drugi pokloniti, već da nađu nešto takvo u što bi mogli svi povjerovati i pred čim bi se mogli svi pokloniti, i to bezuvjetno *svi zajedno*. I, eto, ta potreba *općeg* klanjanja i jest najveća muka, kako svakog pojedinog čovjeka, tako i cijelog čovječanstva od postanka svijeta. Zbog općeg klanjanja uništavali su jedan drugoga mačem. Oni su stvorili sebi bogove i dovikivali jedni drugima: 'Ostavljajte vaše bogove i dođite da se poklonite našima, jer ćete inače poginuti i vi, i vaši bogovi!' I tako će biti do propasti svijeta, čak i onda kada nestane na svijetu i bogova, jer će isto tako padati i pred idolima. Ti si znao, ti nisi mogao ne znati tu temeljnu tajnu čovječje prirode, ali si odbio jedino apsolutno znamenje koje ti se nudilo, pa da tako sve natjeraš da se bezuvjetno poklone pred tobom — znamenje kruha zemaljskog odbio si zbog slobode i kruha nebeskog. Pogledaj šta si dalje učinio. I sve opet zbog slobode! Kažem ti da čovjek nema veće brige, nego da nađe onoga kome bi što prije predao dar slobode s kojim se to nesretno biće rađa. Ali slobodom ljudi zavladat će jedino onaj tko umiri njihovu savjest. S kruhom ti se davalo sigurno znamenje: daješ kruh, i čovjek će ti se pokloniti, jer nema ničeg sigurnijeg od kruha, ali, ako netko u isto vrijeme ovlada savješću njegovom mimo tebe, o, onda će ostaviti i tvoj kruh i poći za onim tko je zaveo njegovu savjest. U tome si imao pravo. Jer tajna čovječjeg života nije u tome da samo živi, već u tome, zašto živi. Bez čvrste predodžbe zašto živi, čovjek ne bi pristao živjeti i prije bi uništio sebe nego ostao na zemlji, makar svuda unaokolo njega bio sam kruh. To je doduše tako, ali šta se izleglo: mjesto da ovladaš slobodom ljudi, ti si im je još uvećao! Ili si zaboravio da je čovjeku miliji mir, pa čak i smrt, nego sloboda izbora u poznavanju dobra i zla?

Za čovjeka nema ništa primamljivije od slobode njegove savjesti, ali ni ništa teže. I, eto, mjesto čvrstih osnova za umirenje čovječje savjesti, jedanput zauvijek — ti si uzeo sve što je neobično, zagonetno i neodređeno, uzeo sve što je prelazilo ljudsku snagu, i uradio, kao da ih nimalo ne voliš. I to tko: onaj koji je došao da položi za njih svoj život! Mjesto da si zavladao ljudskom slobodom, ti si je umnožio i njome preopteretio patnjama čovjekovo duševno carstvo zauvijek. Ti si želio slobodnu čovjekovu ljubav, pa da on slobodno pođe za tobom, zanesen i ushićen tobom. Mjesto strogog starog zakona — imao je odsada sam čovjek da presuđuje slobodnim svojim srcem što je dobro, a što zlo, imajući pred sobom jedino tvoj lik. A zar ti nisi pomišljao da će on, napokon, odbaciti i poreći čak i tvoj lik i tvoju istinu ako naprte na nj tako strašno breme kao što je sloboda izbora? Oni će, najzad, povikati da nije istina u tebi, jer je nemoguće zamisliti da bi ih itko mogao ostaviti u većoj zabuni i patnji nego što si ti učinio kad si im ostavio tolike brige i toliko nerješivih zadataka. Na taj si način ti sam udario temelj rušenju svog carstva, i ne krivi za to nikoga drugog. A međutim, je li ti se to predlagalo? Na zemlji postoje tri sile, jedinstvene tri sile koje mogu da zauvijek pobijede i zarobe savjest tih nemoćnih buntovnika radi njihove sreće — a te su sile: čudo, tajna i autoritet. Ti si odbio i jedno, i drugo, i treće, i sam dao primjer za to. Kada te je strašni i premudri duh podigao na vrh hrama i rekao: 'Ako hoćeš saznati jesi li sin božji, skoči dolje, jer u pismu stoji za te da će te anđeli uzeti na ruke i ponijeti, i nećeš pasti, niti se udariti, i spoznat ćeš onda jesi li ti sin božji, i dokazati kakva je vjera tvoja u oca tvoga', ali si ti, kad si čuo što ti govori, odbio prijedlog, te nisi pristao, niti si skočio dolje. O, dakako, ti si onda postupao ponosno i veličanstveno, kao Bog, a jesu li ljudi, a je li nemoćno pleme što se buni — jesu li oni bogovi? O, ti si onda shvatio da bi odmah, čim bi samo zakoračio, čim bi se samo maknuo da skočiš, doveo Gospoda u iskušenje i izgubio vjeru u nj i razmrskao se o zemlju koju si došao da spasiš, a mudri bi se duh koji te je iskušavao, radovao. Ali, ponavljam, koliko je takvih kao što si ti? I zar si zbilja, makar samo i za jedan trenutak mogao pomisliti da će i ljudi moći odoljeti takvu iskušenju? I zar je čovječja priroda stvorena da odbaci čudo i da se u tim užasnim trenucima u životu, u trenucima svojih najstrašnijih, osnovnih i teških duševnih pitanja, preda jedino

slobodnoj odluci srca? O, ti si znao da će se tvoj čin sačuvati u knjigama, doprijeti do dalekih vremena i u najudaljenije krajeve zemlje, te se ponadao da će i čovjek, kad pođe za tobom, ostati uz Boga, i da neće tražiti čuda. Ali nisi znao da će čovjek, čim odbaci čudo, odmah odbaciti i Boga, jer čovjek ne traži toliko Boga, koliko čudesa. A kako čovjek ne može živjeti bez čuda, to će on sebi postvarati nova čudesa, sad već svoja i pokloniti se vračarskom čudu, babinu čaranju, ma bio stoput buntovnik, heretik i bezbožnik. Ti nisi sišao s križa kada su ti dovikivali, rugali se i dražili te: 'Siđi s križa, i vjerovat ćemo da si to ti.' A nisi sišao zato što i opet nisi htio da pokoriš čovjeka čudom, nego si žudio za slobodom i vjerom, a ne za onom koja je plod čuda. Žudio si za slobodom ljubavi, a ne za ropskim ushitom sužnja pred silom koja mu je jednom zauvijek utjerala strah u kosti. Ali i onda si sudio o ljudima odviše visoko, jer su oni, razumije se, sužnji, mada su stvoreni za buntovnike. Obazri se i prosudi, ta prošlo je već petnaest vjekova, idi i pogledaj ih: koga si ti uzdigao do sebe? Kunem ti se, čovjek je stvoren nižim i slabijim nego što ti misliš! Može li, zar može on izvršiti ono što i ti? Poštujući ga toliko, ti si uradio kao da si prestao da ga sažaljevaš, jer si i suviše mnogo od njega zahtijevao. I to tko, onaj isti koji je zavolio čovjeka više od samoga sebe!

Da si ga manje poštovao, manje bi od njega i tražio, a to bi bilo bliže ljubavi, jer bi mu bio teret lakši. On je slab i podao. Šta zato što se on svuda buni protiv naše vlasti i ponosi time što se buni? To je ponos djeteta i đačića. To su mala djeca što su se pobunila u razredu i istjerala učitelja. Ali će doći i kraj veselju te dječurlije, ono će ih skupo stati. Oni će porušiti crkve i obliti zemlju krvlju. Ali će se, najzad, luda djeca dosjetiti da su oni, iako su buntovnici, ipak nemoćni buntovnici koji nisu mogli svoje bune izdržati. Oni će, napokon, priznati, lijući glupe suze, da im se onaj, koji ih je stvorio buntovnicima, bez sumnje htio narugati. Oni će to reći u očajanju, a što kažu, bit će hula na Boga, zbog čega će biti još nesretniji, jer ljudska priroda ne podnosi bogohulstva, i uvijek se, na kraju krajeva, sama sebi osvećuje zbog toga. Dakle, nemir, zabuna i nesreća — to je sadašnja sudbina ljudska poslije svega onoga što si ti pretrpio za njihovu slobodu! Veliki tvoj prorok[1] govori, u slikama i alegorijama,

[1] Ivan Apostol, autor Apokalipse, posljednjeg dijela Novog zavjeta.

da je vidio sve sudionike prvog uskrsa i da ih je bilo iz svakog koljena po dvanaest tisuća. Ali, ako ih je bilo toliko, onda oni nisu bili ljudi, nego bogovi. Oni su izdržali tvoj križ, oni su izdržali desetke godina glad i golotinju pustinje, hraneći se skakavcima i korijenjem — i, dakako, ti možeš ponosno da pokažeš tu djecu slobode, slobodne ljubavi i prekrasne njihove žrtve što je priniješe u tvoje ime. Ali se sjeti da ih je bilo svega tek nekoliko tisuća, a i to bogova, a ostali? I šta su krivi ostali slabi ljudi koji nisu mogli podnijeti ono što su mogli jaki? Šta je kriva slaba duša što ne može da primi toliko strašnih darova? I zar je zaista istina da si ti dolazio jedino izabranima i radi izabranih? Ali, ako je tako, onda je to tajna, i mi je ne možemo shvatiti. A ako je tajna, onda smo i mi bili u pravu da propovijedamo tajnu i da ih učimo da nije važna slobodna odluka njihova srca, ni ljubav, već tajna kojoj se moraju slijepo pokoravati, pa čak i protiv svoje savjesti. Mi smo tako i učinili. Mi smo ispravili djelo tvoje i utemeljili ga na *čudu, tajni i autoritetu.* I ljudi su se obradovali što su ih opet poveli kao stado i što im je, najzad, skinut sa srdaca tako strašan dar koji im je donio tolike patnje. Reci, jesmo li imali pravo što smo tako učinili i radili? Zar nismo mi voljeli čovječanstvo kada smo tako smjerno priznali njegovu nemoć, kada smo iz ljubavi olakšali njegov teret i dopustili njegovoj slaboj prirodi da i griješi, ali s našim dopuštenjem? Zašto si došao sad da nam smetaš? I što tako šutke i pronicavo gledaš u me svojim blagim očima? Razljuti se, meni ne treba tvoje ljubavi, jer ni ja tebe ne volim. I što da to krijem od tebe? Ili možda ne znam s kim govorim? Ono što sam imao da ti kažem, tebi je već poznato, to ja čitam u tvojim očima. Zar ću pred tobom sakrivati našu tajnu? Možda baš želiš da je čuješ iz mojih usta, čuj je dakle: mi nismo uz tebe, nego *uz njega,* eto, to je naša tajna! Već davno nismo *uz tebe,* nego uz njega — već osam vjekova. Ravno prije osam vjekova primili smo od njega ono što si ti negodujući odbio, onaj posljednji dar što ti ga je ponudio kada ti je pokazao sva carstva zemaljska: mi smo primili od njega Rim i mač carev, i sami sebe proglasili za zemaljske careve, za jedine careve, iako nismo još sve dosad uspjeli da potpuno dovršimo naše djelo. Ali tko je kriv? O, djelo je to još jednako na početku, ali ono je započeto. Još će se dugo čekati na njegov svršetak, i još će mnogo prepatiti zemlja, ali mi ćemo uspjeti, i bit ćemo carevi, i onda

ćemo pomisliti na sreću ljudi na cijelom svijetu. Međutim, ti si mogao još i onda uzeti carev mač. Zašto si odbio taj posljednji dar? Da si prihvatio ovaj treći savjet silnog duha, ti bi ispunio sve što čovjek traži na zemlji, to jest: kome da se pokloni, kome da preda savjest, i kako da se, napokon, sjedine svi bez pogovora u opći i složni mravinjak, jer je potreba sveopćeg jedinstva treća i posljednja muka ljudska. Čovječanstvo je, u cjelini, uvijek doista težilo za jedinstvenim uređenjem. Mnogo je bilo velikih naroda koji su imali veliku povijest, ali što su ti narodi bili uzvišeniji, to su bili i nesretniji, jer su snažnije od ostalih osjećali potrebu sveopćeg jedinstva ljudi. Veliki osvajači, Timuri i Džingis-kani, prohujaše kao vihor zemljom, težeći da osvoje svemir, ali i oni su, iako nesvjesno, izrazili istu tu potrebu čovječanstva za svjetskim i sveopćim ujedinjenjem. Da si primio svijet i carev purpur, ti bi bio osnovao svjetsko carstvo i dao svjetski mir. Jer tko će vladati ljudima, ako ne oni koji vladaju njihovom savješću i u čijim je rukama njihov kruh? A mi smo uzeli carev mač, a kada smo ga uzeli, razumije se da smo se odrekli tebe i pošli za *njim*. O, proteći će još vjekovi nedjela slobodnog uma, njihove nauke i antropofagije, ali će oni, jer su počeli da grade svoju babilonsku kulu bez nas, završiti antropofagijom. Ali onda će dopuzati do nas zvijer, te lizati naše noge i kvasiti ih krvavim suzama. A mi ćemo zajašiti zvijer i podići putir, a na njemu će pisati: »Tajna!« Ali onda, samo onda, otpočet će za ljude carstvo mira i sreće. Ti se ponosiš svojim izabranicima, ali i ti imaš jedino izabranike, a mi ćemo dati mir svima. A pomisli još i to: koliko je tih izabranika, i to snažnih, koji su mogli postati izabranicima, napokon sustalo, očekujući tebe, te ponijelo, a i još će ih i više prenijeti snagu svoga duha i žar svoga srca na drugu njivu, i svršit će tako da će podići svoju *slobodnu* zastavu protiv tebe. A ti si sam uzdigao tu zastavu. Kod nas će svi biti sretni, neće se više buniti, ni uništavati jedan drugog, kako se u tvojoj slobodi svuda dešava. O, mi ćemo ih uvjeriti da će tek onda i biti slobodni kada se odreknu svoje slobode radi nas, i kada se nama pokore. I hoćemo li onda imati pravo, ili ćemo lagati? Oni će se sami uvjeriti da imamo pravo, jer će se sjećati do kakvih je strahota ropstva i zabuna dovodila tvoja sloboda. Sloboda, slobodan razum i nauka zavest će ih u takve mračne gudure i postaviti pred takva čuda i nerazrješive tajne da će jedni, oni nepokorni i okrutni, uništiti sami sebe, a drugi, nepokorni, ali slabi,

uništiti jedan drugoga, a treći, što ostanu, nemoćni i nesretni, dopuzat će do naših nogu i zavapiti: 'Jest, vi ste imali pravo, vi ste jedini vladali njegovom tajnom, i mi vam se vraćamo, spasite nas od nas samih.' Dobivajući od nas kruh, oni će dakako jasno vidjeti da mi njihov kruh, zarađen njihovim rukama, oduzimamo pa im ga dijelimo bez ikakva čuda, vidjet će da nismo pretvorili kamenje u kruh, ali će se, uistinu, radovati više tome što ga primaju iz naših ruku, nego samom kruhu! Jer će se i suviše dobro sjećati da su se prije, bez nas, sami hljebovi, što su ih sami zaradili, pretvarali u njihovim rukama u kamenje, a kada su nam se vratili, onda se samo kamenje u njihovim rukama pretvaralo u hljebove. Oni će i te kako ocijeniti što to znači pokoriti se jednom zauvijek! I dokle ljudi ne shvate to, dotle će biti nesretni. Reci mi, tko je najviše potpomogao to neshvaćanje? Tko je rastjerivao stado i rasuo ga putovima nepoznatim? Ali stado će se opet okupiti i ponovo se pokoriti, i to jednom zauvijek. Tada ćemo im dati tihu, mirnu sreću, sreću slabih stvorenja, kakvima su i stvoreni. O, mi ćemo ih, najzad, uvjeriti da se ne ponose, jer ti si ih uzdigao, i tako ih naučio da budu oholi. Dokazat ćemo im da su nemoćni, da su samo jadna djeca, ali da je djetinja sreća najslađa. Postat će smjerni, gledat će u nas i privijati se uz nas u strahu kao pilići uz kvočku. Oni će nam se diviti, užasavati se i ponositi što smo toliko moćni i mudri te smo mogli utišati takvo bijesno stado od nekoliko tisuća milijuna. Oni će se, nemoćni, bojati naše srdžbe, um će se njihov strašiti, a oči zaliti suzama, kao u žena i djece, ali će isto tako lako na mig naš prelaziti u veselje i smijeh, sjajnu radost i sretnu djetinjsku pjesmu. Jest, mi ćemo ih prisiliti da rade, ali u časovima kad ne rade, život ćemo im udesiti kao dječju igru, s dječjim pjesmama, pjevanjem u koru, s nevinim igrama. O, mi ćemo im oprostiti i grijehe, jer su slabi i nejaki, i oni će nas voljeti kao djeca zato što smo im dopustili da griješe. Reći ćemo im da će svaki grijeh biti oprošten, ako bude učinjen s našim dopuštenjem, dopuštamo im pak da griješe što ih volimo, a kaznu za te grijehe, ako bude potrebno, preuzet ćemo na sebe. I primit ćemo je na sebe, a oni će nas obožavati kao dobrotvore koji preuzeše pred Bogom na sebe njihove grijehe. I oni neće pred nama ništa tajiti. Dopuštat ćemo im ili zabranjivati da žive sa svojim ženama i milosnicama, da mogu imati ili ne imati djece, sve prema njihovoj poslušnosti — i oni će nam se pokoravati veselo i radosno.

Najteže tajne savjesti njihove — sve, sve će oni iznositi pred nas, i mi ćemo o svemu odlučivati, a oni će radosno vjerovati našoj odluci, jer će ih ona izbaviti velike brige i strašnih muka osobne i slobodne odluke. I svi će biti sretni, svi milijuni bića, osim stotine tisuća onih koji njima upravljaju. Jer samo mi koji čuvamo tajnu, samo ćemo mi biti nesretni. Bit će tisuće milijuna sretne djece i stotinu tisuća patnika koji su uzeli na se prokletstvo spoznaje dobra i zla. Oni će tiho umrijeti, tiho će se ugasiti u tvoje ime, a s onu stranu groba naći će samo smrt. A mi ćemo sačuvati tajnu i, zbog njihove sreće, mamit ćemo ih nagradom nebeskom i vječnom. Jer, ako već i bude što na onom svijetu, neće biti dakako za onakve kakvi su oni. Kazuju i proriču da ćeš doći i ponovo pobijediti, da ćeš doći sa svojim izabranicima, sa svojim ponosnima i silnima, ali mi ćemo reći da su oni spasili jedino sebe, a mi da smo spasili sve. Vele da će biti osramoćena bludnica što sjedi na zvijeri i drži u svojim rukama *tajnu*[1], da će se opet uzbuditi nemoćni, da će razderati njezin purpur i razgoliti njeno 'gadno' tijelo. Ali ja ću onda ustati i pokazati tebi tisuće milijuna sretne djece koja nisu znala za grijeh. I mi, koji smo radi njihove sreće uzeli na sebe njihove grijehe, stat ćemo pred tebe i reći: 'Sudi nam ako možeš i smiješ.' Znaj da se ja ne bojim tebe, znaj da sam i ja bio u pustinji, da sam se i ja hranio skakavcima i korijenjem, da sam i ja blagoslivljao slobodu kojom si ti blagoslovio ljude, i spremao se da stupim u red izabranika tvojih, u red jakih i silnih, u žudnji da 'popunim njihov red'. Ali ja sam se prenuo, i nisam htio služiti bezumlju. Vratio sam se i prišao kolu onih koji ispraviše djelo tvoje. Otišao sam od ponosnih i vratio sam se smjernima zbog sreće tih smjernih. Ovo će, što ti govorim, biti, i carstvo će se naše osnovati. Ponavljam ti, sutra ćeš vidjeti to poslušno stado koje će na prvi mig moj pojuriti da zgrće ugljevlje pod tvoju lomaču, na kojoj ću te sažeći zato što si došao da nam smetaš. Jer ako je itko zaslužio našu lomaču, to si onda ti. Sutra ću te sažeći. *Dixi!*«[2]

Ivan ušutje. On je u govoru bio pao u vatru i govorio u zanosu, a kada je završio, odjedanput se nasmiješio.

[1] Slika iz Apokalipse. Proročka knjiga koja manje-više obrađuje svršetak svijeta: »Otkrivenje apostola Ivana«.
[2] Rekao sam.

Aljoša koji ga je neprestano slušao šutke, a potkraj vrlo uzbuđeno, nekoliko je puta pokušavao da upadne bratu u riječ, ali se očito susprezao, grunu sad odjednom kao iz puške:

— Pa ... to je glupost! — povika on i pocrvenje. — Tvoja je poema pohvala Isusu, a ne pogrda ... kako si ti htio. I tko će tebi povjerovati ono o slobodi? Zar je tako treba shvaćati! Zar je to shvaćanje pravoslavlja ... To je Rim, ali nije ni cijeli Rim, to nije istina — to su najgori od svih katolika, inkvizitori, jezuiti. A nikako i nije mogla postojati takva fantastična ličnost kao što je taj tvoj inkvizitor. Kakvi su to ljudski grijesi koje uzimamo na se? Tko su ti nosioci tajne koji su uzeli na sebe prokletstvo zbog sreće ljudi? Kada ih je itko vidio? Mi poznajemo jezuite, o njima govore ružno, ali zar su oni takvi kako ih ti opisuješ? Oni nipošto nisu takvi, nikako nisu takvi. Oni su naprosto rimski borci za buduće svjetsko zemaljsko carstvo s imperatorom — s rimskim prvosvećenikom na čelu ... to je njihov ideal, ali bez ikakvih tajni i uzvišene tuge. Najprostija želja za vlašću, za zemaljskim prljavim dobrima, za podjarmljivanjem ... za budućim, otprilike kmetskim uređenjem, ali pod uvjetom da oni budu vlastelini ... to je sve što se o njima može reći. Možda ne vjeruju ni u Boga. A tvoj patnik inkvizitor — samo je fantazija ...

— Ali stani, stani — smijaše se Ivan — kako si se raspalio. Veliš da je fantazija, pa neka bude! Razumije se, fantazija. Ali, međutim, dopusti: zar ti zbilja misliš da je sav taj katolički pokret u posljednjim vjekovima zaista tek jedino želja za vlašću i samo radi prljavih zemaljskih dobara? Da te nije otac Pajsij tako učio?

— Nije, nije, otac je Pajsij, naprotiv, govorio jednom prilikom nešto slično što i ti, ali, dakako, ne isto, nipošto isto — trže se odjedanput Aljoša.

— Ipak je to vrlo dragocjena vijest, unatoč tvome »nipošto isto«. Pitam te, naime, zašto su se tvoji jezuiti i inkvizitori ujedinili jedino zbog samih materijalnih prljavih dobara? Zašto se među njima ne bi mogao naći nijedan mučenik koga muči velika tuga i koji voli čovječanstvo? Vidiš: zamisli da se među onima koji teže jedino za materijalnim i prljavim dobrima našao samo jedan — makar samo jedan takav, kakav je moj starac inkvizitor, koji je sam jeo korijenje u pustinji i u bijesu pobjeđivao svoje tijelo kako bi postao slobodan i savršen, ali koji je, međutim, cijelog svog života

volio čovječanstvo i odjedanput progledao i uvidio da nije baš veliko moralno blaženstvo ako netko postigne savršenstvo volje, a u isto se vrijeme uvjeri kako su milijuni ostalih božjih bića stvoreni jedino na sprdnju, kako neće nikad moći izići na kraj sa svojom slobodom i da od jadnih buntovnika neće nikad postati divovi koji će dograditi kulu, i da nije za takve guske maštao veliki idealist o svojoj harmoniji. Kad je sve to shvatio, on se vratio i pridružio... pametnim ljudima. Zar se to nije moglo dogoditi?

— Kome se pridružio, kakvim pametnim ljudima? — uzviknu Aljoša gotovo bijesno. — Nitko među njima nije toliko pametan i nikakvih misterija i tajni... Osim, možda, njihove bezbožnosti — to je cijela njihova tajna. Tvoj inkvizitor ne vjeruje u Boga, i to je sva njegova tajna!

— Pa neka bude i tako! Najzad si pogodio. I zaista je tako, zaista je samo u tome cijela tajna. Ali zar to nije patnja, ma i za takva čovjeka kao što je i on, koji je ubio cijeli svoj život kao isposnik u pustinji, i nije se izliječio od ljubavi prema čovječanstvu? U predvečerje svog života on se tvrdo uvjerio da bi jedino savjeti velikog strašnog duha mogli uvesti koliko-toliko podnošljiv poredak među slabim buntovnicima, »bićima koja još nisu gotova i koja su stvorena jedino kao pokušaj i na porugu«. I kad se o tome uvjerio, vidio je da valja poći po uputama mudrog duha, strašnog duha smrti i uništavanja, i prihvatiti laž i varku te voditi ljude sasvim svjesno smrti i uništenju, a pri tom ih varati cijelim putem, da ne bi kako primijetili kamo ih vode, kako bi se ti jadni slijepci bar putem osjećali sretnima. I, upamti, ta se obmana provodi u ime onog, u čiji je ideal vjerovao starac tako strastveno cijeloga života! Zar to nije nesreća! I kad bi se makar samo jedan takav našao na čelu svih tih boraca »što žude za vlašću jedino zbog prljavih dobara«, zar već taj jedan ne bi bio dovoljan pa da iz toga ispadne tragedija? I još više, dovoljan je i jedan takav, što stoji na čelu, pa da se, napokon, nađe prava ideja vodilja cijelog rimskog stanovišta, sa svima njegovim armadama i jezuitima, najviša ideja toga stanovišta. Otvoreno ti velim, da ja čvrsto vjerujem, da se takav čovjek nalazi među onima koji stoje na čelu pokreta. Tko zna, možda su se i među rimskim prvosvećenicima nalazili takvi pojedinci. Tko zna možda taj prokleti starac, koji je toliko tvrdoglavo i na svoj način volio čovječanstvo, postoji i sad u obliku cijelog mnoštva takvih staraca pojedinaca, i to ne

slučajno, već postoji kao cjelina, kao tajni savez što je već odavno osnovan zbog čuvanja tajne, zbog toga da je čuva od nesretnih i nemoćnih ljudi, u namjeri da ih usreći. Ovo je sigurno, i tako mora biti. Ja naslućujem da čak i masoni imaju u svojim temeljnim principima nešto nalik na tajnu i da zato katolici mrze masone jer vide u njima konkurente, drobljenje jedinstva ideje, dok, međutim, treba da postoji jedno stado i jedan pastir. Uostalom, braneći svoju misao, nalik sam na pisca koji nije izdržao tvoje kritike. I dosta o tome.

— Ti si možda sam mason — ote se iznenada Aljoši. — Ti ne vjeruješ u Boga — nadoveza on, ali već neobično tužno. Uz to mu se činilo da ga brat gleda podrugljivo. — Kako se svršava tvoja poema? — zapta on gledajući u pod. — Ili je već svršena?

— Htio sam je ovako završiti. Kad je inkvizitor zašutio, čekao je malo šta će mu sužanj odgovoriti. Teško podnosi njegovu šutnju. On je vidio da ga je sužanj neprekidno slušao, pronicavo i mirno gledao u njegove oči i očito mu nije htio ništa odgovoriti. Starac je htio da mu on odgovori makar šta, pa ma to bilo gorko i strašno. Ali on iznenada šutke priđe starcu i poljubi ga u njegove beskrvne devedesetogodišnje usne. To je bio cijeli odgovor. Starac zadrhta. Nešto zatitra na krajevima njegovih usnica, on pođe prema vratima, otvori ih i reče mu: Odlazi, i ne dolazi više... ne dolazi nikako... nikad, nikad! I pusti ga u »mračne ulice gradske«. Sužanj ode.

— A starac?

— Poljubac gori na njegovim usnicama, ali starac ne napušta dosadašnje ideje.

— A i ti s njim? — uskliknu Aljoša tužno. Ivan se nasmija.

— Ta ovo je glupost, Aljoša, ovo je samo besmislena poema besmislenog studenta, koji nije nikad napisao ni dva stiha. Zašto uzimaš to tako ozbiljno? Da ne misliš možda da ću ja otići sad pravo onamo, jezuitima; da bih stupio među one ljude koji ispravljaju njegovo djelo? O, Gospode, šta se to mene tiče! Ta već sam ti rekao: da mi je da se dovučem samo do tridesete godine, a onda... peharom o pod!

— A ljepljivi listići, a dragi grobovi, a plavo nebo, a voljena žena! Kako ćeš onda živjeti, kako ćeš je voljeti? — tužno uskliknu Aljoša. — Zar se može s takvim paklom u grudima i u glavi? Ne, ti baš zato odlaziš da mu pristupiš... a ako ne pristupiš, ubit ćeš se sam, jer nećeš moći izdržati!

— Postoji takva snaga koja može sve podnijeti! — reče Ivan hladno se osmjehujući.

— Kakva snaga?

— Karamazovska . . . snaga karamazovske podlosti.

— To jest, potonuti u razvratu, ugušiti dušu u sramu, je li, je li?

— Možda i to . . . tek do tridesete godine možda ću izbjeći, a onda . . .

— Kako ćeš izbjeći? Na koji ćeš način izbjeći? To se ne može tvojim mislima

— I opet na karamazovski način.

— Vjerojatno na način »sve je dopušteno«? Sve je dopušteno, je li tako, je li tako?

Ivan se namrgodi i odjedanput nekako neobično poblijedi.

— Ti si se uhvatio za jednu jučerašnju riječcu zbog koje se Miusov toliko naljutio . . . koja mi je nehotice izmakla i koju je brat Dmitrij ponovio — osmjehnu se on cereći se.

— E, pa neka bude: »sve je dopušteno«, kad je već riječ izrečena. Ne odričem je se. A ni redakcija Mitenjkina nije loša.

Aljoša gledaše u nj šutke.

— Kad sam odlazio, ja sam, brate, mislio da imam na cijelom svijetu bar tebe — progovori odjedanput Ivan neočekivano osjećajno — a sad vidim da ni u tvom srcu nema mjesta, moj dragi pustinjače. Formule »sve je dopušteno« ja se neću odreći, ali ćeš se ti mene zbog toga odreći, je li tako?

Aljoša se diže, priđe i poljubi ga šutke i tiho u usta.

— Književna krađa! — povika Ivan, prelazeći iznenada u neki zanos. — To si ti ukrao iz moje poeme! Ipak, hvala. Diži se, Aljoša, hajdemo, vrijeme je i meni i tebi.

Oni izađoše, ali zastadoše na ulaznim stepenicama krčme.

— Još nešto, Aljoša — progovori Ivan sigurnim glasom. — Ako se zbilja mašim ljepljivih listića, onda ću ih voljeti jedino zbog sjećanja na te. Bit će mi dosta ako si ti negdje u blizini, i neću izgubiti volju za životom. Je li ti to dosta? Ako hoćeš, primi ovo makar i kao izjavu ljubavi. A sad, ti desno, a ja lijevo — jer sad je dosta, čuješ li, dosta. To jest, ako ne bih sutra otputovao (a kanda ću sigurno otputovati), i mi se opet nekako sretnemo, ne spominji mi više te teme ni jednom riječju. Od srca te molim. A također te izričito molim da nikad više ne povedeš sa mnom razgovor o bratu Dmitriju — nadoveza on odjedanput ljutito — sve je iscrpeno, sve je

pretreseno, nije li tako? A ja ti dajem zato, u svoje ime, jedno obećanje: kada mi se u tridesetim godinama prohtije »da lupim peharom o pod«, doći ću ipak, ma gdje ti bio, da se još jedanput s tobom porazgovorim, ma čak i iz Amerike, to da znaš. Doći ću baš zbog toga. Neobično će me zanimati da onda vidim kakav ćeš biti? Kako vidiš, dosta svečano obećanje. A možda se zbilja rastajemo na sedam, na deset godina. Pa, idi sad svome Pateru Seraphicusu[1], jer on umire. Ako umre bez tebe, još će se možda na me rasrditi što sam te zadržao. Do viđenja, poljubi me još jedanput, tako, a sad idi.

Ivan se iznenada okrenu i pođe svojim putem i ne osvrćući se više. Njegov odlazak nalikovao je na jučerašnji odlazak brata Dmitrija od Aljoše, mada je jučer bilo sasvim drukčije. Čudnovato ovo opažanje proletje kao strelica kroz rastuženi Aljošin um, koji je u tom trenutku bio tužan i zabrinut. On je časak pričekao i gledao za bratom. Upalo mu je u oči da se Ivan nekako ljulja u hodu i desno rame, gledano straga, čini se niže od lijevog. On to nije nikad dosad opazio. Ali odjedanput se i on također okrenu te gotovo potrča prema manastiru. Već se bilo dobrano smrklo, i njega bijaše gotovo strah; u njemu je raslo nešto novo, a šta, to ni sam nije znao. I sad se, kao jučer, opet uzdigao vjetar, i stoljetni su borovi mračno zašumjeli oko njega kada je ušao u skitsku šumicu. On je gotovo trčao. »Pater Seraphicus« — otkuda mu to ime, otkuda? — sinu u Aljošinoj glavi. »Ivane, jadni Ivane, kad ću te opet vidjeti? . . . Evo i skita, Gospode! Jest, jest, to je on, Pater Seraphicus, on će me spasiti . . . od njega i zauvijek!«

Poslije se nekoliko puta u svome životu sjećao s velikom zlovoljom toga kako je mogao tako brzo poslije rastanka s Ivanom posve zaboraviti na brata Dmitrija, iako je još jutros, tek prije nekoliko sati, odlučio da ga svakako potraži, da se ne vraća prije dok ga ne nađe, pa se te noći i ne vratio u manastir.

[1] U posljednjoj slici drugog dijela »Fausta« pojavljuje se otac anđeoskog lika, Pater Seraphicus. Tim imenom naziva Ivan Aljošina duhovnog učitelja, starca Zosimu.

VI

ZASAD JOŠ VRLO NEJASNO

A Ivan Fjodorovič, rastavši se s Aljošom, pošao je kući, u kuću Fjodora Pavloviča. Ali, čudnovato, njega je odjedanput obuzela nepodnošljiva tuga, i što je najglavnije, ta je tuga bivala svakim korakom sve jača i jača što se više primicao kući. Nije bilo čudnovato što ga je bila spopala tuga. On je prije češće tugovao, i ne bi bilo nimalo čudnovato što ga je obuzela tuga baš u tom trenutku kad se spremao da već sutra naglo prekine sa svim onim što ga je ovamo dovuklo, i da ponovo oštro skrene u stranu i stupi na nov, sasvim nepoznat put, te se i osami kao i dosad, nadajući se mnogo čemu, ali sam ne znajući čemu, i suviše mnogo očekujući od života, ali ne znajući ni sam odrediti ni šta očekuje, a čak ni šta želi. Pa ipak ga nije u ovom trenutku mučilo to, mada mu je duša bila uznemirena zbog tog novog i nepoznatog. »Da nije gađenje od roditeljske kuće?« pomisli on — »nešto nalik na to, jer mi se toliko zgadila, te, iako danas posljednji put ulazim u tu gadnu kuću, ipak mi se gadi...« Ali ne, ni to nije. Ili da nije tome uzrok oproštaj s Aljošom i naš posljednji razgovor: »Toliko sam godina šutio pred cijelim svijetom i nisam ga udostojao da se sa mnom razgovara, a sada sam odjedanput izbrbljao tolike besmislice.« I, zaista, mogao je to biti mladićki jed mladićke neiskusnosti i mladićke taštine, jed što nije umio da priopći svoje misli čak ni takvu stvorenju kao što je Aljoša, u koga je njegovo srce bez sumnje i vrlo mnogo polagalo. Dakako, bilo je i toga, to jest toga jeda, i čak ga je svakako morao osjećati, ali ni to nije bilo ono pravo, nije bilo sve. »Čama do gađenja, ali ja ne mogu odrediti što hoću. Možda da ne mislim...«

Ivan Fjodorovič pokuša »da ne misli«, ali ni to mu nije pomoglo. Najglavnije je bilo to šta ga je ta turobnost mučila i razdraživala time što je imala nekako slučajno, sasvim vanjsko značenje; to se osjećalo. Negdje je stajalo i strašilo ga nekakvo biće ili predmet, kao što nekad podulže strši u poslu ili u živu razgovoru nešto pred okom, i ti ga ne opažaš, ali te ono srdi, gotovo muči, dok se najzad ne sjetiš da ukloniš nepodesan predmet, često vrlo neznatan i smiješan, kakvu stvar koja ne

stoji na svom mjestu, rubac što je pao na pod, knjigu što nije na svom mjestu u ormaru, itd. Napokon je Ivan Fjodorovič stigao u najgadnijem i najrazdraženijem raspoloženju do roditeljske kuće i iznenada se sjeti, kad je iz udaljenosti od svojih petnaest koračaja pogledao ulaz, što ga je toliko mučilo i uznemiravalo. Na klupi, do ulaza, sjedio je i rashlađivao se na večernjem zraku sluga Smerdjakov, i Ivan Fjodorovič je, čim je prvi put pogledao na nj, shvatio da je u njegovoj duši sjedio sluga Smerdjakov, i da baš tog čovjeka ne može da podnosi njegova duša. Sve se odjedanput rasvijetlilo i postalo jasno. Još maloprije, kad mu je Aljoša pričao o svom susretu sa Smerdjakovom, zabolo se odjedanput nešto mračno i gadno u njegovo srce i odmah izazvalo u njemu neku mržnju. Poslije je, u razgovoru, na neko vrijeme, zaboravio na Smerdjakova, ali on mu je, međutim, ostao u duši, i tek što se Ivan Fjodorovič rastao s Aljošom, te sam pošao kući, počelo je zaboravljeno osjećanje da odmah i naglo izbija na površinu »Zar me zbilja može ova rđa i nitkov u tolikoj mjeri da uznemiruje!« pomisli on obuzet nesnošljivom mržnjom.

Posrijedi je bilo to da je Ivan Fjodorovič u posljednje vrijeme, a osobito posljednjih dana, zaista neobično zamrzio ovog čovjeka. On je, čak, sam počeo opažati tu gotovo sve veću mržnju prema tom čovjeku. Možda se proces mržnje zaoštrio baš zato što je u početku, kad je Ivan Fjodorovič tek bio stigao ovamo, bilo sasvim drukčije. Onda je Ivan Fjodorovič bio prema Smerdjakovu nekako osobito pažljiv i čak našao da je on vrlo originalan. Sam ga je priučio da s njim razgovara, ali se, međutim, uvijek čudio nekoj smetenosti ili, bolje rečeno, nekoj uznemirenosti njegova uma, ne mogavši da shvati što bi to moglo tako postojano i neprekidno da uznemiruje »ovog promatrača«. Oni su se razgovarali o filozofskim pitanjima i čak o tome, zašto je svijetlila svjetlost prvog dana, dok su, međutim, sunce, mjesec i zvijezde stvoreni tek četvrti dan, i kako to treba tumačiti. Ali se Ivan Fjodorovič brzo uvjerio da se tu ni najmanje ne radi o suncu, mjesecu i zvijezdama, te iako su sunce, mjesec i zvijezde predmet zanimljiv, da je to ipak nešto što Smerdjakova tek uzgred zanima, i da njemu treba nešto sasvim drugo. Bilo ovako ili onako, ali se zaista poče kod njega pojavljivati i pokazivati neka bezgranična taština, i to još nekakva povrijeđena taština. To se nije Ivanu Fjodoroviču ni najmanje svidjelo, te je počelo da izaziva u njemu gađenje. Poslije otpočeše u kući

neredi, iskrsla Grušenjka, počeli ispadi brata Dmitrija, nastale brige — i oni su se razgovarali o tome, ali, iako je Smerdjakov govorio o svemu tom uvijek vrlo uzbuđeno, ipak se nikako nije moglo saznati za čim teži. Štaviše, čovjek bi se morao čuditi nelogičnosti i zbrci nekih njegovih želja, koje su nehotice izbijale na površinu i bile uvijek podjednako nejasne. Smerdjakov se neprestano raspitivao, zadavao neka zaobilazna, očito izmišljena pitanja, ali zašto — to nije objašnjeno, te je obično u žaru raspitkivanja nenadano zašutio ili prelazio na nešto sasvim drugo. Ali ono glavno, što je jednom zauvijek razdražilo Ivana Fjodoroviča i ispunilo ga tim gađenjem — bila je neka gnusna i osobita familijarnost koju je počeo Smerdjakov često pokazivati prema njemu, i što dalje, to jače. Međutim, on nije htio biti neuljudan nego je, baš naprotiv govorio uvijek s nekim izvanrednim poštovanjem, ali je, međutim, ispalo tako da se Smerdjakov počeo najzad očito smatrati, bog bi znao zašto, za nekakvog istomišljenika Ivana Fjodoroviča, te je uvijek govorio takvim tonom kao da je među njima bilo već nešto potajno uglavljeno, nešto nekad s obje strane rečeno i tek njima dvojici poznato, a ostalim smrtnicima, koji su oko njih gmizali, nerazumljivo. Međutim Ivan Fjodorovič nije dugo vremena shvaćao da je to pravi uzrok njegova sve većeg gađenja, te se, napokon, tek nedavno dosjetio šta je posrijedi. On je i sad, razdražen i gadljiv, htio ući kroz ulaz šutke i ne gledajući Smerdjakova, ali je Smerdjakov ustao s klupice, i Ivan se Fjodorovič već po samoj toj kretnji dosjetio da on želi da se porazgovori s njim o nečemu važnom. Ivan Fjodorovič je pogledao u nj i zastao, i to, što je tako nenadano zastao i što nije prošao pored njega, kako je želio još prije jedne minute, ozlojedilo ga je toliko da je sav drhtao. On je srdito i gadeći se gledao uškopljeničku i ispijenu Smerdjakovljevu fizionomiju, začešljane kose na sljepoočicama i sa ćubicom na glavi. Njegovo lijevo oko, koje je jedva primjetno žmirilo, žmigalo je i smješkalo se kao da je htjelo kazati: »Kamo ćeš, nećeš li porazgovoriti?« Ivan Fjodorovič se sav tresao.

»Dalje nitkove, zar sam ti ja par, budalo!« htjelo je poletjeti s njegova jezika, ali je na njegovo veliko čudo izletjelo nešto sasvim drugo.

— Onda, spava li otac ili se probudio? — progovori on tiho i blago, čemu se ni sam nije nadao, te odjedanput, također neočekivano, sjede na klupu. Trenutak jedan bilo mu je

gotovo strašno, sjetio se toga kasnije. Smerdjakov je stajao pred njim s rukama zabačenim na krsta i gledao odlučno i gotovo strogo.

— Još počivaju — odgovori sasvim polagano. (»Sam je prvi progovorio — mišljaše on — a ne ja.«) — Čudim vam se, gospodine — nadoveza on poslije kratke stanke te nekako kicoški obori oči, isturi desnu nogu naprijed i zacupka vrhom lakirane cipele.

— A što se ti meni čudiš? — zapita Ivan Fjodorovič kratko i grubo, svladavajući se svom snagom, te odjedanput, gadeći se, shvati da ga je obuzela strašna radoznalost i da neće nipošto odavde otići dok je ne zadovolji.

— Zašto, gospodine, ne odete u Čermašnju?[1] — i Smerdjakov podiže naglo prema njemu oči i osmjehnu se prisno. »A zašto sam se osmjehnuo«, pomisli on, »mora on sam razmisliti ako je pametan čovjek« — kao da je govorilo njegovo ponešto pritvoreno oko.

— A zašto da idem u Čermašnju? — začudi se Ivan Fjodorovič.

Smerdjakov opet časak zašutje.

— Pa sâm vas je Fjodor Pavlovič za to molio — reče on napokon, ne žureći se i kao da sam ne cijeni svoj razgovor. »Izvlačim se«, pomisli on, »nečim sasvim desetim, samo da nešto kažem.«

— E, đavole, govori jasnije, šta hoćeš? — viknu najzad Ivan Fjodorovič ljutito, prelazeći iz blagosti u grubost.

Smerdjakov sastavi desnu nogu s lijevom, ispravi se, ali je i dalje gledao isto onako mirno i isto se onako smiješeći.

— Ništa osobito... rekoh samo tako, u razgovoru...

Opet nasta šutnja. Šutjeli su gotovo minutu. Ivan Fjodorovič je znao da se mora ovaj čas dići i rasrditi, a Smerdjakov je stajao pred njim i kao da je čekao: »E, vidjet ću, hoćeš li se razljutiti ili nećeš?« Tako se bar učinilo Ivanu Fjodoroviču. Napokon se on pomaknu da se digne. Smerdjakov ugrabi taj trenutak.

— Užasan je moj položaj, Ivane Fjodoroviču, gotovo ne znam kako da si pomognem — progovori on čvrsto i odsječno

[1] Tako se zove malena šumica što čini dio imanja »Darovo«, u Tulskoj guberniji i Kaširskom kotaru, koja je pripadala roditeljima Fjodora Mihajloviča, a sada je u posjedu nasljednika njegove sestre. (A. G. Dostojevska)

i kod posljednje riječi uzdahnu; Ivan Fjodorovič odmah ponovo sjede.

— Obojica su vrlo jogunasti, obojica su posve podjetinjili — produži Smerdjakov. — Govorim o vašem roditelju i o vašem bratu Dmitriju Fjodoroviču. Eto, čim se sad dignu oni, Fjodor Pavlovič, odmah me počnu napastovati svakog trenutka: »Zar nije došla? Zašto nije došla?« i tako sve do ponoći, pa čak i iza ponoći. A ako Agrafena Aleksandrovna ne dođu (zato što vjerojatno nikako ni ne namjeravaju doći), navali na mene opet sutra ujutro: »Zašto nije došla? Zbog čega nije došla? Kada će doći?« — kao da sam im ja zbog toga nešto kriv. A, s druge strane, iskrsne u susjedstvu vaš bratac s puškom u ruci: »Pazi, kaže, huljo, čorbaru, ako je vidiš i meni ne javiš da je došla — tebe ću prvog ubiti«. Prođe noć, a ujutro me oni počnu strašno mučiti isto tako kao i Fjodor Pavlovič: »Zašto nije došla, hoće li se skoro pojaviti« — i opet kao da sam i njima kriv što njihova gospođa nije stigla. I toliko su svakim danom i svakim satom obojica sve pakosniji, te kadšto pomislim da ću sam sebe jednog lijepog sata iz straha ubiti. Ja se u njih, gospodine, ne uzdam.

— A zašto si se u to miješao? Zašto si počeo Dmitrija Fjodoroviča obavješćivati? — zapita Ivan Fjodorovič razdraženo.

— A kako da se ne umiješam? Ali se ja nisam nimalo miješao, ako hoćete znati sasvim točno. Od prvog početka samo sam šutio jer se nisam usudio da protuslovim, oni su me sami odredili za svog slugu — Ličarda. A onda i ne znam za drugu riječ: »Ubit ću te, huljo, ako je propustiš!« Sasvim pouzdano očekujem, gospodine, da ću sutra dobiti dugotrajnu padavicu.

— Kakvu to dugotrajnu padavicu?

— Takav dugotrajni napad koji neobično dugo traje. Potraje nekoliko sati, a možda jedan dan i drugi dan. Jedanput me je držala tri dana, pao sam onda s tavana; sva tri dana nisam dolazio sebi. Onda je Fjodor Pavlovič zvao Gercenštubea, ovdašnjeg liječnika, on mi je oblagao tijelo ledom i upotrijebio još jedno sredstvo. Mogao sam umrijeti.

— Ali kažu da je nemoguće unaprijed osjetiti u koje će vrijeme naići padavica. Kako ti možeš reći da ćeš je sutra dobiti? — osobitom i jetkom radoznalošću zapita Ivan Fjodorovič.

— To je istina da se ne može unaprijed znati.

— Osim toga, ti si onda pao s tavana.

— Svaki se dan penjem na tavan, pa mogu i sutra pasti s tavana. A ako ne s tavana, mogu upasti u podrum, jer svaki dan idem poslom u podrum.

Ivan Fjodorovič se zagleda dugo u nj.

— Vidim da ti pleteš, i ja te dobro ne razumijem — progovori on tiho, ali nekako grozno. — Hoćeš li možda hiniti da si dobio padavicu koja će te držati tri dana? A?

Smerdjakov, koji je gledao u zemlju i cupkao vrhom desne noge, osloni se sad na desnu nogu, a mjesto nje isturi naprijed lijevu, podigne glavu, osmjehnu se i reče:

— Kad bih ja i mogao da načinim tako nešto, to jest da hinim, što, uostalom, nije tako teško učiniti umješnom čovjeku, i onda bih imao puno pravo da upotrijebim to sredstvo i izmaknem smrti. Jer kad bih ležao bolestan, i ako bi tad Agrafena Aleksandrovna došla njihovu roditelju, ne bi onda mogli zapitati bolesna čovjeka: »Zašto nisi javio«. Bilo bi ih stid.

— E, do đavola! — uskliknu iznenada Ivan Fjodorovič, a lice mu se naceri od srdžbe. — Što se ti neprestano bojiš za svoj život! Sve su te prijetnje Dmitrija tek lude riječi, i ništa drugo. Neće on tebe ubiti; ubit će, ali ne tebe.

— Ubit će kao muhu, a prvog mene. Ali se nečeg drugog još više bojim nego toga: da me ne bi držali za njihova suučesnika ako učine kakvu glupost svome roditelju.

— A zašto da te drže za suučesnika?

— Zato će me držati za suučesnika što sam im one izvjesne znakove priopćio kao veliku tajnu.

— Kakve znakove? Kome si priopćio? Đavo neka te nosi, govori jasnije.

— Moram istinu priznati — otezaše Smerdjakov cjepidlačkim mirom — da postoji između mene i Fjodora Pavlovića jedna tajna. Oni se, kako sami izvoljevate znati (ako samo izvoljevate da znate), već nekoliko dana, čim nastane noć, pa čak i uvečer, odmah iznutra zaključaju! U posljednje vrijeme vraćate se vi svaki put rano i odlazite odmah gore u svoju sobu, a jučer niste nikako ni izlazili, i zato možda i ne znate da je on sad počeo da se preko noći brižno zaključava. I makar došao i Grigorij Vasiljevič, neće mu otvoriti dok se najprije po glasu ne uvjeri da je to on. Ali Grigorij Vasiljevič ne dolazi, i sada ga ja jedini poslužujem u sobama — tako

su sami odredili od onog časa otkako su otpočeli sve to s Agrafenom Aleksandrovnom. A sad odlazim po njihovoj zapovijedi preko noći u pobočnu zgradu, ali pod uvjetom da ne liježem do ponoći nego držim stražu, da ustajem i obilazim dvorište i čekam kad će Agrafena Aleksandrovna doći, jer je oni već nekoliko dana čekaju kao ludi. Oni ovako misle: ona se, kažu, boji njega, Dmitrija Fjodorovića (oni ga nazivaju Mićkom), i zato će doći meni pokasnije noću preko dvorišta, a ti, kažu, pazi na nju do ponoći, a i duže. I ako ona dođe, pritrči vratima i pokucaj rukom na vrata, ili na prozor iz bašče, najprije dvaput polaganije, ovako: jedanput — drugi put, a onda triput pobrže; tuk-tuk-tuk. I ja ću, kažu, odmah znati da je ona došla i otvoriti ću polagano vrata. Drugi su mi znak saopćili za slučaj ako se što osobito dogodi: najprije dvaput pobrže: tuk-tuk, a poslije kratke stanke još jedanput mnogo jače. I oni će onda znati da se desilo nešto nenadano i da se moram s njima vidjeti, te će mi otvoriti da uđem i da im javim šta je. Ovo je za slučaj ako Agrafena Aleksandrovna možda sama ne dođe, nego pošalje koga drugoga s kakvom porukom. Osim toga, može doći i Dmitrij Fjodorovič, onda im moram javiti da je u blizini. Oni se jako boje Dmitrija Fjodorovića, te ako bi čak Agrafena Aleksandrovna i došla, i oni se s njom zaključali, a međutim se i Dmitrij Fjodorovič pojavi u blizini, morao bih im to bezuvjetno odmah dojaviti, pokucavši triput. Prvi znak od pet udaraca znači dakle: »Agrafena Aleksandrovna je došla«, a drugi znak od tri udarca — »nešto vrlo važno«. Tako su me nekoliko puta primjeru učili i tumačili mi. A kako na cijelom svijetu za te znakove znamo tek ja i oni, to će oni bez ikakve sumnje i bez svakog dozivanja (jer oni se jako boje da glasno dozivaju) otvoriti. I ti su eto znaci sada poznati Dmitriju Fjodoroviču.

— Otkud su mu poznati? Jesi li mu ih ti priopćio? Kako si se usudio da mu ih priopćiš?

— Sve iz straha. I kako bih smio tajiti pred njima? Dmitrij Fjodorovič je svaki dan nasrtao: »Ti mene varaš, ti od mene nešto kriješ. Polomit ću ti obje noge!« Onda sam im i priopćio te tajne znakove da vide moju beskrajnu ropsku odanost i tako se osvjedoče da ih ne varam, nego da im sve dojavljujem.

— Ako misliš da će se on tim znakovima poslužiti i htjeti da uđe, ne puštaj ga.

— Ali ako budem ležao u napadu, kako onda da ih ne pustim, sve kad bih se i usudio da ih ne pustim, znajući koliko su očajni.

— Eh, neka te đavo nosi! Otkud si ti toliko siguran da ćeš dobiti padavicu, đavo te odnio? Sprdaš li se ti sa mnom?

— Kako bih se usudio da se s vama sprdam, i zar je meni do šale uz ovoliki strah? Predosjećam da ću dobiti padavicu, imam takav osjećaj, dobit ću je od pusta straha.

— Eh, do đavola! Ako ti budeš ležao, držat će stražu Grigorij. Upozori za vremena Grigorija, on ga neće pustiti.

— Ne smijem Grigoriju Vasiljeviču nipošto bez dopuštenja gospodareva ni pisnuti o znakovima. A što se tiče toga da će ih Grigorij Vasiljevič čuti i da ih neće pustiti unutra, o tome ne može biti govora, jer su se baš od jučer razboljeli, i Marfa Ignatjevna namjerava da ih počne od sutra liječiti. Tako su se maloprije dogovorili. A liječenje je njihovo vrlo zanimljivo: Marfa Ignatjevna znaju nekakvu rakiju i uvijek je u pripravi drže, jaku, s nekakvim travama, to je njihova tajna. A oni liječe Grigorija Vasiljeviča tim tajnim lijekom triput u godini kada ih križa zabole; do triput u godini napadne ih kao neka uzetost. Onda oni uzmu ručnik, nakvase ga u toj rakiji, i Marfa Ignatjevna mu tare pola sata cijela leđa, sve dok sva ne budu suha i dok, štaviše, sasvim ne pocrvene i ne oteknu, a onda mu ostatak iz bočice daju da ispije uz nekakvu molitvu, ali nikad ne sav, jer ostavljaju u tom izuzetnom slučaju i za sebe jedan mali dio, i također ga ispiju. I oboje, kažem vam, čim ispiju, klonu odmah i spavaju vrlo dugo tvrdim snom; i kad se probudi, Grigorij Vasiljevič se osjeća gotovo odmah poslije toga zdrav, a kad se probudi Marfa Ignatjevna, nju uvijek poslije toga boli glava. I ako, dakle, Marfa Ignatjevna izvrši sutra svoju odluku, onda teško da će išta čuti i Dmitriju Fjodoroviču zapriječiti ulaz. Spavat će.

— Kakva glupost! I sve to da se baš namjerno u isto vrijeme dogodi: u tebe padavica, a njih dvoje bez svijesti! — uzviknu Ivan Fjodorovič. — A nećeš li ti sam udesiti da se sve to zajedno dogodi? — ote mu se iznenada, i on prijeteći stušti obrve.

— Kako da udesim . . . i zbog čega da udešavam kada sve zavisi jedino o Dmitriju Fjodoroviču i o njegovim mislima? Ako nakane štogod da učine, učinit će, ako ne dođu, neću ih valjda sam namjerno dovesti da ih gurnem njihovu roditelju.

— A zašto da dolazi ocu i to još krišom, kad Agrafena Aleksandrovna, kako sam kažeš, neće sigurno doći — produži Ivan Fjodorovič, poblijedivši od srdžbe. — Ta sam si to govorio, a i ja sam sve vrijeme, dok sam ovdje živio, bio uvjeren da starac fantazira i da mu neće doći onaj stvor... Zašto da Dmitrij Fjodorovič nasrće na starca kad ona neće doći? Govori! Hoću da znam tvoje misli!

— Sami izvolijevate znati zašto će doći i čemu onda moje misli? Doći će jedino iz zlobe ili iz osvetljivosti, u slučaju, na primjer, moje bolesti, posumnjat će i doći te nestrpljivo pretražiti sve sobe, kao jučer: da nije, pomislit će, prošla kako krišom. A oni znaju također sasvim dobro da je Fjodor Pavlovič pripravio kuvertu sa tri tisuće, zapečaćenu sa tri pečata, prevezanu vrpcom i sa svojeručnim natpisom: »Mome anđelu Grušenjki ako ushtjedne doći«, a poslije tri dana još je pripisao »i pilencetu«. To je, eto, što izaziva sumnju.

— Ludost! — dreknu Ivan Fjodorovič gotovo luđački. — Dmitrij neće nikad otimati novac i onda još ubiti svog oca. On ga je mogao ubiti jučer zbog Grušenjke, kao pobješnjela opaka luda, ali neće doći da otima!

— Njima su sad veoma potrebni novci, Ivane Fjodoroviču, prijeko potrebni. Čak i ne znate koliko su im potrebni — izreče Smerdjakov posve mirno i neobično sigurno. — A osim toga smatraju oni te tri tisuće za svoje rođene, jer su mi oni sami govorili: »Meni«, kaže, »duguje roditelj ravno tri tisuće.« A uz to razmislite, Ivane Fjodoroviču, da je i ovo donekle prava istina: mora se reći da je potpuno sigurno da će Agrafena Aleksandrovna, ako im se samo prohtije, svakako nagnati samog gospodara, naime, Fjodora Pavloviča, da ih uzmu za ženu ako samo zažele — pa, a oni bi to mogli i zaželjeti. Ja, doduše, velim da neće doći, ali njima bi se možda moglo prohtjeti nešto više, to jest da postanu gospođom. Meni je osobno poznato da joj je govorio njihov trgovac Samsonov sasvim otvoreno da to ne bi bila glupost, čemu se ona nasmijala. A ni oni sami nemaju ludu pamet. Oni neće poći za golju kakav je Dmitrij Fjodorovič. Kada se sve to skupa uzme, prosudite sami, Ivane Fjodoroviču — onda neće Dmitriju Fjodoroviču, pa čak ni vama, ni bratu vašem, Alekseju Fjodoroviču, poslije smrti vašeg roditelja ostati ama baš ništa, ni rubalj jedan, jer će Agrafena Aleksandrovna zato i poći za njih da sve na sebe prepišu, i sve kapitale što god ih ima na sebe prenesu. A ako umre vaš roditelj sad, dok još od svega toga nema

ništa, zapast će svakog od vas odmah sigurno četrdeset tisuća, pa čak i Dmitriju Fjodoroviču, koga toliko mrze, jer oni nisu napravili oporuku... Sve je ovo dobro poznato Dmitriju Fjodoroviču.

Lice Ivana Fjodoroviča razvuče se i zadrhta. On odjedanput pocrvenje.

— I zašto ti savjetuješ meni — prekinu on naglo Smerdjakova — poslije svega ovog da odem u Čermašnju? Šta si ti htio time da kažeš? Ja ću otići, a eto šta će se kod vas dogoditi.

Ivan Fjodorovič jedva disaše.

— Sasvim tako — reče Smerdjakov tiho i oprezno, motreći, međutim, Ivana Fjodoroviča uporno.

— Kako sasvim tako? — ponovi Ivan Fjodorovič, svladavajući se jedva i strašno sijevajući očima.

— Ovo sam rekao, jer mi vas je žao. Na vašem mjestu, da sam ja na vašem mjestu, ja bih sve ovo prije ostavio... nego da se sam u to zapetljam... — odgovori Smerdjakov, gledajući sasvim otvoreno u usplamtjele oči Ivana Fjodoroviča.

Obojica pošute časak.

— Ti si, čini se, veliki idiot i, naravno, strašan gad! — reče Ivan Fjodorovič i podiže se naglo s klupice.

Htio je odmah proći kroz ulaz, ali je zastao i okrenuo se Smerdjakovu. Dogodilo se nešto neobično: Ivan se Fjodorovič iznenada, kao da su ga spopali grčevi ujede za usnu, stisnu pesnice, i samo još trenutak jedan, i on bi sigurno nasrnuo na Smerdjakova. Ali je on to opazio gotovo istovremeno, zadrhtao i ustuknuo cijelim tijelom. Trenutak je sretno prošao po Smerdjakova, i Ivan je Fjodorovič šutke i kao u nekoj nedoumici zakrenuo u ulaz.

— Sutra odlazim u Moskvu ako hoćeš da znaš — sutra u ranu zoru — i gotovo! — progovori on odjedanput bijesno, odrješito i glasno, čudeći se poslije toga sam sebi zašto je maloprije uopće to kazao Smerdjakovu.

— To je najbolje — prihvati on kao da je baš to i očekivao — samo što bi vas mogli odovud brzojavno u Moskvi uznemiriti ako se štogod desi.

Ivan Fjodorovič opet zastade i opet se brzo okrenu Smerdjakovu. Ali u ovome kao da se nešto odigralo. Sve prisnosti i bezbrižnosti nestade što bi okom trenuo: lice njegovo izražavalo je neobičnu pažnju i, sad već, plašljivo i ponizno iščekivanje: »Nećeš li zar još štogod reći, nećeš li nadodati?« kao

da je govorio njegov pažljiv pogled, koji je bio gotovo upio u Ivana Fjodorovića.

— A zar me iz Čermašnje ne bi pozvali ako se štogod desi? — zaurla odjedanput Ivan Fjodorovič, bez razloga podigavši svoj glas.

— U Čermašnji bi vas također... uznemirili... — promrmlja Smerdjakov gotovo šapćući, upravo kao da se zbunio, ali gledaše i dalje vrlo pažljivo Ivanu Fjodoroviču pravo u oči.

— Samo što je Moskva dalje, a Čermašnja bliže, pa ti je valjda žao novaca za putni trošak kad navaljuješ da idem u Čermašnju, ili žališ, možda, mene što ću morati mnogo zaobilaziti?

— Sasvim tako — mrmljaše Smerdjakov već sasvim smalaksalim glasom, smješkajući se ružno i spremajući se opet grčevito da na vrijeme ustukne.

Ivan se Fjodorovič iznenada nasmija, na veliko čudo Smerdjakovljevo, te tužno uđe kroz vratašca, smijući se neprestano. Da mu je tkogod pogledao u lice, morao bi svakako zaključiti da se ne smije što je veseo. A i on teško da bi mogao objasniti sebi što se zbilo u njemu u tom trenutku. On se kretao i koracao kao da su ga spopali grčevi.

VII

»ZANIMLJIV JE RAZGOVOR S PAMETNIM ČOVJEKOM«

A i govorio je tako. Kad se, odmah pri ulazu u dvorište, sreo s Fjodorom Pavlovičem, on mu je doviknuo, mašući rukama: »Idem gore u svoju sobu, a ne vama, do viđenja«, i prošao je pored njega, nastojeći čak da i ne pogleda oca. Vjerojatno mu je starac bio u ovom trenu i suviše mrzak, ali ovako otvoreno očitovanje neprijateljstva čak ni Fjodor Pavlovič nije očekivao. A, međutim, bilo je očito da je starac htio da mu nešto brzo priopći, zbog čega je i namjerno došao u dvoranu da se ondje s njime sastane; ali kad ču toliku ljubaznost on zastade šutke, te podrugljiva izraza u očima ispraćaše sina, koji

se uspinjao stepenicama u mezanin, sve dotle dok mu nije nestao iz očiju.

— Šta mu je? — zapita on brzo Smerdjakova koji je ušao odmah za Ivanom Fjodorovičem.

— Srde se zbog nečega, tko bi njih razumio — promrmlja ovaj okolišajući.

— Pa neka ide do đavola! Neka se srdi. Donesi samovar, a i sam se kupi što brže, živo! Ima li što novo?

I sad su počela ispitivanja upravo takva zbog kojih se Smerdjakov prije jadao Ivanu Fjodoroviču, to jest, sve o očekivanoj posjetiteljici, ali mi ćemo izostaviti ta pitanja. Poslije pola sata bila je kuća zaključana i poludjeli starkelja hodao je sam po sobama, strepeći iščekivao da će se, eto, začuti pet ugovorenih otkucaja, i pogledao pokadšto u mračne prozore, ali u njima nije vidio ništa drugo osim noći.

Bilo je već vrlo kasno, a Ivan Fjodorovič je bio još jednako budan i razmišljao. Te je noći kasno legao, u dva sata. Ali mi nećemo iznositi cijeli tok njegovih misli, a i nije još vrijeme da se uvlačimo u tu dušu: i ta će duša doći na red. I čak kad bismo i pokušali da štogod kažemo, bilo bi to vrlo teško učiniti, jer to nisu bile misli, već nešto vrlo neodređeno, a što je glavno — i suviše uzbudljivo. On je sam osjećao da je pogubio sve konce. Osim toga su ga mučile kojekakve neobične i gotovo sasvim nenadane želje, na primjer, već poslije ponoći zaželje odjedanput neodoljivo i odlučno da siđe dolje, da otključa vrata, da ode u drugo krilo zgrade i da istuče Smerdjakova, a kad bi ga zapitali zašto, nikako ne bi umio da iznese točno ni jedan razlog, osim, možda, što mu je taj sluga postao mrzak, jer ga je toliko uvrijedio kako ga još nitko na svijetu nije uvrijedio. S druge strane, obuzela je nekoliko puta te noći njegovu dušu nekakva neobjašnjiva i ponižavajuća bojažljivost, od čega mu je — on je to osjećao — odjedanput gotovo smalaksala tjelesna snaga. Glava ga je boljela i zanosila mu se. Nekakav osjećaj mržnje gnječio mu je dušu, kao da se spremao da se nekom osveti. Mrzio je čak i Aljošu, sjećajući se posljednjeg razgovora s njim, a ponekad je i sebe strašno mrzio. O Katerini Ivanovnoj gotovo je i zaboravio da misli, i poslije se tome neobično čudio, to više što se sasvim točno sjećao kako je još jučer ujutro, kad se tako razmetljivo hvalio kod Katerine Ivanovne da će sutra otići u Moskvu — u duši sam sebi odmah prišapnuo: »Ta to je glupost, nećeš otputovati i neće ti biti tako lako da se otkineš kako se sad

razmećeš«. Kad se kasnije, poslije dugog vremena, sjetio te noći, Ivanu Fjodoroviču se osobito gadilo kako je naglo ustao s divana i polagano, kao da se strašno boji da ga tko ne motri, otvarao vrata, izlazio na stepenice i slušao poduže, nekih pet minuta, obuzet nekom čudnom radoznalošću, pritajena disanja i nemirna srca, a zašto je sve to činio, zašto je priskuškivao, nije, dakako, ni sam znao. On je poslije, cijelog svog života, taj svoj postupak nazivao »gadnim«, i cijelog svog života smatrao ga u sebi, u dubini duše — za najpodliji svoj postupak što ga je učinio u životu. Prema Fjodoru Pavloviču nije osjećao u tim trenucima nikakve mržnje, nego je tek bio zbog nečeg vrlo radoznao: kako on ondje dolje hoda, šta on, na primjer, sad ondje dolje radi, nagađao je i zamišljao kako sad dolje zaviruje u mračne prozore, te kako iznenada zastaje nasred sobe pa čeka, neće li tko zakucati. Ivan Fjodorovič je izlazio zbog toga dvaput na ulazne stepenice. Kada se sve utišalo, i već legao i Fjodor Pavlovič, legao je oko dva sata i Ivan Fjodorovič žudno želeći da što prije zaspi, jer se osjećao vrlo izmučen. I, zaista, on je odmah čvrsto zaspao i spavao bez snova, ali se probudio rano, u sedam sati, kad je već bilo svanulo. Čim je otvorio oči, osjetio je odjedanput, u čudu, priljev nekakve neobične snage, te je brzo skočio, brzo se obukao i izvukao svoj kovčeg i počeo u njega bez ikakva oklijevanja spremati stvari. Rublje je, baš kao naručeno, dobio od pralje još juče ujutro. Ivan Fjodorovič se čak osmjehnuo kad je pomislio kako se sve tako steklo, te nema nikakve zapreke da iznenada otputuje. A odlazak je bio zaista iznenadan. Iako je Ivan Fjodorovič rekao jučer (Katerini Ivanovnoj, Aljoši, a poslije i Smerdjakovu) da će danas otputovati, ipak nije, kako se dobro sjećao, ni pomislio sinoć kad je legao da spava, na svoj odlazak, ili bar nije nikako mislio da će ujutro, kada se probudi, njegov prvi posao biti da što brže spremi svoju prtljagu. Napokon su kovčeg i torba bili spremljeni; bilo je nekako oko devet sati kad mu se Marfa Ignatjevna uspela s običnim, svakidašnjim pitanjima: »Gdje izvolite da pijete čaj, ovdje ili ćete sići dolje?« Ivan Fjodorovič je sišao dolje, naoko je bio gotovo veseo, iako su njegove crte, riječi i kretnje bile ponešto rastresene i užurbane. Oca je pozdravio učtivo, i čak se raspitao za njegovo zdravlje, ali nije sačekao svršetak očeva odgovora, nego je iznenada rekao da za jedan sat odlazi u Moskvu, zauvijek, i zamoli da pošalje po konje. Starac je saslušao njegovo kazivanje bez ikakva čuđenja i sas-

vim nepristojno zaboravio da požali sinov odlazak. Mjesto toga počeo je odmah da vrlo gorljivo govori o jednom svom poslu kojeg se u dobar čas sjetio.

— Tako! Gle ti njega! Jučer nisi ništa spominjao... pa, svejedno, i sada ćemo udesiti. Učini mi jednu uslugu, ti moj rođeni, pa svrni u Čermašnju. Morat ćeš skrenuti s Volovje stanice samo nešto nalijevo, svega nekih dvanaest vrstica, i eto te u Čermašnji.

— Oprostite mi, ali ne mogu. Do željezničke stanice ima osamdeset vrsta, a vlak polazi sa stanice u Moskvu u sedam sati uvečer — upravo da na vrijeme stignem.

— Stići ćeš sutra, najkasnije prekosutra, ali danas svrni u Čermašnju. Kakva je to za te muka da roditelja umiriš! Da nemam ovdje posla, već bih odavno onamo odletio, jer me ondje čeka jedan prešan i važan posao, a ja, međutim, nemam sada vremena za taj posao. Vidiš, ondje je moja šuma, u dva dijela, u Begičevu i u Djačkinu, na proplancima. Trgovci Maslovi, starac i sin, daju za sječu svega osam tisuća, a još prošle godine nudio se jedan kupac koji je davao dvanaest tisuća, ali nije odavde, i u tome je nevolja. Kod ovdašnjih nema, naime, prođe: Maslovi, otac i sin, spekuliraju sa stotinama tisuća, i koliko nude, onoliko uzmi, jer se nitko od ovdašnjih ne usuđuje s njima natezati. Međutim, ovamo je pisao, sad u prošli četvrtak, iljinski pop da je došao Gorstkin, također trgovac, ja ga poznajem; imamo sreću što nije ovdašnji, već iz Pogrebova, pa se ne boji Maslovih, jer nije odavde. Jedanaest tisuća, kaže, nudi za šumu, čuješ? A boravit će ovdje, piše pop, još svega sedmicu dana. Kad bi ti sada onamo otišao i s njim se dogovorio...

— Pa pišite popu, i on će se s njim dogovoriti.

— Ne razumije se on u to, to je trgovina. Taj pop nema očiju. Zlatan je čovjek, odmah bih mu dao dvadeset tisuća na čuvanje bez potvrde, ali on ništa ne vidi, kao da nije čovjek, vrana bi ga prevarila. A ipak je učen čovjek, pomisli. Taj Gorstkin je naoko seljak, u modernom pršnjaku, ali je po karakteru pravi nitkov, i to je sva naša nesreća: laže, to mu je osobina. Ponekad toliko nalaže te se samo čudiš zašto to čini. Pred tri godine slagao je da mu je žena umrla i da se već po drugi put oženio, ali, pomisli, sve bijaše laž, jer mu žena nije umrla nego još i sad živi, i tuče ga svaki treći dan je-

danput. I sad treba saznati: laže li ili istinu govori da će kupiti šumu i dati jedanaest tisuća?

— Tu neću ni ja moći ništa učiniti, jer ni ja nemam očiju.

— Stani, čekaj, i ti ćeš biti za to podesan, ja ću ti priopćiti sva obilježja njegova, to jest Gorstkinova, jer ja već odavno poslujem s njim. Pazi, moraš mu gledati u bradu: bradicu ima riđu, ružnu, rijetku. Ako se bradica trese, a sam kaže da se ljuti, onda je dobro, govori istinu, hoće posao da sklopi, a ako gladi bradu lijevom rukom i smješka se, e, onda će prevariti, smjera na obješenjaštvo. U oči mu nikad ne gledaj, po očima nećeš ništa razabrati, on je mutna voda, obješenjak — pazi na bradu. Dat ću ti za nj pismo, i ti mu ga pokaži. Taj se Gorstkin ne zove Gorstkin, već *Ljagavi,*[1] ali ga nemoj nazvati Ljagavim, jer će se uvrijediti. Kad se pogodiš s njim i vidiš da je dobro, odmah piši. Piši samo: »Mislim da ne laže«. Stoj na jedanaest, jednu tisuću možeš pustiti, ali više ne puštaj. Pomisli: osam i jedanaest — tri tisuće razlike. Te tri tisuće kao da sam našao, ta zar se može brzo kupca naći, a novac mi je potreban. Javit ćeš mi je li ozbiljno, i onda ću i ja sam odovud doletjeti i svršiti, naći ću za to svakako vremena. A sad, šta da onamo jurim ako je popa sve ovo izmislio? Onda, hoćeš li ili ne ćeš?

— Ama nemam kad, oslobodite me toga.

— Ah, zaduži oca, neću ti to zaboraviti. Svi ste vi bez srca, tako je! Što je za tebe dan ili dva? Kamo ćeš sad, u Veneciju? Neće propasti tvoja Venecija za dva dana. Poslao bih Aljošu, ali što se Aljoša razumije u takve poslove? Jedino zato navaljujem na tebe jer si ti pametan čovjek; kao da ja to ne vidim! Ne trguješ šumom, ali imaš oči. Ovdje mora imati čovjek dobre oči: govori li čovjek ozbiljno ili laže? Velim ti, pazi na bradu: trese li se bradica — govori ozbiljno.

— Sami me, dakle, gurate u tu prokletu Čermašnju, je li? — povika Ivan Fjodorovič, osmjehnuvši se zlobno.

Fjodor Pavlovič nije zamijetio zlobe, ili nije htio da je zamijeti, ali se uhvati za osmijeh:

— Dakle, ideš, ideš? Sad ću ti nadrljati pismo.

— Ne znam hoću li ići, ne znam, putem ću odlučiti.

— Šta putem, odluči sad. Dragi, odluči! Kad se pogodiš s njim napiši mi dva redića, predaj popi, on će mi odmah poslati

[1] Pas prepeličar.

tvoju cedulju. Dalje te neću zadržavati, tjeraj u Veneciju. Pop će te odvesti natrag na Volovju stanicu svojim kolima.

Starac je bio naprosto ushićen, napisao pismo, poslao po konje, donesoše zakusku, konjak. Kad je starac raspoložen, uvijek bi postajao bučan, ali se ovaj put nekako obuzdavaše. O Dmitriju Fjodoroviču, na primjer, ne progovori ni jedne riječi. Rastanak ga nije nimalo dirao. Čak kao da nije ni znao o čemu bi govorio; i Ivan je Fjodorovič to dobro opazio. »Ja sam mu, međutim, dosadio«, pomisli on u sebi. Tek kad je ispratio sina do ulaznih stepenica, starac se malo ustumara i prope da se s njim poljubi. Ali mu Ivan Fjodorovič pruži brže ruku da se rukuju, očito otklanjajući poljubac. Starac je to odmah razumio i trgao se u tren oka.

— Pa, zbogom, zbogom! — ponavljaše s ulaznih stepenica. — Valjda ćeš doći još kadgod u životu? Samo dođi, uvijek će mi biti drago. Onda, Krist s tobom!

Ivan Fjodorovič uđe u tarantas.

— Zbogom, Ivane, i ne grdi me mnogo! — doviknu mu otac posljednji put.

Svi domaći izađoše da ga isprate: Smerdjakov, Marfa i Grigorij. Ivan Fjodorovič darova svakom po deset rubalja. Kad je već sjeo u tarantas, pritrči Smerdjakov da namjesti bolje ćilim.

— Vidiš... idem u Čermašnju... — ote se nekako iznenada Ivanu Fjodoroviču, sleti mu samo od sebe s jezika, kao ono jučer, čak se nekako nervozno osmjehivao.

On se toga poslije još dugo sjećao.

— Dakle, istinu kažu ljudi da je zanimljiv razgovor s pametnim čovjekom — odgovori Smerdjakov, uporno i pronicavo pogledavši Ivana Fjodoroviča.

Tarantas se pokrenu i odjuri. Putnik je osjećao u duši nemir, ali željno promatraše okolna polja, humke, drveće, jato gusaka što je visoko iznad njega letjelo vedrim nebom. I odjedanput ga obuze neka vedrina. Pokušao je da povede razgovor s kirijašem. Neobično ga je zanimalo ono što mu je odgovorio seljak, ali mu je poslije jedne minute bilo jasno da mu je proletjelo mimo uši, te da uistinu nije ni razumio ono što mu je seljak odgovorio. On zašutje, dobro je i tako: zrak čist, svjež, postuden, nebo vedro. U mislima mu iskrsnuše likovi Aljoše i Katerine Ivanovne; ali se blago osmjehnu, tiho dunu na draga priviđenja, i ona odletješe. »Doći će već nji-

hovo vrijeme«, pomisli on. Do prve su stanice stigli brzo, izmijenili konje i krenuli prema Volovji. »Zašto je zanimljiv razgovor s pametnim čovjekom, i šta je htio time da kaže?« zapita se on i gotovo mu zastade dah. — A zašto sam mu rekao da putujem u Čermašnju?« Dojurili su do Volovje stanice. Ivan Fjodorovič sišao s tarantasa, i oko njega se sjatiše kirijaši. Pogađali su se da ga odvezu na kirijaškim konjima u Čermašnju prijekim poljskim putem, dvadeset vrsta dugim. Naloži da prežu. Ušao je u stanicu, obazro se unaokolo, pogledao nadzornikovu ženu i naglo izašao opet na ulazne stepenice.

— Ne idem u Čermašnju. Neću li, braco, zakasniti u sedam sati na željeznicu?

— Sigurno ćemo stići. Da prežem?

— Preži kao oluja. Hoće li tko od vas ići sutra u grad?

— Kako ne bi, evo ići će Mitrij.

— Mitriju, bi li mi mogao učiniti uslugu? Otiđi mome ocu, Fjodoru Pavloviču Karamazovu, i reci mu da nisam otišao u Čermašnju. Možeš li ili ne možeš?

— Zašto da ne odem, otići ću. Fjodora Pavloviča odavno poznajem.

— Evo ti za čaj, jer ti on možda neće dati ... — vedro se nasmija Ivan Fjodorovič.

— A i zbilja neće dati — nasmija se i Mitrij.— Hvala, gospodine, učinit ću svakako.

U sedam sati uvečer uđe Ivan Fjodorovič u vagon i krenu u Moskvu. »Do vraga sve ono dosadašnje, svršeno je jednom zauvijek sa starim svijetom, i da ne čujem iz njega više ni glaska, ni vijesti; novi svijet, u nova mjesta, i to bez obaziranja!« Ali, mjesto oduševljenja, naiđe odjedanput na njegovu dušu takav mrak, a srce mu podgrizavaše takva tuga kakve nije nikad prije osjetio u cijelom životu. Razmišljao je cijelu noć; vlak je jurio, i tek u zoru, kad je ulazio u Moskvu, on se odjedanput prenu.

— Ja sam hulja! — prošapta on u sebi.

A Fjodor Pavlovič bio je neobično zadovoljan kad je ispratio sina. Puna dva sata bio je gotovo sretan i pijuckao konjak; ali se iznenada desi u kući svima vrlo neprijatan i nemio slučaj, koji u tren oka uvelike zbuni Fjodora Pavloviča: Smerdjakov je pošao po nešto u podrum i pao s najgornje stepenice. Sva

sreća šta se tada tu desila Marfa Ignatjevna te je za vremena čula. Ona nije vidjela kako je pao, ali zato je čula krik, krik osobit, neobičan, koji joj je bio već odavno poznat — krik padavičara koji se ruši u napadu. Je li ga spopala padavica u trenutku kada je silazio niz stepenice tako da se morao, naravno, odmah bez svijesti survati dolje, ili je, naprotiv, Smerdjakov, poznati padavičar, dobio padavicu od pada i potresa — to se nije moglo utvrditi, ali su ga našli već na dnu podruma u grčevima, trzavicama i zapjenjenih usta. U prvi mah su mislili da je nešto slomio, nogu ili ruku, i da se ugruvao, ali, međutim, »sačuvao ga je Bog«, kako se izrazila Marfa Ignatjevna, jer mu se nije ništa dogodilo, tek ga je bilo teško iznijeti na danje svjetlo. Ali zamoliše susjede da im pomognu, i ipak ga nekako izniješe. Pri toj ceremoniji bio je i Fjodor Pavlovič, te je i sam pomagao, očito uplašen i nekako zbunjen. Bolesnik, međutim, nije dolazio sebi: napadi, iako su prestajali na neko vrijeme, opet su se ponavljali, i svi su zaključili da će se desiti isto što i prošle godine kad je također slučajno pao s tavana. Sjetiše se da su mu onda oblagali tjeme ledom. Nešto se leda još našlo u podrumu, i Marfa Ignatjevna se prihvati posla, a podvečer je poslao Fjodor Pavlovič po liječnika Gercenštubea, koji je odmah došao. Kad je pomno pregledao bolesnika (to je bio najpomniji i najpažljiviji liječnik u cijeloj guberniji, starčić u godinama i poštovanja dostojan), on je zaključio da je napad neobičan, te da »može prijetiti opasnošću«, i da zasad on, Gercenštube, ne može sve da razumije, ali sutra ujutro, ako ne pomognu ova sredstva, odlučit će se da odredi druga. Bolesnika smjestiše u pobočnu zgradu, u sobu do stana Grigorijeva i Marfe Ignatjevne. I poslije toga stizale su cio taj dan Fjodora Pavloviča nesreća za nesrećom: ručak je pripremila Marfa Ignatjevna, i juha je bila, u usporedbi sa Smerdjakovljevom, »prave pomije«, a kokoš je bila toliko prepečena da je nije mogao nikako sažvakati. Marfa Ignatjevna odgovarala je na gorke, ali opravdane prigovore gospodareve, da je kokoš bila ionako vrlo stara, a ona da nije učila za kuharicu. Podvečer dođe nova nevolja: Fjodoru Pavloviču javiše da je Grigorij, koji je već od prekjučer bolovao, sad pao u postelju od ukočenosti u križima. Fjodor Pavlovič ispi svoj čaj što je ranije mogao i zaključa se sam u kući. On je, naime, baš tu večer gotovo sigurno očekivao Grušenjkin dolazak; bar ga je, još jutros rano, Smerdjakov uvjeravao da su »oni nesumnjivo obećali da će doći«. Srce usplahirena starca kucalo je ne-

mirno, hodao je pustim sobama i prisluškivao. Morao je napeti uši: mogao ju je negdje vrebati Dmitrij Fjodorovič, i čim ona pokuca u prozor (Smerdjakov je još prekjučer uvjeravao Fjodora Pavloviča da joj je rekao gdje da pokuca), treba što prije otvoriti vrata i ne zadržati se ni sekunde uzalud u hodniku kako se ne bi, što ne dao bog, prepala i utekla. Fjodor Pavlovič bio je zabrinut, ali još nikad nije srce njegovo bilo puno slađe naslade: jer se gotovo pouzdano moglo reći da će ovaj put doista doći!...

RUSKI KALUĐER

I

STARAC ZOSIMA I NJEGOVI GOSTI

Kad je Aljoša ušao uznemirena i bolna srca u starčevu ćeliju, gotovo je od iznenađenja zastao: mjesto bolesnika na umoru, i možda bez svijesti, kako se bojao da će ga zateći, ugleda ga kako sjedi u naslonjaču, iako iscrpljena od slabosti, ali živahna i vesela lica, okružena gostima s kojima je tiho i živo razgovarao. Uostalom, on se digao iz postelje tek četvrt sata prije Aljošina dolaska. Gosti su se već bili sakupili u njegovoj ćeliji i čekali da se probudi, jer ih je otac Pajsij tvrdo uvjeravao da »će učitelj nesumljivo ustati da se još jedanput porazgovori s onima koji su dragi njegovu srcu, kako je još jutros rekao i obećao«. Otac Pajsij je toliko tvrdo vjerovao u to obećanje, a isto tako i svakoj riječi umirućeg starca, da ne bi, možda, sve kad bi ga vidio već posve bez svijesti i čak bez daha, ali dobio od njega obećanje da će se još jedanput dići i s njim oprostiti — ne bi povjerovao ni samoj smrti, nego bi i dalje čekao da se samrtnik prene i ispuni obećanje. Kad je otac Zosima polazio jutros na počinak, rekao mu je sasvim određeno: »Neću umrijeti dok se najprije još jedanput ne naužijem razgovora s vama, koji ste mom srcu dragi, dok ne pogledam u vaša mila obličja i dok još jedanput ne izlijem svoju dušu pred vas.« Oni što su se sakupili na taj, vjerojatno, posljednji razgovor sa starcem, bili su njegovi najodaniji davnašnji prijatelji. Bila su četvorica: jeromonasi otac Josif i otac Pajsij, jeromonah otac Mihail, nadstojnik skita, čovjek koji nije bio uopće star, a ni vrlo učen, prosta porijekla, ali snažna duha, koji je nepokolebljivo i prostodušno vjerovao, naoko surov, ali srca prožeta dubokom nježnošću, iako je, očito, gotovo nekako

stidljivo krio tu svoju nježnost. Četvrti gost bio je već dobrano ostario, prost kaluđerčić, podrijetlom siromašan seljak, brat Antim, gotovo nepismen, šutljiv i tih, koji je malokad s kime govorio i bio najsmjerniji među smjernima, te naoko bio nalik na čovjeka koga je jedanput zauvijek uplašilo nešto veliko i strašno što njegov um nije mogao shvatiti. Tog je čovjeka, koji je gotovo drhtao, starac Zosima neobično volio i cijelog se života vladao prema njemu s osobitim poštovanjem, iako nije možda za cijelog svog života ni s kim progovorio manje riječi nego s njim, unatoč tome što je nekad putovao s njim mnogo godina po svoj svetoj Rusiji. Bilo je to još vrlo davno, prije nekih četrdeset godina, još onda kada je starac Zosima tek bio stupio u kaluđere u jednom siromašnom, malo poznatom Kostromskom manastiru, i kada je uskoro poslije toga pratio na putovanju oca Antima, koji je sabirao milodare za njihov siromašni Kostromski manastir. Svi, i domaćin i gosti, posjedaše u starčevoj drugoj sobi, u kojoj se nalazila njegova postelja, u sobi koja je bila, kako je već prije spomenuto, vrlo tijesna, tako da su se sva četvorica (osim Porfirija iskušenika koji je stajao) jedva porazmještali oko starčeva naslonjača na stolice, donesene iz prve sobe. Već se počelo smrkavati, sobu su osvjetljivala kandila i voštane svijeće pred ikonama. Ugledavši Aljošu koji se zbunio pri ulasku i zastao na vratima, starac mu se osmjehnu i pruži ruku:

— Zdravo da si, moj tihi, zdravo da si, moj dragi, eto i tebe. Ja sam znao da ćeš doći.

Aljoša mu priđe, pokloni se pred njim do zemlje i zaplaka. Nešto se otimalo iz njegova srca, duša mu je drhtala, dođe mu da glasno zajeca.

— Šta radiš, pričekaj s oplakivanjem — osmjehnu se starac i položi mu svoju desnu ruku na glavu. — Vidiš, sjedim i razgovaram, možda ću još i dvadeset godina proživjeti, kao što mi je jučer poželjela ona dobra, draga iz Višegorja, s djevojčicom Lizavetom u naručju. Spomeni se, Gospode, i matere i djevojčice Lizavete! (On se prekriži.) Porfiriju, jesi li odnio njen dar kako sam rekao.

On se sjetio onih šest grivenika što ih je darovala vesela poklonica da ih dade »onoj koja je siromašnija od mene«. Takvi se darovi prinose kao epitimija[1], koja se izreče nad samim sobom zbog nečeg, a prilažu se samo novci, zarađeni jedino svo-

[1] Kanonsko-crkvene kazne.

jim radom. Starac je još jučer poslao Porfirija jednoj našoj mještanki, udovici s djecom, koja je nedavno pogorjela te poslije požara prosila. Porfirij se požurio da kaže da je sve u redu, i da je Petar predao, kako mu je rečeno, »od jedne nepoznate dobrotvorke«.

— Diži se, dragi — produži starac govoriti Aljoši. — Deder da te vidim. Jesi li bio kod svojih i vidio brata?

Aljoši se učini čudno što ga on tako odlučno i jasno pita samo za jednog brata — ali za kojega? Možda ga je on zbog toga brata i slao i jučer i danas.

— Jednog sam brata vidio — odgovori Aljoša.

— Mislim onog jučerašnjega, starijeg, kome sam se do zemlje poklonio.

— Tog sam samo jučer vidio, a danas ga nisam mogao nikako naći — reče Aljoša.

— Požuri se da ga nađeš, sutra otiđi opet da ga što prije nađeš, sve ostalo ostavi i požuri se. Možda ćeš još uspjeti da spriječiš nešto strašno. Ja sam se jučer poklonio njegovoj velikoj patnji.

On odjedanput zašutje i kao da se zamisli. Riječi njegove bile su neobične. Otac Josif, koji je bio svjedok kako se starac jučer do zemlje poklonio, izmijeni pogled s ocem Pajsijem. Aljoša nije mogao dalje izdržati.

— Oče i učitelju — progovori on neobično uzbuđen. — Isuviše su nejasne vaše riječi. Kakva ga to patnja očekuje?

— Ne ispituj. Prikazalo mi se jučer nešto strašno . . . kao da je cijelu njegovu sudbinu izražavao njegov pogled. Tako je jedanput pogledao . . . da me je trenutno obuzeo u srcu užas zbog onog što taj čovjek sam sebi sprema. Jedanput ili dvaput u životu vidio sam u nekih ljudi takav izraz lica . . . koji kao da je izražavao cijelu sudbinu tih ljudi, i sudbina se njihova, na žalost, zbila. A poslao sam te njemu, Alekseju, jer sam mislio da će mu pomoći tvoj bratski lik. Ali sve dolazi od Gospoda, pa i sve sudbine naše. »Ako zrno pšenično padnuvši na zemlju ne umre, onda samo ostane, ako li umre, mnogo roda rodi.« Zapamti to. A ja sam tebe, Alekseju, mnogoput u mislima blagoslovio zbog tvog obličja, to treba da znaš — reče starac blago se osmjehnuvši. — Ovo je pak moje mišljenje o tebi: izići ćeš iz ovih zidova, a u svijetu ćeš biti kaluđer. Mnogo ćeš imati protivnika, ali i sami tvoji neprijatelji voljet će te. Mnogo će ti nesreće donijeti život, ali zbog njih ćeš biti sretan i blagoslivljat ćeš život. a i druge ćeš nagnati da ga bla-

goslivljaju — što je najvažnije. Pa, eto, kakav si. Oci i učitelji moji, — reče on, smješkajući se ganutljivo, i obrati se svojim gostima — nikad do danas nisam rekao ni njemu, zašto je mojoj duši toliko drago bilo obličje ovog mladića. Tek ću sada kazati: obličje njegovo nekako mi je bilo kao sjećanje i proročanstvo. U zoru mojih dana, još dok sam bio malo dijete, imao sam starijeg brata koji je umro pred mojim očima kao mladić od sedamnaest godina. I poslije, u toku mog života, ja sam se postepeno uvjerio da je taj moj brat bio u sudbini mojoj neka uputa i predodređenje s neba, jer da se on nije pojavio u mom životu, ili da ga uopće nije bilo, ne bih ja, možda, bar po mome mišljenju, nikad primio kaluđerski čin i stupio na ovaj dragocjeni put. Ta prva pojava pada još u moje djetinjstvo, i gle, već pri kraju mog puta iskrsla je ona ponovo po drugi put pred mojim očima. Neobično je to, oci i učitelji, da mi se Aleksej, mada licem nalikuje na nj tek donekle, čini duhovno toliko nalik na onoga, da sam ga često držao za onog mladića, za mog brata, koji je tajanstveno došao meni potkraj moga puta da me na nešto podsjeti i o nečem obavijesti, tako da sam se čak sam sebi čudio, sam sebi i takvoj čudnoj svojoj tlapnji.[1] Čuješ li ovo, Porfiriju — okrenu se on iskušeniku koji ga je posluživao. — Mnogo puta sam vidio na tvom licu negodovanje što ja Alekseja volim više nego tebe. Sada znaš zašto je bilo tako, ali ja i tebe volim, to treba da znaš, i čak sam bio žalostan što se ljutiš. A vama, mili gosti, želim da pričam o tom mladiću, mome bratu, jer u mom životu nije bilo pojave koja bi bila od ove vrednija, proročanskija i dirljivija. Radosno je moje srce, i ja promatram cijeli svoj život u ovom trenutku kao da ga opet ponovo proživljujem . . .

Ovdje moram napomenuti da se taj posljednji starčev razgovor s gostima, koji su došli da ga obiđu posljednjeg dana njegova života, sačuvao donekle zapisan. A zapisao ga je po sjećanju Aleksej Fjodorovič Karamazov nešto poslije starčeve smrti. A je li sve ovo samo tadašnji razgovor ili je ponešto

[1] Takav je u očima Fjodora Mihajloviča bio Vladimir Sergejevič Solovjev, koji ga je svojom dušom podsjećao na Ivana Nikolajeviča Šidlovskog, koji je neobično povoljno utjecao na Fjodora Mihajloviča u njegovoj mladosti. Jedanput je u šali Fjodor Mihajlovič, preda mnom, rekao Vladimiru Solovjevu: — Sve mi se čini da je u vas prešla duša Šidlovskoga. — A kad je on umro? — upita Solovjev. — Te i te godine. — Oh, ja sam se rodio te i te, dvadeset godina prije. Znači, vi smatrate da ja prvih dvadeset godina uopće nisam imao duše. — Svi smo se nasmijali toj dosjetki. (Napomena A. G. Dostojevske.)

pridodao u svojim bilješkama iz prijašnjih svojih razgovora sa starcem, svojim učiteljem, ne mogu tvrditi. A pored toga cijeli starčev govor teče u tim bilješkama neprekidno, kao da je u razgovoru sa svojim prijateljima izlagao svoj život u obliku pripovijetke, dok je, međutim, prema kasnijim pričanjima, zapravo bilo, i bez sumnje, donekle drukčije, jer se te večeri vodio opći razgovor, te, iako su gosti ponekad prekidali svog domaćina, ipak su i sami govorili, miješali se u razgovor, a možda i sami pričali i pripovijedali štogod. Osim toga nije moglo pričanje teći neprekidno, jer je starac morao kadšto da odahne, gubio glas i čak lijegao u postelju da se odmori, mada nije spavao, a gosti nisu ostavljali svojih mjesta. Jednom ili dvaput bio je razgovor prekidan čitanjem evanđelja, koje je čitao otac Pajsij. Važno je također da nijedan, međutim, nije držao da će on umrijeti te iste noći, to više što je on te posljednje večeri svog života, poslije duboka sna po danu, odjedanput našao u sebi novu snagu koja ga je krijepila za vrijeme cijelog tog dugačkog razgovora s prijateljima. To je bila posljednja okrepa koja je podržavala u njemu nevjerojatnu živahnost, ali samo na kratak čas, jer se život njegov prekinuo odjedanput. Ali o tome kasnije. Sada ću samo kazati da sam odlučio da radije ne izlažem sve potankosti razgovora nego da se ograničim na pričanje starčevo prema rukopisu Alekseja Fjodoroviča Karamazova. Ovako će biti kraće i neće toliko umarati, iako je, razumije se, što opet napominjem, uzeo Aljoša štošta iz prijašnjih razgovora i sažeo u jedan.

II

IZ ŽIVOTA U BOGU UMRLOG JEROSHIMONAHA STARCA ZOSIME, SASTAVIO PO NJEGOVIM RIJEČIMA ALEKSEJ FJODOROVIČ KARAMAZOV BIOGRAFSKI PODACI

a) O mladiću, bratu starca Zosime

Ljubazni oci i učitelji, ja sam se rodio u dalekoj sjevernoj guberniji, u gradu V, od oca plemića koji nije bio znamenita roda ni visoka položaja. On je umro kada su mi bile svega

dvije godine, i ja ga se nikako ne sjećam. Mojoj majci ostavio je malu drvenu kućicu i nešto gotovine, ali ne puno, pa ipak dovoljno da proživi s djecom bez oskudice. A bili smo u matere nas dvojica: ja, Zinovij, i stariji moj brat Markel. On je bio od mene stariji osam godina, a po karakteru žestok i razdražljiv, ali dobar, nije bio podrugljiv, ali je bio neobično šutljiv, osobito kod kuće, preda mnom, pred materom i pred služinčadi. U gimnaziji je učio dobro, ali se sa svojim drugovima nije slagao, mada se nije s njima ni svađao, tako ga se bar sjeća mati. Pola godine prije svoje smrti, kad je već bio navršio sedamnaest godina, navadio se da odlazi jednom samcu u našem gradu, nekom političkom prognaniku koga su prognali iz Moskve u naš grad zbog slobodoumlja. Taj prognanik bio je ugledan učenjak i čuven filozof na sveučilištu. On je zbog nečeg zavolio Markela i počeo ga primati u svoj dom. Mladić je svu zimu provodio kod njega cijele večeri, dok prognanika ne pozvaše opet u državnu službu u Petrograd, na vlastitu molbu, jer je imao zaštitnika. Nastupi Časni post, Markel neće da posti psuje i ismijava post: »Sve je to besmislica«, veli on, »i nema nikakva Boga«, tako da je natjerao u užas i mater i služinčad, a i mene malog, jer sam se, iako mi je bilo svega devet godina, ipak veoma uplašio kad sam to čuo. Služinčad naša bijahu sami kmetovi, četiri osobe, sve kupljene na ime jednog vlastelina, našeg poznanika[1]. Još se i sad sjećam da je od njih četvoro mati prodala jednu, kuharicu Afimju, hromu i staru, za šezdeset rubalja u novčanicama, a mjesto nje uzela jednu slobodnu. Ali šeste nedjelje posta bi bratu odjedanput gore, on je ionako bio uvijek bolestan, bolovao je na plućima, bio slabe tjelesne građe i naginjao sušici: uzrasta nije bio niska, ali tanak i slab, lica ljepuškasta. Prehladio se, što li, došao liječnik, i naskoro prišapnuo materi da ima brzu sušicu i da neće preživjeti proljeća. Mati je počela plakati, stala obzirno moliti brata (ponajprije zato da ga ne uplaši), neka posti i neka primi svete božje tajne, jer je onda još hodao. Kad je to čuo, on se rasrdi, izgrdi crkvu božju, ali se, međutim, zamisli: odmah se dosjeti da je bolest opasna, i da ga zato mati, dok je još u snazi, šalje da se sprema na ispovijed i pričest. Uostalom, i sam je već znao da je odavna bolestan, i još prije godinu dana rekao je jednom prilikom za stolom meni i materi sasvim ravnodušno: »Neću ja ostati s vama, možda ni godinu neću proživjeti«, i

[1] Plemić bez zemlje nije mogao kupiti kmeta.

točno prorekao od riječi do riječi. Protekla tri dana i nastao Veliki tjedan, a u utorak pošao brat da se spremi za pričest. »Ja činim ovo, majko, osobito zbog vas, da vas obradujem i primirim«, reče joj on. Mati proplaka od tuge i od radosti: »Sigurno mu je blizu kraj, kad se odjedanput tako promijenio«. Ali on nije dugo polazio crkvu, pao je u krevet, te su ga ispovijedili i pričestili kod kuće. Nastadoše vedri dani, jasni, mirisavi, Uskrs je bio kasno. Sjećam se, cijelu je noć kašljao, loše spavao, a svakog se jutra oblačio i pokušavao da sjedne u meka kolica. Takva ga i pamtim, sjedi tih, krotak, osmješkuje se usprkos bolesti, a lice mu je veselo, radosno. Duševno se sasvim promijenio — takva je odjedanput nastala u njemu divna promjena! Uđe u sobu stara dadilja: »Dopusti, dragi, da i kod tebe užežem kandilo pred ikonom.« Prije nije to dopuštao, nego je čak i sam kandilo gasio. »Užeži, draga, užeži, bio sam odrod što sam to prije branio. Ti se moliš Bogu paleći kandilo, i ja se molim Bogu veseleći se tebi. Znači istom se Bogu molimo.« Neobičnima su nam se činile te riječi, a mati, kad ode u svoju sobu, neprestano plače i jedino kad ga obilazi utire suze i pokazuje veselo lice. »Majko, ne plači, mila moja«, kaže on kadšto, »još ću živjeti, mnogo se veseliti s vama, jer život je, život je veselje i radost!« »Ah, mili, kakvo mi je to veselje kad svu noć goriš u vatri, kašlješ da ti gotovo grudi pucaju.« — »Mama«, odgovara joj on, »ne plači, život je raj, i svi smo mi u raju, samo što nećemo to da spoznamo, a kad bismo htjeli da spoznamo sutra bi već na cijelom svijetu nastao raj.« I svi smo se čudili njegovim riječima, tako je neobično i tako odlučno govorio, svi su bili ganuti i plakali. Dolazili su nam poznanici: »Mili«, kaže, »dragi, čime sam zaslužio da me volite, zašto me ovakva volite, i kako to nisam prije znao i cijenio?« Slugama koji su ulazili govorio je svaki čas: »Mili moji, dragi, zašto me služite, ta zar sam ja vrijedan da me služite? Kad bi se meni smilovao Bog i ostavio me u životu, ja bih vama služio, jer svi moramo služiti jedan drugom.« Mati je slušajući to, mahala glavom: »Dragi moj, ti tako govoriš što si bolestan!« — »Majko, radosti moja«, kaže, »ne može ne biti gospodara i slugu, ali neka i ja budem sluga mojih slugu, isto tako kao što su oni moje sluge. A još ću ti i to reći, majko, da je svaki od nas svima zbog svega kriv, a ja najviše.« Mati se sad čak i osmjehnula, plače i osmješkuje se: »Ali čime si ti, svima najkrivlji? Ima ubojica, razbojnika, a što si ti tako zgriješio da sam sebe više nego ostale optužuješ?« — »Majčice, krvi moja«, kaže

(tada je počeo govoriti takve mile, neočekivane riječi), »krvi ti moja draga, radosna, znaj da je zaista svaki svima i za sve i sva kriv. Ne znam kako da ti to razjasnim, ali me osjećanje da je tako čak i muči. I kako smo mi živjeli, ljutili se, a da nismo onda ništa znali?« Tako se budio iz sna, svaki dan sve umiljatiji i radosniji, i sav dršćući od ljubavi. Dojaši kadšto stari liječnik, Nijemac Ejzenšmit. »Pa onda, doktore, hoću li proživjeti još jedan dan na svijetu?« šali se on s njim. — »Ne dan, nego ćete još mnogo dana proživjeti — odgovara doktor — i mjesece i godine ćete još proživjeti.« — »Našto godine, našto mjeseci! — uskliknuo bi on. — Našto dane brojite kada je jedan dan dovoljan čovjeku da spozna svu sreću. Dragi moji, zašto se mi inatimo i hvališemo jedan pred drugim i jedan drugome ne opraštamo uvrede; pođimo pravo u vrt, šetajmo se i veselimo se, volimo jedan drugog i hvalimo, i cjelivajmo, i život naš blagoslivljajmo.« — »Nije vaš sin više stanovnik ovog svijeta — reče liječnik materi kad ga je ona ispratila do ulaznih stepenica — on od bolesti pada u ludilo.« Prozori njegove sobe gledali su u vrt, a naš vrt bio je sjenovit, sa starim drvećem, po drveću izbili proljetni pupovi, doletjele rane ptice, pa mu cvrkuću i pjevaju pred prozorima. I on ih poče, gledajući ih i uživajući u njima, moliti za oproštenje: »Ptičice božje, ptičice vesele, i vi mi oprostite, jer sam i vama zgriješio.« To nije mogao onda kod nas nitko da razumije, a on od radosti plače: »Jest, tolika je bila slava božja oko mene: ptičice, drveće, livade, nebesa, a jedini sam ja sve obeščašćivao, a ljepote i slave nisam uopće opažao.« — »Ti isuviše mnogo grijeha tovariš na se« — plače ponekad mati. — »Majčice, radosti moja, ja ne plačem što sam tužan, nego što sam radostan; sam hoću da budem njima kriv, samo ne mogu da ti to rastumačim, jer ne znam kako da ih volim. Neka sam grešan svima, ali zato će mi svi oprostiti, a to je raj. Zar ja nisam sad u raju?«

I mnogo toga je još bilo čega se ne mogu sjetiti niti to zapisati. Sjećam se da sam jedanput došao sam kad nikog nije bilo kod njega. Bilo je vedro predvečerje, sunce je zalazilo i svu sobu obasjalo kosim zrakama. Kad me spazi, mahnu mi rukom, i ja mu priđoh, a on me uhvati objema rukama za ramena i zagleda mi se u lice obuzet ganućem i ljubavlju, ali mi ne reče ni riječi, nego me samo tako gledaše jednu minutu. »E«, reče, »odlazi sad, igraj se i živi za mene!« I ja odoh i izađoh da se igram. Poslije sam se u životu često sjećao sa suzama kako mi je naložio da živim za njega. On je kazivao još mnoge

takve divne i prekrasne riječi, koje su nam onda bile nerazumljive. Umro je treće nedjelje poslije Uskrsa, potpuno pri svijesti, mada je već bio prestao govoriti, ali se nije promijenio do posljednjeg trenutka: gleda radosno, u očima mu veselje, traži nas pogledima, smije nam se, zove nas. Čak se i u gradu govorilo o njegovoj smrti. To me je sve onda potreslo, iako ne tako snažno, mada sam plakao kad su ga sahranjivali. Bio sam malo dijete, ali u srcu mi je sve ostalo neizbrisivo, sačuvao se neki osjećaj. Ali jednom je sve moralo ustati i odazvati se. Tako se i dogodilo.

b) O Svetom pismu i životu Zosime

Onda ostadoh sam s majkom. Naskoro su joj savjetovali dobri znanci: eto, rekoše, ostao vam je samo jedan sin, niste siromašni, imate gotovine, pa zašto ne biste, kao i drugi, poslali svog sina u Petrograd, a ako ostane ovdje, lišit ćete ga, možda, velike budućnosti. Oni uputili mater neka me odvede u Petrograd i smjesti u kadetsku školu, kako bih mogao poslije prijeći u carevu gardu. Mati se dugo lomila: kako da se rastane s jedinim sinom, ali se, međutim, ipak odlučila, iako ne bez mnogo suza, misleći da će time pripomoći mojoj sreći. Ona me odvela u Petrograd i ondje smjestila, a od tog vremena nisam je više ni vidio, jer je poslije tri godine umrla, tugujući i dršćući sve tri godine za nama obojicom. Iz roditeljske kuće ponio sam jedino dragocjene uspomene, jer nema za čovjeka dragocjenijih uspomena od onih što ih je u najranijem djetinjstvu stekao u roditeljskoj kući, i to je gotovo uvijek tako, ako u porodici makar samo donekle vlada ljubav i sloga. Pa i u najgoroj porodici mogu se sačuvati dragocjene uspomene, ako je samo tvoja duša sposobna da nađe što je dragocjeno. Među uspomene iz roditeljske kuće ubrajam i uspomene o biblijskoj povjesnici iz koje sam u roditeljskoj kući, iako sam bio još dijete, vrlo žudno učio. Imao sam onda knjigu, biblijsku povjesnicu s prekrasnim slikama, pod naslovom: »Stotinu i četiri biblijske pripovijetke iz Starog i Novog zavjeta«,[1] i iz nje sam i čitati učio. I sad se nalazi u mene, eno ondje na polici, čuvam je kao dragu uspomenu. Ali se sjećam da me je i prije nego što sam naučio čitati, još kao

[1] Imena koja se kasnije spominju jesu imena osoba iz tih priča.

dijete od osam godina, proniklo prvi put neko duhovno saznanje. Mati me povela samog (ne sjećam se gdje je onda bio brat) u hram Gospodnji na službu u ponedjeljak o Velikom tjednu. Dan je bio vedar, i, sjećajući se i sad toga, kao da ponovo vidim kako se iz kadionice dizao dim od tamjana i polagano uspinjao gore, a ozgo, iz kubeta, kroz uzan prozorčić, slijevaju se opet na nas u crkvu božju sunčane zrake, i kako se dim od tamjana, dižući se prema njima u valovima, rasplinuo u njima. Ja sam to gledao posve raznježen i prvi put od svog rođenja primio sam onda u dušu prvo sjeme riječi s razumijevanjem. Na sredinu crkve izišao dječak s velikom knjigom, toliko velikom da bih je ja, tako mi se onda učinilo, mogao jedva nositi, metnuo je na nalonju, rasklopio i počeo čitati, i ja sam onda prvi put nešto razumio, prvi put u životu shvatio šta se u crkvi božjoj čita. Bio je u zemlji Un[1] čovjek pravedan i bogobojažljiv i imao toliko i toliko bogatstvo, toliko deva, toliko ovaca i magaraca, i djeca su se njegova veselila, i on ih je vrlo volio i molio se za njih Bogu: možda su sagriješili veseleći se. I gle, dođe Gospodu đavo sa sinovima božjim i reče Gospodu da je prošao svu zemlju i podzemlje. »A jesi li vidio slugu moga Joba?« pita ga Gospod. I pohvali se Bog đavolu, pokazavši velikog svetog slugu svoga. I osmjehnu se đavo na riječi božje: »Predaj ga meni, i vidjet ćeš da će psovati sluga tvoj i prokleti ime tvoje.« I predade Bog đavolu svog pravednika koga je toliko volio, i đavo uništi djecu njegovu i stoku njegovu i rasu bogatstvo njegovo, sve u jedan mah, kao gromom božjim, a Job razdrije odjeću svoju, pade na zemlju i zavapi: »Go sam izašao iz utrobe matere svoje, go ću se i vratiti u zemlju. Gospod dade, Gospod uze. Da je blagoslovljeno ime Gospodnje od sada i do vijeka!« Oci i učitelji, oprostite mi ove moje suze — jer cijelo moje djetinjstvo kao da ponovo ustaje preda mnom, i ja dišem kao što sam disao onda, svojim djetinjskim osmogodišnjim grudima, i osjećam, kao i onda, divljenje, zbunjenost i radost. I kako obuzeše onda moju maštu deve i sotona koji je tako s Gospodom govorio, i Bog koji je predao slugu svoga propasti, i sluga njegov koji se molio: »Da je blagoslovljeno ime tvoje unatoč tome što me kažnjavaš« — a zatim tiho i slatko pjevanje u crkvi: »Neka se uzdigne molitva moja«, i opet dim tamjana iz svećenikove kadionice i molitva na ko-

[1] Sjeverni dio Arabije gdje je, po bibliji, živio Job.

ljenima! I od tog vremena ne mogu tu presvetu pripovijest — i jučer sam je pročitao — čitati bez suza. A koliko je u njoj velikoga, skrivenoga i nepojmljivoga! Poslije sam slušao riječi podrugivača i hulitelja, riječi ohole: »Kako je mogao predati Gospod najmilijeg od svojih svetaca đavolu za zabavu, oduzeti mu djecu, poslati na nj bolest i rane da je crijepom strugao gnoj sa svojih rana, i to zbog čega — samo da se može pohvaliti pred đavlom: 'Eto', kaže, 'koliko može pretrpjeti svetitelj moj zbog mene!' Ali u tome i jest veličina što se tu krije tajna — što su se ovdje dotakli prolazni zemaljski lik i vječna istina. Pred zemaljskom istinom djeluje vječna istina. Ovdje tvorac gleda u Joba i ponovo se hvali svojim stvorenjem, kao što je nekad u dane stvaranja svijeta svaki dan završavao pohvalom: »Dobro je što sam stvorio«. A Job, hvaleći Gospoda, ne služi samo njemu, nego će poslužiti svemu što je Bog stvorio, od koljena na koljeno i na sve vijeke vjekova, jer je za to bio i određen. Gospode, kakva je ova knjiga i kakve su u njoj pouke? Kakva je knjiga Sveto pismo, kakvo je čudo i kakva je moć u njoj dana čovjeku. Zaista slika svijeta i čovjeka i značajeva ljudskih, u kojoj je sve imenovano i označeno na sve vijeke vjekova. I koliko je u njoj tajna odgonetanih i otkrivenih: Bog ponovo podiže Joba, daje mu opet bogatstvo, prolaze i opet mnoge godine, i on već ima novu, drugu djecu, on ih voli — Gospode: »Kako bi on mogao, činilo se, zavoljeti tu novu djecu kad nema one prijašnje koju je izgubio? Sjećajući se one djece, može li on biti potpuno sretan, kao prije, s novom djecom, ma koliko mu ta nova djeca bila draga?« Ali može, može; stari jad, kao velika tajna čovječjeg života, postepeno prelazi u tihu, skrušenu radost; mjesto mlade vrele krvi nastupa krotka i vedra starost: blagoslivljam svakidašnje rađanje sunca, i srce mu moje pjeva kao i dosad, ali više volim zalazak njegov,[1] njegove dugačke, kose zrake, a s njima tihe, krotke dirljive uspomene, drage slike iz cijeloga dugog i blagoslovljenog života — a nad svima je pravednost božja koja budi ganuće, smiruje i sve oprašta. Ja znam i osjećam da se moj život primiče kraju, ali opažam svaki dan, koji mi još preostaje, kako se moj zemaljski život već dodiruje s novim, beskonač-

[1] »Dugačke, kose zrake« sunca na zalazu često se spominju u djelima Fjodora Mihajloviča, kao trenuci dana koje je najvolio. (Napomena A. G. Dostojevske).

nim, nepoznatim, ali već bliskim životom, i od predosjećanja tog života dršće moja duša, svijetli se um i radosno plače srce... Prijatelji i učitelji, ja sam često čuo, a osobito se sad u posljednje vrijeme mnogo o tome govori, kako se naši svećenici božji, a ponajviše seoski, sa suzama i na sve strane jadaju na svoju malu plaću i slab položaj, te otvoreno uvjeravaju, čak i u štampi — ja sam to sam čitao — kako sad više ne mogu tumačiti narodu Sveto pismo, jer da imaju malu plaću, i kad već dolaze luterani i kad heretici već počinju da preotimaju stado, neka ga i otimaju, jer je u nas mala plaća. Gospode, mislim, dao im Bog mnogo bolju plaću koja im je tako dragocjena (jer je opravdana njihova tužba), ali uistinu kažem: ako je tko tome kriv, onda smo polovicu krivi mi sami! I neka svećenik nema vremena, neka sasvim opravdano govori da troši cijelo vrijeme na rad i obrede, ali ipak ima toliko vremena, ipak će naći u toku jedne sedmice jedan sat da se i Boga sjeti. Pa i ne radi cijele godine! Sakupi kod sebe jedanput sedmično, uvečer, isprva tek samo djecu — kad čuju za to očevi, počet će i oni dolaziti. I ne moraš za to podizati kuće, naprosto ih primi u svojoj kući. Ne boj se, neće ti uprljati sobe, ta samo na jedan sat ih pozivaš. Rasklopi im ovu knjigu i počni čitati bez premudrih riječi i bez oholosti, bez uznošenja, dirljivo i krotko, radujući se sam tome što im čitaš i što te oni slušaju i razumiju, i jer su ti i samome te riječi drage, zastani tek pokadšto i rastumači im poneku riječ, običnom čovjeku nerazumljivu, i nemoj se uznemiravati, jer će sve shvatiti, sve će shvatiti pravoslavno srce! Pročitaj im o Abrahamu i Sari, o Isaku i Rebeki, o tome kako je Jakov pošao Labanu i u snu se borio s Gospodom te rekao: »Strašno je ovo mjesto«, i snažno ćeš djelovati na pobožan um obična čovjeka. Pročitaj im, a osobito djeci, kako su braća prodala u ropstvo svog rođenog brata, milo dijete Josipa, tumača snova i velikog proroka, a ocu rekla da je zvijer raskidala njegova sina, i pokazala mu njegove krvave haljine. Pročitaj im kako su poslije dolazila braća u Egipat po žito i kako ih je Josip, sad već veliki carev doglavnik, koga oni nisu prepoznali, mučio, okrivio, brata Benjamina zadržao, i to sve iz ljubavi: »Volim vas i iz ljubavi vas mučim.« Jer on se cijeloga života neprestano sjećao kako su ga prodali trgovcima ondje negdje u žarkoj pustinji, kraj bunara, i kako je lomio ruke, plakao i molio braću da ga ne prodaju kao roba u tuđinu. I, gle, kada ih je poslije toliko

godina ugledao, ponovo ih je bezgranično zavolio, ali ih je uza svu ljubav kinjio i mučio. Najzad ih napusti i, ne mogavši da podnese patnje svog srca, baca se na svoju postelju i plače; zatim otire svoje lice i izlazi ozaren i veseo, te im objavljuje: »Braćo ja sam Josip, brat vaš!« Dalje neka im pročita o tome kako se obradovao starac Jakov kad je saznao da je još živ njegov dragi dječačić, te je potekao u Egipat, ostavio domovinu i umro u tuđini i izrekao u svome zavještaju, za sve vijeke vjekova, najveću riječ koja je bila cijelog života pritajena u njegovu krotkom i bojažljivom srcu, da će, naime, od njegova plemena, od Jude, poteći velika nada svijetu, izmiritelj i spasitelj njegov! Oci i učitelji, oprostite i ne srdite se što vam kao malo dijete govorim o tome, što već odavno znate i što biste vi mene mogli naučiti stoput vještije i krasnorječitije. Ovo govorim samo zato jer sam ushićen, i oprostite mi suze moje, jer volim ovu knjigu! Neka zaplače i on, svećenik božji, i uvidjet će da će se kao u odgovor potresti srca njegovih slušalaca. Potrebno je samo malo, sićušno sjeme: neka ga baci u dušu obična čovjeka, i ono neće umrijeti nego će živjeti u duši njegovoj cijelog njegova života i kriti se u njemu posred mraka, posred smrada grijeha njegovih, kao sjajna točka, kao velika opomena. I ne treba, ne treba mnogo da govori i uči, oni će sve naprosto shvatiti. Mislite li da neće shvatiti običan čovjek? Pokušajte, pročitajte mu nadalje priču, potresnu i dirljivu, o prekrasnoj Esteri i naduvenoj Vastiji, ili čudnu priču o proroku Joni u kitovoj utrobi. Ne zaboravite također ni priča Gospodnjih iz evanđelja po Luki (tako sam i ja činio), a onda iz »Djela apostolskih«[1] obraćenje Savlovo (ovo svakako, svakako!), a, naposljetku, iz »Četji — Mineja« makar samo život Alekseja čovjeka božjeg, i najveće od velikih, radosne mučenice, bogolike i kristonosice matere Marije Egipćanke — prožet ćeš njegovo srce ovim jednostavnim pričama, i svega jedan sat sedmično, bez obzira na svoju malu plaću, svega jedan satić. I sam ćeš se uvjeriti da je naš narod milostiv i zahvalan, i zahvalit će ti stostruko, sjećajući se svećenikove brige i njegovih dirljivih riječi, pomoći će mu dobrovoljno na njivi, pomoći u kući, a i poštovat će ga više nego do sada — i povećat će se, eto, dohoci njegovi. A toliko je to jednostavno da se kadšto čak bojimo da to i izrečemo, jer će nas

[1] »Apostolska djela« su nastavak evanđelja do godine 62. n. e. (po evanđelistu Luki).

ismijati, a, međutim, koliko je istinito! Tko ne vjeruje u Boga, taj neće povjerovati ni u narod božji. A tko je povjerovao u narod božji, on će ugledati i njegovu svetinju, ma dotle nikako i ne vjerovao u nju. Samo narod i buduća duhovna snaga njegova obratit će naše ateiste koji su se otrgli od rođene zemlje. I što je riječ Kristova bez primjera? Propast će narod bez riječi božje, jer je duša njegova žedna riječi i lijepih dojmova. Još davno, u mojoj mladosti, gotovo prije četrdeset godina, putovao sam s ocem Antimom po cijeloj Rusiji sakupljajući milostinju za manastir, i jednom smo prilikom noćili s ribarima na obali velike brodoplovne rijeke, a do nas je sjeo jedan pristojan mladić, seljak, koji je mogao imati osamnaest godina, a žurio se na svoje mjesto da sutradan vuče na konopcu trgovačku deregliju. Vidim kako on nježno i vedro gleda preda se. Noć je jasna, tiha, topla, srpanjska, rijeka široka, a s nje se diže para i osvježuje nas, praćaknula se riba, ptičice zašutjele, sve je tiho, prekrasno, sve se Bogu moli. Samo nas dvojica ne spavamo, ja i taj mladić, i mi poveli razgovor o ljepoti ovog božjeg svijeta i o velikoj njegovoj tajni. Svaka travčica, svaki kukčić, mrav, zlatna pčelica, svi, iako nemaju razuma, znaju zapanjujuće točno svoj put, posvjedočavaju tajnu božju te je i sami bez prestanka izvršavaju, i ja naslućujem koliko se rasplamtjelo srce milog mladića. On mi je rekao da voli šumu i šumske ptičice. Bavio se lovom ptica, poznavao je svaki njihov glasić i umio dovabiti svaku pticu: ne znam, reče, da je išta ljepše od šume, ali i sve je drugo lijepo. »Zaista«, odgovorih mu, »sve je lijepo i prekrasno, jer je istina. Pogledaj«, rekoh, »konja, životinju veliku koja je bliska čovjeku, ili vola koji ga hrani i koji mu radi, pokunjena i zamišljena, promotri obličje njihovo: kolika krotkost, kolika odanost čovjeku koji ga često tuče bez milosrđa, kolika dobrota, kolika povjerljivost i kakva ljepota u njihovu obličju. Dirljivo je i to znati da je on bez grijeha, jer je sve savršeno, sve bezgrešno, osim čovjeka, i uz njih je Krist prije nego uz nas.« — »Kako bi moglo biti drukčije«, rekoh mu, »jer Riječ je za sve, sve što je stvoreno, svako biće, svaki listak teži prema Riječi, pjeva slavopojke Bogu, vapije prema Kristu, vršeći to sasvim besvjesno, otajstvom svog bezgrešnog života. Gle«, kažem mu, »po šumi se skita strašni medvjed, strašan i krvoločan, ali on nije za to ni najmanje kriv«. I ja sam mu ispričao kako je jedanput došao medvjed velikom svetitelju koji je ispaštao

u šumi u ćelijici, te kako se svetitelj sažalio na njega, izišao preda nj bez straha i dao mu komadić kruha: »Odlazi«, reče mu, »Krist s tobom«, i krvoločna je zvijer otišla poslušno i krotko, ne nanijevši mu nikakva zla. I mladić je bio dirnut što je otišla, a da mu nije učinila nikakva zla, i što je Krist s njim. »Ah, kako je to«, reče, »lijepo, kako je sve božje lijepo i čudesno!« On je sjedio, zamislio se mirno i slatko. Vidim da je shvatio. I zaspao je pored mene blagim, bezbrižnim snom. Blagoslovi, Gospode, mladost! I ja se pomolio za nj kad sam pošao na počinak. Gospode, pošalji mir i svjetlost tvojim ljudima.

c) Uspomene iz dječačkog i mladićkog doba starca Zosime dok je još živio u svijetu. Dvoboj.

U Petrogradu, u kadetskoj školi, proboravio sam dugo, gotovo osam godina, i novim odgojem zatomio mnoge uspomene iz djetinjstva, iako nisam ništa zaboravio. Mjesto toga poprimio sam toliko novih navika, čak i nazora, da sam se preobrazio u biće gotovo divlje, surovo i gadno. Polituru učtivosti i otmjenog vladanja stekao sam zajedno s francuskim jezikom, a vojnike koji su nas posluživali u školi, držali smo svi, pa i ja također, za pravu stoku. Ja, možda, još više nego svi ostali, jer sam od svih drugova sve najlakše primao. Kad smo izišli iz škole kao oficiri, svi smo bili spremni da prolijemo svoju krv za povrijeđenu čast naše pukovnije, ali šta je prava čast, to nije gotovo nitko od nas znao, a da je znao, on bi je odmah sam prvi ismijao. Mi smo se gotovo ponosili pijanstvom, razuzdanošću i raskalašenošću. Neću da kažem da smo bili nevaljali, jer svi su ti mladići bili dobri, samo što su se ružno vladali, a ja ponajgore. Najvažnije je bilo da sam dobio u šake svoju gotovinu te počeo živjeti za svoje zadovoljstvo i, svom mladićkom čežnjom, bez suzdržavanja, zaplovio svim jedrima. Ali, evo šta je čudnovato, ja sam onda i knjige čitao, i čak s velikim uživanjem. Jedino biblije nisam u ono vrijeme gotovo nikad ni otvorio, ali se nisam nikad s njom ni rastajao, nego sam je nosio svuda sa sobom: zaista sam čuvao tu knjigu, ni sam ne znajući »za koji dan i sat, za koji mjesec i godinu«. Tako sam odslužio četiri godine i našao se napokon u gradu K. gdje se onda nalazila naša pukovnija. Gradsko društvo bilo je raznoliko, mnogobrojno i veselo, gostoljubivo

i bogato, mene su svuda lijepo primali jer sam bio od prirode veseo, a osim toga nisam slovio kao siromah, što u svijetu ne znači malo. I tada se zbi jedan slučaj koji je poslužio kao početak svemu ostalome. Prilijepio sam se uz jednu mladu i divnu djevojku, pametnu i poštovanu, značaja svijetla i plemenita, kćerku uglednih roditelja. Nisu to bili neki mali ljudi, nego bogataši, utjecajniji i moćniji, a mene su primili ljubazno i srdačno. I kad mi se učinilo da mi je djevojka u srcu sklona — razbuktalo se i moje srce. Poslije sam sâm uvidio i potpuno se uvjerio da je možda nisam ni toliko volio, nego da sam tek poštovao njen um i uzvišeni značaj, a i nije moglo biti drukčije. Međutim mi je smetala taština da je nisam tada zaprosio: učinilo mi se strašno da se rastanem sa slastima razvratna, samačka i slobodna života u tako mladim godinama, a i zbog toga što sam još imao i novaca. Ali sam joj ipak natuknuo. I za svaki slučaj odgodih odlučni korak još malo. A tad me iznenada premjestiše na dva mjeseca u drugi kotar. Kad sam se vratio poslije dva mjeseca, saznao sam da se djevojka već udala za bogata vlastelina koji je imao svoje dobro nedaleko od grada — čovjeka koji je od mene bio stariji, ali još mlad, i koji je imao veze u prijestolnici i u najboljem društvu, što ja nisam imao, čovjeka vrlo draga, a i obrazovana. Mene je taj neočekivani slučaj toliko potresao da mi se čak um pomutio. Ali najgore je bilo to da je taj mladi vlastelin, kako sam tada saznao, bio odavno već njen zaručnik i da sam ga često sretao u njihovoj kući, ali nisam ništa opažao, jer su me toliko bile zaslijepile moje vrline. A to me je najviše i uvrijedilo: kako to da su gotovo svi znali, a ja jedini nisam ništa znao? I ja sam odjedanput osjetio nepodnošljiv bijes. Crveneći se u licu, počeo sam se sjećati koliko sam joj puta gotovo izjavio ljubav, a jer me ona nije zadržavala, zaključio sam da mi se očito ruga. Poslije sam, dakako, razmislio i dosjetio se da mi se ona nije uopće rugala, već da je, naprotiv, takve razgovore prekidala šalom i otpočinjala druge — ali onda nisam bio sposoban za takvo razmišljanje, i ja planuh osvetom. I sad se čudim, kad se sjetim da su ta osveta i bijes bili meni samom i te kako teški i odvratni, jer se zbog svoga mirna značaja nisam mogao ni na koga dugo ljutiti, a zbog toga sam se sam hotimice raspaljivao, i najzad postao gadan i glup. Ja sam tražio priliku i jedanput mi je uspjelo da nenadano, u jednom velikom društvu, uvrijedim svog »suparnika«, i to u povodu nečeg sasvim bezna-

čajnog, ismijavši ga naime zbog njegova mišljenja o jednom onda važnom događaju — bilo je to dvadeset i šeste godine — i ljudi su kazivali da sam ga ismijao oštroumno i vješto. Zatim sam ga prisilio na objašnjenje, i kod toga se objašnjenja ponio toliko grubo da je on prihvatio moj izazov unatoč svim golemim razlikama među nama, jer sam ja bio mlađi, neugledan i niska čina. Poslije sam već saznao pouzdano da je i on također prihvatio moj izazov iz ljubomore: on je prije, dok je ona bila tek njegova zaručnica, bio zbog nje na me donekle ljubomoran; a sada je mislio, ako ona sazna da je otrpio uvredu, i da se nije odlučio da me izazove, da bi ga ona nehotice počela prezirati, te da bi se njena ljubav poljuljala. Sekundanta sam brzo našao, jednog svog druga, poručnika naše pukovnije. Iako su onda strogo kažnjavali zbog dvoboja, oni su ipak bili u neku ruku u modi među vojnicima — toliko mogu divlje predrasude da narastu i da se učvrste. Bilo je potkraj lipnja, i sastanak je bio urečen izvan grada za sutradan u sedam sati ujutro — i tada mi se desilo nešto gotovo sudbonosno. Kad sam se uvečer vratio kući bijesan i neraspoložen, rasrdio sam se na svog momka Afanasija i udario ga dvaput iz sve snage po licu da ga je sveg oblila krv. On je već odavno kod mene služio, a dešavalo se da sam ga i prije tukao, ali još nikad tolikom zvjerskom surovosti. I vjerujete li mi, dragi, da se zbog toga još i sad, poslije četrdeset godina stidim i da trpim. Legao sam i odspavao tri sata, i probudio se kad je već svitalo. Ustao sam naglo jer nisam više mogao spavati, prišao prozoru i otvorio ga — prozor moj gledaše u vrt, i ugledah kako se rađa sunašce, toplo, divno i začuh cvrkut ptica. Zbog čega li to, pomislio sam, moju dušu obuzima nešto sramotno i podlo. Možda zato što idem da prolijem krv? Ne, mislim, ipak ne zbog toga. Ili možda što se bojim smrti, bojim da budem ubijen? Ne, sigurno ne zbog toga, sigurno ne zbog toga... I ja se odmah sjetih zbog čega: što sam sinoć izbio Afanasija, ništa drugo! I odjedanput mi je sve ponovo izašlo pred oči, kao da se opet ponovilo: on stoji preda mnom, ja izmahujem i udaram ga pravo po licu, a on drži ruke na šavovima, glavu uzdigao, oči izbuljio kao da je u ratu, zadršće kod svakog udarca, i čak ne smije ni ruke podignuti da se obrani — i to je čovjek koji je dotle dotjerao, i to je čovjek koji bije drugog čovjeka! Kakav zločin! Kao da mi je oštra igla probola srce. Ja stojim kao da sam pomjerio pameću, a sunašce svijetli, listići se raduju,

svjetlucaju, a ptičice hvale Boga... Pokrio sam lice s oba dlana, izvalio se na postelju i glasno zaplakao. I tada sam se sjetio svog brata Markela i njegovih riječi što ih je rekao slugama pred smrt: »Mili moji, dragi, zašto vi mene služite, zar sam ja vrijedan da vi mene služite?« »Jest, jesam li vrijedan!« sinulo mi je odjedanput u glavi. I zaista, čime ja zaslužujem da mi služi drugi čovjek, isto takav kao što sam i ja, slika i prilika božja? Onda mi se prvi put u životu usjeklo u pamet to pitanje. »Majčice, krvi moja, zaista je svaki svima za sve kriv, samo što to ljudi ne znaju, a da znaju — odmah bi nastao raj.« Gospode, je li moguće da to nije istina, mislim ja plačući — i možda sam ja zbilja od svih najkrivlji, i od svih ljudi na svijetu najgori! I preda mnom iskrsnu najednom sva istina u svoj svojoj jasnoći: što ću ja to uraditi? Idem da ubijem čovjeka dobra, mudra, plemenita, koji mi nije ništa kriv, a suprugu njegovu da zauvijek lišim sreće, da je mučim i ubijem. Ležao sam na postelji ničice, s licem na jastuku, te nisam ni primijetio kako vrijeme protječe. Odjedanput ulazi s pištoljima moj drug poručnik koji je bio došao po me: »E«, reče, »baš dobro što si ustao, već je vrijeme, hajdemo.« Ja se uzvrpoljio i sasvim zbunio, ali smo ipak izašli da sjednemo u kočiju: »Pričekaj me ovdje časak«, rekoh mu, »trknut ću na trenutak unutra, zaboravio sam novčanik.« I ja sam potrčao natrag u svoj stan i ravno u Afanasijevu sobicu: »Afanasije«, rekoh mu, »ja sam te jučer dvaput udario po licu, oprosti mi.« On se stresa kao da se uplašio, i samo gleda — i ja spoznah da je to malo, vrlo malo, te odjedanput, onakav kakav sam bio, s epoletama, padoh mu pred noge i dotaknuh se čelom zemlje: »Oprosti mi!« rekoh mu. On se sad sasvim ukočio: »Vaša milosti, oče, gospodine, kako možete... i zazaslužujem li ja« — te zaplaka odjedanput isto onako kao i ja maloprije, prekri lice s oba dlana, okrenu se prozoru i sav se trese od plača. A ja istrčao drugu, uskočio u kočiju i viknuo: »Tjeraj! Jesi li vidio«, doviknuh mu, »pobjednika — evo ga pred tobom!« Bio sam neobično oduševljen, smijao sam se cijelim putem, govorio sam, govorio, i više se ne sjećam šta sam govorio. On gledaše u mene: »E, brate, ti si junak, vidim da ćeš osvjetlati mundur«. I tako stigosmo na mjesto, a oni su nas već čekali. Razmakli su nas, dvanaest koračaja jednog od drugog, a on će prvi pucati — ja stojim veseo pred njim, licem u lice, ni okom ne trepćem, gledam ga obuzet ljubavlju jer znam šta ću učiniti. On opali, samo mi malo ogrebe

obraz i okrznu uho. — »Bogu hvala«, doviknuh mu, »niste ubili čovjeka!« te zgrabim svoj pištolj, okrenem se i bacim u visokom luku u šumu s riječima: »Ondje ti je mjesto!« Zatim sam se okrenuo protivniku: »Milostivi gospodine«, rekoh, »oprostite meni, glupom mladom čovjeku, što sam vas svojom krivnjom uvrijedio i sad prisilio da na me pucate. Ja sam deset puta gori od vas, a možda još i više. Recite to osobi koju cijenite najviše na svijetu.« Ali tek što sam to rekao, kad sva trojica zavikaše. »Oprostite — reče moj protivnik čak ljutito — Ako se niste mislili tući što ste me uznemirivali?« — »Jučer sam«, rekoh mu vedro, »bio još lud, a danas sam se opametio.« — »Ono što rekoste za jučer, vjerujem«, reče on, »ali ovo što velite za danas, teško je zaključiti iz vašeg postupka.« — »Bravo«, povikah ja i pljesnuh dlanovima, »potpuno se slažem s vama, jer sam to i zaslužio!« — »Hoćete li, milostivi gospodine, pucati ili nećete? — »Neću«, rekoh, »a vi, ako hoćete, pucajte još jednom, samo bi bolje bilo da ne pucate.« Viču i sekundanti, osobito moj: »Tako sramotiti pukovniju, stajati na barijeri i moliti za oproštenje! Da sam ja to znao!« Ja stadoh pred njih, ali se više nisam smijao. »Gospodo moja«, rekoh, »zar je zbilja u naše doba neobično ako se nađe čovjek koji se kaje zbog svojih gluposti i koji sam javno priznaje što je skrivio?« »Ali ne na barijeri«, viče moj sekundant ponovno. »To je zaista čudnovato«, odgovorih ja. »Mogao sam valjda priznati svoju krivicu čim smo ovamo stigli, još prije njihova prvog hitca, i ne navoditi ih na veliki i smrtni grijeh, ali mi smo na svijetu dotle dotjerali u rugobi da bi takav moj postupak bio gotovo nemoguć, jer tek poslije toga, kad sam već dočekao njihov hitac u razmaku od dvanaest koračaja, mogu moje riječi za njih nešto vrijediti, a da sam to učinio prije hitca, čim smo ovamo stigli, onda bi naprosto rekli: kukavica, prepao se pištolja, ne treba ga ni slušati. Gospodo — uskliknuh ja od svega srca — pogledajte unaokolo darove božje: vedro nebo, čisti zrak, nježnu travku, ptičice, prekrasnu i bezgrešnu prirodu, a mi, samo mi bezbožnici i glupani ne shvaćamo da je život raj, a trebalo bi samo da zaželimo da to shvatimo, i odmah bi on nastao u svoj svojoj ljepoti, dakle, zagrlimo se i zaplačimo.« Htio sam da produžim, ali nisam mogao, izgubih dah, bilo mi je tako slatko i mlađahno u duši, a u srcu osjetih takvu sreću kakvu nisam još nikad u životu osjećao. »Sve je to pametno i bogobojažljivo«, reče moj protivnik, »i vi ste svakako originalan čovjek.« — »Smijte

se samo«, odgovorih mu i ja smijući se, »a poslije ćete me sami pohvaliti.« — »Sad sam spreman da vas pohvalim«, reče on, »izvolite, pružam vam ruku, jer mi se čini da ste vi zbilja iskren čovjek.« — »Ne«, rekoh, »ne treba sad odmah, već poslije kad postanem boljim i zaslužim vaše poštovanje, onda ćete mi pružiti ruku — i dobro ćete učiniti.« Mi se vratili kući, moj sekundant je cijelim putem psovao, a ja njega neprestano ljubio. Odmah su to doznali ostali drugovi i skupili se još istog dana da mi sude: »Mundur je«, kažu, »uprljao, neka podnese ostavku.« Našlo se i branitelja: »Hitac je«, rekoše, »ipak dočekao.« — »Jest, ali se prepao idućih hitaca i na barijeri zamolio za oproštenje«. — »A da se uplašio hitaca«, odgovaraju branitelji, »ispalio bi pištolj prije nego što je zamolio za oproštenje, a on ga je onako puna bacio u šumu, ne, tu se desilo nešto drugo, originalno.« Slušam, gledam ih i uživam. »Ljubazni«, rekoh im, »prijatelji i drugovi moji, ne uznemirujte se radi moje ostavke, ja sam to već učinio, podnio sam je još jutros u pisarni, i čim mi bude prihvaćena ostavka, odmah idem u manastir, jer zbog toga i dajem ostavku.« Čim sam to rekao, a oni svi do jednoga prasnuli u smijeh. »Morao si nam to odmah u početku reći, ali se sad sve objasnilo, jer kaluđeru ne možemo suditi«, smijali se oni neprestano, ali ne podrugljivo, već su se smijali prijazno, veselo i odjedanput me svi zavolješe, pa čak i najljući protivnici, i poslije su me cijeli taj mjesec, dok nije stigla moja ostavka, gotovo na rukama nosili. »Ah, ti kaluđeru«, govorili su mi. I svaki bi mi rekao poneku ljubaznu riječ, počeli me odgovarati, čak i sažaljevati: »Što činiš od sebe?« — »Pusti«, kažu, »on je naš junak, on je dočekao hitac, a iz svog pištolja nije mogao ni da opali jer je uoči toga sanjao da treba da se zakaluđeri, i zato je tako ispalo.« Gotovo to isto događalo se i u građanskom društvu. Prije toga nisu mi poklanjali osobitu pažnju, jedino što su me rado primali, a sad su me odjedanput svi upoznali i kao za okladu počeli pozivati: ismjehivali su me, ali su me voljeli. Napominjem ovdje da je vlast zataškala ovaj događaj, iako se onda javno govorilo o našem dvoboju, jer je moj protivnik bio bliski rođak našem generalu, a kako se sve svršilo bez krvi, kao u šali, a ja podnio i ostavku, okrenuli su ga zbilja na šalu. Ja sam, međutim, počeo onda o tome glasno i bez zazora govoriti, ne obazirući se na njihov smijeh, jer taj smijeh nije bio zloban, već dobar. Svi su se ti razgovori vodili obično uvečer u društvu dama, žene su me onda vrlo rado slušale, pa

su nagonile i muškarce. »A kako to može biti da sam ja za sve to kriv«, govorio mi je svaki u oči, smijući mi se u lice. »Ta zar ja mogu biti, na primjer, zbog vas kriv?« — »A gdje biste vi«, odgovaram im, »mogli to znati kad je cio svijet već odavno pošao drugim putem, i kad pravu pravcatu laž držimo za istinu, a i od drugih istu takvu laž zahtijevamo. Ja sam, eto, jedanput u životu iskreno postupao, i šta se dogodilo, svi me drže za neku budalu; iako ste me zavoljeli, ipak me svi, rekoh, ismijavate.« — »A kako da vas ne volim kad ste takvi?« — smijala mi se naglas domaćica, a kod nje je bilo veliko društvo. Odjedanput vidim gdje se iz društva diže gospođa, ona ista mlada osoba zbog koje sam onda izazvao dvoboj i koju sam još nedavno bio izabrao za zaručnicu. Sve dosad nisam primijetio da se i ona nalazila u društvu. Ona se digla, prišla mi i pružila ruku. »Dopustite mi«, reče ona »da kažem kako vas ja prva ne ismijavam. već vam se, naprotiv, sa suzama zahvaljujem, te vam iskazujem svoje poštovanje zbog ondašnjeg vašeg postupka.« Onda mi je prišao i njen muž, a zatim su potekli odjedanput i svi ostali, i malo te me nisu počeli ljubiti. A meni je bilo tako drago! Ali mi je najviše tada pao u oči jedan gospodin, već postariji čovjek, koji mi je također prišao i koga sam, istina, po imenu poznavao, ali s kojim se nisam nikad upoznao, niti sam ikad s njim do te večeri i riječi progovorio.

d) Tajanstveni gost

On je odavno služio u našem gradu, zauzimao je važno mjesto, bio od svih poštovan, bogat, čuven sa svojih dobročinstava, poklonio je poveliku svotu ubožnici i sirotinjskom domu, a osim toga je činio mnoga dobročinstva potajno, u tišini, što je sve kasnije, poslije smrti njegove, izbilo u javnost. Imao je oko pedeset godina, naoko gotovo strog, šutljiv. Oženjen je bio tek neko deset godina još mladom ženom, s kojom je imao troje malodobne djece. Sutradan uvečer sjedim ja kod kuće, kad se iznenada otvoriše vrata i u sobu uđe isti taj gospodin.

Moram napomenuti da onda nisam više stanovao u prijašnjem stanu, jer sam se, čim sam podnio ostavku, preselio u drugi i uzeo stan s poslugom kod jedne stare žene, činovničke udovice. U ovaj novi stan preselio sam se samo zato što sam

onog istog dana, kad sam se vratio s dvoboja, poslao Afanasija natrag u njegovu četu, jer me je bilo stid da mu pogledam u oči poslije onog postupka prema njemu — toliko je neobrazovan običan čovjek da se stidi čak i nekog svog pravednog djela.

»Ja sam vas — reče mi gospodin koji je ušao — već nekoliko dana slušao u mnogim kućama s velikim zanimanjem i napokon zaželio da se s vama osobno upoznam i još potanje porazgovorim. Možete li mi, milostivi gospodine, učiniti tu veliku uslugu?« — »Mogu«, rekoh mu, »s velikim zadovoljstvom, i to ću smatrati za osobitu počast«, međutim sam se gotovo uplašio, toliki je dojam učinio na me kod prvog našeg susreta. Jer, iako su me slušali i poklanjali mi veliku pažnju, ipak mi nije još nitko prišao tako ozbiljne i stroge duševnosti. A on je, eto, još i osobno došao u moj stan. On je sjeo. »Vidim u vas« produži on, »velik snažan značaj jer se niste pobojali da poslužite istini i pri tom riskirali da vas svi preziru zbog vaše istine.« — »Možda me odviše hvalite«, rekoh mu. »Nipošto odviše«, odgovori on, »jer je, vjerujte mi, kudikamo teže učiniti nešto takvo nego što vi mislite. Na mene je« produži on, »osobito to učinilo toliki dojam, i zato sam došao do vas. Ocrtajte mi, ako vam se možda ne gadi moja toliko nepristojna radoznalost, šta ste, naime, ako se samo toga sjećate, osjećali u onom času kad ste se na dvoboju odlučili da zamolite za oproštenje? Ne smatrajte moje pitanje za lakoumno, naprotiv, jer ja, kad vas ovo pitam, imam prikriveni cilj koji ću vam objasniti kasnije, bude li Bogu ugodno da se još više zbližimo.«

Dok je govorio, neprestano sam mu gledao pravo u oči, i odjedanput osjetih prema njemu najveće povjerenje, a osim toga i neku neobičnu radoznalost, jer sam osjetio da on nosi u duši nekakvu osobitu tajnu.

— Pitate me što sam zapravo osjećao onog trenutka kad sam protivnika zamolio za oproštenje — odgovorih mu ja — ali, najbolje će biti ako vam ispočetka ispričam što drugima još nisam pričao. — I ja mu ispričah šta se dogodilo između mene i Afanasija, i kako sam mu se poklonio do zemlje. — Iz ovog možete i sami zaključiti — završih — da mi je već za vrijeme dvoboja bilo lakše, jer sam otpočeo još kod kuće, i kad sam već jednom stupio na taj put, sve dalje ne samo da nije bilo teško nego čak radosno i veselo.

Kad me je saslušao, pogleda me prijazno: »Sve je ovo«, reče, »neobično zanimljivo, i ja ću vam još koji put doći«. I od

tada mi je dolazio gotovo svaku večer. Mi bismo se bili i te kako sprijateljili da je on meni i o sebi govorio. Ali on nije o sebi rekao gotovo ni riječi, nego me je neprestano ispitivao o meni. I ja sam ga unatoč svemu tome neobično zavolio i povjeravao mu sve svoje osjećaje, jer sam mislio: našto će mi njegove tajne, ta i bez toga vidim da je pravedan čovjek. Uz to je bio čovjek vrlo ozbiljan i stariji po godinama, a dolazi meni, mladiću, i ne potcjenjuje me. I ja sam štošta korisno naučio od njega, jer je bio vrlo mudar čovjek. »Da je život raj — reče mi on jedanput — o tome ja već odavno razmišljam«; i onda brzo nadoveza: »To je jedino o čemu razmišljam.« On je gledao u me i smješkao se. »Ja sam«, reče, »više nego vi o tome uvjeren, poslije ćete saznati zašto.« Slušam šta on govori i mislim u sebi: sigurno hoće da mi nešto otkrije. »Raj je«, veli, »u svakome od nas zapretan, on se i sad u meni krije, i prohtje li mi se, on će sutra zaista nastati za me i to do moje smrti.« Gledao sam ga: govorio je nježno i tajanstveno gledao u me kao da me nešto pita. »Što se pak tiče toga«, produži on, »da je svaki čovjek kriv za sve i sva, i mimo sve grijehe, vi ste potpuno pravilno sudili, i čudnovato je kako ste mogli odjedanput u tolikoj punoći obuhvatiti tu misao. I zaista je točno da će za ljude, kada oni shvate tu misao, nastati carstvo nebesko u stvarnosti, a ne više u mašti.« — »A kada će se to zbiti«, uskliknuh ja tužno, »i hoće li se to ikada zbiti? Nije li to samo tlapnja?« — »Eto«, reče on, »vi ne vjerujete, pripovijedate, i sami ne vjerujete. Znajte da će se ova tlapnja, kako vi velite, nesumnjivo zbiti, vjerujte, ali ne sad, jer sve što se događa, događa se po svojim zakonima. Ovo je djelo duševno, psihološko. Da se svijet preobrazi na novi način, potrebno je da i sami ljudi psihički krenu drugim putem. Prije nego što zaista ne postaneš svakome brat, neće nastati bratstvo. Nikad ljudi neće moći nikakvom naukom i nikakvim pomoćnim sredstvima podijeliti među sobom svoja dobra i svoja prava, a da ne učine jedan drugome krivo. Uvijek će svakome biti malo, i uvijek će mrmljati jedan na drugoga, zavidjeti jedan drugome i uništavati jedan drugoga. Pitate kad će se to zbiti? Zbit će se, ali najprije se mora završiti razdoblje ljudske *osamljenosti.*« — »Kakve osamljenosti?« zapitah ga. — »A takve kakva sad posvuda vlada, a osobito u našem vijeku, ali se neće još sve završiti jer još nije došlo vrijeme. Sada svaki teži da što više izdvoji svoju ličnost, svaki želi da iskusi u sebi punoću života, međutim nije posljedica

cijelog njegova naprezanja punoća života, već potpuno samoubojstvo, jer, mjesto da potpuno opredijele svoj život, zapadaju u savršenu osamljenost. U naše vrijeme svi su se podijelili na jedinice, svaki se povlači u svoju rupu, jedan se od drugog udaljuje, krije, a krije i ono što ima, i svršava se time da ga svi ljudi odbijaju i da on sam odbija ljude. Osamljen zgrće bogatstvo i misli: kako sam sad moćan i osiguran, a i ne zna, bezumnik, da se, što više zgrće, sve dublje uvaljuje u samoubojstvenu nemoć, jer se navikao uzdati u sama sebe, te se kao jedinica odijelio od cjeline, priučio svoju dušu da ne vjeruje u ljudsku pomoć, u ljude i u čovječanstvo, i samo se boji da će mu propasti novci i prava što ih je stekao. Um čovječji neće danas da razumije da se prava njegova sigurnost ne sastoji u njegovu odvojenom osobnom nastojanju, već u općoj ljudskoj cjelokupnosti. Ali je neminovno da će kucnuti čas i toj strašnoj osamljenosti, i svi će u jedan mah pojmiti kako je bilo neprirodno što su se odvajali jedan od drugoga. Takav će biti duh vremena, i čudit će se što su tako dugo sjedili u mraku, a svjetlosti nisu vidjeli. Tada će se javiti i znamenje Sina čovječjeg na nebesima... Ali dotle treba zastavu čuvati. Ali, ma kako bilo teško, ipak mora jedanput, bar pojedinac, pa ma bio i sumanut, pokazati primjerom i izvesti dušu iz osamljenosti do pothvata zajedničke bratske ljubavi da ne umre velika misao.«

Eto, u takvim su nam plemenitim i zanosnim razgovorima protjecale večeri jedna za drugom. Čak sam i društvo napustio i počeo kudikamo rjeđe odlaziti u posjete, a osim toga sam počeo izlaziti iz mode. Ne kažem ovo da koga osuđujem, jer mene su i dalje voljeli i prema meni se prijazno vladati; ali da je u svijetu moda moćna vladarica, to se mora priznati. Moj tajanstveni gost počeo me napokon oduševljavati, jer, osim toga što sam uživao u njegovu umu, počeo sam predosjećati da on gaji u sebi neku zamisao i da se sprema možda na veliko djelo. Možda mu se i to sviđalo što nisam pokazivao radoznalosti da saznam njegovu tajnu, te ga nisam ispitivao ni otvoreno, ni krišom. Ali sam najzad primijetio da je i njega već počela mučiti želja da mi nešto otkrije. To se već jasno opažalo, otprilike mjesec dana pošto mi je počeo dolaziti. — »Znate li«, reče mi jedanput, »da se za nas dvojicu neobično zanimaju u gradu i čude tome što vam tako često dolazim; ali neka ih, *naskoro će se sve objasniti.*« Ponekad ga je iznenada snalazilo snažno uzbuđenje, i on bi tada gotovo uvijek ustajao

i odlazio. Kadšto je dugo i prodorno gledao u me — i ja bih pomislio: »Sada će mi nešto reći«, a on odjedanput prekinuo i počeo da govori o nečem poznatom i običnom. Počeo se također često tužiti na glavobolju. Ali jedanput, poslije duga i vatrena govora, opazih da je odjedanput problijedio, da mu se lice sasvim iskrivilo i da me gleda netremice.

— Što vam je? — rekoh. — Da vam nije zlo? — On se baš netom tužio na glavobolju.

— Ja . . . znadete li, ja sam . . . ubio čovjeka.

Kad je to rekao, on se osmjehnuo, ali je problijedio kao zid. »Zašto se osmjehuje?« prošla mi ta misao naglo kroz srce prije nego što sam mogao išta pomisliti. I sam sâm problijedio.

— Šta velite? — viknuh ja.

— Vidite li — odgovori on blaga osmijeha — koliko sam se namučio da izgovorim tu prvu riječ. Sada sam rekao i, čini mi se, da sam stupio na nov put. Poći ću tim putem.

Dugo mu nisam vjerovao, i nisam mu odjednom povjerovao, nego tek nakon tri uzastopna posjeta u tri dana i pošto mi je sve ispričao potanko. Držao sam da je lud, ali sam, najposlije, morao povjerovati, dakako, ne bez velike tuge i čuđenja. On je prije četrnaest godina počinio velik i strašan zločin ubivši jednu bogatu gospođu, mladu i divnu osobu, udovicu-vlastelinku koja je imala u našem gradu svoju kuću, u kojoj je odsjedala kad bi ovamo dolazila. On se u nju do ušiju zaljubio, izjavio joj ljubav i pokušao da je skloni da pođe za nj. Ali ona je već bila poklonila srce drugome, jednom uglednom vojniku visokog čina koji se tada nalazio u ratu, i čiji je povratak uskoro očekivala. Odbijala je njegovu ponudu i zamolila ga da joj ne dolazi. Prestao je dolaziti, a kako mu je bio dobro poznat raspored njene kuće, veoma se smjelo uvukao jedne noći u kuću, iz bašče preko krova, izlažući se opasnosti da ga otkriju. Ali, kako vrlo često biva, najčešće polaze za rukom upravo zločini izvedeni neobičnom smjelošću. On je ušao kroz krovni prozor na tavan, s tavana sišao niza stepenice u njenu sobu za dnevni boravak, znajući dobro da vrata na dnu stepenica, zbog nemara slugu, nisu uvijek zaključana. On se i sad pouzdao u taj nemar, i zbilja je našao vrata nezaključana. Kad se ušuljao u sobu za dnevni boravak, pošao je po mraku do njene spavaće sobe u kojoj je gorjelo kandilo. I baš kao namjerno otišle su te večeri obje njene sobarice krišom i bez dopuštenja na proslavu imendana u istoj ulici. Os-

tale sluge i sluškinje spavahu u družinskoj sobi i u kuhinji u prizemlju. Kad ju je ugledao gdje spava, raspalila se u njemu strast, a zatim je srce obuzeo osvetnički ljubomorni bijes, te joj je, posve izbezumljen, prišao i sjurio nož ravno u srce da nije ni vrisnula. Zatim je, paklenom i zločinačkom proračunljivošću, udesio sve tako kako bi sumnja pala na sluge: nije se ustručavao da uzme njen novčanik, da ključevima koje je izvukao ispod njena jastuka otvori njen ormar i pokupi neke stvari, upravo tako kako bi to učinio nevježa — sluga, to jest ostavio je vrijednosne papire, a uzeo samo novac, uzeo nekoliko povećih zlatnih predmeta, a ostavio sitne, deset puta skupocjenije stvari. Ponio je još ponešto za uspomenu, ali o tome kasnije. Kad je svršio ovo užasno nedjelo, otišao je istim putem kojim je i došao. Ni sutradan, kad se podigla uzbuna, i nikada poslije, nikome nije palo na pamet da posumnja na pravog zločinca. A i za njegovu ljubav prema njoj nije nitko znao, jer je bio uvijek šutljiv i nepovjerljiv a nije imao prijatelja kome bi povjerio svoju dušu. Držali su ga jednostavno poznanikom umorene, i to ne prisnim, jer je posljednje dvije sedmice nije posjećivao. Posumnjali su odmah na kmeta, njenog slugu Petra, i baš kao da su se stekle sve okolnosti da potkrijepe tu sumnju, taj je sluga, naime, znao, a to nije ni pokojnica krila, da ga namjerava poslati u vojsku s onim regrutima koje je morala dati od svojih seljaka, jer bijaše samac, a povrh toga još i loša vladanja. Čuli su kako se u bijesu i pijan prijetio u krčmi da će je ubiti. Dva dana prije njene smrti bio je pobjegao i živio negdje u gradu na nepoznatu mjestu. Sutradan poslije ubojstva našli su ga na putu, na cesti pri izlazu iz grada, mrtva pijana, s nožem u džepu, dok mu je desni dlan bio uprljan krvlju. On je tvrdio da mu je krv išla iz nosa, ali mu nisu vjerovali. Sluškinje su priznale da su bile na gozbi, i da su ulazna vrata s ulaznih stepenica ostala nezaključana do njihova povratka. A, povrh toga, iskrslo je još mnogo sličnih znakova, zbog kojih su nevinog slugu uhapsili. Zatvoriše ga i istraga otpoče, ali nekako poslije sedmicu dana dobije uhapšeni vrućicu i umre u bolnici ne osvijestivši se. Time se i to svršilo, predali su sve volji božjoj, i svi, i suci, i vlast, i cijelo društvo i dalje je vjerovalo da zločin nije nitko drugi počinio nego pokojni sluga. Ali sad otpoče kazna.

Tajanstveni gost, a sada već moj prijatelj, rekao mi je da ga isprva savjest nije ni najmanje pekla. Dugo se mučio, ali ga nije mučilo to što je počinio zločin, već je jedino žalio što

je ubio voljenu ženu, što nje više nema i što je, ubivši nju, ubio svoju ljubav, dok mu je, međutim, plamen strasti i dalje buktao u krvi. Ali o prolivenoj krvi, o tome da je umorio čovjeka, o tome nije onda gotovo ni mislio. Misao o tome da bi žrtva njegova mogla postati ženom drugoga činila mu se nemoguća, i zato je bio dugo uvjeren u duši da nije mogao drugačije postupati. Isprva ga je donekle peklo što je sluga zatvoren, ali nagla bolest, a zatim i uhapšenikova smrt, primiriše ga, i on očito nije umro (tako je onda mislio) zbog toga što su ga zatvorili ili od straha, već od nazeba koji je zadobio baš na bijegu kada je mrtav pijan ležao cijelu noć na vlažnoj zemlji. A ukradene stvari i novac malo su mu briga zadavali, jer (tako je dalje mislio) on nije počinio krađu da se koristi nego da svrne sumnju na drugu stranu. Osim toga, vrijednost ukradenih stvari bila je neznatna, i on je naskoro cijelu tu svotu, dodavši još podosta, poklonio ubožnici osnovanoj u našem gradu. Ovo je namjerno učinio da umiri svoju savjest zbog počinjene krađe, a, što je vrlo značajno, on se za neko vrijeme, i to podu̇že, zaista primirio — to mi je sam rekao. On se tada prihvatio velikog službenog posla, sam je molio da mu povjeravaju naporne i teške dužnosti, kojima se dvije godine bavio, a jer je bio tvrda značaja, gotovo je zaboravio ono što se dogodilo, i ako se tog kadgod sjetio, nastojao je da i ne misli na to. Postade dobrotvorom, mnogo je učinio i poklonio u našem gradu, istakao se i u prijestolnicama, te bio izabran u Moskvi i Petrogradu za člana tamošnjih dobrotvornih društava. Ali, najzad, ipak su ga spopale duševne patnje koje su prelazile njegovu snagu. Tada mu se dopala jedna krasna i razborita djevojka i on se naskoro njome oženio, misleći da će ženidbom odagnati svoju tugu koja ga u samoći satire, a stupivši na novu stazu i izvršujući revno svoje dužnosti prema ženi i djeci, da će se otresti starih uspomena. Ali dogodilo se baš obratno od onog što je očekivao. Još prvog mjeseca bračnog života počela ga je neprekidno zbunjivati misao: »Eto, moja žena me voli, a kad bi saznala?« Kada je zanijela prvo dijete, te mu rekla, on se odjedanput zbunio: »Dajem život, a sam sam život oduzeo.« Stala se rađati djeca jedno za drugim: »Kako ću im govoriti o vrlini, kad sam sam prolio krv.« Djeca se prekrasno razvijaju, on je željan da ih miluje: »A ja ne mogu da gledam u njihova nevina, svijetla lica, nisam dostojan.« Napokon mu se počela grozno i gorko priviđati krv ubijene žrtve, njen prekinuti

mladi život, krv koja vapi za osvetom. Počeo je sanjati užasne sne. Ali jer je bio tvrda srca, podnosio je te patnje dugo. »Ispaštati sve ovo potajnom patnjom.« Ali i ova je nada bila uzaludna; što dalje, to su patnje bivale sve jače. U društvu su ga počeli poštovati zbog njegova dobrotvorna rada, iako su ga se svi bojali zbog njegove stroge i mračne prirode, ali što su ga više poštovali, njemu je bilo sve teže. Priznao mi je da se htio ubiti. Ali, mjesto toga, počela mu se javljati druga misao — misao koju je isprva držao za nemoguću i ludu, ali koja je najzad toliko prirasla njegovu srcu da je nije nikako mogao otkinuti. Mislio je ovako: ustat ću, izići pred ljude i javno priznati da sam ubio čovjeka. Tri godine nosio se tom mišlju, i ona mu se priviđala u različitim oblicima. Napokon je cijelim svojim srcem povjerovao da će time što javno prizna svoj zločin nesumnjivo izliječiti svoju dušu i primiriti se jedanput za uvijek. Ali kad je u to povjerovao, osjetio je u svom srcu užas, jer kako će to izvršiti? I iznenada dođe do onog mog dvoboja. »Vaš primjer doveo me je do odluke.« Ja ga pogledam.

— Ma je li moguće — uzviknuh i pljesnuh rukama — da je takav mali slučaj mogao roditi u vama takvu odluku?

— Moja se odluka tri godine rađala — odgovori on — a slučaj vaš samo ju je pokrenuo. Gledajući vas, ja sam sebe prekorio i vama pozavidio — reče on gotovo surovo.

— Ali vam neće vjerovati — napomenuh ja — otada je proteklo već četrnaest godina.

— Imam dokaze, velike. Pokazat ću ih.

I ja tada zaplakah i stadoh ga ljubiti.

— O jednom odlučite, o jednom! — reče on meni (kao da je sad sve o meni zavisilo). — Žena, djeca! Žena će, možda, umrijeti od žalosti, a djeca, ako i ne izgube plemstvo i imanje — ostat će ipak dovijeka djecom jednog robijaša. A uspomenu, kakvu ću uspomenu ostaviti za sobom u njihovim srcima!

Šutim ja.

— A rastati se s njima, ostaviti ih zauvijek? I to zauvijek, zauvijek!

Šutke i u sebi sam molio. Napokon se dignem jer mi je bilo strašno.

— Šta vi velite? — zapita on gledajući u me.

— Idite — rekoh — objavite ljudima. Sve će proći, samo će istina ostati. Djeca će, kad odrastu, razumjeti koliko je velikodušnosti bilo u vašoj velikoj odluci.

I on je tada otišao, kao da se zaista odlučio. Ali mi je ipak poslije toga dolazio više od dvije sedmice svaku večer uzastopce, lomeći se neprestano, a nikako da se odluči. Izmučio je srce moje. Ali jedne večeri dođe odlučan i reče mi skrušeno:

— Znam da će nastati za me raj, nastati odmah čim priznam. Četrnaest godina nalazio sam se u paklu. Hoću da uzmem na se patnju i da počnem živjeti. Neistinom možeš proći svijet, ali se nećeš vratiti. Sad ne samo da ne smijem voljeti svog bližnjega, već ni djecu svoju. Gospode, ta valjda, ta valjda će moja djeca razumjeti koliko me je stajala moja patnja pa me neće osuditi! Gospod nije u sili, već u istini.

— Svi će shvatiti vaš čin — rekoh mu — ako neće odmah, shvatit će poslije, jer ste poslužili istini, višoj istini, nezemaljskoj.

I on otiđe nekako utješen, a sutradan dođe opet ljut, blijed i reče podrugljivo:

— Svaki put, kad god vas pohodim, gledate me tako znatiželjno: »Opet«, mislite, »nije priznao?« Strpite se, ne prezirite me suviše. Nije to lako učiniti kako se vama čini. Možda neću uopće učiniti. Nećete li me onda progoniti, a?

A ja, pokatkad, ne samo što sam ga se bojao gledati ludom radoznalošću, nego sam se čak bojao i zirnuti u nj. Bio sam izmučen kao bolesnik i duša mi je ljuto plakala. Čak me je besanica noću morila.

— Dolazim upravo od žene — produži on. — Razumijete li vi šta je to žena? Djeca su mi na odlasku doviknula: »Zbogom, tatice, požurite se da čitate s nama ‚Dječje štivo'.« Ne, vi to ne razumijete! Tuđa nevolja nije nikog opametila.

A oči mu sijevnule i usne zadrhtale. Odjedanput je udario šakom o sto tako da su sve stvari na stolu poskočile. Inače je bio čovjek blag, to je prvi put učinio.

— I zar je potrebno? — uskliknu on. — Zar je potrebno? Nitko nije bio osuđen, nitko nije bio poslan zbog mene na robiju, sluga je od bolesti umro. A za prolivenu krv bio sam kažnjen mukama. A neće mi ni vjerovati, nikakvim mojim dokazima neće vjerovati. Je li potrebno da priznam, je li potrebno? Za prolivenu krv spreman sam da još cijelog života

patim, samo da ženu i djecu ne utučem. Je li pravedno da i njih i sebe upropastim? Ne varamo li se nas dvojica? Gdje je tu istina? A hoće li ti ljudi poznati istinu, hoće li je ocijeniti, poštovati?

»Gospode! — pomislih. — On misli u ovakvu trenutku o poštovanju ljudi!« I toliko mi ga je onda bilo žao da bih bio pripravan da s njime podijelim sudbinu, samo da mu olakšam. Vidim da je gotovo izbezumljen. Mene je spopao užas kad sam razumio, ne samo pameću, već i živom dušom, koliko stoji takva odluka.

— Odlučujte mojom sudbinom — uskliknu on opet.

— Otiđite i priznajte — rekoh mu šapćući. Glas me je bio izdao, ali sam prošaptao odlučno. Tada sam uzeo sa stola evanđelje u ruskom prijevodu i pokazao mu Ivanovo, glavu XII, stih 24.

»Zaista, zaista vam kažem: ako zrno pšenično, padnuvši na zemlju, ne umre, onda samo ostane; ako li umre, mnogo roda rodi.« Ja sam taj stih pročitao upravo prije njegova dolaska.

Pročitao ga je i on: »Istina«, reče on, ali se osmjehnu gorko. — Jest — reče on poslije kratke stanke — strahota je što se sve u tim knjigama nalazi. Lako ih je drugome pod nos turati. I tko ih je pisao, vjerojatno ljudi?

— Pisao ih je Duh sveti — kažem.

— Lako je vama brbljati — osmjehnu se on opet, ali sad već gorko. Uzeh ponovo knjigu, otvorih je na drugom mjestu, pokažem mu u poslanici Židovima, glava X, stih 31,[1] i on pročita:

»Strašno je pasti u ruke Boga živoga.«

On pročita i odmah odbaci knjigu. Zadrhta čak cijelim tijelom.

— Strašan stih — reče. — Što da kažem, dobro ste izabrali. — On usta sa stolice. — Onda — reče — zbogom, možda neću više doći ... vidjet ćemo se u raju. Dakle, već četrnaest godina kako sam »pao u ruke Boga živoga« — tako se sigurno tih četrnaest godina zove. Sutra ću zamoliti te ruke neka me puste.

1 Misli se na poslanicu Pavla Židovima — dio Novog zavjeta. U X glavi govori se o sudnjem danu i »revnosti ognja« za one koji su »primili poznanje istine« a griješe.

Htio sam da ga zagrlim i poljubim, ali se nisam usudio — njegovo se lice bilo toliko nacerilo da mi ga je bilo teško pogledati. On izađe. »Gospode«, pomislio sam, »kamo ide taj čovjek!« Ja padoh na koljena pred ikonom presvete Bogorodice i u suzama molih se za nj brzoj zaštitnici i pomoćnici. Već sam se pola sata klečeći u suzama molio, a bila je već duboka noć, oko dvanaest sati. Odjedanput, vidim, otvaraju se vrata, i on ponovo ulazi. Začudih se.

— Ali gdje ste bili? — zapitah ga.

— Ja sam — veli — ja sam, čini mi se, nešto zaboravio... rupčić, čini mi se... Ali, mada nisam ništa zaboravio, dopustite da sjednem...

— On sjeo na stolac, a ja stao kraj njega. »Sjedite«, reče, »i vi.« Sjedoh i ja. Tako smo sjedili dvije minute, on me gledao netremice i odjedanput se osmjehnuo, što sam zapamtio, zatim se digao, zagrlio me snažno i poljubio.

— Zapamti — reče — kad sam ti po drugi put dolazio. Čuješ, zapamti to!

Tada mi je prvi put rekao *ti*. I on otiđe. »Sutra«, pomislio sam.

Tako je i bilo. One večeri nisam znao da je baš sutra njegov rođendan. Posljednjih dana nisam nikamo izlazio, pa zato nisam to mogao ni saznati. Na taj dan bilo je kod njega svake godine veliko društvo, skupio bi se cijeli grad. I sad se sve steklo. I, gle, gle, poslije večere stupi on na sredinu sobe i držaše u rukama spis — pravu prijavu vlasti. A kako je vlast bila ovdje na okupu, pročitao je spis naglas pred svima uzvanicima — opisavši u njemu cijeli svoj zločin potpuno i do najmanjih sitnica! »Kao odroda izopćujem sam sebe iz ljudskog društva, Bog me je posjetio — završi on spis — i ja hoću zato da trpim«! Zatim je iznio i poslagao na stol sve čime je mislio da će dokazati svoj zločin, i što je četrnaest godina čuvao: zlatne predmete umorene, koje je ukrao, misleći da njima odbije od sebe sumnju, medaljon i njen križ što joj je skinuo s vrata — u medaljonu bila je slika njena zaručnika, njenu bilježnicu i, najzad, dva pisma: zaručnikovo pismo kojim joj javlja da će skoro doći, i odgovor njen na to pismo koje je počela pisati, ali ga nije dovršila, nego ga ostavila na stolu da ga sutra preda na poštu. Oba je pisma ponio sa sobom — zašto? Zašto ih je poslije čuvao četrnaest godina, mjesto da ih uništi kao corpus delicti? I, evo, što se dogodilo: svi su

se začudili, sve je spopao užas, i nitko nije htio da vjeruje, iako su ga svi slušali neobično radoznalo, ali kao čovjeka bolesna, a poslije nekoliko dana bilo je već u svim domovima zaključeno i presuđeno da je nesretni čovjek poludio. Vlast i sud nisu mogli da ne pokrenu postupak, ali su i oni zastali, jer, iako su predloženi predmeti i pisma pružali povod za razmišljanje, ipak i oni zaključiše da se konačna osuda ne bi mogla izreći jedino na temelju tih dokumenata, sve kad bi se utvrdilo da su ti dokumenti vjerodostojni. Ta on je te stvari mogao dobiti od nje same, kao njen poznanik i kao čovjek koji je uživao njeno povjerenje. Čuo sam, uostalom, da su mnogi poznanici i rođaci dokazali identičnost stvari umorene i da o tome nije moglo biti sumnje. Ali ipak nije bilo suđeno da se cijeli slučaj ovako svrši. Poslije pet dana saznali su svi da se jadnik razbolio i da strepe za njegov život. Od čega se razbolio — ne umijem kazati. Govorilo se, srčana mana, ali se saznalo da je, na zahtjev njegove supruge, konzilij liječnika ispitivao i njegovo duševno stanje i došao do zaključka da je sišao s uma. Ja nisam ništa odao, mada su već navalili da me ispituju, a kada sam zaželio da ga obiđem, nisu mi dugo dopuštali, a osobito njegova supruga: »Vi ste ga«, reče mi, »smutili, on je i prije bio mračan, a posljednjih godina svi su opažali kod njega neobičnu uzbuđenost i čudnovate postupke, a onda ste ga vi upropastili, mučili ste ga čitanjem, i gotovo cijeli mjesec nije se gotovo ni micao od vas.« I ne samo njegova supruga, nego i ostali u gradu navališe na me i počeše me okrivljivati. »Vi ste sve to uradili«, govorili su mi. Šutio sam, ali se radovah u duši, jer sam u tome vidio nesumnjivu milost božju prema onome koji se sam digao protiv sebe i sam sebe kaznio. A u njegovo ludilo nisam mogao da vjerujem. Najzad me pustiše, na njegovo navaljivanje, da se sa mnom oprosti. Čim sam ušao, odmah sam vidio da su mu odbrojeni ne samo dani nego i sati. Bio je slab, žut, ruke su mu drhtale, teško je disao, ali je gledao blago i radosno.

— Gotovo je! — reče on. — Odavno žudim za tobom, zašto nisi došao?

Nisam mu rekao da me nisu puštali.

— Bog se sažalio na me i zove me sebi. Znam da umirem, ali sad osjećam, prvi put poslije toliko godina, radost i mir. Odmah sam osjetio u svojoj duši raj, čim sam učinio ono što sam morao. Sad već smijem voljeti svoju djecu i milovati. Ne vjeruju mi, i nitko mi nije vjerovao, ni žena, ni moji suci.

Neće mi nikad ni djeca vjerovati. U tome vidim milost božju prema mojoj djeci. Umrijet ću, i moje će ime za njih ostati neokaljano. A sad predosjećam Boga, srce mi je radosno kao u raju... izvršio sam svoju dužnost.

Nije mogao da govori, gušio se, toplo mi stiskao ruku i gledao me plamenim pogledom. Nismo se dugo razgovarali, njegova je supruga neprestano zavirivala. Ali je ipak uspio da mi prišapne:

— A sjećaš li se kad sam te onda pohodio po drugi put, o ponoći? Ne rekoh li ti da to zapamtiš? A znaš li zašto sam bio došao? Došao sam bio da te ubijem?

Stresao sam se.

— Onda sam otišao od tebe u mrak, lutao ulicama i borio se sam sa sobom. I odjedanput sam te toliko zamrzio da mi je to srce jedva podnosilo. »Sad je on jedini, mislim, o kome zavisim, on je moj sudac, ne mogu izbjeći sutrašnje kazne, jer on sve znade.« I nimalo se nisam bojao da ćeš me prijaviti (na to nisam ni pomišljao), nimalo, samo sam mislio: »Kako ću mu pogledati u oči ako se sam ne prijavim?« Pa ma se ti nalazio na kraju svijeta, ali živ, svejedno, ipak bi mi bila nepodnošljiva pomisao da si živ, da živiš, da sve znaš i da me osuđuješ. Zamrzio sam te kao da si ti bio uzrok svemu, kriv svemu. A vratio sam se onda do tebe, sjećam se, jer je na tvom stolu ležao bodež. Ja sam sjeo i zamolio da i ti sjedneš, i cijelu sam minutu razmišljao. Da sam te ubio, morao bih ipak poginuti zbog tog ubojstva, sve kad i ne bih otkrio prijašnji zločin. Ali na to nisam ni pomišljao, niti sam uopće i htio da o tome mislim u onom trenutku. Ja sam jedino tebe mrzio, želio iz sve duše da ti se za sve osvetim. Ali je moj Gospod pobijedio đavola u mome srcu. Međutim, znaj, da nisi nikad bio bliže smrti.

Umro je poslije tjedan dana. Lijes njegov ispratio je do groba cijeli grad. Protojerej je održao dirljiv govor. Svi su žalili što mu je strašna bolest skratila dane. Poslije njegove sahrane digao se protiv mene cijeli grad, čak prestadoše da me i primaju. Istina, neki, isprva samo nekolicina, a poslije sve više i više, počeše vjerovati u istinitost njegovih izjava i počeše me često posjećivati i ispitivati neobično radoznalo i radosno, jer čovjek voli pad pravednika i njegovu sramotu. Ali sam šutio, i naskoro napustio grad, a poslije pet mjeseci udostojao me je Gospod Bog da pođem ovim čvrstim i pre-

krasnim putom, i ja sam blagoslivljao onaj nevidljivi prst koji mi je tako jasno pokazao taj put. A mnogo napaćenoga sluge božjeg Mihajla sjećam se u svojim molitvama svaki dan sve do danas.

III

IZ RAZGOVORA I POUKA STARCA ZOSIME

e) Nešto o ruskom kaluđeru i o vjerojatnom značenju njegovu

Oci i učitelji, šta je kaluđer? U prosviječenom svijetu izgovaraju danas neki tu riječ već s podsmijehom, a neki i kao pogrdu. A što dalje, to više. Istina je, ah, istina je, i među kaluđerima ima mnogo nametnika, pohotljivaca, razvratnika i bezobraznih protuha. U te upiru prstom obrazovani svjetovnjaci: »Vi«, kažu oni, »lijenčine i nekorisni članovi društva, živite od tuđe muke, vi ste bezobrazni prosjaci.« Međutim, koliko ima u kaluđerstvu smjernih i krotkih, željnih samoće i tople molitve u tišini. Na te manje pokazuju i čak ih i ne spominju, a kako bi se začudili kad bih im rekao da će, možda, ti krotki i željni molitve u samoći još jedanput donijeti spas Rusiji! Jer su se oni zaista spremili u tišini »za dan i sat, za mjesec i godinu«. Oni zasad čuvaju u svojoj samoći lik Kristov, divan i neiskvaren, u čistoći istine božje, naslijeđen od drevnih otaca, apostola i mučenika, i kada bude potrebno, objavit će ga poljuljanoj istini svijeta. Ova je misao velika. Od istoka zasjat će ova zvijezda.

Tako ja mislim o kaluđeru, i zar je to lažno, zar je to oholo? Pogledajte svjetovnjake i cijeli taj svijet što se toliko uznosi nad narodom božjim, nije li se u njemu iskrivilo božje obličje i njegova istina? Oni imaju samo nauku, a u nauci samo ono što je podvrgnuto osjećanju. A duhovni svijet, uzvišeniju polovicu čovječjeg bića poriču sasvim i progone ga s nekim slavljem, čak s mržnjom. Svijet je proglasio slobodu, osobito u posljednje vrijeme, i što vidimo u toj njihovoj slobodi: samo ropstvo i samoubojstvo! Jer svijet govori: »Imaš

potrebe svoje, zadovolji ih dakle, jer imaš isto pravo na to kao i najugledniji i najbogatiji ljudi. Ne boj se da ih zadovoljiš, štaviše, umnoži ih« — eto današnjeg svjetovnog učenja. U tome oni i vide slobodu. I što proizlazi iz tog prava na umnažanje potreba? Kod bogataša *osamljenost* i duhovno samoubojstvo, a kod sirotinje — zavist i ubojstvo, jer su im dali pravo, ali im još nisu pokazali sredstva kojima će zadovoljiti potrebe. Uvjeravaju da se svijet, što dalje, to više ujedinjuje i okuplja u bratsku zajednicu zbog toga što se skraćuju udaljenosti i kroz zrak prenose misli. Ah, ne vjerujte takvu sjedinjenju ljudi. Shvaćajući slobodu kao umnažanje i brzo zadovoljenje potreba, oni unakazuju svoju prirodu, jer izazivaju u sebi mnogo bezumnih i glupih želja, navika i najružnijih izmišljotina. Žive samo zato da jedni drugima zavide, da ugađaju svome tijelu i da se razmeću. Držati gozbe i kočije, ići na izlete, imati činove i robove — poslužitelje — smatra se već za toliku neophodnost da se žrtvuju čak i sami životi, čast i čovjekoljublje, kako bi se zasitila ta neophodnost, i čak ubijaju sami sebe ako je ne mogu zadovoljiti. Kod onih koji nisu bogati vidimo to isto, a kod siromašnih nezadovoljenje potreba i zavist guše sada pijanstvom. A naskoro će se opiti krvlju mjesto vinom, jer ih tome vode. Pitam vas: je li takav čovjek slobodan? Poznavao sam jednog »borca za ideju«, koji mi je sam pričao da ga je u tamnici, kada su mu zabranili pušenje, nepušenje toliko mučilo da je sam pošao da se odreče svoje »ideje« samo da mu dadu duhana. A, međutim, taj govori: »Idem da se borim za čovječanstvo«. Ali kamo će takav poći, i za što je on sposoban? Jedino za kakav nagao čin, ali izdržljivost njegova neće biti dugotrajna. I nije nikakvo čudo što su mjesto slobode dopali ropstva, a mjesto služenja bratoljublju i čovječanskom sjedinjenju, pali, naprotiv, u podvojenost i osamljivanje, kako mi je u mladosti govorio moj tajanstveni gost i moj učitelj. I zato se u svijetu sve više i više gasi misao o služenju čovječanstvu, o bratstvu i zajednici ljudi, i ta misao zaista se susreće gotovo s podsmijehom, jer kako da se okani svojih navika, kamo da pođe taj rob koji se toliko navikao da zadovoljuje bezbrojne svoje potrebe koje je sam izmislio? On živi sam za sebe, i što ga se tiče cjelina. I postigli su da su zgrnuli posjeda vrlo mnogo, a radosti je sve manje.

Drugo je nešto put kaluđerski. Poslušnosti, postu i molitvi gotovo se smiju, a međutim se samo u njima nalazi put koji

vodi pravo istinskoj slobodi: odbacujem od sebe izlišne i suvišne potrebe, samoljubivu i oholu svoju volju obuzdavam i bičujem poslušnošću, i tako postižem, s pomoću Božjom, slobodu duha, a njome i duhovnu radost! Tko je od njih sposobniji uzdići veliku misao i poći da joj služi — ili osamljeni bogataš, ili ovaj koji je oslobođen tiranstva i navika? Kaluđera kore zbog njegove osamljenosti: »Ti si se povukao u samoću da se spasiš u manastirskim zidovima, a zaboravio si na bratsko služenje čovječanstvu«. Ali, pogledajmo, tko je revniji u bratoljublju? Osamljenost ne vlada kod nas, već kod njih, samo što je ne vide. A iz naših su redova od starine izlazili narodni poslenici, zašto ih ne bi moglo biti i danas? Isti onakvi smjerni pobožni isposnici i šutljivci podići će se i poći na veliko djelo. U narodu je spas Rusije. Ruski je kaluđer od iskona bio s narodom. Ako je narod osamljen, onda smo i mi osamljeni. Narod vjeruje kao i mi, a poslenik koji ne vjeruje, ne može kod nas u Rusiji ništa učiniti, pa makar bio iskrena srca i genijalna uma. To zapamtite. Narod će dočekati bezbožnika i svladat će ga, i nastat će jedinstvena pravoslavna Rusija. Čuvajte narod i sačuvajte njegovo srce. Odgajajte ga u tišini. To je vaš kaluđerski zadatak, jer je ovaj narod bogonosac.

f) Nešto o gospodarima i o slugama, i o tome može li između gospodara i slugu postojati uzajamno duhovno bratstvo

Bože moj, reći će tkogod, i narod je grešan. A plamen uništavanja raste, očito, od sata u sat, i poklopit će nas. I u narodu se već javlja osamljenost: pojavljuju se kaišari i muktaši; i trgovac teži već sve više i više za počastima, nastoji da se pokaže obrazovanim, iako nema nikakva obrazovanja, te zbog toga na ružan način zanemaruje stare običaje i čak se stidi vjere otaca. Obilazi knezove, a ipak nije ništa drugo nego pokvareni seljak. Narod trune od pijanstva, i više ne može da ga se okani. A koliko je okrutnosti prema porodici, ženi, pa čak i prema djeci, i sve zbog pijanstva. U tvornicama sam vidio djecu od devet godina, slabu, ispijenu, pogrbljenu i već razvratnu. Zagušljiva radionica, lupa strojeva, rad po cijeli dan božji, razvratne riječi i piće, piće, zar je to potrebno duši još tako malena djeteta? Ono treba sunca, dječjih igara i svijetlih primjera oko sebe i bar trunak ljubavi. Da ne bude

tako i nadalje, da ne muče više djecu, ustanite, kaluđeri, i propovijedajte brzo, bez odlaganja. Ali Bog će spasiti Rusiju, jer, premda je puk pokvaren i premda se ne može odreći smrdljiva grijeha, ipak zna da je njegov smrdljiv grijeh prokleo Bog, te da loše čini što griješi. Tako nepokolebljivo još uvijek vjeruje naš narod u istinu, priznaje Boga i skrušeno plače. Ali nije tako kod viših. Oni se povode za naukom i hoće da udese život jedino po svome umu, ali bez Krista, kako su prije činili, te su već proglasili da nema zločina, da nema grijeha. A po njihovu mišljenju imaju pravo: jer ako nemaš Boga, šta je onda zločin? U Evropi već silom ustaje narod protiv bogataša, i posvuda ga narodne vođe vode da prolije krv, učeći ga da je njegov gnjev opravdan. Ali »neka je njihov gnjev proklet, jer je krvoločan«. A Rusiju će spasiti Bog, kao što ju je već mnogo puta spasio. Iz naroda će doći spas, iz vjere i smjernosti njegove. Oci i učitelji, čuvajte vjeru, ovo nije mašta: mene je cijelog vijeka potresalo prekrasno i istinsko dostojanstvo našeg velikog naroda, jer sam ga ja vidio, ja mogu posvjedočiti da postoji — vidio i divio mu se, vidio pored smrada grijeha i sirotinjske slike našeg naroda. On nije ropske duše, iako je dva vijeka robovao. On je slobodan vanjštinom i vladanjem, ali ta sloboda nikoga ne vrijeđa. A nije ni osvetljiv, ni zavidljiv. »Ti si čuven, ti si bogat, ti si mudar i darovit — pa neka si, blagoslovio te Bog. Poštujem te, ali znam da sam i ja čovjek. Time što te poštujem bez zavisti pokazujem pred tobom svoje čovječansko dostojanstvo.« Zaista, ako to i ne kazuju (jer ne umiju još da to reknu), ali tako *postupaju*, ja sam to sam vidio, sam iskusio, i vjerujete li mi: što je siromašniji i niži naš ruski čovjek to se više opaža u njemu ta prekrasna pravednost, jer oni među njima, koji su bogati, kaišari i muktaši, većinom su pokvareni, i mnogo, vrlo mnogo toga posljedica je našeg nerada i naše nepažnje! Ali će Bog spasiti svoje ljude, jer velika je Rusija u svojoj smjernosti. U mašti vidim i kao da već zbilja vidim našu budućnost: jer bit će tako da će se čak najpokvareniji naš gavan najposlije postidjeti svog bogatstva pred siromahom, a siromah će, kad to vidi, razumjeti tu smjernost i dati mu prvenstvo, te mu radosno i naklonošću uzvratiti za taj plemeniti stid. Vjerujte mi, ovako će se svršiti, to je sigurno. Samo je u čovječjem duhovnom dostojanstvu jednakost, i to će se spoznati jedino kod nas Rusa. Budu li braća, bit će i bratstva, a bez bratstva nikad neće moći podijeliti ono što

imaju. Čuvajmo lik Kristov, i on će zasjati kao dragi kamen cijelom svijetu... Neka tako bude, neka tako bude!

Oci i učitelji, doživio sam jedanput nešto vrlo dirljivo. Na svome putovanju sreo sam jedanput, u gubernijskom gradu K. svog nekadašnjeg poslužitelja Afanasija, a od onog dana otkako smo se rastali bilo je prošlo već osam godina. On me je iznenada spazio na trgu, poznao, pritrčao i, Bože, koliko se obradovao i kako je pojurio prema meni: »Gospodine, gospodaru, jeste li vi to? Zar zbilja vas gledam?« Povede me svojoj kući. Istupio je iz vojske, oženio se i već imao dvoje djece. Živio je sa ženom od piljarenja na trgu. Soba mu je bila siromašna, ali čista i prijatna. On me posadi, pristavi samovar, posla po ženu, kao da sam mu svojim dolaskom priredio praznik. Dovede mi djecu: »Blagoslovite, gospodine!« Zar da ih ja blagoslovim, rekoh mu, ja sam običan i smjeran kaluđer. Bogu ću se pomoliti za njih i za tebe, Afanasije Pavloviču, kao što se i dosada molih za tebe Bogu uvijek, svaki dan, od onog dana, jer od tebe je, kažem ti, sve poteklo.« I ja sam mu to objasnio kako sam znao. Kakav čovjek; gleda u me i nikako ne može da zamisli da ja, nekadašnji njegov gospodar i oficir, stojim sad pred njim ovakva obličja i u ovakvu odijelu, te čak i zaplaka. »A što plačeš«, rekoh mu, »ti nezaboravljeni čovječe, bolje da se iz dubine duše raduješ zbog mene, dragi moj, jer radostan je i sjajan moj put.« On nije puno govorio, nego je neprestano uzdisao i dirljivo mi klimao glavom. »A gdje je vaša zapita me, »imovina?« Ja mu odgovorih: »Poklonio sam je manastiru, a mi živimo u zajednici.« Poslije čaja počeo sam se s njim opraštati, kad on odjedanput izvadi pola rublja, kao dar manastiru, a drugu polovinu guraše mi u ruku, rekavši užurbano: »A ovo vama«, reče, »starcu, putniku, možda će vam dobro doći, oče.« Primio sam pola rublja, pozdravio njega i ženu, i otišao veseo, misleći putem: »Sada sigurno nas obojica, on kod svoje kuće, a ja na putu, uzdišemo i radosno se smješkamo, klimajući glavom, razdragana srca i ne zaboravljajući kako je Bog naredio da se sretnemo.« I otada ga nisam više nikad vidio. Bio sam njegov gospodar, a on moj sluga, a sad, kada smo se poljubili u ljubavi ganute duše, među nama je došlo do velikog ljudskog sjedinjenja. O tome sam mnogo razmišljao, a sada mislim ovako: zar zbilja um ne može shvatiti da može doći do ovog velikog i prostodušnog sjedinjenja u svoje vrijeme i svuda

među našim ruskim ljudima? Ja vjerujem da će doći, i da je to vrlo blizu.

A o slugama nadodat ću i ovo: prije, dok sam bio mladić, mnogo sam se ljutio na sluge: »Kuharica je donijela vrelo jelo, momak nije očistio odijelo.« Ali tada me odjedanput obasjala misao mog dragog brata, koju sam čuo od njega u svome djetinjstvu: »Zaslužujem li da mi drugi služe, i smijem li da ih ćuškam zbog toga što su siromašni i neobrazovani?« Onda sam se čudio što tako obične i očito jasne misli tako kasno iskrsavaju u našem umu. Svijet ne može biti bez slugu, ali učini tako da tvoj sluga bude duhovno slobodniji nego što bi bio da nije sluga. I što da ja ne bih mogao biti slugom svoga sluge, ali da on to čak vidi, i to bez imalo oholosti s moje strane, ili manje s njegove? Što ne bi moj sluga bio meni kao neki moj rođak, da ga, napokon, primim u svoju porodicu i da se radujem tome! To je čak već i sada ostvarljivo, ali će poslužiti kao temelj budućem divnom jedinstvu ljudi, kad čovjek ne bude više tražio sebi slugu, niti će željeti, kao sada, da ga služe njemu slični ljudi, nego će nastojati svim silama da bude sam sluga svima po riječima evanđelja. I zar je zaista samo mašta da će čovjek, napokon, naći svoju radost jedino u djelima prosvjećivanja i milosrđa, a ne kao sada u surovim radostima — prekomjernom žderanju, bludu, kočoperenju, hvalisanju i zavidnom uznošenju jednog nad drugim? Ja tvrdo vjerujem da nije, i da je to vrijeme blizu. Smiju se i pitaju: kada će to vrijeme nastati, i ima li nade da će nastati. A ja mislim da ćemo mi s pomoću Kristovom to veliko djelo izvesti. I koliko je već bilo ideja na zemlji, u povijesti čovječanstva, na koje se pred svojih deset godina nije moglo ni pomišljati, ali koje su se odjedanput pojavile, kad je kucnuo njihov tajanstveni čas, i raširile se po svoj zemlji? Tako će i kod nas biti, i naš će narod zasjati svijetu, i svi će ljudi reći: »Kamen koji odbaciše zidari posta glava od ugla.« A trebalo bi te iste podsmjehivače zapitati: ako su naše misli mašta, kad ćete vi, jedino svojim umom, a bez Krista, podići svoju zgradu i urediti pravedan život? A ako oni sami tvrde da će, baš naprotiv, oni doći do jedinstva, onda to zaista vjeruju najprostodušniji među njima, i čovjek se mora čuditi tolikoj njihovoj prostodušnosti. Zbilja, oni imaju više sanjalačke fantazije nego mi! Oni misle da život urede pravedno, ali, odbacivši Krista, svršit će tako da će poplaviti svijet krvlju, jer krv vapi za krvlju, a tko isuče mač, poginut će od mača. I

da nema zavjeta Kristova, uništavali bi se međusobno dotle dok ne bi ostala samo dva čovjeka na zemlji. Ali ni ta se dvojica ne bi znala savladati u svojoj oholosti, te bi posljednji smaknuo pretposljednjeg, a onda i sama sebe. I to bi se dogodilo kad ne bi bilo Kristova zavjeta da će to zbog krotkih i smjernih prestati. Imao sam priliku još onda dok sam još bio u oficirskoj odori i odmah poslije mog dvoboja da povedem u jednom društvu razgovor o slugama i sjećam se kako su mi se svi čudili: »Šta, rekoše, da posadimo slugu na divan i da ga ponudimo čajem?« Ja sam im onda odgovorio: »A što ne bismo i to katkad učinili?« Svi su se smijali. Pitanje je njihovo bilo lakoumno, a odgovor moj nejasan, ali ja mislim da je u njemu bilo bar nešto istine.

g) O molitvi, o ljubavi i o dodiru s drugim svjetovima

Mladiću, ne zaboravljaj molitve. Svaki put u svojoj molitvi, ako je iskrena, iskrsne nov osjećaj, a s njim i nova misao koja ti je bila prije nepoznata i koja će te ohrabriti, i ti ćeš razumjeti da je molitva odgoj. Zapamti još i ovo: svaki dan, kad god možeš, ponavljaj u sebi: »Gospode, smiluj se svima koji stupiše danas pred tebe.« Jer svakog sata i svakog trenutka ostavljaju mnoge tisuće ljudi na zemlji svoj život, i njihove duše izlaze pred Gospoda — i koliko se rastalo od zemlje osamljenih, nepoznatih, tužnih i žalosnih, koje nitko neće požaliti i za koje se čak ni ne zna da su i živjeli. I možda će se s drugog kraja svijeta podići Gospodu tvoja molitva za pokoj njegove duše, iako ga ti nisi ni poznavao, a ni on tebe. Kako će se ganuti njegova duša kad stane tog trenutka u strahu pred Gospoda i osjeti da ima netko tko se za njega moli, da je ostalo na zemlji stvorenje koje i njega voli. A i Bog će milostivije pogledati na vas obojicu, jer kad si se ti toliko sažalio na nj, koliko će se onda sažaliti on, koji je bezgranično milostiviji i ljubazniji od tebe. I oprostit će mu tebe radi.

Braćo, ne bojte se ljudskog grijeha, volite čovjeka i u njegovu grijehu, jer to je slika božanske ljubavi i vrhunac ljubavi na zemlji. Volite svaku božju tvorevinu, i cjelinu, i svako zrnce pijeska. Svaki listić, svaku zraku božju. Volite životinje, volite biljke, volite svaku stvar. Ako budeš volio svaku stvar, otkrit ćeš i tajnu božju u stvarima. Kada je jedanput otkriješ, upoznavat ćeš je neprestano sve više i dulje iz dana u dan.

I zavoljet ćeš, najzad, cijeli svijet potpunom, sveobuhvatnom ljubavlju. Volite životinje, jer i njima je dao Bog klicu misli i nepomućenu radost. Ne dirajte ih, ne mučite ih, ne otimajte im njihovu radost i ne protivite se božjoj misli. Čovječe, ne uznosi se nad životinje: one nisu griješne, a ti svojom veličinom kvariš zemlju, svojom pojavom na njoj ostavljaš iza sebe smrdljivi trag — na žalost, gotovo svaki od nas! Osobito volite djecu, jer ona su također bez grijeha, kao anđeli, i žive zbog čišćenja naših srdaca i nama za primjer. Teško onome, tko vrijeđa djecu. A mene je otac Antim učio djecu voljeti: na našim putovanjima taj je dragi i šutljivi čovjek pokupovao za darovane groščiće paprenjake i poslastice i dijelio djeci. On nije mogao da prođe pored djece bez duševnog uzbuđenja — takav je to bio čovjek.

Pred ponekom mišlju zastaneš u sumnji, osobito kada vidiš grijeh ljudi, i zapitaš se: »Da se poslužim silom ili smjernom ljubavi?« Uvijek se odluči za »smjernu ljubav«. Ako se za to odlučiš jedanput zauvijek, moći ćeš pokoriti cijeli svijet. Smjerna je ljubav — strašna sila, najjača, kojoj nema ravne. Svaki dan i sat, svaku minutu pazi na sebe i motri sebe da ti pojava bude lijepa. Prošao si, eto, kraj malog djeteta, prošao si ljutit, govoreći ružne riječi, srdite duše; ti možda nisi spazio djeteta, ali ono je vidjelo tebe, i tvoj se ružni i bezbožni lik možda usjekao u njegovo nezaštićeno srdašce. Ti to nisi znao, možda si već samo time bacio u njega loše sjeme, i ono će, vjerojatno, izrasti, a sve zato što nisi pazio da si pred djetetom i što nisi odgajao u sebi ljubavi, obazrive i djelotvorne. Braćo, ljubav je učiteljica, ali je potrebno da je umiješ steći, jer ona se teško stječe, teško kupuje dugotrajnim radom i polagano, jer ne treba voljeti samo trenutno i slučajno, već neprestano. A slučajno može svatko voljeti, pa i zločinac. Mladić, moj brat, molio je i ptice za oproštenje. To je naoko glupo, a ipak ima smisla, jer sve je kao ocean, sve teče i sve se dodiruje, na jednom mjestu dotakneš, a na drugom kraju svijeta odjekne. Neka je glupost moliti ptice za oproštenje, ali i pticama bi bilo lakše, i djetetu, i svakoj životinji uza te, kad bi bio bar za trunak čistiji nego što si sada. Sve je kao ocean, velim vam. Onda bi se i pticama molio, mučen od sveobuhvatne ljubavi i kao u nekom ushićenju, a molio bi ih da ti i one oproste tvoj grijeh. Cijeni to ushićenje, ma kako se ono glupo činilo ljudima.

Prijatelji moji, izmolite u Boga radosti. Budite radosni kao djeca, kao ptičice nebeske. I neka vas u vašem radu ne zbunjuje grijeh ljudi, ne bojte se da će on uništiti vaše djelo i da vam neće dati da ga dovršite. Ne govorite: »Moćan je grijeh, moćna bezbožnost, moćna je gadna okolina, a mi smo osamljeni i nemoćni, uništit će nas gadna okolina i neće nam dati da dovršimo dobro djelo.« Klonite se, djeco, takve plašljivosti! U ovome je jedini spas: preuzmi na se sve grijehe ljudske i učini sebe odgovornim za njih. A tako je zaista, prijatelju moj, jer čim sebe iskreno učiniš odgovornim za sve i za sva, odmah ćeš uvidjeti da tako i jest, i da si ti za sve i sva kriv. A ako zbog svoje lijenosti i nemoći baciš krivnju na ljude, svršit ćeš tako da ćeš se zadojiti sotonskom ohološću i zamrmljati na Boga. O sotonskoj oholosti mislim ovako: mi je na zemlji teško shvaćamo, i zato tako lako padamo u pogrešku i poprimamo je misleći pri tom da činimo nešto veliko i divno. A i mnoge od najjačih osjećaja i pokreta naše prirode ne možemo ovdje na zemlji da shvatimo, ali nemoj da te to zavede i da misliš da će ti to poslužiti kao opravdanje, jer vječni sudac traži od tebe samo ono što si mogao shvatiti, a ne ono što nisi mogao. O tome ćeš se sam uvjeriti, jer onda ćeš sve pravilno spoznati i nećeš se prepirati. Mi na zemlji zaista bludimo, a da nemamo pred sobom dragocjenog lika Kristova, mi bismo propali i zalutali sasvim, kao rod ljudski prije potopa. Mnogo nam je toga na zemlji nepoznato, ali, mjesto toga, darovano nam je tajno i skriveno osjećanje žive naše veze s drugim svijetom, sa svijetom najgornjim i najvišim, a i korijenje naših misli i osjećaja nije ovdje, već u drugim svjetovima. Eto zašto i govore filozofi da se suština stvari ne može shvatiti na zemlji. Bog je uzeo sjeme s drugih svjetova i posijao ga na ovoj zemlji i podigao svoj vrt, i niklo je sve što je moglo nići, ali ono što je odraslo živi i živo je jedino s pomoću osjećaja dodira s tajanstvenim drugim svjetovima. Ako oslabi ili propadne u tebi osjećanje, onda umire i ono što je u tebi uzraslo. Onda ćeš postati ravnodušan prema životu i čak ćeš ga zamrziti. Tako ja mislim.

h) Može li čovjek suditi sebi sličnima? O bezgraničnoj vjeri

Osobito zapamti da ne možeš nikome biti sudac. Jer na zemlji ne može nitko biti sudac zločincu prije nego što sam ne uvidi da je on isto onakav zločinac kao i onaj koji pred

njim stoji, i da je možda baš on najkrivlji za zločin onoga koji pred njime stoji. Kad ovo uvidi, tek onda može biti sudac. Ma kako se sve ovo činilo ludo, ipak je istina. Jer da sam ja sam pravedan, možda ne bi ni bilo zločinca koji preda mnom stoji. Ako možeš preuzeti na se zločin zločinca koji pred tobom stoji i koga osuđuje tvoje srce, preuzmi odmah i stradaj sam za njega, njega otpusti bez karanja. I kad bi te čak i sam zakon postavio za njegova suca, učini i tada u tom smislu, ako ti je ikako moguće, jer će on otići i sam sebe mnogo teže osuditi nego tvoj sud. A ako ode neosjetljiv za tvoje poljupce i ismijavajući te, neka te to ne sablažnjava: nije, dakle, još došao njegov čas, ali će doći u svoje vrijeme. A ako ne dođe, svejedno je, jer ako nije on, drugi će mjesto njega priznati i stradati, osuditi i okriviti sam sebe, i pravdi će biti udovoljeno. Vjeruj u to, tvrdo vjeruj, jer u tome i leži sva nada i sva vjera svetitelja.

Radi neprekidno. Ako se noću, polazeći na počinak, sjetiš: »Nisam izvršio šta je trebalo«, ustani bez oklijevanja i izvrši. Ako se nalaze oko tebe ljudi zlobni i bezosjećajni, koji neće da te slušaju, padni ničice pred njih i zamoli ih za oproštenje, jer si zaista i ti kriv što neće da te slušaju. A ako već ne možeš da govoriš s ozlojeđenim ljudima, služi im šutke i ponizno, i nikad ne gubi nade. Ako te svi ostave i otjeraju silom, te ostaneš sam, padni na zemlju i ljubi je, pokvasi je svojim suzama. I zemlja će donijeti plod od tvojih suza, mada te nije nitko ni vidio ni čuo u tvojoj samoći. Vjeruj bezgranično, pa ma se čak i to desilo da svi na zemlji pođu stranputicom, a ti sam ostaneš u vjeri, i onda prinesi žrtvu i hvali Boga ti, jedini. A nađe li vas se dvojica takvih — u vama je već cijeli svijet, svijet žive ljubavi, zagrlite se i smjerno veličajte Boga, jer se ipak sačuvala njegova istina, pa makar samo u vama dvojici.

Ako sam zgriješiš, te budeš smrtno žalostan zbog svojih grijeha, ili zbog grijeha u koji si iznenada pao, raduj se zbog drugoga, raduj se zbog pravednika, raduj se tome što nije pravednik zgriješio kad si već ti zgriješio.

Ako zločin ljudi izazove u tebi negodovanje i nesavladivu tugu da čak poželiš da se osvetiš zločincu — boj se tog osjećaja više nego ičega; idi odmah i potraži muke, kao da si ti sam kriv zbog tog ljudskog zločina. Uzmi na se tu muku i trpi, i tvoje će se srce stišati i ti ćeš shvatiti da si i sam kriv, jer si, kao jedini bez grijeha, mogao svijetliti ljudima, a nisi svijetlio. Da si svijetlio, rasvijetlio bi svojom svjetlošću i drugima put,

i onaj koji je počinio zločin možda ga ne bi bio počinio uz tvoju svjetlost. A ako si i svijetlio, pa se ipak uvjeriš da se ljudi ne spasavaju uz tvoju svjetlost, ostani čvrst i ne sumnjaj u moć nebeskog svjetla; vjeruj, ako se nisu spasili sad, spasit će se kasnije. A ako se i poslije ne spase, spasit će se sinovi njihovi, jer neće umrijeti tvoja svjetlost ako ti umreš. Pravednik umire, a svjetlost njegova ostaje. I spasavaju se uvijek poslije smrti spasioca. Rod ljudski ne poštuje svoje proroke i zlostavlja ih, ali ljudi vole svoje mučenike i štuju one koje su mučili. Ti radiš za cjelinu, radiš za budućnost. Nikad ne traži nagrade, jer je već i bez toga velika tvoja nagrada na ovoj zemlji: duhovna tvoja radost, koju jedino pravednik nalazi. Ne boj se ni uglednih, ni silnih, ali budi uvijek premudar i čist. Drži se mjere, čini sve u svoje doba, nauči to. A kad si sam, moli se. Voli padati ničice na zemlju i cjelivati je. Zemlju cjelivaj neumorno, neutaživo cjelivaj, svakoga voli, i traži takav zanos i ushit. Pokvasi zemlju suzama svoje radosti i voli te svoje suze. A zanosa tog se ne stidi, cijeni ga, jer je on veliki dar božji koji se ne daje mnogima, već jedino izabranima.

i) O paklu i paklenom ognju. Mistično razmatranje

Oci i učitelji, pitam sebe: »Šta je pakao?« Mislim: »Patnja što čovjek ne može više voljeti.« Jedanput, u bezgraničnom biću, koje se ne može izmjeriti ni vremenom ni prostorom, bit će dana nekom duhovnom stvorenju, koje se pojavilo na zemlji, prilika da kaže sebi: »Ja postojim i ja volim.« Jedanput, samo jedanput bi mu dan trenutak ljubavi djelotvorne, žive, a zato dobi zemaljski život i s njim vremena i rokove, i šta bi: to sretno stvorenje odbaci dar skupocjeni, ne ocijeni ga, ne zavoli ga, nego pogleda u nj podsmjehujući se, i ostade bez osjećaja. I takav, kad je otišao sa zemlje, gleda krilo Abrahamovo i razgovara se s Abrahamom, kako se kazuje u priči o bogatašu i Lazaru, i gleda raj i može da uđe Gospodu, ali ga baš to i muči što će ući Gospodu iako nije ljubio i što će se sastati s onima koji su ljubili, a čiju je ljubav on prezreo. On sada jasno vidi i govori sam sebi: »Sad već znam, iako sam toliko želio voljeti, da više neće biti djela za ljubav moju, niti će biti više prilike za žrtvu, jer se svršio život na zemlji, i neće doći Abraham da makar kapljom žive vode (to jest, ponovnim darom djelotvornog zemaljskog života, kao što je bio

i prijašnji), rashladi plamen žeđi za duhovnom ljubavi od koje sad gorim, a koju sam na zemlji prezreo. Ali života više nema, a vrijeme se ne vraća! Iako bi i svoj život rado dao za druge, ali to je sad već nemoguće, jer je već prošao onaj život koji se mogao prinijeti za žrtvu, i sad zjapi provalija između onog života i ovog bića. Govore da postoji stvarni pakleni plamen: neću da istražujem tu tajnu i bojim se toga, ali, mislim, kad bi postojao stvarni plamen, da bi mu se zaista obradovali, jer bi u stvarnoj muci, držim, makar za trenutak zaboravili najstrašniju duševnu muku. A i nemoguće je osloboditi se te duševne muke, jer to nije patnja izvanjska, već unutrašnja. A kad bi se i mogli osloboditi, mislim da bi bili još nesretniji Pa, iako bi im oprostili pravednici iz raja, gledajući njihove muke, i zvali ih sebi u bezgraničnoj svojoj ljubavi, oni bi već time još više povećali patnje, jer bi pobudili u njima još silniji plamen za sličnom, djelotvornom i blagotvornom ljubavi, koja je sad već postala nemoguća. Ipak mislim, strepeći u srcu, da bi mi sama svijest o toj mogućnosti morala napokon poslužiti kao olakšanje. Jer, primivši ljubav pravednika, a kako nisu kadri da je uzvrate, oni će u toj pokornosti, i zbog takve smjernosti naći najzad neku vrst one djelotvorne ljubavi, koju su prezreli na zemlji, i neko slično djelovanje... Žao mi je, braćo i prijatelji moji, što se ne mogu jasnije izraziti, ali teško onima koji su se sami uništili na zemlji, teško samoubojicama! Mislim da nema nesretnijih ljudi. Kažu nam da je grijeh moliti se za takve Bogu, i crkva ih na vidljiv način izopćuje, ali ja mislim u dubini svoje duše da se i za njih smije moliti. Zbog ljubavi neće se Krist na nas ljutiti. Ispovijedam vam se, oci i braćo, da sam se za takve cijelog života u duši molio, a i sada se svaki dan molim.

O, u paklu ima i takvih koji su živjeli oholo i okrutno uza sve nesumnjivo znanje, i uza sve to što su vidjeli nepobitnu istinu; ima ih strašnih, koji su se sasvim predali đavolu i njegovu oholu duhu. Za njih je pakao dobrovoljan i nezasitan, i oni su prekaljeni mučenici. Jer oni su sami sebe prokleli kad su prokleli Boga i život. Oni se hrane svojom pakosnom ohološću kao kakav gladan putnik u pustinji koji sam siše krv iz svoga tijela. Ali se ne mogu nasititi za sve vjekove, te odbacuju oproštenje i proklinju Boga koji ih zove. Bez mržnje ne mogu da gledaju Boga živoga, i zahtijevaju da ne bude Boga živoga, i da Bog uništi sam sebe i sve što je stvorio.

I oni će vječno gorjeti u vatri svoje srdžbe i željeti smrt svoju i bitisanje. Ali smrt neće dočekati ...

Ovdje se svršava rukopis Alekseja Fjodorovića Karamazova. Ponavljam: on nije potpun, i sastoji se iz odlomaka. Biografski podaci, na primjer, obuhvataju tek ranu starčevu mladost. Iz njegovih pouka i mišljenja napravljena je kao neka cjelina, iako je očito da ih je izrekao u različito doba i iz različitih pobuda. A sve što je govorio starac baš u tim posljednjim trenucima života i nije točno izloženo, nego je iznesena jedino predodžba o duhu i značaju tog razgovora, ako se usporedi s onim što je u rukopisu Alekseja Fjodorovića navedeno iz prijašnjih njegovih pouka. Starčeva smrt nastupila je zaista sasvim neočekivano. Jer, iako je svima koji su se te večeri sakupili kod njega bilo potpuno jasno da je smrt blizu, ipak nisu mogli predstaviti sebi da će tako iznenada nastupiti. Baš naprotiv, njegovi prijatelji, kako sam naprijed spomenuo, videći ga te noći bar naoko toliko srčana i razgovorna, bili su čak uvjereni da je njegovo zdravlje krenulo primjetno na bolje, mada tek na kratko vrijeme. Čak pet minuta prije smrti, kako su poslije u čudu pričali, nije se moglo još ništa predvidjeti. On je odjedanput osjetio jaku bol u prsima, problijedio i čvrsto pritisnuo ruku na srce. Tada su svi poustajali sa svojih mjesta i pritrčali; on se, gledajući, unatoč svojim bolovima još jednako osmjehivao, spustio lagano s naslonjača na pod, kleknuo, sagnuo do zemlje, raširio ruke i, kao da se nalazi u nekom radosnom ushitu, poljubio zemlju te, moleći se (kako je sam učio), tiho i radosno predao dušu Bogu. Vijest o njegovoj smrti odmah se pronijela po skitu i doprla u manastir. Najprisniji pokojnikovi prijatelji i oni kojima je to po činu spadalo u dužnost počeše opremati njegovo tijelo po starinskom obredu, a sva se braća skupiše u sabornoj crkvi. Još prije zore, kako se poslije pričalo, stigla je vijest o starčevoj smrti i u grad. Ujutro je već gotovo cijeli grad govorio o događaju i mnoštvo je građana pohrlilo u manastir. Ali o tome ćemo pričati u narednoj knjizi, a sada ćemo tek toliko dodati, da još nije bio prošao ni jedan dan, kad se dogodi nešto tako neočekivano, a po dojmu što ga je proizvelo u manastiru i u gradu toliko neobično, uzbudljivo i nepojmljivo, da se sve do danas, poslije toliko godina, sačuvala u našem gradu najživlja uspomena na taj za mnoge toliko uzbudljiv dan.

TREĆI DIO

SEDMA KNJIGA

ALJOŠA

I

MRTVAČKI ZADAH

Tijelo pokojnog jeroshimonaha oca Zosime opremili su za ukop po propisanom obredu. Umrle kaluđere i shimnike, kako je poznato, ne kupaju. »Kada tko od kaluđera otiđe ka Gospodu (piše u Velikom Trebniku[1]), onda određeni kaluđer (to jest koji je za to određen) pere njegovo tijelo toplom vodom, načinivši najprije spužvom (to jest grčkom spužvom) znak križa na pokojnikovu čelu, na prsima, na rukama i na nogama i na koljenima, i ništa više.« Sve je to izvršio na pokojniku sam otac Pajsij. Poslije pranja obukao ga je u kaluđersko odijelo i umotao mantijom, koju je po pravilu malo razrezao da može pokojnika unakrst omotati. Na glavu mu je navukao kukuljicu s osmokrakim križem. Kukuljica je ostala otvorena, a lice su pokojnikovo prekrili crnim pokrovčićem. U ruke su mu stavili Spasiteljevu ikonu. Tako opremljena položili su ga ujutro u lijes (već davno prije toga pripravljen). Lijes su namjeravali ostaviti cijeli dan u ćeliji (u prvoj velikoj sobi, u onoj istoj u kojoj je pokojni starac primao braću i svjetovnjake). A kako je pokojnik bio po činu jeroshimonah, morali su jeromonasi i jerođakoni nad njim čitati evanđelje, a ne psaltir. Čitanje je otpočeo odmah poslije podušja otac Josif; otac Pajsij, pak, koji je sam zaželio da poslije čita cijeli dan i cijelu noć, bio je još zasad vrlo zauzet. i zabrinut, kao i otac nadstojnik skita, jer je odjedanput po-

[1] Obrednik (ritual); upute o vršenju obreda.

čelo izbijati, i što dalje sve više, i među manastirskom braćom i u skupinama svjetovnjaka što su se strčali iz manastirskih gostionica i iz grada, nešto neobično, neka nečuvena i čak »neprilična« uzrujanost i nestrpljivo očekivanje. I otac nadstojnik i otac Pajsij nastojali su uporno da, po mogućnosti, stišaju živo uzbuđen svijet. Kad se već bilo prilično razdanilo, počeli su iz grada stizati čak i takvi koji su vodili sa sobom svoje bolesnike, a osobito djecu — kao da su namjerno čekali baš taj trenutak, očito se uzdajući u brzu pomoć ozdravljenja koja su se, po njihovu vjerovanju, morala odmah očitovati. I, eto, sad se tek pokazalo koliko su se bili navikli kod nas da drže pokojnog starca, još za njegova života, pravim i velikim svecem. A među došljacima ne bijaše nipošto samo prost svijet. To očekivanje ljudi da će se dogoditi nešto veliko, koje je izbilo tako brzo i neprikriveno i čak nestrpljivo, i gotovo kao kakav zahtjev, činilo se ocu Pajsiju kao nesumnjiva sablazan koju je on već poodavno naslućivao, ali koja je zapravo premašila njegovo očekivanje. Kad bi se sreo s kojim uzbuđenim kaluđerom, otac ga je Pajsij počeo koriti: »Takvo i toliko neodložno očekivanje nečega velikog«, govorio je on, »lakoumnost je koja je moguća jedino među svjetovnjacima, a nama neprilična.« Ali su ga jedva slušali, i otac Pajsij je to zamijetio posve uznemiren, uza sve to što je čak i sam (ako ćemo sve po istini reći) — premda ga je uznemiravalo isuviše nestrpljivo očekivanje i nalazio u njemu lakoumnost i taštinu — potajno očekivao, u dnu duše svoje, gotovo isto što i ti uzrujani ljudi, i to je morao sam sebi priznati. Ali ipak su mu zato bili neobično neugodni neki susreti koji su izazivali u njemu, zbog nekog predosjećanja, veliku sumnjičavost. U skupini koja se gurala u pokojnikovoj ćeliji opazio je s gađenjem u duši (zbog čega se odmah prekorio), na primjer, Rakitina i kaluđera, gosta iz dalekog obdorskog manastira koji se još jednako zadržavao u manastiru, i obojica su se učinili ocu Pajsiju odjedanput zbog nečeg jako sumnjivima — iako mu se nisu samo njih dvojica činili sumnjivi. Među onima koji su se uzrujavali, obdorski kaluđer najviše se bio uzvrpoljio. Mogao si ga vidjeti svuda i na svim mjestima: svuda se raspitivao, svuda prisluškivao, svuda prišaptavao s nekim osobitim tajanstvenim obličjem. Izraz njegova lica izražavao je krajnju nestrpljivost i neku razdraženost što se ono očekivano tako dugo ne zbiva. A što se Rakitina tiče, on se našao, kako se kasnije pokazalo,

tako rano u skitu po izričitom nalogu gospođe Hohlakove. Ovu je dobru, ali slaba karaktera gospođu, tek što se probudila i saznala za smrt pokojnikovu, obuzela odjedanput tako plahovita radoznalost da je odmah poslala Rakitina s nalogom da na sve pazi, i da joj odmah pismeno javlja, otprilike svako pola sata, *o svemu što se događa*. Ona je držala Rakitina za najpobožnijeg i najbogobojažljivijeg mladića — tako je umio da se sa svakim ophodi i da ugađa svačijim željama, ako je samo vidio da će od toga imati i najmanje koristi. Dan je bio vedar i svijetao, i mnogi došljaci bogomoljci skupljali su se oko skitskih grobova, kojih je bilo najviše oko crkve, ali i po cijelom skitu. Obilazeći skit, otac se Pajsij odjedanput sjeti Aljoše, a i toga da ga već dugo nije vidio, gotovo još od noćas. Ali tek što ga se sjeti, spazi ga odmah u najudaljenijem kutu skita gdje sjedi kraj ograde na nadgrobnom kamenu nekog odavno umrlog kaluđera, koji je bio čuven sa svojih djela. Sjedio je leđima okrenut skitu, licem prema ogradi, i kao da se skrivaše za spomenikom. Kad mu se otac Pajsij sasvim približi, opazi da skriva lice dlanovima, te da plače, iako nečujno, ali gorko, i da mu se cijelo tijelo trese od jecanja. Otac Pajsij postaja časak više njega.

— Dosta, dragi sine, dosta, prijatelju — reče on napokon osjećajno — zašto plačeš? Raduj se, a ne plači. Zar ne znaš da je ovaj dan najveći od svih njegovih dana? Sjeti se samo gdje je on sad, u ovom trenutku, sjeti se samo!

Aljoša ga pogleda, otkri svoje lice, naduveno od plača kao u malena djeteta, ali se odmah, ne progovorivši ni riječi, okrenu i ponovo prekri lice dlanovima.

— E, pa neka, plači — progovori otac Pajsij zamišljeno — pa neka, plači, Krist ti je poslao suze. »Nježne suze tvoje samo su duševni odmor, i one će samo razveseliti tvoje milo srce« — nadoveza on već u sebi, odlazeći od Aljoše i misleći o njemu s ljubavlju. A otišao je naglo, jer je osjetio da će i on možda briznuti u plač gledajući u nj. Vrijeme je međutim protjecalo, službe i pomeni za pokojnika odvijali su se u manastiru svojim redom. Otac Pajsij opazi opet oca Josifa kod lijesa i ponovo preuze od njega čitanje evanđelja. Ali još nisu bila ni tri sata poslije podne kad se desi nešto o čemu sam govorio još na kraju prošle knjige, nešto što nije nitko kod nas očekivao i što je bilo toliko protivno sveopćem nadanju da se, ponavljam, podrobna i glupa pripovijetka o tom događaju sve do danas neobično živo sačuvala u našem

gradu i u cijeloj našoj okolici. Ovdje ću nadodati sa svoje strane: meni je gotovo odvratno spominjati taj glupi i sablažnjivi događaj koji je zapravo običan i prirodan, i ja ga, razumije se, ne bih nikako ni spominjao u svojoj pripovijetki da nije utjecao neobično snažno i na neki način na dušu i srce glavnog, ali *tek budućeg* junaka moje pripovijetke, Aljošu, te izazvao u njemu prijelom i prevrat koji je potresao, ali i najzad učvrstio njegovo mišljenje, za cijeli život i s određenim ciljem.

A sad da nastavim pričanje: kada su još prije zore položili u lijes starčevo tijelo, spremljeno za ukop, i iznijeli ga u prvu, veliku sobu za primanje, izbilo je među onima koji su se nalazili pored lijesa pitanje: treba li otvoriti prozore? Ali je to pitanje, koje je nabacio netko uzgred i slučajno, ostalo bez odgovora i gotovo neopaženo — tek ako su se neki od nazočnih obazreli na nj u sebi i jedino u tom smislu da je prava glupost očekivati da će tijelo takva pokojnika trunuti i širiti oko sebe samrtnički zadah, glupost dostojna sažaljenja (ako ne i podsmijeha) i koja pokazuje samo slabu vjeru i lakoumnost onog koji je to pitanje postavio. Svi su, naime, očekivali nešto posve suprotno. I zaista se odmah iza podneva dogodilo nešto što su pridošlice i oni na odlasku prihvaćali tek šutke i u sebi, bojeći se čak ikome priopćiti što im je palo na um, ali se oko tri sata po podne zamjećivalo već tako jasno i nesumnjivo da je vijest o tome proletjela u tren oka cijeli skit i obletjela sve bogomoljce, posjetioce skita, odmah zatim doprla u manastir i prenerazila sve manastirce, a, najzad, za vrlo kratko vrijeme stigla u grad i ondje uzrujala sve, i one koji vjeruju, i one koji ne vjeruju. Oni koji ne vjeruju, oni su se obradovali, a što se tiče onih koji vjeruju, među njima su se našli neki koji su se više obradovali od onih koji ne vjeruju, jer »ljudima je mio pad pravednika i sramota njegova«, kako reče sam pokojni starac u jednoj pouci svojoj. Posrijedi je bilo što se iz lijesa počeo širiti malo-pomalo, i postepeno, sve jače, jak mrtvački zadah, koji se oko tri sata poslije podne već sasvim jako osjećao i postepeno bivao sve jači. Odavno već nije bilo, a niti se itko sjećao u svoj prošlosti našeg manastira takve sablazni, grubo razuzdane, inače čak i nemoguće, kakva je izbila odmah iza tog događaja čak među kaluđerima. Kasnije, već poslije mnogo godina, neki su se razumni kaluđeri, sjećajući se potanko cijelog tog dana, čudili i užasavali na koji je način mogla sa-

blazan dostići tolike razmjere. I prije toga se dešavalo da su umirali kaluđeri, čiji je čist i pravedan život bio svima očit, starci bogobojažljivi, a međutim se i iz njihovih smjernih ljesova širio samrtnički zadah, koji se, prirodno, kod svih mrtvaca pojavljuje, ali to nije izazivalo ni sablazni pa čak ni najmanje uzrujanosti. Dakako da je bilo kod nas i nekih već odavno umrlih, o kojima se još živo sačuvala uspomena u manastiru, čiji ostaci nisu po predanju trunuli, što je dirljivo i tajanstveno djelovalo na braću i sačuvalo se u njihovoj svijesti kao nešto divno i čudesno, i kao obećanje da će u budućnosti poteći od njihovih grobova još veća slava, samo kad voljom Božjom dođe tome doba. Tako se osobito sačuvala uspomena na starca Joba koji je doživio stotinu i pet godina, bio čuven isposnik, veliki posnik i šutljivac, te umro davno, još desetih godina našeg stoljeća, i čiji su grob pokazivali s osobitim i izvanrednim poštovanjem svima bogomoljcima koji bi prvi put došli u manastir, spominjući tom zgodom tajanstveno nekakve velike nade. (To je onaj grob na kome je otac Pajsij zatekao jutros Aljošu gdje sjedi). Osim na ovog starca, koji je već odavno umro, živjela je isto tako svježa uspomena i na velikog oca jeroshimonaha, oca Varsonofija koji je zapravo nedavno umro — onog istog od koga je otac Zosima preuzeo staraštvo i koga su još za života svi njegovi bogomoljci, što su dolazili u manastir, otvoreno držali za sumahnita. O obojici se sačuvalo predanje da su ležali u svojim ljesovima kao živi, te da su ih sahranili bez ikakva traga truljenja, i da su im čak lica u ljesovima nekako sjala. A neki su se čak točno sjećali da se od njihovih tjelesa primjetno osjećao miris. Ali bez obzira na te toliko uvjerljive uspomene, ipak bi bilo teško objasniti onaj pravi razlog zbog koga je došlo kod mrtvačkog lijesa oca Zosime do te lakoumne, glupe i pakosne pojave. Što se mene osobno tiče, držim da se tu u isto vrijeme skupilo i štošta drugo i da se steklo mnogo različitih uzroka. Među ostalim, na primjer, bijaše upravo i ona ukorijenjena mržnja na staraštvo, kao štetnu novinu, koja se duboko još jednako skrivala u manastiru u umovima mnogih kaluđera. A onda je bila, dakako, u prvom redu zavist zbog pokojnikove svetosti, koja je već bila priznata još za njegova života, te je čak bilo zabranjeno prigovorati tome. Jer, iako je pokojni starac i privukao mnoge, ne toliko čudesima koliko ljubavlju, te stvorio oko sebe cijeli svijet onih koji ga vole, on je baš zbog toga stvorio

sebi mnoge zavidnike, a poslije ljute neprijatelje, i javne i potajne, i ne samo među manastircima nego čak i među svjetovnjacima. Nikome, na primjer, nije učinio ništa nažao, ali se ipak govorilo: »Zašto ga drže tako svetim?« I samo to pitanje, ponavljajući se postepeno, stvorilo je najzad cijeli ponor nezasitne mržnje. I eto zašto mislim da su se mnogi neobično obradovali kad su osjetili zadah truleži što se počeo širiti oko njegova tijela, i to još tako brzo, jer ne bijaše prošao još ni dan od njegove smrti, kao što se god našlo odmah među odanima, i među onima koji su ga dosad poštovali, i takvih koje je ovaj događaj ražalostio i osobno dirnuo. A događaji su se, međutim, ovako odvijali.

Tek što se počeo osjećati trulež, već se i po samom obličju kaluđera što su ulazili u pokojnikovu ćeliju moglo zaključiti zašto ulaze. Uđe jedan, postoji časak i iziđe da što prije potvrdi vijest drugima koji su napolju u gomili čekali. Od onih što su čekali vani, neki su tužno klimali glavama, a drugi ne htjedoše čak ni skrivati svoje radosti koja je jasno izbijala iz njihovih pakosnih pogleda. I nitko ih nije više korio, nitko nije izustio ni jedne dobre riječi, što je svakako čudnovato, jer je ipak većina u manastiru bila odana pokojnom starcu: ali je tako očito sam Gospod htio da ovaj put manjina privremeno pobijedi. Naskoro su počeli dolaziti u ćeliju i svjetovnjaci, većinom obrazovani posjetioci, kako bi i oni također uhodili. Prostih je ljudi ulazilo malo, iako ih se puno tiskalo pred vratima skita. Utvrđeno je da se osobito poslije tri sata navala svjetovnjaka pojačala, i to baš zbog te sablažnjive vijesti. Oni koji možda ne bi taj dan nikako ni došli ili koji uopće nisu ni mislili doći, sada su namjerno došli, a među njima bijahu i neke ličnosti visoka položaja. Uostalom, red naoko nije bio još narušen, i otac Pajsij produži da čita evanđelje sigurno i otegnuto, stroga lica i glasa, kao da i ne primjećuje što se dešava, iako je već dugo primjećivao nešto neobično. Ali i do njega su stali stizati glasovi, najprije veoma tihi, a onda sve jači i smjeliji: »Vidi se da je sud Božji drukčiji nego čovječji!«, ču odjedanput otac Pajsij. To je bio izustio najprije jedan svjetovnjak, gradski činovnik, čovjek postariji i, koliko se o njemu znalo, vrlo pobožan, ali rekavši ovo glasno, on je ponovio samo ono što su kaluđeri već odavno kazivali jedan drugom u uho. Oni su već davno izustili tu očajnu riječ, i najgore bijaše to što je s tom riječju gotovo svakog trenutka izbijalo i sve više raslo neko likovanje. Me-

đutim, uskoro se poče i red narušavati, i kao da su svi osjećali da imaju prava da ga narušavaju. »I kako se ovo moglo dogoditi«, govorili su neki kaluđeri, isprva kao da žale, »tijelo mu je malo, suho, sama kost, i otkud da se osjeća zadah?« »Dakle, Bog je namjerno htio nešto da objavi«, brzo su dodavali drugi, i njihovo se mišljenje primalo bez pogovora i odmah, to više što su opet drugi dodavali da se zadah, koji se prirodno širi od svakog grešnog pokojnika, morao osjetiti kasnije, bar poslije jednog dana i jedne noći, i ne tako napadno brzo, a »ovaj je pretekao prirodu«, dakle, ovdje ne djeluje nitko drugi nego Bog i osobito njegov prst. On je htio nešto da objavi. Ovo je mišljenje djelovalo porazno. Smjerni otac jeromonah Josif, bibliotekar i pokojnikov ljubimac, počeo je odgovarati nekim huliteljima »da je svuda tako« te da u pravoslavlju nema takve dogme prema kojoj ne bi tjelesa pravednika smjela istrunuti, nego da je to tek mišljenje i da se čak i u najpravoslavnijim mjestima, kao, na primjer, na Atosu, ne uznemiruju toliko zbog zadaha raspadanja, i da se ondje tjelesno raspadanje ne smatra glavnim znakom veličanja spašenih, već boja kostiju nakon što njihova tjelesa preleže najprije mnogo godina u zemlji i čak i istrunu u njoj, »i ako se nađu žute, kao vosak, to je onda najjasniji znak da je Gospod uzveličao umrlog pravednika; a ako se ne nađu žute, nego crne, onda to znači da ga Bog nije udostojao slave — eto kako je na Atosu, mjestu velikom, gdje se od starine čuva pravoslavlje netaknuto i u najsjajnijoj čistoći«, završi otac Josif. Ali riječi smjernog oca ne ostaviše nikakva dojma i čak su izazvale podrugljive prigovore: »To je sve učenost i novotarija, ne vrijedi ga ni slušati« — zaključiše kaluđeri među sobom. »Nismo imali ništa manje svetih otaca, nego oni. Oni žive ondje pod Turcima, pa su sve zaboravili. U njih je odavno pravoslavlje okaljano, a ni zvona nemaju«, pridodaše najveći podrugljivci. Otac Josif se udalji tužan, to više što ni sam nije izrekao svoje mišljenje sasvim odlučno, već kao da i sam u nj slabo vjeruje. Ali je, obuzet tugom, predviđao da počinje nešto ružno i da čak i sama neposlušnost diže glavu. Povodeći se za ocem Josifom umukoše malo-pomalo svi razumni glasovi, i nekako se tako desilo da se svi koji su voljeli pokojnog starca i s pobožnom poslušnošću prihvaćali ustanovu staraštva, odjedanput nečeg strašno uplašiše i, kad bi se sretali, pogledahu jedan drugome plašljivo u lice. A protivnici staraštva, kao novotarije, podigoše pono-

sno glavu. »Od pokojnog starca Varsonofija ne samo da se nije osjećao zadah nego se širio miris,« podsjećahu oni zlurado, »ali on nije to zaslužio staraštvom, već svojom pravednošću.« A odmah zatim osuše nedavno preminula starca osudama, pa čak i optužbama: »Nije pravo učinio; on je učio da je život velika radost, a ne smjernost u suzama,« rekoše neki od najglupljih. »Vjerovao je po modi, i nije priznavao materijalne vatre u paklu« — nadodaše drugi, još gluplji. »Nije se držao strogo posta, dopuštao je sebi slasti, jeo je slatko od višanja uz čaj, to je neobično volio, i gospođe su mu ga slale. A smije li monah piti čaj?« — čulo se gdje govore neki zavidnici. »Sjedio je tu sav nadut od oholosti« — prisjećahu se surovo najzluradiji — »smatrao se za sveca, pred njim su padali na koljena, i on je to primao kao nešto što mu pripada.« »Zloupotrebljavao je tajnu ispovijedi«, pakosno šapćući nadovezivahu najvatreniji protivnici staraštva, i to čak i najstariji kaluđeri, najgrublji bogomoljci, pravi posnici i šutljivci koji su zašutjeli za života pokojnikova, a sad iznenada otvorili usta, što je već samo po sebi bilo strašno, jer su njihove riječi snažno djelovale na mlade i još kolebljive kaluđere. Sve je to pažljivo slušao i obdorski gost, kaluđerčić od svetog Silvestra, duboko uzdišući i klimajući glavom: »Da, vidi se, pravo je jučer govorio otac Ferapont«, razmišljaše on kad se iznenada pojavi sam otac Ferapont; baš kao da je namjerno izišao da uveća uzbuđenje.

Već sam prije spomenuo da je on malokad izlazio iz svoje drvene ćelije u pčelinjaku, čak ni u crkvu nije već odavno zalazio te da su mu to kao suludu dopuštali, ne vezujući ga pravilom koje je za sve vrijedilo. Ali, ako ćemo reći pravu istinu, dopuštalo mu se sve to jer je to bilo nužno. Ta bilo bi nekako zazorno tako velika isposnika i šutljivca, koji se molio dan i noć (i koji je čak često klečeći zaspao), neprestano sputavati općim pravilom, ako se on sam nije htio tome da podvrgne. »On je svetiji od nas svih i podnosi više nego što pravila propisuju«, govorili su kaluđeri, »a ako ne dolazi u crkvu, onda to znači da on sam najbolje zna kada treba da dođe, on ima svoje vlastito pravilo.« A da se izbjegne vjerojatnom prigovaranju i sablazni, ostavljali su oca Ferapontа na miru. Kao što je bilo već svima poznato, otac Ferapont nije baš osobito volio starca Zosimu. A sad je odjedanput doprla i do njega, u njegovu ćeliju, vijest »da je sud Božji drukčiji nego čovječji, i da je on pretekao prirodu«. Vjerojat-

no mu je prvi dotrčao i donio vijest obdorski gost, koji ga je jučer posjetio i od njega otišao užasnut. Spomenuo sam također da je otac Pajsij, koji je uspravno i mirno stajao i čitao nad lijesom, iako nije mogao čuti i vidjeti što se zbiva izvan ćelije, ipak u srcu svome sve ono glavno naslućivao, jer je svoju okolinu savršeno poznavao. Nije bio zbunjen, i sve buduće događaje očekivao je bez straha i pratio pronicavim pogledom što će se izleći iz tog nemira, iako je, međutim, već u duhu bio stvorio predodžbu o tome. Ali iznenada potrese njegov sluh neobična galama u predsoblju, koja je već očito narušavala red. Vrata se širom otvoriše i na pragu se pojavi otac Ferapont. Iza njega, kao što se primjećivalo, i čak jasno vidjelo iz ćelije, sakupilo se na ulaznim stepenicama mnogo kaluđera koji su ga pratili, a među njima bijaše i svjetovnjaka. Međutim, pratioci nisu ušli, niti su se uspeli uz ulazne stepenice, nego su zastali i čekali što će dalje reći i učiniti otac Ferapont, jer su predosjećali, i to čak s nekim strahom, uza svu svoju drskost, da on nije badava došao. Otac Ferapont zastade na pragu, podigne ruke, a ispod njegove desne ruke provirivale su oštre i radoznale očice obdorskog gosta koji se jedini nije mogao suzdržati nego je, gonjen prevelikom znatiželjom, ustrčao za ocem Ferapontom uz stepenice. A svi ostali ustuknuše, naprotiv, u nekom iznenadnom strahu još više čim su se vrata uz tresak širom otvorila. Otac Ferapont, uzdigavši ruke, iznenada viknu:

— Izgoneći izgonim! — i odmah se poče okretati redom na sve četiri strane, križati rukom sva četiri zida i sva četiri kuta u ćeliji. Ovo što je radio otac Ferapont odmah su razumjeli njegovi pratioci, jer su oni znali da on uvijek tako radi kad god uđe, i da neće sjesti ni riječi progovoriti dok ne izagna nečistu silu.

— Sotono, izađi, sotono, izađi! — ponovi on uz svaki znak križa. — Izgoneći izgonim! — viknu on opet. Bio je u svojoj gruboj mantiji, potpasan konopcem. Ispod konopljane košulje provirivala su njegova gola prsa, obrasla sijedom dlakom. Noge su mu bile posve bose. Čim je počeo da maše rukama, počeše se tresti i zveketati grube verige što ih je nosio ispod mantije. Otac Pajsij prekinu čitanje, zakorači naprijed i stade pred njega kao da nešto iščekuje.

— Zašto si došao, časni oče? Zašto narušavaš red? Zašto buniš smjerno stado? — reče on napokon, gledajući ga strogo.

— Radi čega si došao? Što moliš? U što vjeruješ? — prodera se otac Ferapont, kreveljeći se kao lud. — Došao sam da izagnam ovdašnje vaše goste, đavole pogane. Vidim, mnogo ih se nakupilo za moga odsuća. Izmest ću ih brezovom metlom.

— Nečistog izgoniš, a možda mu i sam služiš — produži otac Pajsij odvažno. — I tko može za sebe reći: »Svet sam?« Zar ti, oče?

— Pogan sam, a ne svet. Ne sjedam u naslonjač i neću da mi se klanjaju kao idolu! — zagrmi otac Ferapont. — Sada ljudi upropašćuju svetu vjeru. Pokojnik je, ovaj vaš svetac — on se okrenu gomili pokazujući prstom na lijes — poricao đavole. Purgativ je protiv đavola davao. Evo su se kod vas nalegli kao pauci po kutovima. A danas je i sam zasmrdio. U tome vidim veliko znamenje Gospodnje.

A to se zaista jedanput desilo za života oca Zosime. Jednom se kaluđeru počela u snu javljati nečista slika, kasnije i na javi. Kada je to u najvećem strahu povjerio starcu, savjetovao mu je on da se neprekidno moli i što strože posti. A kad nije ni to pomoglo, savjetova mu da, ne napuštajući posta i molitve, uzme jedan lijek. Zbog toga su se onda mnogi sablažnjavali i, klimajući glavama, razgovarali među sobom — a najviše otac Ferapont koga su odmah izvijestili neki klevetnici o toj »neobičnoj« odredbi starčevoj u ovom izuzetnom slučaju.

— Izlazi, oče! — zapovjednički reče otac Pajsij. — Ne sude ljudi, već Bog. Možda ovdje vidimo takvo »znamenje« koje ne možeš da shvatiš ni ti, ni ja, ni itko drugi. Izlazi, oče, i ne buni stada! — ponovi on odlučno.

— Postova se nije držao prema svom kaluđerskom činu, zato se pojavilo i znamenje. Ovo je jasno, a kriti to je grijeh! — nikako nije htio da se smiri mahniti zanešenjak koji bijaše pao u vatru. — Dao se namamiti slatkišima, gospođe su mu donosile u džepovima, sladio se čajem, žrtvu je prinosio svom trbuhu, punio ga slastima, a um svoj oholio mislima... Zato je i posramljen...

— Lakoumne su tvoje riječi, oče — reče otac Pajsij povišenim glasom — divim se tvome postu i tvojim podvizima, ali su lakoumne riječi tvoje, kao da ih je izrekao mladić iz svijeta, nepostojan i djetinjeg razuma. Ta izlazi, oče, zapovijedam ti — zagrmi na kraju otac Pajsij.

— Izići ću! — progovori otac Ferapont zbunjen, ali još jednako srdit. — Vi učenici! Zato što ste velika uma, uznosite se nad mojim ništavilom. Došao sam ovamo ponešto pismen, a ovdje sam zaboravio i ono što sam znao; sam Gospod Bog zaštitio je mene malena od vaše premudrosti.

Otac Pajsij stajao je tik uz njega i čekao ustrajno. Otac Ferapont šućaše časak i odjedanput se snuždi, pritisne desni dlan na obraz te, gledajući lijes pokojnog starca, reče zapijevajući:

— Sutra će nad njim pjevati »Pomoćnika i Pokrovitelja« — divan kanon, a nada mnom, kad crknem, samo »Koja slast u životu« — stihirčicu[1] — reče on u suzama i turobno. — Uzoholiše se i uzniješe, pusto je ovo mjesto! — zavapi on iznenada kao lud i, mahnuvši rukom, okrenu se brzo i naglo siđe niz ulazne stepenice. Skupina što ga je dolje čekala sva se uskomeša; neki su pošli za njim, a drugi su otezali jer je ćelija bila još uvijek otvorena, a otac Pajsij, koji je izišao odmah za ocem Ferapontom na doksat, stajao je i motrio. A razljućeni starac ne bijaše još sve svršio; kad je odmaknuo nekih dvadeset koraka, on se odjedanput okrenu prema suncu koje je bilo na zalasku, podigne više sebe obje ruke i, kao da ga je tkogod pokosio, ljosnu na zemlju uz strašan krik:

— Moj je Gospod pobijedio! Krist je pobijedio pri zalasku sunca! — viknu on bijesno i, pruživši ruke prema suncu, pade licem ničice na zemlju, zajeca glasno kao malo dijete, sav se tresući od plača i šireći ruke po zemlji. Sad svi potrčaše prema njemu i začuše se poklici, glasan plač. Sve kao da obuze pomama.

— Eto, tko je svet! Eto, tko je pravedan! — razlijegali se poklici sad već slobodno. — Eto, tko bi mogao biti starac — nadovezaše drugi već ljutito.

— On ne želi da bude starac... Sam je poricao staraštvo... ne želi da služi prokletoj novotariji... ne želi oponašati njihove budalaštine — odmah prihvatiše drugi glasovi. Teško je zamisliti kako bi se to završilo da nije baš u tom trenutku zabrujilo zvono, pozivajući na službu. Svi se počeše odjedanput križati. Diže se i otac Ferapont, ogradi se

[1] Kada se iznosi tijelo (iz ćelije u crkvu i poslije opijela iz crkve na groblje) monaha ili shimonaha, pjeva se stihira »Koja slast u životu«... A ako je pokojnik bio jeroshimonah, onda se pjeva kanon: »Pomoćnik i Pokrovitelj«.

znakom križa i pođe prema svojoj ćeliji ne ogledajući se, ali vičući još jednako, ali sad već nešto bez ikakve veze. Za njim potrčaše nekolicina, ali u malom broju, a većina se poče razilaziti i žuriti na službu. Otac Pajsij preda čitanje ocu Josifu i siđe dolje. Nisu ga mogli pokolebati bijesni poklici zanešenjaka, ali mu se srce odjedanput rastuži i sneveseli, i on to osjeti. Zastade i iznenada zapita sam sebe: »Zašto sam toliko tužan te mi je gotovo i duh klonuo?« i odmah u čudu shvati da ga je ta nenadana tuga snašla zbog jednog naoko malog, ali osobitog uzroka: posrijedi je bilo to što je u gomili, koja se maloprije gurala oko ulaza u ćeliju, spazio među drugim uznemirenicima i Aljošu, i on se sjeti da je odmah, čim ga je ugledao, osjetio u srcu kao neku bol. »Zar je taj mladić sad zbilja toliko prirastao mome srcu?« — zapita on odjedanput sam sebe. Upravo u tom trenutku prolazio je Aljoša mimo njega, kao da se nekud žuri, ali ne u pravcu crkve. Pogledi im se susretoše. Aljoša naglo skrenu pogled i obori oči zemlji, i otac se Pajsij dosjeti već po samoj vanjštini mladićevoj kakva se moćna promjena zbiva u njemu u ovom trenutku.

— Zar si se i ti poveo za njima? — uskliknu odjedanput otac Pajsij. — Zar si i ti među sumnjičavima? — nadoveza on tužno.

Aljoša zasta i nekako neodređeno pogleda oca Pajsija, ali opet žurno skrenu oči i ponovo ih obori zemlji. Stajaše porebarke i ne okretaše lica pitaču. Otac ga Pajsij promatraše pažljivo.

— A kamo se žuriš? Zvoni na službu — zapita ponovo, ali Aljoša ni sad ne odgovori.

— Ili odlaziš iz skita? Kako, bez pitanja i bez blagoslova?

Aljoša se odjedanput nekako iskrivljeno osmjehnu, te čudnovato, vrlo čudnovato pogleda oca koji ga pitaše, onog kome ga je na umoru povjerio bivši rukovodilac njegov, bivši gospodar njegova srca i uma, ljubljeni starac njegov, i odjedanput, kao i prije, bez svakog odgovora odmahnu rukom i, gotovo i ne brinući se da oda dužno poštovanje, izađe kroz kapiju skita.

— Još ćeš se ti vratiti! — prošapta otac Pajsij gledajući za njim tužno i začuđeno.

II

TAKAV TRENUTAK

Otac Pajsij se, naravno, nije prevario kad je zaključio da će se njegov »dragi dečko« opet vratiti, i možda je čak i pronikao (iako ne sasvim, ali ipak jasno) u pravi smisao duševna raspoloženja Aljošina. Ipak moram otvoreno priznati da bi i meni bilo vrlo teško da sad jasno iznesem točan smisao tog neobičnog i neodređenog trenutka u životu meni toliko dragog i tako još mladog junaka moje pripovijetke. Ali na tužno pitanje oca Pajsija, postavljeno Aljoši: »Zar si i ti među sumnjičavima?« mogao bih, razumije se, sa sigurnošću odgovoriti za Aljošu: »Ne, on nije sumnjičav!« I ne samo to, jer tu bijaše nešto čak sasvim protivno: sva njegova zbunjenost nastala je baš zbog toga što je duboko vjerovao. Ali zbunjenost je ipak postojala, ipak se javila i bila toliko mučna da je Aljoša, već mnogo kasnije, smatrao taj tužni dan za jedan od najtežih i najsudbonosnijih dana u cijelom životu. A kad bi zapitali otvoreno: »Ta zar su sva ta tuga i tolika uzrujanost mogle nastati u njemu jedino zbog toga što je starčevo tijelo, umjesto da počne odmah pokazivati ljekovitu snagu, stalo naprotiv prije vremena trunuti« — odgovaram bez okolišanja: »Jest, tako je zaista i bilo.« Samo bih molio čitaoca da ne hiti ismijati čisto srce mog mladića. I ja sâm, ne samo da ne namjeravam moliti za njega oproštenje, ili ispričavati i opravdavati njegovu prostodušnu vjeru, recimo, njegovim mladim godinama ili slabim uspjehom u naukama kojima se prije bavio, itd, itd, nego ću učiniti čak protivno i odlučno izjaviti da iskreno cijenim prirodu njegova srca. Nema sumnje da bi drugi mladić, koji oprezno prima dojmove srca, koji već zna da ne ljubi vatreno već samo toplo, i čiji je razum istina zdrav, ali prema svojoj dobi i suviše razložan (i zato jeftin), da bi takav mladić, velim, izbjegao ono što se desilo mom mladiću, ali u nekim je slučajevima zaista dostojnije predati se nekom zanosu, makar i nerazumnom, koji, međutim, ipak potječe iz velike ljubavi, nego mu se nikako ne predati. A pogotovo u mladosti, jer je uvijek razborit mladić nepouzdan, i niska je cijena njegova — to je eto moje mišljenje! »Ali — uskliknut će možda razumni ljudi —

ne može svaki mladić vjerovati u takve predrasude, i vaš mladić nije uzor svima ostalima.« Na to ću i opet odgovoriti: jest, moj je mladić vjerovao sveto i nepokolebljivo, ali ja zato ipak ne molim da mu se oprosti.

Vidite li: iako sam naprijed rekao (i možda suviše preuranjeno) da ništa neću objašnjavati, da se neću ispričavati i opravdavati svog junaka, ipak vidim da je to potrebno, te ću radi daljnjeg razumijevanja pripovijetke ponešto objasniti. Evo što ću reći: ovdje nije riječ o čudesima. Niti je tu riječ o nestrpljivom i lakoumnom očekivanju čudesa. Aljoši nisu onda bila potrebna čudesa radi trijumfa nekih uvjerenja (to baš nikako), ni zbog kakve prijašnje, unaprijed prihvaćene ideje koja bi što prije trijumfirala nad drugom — o ne, nikako: ovdje je, u svemu tom i prije svega, na prvom mjestu stajao pred njim lik, jedino lik — lik njegova ljubljena starca, lik onog pravednika koga je on do obožavanja poštovao. To baš i jest ono, što se sva ljubav koja je ispunjavala njegovo mlado i čisto srce prema »svemu i svakome«, bar za najjačih izljeva njegova srca u to vrijeme i u toku cijele prošle godine, ponekad se cijela usredotočila, možda i nepravilno, poglavito na jednom biću — na njegovu ljubljenom, sada pokojnom starcu. Istina, to je biće tako dugo stajalo pred njim kao neoboriv ideal, da sve njegove mlade sile i sve njegove težnje nisu ni mogle a da ne streme isključivo prema tom idealu, te da je u trenucima zaboravljao čak i »sve i svakoga«. (On se poslije sjetio da je tog teškog dana posve zaboravio brata Dmitrija, zbog koga je bio još jučer toliko zabrinut i tužan; da je zaboravio da odnese Iljušečkinu ocu dvije stotine rubalja, što je također još jučer tako vruće želio da učini. Nisu mu bila potrebna čudesa, već jedino »viša pravednost« koja je bila, po njegovu vjerovanju, narušena i zbog čega je bilo tako grubo i nenadano ranjeno njegovo srce. I koje čudo što je ta »pravednost«, prema Aljošinu očekivanju, već zbog samog toka događaja poprimila oblik čuda, koje je odmah očekivao od praha svog bivšeg obožavanog vođe. A tako su mislili i to isto očekivali svi u manastiru, pa čak i oni čijem se umu klanjao Aljoša, na primjer, sam otac Pajsij, i Aljoša je, ne uznemirujući sebe nikakvim sumnjama, dao svojoj misli isti oblik kakav su dali i svi ostali. I to je već odavno, u toku cijele godine njegova boravka u manastiru, poprimilo u njegovu srcu takav oblik, i srce se njegovo već naviklo da to očekuje. Ali on je žudio za pravednošću, za pra-

vednošću, a ne samo za čudesima. I eto, onaj koji je imao biti, kako se on nadaše, uzvišen nad sve na cijelom svijetu — upravo taj, mjesto da bude po zasluzi uzvišen, bio je odjedanput ponižen i osramoćen! Zašto? Tko je tako presudio? Tko je mogao tako odlučiti — eto to su pitanja koja su odmah stala mučiti njegovo neiskusno i djevičansko srce. On nije mogao da podnese bez boli, čak bez srdžbe u srcu, što je najpravedniji među pravednicima izvrgnut takvoj podrugljivoj i pakosnoj sprdnji tako lakoumne rulje, koja je bila toliko niža od njega. Dobro, neka se i ne dogodi čudo uopće, neka se ne desi ništa čudno i neka se ne ispuni ono što se odmah očekivalo — ali zašto je moralo doći do onog obeščašćenja, zašto je dopuštena sramota, zašto to naglo truljenje koje je »preteklo prirodu«, kako su govorili pakosni kaluđeri? I zašto to »znamenje« koje su oni sad s ocem Ferapontom s tolikim likovanjem isticali, i zašto oni vjeruju da su čak dobili pravo da tako tvrde? Gdje je providnost i njezin prst? Zašto je ona sakrila svoj prst u »najpotrebnijem trenutku« (mislio je Aljoša) i kao da se sam htio da potčini slijepim, nijemim, nemilosrdnim zakonima prirode?

Eto zašto je krvarilo Aljošino srce. Razumije se, kako sam već rekao, ponajprije je tu stajao lik koji je on volio više nego išta na svijetu, i sad je on »osramoćen« i »lišen slave«. Neka je ovo mrmljanje moga mladića bilo lakoumno i nerazborito, ali ipak, i po treći put ponavljam (unaprijed pristajem da je možda i to također lakoumno) da je meni milo što se moj mladić pokazao u tom trenutku ne baš osobito razboritim, jer će svaki čovjek, koji nije glup, u svoje vrijeme doći do pameti, ali ako u tom neobičnom trenutku u mladićevu srcu nema ljubavi, kad će je onda biti? Međutim, ovom prilikom neću prešutjeti i jednu prilično neobičnu pojavu koja je, iako trenutno, izbila u Aljošinu umu u ovom sudbonosnom trenutku po nj. To nešto novo što je iskrslo i sinulo u njegovu umu, predstavljalo je mučan dojam što ga izazivaše neprekidno sjećanje na jučerašnji razgovor s bratom Ivanom. A osobito sad. O, ne mislite da se možda poljuljalo u njegovoj duši koje od temeljnih i, tako da kažem, prirodnih njegovih vjerovanja. On je ljubio svoga Boga i vjerovao u nj nepokolebljivo, iako je sad nenadano stao mrmljati na nj. Ali ipak, sjećajući se svog jučerašnjeg razgovora s bratom Ivanom, sad se odjedanput ponovo pokrenuo u njegovoj duši nekakav nejasan, ali mučan i gadan dojam

koji je sve više i više težio da izbije na površinu. A kad se već počelo smrkavati, Rakitin, koji je išao kroz jelovu šumu iz skita, primijeti iznenada Aljošu gdje leži pod drvetom, licem prema zemlji, nepomično i kao da spava. On mu priđe i zovnu ga.

— Ti si ovdje, Alekseju? Zar si i ti... — reče on začuđeno, ali ne dovrši nego odjedanput ušuti. Htio je reći: »Zar si i ti došao od toga?« Aljoša ga i ne pogleda, ali po nekim njegovim kretnjama Rakitin se dovine da ga on sluša i razumije.

— Šta ti je? — čudio se on i dalje.

Ali njegovo čuđenje poče već izmicati na njegovu licu pred smiješkom, koji poprimaše sve podrugljiviji izraz.

— Čuj, tražim te već više od dva sata. Odjedanput si nestao odande. A što ti ovdje radiš? Kakve su te gluposti spopale? Ta pogledaj bar u mene...

Aljoša diže glavu, sjede i nasloni se leđima na stablo. Nije plakao, ali njegovo je lice izražavalo patnju, i u pogledu se opažala razdraženost. Uostalom, nije gledao Rakitina, već nekud u stranu.

—Znaš li da si se sasvim promijeno u licu? Nema više ni traga one tvoje prijašnje čuvene smjernosti. Jesi li se razljutio na koga, šta li? Je li te tko uvrijedio?

— Ostavi me! — progovori odjedanput Aljoša, još jednako ne gledajući u nj, i odmahnu rukom.

— Oho, tako dakle! Počeo si da se izdireš kao i ostali smrtnici. I on hoće da je anđeo! E, Aljoša, ti si me začudio, znaš li to, iskreno ti velim. Već se odavno ovdje ničemu ne čudim. Uvijek sam te držao za obrazovana čovjeka...

Aljoša ga napokon pogleda, ali nekako rastreseno, baš kao da ga još jednako slabo razumije.

— Zar si ti zbilja zato takav što je tvoj starac zasmrdio? I zar si zbilja vjerovao da će on početi čuda činiti? — uzviknu Rakitin, prelazeći opet u iskreno čuđenje.

— Vjerovao sam, vjerujem, hoću da vjerujem, i vjerovat ću, pa, što još hoćeš! — viknu Aljoša razdraženo.

— Baš ništa, prijatelju. Phi, do đavola, u to ne vjeruje sad ni trinaestogodišnje đače. A, uostalom, do đavola. Ti si se dakle sad rasrdio na svog Boga, pobunio se: obiđoše, misliš, kod promaknuća, i o prazniku ne dadoše ordene! Eh, vi!

Aljoša se podugo i, nekako pritvorivši oči, zagleda u Rakitina i u očima mu nešto odjedanput planu... ali ne srdžba na Rakitina.

— Ne bunim se protiv svog Boga, samo »svijeta njegova ne primam« — i Aljoša se odjedanput osmjehnu nekako nacereno.

— Kako ne primaš svijeta? — razmisli Rakitin na trenutak o njegovu odgovoru. — Kakva je to zbrka?

Aljoša ne odgovori.

— Ali dosta o glupostima, a sad na važnije: jesi li danas šta jeo?

— Ne sjećam se... jeo sam, čini mi se.

— Ti bi se morao, sudeći po tvom licu, okrijepiti. Kad te čovjek pogleda, obuzima ga sažaljevanje. A noćas nisi ni spavao, čuo sam da je ondje kod vas bio sastanak. A onda sve to brbljanje i galama. Sigurno si tek komadićak nafore[1] pojeo. Imam u džepu kobasicu, kad sam pošao ovamo ponio sam je iz grada za svaki slučaj. Samo ti kobasice nećeš...

— Daj kobasice!

— Aha! Dakle tako! Znači, već prava buna, barikade! E, brate, i ne treba tako nešto prezirati. Svrnimo do mene... Sad bih i sam rakijice gucnuo, strašno sam umoran. A rakije se ne bi sigurno usudio... ili ćeš možda ipak gucnuti?

— Mogu i rakije.

— Gle sad! Čudnovato, brate! — pogleda Rakitin divlje. — Ali, bilo ovako ili onako, rakija ili kobasica, to su ljepote koje se ne smiju propustiti. Hajdemo!

Aljoša se šuteći diže sa zemlje i pođe za Rakitinom.

— Da to vidi brat Vanička, ala bi se čudio! Da, zbilja, bratac tvoj Ivan Fjodorovič otkotrljao se jutros u Moskvu.

— Znam — izusti Aljoša ravnodušno.

I odjedanput iskrsne u njegovu umu prilika njegova brata Dmitrija, ali samo iskrsnu, i premda ga je podsjetio na nešto, na nešto prešno što se nije smjelo ni za minutu odložiti, na nekakvu dužnost, strašnu obavezu, ni to podsjećanje nije na nj nimalo djelovalo, nije doprlo do njegova srca, nego je u istom trenutku izletjelo iz njegova sjećanja i nestalo. Ali se Aljoša sjetio toga tek mnogo kasnije.

[1] Ostaci od onih hljepčića kojima se u pravoslavnoj crkvi svršava pričest i koji se izrežu i na kraju bogosluženja dijele narodu.

— Tvoj bratac Vanječka rekao je jedanput za me da sam ja »nesposobna liberalna vreća«. A i ti se također nisi mogao jednom prilikom svladati, nego si mi kazao da sam »nepošten«... Pa neka sam! Sad ću vidjeti vašu darovitost i poštenje (završi Rakitin za se, šapćući). — Phi, slušaj! — otpoče on opet glasno. — Proći ćemo kraj manastira i otići stazicom ravno u grad. Hm! Zbilja, sjetio sam se da bih morao svrnuti Hohlakovoj. Pomisli: pisao sam joj o svemu što se dogodilo i zamisli, ona mi odmah odgovorila pisamcem, olovkom (ta dama strašno voli pisati), da »nije nikako očekivala od tako poštovanog starca, kao što je otac Zosima — takav postupak!« Baš je napisala: »postupak«! I ona se rasrdila. Ah, svi vi! Stoj! — viknu on opet iznenada, zasta odjedanput i, ščepavši Aljošu za rame, zaustavi i njega.

— Znaš li, Aljoša — i on pogleda ispitivački u njegove oči, nalazeći se sav pod dojmom neke nenadane nove misli koja ga je odjedanput ozarila, te, iako se smijao, ipak se očito bojao da glasno izreče tu novu nenadanu misao, jer još ni sad nije mogao da povjeruje u ovo neobično i za nj sasvim neočekivano raspoloženje u kome je sada vidio Aljošu. — Aljoša, znaš li kamo bi najbolje bilo da sad odem? — izusti on napokon bojažljivo i moleći.

— Svejedno... kamo hoćeš.

— Da odemo Grušenjki, a? Ideš li i ti? — reče najzad Rakitin, sav dršćući i u bojažljivu očekivanju.

— Pa hajdemo Grušenjki — odgovori Aljoša odmah i mirno.

I to je bilo toliko neočekivano za Rakitina, to jest taj brzi i miran pristanak, da je gotovo ustuknuo.

— Nuto, nuto! Gle! — viknu on u čudu i odjedanput čvrsto ščepa Aljošu ispod ruke, povuče ga brzo stazom, još se ozbiljno bojeći da će klonuti njegova odlučnost. Išli su šutke, jer se Rakitin čak bojao i progovoriti.

— A kako će joj drago biti, kako će joj drago biti... — promrmlja on i ponovo zašutje.

Ali on nije vukao Aljošu Grušenjki što će joj to milo biti, on je čovjek ozbiljan i nije nikad ništa poduzimao ako nije imao koristi. A on je sada imao dvojaki cilj, prvo osvetnički, to jest da vidi »sramotu pravednikovu« i vjerojatno »pad« Aljošin »iz svetaca među grešnike«, čime se on već od prije

zanosio, a drugo, imao je pred očima i izvjestan materijalan, svoj vrlo probitačan cilj, o kome ćemo govoriti kasnije.

»Dakle, došao je taj trenutak«, pomisli on razdragano i pakosno, »mi ćemo dakle ščepati za šiju taj trenutak, jer nam je vrlo dobro došao.«

III

GLAVICA LUKA

Grušenjka je stanovala u najživljem dijelu grada, u blizini Sabornog trga, u kući udovice trgovkinje Morozove, u koje je uzela pod najam omaleno drveno krilo u dvorištu. Kuća Morozove bila je velika, od kamena, jednokatna, stara i naoko vrlo neugodna; u njoj je osamljeno živjela sama domaćica, stara žena, sa svoje dvije nećakinje, također već postarije djevojke. Nije joj bilo od potrebe da izdaje pod najam svoje krilo u dvorištu, ali su svi znali da je primila Grušenjku u stan (još prije četiri godine) jedino zato da ugodi svom rođaku trgovcu Samsonovu, Grušenjkinu javnom pokrovitelju. Govorilo se da je ljubomorni starac, kada je smjestio kod Morozove svoju »favoritkinju«, imao u prvom redu na umu oštro staričino oko koje će paziti na vladanje nove stanarke. Ali se pokazalo uskoro da to oštro oko nije bilo potrebno, i svršilo se tako da se Morozova čak malokad i sretala s Grušenjkom, ne dosađujući joj kasnije nikakvim nadzorom. Istina, protekle su već četiri godine od onog vremena kada je starac dovezao u ovu kuću iz gubernijskog grada osamnaestogodišnju djevojku, plahu, stidljivu, sitnu, mršavu, zamišljenu i tužnu, a od toga je doba mnogo vode proteklo. O životu te djevojke znalo se u našem gradu tek malo i površno, a nije se znalo ni kasnije više, i čak ni onda kada su se već i te kako počeli zanimati za tu »ljepoticu nad ljepoticama«, u kakvu se za četiri godine prometnula Agrafena Aleksandrovna. Jedino su se širili glasovi da ju je još kao djevojčicu od sedamnaest godina zaveo nekakav oficir i zatim odmah napustio. Časnik je otputovao i poslije se negdje oženio, a Grušenjka je ostala da živi u sramoti i sirotinji.

Pričalo se, uostalom, da je Grušenjka, iako ju je njen starac zbilja izvukao iz sirotinje, bila iz čestite porodice i potjecala iz svećeničkog staleža, jer da joj je otac nekakav oblasni đakon ili nešto slično. I, eto, za četiri godine postade od osjetljive, poniženе i jadne sirotice, rumena, punačka ruska ljepotica, žena smiona i odlučna, ponosna i drska, koja se razumjela u novce, bila vješta u stjecanju, škrta i oprezna, i koja je na dozvoljen ili nedozvoljen način uspjela, kako se govorilo, da skuca svoj vlastiti kapitalčić. Tek su jedno svi znali: da je do Grušenjke bilo teško doprijeti i da osim starca, njena pokrovitelja, nije bilo više ni jednog čovjeka koji bi se mogao pohvaliti njenom naklonošću. To je bila nepobitna činjenica, jer se pojavilo dosta onih koji htjedoše steći njenu naklonost, osobito posljednje dvije godine. Ali svi su se pokušaji izjalovili, a neki nametljivci, koji su nastojali da joj se približe, morali su se povući doživjevši komičan i sramotan rasplet zbog odlučna i podrugljiva otpora odlučne mlade osobe. Još se znalo da se mlada osoba upustila, osobito posljednje godine, u ono što se naziva »kšeftom«, i da je u tom pogledu pokazala takve izvanredne sposobnosti da su je najzad mnogi prozvali pravom ćifutkinjom. Nije ona davala novac na kamate, ali je, na primjer, bilo poznato da je ona s Fjodorom Pavlovičem Karamazovom prekupljivala mjenice, i to budzašto, po grivenik za rubalj, a poslije je dobila na nekim od tih mjenica po rubalj na grivenik. Bolesni Samsonov, koji se posljednje godine nije mogao služiti svojim otečenim nogama, udovac, tiranin svojih odraslih sinova, i koji je stekao svojih stotinu tisuća, čovjek gadan i neumoljiv, pao je međutim pod snažan utjecaj svoje štićenice koju je isprva držao na uzdi, u stezi, na tankoj hrani, kako su onda govorili lajavci. Ali Grušenjka je uspjela da se oslobodi i da ga čak uvjeri u svoju privrženost. Taj starac (koji je već odavno umro) bio je vrlo vrijedan čovjek i odlučan, a što je glavno, bio je škrt i tvrd kao kamen, i mada je Grušenjkina ličnost na nj porazno djelovala tako da nije mogao živjeti bez nje (posljednje dvije godine, na primjer, bilo je zaista tako), ipak joj nije namijenio veću i znatniju glavnicu, i čak da mu je ona zaprijetila da će ga zauvijek ostaviti, ostao bi i onda neumoljiv. Ali zato joj je dao neku svoticu, i kad se za to saznalo, svi su se tome veoma čudili. »Ti nisi luda žena«, reče joj, dajući joj osam tisuća, »radi sama s njima, ali znaj da osim dosadašnjeg godišnjeg uzdr-

žavanja nećeš ništa više dobiti od mene sve do moje smrti, a ni u oporuci neću ti ništa ostaviti«. I održao je svoju riječ: umro je, i sve ostavio svojim sinovima koje je cijeloga života, kao i njihove žene i djecu, držao kao sluge, a Grušenjku nije ni spomenuo u svojoj oporuci. Sve se ovo tek kasnije saznalo. Svojim savjetima kako da »radi svojom glavnicom«, dosta je pomogao Grušenjki i upućivao je u »kšeftove«. Kada se Fjodor Pavlovič Karamazov, koji se najprije zbog jednog slučajnog »kšefta« spetljao s Grušenjkom, mimo svakog očekivanja smrtno zaljubio u nju i gotovo izgubio pamet, grohotom se smijao stari Samsonov, koji je u to vrijeme već mirisao na tamjan. Važno je da je Grušenjka bila prema svome starcu za sve vrijeme njihova poznanstva potpuno i čak u srcu iskrena, i to, čini se, jedino prema njemu na svijetu. Najzad, kad se iznenada pojavio sa svojom ljubavi i Dmitrij Fjodorovič, starac se prestao smijati. Naprotiv, on je jedanput ozbiljno i strogo savjetovao Grušenjki: »Ako ćeš birati između njih dvojice, između oca i sina, onda izaberi starca, ali, međutim, pod uvjetom da te stara hulja svakako uzme za ženu i da ti unaprijed zapiše neku svotu. A s kapetanom se ne slizuj, iz toga se neće ništa pametno izleći.« To su bile riječi što ih je Grušenjki uputio stari bludnik, koji je već onda predosjećao svoju blisku smrt, a poslije pet mjeseci nakon ovog savjeta zaista i umro. Još ću uzgred spomenuti da je, unatoč tome što su kod nas u gradu znali za ono ružno i nakazno suparništvo između Karamazovih, između oca i sina, kojemu je bila predmet Grušenjka, pravi smisao njenih odnosa prema obojici, prema starcu i prema sinu, malo tko onda razumijevao. Čak obje Grušenjkine služavke (nakon prohujale katastrofe o kojoj će biti naprijed govora) iskazale su poslije na sudu da je Agrafena Aleksandrovna primala Dmitrija Fjodorovića jedino iz straha, jer joj se prijetio »da će je ubiti«. Imala je dvije služavke, jednu veoma bolesnu i gotovo gluhu, i njenu unuku, mladu, okretnu djevojku od dvadeset godina, koja joj bijaše kao sobarica. Grušenjka je živjela vrlo oskudno, a namještaj joj je bio posve siromašan. U krilu je imala svega tri sobe, u kojima je bilo gazdaričino staro pokućstvo od mahagonija, u stilu dvadesetih godina. Već se bilo sasvim smračilo kad su ušli Rakitin i Aljoša, ali sobe nisu bile još rasvijetljene. Grušenjka je ležala u gostinjskoj sobi na svom velikom, nezgrapnom divanu s naslonom od mahagonija, tvrdom i presvučenom

kožom, koja se već davno bila izlizala i poderala. Pod glavom imala je dva bijela pernata jastuka iz svoga kreveta. Ležala je nauznak, ispružena i nepomična, zabačenih ruku pod glavu. Odjevena je bila, kao da nekog očekuje, u crnu svilenu haljinu, a na glavi je imala laku kapicu od čipaka koja joj je lijepo pristajala; preko ramena bijaše prebacila čipkasti rubac koji je bio prikopčan masivnim zlatnim brošem. Sigurno je nekog iščekivala, jer je ležala nekako žalosna i nestrpljiva, ponešto blijeda lica, vrelih usnica i očiju, lupkajući nestrpljivo vrškom desne noge o naslon divana. Tek što se pojaviše Rakitin i Aljoša, nasta neka mala uzbuna: u predsoblje se čulo kako je Grušenjka naglo skočila s divana i odjedanput prestrašeno viknula: »Tko je?« Ali goste dočeka djevojka i odmah se odazva gospođi:

— Nisu oni, drugi su.

— Šta bi ovo imalo da znači? — promrmlja Rakitin uvodeći Aljošu za ruku u gostinsku sobu.

Grušenjka je stajala kraj divana, kao da je još bila uplašena. Gust pramen ugasito plave kose bijaše joj ispao ispod rupca i pao na desno rame, ali ona to nije opazila, ni popravila, dok nije pogledala goste i prepoznala ih.

— Ah, to si ti, Rakitka? Gotovo si me uplašio. S kim si to? Tko je to s tobom? Gospode, eto, koga si doveo! — uskliknu ona kad je ugledala Aljošu.

— Reci neka donesu svijeće! — reče Rakitin tako neusiljeno kao da je najprisniji znanac i blizak čovjek, koji ima čak pravo da zapovijeda u kući.

— Svijeće... dakako... svijeće... Fenja, donesi mu svjećicu... Baš si izabrao vrijeme kad ćeš ga dovesti! — uskliknu ona opet, klimnuvši glavom Aljoši, i zatim se okrenu ogledalu i poče brzo da namješta objema rukama kosu.

Ona kao da je bila nezadovoljna.

— Zar nisam pogodio? — zapita Rakitin, gotovo se na trenutak uvrijedivši.

— Uplašio si me, Rakitka, eto što je — i Grušenjka se smiješeći okrenu Aljoši. — Ne boj se ti mene, dragi Aljoša, strašno sam ti se obradovala, ti si moj neočekivani gost. A ti si me, Rakitka, prepao: mislila sam, Mitja je provalio u kuću. Vidiš, ja sam ga maloprije prevarila i izmamila od njega poštenu riječ da mi vjeruje, a ja sam mu slagala. Rekla sam mu da idem Kuzmi Kuzmiču, mome starcu, da ću ondje

ostati cijelu večer i s njime do noći brojiti novce. Odlazim mu svake nedjelje na cijelu večer da mu sredim račune. Zaključamo se: on kucka na računaljci, a ja sjedim i u knjige unosim — jedino u mene ima povjerenja. Mitja je povjerovao da sam ondje, a ja se, eto, kod kuće zaključala — sjedim i čekam jednu vijest. Kako vas je smjela Fenja pustiti! Fenja, Fenja! Trči na vrata, otvori ih i razgledaj da nije gdjegod kapetan. Možda se sakrio i vreba, bojim se smrti.

— Nikoga nema, Agrafena Aleksandrovna, baš sam maloprije sve okolo razgledala. Svaki čas trčim do pukotine i zurim, jer ja i sama dršćem od straha.

— Fenja, jesu li kapci na prozorima zatvoreni? I zastore treba spustiti — tako! — i ona sama spusti teške zastore. — Jer će odmah naletjeti na svjetlo. — Ja se, Aljoša, danas bojim tvog brata Mitje.

Grušenjka je govorila glasno i, premda uznemirena, ipak je bila gotovo kao u nekom zanosu.

— Zašto se danas toliko bojiš Mitenjke? — zapita Rakitin. — Ti ga se inače, čini se, ne bojiš, jer on igra kako ti sviraš.

— Rekoh ti, čekam vijest, jedan tako zlatni glasić, i sad mi nije nikako potreban. A i osjećam da mi nije povjerovao da idem Kuzmi Kuzmiču, i vreba me. A ako je ondje zasjeo, neće ovamo doći, što je i bolje! A Kuzmi Kuzmiču sam zbilja trknula, Mitja me onamo otpratio — i ja sam mu rekla da ću ondje ostati do ponoći, a o ponoći neka svakako dođe da me doprati kući. On je otišao, ja sam desetak minuta posjedila kod starca, pa opet ovamo, uh, što sam se bojala — trčala sam da ga ne sretnem.

— A zašto si se tako nakinđurila? Gle, kakvu imaš zanimljivu kapicu.

— Kako si ti, Rakitine, radoznao! Rekoh ti da čekam jednu vijest. Stigne li vijest, skočit ću — poletjet ću i više me nećete ovdje vidjeti.

— A kamo ćeš poletjeti?

— Ako budeš mnogo znao — brzo ćeš ostarjeti.

— Gle, gle. Sva sja od radosti. Još te nikad nisam takvu vidio. Opremila se kao da ćeš na ples — ogledavaše je Rakitin.

— Ti se baš mnogo razumiješ u plesove.

— A ti se razumiješ?

— Vidjela sam ples. Prije tri godine ženio je Kuzma Kuzmič sina, i ja sam gledala s kora. A što bih se ja, Rakitka, s tobom razgovarala kad ovdje stoji ovakav knez. Gledaj, to je gost! Aljoša, dragi, ja gledam u te i ne vjerujem: Gospode, kako si ti to kod mene iskrsao! Istinu da ti kažem, nisam očekivala, nisam ni slutila, a i prije nisam nikad vjerovala da ćeš ikada doći! Iako si došao u nezgodan čas, ipak ti se strašno radujem! Sjedi na divan, evo, ovdje, eto tako, mjeseče ti moj mladi. Zbilja, ja još nikako ne mogu da shvatim... Eh, ti, Rakita, da si ga doveo jučer ili prekjučer! Pa, meni je milo i ovako. Možda je bolje sada, uoči ovakva trenutka, nego prekjučer...

Ona obijesno sjede do Aljoše na divan, upravo do njega, i gledaše ga neobično ushićena. I zaista, ona je bila radosna, nije slagala kad je to rekla. Oči su joj plamtjele, usne se smijale, ali su se smijale dobroćudno, veselo. Aljoša se nije ni nadao da njeno lice može imati tako dobar izraz. On se do jučer malokad s njom sretao i imao o njoj strašno mišljenje, a jučer je bio toliko potresen njenim pakosnim i lukavim ispadom protiv Katerine Ivanovne, te je bio vrlo iznenađen što je sad odjedanput u njoj ugledao neko sasvim drugo i nepoznato biće. I, ma koliko ga je satirao njegov osobni jad, ipak mu se oči zaustaviše pažljivo na njoj. Sve njene manire kao da su se od jučer također izmijenile nabolje: nestalo je gotovo sasvim one jučerašnje slatkoće u govoru, onih prenježnih i namještenih kretnja... sve je bilo jednostavno, prostodušno, kretnje su bile brze, otvorene, povjerljive, ali je ona bila uzrujana.

— Gospode, zbilja, što se sve danas ne događa — zaćereta ona opet. — I zašto sam ti se toliko obradovala, Aljoša, ni sama ne znam. Da me zapitaš, ne bih znala.

— Eh, šta, ti da ne znaš zašto si se obradovala? — osmjehnu se Rakitin. — A zašto si me prije salijetala: dovedi ga, dovedi... Morala si imati neku namjeru.

— Prije sam imala drugu namjeru, a sad je to prošlo, nije za to vrijeme. A sad ću vas počastiti. Sad sam se probudila, Rakitine. Ta sjedi i ti, Rakitka, što stojiš? A ti si već sjeo? Ne boj se, Rakitka neće na sebe zaboraviti. Gle, Aljoša, sad sjedi ovdje prijeko i uvrijeđen je što nisam prvo njemu ponudila da sjedne. Oh, uvredljiv je moj Rakitka, uvredljiv! —

nasmija se Grušenjka. — Ne ljuti se, Rakitka, sad sam dobra. A što si ti tako tužan, Aljoša, da me se ne bojiš? — zapita ona i veselo se podsmjehujući, pogleda mu u oči.

— Ojađen je. Ne dadoše čina — reče Rakitin u basu.

— Kakav čin?

— Njegov se starac usmrdio.

— Kako usmrdio! Što melješ gluposti, sigurno hoćeš da kažeš nešto ružno? Šuti, budalo. Hoćeš li dopustiti, Aljoša, da ti sjednem na koljena, evo ovako! — I ona odjedanput u tren oka poskoči i, smijući se, sjede na njegova koljena, te mu nježno obuhvati desnom rukom vrat, kao mačka koja se umiljava. — Razveselit ću ja tebe, derane moj pobožni! Pa, zbilja, hoćeš li dopustiti da sjedim na tvojim koljenima, nećeš se ljutiti? Ako zapovjediš — ustat ću.

Aljoša šutaše. On je sjedio, bojao se da se makne i čuo njene riječi »ako zapovjediš — ustat ću«, ali nije odgovorio, kao da je zamro. Ali on nije nikako osjećao ono što je, na primjer, očekivao ili zamišljao Rakitin koji ga je požudno motrio sa svog mjesta. Njegova velika duševna bol progutala je sva osjećanja koja su mogla ponići u njegovu srcu, i da je sam mogao da dade sebi u tom trenutku potpun odgovor, on bi i sam spoznao da se sad nalazi u najčvršćem oklopu koji ga brani od svih zavođenja i iskušenja. Ali zato se ipak unatoč smetenosti i neuračunljivosti njegove duše, i unatoč jada koji ga je mučio, i nehotice čudio jednom novom i neobičnom osjećanju koje se rodilo u njegovu srcu: ta žena, ta »strašna« žena, ne samo da nije sad izazivala u njemu nekadašnji strah, strah koji se prije rađao u njemu pri svakoj pomisli o ženi čim bi samo iskrsnula u njegovoj duši, već je, naprotiv, ta žena koje se on bojao više nego svih ostalih, i koja je sjedila na njegovim koljenima i grlila ga, izazivala u njemu sasvim drugi neočekivan i neobičan osjećaj, osjećaj nekakva neobičnog, velikog i nevinog zanimanja za nju, i to sad već bez svake bojazni, bez i najmanjeg negdašnjeg straha — a to je bilo glavno, i tome se nehotice začudi.

— Dosta ste brbljali gluposti — povika Rakitin — bit će bolje da dadeš šampanjca, i sama znaš da mi duguješ.

— I zbilja mu dugujem. Ja sam mu, Aljoša, povrh drugoga, obećala šampanjca ako te dovede. Ovamo šampanjac, i ja ću s vama piti. Fenja, Fenja, donesi nam šampanjca, onu bocu što je Mitja ostavio, trči, brže. Iako sam škrta, ali bocu

ću dati, ali ne tebi, Rakitka, ti si gljiva, već njemu, on je knez. Iako mi to sad duša ne traži, ipak ću i ja popiti s vama, hoću da orgijam.

— A kakav je to u tebi osobit trenutak i kakva je to »vijest« ako smijem pitati? Ili je možda tajna? — opet radoznalo ubaci Rakitin, naprežući se koliko je god mogao da pokaže kako ne obraća ni najmanje pažnje na zvrčke koje su neprestano letjele na nj.

— Ah nije tajna, a ti to sam znaš — progovori odjedanput Grušenjka zabrinuto, te okrene glavu prema Rakitinu i odmače se malo od Aljoše, iako je još i dalje sjedila na njegovim koljenima i grlila ga. — Oficir dolazi, Rakitine, moj oficir dolazi!

— Čuo sam da dolazi, ali zar je već tako blizu?

— Sada je u Mokrom, odanle će poslati ovamo glasnika, tako je sam pisao, maloprije sam dobila pismo. I ja sad sjedim i čekam glasnika.

— Gle! A zašto u Mokrom?

— Morala bih dugo pričati, a za te je i to dosta.

— A što će sad Mitenjka... ajaoj! Zna li on to ili ne zna?

— Što bi znao! Ništa ne zna! Kad bi znao, ubio bi me. Ali ja se toga nimalo ne bojim, ne bojim se sad njegova noža. Šuti, Rakitka, ne spominji mi Dmitrija Fjodorovića: on mi je cijelo srce zdrobio. Neću o svemu tome sada ni da mislim. Eto, o Aljoški mogu da mislim, ja Aljošu gledam... Ta osmjehni se na me, golube, razveseli se, smij se mojim glupostima i mojoj radosti... Eto, osmjehnuo se, osmjehnuo se! Gle, kako nježno gleda. Ja sam, znaš, Aljoša, neprestano mislila da se ti na mene ljutiš zbog onog što je bilo prekjučer, zbog gospođice. Pseto sam bila, i ništa drugo... Ali ipak je dobro bilo što se tako desilo. I ružno je bilo, i dobro je bilo — osmjehnu se Grušenjka zamišljeno, i nekakva surova crta iskrsnu odjedanput u njenu osmijehu. — Mitja je kazivao da sam vikala »treba nju korbačem!« Uvrijedila sam je onda ljuto. Pozvala me, htjela je da me pobijedi, da me čokoladom svojom prevari... Ipak, dobro je bilo što se tako desilo — osmjehnu se ona ponovo. — Ali, gle, ja se neprestano bojim da si se ti zbog toga rasrdio.

— Tko bi to mislio — upade i opet Rakitin, čudeći se ozbiljno — ta ona se tebe, Aljoša, zaista boji, takva pilenceta.

— On je za tebe, Rakitka, pilence, vidiš li... jer ti nemaš savjesti, vidiš li! Volim ga iz dna duše, vidiš li! Vjeruješ li, Aljoša, da te ljubim iz dna duše?

— Ah, ti bestidnice! To ona tebi, Aljoša, ljubav izjavljuje!

— Pa šta, volim ga.

— A oficir? A zlatna vijest iz Mokrog?

— On je jedno, a ovo je drugo.

— Gle, kako žene računaju!

— Ne ljuti me, Rakitka — vatreno prihvati Grušenjka — ono je jedno a ovo je drugo. Aljošu volim drugačije. Istina je, Aljoša, bio si mi potreban za jedan lukav naum. Ta ja sam podla, ja sam bijesna, ali ponekad opet gledam, Aljoša, u te kao na svoju savjest. Neprestano mislim: »Kako on, ovakav, mora sad mene gadnu da prezire.« I prekjučer sam tako mislila kad sam od gospođice ovamo trčala. Davno sam ja tebe, Aljoša, uočila, i Mitja to zna, ja sam mu govorila. I Mitja to shvaća. Vjeruješ li, Aljoša, ponekad, kad te gledam, ja se stidim, sama se sebe stidim. A kako sam počela o tebi misliti i otkada, ne znam i ne sjećam se.

Uđe Fenja i postavi na stol poslužavnik, na njemu otčepljenu bocu i tri čaše.

— Evo šampanjca! — viknu Rakitin. — Ti si, Agrafena Aleksandrovna, uzrujana i izbezumljena. Kad ispiješ čašu, počet ćeš plesati. Ah, ni to nisu znali da urade — nadoveza on razgledavajući šampanjac. — Stara je u kuhinji nalila i poslala nam toplu bocu i bez čepa. Pa sad kako bilo.

On priđe stolu, uze čašu, ispi je nadušak i odmah nali sebi drugu.

— Šampanjac se ne pije svaki dan — reče on oblizujući se — deder, Aljoša, uzmi čašu i pokaži se. Za što da pijemo? Za rajska vrata? Uzmi, Gruša, čašu i pij i ti za rajska vrata.

— Za kakva to rajska vrata?

Ona uze čašu, Aljoša uze svoju, otpi gutljaj i vrati čašu.

— Ne, više ne smijem — osmjehnu se on.

— A ovamo se hvali! — viknu Rakitin.

— Pa, kad je tako, neću ni ja — prihvati Grušenjka — a i neće mi se. Pij, Rakitine, ispij sam bocu. Kad Aljoša ispije, ispit ću i ja.

— Kakve su to teleće nježnosti! — pecnu Rakitin. — Ali na koljenima mu može sjediti! Njega mori, recimo, jad,

a šta je tebi? On se pobunio protiv svog Boga, htio je da jede kobasicu . . .

— Kako to?

— Danas je umro njegov otac, sveti starac Zosima.

— Dakle je umro starac Zosima! — uskliknu Grušenjka. — Gospode, a ja to nisam znala! — Ona se pobožno prekriži. — Gospode, a šta ja radim, ja sad sjedim na njegovim koljenima! — i ona se odjedanput trže kao prestravljena, u tren oka skoči s njegovih koljena i sjedne na divan.

Aljoša je pogleda dugim začuđenim pogledom, i lice njegovo kao da zasja.

— Rakitine — reče on odjedanput glasno i odlučno — ne draži me da sam se pobunio protiv svog Boga. Neću da se ljutim na te, i zato budi i ti bolji. Ja sam izgubio takvo blago kakvo ti nisi nikad imao, i ti me ne možeš sada osuđivati. Bolje pogledaj ovamo na nju: jesi li vidio kako mi se ona smilovala? Ja sam došao ovamo, nadajući se da ću naći zlu dušu — nešto me gotovo vuklo ovamo, ja sam bio podao i zao, a našao sam iskrenu sestru, našao blago, dušu koja ljubi . . . Ona me je sada poštedjela. Agrafeno Aleksandrovna, o tebi govorim. Ti si moju dušu u život ponovo povratila.

Aljoši zadrhtaše usne i zasta disanje. I on ušutje.

— Baš kao da te je ona spasila! — nasmije se Rakitin pakosno. — Ona je htjela da te proguta, znaš li to?

— Prestani, Rakitka! — skoči odjedanput Grušenjka. — Šutite obojica. Sad ću reći sve: ti, Aljoša, šuti, od takvih tvojih riječi obuzima me stid, jer sam zla, a ne dobra. A ti, Rakitka, šuti zato što lažeš. U mene se zarodila podla misao da ga progutam, a sada ti lažeš, a sad nije više tako . . . i da te više ne čujem.

Grušenjka sve ovo izgovori vrlo uzrujano.

— Oboje su pomahnitali! — prosikta Rakitin gledajući ih u čudu. — Kao lude, baš kao da sam dospio u ludnicu. Uzajamno se raznježili, i još malo pa će zaplakati.

— Zaplakat ću, i zaplakat ću! — reče Grušenjka. — On me je nazvao svojom sestrom, i to mu neću nikad zaboraviti. Nego, znaš što, Rakitka, ako sam i zla, ipak sam luk dala.

— Kakav luk? Phi, do đavola, zbilja su poludjeli!

Rakitin se čudio što su oni ushićeni, te se osjećao uvrijeđenim i ljutio, iako je mogao osjetiti da se u njima oboma u isti mah steklo sve što je moglo potresti njihove duše, tako

kako se tek malokad dešava u životu. Ali Rakitin, koji je umio s mnogo osjećaja shvaćati sve što se ticalo njega sama, bijaše vrlo grub u shvaćanju osjećaja i osjećanja svojih bližnjih — koje zbog svoga mladićkog neiskustva, a koje zbog prevelike sebičnosti.

— Vidiš li, Aljošečka — odjedanput se Grušenjka nervozno nasmija obraćajući mu se — ja sam se pred Rakitinom pohvalila da sam dala luk, ali pred tobom se neću hvaliti, tebi ću reći u posve drugoj namjeri. To je samo basna, ali dobra basna i ja sam je čula još kao dijete od moje Matrjone, koja sad služi kod mene kao kuharica. Čuj, ona ovako glasi: »Živjela jedna žena, zla, prezla, i umrla. Za sobom nije ostavila ni jedno dobročinstvo. Zgrabiše je đavoli i baciše u vatreno jezero. A njen anđeo čuvar stao i razmišlja: neće li se možda sjetiti nekog njezinog dobročinstva, pa da Bogu kaže. Sjetio se i rekao: ona je u vrtu iščupala luk i dala ga prosjaku. A Bog mu odgovori: uzmi, reče, onaj isti luk, pa joj ga pruži u jezero neka se prihvati za nj, a ti onda vuci, i ako je izvučeš iz jezera, neka ide u raj, a ako se luk prekine, neka žena ostane gdje je i sad. Potrčao anđeo ženi i pruži joj luk: na, kaže, ženo, prihvati se da te vučem. I on počeo oprezno vući, i već ju je bio gotovo cijelu izvukao, ali uto spaziše ostali grešnici u jezeru da je vuku napolje, i svi se stali hvatati za nju da bi i njih s njom izvukao. Ali je žena bila zla, prezla, te se počela nogama ritati: ‚Mene vuku, a ne vas, moj je luk, a ne vaš.' Ali tek što je to izrekla, a luk se prekine. I pade žena u jezero, i ondje gori sve do danas. A anđeo njen zaplaka i otiđe.« Eto, to je ta basna, Aljoša, od riječi do riječi sam je zapamtila, jer ja sam upravo ona zla žena. Pred Rakitkom sam se pohvalila da sam udijelila luk, a tebi ću drugačije reći: u cijelom svom životu dala sam tek svega jedan luk, i to je sve moje dobročinstvo. I ne hvali me poslije toga, Aljoša, ne drži me za dobru, ja sam zla, zla, prezla, a ako me budeš hvalio, zastidjet ćeš me. Ah, ta pokajat ću se potpuno. Čuj, Aljoša, ja sam toliko željela da te domamim, i toliko sam dodijavala Rakitki da sam mu obećala dvadeset i pet rubalja ako te dovede. Stoj, Rakitka, čekaj! — Ona žurnim koracima priđe stolu, otvori ladicu, izvadi novčanik, a iz njega banknotu od dvadeset i pet rubalja.

— Kakva glupost! Kakva glupost! — vikaše zbunjeni Rakitin.

— Uzmi, Rakitka, ja sam ti dužna, sigurno nećeš odbiti jer si me molio. — I ona mu dobaci banknotu.

— Zašto da odbijem — reče Rakitin u basu, očevidno smeten, ali junački krijući stid. — To će nam dobro doći, budale i žive da pametni ljudi imaju koga iskorištavati.

— A sad šuti, Rakitka, jer sve što ću sada govoriti nije namijenjeno tvojim ušima. Sjedi ovamo u kut i šuti, ti nas ne voliš, pa šuti.

— A zašto da vas volim? — zapita Rakitin zajedljivo, ne skrivajući više svoje pakosti. Banknotu od dvadeset i pet rubalja turi u džep i doista se zastidje pred Aljošom. Računao je da će plaću primiti kasnije, tako da ovaj neće za to saznati, a sad se od stida razljutio. Do ovog trenutka mislio je da je puno bolje da ne protuslovi Grušenjki mnogo, unatoč svim njenim zvrčkama, jer je bilo očito da ona ima nad njim neku vlast. Ali sad se rasrdi:

— Tko voli, mora imati za to razlog, a što ste mi vas dvoje učinili?

— A ti voli bez razloga, eto, kao što Aljoša voli.

— A po čemu on tebe voli i što ti je on učinio da se toliko uznosiš?

Grušenjka stajaše na sredini sobe, govorila je vatreno i u njenu su glasu zazvučale histerične note.

— Šuti, Rakitka, ti nas nikako ne razumiješ! I da se nisi usudio da mi odsada govoriš *ti*, ne dopuštam ti, i odakle ti uopće ta smjelost, eto! Sjedni u kut i šuti kao moj sluga! A sad ću, Aljoša, jedino tebi reći čistu istinu da vidiš kakvo sam stvorenje! Ne govorim Rakitki, već tebi. Htjela sam te upropastiti, Aljoša, to je prava istina, i to sam bila čvrsto odlučila, i to tako čvrsto da sam Rakitku novcem podmitila da te dovede. I zašto sam to željela? Ti, Aljoša, ništa nisi znao, nisi znao, okreneš od mene glavu, prođeš — oboriš oči, a ja sam te dosad stoput pogledala i počela se raspitivati za te. Tvoje mi se lice zasjeklo u srce: »On me prezire«, mislim, »i čak neće ni da me pogleda«. I mene napokon obuze takav osjećaj da se sama sebi čudim. »Što se ja bojim tog dječačića? Cijela ću ga progutati, i onda ću se smijati.« I mene obuze bijes. Vjeruješ li: nitko ovdje ne smije reći ni pomisliti da bi Agrafeni Aleksandrovnoj došao po ovako zlu poslu; imam jedino tog starca, s njim sam vezana i njemu prodana, đavo nas je vjenčao, ali drugog — nikog. Ali gledajući tebe, ja

sam odlučila: njega ću progutati. Progutat ću ga, i smijati se. Vidiš li, kakvo sam zlo pseto, a ti si me nazvao sestrom! A sad je došao onaj moj zavodnik, i sjedim i čekam poruku. A znaš li šta je meni bio onaj zavodnik? Prije pet godina dovezao me ovamo Kuzma — a ja, također sjedim, klonim se ljudi, da me ne vide i ne čuju, jadna, glupa, sjedim i naričem, po cijele noći ne spavam — i mislim: »A gdje je sad on, moj zavodnik? Sigurno me s nekom drugom ismijava, i samo da mi ga je«, mislim, »vidjeti, a ako se ikad nađemo, vratit ću mu već, vratiti!« Tako ponekad viknem u mraku. A kad se odjedanput sjetim da mu neću ništa učiniti, i da me on sad ismijava, i da me je možda posvema zaboravio, i da me se ne sjeća, onda se bacim s kreveta na pod, lijem nemoćne suze, i dršćem — dršćem do zore. Ujutro se dignem ljuća od psa, htjela bih da progutam svijet. A poslije, šta misliš da sam radila: počela sam zgrtati novac, postala sam nemilosrdna, ugojila se — misliš da sam se opametila, je li? Možda nisam; nitko to ne vidi, niti tko zna na cijelom svijetu, a kad se spusti noćni mrak, činim sve što sam i nekad prije pet godina radila kao djevojčica, ležim ponekad, škripim zubima i svu noć plačem i mislim: »Ta ja ću njemu!« Jesi li ti sve ovo čuo? Ali sad me već razumiješ; prije mjesec dana stiže iznenada ono pismo: on dolazi, obudovio je i želi da se sa mnom vidi. Zastalo mi disanje, Gospode, i ja odjedanput pomislila: »Doći će i zazviždati mi, zovnut će me, a ja ću dopuzati do njega kao izbijeno štene koje je nešto skrivilo!« Mislim tako i sama sebi ne vjerujem: Jesam li podla ili nisam, hoću li mu otrčati ili neću?« I taj cijeli mjesec ovlada mome takav bijes prema sebi samoj, još gori nego ono prije pet godina. Vidiš li sada, Aljoša, kako sam bijesna, kako sam goropadna, cijelu sam ti istinu kazala! S Mitjom sam se zabavljala samo da onom ne otrčim. Šuti, Rakitka, nije tvoje da mi sudiš, nisam tebi govorila. Ja sam sad do vašeg dolaska ovdje ležala, čekala, razmišljala, krojila svoju sudbinu, i nikad nećete saznati što se dešavalo u mome srcu. Da, Aljoša, reci svojoj gospođi da se ne ljuti zbog onog prekjučerašnjeg! I nitko na cijelom svijetu ne zna kako mi je sad, i ne može znati... Zato ću, možda, ponijeti danas onamo nož, ali još nisam odlučila...

Kad Grušenjka izusti tu »žalosnu« riječ, nije mogla dulje da izdrži već, i ne dovršivši, prekri lice rukama te se baci na divan u jastuke i zakuka kao malo dijete. Aljoša se diže s mjesta i priđe Rakitinu.

— Miša — reče on — ne ljuti se. Ona te je uvrijedila, ali ne srdi se. Jesi li čuo maloprije? Ne može se od čovječje duše toliko tražiti, treba biti milosrdniji.

Aljoša izgovori ovo u neodoljivoj pobudi srca. On je morao da se izgovori, te se obratio Rakitinu. Da nije bilo Rakitina, govorio bi sam sa sobom. Ali Rakitin ga pogleda podrugljivo, i Aljoša naglo zašuti.

— Tebe su, Aljošenjka, čovječe božji, nabili maloprije tvojim starcem i ti si svog starca ispalio u mene — reče Rakitin osmjehujući se osmijehom punim mržnje.

— Ne rugaj se, Rakitine, ne smij se, ne govori o pokojniku: on je viši od svih koji su živjeli na zemlji! — plačljivo viknu Aljoša. — Nisam to govorio kao sudac, već kao posljednji optuženik. Šta sam ja prema njoj? Ja sam pošao ovamo da propadnem i rekao sebi: »Pa neka, neka!«, toliko sam bio malodušan; a ona je, poslije petogodišnjih patnja, čim je prvi došao i rekao iskrenu riječ — sve oprostila, sve zaboravila, i plače! Vratio joj se zavodnik, zove je, a ona mu sve oprašta, i žuri mu se radosna, i neće ponijeti noža, neće! Ne, ja nisam takav. Ja ne znam kakav si ti, Miša, ali ja nisam. Danas sam, maloprije, to naučio. Ona je u ljubavi viša od nas. Jesi li ikad čuo ovo što nam je sada ispričala? Ne, nisi čuo, jer da si čuo, odavno bi sve razumio... i ona druga što je uvrijeđena prekjučer, i ona neka joj oprosti! Oprostit će kad sazna... a saznat će... Ova se duša nije još primirila, treba je štedjeti... u toj se duši, možda, nalazi blago...

Aljoša zašutje, jer mu je ponestalo zraka. Rakitin gledaše začuđeno unatoč svojoj pakosti. Nikad od Aljoše ne bi očekivao takvu tiradu.

— Gle, izlegao se fiškal! Ti si se u nju zaljubio, nije li tako? Agrafeno Aleksandrovna, isposnik se naš zbilja u te zaljubio, pobijedila si! — viknu on smijući se bezobrazno.

Grušenjka podiže glavu s jastuka i pogleda Aljošu, nježno mu se osmjehujućim osmijehom koji joj je zasjao na licu, podnadulom od maloprije prolivenih suza.

— Mani ga, Aljoša, kerubine moj, vidiš kakav je, našao je kome će govoriti. Ja sam te, Mihaile Osipoviču, — obrati se ona Rakitinu — htjela da zamolim za oproštenje što sam te izgrdila, ali sad opet neću. Aljoša, hodi meni, sjedi ovamo — pozva ga ona veselo se osmjehujući — tako, evo, ovamo sjedi i reci mi (ona ga prihvati za ruku i zagleda mu

se u lice) — i reci mi: volim li ja onog ili ne volim. Volim li svoga zavodnika ili ne volim? Prije vašeg dolaska ležala sam ovdje u mraku i neprestano ispitivala srce: volim li onog ili ne volim? Pomozi mi da odlučim, Aljoša, vrijeme se primiče, kako ti odlučiš, onako će biti. Da mu oprostim?

— Ta već si mu oprostila — reče Aljoša smješkajući se.

— I zbilja sam mu oprostila — izusti Grušenjka zamišljeno. — Kakvo je podlo srce moje! Za podlo srce moje! — i ona naglo zgrabi sa stola čašu, ispi je nadušak, diže uvis i iz sve snage lupi o pod. Čaša se razbi i zazveča. Nekakva tvrda crta zatitra u njenu osmijehu.

— A možda mu još nisam oprostila — progovori ona nekako strašno i obori oči zemlji kao da govori sama sa sobom.

— Možda se srce tek sprema da oprosti. Još ću se morati boriti sa srcem, vidiš li, Aljoša, ja sam zavoljela svoje petogodišnje suze. Možda sam zavoljela samo nanesenu mi uvredu, a ne njega!

— Zaista ne bih želio biti u njegovoj koži! — procijedi Rakitin kroz zube.

— I nećeš, Rakitka, nikad bit u njegovoj koži, nećeš biti. Ti ćeš mi cipele šiti, Rakitka, za takav ću te posao upotrijebiti, a ovakvu, kakva sam ja, nećeš nikada vidjeti... Ali ni on, možda, neće vidjeti.

— Ni on? A zašto si se nagizdala — pecnu je Rakitin pakosno.

— Ne prekoravaj me zbog nakita, Rakitka, ti još ne poznaješ cijelo moje srce! Ako mi se prohtije, raskidat ću nakit, sad ću ga raskidati, ovog trenutka — viknu ona zvonko. — Ne znaš ti, Rakitka, zašto je ovaj nakit! Možda ću mu otići i reći: »Jesi li me već vidio ovakvu, ili još nisi«. Ta on me je ostavio kao sedamnaestogodišnju, sićušnu, sušičavu plačljivku. Sjest ću do njega, zanijeti ga i raspaliti: »Vidiš li kakva sam sad«, reći ću, »pa se tim zadovolji, milostivi gospodine, niz brkove je teklo, ali u usta nije dospjelo!« — Eto, zašto sam se možda ovako nakitila, Rakitka — završi Grušenjka pakosno se smiješeći. — Bijesna sam ja, Aljoša, pakosna. Pokidat ću svoj nakit, unakazit ću sebe, svoju ljepotu, opalit ću lice i nožem ga isparati i poći milostinju prositi. Ako mi se prohtije, ne idem sada nikamo i nikome a ako mi se prohtije, vratit ću sutra Kuzmi sve što mi je poklonio i sav njegov novac, te poći da cijelog života radim kao

nadničarka! Misliš da to neću učiniti, Rakitka, da se neću usuditi da to učinim? Učinit ću, učinit ću, odmah mogu učiniti, samo me ne razdražujte... a njega ću protjerati, njemu ću šipak pokazati, on me neće vidjeti!

Posljednje je riječi izbacila posve histerično, ali i opet nije izdržala, nego je prekrila lice rukama, bacila se na jastuke i opet se sva zatresla od plača. Rakitin se diže s mjesta:

— Vrijeme je — reče on — kasno je, neće nas pustiti u manastir.

Grušenjka skoči kao oparena.

— Aljoša, zar zbilja i ti hoćeš da odeš! — uskliknu ona preneraženo i tužno. — Šta ti sad od mene činiš? Ti si me probudio, iskidao na komadiće, i sad opet ta noć, i da opet ostanem sama!

— Valjda neće konačiti kod tebe? Ako hoće — u redu! Sam ću otići! — zagrižljivo se našali Rakitin.

— Šuti, pakosna dušo — doviknu mu Grušenjka razjareno — nikad nisam čula od tebe ovakve riječi kakve mi je on rekao.

— A šta ti je on to rekao? — promrmlja Rakitin razdraženo.

— Ne znam ja, ne znam šta mi je rekao, srcu je mome govorio, on je srce moje prevrnuo... On me je prvi poželio, jedini, to ti je! Zašto nisi ti, kerubine, prije došao — i ona odjedanput pade pred njim na koljena kao u nekom nastupu. — Cijeli sam život iščekivala takva kao što si ti, znala sam da će i mene netko zavoljeti, mene gadnu, ali ne jedino zato da me osramoti!

— A šta sam ti to učinio — odgovori Aljoša smješkajući se ganuto, prignu se njoj i uze je nježno za ruku — luk sam ti dao, samo jedan mali luk, i ništa više!

I kad je to izgovorio, sam zaplače. Toga se trena odjedanput razlegne u hodniku lupa, netko uđe u predsoblje. Grušenjka skoči posve ustrašena. U sobu utrča bučno i vičući Fenja.

— Gospo draga, gospo, glasnik stiže! — klicaše ona veselo i sva zadihana. — Došao iz Mokrog po vas tarantas. Timofej, kočijaš na trojci, sad baš mijenjaju konje... Pismo, pismo, gospo, evo pismo!

Ona je držala u ruci pismo i neprestano, dok je vikala, mahala njime po zraku. Grušenjka joj istrže pismo i prinese

ga svijeći. Bila je tek ceduljica s nekoliko redaka, i ona je u tren oka pročita.

— Zove me! — viknu ona posve blijeda, a lice joj se razvuče od bolna osmijeha. — Zviznuo! Puzi, kuče!

Ali ona je tek jedan trenutak prestajala neodlučno, a onda joj odjedanput pojuri krv u glavu i obli obraze plamenom.

— Idem! — uskliknu ona naglo. — Mojih pet godina! Zbogom! Zbogom, Aljoša, pala je odluka o mojoj sudbini... Odlazite, odlazite sad od mene svi da vas više ne vidim! Poletjela je Grušenjka u novi život. I ti, Rakitka, ne spominji me po zlu. Možda idem u smrt! Ah! Kao da sam pijana!

I ona ih naglo ostavi i otrča u svoju spavaonicu.

— Nije joj sad do nas! — promrmlja Rakitin. — Hajdemo, jer, možda, može opet započeti ta ženska vika, već su mi dosadili plačni povici.

Aljoša se dade bez opiranja izvesti. Na dvorištu je stajao tarantas, isprezali su konje, hodali s fenjerom, vrtjeli se. Kroz otvorenu kapiju uvodili su odmorne konje. Ali tek što su Aljoša i Rakitin sišli niz ulazne stepenice, kad se otvori prozor na Grušenjkinoj spavaonici i ona viknu zvonkim glasom za Aljošom:

— Aljoša, pokloni se svome braci Mitenjki i reci mu da me, zlotvorku svoju, ne spominje po zlu. A i ovo mu isporuči kako ti kazujem: »Nitkovu dopala Grušenjka, a ne tebi, plemenitom!« Nadodaj i to da ga je Grušenjka voljela jedan časak, samo ga je jedan časak voljela — i tog časka neka se cijelog života sjeća, tako ti je, kaži, Grušenjka za cijeli život odredila...

Ona završi plačnim glasom. Prozor tresnu.

— Hm, hm! — promrmlja Rakitin smijući se. — Zaklala bracu Mitenjku i još mu zapovijeda da se toga cijelog života sjeća. Kakvo mesožderstvo!

Aljoša ništa ne odgovori kao da nije ni čuo; on je brzo koračao uz Rakitina kao da mu se užasno žuri: bio je kao izbezumljen i išao je kao stroj. Rakitina odjedanput nešto ubode kao da mu je netko prstom dirnuo u živu ranu. Tome se nije nipošto nadao kada je svodio Grušenjku i Aljošu; sasvim se nešto drugo dogodilo, a ne ono što je on toliko želio.

— On je Poljak, taj njen oficir — progovori on opet svladavajući se — a sad nije više ni oficir, služio je kao carinski činovnik u Sibiru, tamo negdje na kineskoj granici,

sigurno kakav žalosni Poljačić. Kažu da je izgubio mjesto. Načuo da je Grušenjka sakupila kapitala, i on se vratio — u tom grmu leži zec.

Aljoša kao da opet ne ču. Rakitin ne podnese:

— Onda, jesi li obratio grešnicu? — nasmija se on pakosno Aljoši. — Bludnicu na put istine izveo? Sedam đavola izagnao, a? Eto naših čuda koja smo dosele toliko očekivali!

— Prestani, Rakitine — reče mu Aljoša patnički.

— Ti me eto »prezireš« zbog onih dvadeset i pet rubalja? Prodao sam, misliš, iskrena prijatelja. Ali ti nisi Krist, a ja nisam Juda.

— Ah, Rakitine, uvjeravam te da sam to zaboravio — uskliknu Aljoša. — Ti si me sada na to podsjetio.

Ali se Rakitin posve razbjesni.

— Neka nosi đavo sve vas i svakoga! — zaurla on odjedanput. — I zašto sam se, do đavola, s tobom spleo. Odsad neću da znam za te. Odlazi sam, eto ti puta.

I on oštro zakrenu u drugu ulicu, ostavivši Aljošu sama u mraku. Aljoša iziđe iz grada i uputi se preko polja u manastir.

IV

KANA GALILEJSKA

Za manastirske pojmove bilo je već veoma kasno kad je Aljoša stigao u skit; vratar ga je pustio na posebni ulaz. Odbilo je već devet sati — sat općeg odmora i mira poslije dana koji bijaše tako uzbudljiv za sve. Aljoša bojažljivo otvori vrata i uđe u starčevu ćeliju, u kojoj se sad nalazio njegov lijes. U ćeliji nije bilo nikoga osim oca Pajsija, koji je sam-samcat čitao evanđelje nad lijesom, i mladog iskušenika Porfirija, koji je umoran od jučerašnjeg noćnog razgovora i današnje trke spavao u drugoj sobi na podu tvrdim mladićkim snom. Otac Pajsij, iako je čuo da je ušao Aljoša, nije ga ni pogledao. Aljoša okrenu udesno od vrata, u kut, pade na koljena i poče se moliti. Duša njegova bila je prepuna, ali nečeg nejasnog, i nijedan osjećaj nije se osobito jasno isticao,

već je, naprotiv, istiskivao jedan drugoga, kao u tihom, jednakomjernom okretanju. Ali njegovo srce osjećaše nekakvu slatkoću i, začudo, Aljoša se tome nije čudio. On je opet vidio pred sobom taj lijes i u njemu potpuno prekrita, voljena mrtvaca, ali u duši njegovoj nije bilo, kao ono jutros, plačnog, bolnog i mučnog sažaljevanja. I čim je ušao, pao je ničice pred lijes, kao pred svetinju, a radost, radost zasja u njegovu umu i srcu. Jedan prozor na ćeliji bio je otvoren, zrak je bio svjež i hladan — »dakle, zadah se još jače osjećao, kad su odlučili da otvore prozor«, pomisli Aljoša. Ali i ta misao o mrtvačkom zadahu, koja mu se činila još maloprije tako strašna i sramna, nije u njemu izazvala prijašnje boli i prijašnje negodovanje. On se počeo moliti, ali naskoro je sam osjetio da se moli gotovo mehanički. U duši njegovoj iskrsavali su odlomci misli, planuli kao zvjezdice i odmah se ugasili da načine mjesta drugima, ali zato mu je u duši bilo nešto cjelovito, čvrsto, utješljivo, što je i on sam osjećao. Kadšto se vatreno započinjao moliti, jer se toliko želio zahvaliti i voljeti. Ali, čim bi počeo moliti, prelazio je odmah na nešto drugo, te se zamislio, zaboravio molitvu i ono zbog čega ju je prekinuo. Počeo je slušati šta čita otac Pajsij, ali je, onako malaksao, stao malo-pomalo drijemati...

»I treći dan bi svadba u Kani Galilejskoj« čitaše otac Pajsij. *»Ondje bješe Isusova mati. A pozvan bješe Isus i učenici njegovi na svadbu«.*

»Svadba? Šta je to... svadba? — vitlaše se kao oluja u umu Aljošinu. — Ona je također sretna... odvezla se na pir... Ne, ona nije ponijela noža, nije ponijela noža... To je bila samo »teška« riječ... Ali... teške riječi treba opraštati, svakako. Teške riječi umiruju dušu... bez njih bi bilo ljudima vrlo mučno u nevolji. Rakitin je svrnuo u sporednu ulicu. Dokle god bude Rakitin mislio na nanesene uvrede, uvijek će skretati u sporedne ulice... A put... put je širok, ravan, sjajan, kristalan, a na njegovu kraju sja sunce. A? ... šta čita?«

»...I kad nesta vina, reče mati Isusova njemu: ‚Nemaju vina'...« priču se Aljoši.

»Ah, da, to sam prečuo, a nisam htio da prečujem jer to mjesto volim. To je Kana Galilejska, prvo čudo. Ah to čudo, ah, to milo čudo. Nije Krist poslao žalost, nego ljudsku radost kad je prvi put učinio čudo, i u ljudskoj radosti pomo-

gao... ‚Tko voli ljude, taj voli i radost njihovu.' To je često ponavljao pokojnik, to je bila jedna od temeljnih njegovih misli... Bez radosti se ne može živjeti, kaže Mitja... Jest, Mitja... Sve što je istinito i prekrasno, uvijek je puno opraštanja — to je opet on govorio...«

»*...Isus joj reče: ‚Što je meni i tebi, ženo? Još nije došao moj čas.' Reče mati njegova slugama: ‚Što god vam reče, učinite'...*«

»Učinite... Radost, radost nekim siromasima, vrlo siromašnim ljudima... Sigurno siromašnim kad nije ni za svadbu doteklo vina. Povjesničari pišu da je oko Genezaretskog jezera i po svim onim krajevima stanovao onda najsiromašniji narod kakav se samo može zamisliti. I znalo je drugo veliko srce, drugog velikog bića koje je ondje bilo, srce njegove matere, da on nije sišao onda jedino zbog svog velikog neobičnog djela, nego da je njegovu srcu blisko i iskreno veselje neobrazovanih i bezazlenih bića koja su ga uljudno pozvala na siromašnu svoju svadbu. ‚Još nije došao čas', reče on blago se smiješeći (sigurno se krotko osmjehnuo). I zaista nije on sigurno sišao na zemlju zbog toga da umnožava vino na sirotinjskim svadbama? A, eto. ipak je došao i učinio na njenu molbu... Ah, on opet čita.

»*...Reče im Isus: ‚Napunite sudove vodom'. I napuniše ih do vrha.*

I reče im: ‚Zahvatite sad i nosite kumu', i odnesoše.

A kad okusi kum od vina koje je postalo od vode, i ne znadijaše otkuda je (a znadijahu sluge koje su zahvatile vodu), zovnu kum ženika.

I reče mu: ‚Svaki čovjek najprije dobro vino iznosi, a kad se opiju, onda lošije; a ti si sačuvao dobro vino do sada'.«

»Ali šta je to, šta je to? Zašto se soba širi... Ah, da... to je svadba, pir... jest — dakako. Evo i gostiju, evo sjede mladoženja i mlada, i veselo društvo i ... i gdje je premudri kum? Ali tko je ovo? Tko? I opet se proširila soba. — Tko se diže ondje iza velika stola? Kako... I on je ovdje? Ta on je u lijesu. Ali on je ovdje... digao se, mene je spazio, ide ovamo... Gospode!«

Jest, prišao mu je on, mršavi starčić sitnih bora na licu, veseo i smijući se tiho. Lijesa više nema, on je u istoj onoj odjeći u kojoj je sjedio jučer s njima, kad su se kod njega sakupili gosti. Lice mu je sasvim otkrito, a oči mu se sjaje. I

kako to da je i on došao na pir, zar su i njega pozvali na pir u Kanu Galilejsku?

— Također sam, dragi, također zvan i pozvan — razlegnu se nad njim tihi glas. — Zašto si se ovamo sklonio da te nisam mogao vidjeti ... dođi i ti među nas.

Glas je njegov, glas starca Zosime. I kao da nije on kada zove? Starac podigne Aljošu rukom, i on ustade.

— Veselimo se — produži mršavi starčić — pijmo novo vino; vino nove radosti, velike; vidiš li koliko ima gostiju? Eno i mladoženje i mlade, eno i premudrog kuma, kuša novo vino. Što me tako čudno gledaš? Udijelio sam luk pa sam sad ovdje. I mnogi su ovdje samo zato što su udijelili luk, samo malen luk ... Kako ti? I ti si, tihi, i ti si, krotki moj dječače, umio danas dati luk jednoj gladnici. Započni, dragi, započni, krotki, svoje djelo! A vidiš li sunce naše, vidiš li ga?

— Bojim se ... ne smijem ga gledati ... — prošapta Aljoša.

— Ne boj ga se. On je strašan veličinom svojom, užasan visinom svojom, ali je zbog bezgranične milosti i ljubavi svoje postao nalik na nas i veseli se, s nama pretvara vodu u vino da ne prekine radost gostiju, čeka goste i neprestano ih doziva, dosad i na sve vijeke vjekova. Eno, donose vino, vidiš, unose sudove.

Nešto je buktjelo u Aljošinu srcu, nešto ga odjedanput ispuni do bola, a suze ushićenja provale iz njegove duše. On pruži ruke, viknu i probudi se.«

Opet lijes, otvoren prozor i tiho, dostojanstveno i razgovijetno čitanje evanđelja. Ali Aljoša nije više slušao što čitaju. Čudnovato, on je zaspao klečeći, a sad je stajao na nogama i odjedanput, kao da se otkinu s mjesta, zakorači triput odlučno i brzo se nađe tik pred lijesom. Čak zape ramenom o oca Pajsija, a da to nije primijetio. Ovaj na trenutak podigne oči s knjige i pogleda ga, ali ih opet odmah obori, shvativši da se mladiću dogodilo nešto neobično. Aljoša je gledao neko pola minute u lijes, u prekrivena, nepomična u lijesu opružena mrtvaca, s ikonom na prsima i u kukuljici, s osmokrakim križem na glavi. On je ovaj čas čuo njegov glas, i taj glas je još zvučao u njegovim ušima. On dalje osluškivaše, on očekivaše zvukove ... ali odjedanput se naglo okrenu i izađe iz ćelije.

Nije se zaustavio ni na ulaznim stepenicama, nego je brzo sišao. Njegova duša, posve ushićena, žudjela je za slobodom, prostorom, širinom. Iznad njega pružilo se široko, nedogledno nebesko kube, puno tihih i sjajnih zvijezda. Od zenita do horizonta nazrijevala se još nejasna Kumovska slama. Svježa, tiha i mirna noć pritiskivaše zemlju. Bijele kule i zlatna kubeta crkava blistahu na safirskom nebu. Jesensko bujno cvijeće po gredicama oko kuće čekalo je u snu zoru. Zemaljska tišina kao da se slila s nebeskom, tajna zemaljska dodirivala se s tajnom zvijezda... Aljoša stajaše, gledaše i — odjedanput se, kao pokošen, baci na zemlju.

On nije znao zašto je grli, on nije bio svjestan zašto je tako neodoljivo zaželio da je cjeliva, cjeliva cijelu, ali on ju je cjelivao plačući, jecajući i oblijevajući je svojim suzama, i vatreno se zaklinjao da će je voljeti, vječno voljeti. »Oblij zemlju suzama radosti tvoje i ljubi te suze svoje«... zazvoni u njegovoj duši. Zbog čega je plakao? O, on je plakao u svome zanosu čak i zbog ovih zvijezda što su sjale iz bezdana i »nije se stidio te ludosti«. Kao da su se konci svih tih bezbrojnih svjetova božjih sastali odjednom u duši njegovoj, i ona sva zadrhta od »dodira s ostalim svjetovima«. Želio je da oprosti, da oprosti svima i za sve, i da moli oproštenje, o! ne za sebe, nego za sve, za svašta i za svakoga, a »za mene se i drugi mole«, zazvoni opet u njegovoj duši. Ali on je svakim trenutkom osjećao jasno i nekako opipljivo kako mu nešto čvrsto i stalno, kao ovaj svod nebeski, silazi u dušu. Kao da je nekakva ideja zavladala u njegovu umu — i to za cio život i za sve vjekove. On je pao na zemlju kao slab mladić, a digao se kao borac, jak za cijeli život i za sve vjekove, i to je spoznao i osjetio odjedanput u ovom trenutku svoga zanosa. I nikad poslije toga, cijela života, Aljoša nije mogao da zaboravi taj trenutak. »Netko je posjetio u tom trenutku moju dušu«, govorio je on kasnije, tvrdo vjerujući u svoje riječi.

Poslije tri dana istupio je iz manastira, što je bilo u skladu s riječima pokojnog njegova starca koji mu je zapovjedio »da živi u svijetu«.

OSMA KNJIGA

MITJA

I

KUZMA SAMSONOV

Dmitrij Fjodorovič, kome je Grušenjka, kada je odletjela u nov život, »odredila« svoj posljednji pozdrav i preporučila mu da se cijelog života sjeća onog satića njene ljubavi, bio je tog trenutka, i ne znajući što se njoj dogodilo, strašno uznemiren i zabrinut. Posljednja dva dana nalazio se u takvu neopisivu raspoloženju da je zbilja mogao oboljeti od upale mozga, kako je poslije sam govorio. Aljoša ga nije mogao naći izjutra, a brat Ivan nije nikako uspio da se tog dana sastane s njim u krčmi. Kućedomaćini, kod kojih je stanovao, zameli su mu, po njegovu nalogu, svaki trag. On je ova dva dana doslovno jurio na sve strane, »boreći se sa svojom sudbinom i spasavajući se«, kako se kasnije sam izrazio, te je čak zbog jednog hitnog posla odletio na nekoliko sati izvan grada, unatoč tome što se strašno bojao otići te ma i na trenutak ostaviti Grušenjku bez nadzora. Sve se to poslije objasnilo potanko i potkrijepilo dokazima, a sada ćemo spomenuti jedino najpotrebnije činjenice iz događaja tih dvaju užasnih dana u životu njegovu, koja su prethodila strašnoj katastrofi što se tako nenadano oborila na sudbinu njegovu.

Istina, Grušenjka, iako ga je voljela načas istinski i iskreno, ali ga je zato u isto vrijeme mučila katkad zbilja okrutno i nemilosrdno. Najgore je bilo što on nije nikako mogao da se dovije što ona namjerava. Ispitati je bilo na lijep način, bilo silom, nije također mogao, jer se ona ne bi dala ni za živu glavu i još bi se samo rasrdila i zauvijek ga ostavila,

što je on onda dobro znao. On je sada sasvim točno naslućivao da se i ona neprestano s nečim bori, da je nekako neobično neodlučna, da se na nešto odlučuje a ne može se nikako odlučiti, i zato je sa strepnjom u srcu mislio, ne bez razloga, da ona kadšto jednostavno mora mrziti i njega i njegovu strast. Tako je možda i bilo, ali zašto je Grušenjka trpjela, nije mogao pojmiti. Za njega se cijelo pitanje, koje ga je mučilo, sastojalo u alternativi »ili on, Mitja, ili Fjodor Pavlovič«. Ovom zgodom moram da istaknem nepobitnu činjenicu: on je bio potpuno uvjeren da će Fjodor Pavlovič sigurno ponuditi (ako već i nije ponudio) Grušenjki da sklope zakoniti brak, i on nije vjerovao ni na trenutak da se stari razvratnik nada da će proći samo s tri tisuće rubalja. To je zaključivao Mitja odatle što je poznavao Grušenjku i njen karakter. Eto zašto se moglo njemu gdjekad činiti da sva Grušenjkina patnja i sva njena neodlučnost potječu jedino otuda što ne zna koga će od njih da izabere i koji će od njih biti za nju probitačniji. Ali je čudnovato da on nije ovih dana gotovo ni mislio o skorom povratku »oficira«, to jest onog sudbonosnog čovjeka u životu Grušenjkinu, čiji je dolazak očekivala tako uzrujana i uplašena. Istina, Grušenjka nije s njime u posljednje vrijeme o tome ni progovorila. Međutim, on je upravo od nje saznao za pismo što ga je prije mjesec dana dobila od svog nekadašnjeg zavodnika, a bio mu je donekle poznat i sadržaj. Jednom prilikom, kad je Grušenjka bila zajedljivo raspoložena, pokazala mu je to pismo, ali na njeno veliko iznenađenje nije on pripisivao gotovo nikakve važnosti tom pismu. A bilo bi vrlo teško i objasniti zašto: možda prosto zato što nije mogao, i sam skrhan gadnom i užasnom borbom s rođenim ocem zbog ove žene, pretpostaviti za se, bar u to vrijeme, ništa strašnije i opasnije. Jednostavno nije vjerovao da će odjedanput poslije neko pet godina iskrsnuti odnekud nekakav zaručnik, a osobito nije vjerovao da će on uskoro doći. Pa i u tom istom prvom oficirovu pismu, koje su pokazali Mitenjki, govorilo se vrlo neodređeno o dolasku tog novog suparnika: pismo je bilo vrlo maglovito, vrlo patetično i puno same bolećivosti. Mora se napomenuti da je Grušenjka tom prilikom sakrila od njega posljednje retke pisma, u kojima se govorilo donekle određenije o povratku. A osim toga, Mitenjka se kasnije sjećao da je opazio na Grušenjkinu licu nekakav nehotičan i ohol prezir prema toj vijesti iz Sibira. Poslije toga nije Grušenjka više ni spominjala Mitji o bilo

kakvoj daljnoj vezi s tim novim suparnikom i tako je, malo-pomalo, gotovo sasvim zaboravio oficira. On je mislio jedino o tome da je — ma šta se ondje desilo i ma kako se okrenulo — skori konačni sudar njegov s Fjodorom Pavlovičem vrlo blizu i da mora najprije doći do raspleta. Premirući u duši, on je neprestano čekao Grušenjkinu odluku te i dalje vjerovao da će ona pasti nenadano, u nadahnuću. Ona će mu odjedanput reći: »Uzmi me, ja sam vječno tvoja« — i sve će se svršiti: on će je uzeti i odmah odvesti na kraj svijeta. O, odvest će je što je prije moguće, što je moguće dalje, i ako ne baš na kraj svijeta, ono bar nekamo na kraj Rusije, vjenčat će se s njom, nastaniti se s njom incognito, nitko više za njih neće znati, ni ovdje, ni ondje, ni bilo gdje. Onda će, o, onda će odmah otpočeti sasvim nov život! On je o tom drugom, obnovljenom i punom »vrlina« životu (sigurno, sigurno punom vrlina) sanjario neprekidno i pomamno i žudio za tim uskrsnućem i obnovljenjem. Gnusni ponor u koji je upao sam svojom voljom, tištio ga je strašno, i on je, kao i mnogi u takvim slučajevima, polagao najveću nadu u promjenu mjesta: samo da ne živi s ovim ljudima, samo da ne živi u ovim prilikama, samo da odleti iz ovog prokletog mjesta i — sve će se preporoditi, krenuti novim putom. Eto u što je on vjerovao i za čim je žudio.

Ali ovako bi bilo samo u slučaju prvog, *sretnog* rješenja tog pitanja. Ali se moglo i drukčije riješiti, postojalo je i drugo rješenje, prijetio je i drugi, ali strašan ishod. Ona mu može odjedanput reći: »Odlazi, ja sam se u ovom času odlučila za Fjodora Pavloviča, polazim za nj, a ti mi nisi potreban« — i onda... onda... Mitja, uostalom, nije znao šta će biti onda, nije znao sve do posljednjeg časa, i zbog toga ga moramo opravdati. On nije imao određene namjere, na zločin nije ni pomišljao. On je samo puzio, uhodio, mučio se i spremao jedino za prvi, sretan obrat u svojoj sudbini. On je čak odgodio svaku drugu pomisao. Ali tu je već počinjala sasvim druga muka, iskrsavala je posve nova i uzgredna, ali također sudbonosna i nerješiva okolnost.

Naime, u slučaju ako mu ona rekne: »Tvoja sam, vodi me«, kamo će je odvesti? Gdje su mu sredstva, novci? Tada su baš presahnuli svi njegovi prihodi, jer su dosadašnji dohoci, koje mu je neprestano davao u toku toliko godina Fjodor Pavlovič, presušili sasvim. Dakako, Grušenjka je imala novaca, ali je Mitja pri tome iznenada pokazao strašan ponos: on je želio

da je odvede sam i da otpočne nov život sa svojim sredstvima, i nije mogao ni zamisliti da uzme od nje novac, i ta mu je mučna misao bila čak i odvratna. Neću ovdje dalje govoriti o toj činjenici nego ću samo napomenuti: takvo je bilo njegovo duševno raspoloženje u ovom trenutku. Sve je ovo moglo potjecati posredno i čak nesvjesno od potajnih muka koje su grizle njegovu savjest, što je na onako lopovski način prisvojio novce Katerine Ivanovne: »Pred jednom sam već hulja, a pred drugom ću uskoro biti isto hulja«, mislio je onda, kako je sam priznao: »A i Grušenjka, kad sazna za to, neće htjeti takvu hulju.« Dakle, gdje će naći ta sredstva, gdje će naći te sudbonosne novce? Inače će sve propasti i neće biti ništa, »a samo zato što nije bilo novaca, o, sramote!«

Moram istrčati malo naprijed: to baš i jest ono što je on možda znao gdje će naći te novce, a možda i znao gdje se nalaze. Sada neću o tome ništa da govorim, jer će se kasnije sve razjasniti. Ali u čemu se sastojala njegova glavna nevolja, to ću reći, iako ne sasvim otvoreno: da uzme te novce koji su se negdje nalazili te da bi ih *imao pravo* uzeti, mora najprije vratiti one tri tisuće Katerini Ivanovnoj — »inače sam džepar, hulja, a nov život neću da započnem kao hulja«, odluči Mitja i zato odluči da prevrne ako bude potrebno, cijeli svijet, te da svakako i *najprije* vrati te tri tisuće Katerini Ivanovnoj. Najzad je ta odluka sazrela u njemu, tako da kažem, u ovim posljednjim satima njegova života, kad je naime prije dva dana uvečer posljednji put sreo Aljošu, na putu, a poslije one uvrede koju je Grušenjka nanijela Katerini Ivanovnoj, i Mitja, kad mu je Aljoša ispričao o toj uvredi, priznao da je hulja te naložio Aljoši da joj to priopći, »ako je to može imalo utješiti«. I on je onda, te noći, kad se rastao s bratom, u zanosu osjetio da je bolje po nj »da ubije i opljačka ma koga, ali samo da vrati Katji dug«. Bolje je da me drže, ubijeni i opljačkani, i svi ljudi za ubojicu i lopova, i da pođem u Sibir, nego da Katja može kazati kako sam joj se iznevjerio, ukrao joj novac i s njenim novcem pobjegao s Grušenjkom da otpočnem nov i čestit život! To ne mogu«! Tako je govorio Mitja škripeći zubima te je zaista mogao ponekad zamisliti da će svršiti s upalom mozga. Ali se zasad borio...

Čudnovato: činilo bi se da kod takve odluke ništa drugo ne preostaje nego da očajava, jer gdje će odjedanput doći do tolikog novca, i to još takav goljo kakav je on? A, među-

tim, on se do posljednjeg trenutka nadao da će nabaviti te tri tisuće, da će one stići, sletjeti mu nekako, same, pa ma i s neba. Ali tako se uvijek događa onima koji, kao i Dmitrij Fjodorovič, umiju cijeloga života samo da troše i harače novac koji su bez muke naslijedili, i koji nemaju ni pojma o tome kako se novac stječe. U njegovoj glavi podigla se odmah, pošto se prekjučer rastao s Aljošom, prava fantastična bura i pobrkala mu misli. Tako je došlo do toga da se odlučio na najluđi pothvat. A možda se baš u takvim prilikama čine takvim ljudima posve nemogući i fantastični pothvati posve ostvarljivi. On se odjedanput odluči da ode do trgovca Samsonova, pokrovitelja Grušenjkina, i da mu predloži jedan »plan« te da na račun toga »plana« dobije od njega odmah cijelu potrebnu svotu; nije nikako sumnjao u svoj plan što se tiče njegove komercijalne strane nego je sumnjao jedino o tome kako će Samsonov gledati na njegov korak, ako ga ne bude promatrao jedino s komercijalne strane. Iako je Mitja poznavao tog trgovca iz viđenja, ipak se nije s njim znao, čak nije s njim nijedanput progovorio. Ali u njemu se zbog nečeg, i to već poodavno, utvrdilo uvjerenje da se ovaj stari razvratnik, koji je već mirisao na tamjan, neće možda nikako protiviti ako Grušenjka nekako pošteno uredi svoj život te se uda za »pouzdana čovjeka«. I ne samo da se neće tomu protiviti nego će sam to željeti i, nađe li se samo prilika, da će to još i potpomoći. Je li on to negdje čuo, ili mu je možda to i Grušenjka rekla, ali on je doista zaključio da će on starcu, što se tiče Grušenjke, biti pogodniji od Fjodora Pavloviča. Možda će se mnogim čitaocima naše pripovijetke učiniti da je ovo računanje Dmitrija Fjodorovića na takvu pomoć i njegova namjera da primi svoju zaručnicu, tako reći, iz ruku njena pokrovitelja, i suviše grubo i gadno. Mogu napomenuti samo ovo, da se Grušenjkina prošlost činila Mitji kao nešto što je već zauvijek prošlo. Gledajući na tu prošlost, on ju je beskrajno sažaljevao i odlučio u svom žaru svoje strasti da će se odmah, čim Grušenjka samo kaže da ga voli i da polazi za nj, roditi posve nova Grušenjka, a s njom i posve novi Dmitrij Fjodorovič, sad bez svakog poroka i samo s vrlinama, te da će oni jedno drugome sve oprostiti i otpočeti posve nov život. Što se tiče Kuzme Samsonova, držao ga je za čovjeka koji je bio u nemirnoj prošlosti Grušenjkinoj sudbonosan, koga ona, međutim, nije nikad voljela i koji je, što je glavno, već također »prošao«, svršio, tako da sada više i ne postoji.

A uz to nije ga mogao Mitja više ni držati za čovjeka, jer je bilo svima i svakome u gradu poznato da je to sad samo bolesna ruševina koja se odnosila prema Grušenjki, tako da kažem, jedino očinski, a ne kao prije, i da je tako već odavno, gotovo već godinu dana. U svakom je slučaju Mitja i ovdje pokazao mnogo prostodušnosti, jer je bio, unatoč svim svojim porocima, vrlo prostodušan čovjek. Zbog te svoje prostodušnosti bio je, uostalom, zbilja uvjeren da se stari Kuzma, spremajući se na odlazak na drugi svijet, iskreno kaje zbog svoje prošlosti s Grušenjkom i da ona sad nema predanijeg pokrovitelja i prijatelja nego što je taj, sad već bezopasni starac.

Sutradan poslije razgovora s Aljošom u polju, poslije koga Mitja nije gotovo cijelu noć ni oka stisnuo, došao je oko deset sati ujutro u kuću Samsonova i rekao da ga prijave. To je bila kuća stara, mračna, vrlo prostrana, na kat, s dvorišnim zgradama i krilima. U prizemlju su stanovala dva Samsonovljeva oženjena sina sa svojim porodicama, njegova već veoma stara sestra i neudata kćerka. U krilu stanovala su njegova dva pomoćnika, od kojih je jedan imao također mnogobrojnu porodicu. I njegova djeca i pomoćnici stanovali su u vrlo tijesnim stanovima, a na gornjem katu stanovao je starac sam, te nije dopuštao da stanuje s njim čak ni njegova kći koja ga je dvorila i morala u određene sate i na povremene njegove pozive dotrčati njemu gore, iako je već odavno patila od zaduhe. To »gore« sastojalo se od mnogo velikih paradnih soba, namještenih na starinski trgovački način, s dugačkim dosadnim redovima nezgrapnih naslonjača i stolica od mahagonija, poređanih uza zidove, s kristalnim lusterima, presvučenim navlakama i mračnim ogledalima između prozora. Sve su te sobe bile potpuno prazne i nitko nije u njima stanovao, jer se bolesni starčić stisnuo u jednu sobicu, u svoju udaljenu spavaću sobu, gdje ga je posluživala stara sluškinja, povezane glave, i »dječak«, koji je spavao na tezgi u predsoblju. Starac nije mogao već gotovo ni hodati, jer su mu noge bile otečene, te se tek ponekad dizao iz svog kožnatog naslonjača, i starica bi ga, pridržavajući ga ispod pazuha, provela jedanput-dvaput po sobi. On je bio ozbiljan i nerazgovoran čak i s tom staricom. Kad su mu javili da je došao »kapetan«, odmah je naložio da ga odbiju. Ali je Mitja bio nasrtljiv i ponovo se najavio. Kuzma je Kuzmič potanko ispitao dječaka: kakav je, nije li pijan? Viče li? Dobio je odgovor da je

»trijezan«, ali da »neće da odlazi«. Starac opet naloži da ga odbiju. Tada je Mitja, koji je sve ovo predviđao i upravo za ovaj slučaj ponio papira i olovku, napisao razgovijetno na komadiću papira jedan red: »Dolazim po vrlo važnom poslu koji se izravno tiče Agrafene Aleksandrovne« i to posla starcu. Starac razmisli trenutak, reče dječaku da gosta uvede u dvoranu, a staricu posla dolje s nalogom neka njegov mlađi sin dođe odmah gore njemu. Najmlađi sin, čovjek dvanaest veršoka visok i nevjerojatne snage, obrijana lica i odjeven na njemačku (sam je Samsonov nosio kaftan i bradu), dođe odmah i bez pogovora. Svi su oni pred ocem drhtali. Otac nije pozvao ovog junačinu zato što bi se možda bojao kapetana, jer je on bio vrlo srčan, već onako, za svaki slučaj, tek da ima svjedoka. U pratnji sina koji ga je držao ispod ruke, i dječaka, dovukoše se ipak nekako u dvoranu. Treba znati da je bio i poprilično radoznao. Dvorana, u kojoj je čekao Mitja, bila je ogromna, mračna soba, koja je ubijala dušu čamom, s dva reda prozora, s galerijom, mramornim zidovima i s tri ogromna kristalna lustera, presvučena navlakama. Mitja je sjedio na stolcu kraj ulaznih vrata i nervozno i nestrpljivo očekivao svoju sudbinu. Kad se pojavio starac na suprotnim vratima, deset hvati udaljenim od Mitjina stolca, poskoči on naglo i pođe mu u susret svojim odlučnim, vojničkim i aršin dugačkim koracima. Mitja je bio pristojno odjeven, u zakopčanu kaputu, s okruglim šeširom u rukama i crnim rukavicama, na dlaku onako kako je bio odjeven prije tri dana u manastiru, kod starca, prilikom porodičnog sastanka s Fjodorom Pavlovičem i braćom. Starac ga je čekao stojeći, važno i strogo, i Mitja je odmah osjetio da ga je ovaj, dok mu je prilazio, svega pregledao. Mitju je također iznenadilo lice Kuzme Kuzmiča, koje je bilo u posljednje vrijeme neobično podbulo: donja usna, ionako debela, naličila je sada na otoboljenu lepinjicu. On se dostojanstveno i šutke naklonio gostu, pokazao mu naslonjač kraj divana, a sam se polagano, oslanjajući se na sinovljevu ruku i uzdišući bolno, spustio na divan nasuprot Mitji, tako da je, kad je vidio njegovo bolno naprezanje, odmah osjetio kajanje i tankoćutan stid zbog svog sadašnjeg ništavila pred ovom toliko dostojanstvenom ličnošću koju je uznemirio.

— Šta želite, gospodine? — sjednuvši napokon, starac će lagano, razgovijetno, strogo, ali učtivo.

Mitja sav zadrhta, već htjede da skoči, ali opet sjedne. Zatim odmah poče govoriti glasno, žurno, nervozno, gestikulirajući i kao izbezumljen. Bilo je očito da je taj čovjek dotučen do kraja, da je propao i traži posljednji izlaz, a ne uspije li u tome, pa onda makar odmah i u vodu. Sve je to sigurno u jednom trenutku shvatio stari Samsonov, iako mu je lice i dalje bilo nepromijenjeno i hladno kao u kipa.

»Najplemenitiji Kuzma Kuzmič jamačno je već više puta slušao o mojim sukobima s mojim ocem Fjodorom Pavlovičem Karamazovom, koji je opljačkao moje nasljedstvo što mi je ostalo iza rođene matere... jer o tome bruji cijeli grad... o tome svi ovdje bruje, iako ih se ne tiče ... A osim toga, mogli ste čuti i od Grušenjke... oprostite, od Agrafene Aleksandrovne, od mnogocijenjene i visokopoštovane Agrafene Aleksandrovne« ... tako je otpočeo Mitja, ali je zapeo već kod prve riječi. Ali mi nećemo donijeti od riječi do riječi cijeli njegov govor, nego ćemo iznijeti tek njegov sadržaj. Radi se, reče, o tome što se on, Mitja, još prije tri mjeseca naročito posavjetovao, on je baš rekao »naročito« (a ne namjerno), s odvjetnikom u gubernijskom gradu, »s čuvenim odvjetnikom, Kuzma Kuzmiču, s Pavlom Pavlovičem Korneplodovom, za koga ste vjerojatno izvoljeli čuti? Čelo široko, um državnički... on vas poznaje... najljepše je o vama govorio« ... zape po drugi put Mitja. Ali to zapinjanje nije njega zaustavljalo, on je odmah prešao preko njega i jurio sve dalje i dalje. I baš taj Korneplodov, pošto ga je potanko ispitao i pregledao isprave koje mu je Mitja mogao predočiti (Mitja se vrlo nejasno izrazio o ispravama i neobično žurio na tom mjestu), zaključio je otud da bi se radi sela Čermašnje, koja, po njegovu mišljenju, pripada njemu, Mitji, kao materinstvo, mogla zaista povesti parnica i bezobraznog starca iznenaditi... »jer nisu još sva vrata zatvorena, a pravda zna kuda će se provući«. Jednom riječi, moglo se nadati da će Fjodor Pavlovič nadoplatiti šest, pa čak i sedam tisuća, jer Čermašnja ipak vrijedi najmanje dvadeset osam — »trideset, trideset, Kuzma Kuzmiču, a ja nisam, zamislite, od toga čovjeka tvrda srca dobio ni sedamnaest!« Ali ja sam, reče Mitja, onda to traženje napustio, jer se ne razumijem u pravo, ali kad sam ovamo došao, gotovo sam se skamenio zatekavši ovdje protutužbu (ovdje se Mitja opet zapleo i ponovo brzo preskočio: ne biste li dakle vi, reče, voljni bili da preuzmete na se sva moja prava protiv onog odroda, a meni da date

samo tri tisuće. Vi ne možete ni u kom slučaju izgubiti, kunem vam se poštenom riječi, već, naprotiv, možete dobiti mjesto tri tisuće šest ili sedam tisuća... A glavno je da se ovo svrši »još danas«. »A ja ću vam kod javnog bilježnika, ili kako hoćete... Jednom riječi, ja sam na sve spreman, dat ću vam sve isprave koje su vam potrebne, sve ću potpisati... i mi bismo mogli tu ispravu odmah sačiniti i, ako je moguće, samo ako je moguće, još jutros... A vi ćete meni dati tri tisuće. Jer tko se može mjeriti s vama, kapitalistom u ovom gradiću... I time biste spasli mene... jednom riječi, spasli biste moju jadnu glavu radi jednog plemenitog cilja, može se reći, radi uzvišenijeg cilja... jer gajim najplemenitije osjećaje prema izvjesnoj ličnosti koju vi vrlo dobro poznajete i za koju se očinski starate. Ne bih ni došao da to nije očinski. I, ako hoćete, tu su se trojica sudarila čelima, jer sudbina je — nešto strašno, Kuzma Kuzmiču! Realizam, Kuzma Kuzmiču, realizam! A jer je vas trebalo već odavno isključiti, to ostaju još dva čela, možda se nisam vješto izrazio, ali ja nisam književnik. To jest, jedno je čelo moje, a drugo — onog odroda. Dakle, birajte: ili ja, ili odrod? Sve je sad u vašim rukama — tri sudbine i dvije kocke... Oprostite, ja sam se zbunio, ali vi razumijete... ja vidim po vašim poštovanim očima da ste razumjeli... A ako niste razumjeli, ja ću danas u vodu, eto!«

Mitja prekinu svoj besmisleni govor s »eto!« i zatim poskoči s mjesta, te čekaše odgovor na svoj ludi prijedlog. Kod posljednje svoje rečenice on je iznenada osjetio da je sve propalo, a što je glavno, da je brbljao strašne gluposti. »Čudnovato, dok sam išao ovamo, sve se činilo dobro, a sad sve sama glupost!« sinu odjedanput u njegovoj očajnoj glavi. Za sve vrijeme, dok je on govorio, sjedio je starac nepomično i motrio ga ledenim izrazom u očima. Kuzma Kuzmič ga, međutim, ostavi časak da čeka, a onda mu najzad reče odlučnim i neutješivim tonom:

— Oprostite, ali se mi takvim poslovima ne bavimo.

Mitja odjedanput osjeti da su mu klonule noge.

— A što će biti sada sa mnom, Kuzma Kuzmiču — promrmlja on blijeda osmijeha. — Ta ja sam sad propao, šta mislite?

— Oprostite...

Mitja još jednako stajaše i neprekidno gledaše nepomično

i ukočeno, i odjedanput spazi da se nešto pokrenulo na starčevu licu.

— Vidite li, gospodine, ovakvi poslovi ne priliče nama — progovori starac polagano — ima čovjek posla sa sudom, s odvjetnicima, prava nevolja! Ali, ako želite, ima ovdje jedan čovjek, obratite se njemu.

— Bože moj, a tko je to? Vi me uskrsavate, Kuzma Kuzmiču — promuca Mitja.

— Nije ovdašnji čovjek, a sada se ovdje i ne nalazi. On je seljak, trguje šumom i zovu ga Ljagavi. On se već godinu dana pogađa s Fjodorom Pavlovičem za onu vašu šumu u Čermašnji, razilaze se u cijeni, možda ste za to i čuli. Sad je baš opet došao i stanuje kod iljinskog popa, od stanice Volovje bit će svojih dvanaest vrsta do sela Iljinsko. On je i meni pisao zbog toga posla, zbog te šume, tražio je od mene savjet. Fjodor Pavlovič hoće da ga pohodi. Ako preteknete Fjodora Pavloviča i Ljagavom predložite isto što ste meni govorili, možda će on pristati...

— Genijalna misao! — prekinu ga Mitja oduševljeno. — Baš će njemu dobro doći! On se pogađa, od njega mnogo ištu, a sad će dobiti ispravu o vlasništvu, ha-ha-ha! — I Mitja se odjedanput nasmija svojim kratkim, drvenastim smijehom, sasvim neočekivanim, da je čak Samsonov zatresao glavom.

— Kako da vam zahvalim, Kuzma Kuzmiču — reče Mitja vatreno.

— Ostavite — reče Samsonov i obori glavu.

— Ali vi ne znate da ste me spasili, o, mene je vuklo vama predosjećanje... Dakle, tome popu!

— Nije vrijedno da zahvaljujete.

— Žurim se, letim. Zloupotrijebio sam vaše zdravlje. Nikad vam neću ovo zaboraviti, to vam veli ruski čovjek, Kuzma Kuzmiču — da ruski!

— Lijepo!

Mitja htjede uhvatiti starca za ruku te je prodrmati, ali u starčevim očima sijevnu nešto pakosno. Mitja trgnu ruku, ali se odmah prekori zbog toga što se naljutio. »Sigurno je umoran«, iskrsne u njegovoj glavi.

— Za nju! Za nju, Kuzma Kuzmiču! Vi razumijete da je to za nju — prodere se on da je zaorilo dvoranom, zatim se pokloni, naglo okrene i pojuri prema izlazu istim onakvim brzim i aršin dugačkim koracima. Sav je drhtao od ushita.

»Već je bilo sve propalo, i eto, spasio me anđeo čuvar«, projuri mu kroz glavu. »I kad je već ovako poslovan čovjek, kao što je ovaj starac (najplemenitiji starac, i kakav stas!), pokazao taj put, onda je, razumije se, na tom putu pobjeda. Letim odmah. Do noći ću se vratiti, noću ću se vratiti, ali je bitka dobivena. Ta nije se valjda starac sa mnom rugao?« Tako uzvikivaše Mitja, koračajući prema svome stanu, i drukčije dakako i nije mogao ni misliti, to jest: ili je to bio praktičan savjet tog poslovnog čovjeka koji poznaje poslove i koji poznaje karakter tog Ljagavog (čudnovato prezime!), ili — ili se starac s njim sprdao! Na žalost, samo je posljednja misao bila točna! Poslije, već mnogo kasnije, nakon katastrofe, priznao je sam stari Samsonov, smijući se, da je onda ismijao »kapetana«. To je bio pakostan, hladan i podrugljiv čovjek, ali i bolesno odbojan. Ili je svečana vanjština kapetanova, ili glupo uvjerenje tog »raspikuće i rasipnika« da će on, Samsonov, zagristi u takvu glupost, kao što je njegov »plan«, ili pak ljubomora zbog Grušenjke, u ime koje je došao taj »vjetrogonja« da na tako glup način izmami od njega novaca — ne znam baš zapravo šta je onda pobudilo starca, ali u onom trenutku kad je Mitja stajao pred njim i osjećao da mu klecaju koljena, te glupo vikao da je propao — u tom ga je trenutku pogledao starac bezgranično pakosno i smislio da ga ismije. Kad Mitja otiđe, Kuzma se Kuzmič, sav ublijedio od srdžbe, obrati svome sinu i naloži mu da poduzme sve mjere da unaprijed taj odrpanac i ne prismrdi ovamo, da ga čak ni u dvorište ne pusti, jer, inače...

On nije izrekao svoje prijetnje, ali je i njegov sin, koji ga je često viđao ljuta, zadrhtao od straha. Starac se poslije toga cijeli sat tresao od srdžbe, a podvečer se razbolio i poslao po liječnika.

II

LJAGAVI

Morao je dakle »juriti«, a međutim nije imao za kola ni prebijene pare, to jest, imao je dva dvogrivenika, i to je bilo sve što mu je još preostalo od tolikog nekadašnjeg bogatstva. Ali je imao kod kuće stari srebrni sat koji nije već odavno išao, i on zgrabi taj sat i odnese ga Židovu uraru koji je imao svoju trgovinu na trgu. Ovaj mu je dao šest rubalja. »Nisam se nadao da ću toliko dobiti!« povikao oduševljeno Mitja (on se sad neprestano nalazio u nekom oduševljenju), strpao svojih šest rubalja i potrčao kući. Kod kuće je nadopunio svotu, uzajmio je, naime, od kućevlasnika tri rublja koje su mu dali drage volje iako su im to bili posljednji novci, jer su ga neobično voljeli. Mitja im je odmah u svome oduševljenju otkrio da se tu radi o njegovoj sudbini, izložio im dakako navrat-nanos gotovo cijeli svoj »plan«, koji je malo prije predložio Samsonovu, priopćio im Samsonovljevu odluku i svoje buduće nade, itd. Kućevlasnici su bili i otprije posvećeni u mnoge njegove tajne, jer oni su gledali u njemu *svog* čovjeka, a ne oholog gospodina. Kad je Mitja tako skucao devet rubalja, poslao je po poštanske konje koji će ga odvesti do Volovje stanice. I tako je zapamćena i utvrđena činjenica »da Mitja nije imao u podne, uoči jednog izvjesnog događaja, ni kopjejke i da je, samo da dođe do novaca, prodao svoj sat i uzajmio od svojih kućevlasnika tri rublja, i to sve pred svjedocima«.

Upozoravam na ovu činjenicu unaprijed, a poslije će se vidjeti zašto to činim.

Iako se Mitja, dok je jurio na Volovju stanicu, sav sjao od neke radosne slutnje da će se napokon svršiti i rasplesti »sve to«, ipak je drhtao od straha: šta će biti sada s Grušenjkom za njegova izbivanja? Zar će baš danas napokon odlučiti da ode Fjodoru Pavloviču? I zato je i otišao, a da joj nije ništa kazao, a i kućevlasnicima je naložio da nipošto ne kažu kamo je otišao, ako dođe tko da pita za nj. »Svakako se moram još večeras vratiti«, ponavljaše on, drmusajući se u kolima, »a Ljagavog morat ću, možda, ovamo dovući... da načinimo onu ispravu« — tako, premirući u duši, maštaše

Mitja, ali, na žalost, ne bi suđeno da mu se snovi ostvare po njegovu »planu«.

Prvo je zakasnio, jer je s Volovje stanice krenuo poljskim putom. Onda je doznao da poljski put nije dugačak dvanaest vrsta, već osamnaest. Drugo, iljinskog »popu« nije zatekao kod kuće, otišao je u susjedno selo. Mitja se uputio u to susjedno selo s istim, već umornim konjima, i dok je našao ondje popa, bila je već gotovo pala noć. »Popo«, naoko plašljiv i prijazan čovjek, odmah mu je rekao da je taj Ljagavi, istina, kod njega isprva stanovao ali da se sad nalazi u Suhom Seocu kod lugara, gdje će noćas konačiti, jer se i ondje pogađa za šumu. Na vatrenu Mitjinu molbu da ga odmah odvede Ljagavom i »time, tako reći, spasi«, pop se, istina, isprva kolebao, ali poslije je ipak pristao da ga odvede u Suho Seoce, očito gonjen radoznalošću. Ali mu je na nesreću svoju savjetovao da pođu onamo »pješke«, jer da donde ima »nešto malo više od jedne vrste«. Mitja je dakako odmah pristao i počeo da koraca svojim aršin dugačkim koracima, te je jadni pop gotovo za njim trčao. To je bio još mlad i vrlo oprezan čovjek. Mitja se odmah upustio s njim u razgovor o svojim planovima, tražeći od njega vatreno i nervozno da mu da savjeta s obzirom na Ljagavog, i pripovijedao cijelim putem. Pop ga je slušao pažljivo, ali mu je malo savjetovao. Na Mitjina pitanja odgovarao je izbjegavajući: »Ne znam, oh, ne znam, gdje bih ja to znao«, itd. Kad je Mitja počeo da govori o svojim sukobima s ocem zbog nasljedstva, pop se gotovo prepao, jer je bio donekle zavisan o Fjodoru Pavloviču. Ali ga je, međutim, čudeći se, zapitao zašto on toga seljaka, trgovca Gorstkina, naziva Ljagavim, te je Mitji povjerljivo razjasnio da tog čovjeka zbilja nazivaju Ljagavim, ali da se on tako ne zove i da ga taj nadimak neobično vrijeđa, i zato neka ga svakako zove Gorstkinom, »jer inače neće s njim ništa obaviti, a on vas neće ni slušati«, završio popo. Tome se donekle začudio Mitja i rekao da ga tako naziva sam Samsonov. Kad je pop saznao za tu okolnost, odmah je prekinuo razgovor o tome, mada bi bio dobro učinio da je onda priopćio Dmitriju Fjodoroviču svoju slutnju: ako ga je Samsonov poslao tom seljaku, kao Ljagavom, nije li to učinio samo zato da mu se naruga i nema li u tome što sumnjivo? Ali Mitja nije imao vremena da se zaustavlja »na takvim sitnicama«. On se žurio, koračao, i tek kad su stigli u Suho Seoce dosjetio se da nisu prešli jednu

ili jednu i po vrstu, nego sigurno tri vrste. To ga je ozlovoljilo, ali se svladao. Ušli su u kuću. Lugar, popov znanac, stanovao je u jednoj polovici kuće, a drugu, praznu polovicu, s druge strane hodnika, ustupio je Gorstkinu. Ušli su u tu čistu sobu i zapalili lojanu svijeću. U sobi je bilo strašno vruće. Na jelovu stolu stajao je ugašen samovar, poslužavnik sa šalicama, ispijena butelja ruma i još ne sasvim ispijena boca rakije te mrvice pšenična kruha. Putnik je ležao ispružen na klupi, pod glavu je metnuo smotan gornji kaput mjesto jastuka i strašno hrkao. Mitja zasta časak u nedoumici. »Dakako, treba ga probuditi: moj je posao isuviše važan, ja sam se toliko žurio, a žurim se da se još danas vratim«, uznemiri se Mitja, ali pop i lugar stajahu šutke, ne iznoseći svojih mišljenja. Mitja priđe i stade ga sam buditi, budio ga je snažno, ali spavač se nije budio. »Pijan je«, zaključi Mitja, »ali što da radim, Gospode, što da radim!« i odjedanput poče neobično nestrpljivo potezati spavača za ruke i noge, tresti mu glavu, dizati ga i uspravljati na klupi, ali je poslije mnogo naprezanja postigao jedino to da je spavač počeo gadno mumljati i strašno, iako nerazgovijetno, psovati.

— Da, bit će bolje da pričekate — reče napokon pop — jer se vidi da nije nizašto.

— Cijeli je dan pio — kaza lugar.

— Bože — povika Mitja — kad biste samo znali koliko je meni potrebno i kako sam sada očajan!

— Pa bit će bolje da pričekate do jutra — ponovi pop.

— Do jutra? Smilujte se, to je nemoguće! — i on je u svome očajanju opet htio da navali i budi pijanicu, ali se odmah okanio, jer je uvidio da mu je sav napor uzaludan. Pop je šutio, a pospani lugar bio smrknut.

— Do kakvih strašnih tragedija ljude dovodi realizam! — progovori Mitja posve očajan. Znoj mu je curio niz lice. Pop upotrijebi zgodan trenutak i razloži sasvim razumno da on svakako ne bi bio sposoban ni za kakav razgovor, sve kad bi ga i mogli probuditi, jer je pijan, »a, međutim, vi imate s njim važna posla, te je ipak bolje ako ostanete do jutarca«... — Mitja razmahnu rukama i prista.

— Ostat ću, oče, ovdje sa svijećom i vrebat ću zgodan trenutak. Kad se probudi, počet ću... A za svijeću platit ću ti — obrati se on lugaru — za noćenje također, zapamtit

ćeš Dmitrija Karamazova. Samo ne znam kako ćete, oče, gdje ćete leći?

— Ne brinite, ja idem kući. Odjašit ću na njegovoj kobilici — i on pokaza na lugara. — A sad zbogom, želim vam da potpuno uspijete.

I na tom je ostalo. Pop se otputio na kobilici, veseo što se napokon izvukao, ali je ipak zbunjeno mahao glavom i razmišljao: ne bi li bilo dobro da sutra još za vremena obavijesti svog dobrotvora Fjodora Pavloviča o ovom zanimljivom slučaju, »jer ako u zao čas sazna, razljutit će se i prekratiti dobročinstva«. Lugar se počeša i šuteći pođe u svoju sobu, a Mitja sjede na klupu da vreba, kako se izrazio, zgodan trenutak. Duboka tuga, kao težak oblak, pade na njegovu dušu. Duboka, strašna tuga! On je sjedio, razmišljao, ali nije mogao ništa da smisli. Svijeća je dogorijevala, zazrikao zrikavac, u ugrijanoj sobi bilo nesnosno zagušljivo. I odjedanput mu se prikaza vrt, prolaz za vrtom, na očevoj kući otvoriše se vrata, a kroz vrata utrčala Grušenjka... On skoči s klupe.

— Tragedija! — progovori škrgućući zubima te mehanički priđe spavaču i zagleda mu se u lice. Bio je to mršav, još mlad seljak, vrlo dugoljasta lica, ugasito plave kovrčaste kose i dugačke tanke riđe bradice, u košulji od katuna i crnom prsluku, a iz džepa na prsluku izvirivaše lančić sata. Mitja je promatrao tu fizionomiju očima punim mržnje i zbog nečeg mu je bilo osobito mrsko što je kovrčast. A osobito ga je strašno vrijeđalo što, eto, on, Mitja, stoji više njega a njegov neodloživi posao čeka, što je toliko žrtvovao, toliko napustio, neobično se izmučio, a ova danguba, »o kome sad zavisi cijela moja sudbina, hrče kao da se ništa ne događa!« uskliknu Mitja i odjedanput se sasvim smete te opet poče buditi pijana seljaka. Budio ga je bijesno, vukao ga, gurao, čak i tukao, i kad se tako mučio pet minuta, a da opet nije ništa postigao, vratio se očajan zbog svoje nemoći klupi i sjeo.

— Glupo, glupo! — vikaše Mitja. — I... kako je sve ovo nepošteno! — nadoveza on tek onako. Poče ga strašno boljeti glava: »Da se okanim? Da sasvim jednostavno odem«, iskrsnu u njegovu umu. »Ne, do jutra. Namjerno ću ostati, namjerno. Zašto sam onda i došao? A i nemam na čemu da odem, kako ću sad odavde otići, o, gluposti!«

Međutim ga je glava sve jače i jače boljela. Sjedio je nepomično te nije više ni opažao da je zadrijemao i, odjednom, sjedeći zaspao. Probudi se od nepodnošljive glavobolje, toliko nepodnošljive da je gotovo viknuo. U sljepoočicama mu je lupalo, tjeme ga boljelo; kad se prenuo, nije se mogao dugo pribrati i dokučiti šta mu se dogodilo. Napokon se dosjetio da je u vrućoj sobi strašan dim i da je čak mogao umrijeti. A pijani je seljak i dalje ležao i hrkao. Svjećica je bila već sasvim dogorjela i gasila se. Mitja dreknu i pojuri posrćući kroz hodnik u lugarevu sobu. Ovaj se brzo probudi, ali kad ču da je u drugoj sobi dim, pođe, istina, da učini šta treba, ali se vladaše pri tom tako ravnodušno da se Mitja začudi i uvrijedi.

— Ali, on je umro, on je umro, i onda... šta onda? — vikaše Mitja bijesno.

Otvorili su vrata, rastvorili prozore, odušili dimnjak, Mitja dovukao iz hodnika posudu s vodom, najprije pokvasio svoju glavu, a zatim našao nekakvu krpu, zamočio je u vodu i omotao oko Ljagavljeve glave. Lugar se i dalje držao prema cijelom događaju nekako prezirno i, otvorivši prozor, reče namrgođeno: »Sve će biti dobro«, te ode opet da spava, ostavivši Mitji užasan limeni fenjer. Mitja se zabavio oko pijanice, koga je omamio dim, još neko pola sata i neprestano mu kvasio glavu, odlučivši ozbiljno da probdije svu noć, ali, kad je posve izmučen sjeo načas na klupu da malo odahne, sklopio je na trenutak oči, zatim se odmah sasvim nesvjesno ispružio na klupi i zaspao kao zaklan.

Probudio se vrlo kasno. Bilo je po prilici već devet sati izjutra. Sunce je jasno sjalo kroz dva prozora u sobicu. Jučerašnji kovrčasti seljak sjedio je na klupi, već u polukaftanu. Pred njim je stajao novi samovar i nova boca. Staru, jučerašnju, bio je već ispio, a novu već preko polovice. Mitja skoči i dosjeti se odmah da je prokleti seljak pijan, i te kako pijan. On je gledao u nj jednu minutu izbuljenih očiju. Seljak je pogledao u nj šutke i lukavo, nekako uvredljivo miran, čak naoko prezirno i naduveno, kako se učinilo Mitji. Mitja mu se žurno obrati.

— Dopustite, vidite... ja... sigurno ste čuli od ovdašnjeg lugara u onoj sobi: ja sam poručnik Dmitrij Karamazov, sin starog Karamazova, s kojim se izvoljevate pogađati za šumu.

— To ti lažeš! — odjedanput odbrusi seljak odlučno i mirno.

— Kako lažem? Fjodora Pavloviča ipak izvoljevate poznavati?

— Ne izvoljevam poznavati nikakva tvog Fjodora Pavloviča — progovori seljak, premećući jedva jezikom.

— Šumu, šumu od njega kupujete, ta probudite se, priberite se. Otac Pavel Iljinski doveo me je ovamo... Vi ste pisali Samsonovu, i on me je poslao do vas... — gušio se Mitja.

— L-lažeš — opet odbrusi Ljagavi. Mitju zazebe u nogama.

— Ta smilujte se, ovo nije šala! Vi ste možda pripiti. Vi možete, napokon, govoriti, razumjeti... inače... inače ne razumijem ništa!

— Ti si mazalo!

— Ta smilujte se, ja sam Karamazov, Dmitrij Karamazov, imam nešto da vam predložim... vrlo korisno... baš što se tiče šume.

Seljak je dostojanstveno gladio bradu.

— Ne, ti si se samo neprestano pogađao i pokazao si se kao hulja. Ti si hulja!

— Uvjeravam vas da se varate! — i Mitja u očajanju zalomi rukama. Seljak je neprestano gladio bradu i odjedanput lukavo zažmiri.

— Nipošto, evo šta ćeš mi pokazati: pokaži mi takav zakon koji dopušta da se zlo čini, čuješ li! Ti si hulja, razumiješ li?

Mitja ustukne namrgođeno i odjedanput kao da ga je »nešto udarilo po čelu«, kako je poslije sam rekao. Odjedanput mu je nešto sinulo u umu, »buknula zublja, i sve sam shvatio«. Stajao je kao skamenjen, ne shvaćajući kako se mogao on, koji je ipak kapetan, uvaliti u takvu glupost, kako se mogao upustiti u ovakvu pustolovinu i gotovo se cijeli dan i noć time baviti i kako se mogao natezati s tim Ljagavim i kvasiti mu glavu. »Da, čovjek je pijan, pijan do bezumnosti i pit će neprestano još cijelu sedmicu — i šta da onda čekam? A šta ako me je Samsonov namjerno ovamo poslao? A šta ako ona... O, bože, šta sam uradio!

Seljak je sjedio, gledao ga i smješkao se. U nekoj drugoj prilici možda bi Mitja bio ubio ovu budalu od bijesa, ali sad je bio malaksao kao dijete. On priđe lagano klupi, uze svoj ogrtač, obuče ga i bez riječi iziđe iz sobe. U drugoj sobi nije našao lugara, ondje nije bilo nikoga. On izvadi iz džepa pe-

deset kopjejaka sitniša i metne ih na sto za noćenje, za svijeću i za uznemiravanje. Kad je izašao iz kuće, opazio je da je unaokolo sama šuma i ništa drugo. Pođe nasumce i ne razmišljajući kamo da krene od kuće — desno ili lijevo. Kad se jučer žurio ovamo s popom, nije zapamtio puta. U njegovoj duši ne bijaše nikakve osvetljivosti ni prema kome, čak ni prema Samsonovu. On je koračao uskom šumskom stazom bez misli, kao izgubljen, s »izgubljenom idejom«, i nimalo se nije brinuo kamo ide. Moglo ga je oboriti svako dijete, toliko je odjedanput smalaksao duševno i tjelesno. Ali je ipak nekako izašao iz šume i pred njim su se u nedoglednom prostoru pružila požnjevena, gola polja: »Kakav očaj, kakva smrt posvuda!« ponavljao je on koračajući neprestano dalje i dalje.

Spasili su ga putnici: nekakav kirijaš vozio je poljskim putem nekog starog trgovca. Kad su bili uporedo, zapita Mitja za put i rekoše mu da i oni također putuju na Volovju stanicu. Upustiše se u pregovore, i Mitju primiše za saputnika. Onamo su stigli za tri sata. Na Volovjoj stanici najmio Mitja odmah poštanska kola do grada, a onda odjedanput osjeti strašnu glad. Dok su uprezali konje, spremiše mu kajganu. On je u tren oka pojede, pojede velik komad kruha, pojede kobasicu koja se slučajno našla i ispi tri čašice rakije. Kad se potkrijepio, bio je opet bodar, a duša mu se razvedrila. Jurio je putem, gonio kočijaša da brzo tjera, i odmah smislio nov i ovaj put »nepromjenljiv« plan kako će se još danas dočepati »tih prokletih novaca«. »I kad čovjek pomisli, samo pomisli da zbog te tričave tri tisuće propada čovjek!« uzviknu on prezirno. »Danas ću se odlučiti!« I da ga nije mučila neprekidna misao o Grušenjki i o tome nije li joj se što dogodilo, on bi možda bio posve raspoložen. Ali misao na nju zabadala mu se svaki čas u srce kao oštar nož. Naposljetku su stigli, i Mitja odmah potrča Grušenjki.

III

ZLATNI RUDNICI

To je, naime, bio onaj Mitjin posjet o kojem je Grušenjka, posve ustrašena, pričala Rakitinu. Ona je onda očekivala »glasnika« i bila vrlo radosna što nije Mitja dolazio ni jučer, ni danas, nadajući se da se možda, ako bog da, neće vratiti do njena odlaska, kad on iznenada banu. Šta je bilo dalje, to nam je poznato: da ga skine s vrata, ona ga u tren oka nagovorila neka je otprati do Kuzme Samsonova, kamo je morala svakako otići da »broji novce«, i kad ju je Mitja odmah otpratio, morao joj je, opraštajući se s njom na Kuzminim vratima, obećati da će doći po nju u dvanaest sati da je otprati kući. I Mitja se tome radovao: »Prosjedit će kod Kuzme, dakle neće otići Fjodoru Pavloviču... ako samo ne laže«, nadoveza on odmah. A koliko je vidio, čini se, nije lagala. Njegova je naime ljubomora imala tu osobinu da je odmah, čim bi bilo kamo otišla ljubljena žena, izmislio tko zna kakve strahote o tome što sve ona ne doživljava, kako ga ona ondje »vara«, ali bi se odmah, čim bi joj opet dojurio, potresen, satrven i potpuno uvjeren da je ipak uspjela da ga prevari, na prvi pogled na njeno lice, nasmijano, veselo i prijazno lice te žene — preporodio duhovno i odmah bi nestalo svake sumnje, te nekako radosno i stidljivo grdio sam sebe zbog ljubomore. Kad je Mitja ispratio Grušenjku, požuri kući. O, on je imao još štošta da uradi! Ali mu je srcu odlanulo. »Samo bi morao što prije saznati od Smerdjakova nije li se ondje sinoć desilo štogod, nije li ona dolazila — što ne dao bog — Fjodoru Pavloviču! Uh!« iskrsnu u njegovoj glavi. I on bijaše još dospio da dotrči do svog stana, kad ljubomora ponovo uzavre u njegovu nemirnom srcu.

Ljubomora! »Otelo nije ljubomoran, on je povjerljiv«[1] napomenuo je Puškin, i već samo ta napomena svjedoči o neobičnoj dubini uma našeg velikog pjesnika. Otelo je prosto smrvljena duša, i njegov se pogled na svijet pomutio jer se *srušio njegov ideal.* Ali Otelo se neće kriti, uhoditi, vrebati:

[1] Ta poznata karakterizacija nalazi se u Puškinovim bilješkama (1834—1836) u »Table-talk« (»Razgovori za stolom«).

njegovo je povjerenje bezgranično. Njega, naprotiv, treba navoditi, gurkati, silom raspaljivati, pa da se dosjeti nevjeri. Ali pravi ljubomornik nije takav. Prosto je nemoguće predstaviti sebi svu sramotu i moralni pad, s kojim se može sprijateljiti ljubomornik bez svake grižnje savjesti. I nisu to sve same prljave duše. Naprotiv, u čovjeka može biti uzvišeno srce, čista ljubav, spremnost na svako samoodricanje, ali se on može istodobno kriti pod stolove, potkupljivati najpodlije ljude i saživjeti se s najružnijom prljavštinom uhođenja i prisluškivanja. Otelo se ne bi nikako mogao izmiriti s nevjerom — on bi mogao oprostiti, ali ne izmiriti se, iako je njegova duša bez zlobe i nevina, kao duša u djeteta. Ali nije takav pravi ljubomornik: teško je predstaviti s čime se može saživjeti i izmiriti poneki ljubomornik! Ljubomornik može vrlo brzo oprostiti (dakako, poslije strašne scene u početku), na primjer, već gotovo dokazanu nevjeru, pošto je sam vidio grljenje i ljubljenje, ako bi se mogao, na primjer, u isto vrijeme bilo kako uvjeriti da je ovo bilo »posljednji put« i da će njegov suparnik u tom trenutku nestati, otići na kraj svijeta, ili da će je on sam odvesti nekud na takvo mjesto kamo neće više dolaziti taj strašni suparnik. Dakako, izmirenje traje samo jedan sat, jer ako bi zbilja i nestao suparnik, on će sutra pronaći drugog, novog, i bit će na nj ljubomoran. I moglo bi se zapitati, kakva je to ljubav na koju treba toliko paziti, i šta vrijedi ta ljubav koju treba tako pomno čuvati? Ali to je pitanje koje neće nikad razumjeti pravi ljubomornik, a međutim se nalaze među njima ljudi u kojih je zaista uzvišeno srce. Značajno je još i to da ti isti ljudi uzvišenih srdaca kada stoje u kakvoj sobici te prisluškuju i uhode, iako jasno shvaćaju »svojim uzvišenim srcem« svu sramotu u koju su dobrovoljno sami zapali, ipak, bar u tom trenutku dok stoje u toj sobici, nikad ne osjećaju grižnju savjesti. Kad bi vidio Grušenjku, u Mitje je, iščezavala ljubomora, i on je za trenutak postajao povjerljiv i pristojan, te sam sebe prezirao zbog ružnih osjećaja. Ali to je značilo samo da je u njegovoj ljubavi prema toj ženi bilo nešto kudikamo uzvišenije nego što je on sam mislio, a ne tek jedino strast, ne samo jedan »pregib tijela«, o kome je govorio Aljoši. Ali zato je Mitja, čim bi nestalo Grušenjke, počeo opet da je sumnjiči zbog kojekakvih podlosti i lukave nevjere. I pri tom ga nije ni najmanje pekla savjest.

I tako je, dakle, ponovo uskipjela u njemu ljubomora. Svakako se morao žuriti. Najprije je morao nabaviti bar nešto novaca, makar na kratak rok. Jučerašnjih devet rubalja je gotovo posve potrošio na putovanje, a sasvim bez novaca, zna se, ne može ni koraka učiniti. Ali je on, razmišljajući o svom novom planu, smislio još u kolima gdje će dobiti novaca, bar zasad. Imao je par valjanih pištolja za dvoboj s nabojima, i što ih nije sve do sada založio bilo je to jedino zato što ih je volio više nego sve ostalo što je imao. On se u gostionici »Prijestolnica« već odavno površno upoznao s jednim mladim činovnikom i ondje nekako saznao da taj neženja i prilično imućan činovnik strastveno voli oružje, da kupuje pištolje, revolvere, bodeže, da oružje sam razmješta po zidovima, pokazuje ga poznanicima i da se hvali kako se razumije u sisteme revolvera, nabijanje, pucanje, itd. Mitja nije dugo premišljao nego se odmah uputio njemu i ponudio mu da uzme pištolje u zalog za deset rubalja. Činovnik ga poče, veoma raspoložen, nagovarati neka mu proda pištolje, da kamate neće nipošto uzeti. Oni su se rastali kao prijatelji. Mitja se žurio i pojurio u svoju sjenicu, koja se nalazila iza kuće Fjodora Pavloviča, da što prije dozove Smerdjakova. I tako se mogla poslije utvrditi opet jedna činjenica, da Mitja nije imao tri do četiri sata prije izvjesnog događaja, o kome će biti kasnije govora, ni kopjejke, nego da je založio za deset rubalja stvari koje su mu bile drage, a međutim su se poslije tri sata našle u njegovim rukama tisuće... Ali ja istrčavam. Kod Marje Kondratjevne (susjede Fjodora Pavloviča) dočeka ga vijest o Smerdjakovljevoj bolesti koja ga je neobično potresla i zbunila. On je saslušao priču o njegovu padu u podrum, zatim o padavici, dolasku liječnika, staranju Fjodora Pavloviča; sa zanimanjem je saslušao da se njegov brat Ivan Fjodorovič još jutros odvezao u Moskvu. »Sigurno je prije mene prošao kroz Volovju«, promisli Dmitrij Fjodorovič. Ali zbog Smerdjakova se strašno uznemirio: »Kako će sada biti, tko će sada paziti, tko će mi dojavljivati?« Požudno je počeo ispitivati žene da li nisu noćas što opazile? One su dobro znale o čemu se on raspituje te su ga potpuno razuvjerile: nitko nije dolazio, Ivan Fjodorovič je ondje noćio, »sve je bilo u potpunom redu«. Mitja se zamisli. Nema sumnje, i danas mora stražariti, ali gdje: ovdje ili pred Samsonovljevim vratima? On odluči da je to potrebno i ovdje i ondje, prema prilikama, a međutim, međutim... Radi se o tome što

je opet iskrsnuo pred njim onaj »plan«, maloprijašnji, novi i već siguran plan, koji je smislio u kolima i koji se mora izvršiti odmah, bez svakog odlaganja. Mitja odluči da žrtvuje za to jedan sat: »Za sat ću se najzad odlučiti, sve saznati, i onda, najprije Samsonovljevoj kući da se raspitam da li je Grušenjka ondje, a onda odmah natrag ovamo, do jedanaest sati ostat ću ovdje, a onda po nju Samsonovu da je otpratim kući«. Eto kako je on bio odlučio.

Potrča kući, umi se, počešlja, očisti odijelo, obuče se i uputi gospođi Hohlakovoj. Na žalost, to je bio njegov »plan«. On odluči da uzajmi tri tisuće od te gospođe. I što je glavno, u njemu je odjedanput i nekako nenadano poniklo neobično uvjerenje da ga ona neće odbiti. Možda će se tkogod čuditi tome zašto on nije, kad je njegovo uvjerenje bilo toliko čvrsto, i prije pošao onamo, tako reći u svoje društvo, već je otišao Samsonovu, čovjeku iz drugog sloja s kojim čak nije znao ni kako će govoriti. Ali on je, međutim, posljednji mjesec dana poznanstvo s Hohlakovima, koje, uostalom, ni prije nije bilo bogzna kakvo, gotovo sasvim zanemario, a osim toga je dobro znao da ga ona ne trpi. Ova ga je gospođa zamrzila odmah u početku jednostavno zato što je on zaručnik Katerine Ivanovne, a međutim je ona zbog nečega željela da Katerina Ivanovna napusti njega i da se uda za »milog, viteški obrazovanog Ivana Fjodoroviča, koji ima takve divne manire«. A Mitjine je manire, međutim, mrzila. Mitja joj se čak rugao i jednom je prilikom rekao o njoj da je ta gospođa »isto toliko živa i prirodna koliko i neobrazovana«. I, eto, kad se jutros vozio u kolima, obasjala ga je sjajna misao: »Ako ona ne želi da ja uzmem Katerinu Ivanovnu, i to nikako ne želi (on je znao da ona to ne želi gotovo histerično), zašto mi onda ne bi sad dala te tri tisuće baš zato da ostavim Katju i da otperjam odavde zauvijek? Kad se te razmažene gospođe iz višeg društva zbog nečega uzjogune, onda ništa ne žale samo da bude po njihovoj volji. A ona je još i bogata«, mislio je Mitja. A što se tog »plana« tiče, bio je to onaj isti, prijašnji, to jest riječ je bila o tome da joj ponudi svoja prava na Čermašnju, ali sad ne kao trgovački posao, kako je jučer nudio Samsonovu, jer on nije htio da zasljepljuje tu gospođu, kao jučer Samsonova, mogućnošću da će moći mjesto te tri tisuće zdipiti dvostruku svotu, šest ili sedam tisuća, već da to posluži kao pristojna jamčevina za dug. Razvijajući tu svoju novu misao, Mitja je padao u oduše-

vljenje, a to ga je uvijek spopadalo kad je što započinjao, prilikom svih njegovih naglih odluka. On se svakoj svojoj novoj misli predavao strastveno. Ali je zato, kad je stupio na ulazne stepenice gospođe Hohlakove, odjedanput osjetio kako mu prođoše srsi niz leđa: u tom trenutku uvidio je potpuno i matematski jasno da je ovdje njegova posljednja nada i da mu više ništa ne preostaje na svijetu, ako ovdje ne uspije, »nego da bilo koga zakolje ili opljačka zbog te tri tisuće, i ništa drugo«... Bilo je sedam i po kad je povukao zvonce.

U početku kao da mu se sreća nasmiješila; čim se javio, odmah su ga neobično brzo primili. »Baš kao da je čekala na me«, sinu Mitji u svijesti, a zatim odmah, čim su ga uveli u gostinsku sobu, domaćica gotovo utrča i otvoreno mu reče da ga je čekala...

— Čekala sam vas, čekala! A ipak nisam mogla ni pomisliti da ćete doći, priznajte, a ipak sam vas očekivala, divite se mom instinktu, Dmitrije Fjodoroviču, ja sam cijelo jutro bila uvjerena da ćete danas doći.

— To je zaista, gospođo, neobično — reče Mitja i spusti se na stolicu — ali... sam došao po neobično važnom poslu... Najvažnijem među najvažnijima, to jest za mene, gospođo, jedino za mene i žurim...

— Znam da dolazite po najvažnijem poslu, Dmitrije Fjodoroviču, ovdje nije riječ o nekakvim slutnjama, o nazadnjačkim sklonostima prema čudesima (jeste li čuli za starca Zosimu?), ovdje je matematika: vi niste mogli da ne dođete poslije svega onog što se desilo Katerini Ivanovnoj, niste mogli, niste mogli; to je matematika.

— Realizam pravog života, gospođo, eto što je to. Ali, dopustite, međutim, da vam razložim...

— Zaista realizam, Dmitrije Fjodoroviču, ja sada iz sve duše pristajem uz realizam, sita sam čudesa. Jeste li čuli da je umro starac Zosima?

— Nisam, gospođo, sad prvi put čujem — začudi se Mitja malo. U njegovu umu uskrsnu Aljošina slika.

— Noćas, i zamislite...

— Gospođo — prekinu je Mitja — zamišljam jedino to da se nalazim u najočajnijem položaju, i ako mi vi ne pomognete, sve će propasti. Oprostite mi što sam se trivijalno izrazio, ali ja sam u vatri, ja sam u groznici...

— Znam, znam da ste u groznici, sve znam, vi i ne možete biti u drugom duševnom raspoloženju, i štogod biste mi rekli, ja znam sve unaprijed. Već odavno pratim vašu dušu, Dmitrije Fjodoroviču, pazim na nju, izučavam... O, vjerujte, ja sam iskusan duševni liječnik, Dmitrije Fjodoroviču.

— Gospođo, ako ste vi iskusan liječnik, ja sam iskusan bolesnik — reče Mitja, naprežući se da bude ljubezan — i naslućujem da ćete vi, kad već toliko pazite na moju sudbinu, priskočiti joj u pomoć, jer joj prijeti propast, i zato, dopustite mi da vam najzad izložim ovaj plan s kojim sam se usudio da dođem... i ono što od vas očekujem. Ja sam došao, gospođo...

— Ne izlažite, to je uzgredno. A što se tiče pomoći, niste vi prvi, Dmitrije Fjodoroviču, koga ja pomažem. Vi ste sigurno čuli za moju sestričnu Beljmesovu,[1] njen je čovjek propadao, propao, kako ste se karakteristično izrazili, Dmitrije Fjodoroviču, i šta bi, ja sam mu preporučila konjogojstvo, i on sada uspijeva. Razumijete li se vi, Dmitrije Fjodoroviču, u konjogojstvo?

— Nikako, gospođo, oh, gospođo, nikako — zavika Mitja nervozno i nestrpljivo i gotovo se podiže s mjesta. — Samo vas molim, gospođo, da me saslušate, dajte mi samo dvije minute da slobodno govorim, da bih vam mogao najprije izložiti sve, cijeli projekt s kojim sam došao. A pored toga mi je vrijeme skupocjeno, jer mi se užasno žuri! — viknu Mitja histerično, jer je predosjećao da će ona odmah početi govoriti i nadajući se da će je nadvikati. — Došao sam u očajanju — u posljednjem stupnju očajanja da zamolim od vas zajam, tri tisuće rubalja, uz najsigurnije jamstvo, gospođo, uz najsigurnije osiguranje! Dopustite mi samo da vam razložim...

— To ćete poslije učiniti, poslije! — i gospođa Hohlakova zamaha na nj rukom. — I sve što kanite reći, znam ja unaprijed, to sam vam već rekla. Vi tražite nekakvu svotu, vama su potrebne tri tisuće, ali ja ću vam dati više, ja ću vas spasiti, Dmitrije Fjodoroviču, ali je potrebno da saslušate.

Mitja poskoči opet sa svog mjesta.

— Zar ste vi, gospođo, zbilja tako dobri! — viknu on neobično očajno. — Gospode, vi ste me spasili. Vi spasavate

[1] Tatarski: neznalica.

čovjeka, gospođo, od nasilne smrti, od pištolja ... Vječna vam hvala ...

— Dat ću vam kudikamo, kudikamo više od tri tisuće! — zavika gospođa Hohlakova, gledajući i svijetlo se osmjehujući oduševljenju Mitjinu.

— Kudikamo više? Ali mi toliko nije potrebno. Meni su potrebne jedino te tri, po me sudbonosne tisuće, i došao sam da vam bezgranično zahvalim i zajamčim sigurnost te svote i predložim plan koji ...

— Dosta, Dmitrije Fjodoroviču, rečeno-učinjeno — preginu ga gospođa Hohlakova bezazleno i svečano kao dobrotvorka. — Obećala sam da ću vas spasiti, i spasit ću vas. Ja ću vas spasiti kao i Beljmesova. Šta mislite o zlatnim rudnicima, Dmitrije Fjodoroviču?

— O zlatnim rudnicima, gospođo! Nikad nisam ništa o njima mislio.

— A zato sam ja mjesto vas mislila! Mislila i promislila! Ima već cijeli mjesec kako vas motrim baš zbog toga. Stoput sam vas gledala kad ste prolazili i ponavljala: evo energičnog čovjeka koji treba da pođe u zlatne rudnike. Čak sam proučavala vaš hod i zaključila: ovaj će čovjek pronaći mnogo rudnika.

— Po mome hodu, gospođo? — osmjehnu se Mitja.

— A zašto ne bih i po hodu? Šta, zar vi poričete, Dmitrije Fjodoroviču, da se može i po hodu poznati karakter? To potvrđuju i prirodne nauke. O, ja sam sada realistkinja, Dmitrije Fjodoroviču. Ja sam od danas, poslije onog događaja u manastiru koji me je toliko zbunio, savršena realistkinja i hoću da se odam praktičnom radu. Ja sam izliječena. Dosta je! — kako reče Turgenjev.

— Ali, gospođo, one tri tisuće koje ste tako velikodušno obećali da ćete uzajmiti ...

— Neće vas mimoići, Dmitrije Fjodoroviču — odmah presiječe gospođa Hohlakova — te tri tisuće kao da su već u vašem džepu, i ne tri tisuće, nego tri milijuna, Dmitrije Fjodoroviču, u najkraćem vremenu! Izložit ću vam svoju ideju: vi ćete pronaći rudnik, steći milijune, vratiti se, postati radni čovjek te i nas pokretati i upućivati na dobro. Zar da sve ostavimo Židovima? Gradit ćete zgrade i osnivati različita poduzeća. Pomagat ćete sirotinju, a ona će vas blagoslivljati. Ovo je vijek željeznica, Dmitrije Fjodoroviču. Vi ćete postati čuven i prijeko potreban ministarstvu financija koje sad

oskudijeva u ljudima. Padanje našeg kreditnog rublja ne da mi spavati, Dmitrije Fjodoroviču, mene s te strane vrlo slabo poznaju...

— Gospođo, gospođo! — prekinu je opet Dmitrij Fjodorovič, uznemiren nekom slutnjom. — Možda ću vrlo radosna srca poslušati vaš savjet — vaš mudri savjet, gospođo — i otići ću, možda, onamo, u rudnik... i još ću jedanput doći da se razgovaram s vama o tome... štaviše mnogo puta... ali sad one tri tisuće koje ste tako velikodušno... O, one bi me oslobodile okova, i ako je moguće danas... To jest, vidite li, ja nemam sad ni časka, ni časka vremena...

— Dosta, Dmitrije Fjodoroviču, dosta — prekinu ga gospođa Hohlakova odlučno. — Na pitanje idete li u rudnik ili ne idete, jeste li se zaista odlučili, odgovarajte matematski točno!

— Idem, gospođo, poslije... Idem kamo hoćete, gospođo ... ali sad...

— Pričekajte! — viknu gospođa Hohlakova, zatim skoči i potrča svom prekrasnom birou s bezbrojnim ladicama, poče izvlačiti jednu ladicu za drugom, tražeći nešto neobično žurno.

»Tri tisuće!« — pomisli Mitja zamirući. — »I to odmah, bez zapisa... o, to je džentlmenski! Prekrasna žena, a samo da nije toliko razgovorljiva«.

— Evo! — viknu gospođa Hohlakova radosno, vraćajući se Mitji. — Evo što sam tražila.

To je bila majušna srebrna ikonica na vrpci, jedna od onih, kakve se ponekad nose na tijelu s križem.

— Ovo je iz Kijeva, Dmitrije Fjodoroviču — produži ona pobožno — od moći Varvare Velikomučenice. Dopustite da vam je ja sama objesim o vrat i blagoslovim vas za novi život i za nova djela.

I ona mu zbilja objesi o vrat ikonicu i stade je namještati. Mitja se posve zbunjen prignu i poče joj pomagati te proturi napokon ikonicu kroz kravatu i ovratnik na prsa.

— Tako, sad možete putovati — reče gospođa Hohlakova sjedajući svečano na svoje mjesto.

— Gospođo, toliko sam tronut... i ne znam kako da vam se zahvalim... na ovakvim osjećajima... ali kad biste znali kako je meni sad skupocjeno vrijeme! Ta svota, koju toliko očekujem od vaše velikodušnosti... O, gospođo, kada ste već toliko dirljivo velikodušni prema meni (uskliknu odje-

danput Mitja u zanosu) — dopustite da vam otkrijem... što vi, uostalom, već odavno znate... da ja volim ovdje jedno biće... Ja sam se iznevjerio Katji... hoću da kažem, Katerini Ivanovnoj... O, ja sam bio nečovječan i nepošten prema njoj, ali ja sam zavolio ovdje drugu... Jednu ženu, gospođo, koju vi možda prezirete, jer već sve znate, ali koju ja nikako ne mogu ostaviti, nikako, i zato sad te tri tisuće...

— Okanite se svega, Dmitrije Fjodoroviču — prekinu ga najodlučnijim tonom gospođa Hohlakova. — Okanite se, i to osobito žena. Vaš su cilj — rudnici, a žene se ne isplati onamo voditi. Poslije, kad se vratite bogat i slavan, naći ćete sebi drûgu svoga srca u najvišem društvu. To će biti djevojka suvremena, učena i bez predrasuda. Do toga će vremena upravo sazreti naše žensko pitanje, koje je sada načeto, i pojavit će se nova žena...

— Gospođo, ali ne to, ne to... — i Dmitrij Fjodorovič sklopi ruke kao da moli.

— Baš to, Dmitrije Fjodoroviču, upravo je to ono što vama treba, za čim žudite, a da ni sami ne znate. Nisam nikako protiv sadašnjeg ženskog pitanja, Dmitrije Fjodoroviču. Žensko obrazovanje i čak politička uloga žene u najbližoj budućnosti— to je moj ideal. I sama imam kćer, Dmitrije Fjodoroviču, i s te me strane vrlo malo poznaju. O tome sam pisala književniku Ščedrinu[1]. Od toga sam književnika puno naučila, od njega sam toliko saznala o pozivu žene, da sam mu prošle godine poslala anonimno pismo od dva reda: »Grlim vas, volim vas, moj književniče, u ime suvremene žene, nastavite«. I potpisala sam se »mati«. Htjela sam da se potpišem »suvremena mati«, i kolebala sam se, ali sam zadržala prosto mati; u tome je više moralne ljepote, Dmitrije Fjodoroviču, a i riječ »suvremena« podsjetila bi ih na *Suvremenik*[2] — jednu za nj zbog današnje cenzure gorku uspomenu... Ah, bože, šta vam je?

— Gospođo — skoči napokon Mitja i sklopi pred njom ruke, nemoćno moleći — natjerat ćete me u plač ako budete odugovlačili s onim što ste mi tako velikodušno...

[1] Polemika Dostojevskoga sa Saltikovom-Ščedrinom započela je na početku 60-tih godina i nastavlja se u »Braći Karamazovima«.

[2] »Suvremenik« je bio napredan književni časopis u kojemu je surađivao Saltikov-Ščedrin a koji je 1866. bio zabranjen.

— I plačite, Dmitrije Fjodoroviču, plačite! To su prekrasni osjećaji... vas čeka takav put! Od suza će vam odlanuti, poslije ćete se vratiti i radovati ćete se. Ravno ćete doletjeti meni iz Sibira, da se zajedno radujemo...

— Ali dopustite i meni — zajauka odjedanput Mitja — molim vas posljednji put, recite, da li mogu dobiti još danas od vas obećanu svotu? Ako ne mogu, kada onda da dođem po nju?

— Kakvu svotu, Dmitrije Fjodoroviču?

— Obećane tri tisuće... koje ste tako velikodušno...

— Tri tisuće? Mislite rubalja? Ah, ne, ja nemam tri tisuće — izusti gospođa Hohlakova, nekako se mirno čudeći. Mitja se ukoči...

— Ali vi ste... maloprije... vi ste rekli... vi ste čak izrazili... da su mi sigurne kao da su već u mom džepu...

— Ah, nije tako, krivo ste me razumjeli, Dmitrije Fjodoroviču. Ako tako mislite, onda me niste razumjeli. Ja sam govorila o rudnicima... Istina je, ja sam vam obećala više, kudikamo više, nego tri tisuće, sad se svega sjećam, ali ja sam mislila jedino na rudnike...

— A novac? A tri tisuće? — uzviknu Dmitrij Fjodorovič gotovo luđački.

— O, ako ste mislili na novac, ja ga nemam. Sad sam posve bez novaca, Dmitrije Fjodoroviču, i baš sada ratujem sa svojim upraviteljem i sama sam ovih dana uzajmila pet stotina rubalja od Miusova. Ne, ne, ja nemam novaca. I znate li, Dmitrije Fjodoroviču, sve kad bih i imala, ne bih vam dala. Prvo, ja nikome ne uzajmljujem. Uzajmiti, znači, posvaditi se. Ali vama, vama ne bih dala, ne bih vam dala jer vas volim, ne bih vam dala da vas spasim, jer vama je potrebno samo jedno: rudnici i rudnici!

— Oh, neka ih đavo nosi! — zaurla Mitja i iz sve snage lupi šakom po stolu.

— Jaoj, jaoj — povika Hohlakova prestrašeno i pobježe na drugi kraj gostinske sobe.

Mitja pljunu i brzim koracima iziđe iz sobe, iz kuće, na ulicu, u mrak! Išao je kao lud, lupao se u prsa, po onom istom mjestu na prsima po kojem se udarao prije dva dana pred Aljošom kad se posljednji put sastao s njim uvečer, u mraku, na putu. Šta je značilo to lupanje u prsa *po istom mjestu* i što je on htio time da nagovijesti — to je bila zasad još taj-

na, za koju nije znao nitko na svijetu i koju on nije onda otkrio ni Aljoši, ali ta tajna predstavljala je za nj više nego sramotu, značila je propast i samoubojstvo, jer se na to bio odlučio, ako ne dobije one tri tisuće da ih vrati Katerini Ivanovnoj i tako skine sa svojih grudi, *»s tog mjesta na grudima«*, sramotu koju je nosio na njima, i koja je toliko tištila njegovu savjest. Sve će to biti čitaocu kasnije potanko objašnjeno, ali je sad, pošto je izgubio i posljednju nadu, taj fizički toliko snažan čovjek, čim se udaljio nekoliko koraka od kuće Hohlakove, odjedanput zaplakao kao malo dijete. On je išao nasumce i brisao šakom suze. Tako je dospio na trg i iznenada osjetio da je udario o nešto cijelim tijelom. Začuo se piskutljiv lelek nekakve starice koju je gotovo oborio.

— Gospode, gotovo me ubi! Pazi kud srljaš, vjetrogonjo!

— Šta, to ste vi? — povika Mitja, poznavši u mraku staricu. To je bila ona ista stara služavka što je posluživala Kuzmu Samsonova i koju je Mitja jučer dobro uočio.

— A tko ste vi, prijane? — progovori starica sasvim drugim glasom. — Ne mogu vas prepoznati u mraku.

— Ne živite li vi kod Kuzme Samsonova i ne poslužujete li ga?

— Tako je prijane, sad sam samo trknula do Prohoriča... A kako to da vas još nikako ne mogu prepoznati?

— Recite, majko, da li je Agrafena Aleksandrovna sada kod vas? Maloprije sam je onamo otpratio.

— Bila je, prijane, došla, posjedila jedno vrijeme i otišla.

— Kako? Otišla? — viknu Mitja. — Kad je otišla?

— Otišla je odmah, kod nas je bila samo časak. Ispričala je Kuzmi Samsonovu jednu priču, raspoložila ga i otrčala.

— Lažeš, prokleta! — ruknu Mitja.

— Ajaoj! — vrisnu starica, ali Mitji nije bilo više ni traga, on potrča što su ga noge nosile u kuću Morozove. To je bilo baš u ono vrijeme kad se Grušenjka odvezla u Mokro, jedno četvrt sata poslije njena odlaska. Fenja je sjedila u kuhinji sa svojom bakom, kuharicom Matrjonom, kad je iznenada utrčao »kapetan«. Čim ga je Fenja ugledala, ona vrisnu glasno.

— Vičeš? — prodera se Mitja. — Gdje je ona? — Ali i ne čekajući da Fenja, koja se ukočila od straha, izusti i riječ, pade joj pred noge:

— Fenja, radi Gospodina našeg Krista, reci gdje je ona?

— Gospodine, ništa ne znam, dragi Dmitrije Fjodoroviču, ništa ne znam, makar me ubio, ništa ne znam — preklinjaše Fenja. — Sami ste maloprije s njom otišli...

— Ali se ona vratila!

— Dragi, nije se vratila, bogom se kunem, nije se vratila!

— Lažeš — viknu Mitja — već i po strahu tvome znam gdje je.

I on potrča napolje. Prestravljena Fenja bila je radosna što je jeftino prošla, ali je vrlo dobro znala da se on žuri, jer bi nače bilo zlo. Ali kad potrča, iznenadi i Fenju i staru Matrjonu jednim svojim nenadanim postupkom: na stolu je stajao tučani mužar, a u njemu tučak, omalen tučani tučak, svega četvrt aršina dugačak. Kad protrča i već jednom rukom otvori vrata, Mitja zgrabi u trku drugom rukom tučak iz mužara, gurnu ga u džep na kaputu i nestade...

— Ah, Gospode, on će nekog ubiti! — uzviknu Fenja i pljesnu rukama.

IV

U MRAKU

Kamo je otrčao? Naravno: »Gdje bi bila nego kod Fjodora Pavloviča? Od Samsonova je trčala ravno njemu, sad je to sasvim jasno. Sad je očita cijela spletka, cijela prijevara.« Sve je to jurilo kroz njegovu glavu kao oluja. U dvorište Marje Kondratjevne nije svraćao: »Onamo ne idem da ne bude nikakve gungule... Odmah će dojaviti i odati... Marja Kondratjevna je svakako u zavjeri. Smerdjakov također, također, svi su podmićeni!« On je promijenio prvobitnu nakanu, te je trkom obišao, kroz pobočnu ulicu, kuću Fjodora Pavloviča, protrčao kroz Dmitrovsku ulicu, zatim pretrčao preko mosta i stigao u usamljenu ulicu sa stražnje strane, koja je bila pusta, nenastanjena i s jedne strane obrubljena pleterom susjednog vrta, a s druge strane čvrstim visokim plotom, kojim je bio ograđen vrt Fjodora Pavloviča. Ovdje je izabrao mjesto, a, čini se, ono isto gdje je nekad, po predanju o kojem je slušao, prešla preko plota Lizaveta Smerdjašča.

»Ako je ona mogla prijeći« — iskrsnu, tko bi ga znao zašto, u njegovoj glavi — »kako ne bih onda ja mogao?« I zaista, on je u tren oka uspio da se uhvati za rub plota, zatim se snažno uzdigao, i jednim zamahom uspeo i objašio plot. Ondje blizu, u vrtu, nalazila se kupaonica, ali su se s plota vidjeli i rasvijetljeni prozori na kući. »Tako je, starčeva je spavaća soba rasvijetljena, ona je ondje!« i on skoči s plota u vrt. Iako je znao da je Grigorij bolestan, a možda je i Smerdjakov zbilja bolestan, te, vjerojatno, nema nikoga tko bi ga mogao čuti, ipak se pritajio, zamro na mjestu i počeo prisluškivati. A svuda je bio grobni muk i baš kao namjerno potpuni mir, nije se osjećao ni najslabiji vjetrić.

»I samo tišina šapće«, padne mu odnekud na pamet taj stih — »samo da nije tkogod čuo kad sam preskočio, ali mi se čini da nije«. Zastao je jednu minutu i onda pošao vrtom, po travi; išao je dugo, obilazio drveće i grmove, krio se i osluškivao svaki svoj korak. Gotovo pet minuta šuljao se do rasvijetljena prozora. On se sjećao da se ondje, ispod samih prozora, nalazi nekoliko velikih, visokih, gustih grmova bazge i udikovine. Izlazna vrata koja su s lijeve strane pročelja vodila u vrt bila su zatvorena, i to je on prolazeći namjerno i pomno razgledao. Napokon je stigao do grmova i pritajio se iza njih. Jedva je disao. »Sad moram časak pričekati«, pomisli on, »ako su čuli moje korake i sada prisluškuju, neka se razuvjere... samo da se ne nakašljem ili da ne kihnem«.

Čekao je otprilike dvije minute, ali mu je srce užasno lupalo, i on se trenutak gotovo gušio. »Ne, neće prestati udaranje srca«, pomisli on, »ne mogu duže da čekam.« Stajao je iza grma u sjeni, prednja strana grma bila je obasjana svjetlošću što je dopirala kroz prozor. »Kako je ovo krasna udikovina, kako su lijepe jagode« prošapta on, i sam ne znajući zašto. Priđe tiho, odmjerenim i nečujnim koracima prozoru i prope se na prste. Vidio je pred sobom kao na dlanu cijelu spavaću sobu Fjodora Pavloviča. Bijaše to sobica, razdijeljena poprečnim crvenim zaslonima, »kineskim«, kako ih nazivaše Fjodor Pavlovič. »Kineski« sinu u Mitjinu umu, »a iza zaslona Grušenjka.« Stade motriti Fjodora Pavloviča. On je bio u novoj prugastoj svilenoj kućnoj haljini koju nije Mitja još nikad vidio na njemu, potpasanoj svilenim gajtanom s resama. Ispod ovratnika kućne haljine provirivalo je čisto svileno rublje, tanka holandska košulja sa zlatnim zaponci-

ma. Glava mu je bila povezana onom istom crvenom maramom koju je vidio na njemu Aljoša. »Nagizdao se«, pomisli Mitja. Fjodor Pavlovič stajao je blizu prozora, očito zamišljen, odjedanput je trgao glavom, počeo da prisluškuje, a kad nije ništa čuo, prišao stolu, natočio iz bočice pola čašice konjaka i ispio. Zatim je uzdahnuo iz punih grudi, opet trenutak postajao, rastreseno prišao ogledalu što je visilo između prozora, pridigao malo desnom rukom crvenu maramu na čelu i počeo razgledati svoje modrice i uboje koji još nisu prošli. »Sam je«, pomisli Mitja, »vjerojatno sam«. Fjodor Pavlovič se odmakao od ogledala i odjedanput se okrene prozoru, te pogleda kroz prozor. Mitja u tren oka odskoči u sjenu.

»Ona je možda za zaslonom, možda već spava«, ubolo ga u srce. Fjodor Pavlovič se odmakne od prozora. »Provirivao je kroz prozor, dakle, nema je: jer zašto bi inače gledao u mrak? Sigurno ga ždere nestrpljenje«. Mitja opet priskoči i stade ponovo gledati kroz prozor. Starac je već sjedio kraj stolića, očito potišten. Najzad se nalakti i nasloni na desni dlan. Mitja ga je požudno motrio.

»Sam je, sam!« ponavljaše on opet. »Da je ona ovdje, bilo bi u njega drugačije lice«.. Začudo, u njegovu je srcu odjedanput planula nekakva luda i čudnovata srdžba što ona nije ovdje. »Ne zato što nije ovdje«, pomisli Mitja i odmah sam sebi odgovori — »već zato što ne mogu nikako sigurno doznati je li ovdje ili nije«. Mitja se poslije sam sjećao da mu je u tom trenutku u glavi bilo neobično jasno, da je razmišljao o svemu do posljednje sitnice i da je točno primjećivao svaku crtu. Ali nemir, zbog neizvjesnosti i neodlučnosti, rastao mu je u srcu nevjerojatnom brzinom. »Je li ona, najzad, ovdje ili nije!« pakosno zakipje u njegovu srcu. I on se odjedanput odluči, pruži ruku i tiho zakuca na prozorsko okno. On otkuca znak koji je bio ugovoren između starca i Smerdjakova: najprije dvaput polaganije, zatim triput malo brže: tuk-tuk-tuk — znak koji je značio »da je Grušenjka došla«. Starac zadrhta, zabaci glavu, brzo skoči i potrča prozoru. Mitja odskoči u sjenu. Fjodor Pavlovič otvori prozor i proturi glavu.

— Grušenjka, jesi li ti? Ti si, je li? — progovori on nekakvim uzdrhtalim glasom. — Gdje si, majčice, anđeliću, gdje si?

Bio je strašno uzrujan i gušio se.

»Sam je!« zaključi Mitja.

— Ta gdje si? — viknu opet starac i još više proturi glavu, proturi ramena i ogleda se na sve strane, desno i lijevo. — Hodi ovamo, spremio sam ti darčić, hodi, pokazat ću ti!

»To on misli svežnjić s tri tisuće«, pomisli Mitja.

— Ta gdje si? Jesi li kod vrata? Sad ću otvoriti... Starac se gotovo cijeli nagnu kroz prozor i zagleda na desnu stranu gdje su se nalazila vrata što vode u vrt, naprežući se ne bi li šta opazio u mraku. Poslije jedne sekunde on bi sigurno potrčao da otvori vrata, ne sačekavši Grušenjkina odgovora. Mitja gledaše njegov profil i nikako se ne micaše. Cijeli, njemu toliko odvratan starčev profil, njegov otobolјeni podvoljak, kukast nos i njegove usne koje su se smješkale — sve je to bilo u pohotljivu iščekivanju, jasno obasjano slijeva kosim zrakama svjetiljke iz sobe. Strašna, bijesna srdžba planu odjedanput u Mitjinu srcu. »To je on, njegov suparnik, njegov mučitelj, mučitelj njegova života!« To je bio priljev one nenadane, osvetničke i bijesne srdžbe koju je spomenuo, kao da ju je naslućivao, prije četiri dana u hladnjaku u razgovoru s Aljošom kad je odgovorio na Aljošino pitanje: »Kako možeš reći da ćeš ubiti oca?«

»Ne znam, ne znam«, rekao je on onda; »možda ga neću ubiti, a možda ću ga ubiti. Bojim se da će mi iznenada postati mrzak *zbog svoga lica u tom trenutku*. Ja mrzim njegov podvoljak, njegov nos, njegove oči, njegov bestidni osmijeh. Fizički mi je odvratan. Eto, toga se bojim, i ja se neću moći svladati...«

U njemu je nezadrživo rasla odvratnost. Mitja više nije znao za sebe i naglo izvuče iz džepa tučani tučak...

. . . .

»Onda me je sam bog sačuvao«, rekao je poslije sam Mitja. Baš u to vrijeme probudio se u svom krevetu bolesni Grigorij Vasiljevič. On se uvečer tog dana podvrgao poznatom liječenju o kome je pričao Smerdjakov Ivanu Fjodoroviču, to jest, sav se natro uz pomoć svoje žene rakijom, pomiješanom s nekakvom tajnom jakom tinkturom, a ostatak popio uz »neku molitvu«, koju je nad njim prošaptala njegova supruga, i legao da spava. Marfa Ignatjevna gucnula je također malo, ali, jer nije navikla na piće, zaspala je pored svog muža mrtvačkim snom. Ali Grigorij se sasvim neočekivano probudio te noći, razmišljao malo, sjeo u krevetu, iako je odmah opet osjetio silnu bol u krstima. Zatim je opet malo raz-

mišljao, digao se i brzo obukao. Možda ga je zapekla savjest što spava, a kuća ostala bez čuvara »u ovo opasno vrijeme«. Smerdjakov, koga je spopala padavica, ležao je nepomično u drugoj sobici. Marfa se Ignatjevna nije micala. »Oslabila žena« — pomisli Grigorij Vasiljevič pogledavši je i stenjući iziđe na ulazne stepenice. Dakako, on je samo htio da pogleda s ulaznih stepenica, jer hodati nije mogao, osjećao je naime nepodnošljivu bol u krstima i desnoj nozi. Ali tada se sjeti da nije sinoć zaključao vrtna vratašca. Bio je to čovjek vrlo savjestan i točan, koji se strogo držao jedanput zavedenog reda i mnogogodišnjih navika. Šepajući i grbeći se od bola siđe niz ulazne stepenice i uputi se u bašču. I zbilja, vrata su bila širom otvorena. Nasumce uđe u bašču: možda mu se pričinilo da je načuo nekakav zvuk, ali kad je pogledao nalijevo, spazi otvoren prozor kod gospodara, sad već prazan prozor, nitko nije više kroza nj gledao.

»Zašto je prozor otvoren, sad nije ljeto!« pomisli Grigorij.

I odjedanput, baš u tom trenutku i točno ispred njega, promače nešto neobično vrtom. Na nekih četrdeset koraka pred njim kao da je u mraku protrčao čovjek, kao da se nekakva sjena vrlo brzo kretala.

— Gospode! — reče Grigorij izbezumljen i, zaboravivši svoju bol u krstima, potrča da bjeguncu presiječe put.

Potrčao je kraćom stazom, jer mu je očito vrt bio bolje poznat nego bjeguncu; onaj se uputi prema kupaonici, protrča kraj nje i pojuri prema plotu. Grigorij pođe za njim ne gubeći ga iz očiju, i trčaše kao bez duše. On dotrča do plota baš u onom trenutku kad je bjegunac već prelazio preko plota. Grigorij viknu kao lud, skoči i ščepa objema rukama njegovu nogu.

Zbilja, slutnja ga nije prevarila; on ga prepozna, to je bio on, »odrod-ocoubojica«!

— Ocoubojico! — viknu starac da je sve unaokolo odjekivalo.

Ali dospije samo viknuti; odjedanput pade kao da ga je ošinuo grom. Mitja skoči opet u vrt i nadvi se nad oborenoga. U rukama Mitjinim bio je tučani tučak i on ga nesvjesno baci u travu. Tučak je pao dva koraka daleko od Grigorija, ali ne u travu nego na stazu, na najvidljivije mjesto. Nekoliko trenutaka promatraše onoga što je ležao pod njim. Glava starčeva bila je sva u krvi; Mitja pruži ruku i

stade je pipati. On se poslije jasno sjećao kako mu se u tom trenutku strašno prohtjelo da se »potpuno uvjeri« je li starcu zaista smrskao lubanju ili ga je samo »omamio« udarcem po tjemenu? Ali krv je lopila, lopila užasno, i u tren oka oblila toplim mlazom Mitjine uzdrhtale prste. On se sjećao da je izvadio iz džepa svoj novi bijeli rubac, koji je ponio kad je pošao Hohlakovoj, i pritisnuo na starčevu glavu, nastojeći da otare krv s njegova čela i lica. Ali se časkom cijeli rubac natopi krvlju.

»Gospode, zašto ovo uradih?« prenu se odjedanput Mitja. »Ako sam već razbio lubanju, kako ću se sad o tome osvjedočiti... Ali sad je svejedno!« — nadoveza on očajno. — »Ubio, pa ubio. Natrčao si, starče, pa sad leži!« — reče on glasno i naglo pojuri prema plotu, preskoči u pobočnu uličicu i dade se u bijeg.

Krvavi rubac držaše zgužvan u desnoj šaci i u trku turi ga u stražnji džep kaputa. Trčao je kao bez glave, i nekoliko slučajnih prolaznika, koji su ga sreli u mraku u gradskim ulicama, sjetili su se poslije kako su te noći sreli čovjeka koji je luđački trčao. Opet je jurio kući Morozove. Fenja je maloprije, odmah čim je otišao, potrčala starijem kućnom čuvaru Nazaru Ivanoviču i molila ga u ime »Krista Boga da ne pušta više kapetana ni danas, ni sutra.« Nazar Ivanovič, kad sasluša što ga moli, obeća joj, ali je baš kao usprkos morao otići gore gospođi, kamo su ga iznenada pozvali. On se usput sreo sa svojim sinovcem, momkom od dvadeset godina koji je tek nedavno stigao sa sela, i naložio mu da bude u dvorištu, ali mu je zaboravio reći da ne pušta kapetana. Kad Mitja dotrči do vrata, poče da lupa. Momak ga odmah prepozna, jer mu je Mitja češće davao za čaj. Odmah mu otvori kapiju, pusti ga unutra i, smješkajući se veselo, požuri da ga već unaprijed izvijesti kako »Agrafena Aleksandrovna nije sad kod kuće«.

— A gdje je, Prohore? — zapita Mitja i zastade.

— Odvezla se malo prije, pred dva sata, s Timofejem u Mokro.

— Zašto? — viknu Mitja.

— Otkud bih ja to znao, nekakvu oficiru, netko ih je pozvao, odande su i konje poslali...

Mitja ga ostavi i kao sulud potrča Fenji.

V

NENADANA ODLUKA

Fenja je sjedila s bakom u kuhinji, obje su se spremale da legnu. Uzdajući se u Nazara Ivanoviča, nisu se iznutra čak ni zaključale. Mitja utrča, nasrnu na Fenju i zgrabi je snažno za grlo.

— Odmah kazuj gdje je ona, s kime je sada u Mokrom? — urlaše on kao pomaman.

Obje žene vrisnuše.

— Ajaoj, reći ću, ajaoj, dragi Dmitrije Fjodoroviču, odmah ću sve reći, ništa neću zatajiti — otišla je u Mokro oficiru.

— Kakvu oficiru? — urlaše Mitja.

— Nekadašnjem oficiru, onom istom, svom nekadašnjem, koga je imala prije pet godina i koji ju je ostavio i otišao — promuca Fenja isto tako brzo.

Dmitrij Fjodorovič spusti ruku kojom joj je stiskao grlo. Stajao je pred njom blijed kao mrtvac i nijem, ali se po njegovim očima vidjelo da je sve razumio. Polovica riječi bila je dovoljna da odjedanput shvati sve do posljednje sitnice i svemu se dosjeti. Ali jadna Fenja nije, dakako, pazila u ovom trenutku na to, je li ju razumio ili nije. Ona je i dalje sjedila na kovčegu, isto onako kao i kad je utrčao, uzdrhtala i ispruženih ruku preda se, kao da se želi braniti, te se gotovo bila zaledila u tom položaju. Netremice je piljila u nj razrogačenim zjenicama svojih prestrašenih očiju. A u njega su još i obje ruke bile krvave. Putem, kad je trčao, sigurno se doticao rukama čela tarući znoj s lica, te su i na čelu i na desnom obrazu ostale crvene mrlje razmazane krvi. Fenju je svaki trenutak mogla spopasti histerija, a stara je kuharica skočila i gledala kao luda, gotovo izgubivši svijest. Dmitrij Fjodorovič postaja časak i onda se mehanički spusti kraj Fenje na stolac.

On je sjedio, ali ne kao da nešto razmišlja, već kao da ga je spopao strah i kao da se ukočio. Ali sve mu je bilo jasno kao dan: taj oficir — on je znao za njega, znao je sve odlično, znao je od same Grušenjke, znao je da joj je prije mjesec dana pisao. Dakle mjesec, cijeli mjesec to se odigravalo potpuno iza njegovih leđa, sve do današnjeg dolaska tog novog čovje-

ka, a on nije ni pomišljao na nj! Ali kako je mogao, kako je mogao da ne misli na nj? Zašto je onda odmah zaboravio tog oficira, odmah zaboravio čim je saznao za nj? Eto pitanja koje je stajalo pred njim kao neko strašilo. I on je zaista promatrao to strašilo u strahu, ohladivši se od straha.

Ali iznenada poče Fenji govoriti tiho i krotko, kao mirno i prijazno dijete i kao da je sasvim zaboravio da ju je maloprije onako uplašio, uvrijedio i izmučio. Počeo je ispitivati neobičnom i, s obzirom na položaj u kome se nalazio, čak čudnovatom točnošću. A Fenja, iako je prestrašeno gledala u njegove okrvavljene ruke, ipak mu je, također neobično spremno i brzo počela odgovarati na svako njegovo pitanje, i čak, kao da se žurila da mu izloži »pravu pravcatu istinu«. Malo-pomalo i ona mu je gotovo nekako radosno ispričala sve potankosti, ne želeći ga nikako mučiti, nego nekako se žureći da mu koliko-toliko pomogne. Ona mu do najmanje sitnice ispriča sve što se dogodilo danas, o posjetu Rakitina i Aljoše, kako je ona, Fenja, stajala na straži kad je gospođa odlazila, i kako je ona doviknula kroz prozor Aljoši neka pozdravi Mitju i da se »vječno sjeća da ga je ona voljela jedan časić«. Kad Mitja ču za taj pozdrav, on se odjedanput osmjehnu i njegove blijede obraze obli rumenilo. Fenja mu u istom trenutku reče, ne plašeći se nimalo svoje radoznalosti:

— A kakve su vaše ruke, Dmitrije Fjodoroviču, sve su krvave!

— Jesu — odgovori Mitja mehanički, rastreseno pogleda svoje ruke i odmah zaboravi i njih i Fenjino pitanje.

On opet utonu u šutnju. Otkako je utrčao, bijaše prošlo već dvadeset minuta. Prijašnji strah ga je već bio prošao, ali njime je očito već potpuno ovladala neka nova nesalomljiva odlučnost. On se iznenada diže s mjesta i zamišljeno osmjehnu.

— Gospodine, šta vam se dogodilo? — progovori Fenja sažalno pokazujući opet na njegove ruke, baš kao da mu je u njegovu jadu ona sada najbliža osoba.

Mitja opet pogleda u svoje ruke.

— To je krv, Fenja — reče on gledajući je očima neobična izraza — to je ljudska krv i, bože, zašto je ona prolivena! Ali... Fenja... ondje je neki plot (i on je pogleda kao da joj zadaje zagonetku), neki visoki plot i strašan naoko, ali... sutra u zoru, kada »iskoči sunce«, Mitenjka će preskočiti plot ... Ne razumiješ, Fenja, koji plot, ali ništa zato... svejedno,

sutra ćeš čuti i sve razumjeti... a sad zbogom! Neću smetati i uklonit ću se, ja ću se znati ukloniti. Živi radosti moja... voljela si me jedan satić, i sjećaj se vječno Mitenjke Karamazova. Ona me je uvijek nazivala Mitenjkom, sjećaš li se?

I kad to kaza, iziđe naglo iz kuhinje. A Fenja se tog odlaska uplaši gotovo još više nego maloprije kad je utrčao i nasrnuo na nju.

Točno deset minuta poslije toga uđe Dmitrij Fjodorovič u stan onog mladog činovnika, Petra Iljiča Perhotina, kod koga je nedavno založio pištolje. Bilo je već osam i po, i Petar Iljič, koji je popio kod kuće čaj, tek što je bio ponovo obukao kaput i htio da pođe u gostionicu »Prijestolnica« da igra biljara. Mitja ga zateče upravo u času kad je polazio. Čim ugleda njegovo okrvavljeno lice, viknu:

— Gospode! Što vam se dogodilo?

— A, eto — progovori Mitja žurno — došao sam po svoje pištolje i donio vam novac. Hvala vam, Petre Iljiču, izvolite brže.

Petar se Iljič sve više i više čudio: odjedanput spazi u Mitjinim rukama hrpu novaca, a što je važno, Mitja je tako držao novac i ušao s njim, kako nitko ne drži novac i kako nitko ne ulazi s njim; sve je banknote nosio u desnoj pruženoj ruci, kao da ih pokazuje. Dječak, sluga činovnikov koji je sreo Mitju u predsoblju, kazivao je kasnije da je i u predsoblje ušao s novcem u ruci i da ga je sigurno i ulicom nosio u desnoj ruci, držeći ga pred sobom. Bile su to sve same stotinjarke, šarene, i on ih je držao okrvavljenim prstima. Petar Iljič je poslije, kad su ga pitale zainteresirane ličnosti, koliko je bilo novaca, izjavio da je bilo naoko teško utvrditi, možda dvije, a možda i tri tisuće, ali svežnjić je bio velik, »pozamašan«. A sam Dmitrij Fjodorovič, kako je poslije posvjedočio, »kao da nije bio posve priseban, nije bio pijan, ali je bio u nekom zanosu, bio je vrlo rastresen, ali i nekako usredotočen, kao da je o nečem razmišljao i na nešto se odlučivao, a nije mogao nikako da se odluči. On se neobično žurio, odgovarao je oštro, vrlo čudnovato, a na trenutak kao da nije bio nimalo žalostan već čak veseo.«

— Ali, šta vam je, šta vam je sad? — ponovo povika Petar Iljič motreći gosta u čudu. — Gdje ste se tako okrvavili, jeste li pali, šta li? Gledajte!

On ga uhvati za lakat i dovede pred ogledalo. Kad Mitja ugleda svoje okrvavljeno lice, zadrhta i ljutito se namrgodi.

— Ah, do đavola! Samo je još to trebalo — promrmlja on ljutito, brzo premetne novčanice iz desne ruke u lijevu te grčevitim pokretom izvuče rubac iz džepa. Ali i rubac bijaše posve krvav (on je tim rupcem brisao lice i glavu Grigorijevu), gotovo ni jedno mjestance na njemu nije bilo bijelo, i nije bio suh nego se gotovo slijepio u grudu pa se nije dao ni raširiti. Mitja ljutito lupi rupcem o pod.

— Ah, do đavola! Nemate li kakvu krpu... da se obrišem.

— Dakle ste se samo okrvavili, a niste ranjeni? Onda je bolje da se umijete — odgovori Petar Iljič. — Eno umivaonika, dodat ću vam ga.

— Umivaonik? To je dobro... ali šta ću s ovim? — pokaza on Petru Iljiču, već neobično zbunjen, svoj svežnjić stotinjarki i gledaše ga ispitivački, kao da ovaj treba da odluči šta će sa svojim novcima.

— Turite ih u džep ili metnite ovamo na stol, neće propasti.

— U džep? Jest, u džep. To je dobro... Eto, vidite, to je sve glupost! — povika on kao da se odjedanput probudio iz svoje rastresenosti. — Čujte: najprije ćemo svršiti ono s pištoljima, dajte mi ih, a vama evo vaši novci... jer su mi nužno potrebni, neobično nužno... a vremena nemam uopće...

I on uze sa hrpe gornju stotinjarku i pruži je činovniku.

— Ali vam ne mogu izvratiti — reče on. — Nemate li sitnijeg novca?

— Nemam — reče Mitja i pogleda opet hrpu, te kao da nije ni sam vjerovao svojim riječima, opipa prstima dvije-tri gornje banknote — nemam, sve su jednake — nadoveza on i opet pogleda ispitivački Petra Iljiča.

— A kako ste se tako obogatili? — zapita ovaj. — Čekajte, poslat ću svog dječaka neka trkne Plotnikovima. Oni zatvaraju kasno — oni će sigurno promijeniti. Ej, Miša! — viknu on u predsoblje.

— U dućan Plotnikovima — prekrasno! — viknu i Mitja, kao da ga je ozarila nekakva misao. — Miša — okrenu se on dječaku koji je ušao — vidiš, trči Plotnikovima i reci da ih Dmitrij Fjodorovič pozdravlja i da će odmah sam onamo doći... Ali čuj, čuj, neka do njegova dolaska spreme jedno

tri tuceta šampanjca i spreme ga kao kad je onda išao u Mokro... Onda sam uzeo kod njih četiri tuceta (okrenu se on naglo Petru Iljiču), oni već znaju, ne brini se, Miša — obrati se on opet dječaku. — Ali čuj: neka spreme sira, štrasburških kolača, sušenih pastrma, šunke, kavijara, dakle svega, svega što imaju, tako za stotinu ili stotinu i dvadeset rubalja, kao i prošli put... Ali, slušaj: slatkiše neka ne zaborave, konfeta, krušaka, lubenice dvije ili tri, ili četiri — ne, ne, dosta je jedna lubenica, ali čokolade, kandita, marcipana, kolačića od oraha — dakle svega što mi je onda spremio za Mokro, ukupno sa šampanjcem za trista rubalja. Ali neka sve samo točno spreme. Ali ne zaboravi, Miša, ako se zoveš Miša... On se, čini se, zove Miša? — obrati se on opet Petru Iljiču.

— Ta prestanite — prekinu ga Petar Iljič slušajući ga i motreći nekako uznemireno — bit će bolje da odete sami i naručite, on će sve pobrkati.

— Pobrkat će, vidim da će pobrkat! Eh, Miša, a ja sam te htio poljubit što ćeš sve obaviti... Ako ne pobrkaš, dobit ćeš deset rubalja, leti brže. Šampanjac, to je glavno, šampanjac neka izvade, a i konjaka, pa i crvenog i bijelog, i sve ono, kao i prije... Oni već znaju kako je onda bilo.

— Ta slušajte me! — prekinu ga Petar Iljič (već nestrpljivo. — Velim vam: neka on samo otrči da promijeni i kaže da ne zatvaraju, a vi ćete sami otići i naručiti... Dederte mi vašu banknotu, marš Miša, podbrusi pete!

Petar Iljič je, čini se, namjerno tako naglo otjerao Mišu, jer se Miša, stavši pred gosta, ukočio, zinuo od čuda i straha i izbečio oči u njegovo okrvavljeno lice i okrvavljene ruke s novčanicama u uzdrhtalim prstima, i jamačno da je vrlo malo razumio od svega onog što mu je naređivao Mitja.

— A sad da se operemo — reče Petar Iljič grubo. — Novac stavite na stol ili ga turite u džep. Dakle, hajdemo. Svucite kaput. — Ali odjedanput opet uzviknu:

— Gledajte, i vaš je kaput posve krvav.

— Ne... nije kaput... Samo ovdje malo na rukavu. Samo ovdje gdje je bio rubac. Probila je krv kroz džep. Sjeo sam kod Fenje na krvavi rubac, pa je krv probila — objasni mu odmah Mitja nekako povjerljivo.

Kad to ču Petar Iljič, on se namrgodi.

— Lijepo su vas udesili — mrmljaše on — sigurno ste se s kim pobili.

Otpoče pranje. Petar Iljič je držao krčag i lijevao vodu. Mitja se žurio i loše nasapunao ruke. (Ruke su mu drhtale, kako se kasnije sjetio Petar Iljič.) Petar Iljič mu odmah naloži da se bolje nasapuna i da jače tare. On kao da je imao u tom trenutku neku vlast nad Mitjom, i što dalje, to više. Uzgred ćemo napomenuti: mladić nije bio plašljiv.

— Gledajte, niste oprali sve ispod nokata; a sad otarite lice: sljepoočice i oko ušiju. I zar ćete u ovoj košulji ići? A kamo vi to idete? Gledajte, sav vam je porub desnog rukava krvav.

— Jest, krvav — reče Mitja razgledajući porub košulje.

— Pa promijenite rublje.

— Nemam kad. Ali ja ću, vidite... — produži Mitja isto tako povjerljivo, tarući ručnikom lice i ruke i oblačeći kaput — ja ću posvrnuti porub rukava pa se neće vidjeti ispod kaputa... Tako!

— A sad kazujte gdje su vas tako udesili? Jeste li se možda s kime pobili? Možda u krčmi, kao onda? Da niste opet s kapetanom, kao prije, pa ga tukli i vukli? — podsjeti ga Petar Iljič prijekorno. — Koga ste opet tukli... ili možda, ubili?

— Glupost — reče Mitja.

— Kakva glupost?

— Ne vrijedi spomena — odgovori Mitja i nasmija se. — Maloprije sam prignječio jednu staričicu na trgu.

— Prignječili? Staričicu?

— Starca! — viknu Mitja gledajući Petru Iljiču pravo u lice te se poče smijati i vikati kao da je on gluh.

— Eh, neka đavo nosi starca, staričicu... Jeste li ubili koga, što li?

— Pomirili smo se. Zgrabili smo se — i pomirili. Na jednom mjestu. Rastali smo se kao prijatelji. Budala... Budala... on mi je oprostio... sad mi je već sigurno oprostio... Da je ustao, ne bi mi oprostio — namignu odjedanput Mitja — samo da znate, do đavola s njim, čujete li, Petre Iljiču, do đavola, ne vrijedi spomena! Neću sada! — prekinu Mitja odlučno.

— Čudim se kako vas veseli da se sa svakim hvatate, kao onda zbog trica s onim kapetanom... pobili ste se, i sad na terevenku... u tome je cijeli vaš značaj! Tri tuceta boca šampanjca — što će vam toliko!

— Bravo! Dajte sad pištolje. Bogami, nemam vremena.

Želio bih da se porazgovorim s tobom, prijane, ali nemam kad. A i ne treba, već je kasno i govoriti. A gdje su novci, kamo sam ih turio? — povika on i poče turati ruke u džepove.

— Sami ste ih metnuli na sto... eno ondje leže. Zar ste zaboravili? Zbilja su novci za vas isto što i smeće ili voda. Evo vaših pištolja. Čudnovato, u šest sati založili ste ih za deset rubalja, a sad, gle, u vas tisuće. Dvije ili tri, je li?

— Sigurno tri — nasmija se Mitja, gurajući novce u džep od hlača.

— Tako ćete ih izgubiti. Nemate li možda zlatne rudnike, što li?

— Rudnike? Zlatne rudnike! — povika Mitja iz svega glasa i udari u grohotan smijeh. — Hoćete li, Perhotine, da idete u rudnike? Odmah će vam ovdašnja jedna gospođa istresti tri tisuće, samo ako hoćete da idete. I meni je istresla, toliko volim rudnike! Poznajete li Hohlakovu?

— Ne poznam, čuo sam za nju i vidio je. Zar vam je zbilja ona dala te tri tisuće? Istresla? — pogleda ga Petar Iljič nepovjerljivo.

— A vi sutra, čim sunce iskoči, kad iskoči vječno mladi Feb, hvaleći i slaveći boga, otiđite sutra do nje, do Hohlakove, i zapitajte je da li mi je istresla tri tisuće ili nije? Raspitajte se.

— Meni nisu poznati vaši odnosi!... ali kad tako odlučno tvrdite, onda vam je sigurno dala... A kad su dopali novci u vaše šake, vi, mjesto u Sibir, na sve tri strane... A zbilja, kamo sad namjeravate, je li?

— U Mokro.

— U Mokro? Pa već je noć!

— Imao je Mastrjuk svega, ostao Mastrjuk bez ičega! — reče odjedanput Mitja.

— Kako bez ičega? Tolike tisuće, pa bez ičega?

— Ne govorim o tisućama. Neka đavo nosi tisuće. Ja govorim o ženskoj naravi:

Lakovjerna je ženska narav
I prevrtljiva i poročna.[1]

— Slažem se s Uliksom[2], to on kaže.

[1] Iz Tjutčevljeve pjesme »Daša«
[2] Uliks, latinsko ime za Odiseja, legendarnog grčkog junaka.

— Ne razumijem vas.

— Jesam li pijan, a?

— Ne, niste pijani, ali još gore.

— Ja sam duhom pijan, Petre Iljiču, duhom pijan, ali dosta, dosta.

— Što radite, nabijate pištolj?

— Pištolj nabijam.

Mitja je zbilja otvorio sandučić s pištoljima, odvrnuo rog s barutom, pažljivo sasuo naboj i čvrsto ga zbio. Zatim je uzeo kuglu, i prije nego što ju je spustio u cijev, podigao je s dva prsta prema svijeći.

— A što razgledate kuglu? — promatraše ga Petar Iljič nemirno i radoznalo.

— Tako. Uobraženje. Kad bi odlučio da satjeraš sebi ovu kuglu u mozak, bi li je prije nabijanja razgledao ili ne bi?

— Zašto da je razgledam?

— Ući će u moj mozak, pa je interesantno vidjeti kakva je. A, uostalom, glupost, trenutna glupost. Tako, sad je gotovo — nadoveza on te spusti kuglu i nabi kučine. — Dragi Petre Iljiču, ovo je glupost, sama glupost, i kad bi ti znao kolika glupost! A sad mi daj komadić papira.

— Evo papira.

— Ne, glatka, čista, na kome se piše. Takva.

I Mitja zgrabi sa stola pero i žurno napisa na papir dva reda, složi papir načetvero i turi u džep od prsluka. Pištolj metnu u sandučić, zaključa ga ključićem i uze sandučić u ruke. Zatim pogleda Petra Iljiča i osmjehnu se dugo, zamišljeno.

— A sad hajdemo — reče on.

— Kamo da idemo? Ne, čekajte... Možda želite da satjerate sebi kuglu u mozak... — izusti Petar Iljič uznemireno.

— Kugla je glupost. Ja hoću da živim, ja volim život! To treba da znate. Ja volim zlatokosog Feba i njegovu vrelu svjetlost. Mili Petre Iljiču, bi li se ti umio ukloniti?

— Kako ukloniti?

— Maknuti se s puta. Maknuti se s puta dragom i mrskom stvorenju. Da mrsko postane dragim — eto, zašto da se makneš s puta! I da im rečeš: bog s vama, odlazite, prolazite, a ja...

— A vi?

— Dosta je, hajdemo.

— Bogami, reći ću nekome (i Petar Iljič pogleda u njega) da vas ne pusti onamo. Šta ćete sad u Mokrom?

— Žena je ondje, žena, to neka ti bude dosta, Petre Iljiču, a sad više ni riječi.

— Čujte, iako ste divlji, ipak ste mi se uvijek nekako sviđali... i ja sam uznemiren zbog vas.

— Hvala ti, brate. Veliš da sam divlji. Divljaci, divljaci! Ja samo jedno ponavljam: divljaci! Eto i Miše, a njega i zaboravih.

Miša uđe sav zaduhan s hrpom razmijenjenih novaca i odraportıra da su se kod Plotnikovih »svi ustrčali«, da iznose butelje, ribe i čaj — sad će biti sve spremljeno. Mitja uze deseticu i dade je Petru Iljiču, a drugu deseticu dobaci Miši.

— Da se nisi usudio! — viknu Petar Iljič. — U mojoj kući nema toga, a to je i ružno maženje. Spremite svoje novce, evo, ovamo ih metnite, ta zašto da ih razbacujete? Sutra će vam dobro doći, sigurno ćete opet doći k meni da tražite deset rubalja. A što sve gurate u džep od hlača? Bogami, izgubit ćete.

— Čuješ, dragi čovječe, hoćeš li sa mnom u Mokro?

— A šta ću ja ondje?

— Čuješ, hoćeš li da sada odmah otvorimo bocu pa da pijemo za život! Željan sam da pijem, a osobito s tobom da pijem. Nikad nisam s tobom pio, je li?

— Dobro, u krčmi možemo, idemo, ionako sam htio da odem onamo.

— Za krčmu nemam vremena, ali u dućanu kod Plotnikovih, u stražnjoj sobi. Ako hoćeš, zadat ću ti odmah jednu zagonetku.

— Zadaj!

Mitja izvadi iz džepa onaj papirić, razmota ga i pokaza. Bilo je napisano razgovijetnim i krupnim rukopisom:

»Kaznit ću sebe za cijeli život, cijeli svoj život kažnjavam.«

— Zbilja, reći ću nekome, sad odmah idem da kažem — reče Petar Iljič kad pročita bilješku.

— Nećeš dospjeti, prijane, idemo da pijemo, marš!

Dućan Plotnikovih nalazio se na uglu ulice i bio je samo za jednu kuću dalje od stana Petra Iljiča. To je bila najveća trgovina delikatesa u našem gradu — svojina bogatih trgovaca, i vrlo ugledna. U njoj se moglo dobiti sve, kao u svakoj delikatesnoj trgovini u prijestolnici: vina iz podruma »Braće Jelisejevih«, voća, cigara, šećera, kave, itd. Uvijek su poslu-

živala dva pomoćnika i okolo trčala dva momka koji su raznosili robu. Iako je naš kraj osiromašio, vlastela se razišla, trgovina opala, ipak je trgovina delikatesa cvala kao i dosad, i čak svake godine sve bolje: za te stvari bilo je uvijek dosta kupaca. Mitju su nestrpljivo iščekivali u dućanu. Oni su se vrlo dobro sjećali kako je on prije tri-četiri sedmice kupio različitih namirnica i vina za nekoliko stotina rubalja odjedanput u gotovu (na kredit mu, dakako, ne bi ništa ni dali), sjećali kako mu je kao i sad virio iz šaka cijeli svežnjić šarenih novčanica, i on ih je razbacivao uludo, kako se nije pogađao, ni razmišljao, a niti je htio da razmišlja što će mu tolike namirnice, vino i ostalo. Cijeli je grad poslije pričao da je onda, kad se odvezao s Grušenjkom u Mokro, »profućkao za jednu noć i idući dan tri tisuće odjednom i vratio se s terevenke bez groša, kao od majke rođen«. Onda je krenuo čitav logor Cigana (koji su se u ono vrijeme kod nas zadržavali), i Cigani su izmamili od njega pijana za dva dana svu silu novaca i bez mjere neobično mnogo popili skupih vina. Pričali su i sprdali se s Mitjom, da je on u Mokrom napojio šampanjcem proste seljake, a nahranio seoske djevojke i žene slatkišima i štrasburškim kolačićima. A smijali su se kod nas, osobito u krčmama, i tome što je Mitja sam otvoreno i iskreno priznao (dakako, nisu mu se smijali u lice, jer je to bilo donekle opasno) da je kod Grušenjke za svu tu »eskapadu« postigao jedino to »da mu je dozvolila poljubiti njenu nožicu, i više ništa«.

Kad su Mitja i Petar Iljič prišli dućanu, zatekli su pred kapijom spremljena kola, trojku, prekrivenu ćilimima, sa zvončićima i praporcima, i kočijaša Andreja koji je čekao Mitju. U dućanu su već uspjeli »spremiti« jedan sanduk s namirnicama i samo su čekali da dođe Mitja pa da ga zakuju i natovare na kola. Petar se Iljič začudi.

— Otkud ti tako brzo trojka? — zapita on Mitju.

— Kad sam tebi trčao, sreo sam evo ovog Andreja i rekao mu da dotjera pravo ovamo pred dućan. Ne smije se gubiti vrijeme! Prošli put me je vozio Timofej, ali Timofej se sad, he-he-he, odvezao prije mene s jednom čarobnicom. Andreju, hoćemo li mnogo zakasniti?

— Možda će stići jedan sat prije nas, i to jedva, preteći će nas svega za jedan sat — odazva se brzo Andrej. — Ja sam Timofeja sam opremio, znam kako će se voziti. Njihova vožnja — nije naša vožnja, Dmitrije Fjodoroviču, gdje bi on

s nama! Neće stići ni sat prije nas! — vatreno prekinu Andrej, još mlad kočijaš, riđo, mršavo momče u kaftanu bez rukava i s kabanicom preko lijeve ruke.

— Pedeset rubalja za rakiju, ako samo sat kasnije stigneš.

— Jamčim za jedan sat, Dmitrije Fjodoroviču, neće nas ni za pola sata prestići, a kamoli za sat.

Iako se Mitja ustrčao tamo-amo da sve uredi, ipak je, naređujući, govorio nekako neobično, u odlomcima i bez reda. Jedva što bi jedno započeo, a već bi svršetak zaboravio. Petar Iljič je smatrao za potrebno da se i on prihvati i pomogne.

— Za četiri stotine rubalja, ništa manje nego za četiri stotine, baš kao što je onda bilo — zapovijedaše Mitja. — Četiri tuceta šampanjca, ni jednu bocu manje.

— Zašto, što će ti toliko? Stoj! — viknu Petar Iljič. — Kakav je ovo sanduk? Šta je u njemu? Zar da ovdje ima za četiri stotine rubalja?

Odmah su mu uslužni pomoćnici slatkorječivo razjasnili da se u tom prvom sanduku nalazi pola tuceta šampanjca i »potrebni za prvu pomoć raznovrsni predmeti« za zakusku, slatkiši, marcipani, itd. A glavna »narudžba« spremit će se i otpremit odmah zasebno, kao i prošli put, na posebnim kolima, također trojci, i stići će na vrijeme, »najkasnije će stići jedan sat poslije Dmitrija Fjodorovića na mjesto«.

— Nikako kasnije od jednog sata, nikako kasnije od jednog sata, i metnite što više marcipana i kolačića od oraha, to ondje vole djevojke — zaintači se Mitja vatreno.

— Može i kolača od oraha. Ali šta će ti četiri tuceta? Dosta je jedan tucet! — gotovo se razljuti Petar Iljič. On se poče pogađati, tražio je račun i nikako da se primiri. Ali je spasio međutim samo stotinu rubalja. Pogodili su se da ne šalju robe više od za trista rubalja.

— Nosi vas đavo! — viknu Petar Iljič, kao da se odjedanput predomislio. — A što se to mene zbilja tiče? Troši svoje novce kad si ih lako stekao!

— Ovamo, ekonome, ovamo, ne srdi se — i Mitja ga povuče u stražnju sobu dućana. — Ovdje će nas poslužiti jednom bocom, pa da srknemo. Eh, Petre Iljiču, hajde sa mnom, jer ti si mi čovjek, a ja takve volim.

Mitja sjedne na pletenu stoličicu pored malenog stola koji je bio prekriven prljavim ubrusom. Petar Iljič namjesti se prema njemu, i odmah iskrsnu šampanjac. Zapitaše ih, ne

bi li gospoda željela oštriga, »najboljih oštriga posljednje pošiljke«.

— Do đavola i oštrige, ja ih ne jedem, a i ne treba nam ništa — zareža Petar Iljič gotovo pakosno.

— Nemamo vremena za oštrige — napomenu Mitja — a ni apetita nemamo. — Znaš li, prijatelju, — progovori on odjedanput osjećajno — nikad nisam volio cijeli taj nered.

— Pa tko ga voli! Tri tuceta, da se bog smiluje, za seljake, to je da čovjek pobjesni.

— Ne govorim ja o tome. Ja mislim viši red. U meni nema reda... Ali... sve je svršeno, ne treba tugovati. Kasno je, pa neka sve đavo nosi. Cijeli je moj život bio nered, tu treba zavesti red. Nije li to dosjetka, a?

— To je buncanje, a ne dosjetka.

Slava Višnjemu na svijetu!
Slava Višnjemu u meni![1]

Taj mi se stih oteo nekad iz duše, ali to nije stih, to je suza... sam sam ga spjevao... ali nikako ne onda, kad sam štapskapetana vukao za bradu...

— Otkud ti sad odjedanput on pade na um?

— Odjedanput pade na um? Glupost! Sve se svršava, sve se izjednačuje, crta — i suma.

— Zbilja, meni se neprestano priviđaju tvoji pištolji.

— I pištolji su glupost! Pij i ne fantaziraj. Volim život, previše sam zavolio život, prijane, i to toliko da mi je mrsko. Dosta! Za život, za život, prijane, popijmo za život, dižem čašu. Zašto sam zadovoljan sobom? Ja sam podao, ali sam zadovoljan sobom. A, međutim, mene muči što sam podao, ali sam zadovoljan sobom. Blagoslivljam stvorenje, ovaj čas sam spremam da blagoslovim Boga i njegovo stvorenje, ali... treba uništiti jednog smrdljivog kukca da ne puzi i da drugima ne kvari život. Pijmo za život, dragi brate! Ima li što skupocjenije od života. Ništa, ništa! Za život i za jednu caricu nad caricama!

— Pa pijmo za život, a ako ćeš i za tvoju caricu.

Ispili su po čašu. Mitja, iako je bio ushićen i razmetao se, ipak je bio nekako tužan. Baš kao da ga je morila nekakva nesavladiva i teška briga.

[1] Ovo su stihovi Dmitrija Karamazova, kako on sam kaže u ovom poglavlju.

— Miša... je li to tvoj Miša ušao? Miša, priko, Miša, hodi ovamo, ispij ovu čašu za Feba zlatokosog, sutrašnjeg...

— A što mu daješ! — viknu Petar Iljič razdraženo.

— Ali dopusti, tako ja hoću.

— Ah!

Miša ispi čašu, pokloni se i pobježe.

— Duže će pamtiti — napomenu Mitja. — Ženu volim, ženu! Šta je žena? Carica zemlje! Tuga me mori, tuga, Petre Iljiču. Sjećaš li se Hamleta: »Tako sam žalostan, tako žalostan, Horacije... Ah, jadni Yoriče!« Možda sam ja Yorik. Sad sam Yorik, a poslije ću biti lubanja.

Petar Iljič slušaše i šutaše, na trenutak zašutje i Mitja.

— Kakvo je ovo u vas pseto? — zapita on odjedanput rastreseno pomoćnika spazivši u kutu malo lijepo bolonjsko pseto crnih očiju.

— To je bolonjska kujica Varvare Aleksejevne, naše gospodarice — odgovori pomoćnik — sami ste je negdje prije donijeli i zaboravili. Morat ćemo je odnijeti.

— Ja sam vidio jedno ovakvo... u puku... — reče Mitja zamišljeno — samo što je u onog bila slomljena stražnja noga. Petre Iljiču, htio bih te onako uzgred zapitati da li si ti kadgod u svom životu krao ili nisi?

— Kakvo je to pitanje?

— Pa, samo tako pitam. Mislim, onako iz tuđeg džepa? Ne govorim o državnoj blagajni, državnu blagajnu svi pljačkaju; a razumije se, i ti također...

— Neka te đavo nosi.

— Govorim o tuđem: ravno iz džepa, iz novčarke, a?

— Ukrao sam jedanput od matere sa stola dva grivenika, bilo mi je onda devet godina. Uzeo sam krišom i stisnuo u šaci.

— E, a onda?

— Ništa. Tri sam ih dana držao kod sebe, poslije me je bilo stid, pa sam priznao i vratio.

— E, a onda?

— Naravno da su me izbili. Zašto si to pitao, da nisi sam ukrao?

— Ukrao sam — reče Mitja i lukavo namignu.

— A što si ukrao? — zapita Petar Ilijč radoznalo.

— Od matere dva grivenika, bilo mi je devet godina, treći dan sam ih vratio.

Kad Mitja to izusti, diže se naglo s mjesta.

— Dmitrije Fjodoroviču, ne bi li se požurili? — viknu s dućanskih vrata Andrej.

— Je li gotovo? Hajdemo! — trže se Mitja uzrujano. — Još samo jednu besjedu i...[1] Andreju čašu rakije za put, brže! A dajte mu osim rakije i čašicu konjaka! Ovaj sandučić (s pištoljima) metni pod moje sjedište. Zbogom, Petre Iljiču, ne spominji me po zlu!

— Ali ćeš se sutra vratiti?

— Sigurno.

— A računčić, ne biste li izvoljeli sada urediti? — priskoči pomoćnik.

— Ah, da, račun! Svakako!

On opet izvuče iz džepa svoj svežnjić novčanica, uze tri šarene, baci ih pomoćniku i žurno iziđe iz dućana. Svi potrčaše za njim, klanjahu mu se, ispraćahu ga s pozdravima i dobrim željama. Andrej se zakašlja, jer ga je zagolicao u grlu ispijeni konjak, i skoči na sjedište. Ali tek što se Mitja počeo spremati da sjedne u kola, kad iznenada i neočekivano iskrsnu pred njim Fenja. Ona je dotrčala posve zaduhana, vrišteći sklopila pred njim ruke i pala mu pred noge.

— Gospodine, Dmitrije Fjodoroviču, mili, nemojte ubiti gospođe! Sve sam vam rekla! Ni njega nemojte ubiti, ta on je prijašnji, njihov! Sad će uzeti Agrafenu Aleksandrovnu za ženu, zato se i vratio iz Sibira... Gospodine, Dmitrije Fjodoroviču, ne oduzimajte tuđega života!

— Te-te-te, evo što je posrijedi! Ali, ti ćeš sad ondje načiniti rusvaj! — promrmlja Petar Iljič za se. — Sad mi je sve razumljivo, sad mi je sve jasno. Dmitrije Fjodoroviču, daj mi odmah pištolje ako hoćeš da budeš čovjek — viknu on glasno Mitji — čuješ li, Dmitrije!

— Pištolje? Strpi se, prijane, uzgred ću ih baciti u baru — odgovori Mitja. — Fenja, ustaj, ne leži preda mnom. Neće Mitja ubiti, odsad neće više nikog ubiti taj luđak. Ali čuj, Fenja — viknu on već iz kola — maloprije sam te uvrijedio, oprosti mi i bog s vama, oprosti nitkovu... A ako ne oprostiš, svejedno! Jer sad je svejedno! Kreći Andreju, živo goni!

Andrej krenu, zvonca zazvoniše.

— Zbogom, Petre Iljiču! Tebi posljednja suza!

[1] Vjerojatno je to početak poznatog monologa kaluđera i ljetopisca Pimena iz Puškinovog »Borisa Godunova«; Mitja ga, naime, ne citira od riječi do riječi.

»Nije pijan a kakve gluposti brblja«, pomisli Petar Iljič gledajući za njim. Isprva je mislio da ostane i pripazi kako će natovariti na kola (na trojku) ostale namirnice i piće, jer je slutio da će prevariti i operušati Mitju, ali se odmah sam na sebe razljuti, pljunu i pođe u svoju gostionicu da igra biljar.

— Dobar deran, ali budala — mrmljaše on u sebi putem. — O tom tobože »prijašnjem« Grušenjkinu oficiru već sam čuo. Ako je stigao, onda... Ah, ti pištolji! Ali, do đavola, zar sam ja njegova dadilja, šta li? Neka ih! Na kraju neće ništa biti. Bukači i ništa više. Napit će se i pobiti, pobiti i pomiriti. Zar su to ljudi od čina? Šta znači »uklonit ću se i kazniti sebe« — ništa neće biti! Tisuću puta je u krčmi pijan vikao u tom stilu. Ali sad nije pijan. »Pijan sam duhom« — vole stil, nitkovi. A zar sam ja njegova dadilja, a? I sigurno se potukao, sva mu je njuška krvava. A s kim se pobio? Saznat ću u gostionici. I rubac mu je krvav... Phi, do đavola, ostao je kod mene na podu... da pljuneš!

On je stigao u gostionicu strašno neraspoložen i odmah počeo partiju. Igra ga razonodi. Dobio je drugu i slučajno poveo s jednim igračem razgovor kako Dmitrij Fjodorovič ima opet novaca, oko tri tisuće, i da ih je sam vidio, te da se ponovo odvezao u Mokro da pijančuje s Grušenjkom. Svi slušaoci saslušaše to gotovo izuzetnom radoznalošću. I svi povedoše razgovor o tome ne smijući se, nekako neobično ozbiljno. I igru čak prekinuše.

— Tri tisuće? A otkud mu tri tisuće?

Počeli su ga i dalje ispitivati. Priča o Hohlakovoj bila im je sumnjiva.

— A da nije starca okrao?

— Tri tisuće. Nešto nije u redu.

— Javno se hvalio da će ubiti oca, svi su to ovdje čuli. Osobito je spominjao tri tisuće...

Petar Iljič je to slušao i odjedanput počeo da odgovara na pitanja suho i škrto. O krvi na licu i rukama Mitjinim nije spomenuo ni riječi, iako je mislio, kad je ovamo išao, da i o tom pripovijeda. Otpočeše treću partiju, i razgovor o Mitji presta malo-pomalo. Ali kad je svršio treću partiju, Petar Iljič nije htio dalje da igra, nego je ostavio štap, te, ne večeravši kao što je namjeravao, iziđe iz gostionice. Kad stiže na trg, zaokupi ga nekakva sumnja i on se čudio sam sebi. I odmah mu bi jasno da je htio sada otići do kuće Fjodora

Pavloviča i saznati nije li se šta dogodilo. »Zbog gluposti koja će sigurno izaći na vidjelo, probudit ću tuđu kuću i načiniti skandal. Phi, do đavola, zar sam ja njegova dadilja, šta li?«

On se strašno neraspoložen uputi pravo svojoj kući i iznenada se sjeti Fenje: »Gle, do đavola, nju sam morao maloprije ispitati, pomisli on gnjevno, i sve bih znao.« I u njemu iznenada planu vatrena i tvrdoglava želja da se porazgovori s njom i sazna što se zbilo te se na po puta oštro okrenu i pođe prema kući Morozove, u kojoj je stanovala Grušenjka. Kad priđe vratima, on zalupa, i zvuk što se razlegao u noćnoj tišini, kao da ga odjedanput otrijezni i razljuti. A uz to se još nitko ne odazva, jer su u kući svi spavali. »I ovdje ću napraviti skandal!« pomisli on osjećajući već nekakav bol u duši, ali, mjesto da ode, poče opet lupati što je jače mogao. Lupa se razlijegala cijelom ulicom. »Još ništa, ali ću lupati, lupati dok ih ne probudim!« mrmljaše on, ljuteći se pri svakom udarcu na se sve više, ali i podvostručavaše udarce o vrata.

VI

JA SE VOZIM!

A Dmitrij Fjodorovič je, međutim, jurio putom. Do Mokrog bijaše nešto preko dvadeset vrsta, ali Andrejeva trojka letjela je tako da je mogla stići za sat i četvrt. Brza vožnja osvježi donekle Mitju. Zrak je bio čist i postuden, na vedrom nebu sjale su zvijezde. To bijaše ista ona noć, a možda i onaj isti sat, kad je Aljoša pao ničice na zemlju i »u zanosu se kleo da će je voljeti na sve vjekove«. Ali u Mitjinoj duši bijaše mračno, pa, iako je sad štošta razdiralo njegovu dušu, ipak je u ovom trenutku cijelo njegovo biće neodoljivo težilo samo njoj, njegovoj carici, kojoj je jurio da je vidi posljednji put. Samo ću jedno reći: njegovo srce nije ni na trenutak krzmalo. Možda mi nećete vjerovati kad kažem da ovaj ljubomornik nije osjećao ni najmanje ljubomore prema tom novom čovjeku, novom suparniku koji kao da je iznikao iz zemlje, prema

tom »oficiru«. Na svakoga drugog, pa bio to ne znam tko, on bi bio ljubomoran, te bi možda ponovo uprljao svoje strašne ruke krvlju — ali prema ovom, prema ovom »njenom prvom« nije sad osjećao, jureći u svojoj trojci, ni ljubomorne mržnje, čak ni neprijateljstva — istina, on ga nije još vidio. »Ovo je sigurno, to je njeno i njegovo pravo, to je prva njena ljubav koju nije ona za pet godina zaboravila: dakle, samo je njega voljela za tih pet godina, a ja, zašto sam se ja umiješao? I što sam ja ovdje i kakvo imam pravo? Makni se, Mitja, i očisti put! I šta sam ja sad? Sad je već i bez oficira sve svršeno, i sve da i nije došao, ipak bi sve bilo svršeno...«

Eto, tim je riječima mogao bar približno izložiti svoja osjećanja samo da je mogao da razmišlja. Ali on već tada nije mogao da razmišlja. Sva sadašnja njegova odlučnost rodila se bez razmišljanja, u jednom trenutku, on ju je osjetio odjedanput, primio cijelu sa svim posljedicama, još maloprije kod Fenje, poslije prvih njenih riječi. Pa ipak je, uza svu odlučnost, u njegovoj duši bilo nejasno, nejasno da ga je boljelo: ni odlučnost mu nije donijela mira. I suviše je mnogo toga bilo za njim i mučilo ga. I bilo mu je neobično na trenutke: ta on je sam sebi već napisao osudu perom na papiru: »Kažnjavam sam sebe i hoću da se kaznim«; i pismo je spremljeno ovdje, u njegovu džepu; pištolj je već nabijen i već bijaše odlučio, čim sutra dočeka prvu vrelu zraku »zlatokosog Feba« — a, međutim, ipak nije mogao da obračuna s onim prijašnjim, sa svim što je ostalo za njim i mučilo ga, i to ga je boljelo, i misao o tome se uvriježila u njegovoj duši. Htjede u tom trenutku, za putovanja, da zaustavi Andreja, iskoči iz kola, izvadi nabijeni pištolj i svrši sve još prije svitanja. Ali je taj trenutak proletio kao iskra. A i trojka je jurila »proždirući prostor«, i kako se je sve više primicao cilju, misao o njoj, jedino o njoj, sve je jače i jače obuzimala njegov duh i tjerala iz njegova srca sva ostala strašna priviđenja. O, on je toliko želio da je vidi makar letimično, makar izdaleka! »Ona je sad s *njim*, i samo hoću da vidim nju s njim, s njezinim nekadašnjim dragim, i više mi ništa ne treba.« I nikad još nije stremilo iz njegovih grudi toliko ljubavi prema toj ženi, toliko kobnoj po nj, toliko novog, još nikad neproživljenog osjećaja, osjećaja koji je bio za nj neočekivan, nježnog osjećaja koji je prelazio čak u molitvu, u nestajanje pred njom. »I nestat ću!« reče on odjedanput u nastupu nekakva histerična ushita.

Već su jurili gotovo sat. Mitja je šutio, a Andrej, iako je bio vrlo razgovoran seljak, također nije rekao ni riječi, kao da se bojao da progovori, i samo je živo gonio svoje »rage«, svoju doratastu, mršavu, ali vatrenu trojku. Kad iznenada viknu Mitja vrlo zabrinuto:

— Andreju! A ako spavaju?

To mu odjedanput pade na pamet, a dotle nije na to ni mislio.

— Lako bi moglo biti da su već legli, Dmitrije Fjodoroviču.

Mitja se bolno namrgodi: a, zbilja, ako on dojuri... obuzet ovakvim osjećajima... a oni spavaju... a i ona možda spava ovdje... — pakost uskipi u njegovu srcu.

— Goni, Andreju, žuri, Andreju, živo! — povika on izbezumljeno.

— A možda još nisu polijegali — zaključi Andrej poslije male stanke. — Danas mi je govorio Timofej da ih se ondje mnogo skupilo...

— Na stanici?

— Ne na stanici, već kod Plastunovih, u gostionici, to jest na privatnoj stanici.

— Znam. A kako to veliš da ih je mnogo? Otkud mnogo? Tko su? — nasrnu Mitja strašno uznemiren tom nenadanom viješću.

— Timofej veli da su sama gospoda: iz grada dvojica, koji su — ne znam, samo je Timofej rekao da su dvojica ovdašnja gospoda, a onda dvojica koji kao da su doputovali, a možda da je još tko, nisam ga potanje pitao. Počeli su se, kaže, kartati.

— Kartati?

— Onda možda ne spavaju kad su se počeli kartati. Mislim da će sad jedanaest sati, više nema.

— Goni, Andreju, goni! — povika opet Mitja nervozno.

— Nešto bih vas pitao — otpočeo opet Andrej poslije kratke stanke — ali bojim se, gospodine, da ćete se na mene rasrditi.

— A šta?

— Maloprije vam je Fedosja Markovna pala pred noge i molila vas da ne pogubite gospođe i još nekog — to, eto, gospodine, i sad ja vas vozim onamo... Oprostite mi, gospodine, ja to pitam jer me tjera savjest, a možda sam i nešto ludo kazao.

Mitja ga odjedanput ščepa odostraga za ramena.

— Jesi li ti kočijaš? Kočijaš? — otpoče on izbezumljeno.

— Jesam, kočijaš...

— A znaš li ti da se mora micati s puta? Ako si kočijaš, ne uklanjaj se nikome s puta, gazi, ja se vozim! Ne, kočijašu, ne gazi! Ne smiju se ljudi gaziti, ne smije se ljudima kvariti život, a ako si pokvario život — kazni sebe,. čim si sam pokvario, čim si uništio nečiji život — kazni sebe i nestani.

Sve se ovo ote Mitji kao da ga je spopala prava histerija. Andrej se, istina, čudio gospodinu, ali je produžio razgovor.

— To je istina, gospodine Dmitrije Fjodoroviču, imate pravo da se ne smije čovjeka gaziti, a ni mučiti, kao ni druge stvorove, jer je sve stvorove stvorio Bog, kao ovo konjče ovdje, ali mnogi goni kao slijep, bezobzirno, makar bio i naš kočijaš... On se ne može svladati, već goni, ravno goni...

— U pakao? — prekinu ga Mitja i zakikoće svojim iznenadnim kratkim smijehom. — Andreju, prosta dušo — i on ga opet ščepa čvrsto za ramena — reci: hoće li Dmitrij Fjodorovič Karamazov dospjeti u pakao ili neće, šta misliš?

— Ne znam, mili, to zavisi o vama, jer vi ste nama... Vidiš, gospodine, kad je Sin božji bio na križu razapet i umro, sišao je s križa pravo u raj i oslobodio sve grešnike koji su se ondje mučili. I pakao je stao uzdisati, jer da, odsad, mislio je, neće doći u nj više ni jedan čovjek. I onda je Gospod rekao paklu: »Ne uzdiši, paklu, jer odsad će dolaziti u te kojekakvi velikodostojnici, visoki činovnici, vrhovni suci i bogataši i bit ćeš isto tako pun kao što si bio na sve vijeke vjekova, sve do onog vremena dok opet ne dođem.« Ovo je istina, tako je uistinu bilo rečeno...

— Narodna bajka, prekrasno. Ošini ljevaka, Andreju!

— Eto, gospodine, za koga je pakao određen — Andrej ošinu ljevaka — a vi mi se činite, gospodine, kao malo dijete ... zato vas poštujem... Iako ste nagli, gospodine, a to jeste, oprostit će vam Gospod zbog vaše prostodušnosti.

— A hoćeš li mi ti, Andreju, oprostiti?

— Šta da vam opraštam, niste mi učinili nikakva zla.

— Ne mislim to, hoćeš li mi oprostiti ti sam u ime svih i za sve, sad, u ovom času, ovdje na putu? Govori, ti prostodušna dušo!

— Ah, gospodine! Strah me i da vas vozim, jer tako su čudni vaši razgovori...

Ali ga Mitja ne ču. On se, ne znajući za se, molio i divlje šaptao riječi preda se.

— Gospode, primi me u svom mom bezakonju, ali mi ne sudi. Propusti me bez suda svoga. Ne sudi mi, jer sam sâm sebe osudio, ne sudi mi, jer te volim, Gospode! Opak sam, ali te volim: ako me i u pakao pošalješ, i onda ću te voljeti i odande ću vikati da te volim na sve vijeke vjekova.... Ali mi daj da do kraja volim... da ovdje sad do kraja volim, svega pet sati, da vrele tvoje zrake... Jer volim caricu duše svoje. Volim i ne mogu da je ne volim. Sam vidiš kakav sam. Dojurit ću i pasti pred nju: pravo si imala što si pokraj mene prošla... Oprosti i zaboravi svoju žrtvu, ne uznemiruj se nikad!

— Mokro! — povika Andrej, pokazujući bičem preda se. Kroz blijedi noćni mrak zacrnjelo se zbijeno mnoštvo zgrada, razbacanih na ogromnom prostoru. Mokro je imalo oko dvije tisuće duša, ali je u ovo doba cijelo selo već spavalo i tek se još ovdje-ondje svjetlucalo u mraku poneko pojedinačno svjetlo.

— Goni, goni, Andreju, ja se vozim! — viknu Mitja kao u groznici.

— Ne spavaju — progovori opet Andrej, pokazujući bičem na gostionicu Plastunovih koja se nalazila odmah na ulazu u selo i na kojoj se svih šest prozora, što su gledali na ulicu, jasno svijetlilo.

— Ne spavaju! — radosno prihvati Mitja. — Goni, Andreju, da sve tutnji, goni uzagrapce, zvoni, pritjeraj da sve praska. Neka svi znaju tko se dovezao! Ja se vozim. Ja se vozim, glavom, ja se vozim! — klicaše Mitja izbezumljeno. Andrej potjera izmorenu trojku uzagrapce i zaista je tutnjeći pritjera visokim ulaznim stepenicama i u tren oka zaustavi svoje usoptale i polumrtve konje. Mitja skoči s kola, i krčmar, koji se doista spremao na počinak, pogleda u tom trenutku radoznalo s ulaznih stepenica da vidi tko se to tako dovezao.

— Trifone Borisiču, jesi li to ti?

Krčmar se nagnu, zagleda da vidi tko je došao, potrča strmoglavo niz stepenice i u poniznom ushićenju pojuri gostu u susret.

— Gospodine, Dmitrije Fjodoroviču! Zar vas opet vidim? Taj Trifon Borisič bio je dežmekast i zdrav seljak, srednjeg rasta, nešto posebna lica, obličja stroga i nemilosrdna osobito

prema mokrovskim seljacima, ali koji je znao da vrlo brzo dade svom licu najponizniji izraz, čim bi nanjušio da bi mogao imati koristi. Nosio je rusko odijelo, košulju s kosim ovratnikom i polukaftan bez rukava, imao je dosta novaca, ali je neprestano sanjao o višoj ulozi. Više od polovine seljaka bilo je u njegovim kandžama, svi su bili kod njega prezaduženi. Uzimao je pod najam vlasteoske zemlje i sam kupovao, a tu su mu zemlju obrađivali seljaci za dug, iz koga se nisu mogli nikad iskopati. Bio je udovac i imao četiri odrasle kćeri; jedna je bila već udovica, živjela je kod njega sa svoje dvije djevojčice, njegove unuke, i radila u njega kao nadničarka. Druga kćerka — seljanka bila je udata za činovnika, nekakva islužena pisara, i u jednoj gostioničkoj sobi mogao je čovjek vidjeti na zidu, među ostalim porodičnim minijaturnim fotografijama, i fotografiju tog činovnika u munduri i s epoletama. Dvije mlađe kćerke oblačile su na dan crkvenog zbora, ili kad bi išle u goste, plave ili zelene haljine, sašivene po modi, straga utegnute i s repom od aršina, a sutradan ujutro, kao i svakog dana, ustajale u zoru i brezovim metlama mele sobe, iznosile pomije i skupljale ostatke iza gostiju. Trifon Borisič koji je volio, unatoč tome što je zgrnuo tisuće, da odere svoje raskalašene goste i, sjetivši se da još nije prošlo ni mjesec dana kako je zaradio od Dmitrija Fjodoroviča prilikom njegove pijanke s Grušenjkom za dan i noć nešto više od dvije, ako ne i tri tisuće, dočeka ga sad radosno i bučno, jer je već po tome kako je Mitja dogrmio pred kućne ulazne stepenice naslućivao da će valjano zaraditi.

— Gospodine, Dmitrije Fjodoroviču, zar vas opet jedanput dočekasmo?

— Stoj, Trifone Borisiču — otpoče Mitja — najprije glavno: gdje je ona?

— Agrafena Aleksandrovna? — odmah ga shvati krčmar, oštro gledajući u njegovo lice. — I ona se ovdje... nalazi...

— S kim, s kim?

— Neki prolazni gosti. Jedan je činovnik, sigurno je Poljak, sudeći po njegovu govoru, on je i poslao odavde po nju konje, a drugi je njegov drug ili suputnik, tko bi znao; u civilu su...

— A onda, banče li? Bogataši?

— Kakvi banče! Mala veličina, Dmitrije Fjodoroviču.

— Mala? E, a ostali?

— Oni su iz grada, dva gospodina... Vraćaju se iz Černje, pa su ostali ovdje. Jedan je mlad, sigurno rođak gospodina Miusova, zaboravio sam kako se zove... A drugoga mislim da i vi poznajete: vlastelin Maksimov; kaže da je došao kao hodočasnik u naš manastir i sad putuje s tim mladim Miusovljevim rođakom...

— Jesu to svi?

— Svi.

— Stoj, šuti, Trifone Borisiču, sad kazuj najglavnije: šta radi ona, kako je?

— Maloprije je stigla i sjedi s njima.

— Je li vesela? Smije li se?

— Ne, kao da nije osobito raspoložena. Čak se dosađuje, mladom je čovjeku češljala kosu.

— To jest Poljaku, oficiru?

— Pa on nije mlad, a nije uopće oficir; ne gospodine, ne njemu, već onom mladom Miusovljevu rođaku... zaboravio sam kako se zove.

— Kalganov.

— Tako je, Kalganov.

— Dobro, vidjet ću. Kartaju li se?

— Kartali su se, pa su i prestali, popili su čaj, i činovnik je naručio likera.

— Stoj, Trifone Borisiču, stoj, dušo, sam ću vidjeti. A sada odgovaraj ono najglavnije: ima li ovdje Cigana?

— O Ciganima se sada ništa i ne čuje, Dmitrije Fjodoroviču, prognala ih vlast, ali ovdje su Židovi, u Roždestvenskoj, sviraju na cimbalima i violinama, mogli bismo odmah po njih poslati. Sigurno će doći.

— Pošalji, svakako pošalji! — povika Mitja. — A biste li mogli sakupiti cure, kao onda, svakako Marju, Stepanidu također, Arinu. Dvjesta rubalja za zbor.

— Za toliki novac sakupit ću cijelo selo, iako su već polijegali da spavaju. Ali zaslužuju li, gospodine Dmitrije Fjodoroviču, ovdašnji seljaci i djevojke tol'ku pažnju? Za takvu podlost i prostotu dati toliki novac! Zar je za nj, našeg seljaka, da puši cigare, a ti si im davao. Ta on smrdi, razbojnik. A cure su sve, kolikogod ih ima, ušljive. Ja ću ti svoje kćeri badava dići, ne za toliki novac, iako su i one tek poliiegale, ali ja ću im nogom leđa počešati i nagnati ih da ti pjevaju. Seljake ste onda šampanjcem napajali, ah!

Trifon Borisič je tobože žalio Mitju, jer je onda i sam sakrio pola tuceta šampanjskih boca i ispod stola digao stotinjarku i stisnuo u šaci. I ostala mu u šaci.

— Trifone Borisiču, onda sam profućkao ovdje jednu tisuću. Sjećaš li se?

— Profućkali, dragi, kako da se ne sjećam, onda ste kod nas sigurno tri tisuće ostavili.

— Pa, ja sam, vidiš, i danas zbog toga došao.

I on izvadi i turi pravo krčmaru pod nos svoj svežnjić novčanica.

— A sad slušaj i pazi: za jedan sat stići će vino, zakuska, kolači, slatkiši — odmah donesi sve gore. Onaj sandučić, što je u Andreja, donesi također odmah gore, smjesta otvori šampanjac i posluži. A glavno je — cure, cure, a svakako Marju...

On se okrenu kolima i izvadi ispod sjedišta svoj sandučić s pištoljima.

— Eto ti, Andreju, tvoja plaća! Petnaest rubalja za trojku, a pedeset za rakiju... za spremnost i ljubav tvoju... Sjećaj se gospodina Karamazova!

— Ne usuđujem se, gospodine... — uskoleba se Andrej. — Dajte mi pet rubalja za čaj, a više neću primiti. Trifon Borisič mi je svjedok. I oprostite mi moje lude riječi...

— Što se bojiš — promjeri ga Mitja pogledom — pa, neka te đavo nosi kad je tako! — viknu on bacivši mu pet rubalja.

— A sad me, Trifone Borisiču, provedi krišom da ponajprije bacim pogled na sve njih, ali da me oni ne vide. Gdje su oni, u modroj sobi?

Trifon Borisič bojažljivo pogleda u Mitju, ali odmah poslušno izvrši njegov nalog: oprezno ga odvede u trijem, sam uđe u veliku prvu sobu, do one u kojoj su sjedili gosti, i iznese iz nje svijeću. Zatim polagano uvede Mitju, smjesti ga u kut, u mrak, odakle je mogao slobodno promatrati okupljene a da ga nitko ne vidi. Ali Mitja nije dugo gledao, a oči mu se zamutiše. Ona je sjedila postrance od stola u naslonjaču, a do nje, na divanu, ljepuškasti i još vrlo mladi Kalganov; ona ga je držala za ruku i kao da se smijala, a on je, i ne gledajući u nju, govorio nešto glasno i gotovo ljutito Maksimovu koji je sjedio s druge strane stola, nasuprot Grušenjki. Na divanu je sjedio *on*, a pokraj divana, na stolici do zida, nekakav drugi neznanac. Onaj što je sjedio na divanu, raz-

govarao se, pušio lulu, i Mitji se učinilo da je to nekakav dežmekasti čovjek, široka lica, uzrasta, vjerojatno, oniska i kao da je zbog nečeg ljutit. A njegov drug, drugi neznanac, učinio se Mitji nekako i suviše visok, ali drugo ništa nije mogao više da vidi. Nesta mu daha. Ni trenutka ne mogaše dulje ovdje ostati, te metnu sandučić na ormar i, osjećajući studen po tijelu, gotovo bez svijesti, uputi se pravo u modru sobu prema društvu.

— Ah! — vrisnu od straha Grušenjka koja ga je prva ugledala.

VII

PRIJAŠNJI I PRAVI

Mitja priđe sasvim do stola svojim brzim i dugačkim koracima.

— Gospodo — otpoče on glasno, gotovo vičući i zapinjući kod svake riječi — ja... ja neću ništa učiniti. Ne bojte se! — uskliknu on. — Ništa neću učiniti, ništa — obrati se on iznenada Grušenjki, koja se nagnula u svom naslonjaču prema Kalganovu i čvrsto ga držala za ruku. — Ja... Ja također putujem. Ostajem do jutra. Gospodo, prolaznik sam, putnik ... mogu li ostati s vama do jutra? Samo do jutra, posljednji put u ovoj sobi?

Čim dovrši, obrati se dežmekastom čovjeku s lulom što je sjedio na divanu. Ovaj je dostojanstveno odmakao lulu s usnica i rekao strogo:

— Pane, mi smo ovdje privatno. Ima i drugih soba.

— A, to ste vi, Dmitrije Fjodoroviču! Što tu neprestano govorite — odazva se odjedanput Kalganov. — Ta sjednite s nama, dobro došli!

— Zdravo da ste, dragi čovječe... i neusporedivi! Uvijek sam vas poštovao — odgovori Mitja radosno i živo, pružajući mu odmah ruku preko stola.

— Ah, kako ste je čvrsto stisnuli! Gotovo ste mi polomili prste — nasmija se Kalganov.

— On tako uvijek stišće, uvijek tako — veselo se javi Grušenjka, koja se još jednako plašljivo smješkala, ali, čini se, odjedanput se uvjerila po Mitjinu vladanju da neće praviti rusvaja, ali gledajući ga još jednako neobično znatiželjna i nemirna. Na njemu je bilo nešto što ju je neobično prenerazilo, i ona nije nikako očekivala da će u ovom trenutku tako ući i tako govoriti.

— Zdravo — slatko se odazva slijeva i vlastelin Maksimov. Mitja mu pritrča.

— Zdravo da ste, i vi ovdje, kako mi je milo što ste ovdje. Gospodo, gospodo, ja... (on se opet okrenu panu s lulom, očito ga držeći za najuglednijeg čovjeka ovdje). Jurio sam ... Htio sam da provedem moj posljednji dan i posljednji sat u ovoj sobi, u istoj ovoj sobi... gdje sam obožavao... svoju caricu!... Oprostite, pane! — viknu on zanosno. — Jurio sam i zakleo se. O, ne bojte se, ovo je moja posljednja noć. Da pijemo, pane, za izmirenje! Sad će donijeti vino. Gle, ovo sam ponio — On tko zna zbog čega izvuče svežnjić novčanica. — Dopustite, pane! Hoću svirke, grmljavine, galame, sve kao i prije... Ali crv, suvišni crv će zapuzati po zemlji i nestati. Dana moje radosti sjetit ću se posljednje noći.

On se gotovo gušio; mnogo je toga, mnogo htio da kaže, ali su izlazili samo neobični poklici. Pan je nepomično gledao u nj, u svežnjić banknota, gledao u Grušenjku i bio u očitoj nedoumici.

— Ako dopusti moja kraljica... — otpoče on.

— Šta je to kraljica, je li to kraljica? — prekinu ga odjedanput Grušenjka. — Smiješno je kako vi govorite. Sjedaj Mitja. I šta ti to govoriš? Ne plaši me, molim te. Nećeš me plašiti, nećeš? Ako nećeš, onda ću se radovati...

— Ja, ja da te plašim? — povika Mitja i podiže ruke uvis. — O, prođite mimo mene, prođite, neću vam smetati! — I on odjedanput, a da to nije očekivao nitko pa ni on sam, naglo sjede na stolac, udari u plač, okrenu glavu prema suprotnom zidu i objema rukama snažno obuhvati naslon stolca kao da ga grli.

— Gle gle, kakav si! — uzviknu Grušenjka prijekorno. — Isto je takav i meni dolazio — poče da govori, a ja ga ništa ne razumijem. Jedanput je već proplakao, a sad drugi put! — Kakva sramota! Zašto plačeš? *Bar da imaš zašto* — na-

doveza ona zagonetno i nekako razdraženo naglasi posljednje riječi.

— Ja... ja ne plačem... Pa, da ste mi zdravo! — okrenu se on u tren oka na stolici i odjedanput se nasmija, ali ne drvenastim i isprekidanim smijehom, već nekakvim nečujnim, dugim, nervoznim i uzdrhtalim smijehom.

— Eto opet... Pa, razveseli se, razveseli! — nagovaraše ga Grušenjka. — Meni je vrlo drago što si došao, vrlo drago, Mitja, čuješ li da mi je vrlo drago? Želim da on s nama sjedi — obrati se ona zapovjednički svima, iako su se njene riječi očito ticale onog što je sjedio na divanu. — Želim, želim! A ako on ode, idem i ja, to vam velim! — nadoveza ona odjedanput usplamtjelih očiju.

— Što moja carica želi — to je zakon! — reče pan i poljubi Grušenjku galantno u ruku. — Molim pana da dođe u naše društvo! — obrati se on ljubazno Mitji. Mitja opet poskoči i očito namjeravaše da istrese novu tiradu, ali ispade drugo.

— Da popijemo jednu, pane! — omaknu mu se odjedanput mjesto govora. Svi prasnuše u smijeh.

— Gospode! A ja pomislih da on opet kani govoriti — uzviknu Grušenjka nervozno. — Čuješ, Mitja — nadoveza ona odlučno — ne skači više, a što si šampanjac dovezao, to je divno. I ja ću s vama piti, ove likere ne trpim. A najvažnije je što si došao, jer bi inače bilo dosadno... Jesi li došao ovamo da opet bančiš? Ta turi novce u džep! Odakle ti toliko?

Mitja, držeći neprestano u ruci zgužvane novčanice, koje su svi primijetili, a osobito panovi, turi ih brzo i zbunjeno u džep. On pocrvenje. Baš u tom trenu donese krčmar na poslužavniku otčepljenu bocu šampanjca i čaše. Mitja ščepa bocu, ali je bio toliko rastresen da nije znao šta da uradi s njom. Kalganov uze od njega bocu i natoči mjesto njega.

— Još, još jednu bocu! — viknu Mitja krčmaru i, zaboravivši da se kucne s panom koga je tako svečano pozvao da pije s njime za izmirenje, ispi sam svoju čašu i ne čekajući ostale. Cijelo mu se lice odjedanput promijeni. Mjesto dostojanstvenog i tragičnog izraza koji mu se ogledao na licu kad je ušao, pojavi se na njemu nešto gotovo djetinje. Odjedanput kao da se sav potpuno smirio i postao ponizan. Gledao je sve plašljivo i radosno, često se nervozno kikotao. gledajući zahvalnim pogledom, kao pas koji se skrivao i koga su

opet pomilovali i pustili unutra. On kao da bijaše sve zaboravio, pa ih promatraše ushićeno i djetinjski se osmjehujući. Gledajući u Grušenjku, on se neprekidno smijao i primakao svoj stolac sasvim do njena naslonjača. Ponekad bi pogledao i u oba pana, iako nije mogao sve dosad da stvori sud o njima. Pan na divanu pao mu je u oči jedino zbog svog držanja, svog poljskog naglaska, a što je glavno — zbog svoje lule. »Pa, što onda, i dobro je što puši lulu«, pomisli Mitja. Ponešto podbulo, već gotovo četrdesetogodišnje lice, vrlo malena nosa, ispod koga su se vidjela dva tanka šiljasta, obojena i drska brčića, nije zasad poticalo nimalo na razmišljanje. Štaviše, vrlo jadna panova vlasuljica, napravljena u Sibiru, i preglupo naprijed začešljani zalisci, nisu se osobito doimali Mitje: »Dakle, tako mora sigurno biti kad nosi vlasulju«, produži on promatrati blaženo. Drugi pak pan, čovjek mnogo mlađi od pana na divanu, koji je sjedio do zida i gledao cijelo društvo drsko i izazivački te šutljivo i prezirno slušao razgovor, svrnuo je na sebe Mitjinu pažnju jedino svojim visokim uzrastom, veoma nesrazmjernim prema uzrastu pana što je sjedio na divanu. »Kad se digne, bit će viši od hvata«, sinu u Mitjinoj glavi. A sinulo mu je u glavi i to da je ovaj visoki pan vjerojatno prijatelj i pomoćnik pana na divanu, kao neki »njegov tjelesni čuvar«, i da pan s lulom svakako zapovijeda visokom panu. I sve to činilo se Mitji kao vrlo dobro i kako treba. U malom paščetu zamre svako suparništvo. Grušenjku i zagonetni ton nekih njenih rečenica nije još jasno shvaćao, ali je tek toliko poimao, dršćući u srcu, da je ona prema njemu ljubazna, da mu je »oprostila« i posadila ga do sebe. On je bio kao izbezumljen od ushita kad je vidio kako je srknula vino iz čaše. Ali šutnja cijeloga društva kao da ga je, međutim, iznenadila, i on počne sve od reda promatrati pogledom, koji kao da je nešto iščekivao: »A što mi ovako sjedimo da ništa ne započinjete, gospodo?« kao da pitahu njegove izgubljene oči.

— On je neprestano lagao, i mi smo se neprekidno smijali — otpoče Kalganov, kao da je pogodio njegovu misao, i pokaza na Maksimova.

Mitja pogleda mračno Kalganova, a odmah zatim Maksimova.

— Lagao? — nasmija se on svojim kratkim drvenastim smijehom, kao da se sad nečemu obradovao. — Ha, ha!

— Jest. Pomislite, on tvrdi da se, tobože, u dvadesetim godinama sva naša kavalerija oženila Poljakinjama; ali to je užasna glupost, nije li tako?

— Poljakinjama? — dočeka Mitja, sad već potpuno ushićen.

Kalganov je potpuno dobro shvaćao Mitjin odnos prema Grušenjki, naslućivao je i panov položaj, ali ga to nije toliko zanimalo, a možda ga nije nimalo zanimalo, već ga je najviše zanimao Maksimov. On je došao ovamo s Maksimovom slučajno i s panovima se našao prvi put u životu ovdje u gostionici. Grušenjku je otprije poznavao i jedanput je bio s nekim kod nje; onda joj se on nije dopao. Ali ovdje ga je ona vrlo prijazno pogledala; do dolaska Mitjina čak ga je milovala, ali on je ostao posve neosjetljiv. To je bio mlad čovjek, oko dvadeset godina, kicoški odjeven, vrlo mila bijela lica i divne guste, ugasitoplave kose. Ali na tom su licu bile prekrasne svijetlomodre oči, umna, ponekad duboka izraza koji nije odgovarao njegovoj dobi, unatoč tome što je mladić često govorio i gledao baš kao dijete, što ga, međutim, nije nimalo zbunjivalo, a što je on čak i sam znao. On je bio uopće neki osobenjak, mušičav, ali uvijek prijazan. Ponekad se pojavljivalo u izrazu njegova lica nešto ukočeno i tvrdoglavo: gledao je u vas, slušao vas, a sam kao da je tvrdoglavo maštao o nečem svom. Čas bi bio nekako mlitav i lijen, a čas bi se opet uzrujavao, često, čini se, zbog i najmanje sitnice.

— Pomislite, ovo je već četvrti dan kako ga vodim sa sobom — produži on, pomalo razvlačeći riječi lijeno, ali bez svakog prenemaganja, već sasvim prirodno. — Čak odonda, ako se sjećate, kad ga je ono vaš brat gurnuo iz kočije, i on odletio. Zbog toga sam se onda veoma zainteresirao za nj te sam ga poveo sa sobom na selo, a on neprestano laže da me je upravo stid. Sad ga vozim natrag.

— Pan ne vidzjel[1] poljsku panu i muvi[2], co ne moglo bit — dobaci Maksimovu pan s lulom.

Pan s lulom govorio je prilično dobro ruski, bar mnogo bolje nego što je to pokazivao. Kad je upotrebljavao ruske riječi, onda ih je izvrtao na poljski način.

[1] Vidio.
[2] Govori.

— A ja sam sâm bio oženjen poljskom panom — odgovori mu Maksimov kikoćući.

— A zar ste vi služili kod kavalerije? Maloprije ste govorili o kavaleriji. Jeste li vi kavalerist? — umiješa se opet Kalganov.

— I zar je on zbilja kavalerist? Ha-ha! — povika Mitja koji je požudno slušao i prenosio svoj znatiželjni pogled na svakog koji bi progovorio, kao da se nada da će od svakog bogzna šta čuti.

— Nisam — obrati mu se Maksimov. — Govorim, vidite li, o tome kako ondje te lijepe panenke... kad otplešu mazurku s našim ulanom... čim koja, to jest, otpleše s njim mazurku a ona mu odmah skoči na koljena, kao bijelo mače, pan-otac i pani-matka vide i ne brane... i ne brane... a sutradan dolazi ulan i nudi ruku... jest... nudi ruku, hi-hi! — kikotaše Maksimov.

— Pan je lajdak![1] — progunđa visoki pan na stolici i prebaci nogu preko noge. Mitji je pala u oči samo njegova ogromna omašćena čizma, debela i kaljava đona. A i uopće su imali oba pana prilično umašćena odijela.

— Kakva hulja? Zašto on grdi? — rasrdi se odjedanput Grušenjka.

— Pani Agripina, pan vidzjel u poljskem kraju hlopke[2], a ne šljahetne pane — dobaci Grušenjki pan s lulom.

— Možeš na to rahovać![3] — prezirno dobaci visoki pan sa stolice.

— Zar opet! Ta pustite ga da govori! Ljudi hoće da govore, i zašto im onda ne date! S njima je bar veselo — reče Grušenjka zajedljivo.

— Ja ne smetam, pani — važno napomenu pan u vlasulji i pogleda Grušenjku dugim pogledom, a onda opet svečano zašutje i nastavi da siše svoju lulu.

— Ali ne, ne, sad je pan istinu rekao — reče Kalganov opet vatreno, kao da je riječ o nečemu vrlo važnom. — Ta on i nije bio u Poljskoj, pa kako onda može govoriti o Poljskoj? Ipak, da se vi niste oženili u Poljskoj, ipak niste?

— Nisam, nego u Smolenskoj guberniji. Samo što ju je prije toga odveo jedan ulan, naime moju buduću suprugu,

[1] Hulja!
[2] Seoske djevojke.
[3] Računati. Točan bi prijevod bio: kladio bih se da je tako!

zajedno s njenom pani-matkom, i s *tantom*[1], i s još jednom rođakinjom, i s odraslim sinom, i to baš iz Poljske, upravo iz Poljske... i meni ustupio. Bio je to jedan naš poručnik, vrlo pristao mlad čovjek. Isprva je htio da se sam njome oženi, ali je nije uzeo jer se uvjerio da je šepava.

— Dakle ste vi šepavu uzeli! — uzviknu Kalganov.

— Šepavu. Onda su me oboje malko prevarili i to zatajili. Mislio sam da ona poskakuje... neprestano poskakuje... a sve zato što je vesela.

— Od veselja što se za vas udaje? — gotovo zaklikta Kalganov nekim zvučnim djetinjim glasom.

— Da, od veselja, ali poslije se pokazalo da ona to čini zbog nečeg sasvim drugog. Kasnije, kad smo se vjenčali, onu istu večer poslije vjenčanja, ona mi je priznala i molila me vrlo dirljivo da joj oprostim, jer, reče, da je jedanput u mladim godinama skočila preko mlake i uganula nogu, hi-hi!

Kalganov prasnu u takav djetinji smijeh da je gotovo pao na divan. Nasmija se i Grušenjka. A Mitja je bio na vrhuncu sreće.

— Znate li, znate, sad govori istinu, sad već ne laže — klicaše Kalganov okrenuvši se Mitji. — A znate li, on je bio već dvaput oženjen — ovo govori o prvoj ženi — a druga mu je žena odbjegla i živi još i sada, znate li to?

— Zbilja? — okrenu se Mitja Maksimovu a izraz neobična čuđenja pojavi mu se na licu.

— Jest, odbjegla je, doživio sam tu neugodnost — potvrdi Maksimov skromno. — S jednim musjeom. A što je glavno, najprije je prethodno prepisala na se cijelo moje seoce. Ti si, reče, čovjek obrazovan, ti ćeš i sam naći sebi zalogaj. Tako me je udesila. Meni je jednom prilikom jedan poštovanja dostojan vladika rekao: »Ti si imao jednu ženu šepavu, a drugu i odviše lakomu«, hi-hi!

— Čujte, čujte! — uskipje Kalganov. — Ako i laže — a laže često — on jedino zato laže da sve raspoloži: to nije podlo, nije podlo! Znate li, ja ga ponekad volim. On je vrlo podao, ali je prirodno podao, je li? Kako vi mislite? Drugi je podao radi nekog probitka, a on je jednostavno onako podao, to mu je prirođeno. Zamislite na primjer, on tvrdi (jučer se cijelim putem pravdao) da je Gogolj u »Mrtvim dušama« mislio njega. Sjetite se da se i ondje spominje vlastelin Maksimov,

[1] Tetka.

koga je Nozdrjov išibao i bio predan sudu zato »što je pijan nanio vlastelinu Maksimovu osobnu uvredu šibanjem« — pa, sjećate li se! I pomislite, on tvrdi da je to bio on, i da su njega išibali! E, a može li to biti? Čičikov je putovao, najkasnije, na početku dvadesetih godina, i godine se ni najmanje ne poklapaju. Nisu ga dakle mogli onda išibati. Je li da nisu mogli, nikako nisu mogli?

Teško je zamisliti zašto se Kalganov toliko zagrijao, ali on se iskreno zagrijao. Mitju je jednostavno počelo zanimati njegovo pričanje.

— Pa ako su ga zbilja išibali! — viknu on smijući se glasno.

— Nisu me baš išibali, nego samo tako — dobaci odjedanput Maksimov.

— Kako samo tako? Ili su vas išibali ili nisu?

— *Ktura godzina*[1], *pane?* — zapita pan s lulom visokog pana na stolici a izraz mu odavaše dosadu.

Mjesto odgovora, onaj slegnu samo ramenima: ni jedan nije imao sata.

— A što da se ne razgovaramo? Dajte bar drugima da se razgovaraju. Ako je vama dosadno, zar da se onda ni drugi ne razgovaraju — umiješa se opet Grušenjka, očito s namjerom da se s onim zakvači. I u Mitje kao da sad prvi put sinu nešto u glavi.

— Pani, ja nic ne muvem protiv, *nic ne povjedzelem.*[2]

— Pa dobro, a ti pričaj — doviknu ona Maksimovu. — A što ste vi zašutjeli?

— Pa nemamo o čemu da pričamo, jer su ovo sve same gluposti — dočeka odmah Maksimov očito zadovoljan i pomalo se prenemažući — a i kod Gogolja je sve u alegorijama, štaviše, izabrao je i sama alegorična prezimena. Jer Nozdrjov nije se naime zvao Nozdrjov, već Nosov, a Kuvšinikov — što baš nije ni najmanje slično — Škvornjev. A Fenardi se zbilja zvao Fenardi, samo što nije bio Talijan nego Rus Petrov, a i mamzel Fenardi bila je ljepuškasta, divnih nožica u trikou, u kratkoj suknjičici protkanoj srebrom, i ono se ona onda vrtjela, ali samo ne četiri sata, nego svega četiri minute — i sve je zanijela...

— Ali zašto su te šibali, zašto? — vikaše Kalganov.

[1] Koliko je sati?
[2] Ja vam ne protuslovim, ja nisam ništa rekao.

— Zbog Pirona — odgovori Maksimov.

— Zbog kakva Pirona? — izdera se Mitja.

— Zbog čuvenog francuskog pisca Pirona. Sastalo se onda veliko društvo, i svi smo pili vino u krčmi na sajmu. Pozvali su i mene, a ja najprvo počeo da govorim epigrame: »Jesi li ti to, Boileau, kakav je na tebi smiješan nakit.«[1] A Boileau odgovara da se spremio za maškaradu, to jest u kupke, hi-hi, i oni su to primijenili na sebe, a ja brže-bolje izbacio drugi, onaj, svima obrazovanim ljudima dobro poznat i zajedljiv:

Ti si Safo, ja sam Faun, što ne poričem,
Ali ti, na žalost moju,
Ne znaš put do mora.[2]

Oni se još više uvrijediše i počeše me zbog toga nepristojno grditi, a ja, da se izvučem, ispričah im odmah, na svoju nesreću, vrlo intelektualnu anegdotu o Pironu kako ga nisu primili u francusku akademiju, a on, da im se osveti, napisa epitaf za svoj nadgrobni spomenik:

Ci-git Piron qui ne fut rien
Pas meme académicien.[3]

I oni me zgrabili i išibali.

— A zašto, zašto?

— Zbog mog obrazovanja. Zar je malo razloga zbog kojih mogu ljudi da išibaju čovjeka — kratko i poučno završi Maksimov.

— Ah, dosta o tome, sve je to ružno, neću više da slušam, mislila sam da će biti što veselo — prekinu odjedanput Grušenjka.

Mitja se prepade i odmah prestade da se smije. Visoki pan se diže s mjesta te poče, ohola izraza, kao čovjek kojemu je u tuđem društvu dosadno, koračati sobom iz kuta u kut, zabacivši ruke za leđa.

[1] Prvi stih Krilovljeva epigrama »Uz prijevod poeme 'Art poétique'«.

[2] Epigram K. Datjuškova uperen protiv pjesnikinje A. P. Bunine »Madrigal novoj Safi«.

[3] Ovdje počiva Piron, koji ne bijaše ništa, čak ni akademik. — »Moj epitaf« iz zbirke »Epigrami« francuskog pjesnika Alexisa Pirona (1689—1773).

— Gle, koliko se ovaj ushodao! — pogleda ga Grušenjka s prezirom.

Mitju obuze nemir, a onda spazi da ga pan na divanu gleda srdito.

— Pane — viknu Mitja — da ispijemo jednu, pane! I s drugim panom također — da pijemo, panovi!

I u tren oka primače tri čaše i napuni ih šampanjcem.

— Za Poljsku, panovi, pijemo za vašu Poljsku, za poljsku zemlju! — povika Mitja.

— *Bardzo mi to milo, pane, vypijem*[1] — važno i dobronamjerno progovori pan na divanu i uze svoju čašu.

— I onaj drugi pan, kako se ono zove, ej, svijetlovelemožni, uzmi čašu! — užurba se Mitja.

Pan Vrublevski priđe gegajući se stolu i s nogu uze svoju čašu.

— Za Poljsku, panovi, *hura!* — prodere se Mitja i diže čašu.

Sva trojica ispiše. Mitja zgrabi bocu i odmah ponovo natoči sve tri čaše.

— Sad za Rusiju, panovi, i da se pobratimo!

— Natoči i nama — reče Grušenjka — za Rusiju ću i ja ispiti.

— I ja — prihvati Kalganov.

— A i ja bih također... za Rusijicu, staru bakicu — zakikota Maksimov.

— Svi, svi! — kliktaše Mitja. — Gazda, još koju bocu!

Donesoše još tri preostale boce što ih je bio donio Mitja. Mitja natoči.

— Za Rusiju, *hura!* — uzviknu on ponovo.

Svi ispiše osim panova, a Grušenjka ispi svoju čašu nadušak. Panovi se ni ne dotakoše svojih čaša.

— E, a vi, panovi? — povika Mitja. — Šta to znači?

Pan Vrublevski uze čašu, podiže je i reče zvučnim glasom:

— Za Rusiju u granicama do sedam stotina sedamdeset i druge godine![2]

— *Oto bardzo pjenknje!*[3] — povika drugi pan i oba nadušak iskapiše svoje čaše.

[1] Vrlo mi je milo, pane, popijmo.

[2] God. 1772. Rusija je otela od Poljske dio njena teritorija.

[3] Tako valja!

— Vi ste, panovi, budale! — ote se Mitji.

— Pa-ne! — zavikaše oba pana prijeteći i nasrnuše kao pijetlovi na Mitju.

Osobito je bio planuo pan Vrublevski.

— *Ale nje možno ne njeć slabosci do svojiga kraju?*[1] — uzviknu on.

— Šutite! Ne svađajte se! Ne želim svađe — ciknu Grušenjka zapovjednički i lupi nožicom o pod.

Lice joj se zažarilo, a oči sijevnule. Tek ispijena čaša već djelovaše. Mitja se strašno uplaši.

— Panovi, oprostite. Ja sam kriv, neću više. Vrublevski, pane Vrublevski, neću više.

— Ta šuti bar ti, sjedi, budalo! — zajedljivo i bijesno otrese se na nj Grušenjka.

Svi posjedaše, svi zašutješe, svi pogledahu jedno u drugo.

— Gospodo, svemu sam ja kriv! — otpoče opet Mitja koji nije, očito, razumio Grušenjkina uzvika. — Zašto sjedimo? Čega da se prihvatimo... pa da se razveselimo, opet razveselimo?

— Ah, zaista je strašno tužno — lijeno progunđa Kalganov.

— Da se poigramo banka[2], kao prije... — zakikota Maksimov.

— Bank? Prekrasno! — prihvati Mitja. — Samo ako panovi...

— Puzno je, pane — kao preko volje odazva se pan na divanu.

— To je istina — potvrdi i pan Vrublevski.

— Puzno? Što znači puzno? — zapita Grušenjka.

— To znači kasno, pani, kasno, kasno doba — objasni pan na divanu.

— I sve im je kasno, i ništa ne mogu! — gotovo vrisnu Grušenjka od jada. — Sjede i dosadno im je, pa žele da i drugima bude dosadno. Mitja, i prije nego što si ti došao neprestano su ovako šutjeli i mrgodili se na me.

[1] Zar se može ne voljeti svoju zemlju?

[2] Najjednostavnija kartaška hazardna igra: držalac banka nosi sve uloge onih suigrača čija je vrijednost karte manja od njegove.

— Boginjo moja! — viknu pan na divanu. — *Co muviš, to sen stane. Vidzen nelasken i jestem smutny. Jestem gotuv, pane*[1] — završi on, obrativši se Mitji.

— Počni, pane — dočeka Mitja i izvuče iz džepa novčanice i odvoji dvije stotinjarke te ih metne na stol.

— Želim, pane, da mnogo izgubim. Uzmi karte, stavi bank.

— Ali karte, pane, moraju biti gazdine — reče mali pan zapovjednički i ozbiljno.

— To je najbolji *sposub*[2] — potvrdi pan Vrublevski.

— Gospodine? Dobro, razumijem, neka budu gazdine, imate pravo — ponovi. — Karte! — zapovjedi Mitja krčmaru.

Krčmar donese neraspečaćen svežanj karata i javi Mitji da se djevojke već sakupljaju, a i Židovi cimbalaši da će također brzo doći, ali da trojka s namirnicama još nije stigla. Mitja skoči od stola, otrča u susjednu sobu da odredi šta treba. Međutim su došle samo tri djevojke, a ni Marja ne bijaše još stigla. Ali ni on sam nije znao šta treba da odredi i zbog čega je istrčao, te samo naloži da izvade iz sanduka slatkiša, kandita i kolačića od oraha i da podijele djevojkama. — A Andreju rakije, rakije Andreju! — zapovjedi on brzo. — A ja sam učinio Andreju nažao. — Ali ga u tom trenutku uhvati za rame Maksimov koji je istrčao za njim.

— Dajte mi pet rubalja — prošapta on Mitji — i ja bih također riskirao u bank, hi-hi!

— Vrlo dobro, divota! Uzmite deset, evo!

On opet izvuče iz džepa sve novčanice i potraži desetícu.

— A ako izgubiš, opet dođi, opet dođi . . .

— Dobro — radosno prošapta Maksimov i potrča u dvoranu.

I Mitja se odmah vrati i ispriča se što su ga morali čekati. Panovi su već bili posjedali i raspečatili karte. Oni gledahu više učtivo, nego prijazno. Pan na divanu zapali novu lulu i spremi se da miješa; na njegovu licu gotovo se zrcalilo neko svečano raspoloženje.

— *Na mjejsca, panove!*[3] — reče pan Vrublevski.

[1] Kako rečeš, onako će odmah biti. Vidim neraspoloženje i zato sam i tužan. Stojim na raspoloženju, pane.
[2] Način.
[3] Na mjesta, gospodo!

— Ne, ja se neću više kartati — javi se Kalganov — ja sam već prije izgubio pedeset rubalja.

— Pan je bio *neščenstlivi*[1], ali pan može biti opet *ščenstlivim*[2] — napomenu pan na divanu.

— Koliki je ulog? Koliko tko hoće? — raspali se već Mitja.

— Na službu, pane, možeš stotinu, možeš dvjesta, možeš koliko hoćeš uložiti.

— Milijun! — nasmija se Mitja glasno.

— Gospodin je kapetan možda čuo za pana Podvysockog?

— Kakva Podvysockog?

— U Varšavi stavljaju u bank redova. Dolazi Podvysocki, vidi tisenc dukata i stavi: *va banque*[3]. Bankir muvi: »Pan Podvysocki, stavljaš zlato ili igraš na honor?« — »Na honor, pane«, muvi Podvysocki. »Tim ljepše, pane.« Bankir baca karte, Podvysocki uzima tisenc dukat. — »Stoj, pane«, muvi bankir, pa izvukal fijoku i da milijun, »uzimaj, pane, oto jest tvoj *rahunek*[4]!« U banku je bio milijun. »Ja to nisam znal«, muvi Podvysocki. — »Pane Podvysocki«, muvi bankir, »ti stavil na honor, a i mi na honor.« I Podvysocki uzel milijun.

— To nije istina — reče Kalganov

— Pane Kalganov, *u šljahetnoj kompaniji tak muvic ne pržistoi.*[5]

— Poljski će ti igrač, ako ti ne treba, dati milijun! — viknu Mitja, ali se odmah trgnu. — Oprosti, pane, skrivio sam, opet sam skrivio, dat će, dat će milijun na honor, na poljsku čast! Vidiš li kako ja govorim poljski, ha-ha! Evo stavljam deset rubalja na — donjaka.

— A ja rubljić na damicu, na zlatnu, lijepu, na paninku, hi-hi! — kikotaše Maksimov, jurnuvši naprijed svoju damu i, kao da je želio da se sakrije pred svima, pribije se sasvim uza stol i brže pod stolom načini znak križa. Mitja dobi I rubljić je dobio.

— Četvrtinu uloga! — viknu Mitja.

[1] Nesretan.
[2] Sretan.
[3] Ulog u kartaškoj igri, jednak ulogu cijelog banka.
[4] Račun.
[5] U plemićkom društvu ne pristoji se tako govoriti.

— A ja opet jedan rubljić, ja ću jednostruk ulog, ja ću mali, mali jednostruk ulog — blaženo mrmljaše Maksimov, neobično radostan što je dobio rubljić.

— Potučena! — viknu Mitja. — Sedmicu na duplo!

Izgubi na duplo.

— Prestanite — reče najzad Kalganov.

— Duplo, duplo — podvostruči Mitja ulog, i što je god metnuo na duplo — sve je izgubio. A rubljići su dobivali.

— Duplo — izdera se Mitja kao bijesan.

— Dvjesce si proigrao, pane. Hoćeš li još dvjesce staviti? — priupita pan na divanu.

— Šta, zar sam dvjesta proigrao? Dakle još dvjesta! Dvije stotine na duplo! — Mitja izvadi iz džepa novac i htjede da baci dvjesta rubalja na damu, ali Kalganov iznenada poklopi novac šakom.

— Dosta je! — viknu svojim zvučnim glasom.

— A šta vi to radite? — obori se na nj Mitja.

— Dosta je, ne dopuštam. Nećete se više igrati.

— Zašto?

— A zato. Pljunite, pa odlazite, eto zašto. Ne dam da se dalje kartate!

Mitja gleda u njega kao izbezumljen.

— Pusti, Mitja, on možda pravo veli: i bez toga si dosta izgubio — reče Grušenjka nekim neobičnim tonom.

Oba pana ustadoše sa svojih mjesta strašno uvrijeđenih lica.

— *Žartuješ, pane?*[1] — zapita mali pan motreći strogo Kalganova.

— *Jak sjen považaš to robić, pane!*[2] — izdere se na Kalganova i pan Vrublevski.

— Ne smiješ se izdirati, ne smiješ! — viknu Grušenjka. — Ah, vi purančići!

Mitja pogleda sve redom i nešto ga iznenada prenerazi na Grušenjkinu licu i u tom trenutku nešto sasvim novo sinu u njegovu umu — neka neobična nova misao!

— Pani, Agripina! — otpoče mali pan, sav crven od bijesa, kad mu iznenada priđe Mitja i lupi ga po ramenu.

— Svijetlovelemožni, na dvije riječi.

— Šta hoćeš, pane?

[1] Šališ se, pane?
[2] Kako smijete to raditi?

— Da odemo u onu sobu, u onu odaju, kazat ću ti dvije lijepe riječi, najljepše, bit ćeš zadovoljan.

Mali se pan začudi i nepovjerljivo pogleda Mitju. Ipak odmah prista, ali jedino pod tim uvjetom da pođe s njim i pan Vrublevski.

— Tjelesni čuvar? Neka i on ide, i on je potreban. Potreban je, svakako! — povika Mitja. — Marš, panovi!

— A kamo ćete vi? — zapita Grušenjka uznemireno.

— Odmah ćemo se vratiti — odgovori Mitja.

Nekakva srčanost, nekakva neočekivana odvažnost zasja na njegovu licu, sasvim drugačijeg lica ušao je prije jedan sat u ovu sobu. Panove je odveo u sobu, ne u onu veliku u kojoj se skupljao djevojački zbor i postavljao stol, već u spavaću sobu u kojoj su se nalazili kovčezi, košare i dva velika kreveta s čitavim brijegom cicanih jastuka. Tu je gorjela svijeća na malom stolu od tesana drveta, što se nalazio u kutu. Pan i Mitja namjestiše se za stol jedan prema drugome, a ogromni pan Vrublevski stade postrance, zabacivši ruke za leđa. Panovi su gledali mrko i očito znatiželjni.

— *Čemu mogen služić panu?*[1] — promuca mali pan.

— A evo čim, pane, neću mnogo govoriti: evo ti novci — i on izvadi svoje novčanice. — Ako hoćeš tri tisuće, uzmi ih i odlazi kamo znaš.

Pan pogleda upitno razrogačenih očiju i gotovo se upiljivši pogledom u Mitjino lice.

— *Trši tisenci, pane?*[2]

On izmijeni pogled s Vrublevskim.

— Trši, panove, trši! Čuj, pane, vidim da si ti pametan čovjek. Uzmi tri tisuće i odlazi do stotinu đavola, a i Vrublevskog povedi sa sobom — čuješ li? Ali odmah, ovog trenutka, i to zauvijek, razumiješ, pane, zauvijek, evo, izaći ćeš na ova vrata. Šta imaš ondje: ogrtač, bundu? Ja ću ti iznijeti. Ovaj će ti časak upreći trojku i — do vidzenija, pane! Onda?

Mitja je bio uvjeren da zna odgovor. On nije sumnjao. Nešto neobično odlučno iskrsnu na panovu licu.

— A rublji, pane?

— Što se rubalja tiče, bit će ovako, pane: sad odmah za kola i na račun karata pet stotina rubalja, a dvije tisuće pet

[1] Čime mogu služiti panu?

[2] Tri tisuće, pane?

stotina sutra u gradu — kunem ti se poštenjem da ćeš ih dobiti, makar ih morao ispod zemlje nabaviti! — viknu Mitja.

Poljaci opet izmijeniše poglede. Panovo lice poprimaše sve neprijazniji izraz.

— Sedam stotina, sedam stotina, a ne pet stotina, odmah, ovog trenutka u šake! — dometnu Mitja, osjetivši da nešto nije kako treba. — Što se skanjuješ, pane? Ne vjeruješ? Neću ti valjda dati sve tri tisuće ujedanput. Ako ti dam, a ti ćeš se njoj sutra vratiti... A sad i nemam kod sebe sve tri tisuće, kod kuće su mi u gradu — uzmuca se Mitja u strahu i gubeći odvažnost pri svakoj svojoj idućoj riječi. — Bogami, kod kuće su spremljeni...

— *Či ne potšebuješ još co?* — zapita on ironički. — *Pfe! A pfe!*[1] — i on pljunu.

Pljunu i pan Vrublevski.

— Ti zato pljuješ, pane — progovori Mitja sav očajan, razumjevši da je svemu kraj — zato što misliš da ćeš od Grušenjke više zdipiti. Vi ste kopuni, eto što ste!

— *Jestem do živego dotknjentnim!*[2] — pocrvenje odjedanput mali pan kao rak, te naglo i strašno ljut iziđe iz sobe, kao da ne želi ništa više da čuje.

Za njim pođe gegajući se i Vrublevski, a za njima i Mitja, zbunjen i zaprepašten. On se bojao Grušenjke, jer je slutio da će pan odmah sve razbubati. Tako je i bilo. Pan uđe u dvoranu i teatralno stade pred Grušenjku.

— Pani Agripina, jestem do živego dotknjentnim! — uzviknu on, ali Grušenjka odjedanput izgubi svako strpljenje, baš kao da su je dirnuli u najbolnije mjesto.

— Ruski, govori ruski, neću da čujem više ni jedne poljske riječi! — ciknu ona na nj. — Prije si ruski govorio, nisi valjda za pet godina zaboravio!

Ona posve pocrvenje od srdžbe.

— Pani Agripina...

— Ja se zovem — Agrafena, meni je ime — Grušenjka, govori ruski ili te neću slušati.

Pan se sav usopio od ponosa i iskvarenim ruskim govorom reče brzo i naduveno:

— Pani Agrafena, ja došal zaboravit staro i oprostit ga, zaboravit što bilo prije danas...

[1] Želiš li još štogod? — Sramota! Stid te bilo!

[2] Uvrijeđen sam do dna duše!

— Kako da oprostiš? Ti si došao da meni oprostiš? — prekinu ga Grušenjka i skoči sa svog mjesta.

— Tak jest pani, ja ne malodušni, ja velikodušni. *No ja bilem zdzivjoni,*[1] kad ja vidjel tvojih ljubovnikov. Pan Mitja v unoj sobi daval meni trši tisenci da bi odem. Ja pljunul panu *v fiziju.*[2]

— Kako? On ti je nudio novac za mene? — viknu Grušenjka histerično. — Mitja, je li to istina? A kako si se usudio? Zar sam ja na prodaju?

— Pane, pane — uskliknu Mitja — ona je čista i svijetla, i ja nisam nikad bio njen ljubavnik. Ti si to slagao...

— Kako smiješ da me pred njim braniš? — poviče Grušenjka. — Nisam bila čista zbog neke vrline, ni zato što bih se bojala Kuzme, već da mogu biti ponosna i da imam prava da mu kažem da je nitkov kad se s njim sastanem. A zar je on zbilja uzeo od tebe novaca?

— Jest, uzeo je, uzeo! — uskliknu Mitja. — Samo je htio da mu dam odmah sve tri tisuće, a ja sam davao svega sedam stotina u ime kapare.

— E, sad mi je jasno: nanjušio je da imam novaca pa došao da se vjenča.

— Pani Agripina — zavika pan — ja — ricar[3] — ja šljahtić, a ne lajdak! *Ja pšibyl*[4] vzjat tebe za suprugu, a vidim novu pani, ne tu co prežde, a *upartu*[5] i bez stida.

— Tornjaj se otkud si došao! Kazat ću da te odmah protjeraju, i protjerat će te! — zaciča Grušenjka izbezumljeno. — Bila sam luda, luda, što sam mučila sebe pet godina. Ali se nisam mučila zbog njega, već sam mučila sebe iz zlobe! Pa ovo i nije on! Zar je on bio takav? Ovaj bi mu mogao biti otac! A gdje si naručio tu vlasulju? Onaj je bio soko, a ti si patak. Onaj se smijao i pjesme pjevao... I ja sam pet godina suze lila — ja, prokleta luda, podla i bestidna!

Ona klonu u svoj naslonjač i prekri lice dlanovima. U tom trenutku razlegnu se iznenada lijevo u susjednoj sobi zbor djevojaka, koje su se napokon bile sakupile — i zaori burna pjesma za ples.

[1] Iznenađen.
[2] Lice.
[3] Vitez.
[4] Došao.
[5] Svojeglavu.

— To je Sodoma! — prodera se pan Vrublevski. — Krčmaru, goni besramnice!

Krčmar, koji je već odavno radoznalo provirivao kroz vrata, čuvši viku i naslutivši da su se gosti posvadili, uđe odmah u sobu.

— A što se ti dereš, hoćeš li da prodereš grlo? — obrati se on Vrublevskom nekom gotovo neshvatljivom neučtivošću.

— Stoka! — zaurla pan Vrublevski.

— Stoka? A kakvim si ti kartama maloprije igrao? Dao sam ti nove karte, a ti si moje karte sakrio! Ti si se kartao lažnim kartama! Mogu te zbog lažnih karata otpremiti u Sibir, znaš li ti to, jer to je isto što i lažni novci...

I on priđe divanu, turi prste između naslona i jastuka i izvadi odatle još neraspečaćene karte.

— Evo mojih karata, nisu još ni raspečaćene. — I on ih podiže uvis i pokaza svima. — Vidio sam, naime, odande kako je on ugurao moje karte u šupljinu, a svoje podmetnuo — ti si džepokradica, a ne pan!

— A ja sam vidio kako je taj pan dvaput izmijenio karte! — povika Kalganov.

— A, kakva sramota, ah, kakva sramota! — uskliknu Grušenjka, pljesnu rukama i zbilja pocrvenje od stida. — Gospode, u što se prometnuo ovaj čovjek!

— I ja sam to mislio! — viknu Mitja.

Ali jedva što izreče, a pan Vrublevski posve zbunjen i bijesan, obrati se Grušenjki i prijeteći joj šakom viknu:

— Droljo!

Ali tek što to viknu, Mitja jurnu na nj, obuhvati ga objema rukama, podiže uvis i u tren ga oka odnese iz dvorane u sobu desno, u koju je maloprije bio odveo njih obojicu.

— Ondje sam ga na pod položio! — kaza on vrativši se odmah i gotovo se gušeći od uzbuđenja. — Lupa oko sebe, gad, ali ne boj se, neće doći ovamo!

On zatvori jednu polovicu vrata, a drugu ostavi širom otvorenu, te viknu malom panu:

— Svijetlovelemožni, ne biste i vi onamo? *Pšeprašam!*[1]

— Gospodine Dmitrije Fjodoroviču — reče Trifon Borisič — uzmi od njega one novce što si izgubio! Ta to je svejedno kao da ti ih je ukrao.

[1] Molim ponizno!

— Ja mu svojih pedeset rubalja neću oduzeti — javi se odjedanput Kalganov.

— A neću ni ja svojih dvjesta! — uskliknu Mitja. — Nipošto mu to neću oduzeti, neka mu ostanu za utjehu.

— Divno, Mitja! Ti si pravi momak, Mitja! — povika Grušenjka i nešto strašno zlobno zazvuča u njenu poviku.

Mali pan koji je bio pocrvenio od bijesa, ali koji nije bio nimalo izgubio od svog dostojanstva, uputi se prema vratima, ali odjedanput se zaustavi i reče Grušenjki:

— Pani, ako hćeš isc za mnom, idzmi, ako ne — bivaj zdrova!

I on iziđe iz sobe dostojanstveno, pušući od ljutine i taštine. Bio je to karakteran čovjek; poslije svega što se dogodilo, on nije gubio nadu da će pani poći za njim — toliko je cijenio sebe. Mitja zalupi za njim vrata.

— Zaključajte ih — reče Kalganov.

Ali brava škljocnu, oni se sami zaključaše s druge strane.

— Divno! — zlobno i nemilosrdno viknu Grušenjka. — Divno! Tako im i treba.

VIII

BUNILO

Otpoče gotovo pravo orgijanje, luda terevenka. Grušenjka prva viknu da joj donesu vina: »Hoću da pijem, hoću da se na mrtvo opijem, kao ono prije, sjećaš li se Mitja, sjećaš se kako smo ovdje sklopili poznanstvo!« A Mitja je bio kao u nekom bunilu i naslućivao »svoju sreću«. Grušenjka ga je, uostalom, neprestano gonila: »Odlazi, veseli se, reci im da plešu, da se svi vesele, ‚Dođi kućice, dođi pećice‘, kao onda, kao onda!« produži ona uzvikivati. Bila je neobično uzrujana. Mitja odjuri da sve rasporedi. Zbor se skupio u susjednoj sobi. Ona soba u kojoj su dosada sjedili bila je, osim toga, i tijesna, pregrađena na dvoje zavjesom od katuna, iza koje se nalazio ogroman krevet s mekom perinom i cijelim brdom jastuka, presvučenih isto onakvim cicom. Kreveti su se nalazili i u ostale četiri »čiste« sobe u kući. Grušenjka se

namjestila do samih vrata. Mitja joj je donio naslonjač; ona je isto tako sjedila i »onda«, na dan prve njihove pijanke ovdje, i odavde gledala zbor i ples. Skupile su se one iste djevojke koje su i prije dolazile. Već su bili stigli i Židovi s violinama i cimbalima, a najzad stiže i toliko očekivana trojka s pićem i namirnicama. Mitja se ustrča. U sobu su ulazili da gledaju i nepozvani, seljaci i žene, koji su već bili legli spavati, ali su se probudili, nanjušivši neviđeno čašćenje, kao i ono prije mjesec dana. Mitja se pozdravljao i grlio sa znancima, sjećao se njihovih lica, otčepljivao boce i točio svima. Šampanjac su osobito željele samo djevojke, ali seljacima se bolje sviđao rum, a osobito vrući punč. Mitja naredi da spreme čokoladu za sve djevojke, a tri samovara da budu puna svu noć i da vare čaj i punč za namjernika: tko hoće, neka se časti. Jednom riječi, otpočelo je nešto bezglavo i ružno, a Mitja kao da se nalazio u svom elementu, i što je bivalo ružnije, to je postajao duhovno živahniji. Da mu je u tom trenutku zaiskao kakav seljak novaca, on bi odmah izvukao cijeli svežnjić i počeo dijeliti desno i lijevo. Zato se jamačno krčmar, Trifon Borisič, koji je bio, čini se, odlučio da ne liježe te noći i pio vrlo malo (ispio je svega tek jednu čašu punča), samo da štiti Mitjine interese, neprestano vrzao oko njega, te budno i na svoj način pazio na njegove interese. On ga je, kad je trebalo, ljubazno i ponizno zaustavljao i odgovarao, ne dajući mu da dijeli kao »onda« seljacima i »cigare i rajnsko vino« i »bože sačuvaj, novce«, te je jako negodovao zbog toga što djevojke piju liker i jedu slatkiše: »To je sve sam ušljivi smet, Dmitrije Fjodoroviču, govorio je on; — trknut ću ih nogom u stražnjicu i još im zapovjediti da to smatraju za čast — eto, takve su one!« Mitja se još jedanput sjetio Andreja i naložio da mu pošalju punča: »Ja sam mu danas nažao učinio«, ponavljaše on tihim ganutljivim glasom. Kalganov kao da nije htio u početku da pije, i djevojački zbor nije mu se isprva osobito dopao, ali pošto je ispio još dvije čaše šampanjca, on se neobično razveselio, hodao je sobama, smijao se i sve hvalio, i pjesme i svirku. Maksimov, pijan i sav blažen, prikrpio se uza nj kao moljac. Grušenjka, koju je također počelo hvatati piće, upozoravala je Mitju na Kalganova: »Kako je to milo, kako krasno momče!« I Mitja neobično oduševljen poleti da se ljubi s Kalganovom i Maksimovom. O, on je mnogo naslućivao: ništa mu još nije rekla, i čak je bilo očito da se namjerno suzdržava da mu kaže, i

samo je ponekad pogledala na nj svojim prijaznim, ali vatrenim okom. Naposljetku ga ščepa čvrsto za ruku i snažno privuče sebi. U tom trenutku je sjedila u svome naslonjaču do vrata.

— Kako si ono maloprije ušao, a? Kako si ušao! Ja sam se tako prepala. Zar si me htio ustupiti njemu, a? Jesi li zbilja htio?

— Nisam htio da ti pokvarim sreću! — mucaše Mitja blaženo. Ali ona i nije čekala njegova odgovora.

— Pa odlazi... veseli se — goni ga ona opet — ta ne plači, opet ću te zvati.

On otrča, a ona poče da sluša pjesme i gleda ples, ali ga je pratila pogledom, ma gdje bio, a poslije četvrt sata opet bi ga zvala, i on bi ponovo dotrčao.

— Pa, sjedni sad do mene i pričaj kako si jučer saznao da sam otišla ovamo, od koga si prvo čuo?

I Mitja poče da joj sve priča, nesređeno i bez veze; pričaše vatreno, ali nekako vrlo čudno, prekidajući pričanje svaki čas i mršteći se.

— A što se ti mrgodiš? — zapita ona.

— Ništa... jednog sam bolesnika ondje ostavio. Kad bi ozdravio, kad bih znao da će ozdraviti, odmah bih za to dao deset godina svog života.

— Pa, bog s njim, ako je bolestan. I zar si se ti zaista htio sutra ubiti, ti budalo, i zbog čega? A ja eto takve kao što si ti, nerazumne, volim — tepaše ona malo otežalim jezikom. — Ti si, dakle, zbog mene spreman na sve? A? I zar si se ti, ludice, zaista htio sutra ubiti! Nemoj, strpi se zasad, a sutra ću ti možda jednu riječcu kazati... danas ti neću kazati, već sutra. A ti bi htio danas? Neću, danas ti neću reći... Ali, odlazi sada, odlazi i veseli se...

Jedanput ga, međutim pozva, nekako u nedoumici i zabrinuto.

— Šta tebe tišti? Ja vidim da te tišti... Ostavi, ja to vidim — nadoveza ona i zagleda mu se oštro u oči. — Iako se ti ondje ljubiš sa seljacima i vičeš, ali ja ipak nešto opažam. Ostavi, veseli se, ja sam vesela, pa budi i ti veseo. Pogodi koga ja ovdje volim? Ajaoj, gle, momče moje zaspalo, opio se mili.

Ona je govorila o Kalganovu: on se zbilja opio i zaspao na divanu sjedeći. Ali nije zaspao samo zato što je bio pijan, već ga je odjedanput obuzela nekakva tuga, ili, kako sam reče,

»čama«. Na kraju su ga silno obeshrabrile i djevojačke pjesme, koje su se postupno uz piće sve više i više pretvarale u nešto isuviše masno i razuzdano. A isto tako i njihov ples: dvije su se djevojke preobukle u medvjede, a Stepanida, otresita djevojka sa štapom u ruci, predstavljala je medvjedara i »pokazivala« ih. »Življe, Marja, — vikaše ona — jer inače ćeš dobiti batinom!« Naposljetku su se medvjedi nekako sasvim nepristojno izvalili na pod uz gromki smijeh kojekakvih žena i seljaka, kojih se toliko sabralo da se nije moglo proći. — »Pa, ostavi ih, ostavi ih — reče Grušenjka osjećajno — blažena izraza na licu — osvanuo je i njihov dan veselja, pa kako da se ljudi ne raduju?« A Kalganov je gledao, kao da se nečim uprljao: »Sve je to svinjarija, sve to narodsko« — pripomenu on, odlazeći — »takve su i njihove proljetne igre kada svu ljetnu noć čuvaju sunce.« A osobito mu se nije dopala jedna »nova« pjesma s brzim plesnim pripjevom, koja pjeva o tome kako se vozio jedan gospodin i pitao djevojke:

Pitao gospodin djevojke:
Volite li me, djevojke?

Ali djevojkama se činilo da ne mogu voljeti gospodina:

Gospodin će ljuto biti,
I neću ga voljeti.

Poslije se provezao Ciganin i također pitao:

Pitao Ciganin djevojke:
Volite li me, djevojke?

Ali ni Ciganina ne mogu voljeti:

Ciganin voli tuđe krasti,
A ja ću se žalostiti.

I mnogo je tako prošlo ljudi koji su pitali djevojke, pa čak i jedan vojnik:

Pitao vojnik djevojke:
Volite li me, djevojke?

Ali vojnika odbile su s prezirom:

Vojnik će telećak nositi,
A ja ću za njim . . .

I sad je slijedio jedan vrlo nepristojan versić, koji su otpjevale tako iskreno da je izazvao pravo divljenje među slušaocima. Najzad se svršilo na trgovcu:

Pitao trgovac djevojke:
Volite li me, djevojke?

I njima se činilo da ga neobično vole, jer:

Trgovac će trgovati,
A ja ću carevati.[1]

Kalganov se čak razljutio:

— Ta je pjesma tek jučer ispjevana — napomenu on glasno — i tko im sastavlja te pjesme! Samo je trebalo da se proveze kakav željeznički službenik ili Židov i zapita djevojke, i oni bi sve pobijedili. — I on je, gotovo uvrijeđen, rekao da mu je dosadno pa sjeo na divan i odmah zaspao.

Njegovo lijepo lice bijaše malo poblijedjelo i naslonilo se na naslon od divana.

— Gle, kako je lijep — reče Grušenjka privodeći Mitju — maloprije sam ga češljala; kosa mu je kao lan i gusta...

I ona se sagnu nada nj sva razdragana i poljubi ga u čelo. Kalganov odmah otvori oči, pogleda je, podigne se i sasvim zabrinuto zapita:

— Gdje je Maksimov?

— Eto, tko mu treba — nasmija se Grušenjka — ta sjedi sa mnom časak. Mitja, trči po njegova Maksimova.

Utvrdiše da se Maksimov nije ni micao od djevojaka, samo bi ponekad trknuo da natoči sebi likera, a i čokolade je ispio dvije šalice. Lišce se njegovo zarumenjelo, nos pocrvenio, a oči su mu bile vlažne, ljubazne. On dotrča i kaza da baš sad namjerava zaplesati »uz jednu melodijicu« ples sabotiere.[2]

— Mene su kao mališana učili sve te vrlo otmjene društvene plesove.

— Pa, odlazi, odlazi s njim, Mitja, a ja ću odavde gledati kako će ondje plesati.

[1] U pismu od 16. studenoga 1879. Dostojevski piše N. A. Ljubimovu: »Pjesmu koju pjeva zbor zapisao sam kako sam je čuo, i doista je primjer najnovijeg seljačkog stvaralaštva.«

[2] Ples koji se pleše u klompama (drvene cipele).

— I ja, i ja idem da vidim — uskliknu Kalganov, odbijajući na najnaivniji način Grušenjkin poziv da s njome posjedi. I oni pođu pogledati. Maksimov je zaista otplesao svoj ples, ali nije izazvao ushita gotovo ni u koga, osim u Mitje. Cijeli se ples sastojao iz skakanja i izvrtavanja nogu u stranu, s tabanima prema gore, i Maksimov bi se uz svaki skok udario dlanom po poplatima. Kalganovu se nije ni najmanje dopao taj ples, a Mitja je čak poljubio plesača.

— E, hvala ti, ti si se možda umorio, šta se osvrćeš: ne bi li možda slatkiša, a? Ili hoćeš možda cigaretu?

— Cigaretu.

— Ali ne bi li gucnuo?

— Ispit ću ondje jedan likerčić... Čokoladnih slatkiša nemate?

— Eno na stolu cijela kola, biraj šta želiš, slatka dušo moja!

— Ne, ja bih onih s vanilijom... takvi su za starčiće... Hi-hi!

— Eh, brate, takve vrsti nema.

— Čujte! — i starčić se najedanput prignu sasvim do Mitjina uha. — Ona tamo curica, Marjuška, hi-hi! Ne bih li se mogao, ako se može, vašom dobrotom upoznati s njome...

— Gle šta bi on! Ne može, brate, ti govoriš gluposti.

— Mislim da ne činim nikome zlo — prošapta Maksimov potišteno.

— Pa, dobro, dobro. Ovdje se samo pjeva i pleše, a, uostalom, do đavola. Pričekaj... Međutim jedi, pij, veseli se. A treba li ti novaca?

— Možda kasnije — osmjehnu se Maksimov.

— Dobro, dobro...

Mitji je gorjela glava. On je izišao u trijem i uspeo se na gornji drveni trijem, koji se s unutrašnje strane u dvorištu pružao uz jedan dio kuće. Svježi ga je zrak oživio. Stajao je sam, u mraku, u kutu, i odjedanput se zgrabio objema rukama za glavu. Raštrkane misli odjedanput se sabraše, a osjećanja sjediniše u jedno i obasjaše ga svjetlošću. Strašnom, užasnom svjetlošću. »Dakle, ako se mislim ubiti, kad ću ako ne sad?« iskrsne u njegovu umu. »Da odem po pištolj, da ga donesem ovamo i da svršim ovdje u ovom prljavom i mračnom kutu?« Stajaše gotovo jednu minutu neodlučno. Prije kad je jurio ovamo, stajala je za njim sramota, izvršena, učinjena krađa, i ta krv, krv!... Ali je tada bilo lakše, o,

kudikamo lakše! Ta onda je bilo sve svršeno: on je izgubio nju, ustupio, ona je propala za nj, nestala — o, osuda mu je onda bila snošljivija, bar se činilo neizbježnom, neophodnom, jer zbog čega bi onda ostao na svijetu? A sad! Zar je sad kao onda? Sad je bar svršeno s jednom utvarom, strahom: onaj njezin »nekadašnji«, njen pravi, fatalni čovjek je nestao, ne ostavivši za sobom ni traga. Strašna utvara pretvorila se iznenada u nešto sićušno, komično; njega su na rukama odnijeli u spavaću sobu i ondje zaključali. Ona se neće nikad vratiti. Ona se stidi, i on vidi već sad sasvim jasno iz njenih očiju koga ona voli. I sad, eto, kad bi trebalo da živi... ne može da živi, ne može, o, prokletstvo! »Bože, oživi oborenog kraj plota! Pronesi tu strašnu čašu mimo mene! Ta ti si, Gospodine, činio čudesa za isto takve grešnike kakav sam i ja! A šta ako je starac živ? O, onda ću ružnu preostalu sramotu uništiti, vratit ću ukraden novac, dat ću ga, naći ću ga makar pod zemljom. Neće ostati tragova sramote, osim jedino u mom srcu za sve vijeke! Ali ne, ne, to su nemogući malodušni snovi! O, prokletstvo!«

Ali ipak kao da je iz mraka sinula zraka nekakve svijetle nade. On se otrgne s mjesta i potrča u sobe — njoj, opet njoj, svojoj vječnoj carici! »Zar jedan časak, jedna minuta njene ljubavi ne vrijedi koliko cijeli ostali dio života, pa makar i u mukama sramote?« To nerazumno pitanje obuze njegovo srce. »Njoj, njoj jedinoj, da je vidim, da je slušam i ne mislim ni na što, da sve zaboravim, makar samo za ovu noć, za časak, za trenutak!« Na samom ulazu u trijem, još na trijemu, sudari se s krčmarom Trifonom Borisičem. Ovaj mu se učini mračan i zabrinut i činilo se kao da ga je pošao da traži.

— Šta je, Borisiču, da ne tražiš mene?

— Ne, ne vas — reče krčmar nekako zbunjeno — zašto da vas tražim? A vi... gdje ste vi bili?

— Zašto si tako mrzovoljan? Ne ljutiš li se? Strpi se, uskoro ćeš ići spavati... koje je doba?

— Bit će tri sata, sigurno je već i četvrti nastao.

— Da učinimo kraj, da učinimo kraj.

— Molim vas, nije potrebno. Izvolite dokle vas je volja...

»Šta mu je?« pomisli Mitja za trenutak i utrča u sobu gdje su plesale djevojke. Ali je ondje nije bilo. U modroj je sobi također nije bilo; jedino je Kalganov drijemao na divanu.

Mitja zaviri za zavjesu... bila je ondje. Sjedila je u kutu na škrinji, naslonivši ruke i glavu na postelju, i gorko plakala, suzdržavajući se što je više mogla i prigušujući glas da je ne čuju. Kad ugleda Mitju, ona ga zovnu, i kad joj on pritrča, ščepa ga čvrsto za ruku.

— Mitja, Mitja, a ja sam ga ipak voljela! — otpoče ona šapćući. — Toliko sam ga voljela, punih pet godina, sve, sve ovo vrijeme. Jesam li njega voljela ili svoju zlobu? Ne, njega! Ah, njega! Ja lažem da sam voljela samo svoju zlobu, a ne njega! Mitja, ta meni je bilo onda tek sedamnaest godina, a on je onda bio tako ljubazan, tako veseo, pjevao mi je pjesme... Ili se onda meni, ludoj djevojčici, samo takvim pričinio... A sad, Gospode, pa ovo i nije onaj, nikako nije onaj. Ni u licu nije on, nije on. I po licu ga nisam poznala. Vozila sam se ovamo s Timofejem i neprestano mislila, cijelim putem mislila: »Kako ću se s njime sastati, šta ću mu reći, kako ćemo pogledati jedno drugo?« Sva mi je duša premrla, jer on kao da me je ovdje polio pomijama iz vedrice. Govorio mi je kao kakav učitelj: sve nešto učeno, važno, dočekao me tako dostojanstveno da sam se zaprepastila. Nisam mogla ni riječi progovoriti. Isprva sam mislila da se stidi onog svog dugonje Poljaka. Sjedim, gledam u njih i mislim: a zbog čega ja sada ne umijem s njim ništa da govorim? Znaš, to ga je žena iskvarila, ona koju je uzeo kad je onda mene napustio. To je ona njega ondje obradila. Mitja, kakva sramota! Ah, sram me je, Mitja, sram, cijelog ću se života sramiti! — I ona opet poče plakati, ali ne ispuštaše Mitjine ruke, nego ju je i dalje čvrsto držala.

— Mitja, dragi moj, ostani ovdje, ne odlazi, kazat ću ti jednu riječcu — reče ona i odjedanput podiže prema njemu lice. — Čuješ, reci ti meni, koga ja volim? Ja volim ovdje jednog čovjeka. Koji je to čovjek? Eto, to ti meni reci. — Na njenu licu, podbulom od suza, zasja osmijeh, a oči joj sijevnuše u polutami. — Ušao je maloprije jedan soko, i srce mi odmah klonulo: »Ti si budala, to je taj koga ti voliš« — tako mi je odmah šapnulo srce. Ušao si ti i sve obasjao. A čega se on boji, mislim? A ti si bio ustrašen, sasvim uplašen, nisi umio govoriti. Njih se sigurno, mislim, ne boji — jer koga se ti možeš uplašiti? To se on mene boji, mislim, samo mene. Dakle ti je, ludice, ispričala Fenja kako sam doviknula Aljoši kroz prozor da sam jedan časak voljela Mitju, a sad idem da volim ... drugoga. Mitja, Mitja, kako sam mogla biti

luda i pomisliti da poslije tebe volim drugog! Opraštaš li mi, Mitja? Opraštaš li mi ili ne opraštaš? Voliš li? Voliš li?

Ona skoči i zgrabi ga objema rukama za ramena. Mitja, nijem od ushita, zagleda joj se u oči, u lice, u njen osmijeh, i odjedanput je čvrsto zagrli i stade ljubiti.

— A hoćeš li mi oprostiti što sam te mučila? Ja sam iz zlobe sve vas mučila. Tvoga sam staroga namjerno iz zlobe zaludjela... Sjećaš li se kako si jedanput kod mene pio i razbio čašu? Ja sam to zapamtila i danas sam također razbila čašu, pila sam »za podlo srce moje«. Mitja, sokole moj, što me ne cjelivaš? Jedanput si me samo poljubio, pa se otrgnuo, te gledaš, slušaš... Cjelivaj me, cjelivaj snažnije, evo ovako. Kad se voli, onda se i voli! Sad ću biti robinja tvoja, robinja cijelog života! Slatko je biti robinjom! Cjelivaj! Udri me, muči me, radi sa mnom što hoćeš... A i zbilja bi me trebalo mučiti... Čekaj! Strpi se, poslije, neću tako... — i ona ga odjedanput odgurnu. — Odlazi, Mitja, sad idem da pijem, hoću da se napijem i da pijana plešem, hoću, hoću!

Ona mu se ote i izađe iza zavjese. Mitja izađe za njom kao pijan. »Svejedno, svejedno, dogodilo se sad što mu drago — za jedan trenutak dat ću cio život« — iskrsnu u njegovoj glavi. Grušenjka je zbilja ispila nadušak još jednu čašu šampanjca i naglo se posve opila. Sjela je blaženo se osmjehujući u naslonjač, na staro svoje mjesto. Obrazi su joj buktjeli, usne gorjele, sjajne joj oči potamnjele, a strastven pogled mamio. Čak je i Kalganova ujelo nešto za srce, i on joj priđe.

— A jesi li ti osjetio kako sam te maloprije poljubila kad si spavao? — protepa ona. — Sad sam pijana, vidiš li... A ti nisi pijan? Mitja, što ne piješ? Mitja, što ne piješ, ja sam pila, a ti ne piješ...

— I ja sam pijan! I te kako pijan... ti si me opila, a sada ću se opiti i vinom.

I on ispi još jednu čašu i, začudo, njemu se i samom učini da se opio tek od te posljednje čaše, odjedanput opio, a dotle je bio posve trijezan, sam je osjetio. Od tog trenutka sve se počelo oko njega okretati kao u bunilu. Hodao je, smijao se, razgovarao se sa svima i sve je to radio kao da ne zna za se. Samo se jedan nepomičan i vreo osjećaj javljao neprekidno u njemu, »kao žeravica u duši«, sjetio se on kasnije. On joj je prilazio, sjedao do nje, gledao u nju, slušao je... A ona je postala vrlo razgovorna, sve je sebi zvala, dozvala bi iz-

nenada koju djevojku iz zbora, te bi je ili poljubila i otpustila ili, ponekad, prekrižila rukom. Još trenutak, i ona bi mogla zaspati, iako ju je razveseljavao »starčić«, kako je nazivala Maksimova. On svaki čas dotrčavaše da joj ljubi ručice i »svaki prstić«, a na kraju otpleše još jedan ples, uz jednu starinsku pjesmu koju je sam otpjevao. Osobito je vatreno plesao uz pripjev:

Prase čini hrju-hrju, hrju-hrju,
Tele čini mu-mu, mu-mu,
Gušče čini ga-ga, ga-ga,
Koka se po trijemu šetala,
Tjurju-rju, rju-rju govorila,
Ah, ah, govorila!

— Daj mu što, Mitja — reče Grušenjka. — Daruj ga, on je siromašan. Ah, ti siromašni, ti pregaženi... Znaš li, Mitja, da ću u manastir... Da, zbilja, otići ću jednom. Aljoša mi je danas rekao riječi kojih ću se sjećati cijelog života... Jest... A danas još da se naplešemo. Sutra u manastir, a danas da plešemo. Hoću da ludujem, dobri ljudi, i što zato, Bog će mi oprostiti. Kad bih ja bila Bog, svima bih ljudima oprostila: »Dragi moji grešnici, od danas opraštam svima.« A ja idem da molim za oproštenje. »Oprostite, dobri ljudi, glupoj ženi«, tako ću reći. »Zvijer sam, eto šta sam.« A i molit ću se. Udijelila sam bar luk. Zločinka ovakva, kao što sam ja, zaželjela da se moli! Mitja, neka plešu, ne brani im. Svi su ljudi na svijetu dobri, svi odreda. Lijepo je na svijetu. Iako smo gadni, ipak je na svijetu lijepo. Gadni smo mi i dobri, i gadni i dobri. Ali, recite, pitam vas, priđite svi da vas pitam; slušajte, svi mi odgovorite: zašto sam tako dobra? Jer ja sam dobra, vrlo dobra... Dakle, recite mi: zašto sam tako dobra? — Tako je blebetala Grušenjka koju je piće sve više i više omamljivalo da je, napokon, rekla da će sad i ona plesati. Ona se diže sa naslonjača i posrnu. — Mitja, ne daj mi više piti, molim te, ne daj. Piće ne donosi mir. I sve se okreće, i peć, i sve se okreće. Hoću da plešem. Neka svi vide kako ja plešem... Kako ja dobro i divno plešem...

Ona je ozbiljno namjeravala plesati: izvadi iz džepa bijeli batisten rupčić i uhvati ga desnom rukom za krajičak da njim maše pri plesu. Mitja se ustrča, djevojke zašutješe, spremajući se da na prvi znak grunu u zboru. Kad Maksimov vid-

je da Grušenjka želi plesati, zavrišti ushićeno i stade pred njom poskakivati i pripijevati:

Nožice tanke, bočine brekću,
Repić zakovrčen.

Ali Grušenjka izmahnu na nj rupčićem i potjera ga.

— Mir! Mitja, što ne dolaze? Neka svi dođu . . . gledati. Pozovi i one što su zaključani . . . Zašto si ih zaključao? Reci im da ja plešem, neka i oni gledaju kako ja plešem . . .

Mitja priđe teturajući kao pijanac zaključanim vratima te stade lupati šakom o vrata.

— Ej, vi . . . Podvysocki! Izlazite, ona hoće plesati i zove vas.

— Lajdak! — viknu mjesto odgovora jedan pan.

— A ti si podlajdak! Jadni nitković, eto što si.

— Morali biste već jednom prestati da se sprdate s Poljskom — napomenu poučno Kalganov, koji je također popio više nego što je mogao podnijeti.

— Šuti, momče! Ako sam mu rekao da je hulja, to ne znači da sam rekao da je cijela Poljska hulja. Ne čini Poljsku jedan lajdak. Šuti, dobro momče, jedi slatkiše.

— Ah, kakvi su! Kao da i oni nisu ljudi. Zašto neće da se pomire? — reče Grušenjka i pođe da pleše.

Zbor grunu: »Ah, vi kućice, moje kućice!« Grušenjka već zabaci glavu natrag, otvori usta napola, osmjehnu se, zamahnu rupčićem i iznenada se dobrano zaljulja na mjestu te zastade usred sobe u nedoumici.

— Slaba sam . . . — progovori ona nekakvim smalaksalim glasom. — Oprostite, slaba sam . . . ne mogu . . . oprostite . . .

Ona se pokloni zboru, zatim se stade klanjati po redu na sve četiri strane:

— Ponapila se, gospođica, ponapila, lijepa gospođica — začuše se glasovi.

— Oni su se malo napili — objasni Maksimov djevojkama, cerekajući se.

— Mitja, odvedi me . . . vodi me Mitja — izusti Grušenjka smalaksalim glasom. Mitja priskoči, zgrabi je za ruke i potrča sa svojim skupocjenim plijenom za zavjese. »E, a ja sad odoh« pomisli Kalganov i, izašavši iz modre sobe, pritvori za sobom oba krila na vratima. Ali veselje u dvorani je i dalje tutnjilo, još jače tutnjilo. Mitja položi Grušenjku na postelju i upi joj se poljupcima u usne.

— Ne diraj me — prošapta ona moleći. — Ne diraj me dok ne budem tvoja... Rekla sam ti da sam tvoja, ali me ne diraj... poštedi me... U njihovoj nazočnosti, u njihovoj blizini ne mogu. On je ovdje. Ovdje je ružno.

— Slušam! I ne mislim... osjećam poštovanje — mrmljaše Mitja. — Jest, ovdje je ružno, o, gadno.

I ne puštajući je iz zagrljaja, spusti se kraj postelje na koljena.

— Ja znam da si ti ipak plemenit čovjek, iako si zvijer — teškom mukom izgovaraše Grušenjka. — To mora biti časno... unaprijed bit će časno... da budemo i mi časni, dobri, ne zvijeri, već dobri... odvedi me, odvedi daleko, čuješ li... Ovdje neću, već daleko, daleko...

— O, da, da, svakako! — stiskaše je Mitja u zagrljaju. — Odvest ću te, odletjet ćemo... Odmah bih dao cijeli život za jednu godinu, samo kad bih znao za onu krv!

— Kakvu krv? — u nedoumici će Grušenjka.

— Ništa! — zaškrguta Mitja. — Grušenjka, ti želiš da sve bude pošteno, a ja sam lopov. Od Katje sam ukrao novce... sramota, sramota!

— Od Katje? Od gospođice? Ne, ti nisi ukrao. Vrati joj, uzmi moje... Što vičeš? Sad je sve moje — tvoje. Što će nam novci? Mi ćemo ih ionako potratiti... Ovakvi kakvi smo mi, pa da ih ne potratimo. Najbolje će biti ako nas dvoje pođemo orati zemlju. Ja ću ovim mojim rukama grepsti zemlju. Raditi se mora, čuješ li? Aljoša je zapovjedio. Neću biti tvoja milosnica, ja ću ti biti vjerna, robinja ću tvoja biti i raditi za te. Otići ćemo gospođici, oboje ćemo joj se pokloniti, zamoliti je za oproštenje i otići. A ako nam ne oprosti, otići ćemo i bez oproštaja. A ti joj odnesi novce, a mene voli... A nju ne voli. Ne voli je više. A ako je zavoliš, ja ću je ugušiti... Oba ću joj oka iglom iskopati...

— Tebe volim, jedino tebe, i u Sibiru ću te voljeti...

— Zašto u Sibiru? Pa šta, i u Sibiru, ako hoćeš, svejedno je... radit ćemo... u Sibiru je snijeg... Volim se sanjkati po snijegu... ali samo moraju biti zvonci... Čuješ li, zvoni zvonce... Gdje to zvoni zvonce? Netko se vozi... čuješ, prestalo je zvoniti.

Ona od nemoći zaklopi oči i naglo na trenutak zaspa. Zvonce je zbilja zvonilo negdje daleko i odjedanput prestalo zvoniti. Mitja nasloni glavu na njene grudi. On nije čuo da je zvonce prestalo zvoniti, nije čuo ni to da se odjedanput

stišala pjesma i da mjesto pjesme i pijane graje iznenada nekako nenadano nasta u cijeloj kući mrtva tišina. Grušenjka otvori oči.

— Šta je to, jesam li spavala? Jest... zvonce... Spavala sam i usnila san: ja se kao sanjkam po snijegu... zvonce zvoni, a ja drijemam. Kao da se sanjkam s dragim čovjekom, s tobom. I to daleko, daleko. Grlila sam te, ljubila, pripijala se uza te, kao da mi je zima, a snijeg se svjetluca... Znaš, kad se noću sjaji snijeg, a mjesec gleda, meni je kao da nisam na zemlji... Probudila sam se, a dragi kraj mene, kako je to lijepo...

— Kraj tebe — mrmljaše Mitja, cjelivajući joj haljinu, grudi, ruke.

I odjedanput mu se pričini nešto neobično: pričini mu se da ona gleda pravo preda se, ali ne u njega, ne u njegovo lice, već preko njegove glave, netremice i neobično ukočeno. Na licu joj se javi iznenada čuđenje, gotovo strah.

— Mitja, tko nas odande gleda? — zapita ona naglo.

Mitja se okrenu i spazi da je zaista netko razmaknuo zavjesu i kao da ih motri. I kao da ih je bilo više. On skoči i brzo pristupi onome koji je gledao.

— Ovamo, izvolite ovamo — javi se nečiji glas tiho, ali odrješito i odlučno.

Mitja izađe pred zastore i ukoči se na mjestu. Cijela je soba bila puna ljudi, ali ne onih prijašnjih, već drugih. Trenutna studen prođe mu niz leđa, i on zadrhta. U tren oka prepozna sve te ljude. Ovo, ovaj visoki i debeli starac u ogrtaču i u kapi s kokardom — to je upravitelj kotarske policije Mihail Makarovič. A onaj »sušičavi, čisto odjeven kicoš, uvijek u lijepo očišćenim čizmama« — to je pomoćnik državnog tužioca. »On ima kronometar od četiri stotine rubalja, koji mi je pokazivao.« A onaj mladi, mali, s naočarima... Mitja je zaboravio njegovo prezime, ali ga poznaje, viđao ga je, to je istražitelj, istražni sudac koji je nedavno došao iz »Pravnog zavoda«. A ono je eno — kotarski predstojnik Mavrikij Mavrikič, njega već poznaje, znanac mu je. A ovi s limenim značkama, što će ti? I još nekakva dva seljaka... A ondje kod vrata Kalganov i Trifon Borisič.

— Gospodo... što želite, gospodo? — otpoče Mitja, ali odjedanput, kao izbezumljen, kao netko drugi, uzviknu glasno i snažno:

— Ra-zu-mi-jem!

Mladi čovjek s naočarima pođe naglo naprijed i pristupi Mitji te otpoče, iako dostojanstveno, ali ipak nekako žurno:

— Imamo s vama... jednom riječi, molim vas ovamo, ovamo na divan... prijeka je potreba da se s vama objasnimo.

— Starac! — viknu Mitja bijesno. — Starac i njegova krv... Ra-zu-mi-jem.

I on, kao da ga je tko pokosio, gotovo pade na stolac što se nalazio do njega.

— Razumiješ? Razumio si! Ocoubojica i odrod, krv tvog starog oca vapi za tobom! — viknu iznenada stari upravitelj kotarske policije, pristupivši Mitji. Bio je izbezumljen, pocrvenio, sav drhtao.

— Ta to je nemoguće! — povika mladi čovječuljak. — Mihaile Makaroviču, Mihaile Makaroviču! To ne ide tako, to ne ide tako! Molim, dopustite mi da ja sam govorim. Nikako nisam mogao očekivati da ćete ovako nešto učiniti...

— Ali to je bunilo, gospodo, bunilo! — vikaše upravitelj kotarske policije.

— Pogledajte ga: noću, pijan, s raspuštenom djevojkom i poprskan krvlju svoga oca... Bunilo, bunilo!

— Najsrdačnije molim, prijatelju, Mihaile Makaroviču, da svladate svoje osjećaje — prošapta žurno starcu pomoćnik državnog tužioca — inače ću biti prisiljen poduzeti...

Ali mali istražni sudac ne dade da dovrši. On se obrati Mitji, te reče odlučno, glasno i svečano:

— Gospodine poručniče u ostavci, Karamazove, moram vam saopćiti da ste optuženi zbog ubojstva svog oca Fjodora Karamazova koje je izvršeno noćas...

On još nešto reče i državni tužilac također nešto doda, ali Mitja ih nije razumio, mada slušaše. On ih sve promatraše divljim pogledom.

DEVETA KNJIGA

PREDISTRAGA

I

POČETAK KARIJERE ČINOVNIKA PERHOTINA

Petar Iljič Perhotin, koga smo ostavili kako neobično snažno lupa o čvrsto zatvorena vrata na kući trgovkinje Morozove, postigao je da su ga napokon čuli. Fenja, koja se toliko prepala prije dva sata i koja se još ni sad od uzrujavanja i »misli« nije usudila da legne, bila se sad ponovo prestrašila, gotovo histerično, kad je začula takvo bijesno lupanje o vrata: pričinilo joj se da opet lupa Dmitrij Fjodorovič (iako je sama vidjela kako se odvezao), jer tako »bezobrazno« nije mogao lupati nitko drugi osim njega. Ona potrča pazikući, koji se bio probudio i na tu lupu pošao prema vratima, da zamoli neka nikog ne pušta unutra. Ali kad je pazikuća zapitao onog što je lupao, i saznao tko je i da želi vidjeti Feodosiju Markovnu zbog nečega vrlo važnog, odluči najzad da mu otvori. Kad je Petar Iljič ušao u istu onu kuhinju Feodosije Markovne i ona ga zamolila da smije, »kako ne bi bilo sumnje«, ući i pazikuća, otpoče ispitivati i natrapa odmah na glavno: to jest da je Dmitrij Fjodorovič, kad je potrčao da traži Grušenjku, zgrabio iz avana tučak, a vratio se bez tučka, ali krvavih ruku: »I krv je još kapala, tako kapala s ruku, tako kapala!« uzvikivala je Fenja, koja je, očito, sama stvorila tu užasnu činjenicu u svojoj poremećenoj mašti. Ali je krvave ruke vidio i Petar Iljič, iako nije s njih kapala krv, on mu je sam pomogao da ih opere, ali pitanje nije bilo o tome je li se krv na rukama dotle već osušila, već o tome kamo je Dmitrij Fjodorovič otrčao s tučkom, tj. je li baš zbilja Fjodoru Pavloviču, i iz čega se to moglo tako si-

gurno zaključiti? O toj se činjenici raspitivao Peter Iljič do u potankosti, i mada, najzad, nije ništa saznao, ipak je gotovo stekao uvjerenje da Dmitrij Fjodorovič i nije mogao nikamo drugamo otrčati, nego u roditeljsku kuću, i da se dakle ondje svakako moralo nešto dogoditi. »A kad se vratio — nadovezala Fenja uzrujano — i ja mu sve priznala, počela sam ga ispitivati: od čega su vam, prijatelju, Dmitrije Fjodoroviču, obje ruke krvave, on kao da joj je ovako odgovorio: da je ovo krv ljudska i da je maloprije ubio čovjeka — tako mi je priznao i ovdje se preda mnom zbog toga pokajao, a onda je naglo istrčao kao lud. Ja sam sjela i počela razmišljati: kamo li je on sad ovako lud otrčao? Otići će, mislim, u Mokro i ondje ubiti gospođu. Onda sam potrčala da ga molim da ne ubije gospođe, najprije u njegov stan, a onda u dućan Plotnikovih gdje sam vidjela da već polazi i da mu ruke nisu više krvave.« (Fenja je ovo spazila i zapamtila.) Starica, baka Fenjina, potvrdila je, koliko je mogla, sve iskaze svoje unuke. Kad se Petar Iljič raspitao još o koječemu, izašao je iz kuće još uzrujaniji i nemirniji nego što je ušao.

Činilo se da bi bilo najjednostavnije i najkraće da se otputi u kuću Fjodora Pavloviča i sazna nije li se ondje što dogodilo, a ako se dogodilo, što se zapravo dogodilo, i, kad se već zaista uvjeri, onda tek da pođe do upravitelja kotarske policije, kako je bio Petar Iljič čvrsto odlučio. Ali noć je bila mrka, vrata kod Fjodora Pavloviča čvrsta, te bi opet morao lupati, a s Fjodorom Pavlovičem se znao tek onako — i on bi morao lupati dotle dok mu ne bi otvorili, a kad tamo, ondje se nije ništa dogodilo, i podrugljivi Fjodor Pavlovič poći će sutra da priča po cijelom gradu pričicu kako je o ponoći provalio u stan nepoznati činovnik Perhotin da sazna nije li se tko ubio. Skandal! A skandala se bojao Petar Iljič najviše na svijetu. Ali je ipak osjećaj, koji ga je zanio, bio toliko jak da je on, lupivši nogom o zemlju i koreći opet sebe, bez oklijevanja udario novim putem, ali koji nije vodio Fjodoru Pavloviču, već gospođi Hohlakovoj. Ako ova, mislio je on, odgovori na pitanje: je li ona dala danas, u to i to vrijeme, Dmitriju Fjodoroviču tri tisuće, i on dobije negativan odgovor, onda će odmah poći upravitelju kotarske policije i ne svraćajući Fjodoru Pavloviču, a u protivnom slučaju odgodit će sve do sutra i vratiti se kući. Ovdje, dakako, pada u oči da je u odluci mladog čovjeka da pođe noću, gotovo u jedanaest sati, u kuću sasvim nepoznate otmjene dame i da

je digne možda iz postelje da joj zada čudnovato pitanje, bilo možda kudikamo više vjerojatnosti da izazove skandal nego da pođe Fjodoru Pavloviču. Ali tako ponekad, osobito u slučajevima nalik na ovaj, rade i najsavjesniji i najflegmatičniji ljudi. A Petar Iljič nije, međutim, bio u ovom trenutku nimalo flegmatičan! Poslije se cijelog svog života sjećao kako se neodoljivi nemir, koji ga je postepeno obuzimao, uzdigao konačno u njemu do muke i nosio ga čak protiv njegove volje. Razumije se da je on grdio sebe cijelim putem što ide toj gospođi, ali je po deseti put ponovio, škripajući zubima: »Izvest ću, izvesti do kraja!« I on je postigao svoju namjeru — i izveo.

Bilo je točno jedanaest sati kad je ušao u kuću gospođe Hohlakove. Dosta su ga brzo pustili u dvorište, ali na pitanje da li već počiva gospođa ili još nije legla — nije mu mogao pazikuća točno odgovoriti, osim, da ona u to doba obično već počiva. »Prijavite se gore, ako vas htjednu primiti — primit će vas, ako ne htjednu — neće vas primiti.« Petar Iljič uspeo se gore, ali tu je išlo poteže. Sluga ga ne htjede prijaviti, te napokon zovnu djevojku. Petar Iljič uljudno ali odlučno zamoli djevojku neka javi gospođi da je, reče, došao jedan ovdašnji činovnik, Perhotin, zbog nekog osobito važnog posla — a da to nije tako važno, on se ne bi usudio doći — »prijavite me baš tim riječima«, zamoli je on. Djevojka ode. On ostade u predsoblju da čeka. Gospođa Hohlakova, iako još nije bila legla, bila je već u svojoj spavaćoj sobi. Bila je rastresena sve od današnjeg Mitjina posjeta i već je predosjećala da je neće mimoići migrena, koja ju je u sličnim slučajevima obično napadala. Kad sasluša prijavu djevojke, neobično se iznenadi, ali ipak razdraženo odgovori da ga ne prima, unatoč tome što je neočekivani posjet nepoznatog »ovdašnjeg činovnika« u ovo doba vrlo zainteresirao njenu žensku radoznalost. Ali Petar Iljič upro ovaj put kao mula, i kad je čuo da ga ne primaju, on neobično energično zamoli da ga još jedanput najavi, i to baš »ovim riječima«, da je on došao »po neobično važnom poslu, i oni će možda kasnije sami žaliti ako ga sada ne prime.« »Bilo mi je onda kao da sam jurio niz brijeg«, pričaše sam poslije. Sobarica ga pogleda u čudu i pođe da ga po drugi put najavi. Gospođa Hohlakova bila je preneražena, trenutak je razmišljala, raspitala se kakav je, te saznala da je »vrlo pristojno odjeven, mlad i učtiv« . . . Napominjem uzgred u zagradi da je Petar

Iljič bio prilično ljepuškast mladić i da je to sam znao. Gospođa Hohlakova odluči da iziđe. Bila je već u svojoj kućnoj haljini i u papučama, ali je ipak preko ramena prebacila crni šal. »Činovnika« zamoliše neka uđe u gostinjsku sobu, u onu istu u kojoj je danas primila Mitju. Domaćica iziđe pred posjetioca stroga, upitna izraza te, i ne ponudivši ga da sjedne, odmah upita: »Šta želite?«

— Odlučio sam da vas uznemirim, gospođo, u povodu zajedničkog našeg znanca, Dmitrija Fjodorovića Karamazova — otpoče Perhotin, ali tek što izusti to ime, na licu domaćice se pojavi strašna razdraženost. Ona gotovo zaciča i prekinu ga srdito.

— Kako će me dugo, mučiti s tim užasnim čovjekom! — povika ona bijesno. — Kako ste se usudili, milostivi gospodine, kako ste se odlučili da uznemirite nepoznatu gospođu u njenoj kući u ovo doba ... i doći da joj govorite o čovjeku koji je ovdje u istoj ovoj gostinskoj sobi, prije neko tri sata, htio da me ubije, lupao nogama i otišao kako nitko ne odlazi iz čestite kuće. Znajte, milostivi gospodine, da ću vas tužiti i da vam to neću oprostiti, izvolite me odmah ostaviti ... Ja sam mati, ja ću odmah ... ja ... ja ...

— Ubiti? Dakle je i vas htio ubiti?

— A zar je već koga ubio? — zapita gospođa Hohlakova brzo.

— Izvolite me saslušati, gospođo, samo pola minute, i ja ću vam u dvije riječi sve objasniti — reče Perhotin odlučno. — Danas poslije podne u pet sati uzajmio je od mene gospodin Karamazov ovako drugarski deset rubalja, i ja pouzdano znam da on nije imao novaca, a opet danas u devet sati došao je meni i nosio u rukama sasvim otvoreno svežnjić stotinjarki, otprilike dvije do tri tisuće rubalja. Ruke i lice bili su mu krvavi, a bio je takav kao da je poludio. Na moje pitanje otkud mu tolik novac, on mi je sasvim određeno odgovorio da ga je dobio maloprije od vas i da ste mu vi uzajmili svotu od tri tisuće da otputuje u zlatne rudnike ...

Na licu gospođe Hohlakove pojavi se odjedanput neobično i bolesno uzbuđenje.

— Bože! To je on svog oca ubio! — povika ona i pljesnu dlanovima. — Nisam mu dala nikakva novca, nikakva! O, trčite, trčite! Ne govorite mi više ni riječi! Spasavajte starca, trčite njegovu ocu, trčite!

— Dopustite, gospođo, dakle niste mu dali novaca? Dobro se sjećate da mu niste dali ništa?

— Nisam dala, nisam dala! Odbila sam ga jer ne umije da cijeni novac. Izašao je kao bijesan i stao lupati nogama. Pojurio je na me, ali sam izmakla... I još ću vam to reći, kao čovjeku pred kim sad ne namjeravam ništa kriti, da je on čak pljunuo na me, možete li to zamisliti? A što mi stojimo? Ah, sjednite... Oprostite, ja... Ili bit će bolje, trčite, trčite, vi morate trčati i spasiti nesretnog starca od užasne smrti.

— A šta, ako ga je on već ubio?

— Ah, bože moj, zbilja! Šta ćemo dakle sada raditi? Šta mislite, što treba sada raditi?

Međutim, ona posadi Petra Iljiča i sjedne prema njemu. Petar Iljič joj ukratko izloži, ali dosta jasno tok događaja, ili bar onaj dio kojemu je sam danas bio svjedokom, ispriča joj o svojem maloprijašnjem posjetu Fenji te joj ispriča o tučku. Sve su te potankosti užasno potresle uzrujanu gospođu koja je uzvikivala i pokrivala oči rukama.

— Pomislite, a ja sam sve to predosjećala. Obdarena sam tom osobinom, sve što mi se pričini, to se i dogodi. I koliko put sam, koliko put gledala u tog užasnog čovjeka i uvijek mislila: ovo je čovjek koji će na kraju sve pobiti. I tako se i desilo. To jest, ako nije ubio sada mene, već samo svog oca, to je zato što je to bio očito prst božji koji me je sačuvao, a osim toga ga je bilo stid da me ubije, jer sam mu sama, ovdje, na ovom mjestu, objesila o vrat ikonu s moćima velikomučenice Varvare. I kako sam bila u tom trenutku blizu smrti, ja sam prišla tik do njega, i on je prema meni ispružio vrat! Znate li, Petre Iljiču (oprostite, rekoste da se zovete Petar Iljič), znate li, ja ne vjerujem u čuda, ali ta ikonica i to čudo koje se očito dogodilo meni — to me potresa i ja opet počinjem vjerovati u što hoćete. Jeste li čuli za starca Zosimu? A, uostalom, ja ne znam što govorim... I pomislite, on je s ikonicom o vratu pljunuo na me... Dakako, samo je pljunuo, a nije ubio, i... i gle, kamo je odjurio! Kamo ćemo, kamo ćemo sad, šta mislite?

Petar se Iljič diže i reče da ide sad pravo upravitelju kotarske policije i da će mu sve ispričati, a on neka čini kako sam najbolje zna.

— Ah, to je divan, divan čovjek, znam se s Mihailom Makarovičem. Svakako, svakako njemu. Kako ste vi dovit-

ljivi, Petre Iljiču, i kako ste sve ovo dobro zamislili; znate, ja ne bih nikad na vašem mjestu na tu misao došla.

— To više što sam i sam dobar upraviteljev znanac — napomenu Petar Iljič koji još neprestano stajaše i očito nastojaše da se na neki način što brže otrese žustre gospođe, koja mu nije nikako dala da se s njom oprosti i ode.

— I znate li, znate li — ćeretaše ona — dođite da mi kažete šta ste ondje vidjeli i saznali ... i šta će se otkriti ... i šta će s njim uraditi i kako će ga osuditi ... Recite, kod nas, je li, nema smrtne kazne? Ali svakako dođite, makar noću u tri sata, makar u četiri, pa čak i u četiri i po ... Kažite neka me probude, prodrmusaju, ako se ne budem htjela dići. O, bože, ta neću ni zaspati. Čujte, ne bih li i ja pošla s vama?

— Ne, ali ako biste htjeli sad odmah da napišete svojom rukom tri redića, za svaki slučaj, da niste dali Dmitriju Fjodoroviču nikakve novce, to ne bi možda bilo na odmet ... za svaki slučaj.

— Svakako! — oduševljeno potrča prema svom pisaćem stolu gospođa Hohlakova. — Znate li, vi me iznenađujete, vi me naprosto potresate svojom dosjetljivošću i razumijevanjem u tim poslovima ... Služite li ovdje? Kako mi je drago čuti da ovdje služite ...

I dok je govorila, ona je brzo napisala na polovici arka poštanskog papira ova tri krupna retka:

»Nikad u svom životu nisam dala u zajam nesretnom Dmitriju Fjodoroviču Karamazovu (jer on je sad ipak nesretan) tri tisuće rubalja, danas, a niti bilo kad, a ni bilo kad nikakav drugi novac! Na ovo se zaklinjem svime što je sveto na ovom svijetu.

Hohlakova«

— Evo vam pisma! — okrenu se ona naglo Petru Iljiču. — Ta odlazite, spasavajte! To je veliko djelo što ga poduzeste.

I ona ga triput prekriži! Istrča da ga isprati čak do predsoblja.

— Koliko sam vam zahvalna! Nećete vjerovati koliko sam vam zahvalna što ste svrnuli prvo meni. Kako da se nismo dosada našli? Meni će jako laskati da vas i ubuduće primam u svojoj kući. I kako je ugodno čuti da ovdje služite ... i ovako savjestan, tako dosjetljiv ... Ali, oni vas moraju cijeniti, moraju napokon razumjeti, i sve što budem mogla za vas učiniti, vjerujte ... O, ja tako volim mladež!

Zaljubljena sam u mladež! Mladi ljudi — oni su temelj cijele naše današnje paćeničke Rusije, sva njena nada... O, idite, idite...

Ali Petar Iljič već istrča, jer ga inače ne bi tako brzo pustila. Uostalom, gospođa je Hohlakova učinila na nj prilično prijatan dojam, koji je donekle stišao njegov nemir što se umiješao u tako ružnu zgodu. Ukusi su neobično različiti, to je poznato. »I nije ona baš ni tako stara«, pomisli on i bi mu nekako ugodno — »naprotiv, držao bih je za njenu kćer.«

A što se tiče gospođe Hohlakove, nju je naprosto očarao taj mladić. »Toliko znanje, toliko savjesnosti i sve u tako mladom čovjeku u naše doba, a pored toga još takvi maniri i vanjština. Eto, kažu za suvremene mladiće da ništa ne znaju, ali eto, na primjer, itd, itd.« I tako je ona onaj »strašni događaj« gotovo i zaboravila, i tek kad se iznenada sjetila, »kako je bila blizu smrti«, reče: »To je užasno, užasno!« Ali odmah zaspi vrlo tvrdim snom. Ne bih, uostalom, pričao o takvim sitnicama i sporednim potankostima da nije taj tek opisani ekscentrični susret mlada činovnika s još tako mladom udovicom poslužio kasnije kao temelj cijele životne karijere tog savjesnog i pristalog mladića, čega se sve do danas u čudu sjećaju u našem gradu i o čemu ćemo i mi možda posebno kazati koju riječ kad se završi dugačka pripovijetka o braći Karamazovima.

II

UZBUNA

Naš upravitelj kotarske policije, Mihail Makarovič Makarov, potpukovnik u ostavci i dvorski savjetnik, bio je dobar čovjek i udovac. Ovamo je došao tek prije tri godine, ali već je bio stekao opće simpatije, a najviše zbog toga što je »umio da okupi društvo«. Gosti nisu gotovo ni izbivali iz njegove kuće, te se činilo da on bez njih ne bi mogao sam ni živjeti. Kod njega je sigurno svaki dan netko ručao, bar dva, samo dva gosta, ali bez gostiju nije se za stol sjedalo. Davao je i veće ručkove, prilikom kojekakvih, često čak i pri-

likom nemogućih slučajeva. Jela, mada nisu bila birana, ali su bila obilna, paštete su bile izvrsno priređivane, a vina, iako se nisu odlikovala svojom kakvoćom, isticala su se količinom. U prednjoj sobi nalazio se biljar uz vrlo pristojan namještaj, a po zidovima je bilo čak i slika engleskih trkačkih konja, u crnim okvirima koji spadaju, kako je poznato, među prijeko potrebne ukrasne biljarne sobe čovjeka samca. Svaku su se večer kartali, bar za jednim stolom. Ali vrlo se često skupljalo i cijelo bolje društvo našeg grada, s mamicama i kćerkama, kako bi plesali. Ali, iako je Mihail Makarovič bio udovac, ipak je živio porodičnim životom jer je uza nj bila već odavno obudovjela kći i njene dvije kćeri, unuke Mihaila Makarovića. Djevojke su bile već odrasle i završile obrazovanje, bile su zgodne vanjštine, vesele naravi, pa, iako su svi znali da nemaju nikakva miraza, ipak su one privlačile u djedovu kuću našu omladinu. Poslu nije bio Mihail Makarovič baš osobito vješt, ali dužnost svoju nije vršio gore od mnogih drugih. Ako ćemo otvoreno reći, bio je to čovjek prilično neobrazovan i čak površan što se tiče jasnog shvaćanja granica svoje administrativne vlasti. Neke reforme suvremene vladavine, on ne samo da nije mogao potpuno da shvati, već ih je shvaćao često vrlo pogrešno, i to ne zbog svoje osobite nespretnosti, već prosto zbog svog bezbrižnog značaja, zbog toga što nikako nije imao vremena da se s njima upozna. »U meni je, gospodo, više vojničkog nego građanskog duha«, govoraše sam o sebi. Čak ni o osnovnim načelima seljačke reforme nije još jednako bio stekao konačan i stalan pojam, te se s njima upoznavao, tako da kažem, iz godine u godinu, popunjujući svoje znanje praktički i slučajno, iako je i sam bio vlastelin. Petar Iljič znao je sasvim pouzdano da će on ove večeri sigurno zateći kod Mihaila Makarovića bar kojega gosta, samo nije znao koga. A međutim sjedili su kod njega u ovom trenutku, baš kao naručeno, za jeralašem[1], državni tužilac i naš kotarski liječnik, Varvinski, mlad čovjek koji tek što bijaše stigao ovamo iz Petrograda, jedan od onih koji su s odličnim svršili petrogradsku Medicinsku akademiju. Državni tužilac, to jest pomoćnik državnog tužioca, koga su kod nas zvali tužiocem, Ipolit Kirilovič, bio je osobit čovjek, srednjih godina, imao je svega trideset i pet godina, ali je naginjao sušici, i bio oženjen vrlo

[1] Igra u karte.

debelom i bezdjetnom gospođom — čovjek sebičan i razdražljiv, ali međutim vrlo solidne pameti i čak dobra srca. Čini se kao da je sva bijeda njegova karaktera potjecala otale što je držao do sebe nešto više nego što su to dopuštale njegove istinske vrline. I zato je neprestano bio nekako nemiran. Uz to je imao neke uzvišenije i čak umjetničke sklonosti, na primjer, za psihologiju, za osobito poznavanje čovječje duše, osobito sposobnost da otkrije zločinca i njegov zločin. S obzirom na to držao je da mu je učinjeno krivo, da su ga mimoišli u službi, i uvijek je bio uvjeren da ga ondje u višim krugovima nisu umjeli ocijeniti i da ima neprijatelja. U mračnim trenucima čak je prijetio da će prebjeći u kriminalističke odvjetnike. Neobičan slučaj Karamazova, ocoubojstvo, kao da ga je svega streslo: »Ovo je takva zgoda da bi se mogla pročuti po cijeloj Rusiji.« Ali ja opet istrčavam naprijed.

U susjednoj sobi sjedio je s gospođicama i naš mladi istražni sudac Nikolaj Parfenovič Neljudov, koji je tek prije dva mjeseca stigao iz Petrograda. Poslije su kod nas govorili i čak se čudili tome kako su se sve te ličnosti nekako kao navlaš sastale u kući izvršne vlasti baš one večeri kad je izvršen »zločin«. A, međutim, sve je bilo kudikamo jednostavnije i dogodilo se sasvim prirodno: suprugu Ipolita Kiriloviča već su drugi dan boljeli zubi, i on je morao pobjeći nekamo od njena jauka, a liječnik, već po svojoj prirodi, nije mogao biti uvečer nigdje drugdje nego uz karte. A Nikolaj Parfenovič Neljudov je već prije tri dana računao na to kako će doći te večeri Mihailu Makaroviču, tako da kažem, iznenada, te neočekivano i lukavo iznenaditi njegovu stariju djevojku, Olgu Mihajlovnu, time što zna za njenu tajnu, što zna da joj je danas rođendan, i da je ona namjerno htjela da to zataji pred našim društvom samo da ne mora pozvati cijeli grad na zabavu. Nadao se da će biti mnogo smijeha i natucanja na račun njenih godina, da se ona tobože boji da ih prizna, i da će on sad, jer zna njenu tajnu, sutra to svima pripovijedati, itd., itd. Ljupki mladić bio je, što se toga tiče, velik šaljivdžija, a i naše gospođe prozvale su ga šaljivdžijom, što se njemu, čini se, neobično sviđalo. Uostalom, on se vrlo lijepo vladao, bio je iz dobre porodice, dobra odgoja i dobrih osjećaja, pa iako je volio da uživa, bio je ipak posve nevin i uvijek pristojan. Po vanjštini bio je malog uzrasta te slabe i nježne tjelesne građe. Na njegovim tankim i blijedim prstićima uvijek se sjalo nekoliko prstenova. Pri vrše-

nju svoje dužnosti držao se neobično važno, kao da je svoje značenje i svoju dužnost smatrao za neku svetinju. Osobito je umio prilikom preslušavanja da zbuni ubojice i druge zločince iz prostog puka, i zaista, iako ga nisu poštovali, oni su mu se ipak divili.

Kad je Petar Iljič došao upravitelju kotarske policije, bio je naprosto preneražen: on je odmah vidio da ondje već sve znaju. I zbilja, svi su ostavili karte, svi su stajali i raspravljali, a čak je i Nikolaj Parfenovič dotrčao od gospođica vrlo ratoborna i uplašena lica. Petra Iljiča dočekaše s viješću, koja ga je zaprepastila, naime, da je stari Fjodor Pavlovič ove noći zaista ubijen i u svojoj kući orobljen. A to se saznalo tek maloprije i evo ovako:

Marfa Ignatjevna, supruga Grigorija, koji je bio oboren kod plota, iako je spavala tvrdim snom u svom krevetu te mogla tako prespavati do jutra, ipak se probudila iznenada. Tome je pripomogao strašan epileptički Smerdjakovljev uzvik, koji je bez svijesti ležao u susjednoj sobi — onaj uzvik kojim su uvijek započinjali njegovi napadi padavice i koga se uvijek, cijelog svog života, strašno bojala Marfa Ignatjevna i koji je djelovao na nju bolno. Ona se nije nikad mogla na nj priviknuti. Ona je skočila još bunovna i gotovo kao luda potrčala u Smerdjakovljevu sobicu. Ali ondje je bilo mračno, čula je samo da je bolesnik počeo strašno krčati i praćakati se. Sad je Marfa Ignatjevna viknula i počela dozivati muža, ali se odmah nekako sjetila da Grigorija, čini se, kad je ustajala nije bilo u postelji. Potrčala je natrag postelji i počela tražiti i pipati po njoj, ali postelja doista bijaše prazna. Sigurno je otišao, ali kamo? Ona je istrčala na ulazne stepenice i zovnula ga s ulaznih stepenica. Odgovora, dakako, nije dobila, ali je zato čula u noćnoj tišini odnekud, kao daleko u vrtu, neko ječanje. Poče da prisluškuje; ječanje se opet ponovilo, i bilo je jasno da zbilja dolazi iz vrta. »Gospode, baš kao onda Lizaveta Smerdjašča!« — iskrslo u njenoj zbunjenoj glavi. Zatim je plašljivo sišla niza stepenice i spazila da su vrtna vratašca otvorena: »Sigurno je on, moj mili, ondje«, pomislila ona i prišla vratašcima i odjedanput jasno čula da je Grigorij doziva slabim, stenjućim, strašnim glasom: »Marfa, Marfa!« — »Gospode, sačuvaj nas nesreće!« prošaptala Marfa Ignatjevna i potrčala onamo otkud je dopirao glas, i tako je, eto, našla Grigorija. Ali ga nije našla kraj plota, ne na onom mjestu gdje je bio oboren, već nekih

dvadesetak koraka daleko od plota. Poslije se utvrdilo da je on, kad se osvijestio, počeo puzati i vjerojatno puzao dugo i nekoliko puta gubio svijest i padao ponovo u nesvijest. Ona je odmah spazila da je sav krvav i vrisnula slabim, potmulim glasom. Grigorij je mucao tiho i bez veze: »Ubio je... oca ubio... što vičeš, ludo... trči, zovi...« Ali Marfa Ignatjevna nije prestajala nego je neprestano vikala, i kad je iznenada spazila da je gospodarev prozor otvoren i rasvijetljen, potrčala je onamo i počela zvati Fjodora Pavloviča. Ali kad je pogledala kroz prozor, ugledala je strašan prizor: gospodar je ležao nauznak na podu, nepomičan. Kućna svijetla haljina i bijela košulja bile su na prsima krvave. Svjećica na stolu jasno je osvjetljavala krv i nepomično, mrtvo lice Fjodora Pavloviča. Marfa Ignatjevna, koju je bio obuzeo neopisiv užas, potrčala je od prozora, istrčala iz vrta, trgla zavor na vratima i pojurila iza kuće susjedi Marji Kondratjevnoj. Obje susjede, mati i kći, već su odavno spavale ali su se probudile na jaku i bijesnu lupu o prozorske kapke i viku Marfe Ignatjevne te pritrčale prozoru. Marfa Ignatjevna im saopći što se zbilo, bez veze, cičeći i vičući, ali ipak ono glavno, i pozva ih u pomoć. Slučajno je baš te noći spavao kod njih skitnica Foma. One ga u tren oka probudiše, i sve troje potrčaše na mjesto zločina. Marja Kondratjevna sjetila se uzgred da je večeras, u devet sati, čula iz svoje bašče strašan i prodirući krik koji je odjeknuo cijelom okolicom — i to je bio jamačno onaj isti Grigorijev krik kad je, ščepavši rukama za nogu Dmitrija Fjodorovića koji se bio već popeo na plot, dreknuo: »Ocoubojico!« Viknuo je netko i onda se sve stišalo, pričaše Marja Kondratjevna trčeći. Kad su dotrčale na mjesto gdje je ležao Grigorij, obje su ga žene uz Fominu pomoć prenijele u kuću. Kad su upalile svjetlo, primijetile su da se Smerdjakov nije još primirio nego da se još jednako, izvrnutih očiju, praćaka, a iz usta mu curi pjena. Grigoriju su oprali glavu vodom i octom i poslije toga je odmah došao svijesti i odmah zapitao: »Je li gospodar ubijen ili nije?« Tada su pošle obje žene s Fomom gospodinu, ali kad su ušle u bašču, spazile su da je sada ne samo prozor otvoren već da su i kućna vrata širom otvorena, dok se, međutim, gospodin već cijelu sedmicu svaku noć odmah u večer zaključavao te i Grigoriju zabranio da mu bilo zbog čega kuca na vrata. Spazivši otvorena vrata, bojale su se obje žene i Foma da uđu gospodinu, »da ne bi iz toga štogod kasnije bilo«. A kad su

se vratile, naložio im je Grigorij da netko odmah otrči upravitelju kotarske policije. I onda je Marja Kondratjevna otrčala i sve uznemirila kod upravitelja kotarske policije. Ona je stigla prije Petra Iljiča svega nekih pet minuta, i tako on nije došao samo sa svojim slutnjama i zaključcima, već u neku ruku kao svjedok očevidac koji je svojim pričanjem još jače potvrdio opću slutnju tko je zločinac (u što on, uostalom, nije mogao u dubini duše sve dosad vjerovati).

Odlučiše da rade brzo i odlučno. Pomoćniku upravitelja gradske policije bilo je naloženo da odmah povede četiri redara, te su, po svim propisima koje neću ovdje opisivati, prodrli u kuću Fjodora Pavloviča i ondje na mjestu obavili očevid. Kotarski liječnik, čovjek vatren i novajlija, gotovo je molio da može pratiti upravitelja kotarske policije, tužioca i istražitelja. Spomenut ću samo ukratko: Fjodora Pavloviča našli su mrtva, probijene glave, ali čime? Najvjerojatnije onim istim oruđem kojim je poslije bio udaren i Grigorij. I to su oruđe našli kad im je Grigorij, kome je liječnik pomogao koliko je god mogao, prilično suvislo, iako slabim i isprekidanim glasom, ispričao kako je bio oboren. Počeli su tražiti s fenjerom kraj plota i našli bačeni tučak na stazi, na posve vidljivom mjestu. U sobi, u kojoj je ležao Fjodor Pavlovič, nisu zatekli nikakva osobita nereda, ali za naslonom, kraj njegova kreveta, podigli su s poda veliku kuvertu od debela papira i službena formata s natpisom: »Dar od tri tisuće rubalja mome anđelu Grušenjki ako htjedne da dođe«, a dolje je bilo pripisano, jamačno naknadno i rukom Fjodora Pavloviča »i pilencetu«. Na kuverti su se nalazila tri velika crvena pečata, ali je kuverta bila već poderana i prazna: novci su bili odneseni. Našli su na podu i tanku crvenu vrpcu kojom je bila povezana kuverta. U iskazu Petra Iljiča učinila je osobito jedna okolnost neobičan dojam na državnog tužioca i istražitelja, naime: slutnja da će se Dmitrij Fjodorovič sigurno ubiti u zoru, jer da je on to odlučio i to sâm rekao Petru Iljiču, pred njim nabio pištolj, napisao pismo, turio ga u džep, itd, itd. Kad mu se Petar Iljič, koji nije htio to da vjeruje, zaprijetio da će otići i nekome reći da spriječi samoubojstvo, Mitja se na nj iskesio i odgovorio mu: »Nećeš dospjeti.« Moralo se dakle požuriti na mjesto, u Mokro, i uhvatiti zločinca prije nego što on, možda, zaista odluči da se ubije. »To je jasno, to je jasno!« ponavljaše tužilac neobično uzrujan: »Tako na dlaku čine slični objješenjaci: sutra će

se ubiti, a prije smrti terevenka.« Pričanje kako se opskrbio u dućanu pićem i jelom samo je još jače raspalilo tužioca. »Sjećate li se onog momka što je ubio trgovca Olsufjeva, oteo je tisuću i po i odmah otišao brici da ga očešlja i nakovrča, a onda se, i gotovo ne krijući novac nego ga noseći također u šakama, uputio curama.« Međutim, zadržala ih je istraga, pretraga kuće Fjodora Pavloviča, formalnost, itd. Sve je to iziskivalo vremena, i zato su dva sata prije poslali u Mokro kotarskog predstojnika Mavrikija Mavrikijeviča Šmercova, koji je upravo jučer ujutro stigao u grad po svoju plaću. Mavrikiju Mavrikijeviču dali su instrukcije: kada stigne u Mokro, neka bez svake buke neprekidno motri »zločinca« do dolaska nadležne vlasti, a isto tako neka skupi svjedoke, sotske[1], itd. Tako je Mavrikij Mavrikijevič i uradio, sačuvao je incognito i samo je jedino Trifona Borisiča, svog starog znanca, donekle uputio u tajnu. To se dogodilo baš u ono doba kad se Mitja susreo u mraku na doksatu s krčmarom, koji ga je tražio, i kojom je prilikom Mitja odmah primijetio neku promjenu na licu i u govoru Trifona Borisiča. Tako nije znao ni Mitja, ni itko drugi, da na njega paze; kovčežić s pištoljem već je odavno ugrabio Trifon Borisič i spremio na sigurno mjesto. I tek u pet sati, gotovo u samu zoru, stigla je sva vlast, upravitelj kotarske policije, tužilac i istražitelj u dvije kočije i u dvije trojke. Liječnik je ostao u kući Fjodora Pavloviča u namjeri da sutra obavi obdukciju leša umorenog, a osobito što ga je neobično zainteresiralo, kako je sluzi Smerdjakovu: »Takvi se uporni i dugotrajni napadi padavice, koji se neprekidno ponavljaju cijela dva dana, malokad dešavaju i oni pripadaju nauci«, izjavi svojim kolegama kad su odlazili i sa smijehom mu čestitali na nalazu. Tužilac i istražitelj vrlo su dobro zapamtili da je liječnik nadovezao tom zgodom najodlučnijim tonom da Smerdjakov neće doživjeti jutra.

A sada ćemo se, poslije dugog, ali čini se, prijeko potrebnog objašnjenja, vratiti onom momentu u našoj pripovijesti gdje smo se zaustavili u prošloj knjizi.

[1] Sotski su bili izabrani predstavnici seljaka koji su pomagali policiji.

III

KRIŽNI PUT DUŠE. PRVA POSTAJA[1]

Tako je, dakle, sjedio Mitja i divljim pogledom promatrao nazočne ne shvaćajući što mu govore. Odjedanput on usta, podiže ruke uvis i glasno viknu:

— Nisam kriv. Za ovu krv nisam kriv. Za krv svog oca nisam kriv... Htio sam ga ubiti, ali nisam kriv. Ja to nisam učinio.

Ali jedva što je dospio da to izgovori, iza zastora istrča Grušenjka i pade pravo pred noge upravitelja kotarske policije.

— Ja sam, ja, prokleta, ja sam kriva! — jaukaše ona glasom koji je razdirao dušu, i sva u suzama, pružajući prema svima ruke. — On je zbog mene ubio! Ja sam ga mučila i dovela dotle. I onog sam jadnog starca pokojnika mučila iz svoje zlobe i dovela do ovog! Ja sam krivac, prvi, glavni krivac!

— Jest, ti si krivac! Ti si glavni zločinac! Ti bijesna, ti razvratna, ti si glavni krivac — povika upravitelj kotarske policije prijeteći joj rukom.

Ali ga brzo i odlučno primiriše. Tužilac ga čak obujmi rukama.

— Ovo će dovesti do nereda, Mihaile Makaroviču — viknu on. — Apsolutno smetate istrazi... kvarite sve — gotovo se gušio.

— Treba mjere poduzeti, mjere poduzeti! — strašno uskipje i Nikolaj Parfenovič. — Inače je apsolutno nemoguće.

— Osudite nas oboje! — produži da viče Grušenjka pomamno i još jednako klečeći. — Oboje nas kaznite, i ja ću poći s njim makar i u smrt!

— Gruša, živote moj, krvi moja, svetinjo moja! — reče Mitja, te pade do nje na koljena i snažno je zagrli. — Ne vjerujte joj — vikaše on — ona nije ništa kriva, ni za kakvu krv i nizašto.

[1] U originalu: mitarstvo. Mitarstvo je crkvenoslavenska riječ i ne da se prevesti jednom riječi, a znači: prijelazi i stanja duše poslije čovjekove smrti.

On se poslije sjećao kako ga je nekoliko ljudi silom otrglo od nje, kako su je iznenada odveli i kako se pribrao tek kad je već sjedio za stolom. Kraj njega i iza njega stajahu ljudi s limenim pločicama. Prema njemu, s druge strane stola, sjedio je na divanu Nikolaj Parfenovič, sudski istražitelj, i neprestano ga nagovarao da gutne malo vode iz čaše što se nalazila na stolu: »To će vas osvježiti, to će vas primiriti, ne bojte se, ne uznemirujte se«, nadoveza on neobično učtivo. A Mitju je iznenada, kako se poslije sjećao, strašno zainteresiralo njegovo veliko prstenje, jedan od ametista, a drugi jasnožut, prozračan i neobično sjajan. I on se još dugo poslije toga u čudu sjećao kako je to prstenje neodoljivo privlačilo njegov pogled i, štoviše, za sve vrijeme ovih strašnih sati istrage, tako da nije nikako mogao od njih odvratiti pogleda i zaboraviti ih — što je bilo u potpunoj opreci s njegovim položajem. S lijeve Mitjine strane, na ono mjesto gdje je sinoć sjedio Maksimov, sjeo je sad tužilac, a s desne pak strane, na ono mjesto gdje je onda sjedila Grušenjka, namjestio se nekakav rumeni mladić u nekakvu lovačkom, veoma iznošenom kaputu, pred kojim su odjedanput iskrsli tintarnica i papir. Doznalo se da je to bio istražiteljev perovođa koga je on dovezao sa sobom. A upravitelj kotarske policije je sad stajao do prozora, na drugom kraju sobe, pored Kalganova koji je također sjeo na stolac do istog prozora.

— Popijte vode! — meko ponovi istražitelj već po deseti put.

— Pio sam, gospodo, pio... ali... dakle, gospodo, zdrobite me, kaznite, odlučite mojom sudbinom! — uzviknu Mitja gledajući u istražitelja strašno ukočenim i razrogačenim očima.

— Dakle, vi uporno tvrdite da niste krivi smrti svog oca Fjodora Pavloviča? — pitaše istražitelj blago ali odlučno.

— Nevin sam. Kriv sam za drugu krv, krv drugog starca, ali ne mog oca. I to žalim! Ubio sam, ubio starca i oborio... Ali je teško odgovarati za tu krv drugom krvi, strašnom krvi za koju nisam kriv... Strašna je to optužba, gospodo, kao da ste me po čelu lupili! Ali tko je ubio oca, tko? Tko ga je mogao ubiti, ako nisam ja? Čudo, glupost, nemogućnost!

— Jest, tko ga je drugi mogao ubiti!... — otpoče istražitelj, ali tužilac Ipolit Kirilovič (pomoćnika tužioca nazivat ćemo zbog kratkoće tužiocem) izmijeni pogled s istražiteljem te se obrati Mitji i reče:

— Uzalud se uznemirujete zbog starca, sluge Grigorija Vasiljeviča. Znajte da je on živ, da se osvijestio i da će sigurno ostati živ unatoč teškoj ozljedi koju ste mu zadali, po njegovu iskazu, a i po vašem priznanju — jer tako bar kaže liječnik.

— Živ? Dakle je on živ? — kliknu Mitja i pljesnu rukama. Njegovo cijelo lice zasja. — Gospode, zahvaljujem ti na velikom tvome čudu što si ga učinio meni grešniku i zločincu na moju molitvu! Jest, jest, na moju molitvu, jer ja sam se molio cijelu noć!

I on se triput prekriži. Gotovo se gušio.

— I eto, osobno od tog Grigorija dobismo tako važne iskaze o vama da ... — htjede tužitelj da nastavi.

Ali Mitja naglo skoči sa stolca.

— Jednu minutu, gospodo, boga radi, samo jednu minutu: skočit ću do nje ...

— Dopustite! U ovom trenutku to nikako ne možete — gotovo zakriješta Nikolaj Parfenovič i također skoči na noge. Mitju zgrabiše ljudi s limenim pločama na prsima, ali on međutim sam sjede na stolicu ...

— Gospodo, šteta! Htio sam da odem od nje, samo na jedan trenutak ... htio sam joj kazati da je isprana, nestala ona krv koja je cijelu noć tištila moje srce, i da nisam više ubojica! Gospodo, ta ona je moja zaručnica! — reče on oduševljeno i pobožno, te prijeđe sve pogledom. — O, hvala vam, gospodo! O, kako ste me preporodili, kako ste me uskrsli u jednom trenutku! Taj starac ... on je mene nosio na rukama, gospodo, kupao me u koritu kada su me kao trogodišnje dijete svi napustili, i bio mi je kao rođeni otac!

— Dakle, vi ... — otpoče opet istražitelj.

— Dopustite, gospodo, dopustite još jednu minutu — prekinu ga Mitja, nasloni oba lakta na stol i pokri lice dlanovima. — Dajte mi da se malo saberem, dajte mi da dahnem, gospodo. Sve ovo užasno potresa, užasno, nije čovjek koža na bubnju, gospodo!

— Da gutnete opet vodice ... — promuca Nikolaj Parfenovič.

Mitja odmače ruke s lica i nasmija se. Pogled mu je bio svjež, on kao da se sav promijenio u jednom trenutku. Promijenilo se i cijelo njegovo držanje: sad je sjedio ovdje čovjek koji je opet ravan svim ovim ljudima, svima tim prijašnjim

svojim poznanicima, isto onako kao da su se sastali jučer kad se još nije ništa dogodilo, u kakvu otmjenu društvu. Napominjemo uzgred, ovom prilikom, da su Mitju u početku, po svom dolasku, vrlo srdačno primali kod upravitelja kotarske policije, ali poslije, osobito posljednjeg mjeseca, nije mu Mitja gotovo ni odlazio, i upravitelj kotarske policije se, kad bi se, na primjer, sreo s njim na ulici, strašno mrgodio i odzdravljao mu jedino iz učtivosti, što je Mitja vrlo dobro opažao. S tužiocem se još manje znao, iako je suprugu tužioca, nervoznu i fantastičnu gospođu, ipak iz poštovanja često posjećivao ne znajući čak ni sam zašto onamo ide, ali ona ga je uvijek ljubazno primala i, tko zna zašto, interesirala se za nj sve donedavno. S istražiteljem nije još imao prilike da se upozna, iako se s njim sastajao i čak dvaput se s njim i razgovarao, i to oba puta o ženama.

— Vi ste, Nikolaju Parfenoviču, kako vidim, vrlo iskusan istražitelj — nasmija se Mitja veselo — ali ja ću vam sad sam pomoći. O, gospodo, ja sam uskrsnuo... i ne ljutite se na me što se tako prosto i otvoreno vladam prema vama. A uz to sam malo pijan, što vam otvoreno kažem. Ja sam, čini mi se, imao čast... čast i zadovoljstvo da se sretnem s vama, Nikolaju Parfenoviču, kod svog rođaka Miusova... Gospodo, gospodo, ja ne računam na jednakost, jer ja razumijem u kakvoj ulozi ja sada sjedim pred vama. Na meni leži... ako je samo Grigorij protiv mene svjedočio... leži — o, razumije se, već leži — strašna sumnja! — Užas, užas — ja to dobro razumijem! Ali, na posao, gospodo, ja sam spreman, i mi ćemo to sad u tren oka svršiti. Jer, čujte, gospodo, čujte — kad ja znam da sam nevin, onda je već svršeno, i mi ćemo za tren oka svršiti. Nije li tako? Nije li tako?

Mitja govoraše brzo i mnogo, nervozno i praskavo, kao da zaista drži svoje slušaoce za najbolje prijatelje.

— Dakle, mi ćemo zasad zapisati da vi odlučno odbacujete optužbu koja je podignuta protiv vas — reče Nikolaj Parfenovič strogo, te se okrenu pisaru i izdiktira poluglasno šta treba da zapiše.

— Da zapišete? Vi hoćete to da zapišete? Šta onda, zapišite, ja pristajem, potpuno pristajem, gospodo... Samo vidite... Čekajte, zapišite ovako: Kriv je zbog nasilja, kriv je zbog teških ozljedâ nanesenih jadnome starcu. Da, kriv sam još zbog sebe, u dubini srca svoga — ali to ne treba zapisati (okrenu se on naglo pisaru), to je već moj privatni život,

gospodo, to se vas ne tiče, te dubine srca, naime... Ali zbog ubojstva starog oca — nije kriv! To je luda pomisao! To je sasvim luda pomisao! Ja ću vam dokazati, i vi ćete se odmah uvjeriti. Vi ćete se smijati, gospodo, sami ćete se glasno smijati svojoj sumnji!

— Primirite se, Dmitrije Fjodoroviču — opomenu ga istražitelj očito želeći da svojim mirom stiša Mitju koji je bio kao izbezumljen. — Prije nego što produžimo preslušavanje želio bih, ako ste voljni da odgovorite, da čujemo od vas osobno potvrdu te činjenice, da vi, čini mi se, niste voljeli pokojnog Fjodora Pavloviča i da ste bili s njim u nekoj vječnoj zavadi. Tako ste, bar ovdje, pred neko četvrt sata, čini mi se, izvoljeli spomenuti da ste ga čak htjeli ubiti. »Nisam ga ubio«, viknuli ste, »ali sam ga htio ubiti!«

— Ja da sam to viknuo? Ah, i to je moguće, gospodo! Jest, na nesreću, ja sam ga htio ubiti, mnogo puta htio... na nesreću, na nesreću!

— Dakle ste htjeli. A ne biste li bili voljni da objasnite kakva su vas zapravo načela navodila na takvu mržnju prema osobi vašeg roditelja?

— A što da objašnjavam, gospodo! — reče smrknuto Mitja, sleže ramenima i obori pogled u zemlju. — Ta ja nisam krio svoje osjećaje, to je poznato cijelom gradu — poznato svima u krčmi. Još sam nedavno kazao u manastiru u ćeliji starca Zosime... A istog onog dana uvečer udarih i skoro ubih oca i zakleh se pred svjedocima da ću opet doći i ubiti ga... O, ima tisuću svjedoka! Cijeli sam mjesec vikao, svi su svjedoci! Činjenica je očita, činjenica govori, viče, ali — osjećaji, gospodo, osjećaji, to je nešto drugo. Vidite li, gospodo (Mitja se smrknu), meni se čini da vi i nemate prava da me ispitujete o mojim osjećajima. Iako ste vi vlast, ja to znam, ali ovo se tiče samo mene, moje duše, intime, ali... jer nisam skrivao svojih osjećaja ni prije... u krčmi, na primjer, i govorio svima i svakome, to... to neću ni sad to tajiti... Vidite li, gospodo, meni je jasno da u ovom slučaju govore protiv mene strašni dokazi: svima sam govorio da ću ga ubiti, a sad ga iznenada i ubiše: kako da onda nisam ja to učinio? Ha-ha! Ja vas opravdavam, gospodo, potpuno opravdavam. I ja sam preneražen, jer tko ga je onda, napokon, ubio ako nisam ja? Nije li tako? Ako nisam ja, tko je onda? Gospodo, — viknu on nenadano — ja hoću da znam, ja čak zahtijevam od vas, gospodo, da mi kažete gdje je on ubijen. Kako

je ubijen, čim i kako? Recite mi — zapita on brzo i pogleda tužioca i istražitelja.

— Našli smo ga gdje leži nauznak na podu u svom kabinetu probijene glave — reče tužilac.

— To je strašno, gospodo! — zadrhta Mitja te se nalakti na stol i pokri lice desnom rukom.

— Da nastavimo — prekinu ga Nikolaj Parfenovič. — Dakle, šta je onda pobuđivalo vašu mržnju? Vi ste, čini mi se, javno govorili da je to bila ljubomora?

— Jest, ljubomora, ali ne samo ljubomora.

— Svađa zbog novca?

— Pa, i zbog novca.

— Ako se ne varam, ticalo se neke tri tisuće koje kao da vam nisu još isplaćene u ime vašeg nasljedstva.

— Kakve tri! Više, više — dobaci Mitja — više nego šest, a možda i deset. Ja sam to svima kazivao, svima vikao! A ja sam odlučio da pristanem na tri tisuće samo da bude mir. Meni su bile strašno potrebne te tri tisuće... tako da sam onu kuvertu s tri tisuće koja se, kako mi je bilo poznato, nalazila pod njegovim jastukom i bila pripravljena za Grušenjku, doista smatrao kao da je meni ukradena, te držao to, gospodo, za svoje, baš kao da je moje vlasništvo.

Tužilac izmijeni pogled s istražiteljem i uspije mu neprimjetno namignuti.

— Mi ćemo se još vratiti na taj predmet — progovori odmah istražitelj — a vi ćete nam dopustiti da pribilježimo i zapišemo baš tu točkicu: da ste vi smatrali novce u onoj kuverti kao svoje vlasništvo.

— Pišite, gospodo, jer mi je jasno da je to opet jedan dokaz protiv mene, ali se ne bojim dokaza i sam govorim protiv sebe. Čujete li, sam! Vidite, gospodo, vi me držite za sasvim drukčijeg čovjeka nego što jesam — napomenu on iznenada mračno i tužno. — S vama govori plemenit čovjek, najplemenitija osoba, a što je glavno — to imajte na umu — čovjek koji je počinio mnogo podlosti, ali koji je uvijek bio i ostao najplemenitijim bićem, kao biće, u nutrini, u dubini, ali, jednom riječi, ja ne umijem da se izrazim... I to me je baš i mučilo cijelog života što sam žudio za plemenitošću i bio, tako da kažem, patnik plemenitosti, te je tražio s fenjerom, s Diogenovim fenjerom, a međutim sam cijelog vijeka činio samo pakosti, kao i svi mi, gospodo... to jest, ja sam, sam! Gospodo, mene boli glava — i on se patnički namršti. —

Vidite li, gospodo, meni se nije sviđala njegova vanjština, nešto nečasno, njegovo hvalisanje i gaženje svetinje, podrugljivost i bezvjerstvo, gadno, gadno! Ali sad, kad je on već mrtav, mislim drukčije.

— Kako drukčije?

— Ne drukčije, ali žalim što sam ga toliko mrzio.

— Osjećate li kajanje?

— Ne, ne bih rekao kajanje, to nemojte zapisati. Ni ja nisam dobar, gospodo, nisam ni vrlo lijep i zato nisam imao prava da ga smatram za odvratna, eto šta. To izvolite zapisati.

Kad Mitja to reče, naglo se neobično ražalosti. On je već poodavno, odgovarajući na pitanja istražitelja, postepeno postajao sve mračniji. I baš u tom istom trenutku dođe iznenada do jedne neočekivane scene. Riječ je o ovome: Grušenjku, koju su bili maloprije uklonili, nisu odveli podaleko, tek u treću sobu od modre sobe u kojoj se sad obavljalo preslušavanje. To je bila mala sobica s jednim prozorom, odmah do one velike sobe u kojoj se noćas plesalo i pirovalo. Ona je ondje bila sama, a s njom u to vrijeme bijaše samo Maksimov koji je bio strašno potišten, užasno preplašen, te se prilijepio uz nju kao da traži uz nju spas. Pred njihovim vratima stajao je nekakav seljak s limenom značkom na prsima. Grušenjka je plakala i, odjedanput, kad joj je jad već i suviše obuzeo dušu, ona skoči, pljesnu rukama i glasno zajaukne: »Tugo moja, tugo moja!« te potrča iz sobe njemu, svome Mitji, i to tako neočekivano da je nije mogao nitko zaustaviti. A Mitja, kad ču njen jauk, sav zadrhta, skoči, vrisnu i hitro joj pojuri u susret, gotovo i ne znajući za se. Ali im i opet nisu dali da se sastanu, iako su već bili ugledali jedno drugo. Njega ščepaše čvrsto za ruke: koprcao se, otimao se, trojica ili četvorica morali su da ga suzdrže. Zgrabiše i nju, i on je vidio kako je ona vičući pružala prema njemu svoje ruke kad su je odvodili. Poslije tog prizora, on se opet pribere na mjestu gdje je i prije sjedio, za stolom, nasuprot istražitelju, te mu se obrati i viknu:

— A šta će vam ona? Zašto je mučite? Ona je nevina, nevina!

Tužilac i istražitelj počeše se savjetovati. Tako prođe neko vrijeme, desetak minuta; napokon brzo uđe u sobu Mihail Makarovič, koji se bio udaljio, te reče tužiocu vrlo glasno i uzrujano:

— Uklonili smo je, ona je dolje, a ne biste li mi, gospodo, dopustili da kažem samo jednu riječ ovom nesretnom čovjeku? Pred vama, gospodo, pred vama!

— Izvolite, Mihaile Makaroviču — odgovori istražitelj — u ovom slučaju nemamo ništa protiv.

— Dmitrije Fjodoroviču, čuj prijatelju — otpoče Mihail Makarovič obraćajući se Mitji, a cijelo njegovo uzrujano lice izražavalo je toplo i gotovo očinsko suosjećanje prema nesretniku — ja sam sam odveo tvoju Agrafenu Aleksandrovnu dolje i predao je krčmarevim kćerima, a s njom je ondje i onaj starčić Maksimov, koji se i ne miče od nje, i posavjetovao, čuješ li, posavjetovao i primirio, uvjerio je da se ti moraš sad opravdati, i neka ti ne smeta i ne rastužuje te, jer se inače možeš zbuniti i reći sam što protiv sebe, razumiješ li? Dakako, jednom riječi, ja sam joj razložio, i ona je razumjela. Ona je, brate, mudra, ona je dobra, ona je meni starcu htjela da ljubi ruke, i za tebe je molila. Sama me je poslala ovamo da ti kažem da budeš zbog nje miran, a to je i potrebno, prijatelju, potrebno, kako bih joj mogao otići i reći da si ti miran, i utješen što se nje tiče. Primiri se dakle, čuješ li? Ja sam njoj kriv, ona je kršćanska duša, jest, gospodo, to je krotka duša, i ona nije ništa kriva. Dakle, šta da joj kažem, Dmitrije Fjodoroviču, hoćeš li sjediti mirno ili nećeš?

Dobričina reče štošta suvišno, ali jad Grušenjkin, jad ljudski, prodro je u njegovu dobru dušu i čak su mu se oči zalile suzama. Mitja skoči i poleti njemu.

— Oprostite, gospodo, dopustite, o, dopustite! — viknu on. — Vi ste, Mihaile Makaroviču, anđeoska duša, anđeoska, i hvala vam zbog nje! Bit ću miran, veseo ću biti, javite joj u bezgraničnoj dobroti svoje duše da sam veseo i da ću se čak početi odmah smijati, jer znam da je uz nju takav anđeo čuvar kakav ste vi. Ovog ću časa sve svršiti, i čim budem slobodan, odmah ću joj poletjeti, vidjet ćete, neka samo čeka! Gospodo — obrati se on naglo tužiocu i istražitelju — sad ću vam otkriti svu dušu svoju, svu izliti, mi ćemo ovo u tren oka svršiti, veselo svršiti — a na kraju ćemo se smijati, hoćemo li? Ali, gospodo, ova je žena — carica moje duše! O, dopustite mi da vam to kažem, da vam to otkrijem... Ja vidim da se nalazim u društvu najplemenitijih ljudi: ona je svjetlost, ona je svetinja moja, i kad biste vi samo znali! Čuli ste njen uzvik: »S tobom ću makar i u smrt!« A šta sam joj dao, ja, prosjak, goljo, otkud tolika ljubav prema meni i za-

služujem li ja, nezgrapno, sramotno stvorenje sramotna lica, toliku ljubav da ona pođe sa mnom i na robiju? Zbog mene je maloprije ležala pred vašim nogama, ona, ponosna i posve nevina! Kako da je ne obožavam, kako da ne vapim, ne težim njoj, kao maloprije? O, gospodo, oprostite mi! Ali, sad, sad sam utješen!

I on pade na stolac, prekri dlanovima lice i glasno zaplaka. Ali to su već bile suze sreće. On se učas pribra. Stari upravitelj kotarske policije bio je vrlo zadovoljan, a čini se i pravnici također: oni su osjećali da će preslušanje odmah krenuti novim tokom. Mitja se prosto razveseli, ispratīvši upravitelja kotarske policije.

— Pa, gospodo, sad sam vaš, potpuno vaš. Kad samo ne bi bilo tih sitnica, mi bismo se odmah sporazumjeli. Sad sam, gospodo, vaš, ali kunem vam se da je tu potrebno povjerenje — vaše prema meni, a moje prema vama — inače nećemo biti nikad gotovi. Zbog vas govorim. Na posao, gospodo, na posao i, što je glavno, ne čeprkajte tako po mojoj duši i ne mučite je sitnicama, već pitajte samo bitno i činjenice, i ja ću vas odmah zadovoljiti. A sitnice neka đavo nosi!

Tako vikaše Mitja. Preslušanje otpoče ponovo.

IV

DRUGA POSTAJA

— Nećete vjerovati, Dmitrije Fjodoroviču, kako nas samo osokoljujete svojom spremnošću — progovori Nikolaj Parfenovič živahno i s očitim zadovoljstvom koje zasja u njegovim krupnim, jasnosmeđim, ispupčenim i, uostalom kratkovidnim očima, s kojih je pred jednu minutu skinuo naočare. — I maloprije ste sasvim pravo napomenuli što se tiče našeg uzajamnog povjerenja, bez koga se ponekad ne može čak ni u ovako važnim poslovima, u tom slučaju i smislu, naime, ako osumnjičena osoba zbilja želi, nada se i može da se opravda. Mi ćemo s naše strane upotrijebiti sve što o nama zavisi, i vi ste sami mogli već i do sada vidjeti kako mi ovu istragu

vodimo... Vi se slažete s time, Ipolite Kiriloviču? — obrati se on naglo tužiocu.

— O, svakako — potvrdi tužilac, iako donekle hladno u uspoređenju s poletom Nikolaja Parfenoviča.

Napomenut ću jedanput zauvijek: Nikolaj Parfenovič, koji je tek nedavno došao ovamo, osjetio je već na samom početku službovanja neobično poštovanje prema tužiocu Ipolitu Kiriloviču i gotovo se prisno sprijateljio s njim. To je bio gotovo jedini čovjek koji je bezuvjetno povjerovao u izvanredni psihološki i govornički dar našeg »u službi zapostavljenog« Ipolita Kiriloviča i doista vjerovao da je bio zaista zapostavljen. Za njega je čuo još u Petrogradu. Ali je zato, opet, s druge strane, bio mladi Nikolaj Parfenovič također jedini čovjek na cijelom svijetu koga je iskreno zavolio naš »zapostavljeni« tužilac. Oni su putem ovamo uspjeli da se o koječemu razgovore i dogovore s obzirom na buduće istrage, i sad bi za stolom oštroumni Nikolaj Parfenovič odmah zamijetio i shvatio svaki mig i svaki pokret na licu svog starijeg sudruga, jer mu je bio dovoljan samo jedan pogled, jedan mig ili pola riječi.

— Gospodo — užurba se Mitja — pustite me samo da vam ispričam, i nemojte me prekidati, sve ću vam u tren oka izložiti.

— Divota. Hvala vam. Ali prije nego što prijeđemo na vaše kazivanje, dopustit ćete mi da samo konstatiram još jedan fakt, za nas vrlo zanimljiv, naime o onih deset rubalja što ste ih jučer oko pet sati uzajmili od svog prijatelja Petra Iljiča Perhotina i dali mu u zalog svoje pištolje.

— Založio sam, gospodo, založio za deset rubalja, i šta onda? To je sve; čim sam se vratio u grad s puta, odmah sam ih založio.

— Vratili ste se, dakle, s puta? Bili ste izvan grada?

— Bio sam, gospodo, četrdeset sam se vrsta vozio, i vi niste to znali?

Tužilac i Nikolaj Parfenovič pogledaše jedan drugog.

— Uopće, ne biste li htjeli da počnete vaše pripovijedanje sistematskim opisom cijelog vašeg jučerašnjeg dana, i to od jutra? Dopustite, na primjer, da čujemo zašto ste otputovali iz grada, kada ste otputovali i vratili se... i sve te činjenice...

— Tako ste trebali pitati odmah ispočetka — nasmija se Mitja glasno — i ako želite, onda ne treba početi od juče-

rašnjeg dana, već od prekjučerašnjeg dana ujutro, jer tada ćete razumjeti kamo sam, kako i zašto otputovao. Prekjučer ujutro otišao sam, gospodo, ovdašnjem trgovcu Samsonovu da uzajmim od njega tri tisuće uz najsigurnije jamstvo — došlo do grla, gospodo, odjednom došlo do grla...

— Dopustite da vas prekinem — uljudno ga prekinu tužilac. — Zašto vam je tako iznenada ustrebala, i baš tolika svota, to jest tri tisuće rubalja?

— Eh, gospodo, manimo se sitnica: kako, kad i zašto, i baš zašto ovoliko novaca, a ne toliko i toliko, i sveg tog naklapanja — to ne bi stalo ni u tri knjige, a i još bi i epilog bio potreban.

Mitja je sve ovo rekao dobrodušno, ali nestrpljivom povjerljivošću čovjeka koji je želio da kaže svu istinu i koji je bio vrlo dobronamjeran.

— Gospodo — reče on, kao da se odjedanput sjetio da nije dobro kazao — ne ljutite se što se ritam, još jedanput vas molim: vjerujte da ja osjećam potpuno poštovanje i da shvaćam sadašnji položaj. Ne mislite da sam pijan. Već sam se otrijeznio. A i da sam pijan, ne bi ništa smetalo. Jer kod mene je ovako:

Kad se otrijeznio i opametio — oglupavio je,
Kad se opio i oglupavio — opametio se.

Ha-ha-ha! A uostalom, vidim, gospodo, da je za sada još nepristojno pred vama zbijati šalu, to jest dotle dok ne budemo načisto. Dopustite da čuvam vlastito dostojanstvo. Shvaćam sadašnju razliku: ipak sjedim pred vama kao zločinac, koji nije dakle vama nipošto ravan, a vaš je zadatak da me motrite: zbog Grigorija me nećete sigurno pomilovati po glavi, jer se, za sada, ne smiju nekažnjeno razbijati glave starcima, i vi ćete me na osnovi presude strpati na pola godine, pa, ili na godinu dana u popravilište, ali, ne znam kako ćete me ondje osuditi, iako bez gubitka prava, zar ne, tužioče, bez gubitka prava? E, tako je, gospodo, ja shvaćam tu razliku... Ali, priznat ćete da biste i vi mogli i samog Boga zbuniti takvim pitanjima: gdje si stao, kako si stao, kuda si stao i na što si stao? Jer ja ću se zbuniti, ako budete tako činili, a vi ćete odmah uzeti sve kao gotov čin i zapisati, i što će se izleći iz toga? Ništa se neće izleći! A, napokon, ako sam već sad počeo govoriti gluposti, onda je bolje da završim, a vi mi, gospodo, kao ljudi višeg

obrazovanja i plemeniti, oprostite. A završit ću molbom: odlučite se, gospodo, tog službenog preslušavanja, to jest, isprva, vidite li, počni s nečim mizernim, ništavnim: kako je, kaže, ustao, šta je pojeo, kako pljunuo, kamo pljunuo, i kad »uspavaš zločinčevu pažnju«, naglo ga poklopi pitanjem koje će ga zbuniti: »Koga si ubio, koga orobio?« Ha-ha! To je vaša službenost, to je vaše pravilo, eto, na čemu počiva cijelo vaše lukavstvo! Ali vi uspavljujte seljake takvim lukavštinama, a ne mene. Ja se razumijem u to, ja sam služio, ha-ha-ha! Ne srdite li se, gospodo, i opraštate li mi moju drzovitost? — viknu on i pogleda neobično dobrodušno. — Ta rekao je Mitja Karamazov, možete mu dakle i oprostiti, jer pametnom se čovjeku ne oprašta, a Mićki se oprašta! Ha-ha!

Nikolaj Parfenovič slušaše i također se smijaše. Tužilac, iako se nije smijao, ipak je pomno i ne skidajući oka motrio Mitju kao da želi da mu ne umakne ni najmanja riječca, ni najmanji njegov pokret, ni najslabiji drhtaj najmanje crtice na njegovu licu.

— Mi smo, međutim, tako s vama počeli na početku — odgovori Nikolaj Parfenovič, smijući se i dalje — i nismo vas zbunjivali pitanjima: kako ste ustali ujutro i šta ste pojeli, već smo otpočeli odmah glavnim pitanjima.

— Shvaćam, shvatio sam i ocijenio i još više cijenim vašu sadašnju dobrotu prema meni, besprimjernu i dostojnu najplemenitijih duša. Ovdje smo se našla nas tri plemenita čovjeka, i neka sve tako ostane i počiva na uzajamnom povjerenju obrazovanih i otmjenih ljudi, koji su vezani plemstvom i čašću. Svakako mi dopustite da vas smatram za najbolje svoje prijatelje u ovom trenutku svog života, u ovom trenutku moje okaljane časti! Ta to vas ne vrijeđa, gospodo, je li da ne vrijeđa?

— Naprotiv, sve ste to tako prekrasno izrekli, Dmitrije Fjodoroviču — važno i nekako kao da odobrava potvrdi Nikolaj Parfenovič.

— A sa sitnicama, sa svim tim zakučastim sitnicama dalje — uzviknu Mitja oduševljeno — jer inače će se izleći đavo bi ga znao šta, nije li istina?

— Potpuno ću poslušati vaše mudre savjete — umiješa se odjedanput tužilac obraćajući se Mitji — ali svog se pitanja neću međutim odreći. Nama je zaista potrebno da saznamo zašto vam je, naime, bila potrebna tolika svota, to jest, baš tri tisuće?

— Zašto mi je bila potrebna? Pa, za ovo, za ono, pa... da platim dug.

— A kome?

— Odlučno odbijam, gospodo, da to kažem. Vidite li, ne zato što ne bih mogao, ili što ne bih smio reći, ili što se bojim, jer to je tričarija i savršena glupost — nego neću da kažem iz principa: tu je riječ o mom privatnom životu, i ja ne dopuštam da se itko uvlači u moj privatni život. To je moj princip. Vaše se pitanje ne odnosi na sam događaj, a sve što se ne odnosi na događaj, to je moj privatni život. Dug sam htio da vratim, dug časti htio sam da vratim — a kome — to neću reći.

— Dopustite da to zapišemo — reče tužilac.

— Izvolite. Zapišite ovako: da neću reći, nikad neću reći. Zapišite, gospodo, da smatram čak za nepošteno da to kažem. Ta imate dosta vremena za zapisivanje!

— Dopustite, milostivi gospodine, da vas upozorim i još jedanput podsjetim, ako to niste znali — progovori tužilac osobito i vrlo strogo. — Vi imate potpuno pravo da sada ne odgovarate na postavljena pitanja, a mi, naprotiv, nemamo prava da iznudimo vaš odgovor, ako se sami ustručavate da odgovorite zbog ovog ili onog razloga. To je vaše osobno mišljenje, ali, međutim, naš je zadatak da vam u slučaju, kakav je ovaj sadašnji, istaknemo i razjasnimo svu onu štetu koju sami sebi nanosite kad se ustručavate da kažete ovo ili ono. A sada, molim, da nastavimo...

— Gospodo, ja se ne ljutim... ja... — zamuca Mitja, donekle zbunjen tom napomenom. — Eto, vidite, gospodo, taj isti Samsonov, kome sam onda otišao...

Nećemo, razumije se, potanko ponavljati njegovo pričanje o onome što je čitaocu već poznato. Pripovjedač je htio da ispriča sve do najmanje sitnice, a u isto vrijeme želio je, kako je bio nestrpljiv, da to što brže teče. Ali u toku njegova pričanja ponešto su zapisivali pa su ga, prema tome, morali prekidati. Dmitrij Fjodorovič je to osuđivao, ali se pokoravao, ljutio, ali zasad još dobrodušno. Istina, on je kadgod povikao: »Gospodo, to bi samog Boga, razbjesnilo«, ili: »Gospodo, znate li da me sasvim nepotrebno razdražujete?«, ali, uzvikujući tako, on još jednako nije mijenjao svoje nesuzdrživo prijateljsko raspoloženje. I tako je ispričao kako ga je prekjučer »nasamario« Samsonov. (On je sad potpuno shvatio da su ga onda nasamarili.) Prodaja sata za šest rubalja

da dođe do putnog troška, koja je bila do sada sasvim nepoznata istražitelju i tužiocu, izazvala je odmah njihovu neobičnu pažnju, i pored neobičnog Mitjina negodovanja: smatrahu za potrebno da tu činjenicu potanko zapišu, kao ponovni dokaz okolnosti da on uoči zločina nije imao ni pare u džepu. Malo-pomalo, i Mitja je postajao sve mračniji. Zatim je, kad je opisao svoje putovanje Ljagavom i provedenu noć u sobi punoj dima, itd, i dotjerao u svom pripovijedanju do svog povratka u grad, počeo sam od sebe, a da ga nije nitko posebno pitao, potanko opisivati svoje muke zbog ljubomore na Grušenjku. Slušali su šutke i pažljivo i osobito su obratili pažnju na tu okolnost da je već odavno zbog Grušenjke udesio sebi u kući Marje Kondratjevne, a za kućom Fjodora Pavloviča, zgodno mjesto za motrenje, a i na to da mu je Smerdjakov donosio vijesti, što su osobito istakli u zapisniku. O svojoj ljubomori govorio je vatreno i naširoko, iako se u duši stidio što iznosi svoje najintimnije osjećaje, tako reći, na »sveopću porugu«, ali je očito svladao stid samo da bude iskren. Nesmiljena strogost upornih pogleda istražitelja, a osobito tužioca, za njegova pričanja, napokon popriličn‌o zbuni Mitju: »Ovaj deran Nikolaj Parfenovič, s kojim sam još prije nekoliko dana govorio gluposti o ženama, i ovaj bolesni tužilac ne zaslužuju da im ovo pripovijedam«, bolno odjeknu u njegovu umu, »sramota«. »Trpi, uzdaj se i šuti«, završi on svoju misao stihom, ali je ipak ponovo stegao srce i produžio pričanje. Kad je prešao da priča o Hohlakovoj, čak se ponovo rasrdio, i gotovo htio da ispriča o toj gospođi jednu zgodnu i najnoviju anegdoticu koja se nije ticala predmeta, ali ga istražitelj zadrži i zamoli učtivo neka prijeđe na ono »što je stvarnije«. Napokon, kad je opisao svoje očajanje i ispričao o onom trenutku, kad je, izišavši od Hohlakove, čak pomislio na to »da što brže zakolje nekog samo da dođe do te tri tisuće« — njega ponovo prekinuše i zabilježiše da je »htio zaklati«. Mitja je bez ijedne riječi dopustio da to zapišu. Najzad je došao u pričanju do onog momenta kad je iznenada saznao da ga je Grušenjka prevarila i otišla od Samsonova odmah čim ju je onamo dopratio, iako je sama rekla da će ostati kod starca do ponoći: »Što nisam onda ubio, gospodo, onu Fenju, nisam to učinio samo zato jer nisam imao vremena« — ote mu se na tom mjestu. I to su pomno zapisali. Mitja mračno sačeka dok su zapisivali i poče da priča o tome kako je pojurio u očev vrt — kad ga

odjedanput zaustavi istražitelj, koji otvori svoju veliku torbu za spise što je ležala kraj njega na divanu i izvadi iz nje mjedeni tučak.

— A poznajejte li ovaj predmet? — pokaza ga on Mitji.

— Ah, poznajem! — osmjehnu se on mračno. — Kako ga ne bih poznavao! Dederte, da ga razgledam... Ah, do đavola, nije potrebno!

— Vi ste ga zaboravili spomenuti — napomenu istražitelj!

— Ah, do đavola! Sigurno ga ne bih mogao zatajiti, bez njega ne bi išlo, je li, samo sam ga smetnuo s uma.

— Budite dobri pa nam potanko ispričajte kako ste se njime oboružali.

— Na službu, gospodo, bit ću dobar.

I Mitja pripovjedi kako je uzeo tučak i otrčao.

— Ali kakav ste cilj imali na umu kad ste se oboružali takvim oružjem?

— Kakav cilj? Nikakav! Zgrabio sam ga i otrčao.

— A zašto ste ga uzeli kad niste imali cilja?

U Mitji uzavre bijes. On oštro pogleda »derana« te se mračno i pakosno osmjehnu. On se sve više i više stidio što je maloprije tako iskreno i uz takvo krvarenje srca ispričao »ovakvim ljudima« priču o svojoj ljubomori.

— Pljujem ja na tučak! — ote mu se iznenada.

— Ali ipak...

— Uzeo sam ga da se obranim od pasa. Ali u onakvoj pomrčini... Pa, za svaki slučaj.

— A jeste li i prije kad ste odlazili od kuće nosili sa sobom kakvo oružje kad se toliko bojite pomrčine?

— Eh, do đavola, phi! Gospodo, s vama se, doslovno, ne može razgovarati! — povika Mitja potpuno razdražen, zatim se okrenu pisaru posve crven od srdžbe, te nekako bijesno reče naglo: — Piši odmah... odmah... da sam ponio tučak sa sobom da odem i ubijem svog oca... Fjodora Pavlovića... udarcem u glavu! Dakle, jeste li sad zadovoljni, gospodo? Je li vam odlanulo u duši? — zagleda se on izazivački u istražitelja i tužioca.

— Vrlo dobro razumijemo — odgovori mu tužilac hladno — da ste to rekli sada što ste bijesni na nas i ljuti na pitanja koja vam zadajemo i koja vi smatrate za sitničava, ali koja su, međutim, u svojoj suštini i te kako glavna.

— Ali, molim vas, gospodo! Pa, uzeo sam tučak... Pa zašto se u takvim slučajevima uzima nešto u ruku? Ja ne

znam zašto. Zgrabio sam ga i otrčao. To je sve. To je sramota, gospodo, *passons*,[1] a ako nećete, kunem vam se da neću dalje pripovijedati!

On se nalakti na stol i podupre glavu. Sjedio je napola okrenut njima, gledao u zid svladavajući u sebi neki ružan osjećaj. I zaista, on je neobično želio da ustane i da kaže da neće više ni riječi izgovoriti, »pa makar me poveli na gubilište«.

— Vidite, gospodo — reče on iznenada, teškom se mukom obuzdavajući — vidite, ja vas slušam i meni se priviđa... ja, vidite, ponekad snivam jedan san... takav san, i ja ga često snivam, on se ponavlja, kao da me netko goni, netko koga se užasno bojim, goni u mraku, noću, traži me, a ja se skrivam bilo gdje, za vrata ili za ormar, krijem se sramno, a što je glavno, on vrlo dobro zna kamo sam se pred njim sakrio, ali se namjerno pretvara kao da ne zna gdje sjedim, samo da me duže muči, da uživa u mom strahu... Eto, to isto činite i vi sada! Nešto nalik!

— Dakle takve sne vi snivate? — zapita ga tužilac.

— Jest, takve sne... Nećete li i to zapisati? — osmjehnu se on kiselo.

— Ne nećemo zapisati, ali su ipak zanimljivi vaši snovi.

— Ali sad nije više san! Realizam, gospodo, realizam istinskog života! Ja sam kurjak, a vi ste lovci, dakle, gonite kurjaka.

— Vi ste bez razloga izabrali takvu usporedbu... — otpoče vrlo blago Nikolaj Parfenovič.

— Nisam bez razloga, gospodo, nisam bez razloga! — uskipi opet Mitja, ali mu je očito taj nenadani izljev srdžbe donio olakšanje duši, i on je poslije svake riječi postajao sve blaži. — Vi ne morate vjerovati zločincu ili optuženiku koga mučite vašim pitanjima, ali plemenitom čovjeku, gospodo, plemenitim težnjama duše (to veoma odvažno dovikujem!) — to morate; u to morate vjerovati — čak nemate prava da ne vjerujete, ali —

... šuti, srce,
Trpi, obuzdaj se i šuti!

Dakle, hoćemo li nastaviti? — prekinu se on mračno.

— Dakako, bit ćemo vam zahvalni — odgovori Nikolaj Parfenovič.

[1] Dosta!

V

TREĆA POSTAJA

Iako je Mitja govorio grubo, očito se još više trudio da ne zaboravi i ne propusti ni jedne pojedinosti od onog što je imao da priopći. Ispripovijedao je kako je preskočio plot očeva vrta, kako je išao do prozora i, napokon, o svemu što se događalo pod prozorom. On je jasno, baš kao da kuje, pričao o osjećajima koji su ga uzbuđivali u onom trenutku u vrtu kad je tako užasno želio da sazna je li Grušenjka kod oca ili nije? Ali, čudnovato, i tužilac i istražitelj slušali su ga sada nekako suzdržljivo, gledali ga hladno i zadavali mu kudikamo manje pitanja. Mitja nije mogao ništa da dokuči s njihovih lica. »Rasrdili su se i uvrijedili — pomisli on — e, pa neka idu do đavola!« A kad je ispričao kako se ipak odlučio da dade ocu znak da je Grušenjka došla i da ovaj otvori prozor, nisu tužitelj i istražitelj obratili ni najmanje pažnje na riječ »znak«, kao da nisu razumjeli kakvo značenje ima ovdje ta riječ, tako da je to čak i Mitji palo u oči. Pošto je napokon došao do onog trenutka kad je, spazivši oca gdje izviruje kroz prozor, uskipio od mržnje, te izvadio iz džepa tučak, on odjedanput nekako namjerno zasta. Sjedio je, gledao u zid i znao da su se oni gotovo upili u nj očima.

— Pa — reče istražni sudac — trgoste oružje i ... šta se onda dogodilo?

— Onda? A onda sam ubio ... lupio sam ga po tjemenu i razmrskao mu lubanju ... Tako je bilo, po vašem mišljenju, tako! — i njegove oči sijevnuše.

— Po našem — ponovi Nikolaj Parfenovič — pa, a po vašemu?

Mitja obori oči i dugo šutaše.

— Po mom mišljenju, gospodo, po mome, eto kako je bilo — progovori on tiho. — Ili su bile nečije suze, ili je moja mati molila Boga, ili me je svijetli duh poljubio u tom trenutku — ne znam, ali đavo bi pobijeđen. Ja sam odjurio od prozora i potrčao prema plotu ... Otac se prepao, sad me je tek prvi put spazio, te viknuo i odskočio od prozora — toga

se dobro sjećam. A ja sam letio kroz vrt prema plotu — i tu me je stigao Grigorij kad sam već sjedio na plotu...

I sad on napokon podiže oči i pogleda slušaoce. A ovi su neobično mirno i pažljivo gledali u nj. Dušu Mitjinu stegnu nekakav grč negodovanja.

— A vi mi se, gospodo, rugate u ovom trenutku! — prekinu on iznenada.

— Po čemu to zaključujete? — napomenu Nikolaj Parfenovič.

— Ne vjerujete ni jednoj mojoj riječi, evo po čemu! Ta vidim ja da sam dospio do glavnog mjesta: starac leži sad ondje probijene glave, a ja — dirljivo opisavši kako sam htio ubiti i kako sam već trgnuo tučak, ja odjedanput bježim od prozora... Poema! U stihovima! Može li se povjerovati na riječ ovom momku! Ha-ha! Vi ste podrugljivci, gospodo!

I on se cijelim tijelom okrenu na stolici da je stolica zaškripjela.

— A niste li primijetili — otpoče iznenada tužilac, kao da ne obraćaše pažnje na Mitjinu uzbuđenost — niste li primijetili, kad ste potrčali od prozora, jesu li vrata što vode u vrt i koja se nalaze na drugom kraju kućnog krila bila otvorena ili nisu?

— Ne, nisu bila otvorena.

— Nisu bila?

— Baš naprotiv, bila su zatvorena, i tko bi ih mogao otvoriti? Ah, vrata, stanite! — kao da se odjedanput pribra i gotovo zadrhta. — A zar ste našli vrata otvorena?

— Otvorena.

— Tko ih je onda otvorio, ako ih niste sami otvorili? — neobično se odjednom začudi Mitja.

— Vrata su bila otvorena, i ubojica vašeg oca nesumnjivo je ušao na ta vrata i, kad je izvršio ubojstvo, opet je izišao na ta ista vrata — reče tužilac polagano, riječ po riječ, kao da ih kuje. — To je nama potpuno jasno. Ubojstvo je, očito, izvršeno u sobi, *a ne na prozoru*, što se potpuno jasno vidi poslije izvršena očevida, iz položaja tijela i iz svega ostalog. Što se toga tiče ne može biti nikakve sumnje.

Mitju to strašno prenerazi.

— Ta to je nemoguće, gospodo! — povika on posve zbunjen. — Ja... ja nisam ulazio... ja vam, zaista, posve iskreno kažem da su vrata bila zatvorena cijelo vrijeme dok sam se nalazio u vrtu i dok sam bježao iz vrta. Samo sam pod pro-

zorom stajao i vidio ga kroz prozor, i ništa više... Svega se sjećam do posljednjeg trenutka. A sve kad se i ne bih sjećao, ipak svejedno znam, jer su *znaci* bili poznati samo meni, Smerdjakovu i njemu, pokojniku, a on ne bi bez znakova nikome na svijetu otvorio!

— Znaci? A kakvi to znaci? — požudno, gotovo histerički radoznalo progovori tužilac i u tren oka izgubi suzdržljivost. On pitaše kao da stidljivo podilazi. Nanjušio je važnu činjenicu, njemu još nepoznatu, i odmah ga obuze veliki strah da je Mitja možda neće htjeti u cijelosti iznijeti.

— A vi niste za njih znali! — namignu Mitja na nj i osmjehnu se podrugljivo i zlobno. — A ako ne htjednem kazati? Od koga ćete onda saznati? Za znakove smo znali pokojnik, ja i Smerdjakov, i nitko više. Da, još je i nebo znalo, ali ono vam neće reći. A to je interesantan faktić, đavo bi ga znao što bi se moglo na njemu izgraditi, ha-ha! Tješite se, gospodo, otkrit ću vam, a vama je glupost na pameti. Ne znate vi s kim imate posla! Vi imate posla s takvim optuženikom koji sam protiv sebe govori, na svoju štetu govori! Jest, jer ja sam vitez časti, a vi — niste!

Tužilac sve proguta, on samo drhtaše od nestrpljenja da sazna za tu novu činjenicu. Mitja im je potanko i opširno izložio sve što se ticalo znakova koje je Fjodor Pavlovič izmislio za Smerdjakova; ispričao je što je, naime, značio svaki otkucaj o prozor, te je čak otkucao te znakove na stolu, i na pitanje Nikolaja Parfenoviča, da li je i on, Mitja, kad je pokucao starcu na prozor otkucao baš onaj znak koji označuje: »Grušenjka je došla« — odgovori sasvim određeno da je baš tako otkucao kao da je, tobože, »Grušenjka došla«.

— Eto vam, a sad gradite kule na tome! — završi Mitja i opet se prezirno okrenu od njih.

— I za te znakove znao je samo pokojni vaš roditelj, vi i Smerdjakov? I nitko više? — još jedanput zapita Nikolaj Parfenovič.

— Jest, sluga Smerdjakov i još nebo. Zapišite i nebo, to neće biti na odmet da se zapiše. A i vama će zatrebati Bog.

I, dakako, počeše zapisivati, ali dok su pisali, tužilac odjedanput, nekako sasvim neočekivano, natrapa na novu misao te reče:

— A ako je za te znakove znao i Smerdjakov, a vi odlučno otklanjate od sebe svaku krivnju zbog smrti svog ro-

ditelja, da nije onda on otkucao ugovorene znakove i naveo vašeg oca da mu otvori, a onda i... počinio zločin?

Mitja pogleda u nj pogledom neobično podrugljivim, ali i punim strašne mržnje. On ga gledaše dugo i šutke, tako da tužilac zatrepta očima.

— Opet ste ulovili lisicu! — progovori napokon Mitja. — Prištinuli nevaljalici rep, he-he! Vidim vas skroz-naskroz, tužioče! Mislili ste da ću odmah skočiti, prihvatiti se onoga što mi podmećete, i povikati glasno: »Jest, Smerdjakov, on je ubojica!« Priznajte da ste to mislili, priznajte, onda ću nastaviti.

Ali tužilac ne htjede da prizna. On šutaše i čekaše.

— Prevarili ste se, neću povikati na Smerdjakova! — reče Mitja.

— I čak uopće ne sumnjajte na nj?

— A vi sumnjate?

— Sumnjali smo i na nj.

Mitja upre pogled u pod.

— Na stranu šala — reče on mrko. — Čujte: već od početka, gotovo još otkako sam maloprije istrčao pred vas iza zastora, iskrsla je u meni ta misao: »Smerdjakov!« Ovdje sam sjedio za stolom i vikao da sam nevin zbog te krvi, a neprestano mislim: »Smerdjakov!« I duša mi se nije mogla otresti Smerdjakova. Najzad sam opet pomislio: »Smerdjakov«, ali samo za trenutak, jer me je odmah zaokupila druga misao: »Ne, nije Smerdjakov!« On to nije uradio, gospodo!

— A ne sumnjate li onda još na koju drugu osobu? — oprezno zapita Nikolaj Parfenovič.

— Ne znam tko ili koja osoba, ili ruka nebesa ili sotona, ali... Smerdjakov nije! — odlučno odbrusi Mitja.

— Ali zašto tako odlučno i tako uporno tvrdite da nije on?

— To je moje uvjerenje. Takvi dojmovi... Zato što je Smerdjakov čovjek najniže prirode i kukavica. To nije kukavica, to je skup cijelog kukavičluka na zemlji koji hoda na dvije noge. Njega je rodila kokoš. Kad je sa mnom razgovarao, strepio je svaki put da ga ne ubijem, a ja nisam, međutim, ni ruke podizao. Padao mi je pred noge, ljubio mi doslovno evo ove moje čizme i molio me da ga »ne plašim«. Čujete li: »ne plašim« — kakva je to riječ? A ja sam ga čak i darivao. To je bolesna kokoš, padavičarka, slaba umom, koju ću izbiti kao osmogodišnje derište. Zar je to priroda?

Ne, gospodo, nije Smerdjakov, a on ni novce ne voli, darova nije nikad htio primiti od mene... Pa i zašto da ubije starca? Ta on je možda njegov sin, nezakoniti sin, znate li vi to?

— Čuli smo za tu priču. Ali i vi ste njegov sin, pa ste ipak svima govorili da ste ga htjeli ubiti.

— To vi meni klip pod noge! I to klip podao, opak! Ne bojim se! — O, gospodo, možda je i suviše podlo što mi to u oči govorite! I to zato podlo što sam vam sâm to kazivao. Ne samo da sam htio, nego sam i mogao ubiti, i još sam na se dobrovoljno naprtio da sam ga maltene ubio! Ali ga nisam ubio, mene je spasio moj anđeo čuvar! — a to vi niste uzeli u obzir... I zato je to od vas podlo, podlo! Jer ja nisam ubio, nisam ubio! Čujete li, tužioče, nisam ubio!

On se gotovo gušio. Za cijelog preslušavanja nije bio još nijedanput toliko uzrujan.

— A šta vam je rekao, gospodo, on, Smerdjakov? — završi on poslije male stanke. — Smijem li vas to zapitati?

— Možete nas sve pitati — odgovori tužilac hladno i stroga lica — o svemu što se tiče činjeničnog dijela događaja, a mi smo, ponavljam, čak dužni da udovoljimo svakom vašem pitanju. Mi smo našli slugu Smerdjakova, za koga pitate, gdje leži bez svijesti u svojoj postelji u neobično jakom napadu padavice, koji se možda deset puta uzastopce ponavljao. Liječnik, koji je bio s nama, pregledao je bolesnika i rekao da neće možda ni do jutra preživjeti.

— Ali je onda đavo ubio oca! — ote se iznenada Mitji kao da je baš do tog trenutka sam sebe pitao: »Je li Smerdjakov ili nije Smerdjakov?«

— Još ćemo se vratiti na tu činjenicu — zaključi Nikolaj Parfenovič — a sad, ne biste li željeli da produžite svoje kazivanje?

Mitja zamoli da predahne. Dopustiše mu najuljudnije. Kad se odmorio, nastavi pričati. Ali se vidjelo da mu je teško. Bio je izmučen, uvrijeđen i moralno potresen. A uz to ga i tužilac, baš kao da je to namjerno činio, poćeo sad neprestano dražiti, hvatajući se za »sitnice«. Tek što Mitja opisa kako je sjedeći na plotu udario po glavi Grigorija koji ga je ščepao za lijevu nogu, i zatim odmah priskočio oborenom, tužilac ga prekinu i zamoli da potanje opiše kako je sjedio na plotu. Mitja se začudi.

— Ta, eto, kako sam sjedio, jahao sam, jedna noga ondje, druga ovdje.

— A tučak?

— Tučak u ruci.

— A ne u džepu? Vi se toga dobro sjećate? Onda, jeste li snažno zamahnuli rukom?

— Sigurno da sam snažno, a što će vam to?

— A ne biste li htjeli sjesti na stolicu isto onako kako ste sjedili onda na plotu, da nam pokažete očigledno, radi objašnjenja, kako ste i kamo zamahnuli, na koju stranu?

— A ne sprdate li se vi sa mnom? — zapita Mitja i oholo pogleda u pitača, ali ovaj ni okom ne trenu.

Mitja se grčevito okrenu, zajaha stolicu i zamahnu rukom.

— Eto, kako sam udario! Eto, kako sam ubio! Želite li još šta?

— Hvala vam. A ne biste li se sad potrudili da nam razjasnite: zašto ste zapravo skočili dolje, zbog čega i šta ste zapravo htjeli?

— Ali, do đavola... priskočio sam oborenome... Ne znam zašto!

— Onako uzrujan? I bježeći?

— Jest, uzrujan i bježeći.

— Jeste li htjeli da mu pomognete?

— Kako da mu pomognem? A možda sam i htio da mu pomognem, ne sjećam se.

— Niste li bili izbezumljeni? To jest, da li ste bili čak nekako omamljeni?

— O, ne, nikako omamljen, svega se sjećam. Svega do najsitnije sitnice. Skočio sam dolje da ga razgledam, i rupcem sam mu otro krv.

— Mi smo vidjeli vaš rubac. Jeste li se nadali da ćete oborenoga povratiti u život?

— Ne znam jesam li se nadao. Prosto sam htio da se uvjerim je li živ ili nije.

— A to ste vi htjeli! I onda?

— Nisam liječnik, nisam mogao ništa da ustanovim. Pobjegao sam, jer sam mislio da sam ga ubio, a kad tamo, on se osvijestio.

— Divota — završi tužilac. — Hvala vam. Samo sam to htio znati. Budite dobri pa nastavite.

Na žalost, Mitji nije ni palo na pamet da ispriča, iako se toga sjećao, da je skočio dolje iz sažaljenja, nadnio se nad »ubijenog« i čak rekao nekoliko sažalnih riječi: »Natrčao si, starče, šta ćemo, pa sad leži.« Tužilac je izveo samo jedan zaključak, da je čovjek skočio dolje »u takvu momentu i u takvu uzbuđenju« jedino zbog toga da se zbilja uvjeri: je li živ ili nije *jedini* svjedok njegova zločina. I kolika je, dakle, morala biti snaga, odlučnost, hladnokrvnost i opreznost u toga čovjeka, koji je čak u tom trenutku, itd, itd. Tužilac je bio zadovoljan: »Razdražio sam bolesna čovjeka sitnicama, i on se izbrbljao«.

Mitja jedva pričaše dalje. Ali ga odmah ponovo prekinu Nikolaj Parfenovič:

— Kako ste mogli utrčati u kuhinju sluškinje Fedosje Markovne tako krvavih ruku i, kako se kasnije pokazalo, krvava lica?

— Ja nisam onda ni opazio da sam krvav! — odgovori Mitja.

— To će biti istina, jer se to dešava — reče tužilac i izmijeni pogled s Nikolajem Parfenovičem.

— Zbilja nisam opazio, to ste dobro napomenuli, tužioče — odobri Mitja. Zatim je došla na red iznenadna odluka Mitjina da se »ukloni« i »da propusti sretne«. Ali nije više nikako mogao, kao ono maloprije, da se odluči i ponovo otvori svoje srce te da priča o »carici svoje duše«. Gadilo mu se da priča o tome pred ovim hladnim ljudima koji su se »upijali u nj kao stjenice«. I zato je odgovorio na ponovo zadana pitanja kratko i osorno:

— Pa odlučio sam da se ubijem. Zašto da živim dalje? To je pitanje samo od sebe iskrsavalo preda mnom. Pojavio se njen prijašnji, pravi, njen zavodnik, ali je došao s ljubavlju da poslije pet godina zagladi uvredu zakonitim brakom. I ja sam uvidio da je za me sve propalo... A za mnom sramota i, eto, ta krv, krv Grigorijeva... Zašto da živim? I otiđoh da iskupim založene pištolje, da ih nabijem i pred zoru stjeram sebi tane u tikvu.

— A noćna terevenka?

— Noćna terevenka. Eh, do đavola, svršavajte brže, gospodo. A htio sam doista da se ubijem, nedaleko odavde, u okolici, i već odredio doba, u pet sati ujutro, a u džepu sam imao gotovo pismo što sam ga napisao kod Perhotina kad sam nabio pištolje. Evo tog pisma, čitajte ga. Ne pripovijedam

ovo zbog vas! — nadoveza on odjedanput prezirno. Izvadi iz džepa na prsluku ceduljicu i baci je pred njih na sto: članovi istražnog povjerenstva pročitaše je sa zanimanjem i priklopiše, kako je običaj, spisima.

— A da ruke operete, na to niste, je li, ni pomišljali, pa čak ni onda kad ste pohodili gospodina Perhotina? Sigurno se niste bojali sumnje.

— Kakve sumnje? Sumnjali vi — ili ne sumnjali, to je svejedno, ja bih dojurio ovamo i ubio se u pet sati, i vi ne biste dospjeli da išta učinite. Da nije bilo tog slučaja s ocem, ne biste ništa saznali, ni ovamo došli. O, to je đavo uradio, đavo je ubio oca, ali od đavola ste vi tako brzo i saznali. A kako ste ovamo tako brzo stigli? Čudo, fantazija!

— Gospodin Perhotin nam je rekao da ste, ulazeći u njegovu sobu, držali u rukama... u okrvavljenim rukama... novce... puno novaca... svežnjić stotinjarki, i da je to vidio i dječak koji poslužuje.

— Tako je bilo, gospodo, sjećam se da je tako bilo.

— A sad još jedno malo pitanje. Ne biste li nam mogli reći — otpoče Nikolaj Parfenovič neobično blago — otkud vam odjedanput toliki novac kad iz spisa izlazi da ni vremenski niste mogli svratiti kući?

Tužilac se malo namrgodi što je pitanje bilo tako sječimice sastavljeno, ali ne prekidaše Nikolaja Parfenoviča.

— Ne, nisam svraćao kući — odgovori Mitja naoko vrlo mirno, ali obori oči zemlji.

— Onda ćete mi dopustiti da ponovim pitanje — produži Nikolaj Parfenovič nekako se prikradajući. — Otkud vam odjedanput tolika svota kad ste, po svome priznanju, još u pet sati tog istog dana...

— Trebalo mi je deset rubalja i založih u Perhotina pištolje, a poslije sam išao Hohlakovoj po tri tisuće, a ona nije dala, i tako dalje, i sva ta zbrka — prekinu ga Mitja osorno. — Jest, gospodo, trebalo mi je, a odjedanput se našle u mene tri tisuće, nije li tako? Znate, gospodo, vi se sad obojica strašno bojite: a što ako ne kaže otkud ih je uzeo? A tako će i biti: neću vam reći, gospodo, pogodili ste, nećete saznati — odbrusi Mitja neobično odlučno.

Istražitelji malo pošutješe.

— Razumijte, gospodine Karamazove, da je prijeko potrebno da to saznamo — progovori Nikolaj Parfenovič tiho i smjerno.

— Razumijem, a ipak vam neću reći.

Umiješa se i tužilac i opet napomenu da pitani može, dakako, i ne odgovoriti na pitanja, ako drži da je to za nj povoljnije, itd, ali, s obzirom na to kakvu štetu može osumnjičeni da nanese sam sebi svojom šutnjom, osobito kad se tiče pitanja od tolike važnosti, koja ...

— I tako dalje, gospodo, i tako dalje. Dosta sam se naslušao tih propovijedi već dosad! — opet ga prekinu Mitja. — I sam shvaćam od kolike je to važnosti, i da je riječ upravo o suštini, ali vam ipak neću reći.

— To se nas ne tiče, a nije riječ o nama već o vama, sami ćete sebi naškoditi — nervozno pripomenu Nikolaj Parfenovič.

— Čujte, gospodo, šalu na stranu — podiže Mitja oči i oštro pogleda obojicu. — Već sam od početka naslućivao da ćemo se na ovom mjestu sudariti glavama. Ali, u početku, kad sam otpočeo svoje kazivanje, sve je to još bilo u dalekoj magli, sve je plivalo, i ja sam bio čak toliko bezazlen da sam predložio »uzajamno povjerenje«. A sad i sâm vidim da tog povjerenja nije moglo biti, jer bi svejedno morali stići do tog prokletog plota! I sad smo eto stigli! Ne mogu, i gotovo! Uostalom, ja vas ne krivim, jer mi ne možete vjerovati na riječ, to mi je jasno!

I on mračno zašutje.

— A ne biste li mogli, ne gazeći nimalo svoje odluke da prešutite ono najglavnije, ne biste li mogli bar donekle nagovijestiti kakvi su to tako jaki motivi koji su vas mogli navesti da ne govorite o ovoj po vas toliko opasnoj točki vašeg iskaza?

Mitja se osmjehnu tužno i naoko zamišljeno.

— Mnogo sam bolji nego što mislite, gospodo, reći ću vam zašto i dati mig, iako to ne zaslužujete. Zato, gospodo, šutim, jer je to za me sramota. U odgovoru na pitanje: otkuda vam ti novci, tolika je sramota za me da se ne bi moglo s njom usporediti čak ni ubojstvo mog oca, ni pljačka, da sam ga ubio i opljačkao. Eto, zašto ne mogu da govorim. *Od sramote* ne mogu. Šta, gospodo, zar ćete i to zabilježiti?

— Jest, zabilježit ćemo — promuca Nikolaj Parfenovič.

— Ne bi trebalo da zabilježite ono o »sramoti«. To sam vam rekao jedino po dobroti svoje duše, a mogao sam da vam i ne kažem, ja sam vam to, tako da kažem, poklonio, a vi to odmah ozbiljno uzimate. Ali pišite, pišite šta hoćete —

završi on prezirno i gadljivo. — Ne bojim vas se... ja imam više ponosa od vas.

— A ne biste li nam rekli kakve je vrsti ta sramota? — bubne Nikolaj Parfenovič.

Tužilac se strašno namršti.

— Ne, *c'est fini!*[1] Ne mučite se. Nije vrijedno da se kaljam. Ionako ste me već ukaljali... Vi niste vrijedni, ni vi, ni bilo tko drugi... Dosta je, gospodo, prekidam.

On to reče odlučno. Nikolaj Parfenovič presta da navaljuje, ali se iz pogleda Ipolita Kiriloviča odmah uvjeri da ovaj još ne gubi nade.

— Ne biste li nam bar mogli navesti koliko je iznosila ona svota u vašim rukama kad ste pohodili gospodina Perhotina, to jest, koliko rubalja?

— To vam ne mogu reći.

— Gospodinu Perhotinu ste, čini se, govorili o tri tisuće, koje kao da ste dobili od gospođe Hohlakove.

— Možda sam to rekao. Dosta je, gospodo, neću reći koliko je bilo.

— Onda budite dobri pa nam opišite kako ste se ovamo vozili i šta ste radili kad ste ovamo stigli?

— Ah, o tome pitajte sve ovdašnje. A, uostalom, ja ću vam i sam ispričati.

I on ispriča, ali mi nećemo ponavljati njegovo pričanje. Pričao je suhoparno i površno. Svoga ljubavnoga ushita nije ni spominjao. Ali je, međutim, ispričao kako je napustio svoju odluku da se ubije »u povodu novih fakata«. Pričao je bez motivacije, ne upuštajući se u potankosti. A ni istražitelji ga nisu sad toliko uznemiravali: jasno je bilo da ni za njih nije ovo bilo glavno.

— Sve ćemo ovo provjeriti, na sve ovo vratit ćemo se prilikom preslušavanja svjedoka, koje će se, razumije se, obaviti u vašoj prisutnosti — završi Nikolaj Parfenovič preslušavanje. — A sad dopustite da se obratim na vas s molbom da položite ovamo na sto sve svoje stvari što ih imate kod sebe, a svakako sav novac što ga imate uza se.

— Novac, gospodo? Izvolite, razumijem da mora tako biti. Štoviše, čudim se da niste i prije bili radoznali. Istina, ne bih nikamo otišao, svima sam vam na očima. Ali, evo mog novca, prebrojte ga i uzmite, sav je tu, čini se.

[1] Svršeno je!

I on izvadi sve iz džepova, čak i sitniš, dva svoja grivenika izvadi iz džepa na prsluku. Izbrojivši novce, bijaše u svemu osam stotina trideset i šest rubalja i četrdeset kopjejaka.

— Je li ovo sve? — zapita istražitelj.

— Sve!

— Maloprije ste izvoljeli reći, u svojim izjavama, da ste ostavili u dućanu kod Plotnikovih trista rubalja. Perhotinu ste dali deset, kirijašu dvadeset, ovdje ste dvjesta prokartali, a onda...

Nikolaj Parfenovič sračuna sve. Mitja mu je usrdno pomagao. Sjetiše se svake kopjejke i uniješe je u račun. Nikolaj Parfenovič zbroji na brzu ruku.

— S ovih osam stotina morali ste dakle u početku imati samo oko tisuću i po?

— Može biti — reče Mitja kratko.

— A kako onda drugi tvrde da je bilo mnogo više!

— Neka tvrde.

— Pa i vi ste sami tvrdili.

— I ja sam sâm tvrdio.

— Sve ćemo ovo još provjeriti svjedočanstvima drugih osoba koje nisu još preslušavane; zbog vaših novaca nemojte se uznemirivati, oni će biti sačuvani gdje treba i stavit će vam se na raspolaganje kad se svrši... započeto... ako se pokaže, ili bolje rečeno, dokaže da imate na njih nesumnjivo pravo. E, a sad...

Nikolaj se Parfenovič iznenada diže i odlučno izjavi Mitji da je »prisiljen i dužan« da obavi najtočniju i najpodrobniju pretragu, »kako vašeg odijela, tako i svega ostalog«.

— Izvolite, gospodo, sve ću džepove izvratiti ako želite. I on zaista poče izvraćati džepove.

— Nužno je da i odijelo svučete.

— Kako da se svučem? Phi, do đavola! Pa pretražite me ovako! Zar ne možete i ovako?

— Ne možemo nikako, Dmitrije Fjodoroviču. Morate se svući.

— Kako hoćete! — pokori se Mitja smrknuto — samo vas molim, ne ovdje, već iza zastora. Tko će me pretražiti?

— Dakako, iza zastora — nakloni glavu Nikolaj Parfenovič za znak da pristaje, a lice njegovo izražavaše pri tom neko osobito zadovoljstvo.

VI

TUŽILAC ULOVIO MITJU

Ali sad otpoče nešto što Mitja nije nikako očekivao i što ga neobično začudi. On ne bi nipošto mogao prije, čak ni prije jedne minute, zamisliti da bi se netko usudio tako postupati s njim, s Mitjom Karamazovom. A što je glavno, sad izbi na površinu nešto što ga je ponizivalo, a i »njihova oholost i prezir prema njemu«. To što je morao skinuti kaput nije bilo ništa, ali ga zamoliše da se i dalje svlači. I ne da su ga zamolili, nego su mu zapravo zapovjedili; on je potpuno razumio. On se iz ponosa i prezira posve pokori, bez ijedne riječi. Za zavjesu su ušli osim Nikolaja Parfenoviča i tužilac i još nekoliko seljaka, »sigurno da imaju pri ruci silu«, pomisli Mitja, »a možda još i zbog nečeg drugog«.

— Šta, zar ću i košulju svući? — zapita on osorno, ali mu Nikolaj Parfenovič ne odgovori, već se s tužiocem udubi u razgledavanje kaputa, hlača, prsluka i kape, i bilo je očito da ih je razgledanje neobično zanimalo: »Ni najmanje se ne ustručavaju«, pomisli Mitja, »ne paze čak ni na najobičniju uljudnost.«

— Pitam vas po drugi put: je li potrebno da svučem košulju ili nije? — progovori on još osornije i razdraženije.

— Ne uznemirujte se, već ćemo vam kazati — odgovori Nikolaj Parfenovič gotovo zapovjednički. Bar se Mitji tako učini.

Međutim su se istražitelj i tužilac među sobom vrlo živo i poluglasno savjetovali. Pronašli su na kaputu, a osobito na lijevoj stražnjoj polovici, velike mrlje krvi, sasušene, okorjele i vrlo malo istrte. Na hlačama također. Osim toga je Nikolaj Parfenovič vlastoručno, a u prisutnosti mjesnih svjedoka, prešao prstima po ovratniku, reverima i svim šavovima kaputa i hlača, očito tražeći nešto — svakako novac. A što je glavno, pred Mitjom nisu krili svoje sumnje da je on mogao i bio kadar čak da ušije novac u odijelo. »Sad već upravo tako postupaju kao da imaju posla s lopovom a ne s oficirom«, promrmlja on za sebe. Oni su svoje misli priopćivali jedan drugom neobično otvoreno pred Mitjom. Tako je, na primjer, pisar koji se također nekako našao iza zavjese i ondje

užurbano pomagao, svrnuo pažnju Nikolaja Parfenoviča na kapu koju su također opipali. »Sjećate li se pisara Gridenke«, spomenu pisar: »On se ljetos odvezao da primi plaću za cijeli ured, a kad se vratio, rekao je da je novac izgubio u pijanstvu — i gdje su ga našli? Eto, u ovim istim porubima, u kapi, stotinjarke su bile savijene u cjevčice i ušite u porube.« Gridenkova su se slučaja sjećali vrlo dobro i istražitelj i tužilac i zato su stavili i Mitenkinu kapu na stranu, te odlučili da će je morati poslije pomno razgledati, a i cijelo odijelo.

— Dopustite — viknu iznenada Nikolaj Parfenovič, spazivši posve krvavu, unutra posvrnutu manžetu desnog rukava Mitjine košulje — dopustite, je li ovo krv?

— Krv — odsiječe Mitja.

— To jest, kakva... i zašto je manžeta unutra posvrnuta?

Mitja ispriča kako je zaprljao manžetu kad se bavio oko Grigorija, i da ju je posvrnuo unutra još kod Perhotina kad je ondje prao ruke.

— Vašu ćemo košulju morati također uzeti, to je vrlo važno... kao stvarni dokaz. — Mitja pocrvenje i pobjesni.

— A ja da ostanem gol? — prodera se on.

— Ne uznemirujte se... pomoći ćemo vam nekako, a sad izvolite i čarape svući.

— Ne šalite li se? Zar je to zbilja prijeko potrebno — sijevnu Mitja očima.

— Nama nije do šale! — odbi Nikolaj Parfenovič strogo.

— Dakle, kad je potrebno... ja... — promrmlja Mitja te sjede na postelju i počne svlačiti čarape. Bio je užasno zbunjen: svi su odjeveni, a on je gô, i za čudo — ovako gô on je nekako sam osjećao da je njima kriv i, što je najglavnije, sâm gotovo priznao da je odjedanput postao zaista niži od njih svih te da oni sad imaju potpuno pravo da ga preziru. »Kad su svi goli, onda nema stida, a kad si sam gô, a svi te gledaju — to je sramota!« iskrsavalo neprestano u njegovoj glavi. »Baš kao u snu, ali u snu nisam nikad takve sramote doživio.« Ali svući čarape bijaše mu vrlo neugodno: bile su jako prljave, a i donje rublje, i to su vidjeli. A što je glavno, sam nije volio svoje noge, i palci na obje njegove noge činili su mu se cijelog života nekako nakazni, a osobito onaj

grubi, spljošteni i dolje posvrnuti nokat na desnoj nozi, i sad će svi to vidjeti. I on postajaše zbog nepodnošljivog stida sve grublji, i to namjerno. Sam je zaderao sa sebe košulju.

— Pa, nećete li još negdje tražiti ako vas nije stid?

— Ne, za sada nije nužno.

— Što, zar ću ostati ovako gô — nadoveza on bijesno.

— Jest, za sada je to prijeko potrebno... Izvolite, međutim, sjesti ovamo, možete uzeti s postelje pokrivač i umotati se, a ja... ja ću sve urediti.

Sve su stvari pokazali svjedocima, sastavili spis o pretrazi, i najzad je Nikolaj Parfenovič izišao a za njim su iznijeli i odijelo. Ipolit Kirilovič također iziđe. S Mitjom ostadoše seljaci, koji su nijemo stajali ne skidajući oka s njega. Mitja se umota u pokrivač jer mu je bilo studeno. Gole su mu noge virile ispod pokrivača, i on nije nikako mogao da prebaci preko njih pokrivač i da ih pokrije. Nikolaj Parfenovič se, tko zna zašto, dugo ne vraćaše, »mučno dugo«, »smatra me za štene« zaškrguta zubima Mitja. »I ono đubre, tužilac, također je otišao, sigurno jer me prezire, gadi mu se da me gleda golog.« Mitja je ipak držao da negdje vani razgledaju njegovo odijelo i da će mu ga natrag donijeti. Ali koliko je bilo njegovo negodovanje kad se Nikolaj Parfenovič vrati sa sasvim drugim odijelom, koje je nosio za njim jedan seljak.

— Pa, evo vam odijela — reče on prirodno, očito vrlo zadovoljan uspjehom svoje šetnje. — To vam poklanja gospodin Kalganov u povodu ovog interesantnog slučaja, a isto tako i čistu košulju. Na sreću, našlo se kao naručeno u njegovoj putnoj torbi. Donje rublje i čarape možete zadržati svoje.

Mitja strašno planu:

— Ne treba mi tuđeg odijela! — dreknu on užasno. — Dajte mi moje!

— To je nemoguće.

— Dajte mi moje, a Kalganov neka ide do đavola zajedno sa svojim odijelom.

Dugo su ga nagovarali. Nekako ga opet umiriše. Utuvili su mu da se njegovo odijelo, jer je uprljano krvlju, mora »priložiti zbirci stvarnih dokaza« i da oni »nemaju čak ni prava da mu ga sad ostave... s obzirom na to kako se može svršiti slučaj«. Napokon je to Mitja donekle shvatio. Mračno zašutje i poče se oblačiti. Kod oblačenja je samo napomenuo da

je bolje od njegovog starog te da on ne bi htio da nekog »iskoristi«. Pored toga je »ponižavajući tijesno. Valjda da u njemu izigravam komedijaša — vama na veselje?«

I opet ga uvjeriše da on i sad pretjeruje, jer je gospodin Kalganov, istina, od njega viši, ali samo nešto malo, i jedino će mu možda hlače biti nešto predugačke. Ali mu je kaput bio zaista tijesan u ramenima.

— Neka ga đavo nosi, jedva ga mogu zakopčati — mrmljaše Mitja. — Budite tako dobri, i izvolite odmah u moje ime kazati gospodinu Kalganovu kako ga nisam molio da mi da svoje odijelo te kako su me preobukli u komedijaša.

— On sve to razumije i žali... to jest, ne žali za svojim odijelom već žali što vas je to snašlo — reče Nikolaj Parfenovič oklijevajući.

— Pljujem ja na njegovo sažaljevanje! E, a kamo sada? Ili ću dovijeka ovdje sjediti?

Zamoliše ga da iziđe opet u »onu sobu«. Mitja iziđe namrgođen od bijesa i nastojaše da ne gleda ni u koga. U tuđem odijelu osjećao se posve osramoćen, čak i pred tim seljacima i pred Trifonom Borisičem, čije je lice tko zna zašto odjedanput iskrslo na vratima i nestalo. »Došao je da vidi maškaru«, pomisli Mitja. On sjede na onaj prijašnji stolac. Priviđala mu se neka ružna mora, i činilo mu se da nije pri pameti.

— Šta je sad, hoćete li me možda početi šibati jer drugo ništa ne preostaje — zaškrguta on zubima obrativši se tužiocu. Nikolaju Parfenoviču nije se više htio ni obraćati, baš kao da mu je bilo ispod časti da s njime govori. »Isuviše je pažljivo pregledao moje čarape, i još je, hulja, rekao da ih izvrnem, a to je namjerno učinio samo da svima pokaže kako je moje rublje prljavo.«

— A sad će se prijeći na preslušavanje svjedoka — reče Nikolaj Parfenovič kao da odgovara na pitanja Dmitrija Fjodoroviča.

— Jest — progovori tužilac zamišljeno, kao da o nečemu razmišlja.

— Mi smo, Dmitrije Fjodoroviču, učinili u vašem interesu sve što smo mogli — produži Nikolaj Parfenovič — ali kada ste tako odlučno uskratili da nam objasnite otkud potječe ona svota koja se kod vas nalazila, mi smo u tome momentu...

— Kakav to imate prsten? — prekinu ga odjedanput Mitja, kao da se prenuo iz nekakve zamišljenosti te pokaza prstom na jedan od tri velika prstena što su ukrašavali desnu ruku Nikoloja Parfenoviča.

— Prsten? — zapita Nikolaj Parfenovič začuđeno.

— Da, eto taj... taj na srednjem prstu, sa žilicama, kakav je to kamen? — zaintači se Mitja nekako razdraženo kao kakav tvrdoglavi deran.

— To je plavičasti topaz — osmjehnu se Nikolaj Parfenovič. — Hoćete li ga vidjeti, skinut ću ga...

— Ne, ne skidajte ga — viknu Mitja bijesno, pribravši se i razljutivši se sam na sebe. — Ne skidajte ga, nije potrebno... Do đavola... Gospodo, opoganili ste moju dušu. Zar mislite da bih ja krio pred vama da sam ubio oca, da bih se ulagivao, lagao i skrivao! Ne, nije takav Dmitrij Karamazov, on ne bi to mogao podnijeti, i kad bih ja bio kriv, kunem vam se da ne bih čekao vaš dolazak i rađanje sunca, kako sam namjeravao isprva, nego bih se ubio još prije zore! Ja to sad jasno osjećam. Za dvadeset godina moga života nisam toliko naučio koliko ove proklete noći. I zar ja, zar bih ja bio ove noći, i sad, ovog trenutka, kad sjedim s vama — zar bih ovako govorio, ovako se kretao, ovako gledao u vas i u ljude da sam zaista ocoubojica, kad mi čak to nehotično ubojstvo Grigorija nije dalo mira cijele noći — ali ne zato što sam se bojao, o, ne samo zato što sam se bojao vaše kazne! Sramota! I vi želite da ja takvim podrugljivcima kakvi ste vi, koji ništa ne vide i ničemu ne vjeruju, slijepim krticama i podrugljivcima, počnem otkrivati i pričati još i svoju novu podlost, novu sramotu, iako bi me to spasilo vaše optužbe? Bolje na robiju! Onaj koji je otvorio očeva vrata i ušao na ta vrata, taj ga je i ubio i opljačkao. Tko je on — gubim se u slutnjama i mučim, ali to nije Dmitrij Karamazov, to znajte — i ovo je sve što vam mogu reći, i nek bude dosta, dosta, ne navaljujte... Šaljite me u progonstvo, pogubite, ali me ne razdražujte dalje. Ja sam zašutio. Pozovite svoje svjedoke!

Mitja izgovori svoj nenadani monolog kao da je već bio odlučio da unaprijed šuti kao zaliven. Tužilac ga je neprestano motrio i, tek što je on zašutio, reče hladno i vrlo mirno, kao da je riječ o nečemu najobičnijem:

— Vidite, baš što se tiče tih otvorenih vrata koja ste maloprije spomenuli, možemo vam baš u pravi čas, naime sad odmah, priopćiti jednu neobično zanimljivu izjavu ozlijeđe-

nog Grigorija Vasiljeviča, koja je neobično važna, i za vas i za nas. Kad se opet osvijestio, odgovorio nam je na naše pitanje, jasno i bez kolebanja, da je još onda kad je izišao na ulazne stepenice i začuo u vrtu neku buku odlučio da uđe u vrt kroz vratašca koja su bila otvorena te da je još prije no što vas je spazio gdje trčite u mraku, kako ste nam i sami rekli, od otvorenog prozora na kome ste vidjeli svog roditelja, on, Grigorije, bacio pogled nalijevo i zaista spazio taj otvoreni prozor, ali je i ugledao, mnogo bliže, i širom otvorena vrata, za koja rekoste da su bila zatvorena dok ste se nalazili u vrtu. Neću kriti od vas da sam Vasiljevič odlučno tvrdi i svjedoči da ste morali istrčati na vrata, iako vas on, dakako, nije vidio svojim očima kako ste istrčali, jer da vas je prvi put spazio nešto podalje, na sredini vrta, kako trčite prema plotu.

Mitja još u polovici govora skoči sa stolca.

— Glupost! — zaurla on bijesno. — Bezobrazna prijevara! On nije mogao vidjeti otvorena vrata jer su bila onda zatvorena . . . Laže.

— Smatram za svoju dužnost ponoviti da je njegova izjava pouzdana. On se ne koleba. On ne odstupa od nje. Nekoliko puta smo ga ispitivali.

— Baš sam ga ja nekoliko puta ispitivao! — vatreno potvrdi Nikolaj Parfenovič.

— Nije istina, nije istina. To je ili kleveta protiv mene, ili luđakova halucinacija — produži Mitja da viče. — Njemu se jednostavno pričinilo kad se osvijestio, zbog bunila, zbog krvi i rane . . . i sad bunca.

— Jest, ali on nije opazio otvorena vrata kad se osvijestio od rane, već prije toga, još kad je silazio u vrt niz ulazne stepenice.

— Nije istina, nije istina, to ne može biti! . . . To on iz zlobe kleveće mene . . . On nije mogao vidjeti. Nisam istrčao na vrata — gušio se Mitja.

Tužilac se okrenu Nikolaju Parfenoviču i reče važno:

— Pokaži mu.

— Je li vam poznat ovaj predmet? — i Nikolaj Parfenovič metnu na stol veliku kuvertu od debela papira, kancelarijskog formata, na kojoj su bila vidljiva još tri čitava pečata.

Kuverta je bila prazna i s jedne strane rastrgana. Mitja zabulji u nju.

— To je... to je sigurno očeva kuverta — promrmlja on — ona ista u kojoj su bile tri tisuće... i ako ima natpis, dopustite da vidim: »Pilencetu«... Ovdje piše: tri tisuće! — povika on — tri tisuće, vidite li?

— Dakako da vidimo, ali novaca u njoj nismo više našli, bila je prazna i ležala na podu kraj postelje, iza zaslona.

Mitja stajaše nekoliko minuta kao omamljen.

— Gospodo, to je Smerdjakov! — povika on odjedanput glasno. — On ga je ubio, on ga je orobio! Jedino je on znao gdje je sakrivena starčeva kuverta... On je, sad mi je jasno!

— Ali vi ste znali za kuvertu i da je pod jastukom.

— Nisam nikad znao; ja je nisam nikad vidio, sad je prvi put vidim, a prije sam samo od Smerdjakova čuo... On je jedini znao gdje ju je starac sakrio, a ja nisam znao... — I Mitja presta disati.

— A, međutim, prije ste nam rekli da je kuverta bila pod jastukom vašeg pokojnog roditelja. Baš ste rekli da je pod jastukom, dakle ste znali gdje se nalazi.

— Tako smo i zabilježili! — potvrdi Nikolaj Parfenovič.

— Besmislica, glupost! Nisam pouzdano znao da je pod jastukom... A možda i nije bila pod jastukom... Rekao sam tek tako da je pod jastukom. Šta veli Smerdjakov? Jeste li ga pitali gdje se nalazila? Šta kaže Smerdjakov? To je glavno... Namjerno sam nalagao na sebe. Slagao sam bez razmišljanja da se nalazila pod jastukom, a vi sad... Ali i sami znate, sleti čovjeku s jezika i slaže. A znao je za nju jedino Smerdjakov, i nitko više! On nije ni meni otkrio gdje se nalazi! Ali je on, to je on, to je nesumnjivo on ubio, to mi je sad jasno kao sunce — klicaše Mitja sve pomamnije, te bez veze ponavljaše jedno te isto, ljuteći se i razdražujući. — Shvatite to i zatvorite ga brzo, što brže... On je sigurno ubio kad sam ja pobjegao, a Grigorij ležao bez svijesti, sad je to jasno... On je dao znak, i otac mu je otvorio. Jer samo on je znao-znakove, a bez znakova ne bi otac nikom otvorio.

— Ali opet zaboravljate tu okolnost — napomenu tužilac isto onako odmjereno, ali već donekle likujući — da nije ni potrebno bilo davati znakove, ako su vrata bila otvorena još dok ste se nalazili u vrtu...

— Vrata! Vrata! — mrmljaše Mitja i nijemo pogleda u tužioca; on opet nemoćno klonu na stolicu. Svi zašutješe.

— Jest, vrata! To je fantom! Bog je protiv mene! — uzviknu on buljeći tupo preda se.

— Eto vidite — progovori tužilac važno — i prosudite sad sami, Dmitrije Fjodoroviču: s jedne strane taj iskaz o otvorenim vratima, na koja ste vi istrčali, koji tišti vas i nas. S druge strane vaša nepojmljiva, tvrdoglava i gotovo surova šutnja o tome odakle vam novci koji su se iznenada pojavili u vašim rukama, iako ste tri sata prije no što se pojavila svota, po svome priznanju, založili svoj pištolj da dobijete samo deset rubalja. S obzirom na sve to, odlučite sami: čemu da vjerujemo i na čemu da ostanemo? I ne predbacujte nam da smo »hladni cinici i podrugljivci« koji ne mogu da vjeruju u plemenite težnje vaše duše. Prenesite se, naprotiv, u naš položaj...

Mitja bijaše u nepojmljivu uzbuđenju, sav ublijedio.

— Dobro! — uzviknu on naglo. — Otkrit ću vam svoju tajnu, otkrit ću otkud mi novci! Otkrit ću svoju sramotu da ne krivim poslije ni vas, ni sebe.

— I vjerujte, Dmitrije Fjodoroviču — prihvati Nikolaj Parfenovič nekakvim ganutljivim i veselim glasom — da svako vaše iskreno i potpuno priznanje, što ga učinite upravo sada, može kasnije pridonijeti neobično velikom olakšanju vaše sudbine i da još osim toga...

Ali tužilac ga lagano gurnu ispod stolca, i ovaj dospije da na vrijeme ušuti. Mitja ga, dakako, nije ni slušao.

MITJINA VELIKA TAJNA. IZVIŽDAN

— Gospodo — otpoče on još uvijek jednako uzrujan — — ti novci... hoću sve da priznam... ti su novci bili *moji*.

U tužioca i istražitelja lica se gotovo izduljiše, oni se nisu tome nadali.

— Kako vaši — promuca Nikolaj Parfenovič — kad još u pet sati onoga dana, po svome priznanju...

— Eh, neka ide do đavola pet sati onog dana i moje priznanje, jer o tome sad *nije riječ!* Ti su novci bili moji, moji to jest, ukradeni moji ne moji, to jest, ukradeni, koje sam ukrao, a bilo ih je tisuću i po, i ja sam ih nosio uza se, cijelo sam vrijeme nosio uza se

— A otkud ste ih uzeli?

— S vrata, gospodo, uzeo s vrata, evo s mog vrata ovdje su bili kod mene na vratu, ušiveni u krpicu i visili o vratu, već odavno, ima već mjesec dana kako sam ih nosio o vratu u stidu i sramoti.

— Ali od koga ste ih . prisvojili?

— Htjeli ste valjda reći »ukrali«? Kažite otvoreno. Jest, ja držim da je to isto kao da sam ih ukrao, a ako hoćete, zaista »prisvojio«. Ali, po mome mišljenju, ja sam ih ukrao. A sinoć sam ih ukrao. A sinoć sam ih istom doista ukrao.

— Sinoć? Ali ste maloprije rekli da ima već mjesec dana kako ste ih . . . dobili.

— Jest, ali ne od oca, ne od oca, ne uznemirujte se, nisam ih od oca ukrao, već od nje. Pustite me da pričam i ne prekidajte me. Teško je to. Vidite: prije mjesec dana pozvala me Katerina Ivanovna Verhovceva, moja bivša zaručnica Poznajete li je?

— Kako ne bismo, molim vas.

— Znam da je poznajete. Plemenita duša, najplemenitija od svih najplemenitijih, ali koja me je već odavno mrzila, o, odavno, odavno . . . i opravdano, opravdano mrzila!

— Katerina Ivanovna? — zapita istražitelj začuđeno I tužilac upre u čudu oči u nj.

— O, ne spominjite njeno ime bez potrebe! Nitkov sam što sam je uvukao u naš razgovor. Jest, vidio sam da me je mrzila . . odavno, još od početka, još ondje, od prvog našeg susreta u mom stanu . Ali dosta, dosta, niste vrijedni da to saznate, a nije ni potrebno . . . Potrebno je reći jedino da me je ona pozvala prije mjesec dana, predala mi tri tisuće da ih pošaljem u Moskvu njenoj sestri i još nekoj rođakinji (kao da nije mogla sama poslati!), a ja sam . . . bilo je to onog sudbonosnog trenutka u mom životu kad sam ja . . dakle, jednom riječi, tek što sam ja zavolio drugu, nju, sadašnju, eno je gdje sad sjedi ondje dolje, Grušenjku . . i doveo je ovamo, u Mokro, te proćerdao ovdje za dva dana polovicu od one proklete tri tisuće, to jest tisuću i po, a drugu polovicu zadržao za se. A onu tisuću i po što sam zadržao, nosio sam uza

se o vratu, mjesto amajlije, a jučer sam je raspečatio i profućkao. Ostatak od osam stotina rubalja je u vašim rukama, Nikolaju Parfenoviču, to je ostatak od jučerašnjih tisuću i po rubalja.

— Dopustite, kako to, ta vi ste onda, prije mjesec dana, spiskali ovdje tri tisuće, a ne tisuću i po? To svi znaju.

— A tko zna? Tko je brojio? Kome sam dao da broji?

— Ali, oprostite, sami ste svima kazivali da ste onda proćerdali ravno tri tisuće.

— Istina, govorio sam, cijelom sam gradu govorio i cijeli je grad govorio, i svi su to mislili, i ovdje, u Mokrom, svi su držali da sam potrošio tri tisuće. Ali ipak nisam proćerdao tri tisuće, već samo tisuću i po, a drugu tisuću i po ušio sam u kesicu kao amajliju. Tako je eto bilo, gospodo, i otud ti jučerašnji novci.

— To je gotovo nevjerojatno — promuca Nikolaj Parfenovič.

— A dopustite da vas zapitam — progovori napokon tužilac — niste li prije bilo koga obavijestili o toj okolnosti... to jest, da ste onda, prije mjesec dana, zadržali kod sebe tisuću i po rubalja?

— Nikome nisam spominjao.

— To je čudnovato! Zar niste baš nikome?

— Baš nikome. Nikom, baš nikom.

— A zašto ste o tome šutjeli? Šta vas je nagnalo da to držite kao tajnu? Točnije ću se izraziti: vi ste nam, napokon, otkrili svoju tajnu, po vašim riječima toliko »sramotnu«, iako je u suštini — govoreći, dakako, tek relativno — taj postupak, to jest prisvajanje tuđih triju tisuća rubalja, i doista samo privremeno, bar po mome mišljenju samo u višem stupnju, postupak lakouman, a ne toliko sramotan ako se, osim toga, uzme još u obzir i vaš značaj... Pa recimo da je on čak i zazoran u najvećoj mjeri, što također dopuštam, ali zazoran postupak još nije sramotan postupak. To jest, hoću samo to istaknuti kako su već prije jednog mjeseca mnogi naslućivali da ste potrošili one tri tisuće gospođe Verhovceve. I ja sam čuo tu priču, a i Mihail Makarovič, na primjer, čuo je također. I, napokon, nije to bila više priča nego je o tome cijeli grad brbljao. A osim toga ima tragova da ste i sami, ako se ne varam, nekom priznali da su to novci gospođe Verhovceve. I zato se neobično čudim da ste do sada, to jest upravo do ovog trenutka, od toga što ste zadržali kod sebe, po va-

šim riječima, tisuću i po, načinili tako neobičnu tajnu i povezali s tom svojom tajnom čak i neki užas... Nevjerojatno je da vas je priznanje takve tajne moglo stajati tolikih muka... jer ste maloprije vikali da volite i na robiju nego da je otkrijete...

Tužilac zašutje. On se bio raspalio. On nije krio svoje ljutine, čak bijesa, te je prosuo sve što se u njemu skupilo, bez veze i gotovo zbrkano, ne brinući se nimalo za ljepotu stila.

— Nije sramota zbog tisuće i po rubalja već zbog toga što sam tisuću i po odijelio od one tri tisuće — reče Mitja odlučno.

— Ali, kako to — osmjehnu se tužilac jetko — da je bilo baš u tome nešto sramotno što ste od one tri tisuće, koje ste uzeli zazorno ili, ako želite, sramotno, odijelili polovicu po svojoj volji? Važnije je što ste prisvojili tri tisuće nego kako ste s njima raspolagali. Uostalom, da vas ovom zgodom zapitam zašto ste baš tako raspolovili, to jest odijelili tu polovicu? Zašto ste, s kakvim ciljem ste to učinili, možete li nam to razjasniti?

— O, gospodo, u tom cilju leži sve! — uzviknu Mitja. — Odijelio sam to iz podlosti, to jest iz računa, jer račun i jest u ovom slučaju podlost... I cijeli se mjesec vukla ta podlost!

— Nepojmljivo.

— Čudim vam se. A, uostalom, još ću sve bolje objasniti jer je možda zbilja nepojmljivo. Slušajte, pazite: ja prisvajam tri tisuće, povjerene mom poštenju, pijančujem za taj novac i spiskao sam sve, a ujutro joj dolazim i velim: »Katja, oprosti, proćerdao sam tvoje tri tisuće« — pa, je li to lijepo? Ne, nije lijepo — to je nepošteno i malodušno kad čovjek postane zvijer i nema snage da se suzdrži i ne poživinči. Je li tako, je li tako? Ali još nisam lopov? Nisam pravi lopov, ne pravi, priznajte! Propio sam, a ne ukrao! A sad drugi, još pogodniji slučaj; pazite, jer ću se opet vjerojatno zbuniti — nekako mi se u glavi vrti — dakle drugi slučaj: proharačio sam ovdje od one tri tisuće samo tisuću i po, to jest, polovicu. »Katja, uzmi od mene, gada i lakoumna podlaca, ovu polovicu, jer sam profućkao polovicu, jer ću jamačno i tu polovicu profućkati, uzmi da grijeh bude manji!« Pa, šta je u tom slučaju? Sve što hoćete, i zvijer i podlac, ali ne više lopov, ne potpuni lopov, jer kad bih bio lopov, sigurno ne bih

donio natrag ostatak nego bih ga zadržao. I ona će odatle što sam donio polovicu, uvidjeti da ću donijeti i ostalo, to jest proćerdano, da ću dok sam živ nastojati i raditi, a kad skucam, vratiti. I tako bih istina bio podlac, ali ne lopov, ne lopov, štogod hoćete, ali ne lopov!...

— Recimo, da postoji neka razlika — hladno se osmjehnu tužilac. — Ali je čudnovato da u tome vidite takvu sudbonosnu razliku.

— Jest, vidim sudbonosnu razliku! Podlac može biti svatko, a i jest vjerojatno svatko, ali lopov ne može biti svatko, već jedino arcipodlac. Ja možda ne razumijem te finoće. Ali samo je lopov podliji od podlaca, to je moje uvjerenje. Slušajte: ja nosim taj novac cijeli mjesec na sebi, sutra se mogu odlučiti da ga vratim, i ja nisam više podlac, ali se ja, vidite, ne mogu odlučiti, iako svaki dan pokušavam da se odlučim i svaki dan gurkam sebe: »Odluči se, odluči, podlače.« I ja se, vidite, cijeli mjesec ne mogu odlučiti! Šta, je li to lijepo, po vašem mišljenju, lijepo?

— Recimo da nije lijepo, i da to vrlo dobro shvaćam i ne poričem — odmjereno odgovori tužilac. — I uopće, okanimo se svake prepirke o tim finoćama i razlikama i vratimo se opet, ako vam je ugodno, na ono o čemu je riječ. A riječ je, naime, o tome što još niste bili toliko dobri da nam razjasnite, iako smo vas pitali: zašto ste prvobitno tako razdijelili te tri tisuće, to jest, jednu ste polovicu spiskali, a drugu sakrili? Zašto ste je zapravo sakrili i na što ste zapravo htjeli da upotrijebite tu skrivenu tisuću i po? Na tom ja pitanju jašem, Dmitrije Fjodoroviču.

— Ah, zbilja — povika Mitja i lupi se po čelu — oprostite, ja vas mučim, a glavno nisam objasnio, inače biste odmah shvatili, jer u cilju, u tom cilju i leži sramota! Vidite, taj starac, pokojnik, neprestano je uznemirivao Agrafenu Aleksandrovnu, a ja sam bio ljubomoran i mislio da se ona koleba između mene i njega. Svaki sam, eto, dan mislio: a što ako se ona iznenada odluči, ako se umori mučeći me i odjedanput mi rekne: »Tebe volim, a ne njega, vodi me na kraj svijeta.« A u mene svega dvije grivnje — čime ćeš je odvesti, šta ćeš onda raditi? Propao bih. Onda je nisam poznavao, nisam razumijevao, mislio sam da njoj treba novaca i da mi neće oprostiti siromaštva. I onda sam podmuklo odbrojio polovicu od tri tisuće i ušio ih iglom hladnokrvno, ušio s računom, ušio još prije bančenja, a poslije, kad sam već ušio,

pošao sam da pijančujem s ostalom polovicom. Ne, to je podlost! Jeste li sad razumjeli?

Tužilac se glasno nasmija, a istražitelj također.

— Po mome mišljenju bilo je to čak pametno i moralno što ste se svladali te niste sve spiskali — kikotaše Nikolaj Parfenovič — jer šta je u tome strašno?

— To što sam ukrao, eto to, vidite! O, bože, užasavate me svojim neshvaćanjem. Sve dok sam nosio na grudima ušivenu tu tisuću i po, govorio sam sebi svaki dan, svaki sat: »Ti si lopov, ti si lopov!« Zato sam i bjesnio onaj mjesec, zato sam se i tukao u krčmi, zato sam i oca izbio, jer sam osjećao da sam lopov. Čak se nisam usudio ni bratu svome Aljoši kazati za tu tisuću i po, tolikim sam se osjećao podlacem i džeparom! Ali znajte da sam u isto vrijeme dok sam nosio na sebi taj novac, govorio sebi svaki dan i svaki sat: »Ne, Dmitriju Fjodoroviču, ti možda još nisi lopov.« A zašto? Baš zato? Baš zato što možeš sutra otići i vratiti Katji tu tisuću i po. I eto, tek sam jučer, kad sam išao od Fenje k Perhotinu, odlučio da otkinem s vrata svoju kesicu, a od tog se trenutka nisam mogao odlučiti, i čim sam je otkinuo, postao sam odmah pravi utvrđeni lopov, lopov i do smrti nepošten čovjek. A zašto? Zato što sam s kesicom razderao svoju namjeru da odem Katji i da joj kažem: »Nitkov sam, ali nisam lopov!« Shvaćate li sad, shvaćate li?

— A zašto ste se baš sinoć na to odlučili? — prekinu ga Nikolaj Parfenovič.

— Zašto? Smiješno pitanje: zato što sam osudio sebe na smrt, ovdje, u pet sati ujutro, u svitanje. »Svejedno je«, pomislio sam, »hoću li umrijeti kao nitkov ili kao pošten čovjek!« Ali ipak nije tako, nije se pokazalo da je svejedno. Vjerujte mi, gospodo, da me te noći nije najviše mučilo to što sam »ubio« starog slugu i što mi je prijetio Sibir, i to onda kad je moja ljubav bila okrunjena i kad mi se ponovo otvorilo nebo! O, i to me je mučilo, ali ne toliko, ipak ne toliko koliko ono prokleto saznanje da sam naposljetku otkinuo s grudi te proklete novce, te ih profućkao, i da sam sad već sigurno pravi lopov! O, gospodo, ponavljam vam okrvavljena srca da sam mnogo saznao te noći! Saznao sam da je ne samo nemoguće živjeti kao nitkov, nego da je nemoguće i umrijeti kao nitkov... Ne, gospodo, umirati se mora pošteno!

Mitja je bio blijed. Lice mu je imalo izmožden i izmoren izraz, unatoč tome što je bio raspaljen.

— Počinjem vas shvaćati, Dmitrije Fjodoroviču — otegnu tužilac blago i sažalno — ali svemu su tome krivi, ne uzmite mi za zlo, po mome mišljenju, samo nervi... bolesni vaši nervi, i ništa drugo. I kako niste mogli, na primjer, da biste se oslobodili tolikih muka koje su trajale gotovo cijeli mjesec — otići i vratiti taj novac onoj osobi koja vam ga je povjerila, i kad biste se napokon s njom objasnili, zašto ne biste mogli s obzirom na vaše tadašnje raspoloženje, toliko strašno kako ga vi opisujete, pokušati kombinaciju koja se tako prirodno nameće umu, to jest, zašto ne biste mogli poslije časnog priznanja svoje pogreške, zamoliti od osobe svotu koja vam je bila potrebna, a koju vam ona ne bi, onako plemenita srca i videći vašu poremećenost, sigurno uskratila, a pogotovo uz jamstvo koje ste nudili trgovcu Samsonovu i gospođi Hohlakovoj? Držite još i sada taj zalog sigurnim?

Mitja iznenada pocrvenje.

— Zar me držite za tolikog nitkova? Ne vjerujem da ozbiljno govorite! — on će negodujući, gledajući tužitelju u oči i gotovo ne vjerujući da je to od njega čuo.

— Uvjeravam vas da sam rekao sasvim ozbiljno. A po čemu mislite da nije ozbiljno? — začudi se tužilac.

— O, kako bi to bilo podlo! Gospodo, znate li da vi mene mučite! Ako izvolite, ja ću vam sve reći, neka bude, ja ću vam sad priznati svu svoju infernalnost, ali vi ćete se postidjeti, vi ćete se sami začuditi do kakve podlosti može dotjerati kombinacija čovječjih osjećaja. Znajte da sam ja već imao sam tu kombinaciju, onu istu koju ste, tužioče, prije spomenuli! Jest, gospodo, i u meni je iskrsla ta misao za vrijeme onog prokletog mjeseca, i ja sam se već bio gotovo odlučio da odem Katji, toliko sam bio podao! Ali poći njoj, priznati joj nevjeru, i za tu nevjeru, za izvršenje te nevjere, i u ime troškova potrebnih za tu nevjeru, od nje, od Katje, izmoliti novaca (izmoliti, čujete li, izmoliti) i odmah od nje uteći s drugom, s njenom suparnicom koja je mrzi i koja ju je ujela za srce — molim vas, tužioče, niste li poludjeli?

— Nisam baš poludio, ali nisam, dakako u žestini, ni pomislio... na tu žensku ljubomoru, ako je tu zbilja posrijedi bila ljubomora kako vi tvrdite... ali, sigurno je posrijedi bilo nešto slično — osmjehnu se tužilac.

— E, to bi već bio preveliki bezobrazluk — reče Mitja i lupi šakom po stolu — to bi tako smrdjelo da se ne može ni reći kako! — A znate li vi da bi ona mogla meni dati te nov-

ce, a i dala bi, sigurno bi dala, jer to je također infernalna duša i žena velikoga gnjeva. A ja bih novac uzeo, i onda cijelog života... o, bože! Oprostite, gospodo, zato toliko vičem jer me je ta misao obuzela još nedavno, još prekjučer, naime one noći kad sam se natezao s Ljagavim, a onda opet jučer, jest jučer, cijeli jučerašnji dan, sjećam se toga sve do one zgode...

— Do koje zgode? — dobaci Nikolaj Parfenovič radoznalo, ali ga Mitja ne ču.

— Nešto sam vam strašno priznao — završi Mitja mrko. — Ocijenite to, gospodo. Ali je malo, malo da ocijenite, ne ocijenite, nego cijenite to, a ako nećete, ako i to proleti pokraj vaših duša, onda me otvoreno ne cijenite, gospodo, evo što velim, i ja ću umrijeti od stida što sam priznao takvima kakvi ste vi! O, ja ću se ubiti! Jest, ja već vidim da mi ne vjerujete! Šta, vi hoćete i to da zapišete? — povika on već u strahu.

— Jest, to što ste maloprije rekli — u čudu gledaše u nj Nikolaj Parfenovič — to jest da ste sve do posljednjeg sata neprestano namjeravali da pođete gospođi Verhovcevoj i da je zamolite za tu svotu. Uvjeravam vas da je taj iskaz za nas vrlo važan, vrlo važan, Dmitrije Fjodoroviču, to jest... za cio ovaj slučaj... a osobito je po vas, po vas važan.

— Imajte srca, gospodo — pljesnu Mitja rukama — bar to ne zapisujte, stidite se! Ta ja sam, tako da kažem, dušu svoju napola razderao pred vama, a vi ste to iskoristili i kopkate prstima po ranjenu mjestu obiju polovica... O, bože!

I on u očaju prekri lice rukama.

— Ne uznemirujte se toliko, Dmitrije Fjodoroviču — završi tužilac — sve ovo što se sad zapisuje, bit će vam poslije pročitano, i čime ne budete sporazumni, promijenit ćemo po vašim riječima. A sad vam po treći put ponavljam još jedno malo pitanje: zar nije zbilja nitko, baš apsolutno nitko čuo od vas za taj novac što ste ga ušili u kesicu? To je, velim vam, gotovo nemoguće zamisliti.

— Nitko, nitko, rekao sam vam. A ako ne vjerujete, onda niste ništa razumjeli! Ostavite me na miru.

— Kako želite, ali to se mora razjasniti, i mi imamo za to još dosta vremena, ali zasad razmislite: mi imamo možda desetak svjedočanstava kako ste vi baš sami širili i čak svuda trubili da ste proharačili tri tisuće, a ne tisuću i po, a i sad,

kad su iskrsli jučerašnji novci, našli ste priliku da natuknete mnogima da ste i opet donijeli tri tisuće...

— Ne desetak, već stotine svjedočanstava imate u rukama, dvije stotine svjedočanstava, dvije stotine je ljudi čulo, tisuća ih je čula! — povika Mitja.

— Pa, eto vidite, svi, svi svjedoče. A riječ svi znači ipak nešto.

— Ne znači ništa, ja sam slagao, a za mnom su počeli lagati svi.

— A zašto vam je bilo potrebno da lažete, kako to obrazlažete?

— A đavo bi ga znao. Možda zato da se mogu pohvaliti i reći: gledajte koliko sam novaca profućkao... A možda i da zaboravim onaj ušiven novac... jest, zato... ali, do đavola... kolikoput mi je već zadano to pitanje? Slagao sam, i gotovo, slagao sam i nisam više htio da poližem. Zašto čovjek ponekad laže?

— Vrlo je teško prosuditi, Dmitrije Fjodoroviču, zašto čovjek laže — reče tužilac važno. — Međutim, recite nam je li bila velika ta, kako je vi sami nazivate, amajlija o vašem vratu?

— Ne, nije bila velika.

— A kolike je otprilike bila veličine?

— Ako popola savijete stotinjarku, eto vam njene veličine.

— A ne bi li bilo najbolje da nam pokažete krpice? Zar nisu negdje kod vas?

— Ah, do đavola... kakve su to gluposti... zar ja znam gdje su krpice?

— Ali, međutim, dopustite: gdje ste i kada ste skinuli amajliju s vrata. Sigurno niste svraćali kući, jer tako bar sami rekoste?

— Kad sam otišao od Fenje i pošao Perhotinu, otkinuo sam je usput s vrata i izvadio novac.

— U mraku?

— A zar mi je trebala za to svijeća? Prosto sam je prstom razderao.

— Bez škara i na ulici?

— Ako se ne varam, na trgu. A šta će mi škare? Bila je to sasvim stara krpica koja se odmah razderala.

— A kamo ste poslije s njom?

— Ondje sam je bacio.

— Gdje?
— Pa na trgu, negdje na trgu! Neka sam đavo zna na kom mjestu na trgu. A zašto hoćete i to da znate?
— To je od neobične važnosti, Dmitrije Fjodoroviču, jer je to jedan važan stvarni dokaz u vašu korist, i čudim se kako nećete to da shvatite. Tko vam je prije mjesec dana pomogao da ušijete novac?
— Nitko mi nije pomogao, sam sam ga ušio.
— Zar znate šiti?
— Svaki vojnik zna šiti, a ovdje i nije bilo potrebno neko znanje.
— A otkud vam materijal, to jest ona krpa u koju ste ga ušili?
— Rugate li se vi meni?
— Nipošto, nije nam ni do kakva ruganja, Dmitrije Fjodoroviču.
— Ne znam gdje sam našao krpu, negdje sam je našao.
— A kako da se tog ne sjećate?
— Bogami, ne sjećam se, možda sam poderao štogod od rublja.
— To je vrlo zanimljivo: sutra bi se možda mogla naći u vašem stanu košulja od koje ste oderali krpu. Kakva je bila krpa, lanena ili pamučna?
— Neka sam đavo zna kakva je bila. Ali stanite: nisam, čini mi se, ni od čega oderao krpu. Bila je od cica. Ušio sam, čini se, u gazdaričinu kapicu.
— U gazdaričinu kapicu?
— Jest, odnio sam njezinu kapicu.
— Kako odnijeli?
— Vidite, sad se sjećam, zbilja sam odnio njezinu kapicu za zakrpu ili za otiranje pera. Uzeo sam je kradom, bio je to komadić krpe bez svake vrijednosti, a kod nas su se krpe svuda povlačile — i u nju sam ušio onu tisuću i po. Mislim da sam novac baš u tu krpu ušio. To je bilo staro đubre, stoput prano.
— I vi se toga dobro sjećate?
— Ne mogu sasvim sigurno reći da se dobro sjećam. Ali mi se čini da je bila kapa. Uostalom, pljujem ja na to.
— Onda bi se mogla baš vaša gazdarica sjetiti da joj je nestalo kape?
— Ne bi nikako, ona nije ni primijetila da je nestala. Bio

je to stari dronjak, kažem vam, stari dronjak koji nije ni pare vrijedio.

— A otkud vam igla, konac?

— Prekidam, neću dalje. Dosta je! — rasrdi se napokon Mitja.

— Ipak je neobično da ste već sasvim zaboravili na kom ste mjestu na trgu bacili tu... amajliju.

— Zapovjedite neka sutra pometu trg, možda ćete naći — osmjehnu se Mitja. — Dosta je, gospodo, dosta! — završi on malaksalim glasom. — Jasno vidim: ne vjerujete mi! Ni u kom pogledu, ni za paru. Ja sam kriv, a ne vi, nisam se trebao upuštati. Zašto sam, zašto sam se okaljao priznavši svoju tajnu! A vi se tome smijete, vidim vam na očima. To ste mi vi, tužioče, izmamili. Pjevajte sebi himnu, ako možete... Da ste prokleti, mučitelji!

On obori glavu i prekri lice rukama. Tužilac i istražitelj šutahu. Poslije jedne minute podigne on opet glavu i pogleda ih. Na njegovu licu vidjelo se da ga je obuzelo potpuno i neotklonjivo očajanje, i on je nekako tiho zašutio, sjedio kao da ne zna za se. Međutim valjalo je svršavati: moralo se bez odlaganja prijeći na preslušavanje svjedoka. Bilo je već osam sati izjutra. Svjetla su već davno bila pogašena. Mihail Makarovič i Kalganov, koji su za vrijeme cijelog preslušavanja čas ulazili, čas izlazili iz sobe, sad su opet ponovo izašli. Tužilac i istražitelj bili su također vrlo umorni. Jutro je bilo kišovito, oblaci su prekrili cijelo nebo, i kiša je lijevala kao iz kabla. Mitja je tupo gledao u prozor.

— A smijem li pogledati kroz prozor? — zapita on iznenada Nikolaja Parfenoviča.

— O, možete koliko želite — odgovori on.

Mitja usta i priđe prozoru. Kiša je šibala u mala zelenkasta stakla na prozorčićima. Baš ispod prozora bila je blatna cesta, a malo podalje, u kišnoj magli, crni, jadni, ružni redovi kućica koje su bile, kako se činilo, od kiše još crnje i jadnije. Mitja se sjetio »Feba zlatokosog« i kako se htio ubiti čim zasja prva njegova zraka: »U ovakvo bi jutro bilo možda i bolje«, osmjehnu se on i odjedanput zamahnu rukom odozgo prema dolje te se okrenu »mučiteljima«.

— Gospodo! — povika on. — Već vidim da sam propao. A ona? Recite mi, molim vas, zar će i ona propasti? Ta ona je nevina, ta ona je jučer kao luda vikala da je »svemu kriva«. Ona nije ništa, ništa kriva! Svu noć sam tugovao dok sam

sjedio s vama... Zar ne možete, zar ne možete da mi kažete šta ćete s njom učiniti?

— Što se toga tiče, budite sasvim mirni, Dmitrije Fjodoroviču — odgovori tužilac odmah, očito se žureći. — Mi nemamo zasad nikakvih važnijih motiva da bilo zbog čega uznemirujemo osobu za koju se toliko zanimate. Dalji tok događaja, nadam se, pokazat će isto. Naprotiv, mi ćemo, što se toga tiče, učiniti sve što možemo. Budite potpuno mirni.

— Gospodo, hvala vam, znao sam da ste ipak pošteni i pravedni ljudi. Skinuli ste teret s moje duše... E, a šta ćemo sad raditi? Ja sam spreman.

— Jest, moramo se požuriti. Bez oklijevanja moramo prijeći na preslušavanje svjedoka. I sve se to mora obaviti u vašoj nazočnosti, a onda...

— A zar ne bismo najprije popili čaj? — prekinu ga Nikolaj Parfenovič — jer, čini mi se, da smo zaslužili?

Odlučili su, ako je dolje čaj gotov (s obzirom na to što je Mihail Makarovič sigurno otišao da »počajuje«), da ispiju po čašu a zatim »dalje i dalje«. Pravi čaj i »zakusku« odložili su dok budu imali više slobodnog vremena. Čaj je bio zbilja dolje spremljen i brzo su ga donijeli gore. Mitja je najprije odbio čašu koju mu je ljubazno ponudio Nikolaj Parfenovič, ali poslije je sam zamolio i pohlepno je ispio. On je uopće naoko bio nekako neobično malaksao. Šta bi mogla za nj značiti, činilo se, kod onakve divovske snage, jedna probančena noć, pa ma i uz najburnija osjećanja? Ali, međutim, on je sam osjećao da jedva sjedi, a od vremena do vremena počeli bi mu se svi predmeti micati i vrtjeti pred očima. »Još malo i ja ću sigurno početi buncati«, pomisli on.

VIII

ISKAZI SVJEDOKA. DJETEŠCE

Započe preslušavanje svjedoka. Ali ne mislimo naše pripovijedanje produžiti onako podrobno kako smo to dosad činili. I zato ćemo prijeći preko onog kako je Nikolaj Parfenovič stavljao na dušu svakom pozvanom svjedoku da mo-

ra govoriti istinu i po savjesti i da će poslije morati svoj iskaz ponoviti pod prisegom. Kako se, napokon, od svakog svjedoka zahtijevalo da potpiše u zapisniku iskaze, itd. Napominjemo samo toliko da je najglavnija točka, na koju su voditelji istrage obraćali svu pažnju, bila uglavnom ono isto pitanje o tri tisuće, to jest, jesu li bile tri tisuće ili samo tisuća i po kad se Dmitrij Fjodorovič prvi put pred mjesec dana provodio ovdje u Mokrom, i jesu li bile tri tisuće ili samo tisuću i po jučer kad je Dmitrij Fjodorovič po drugi put ovdje bančio. Ali, na žalost, svi svjedoci, svi do jednoga, bili su protiv Mitje, i ni jedan za njega, a neki svjedoci iznijeli su čak nove, gotovo porazne činjenice koje su opovrgavale njegove navode. Prvog su preslušali Trifona Borisiča. On je stajao pred istražnim povjerenstvom bez ikakva straha, čak stroga i surova izraza negodovanja protiv optuženika, i time nesumnjivo pridavao sebi obličje neobične istinitosti i osobnog dostojanstva. Govorio je malo, odmjereno, čekao na pitanja, odgovarao na pitanja točno i smišljeno. On je odlučno i bez okolišanja rekao da prije mjesec dana nije moglo biti potrošeno manje od tri tisuće, što će svi ovdašnji seljaci potvrditi, i da su čuli od samog »Dmitrija Fjodorovića« da je zbilja proharačio tri tisuće. »Koliko je samo Cigankama novaca razbacao. Njih je sigurno više od tisuće zapalo.«

— Nisam im možda ni pet stotina dao — napomenu na to Mitja smrknuto — samo što nisam onda brojio, bio sam pijan, a šteta ...

Mitja je sada sjedio postrance, okrenut leđima zavjesi, te slušao mračno, tužna i umorna izraza i kao da je htio da kaže: »Ah, svjedočite šta hoćete, sad je svejedno!«

— Njima ste dali više od tisuće, Dmitrije Fjodoroviču — poricaše Trifon Borisič odlučno. — Bacali ste novac uludo, a one su kupile. To su kradljivci i varalice, oni su konjokradice, njih su odavde protjerali, a inače bi sami kazali koliko su od vas izvukle. Sam sam onda vidio u vašim rukama svotu — brojio dakako nisam, niste mi davali da izbrojim, to je istina, ali, sudeći naoko, sjećam se da je bilo mnogo više od tisuće. Oko tisuću i po! Vidjeli smo mi već novaca i možemo prosuditi ...

Što se tiče jučerašnje svote, kazao je Trifon Borisič otvoreno, rekao mu je sam Dmitrij Fjodorovič, čim je sišao s kola, da je donio tri tisuće.

— Ta manite, zar je zaista tako, Trifone Borisiču — odgovori Mitja. — Zar sam vam zbilja tako određeno rekao da sam donio tri tisuće?

— Rekli ste, Dmitrije Fjodoroviču. Pred Andrejem ste mi rekli. Ovdje je Andrej, još nije otišao, zovnite ga. A ondje u dvorani kad ste častili zbor, razgovijetno ste vikali da ostavljate ovdje šestu tisuću — to jest s prijašnjim, tako treba razumjeti. Čuli su Stjepan i Semjon, i Petar Fomič Kalganov stajali su onda uz vas, možda se i oni toga sjećaju...

Iskaz o šestoj tisući učinio je dubok dojam na istražno povjerenstvo. Sviđala im se nova redakcija: tri i tri, dakle šest, sigurno tri tisuće onda, sada tri tisuće, skupa šest, to je sasvim jasno.

Preslušavali su sve svjedoke koje je naveo Trifon Borisič, seljake Stjepana i Semjona, kočijaša Andreja i Petra Fomiča Kalganova. Seljaci i kočijaši potvrdili su bez okolišanja iskaz Trifona Borisiča. Osim toga su naročito zabilježili, prema Andrejevu iskazu, riječi koje je Mitja izrekao u razgovoru što ga je usput poveo s njim: »Kamo ću«, reče, »dospjeti ja, Dmitrij Fjodorovič: u nebo ili u pakao, i hoće li mi na onom svijetu oprostiti?« »Psiholog« Ipolit Kirilovič saslušao je sve ovo blago se smijući, te naposljetku odredio da se i iskaz o tome kamo će dospjeti Dmitrij Fjodorovič »priloži aktima«.

Pozvani Kalganov ušao je nevoljko, smrknut, ćudljiv, i razgovarao s tužiocem i Nikolajem Parfenovičem kao da ih sada vidi prvi put u životu, a zapravo je bio njihov davni i svakidanji znanac. On je otpočeo kako »o svemu tome ništa ne zna, a i neće da zna«. Ali se utvrdilo da je i on čuo o šestoj tisući, i on je priznao da je u tom trenutku stajao uz Mitju. Po njegovu mišljenju bilo je u Mitjinim rukama novaca »ne znam koliko«. Što se tiče toga da su Poljaci u kartama varali, on je potvrdio taj iskaz. Izjavio je također, na ponovljeno pitanje, da se položaj Mitjin poslije izgona Poljaka kod Agrafene Aleksandrovne zaista popravio i da je ona sama rekla da ga voli. O Agrafeni Aleksandrovnoj govorio je suzdržljivo i s poštovanjem, kao da je ona bila gospođa iz najboljeg društva, i čak je izbjegavao da je ijedanput nazove »Grušenjkom«. Iako se očito vidjelo da se mladom čovjeku gadi da svjedoči, ipak ga je Ipolit Kirilovič dugo ispitivao i jedino je od njega potanko saznao sve ono što je, tako reći, sačinjavalo Mitjin »roman« te noći. Mitja nije prekinuo Kalganova ni jedan

jedini put. Napokon su mladića otpustili, i on se udaljio otvoreno negodujući.

Preslušali su i Poljake. Iako su oni u svojoj sobi legli da spavaju, ipak nisu svu noć zaspali, a kad je stigla vlast, odmah su se brže-bolje obukli i spremili, znajući dobro da će i njih pozvati. Ušli su dostojanstveno, iako ne bez nekog straha. Utvrdilo se da je glavni, to jest mali pan, bio činovnik dvanaeste klase u ostavci, da je služio u Sibiru kao veterinar, a prezime mu je bilo Musjalovič. Pan Vrublevski bio je, međutim, privatni dentist ili, ruski rečeno, zubar. Obojica su, čim su ušli u sobu, odmah stali odgovarati Mihailu Makaroviču koji je stajao postrance, bez obzira na to što im je pitanja stavljao Nikolaj Parfenovič, jer su ga iz neznanja držali za najvišu ličnost koja zapovijeda, i dodavali uz svaku riječ: »pane pulkovniku«. I tek kad ih je nekoliko puta upozorio sam Mihailo Makarovič, dosjetili su se da moraju odgovarati jedino Nikolaju Parfenoviču. Utvrdilo se da oni potpuno pravilno govore ruski, samo što su neke riječi pogrešno izgovarali. O svojim nekadašnjim odnosima prema Grušenjki počeo je pan Musjalovič govoriti vatreno i oholo, da je Mitja odmah pobjesnio i viknuo kako on ne dopušta »hulji« da tako pred njim govori! Pan Musjalovič svratio je odmah pažnju na riječ »hulja« i zamolio da se to zabilježi u zapisnik. Mitja je sav kipio od bijesa.

— I jesi hulja, i jesi hulja! Ubilježite to, a ubilježite također da mu ja, bez obzira na zapisnik, ipak dovikujem da je hulja! — prodera se on.

Nikolaj Parfenovič, iako je to dao ubilježiti u zapisnik, pokazao je u ovom neugodnom slučaju najpohvalniju sposobnost i vještinu u vođenju rasprave: nakon što je strogo opomenuo Mitju, prekinuo je sam sva dalja pitanja koja su se odnosila na romantičnu stranu i prešao brzo na bitno. A kao bitno bio je jedan iskaz panova, koji je izazvao neobičnu znatiželju istražnog povjerenstva: naime iskaz kako je Mitja htio u drugoj sobi da podmiti pana Musjaloviča i nudio mu tri tisuće da odustane, i to tako da mu isplati sedam stotina na ruke, a ostale dvije tisuće i tri stotine »sutra ujutro u gradu«, te da se kleo poštenom riječi i izjavio da nema uza se, u Mokrom, toliko novaca, već da su mu novci u gradu. Mitja napomenu vatreno da on nije rekao da će mu sigurno dati sutra u gradu, ali pan Vrublevski potvrdi iskaz, a i sam je Mitja, kad je malo promislio, namrgođeno priznao da je si-

gurno tako bilo kako panovi govore, ali da je onda bio jako raspaljen te je mogao zaista tako što i reći. Tužilac se prihvati za taj iskaz: za istragu postalo je jasno (kako su zbilja poslije izveli) da je polovica ili jedan dio od te tri tisuće, koje su dospjele u Mitjine ruke, mogao zaista biti sakriven negdje u gradu, a možda čak i negdje ovdje u Mokrom, tako da je na taj način tako bila razjašnjena i ona po istragu škakljiva okolnost da je u Mitje nađeno samo osam stotina rubalja — okolnost koja je dosada bila jedini i prilično slab dokaz, ali ipak neki dokaz koji je govorio Mitji u prilog. A sad se srušio i taj jedini dokaz koji govori u njegovu korist. Na pitanje tužiočevo: gdje bi uzeo one dvije tisuće i tri stotine i dao sutra panu kad sam tvrdi da je imao svega tisuću i po, a međutim je uvjeravao pana poštenom riječi da će sigurno dobiti novac, odgovorio je Mitja odlučno da nije namjeravao dati sutra »Poljačiću« novce, nego da mu je htio ponuditi svoja prava na Čermašnju, ona ista prava koja je nudio Samsonovu i Hohlakovoj. Tužilac se nasmijao tom »naivnom izgovoru«.

— I vi mislite da bi on pristao da primi ta »prava« mjesto dvije tisuće i tri stotine rubalja gotova novca?

— Sigurno bi pristao — reče Mitja kratko i vatreno. — Molim vas, on bi mogao odatle izvući ne samo dvije, nego četiri, pa čak i šest tisuća! Odmah bi uzeo svoje advokatiće, Poljačiće i čivutiće, i ne samo da bi oteli starcu tri tisuće, nego cijelu Čermašnju.

Razumije se da su iskaz pana Musjaloviča unijeli u zapisnik sasvim potanko. Nato su pane otpustili. Ono o varanju kod kartanja nisu gotovo ni spomenuli; Nikolaj Parfenovič bio im je ionako prezahvalan i nije htio da ih uznemiruje sitnicama, to više što je to bila obična svađa pijanih ljudi kod karata, i ništa drugo. Zar je bilo malo bančenja i svinjarija te noći . . . I tako ostade dvjesta rubalja u džepu panova.

Zatim su pozvali starca Maksimova. On je ušao plašljivo, prišao sitnim koracima, i činilo se kao da je sav smožden i vrlo tužan. Sve to vrijeme bio se ugnijezdio dolje, kraj Grušenjke, sjedio s njom šuteći i »malo malo, pa počne pred njom da cmizdri, a oči briše modro kariranim rupcem« — kako je poslije pričao Mihail Makarovič; Grušenjka ga je morala stišavati i tješiti. Starčić je odmah sa suzama priznao da je kriv što je uzajmio od Dmitrija Fjodoroviča »deset rubalja zbog svog siromaštva« i da je spreman da ih vrati . . . Na

direktno pitanje Nikolaja Parfenoviča da li je primijetio koliko je Dmitrij Fjodorovič imao novaca u rukama, jer je on mogao vidjeti novac u njegovim rukama kad je od njega dobivao u zajam, bolje nego svi ostali, odgovorio je Maksimov najodlučnije da je bilo novaca »dvadeset tisuća«.

— A jeste li vi kadgod prije vidjeli dvadeset tisuća? — zapita ga Nikolaj Parfenovič osmjehujući se.

— Dakako da sam vidio, ali ne dvadeset, nego sedam, kad je moja supruga založila moje seoce. Dala mi je da ih samo izdaleka pogledam, pohvalila se preda mnom. Bio je jedan krupan svežnjić, sve same šarene. I u Dmitrija Fjodorovića bile su sve same šarene.

Njega su brzo otpustili. Napokon je došla i Grušenjka na red. Članovi istražnog povjerenstva bojali su se onog dojma što bi ga mogla učiniti njena pojava na Dmitrija Fjodorovića, i Nikolaj Parfenovič mu je promrmljao nekoliko riječi i opomenuo ga, ali je Mitja mjesto odgovora šutke oborio glavu i time upozorio da »neće biti nereda«. Grušenjku je uveo Mihail Makarovič. Ona je ušla stroga i smrknuta lica, naoko sasvim mirna, i tiho je sjela na pokazani stolac, nasuprot Nikolaju Parfenoviču. Bila je blijeda i kao da joj je bilo studeno, jer se dobro umotala u svoj divni crni šal[1]. I zaista ju je počela tresti ona neka grozničava jeza — početak duge bolesti koju je odbolovala poslije te noći. Njeno strogo obličje, otvoren i ozbiljan pogled i mirno držanje učiniše vrlo povoljan dojam na sve. Nikolaj Parfenovič bio je čak jedan trenutak donekle »očaran«. On je poslije sam pripovijedao i priznao da je tek sad prvi put opazio kako je ta žena »lijepuškasta«, a prije, iako ju je viđao, da ju je uvijek držao za neku vrst »kotarske hetere«. »Ona ima manire kao da je iz najboljeg društva«, oduševljeno je izbrbljao u jednom društvu dama. Ali su ga saslušali s najvećim negodovanjem i odmah ga zbog toga nazvali »šarlatanom«, što mu, uostalom, nije bilo neugodno. Kad je Grušenjka ulazila u sobu, ona je samo kao uzgred pogledala Mitju koji ju je, međutim, gledao nemirno, ali ga je njeno obličje u tom trenutku primirilo. Poslije prvih neophodnih pitanja i opomena zapitao ju je Nikolaj Parfenovič, iako se bio malo uzmucao, ipak vrlo učtivo:

[1] U tom se romanu često spominje »crni šal«, jer je šezdesetih godina bio u modi. Fjodor Mihajlovič je želio da i ja u Dresdenu kupim takav šal, pa ga je čak i izabrao. (Napomena A. G. Dostojevske.)

»U kakvim je odnosima bila s poručnikom u ostavci Dmitrijem Fjodorovičem Karamazovom?« Na to je Grušenjka odgovorila mirno i odlučno:

— Bio je moj poznanik, i kao poznanika primala sam ga u prošlom mjesecu.

Na iduća radoznala pitanja izjavila je otvoreno i iskreno da joj se on, istina, »na trenutke« i sviđao, ali da ga nije voljela nego da ga je zavodila iz »gadne moje pakosti«, kao i onog »starčića«, jer je vidjela da je Mitja veoma ljubomoran na Fjodora Pavloviča i na svakog, što je nju zabavljalo. Fjodoru Pavloviču nije uopće namjeravala otići nego ga je samo ismijavala. »Ovoga mjeseca nije mi bilo ni do jednog od njih, ja sam očekivala drugog čovjeka koji je meni kriv... Tek mislim«, završila ona, »da zbog toga nemate zašto biti radoznali i da ja ne moram na to odgovoriti, jer se to tiče isključivo mene.«

A Nikolaj je Parfenovič tako bez otezanja i učinio: on je odmah odustao da dalje jaše na »romantičnim« točkama, te je prešao na ozbiljnije činjenice, to jest, i opet na ono najglavnije pitanje o tri tisuće. Grušenjka je potvrdila da su prije mjesec dana u Mokrom zaista potrošene tri tisuće rubalja, istina, ona nije novac brojila, ali je čula upravo od Dmitrija Fjodoroviča da su bile tri tisuće.

— A je li vam to rekao nasamo ili pred kim drugim, ili ste samo čuli kako je drugima pred vama kazivao? — zapita tužilac.

Grušenjka je na to izjavila da je čula i pred drugim ljudima, čula kako je govorio drugima, a čula i nasamo od njega sama.

— Jeste li čuli od njega nasamo samo jedanput ili višeput? — opet zapita tužilac i dozna da je Grušenjka čula od njega nasamo nekoliko puta.

Ipolit Kirilovič bio je vrlo zadovoljan tim iskazom. Daljnjim preslušavanjem saznalo se također i to da je Grušenjka znala otkud su ti novci, i da ih je Dmitrij Fjodorovič dobio od Katerine Ivanovne.

— A jeste li bar i jedanput čuli da je prije mjesec dana potrošio ne tri tisuće, već manje, i da je Dmitrij Fjodorovič sačuvao cijelu polovicu?

— Ne, to nisam nikad čula — reče Grušenjka.

Nadalje se čak utvrdilo da joj je, naprotiv, Mitja cio ovaj mjesec spominjao kako nema ni kopjejke. »Neprestano se nadao da će dobiti od oca«, završi Grušenjka.

— A nije li ponekad govorio pred vama... ili rekao uzgred, ili u srdžbi — upade odjedanput Nikolaj Parfenovič — da namjerava oduzeti život svom ocu?

— Ah, govorio je — uzdahnu Grušenjka.

— Jedanput ili višeput?

— Višeput je spominjao, uvijek kad je bio ljut.

— I vi ste vjerovali da će on to učiniti?

— Ne, nikad nisam vjerovala! — odlučno odgovori ona. — Vjerovala sam u njegovu plemenitost.

— Gospodo, dopustite — povika Mitja — dopustite da reknem pred vama Agrafeni Aleksandrovnoj samo jednu riječ.

— Recite — dopusti Nikolaj Parfenovič.

— Agrafena Aleksandrovna — reče on, ustavši sa stolice — vjeruj Bogu i meni: nevin sam krvi mog jučer ubijenog oca!

Kad je Mitja to rekao, opet je sjeo na stolac. Grušenjka se pridigla i pobožno prekrižila prema ikoni.

— Slava tebi, Gospode! — reče ona vatreno i osjećajno i ne sjedajući na svoje mjesto, obrati se Nikolaju Parfenoviču te nadoveza: — I što je on sada rekao, tome vjerujte! Poznajem ga dobro: klepeće sve koješta, ili iz šale, ili iz jogunstva, ali kad se savjesti tiče, neće prevariti. Otvoreno će reći istinu, tome vjerujte!

— Hvala, Agrafena Aleksandrovna, okrijepila si moju dušu! — odazva se Mitja uzdrhtalim glasom.

Na pitanje o jučerašnjem novcu ona je izjavila da ne zna koliko ga je bilo, ali je čula kako je jučer višeput rekao ljudima da je donio sa sobom tri tisuće. A što se tiče toga otkud mu novci, on je jedino njoj rekao da ih je »ukrao« od Katerine Ivanovne, i da mu je na to odgovorila da ih nije ukrao i da sutra treba da vrati novac. Na odlučno pitanje tužioca: o kom je novcu govorio da ga je ukrao od Katerine Ivanovne, da li o jučerašnje tri tisuće, ili o onima što ih je proćerdao prije mjesec dana, odgovorila je ona da je govorio o onima od prije mjesec dana i da ga je ona tako razumjela.

Grušenjku su napokon otpustili, i tom prilikom obrati joj se Nikolaj Parfenovič vrlo živo, da se može, ako hoće, sad odmah vratiti u grad, i ako joj on može sa svoje strane u

bilo čemu pomoći, na primjer, što se tiče kola, ili, na primjer, ako želi da je tkogod prati, to će on... sa svoje strane...

— Ponizno vam se zahvaljujem — pokloni mu se Grušenjka. — Ja ću poći s ovim starčićem, vlastelinom, odvest ću ga u grad, a dotle ću, ako dopustite, sačekati dolje da vidim šta ćete ovdje odlučiti o Dmitriju Fjodoroviču.

Ona izađe. Mitja je bio miran i čak se činilo kao da se ohrabrio, ali samo na trenutak. Nekakva čudnovata fizička nemoć obuzimala ga je sve više i više. Oči su mu se sklapale od umora. Napokon završiše preslušavanje svjedoka. Prihvatiše se konačno redakcije zapisnika. Mitja ustade i prijeđe od stolca u kut, do zavjese, prilegnu na neki krčmarov kovčeg pokriven sagom, i odmah zaspa. Usnio je nekakav neobičan san koji nije nikako odgovarao ni mjestu, ni vremenu. On se vozi nekamo stepom, onuda gdje je nekad služio, a vozi ga seljak po nevremenu, u kolima s dva konja. Mitji je studeno, početak je studenog, snijeg pada u krupnim vlažnim pahuljama i topi se čim padne na zemlju. Žustro ga vozi seljak, veselo izmahuje bičem, ima ugasitoplavu dugačku bradu, nije još star, oko pedeset godina, a na njemu sivi seljački zobun. U blizini je selo, vide se kućice crne-precrne, a polovica je kuća izgorjela i strše jedino ogorjele grede. A na ulazu u selo poređale se po putu žene, mnogo žena, cio red, sve su mršave, ispijene, a lica su im zagasite boje. Osobito pada u oči jedna s kraja, čini se da joj je četrdeset godina, a možda ima svega dvadeset, lice joj je dugačko, mršavo, a na rukama joj plače dijete, i dojke su joj se sigurno toliko sasušile da u njima nema ni kaplje mlijeka. I plače, plače dijete, pruža ručice, gole, sa šačicama koje su mu od studeni pomodrile.

— Što plaču? Zašto plaču? — pita Mitja vozeći se brzo mimo njih.

— Djetešce — odgovara mu kirijaš — djetešce plače.

I Mitja se iznenadi što mu je on rekao po svome, po seljački »djetešce«, a ne dijete. I njemu se dopalo što je seljak rekao djetešce: kao da je u tome više sažaljenja.

— A zašto plače? — navaljuje Mitja kao da je gluh. — Zašto su mu ručice gole, što ih ne umotaju?

Promrzlo je djetešce, studen probija kroz haljinicu i ona ne brani od studeni.

— A zašto je to tako? Zašto? — zaintačio se glupi Mitja.

— Siromašni su, pogorelci, nemaju krušca, prose za pogorjelo selo.

— Ne, ne — reče Mitja, kao da još uvijek ne razumije — reci mi zašto stoje pogorjele majke, zašto su siromašni ljudi, siromašno djetešce, zašto je gola stepa, zašto se ne grle, ne ljube, zašto ne pjevaju vesele pjesme, zašto su pocrnjeli od crne bijede, zašto ne hrane dijete?

I on osjeća u sebi da pita, istina, ludo i glupo, ali da svakako hoće baš tako pitati i da baš tako i mora pitati. I on još osjeća da mu se u srcu podiže neko još nikad neosjećano ganuće, da želi plakati, da želi učiniti svima nešto takvo da djetešce prestane plakati, da ne plače i pocrnjela, ispijena djetinja mati, i da ovog trenutka više nitko ne prolijeva suze, i da on to mora odmah učiniti, bez odlaganja i ne obazirući se ni na što svom svojom karamazovskom neobuzdanošću.

— A ja sam s tobom, ja te neću ostaviti, cijelog života ići ću s tobom — razliježu se kraj njega mile, osjećajem protkane riječi Grušenjkine.

Njegovo je cijelo srce planulo i poletjelo prema nekakvoj svjetlosti, i on hoće da živi i živi, da ide i ide na nekakav put prema novoj svjetlosti koja ga zove, i to što brže, brže, sad odmah!

— Šta? Kamo? — povika on, te otvori oči i sjede na kovčeg, baš kao da se prenuo iz nesvjestice, a na usnama mu zatira sjajan osmijeh.

Više njega stajao je Nikolaj Parfenovič i zvao ga da sasluša i potpiše zapisnik. Mitja shvati da je spavao duže od sata, ali nije slušao Nikolaja Parfenoviča. Iznenadilo ga je da se sad odjedanput našao pod njegovom glavom jastuk, koga, međutim, nije bilo kad je nemoćan klonuo na kovčeg.

— Tko mi je podmetnuo jastuk pod glavu? Tko je bio taj dobri čovjek! — povika on nekako oduševljeno, zahvalno i nekim plačnim glasom, i kao da su učinili bogzna kakvo dobročinstvo.

Tko je bio taj dobri čovjek, nije se nikad ni doznalo: možda je to učinio tkogod od stražara, a možda je i pisarčić Nikolaja Parfenoviča odredio iz sažaljenja da mu podmetnu pod glavu jastuk, ali sva njegova duša kao da se tresla od suza. On priđe stolu i reče da će potpisati sve što žele.

— Ja sam, gospodo, usnio lijep san — nekako neobično reče on, nekako drugačije, gotovo radošću obasjana lica.

IX

ODVEDOŠE MITJU

Kad je zapisnik bio potpisan, okrenu se Nikolaj Parfenovič svečano optuženiku i pročita mu »odluku«, koja je glasila da je te i te godine, tog i tog dana, tu i tu, istražitelj tog i tog okružnog suda, nakon preslušavanja tog i tog (to jest Mitje optuženika, koji se optužuje zbog ovog i ovog (sve točke optužbe bile su pomno navedene), ali s obzirom na to da se optuženik ne priznaje krivim zbog zločina koji mu se u grijeh upisuje, a za opravdanje svoje ništa nije naveo, dok međutim svjedoci (ti i ti) i okolnosti (te i te) dokazuju njegovu potpunu krivnju, na osnovu tog i tog paragrafa kaznenog zakona, itd, odredio: da se taj i taj (Mitja), kako bi ga se potpuno spriječilo da izbjegne istrazi i sudu, zatvori u tu i tu tamnicu, o čemu se ima optuženi obavijestiti, a kopija ove odluke pomoćniku tužioca dostaviti, itd. Jednom riječi, Mitji su saopćili da je od ovog trenutka uhapšenik i da će ga sad odmah prevesti u grad, gdje će ga zatvoriti na jednom vrlo neprijatnom mjestu. Kad je Mitja sve pažljivo saslušao, on je samo slegnuo ramenima.

— Pa, gospodo, ja vas ne krivim, ja sam spreman... Jasno mi je da vam ništa drugo ne preostaje.

Nikolaj Parfenovič saopći mu blago da će ga odmah odvesti kotarski pristav Mavrikij Mavrikijevič, koji se slučajno ovdje našao...

— Čekajte! — prekinu ga Mitja i, obraćajući se svima u sobi, progovori nimalo ne obuzdavajući osjećaja. — Gospodo, svi smo mi surovi, svi smo mi odrodi, svi nagonimo na plač ljude i djecu na sisi, ali od svih — neka se to sada zna — od svih sam ja najpodliji gad. Jest, ja! Svakog dana u životu lupao sam se u prsa i obećavao da ću se popraviti, a svaki dan sam činio neprestano iste prljavštine. Sad uviđam da je za ovakve, kao što sam ja, potreban udarac, udarac sudbine, da budu umočeni i sputani izvanjskom silom. Ja se sam po sebi ne bih nikad, nikad podigao! Ali grom je pukao. Primam teret optužbe i javne sramote, hoću da patim i da se patnjom očistim! Možda ću se, gospodo, i očistiti, šta mislite? Ali čujte, međutim, još posljednji put: ja sam nevin krvi svoga

oca! Ne primam kaznu za to što sam ga ubio, već za to što sam ga htio ubiti, a možda bih ga zbilja i ubio. Ali ipak namjeravam da se s vama borim, i to vam objavljujem. Borit ću se s vama do zadnjeg daha, a onda neka odluči Bog! Zbogom, gospodo, ne ljutite se što sam za vrijeme preslušavanja vikao na vas, o, ja sam onda bio još tako glup. Za trenutak bit ću uhapšenik, i sad vam posljednji put Dmitrij Karamazov kao slobodan čovjek pruža svoju ruku. Opraštajući se s vama, opraštam se s ljudima!

Njegov glas zadrhta i on zbilja pruži ruku, ali Nikolaj Parfenovič, koji je najbliže do njega stajao, nekako odjedanput, gotovo nekakvim grčevitim pokretom, sakri ruke iza leđa. Mitja je to odmah opazio i zadrhtao i svoju pruženu ruku odmah spustio.

— Istraga još nije dovršena — promuca Nikolaj Parfenovič ponešto zbunjeno — produžit ćemo još u gradu, i ja sam, dakako, sa svoje strane, spreman da vam poželim svaki uspjeh... što se tiče vašeg opravdanja... Uvijek sam, Dmitrije Fjodoroviču, sklon da vas smatram, tako da kažem, za čovjeka više nesretna nego kriva... Mi smo svi ovdje, ako sam slobodan da izjavim u ime svih, svi mi ovdje spremni smo da vas smatramo u suštini za plemenita mladića koji je, na žalost, donekle i suviše ponesen nekim strastima...

Mali lik Nikolaja Parfenoviča odavao je potkraj njegova govora potpuno službeno dostojanstvo. U glavi Mitjinoj iskrsnu odjednom da će ga eto taj »derančić« sad odmah uzeti ispod ruke, odvesti u drugi kat i ondje obnoviti s njim njihov nedavni razgovor o »curicama«. Ali koliko posve uzgrednih misli, koje nemaju veze s datim određenim slučajem, iskrsne ponekad čak i u zločinca koga vode na gubilište?

— Gospodo, vi ste dobri, vi ste humani — mogu li se vidjeti s *njom* i oprostiti posljednji put? — zamoli Mitja.

— Svakako, ali ne nasamo... jednom riječi, sad je dopušteno samo u nazočnosti...

— Dobro, budite nazočni!

Dovedoše Grušenjku, ali oproštaj je bio kratak i bez mnogo riječi, što nije zadovoljilo Nikolaja Parfenoviča. Grušenjka se duboko pokloni Mitji.

— Rekla sam ti da sam tvoja i da ću biti tvoja i ići s tobom uvijek, ma kamo te poslali. Zbogom, čovječe, koji si nevin sam sebe upropastio.

Usne joj zadrhtaše, a suze potekoše iz očiju.

— Oprosti mi, Gruša, oprosti mi, zbog moje ljubavi i zbog toga što sam svojom ljubavlju i tebe upropastio.

Mitja je htio još nešto reći, ali iznenada ušutje i iziđe. Oko njega se odmah nađoše ljudi koji nisu skidali očiju s njega. Dolje, kod stepenica, do kojih se on sinoć s onakvim tutnjem dovezao na Andrejevoj trojci, već su stajala dvoja spremljena kola. Mavrikij Mavrikijevič, onizak dežmekast čovjek podbula lica, bio je, tko zna zašto, ljut, zbog nekakva nereda što se dogodio, te se srdio i vikao. On je nekako i suviše grubo pozvao Mitju u kola. »Prije, dok sam ga napajao u krčmi, bilo je u čovjeka sasvim drugo lice«, pomisli Mitja sjedajući u kola. Niz stepenice siđe Trifon Borisič. Pred vratima se načetiše ljudi, seljaci i žene, kočijaši, i svi se zagledaše u Mitju.

— Zbogom, ljudi božji! — viknu Mitja iz kola.

— Oprosti nam — začula se dva-tri glasa.

— Zbogom i ti, Trifone Borisiču!

Ali Trifon Borisič se nije ni osvrnuo, možda je bio previše zabavljen poslom. I on je također nešto vikao i ustrčao se. Posrijedi je bilo ovo: druga kola, na kojima su imala pratiti Mavrikija Mavrikijeviča dva pozivara, nisu još bila posve spremna. Seljačić koji je imao da dade drugu trojku navlačio je zobun, oštro se prepirao da nije njegov red da ide, već Akimov. Ali Akima nije bilo, te otrčaše po nj, ali seljačić je gonio svoje i molio da ga pričekaju.

— Baš ovaj narod, Mavrikije Mavrikijeviču, nema nikakva stida! — vikaše Trifon Borisič. — Tebi je dao Akim prekjučer dvadeset i pet kopjejki, ti si ih zapio, a sad vičeš. Čudim se samo vašoj dobroti prema ovom podlom narodu, Mavrikije Mavrikijeviču, to je sve što mogu da kažem.

— A šta će nam druga trojka? — umiješa se Mitja. — Hajdemo na jednoj, ne boj se, Mavrikije Mavrikijeviču, neću se buniti, neću ti uteći, pa šta će onda straža?

— A izvolite se, gospodine, naučiti sa mnom govoriti, ako to još ne znate, ja nisam vama *ti*, nemojte se tikati, a i savjete sačuvajte za drugi put... — bijesno odbrusi Mitji Mavrikije Mavrikijevič, baš kao da se obradovao da može na nekom iskaliti srce.

Mitja zašutje. On sav pocrvenje. Za trenutak spopade ga odjedanput studen. Kiša je prestala, mutno nebo bilo je posve zastrto oblacima, puhao je oštar vjetar pravo u lice. »Je li to groznica, šta li?« pomisli Mitja i strese ramenima. Na-

pokon se uspe u kola i Mavrikij Mavrikijevič, te sjede teško, široko i, kao da nije primijetio, pritisnu Mitju. Istina, on je bio loše raspoložen i nije mu se sviđala povjerena dužnost.

— Zbogom, Trifone Borisiču! — opet viknu Mitja i sam osjeti da nije sad viknuo dobrodušno, već bijesno, protiv svoje volje.

Ali Trifon Borisič stajaše oholo, zabacivši obje ruke na leđa, upiljivši se ravno u Mitju, te gledaše strogo i ljutito ne odgovorivši ništa Mitji.

— Zbogom, Dmitrije Fjodoroviču, zbogom! — začu se odjedanput glas Kalganova koji se iznenada odnekud stvorio.

On pritrči kolima i pruži Mitji ruku. Bio je bez kape. Mitja još uspije da ščepa i stisne njegovu ruku.

— Zbogom, dragi čovječe, neću zaboraviti tvoje velikodušnosti! — viknu on toplo.

Ali kola krenuše i njihove se ruke rastaviše. Zazvonilo je zvonce — odvezoše Mitju.

A Kalganov utrča u predsoblje, sjede u kut, sagne glavu, prekri rukama lice i zaplaka; dugo je tako sjedio i plakao — plakao kao da je još mali dječak, a ne dvadesetogodišnji mladić. O, on je gotovo potpuno vjerovao da Mitja nije kriv! »Kakvi su ovo ljudi i kakvi nakon svega toga mogu biti ljudi«, vikao je on zbrkano, gorko ražalošćen, gotovo očajan. U ovom trenutku bio je gotovo izgubio volju da živi. »Je li vrijedno, je li vrijedno!«, vikao je ogorčeni mladić.

ČETVRTI DIO

DESETA KNJIGA

DJEČACI

I

KOLJA KRASOTKIN

Početak je studenog. Kod nas je nastupila studen od jedanaest stupnjeva i poledica. Preko noći palo je na smrznutu zemlju nešto malo suha snijega, i »suh i oštar« vjetar diže ga i vitla po dosadnim ulicama našega gradića, a osobito na sajmenom trgu. Jutro je tmurno, ali snijeg je prestao da pada. Nedaleko trga, a u blizini dućana Plotnikovih, stoji omalena, vrlo čista izvana i iznutra, kućica činovničke udovice Krasotkine. Gubernijski sekretar Krasotkin umro je već odavno, pred neko četrnaest godina, a njegova udovica, tridesetogodišnja gospođa, još i sad dopadljiva lica, živa je i živi u svojoj čistoj kućici od »svoje gotovine«. Ona živi časno i smjerno, po naravi je nježna, ali dosta vesela. Obudovjela je u svojoj osamnaestoj godini, tek što je rodila sina, proživjevši sa svojim mužem jedva godinu dana, i to odmah pošto mu je rodila sina. Od tog vremena, od njegove smrti, posvetila se ona odgoju svog siročeta, malog Kolje, ali, iako ga je voljela svih četrnaest godina do ludila, ipak je podnijela zbog njega kudikamo više patnje nego što je doživjela radosti, dršćući i umirući od straha gotovo svaki dan da će se razboljeti, prehladiti, da će načiniti kakvu ludoriju, popeti se na stolac i odonud se stropoštati, itd, itd. A kad je Kolja

počeo ići u školu, a kasnije u našu progimnaziju, navalila mati da izučava s njim sve nauke, da mu pokaže i ponavlja s njim zadaće, pregla da se upozna s učiteljima i njihovim ženama i, štoviše, umiljavala se i đacima, Koljinim drugovima, i prenemagala se pred njima, samo da ne diraju Kolju, da mu se ne rugaju i da ga ne tuku. Dotjerala je dotle da su mu se dječaci zbilja počeli zbog nje rugati i dražiti ga da je mamin sinčić. Ali dječak se umio braniti. On je bio srčan dječak, »strašno jak«, kako se ubrzo pronio i utvrdio o njemu glas u razredu, bijaše spretan, jogunasta karaktera, smiona duha i poduzetan. Učio je dobro, i o njemu se čak pronosio glas da je u aritmetici i općoj povijesti pečeniji od samog nastavnika Dardaneiova. Ali, iako je dječak gledao sve s visoka i dizao nos, ipak je bio dobar drug i nije se uznosio. Poštovanje svojih drugova smatrao je za nešto što mu pripada, ali se vladao prema njima prijateljski. A što je glavno, znao je mjeru, i u određenim prilikama umio da se svladava, a u vladanju prema starješinama nije nikad prelazio određenu, posljednju i svetu granicu, iza koje se prijestup više ne trpi, već se smatra za nered, bunu i nezakonitost. A međutim je bio vrlo, vrlo sklon da učini u svakoj zgodnoj prilici kakvu obijest, kao svaki najgori deran, i ne toliko da učini obijest, koliko da učini sprdačinu, budalaštinu, da »zabiberi«, pokaže otmjenost i izvještačenost. A što je glavno, bio je vrlo samoljubiv. On je čak i svoju majku sebi pokorio i vladao se prema njoj gotovo despotski. Ona se i pokorila, već odavno pokorila, i jedino nije mogla nikako podnijeti pomisli da je dječak »malo voli«. Neprestano joj se činilo da je Kolja prema njoj »bezosjećajan«, i dešavalo se da ga je ona, lijući histerične suze, prekoravala zbog njegove hladnoće. Dječak nije to volio, i što su više od njega tražili srdačnih izljeva, činilo se da je namjerno sve nepristupačniji. Ali to se nije događalo u njemu namjerno, nego nehotično, takav je već bio u njega značaj. Ali mati se varala: on je svoju mamu neobično volio, samo nije volio »teleće nježnosti«, kako se on izražavao na svom đačkom jeziku. Poslije oca ostao je ormar u kome se sačuvalo nekoliko knjiga; Kolja je volio čitati, te je već neke pročitao. Mati se nije zbog toga uznemirivala i samo se ponekad čudila kako to da dječak, mjesto da se ide igrati, prestoji kraj ormara po nekoliko sati nad kakvom knjigom. I tako je Kolja pročitao koješta što u svojoj dobi nije još smio čitati. Uostalom, iako dječak u posljednje vrijeme nije

volio da u svojim ludorijama prelazi izvjesnu granicu, ipak su se počeli događati i takvi ispadi koji su majku ozbiljno zabrinuli — istina, ne nemoralni, ali zato opasni, vratolomni. Tako se desilo baš ovog ljeta, u mjesecu srpnju, o praznicima, da je mati otišla sa sinom na sedmicu dana u goste u susjedni kotar, sedamdeset vrsta daleko, svojoj daljnjoj rođakinji, koje je muž bio namješten na jednoj željezničkoj stanici (na onoj istoj, najbližoj našem gradu, s koje je Ivan Fjodorovič Karamazov otputovao prije mjesec dana u Moskvu). Ondje je Kolja najprije pomno razgledao željeznicu, upoznao se s njenim uređenjem, znajući dobro da će moći, kad se vrati kući, blistati svojim novim znanjem među đacima naše progimnazije. Ali ondje se nalazilo u to vrijeme još nekoliko dječaka s kojima se on upoznao; jedni su stanovali u stanici, a drugi u susjedstvu — u svemu je bilo šest ili sedam dječaka između dvanaest godina i petnaest godina, a među njima i dvojica iz našeg grada. Dječaci su se zajedno igrali i zbijali ludorije i četvrtog ili petog dana pošto stigoše u goste na stanicu sklopiše glupa djeca jednu nevjerojatnu okladu o dva rublja: Kolja, koji je bio gotovo najmlađi te su ga zbog toga stariji donekle prezirali, predložio je, naime, iz samoljublja ili drske odvažnosti da će on noću, kad u jedanaest sati stigne vlak, leći ničice među tračnice i preležati nepomično dok vlak ne projuri iznad njega punom parom. Istina, oni su najprije načinili pokus, te se pokazalo da se zbilja može tako opružiti i stisnuti između tračnica pa vlak projuri a da ne zapne za ono što leži, ali, međutim, trebalo je ipak ležati! Kolja je ostao nepokolebljiv pri tome da će preležati. Isprva su ga ismijavali, nazvali ga lažovom, hvališom, i time ga još jače razdražili. A što je glavno, ti su petnaestogodišnjaci isuviše dizali pred njim nos i njega, »kao malog«, nisu isprva htjeli smatrati za svog druga, a to je bilo za nj strašno uvredljivo. Zaključiše, dakle, da odu uvečer jednu vrstu dalje od stanice kako bi vlak, krenuvši sa stanice, jurio već punom brzinom. Dječaci se sakupiše. Mjesečine nije bilo, i noć, ne da je bila tamna, već mrka. Kolja je legao u određeni čas među tračnice. Ostala petorica koja su se kladila čekala su premrzla srca, a onda u strahu i kajanju podno nasipa, kraj pruge, u grmlju. Najzad zatutnji u daljini vlak koji je bio krenuo sa stanice. Zasjaše iz mraka dva crvena fenjera, zagrmje neman što se primicala. »Bježi, bježi dolje s tračnica!« doviknuše Kolji iz grmlja dječaci koji su umirali od

straha, ali je već bilo kasno, vlak naleti i projuri. Dječaci potrčaše Kolji: on je ležao nepomično. Počeše ga drmusati, podizati. On se odjedanput diže i siđe s nasipa. Kad je sišao dolje, reče im da je namjerno ležao u nesvijesti da ih uplaši, ali je zaista bio izgubio svijest, što je poslije dužeg vremena sam priznao svojoj majci. I tako se zauvijek utvrdila njegova slava da je »nebojša«. Vratio se kući na stanicu blijed kao krpa. Drugog je dana obolio od lagane živčane groznice, ali duševno je bio vrlo veseo, radostan i zadovoljan. Za ovaj događaj nije se odmah saznalo, nego je tek u našem gradu izbio na javu u progimnaziji i dopro do ušiju uprave. Ali je Koljina majka potrčala da moli upravu za svog dječaka, te je uspjela da se za nj zauzeo i branio ga uvaženi i utjecajni nastavnik Dardanelov, i sve se zataškalo kao da nije nikad ništa ni bilo. Taj Dardanelov, čovjek neženja i još dosta mlad, bio je već nekoliko godina strastveno zaljubljen u gospođu Krasotkinu i već se jednom, prije godinu dana, najponiznije, premirući od straha i zbunjenosti, usudio da joj ponudi ruku, ali ona ga je kratko odbila, držeći da bi svojim pristankom izdala svog sinčića, iako je Dardanelov po nekim tajanstvenim znacima imao i prava da se donekle zanosi snovima kako nije baš sasvim mrzak krasnoj, ali isuviše kreposnoj i nježnoj udovici. Ali luda vratolomija Koljina kao da je probila led, i Dardanelov se zbog svoga zauzimanja ponadao, istina, ne baš osobito, ali je i sam Dardanelov bio uzor čistoće i stidljivosti, i zato je za nj bilo zasad i ovo dovoljno da bude potpuno sretan. On je dječaka volio, ali je smatrao za poniženje da mu se umiljava te je bio prema njemu u razredu strog i od njega mnogo tražio. Ali i Kolja ga je sam držao na pristojnoj udaljenosti, gradivo je uvijek izvrsno svladavao, u razredu je bio drugi đak, prema Dardanelovu se držao suho, i cijeli je razred tvrdo vjerovao da je u općoj povijesti pečen da može i samog Dardanelova »pobiti«. I zaista, Kolja mu jedanput zadade pitanje: tko je osnovao Troju? — Ali Dardanelov je odgovorio samo općenito o narodima, njihovim kretanjima i seobama, o drevnoj starini i legendama, ali na to tko je baš osnovao Troju, to jest koja ličnost, nije mogao odgovoriti, te je čak zbog nečeg držao da je to pitanje isprazno i nerazumno. I tako su dječaci stekli uvjerenje da Dardanelov ne zna tko je osnovao Troju. A Kolja je čitao o osnivačima Troje u Smaragdovu, koji se sačuvao u ormaru među knjigama što su ostale iza njegova oca. Svršilo

se time da su se počeli najzad svi dječaci zanimati za to tko je zapravo osnovao Troju, ali Kolja nije otkrio svoje tajne, i slava o njegovu znanju ostala je nepoljuljana.

Poslije događaja na željeznici nasta neka promjena u Koljinim odnosima prema majci. Kad je Ana Fjodorovna (udovica Krasotkina) saznala za pothvat svog sinčića, ona je gotovo poludjela od užasa. Dobila je tako strašne histerične napade, koji su potrajali, s prekidima, nekoliko dana, da joj je Kolja, koji se već bio ozbiljno prepao, zadao poštenu i časnu riječ da se slične ludorije neće više ponoviti. On se klečeći zakleo pred ikonom, zakleo očevom uspomenom, kako je zahtijevala sama gospođa Krasotkina, kojom se prilikom »srčani« Kolja rasplakao od »osjećaja« kao šestogodišnje dijete, i mati i sin padali su toga cijeloga dana jedno drugom u zagrljaj i tresli se od plača. Sutradan probudio se Kolja »bezosjećajan«, kao i do sada, a međutim je postao šutljiviji, skromniji, stroži i zamišljeniji. Istina, poslije mjesec i po dana bio je opet umiješan u jedan nestašluk i za nj je doznao čak i naš mirovni sudac, ali je taj nestašluk bio sasvim druge vrsti, čak je bio smiješan i glup, a i on sam, kako se pokazalo, nije bio u tome kolovođa nego je bio tek umiješan u to. Ali o tome ćemo pričati nekom drugom prilikom. Mati je i dalje drhtala i mučila se, a Dardanelov se, što su njene brige bivale veće, sve više nadao. Moramo napomenuti da je Kolja shvaćao i pogađao na što Dardanelov smjera, i zato ga je, dakako, zbog njegovih »osjećaja« duboko prezirao, a prije je bio čak toliko neučtiv te je pokazivao taj prezir pred majkom, podsjećajući je, izdaleka, da shvaća za čim Dardanelov teži. Ali poslije slučaja na željeznici, on je i što se toga tiče promijenio svoje držanje: izbjegavao je svako nagovještanje, pa i najmanje, a o Dardanelovu počeo je da govori pred majkom s najvećim poštovanjem, što je odmah, u srcu beskrajno zahvalna, shvatila osjetljiva Ana Fjodorovna, ali zato je pri najmanjoj i čak slučajnoj riječi koju bi kakav nepoznat gost izrekao o Dardanelovu u Koljinoj nazočnosti, odjedanput sva pocrvenjela od stida kao ruža. U tim bi trenucima Kolja ili gledao kroz prozor ili razgledao nisu li mu čizme progledale, ili bi bijesno zovnuo »Perezvona«, čupavo, prilično veliko šugavo pseto koje je prije mjesec dana negdje dobio, dovukao kući i, tko zna zašto, držao sakriveno u sobama, ne pokazujući ga nijednom drugu. On ga je strašno tiranizirao učeći ga nekakvim vještinama i majstorijama, i doveo je jadno pseto

dotle da je urlalo kad bi on otišao u školu, a kad bi se vratio, cičalo bi od ushita, skakalo kao ludo, šenilo, valjalo se po zemlji, pravilo se da je mrtvo, itd, jednom riječi, pokazivalo sve vještine kojima su ga naučili, i ne na zapovijed, već jedino iz svog vatrenog oduševljenja i zahvalnog srca.

Zbilja: zaboravio sam spomenuti da je Kolja Krasotkin bio onaj isti dječak koga je čitaocu već poznati dječak Iljuša, sin štapskapetana u ostavci Snegireva, ubo nožićem u butinu braneći svog oca koga su đaci nazivali posprdno »ispiračem«.

II

DJEČURLIJA

Dakle, tog hladnog i burnog jutra u mjesecu studenom sjedio je dječak Kolja Krasotkin kod kuće. Bila je nedjelja i škole nije bilo. Ali je već odbilo jedanaest sati, i on je morao svakako da ode od kuće »zbog jednog vrlo važnog posla«, a međutim je bio u cijeloj kući sam, i to kao pravi njen čuvar, jer se nekako desilo da su svi stariji stanari otišli od kuće zbog nekakva izvanrednog i neobičnog slučaja. U kući udovice Krasotkine bio je još jedan mali stan sa dvije sobice, koji je bio odijeljen hodnikom od stana u kome je ona stanovala; taj se stan davao u najam i u njemu je stanovala doktorica sa svoje dvoje nedorasle djece. Doktorica je bila istih godina kao i Ana Fjodorovna i njena prijateljica, a muž njen, doktor, otputovao je prije godinu dana najprije u Orenburg, a poslije u Taškent, i već je prošlo pola godine a od njega nije bilo ni glasa ni traga, te da nije bilo tog prijateljstva s gospođom Krasotkinom, koje je donekle ublažavalo jad napuštene doktorice, bila bi se ona dosad, zbog jada, sigurno rastopila od suza. I, eto, moralo se još i to desiti da udarci sudbine prevrše mjeru, te je iste te noći, od subote na nedjelju, Katerina, jedina doktoričina služavka, odjednom i iznenadivši neobično svoju gospođu, neočekivano priopćila da će zacijelo pred zoru roditi. Kako se samo moglo dogoditi da nitko to nije prije opazio, bilo je svima pravo čudo. Prene-

ražena doktorica odlučila je da smjesti Katerinu, još za vremena, u jedan zavod koji je bio za takve slučajeve uređen kod jedne babice u našem gradu. A kako je ona neobično cijenila tu služavku, to je odmah i izvela svoju odluku i otpremila je onamo, i sama ostala uz nju. Sutradan ujutro bilo je zbog nečeg potrebno i prijateljsko učešće i pomoć i gospođe Krasotkine, koja je mogla u tom slučaju kod nekog nešto izmoliti i pomoći. I tako su bile obje gospođe nenazočne, a sluškinja gospođe Krasotkine, baba Agafja, otišla na trg, i Kolja je tako ostao sam, te je privremeno bio čuvar i stražar »mjehurića«[1], to jest sinčića i djevojčice doktoričine koji ostadoše sami samcati. Kolja se nije bojao čuvati kuću, a uza nj je bio još i Perezvon, kome je bilo zapovjeđeno da leži u predsoblju pod klupom potrbuške i »mirno«, i koji je baš zato svaki put kad bi Kolja, koji je šetao sobama, ušao u predsoblje, zatresao glavom i, umiljavajući se, dvaput čvrsto lupio repom po podu, ali, na žalost, ne bi zviždukа da ga vabne. Kolja bi strašno pogledao nesretnog psa, i ovaj bi opet zamro, poslušno se ukočivši. Ali, ako je išta uznemirivalo Kolju, to su bili jedino »mjehurići«. Katerinu je zbog neočekivana slučaja, razumije se, najdublje prezirao, ali je osirotjele mjehuriće neobično volio i već im je bio donio nekakvu dječju knjižicu. Nastja, starija djevojčica, koja je imala već osam godina, znala je čitati, a mlađi »mjehurić«, sedmogodišnji dječačić Kostja, neobično je rado slušao kad mu je Nastja čitala. Dakako, Krasotkin ih je umio zabavljati zanimljivije, to jest svrstati ih oboje u red i početi se s njima igrati vojnika ili pak skrivača po cijeloj kući. On je to učinio već više puta i nije se sramio da to učini — pa se čak u njegovu razredu pročulo kako se Krasotkin igra kod kuće sa svojim malim stanarima konja, kako poskakuje kao zaprežni konj i savija glavu, ali Krasotkin je ponosno odbio to prekoravanje, ističući da bi zaista bilo sramotno kad bi se u »našem vijeku« igrao konja s vršnjacima, trinaestogodišnjacima, ali da on to čini zbog »mjehurića«, jer ih voli, a u njegove osjećaje ne smije se nitko miješati. Zato su ga i obožavala oba »mjehurića«. Ali ovaj put mu nije bilo do igre. On je imao da obavi jedan vrlo važan osobni posao i, čini se, čak tajanstven, međutim je vrijeme protjecalo, a Agafja, kojoj bi mogao ostaviti djecu, nije se još jednako vraćala s trga. On je već neko-

[1] Djeca debela, puna kao mjehurići.

liko puta prošao kroz predsoblje, otvarao vrata od doktoričina stana i zabrinuto obišao »mjehuriće« koji su po njegovoj zapovijedi sjedili za knjigom i svaki put, kad bi otvorio vrata, osmjehnuli se na nj široko, osjećajući da će on ući i učiniti nešto divno i zabavno. Ali Kolja je bio u duši uzbuđen i nije ulazio. Napokon je izbilo jedanaest, i on je tvrdo odlučio da će otići od kuće ako se za deset minuta ne vrati »prokleta« Agafja, i ne čekajući više na nju, ali će mu »mjehurići« morati svečano obećati da se neće bez njega bojati, učiniti kakvu ludoriju i da neće od straha plakati. Zaokupljen tim mislima, on ogrnu svoj vatirani ogrtač s krznenim ovratnikom od neke mačke, prebaci preko ramena svoju torbu te je — ne obazirući se na prijašnje česte majčine molbe da po »takvoj studeni«, kad pođe od kuće, uvijek obuje kaljače — prošao kroz predsoblje, samo ih prezirno pogledao i otišao u samim čizmama. Kad ga je Perezvon ugledao odjevena, počeo je još jače lupati repom o pod i nervozno se tresti cijelim tijelom i čak tužno zavijati, ali kad je Kolja vidio toliko strastvenu plahovitost svog psa, zaključio je da to škodi disciplini pa ga je još bar minutu zadržao pod klupom a kad je već otvorio vrata od predsoblja, odjedanput mu zvizne. Pas skoči kao lud i poče skakati pred njim od radosti. Kolja prijeđe predsoblje i otvori vrata na sobi »mjehurića«. Oboje su sjedili kao prije za stolićem, ali već nisu čitali nego su se vatreno prepirali o nečem. Ta su se djeca često prepirala o različitim važnim životnim pitanjima, pri čemu je Nastja, kao starija, uvijek odnosila pobjedu, a Kostja, ako se nije mogao da složi s njom, odlazio je Kolji Krasotkinu da apelira, i kako je on presudio, vrijedilo je kao konačna presuda za obje strane. Ali ovaj put je prepirka »mjehurića« donekle zainteresirala Krasotkina, i on je zastao na vratima da sluša. Kad su djeca vidjela da ih sluša, produžili su još većim žarom da se prepiru.

— Nikad, nikad neću povjerovati da malu djecu nalaze babice u vrtu među kupusnim gredicama. Sad je već zima i nema više gredica, i babica nije mogla donijeti Katerini kćerku.

— Fi-ju! — zviznu Kolja tiho.

— A gle kako: one donose odnekud, ali samo onima koje su udate.

Kostja pažljivo pogleda Nastju te slušaše duboko zamišljen i razmišljaše.

— Nastja, al' si ti luda — reče on napokon čvrsto i bez vatre. — Kako bi Katerina mogla imati dijete kad nije udata?

Nastja se strašno raspali.

— Ti ništa ne razumiješ — prekinu ga ona jetko — možda ona ima čovjeka koji sjedi u tamnici, i ona je eto rodila.

— A zar ona ima muža u tamnici? — ozbiljno zapita razumni Kostja.

— Ili, znaš — naglo ga prekinu Nastja, posvema napustivši i zaboravivši svoje nagađanje — ona nema muža, to imaš pravo, ali ona hoće da se uda, i počela je misliti kako će se udati, te je neprestano mislila, jednako mislila i dotle mislila dok nije mjesto muža dobila dijete.

— Pa, osim ako je tako — prista sasvim pobijeđeni Kostja — ali ti to nisi prije rekla, otkud bih mogao onda znati?

— Onda, dječurlijo — reče Kolja, stupivši u sobu — vi ste, kako vidim, opasni!

— I Perezvon je s vama? — iskesi se Kostja i stade pucketati prstima i zvati Perezvona.

— Mjehurići, nalazim se u teškom položaju — otpoče Krasotkin važno — i vi mi morate pomoći: Agafja je sigurno slomila nogu kad je dosad nema, to je već odlučeno i zapečaćeno; ali ja moram svakako otići od kuće. Puštate li me ili ne puštate?

Djeca pogledaše zabrinuto jedno u drugo i njihova dosad nasmijana lica izražavala su nemir. Oni nisu, uostalom, još potpuno shvaćali što on od njih zahtijeva.

— Nećete praviti ludorije za moga izbivanja? Nećete se uspinjati na ormar i slomiti nogu? Nećete plakati od straha što ste sami?

Na dječjim licima pojavi se strašna tuga.

— A ja bih vam zato mogao pokazati jednu stvarčicu, topić od mjedi, iz koga se može pucati pravim barutom.

Dječja se lica u tren oka razvedriše.

— Pokaži topić — reče Kostja, a lice mu zasja.

Krasotkin turi ruku u svoju torbu, izvadi iz nje topić od bronce i metnu ga na stol.

— Aha, pokažite! Gledaj, ima točkove — i on provoza topić po stolu. — I pucati se može iz njega. Nabiti sačmom i pucati.

— I ubit će?

— Sve će ubiti, samo treba dobro naciljati.

I Krasotkin im rastumači kako se meće barut, kamo se si-

pa sačma, pokaza rupicu u obliku upaljača, ispriča im kako topić natrag trgne kad opali. Djeca su slušala neobično radoznalo. Osobito je zadivilo njihovu maštu što topić unatrag trgne.

— A imate li baruta? — raspita se Nastja.

— Imam.

— Pokažite nam i barut — otegla ona i osmjehnu se moleći.

Krasotkin opet turi ruku u torbu i izvadi iz nje malenu bočicu, u kojoj se zaista nalazilo nešto malo pravog baruta, a u papirnatom tuljčiću bilo je nekoliko zrna sačme. On je čak otčepio bočicu i izasuo malo baruta na dlan.

— Samo ako gdjegod u blizini nema vatre, jer će se rasprsnuti i sve nas pobiti — upozori ih Krasotkin zbog snažnijeg dojma.

Djeca su motrila barut u pobožnu strahu koji je još pojačao njihovo uživanje. Ali se Kostji bolje dopala sačma.

— A sačma ne gori? — zapita on.

— Sačma ne gori.

— Poklonite mi malo sačme — reče on moleći.

— Poklonit ću ti malo sačme, eto, uzmi, ali ne pokazuj svojoj mami prije nego se ja ne vratim, jer će pomisliti da je to barut i umrijeti od straha i vas išibati.

— Nas mama nikad ne tuče šibom — odmah napomenu Nastja.

— Znam, rekao sam jedino zbog ljepote stila. I mamu nikad ne varajte, samo ovaj put — dok se ne vratim. Dakle, mjehurići, mogu li otići? Nećete plakati od straha kad mene ne bude ovdje?

— Pla-kat će-mo — otegnu Kostja spremajući se već da zaplače.

— Plakat ćemo, sigurno ćemo plakati — dočeka Nastja brže-bolje i plašljivo.

— Ah, djeco, kako su opasne vaše godine. Šta se može, ptići, morat ću s vama prosjediti ne znam dokle. A vrijeme, vrijeme, ah!

— Zapovjedite Perezvonu neka se umrtvi — zamoli Kostja.

— Ne pomaže ništa, morat ću se poslužiti i Perezvonom. *Ici,*[1] Perezvone! — I Kolja stade zapovijedati psu, a on je po-

[1] Ovamo.

kazivao sve šta je znao. To je bilo pseto dugačke čupe, veliko kao obično kućno pseto i nekakve sivkastomodre dlake. Na desno oko bilo je ćoravo, a lijevo uho bilo mu je bogzna zašto razrezano. Ono je cičalo, i skakalo, šenilo, hodalo na stražnjim nogama, lijegalo poleđice i sve četiri noge dizalo uvis i ležalo a da se ne bi ni pomaklo, kao da je mrtvo. Za te posljednje majstorije otvorila su se vrata i na pragu se pojavila Agafja, debela služavka gospođe Krasotkine, žena od svojih četrdeset godina, koja se vratila s trga sa zavežljajem nakupovana živeža u ruci. Ona zastade i, sa zavežljajem koji joj je visio o lijevoj ruci, gledaše pseto. Kolja, mada je željno iščekivao Agafju, ipak nije prekinuo predstavu, i tek kad je Perezvon neko određeno vrijeme preležao kao mrtav, on mu napokon zviznu: pseto skoči i poče skakati od radosti što je izvršilo svoju dužnost.

— Vidi, to je pas! — progovori Agafja poučno.

— A što si ti, ženska glavo, okasnila? — zapita Krasotkin prijeteći.

— Ženska glavo? Gle ti čviljka!

— Čviljak?

— Jest, čviljak. I što se tebe tiče što sam zakasnila? Sigurno je moralo tako biti kad sam zakasnila — mrmljaše Agafja, prihvativši se posla oko peći, ali ne nezadovoljna i srdita, već, baš naprotiv, vrlo zadovoljna, kao da se raduje prilici da se može našaliti s veselim gospodičićem.

— Čuj, lakoumna ženo — otpoče Krasotkin ustajući sa divana — možeš li se zakleti svime što ti je sveto na svijetu, i povrh toga i još čim drugim, da ćeš za moga izbivanja neprekidno paziti na mjehuriće? Odlazim od kuće.

— A zašto da ti se zaklinjem? — nasmija se Agafja. — I bez toga ću pripaziti na njih.

— Neću, inače neću, već ako mi se zakuneš spasenjem svoje duše. Drugačije ne idem.

— A ti ne idi. Tiče li se to mene, napolju je studen, sjedi kod kuće.

— Mjehurići — obrati se Kolja djeci — ova će žena ostati do mog povratka ili do povratka vaše mame, jer i ona se morala već odavno vratiti. Osim toga, dat će vam doručak. Hoćeš li im, Agafja, što dati?

— I to se može.

— Do viđenja, ptići, odlazim mirne duše. A ti, ženturačo — reče on poluglasno i važno, prolazeći pored Agafje — na-

dam se da im nećeš brbljati vaše obične ženske gluposti o Katerini — poštedi njihovo djetinjstvo. *Ici*, Perezvon!

— Da, idi zbogom — reče Agafja zajedljivo i već ljutita. — Smiješan deran! Trebalo bi ga išibati za takve riječi, eto što bi trebalo.

III

ĐAK

Ali Kolja više nije slušao. Najzad je mogao da ode. Kad iziđe napolje, on se obazre oko sebe, strese ramenima i reče: »Studeno!« te se uputi najprije pravo ulicom, a zatim skrenu desno kroz pobočnu ulicu prema trgu. Ali, prije nego što je stigao do trga, zastade pred jednom kapijom, izvadi iz džepa zviždaljku i zazvižda vrlo snažno, kao da daje urečeni znak. Nije čekao više od jedne minute: kroz vratašca dotrča do njega jedanaestogodišnji rumeni dječačić, također u toplom, čistom i čak kicoškom ogrtaču. To je bio mladi Smurov, đak pripravnog razreda (dok je, međutim, Kolja Krasotkin bio već za dva razreda stariji), sin bogatog činovnika kome nisu, kako se čini, roditelji dopuštali da se druži s Krasotkinom, kao s poznatim drskim obješenjakom, i Smurov je sad očito umakao kradom. Taj je Smurov bio, ako nije čitalac zaboravio, jedan iz one gomile dječaka što se prije dva mjeseca nabacivala kamenjem preko jarka na Iljušu, i koji je onda pričao Aljoši Karamazovu o Iljuši.

— Ja vas, Krasotkine, čekam već cijeli sat — reče Smurov vrlo odlučno, i dječaci pođoše prema trgu.

— Zakasnio sam — odgovori Krasotkin. — Bilo je razloga. A tebe neće izbiti što ideš sa mnom?

— Ta manite, kao da me ne biju? I Perezvon je s vama?

— I Perezvon.

— I njega vodite onamo?

— I njega!

— Ah, da je i Žućka!

— Žućke ne možemo odvesti. Žućka ne postoji. Žućka je nestala u mraku neizvjesnosti.

— Ah, ne biste li mogli tako učiniti — zasta iznenada Smurov. — Iljuša kaže da je Žućka imala dugačku čupu, da je bila isto tako sijeda, boje kao dim, poput Perezvona — i ne biste li mogli reći da je to ta ista Žućka, i on će možda povjerovati?

— Đače, boj se laži, to je prvo; čak i onda kad se tiče dobrog djela, to je drugo. A što je naglavnije, da nisi ondje govorio da ću i ja doći?

— Bože sačuvaj, i ja shvaćam. Ali s Perezvonom ga nećeš utješiti — uzdahnu Smurov. — Znaš šta: njegov otac, onaj kapetan, ispirač, kazivao nam je da će mu danas donijeti štene, pravo midelandsko[1], crna nosa; misli da će time utješiti Iljušu, ali teško.

— A kako je sad Iljuški?

— Ah, zlo, zlo. Mislim, ima sušicu. On je još pri sebi, ali diše — diše, strahota je kako diše. Neki dan je zamolio da ga provodamo; obuli smo mu čizme, htio je da pođe, ali je pao. »Ah«, veli, »ja sam ti govorio, oče, da su moje čizme loše, to su one prijašnje, i prije sam teško hodao u njima«. Mislio je da su čizme krive što je pao, a pao je naprosto od slabosti. Neće preživjeti sadmicu dana. Dolazi mu Gercenštube. Sad su opet bogati, imaju puno novaca.

— Hulje.

— Tko su hulje?

— Liječnici, i sva medicinska fukara, govoreći uopće, i, također, razumije se, pojedinačno. Ja poričem medicinu. To je jedna potpuno nekorisna ustanova. Ali ću, uostalom, sve to istražiti. A kakve su to, međutim, sentimentalnosti ondje kod vas otpočele? Ondje se, čini se, cijeli razred sakuplja?

— Ne cijeli, neko deset drugova naših dolazi onamo uvijek, svaki dan. I ništa drugo.

— U svemu tome me iznenađuje uloga Alekseja Karamazova: njegovu će bratu sutra ili prekosutra suditi zbog takva zločina, a on ima još toliko vremena da sentimentalizira s dječakom!

— Ovdje nema uopće nikakva sentimentaliziranja. Pa i ti sam ideš da se izmiriš s Iljušom.

— Da se izmirim? Smiješan izraz. Ja, uostalom, nikom ne dopuštam da analizira moje postupke.

[1] Vrsta buldoga.

— A kako će ti se Iljuša obradovati! On i ne pomišlja da ćeš ti doći. Zašto, zašto nisi htio tako dugo da ideš? — uzviknu Smurov vatreno.

— Dragi dječačiću, to je moj posao a ne tvoj. Ja idem iz osobne pobude, jer je to moja volja, a vas je sve dovukao onamo Aleksej Karamazov, to je ipak neka razlika. I otkud ti znaš, možda i ne idem onamo da se mirim? Glup izraz.

— Nipošto nije Karamazov, sigurno nije on. Naši su prosto sami počeli onamo odlaziti, razumije se, najprije s Karamazovom. I ništa tu nije bilo, nikakvih gluposti. Najprije je otišao jedan, a poslije drugi. Njegov otac nam se neobično obradovao. Znaš li, on će prosto poludjeti ako Iljuša umre. On vidi da će Iljuša umrijeti. Ali mu je drago što smo se izmirili s Iljušom. Iljuša je za te pitao i drugo ništa nije dodao. Zapitao je i zašutio. A otac će mu šenuti umom ili će se objesiti. On se i prije vladao kao lud. Znaš, on je plemenit čovjek, a onda smo pogriješili. Svemu je kriv onaj ocoubojica što ga je onda tukao.

— A ipak je Karamazov za me zagonetka. Ja sam se mogao već odavno upoznati s njim, ali ja volim u ponekim slučajevima biti ponosan. Pored toga sam stvorio o njemu određeno mišljenje koje se mora još provjeriti i razjasniti.

Kolja važno zašutje, a Smurov također. Smurov je, naravno, osjećao strahopoštovanje prema Kolji Krasotkinu i nije smio ni pomisliti da se mjeri s njim. A sad je bio vrlo radoznao, jer je Kolja rekao da ide onamo »iz vlastite pobude«, i u tome se morala sigurno kriti neka zagonetka što je Kolja odjedanput naumio da ide onamo, i to baš danas. Oni su prelazili preko trga na kome se nalazilo u ovom trenutku mnogo seljačkih kola i bilo mnogo dognane živadi. Građanke su prodavale pod svojim šatricama žemičke, konce, itd. Takvo nedjeljno trgovanje nazivaju kod nas u gradu naivno sajmovima, i takvih sajmova ima u godini vrlo mnogo. Perezvon je trčao u najveselijem duševnom raspoloženju; svrćući neprestano sad desno, sad lijevo, da negdje nešto onjuši. Kad bi se sreo s drugim psima, on bi se neobično usrdno obnjušio s njima po svim psećim pravilima.

— Volim promatrati realizam, Smurove — progovori odjedanput Kolja. — Jesi li primijetio kako se psi, kad se sretnu, obnjuše? To je kod njih neki opći prirodni zakon.

— Jest, ali vrlo smiješan.

— To jest, nije smiješan, ti si se loše izrazio. U prirodi nema ničega smiješnog, ma kako se čovjeku zbog njegovih predrasuda činilo. Kad bi psi mogli da razmišljaju i da kritiziraju, sigurno bi našli isto toliko smiješnog, a možda i mnogo više, u socijalnim odnosima ljudi, njihovih gospodara — a možda i mnogo više. Ja ovo ponavljam zato što sam tvrdo uvjeren da je kod nas mnogo više gluposti. Ovo je misao Rakitinova, značajna misao. Ja sam, Smurove, socijalist.

— A što je to socijalist? — zapita Smurov.

— To je, kad su svi jednaki, kad svi imaju jedan zajednički imutak, kad nema brakova, a vjeru i zakone bira svatko po svojoj volji, pa, i sve ostalo. Ali ti nisi još dorastao tome, za te je još rano. A ipak je studeno.

— Jest. Dvanaest stupnjeva. Maloprije gledao je moj otac na termometar.

— I jesi li opazio, Smurove, da se usred zime, kod petnaest ili čak osamnaest stupnjeva, ne čini da je tako studeno kao, na primjer, sad, na početku zime, kad odjedanput iznenada naiđe studen kao sad, od dvanaest stupnjeva, a osobito kad ima malo snijega. To znači da se ljudi nisu još navikli. Kod ljudi je sve navika, u svemu, čak u državnim i političkim odnosima. Navika je — glavni pokretač. Gle, kako je ono smiješan seljak.

On pokaza stasita seljaka u kožuhu, dobroćudna lica, koji je kraj svojih kola pljeskao zbog studeni rukama u rukavicama. Po njegovoj dugačkoj, ugasitoplavoj bradi bilo se uhvatilo inje od studeni.

— U seljaka se brada smrzla! — viknu Kolja glasno i izazivački, prolazeći pokraj njega.

— U mnogih se smrzla — odgovori seljak mirno i odmjereno.

— Ne zadirkuj u nj — napomenu Smurov.

— Ne brini se, neće se rasrditi, on je dobar. Zbogom Matveju.

— Zbogom.

— A zar se ti zbilja zoveš Matvej?

— Matvej? A ti nisi znao?

— Nisam znao; nasumce sam rekao.

— Gle, sigurno si đak?

— Jest, đak sam.

— A tuku li te?

— Ne baš jako, tako.

— A boli li te?
— Bez toga ne može biti.
— E-eh! — uzdahnu seljak od svega srca.
— Zbogom, Matveju!
— Zbogom. Drag si ti momčić, zaista.
Dječaci krenuše dalje.
— To je valjan seljak — reče Kolja Smurovu. — Volim da se porazgovorim s narodom i uvijek se radujem što mogu biti pravedan prema njemu.
— A zašto si mu slagao da nas tuku? — zapita Smurov.
— Morao sam ga obradovati!
— A čime?
— Vidiš, Smurove, ja ne volim ako tko od prve riječi ne shvaća, nego ponovo zapitkuje. Mnogome ne koristi ni tumačenje. Po seljakovu shvaćanju đake tuku i moraju tući: jer kakav je, misli on, đak, ako ga ne tuku? I ako mu odjedanput kažeš da nas ne tuku, on će se ražalostiti. A, uostalom, ti to ne razumiješ. S narodom treba umjeti govoriti.
— Samo ne zadirkuj, molim te, jer se može izleći priča kao ono s guskom.
— A ti se bojiš?
— Ne smij se, Kolja, ja se, bogami, bojim. Otac će se veoma rasrditi. Meni je strogo zabranjeno da se družim s tobom.
— Ne uznemiruj se, ovaj put se neće ništa dogoditi. Zdravo, Nataša — doviknu on jednoj piljarici pod šatorom.
— Kakva sam ja Nataša, ja sam Marja — odgovori piljarica, još mlada žena, vičući.
— Baš je lijepo što se zoveš Marja, zbogom!
— Ah, ti đavole, nema te šta vidjeti a već si takav!
— Nemam vremena, nemam kad s tobom razgovarati, ispričat ćeš mi iduće nedjelje — zamahnu rukom Kolja, baš kao da se ona o njega očešala, a ne on o nju.
— A šta bih ti imala u nedjelju pripovijedati? Ti si se o mene očešao, a ne ja o tebe, bezobrazniče — razvikala se Marja. — Istući bi te trebalo, eto što, ti si poznato zadirkivalo, jest, to si!
Među drugim piljaricama koje su do Marje prodavale na svojim klupama razlegnu se smijeh kad odjedanput istrča, tko zna zbog čega, ispod arkada gradskih dućana nekakav ljutit čovjek, nalik na trgovačkog pomoćnika, ali ne naš domaći, već stranac, u modru kaftanu dugačkih pola, u kapi

sa štitom, još mlad, tamnoplave kudrave kose i dugačka, blijeda, hrapava lica. On je bio nekako glupo uzbuđen i odmah poče prijetiti Kolji šakom.

— Ja te poznam — vikaše on razdraženo — ja te poznam!

Kolja pažljivo pogleda u nj. On se nikako nije mogao sjetiti da se ikad sukobio s tim čovjekom. A zar je imao malo sukoba po ulicama, svih se nije mogao sjećati!

— Poznaješ? — zapita ga on ironično.

— Ja te poznam! Ja te poznam! — zaintači kao budala građanin.

— To bolje po tebe. A sad nemam vremena, zbogom!

— Što zadirkuješ? — zavika građanin. — Hoćeš opet da zadirkuješ? Ja te poznam! Opet zadirkuješ.

— To se tebe, brate, ne tiče, ako ja zadirkujem — reče Kolja, zasta i premjeri ga od glave do pete.

— Kako me se ne tiče?

— Tako, tebe se ne tiče.

— A da koga? Koga? Nego koga?

— To se, brate, sad tiče Trifona Nikitiča, a ne tebe.

— Kakva to Trifona Nikitiča? — zapita momak čudeći se kao lud i još jednako ljut, te se zagleda u Kolju. Kolja ga važno promjeri pogledom.

— A jesi li dolazio Voznesenju? — zapita ga on odjedanput strogo i odlučno.

— Kojem Voznesenju? Zašto? Ne, nisam odlazio — zbunio se ponešto momak.

— Poznaješ li Sabanejeva? — produži Kolja još odlučnije i još strože.

— Kojega Sabanejeva? Ne, ne poznam.

— E, onda neka te đavo nosi! — odsiječe naglo Kolja te se oštro okrenu nadesno i brzo pođe svojim putem kao da mu je zazorno da govori s takvim bukvanom koji čak ni Sabanejeva ne poznaje.

— Stoj! Ej! Koga to Sabanejeva misliš? — kao da se dosjetio momak, i opet vrlo uzrujan. — A što je on to govorio? — okrenu se on naglo piljaricama, gledajući u njih glupo.

Žene se nasmijaše.

— Pametan dečko — reče jedna.

— A kog on to Sabanejeva misli? — uporno je ponavljao momak bijesno, mašući desnom rukom.

— A sigurno onog Sabanejeva što je služio kod Kuzmičevih, po svoj će prilici tako biti — dosjeti se jedna žena.

Momak se glupo zagleda u nju.

— Ku-zmi-če-va? — ponovi druga žena. — Ali kakav je on Trifon? Onaj se zove Kuzma, a ne Trifon, a derančić ga je nazvao Trifonom Nikitičem, dakle neće biti on.

— To nije, vidiš, ni Trifon, ni Sabanejev, već Čižov — umiješa se treća žena koja je do sada šutjela i ozbiljno slušala. — Zove se Aleksej Ivanič. Čižov, Aleksej Ivanovič.

— I bit će da je Čižov — odlučno potvrdi četvrta žena.

Smeteni momak pogleda čas jednu, čas drugu.

— Ali zašto je pitao, zašto je to pitao, dobri ljudi? — vikaše on gotovo u očajanju. — »Poznaješ li Sabanejeva?« Đavo neka zna koji je to Sabanejev!

— Ala si ti budalast čovjek, pa kažu ti da nije Sabanejev, nego Čižov, Aleksej Ivanovič Čižov, on je to! — doviknu mu važno jedna piljarica.

— Koji Čižov? Koji to? Govori ako znaš.

— A onaj dugački, balavi, što je ljetos sjedio ovdje na pijaci.

— A kog će mi đavola taj Čižov, recite mi, ljudi božji?

— A otkud da mi znamo kog će ti đavola Čižov?

— A tko bi znao što ti treba — dočeka druga. — Sam moraš znati što ti treba kad galamiš. Ta on je tebi govorio, a ne nama, budalo jedna! I zar ga zbilja ne poznaješ?

— Koga?

— Čižova.

— Neka đavo odere i Čižova i tebe zajedno s njim! Izlemat ću ga, eto što ću učiniti! On mi se rugao!

— Šta, Čižova ćeš izlemati? Ili će on tebe. Ti si lud, i ništa drugo!

— Ne Čižova, ne Čižova, ti pakosna, opaka ženo, derana ću izdevetati, eto koga! Dajte ga, dajte ovamo, on mi se rugao.

Žene prasnuše u smijeh. A Kolja je koracao već daleko pobjedonosna izraza na licu. Smurov je išao pored njega, osvrćući se na skupinu što je u daljini vikala. I on je također bio vrlo raspoložen, iako se još bojao da ne zapadne s Koljom u kakvu nepriliku.

— Za kojega si ga ti Sabanejeva pitao? — zapita on Kolju iako je već unaprijed slutio šta će mu odgovoriti.

— A otkud ja znam za kojega? Sad će ondje do noći galamiti. Volim da u svim društvenim slojevima prodrmam budale. Gle, još jednako stoji onaj glupak, eno, onaj seljak. Zapamti, kaže se: »Nema ništa gluplјeg od glupa Francuza«, ali i ruska lica odaju sebe. Pa, zar nije napisano na licu onog, eno onog ondje seljaka da je budala, je li?

— Ostavi ga, Kolja, da prođemo kraj njega.

— Nizašto ga neću ostaviti, sad sam istom počeo. Ej, zdravo, seljače?

Snažan seljak što je prolazio kraj njih i bio već vjerojatno pripit, okrugla bezazlena lica i prosijede brade, podiže glavu i pogleda dječake.

— E pa, dobar dan, ako se ne šališ — progovori on ne žureći se.

— A ako se šalim? — nasmija se Kolja.

— Ako se šališ, šali se, bog bio s tobom. Ništa zato, i to se smije. Našaliti se uvijek smije.

— Oprostite, brate, našalio sam se.

— Neka ti bog oprosti.

— A opraštaš li ti?

— Drage volje opraštam. Odlazi.

— Vidiš, ti si, čini mi se, pametan seljak.

— Pametniji od tebe — neočekivano odgovori seljak dostojanstveno kao i maloprije.

— Teško — smete se malo Kolja.

— Sigurno, velim ti.

— A možda je i tako.

— Jest, jest, brate.

— Zbogom, seljače.

— Zbogom.

— Seljaka ima različitih — pripomenu Kolja Smurovu poslije kratke stanke. — Kako bih znao da ću natrapati na pametnoga. Ja sam uvijek spreman da priznam um u naroda.

Daleko, na satu saborne crkve, izbi jedanaest i po. Dječaci požuriše i još preostali, prilično daleki put do štapskapetana Snegireva, prijeđoše brzo, i gotovo ne razgovarajući se. Kad su stigli na neko dvadeset koračaja od kuće, Kolja zasta i naloži Smurovu neka pođe naprijed i pozove napolje Karamazova.

— Moramo se najprije onjušiti — kaza on Smurovu.

— A zašto da ga zovem — odgovori Smurov. — Uđi, oni će ti se neobično obradovati. A što da se na studeni upoznajete?

— Ja znam zašto je potrebno da izađe ovamo na studen — odbrusi Kolja despotski (što je neobično volio da čini s ovim »malima«), i Smurov potrča da izvrši nalog.

IV

ŽUĆKA

Kolja se važna izraza u licu prisloni na plot i čekaše Aljošu. Jest, on je već davno želio da se s njim sastane. On je mnogo čuo o njemu od dječaka, ali je sve dosad uvijek samo naoko pokazivao prezirno i ravnodušno lice kad su mu govorili o njemu, i čak »kritizirao« Aljošu, slušajući što mu pričaju o njemu. Ali je u sebi vruće, vruće želio da se s njim upozna: u svemu onome što je čuo o Aljoši bilo je nešto simpatično i privlačno. I stoga je sadašnji trenutak bio važan; ponajprije ne smije obraz svoj baciti u blato, nego se pokazati samostalnim. »Inače će pomisliti da sam i ja isto onakav trinaestogodišnji dječak kao i svi ostali. Ali grozno je što sam tako malena rasta. Tuzikov je mlađi od mene, a za pola je glave viši. Lice mi je, uostalom, pametno; nisam lijep, znam da sam ružan u licu, ali je lice moje pametno. A ne treba se također odmah izbrbljati, jer će odmah početi grljenje, i on bi mogao pomisliti ... Phi, kako bi bilo gadno kad bi on pomislio ...«

Tako se uzrujavaše Kolja, trudeći se što je više mogao da poprimi najslobodnije obličje. Najviše ga je mučio njegov mali rast. On je kod kuće, u kutu na zidu, još prošle godine povukao olovkom crtu kojom je označio svoju visinu i od tog doba prilazio je uzrujano svaka dva mjeseca da ponovo mjeri koliko je narastao. Ali je, na žalost, narastao vrlo malo što ga je ponekad dovodilo prosto u očajanje. Što se tiče lica, ono nije bilo ni najmanje »ružno« već, naprotiv, prijatno, bijelo, blijedo i pirgavo. Njegove sive, male, ali žive očice gledale su srčano i često bi planule od unutrašnjeg

osjećanja. Jagodice su mu bile malo poširoke, usne malene, ne jako debele, ali vrlo crvene; nos malen i jako prćast; »sasvim frntast, sasvim frntast!« mrmljaše Kolja u sebi kad bi se gledao u ogledalu i uvijek od ogledala odlazio nezadovoljan. »A zbilja, teško da mi je i lice pametno?« pomislio bi ponekad, te je čak i u to sumnjao. Uostalom, ne smije se misliti da je briga o licu i o rastu zaokupljala svu njegovu dušu. Baš naprotiv, ma kako bile otrovne minute pred ogledalom, on je brzo zaboravljao na njih i na duže vrijeme, »predajući se sav idejama i zbiljskom životu«, kako je sam opisao svoju djelatnost.

Aljoša izađe odmah i pođe žurno prema Kolji; on je, dok ih je još dijelilo nekoliko koračaja, opazio da je Aljošino lice nekako sasvim vedro. »Zar mi se zbilja toliko raduje?« pomisli Kolja zadovoljno. Ovdje ćemo uzgred spomenuti da se Aljoša jako promijenio otkad smo ga ostavili: on je odbacio mantiju i nosio sad lijepo sašiven kaput, mekan okrugao šešir i bio kratko ošišan. Sve ga je to poljepšalo, i on je zbilja nalikovao na prava ljepotana. Njegovo ljepuškasto lice bilo je uvijek vedro, ali je ta vedrina bila nekako blaga i mirna. Kolju začudi što je Aljoša izašao onako kako je sjedio u sobi, bez ogrtača, i bilo je očito da se žuri. On bez oklijevanja pruži Kolji ruku.

— Evo, napokon, i vas, kako smo vas svi očekivali!

— Postojali su razlozi koje ćete odmah saznati. Doista mi je drago što smo se upoznali. Davno sam očekivao priliku i mnogo sam o vama slušao — mrmljaše Kolja ponešto zadihan.

— Ja bih se s vama ionako upoznao, jer sam i ja o vama mnogo čuo, ali ovdje, ovamo ste zakasnili.

— Recite kako je ovdje?

— Iljuši je vrlo zlo, on će sigurno umrijeti.

— Šta velite? Priznajte, Karamazove, da je medicina gadarija — uzviknu Kolja vatreno.

— Iljuša vas je često spominjao, čak, čujte, i u snu, u bunilu. Vidi se da ste mu prije bili vrlo, vrlo dragi ... do onog slučaja ... s nožićem. A ima još jedan razlog ... Recite je li to vaš pas?

— Moj. Perezvon.

— A ne Žućka? — Aljoša žalosno pogleda Kolji u oči. — Ona je dakle nestala?

— Znam, znam, svi biste htjeli da opet dobijete Žućku, čuo sam sve — zagonetno se osmjehnu Kolja. — Čujte, Karamazove — otpoče on živahno — objasnit ću vam sve, ja sam upravo zbog toga i došao, zato sam vas i pozvao da vam cijeli skandal objasnim i prethodno i prije nego što uđemo. Vidite, Karamazove, u proljeće je Iljuša stupio u pripravni razred. Pa svatko zna šta je naš pripravni razred: dječaci, dječurlija. Iljušu počeše odmah zadirkivati. Ja sam dva razreda stariji i, razumije se, gledam izdaljeg, sa strane. Vidim, dječak je sićušan, slabašan, ali se ne da, čak se s njima tuče, ponosan je, oči mu plamte. Ja takve volim. A oni ga sve više zadirkuju. A što je glavno, on je onda imao loše odijelo, hlače okraćale, a čizme zijevaju. I zbog toga su ga dražili. Ponizuju ga. Ne, ja to ne volim, odmah sam se za nj zauzeo i zabiberio im. Ja ih tučem, a oni mene obožavaju, je li vam to poznato, Karamazove? — pohvali se Kolja vatreno. — Ja uopće volim dječurliju. I sad mi kod kuće vise o vratu dva ptića, oni su me danas čak i zadržali. I tako su prestali Iljušu tući, i ja sam ga uzeo pod svoju zaštitu. Vidim, dječak je ponosan, velim vam, ponosan je, ali mi se ropski predao, izvršuje i najmanji moj nalog, sluša me kao boga, ugleda se u me. Za vrijeme odmora između satova eto ga odmah meni, i mi se šetamo. Nedjeljom također. Kod nas se u gimnaziji rugaju kad se stariji s mlađim tako sprijatelji, ali to je predrasuda. Ja hoću tako, i basta, nije li istina? Ja ga učim, ja ga podižem — i zašto, recite, ne bih smio da ga podižem kad mi se sviđa? Vi ste se, vidite, Karamazove, spregli sa svima tim ptičicama, dakle, želite da djelujete na mlado pokoljenje, da ga podižete, da budete korisni? I ja priznajem da me je ta crta u vašem karakteru, za koju sam saznao po čuvenju, najviše zainteresirala. Uostalom, sad na ono glavno: opažam da se u dječaku razvija nekakva osjetljivost, sentimentalnost, a ja sam, znate, odlučni protivnik svake teleće nježnosti, čak od rođenja. A pored toga još i protuslovlje: ponosan je, a meni je odan ropski — ropski odan, ali iznenada mu sijevnu oči i ne slaže se sa mnom, prepire se, hoće glavom kroz zid. Katkad sam izlagao različite ideje, a on, ne da se nije slagao s mojim idejama, nego naprosto vidim da se budi osobno protiv mene zato što sam ravnodušan prema njegovim nježnostima. I ja, da mu se oprem, što je on nježniji, ja postajem sve hladnokrvniji, i tako namjerno postupam, jer takvo je moje uvjerenje. Namjeravao sam da odgojim njegov značaj,

da ga popravim, stvorim čovjekom... pa, ali... vi me, razumije se, shvaćate, vama je dovoljno pola riječi. Odjedanput sam primijetio da je zbunjen jedan dan, drugi, treći, da je tužan, ali ovaj put ne zbog nježnosti, već zbog nečeg drugog, krupnijeg, višeg. Mislim, kakva je to tragedija? Ja navalio na nj i saznao za ovo: on se na neki način združio sa slugom vašeg pokojnog oca (koji je onda bio još živ), Smerdjakovom, i ovaj ga je, budalicu, naučio glupoj šali, to jest zvjerskoj šali, podloj šali — da uzme komadićak kruha, mekote, da zabode u nju pribadaču i baci ga nekom psu čuvaru koji će, ogladnio, bez žvakanja, progutati komadić kruha, i pazi što će dalje biti. I oni udesili takav komadić i bacili ga onoj istoj čupavoj Žućki kojoj sad toliku pažnju poklanjaju, jednoj kućnoj kuji iz neke kuće gdje je jednostavno nisu hranili i ona je cio dan u vjetar lajala. (Volite li vi, Karamazove, to glupo lajanje? Ja ga ne mogu podnositi.) Oni joj dakle bacili, pseto progutalo i stalo cičati, zavrtjelo se i udarilo u bijeg, bježalo i cičalo te nestalo — tako mi je opisao sam Iljuša. On mi je sve priznao i stao da plače, plače, da me grli i sav se trese. »Bježi i ciči, bježi i ciči« — samo je to ponavljao, toliko ga je potresao taj prizor. E, vidim, peče ga savjest. Ja sam to shvatio ozbiljno. Uglavnom, htio sam da ga i zbog ovog i prijašnjeg dozovem pameti i priznajem da sam se poslužio lukavstvom i pretvarao se kao da je moja zlovolja tolika, kolika možda i nije bila: »Ti si se«, rekoh mu, »ponio podlo, ti si podlac, ja dakako neću o tome trubiti okolo, ali zasad prekidam s tobom sve odnose. Ja ću razmisliti o svemu i poručiti ti po Smurovu (onom istom dječaku što je sad došao sa mnom i koji mi je uvijek bio odan), hoću li i dalje održavati s tobom vezu ili ću te zauvijek napustiti kao podlaca.« To ga je strašno potreslo. Priznajem, ja sam odmah onda osjetio da sam bio isuviše strog, ali što sam mogao učiniti, moje je mišljenje onda bilo takvo. Sutradan sam poslao Smurova i poručio mu po njemu da s njim više »ne govorim«, to jest, tako se kod nas kaže kad dva druga prekinu odnose. A potajna mi je namjera bila da se držim prema njemu kao prema otpadniku samo neko vrijeme, a onda, kad vidim da se kaje, da mu opet pružim ruku. To je bila moja čvrsta namjera. Ali šta mislite: kad je čuo od Smurova moju poruku, sijevnule iznenada njegove oči: »Isporuči«, povika on, »Krasotkinu, da ću odsad bacati svima psima zalogaj s pribadačama, svima, svima!« »A«, pomislio sam, »zadojio se slobodom duha, treba

da se izduše«, i počeh ga duboko prezirati, pri svakom susretu ili sam se okrenuo od njega ili sam mu se ironično nasmiješio. I onda se iznenada desi ono njegovu ocu, sjećate li se, s ispiračem? Bit će vam jasno da je on zbog toga već unaprijed bio spreman da se strašno razbjesni. Kad su dječaci vidjeli da sam ga napustio, nasrnuli da ga draže: »Ispirač, ispirač«. I onda su otpočele bitke, što strašno žalim, jer su ga onda, čini mi se, vrlo ljuto izbili. Jedanput, kad smo izlazili iz škole, nasrnuo on na sve, a ja sam baš u tom trenutku stajao neko deset koračaja podalje i gledao ga. I kunem vam se, ne sjećam se da sam se onda smijao, već, naprotiv, meni je bilo veoma, veoma žao, i još trenutak i ja bih bio poletio da ga branim. Ali se naši pogledi odjednom sukobiše: što mu se prividjelo, ne znam — ali on izvadi nožić, nasrnu na me i zabi mi ga u bedro, evo, ovdje u desnu nogu. Ja se nisam ni pomakao i moram vam priznati, Karamazove, da sam ponekad hrabar, te sam prezirno pogledao u nj, kao da sam pogledom htio reći: »Ako želiš još«, pomislio sam, »za sve moje prijateljstvo, stojim ti na raspolaganju.« Ali me ne ubode drugi put, nije mogao da izdrži već se uplašio, bacio nožić, zaplakao glasno i nagao u bijeg. Ja ga, razumije se, nisam tužio, a i svima ostalima sam naložio da šute da ne dopre upravi do ušiju, čak sam i materi kazao kad je rana zacijelila, ali je rana bila, zapravo, neznatna, tek ogrebotina. Poslije sam čuo da se tog istog dana nabacivao kamenjem i da je vas ujeo za prst — ali treba da znate u kakvu je onda raspoloženju bio! I, šta sam mogao učiniti, učinio sam glupost: kad se razbolio, nisam otišao da mu oprostim, to jest da se pomirim s njim, i sad se kajem. Ali, međutim, iskrsli su preda mnom novi ciljevi. Eto, to je cijela priča ... samo mi se čini da sam glupo uradio ...

— Ah, kolika šteta — uskliknu Aljoša uzbuđeno — što nisam prije znao za te vaše odnose jer bih već odavno došao da vas zamolim da sa mnom pođete do njega. Vjerujte mi, on je buncao o vama u vrućici, u bolesti. Ja nisam znao koliko ste mu vi dragi! I zar zbilja, zar zbilja niste mogli naći onu Žućku? Njegov otac i svi dječaci tražili su je po cijelom gradu. Vjerujete li, on je, onako bolestan, triput u suzama ponovio preda mnom: »Ja sam zato bolestan, tata, što sam onda ubio Žućku, to me je Bog kaznio.« — Nikako da mu to izbiješ iz glave! I kad bi mu sad pribavili Žućku i pokazali da nije

crkla, već da je živa, čini mi se da bi uskrsnuo od radosti. Svi smo se u vas uzdali.

— Recite zbog čega ste se nadali da ću ja naći Žućku, to jest, da ću je baš ja naći? — zapita Kolja neobično radoznalo. — Zašto ste baš na me računali, a ne na koga drugog?

— Pronosio se glas da je vi tražite, i kad je nađete, da ćete je dovesti. Smurov je spominjao nešto slično. Neprestano nastojimo da ga uvjerimo da je Žućka živa, da su je negdje vidjeli. Dječaci su mu odnekud pribavili živa zečića, ali ga je samo pogledao, osmjehnuo se jedva primjetno i zamolio da ga puste u polje. Tako smo i učinili. Ovog se časka vratio otac i donio mu midelandsko štene, koje je također negdje dobio misleći da će ga time obradovati, ali je, čini se, samo gore učinio .

— Još mi recite, Karamazove, kakav je njegov otac? Ja ga poznajem, ali šta je on po vašem mišljenju: lakrdijaš, komedijaš?

— Ah, nije, ima ljudi koji duboko osjećaju, ali su nekako pritiješnjeni. Njihovo je lakrdijanje neka vrst pakosne ironije prema onima kojima oni ne smiju da kažu istinu u oči zbog toga što su u vječnoj poniznosti strahovali od njih. Vjerujte, Krasotkine, da je takvo lakrdijaštvo često tragično. Za njega se sada sve, sve na zemlji usredotočilo u Iljuši, i ako Iljuša umre, on će ili poludjeti od žalosti ili oduzeti sebi život. O tome sam potpuno uvjeren kad ga samo pogledam!

— Razumijem vas, Karamazove, vi poznajete čovjeka — nadoveza Kolja pronicavo.

— Kad sam vas opazio sa psom, pomislio sam odmah da ste doveli Žućku.

— Strpite se, Karamazove, možda ćemo je naći, a ovaj — ovo je Perezvon. Pustit ću ga sad u sobu i možda će Iljušu više razveseliti nego midelandsko štene. Strpite se, Karamazove, odmah ćete koješta saznati. Ah, bože moj, koliko ja vas zadržavam — povika odjedanput Kolja naglo. — U samom kaputiću na takvoj studeni, a ja vas zadržavam; vidite li, vidite kakav sam sebičnjak! O, svi smo mi sebičnjaci, Karamazove!

— Ne uznemirujte se, istina, studeno je, ali ja nisam zimomoran. Međutim, hajdemo. Zbilja: kako se zovete, ja znam da vam je ime Kolja, a dalje?

— Nikolaj, Nikolaj Ivanov Krasotkin, ili, kako se kaže

službeno: sin Krasotkinov — i Kolja se, tko zna zašto, nasmija, ali odmah nadoveza:

— Ja, razumije se, mrzim svoje ime Nikolaj.

— A zašto?

— Trivijalno je, službeno...

— Vama je trinaest godina? — zapita Aljoša.

— To jest četrnaest, za dvije sedmice četrnaest, vrlo brzo. Unaprijed vas upozoravam na jednu moju slabost, Karamazove, ali samo vas, jer smo se istom upoznali, da odmah upoznate moju narav: ja mrzim kad me tko pita za godine, više nego išta mrzim... i, najzad, mene, na primjer, kleveću da sam se prošle sedmice igrao razbojnika s đacima pripravnog tečaja. Da sam se igrao, to je istina, ali da sam se igrao zbog sebe, zbog svog vlastitog zadovoljstva, to je savršena kleveta. Imam razloga misliti da je to i do vas doprlo, ali ja se nisam zbog sebe igrao, već sam se igrao zbog dječurlije, jer oni sami ne mogu bez mene ništa smisliti. I kod nas se vječno same gluposti pronose. Ovo je grad spletaka, uvjeravam vas.

— Pa da ste se i igrali zbog svoga zadovoljstva, što onda?

— Zbog svoga? A da li biste se igrali konja?

— Zamislite ovako — osmjehnu se Aljoša. — U kazalište, na primjer, idu odrasli ljudi, a u kazalištu se prikazuju također doživljaji mnogih junaka, a ponekad prikazuju čak i razbojnike i ratove — zar to nije isto, dakako, na svoj način. Igra rata mladića u časovima odmora, ili razbojnika — to je umjetnost u zametku, buđenje potrebe za umjetnošću u mladoj duši, i te se igre ponekad izvode skladnije nego predstave u kazalištu, samo je razlika u tome što u kazalište idu da gledaju glumce, a ovdje su glumci sama mladež. A to je sasvim prirodno.

— Vi tako mislite? Je li to zbilja vaše uvjerenje? — zapita Kolja i pogleda ga pažljivo. — Znate li, vi ste prilično zanimljivu misao izrekli: kad dođem kući, promozgat ću o tome. Priznajem, nadao sam se da se od vas čovjek može koječemu naučiti. Došao sam, Karamazove, da od vas učim — završi Kolja vatreno i uvjerljivo.

— A ja od vas — osmjehnu se Aljoša i stisnu mu ruku.

Kolji se bio neobično dopao Aljoša. Iznenadilo ga je što se vlada kao da mu je posve ravan i što se razgovara s njim kao s »velikim«.

— Odmah ću vam, Karamazove, pokazati jednu vještinu, također jednu kazališnu predstavu — nasmija se on nervozno — zato sam i došao.

— Svrnimo najprije nalijevo, gazdama, ondje svi vaši ostavljaju svoje ogrtače, jer je u sobi vruće i tijesno.

— O, došao sam samo na trenutak, ući ću i posjediti u ogrtaču. Perezvon će ostati ovdje u predsoblju i umrijeti: »*Ici*, Perezvon, lezi i umri!« — Vidite li, on je umro. Najprije ću ući i vidjeti kakve su prilike, a onda ću, kad bude trebalo, zviznuti: »*Ici*, Perezvon« — i vi ćete vidjeti, on će odmah utrčati kao pomaman. Samo neka Smurov ne zaboravi otvoriti vrata u tom trenutku. Ja ću već sve narediti, i vi ćete vidjeti majstoriju...

V

UZ ILJUŠINU POSTELJICU

U sobi koja nam je već poznata, u kojoj je stanovala porodica poznatog nam štapskapetana u ostavci Snegireva, bilo je sada zagušljivo i tijesno, jer se u njoj sakupilo mnogobrojno društvo. Nekoliko je dječaka sjedilo kraj Iljuše, te, iako su svi odreda bili spremni da poriču, kao i Smurov, da ih je skupio i izmirio s Iljušom Aljoša, ipak je to bila istina. Sva vještina njegova u ovom slučaju sastojala se u tome da ih je dovodio Iljuši jednog po jednog bez »telećih nježnosti«, kao nehotice i slučajno. To je bilo za Iljušu veliko olakšanje u njegovim patnjama. Bio je čak tronut kad je vidio gotovo nježno prijateljstvo i suosjećanje svih onih dječaka, dosadašnjih svojih neprijatelja. Samo je jedino još Krasotkin nedostajao, i to je ležalo na srcu njegovu kao strašan teret. Ako je među gorkim uspomenama Iljušečkinim bilo nešto najgorče, to je bio baš onaj slučaj s Krasotkinom, nekadašnjim jedinim njegovim prijateljem i zaštitnikom, na koga je on onda nasrnuo nožićem. Tako je mislio i pametni dječak Smurov, koji je prvi došao da se izmiri s Iljušom. Ali je Krasotkin, kad mu je Smurov izdaleka natuknuo da Aljoša

želi da dođe k njemu »zbog nečega«, odmah presjekao i spriječio dolazak, poručivši Smurovu neka odmah obavijesti »Karamazova« da on sam zna što mu je činiti, da ne traži ni od koga savjeta, i ako pođe bolesniku, zna kad će poći, jer ima »svoj račun«. To je bilo nekako dvije sedmice prije ove nedjelje. I eto zašto mu Aljoša nije pošao sam, kako je bio namjeravao. Uostalom, iako je čekao, ipak je slao Smurova drugi pa i treći put Krasotkinu. Ali je Krasotkin oba puta odbio najnestrpljivije i najnabusitije, poručivši Aljoši ako dođe po nj, da onda on neće nikad doći Iljuši, i neka mu više ne dosađuju. Štoviše, Smurov nije znao sve do posljednjeg dana da se Kolja odlučio da ode Iljuši ovog jutra, i tek uvečer uoči tog dana, Kolja mu je opraštajući se sa Smurovom, nenadano i oporo saopćio da ga čeka sutra ujutro kod kuće, jer da će s njim poći do Snegireva, ali da, međutim, ne smije nikog obavijestiti o njegovu dolasku jer želi da dođe iznenada. Smurov ga posluša. A misao da će dovesti izgubljenu Žućku ponikla je u Smurovu na osnovu Krasotkinovih uzgrednih riječi da su »svi oni magarci kad ne mogu naći pseto ako je samo živo«. A kad je Smurov ugrabio zgodan trenutak i bojažljivo natuknuo Krasotkinu svoju slutnju što se tiče psa, ovaj se iznenada strašno razljutio: »Zar sam ja magarac da tražim po cijelom gradu tuđe pse kad imam svog Perezvona? I zar se može i zamisliti da je pseto koje je progutalo čiodu ostalo živo? Teleća nježnost, i ništa drugo!«

Međutim Iljuša nije već gotovo dvije sedmice ni silazio sa svoga krevetića u kutu, ispod ikone. U školu nije odlazio sve odonda kad se sreo s Aljošom i ujeo ga za prst. Uostalom, on je od toga dana i počeo bolovati, iako je mogao još cio mjesec kako-tako da hoda po sobi i predsoblju, ustajući ponekad iz kreveta. Napokon je sasvim smalaksao, tako, da se bez očeve pomoći nije mogao ni maknuti. Otac je strepio nad njim, čak je posve prestao piti i gotovo je pomjerio pameću od straha da će umrijeti njegov mali, te je često, osobito pošto bi ga ispod ruke provodao po sobi i opet namjestio u krevetić — naglo istrčao u predsoblje, u mračan kut, prislonio čelo na zid te počeo naricati jecajućim i grčevitim plačem, prigušujući svoj glas da Iljuška ne bi čuo njegovo naricanje.

A kad bi se vratio u sobu, obično bi počeo bilo čime zabavljati i razveseljavati svog dragog dječaka, pričati mu bajke,

smiješne priče ili oponašati razne smiješne ljude s kojima se u životu sretao, čak je oponašao i životinje, njihovu smiješnu riku i dernjavu. Ali Iljušečka nije nikako volio kad se otac krivio i pravio od sebe budalu. Dječak je, iako se naprezao da ne pokaže kako mu je to neprijatno, ipak bolna srca uviđao da je otac u društvu ponižen i uvijek se, neminovno, sjećao »ispirača« i onog »strašnog dana«. Ninočka, hroma, tiha i krotka Iljušečkina sestra, također nije voljela kad se otac prenemagao (što se Varvare Nikolajevne tiče, ona je već odavno otišla u Petrograd na studije), ali zato se poluluda mamica veoma radovala i od srca smijala kad je njezin suprug počeo da nešto predstavlja ili da izvodi kojekakve smiješne pokrete. Samo ju je to moglo razveseliti, a sve ostalo vrijeme ona je neprekidno gunđala i plakala kako su je sad svi zaboravili, kako je nitko ne poštuje, kako je vrijeđaju, itd. Ali se posljednjih dana ona iznenada nekako sva promijenila. Često je pogledala u kut u Iljušečku i tonula u misli. Postala je mnogo šutljivija, smirila se i, ako je plakala, plakala je tiho da je ne čuju. Štapskapetan je u tužnoj nedoumici primijetio tu promjenu na njoj. Nije joj se u početku sviđalo dolaženje dječaka i samo ju je ljutilo, ali ju je poslije vesela vika i pričanje djece počelo zabavljati, i toliko joj se, na kraju, dopalo da bi se sigurno neobično ražalostila kad bi prestali dolaziti. Kad su djeca štogod pripovijedala ili se počela igrati, ona se smijala i pljeskala dlanovima. Poneke je zvala sebi i ljubila ih. Dječaka Smurova osobito je zavoljela. Što se tiče štapskapetana, pojava djece u njegovu stanu, koja su dolazila da zabavljaju Iljušu, ispočetka ispuni njegovu dušu oduševljenom radošću i čak nadom da će Iljuša sad prestati tugovati i zbog toga možda brže ozdraviti. Ni jednog trenutka, sve do nedavna, nije sumnjao, unatoč svoj svojoj strepnji za Iljušku, da će njegov dječak odjedanput ozdraviti. On je očekivao male goste pobožno, bio je prema njima pažljiv, bio uslužan i spreman da ih na sebi nosi, i zbilja ih je počeo nositi, ali se Iljuši nisu sviđale te igre, i oni su ih prekinuli. Kupovao im je slatkiše, paprenjake, orahe, spremao im čaj i mazao maslac na kruh. Moram napomenuti da nije bio nikad, za sve to vrijeme, bez novaca. One dvije stotine rubalja od Katerine Ivanovne primio je na dlaku onako kako je Aljoša prorekao. A poslije ih je Katerina Ivanovna, kad je potanje saznala za njihove prilike i Iljušinu bolest, osobno posjetila, upoznala se sa cijelom po-

rodicom, i čak uspjela da očara poluludu štapskapetanicu. Otada nije ruka njena prestala da daje, a štapskapetan, satrven užasom od same pomisli da će njegov dječak umrijeti, zaboravio je svoj prijašnji ponos i smjerno primao darove. Doktor Gercenštube dolazio je na poziv Katerine Ivanovne svaki dan redovno bolesniku, ali je bilo malo koristi od njegovih posjeta, iako ga je strašno kljukao ljekarijama. Ali zato su tog dana, tog nedjeljnog jutra, očekivali kod štapskapetana novog doktora koji je trebao da dođe iz Moskve i koga su u Moskvi držali znamenitim. Njemu je osobno pisala i pozvala ga iz Moskve Katerina Ivanovna za masne pare — ne radi Iljušečke, već zbog nekog drugog cilja, o kome će biti govora poslije na svom mjestu, a kad je došao, zamolila ga je da posjeti Iljušečku, o čemu je štapskapetan bio unaprijed obaviješten. Da će doći Kolja Krasotkin, on nije slutio, iako je već odavno želio da napokon dođe onaj dječak za kojim je Iljušečka toliko čeznuo. Upravo u ovom trenutku kad je Krasotkin otvorio vrata i pojavio se u sobi, bili su se svi, i štapskapetan i dječaci, okupili oko bolesnikove posteljice i razgledali tek doneseno malo midelandsko štence, koje se istom jučer oštenilo, ali ga je već prije sedmicu dana naručio štapskapetan da obveseli i razonodi Iljušečku, koji je žalio za nestalom i, dakako, već uginulom Žućkom. Ali je Iljuša, koji je već čuo i saznao prije tri dana da će mu pokloniti malo psetance, i to ne prosto, već pravo midelandsko (što je, razumije se, bilo vrlo važno), istina, pokazivao, kao dijete istančana i nježna osjećaja, da se raduje daru, ali svima je, i ocu i dječacima, bilo jasno da je novo psetance možda samo još jače raspirilo u njegovu srcu uspomene na nesretnu Žućku, koju je on ubio. Štene je ležalo kraj njega i puzalo, on se bolno smješkao i gladio ga svojom tankom, blijedom, izmršavljenom rukom: štoviše, vidjelo se da mu se psetance dopalo, ali... Ali to ipak nije bila Žućka, ipak nije bila Žućka, a kad bi Žućka i štene bili zajedno, e, onda bi to bila prava sreća!

— Krasotkin! — povika iznenada jedan od dječaka koji je prvi opazio Kolju kad je ušao. Nastalo je očito uzbuđenje, dječaci su se razmakli i stali s obje strane posteljice tako da je odjedanput ugledao cijelog Iljušečku. Štapskapetan poleti Kolji u susret...

— Izvolite, izvolite... dragi goste — promuca on. — Iljušečka, gospodin Krasotkin je došao da te obiđe...

Ali mu Krasotkin brže-bolje pruži ruku i u tren oka pokaza svoje neobično poznavanje društvene pristojnosti. On se odmah, i to najprije, obrati štapskapetanovoj supruzi koja je sjedila u svom naslonjaču (ona je baš sad bila užasno nezadovoljna i mrmljala je što su dječaci zaklonili sobom Iljušečkinu posteljicu i tako joj smetaju da vidi novo psetance), i izvanredno učtivo strugnu pred njom nožicom, a zatim se okrenu Ninočki i njoj se, kao dami, isto tako pokloni. Taj učtivi postupak učinio je na bolesnu gospođu neobično prijatan dojam.

— Odmah se vidi dobro odgojen mladić — reče ona glasno i razmahnu rukama. — A ostali naši gosti: samo ulaze sve jedan na drugom.

— Kako, mamice, kako to jedan na drugom? — promuca štapskapetan, iako ljubazno, ali se ipak pomalo boječi za »mamicu«.

— A tako i ulaze. Zajaše u predsoblju jedan drugome na rame i ulaze u sobu plemenite porodice jašući. Kakav je to gost?

— A tko to, mamice, tako ulazi, tko?

— Eno onaj je deran na onom deranu danas tako ujahao, a ovaj je na ovome...

Ali je Kolja već stajao kraj Iljušine postelje. Bolesnik je očito poblijedio. Pridignu se u krevetu i pogleda Kolji pravo u oči. Kolja nije vidio nekadašnjeg svog malog prijatelja već dva mjeseca i odjedanput je zastao pred njim posve preneražen: on nije mogao ni pomisliti da će ugledati tako ispijeno i požutjelo lišce, tako usplamtjele oči, usplamtjele u grozničavoj vatri i nekako strašno povećane, takve mršave ručice. Rastuži se i začudi kad spazi da Iljuša vrlo duboko i ubrzano diše i da su mu usne sasvim suhe. Zakorači prema njemu, pruži mu ruku i gotovo sasvim zbunjeno progovori:

— Pa, moj stari... kako ti je?

Ali je zašutio, neusiljenosti mu nije izmoglo, lice mu se razvuklo i nešto zadrhtalo oko usnica. Iljuša se bolno smiješkao na nj, još jednako nemoćan da kaže i jednu riječ. Kolja odjedanput podiže ruku i pogladi dlanom Iljušu po kosi.

— Ni-šta — promuca on tiho, i ne hrabreći ga, ne znajući ni sam zašto je to rekao. Oni zašutješe opet na trenutak.

— Šta, ti imaš novo štene? — zapita iznenada Kolja posve ravnodušno.

— Da-a-a! — odgovori Iljuša otegnutim šapatom i teško dišući.

— Ima crn nos, to je znak da će biti pakostan i da će se morati vezati — napomenu Kolja važno i pouzdano, kao da nije ni o čemu drugom riječ nego baš o štenetu i o njegovu crnom nosu. Ali je glavno bilo da je on još jednako iz sve snage nastojao prigušiti u sebi želju da zaplače kao »mali«, a međutim, još je jednako nije mogao prigušiti. — Kad odraste, morat ćeš ga vezati, to već vidim.

— Bit će golem! — uzviknu jedan dječačić iz skupine.

— Razumije se, midelandski je golem, kao tele — javi se još nekoliko glasova.

— Kao tele, pravo tele — priskoči štapskapetan. — Ja sam namjerno potražio takva, najpakosnijeg, i roditelji su mu golemi i vrlo pakosni, od poda ovako visoki... Sjednite, evo ovdje do Iljuškina kreveta ili ovamo na klupu. Molimo ponizno, dragi goste, davno očekivani goste... Jeste li izvoljeli doći s Aleksejem Fjodorovičem?

Krasotkin sjede kraj kreveta do Iljušinih nogu. On se možda spremio putem čime će neusiljeno započeti razgovor, ali sad je potpuno izgubio nit.

— Ne... došao sam s Perezvonom. Imam sad pseto koje se zove Perezvon. Slavensko ime. Ondje čeka... čim zviznem, odmah će uletjeti. I ja sam doveo sa sobom pseto — okrenu se on naglo Iljuši. — Sjećaš li se, stari, Žućke? — skresnu mu on iznenada to pitanje u lice.

Iljušečkino se lice iskrivi. On patnički pogleda u Kolju. Aljoša, koji je stajao kraj postelje, namrgodi se i krišom mahnu glavom na Kolju da ne spominje Žućke, ali ovaj to ne primijeti, ili nije htio da primijeti.

— A gdje je... Žućka? — zapita Iljuša malaksalim glasom.

— Pa, brate, tvoja Žućka... fuć! Uginula je tvoja Žućka.

Iljuša zašuti i ponovo pogleda Kolju pravo u oči. Aljoša, uhvativši Koljin pogled, zaklima opet prema njemu, ali on opet svrnu pogled i držaše se kao da nije ni sad opazio.

— Odbjegla je nekamo i uginula. Kako da ne lipsa od onakva zalogaja — rezaše Kolja nemilosrdno, a međutim mu je, tko zna zašto, ponestalo daha. — Ali zato ja imam Perezvona... Ima slavensko ime... Ja sam ti ga doveo...

— Ne treba mi! — reče Iljuša iznenada.

— Ipak, ipak ti treba, svakako ga moraš vidjeti... Razonodit ćeš se. Namjerno sam ga doveo... isto je onako čupav kao i ona... Vi ćete, gospođo, dopustiti da zovnem pseto?... — obrati se on naglo gospođi Snegirevoj, obuzet nekim neobičnim uzbuđenjem.

— Ne treba mi, ne treba, nije potrebno! — uzviknu Iljuša, a u glasu mu zazvuča duboki bol. Prijekor mu sijevnu u očima.

— Ne bi li... — skoči naglo štapskapetan sa kovčega kraj zida na kome je sjedio — ne bi li... drugom prilikom — promuca on, ali Kolja, nezadrživo navaljujući i žureći se, iznenada viknu Smurovu: »Smurove, otvaraj vrata!«, i tek što ih ovaj otvori, zviznu on u zviždaljku. Perezvon kao munja uleti u sobu.

— Skači, Perezvone, šeni! Šeni! — povika Kolja poskočivši s mjesta, a pseto se diglo na stražnje noge i ispravilo upravo pred Iljušinom posteljicom. Desilo se nešto što nije nitko očekivao: Iljuša zadrhta i odjedanput se jedva cijelim tijelom pomače naprijed, nagnu prema Perezvonu i zagleda u nj gotovo premirući.

— To je... Žućka — ciknu on iznenada glasićem iznemoglim od patnje i sreće.

— A šta si ti mislio? — povika Krasotkin iz svega grla zvučnim, veselim glasom i, sagnuvši se psetu, ščepa ga i podiže prema Iljuši.

— Gledaj, stari, ćoravo oko i lijevo uho rovašeno, isti oni znaci koje si mi onda spomenuo. Ja sam je i našao po tim znacima. Našao sam je još onda, odmah, poslije onog. Bila je nečija, bila je nečija! — objasni on okrećući se naglo štapskapetanu, njegovoj supruzi, Aljoši i onda ponovo Iljuši. — Bila je kod Fedotovih u stražnjem dvorištu, obikla se ondje, ali oni je nisu hranili... To je nekakav pas skitnica koji je dolutao sa sela... Ja sam je napokon našao... Vidiš, stari, ona sigurno nije onda progutala tvoj komadić. Da ga je progutala, svakako bi lipsala, sigurno. Dakle, uspjela je da ispljuje kad je još i sad živa. A ti nisi ni opazio da je ispljunula. Bježala je i cičala, a ti si mislio da je zaista progutala. Morala je strašno cičati, jer psi imaju jako nježnu kožu u ustima... nježniju nego čovjek, kudikamo nježniju! — vikaše Kolja kao pomaman, usplamtjela lica koje se sjalo od oduševljenja.

A Iljuša nije mogao govoriti. On je gledao u Kolju svojim krupnim i nekako strašno izbuljenim očima, otvorenih usta i blijed kao krpa. I da je Krasotkin, koji nije ništa slutio, mogao znati kako je bolno i smrtonosno mogao djelovati takav trenutak na zdravlje bolesnog dječaka, on se ne bi ni za živu glavu odlučio da priredi ovakvu šalu kakvu je sad priredio. Možda je Aljoša jedini u sobi to shvaćao. Što se tiče štapskapetana, on kao da se pretvorio u posve malog dječaka.

— Žućka? Dakle, ovo je Žućka! — uzvikivaše on radosnim glasom. — Iljušečka, ovo je Žućka! Mamice, ovo je Žućka!

— A ja se nisam dosjetio! — uskliknu Smurov tužno. — Vidiš ti Krasotkina, ta ja sam govorio da će on naći Žućku, i evo, on ju je i našao.

— Jest, i našao ju je! — javio se radosno još netko.

— Sila je Krasotkin! — jeknu treći glas.

— Sila! Sila — povikaše svi dječaci i stadoše pljeskati.

— Ta stanite, stanite! — upinjaše se Krasotkin da sve nadviče. — Ja ću vam ispričati kako je to bilo, riječ je o tome kako je bilo, i ni o čemu drugom! Ja sam je našao, dovukao kući i odmah sakrio, i štaviše, kuću sam zaključao i nikom je nisam pokazivao sve donedavna. Tek je jedino Smurov saznao pred dvije sedmice, ali ja sam ga uvjerio da je to Perezvon, i on nije ništa slutio, a u slobodno vrijeme naučio sam Žućku kojekakvim majstorijama. Gledajte, gledajte samo kakve ona sve vještine zna! Zato sam je i učio, starče, da ju dovedem tebi izučenu i uglađenu: »Gle, stari, reći ću ti kakva je tvoja Žućka sada!« A nemate li kakav komadić govedine, ona će vam odmah pokazati takvu vještinu da ćete popadati od smijeha — govedine, komadićak, pa, zar zbilja nemate?

Štapskapetan poleti brže-bolje kroz predsoblje u gazdaričinu sobu gdje se kuhalo i štapskapetanovo jelo. A Kolja, da ne gubi dragocjeno vrijeme i žureći se očajno, viknu Perezvonu: »Umri!« I on se odmah zavrtje, leže na leđa i umrtvi se, podigavši sve četiri noge uvis. Dječaci su se smijali, Iljuška je gledao i dalje bolno se osmjehujući, ali se »mamici« najviše dopalo to što je Perezvon umro. Ona se raskikotala glasno zbog psa, stala puckati prstima i zvati:

— Perezvon, Perezvon.

— Nizašto se neće dići, ni za živu glavu — makar cijeli svijet vikao, a ja čim viknem, skočit će u tren oka! Ici. Perezvon!

Pas skoči i poče skakati i cičati od radosti. Štapskapetan utrča s komadićem kuhane govedine.

— Nije li vruća? — brže-bolje i stručnjački zapita Kolja primajući komadić. — Ne, nije vruća, jer psi ne vole vruće jelo. Pazite svi... Iljušečka gledaj, ta gledaj stari, što ne gledaš? Ja ga doveo, a on neće ni da gleda.

Nova se vještina sastojala u tome da je psu, koji je morao nepomično stajati i pružiti nos, metnuo na sam nos ukusan komadić govedine. Nesretno pseto moralo je nepomično prostajati s komadićem na nosu koliko je gospodar htio — nije se smjelo maći, ni pokrenuti čak i pola sata. Ali Perezvon je morao trpjeti samo kratak čas.

— *Pille!*[1] — viknu Kolja i komadić sleti s nosa u Perezvonova usta.

Društvo se, razumije se, oduševljeno divilo.

— I zar niste zbilja dolazili sve vrijeme samo zato da obučite pseto? — uskliknu Aljoša kao da nehotično prekorava.

— Upravo zato! — uzvrati Kolja sasvim prostodušno. — Htio sam ga pokazati u svom sjaju.

— Perezvon! Perezvon! — zapucka odjedanput Iljuša svojim mršavim prstićima mameći pseto.

— Ne trebaš ga mamiti! Ako hoćeš, on će odmah sam skočiti na tvoju postelju. Ici, Perezvon! — i on lupi dlanom po postelji.

I Perezvon kao strijela poleti Iljuši. Ovaj hitro ogrli njegovu glavu objema rukama, a Perezvon zbog toga odmah obliza njegov obraz. Iljušečka se privi uza nj, diže se u postelji i sakri svoje lice u njegovu čupu.

— Gospode! Gospode! — klicaše štapskapetan.

Kolja sjede opet na Iljušinu postelju.

— Iljuša, ja ti mogu još nešto pokazati. Donio sam ti topić. Sjećaš li se, ja sam ti još onda govorio o tom topiću, a ti si rekao: »Ah, kad bih ga mogao vidjeti!« E, sad sam ga donio.

I Kolja izvadi žurno iz torbe brončani topić. On se žurio zato što je bio i sam vrlo sretan: u drugoj prilici on bi

[1] Puci ga!

sačekao dok prođe snažan dojam što ga je izazvao Perezvon, ali se sad žurio, izbjegavajući svako odugovlačenje: »Već ste toliko sretni, evo vam još nove sreće!« pomisli on. Bio je kao opijen.

— Ja sam ovu stvarčicu već odavno uočio kod činovnika Morozova — za tebe, starče, za tebe. Stajala je kod njega sasvim izlišno, a dobio sam je od njegova brata i dao mu u zamjenu knjižicu iz očeva ormara: »Muhamedov rođak ili ljekovita ludost«. Stotinu je godina stara ta knjižica, nekad je bila na glasu, izašla je u Moskvi kad još nije postojala cenzura, a Morozov je ljubitelj takvih stvarčica... Još mi se zahvalio...

Kolja držaše topić u ruci i svima pred očima, tako da su ga mogli svi vidjeti i uživati. Iljuša se podigao i, grleći i dalje desnom rukom Perezvona, promatrao ushićeno igračku. Dojam je dosegao svoj vrhunac kad je Kolja rekao da ima i baruta, da bi mogli odmah i opaliti, »ako to samo ne bi uznemirilo gospođe«. »Mamica« odmah zamoli da joj dadu da izbliže razgleda igračku, što odmah i učiniše. Neobično joj se svidio brončani topić na točkovima i ona ga poče vozati na svojim koljenima. Na pitanje Kolje smije li pucati, ona je pristala vrlo rado, ne shvaćajući, međutim, što je pita. Kolja pokaza barut i sačmu. Štapskapetan, kao bivši vojnik, preuze na se da nabije topić, te usu vrlo malu količinu baruta, a zamoli da sačmu ostave za drugi put. Topić su postavili na pod, cijev okrenuli u prazno mjesto, utisli u upaljač tri zrna baruta i zapalili šibicu. Hitac je bio neobično sjajan. »Mamica« je malo zadrhtala, ali se odmah nasmijala od radosti. Dječaci su gledali nijemo i ushićeno, a najblaženiji bio je štapskapetan, gledajući u Iljušu. Kolja diže topić i bez oklijevanja ga pokloni Iljuši, zajedno sa sačmom i barutom.

— To je bilo tebi namijenjeno, tebi! Davno sam to već spremio — ponovi on još jedanput sav sretan.

— Ah, poklonite ga meni! Ta poklonite topić radije meni — odjedanput poče moliti »mamica« kao kakvo dijete.

Na licu joj se ogledaše tuga i nemir od straha da joj neće pokloniti. Kolja se zbuni. Štapskapetan se uzrujano uzvrpolji.

— Mamice, mamice! — priskoči joj on. — Topić je tvoj, ali neka ostane u Iljuše, jer su ga njemu poklonili, ali je isto kao da je i tvoj. Iljušečka će ti uvijek dati da se s njim igraš, on će biti vaš zajednički, opći...

— Ne, neću da bude zajednički, ne, neka bude samo moj, a ne Iljušin — produži mamica spremajući se da zaplače.

— Mama, uzmi ga, evo, uzmi ga! — vikne iznenada Iljuša. — Krasotkine, smijem li ga pokloniti mami? — obrati se on naglo Krasotkinu a lice mu izražavaše molbu, kao da se boji da će se ovaj uvrijediti što je njegov poklon darovao drugom.

— Možeš, drage volje! — odmah pristade Krasotkin i uze topić iz Iljušinih ruku te ga sam preda »mamici«, učtivo se poklonivši.

— Iljušečka, mili moj, eto tko voli svoju mamicu! — uzviknu ona nježno i odmah stade ponovo vozati topić na svojim koljenima.

— Mamice, de da te poljubim u ruku — priskoči joj suprug i odmah izvrši svoju namjeru.

— Evo tko je isto tako mio mladić, to je ovaj dobri dječak! — progovori zahvalna gospođa, pokazujući na Krasotkina.

— A baruta ću ti, Iljuša, sada donositi koliko hoćeš. Mi sad sami pravimo barut. Borovikov je saznao za sastav: dvadeset i četiri dijela salitre, deset sumpora i šest brezova ugljena, sve skupa stucati, naliti vode, miješati dok ne postane mekano tijesto i protrti kroz kožu na bubnju — i eto baruta.

— Meni je Smurov već govorio o vašem barutu, ali otac kaže da to nije pravi barut — odgovori Iljuša.

— Kako da nije pravi? — pocrvenje Kolja. — Naš gori. Uostalom, ne znam...

— Nije tako, ništa nisam rekao — priskoči štapskapetan i izraz mu bijaše kao u krivca. — Kazao sam, istina, da se pravi barut tako ne pravi, ali ništa zato, može se i tako praviti.

— Ne znam, vi znate bolje. Mi smo ga u kamenom lončiću od pomade zapalili, divno je gorio i sav je izgorio, samo je ostalo malo čađe. A to je bilo samo tijesto, ali kad se protre kroz kožu... Uostalom vi znate bolje, ja ne znam. Bulkina je istukao otac zbog našeg baruta, jesi li to čuo? — obrati se on Iljuši.

— Čuo sam — odgovori Iljuša. On se beskrajno zanimao i uživao u Koljinu pričanju.

— Mi smo napravili punu bocu baruta, on ga je čuvao pod svojom posteljom. Otac opazi. Može, reče, prsnuti, i odmah

ga je ondje izbio. Htio me je tužiti u gimnaziji. Sad ga ne puštaju sa mnom, sad nikog ne puštaju sa mnom. Smurova također ne puštaju, kod svih sam se proslavio — vele da sam »mahnit« — osmjehnu se Kolja prezirno. Sve je to počelo od onoga na pruzi.

— Ah, mi smo čuli i za tu vašu vratolomiju! — uzviknu štapskapetan. — Kako ste samo mogli mirno ležati? I zar se niste baš nimalo bojali kad ste ležali pod vlakom? Jeste li strahovali?

Štapskapetan se strašno ulagivaše Kolji.

— Ne baš osobito! — nemarno odgovori Kolja. — Moj je ugled najviše potkopala ona prokleta guska — okrenu se on opet Iljuši. Ali, ma koliko nastojao da dade svome pričanju nehajan ton, ipak nije mogao potpuno vladati sobom te produži nekako smeteno.

— A i za gusku sam čuo — nasmija se Iljuša, sjajeći se sav. — Meni su pričali, ali nisam dobro razumio. Je li istina da te je sudac osudio?

— To je bila posve luda i sasvim neznatna dogodovština, od koje su kod nas, po običaju, načinili cijelog slona — otpoče Kolja neusiljeno. — Jednoć sam išao trgom, i baš tada dognaše guske. Stao sam i gledam guske. Iznenada me opazio jedan ovdašnji momak, Višnjakov, koji sad služi kod Plotnikovih kao raznosač, te mi reče: »A što ti te guske gledaš?« Pogledao sam ga: glupa, okrugla njuška, momuku bijaše oko dvadeset godina, ja, znate, nikad ne prezirem naroda. Volim s narodom ... Mi smo zaostali za narodom — to je aksiom — vi se, čini se, smijete, Karamazove?

— Nipošto, bože sačuvaj, ja vas pomno slušam — odgovori Aljoša veoma prostodušna izraza na licu, i nepovjerljivi se Kolja odmah ohrabri.

— Moja je teorija, Karamazove, jasna i jednostavna — produži on žurno i veselo. — Vjerujem u narod i uvijek želim biti pravedan prema njemu, ali ga ne mazim nimalo, to je *sine qua* ...[1] Ali ja sam htio da pričam o guski ... Okrenuo se ja toj budali i odgovorim mu: »Eno, gledaj«, rekoh mu, »stoje kola zobi. Iz vreće curi zob, a guska pružila vrat pod sam točak i kupi zrno — vidiš li?« »Vidim dobro«, reče. — »Pa, dakle«, rekoh, »kad bi se kola samo za mrvu pomakla naprijed — bi li točak prerezao guski vrat ili ne bi?« —

[1] Obavezan uvjet.

»Svakako bi«, reče, »prerezao«, i nasmiješio se cijelim ustima, topeći se. »Pa«, rekoh, »momče, deder da pokušamo.« — »Pa deder«, reče on. I nismo se morali dugo mučiti: on je neprimjetno stao do uzda, a ja sa strane da gusku namamim. A seljak se u tom trenutku zablenuo i razgovarao s nekim pa nisam ni morao da je mamim: guska je sama od sebe pružila vrat pod kola, pod sam točak. Namignem momku, on cuknu i — k-krk — točak presječe guskin vrat! — I baš se moralo pak tako desiti da su nas u tom času opazili svi seljaci i odmah zagalamili: »To si ti namjerno učinio!« — »Ne, nisam namjerno.« — »Jesi namjerno!« A onda povikali: »Mirovnom sucu!« Zgrabili su i mene. »I ti si«, rekoše, »tu bio, ti si mu pomagao, tebe cijelo sajmište poznaje!« A mene je zbilja, tko zna zašto, cijelo sajmište poznavalo — pridoda Kolja samoljubivo. — Potegli mi svi mirovnom sucu, nose i gusku. Gledam, a moj se momak prepao i zaplakao kao kakva žena. A marveni trgovac viče: »Tako možeš, koliko hoćeš, pognjaviti gusaka!« I svjedoka se, dakako, našlo. Mirovni sudac u tren oka svrši: za gusku treba platiti rubalj, a gusku neka nosi momak. I da se odsad više ne upušta u takve šale. A momak neprestano plače kao žena: »Nisam ja«, reče on, »to me je on nagovorio«, i na mene pokazuje. Ja odgovaram sasvim hladnokrvno da ga nisam uopće učio, nego da sam samo iznio osnovnu misao i govorio jedino o projektu. Mirovni se sudac osmjehnu, ali se odmah razljutio na se što se osmjehnuo: »Odmah ću vas prijaviti vašoj upravi da se ubuduće ne upuštate u takve projekte, umjesto da sjedite za knjigom i učite svoje gradivo.« Upravi me nije tužio, on se samo šalio, ali slučaj se zbilja pročuo i dopro do ušiju uprave, jer kod nas imaju dugačke uši. Osobito je ustao klasik Kolbasnikov, ali Dardanelov me opet obranio. A Kolbasnikov je sada na sve ljut kao ris. Ti si, Iljuša, sigurno također čuo da se oženio, dobio je od Mihajlovih tisuću rubalja miraza, a njegova nevjesta ima usta kao kapija prve veličine i najprostije vrste. Đaci trećeg razreda odmah su sastavili epigram:

Sav je treći razred od čuda zinuo
Da se smrdljivi Kolbasnikov oženio.

Eto, i tako dalje, vrlo smiješno, ja ću ti poslije donijeti. O Dardanelovu neću ništa da kažem: to je čovjek koji nešto zna, zaista zna. Ja takve poštujem, ali ne zato što me je obranio...

— Ti si ga, međutim, ipak zbunio pitanjem tko je osnovao Troju! — umiješa se odjedanput Smurov koji se ovog trenutka očito ponosio Krasotkinom. Neobično mu se dopala pripovijetka o guski.

— I zar ste ga zbilja zbunili — prihvati štapskapetan ulagujući se — pitanjem tko je osnovao Troju? To sam već čuo da se sapleo. Iljušečka mi je onda pričao...

— On, tata, sve zna, zna više nego mi svi! — upade Iljuša. — On se samo pretvara da je takav, a najbolji je đak iz svih predmeta...

Iljuša je, neopisivo sretan, gledao Kolju.

— A ono o Troji bila je glupost, trice. Sam smatram to pitanje za beznačajno — odgovori Kolja ponosno i smjerno. On je poslije ipak uspio da nađe pravi ton, iako je bio, uostalom, ponešto uzbuđen: osjećao je da je vrlo uzbuđen i da je o guski, na primjer, ispričao i previše od srca, a Aljoša je, međutim, šutio dok je on pričao i bio ozbiljan, i samoljubiva je dječaka počelo malo-pomalo kopkati u srcu: »Ne šuti li možda zato što me prezire i misli da tražim da me pohvale? A tada ću, ako se usudi tako misliti, ja...«

— Za mene je to pitanje bilo potpuno beznačajno — reče on ponovo odsječno i ponosno.

— Ja znam tko je osnovao Troju — sasvim iznenada progovori jedan dječak koji nije dosad rekao gotovo ni riječi, šutljiv i očito plašljiv, vrlo ljepuškast, od neko jedanaest godina, prezimenom Kartašov. On je sjedio tik uz vrata. Kolja u čudu i važno pogleda u nj. Riječ je, naime, o tome da je pitanje »Tko je osnovao Troju?« postalo zaista u svim razredima nekom tajnom i da se ta tajna otkrije, moralo se zaviriti u Smaragdova. Ali Smaragdova nije imao nitko osim Kolje. I jednom zgodom kad se Kolja okrenuo, Kartašov je krišom brže-bolje otvorio Smaragdova koji se nalazio među njihovim knjigama, i slučajno baš na onom mjestu gdje se govorilo o osnivačima Troje. To se dogodilo već poodavno, ali se on sve nekako snebivao te se nije usuđivao da javno kaže da i on zna tko je osnovao Troju, bojeći se da se otud što ne izleže i da ga zbog toga ne dovede Kolja u nepriliku. A sad se odjedanput, tko zna zašto, nije mogao da svlada te se izlanuo. Ali on je već odavno želio da to učini.

— Pa, tko je osnovao? — naduveno i s visoka zapita Kolja, koji je već po njegovu licu poznao da on zaista zna, i dakako,

bio odmah spreman na sve posljedice. U općem raspoloženju nastalo je, štono se kaže, nesuglasje.

— Troju su osnovali Teukros, Dardanos, Ilis i Tros — reče dječak naglašavajući svaku riječ, i odmah sav pocrvenje, toliko pocrvenje da je bila žalost i pogledati u nj. Ali su svi dječaci gledali u nj netremice, gledali cijelu minutu, i odjedanput se sve te oči, što su netremice gledale, naglo okrenu Kolji. Ovaj je i dalje hladnokrvno mjerio prezirnim pogledom drskog dječaka.

— To jest, a kako su osnovali? — udostoja se on napokon da progovori. — A, i uopće, šta znači to osnovati grad ili državu? Da nisu, možda, došli i svaki metnuo po ciglu?

Razliježe se smijeh. Dječak, koji se osjećao krivim i bio rumen, sad je pocrvenio kao mak. On je šutio i bio spreman da odmah zaplače. Kolja ga ostavi tako još jednu minutu.

— Tko hoće da govori o takvim povijesnim događajima, kao što je osnivanje nacionalnosti, mora najprije razumjeti što to znači — odbrusi on poučno. — Ja, međutim, ne pridajem tim bapskim pričama nikakve važnosti, a i uopće opću povijest ne poštujem bogzna kako — nadoveza on nemarno, obraćajući se svima.

— Opću povijest? — gotovo u strahu upita štapskapetan.

— Jest, opću povijest. Izučavanje niza ljudskih gluposti, i ništa drugo. Poštujem jedino matematiku i prirodopis — izbaci Kolja hvalisavo i na trenutak pogleda Aljošu: on se bojao ovdje jedino njegova mišljenja.

Ali Aljoša je neprestano šutio i bio kao i dosad ozbiljan. Da je sad Aljoša rekao štogod, na tome bi se i svršilo, ali je Aljoša i dalje šutio, a »njegova šutnja mogla je značiti prezir«, i to je užasno ljutilo Kolju.

— I sad opet ti klasični jezici kod nas: samo ludilo i ništa drugo... Vi se, opet, čini mi se, ne slažete sa mnom, Karamazove?

— Ne slažem se — osmjehnu se Aljoša suzdržljivo.

— Klasični su jezici,[1] ako hoćete da čujete pravo moje mišljenje o njima — policijske mjere, evo, zašto su jedino i

[1] U sedamdesetim godinama prošlog stoljeća reakcionarni ministar prosvjete D. Tolstoj naredio je da se u školama poveća broj sati klasičnih jezika na račun broja sati prirodnih nauka, kao dio borbe protiv realističkog pravca revolucionarnih demokrata.

uvedeni — Kolja poče odjednom sve teže i teže disati. — Oni su uvedeni zato što su dosadni i što otupljuju sposobnosti. Bilo je dosadno, i što da urade da bude još gluplje? I eto, izmisliše klasične jezike. Ovo je pravo moje mišljenje o njima i nadam se da ga neću nikad izmijeniti — oštro završi Kolja.

Na oba njegova obraza iskočiše crvenice.

— To je istina — iznenada povladi zvučnim i uvjerenim glasićem Smurov koji je sve pažljivo slušao.

— A sam je prvi iz latinskog jezika! — viknuo iz skupine jedan dječačić.

— Jest, tata, on to samo govori, a prvi je u razredu iz latinskog — javi se Iljuša.

— Pa onda? — osjeti Kolja potrebu da se brani, iako mu je bila draga ta pohvala. — Latinski nabiflam jer moram, jer sam obećao materi da ću svršiti školu, moj je običaj da sve valjano radim čega se god jedanput prihvatim, ali u duši duboko prezirem klasicizam i svu tu gadariju... Slažete li se sa mnom, Karamazove?

— A zašto baš »gadariju«? — osmjehnu se opet Aljoša.

— Ali, molim vas, svi su klasici prevedeni na sve jezike i, dakle, nikako nije potreban latinski jezik za izučavanje klasika, već jedino zbog policijskih mjera i otupljivanja sposobnosti. Kako da nije onda gadarija?

— De, a tko vas je sve to naučio? — uskliknu naposljetku začuđeni Aljoša.

— Prvo, ja mogu i sam shvaćati, bez tuđeg učenja, a drugo, znajte, što sam vam maloprije rekao o prevedenim klasicima, govorio je javno pred cijelim trećim razredom glavom učitelj Kolbasnikov...

— Došao je liječnik! — povika iznenada Ninočka koja je sve do sada šutjela.

I zaista, pred kućna vrata bila je stigla kočija gospođe Hohlakove. Štapskapetan koji je cijelo jutro iščekivao liječnika poleti prema vratima da ga dočeka. »Mamica« popravi na sebi haljine i namjesti se dostojanstveno. Aljoša priđe Iljuši i poče mu popravljati jastuk. Ninočka je iz svog naslonjača nemirno motrila kako on popravlja postelju. Dječaci se stadoše brže-bolje opraštati, a neki od njih obećaše da će doći uvečer. Kolja zovnu Perezvona, i on skoči s postelje.

— Ja neću otići, neću otići! — reče Kolja brzo Iljuši. — Pričekat ću u predsoblju i opet doći kad ode liječnik, doći ću s Perezvonom.

Ali je liječnik već ulazio — dostojanstvena figura u bundi od medvjedovine, dugačkih zalizaka i glatko obrijana podbratka. Kad prekorači prag, on iznenada zasta i zabezeknu se: njemu se sigurno učinilo da nije došao gdje treba. »Šta je ovo? Gdje sam ja?« promrmlja on ne skidajući bunde, ne skidajući s glave kapu od mačke sa štitom. Rulja, siromaštvo sobe, u kutu na uzici razastrto rublje — sve ga je to zbunilo. Štapskapetan se triput pred njim duboko sagne.

— Ovdje ste, ovdje — mrmljaše on ponizno — ovdje kod mene, meni ste...

— Sne-gi-rev? — reče liječnik važno i glasno. — Gospodin Snegirev — vi ste to?

— Jest, ja!

— Ah!

Liječnik još jedanput gadljivo razgleda sobu i zbaci sa sebe bundu. Svima zasja pred očima visoki orden na vratu. Štapskapetan prihvati dobačenu bundu, a liječnik skinu kapu.

— A gdje je pacijent? — zapita on glasno i odlučno.

VI

PRERANI RAZVITAK

— Što mislite da će reći doktor? — progovori Kolja brzoreko. — Kakva je ipak u njega odvratna njuška, zar nije tako? Ja ne trpim medicine!

— Iljuša će umrijeti. Čini mi se da je to sigurno — odgovori Aljoša tužno.

— Nitkovi! Medicina je nitkov! A meni je ipak milo što sam se upoznao s vama, Karamazove. Odavno sam htio da se upoznam s vama. Samo mi je jedino žao što smo se sreli u ovako žalosnoj prilici...

Kolja je jako neobično želio da kaže nešto još toplije, još osjećajnije, ali kao da ga je nešto bilo stislo. Aljoša je to primijetio, osmjehnuo se i stisnuo mu ruku.

— Ja sam već odavno naučio da poštujem u vama neobično biće — promrmlja opet Kolja zbunjeno i zaplećući se. — Čuo sam da ste mistik i da ste bili u manastiru. Ja znam

da ste vi mistik, ali ... to me nije odbijalo. Dodir sa stvarnošću će vas izliječiti ... Kod priroda, kakva ste vi, ne biva drukčije.

— A šta vi nazivate mistikom? Od čega izliječiti? — začudi se ponešto Aljoša.

— Pa, mislim, Bog i sve ostalo.

— Šta, zar vi ne vjerujete u Boga?

— Baš naprotiv, nemam ništa protiv Boga. Naravno, Bog je samo hipoteza ... ali ... priznajem da je on potreban zbog reda ... zbog svjetskog reda, i tako dalje ... i kad ne bi bilo Boga, morali bismo ga izmisliti — nadoveza Kolja i pocrvenje. Odjedanput mu pade na pamet da će Aljoša odmah pomisliti kako on hoće da se istakne svojim znanjem i pokaže da je »veliki«. »A ja zaista neću da se ističem pred njim svojim znanjem«, negodujući pomisli Kolja. I on se iznenada strašno razljuti.

— Priznajem da nemam ni najmanje volje upuštati se u sve te diskusije — reče on odlučno — ali se može čovječanski voljeti i bez Boga, šta vi mislite? Voltaire nije vjerovao u Boga, a volio je čovječanstvo! (Opet, opet! pomisli on u sebi.)

— Voltaire je vjerovao u Boga ali, čini se, malo, a kao da je i čovječanstvo malo volio — reče Aljoša tiho, suzdržljivo i sasvim prirodno kao da razgovara sa svojim vršnjakom ili čak s čovjekom od sebe starijim.

Kolju je osobito iznenadilo što Aljoša, kako se čini, tako malo vjeruje u svoje vlastito mišljenje o Voltaireu, te da u neku ruku njemu, malom Kolji, prepušta odluku o tom pitanju.

— A zar ste čitali Voltairea? — zapita Aljoša napokon.

— Ne, nisam ga baš čitao ... Ja sam, uostalom, *Candida* čitao u ruskom prijevodu ... u starom, nakaznom prijevodu, smiješnom ... (Opet, opet!)

— I razumjeli ste ga?

— O, da, sve ... to jest ... a po čemu mislite da ga nisam razumio? Ondje ima, dakako, mnogo paprenoga ... Ja mogu, razumije se, shvatiti da je to roman filozofski i napisan zato da izloži ideju ... — splete se Kolja sasvim. — Ja sam socijalist, Karamazove, ja sam nepopravljivi socijalist — istrese iznenada Kolja bez svakog povoda.

— Socijalist? — nasmija se Aljoša. — A kad brže dospjeste da to postanete? Ta vi, čini se, imate tek trinaest godina?

Kolju nešto steže.

— Prvo, nemam trinaest nego četrnaest, za dvije sedmice navršit ću četrnaest godina — planu on — a drugo, sasvim mi je nepojmljivo kakve to ima veze s mojim godinama. Riječ je o tome kakva sam uvjerenja, a ne koliko mi je godina, je li?

— Kad budete stariji, onda ćete uvidjeti što znači dob za uvjerenje. Meni se također učinilo da to nisu vaše riječi — odgovori Aljoša skromno i mirno, ali ga Kolja vatreno prekinu.

— Molim vas, vi želite poslušnost i misticizam. Priznat ćete da je, na primjer, kršćanska vjera poslužila jedino bogatašima i uglednicima da drže u ropstvu niže slojeve, nije li tako?

— Ah, znam gdje ste to pročitali, i vas je sigurno netko naučio! — uskliknu Aljoša.

— Molim vas, a zašto bih to morao pročitati? Mene nije ama baš nitko naučio. Mogu i sam... I ako hoćete, ja nisam protiv Krista. To je bila sasvim humana ličnost, i da on živi danas, on bi se sigurno priključio nama revolucionarima i možda bi igrao važnu ulogu...[1] To je čak sigurno.

— Pa, a gdje ste vi to pohvatali? S kakvom ste se budalom spleli? — uzviknu Aljoša.

— Molim vas, istina se ne da sakriti. Ja se, dakako, o nečem često razgovaram s gospodinom Rakitinom, pa... Ali to je naš stari Bjelinski također govorio, kažu, govorio.

— Bjelinski? Ne sjećam se. On to nije nigdje napisao.

— Ako nije napisao, ali je govorio, govorio. To sam čuo od jednog... uostalom... do đavola...

— A Bjelinskog ste čitali?

— Vidite... nisam... nisam ga cijelog pročitao... ali ono mjesto o Tatjani, zašto nije pošla za Onjegina, to sam čitao.

— Kako nije pošla za Onjegina? Zar vi to već... razumijete?

— Molim vas, vi kao da me držite za malog Smurova — ljutito se iskesi Kolja. — Uostalom, molim vas, ne mislite da sam baš takav revolucionar. Vrlo se često ne slažem s gospodinom Rakitinom. Ako sam spomenuo Tatjanu, ipak nisam nikako za emancipaciju žena. Priznajem da je žena

[1] Ovo su riječi Bjelinskoga iz jednog razgovora s Dostojevskim (»Iz piščeva dnevnika«).

niže stvorenje i da mora slušati. *Les femmes tricottent*[1], kako reče Napoleon — osmjehnu se tko zna zašto Kolja — i bar se u tome potpuno slažem s uvjerenjem toga pseudovelikog čovjeka. Smatram na primjer, da je također bježanje iz domovine u Ameriku — podlost, gore od podlosti — glupost. Zašto da bježe u Ameriku kad mogu i kod nas mnogo koristiti čovječanstvu? Osobito sad. Toliko plodonosna rada. Tako sam im i odgovorio.

— Kako odgovorili? Kome? Zar vas je već tkogod zvao u Ameriku?

— Priznajem, nagovarali su me, ali sam odbio. To je, razumije se, Karamazove, među nama, čujte, nikome ni riječi. Nipošto ne želim dopasti šapa Trećem odjeljenju i slušati predavanja kod lančanog mosta:

Sjećat ćeš se kuće
Kod lančanog mosta![2]

Sjećate li se? Prekrasno! Čemu se smijete? Da ne mislite možda da sam vam golu laž nadrobio? (A što ako sazna da ja imam u očevu ormaru tek samo jedan broj »Zvona« i da osim toga nisam iz njega ništa drugo ni čitao? — pomisli Kolja mimogred, ali sa zebnjom.)

— Nikako, ja se ne smijem, a ne mislim ni da ste me nagaravili. To i jest zlo što ja to ne mislim, jer je sve to na žalost, prava istina! Ali recite, jeste li čitali Puškina. »Onjegina«, naime? Jer maloprije ste spomenuli Tatjanu..

— Ne, još nisam čitao, ali ću ga pročitati. Ja nemam predrasuda, Karamazove Hoću da čujem i jednu i drugu stranu. Zašto ste me pitali?

— Tako.

— Recite, Karamazove, vi me sigurno strašno prezirete? — zapita Kolja odlučno i sav se protegnu pred Aljošom, kao da zauzima obrambeni stav. — Izvolite reći bez okolišanja.

[1] Žene pletu.

[2] Stihovi iz satire D. D. Minajeva (1835—1889) koji je u njoj ismijao pučka predavanja što su se bez uspjeha održavala u jednoj zgradi nedaleko od spomenutog mosta. Kasnije je ova satira dobila drugačiji smisao, jer su je ljudi primjenjivali na jednu drugu zgradu kraj istog mosta, u kojoj je bilo sjedište najvišeg carskog organa ża političke istrage, tzv. »Treći odjel«.

— Ja da vas prezirem? — pogleda u nj Aljoša u čudu. — A zašto? Mene samo tišti što je takva prekrasna priroda kao što je vaša, koja još nije ni otpočela živjeti, već iskvarena svim tim glupostima.

— Ne brinite se za moju prirodu — prekinu ga Kolja nekako samozadovoljno — a da sam nepovjerljiv, to je istina. Glupo nepovjerljiv. Grubo nepovjerljiv. Sami ste se baš sad osmjehnuli, i meni se učinilo kao da vi...

— Ah, osmjehnuo sam se zbog nečeg sasvim drugog. Čujte zašto sam se osmjehnuo: nedavno sam pročitao mišljenje jednog inozemnog Nijemca, koji je živio u Rusiji, o našoj sadašnjoj školskoj omladini: »Pokažite — piše on — ruskom đaku kartu zvjezdanog neba, o kojoj nije imao dosada nikakva pojma, i on će vam sutra donijeti tu kartu ispravljenu.« Nemaju nikakva znanja, a strašno su samoljubivi, eto što je htio da kaže taj Nijemac o ruskom đaku.

— Ah, pa to je sasvim točno! — nasmija se iznenada Kolja glasno. — Točnissimo, na dlaku! Bravo, Nijemče! Međutim, Švabo nije uočio i dobre strane, šta mislite? Uobraženost — toga ima, to donosi mladost, i to će se ispraviti samo ako je potrebno da se ispravlja, ali zato postoji i nezavisan duh, gotovo od samog djetinjstva, i smjelost misli i uvjerenja, a ne duh njihova kobasičarskog puzanja pred autoritetima! Ali, Nijemac je ipak dobro rekao! Bravo, Nijemče! Ali ipak treba Nijemce daviti. Iako su oni toliko snažni u naukama, ipak ih treba daviti...

— A zašto daviti? — osmjehnu se Aljoša.

— Pa možda sam rekao glupost, priznajem. Ponekad sam užasno dijete, i kad se čemu radujem, onda ne mogu da se svladam i spreman sam da brbljam gluposti. Čujte, nas dvojica, međutim, klepećemo ovdje koješta, a onaj se liječnik ondje nešto dugo zadržava. Uostalom, možda on ondje pregledava i »mamicu« i hromu Ninočku. Znate li da mi se ta Ninočka dopala. Ona mi je iznenada prišapnula kad sam izlazio: »A zašto niste već prije dolazili?« I takvim glasom, gotovo prijekorno! Meni se čini da je ona neobično dobra i nesretna.

— Jest, jest! Kad počnete dolaziti, uvjerit ćete se kakvo je to stvorenje. Za vas će biti vrlo korisno da upoznate baš takva bića, pa da možete cijeniti i još štošta drugo što ćete saznati upoznajući se s tim bićima — napomenu Aljoša vatreno. — To će vas najprije promijeniti.

— O, koliko žalim i prekoravam sebe što nisam prije dolazio! — uskliknu Kolja gorko.

— Jest, velika šteta. Sami ste vidjeli koliko ste obradovali jadnog dječačića. I koliko se on mučio čekajući vas!

— Ne spominjite mi to! Vi mi razdirete srce. A, međutim, i pravo mi je: ja nisam dolazio iz samoljublja, iz sebičnog samoljublja i podlog despotizma koga ne mogu da se oslobodim cijelog života, iako se lomim cijelog života. Ja to sad uviđam, Karamazove, ja sam u mnogočemu nitkov!

— Ne, vi ste prakrasna priroda, iako iskvarena, i ja vrlo dobro shvaćam zašto ste mogli toliko utjecati na ovog plemenitog i bolesno osjetljivog dječaka! — odgovori Aljoša vatreno.

— I vi to govorite meni — povika Kolja — a ja, zamislite, ja sam pomislio već nekoliko puta otkako sam ovdje da me prezirete! Kad biste samo znali kako mi je dragocjeno vaše mišljenje.

— A zar ste zbilja tako nepovjerljivi? U tim godinama! Pa, predstavite sebi, ja sam pomislio ondje u sobi, gledajući vas kad ste pričali, da ste užasno nepovjerljivi.

— Dakle ste ipak pomislili? Kakvo je, međutim, u vas oko, vidite, vidite! Kladio bih se da je to bilo na onom mjestu kad sam pričao o guski. Meni se baš na onom mjestu učinilo da me duboko prezirete što sam nastojao da se predstavim kao neka junačina, i zato sam vas iznenada zamrzio i počeo govoriti gluposti. Poslije mi se učinilo (već ovdje, maloprije) na onom mjestu kad sam rekao: »Ako nema Boga, trebalo bi ga izmisliti«, da se isuviše žurim da pokažem svoje obrazovanje, to više što sam tu frazu u knjizi pročitao. Ali, kunem vam se, ja se nisam žurio iz taštine, već tako, ne znam zbog čega, od radosti, bogami, kao od radosti... iako je to vrlo sramotna crta kad se čovjek od radosti svima penje na glavu. Ja to znam. Ali zato sam sad uvjeren da vi mene ne prezirete, i da sam sve to ja sam izmislio. O, Karamazove, strašno sam nesretan. Umišljam kadšto koješta: da me svi ismijavaju, sav svijet, i ja sam onda, ja sam onda naprosto spreman da uništim cijeli poredak.

— I mučite svoju okolinu — osmjehnu se Aljoša.

— I mučim svoju okolinu, a osobito majku. Karamazove, recite mi, nisam li ja sad neobično smiješan?

— Ta ne mislite na to, ne mislite uopće na to — uzviknu Aljoša. — A i šta to znači biti smiješan? Zar je čovjek ma-

lokad smiješan ili se bar čini smiješnim? A pored toga se danas gotovo svi sposobni ljudi užasno boje da su smiješni, i zato su nesretni. Samo se čudim da ste vi to tako rano započeli osjećati, iako ja to, uostalom, već odavno opažam, i to ne samo kod vas. Sad već djeca od toga pate. To je gotovo ludilo. U tom se samoljublju utjelovio đavo i ušao u cijelo pokoljenje, jest, đavo — nadoveza Aljoša, ali se nije ni na trenutak osmjehnuo, kako se učinilo Kolji koji ga je netremice gledao. — Vi ste kao i svi — završi Aljoša — to jest, kao većina, samo što ne valja biti kao i svi, čujete li.

— Čak i bez obzira na to što su svi takvi?

— Jest, i bez obzira na to što su svi takvi. Pokušajte da vi jedini ne budete takvi. A vi zbilja i niste kao svi: eto, vi se niste sad postidjeli da priznate ono što je ružno i smiješno u vama. A tko to danas priznaje? Nitko, čak i ne osjećaju potrebe da sami sebe osuđuju. Ne budite onakav kakvi su svi, makar vi jedini ne bili takvi, ali ipak ne budite takvi.

— Prekrasno! Ja se nisam u vama prevario. Vi umijete utješiti! O, kako me je vuklo srce vama, Karamazove, kako već odavno tražim priliku da se sastanem s vama! A zar ste doista na me mislili? Maloprije rekoste da ste mislili na me.

— Jest, čuo sam za vas i također mislio na vas... iako vas je i sad nagnalo samoljublje da to zapitate, ali ništa zato.

— Čujte, Karamazove, naše su izjave nalik na izjave ljubavi — reče Kolja nekim malaksalim i stidljivim glasom. — Nije li to smiješno, nije li smiješno?

— Nije ni najmanje smiješno, a da je i smiješno, ništa zato jer je dobro — osmjehnu se Aljoša prijazno.

— A znate li, Karamazove, priznajte da se vi sad mene malo stidite... Vidim vam u očima — osmjehnu se Kolja lukavo i nekako gotovo sretno.

— Zbog čega?

— A zašto ste pocrvenjeli?

— To ste vi krivi što sam pocrvenio! — nasmija se Aljoša i zbilja sav pocrvenje. — Pa jest, malo me je stid, sam bog zna zašto, ja ne znam zašto... — mrmljaše on gotovo zbunjeno.

— O, kako vas volim i cijenim u ovom trenutku baš zato što se i vi mene zbog nečeg stidite! Jer vi ste baš kao i ja! — uzviknu Kolja upravo ushićen.

Obrazi su mu buktjeli, a oči sjale.

— Čujte, Kolja, vi ćete biti u životu vrlo nesretan čovjek — reče odjedanput Aljoša.

— Znam, znam. Kako vi to sve predosjećate! — potvrdi odmah Kolja.

— Ali ipak ćete blagoslivljati život u cjelini.

— Sigurno! Hura! Vi ste prorok! O, mi ćemo se slagati, Karamazove. Znate, mene ponajviše ushićuje što se vladate prema meni kao da sam vam posve ravan. Ali mi nismo ravni, nismo ravni, vi ste nada mnom. Ali mi ćemo se složiti! Znate li, ja sam cijeli posljednji mjesec govorio sebi: »Ili ćemo se nas dvojica odjedanput sprijateljiti zauvijek, ili ćemo se razići kao krvni neprijatelji!«

— I kad ste to govorili, sigurno ste me već voljeli! — veselo se smijaše Aljoša.

— Volio sam, silno volio i sanjao o vama! I kako vi to sve predosjećate? Gle, evo i liječnika. Gospode, što li će reći, gledajte kakvo je u njega lice!

VII

ILJUŠA

Liječnik je izlazio iz sobe već ponovo umotan u bundu i s kapom na glavi. Lice mu je bilo gotovo ljutito i izražavalo gađenje, kao da se bojao da će se o nešto uprljati. Mimogred je prešao očima predsoblje i pri tom strogo pogledao Aljošu i Kolju. Aljoša domahnu kočijašu, i kočija, na kojoj se dovezao liječnik, priđe ulaznim stepenicama. Stapskapetan žurno izleti za liječnikom, naklonivši se, gotovo se savijajući pred njim i stane da čuje posljednju riječ. Jadnikovo lice bilo je utučeno, a pogled preplašen.

— Vaša preuzvišenosti, vaša preuzvišenosti... zar zbilja?... — otpoče on, ali ne dovrši, nego tek u očajanju pljesnu rukama i pogledom dobaci liječniku posljednju molbu, kao da je zbilja posljednja liječnikova riječ mogla promijeniti osudu, koja je izrečena o jadnom dječaku.

— Šta se može! Ja nisam Bog — odgovori liječnik nemarno, iako, po navici, uvjerljivo.

— Doktore... Vaša preuzvišenosti... hoće li naskoro, naskoro?

— Bu-di-te spre-mni na sve — reče ovaj naglasivši svaki slog i oborivši pogled, spremajući se da prekorači prag.

— Vaša preuzvišenosti, u ime Kristovo! — zaustavi ga još jedanput štapskapetan posvema preplašen. — Vaša preuzvišenosti... zar ga ništa, baš ništa, uopće ništa ne može spasiti?

— To sad ne za-vi-si o meni — progovori liječnik nestrpljivo — ali, međutim — zasta on naglo — kad biste vi, hm, na primjer, mogli... posla-ti... vašeg pacijenta... odmah i bez oklijevanja (riječi »odmah i bez oklijevanja« nije izgovorio liječnik strogo, već gotovo ljutito, tako da je štapskapetan gotovo zadrhtao) u Si-ra-ku-zu... onda bi... zbog novih po-volj-nih kli-mat-skih uvjeta... mogla, možda, nastati...

— U Sirakuzu... ta to je na Siciliji — reče odjedanput Kolja odlučno i kao da objašnjava.

Liječnik pogleda u nj.

— Na Siciliju! Gospodine, vaša preuzvišenosti — zbuni se štapskapetan. — Ali eto, vidjeli ste! — I on razmahnu oko sebe objema rukama, pokazujući u kakvim se prilikama nalazi. — A mamica, a porodica?

— Ne-e, porodica ne mora ići na Siciliju, vašu porodicu mogli biste poslati na Kavkaz, u rano proljeće... kćer na Kavkaz, a suprugu... kad također svrši kuru na Kavkazu zbog svog reumatizma... odmah poslije toga po-sla-ti u Pariz, u bolnicu liječnika psi-hi-ja-tra Le-pel-le-tie-ra, ja bih vam mogao dati pismo i onda bi... možda, mogla nastati...

— Doktore, doktore! Ta vidite! — opet razmahnu rukama štapskapetan, pokazujući očajno na gola brvna u predsoblju.

— E, to ne ovisi o meni — osmjehnu se liječnik. — Rekao sam samo ono što je mogla odgovoriti na-u-ka na vaše pitanje o posljednjim sredstvima, a ostalo... na moju žalost...

— Ne bojte se, liječniče, neće vas ujesti moje pseto — reče Kolja glasno, primijetivši kako je liječnik pogledao ponešto uplašen Perezvona koji je stajao na pragu.

Koljin je glas zvučao gnjevno. Riječ »liječnik«, mjesto doktor, rekao je namjerno, kako je poslije izjavio, »da ga uvrijedi«.

— A šta to znači? — reče liječnik te uzbaci glavu i pogleda u čudu Kolju. — Tko je ovo? — obrati se on odjedanput Aljoši kao da traži od njega odgovor.

— Ovo je gazda Perezvona, liječniče, ne uznemirujte se zbog moje osobe — odbrusi Kolja.

— Zvona? — zapita liječnik ne shvaćajući šta je to Perezvon.

— On kao da ne zna gdje je. Zbogom, liječniče, vidjet ćemo se u Sirakuzi.

— Tko je to? Tko, tko? — planu liječnik strašno.

— To je ovdašnji đak, vjetrogonja, ne obraćajte uopće pažnje na nj — reče Aljoša namrgođeno i brzo. — Kolja, šutite! — viknu on Krasotkinu. — Ne osvrćite se, doktore — ponovi on već ponešto nestrpljivo.

— I-ši-ba-ti, i-ši-ba-ti, trebalo bi ga i-ši-ba-ti! — stade lupati nogom liječnik koji se bio tko zna zašto razbjesnio.

— A znate li, liječniče, moj bi Perezvon možda i mogao ujesti! — reče Kolja uzdrhtalim glasom, te poblijedi i sijevnu očima. — Ici, Perezvon!

— Kolja, ako rečete samo još jednu riječ, prekidam s vama zauvijek! — viknu Aljoša zapovjednički.

— Liječniče, na cijelom svijetu ima samo jedno biće koje može zapovijedati Nikolaju Krasotkinu, a to je evo ovaj čovjek (i Kolja pokaza Aljošu); njemu se pokoravam, zbogom!

I on jurnu, otvori vrata i uđe naglo u sobu. Perezvon poleti za njim. Liječnik stajaše ukočen još pet sekundi, gledaše u Aljošu, zatim iznenada pljunu i pođe brzo prema kočiji, ponavljajući glasno: »To, to, to, ja ne znam šta je to!« Štapskapetan potrča da mu pomogne pri ulazu u kočiju. Aljoša otiđe u sobu za Koljom. Ovaj je već stajao kraj Iljušine postelje. Iljuša ga je držao za ruku i zvao oca. Poslije jedne minute vrati se i štapskapetan.

— Tata, tata, hodi ovamo... mi... — prošapta Iljuša strašno uzbuđen, ali očito nemoćan da produži, i odjedanput pruži naprijed svoje mršave ruke, te u isti mah zagrli i Kolju i oca, stisnu ih u jedan zagrljaj i sam se uz njih privi.

Štapskapetan se iznenada sav strese od nijema plača, a u Kolje zadrhtaše usne i podbradak.

— Tata, tata! Kako mi je žao tebe, tata! — gorko zajeca Iljuša.

— Iljušečka, dragi... doktor je rekao... da ćeš ozdraviti... bit ćemo sretni... doktor... — uzmuca se štapskapetan.

— Ah, tata! Ta ja znam šta ti je novi liječnik o meni kazao... Vidio sam! — uzviknu Iljuša i opet ih obojicu snažno, iz sve snage privuče sebi i nasloni lice na očevo rame. — Tata, ne plači, a kad ja umrem, uzmi dobrog dječaka, drugog... sam izaberi među njima najboljeg, nazovi ga Iljušom i voli mjesto mene...

— Šuti, stari, ti ćeš ozdraviti! — viknu Kolja kao da se razljutio.

— A mene, tata, mene nikad nemoj zaboraviti — produži Iljuša. — Dolazi na moj grobić... A znaš što, tata, sahrani me kraj našeg velikog kamena do koga smo nas dvojica išli u šetnju, dolazi onamo uvečer s Krasotkinom... i Perezvonom... A ja ću vas čekati... Tata, tata!

Glas mu zasta, njih su sva trojica bili zagrljeni i šutjeli. Tiho je plakala u svom naslonjaču i Ninočka, a iznenada, ugledavši gdje svi ostali plaču, zaplaka i mati.

— Iljušečka! Iljušečka! — naricaše ona.

Krasotkin se naglo izvi iz Iljušina zagrljaja.

— Zbogom, stari, čeka me majka s ručkom, šteta što joj nisam unaprijed rekao — reče on žurno. — Bila bi u veliku strahu. Ali poslije ručka evo me odmah tebi, na cijeli dan, na cijelu večer, a koliko ću ti pričati, koliko ću ti pričati. I Perezvona ću dovesti, a sad ću ga povesti sa sobom jer bi ti bez mene smetao. Do viđenja!

I on istrča u predsoblje. Nije htio da se rasplače, ali je u predsoblju ipak zaplakao. I takva ga zateče Aljoša.

— Kolja, morate svakako održati riječ i doći, on će se strašno žalostiti — reče Aljoša odlučno.

— Sigurno! O, koliko se prekoravam što nisam došao prije — promrmlja Kolja već u plaču i strašno zbunjen što plače.

U tom trenutku štapskapetan gotovo istrča iz sobe i odmah zatvori za sobom vrata. Lice mu bijaše kao u luđaka, a usne mu drhtahu. On stade pred oba mladića i podiže ruke uvis.

— Ne treba meni dobar dječak! Ne treba meni drugi dječak! — prošapta on mahnitavim šaptom i škrgućući zubima. — Ako zaboravim tebe, Jeruzaleme, da se prilijepi...

On ne dovrši, nego se zagrcnu i klonu nemoćno pred drvenom klupom na koljena. Stisnuo je objema šakama glavu i

počeo da nariče, ružno cvileći i svladavajući se, međutim, koliko je god mogao da ne čuju njegovo jecanje oni u sobi. Kolja izleti na ulicu.

— Zbogom, Karamazove! Hoćete li doći? — doviknu on Aljoši oporo i srdito.

— Sigurno ću doći uveče r.

— A šta je ono spominjao o Jeruzalemu? Šta to znači?

— To je iz biblije: »Ako zaboravim tebe. Jeruzaleme« — to jest, ako zaboravim u sebi sve što je u mene najdragocjenije, ako promijenim za drugo, onda neka me satre...

— Razumijem, dosta! Dakle, doći ćete! *Ici*, Perezvone! — zavika psu već sasvim bijesno i pođe dugim, brzim koracima kući.

JEDANAESTA KNJIGA

BRAT IVAN FJODOROVIČ

I

KOD GRUŠENJKE

Aljoša se uputi na Saborni trg, u kuću trgovkinje Morozove, do Grušenjke. Još mu je jutros poslala Fenju s toplom molbom da je posjeti. Ispitujući Fenju, Aljoša je saznao da se njena gospođica nalazi još od jučer u nekakvoj velikoj i neobičnoj brizi. Aljoša je za cijela ova dva mjeseca poslije Mitjina hapšenja vrlo često zalazio u kuću Morozove, i iz osobne pobude, i po Mitjinu nalogu. Tri dana nakon Mitjina hapšenja Grušenjka se teško razboljela i bolovala gotovo pet sedmica. Jednu je sedmicu od tih pet odležala bez svijesti. Ona se strašno promijenila u licu, izmršavjela je i požutjela, iako su bile prošle dvije sedmice otkako je počela izlaziti iz kuće. Ali, po Aljošinu mišljenju, lice joj je bilo nekako još privlačnije, i on je volio da se sukobi s njenim pogledom kad je ulazio u njenu sobu. U njezinu pogledu zadržalo se nešto tvrdo i misaono. Opažao se neki duševni prevrat, pojavila se nekakva nepromjenljiva, smjerna, ali i blaga i neslomljiva odlučnost. Na čelu, između obrva, izvukla se mala okomita borica koja je davala njenu milom licu izraz usredotočene i, na prvi pogled, gotovo surove zamišljenosti. Od prijašnje, na primjer, lakoumnosti ne osta ni traga. Još je Aljoši bilo neobično i to što ona unatoč svoj nesreći koja je stigla jadnu ženu, zaručnicu čovjeka koga su uhapsili zbog strašnog zločina, gotovo onog istog trenutka kad je postala njegovom zaručnicom, unatoč svoj svojoj slabosti i gotovo neizbježnoj sudskoj osudi koja mu je prijetila, nije ipak izgubila svoje mladenačke veselosti. U njenim, nekad ponosnim

očima, zasjala je sad nekakva smjernost, iako su... iako su... uostalom te oči ipak ponekad sijevale nekakvim zlokobnim plamenom kad bi je obuzimala jedna stara briga, koja se, ne samo ne bijaše ugušila, nego je čak i rasla u njenu srcu. Predmet te brige bio je uvijek jedan te isti: Katerina Ivanovna koju je Grušenjka, dok je još ležala bolesna, spominjala čak i u bunilu. Aljoši je bilo jasno da je ona bila vrlo ljubomorna na nju zbog Mitje, uhapšenika Mitje, uza sve to što Katerina Ivanovna nije ovog ni jedanput posjetila u tamnici, iako je to mogla učiniti kad je htjela. Sve je to postalo Aljoši, u neku ruku, teškim bremenom, jer je Grušenjka jedino njemu povjeravala svoje srce i neprestano tražila njegove savjete; često nije mogao da joj bilo šta kaže.

Ušao je zabrinut u njen stan. Bila je već kod kuće; tek prije pola sata vratila se od Mitje, i već po žurnom pokretu, kojim mu je skočila u susret s naslonjača kraj stola, mogao je zaključiti da ga očekuje neobično nestrpljivo. Na stolu su ležale karte, podijeljene za durak. Na kožnatom divanu s druge strane stola bio je namješten ležaj i na njemu je napola ležao, u noćnoj haljini i papirnatoj kapi, Maksimov, vrlo bolestan i malaksao, iako se blaženo smiješio. Taj stari beskućnik, kako se vratio još onda prije dva mjeseca zajedno s Grušenjkom iz Mokrog, tako je i ostao neprekidno uz nju. Kad je onda došao s njom po kiši i lapavici, on je, posve mokar i prestravljen, sjeo na divan i zagledao se u nju nijemo, plašljivo i moleći. Grušenjka, koja je strašno trpjela i bila u groznici što ju je već počela tresti i koja je ispočetka gotovo i zaboravila na nj zbog raznih poslova, odjedanput je nekako pažljivo pogledala u nj: on joj se jadno i zbunjeno smijuljio u oči. Pozvala je Fenju i zapovjedila joj neka mu da jesti. On je gotovo cio taj dan prosjedio na svom mjestu a da se nije skoro gotovo ni maknuo, a kad se smrklo i kad su pritvorili kapke na prozorima, zapitala je Fenja gospodaricu:

— Šta, gospođice, zar će oni noćiti ovdje?

— Jest, prostri mu na divanu — odgovorila je Grušenjka.

Kad ga je Grušenjka potanje ispitala, saznala je od njega da on zbilja sad nema kamo. »Gospodin Kalganov, dobrotvor moj, otvoreno su mi rekli da me više neće primiti, te su mi darovali pet rubalja.« — »E, pa bog s tobom, ostani ovdje« — odlučila Grušenjka onako tužna i osmjehnula se na nj sažalno. Starca je potresao njen osmijeh i usne mu za-

drhtaše u zahvalnu plaču. I tako se onda u nje i zadržao skitnica tavoliz. Čak ni za njene bolesti nije otišao iz kuće; Fenja i mati njena, Grušenjkina kuharica, nisu ga otjerale, nego su ga i dalje hranile i sterale mu ležaj na divanu. Poslije se Grušenjka čak svikla na nj, te bi gotovo uvijek kad bi se vraćala od Mitje (koga je počela posjećivati odmah čim se malo pridigla, i još sasvim neoporavljena) sjela da ubije čamu i počela da se razgovara s »Maksimuškom« o kojekakvim sitnicama samo da ne misli na svoj jad. A kako je starac umio ponekad koješta pričati, on joj je postao, napokon, potreban. Osim Aljoše koji nije, uostalom, dolazio svaki dan, i to uvijek samo na kratak čas, nije Grušenjka gotovo nikog primala. A starac, njen trgovac, ležao je u to vrijeme već teško bolestan i »selio se«, kako su govorili u gradu, te je zaista i umro svega sedmicu dana poslije Mitjine osude. Tri sedmice prije smrti, osjetivši skori svršetak, pozvao je, napokon, gore u svoju sobu sinove i njihove žene i djecu i naložio im da ga više ne ostavljaju. A slugama je strogo zapovijedio da Grušenjku nikako ne puštaju, a ako dođe, neka joj kažu: »Zapovijedio je da vam rečem neka još dugo u veselju živite i na nj sasvim zaboravite.« Ali je Grušenjka, međutim, slala gotovo svaki dan da se raspita za njegovo zdravlje.

— Napokon si ipak stigao! — viknu ona te baci karte i radosno se pozdravi s Aljošom. — A Maksimuška me je neprestano plašio da možda nećeš više ni doći. Ah, kako si mi potreban! Sjedaj za sto. Što želiš, kavu?

— Može — reče Aljoša sjedajući za sto — jer sam strašno gladan.

— Baš dobro; Fenja, Fenja, kave! — viknu Grušenjka. — Već odavno vri, tebe čeka, i piroga donesi, ali vrućih! Ne, čekaj, Aljoša, danas sam imala s tim pirozima pravu nevolju. Ponijela sam ih njemu u tamnicu, a on ih je, vjeruješ li, vratio i nije htio da jede. Jedan je pirog raskinuo napola i zgazio nogama. Rekla sam mu: »Ostavit ću ih kod stražara; ako ih ne pojedeš do večeras, onda to znači da tebe hrani podmukli bijes!«, i nakon tih riječi sam otišla. Opet smo se posvadili, vjeruješ li. Čim dođem, a on se svađa.

Grušenjka izgovori sve ovo nadušak i uzrujano. Maksimov se odmah prepade i smješkajući se obori oči.

— A zbog čega ste se ovaj put svađali? — zapita Aljoša.

— Ne bih se tome ni nadala! Pomisli, ljubomoran je na »prijašnjega«. »Zašto ti njega«, reče, »potpomažeš. Ti si ga

dakle počela potpomagati?« Neprestano je ljubomoran, neprestano me kinji ljubomorom. I spava i jede — a ljubomoran je, čak je prošle sedmice bio ljubomoran i zbog Kuzme.

— A je li on znao za »prijašnjega«?

— Ta razumije se. Znao je od samog početka pa do danas, a danas je iznenada ustao i počeo da psuje. Sramota je i reći šta je govorio. Budala! Kad sam odlazila od njega, došao mu je Rakitka. Možda ga Rakitka i podbada, je li? Šta misliš? — nadoveza ona nekako rastreseno.

— On tebe voli, eto šta je, neobično voli. A uz to je baš sad razdražen.

— Kako ne bi bio razdražen kad će mu sutra suditi. Zato sam i išla danas da mu o sutrašnjemu reknem koju riječ, jer mi je teško, Aljoša, i pomisliti šta će sutra biti! Veliš da je razdražen, a i ja sam strašno razdražena. A on meni o Poljaku! Prava budala! Eto, na Maksimušku sigurno neće biti ljubomoran.

— Moja je supruga bila također vrlo ljubomorna — napomenu Maksimov.

— Pa, imala je i zašto — nasmija se Grušenjka nehotice. — I na koga je mogla biti ljubomorna zbog tebe?

— Na sobaricu.

— Ah, šuti, Maksimuška, nije mi sad do smijeha, štoviše, obuzima me bijes. Ne beči oči na piroške, ne dam ti, škode ti, a ni balzama ti ne dam. Još i s njim imam brige, baš kao da je kod mene neka ubožnica, zbilja — nasmija se ona.

— Nisam vrijedan vaših dobročinstava, ja sam ništarija — reče Maksimov plačljivim glasom. — Bolje bi bilo da obasipate svojim dobročinstvima one koji su potrebniji od mene.

— Ah, svatko je potreban, Maksimuška, i kako možeš znati tko je od koga potrebniji. Da i nema tog Poljaka, Aljoša, ipak bi smislio da se danas razboli. A ja sam zbilja bila kod njega. Sad ću mu namjerno poslati piroga, nisam mu ih slala, a Mitja me krivi što mu ih šaljem, i sad ću mu ih namjerno poslati, namjerno! Ah, evo i Fenje s pismom! Pa, znala sam, opet od Poljaka, opet mole novaca!

Pan Musjalovič zaista je poslao neobično dugačko i, po svom običaju, kićeno pismo u kome moli neka mu posudi tri rublja. Pismu je bila priložena priznanica da je novac primio, uz obavezu da će ga vratiti u roku od tri mjeseca; na priz-

nanicu se potpisao i pan Vrublevski. Takvih pisama, i uvijek s takvim priznanicama, primala je Grušenjka već mnogo od svog »nekadašnjeg«. To je otpočelo otprilike prije dvije sedmice, odmah nakon Grušenjkina ozdravljenja. Ona je, međutim, znala da su oba pana dolazila i dok je bolovala da se raspitaju za njeno zdravlje. Prvo pismo što ga je dobila Grušenjka bilo je vrlo dugo, napisano na poštanskom papiru velikog formata, zapečaćeno velikim porodičnim pečatom i strašno nejasno i kićeno, tako da ga je Grušenjka pročitala samo dopola i bacila, jer nije mogla baš ništa razumjeti. A onda joj i nije bilo do pisama. Za tim prvim pismom stiglo je sutradan drugo u kome je pan Musjalovič molio neka mu uzajmi dvije tisuće rubalja na najkraće vrijeme. Grušenjka nije ni na to pismo odgovorila. Zatim je počeo stizati čitav niz pisama, svaki dan po jedno, i sva isto tako važna i kićena, u kojima se svota koju je molio u zajam postepeno snizavala i snizila na stotinu rubalja, na dvadeset i pet, na deset, i najzad dobila Grušenjka pismo u kome je mole oba pana samo za jedan rubalj, priloživši priznanicu na koju su se oba pana potpisala. Onda se Grušenjka odjedanput ražalila, te je u sumrak sama otrčala do pana. Našla je oba Poljaka u strašnoj neimaštini, gotovo oskudici, bez hrane, bez drva, bez cigareta, prezadužena kod gazdarice. Dvjesta rubalja što su ih iskartali u Mokrom od Mitje nekud je brzo nestalo. Ali Grušenjku je, međutim, iznenadilo da su je oba pana dočekali oholom dostojanstvenošću i samosviješću, neobičnom etiketom i naduvenim govorom. Grušenjka se samo nasmijala i dala svom »nekadašnjem« deset rubalja. Poslije je to, smijući se, ispričala Mitji, i on nije bio nimalo ljubomoran. Ali tada su se panovi uhvatili za Grušenjku i svaki je dan bombardirali pismima s molbom da im uzajmi novaca, i ona im je svaki put poslala ponešto. A danas je iznenada sunulo Mitji u glavu da postane ljubomoran.

— Ja sam budala — otpoče Grušenjka i opet žurno i žustro. — Kad sam išla Mitji, trknula samo na minutu i k njemu, mom nekadašnjem panu, jer se i on razbolio — a poslije sam, smijući se, pričala Mitji: pomisli, rekoh, mome Poljaku palo na pamet da mi uz gitaru pjeva nekadašnje pjesme, misli, jadan, dirnut će me u srce, i ja ću poći za nj. A Mitja skočio i počeo da psuje... Sad ću baš za inat poslati panovima piroga! Fenja, jesu li opet poslali onu djevojčicu? Na, daj joj tri rublja, a desetak piroga umotaj u papir, i reci joj neka im

odnese, a ti, Aljoša, svakako ispričaj Mitji da sam im poslala piroga.

— Neću mu reći ni za živu glavu — odgovori Aljoša smješkajući se.

— Ah, ti misliš da se on zbog toga zbilja grize — reče Grušenjka gorko. — On se namjerno pokazuje ljubomornim, a njemu je, međutim, svejedno.

— Kako to namjerno? — zapita Aljoša.

— Zaista si glup, Aljoša, ništa ti ne razumiješ kraj sve svoje pameti, zaista. Mene ne vrijeđa što je on, zbog mene ovakve kakva sam, ljubomoran, ali bi me boljelo kad ne bi bio nimalo ljubomoran. Ja sam ti takva. Ljubomora me vrijeđa, jer je i moje srce tvrdo, i ja umijem biti ljubomorna. Samo me boli što on mene nikako ne voli, a sad *namjerno* pokazuje da je ljubomoran, eto šta je. Zar sam ja ćorava pa ne vidim? Neki mi je dan počeo govoriti o onoj Kaćki: takva je, veli, i ovakva, pozvala je zbog mene jednog liječnika na raspravu da me spasi, pozvala je odvjetnika prvog, najučenijeg. Dakle, voli je, kad ju je počeo hvaliti meni u oči, sram ga bilo. Meni je kriv, a sad se o mene očešao, kao da sam ja prva skrivila, da bi mogao sve na me svaliti: »Ti si«, veli, »prva bila s Poljakom, dakle mogu i ja isto s Katjom.« Tako je to! Na mene samu hoće da svali svu krivicu. Namjerno je zapodjeo kavgu, namjerno, kažem ti, samo što ću ja . . .

Grušenjka nije izrekla šta će učiniti nego je prekrila oči rupcem i strašno zaplakala.

— On ne voli Katerinu — reče Aljoša odlučno.

— Pa, voli li je ili ne voli, to ću sama skoro saznati — progovori Grušenjka prijeteća glasa i skinu rubac s očiju.

Lice joj je bilo unakaženo. Aljoša je rastužen opazio kako se odjedanput njeno krotko i blago, vedro lice prometnulo u smrknuto i pakosno.

— Dosta o tim glupostima! — presiječe ona naglo. — Nisam te zbog toga zvala. Aljoša, dragi, a šta će sutra, sutra biti? Eto, to mene muči! Mene jedino to muči! Motrim sve, nitko o tome i ne misli, nikoga se to i ne tiče. A misliš li bar ti o tome? Ta sutra će mu suditi! Kazuj mi kako će mu ondje suditi? Ali njega je sluga, sluga ubio, sluga! Gospode! I zar će ga zbilja zbog sluge suditi, i nitko se neće za nj zauzeti? A slugu nisu uopće ni dirali, je li?

— Strogo su ga preslušali — napomenu Aljoša zamišljeno — ali su svi zaključili da nije on. Sad leži teško bolestan.

Bolestan je odonda, od onog napada padavice. On je zbilja bolestan — nadoveza Aljoša.

— Gospode, da odeš sam tom odvjetniku i da mu ispričaš sve oko u oko. Kažu da su ga pozvali iz Petrograda i obećali mu tri tisuće.

— Nas smo troje dali tri tisuće, ja, brat Ivan i Katerina Ivanovna, a liječnika iz Moskve pozvala je ona za dvije tisuće. Odvjetnik Fetjukovič tražio bi više, ali se slučaj razglasio po svoj Rusiji, sve novine i svi žurnali pišu o njemu, i Fetjukovič je pristao da dođe više zbog slave, jer je slučaj postao čuven. Jučer sam ga vidio.

— Dobro, pa šta? Jesi li govorio s njim? — zapita Grušenjka brzo.

— On me je slušao i nije ništa rekao. Rekao je da je on već stvorio svoje mišljenje. Ali je obećao da će uzeti u obzir moje riječi.

— Kako to u obzir? Ah, oni nitkovi! Upropastit će ga! Pa, a liječnik, zašto je njega pozvala?

— Kao eksperta. Hoće da dokažu da je brat lud i da je ubio u ludilu, ne znajući za sebe — tiho se osmjehnu Aljoša — samo brat ne pristaje na to.

— Ah, ako je ubio, onda je istina! — uzviknu Grušenjka. — Onda je bio lud, sasvim lud, i tome sam ja, ja, podla, kriva! Ali samo što on nije ubio, nije ubio. Ali svi krive njega da je on ubio, cijeli grad. Čak i Fenja, i ona je tako posvjedočila da izlazi kao da je on ubio. A u dućanu, a onaj činovnik, a prije su u krčmi čuli! I svi su, svi protiv njega i svi tako u jedan glas galame.

— Jest, svjedočanstva su se strašno umnožila — napomenu Aljoša smrknuto.

— A i Grigorij, Grigorij Vasiljevič, taj čvrsto ostaje kod svoga da su vrata bila otvorena, tjera svoje da je vidio, ne možeš ga od toga odvratiti. I njemu sam otrčala, sama s njim govorila. Još psuje!

— Jest, to je možda najteže svjedočanstvo protiv brata — reče Aljoša.

— A što se tiče toga da je Mitja lud, pa on se i sad vlada kao lud — otpoče odjedanput Grušenjka nekakva osobito zabrinuta i tajanstvena lica. — Znaš, Aljošenjka, već sam ti odavno htjela reći: odlazim svaki dan i prosto se čudim. Reci šta ti misliš: o čemu on to sad neprestano govori? Govori, govori — i ništa ne mogu da shvatim i, mislim, govori

o nečem pametnom, e, a ja luda, ne mogu da ga shvatim. Odjedanput mi poče govoriti o djetešcetu, to jest o nekakvu djetetu i pita: »Zašto je djetešce siromašno? Zbog djetešceta ću i poći sad u Sibir, ja nisam ubio, ali moram poći u Sibir!« Šta to znači, kakvo djetešce — nisam baš ništa shvatila. Samo su mi suze potekle kad je to govorio, jer je vrlo lijepo govorio; sam plače, pa i ja zaplakala, a on me iznenada poljubio i prekrižio rukom. Šta to znači, Aljoša, ne bi li mi znao reći o kakvu on to »djetešcetu« govori?

— Rakitin se sad nešto navadio da mu dolazi — osmjehnu se Aljoša. — Uostalom . . . to nije Rakitinovo. Jučer nisam bio kod njega, danas idem.

— Ne, nije Rakitka kriv, to njega zbunjuje njegov brat Ivan Fjodorovič, on ga pohađa, to je razlog . . . — progovori Grušenjka i naglo zasta.

Aljoša se zagleda u nju nekako iznenađen.

— Kako odlazi? Zar ga je on pohodio? Meni je Mitja kazivao da Ivan nije bio nijedanput kod njega.

— Pa . . . pa, eto, kakva sam! Izbrbljala sam se! — uzviknu Grušenjka smeteno i sva se odjedanput zarumenje. — Čekaj, Aljoša, šuti, neka bude kad sam već izlanula, svu ću ti istinu kazati: on je bio kod njega dvaput, prvi put odmah po svom dolasku — jer onda je odmah iz Moskve dojurio, prije nego što sam pala u postelju, a drugi put je bio prije sedmicu dana. Mitji je rekao da ti to ne kaže, a ni ikom drugom da ne kazuje, dolazio je krišom.

Aljoša je sjedio vrlo zamišljen i nešto razmišljao. Ta ga je vijest očito prenerazila.

— Brat Ivan nije sa mnom govorio o Mitjinu slučaju — reče on polagano — a i uopće je cijela ova dva mjeseca sa mnom vrlo malo razgovarao, a kad bih mu došao, bio je vrlo nezadovoljan što sam došao, tako da mu već tri sedmice ne odlazim. Hm . . . Ako je bio prije sedmicu dana, to se . . . zaista, u toj sedmici dana dogodila u Mitji nekakva promjena . . .

— Promjena! Promjena! — brzo prihvati Grušenjka. — Oni imaju nekakvu tajnu, oni su imali nekakvu tajnu. Mitja mi je sam kazivao da se tiče nekakve tajne i, znaš, takve tajne da se Mitja ne može nikako da primiri. A prije je bio veseo, samo, znaš, kad počne glavom mahati, po sobi hodati, i evo ovim prstima desne ruke čupkati svoju kosu na sljepo-

očicama, onda već znam da mu je nemir obuzeo dušu... dobro znam... A bio je veseo, a i danas je veseo!

— Ali si ti rekla da je razdražen?

— Jest, on je i razdražen i veseo. Neprekidno je razdražen, i onda opet veseo, a poslije odjedanput ponovo razdražen. I znaš, Aljoša, uvijek mu se čudim: čeka ga nešto strašno, a on se često smije takvim sitnicama, baš kao da je dijete.

— I zbilja je zabranio da govoriš sa mnom o Ivanu? Je li rekao: »ne govori«?

— Tako je rekao: »ne govori«. Tebe se on, Mitja, ponajviše boji. Jer tu je neka tajna, samo je rekao da je tajna... Aljoša, dragi, idi i ispitaj: kakvu to oni imaju tajnu, pa dođi da mi kažeš — poskoči Grušenjka i stade moliti — da već jedanput, jadna, znam svoju prokletu sudbinu! Zato sam te i zvala.

— Misliš da se tebe tiče? Onda ti ne bi spominjao o tajni.

— Ne znam. Možda bi mi i rekao, ali ne smije. Samo me priprema na nešto. Tajna, reče, postoji, a kakva tajna — to nije kazao.

— A šta ti misliš?

— Šta mislim? Primakao mi se kraj, eto šta mislim. Kraj su mi pripremili sve troje, jer je tu i Katja umiješana. Kaćka je u tome glavna osoba, sve od nje potječe. »Ona je onakva i onakva«, znači, ja nisam takva. To on unaprijed govori, unaprijed me priprema. Naumio je da me napusti, eto cijele tajne! Utroje su to smislili: Kaćka i Ivan Fjodorovič. Aljoša, odavno sam te već htjela da pitam: pred sedmicu dana mi je iznenada otkrio da je Ivan zaljubljen u Kaćku, jer je vrlo često pohađa. Je li mi rekao istinu ili nije? Kazuj po duši, ne štedi me.

— Neću da ti lažem. Ivan nije zaljubljen u Kaćku, tako bar ja mislim.

— Pa, to sam onda i sama pomislila! Laže, besramnik, eto šta je! I sad je ljubomoran na me, da poslije može sve na me svaliti. Ta on je budala, on ne umije konce sakriti, i suviše je iskren. Ali ja ću njemu, ja ću njemu... »Ti«, kaže, »vjeruješ da sam ja ubio« — to on kaže meni, meni, zbog toga prekorava mene! Bog s njim! Ali čekaj samo, loše će sa mnom proći ta Kaćka na sudu! Reći ću joj ondje takvu riječcu... Ondje ću sve reći!

I ona opet gorko zaplaka.

— Evo šta ti mogu, Grušenjka, pouzdano reći — reče Aljoša ustajući — prvo, da on tebe voli, voli više nego išta na svijetu, i jedino tebe, vjeruj mi. Ja to znam. Dobro znam. Drugo, reći ću ti da neću od njega ispitivati tajne, a ako mi je danas sam otkrije, reći ću mu otvoreno da sam je obećao tebi reći. Onda ću još danas doći tebi i reći ti. Samo... čini mi se... tu nije Katerina Ivanovna nikako umiješana, tajna se tiče nečeg sasvim drugog. I to pouzdano znam. Nema to nikakve veze s Katerinom Ivanovnom, tako se bar meni čini. A sad zbogom!

Aljoša joj stisnu ruku. Grušenjka je još jednako plakala. On je vidio da je ona vrlo malo vjerovala njegovu tješenju, ali je već i to bila za nju blagodat što je njen jad izbio i što se izgovorila. Bilo mu je žao što je ostavlja u takvu raspoloženju, ali mu se žurilo. Čekalo ga je još mnogo posla.

II

BOLESNA NOŽICA

Prvi je posao imao obaviti kod gospođe Hohlakove, i on se žurio onamo da ondje što prije svrši i da ne zakasni Mitji. Gospođa je Hohlakova već tri sedmice pobolijevala: otekla joj je tek onako noga, i ona bi, iako nije ležala u postelji, ipak danju prilegla u svom budoaru na otomanu, u zamamnoj, ali pristojnoj kućnoj haljini. Aljoša je jednom prilikom pomislio, nevino se osmjehujući, da se gospođa Hohlakova, iako je bila bolesna, počela gotovo kicoški odijevati: pojavile su se nekakve kapice, vrpce, prorezi, i on je naslućivao zašto, iako je gonio od sebe takve glupe misli. Posljednja dva mjeseca počeo je posjećivati gospođu Hohlakovu, među ostalim gostima, mladić Perhotin. Aljoša nije bio kod nje već četiri dana i kad je ušao u kuću, odmah se požurio pravo Lizi, jer ga je posao vodio njoj, jer mu je Liza još jučer poslala djevojku s prešnom molbom da joj dođe smjesta zbog »vrlo važna slučaja«, što je zbog nečeg zainteresiralo Aljošu. Ali dok je djevojka otišla da ga najavi Lizi, gospođa Hohlakova već je od nekoga saznala da je on došao i smjesta poslala neka ga

zamole da joj dođe »samo na jednu minutu«. Aljoša smatraše da će biti najbolje ako najprije usliša materinu molbu, jer će ona ionako svaki čas slati Lizi po nj, dok god bude kod Lize. Gospođa je Hohlakova ležala na otomanu, nekako svečano odjevena i očito u neobičnom živčanom uzbuđenju. Aljošu dočeka oduševljeno uzvikujući:

— Stoljeća, stoljeća, cijela stoljeća vas nisam vidjela! Cijelu sedmicu, molim vas, ah, uostalom, bili ste prije četiri dana, u srijedu. Htjeli ste Lizi, i ja sam uvjerena da ste joj htjeli otići pravo, na prstima da vas ja ne čujem. Mili, mili dragi Alekseje Fjodoroviču, kad biste znali koliko ona meni brige zadaje! Ali o tome kasnije. Iako je to najglavnije, ali o tome kasnije. Dragi Alekseje Fjodoroviču, potpuno vam povjeravam svoju Lizu. Poslije smrti starca Zosime — neka upokoji Gospod dušu njegovu! (ona se prekriži) — poslije njega smatram ja vas za isposnika, iako vam odlično stoji vaše novo odijelo. Gdje ste našli ovdje takva krojača? Ali ne, ne, to nije glavno, o tome ćemo poslije. Oprostite što vas ponekad zovem Aljošom, ja sam baba, meni je sve dopušteno — osmjehnu se ona koketno — nego, i o tome poslije. Glavno, samo da ne zaboravim ono glavno. Molim vas, ako se zagovorim, podsjetite me sami i recite: »A glavno?« A otkud ja znam šta je sad glavno? Od onog vremena kako je Lise povukla svoje obećanje — svoje djetinje obećanje, Alekseju Fjodoroviču — da će se za vas udati, vi ste, dakako, shvatili da je to bila samo nestašna fantazija bolesne djevojčice koja je dugo prosjedila u kolicima — hvala bogu, ona sad već hoda. Taj novi liječnik koga je Katja pozvala iz Moskve zbog vašeg nesretnog brata kome će sutra. Ali što ja spominjem sutrašnje! Umirem od same pomisli na sutrašnji dan! A glavno, od radoznalosti jednom riječi, taj je liječnik bio jučer kod nas i pregledao Lizu. Platila sam mu pedeset rubalja za posjet. Ali sve to nije ono pravo, opet nije ono. Vidite sad sam se već sasvim zbunila. Žurim se. Zašto se žurim? Ne znam. Strahota je kako sad već ništa ne znam. Sve se kod mene splelo u klupko. Bojim se da ćete najzad skočiti i odjuriti od mene iz dosade, a tek sam vas vidjela. Ah, bože moj! A što mi sjedimo, i prije svega — kave, Julija, Glafira, kave!

Aljoša se brže-bolje zahvali i reče da je maloprije popio kavu.

— Kod koga?

— Kod Agrafene Aleksandrovne.

— Kod... kod, one žene! Ah, ona je sve upropastila, a, uostalom, ne znam, kažu da se posvetila, iako kasno. Bolje da je to učinila prije kad je trebalo, a sad, kakva je sad korist? Šutite, šutite, Alekseju Fjodoroviču, imam vam toliko toga kazati da vam neću moći, čini mi se, ništa kazati. Taj užasni proces... svakako ću se odvesti onamo, već se spremam, mene će unijeti u kolicima, i ja ću moći ondje sjediti i imati uza se svoje ljude. Sigurno znate da sam i ja svjedok. Kako ću govoriti, kako ću samo govoriti! Ne znam šta ću govoriti. I moram se zakleti, je li?

— Tako je, ali ne mislim da ćete se moći ondje pojaviti.

— Ja mogu sjediti. Ah, zbunjujete me! Taj proces, taj divlji postupak, i onda odlaze svi u Sibir, drugi se žene, i sve se mijenja, i najzad, bilo pa prošlo, svi ostare i svi u raku gledaju. Ali, svejedno, ja sam se umorila. Ta Katja — *cette charmante personne,*[1] ona je razbila sve moje nade; sad će poći s jednim vašim bratom u Sibir, a drugi vaš brat poći će za njom i živjet će u susjednom gradu, i svi će mučiti jedno drugo. Meni to oduzima pamet, a što je glavno, ta fama: u svim novinama u Petrogradu i u Moskvi već su milijun puta o tome pisali. Ah, pomislite, i mene su metnuli u novine da sam bila »draga prijateljica« vašeg brata — neću da izgovorim tu gadnu riječ, pomislite, ta, pomislite samo!

— To ne može biti! Gdje je to pisalo i kako?

— Sad ću vam pokazati. Jučer sam ih dobila — jučer i pročitala. Gledajte, ovdje u petrogradskim novinama »Glasovi«. Ti »Glasovi« počeli su ove godine izlaziti, ja strašno volim glasove, pa sam se pretplatila, i na svoju nesreću: jer, vidite, kakvim se glasovima pokazaše. Eto ovdje, na ovom mjestu, čitajte.

I ona pruži Aljoši novine što su se nalazile pod njenim jastukom.

Ne samo da je bila smušena nego je bila sva nekako kao rastrojena i možda se zbilja u njenoj glavi sve smotalo u klupko. Novinska vijest bila je vrlo karakteristična i, dakako, morala ju je vrlo zagolicati, ali ona, možda na svoju sreću, nije bila u ovom trenutku sposobna da se zadrži na jednoj točki, i zato je mogla poslije jedne minute zaboraviti čak i

[1] Ta privlačna osoba.

novine i preskočiti na nešto sasvim drugo. Za to da se glas o užasnom zločinu raznio već po svoj Rusiji znao je Aljoša već poodavno, i, bože, kakve je sve besmislene izvještaje i dopise imao prilike da pročita za ova dva mjeseca, uz druge točne vijesti, o svom bratu, o Karamazovima uopće, i čak o sebi samom. Jedne su novine, štoviše, pisale da je on poslije bratova zločina iz straha stupio u pustinjake i povukao se; druge su to pobijale i pisale da je on, naprotiv, zajedno sa svojim starcem Zosimom orobio manastirsku kasu i »pobjegao« s njim iz manastira. A sadašnja vijest u novinama »Glasovi« imala je naslov: »Iz *Skotoprigonjevska*[1] (na žalost, tako se zove naš gradić, ali ja sam dugo krio njegovo ime), uz proces Karamazova.« Dopis je bio kratak, i o gospođi Hohlakovoj nije bilo ništa direktno napisano, a sva su imena uopće bila izostavljena. Javljalo se samo da se zločinac, kome se sad s tolikom bukom spremaju da sude, pješački kapetan u ostavci, drzovitih manira, lijenčina i pristaša kmetstva, neprestano bavio ljubakanjem i osobito imao utjecaja na neke »dame kojima je dosadno u samoći«. Jedna od takvih »udovica, kojima je dosadno«, koja se pravi mladom, iako već ima odraslu kćer, toliko se zanijela njime da mu je samo dva sata prije zločina ponudila tri tisuće rubalja pod uvjetom da odmah odbjegne s njom u zlatne rudnike. Ali je zločinac, računajući da će ostati nekažnjen, mislio da je bolje ubiti oca i oteti njemu tri tisuće, nego da se vucara po Sibiru s četrdesetogodišnjim čarima žene koja se dosađuje. Taj se šaljivi dopis, kako i mora biti, završio s plemenitim negodovanjem protiv nemoralnog ocoubojstva i nekadašnjeg kmetstva. Aljoša je vrlo pažljivo pročitao novine, zatim ih savio i vratio gospođi Hohlakovoj.

— Pa, zar ne misle mene? — zaćereta ona opet. — Pa ja sam mu jedan sat prije toga predložila zlatne rudnike, i sad odjednom »četrdesetogodišnje čari«. I zar sam mu zato predlagala? On je to namjerno napisao. Neka mu oprosti vječni sudac zbog četrdesetogodišnjih čari, kao što mu i ja praštam, ali je to... Znate li tko je to napisao? Vaš prijatelj Rakitin.

— Možda — reče Aljoša — iako nisam ništa o tome čuo.

— On, on, a ne možda! Ja sam ga otjerala... Sigurno vam je poznata ta priča?

[1] Tor za stoku.

— Znam da ste mu rekli da vas više ne posjećuje, ali zašto, to nisam... bar od vas čuo.

— Onda ste dakle od njega čuli! Šta, psuje me, mnogo psuje?

— Jest, psuje, ali on svakog psuje. Ali zašto ste ga istjerali — to nisam ni od njega čuo. A i uopće se malokad s njim sastajem. Mi nismo prijatelji.

— Dakle, sve ću vam otkriti i, šta mogu, pokajat ću se, jer ima jedna crtica zbog koje sam, možda, i sama kriva. Samo mala, mala, sasvim sićušna crtica, tako da možda i ne postoji. Vidite, mileni moj (gospođa Hohlakova poprimi odjedanput nekakav vragoljast izraz i oko njenih usta zatitra ljubazan, iako zagonetan osmijeh), vidite, ja sumnjam... oprostite mi, Aljoša, ja vama kao mati... o ne, ne, naprotiv, ja vam sad kao svom ocu... jer mati ovamo nikako ne ide... Pa, svejedno, kao ocu Zosimi na ispovijedi, i to je sasvim točno, to se sasvim podudara: maloprije sam vas nazvala pustinjakom — ali, eto, tom jadnom mladiću, vašem prijatelju Rakitinu (o, bože, ja se prosto ne mogu na njega ljutiti; srdim se, pakosna sam, ali ne osobito), jednom riječju, tom je lakoumnom mladiću odjedanput, pomislite, čini se, palo na pamet da se zaljubi u me. To sam poslije, tek poslije, iznenada primijetila, a u početku, to jest prije mjesec dana, počeo mi je dolaziti češće, gotovo svaki dan, iako smo se već i prije poznavali. Ne slutim ništa... i gle, odjedanput kao da me ozarilo, i ja počela na svoje čudo opažati. Vama je poznato da sam već prije dva mjeseca počela primati onog smjernog, milog i dostojnog mladića Petra Iljiča Perhotina koji ovdje služi. Toliko puta ste se našli s njim ovdje. Zar on nije dostojan, ozbiljan? Dolazi u tri dana jedanput, a ne svaki dan (iako bi mogao, što se mene tiče, dolaziti svaki dan), i uvijek je tako lijepo odjeven; ja, Aljoša, uopće volim mladež darovitu, skromnu, eto takvu kao što ste vi, a u njega je gotovo državnički um, govori tako milo i ja ću se svakako, svakako, zauzeti za nj. To je budući diplomata. On me je onog strašnog dana kad je došao noću gotovo spasio od smrti. E, a vaš prijatelj Rakitin dolazi uvijek u takvim čizmama i pruži ih po ćilimu... jednom riječi, počeo mi je odjedanput nešto nagovještavati, a jednom zgodom, kad je polazio, stisnuo mi je strašno ruku. I tek što mi je stisnuo ruku, a mene zaboljela noga. On se i prije kod mene sretao s Petrom Iljičem i, vjerujete li, neprestano zabadao u nj, neprestano zaba-

dao i izdirao se na nj ni zbog čega. Kad se njih dvojica sastanu i ribaju, ja samo gledam u njih i smijem se u duši. Ali jedanput ležim sama, a dolazi Mihail Ivanovič i, pomislite, donosi mi svoje stihove, sasvim kratke stihove o mojoj bolesnoj nozi, to jest, on je opjevao u stihovima moju bolesnu nogu. Čekajte, kako ono glasi:

Ta se nožica, ta nožica,
Malko razboljela...

ili nekako slično — nikako ne mogu da pamtim stihove — evo ih, ovdje kod mene leže — ali, ja ću vam ih poslije pokazati, prava krasota, prava krasota i, znate, ne samo o nozi, nego ima u njima i pouke, prekrasnih ideja, samo sam ih zaboravila, jednom riječi, kao stvoreni za album. Pa, ja sam mu se, dakako, zahvalila, i to mu je očito laskalo. Ali jedva što sam mu se zahvalila, kad iznenada uđe i Petar Iljič, a Mihail Ivanovič se smrknu kao noć. Vidim, Mihail Ivanovič mi je svakako htio nešto da kaže čim je pročitao stihove, jer to sam naslućivala, ali u tome trenu uđe Petar Iljič. Stihove sam odmah pokazala Petru Iljiču, ali mu nisam rekla tko ih je sastavio. Ali sam uvjerena, da se odmah dosjetio čiji su, iako to sve do sada ne priznaje već kaže da se nije dosjetio; ali on to samo namjerno tako veli. Petar Iljič se nasmijao glasno i počeo odmah kritizirati — traljavi, reče, stihovi, sigurno ih je sastavio kakav seminarist — i, znate, kako, kako vatreno to reče. A vaš je prijatelj odgovorio bijesno, mjesto da se nasmije. Gospode, mislila sam, pobit će se: »To sam ja«, reče, »sastavio iz šale, jer je za me pisanje stihova podlost. Ali ipak su moji stihovi dobri. Vašem Puškinu[1] hoće zbog ženskih nožica da podignu spomenik; a moji imaju svoju tendenciju, i vi ste sami«, reče, »pristaša kmetstva: vi«, reče, »nemate ni truna humanosti, u vama nema nikakvih suvremenih osjećaja, vas se nije dotakao razvitak, vi ste«, reče, »činovnik i primate mito!« Sad sam počela i ja vikati i moliti ih. Petar Iljič nije, znate, nimalo plašljiv, ali je ipak odmah poprimio najplemenitiji ton te ga gledaše podrugljivo, slušaše i ispričavaše se. »Ja«, reče, »nisam znao. Da sam znao, ne bih ovo rekao, nego bih ih«, reče, »pohvalio. Svi su pjesnici«, reče, »tako razdražljivi...« Jednom riječi, ismijao ga je gad-

[1] Godine 1871. počeli se prikupljati prilozi za Puškinov spomenik.

no, a na najljepši način. On mi je sam poslije objasnio da je to bila samo sprdnja, a ja sam mislila da ozbiljno govori. A ja ležim, kao evo sad, i mislim: je li plemenito ili nije ako potjeram Mihaila Ivanoviča što se neprestano izdire u mojoj kući na moga gosta? I kako sam tako ležala, zaklopila sam oči i mislila da bi bilo plemenito, i vjerujte mi, nisam se mogla odlučiti, a srce mi je lupalo, i ja se mučila, mučila: da viknem ili da ne viknem? Jedan mi glas govori: viči, a drugi veli: ne, ne viči! Ali tek što je to taj drugi glas rekao, a ja iznenada viknula i pala u nesvijest. E, to je, razumije se, izazvalo viku. Ja se naglo digla i rekla Mihailu Ivanoviču: meni je neugodno da vam kažem, ali ja vas više ne želim primati u svojoj kući. I tako sam ga otjerala. Ah, Alekseju Fjodoroviču! Sama znam da sam ružno postupila, sve je bilo laž, jer se nisam na nj ni najmanje srdila, a i meni se, što je glavno, odjedanput pričinilo da bi bila dobra takva scena... Ali, vjerujte mi, ta je scena bila ipak prirodna, jer sam čak počela i plakati, i nekoliko sam dana iza toga plakala, a poslije ručka sam sve zaboravila. I tako on ne dolazi već dvije sedmice, i ja mislim: zar zbilja više neće doći? To je bilo jučer, a kad sinoć, stigli iznenada ti »Glasovi«. Pročitala sam i ahnula. Ali tko je to napisao? Sigurno je on napisao, došao je onda kući, sjeo — i napisao; poslao — i oni štampali. To je bilo prije dvije sedmice. Ali, Aljoša, zar nije ovo užasno što govorim, a ne govorim ono što bi trebalo? Ah, govor dolazi sam od sebe!

— Moram danas svakako na vrijeme stići bratu — promuca Aljoša.

— Sigurno, sigurno! Dobro je što ste me na to sjetili. Recite šta je to afekt?

— Kakav afekt? — začudi se Aljoša.

— Sudski afekt. Takav afekt zbog koga sve opraštaju. Makar šta učinili — odmah vam sve oproste.

— A zašto pitate?

— Evo zašto; ta Katja... Ah, to milo, milo stvorenje, samo ne mogu nikako da dokučim u koga je zaljubljena. Nedavno je bila kod mene, i ja nisam mogla ništa ispitati. A to manje što je sad počela da govori sa mnom tako površno, samo o mome zdravlju i ništa drugo, i čak takvim tonom da sam sama sebi rekla: pa, neka, pa, bog s vama... Ah, jest, taj afekt: dakle, došao i taj liječnik. Znate li da je stigao liječnik? Pa kako ne biste znali, onaj što otkriva lude, ta vi ste

ga pozvali, to jest, ne vi nego Katja. Uvijek Katja! Eto, vidite: sjedi pred vama čovjek koji nije nikako lud, ali iznenada padne u afekt. On je pri svijesti, zna šta radi, a, međutim, nalazi se u afektu. Pa, tako je sigurno i Dmitrij Fjodorovič bio u afektu. Čim su bili uvedeni novi sudovi, odmah se saznalo i za afekt. To je blagodat novih sudova. Došao taj liječnik i raspituje me za onu večer, pa o zlatnim rudnicima: kakav je on, reče, onda bio? Razumije se da je bio u afektu; došao i viče: novac, novac, tri tisuće, dajte mi tri tisuće, a onda je ubio. Eto, zbog toga će mu upravo oprostiti, jer se otimao, a ipak je ubio.

— Ali on nije ubio — prekinuo je Aljoša oporo. Sve su ga više i više obuzimali nemir i nestrpljivost.

— Znam, ubio je onaj starac, Grigorij...

— Kako, Grigorij? — povika Aljoša.

— On je, on, Grigorij. Kad ga je Dmitrij Fjodorovič udario, ležao je časak, a poslije se digao, vidio otvorena vrata, ušao i ubio Fjodora Pavloviča.

— Ali zašto, zašto?

— Pao je u afekt. Kad ga je Dmitrij Fjodorovič lupio, on se osvijestio i pao u afekt te ušao i ubio. A što on sam veli da nije ubio, on se možda toga i ne sjeća. Ali, vidite, bit će bolje, bit će kudikamo bolje ako je ubio Dmitrij Fjodorovič. A tako je i bilo, iako kažem da je Grigorij, ali je sigurno Dmitrij Fjodorovič, i to je kudikamo, kudikamo bolje! Ah, ne zato bolje što je sin ubio oca, ja to ne odobravam, jer djeca su, naprotiv, dužna da poštuju svoje roditelje, ali bi ipak bilo bolje da je on, onda ne biste imali razloga da plačete, jer je ubio u nesvjesnom stanju, ili bolje rečeno sasvim svjesnom, samo što nije znao kako je do toga došlo. Pa, od volje im, mogu ga i osloboditi, to je tako humano, a i uvidjeli bi blagodat novih sudova. Ali to nisam znala, a kažu da je tako već odavno, i kad sam jučer doznala, bila sam toliko iznenađena da sam htjela odmah poslati po vas. A poslije, ako ga oslobode, dovedite ga odmah meni na ručak, i ja ću pozvati poznanike da pijemo u čast novih sudova. Ne mislim da bi bio opasan, a uz to ću pozvati vrlo mnogo gostiju da ga mogu odmah izvesti, ako bi htio štogod... A kasnije bi mogao biti u nekom drugom gradu mirovni sudac ili što drugo, jer su takvi, koji su sami pretrpjeli nesreću, bolji suci od drugih. A što je najglavnije, tko nije danas u afektu — vi, ja, svi smo mi u afektu, i koliko ima primjera: sjedi čovjek, pjeva ro-

mancu, odjedanput mu se nešto ne sviđa, uzme pištolj i ubije bilo koga, a onda mu svi praštaju. Ja sam to nedavno čitala, i svi su liječnici to potvrdili. Sad to liječnici potvrđuju, sve potvrđuju, sve potvrđuju. Molim vas, i moja je Lise u afektu, a ja sam još jučer zbog nje plakala, prekjučer sam plakala, a danas sam se dosjetila da je to u nje naprosto afekt. Ah, Lise mi zadaje toliko jada! Mislim da je već sasvim poludjela. Zašto vas je pozvala? Je li vas pozvala ili ste sami došli?

— Jest, ona me je pozvala, i idem odmah do nje — reče Aljoša i diže se odlučno.

— Ah, mili, dragi Alekseje Fjodoroviču, u tome i leži možda ono glavno — povika gospođa Hohlakova te iznenada udari u plač. — Bog vidi da vam iskreno povjeravam Lizu, i to nije ništa što vas je ona krijući od majke pozvala. Ali Ivanu Fjodoroviču, vašem bratu, oprostite mi, ne bih mogla tako lako povjeriti svoju kćer, iako ga i dalje cijenim kao najviteškijeg mladića. Ali, pomislite, on je nedavno bio kod nje a da ja nisam ništa znala.

— Kako? Šta? Kada? — neobično se začudi Aljoša. On nije više sjedao nego je stojeći slušao.

— Sve ću vam to ispričati i možda sam vas zbog toga i pozvala, jer ja više ne znam zašto sam vas pozvala. Čujte: Ivan Fjodorovič bio je kod mene svega dvaput otkako se vratio iz Moskve, prvi put je došao kao poznanik da posjeti, a drugi put, još nedavno, bila je kod mene Katja, i on je došao kad je čuo da je ona kod mene. Nisam, dakako, pretendirala na njegove česte posjete, jer sam znala koliko sad i bez toga ima briga, *vous comprenez, cette affaire et la mort terrible de votre papa*[1], ali sam odjedanput saznala da je opet dolazio, ali ne do mene već do Lise; to je bilo prije svojih šest dana, došao je, posjedio pet minuta i otišao. To sam saznala tek poslije tri dana od Glafire, i to me je neobično frapiralo. Odmah sam prizvala Lizu, a ona se smije: on je, kaže, mislio da vi spavate, i došao meni da se raspita za vaše zdravlje. Dakako, tako je i bilo. Samo Lise, Lise, o bože moj, koliku ona meni brigu zadaje! Pomislite, odjedanput ona jedne noći — ima tome već četiri dana, odmah poslije onog kad ste vi došli i otišli — odjedanput dobila ona noću napad, viče, ciči, histerija! Zašto ja nikad ne dobijem histerične

[1] Razumijete, taj slučaj i strašna smrt vašeg oca.

napade? A sutradan opet napad, a onda prekosutra opet napad, a jučer, eto, taj afekt. I ona iznenada počela vikati: »Mrzim Ivana Fjodorovića, zahtijevam da ga više ne primate, da mu zabranite dolaziti u našu kuću!« Sva sam se ukočila jer me je to toliko iznenadilo i odgovorila joj: a zbog čega da to zabranim tako vrlom mladiću, a uz to čovjeku toliko učenom i nesretnom, jer su ipak te sve zgodice — nesreća, a ne sreća, nije li tako? A ona prasnula u smijeh na moje riječi i smijala se, znate, tako uvredljivo. Ali mi je milo, mislim što sam je nasmijala, sad će bar napadi proći, to više što sam i sama htjela da zabranim dolazak Ivanu Fjodoroviču zbog tih njegovih neobičnih posjeta bez mog znanja i da zatražim od njega objašnjenje. Ali se jutros Lise iznenada probudila i rasrdila na Juliju, pomislite, udarila je rukom po obrazu. Ta to je monstruozno, jer ja govorim svojim djevojkama »vi«. A poslije pola sata grli i ljubi Juliji noge. Meni je poručila da neće nipošto doći i da neće uopće više nikad ni dolaziti, a kad sam joj sama došla, navalila je da me ljubi i počela da plače, i plačući me izgurala napolje iz sobe bez ijedne riječi tako da nisam ama baš ništa doznala. A sad, dragi moj Alekseje Fjodoroviču, polažem sve nade u vas, i razumije se, cijela moja sudbina nalazi se u vašim rukama. Ja vas naprosto molim da odete do Lise i saznate od nje sve, kako vi to samo znate, i dođete da ispričate meni, meni, materi, jer ću, vi razumijete, umrijeti, naprosto umrijeti ako to potraje i dalje, ili ću pobjeći od kuće. Ja više ne mogu izdržati. Strpljiva sam, ali mogu izgubiti strpljenje i onda... će biti užas. Ah, bože moj. Petre Iljiču, napokon! — povika gospođa Hohlakova i sva zasja kad opazi da ulazi Petar Iljič Perhotin. — Zakasnili ste, zakasnili! Ali ništa zato, sjedite, govorite, odlučujte o sudbini, pa, šta veli onaj odvjetnik? A kamo ćete vi, Alekseju Fjodoroviču?

— Idem do Lise.

— Ah, jest! Dakle, nećete zaboraviti, nećete zaboraviti što sam vas molila? Radi se o sudbini, sudbini!

— Dakako da neću zaboraviti, ako bude moguće... ali sam toliko okasnio — mrmljaše Aljoša izmičući žurno.

— Ali, sigurno, sigurno dođite, a ne »ako bude moguće«, inače ću umrijeti! — viknu za njim gospođa Hohlakova. Ali je Aljoša već bio izišao iz sobe.

III

ĐAVOLČIĆ

Kad je ušao u Lizinu sobu, zatekao ju je kako leži u onom istom naslonjaču u kojem su je vozili dok još nije mogla hodati. Ona se nije ni pomakla da mu pođe u susret, ali se njen pronicavi, oštri pogled čisto upio u nj. Oči su joj bile malo zapaljene, a lice blijedožuto. Aljoša se začudi koliko se promijenila, čak izmršavjela za tri dana. Ona mu ne pruži ruke. On se sam dotače njenih tankih, dugačkih prstića što su nepomično ležali na njenoj haljini, zatim šuteći sjede njoj nasuprot.

— Ja znam da se žurite u tamnicu — progovori Liza oporo — a mama vas je zadržala dva sata i pričala vam maloprije o meni i Juliji.

— Kako znate? — zapita Aljoša.

— Prisluškivala sam. Što ste se zablenuli u me? Ako želim prisluškivati, prisluškujem, u tome nema ništa ružno. Ne molim za oproštenje.

— A zbog čega ste neraspoloženi?

— Naprotiv, vesela sam. Baš sam maloprije po trinaesti put razmišljala kako je dobro što sam vas odbila i što vam neću biti žena. Niste vi za muža: ako pođem za vas i odjedanput vam dam pismo da ga odnesete onome koga sam poslije vas zavoljela, vi ćete ga uzeti i zaista odnijeti, pa čak i odgovor donijeti. I kad vam bude četrdeset godina, i onda ćete još odnositi takva moja pisma.

Ona se iznenada nasmija.

— U vama ima nešto pakosno, ali i nešto bezazleno — osmjehnu joj se Aljoša.

— Bezazleno je to što vas se ne stidim. I još više, ne samo da vas se ne stidim, nego i neću da vas se stidim, upravo vas, upravo vas. Aljoša, zašto vas ne poštujem? Neobično vas volim, ali vas ne poštujem. Kad bih vas poštovala, ne bih rekla da vas se ne stidim, nije li tako?

— Tako je.

— A vjerujete li da vas se ne stidim?

— Ne, ne vjerujem.

Liza se opet nervozno nasmijala: govorila je užurbano, brzo.

— Poslala sam vašem bratu Dmitriju Fjodoroviču slatkiša u tamnicu. Aljoška, znate li kako ste ljepuškasti! Ludo ću vas voljeti zato što ste tako brzo pristali da vas ne volim.

— Danas ste me, Lise, zbog nečeg zvali?

— Htjela sam vam izraziti jednu svoju želju. Hoću da me netko muči, da me uzme za ženu, a poslije muči, prevari, napusti i ode. Ja neću da budem sretna.

— Zar ste zavoljeli smutnju?

— Ah, ja sam željna smutnje. Neprestano želim da zapalim kuću. Zamišljam kako ću se prišuljati i krišom potpaliti, svakako krišom. Oni gase, a ona gori. A ja znam i šutim. Ah, gluposti! I kako je dosadno!

Gnušajući se, ona mahnu rukom.

— Živite u izobilju — izgovori Aljoša tiho.

— Šta, zar bi bolje bilo da sam siromašna?

— Bolje.

— To vam je vaš pokojni kaluđer napričao. To nije istina. Neka sam bogata, a svi ostali siromašni, ja ću jesti slatkiše i piti vrhnje, a nikom od njih ne dam. Ah, ne govorite, ne govorite (zamahnu ona rukom, iako Aljoša nije ni usta otvorio), već ste mi i prije sve to govorili, sve već znadem napamet. Dosadno je. Ako budem siromašna, ja ću makar koga ubiti — a ako budem i bogata, možda ću također nekog ubiti — jer kakva ima smisla ovako sjediti! A znate li, ja ću žeti, raž žeti. Udat ću se za vas, vi ćete biti seljak, pravi seljak, imat ćemo ždrijebe, hoćete li? Poznajete li Kalganova?

— Poznajem!

— On neprestano švrlja okolo i neprestano mašta. On kaže: zašto, zbilja, da se živi, bolje je maštati. Maštati se može o najveselijem, a živjeti je dosadno. A misli da se naskoro oženi, i meni je već ljubav izjavio. Umijete li vi goniti zvrk?

— Umijem.

— On je, eto, kao zvrk: zavrti ga i pusti i goni, goni, goni bičem. Udat ću se za nj i cijelog ću ga života goniti. Zar se ne stidite sa mnom sjediti?

— Ne!

— Sigurno se strašno ljutite što s vama ne govorim o svetinjama. Ne želim biti sveta. Šta će učiniti na onom svijetu za najveći grijeh? To vi morate točno znati.

— Bog će suditi — reče Aljoša gledajući joj pravo u oči.

— To baš i želim. Doći ću, mene će osuditi, a ja ću im se svima u oči nasmijati. Strašno želim, Aljoša, da zapalim našu kuću, još mi ne vjerujete?

— A zašto ne bih vjerovao? Ima djece od dvanaest godina koju neobično veseli da nešto zapale, i ona zapale. To je kao neka bolest.

— Nije istina, nije istina, možda ima takve djece, ali ja to ne mislim.

— Vi držite zlo za dobro: to je trenutna kriza i tome je, možda, kriva vaša prijašnja bolest.

— Prezirete me, dakle! Naprosto neću da činim dobro, već hoću da činim zlo, i tu nema nikakve bolesti.

— Zašto biste činili zlo?

— Da nigdje ništa ne ostane. Ah, kako bi bilo lijepo kad ne bi ništa ostalo! Znate, Aljoša, ponekad u mislima počinim užasno mnogo zla i svakakvih gadarija. Radit ću dugo potajno, i najzad će svi saznati. Opkolit će me i upirati u me prstima, a ja ću ih sve motriti. To je vrlo ugodno. Zašto je to tako ugodno, Aljoša?

— Tako. To je potreba da se uništi nešto lijepo, ili, kako kažete, zapali. I to se također dešava.

— Ali ja ne govorim samo onako, ja ću i učiniti.

— Vjerujem.

— Ah, kako vas volim što ste rekli: vjerujem. I vi nikad ne lažete. A možda mislite da vam ovo namjerno govorim samo da vas dražim?

— Ne, ne mislim... iako, možda, postoji donekle za to potreba.

— Donekle postoji. Pred vama neću nikad lagati — reče ona, a u očima joj sijevnu nekakva vatra.

Aljošu je najviše iznenadila njena ozbiljnost: ni sjenke podsmijeha i šaljivosti nije sad bilo na njenu licu, iako je nikad dotle, i u »najozbiljnijim« njenim trenucima, nije napuštala veselost i prokšenost.

— Ima trenutaka kad ljudi vole zločin — reče Aljoša zamišljeno.

— Jest, jest. Izrekli ste moju misao, svi ga vole, svi ga vole i uvijek vole, a ne samo u »trenucima«. Znate, kao da su se svi dogovorili da o tome lažu, i svi od toga doba lažu. Svi govore da mrze zlo, a u sebi ga svi vole.

— A vi čitate još i sad, kao i do sada, loše knjige?

— Jest, čitam. Mama čita i sakriva pod jastuk, a ja od nje kradem.

— Kako se ne stidite što se upropašćujete?

— Hoću da se upropastim. Ovdje ima jedan dječak koji je preležao između tračnica dok su iznad njega jurili vagoni. Sretnik! Čujte, sad će vašeg brata osuditi što je ubio oca, a svi se raduju što je ubio oca.

— Raduju se što je oca ubio?

— Raduju, svi se raduju. Svi vele da je to strašno, ali u sebi se raduju. Ja se prva radujem.

— U vašim riječima da se svi raduju ima ponešto istine — reče Aljoša tiho.

— Ah, kakve su u vas misli! — zaciča Liza ushićeno. — I to još od kaluđera! Nećete vjerovati, Aljoša, koliko vas poštujem zato što nikad ne lažete. Ah, ispričat ću vam jedan svoj smiješan san: ponekad sanjam u snu đavole, kao noć je, ja sjedim u svojoj sobi kraj svjetla, ali iznenada iskrsnu svuda đavoli, u svim kutovima, pod stolom, otvaraju vrata, a onamo za vratima ima ih čitava rulja i hoće da uđu i da me ščepaju. I već mi prilaze, već me hvataju. A ja se odjedanput prekrižim, a oni svi ustuknu, ali ne odlaze nego stoje do vrata i po kutovima i čekaju. I ja odjedanput strašno zaželim da glasno psujem Boga, počnem psovati, a oni opet hrpimice nasrnu na me i već me zgrabe, ja se opet brzo prekrižim — i oni svi uzmaknu. Strašno veselo, čovjeku dah zastane.

— I ja sam to isto sanjao — reče iznenada Aljoša.

— Zbilja? — povika Liza u čudu. — Čujte, Aljoša, ne smijte se, ovo je vrlo važno: zar mogu dvije različite osobe usniti jedan te isti san?

— Doista mogu!

— Aljoša, velim vam, to je stražno važno — produži Liza, čudeći se nekako pretjerano. — Nije važan san, već to što ste mogli usniti isti san kao i ja. Vi nikad ne lažete preda mnom, ne lažete ni sad: je li istina? Ne rugate se?

— Istina je.

Liza je bila strašno potresena i zašutje na trenutak.

— Aljoša, pohodite me, pohodite češće — progovori ona odjedanput moleći.

— Uvijek ću vas, cijelog života pohađati — odgovora Aljoša odlučno.

— Govorim jedino vama — otpoče opet Liza. — Govorim jedino sebi i još vama. Vama jedinome na cijelom svijetu. I vama radije nego samoj sebi. I ja se vas uopće ne stidim, Aljoša, zašto se ja vas baš ne stidim, baš ništa? Aljoša, je li istina da Židovi na Pashu kradu djecu i kolju?

— Ne znam.

— Imam jednu knjigu, u njoj sam čitala o nekakvu sudu, kako je neki Židov četverogodišnjem dječaku odrezao najprije prste na objema rukama, a poslije ga razapeo na zid, pribio čavlima i raspeo, a kasnije na sudu priznao da je dječak umro brzo, poslije četiri sata. Kako brzo! Stenjao je, reče, stenjao, a on je kraj njega stajao i uživao. Kako je to divno!

— Divno?

— Divno. Ponekad mislim da sam ga sama raspela. On visi i stenje, a ja sjedim pred njim i jedem kompot od ananasa. Strašno volim kompot od ananasa. Volite li ga vi?

Aljoša šutaše i gledaše je. Njeno blijedožuto lice odjedanput se unakazilo, a oči planule.

— Znate li, kad sam pročitala o onom Židovu, da sam se svu noć tresla od plača. Predstavila sam sebi kako dijete jauče i stenje (četverogodišnji dječaci imaju već razum), a misli o kompotu ne mogu nikako da se otresem. Ujutro sam poslala pismo jednom čovjeku da svakako dođe meni. On je došao, i ja mu odmah ispričala o dječaku i kompotu, sve sam mu ispričala, *sve*, i rekla da je to »divno«. On se odjedanput nasmijao i rekao da je to zbilja divno. Zatim se digao i otišao. Bio je kod mene svega pet minuta. Je li me on prezreo, prezreo? — ispravi se ona na ležaju i sijevnu očima.

— Recite — progovori Aljoša uzrujano — jeste li sami pozvali tog čovjeka?

— Sama.

— Poslali ste mu pismo?

— Jest, pismo.

— I samo zato da ga pitate o djetetu?

— Ne zato, nikako ne zato. Ali čim je ušao, odmah ga o tome upitah. On je odgovorio, nasmijao se, ustao i otišao.

— Taj se čovjek pošteno ponio prema vama — reče Aljoša tiho.

— A nije li me prezirao? Rugao mi se?

— Nije, jer on možda i sam vjeruje u kompot od ananasa. On je, Lise, sad također bolestan na smrt.

— Jest, vjerujte! — sijevnu Liza očima.

— On nikog ne prezire — produži Aljoša. — On samo nikome ne vjeruje. A ako ne vjeruje, onda, dakako, i prezire.

— Dakle i mene? Mene?

— I vas.

— To je divno — zaškripa zubima Liza. — Kad je izišao i nasmijao se, osjetila sam da je divno biti prezren. I dječak odrezanih prstiju je nešto divno, ali je divno biti i prezren.

Ona planu i nekako se pakosno nasmija Aljoši u oči.

— Znate li, Aljoša, znate, htjela bih... Aljoša, spasite me! — skoči ona naglo s ležaja, poleti mu i snažno ga obujmi rukama. — Spasite me — gotovo prostenja ona. — Zar ću ikomu drugome na svijetu reći ono što sam vama govorila? A ja sam istinu, istinu, istinu govorila! Ubiti ću se jer mi je sve ogavno! Neću da živim, jer mi se sve gadi! Sve mi se gadi, gadi! Aljoša, zašto me nimalo, nimalo ne volite! — završi pomamno.

— Naprotiv, volim! — odgovori Aljoša vatreno.

— A hoćete li za mnom plakati, hoćete li?

— Hoću.

— Ne zato što nisam htjela biti vaša žena već naprosto za mnom plakati, naprosto?

— Hoću.

— Hvala vam! Meni su i potrebne samo vaše suze. A svi ostali neka me kazne, neka me pogube i zgaze nogom, svi, svi, ne izuzimajući nikoga. Jer ja ne volim *nikoga*. Čujete li ni-ko-ga! Naprotiv, mrzim! Odlazite, Aljoša, vrijeme je da idete bratu! — reče ona i istrgne mu se naglo.

— Ali u kakvu ćete raspoloženju ostati? — zapita Aljoša gotovo u strahu.

— Odlazite bratu, zatvorit će tamnicu, odlazite, evo vam šešir! Poljubite Mitju! Odlazite, odlazite!

I ona gotovo silom izgura Aljošu napolje. On je gledaše tužno i neodlučno, ali odjedanput osjeti u svojoj desnoj ruci, pismo, pisamce, savijeno i zapečaćeno. On pogleda i odmah pročita adresu: »Ivanu Fjodoroviču Karamazovu«. Pogleda u Lizu, lice joj je bilo gotovo strašno.

— Predajte, svakako predajte! — zapovijedaše ona sva nekako dršćući. — Još danas, odmah! Inače ću se otrovati! Zato sam vas i zvala.

I brzo zalupi vratima. Brava škljocnu. Aljoša turi pismo u džep i uputi se pravo prema stepenicama, ne svraćajući gospođi Hohlakovoj, čak i zaboravivši na nju. A Liza je, čim je otišao Aljoša, odmah otključala vrata, odškrinula ih malo, turila prst između vrata i dovratka te iz sve snage zalupila vratima i prignječila prst. A kad su joj poslije deset sekundi oslobodili prst, ona je otišla do svog ležaja, sjela, posve se ispravila i počela pažljivo da razgleda svoj pomodreli prst i podsjelu krv ispod nokta. Usne su joj drhtale i ona brzo prošapta u sebi:

— Baš sam podla, podla, podla, podla!

IV

HIMNA I TAJNA

Bilo je već veoma kasno (a zar je dugačak dan u studenom) kad je Aljoša pozvonio na vratima tamnice. Već se počelo smrkavati. Ali je Aljoša znao da će ga pustiti Mitji.

U našem je gradu što se toga tiče isto kao i svuda. Iz početka, dakako, do svršetka predistrage, bili su posjeti rodbine i nekih drugih osoba Mitji vezani uz neke neizbježne formalnosti, ali kasnije, te formalnosti ne da su popustile, već su neke osobe koje su posjećivale Mitju postale same po sebi izuzeci. I to je išlo čak dotle da je sastanak s uhapšenikom bio nekima ponekad dopušten u četiri oka u sobi određenoj za sastanke. Uostalom, takvih je osoba bilo vrlo malo: naime, jedino Grušenjka, Aljoša i Rakitin. Ali Grušenjki je bio vrlo naklonjen sam upravitelj kotarske policije, Mihail Makarovič. Starca je tištalo u srcu što se onako izderao na nju u Mokrom. Poslije, kad je saznao suštinu svega, on je sasvim promijenio svoje mišljenje o njoj. I, čudnovato, mada je bio čvrsto uvjeren da je Mitja počinio zločin, ipak je gledao na nj, otkako su ga zatvorili, nekako sve blaže: »Ovaj je čovjek, možda, dobre duše, ali je propao

kao Švеđanin, od pijanstva i raspuštenosti«. Prijašnji užas zamijenila je sad u njegovu srcu samilost. Što se Aljoše tiče, njega je upravitelj kotarske policije neobično volio i odavno poznavao, a Rakitin, koji se u posljednje vrijeme navadio da vrlo često dolazi uhapšeniku, bio je jedan od najprisnijih poznanika »upraviteljevih gospođica«, kako ih je on sam nazivao, i svaki se bogovetni dan smucao po njihovoj kući. On je poučavao u kući nadzornika tamnice, dobrodušna starčića, ali stroga službenika. A Aljoša opet bio je osobiti i davnašnji nadzornikov poznanik, koji je volio da se s njim razgovara o »premudrosti« uopće. Ivana Fjodoroviča, na primjer, ne samo da je nadzornik poštovao već ga se čak bojao, a osobito njegova mišljenja, iako je i sam bio veliki filozof, razumije se, »dokle je njegova pamet dosezala«. Ali je Aljoša u njemu pobuđivao nekakvu snažnu simpatiju. Upravo posljednje godine dao se na čitanje apokrifnih evanđelja i neprestano je pričao mladom prijatelju o svojim dojmovima. Prije je čak dolazio njemu u manastir i raspravljao s njim i s jeromonasima po cijele sate. Jednom riječi, ako bi Aljoša i zakasnio u tamnicu, trebalo je samo da ode nadzorniku, i sve bi uvijek bilo u redu. Osim toga na Aljošu su se privikli svi tamničarski stražari odreda. Straža, dakako, nije činila nikakvih zapreka, samo ako bi starješine dali dopuštenje. Mitja je, kad bi ga pozvali, uvijek silazio iz svoje ćelije dolje u sobu određenu za sastanak. Kad je Aljoša stupio u sobu, sukobio se s Rakitinom koji je upravo odlazio od Mitje. Obojica su glasno govorili. Mitja ga je ispraćao, nečemu se glasno smijao, a Rakitin je gunđao. Rakitin nije volio osobito u posljednje vrijeme, da se susreće s Aljošom, nije s njim gotovo ni govorio i pozdravljao ga nekako s nategom. Kad je ugledao Aljošu da ulazi, on je strašno stuštio obrve i svrnuo pogled u stranu, kao da je posve zabavljen zakopčavanjem svog dugačkog, toplog ogrtača s krznenim okovratnikom. A odmah zatim poče tražiti svoj kišobran.

— Da ne zaboravim šta svoje — promrmlja on tek da nešto kaže.

— Samo da ne zaboraviš nešto tuđe — pecnu ga Mitja i odmah se glasno nasmija svojoj dosjetki. Rakitin odmah planu.

— Preporuči to svojim Karamazovima, vi kmetski odrodi, a ne Rakitinu! — viknu on i sav se strese od bijesa.

— Šta bulazniš? Našalio sam se! — povika Mitja. — Phi, do đavola! Svi su oni takvi — okrenuo se on Aljoši

pokazavši glavom na Rakitina koji je odlazio. — Neprestano je kod mene sjedio, smijao se i bio veseo, a, gle, sad odjedanput planu! Nije ti ni glavom kimnuo; jeste li se možda ozbiljno posvadili? A što ti dođe tako kasno? Ne da sam te čekao, već sam naprosto čeznuo za tobom. Ali ništa zato. Nadoknadit ćemo.

— A što se navadio da tako često dolazi? Jesi li se sprijateljio s njim, šta li? — zapita Aljoša pokazujući također glavom na vrata iza kojih je nestao Rakitin.

— Ja da sam se s Mihailom sprijateljio? Ne, teško... I zašto, on je svinja! Drže da sam... podlac. Ni šale ne razumiju... to im je glavna osobina. Nikada neće razumjeti šale. To je njihova duša, plosnata i hladna, isto onakvi kakvi su mi se učinili tamnički zidovi kad sam stigao u tamnicu. Ali, pametan je čovjek, pametan. Eh, Alekseju, nastrada mi sad glava!

On sjede na klupicu i posadi do sebe Aljošu.

— Jest, sutra je suđenje. A zar se ti, brate, zbilja ni najmanje ne nadaš? — zapita ga Aljoša plašljivo.

— Na šta ti to misliš — reče Mitja i pogleda nekako neodređeno. — Ah, ti govoriš o sudu! Pa, do đavola! Dosada smo se razgovarali neprestano o glupostima, samo o tom sudu, a o glavnom ti ne rekoh ni riječi. Jest, sutra je rasprava, ali nisam mislio na sud kad sam ti rekao da mi je glava nastradala. Nije glava otišla već ono što je bilo u glavi, to je nastradalo. Što me tako kritički motriš?

— A šta ti pod tim misliš, Mitja?

— Ideje, ideje, eto šta. Etika. Šta je to etika?

— Etika? — začudi se Aljoša.

— Jest, je li to kakva nauka, šta li?

— Da, ima takva nauka... samo što ti ja, priznajem, ne mogu razjasniti kakva je to nauka.

— Rakitin zna. Rakitin mnogo zna, neka ga đavo odere! Neće otići u kaluđere. Sprema se u Petrograd. Ondje će, kaže, u odjeljenje za kritiku, ali plemenita pravca. Da može koristiti i karijeru načiniti. Ah, u pravljenju karijere, u tome su majstori! Do đavola i etika. Propao sam, Alekseju, jest, božji čovječe. Volim te više nego sve ostale. Moje srce ršće za tobom, to ti velim. A tko je taj Karl Bernard[1]?

[1] Francuski fiziolog (1813—1878), koji je svojim idejama utjecao na E. Zolu.

— Karl Bernard? — opet se začudi Aljoša.

— Ne, ne Karl, stoj, lupetam koješta: Claude Bernard. Što je to? Kemija, je li?

— To je sigurno kakav učenjak — odgovori Aljoša. — Tek priznajem da ti o njemu ne umijem mnogo reći. Samo sam čuo da je učenjak, kakav — to ne znam.

— Pa, neka ga nosi đavo, ni ja ne znam — opsova Mitja. — Najvjerojatnije da je kakav nitkov, a i svi su oni nitkovi. A Rakitin će se provući. Rakitin će se kroz pukotinu provući, i on je Bernard. Uh, Bernardi! Mnogo ih se nakotilo!

— A šta ti je? — zapita Aljoša odlučno.

— On hoće o meni, o mome procesu da napiše članak i da tim otpočne svoju ulogu u književnosti, zato i dolazi, to mi je sam rekao. Hoće da piše u određenom pravcu: »Nagrižen od okoline, nije mogao da ne ubije«. i tako dalje, razjasnio mi je sam. Bit će, kaže, začinjen nijansom socijalizma. Pa, kad će biti sa nijansom, neka bude s nijansom, svejedno mi je. Brata Ivana ne voli, mrzi ga, a ni tebe ne žali. Ali ga ne tjeram od sebe, jer je pametan čovjek. Međutim, neobično se razmeće. Evo što sam mu maloprije rekao: »Karamazovi nisu hulje, već filozofi, jer su svi pravi ruski ljudi filozofi, a ti, ako si i učio, nisi filozof nego sluga.« On se smijao pakosno. A ja njemu: *de mislibus non est disputandum*[1], dobra dosjetka, je li? Bar sam u klasicizam ugazio — nasmija se iznenada Mitja.

— Ali zbog čega si nastradao? Maloprije si to rekao — prekinu ga Aljoša.

— Zbog čega sam nastradao? Hm! U suštini... ako se sve u cjelini uzme — Boga mi je žao, eto zbog čega!

— Boga ti je žao, kako to?

— Zamisli: ondje, u nervima, u glavi, to jest u mozgu ima nerava... (pa, neka ih đavo nosi!) ima takvih repića, ti nervi imaju naime repiće, e, čim oni ovdje zadršću... to jest, vidiš, ja pogledam u nešto očima, evo ovako, i oni zadršću, repići naime... a čim zadršću, odmah se pojavi slika, ali se ne pojavi odmah, već poslije jednog trenutka, proteče jedna sekunda, i onda se pojavi takav moment, to jest predmet ili događaj, ali — neka đavo nosi! — Vidiš,

[1] Mitja je namjerno izmijenio latinsku poslovicu: de gustibus non est disputandum (o ukusima ne treba raspravljati) u »de mislibus... (o mislima ne treba raspravljati).

zašto promatram, a onda mislim... zato, jer je tu repić, a nikako zbog toga što imam dušu i što je ondje slika i prilika, sve su to gluposti. To mi je, brate, Mihail još jučer rastumačio i kao da me je ožegao. Prekrasna je, Aljoša, ta nauka! Novi čovjek nastaje, to uviđam...

— Eh, pa i to je dobro — reče Aljoša.

— Što mi je Boga žao? Kemija, brate, kemija! Ne pomaže ništa, vaša svetosti, sklonite se malo, kemija dolazi! A Rakitin ne voli Boga, uh, ne voli! To im je svima najranjavije mjesto! Ali kriju! Lažu. Pretvaraju se. »Pa što, hoćeš li to prokrijumčariti u odjeljenju za kritiku?« pitam ga. — »Ta, javno mi neće dopustiti«, veli on i smije se. — Šta je onda, pitam ga, poslije svega toga čovjek? Bez Boga, naime, i bez budućeg života? Onda je, dakle, sad sve dopušteno, sve se smije raditi? — »A zar ti to nisi znao?« reče on i opet se smije. — »Pametan čovjek«, veli, »smije sve, pametan čovjek umije rakove hvatati, e, a ti si«, kaže, »ubio i uhvatio se i truneš u tamnici!« To on meni kaže. Prirodnjačka svinja! Ja sam prije takve bacao napolje, e, a sad ih slušam. Ali rekne i štošta valjano. A i piše mudro. On mi je prije jedne sedmice počeo da čita nekakav članak, namjerno sam ispisao iz njega tri reda, čekaj, evo ih.

Mitja brzo izvadi iz džepa na prsluku papirić i pročita:

»Da se riješi to pitanje, ponajprije je potrebno da čovjek svoju ličnost stavi nasuprot svojoj stvarnosti.«

— A razumiješ li ti to?

— Ne, ne razumijem — reče Aljoša.

On znatiželjno promatraše Mitju i slušaše ga.

— I ja ne razumijem. Mračno je i nejasno, ali zato mudro. »Svi«, kaže, »sada tako pišu, jer takva je sredina...« Sredine se boje. I stihove piše, podlac. Opjevao je Hohlakovičinu nožicu, ha, ha, ha!

— Čuo sam — reče Aljoša.

— Čuo? A jesi li pjesmicu čuo?

— Nisam.

— Imam je, evo je, pročitat ću ti je. Ti ne znaš, nisam ti govorio, to je cijela priča. Ugursuz! Pred tri sedmice palo mu na pamet da me draži: »Ti si«, kaže, »upao kao budala zbog tri tisuće, a ja ću dignuti sto i pedeset tisuća, oženiti se jednom udovicom i u Petrogradu kupiti kamenu kuću.« I ispričao mi da udvara Hohlakovoj, ona i kao mlada nije bila pametna, a sad je u četrdesetim godinama već sasvim po-

ludjela. »A i osjetljiva je«, kaže, »vrlo neobično, na to ću je upecati. Oženit ću se, odvesti je u Petrograd i ondje ću početi izdavati novine.« I njemu potekla iz usta strašno pohotljiva slina — ali ne slina za Hohlakovom, već zbog onih sto i pedeset tisuća. I uvjeravao me, uvjeravao me, svaki mi dan dolazi: »predaje se«, kaže. Sav se sjao od radosti. Ali ga iznenada istjeraše: Perhotin, Petar Iljič, odnese pobjedu, sila! Zbilja, ja bih poljubio tu ludicu što ga je istjerala! On je, znaš, onda kad mi je dolazio, sastavio tu pjesmicu. »Prvi put«, reče, »kaljam ruke i pišem stihove da je zavedem i, dakle, postignem koristan cilj. Ako ugrabim od lude kapital, mogu poslije tim novcem koristiti građanstvu.« Oni za svaku svoju svinjariju nalaze opravdanje u građanskoj koristi! »A ipak sam«, kaže, »napisao bolje nego tvoj Puškin, jer sam umio da i u šaljive stihove upletem građansku nevolju.« To što reče o Puškinu, to mi je razumljivo. A ako je zaista bio darovit čovjek i samo nožice opisao! I bio ponosan na svoje stihove! U tih je ljudi samo taština, jedino taština! »Iscjeljenju nožice moje obožavane« — takav je naslov smislio — prokšen čovjek!

Kakva li je već nožica,
Nožica malko natekla!
Doktori je gledaju, liječe,
Povezuju i iznakazuju.

Ne žalim ja nožica —
Neka ih Puškin pjeva:
Ja žalim glavicu
Koja ne shvaća ideja.

Već bi nešto i shvatila,
Ali, eto, pomela je nožica!
Ej, neka ozdravi nožica,
Pa će shvatit glavica.[1]

Svinja, prava svinja, ali je hulji šaljivo ispalo! I zbilja je upleo »građansku«. A kako se razbjesnio kad su ga izjurili. Škrgutao je zubima.

— On se već osvetio — reče Aljoša. — Napisao je dopis o Hohlakovoj.

[1] Ovi Rakitinovi kupleti podsjećaju na Minajevljevu parodiju Puškinovih stihova o Petrogradu.

I Aloša mu ukratko ispriča o dopisu u novinama »Glasovi«.

— On je, on! — potvrdi Mitja namrgođeno. — On! Ti dopisi... znam... to jest, koliko je već podlosti napisano, na primjer, o Grušenjki! I o onoj također, o Katji... Hm!

I on zabrinuto prođe sobom.

— Brate, ne mogu dugo ostati — reče Aljoša poslije kratke stanke. — Sutra je za te užasan, velik dan: izvršit će se nad tobom božji sud... i ja se čudim, ti hodaš i, mjesto da govoriš o tome, pričaš o bogzna čemu...

— Ne, ne čudi se — prekinu ga Mitja vatreno. — A, zar da govorimo o onom smrdljivom psu? O ubojici? Dosta smo se o tome narazgovarali. Neću više ni da čujem o smrdljivom sinu Smerdjašče! Njega će Bog ubiti, vidjet ćeš, šuti.

On onako uzrujan priđe Aljoši i naglo ga poljubi. Oči mu sijevnu.

— Rakitin to ne može razumjeti — otpoče on kao u nekom zanosu — a ti, ti ćeš sve razumjeti. Zato sam te željno iščekivao. Vidiš, ja sam već odavno htio da ti štošta kažem među ovim golim zidovima, ali sam uvijek šutio o onom glavnom: vrijeme kao da još nije bilo kucnulo. Čekao sam posljednji trenutak, pa da ti izlijem svoju dušu. Brate, ja sam za ova dva mjeseca osjetio u sebi novog čovjeka, uskrsnuo je u meni novi čovjek! Bio je zatvoren u meni i ne bi se nikad javio da nije bilo ovoga groma. Strahota! I što zato što ću u rudnicima dvadeset godina rudu pijukom kopati — toga se nimalo ne bojim, već me nešto drugo sada užasava: da me ne napusti uskrsli čovjek! I ondje, u rudnicima, pod zemljom, možeš naći kraj sebe, u isto takvu robijašu i ubojici, čovječje srce i sprijateljiti se s njim, jer i ondje možeš živjeti i voljeti i stradati! U tom se robijašu može preporoditi i uskrsnuti zamrzlo srce, može se godine i godine njegovati i napokon izvesti iz pećine na vidjelo sad već veliku dušu, mučeničku svijest, preporoditi ga u anđela, uskrsnuti kao junaka. A njih ima mnogo, ima ih na stotine, i svi smo mi zbog njih krivi! Zašto mi je onda došlo u san »djetešce« u onakvu trenutku? »Zašto je dijete siromašno?« To je bilo kao neko proročanstvo u tom trenutku! Zbog tog »djetešceta« i idem. Jer su svi za sve krivi. Za sve vrijedi »djetešce«, jer ima i velike i male djece. Svi su — »djetešce«. Za sve i idem, jer netko mora i za sve poći. Ja nisam ubio oca, ali moram da idem. Uzimam na se! Sve sam to ovdje shvatio... evo ovdje, među ovim golim zidovima! A njih ima mnogo, ima ih ovdje na stotine, mislim,

onih podzemnih, s pijucima u rukama. O, jest, mi ćemo biti u lancima i nećemo biti slobodni, ali ćemo onda, u velikoj našoj tuzi, ponovno uskrsnuti za radost, bez koje čovjek ne može živjeti, a Bog postoji, jer Bog daje radost, to je njegova velika povlastica. Gospode, samo kad bi se čovjek rastopio u molitvi! Kako bih mogao biti ondje pod zemljom bez Boga! Rakitin laže: ako Boga sa zemlje protjeraju, mi ćemo ga pod zemljom naći! Robijaš ne može bez Boga opstojati, njemu je čak teže bez njega nego nerobijašu. I onda ćemo mi, podzemni ljudi, zapjevati iz zemljinih njedara himnu Bogu, u koga je radost! Neka živi Bog i njegova radost! Ja ga ljubim!

Dok je govorio, Mitja se gotovo gušio. Poblijedio je, usne su mu drhtale, a iz očiju tekle suze.

— Jest, život je pun, života ima i pod zemljom! — otpoče on ponovo. — Ti nećeš vjerovati, Aljoša, koliko sada želim živjeti, kolika se čežnja da postojim i da sam svjestan sebe rodila u meni baš među ovim golim zidovima! Rakitin ne razumije to, njemu da je samo da dođe do kuće i da nađe stanara, ali ja sam čekao tebe. Pa i šta je to patnja? Ja se nje ne bojim, pa bila i beskonačna. Sad se ne bojim, a prije sam se bojao. Znaš, ja možda i neću odgovarati na sudu . . . Meni se čini da ja imam sad toliko te snage u sebi da ću sve svladati, sve patnje, samo da sebi mogu reći i neprestano govoriti: ja postojim! U tisućama muka — postojim, previjam se od mučenja — ali postojim! Ako me nabiju na kolac, ipak postojim i vidim sunce, a ako i ne vidim sunca, ipak znam da ono postoji. A znati da postoji sunce — to je već potpun život. Aljoša, kerubine moj, mene ubijaju razne filozofije, ali neka ih đavo nosi! Brat Ivan . . .

— Šta brat Ivan? — prekinu ga Aljoša, ali ga on ne ču.

— Vidiš, prije nije bilo u meni svih tih sumnja, ali se sve to u meni krilo. Možda sam baš zato što su u meni bjesnjele te nepoznate ideje i pijančevao i tukao se i bjesnio. Ja sam se i tukao zato da ih stišam u sebi, da ih primirim i ugušim. Brat Ivan — on nije Rakitin, on krije ideju. Brat Ivan je sfinga, on šuti, neprestano šuti. A mene muči misao o Bogu. Samo me to i muči. A šta onda ako Bog ne postoji? Šta onda ako Rakitin ima pravo da je to umjetna ideja čovječanstva? Ako on ne postoji, onda je čovjek vladar zemlje, svemira. Veličanstveno! Ali kako će postojati vrline bez Boga? Jedno pitanje! Ja neprestano o tome mislim. Jer koga će onda voljeti čovjek? Kome će biti zahvalan, kome himnu pjevati? Rakitin

se tome smije. Rakitin kaže da se može čovječanstvo voljeti i bez Boga. Ali tako što može tvrditi samo slinavi balonja, a ja to ne mogu pojmiti. Lako je živjeti Rakitinu: »Ti se«, reče mi on danas, »radije potrudi oko proširenja građanskih i ljudskih prava, ili bar oko toga da ne raste cijena govedini, tim ćeš jednostavnije i brže ukazati čovječanstvu ljubav, nego filozofijom.« Ja sam ga zato valjano pobio: »A ti ćeš«, rekoh mu, »bez Boga još i sam govedini povisiti cijenu, ako ti dopadne šaka, i dići od kopjejke na rubalj.« On se rasrdio. Jer šta je vrlina? Odgovori mi, Aljoša. Za me je vrlina jedno, za Kineza drugo — dakle nešto relativno. Ili nije? Nije relativno? Lukavo pitanje! Ti se nećeš smijati ako ti kažem da nisam zbog toga dvije noći spavao. Čudim se sad samo tome kako mogu ljudi živjeti a da o tome ništa ne misle. Tišina! Ivan nema Boga. On ima ideju. To prelazi moje dimenzije. Ali on šuti. Mislim da je on mason. Pitao sam ga je li — a on šuti. Htio sam da se napijem vode iz njegova vrela — on šuti. Samo je jedanput rekao jednu riječcu.

— Šta je rekao? — upade Aljoša žurno.

— Rekao sam mu: ako je tako, onda je, dakle, sve dopušteno? On se stuštio. »Fjodor Pavlovič«, reče on, »tatica naš, bio je prase, ali je mislio pravilno.« Eto, što mi je odbrusio. To je sve što mi je rekao. To je ipak čistije od Rakitina.

— Jest — potvrdi Aljoša gorko. — Kad je bio kod tebe?

— O tome ćemo poslije, a sada nešto drugo. Do sada ti nisam o bratu Ivanu govorio ništa. Odlagao sam za svršetak. Kad se ovaj moj slučaj ovdje okonča i izreknu presudu, onda ću ti nešto saopćiti, sve ću ti ispričati. Radi se o nečem strašnom ... A ti ćeš mi biti sudac u tome. A sada i ne započinji o tome, sad šuti. Vidiš, ti govoriš o sutrašnjem, o sudu, a ja, vjeruj mi, ne znam ništa.

— Jesi li govorio s onim odvjetnikom?

— Ah, kakav odvjetnik! Govorio sam mu o svemu. To je okretan nitkov, prijestolnički nitkov, Bernard! Samo mi ne vjeruje ni koliko psu. Predstavi sebi, vjeruje da sam ga ja ubio — to već vidim. »A zašto ste«, pitam ga, »onda došli da me branite?« Pljujem na njih. I liječnika su također pozvali, hoće da dokažu da sam lud. To im neću dopustiti! Katerina Ivanovna hoće da dokraja izvrši »svoju dužnost«. Sili se! (Mitja se gorko osmjehnu.) Mačka! Tvrdo srce! O ona, međutim, zna da sam kazao za nju onda u Mokrom da je ona žena vrlo velikog gnjeva! Dojavili su joj to. A i iskazi su se

umnožili kao pijesak u moru! Grigorij je ostao pri svome; Grigorij je pošten, ali je budala. Mnogi su ljudi pošteni samo zato jer su budale. To je — misao Rakitinova. Grigorij mi je neprijatelj. Ponekoga je korisnije imati za neprijatelja nego za prijatelja. To kažem za Katerinu Ivanovnu. Bojim se, oh, da će ona kod suda ispričati o poklonu do zemlje nakon onog slučaja s one četiri tisuće i pet stotina rubalja! Sve ću vratiti do posljednje pare. Neću njenih žrtava! Postidjet će me pred sudom! Nekako ću to podnijeti? Otiđi joj, Aljoša, i zamoli je da to ne spominje na sudu. Ali to je nemoguće? Ali, do đavola, meni je svejedno, nekako ću ipak podnijeti! Ali je ja ne žalim. Sama to želi. Po zasluzi trpi lopov muke. Održat ću svoj govor, Alekseju. (On se opet gorko osmjehnu.) Ali... ali Grušenjka, Gruša, Gospode! Zašto ona prima sad na se toliku patnju? — uskliknu on iznenada u suzama. — Ubija me Gruša, pomisao na nju ubija me, ubija! Ona je maloprije bila kod mene...

— Ona mi je sama pričala. Ti si je danas strašno uvrijedio.

— Znam. Neka me đavo nosi zbog mog karaktera. Bio sam na nju ljubomoran. Kad je odlazila, pokajao sam se i poljubio je. Ali oproštenja nisam molio.

— A zašto nisi zamolio? — zapita ga Aljoša.

Mitja se iznenada gotovo veselo nasmija.

— Neka te Bog sačuva, mili mladiću, da ikad od ljubljene žene zatražiš oproštenje zbog svoje krivice! Osobito od ljubljene, osobito, pa ne znam kako joj bio kriv! Jer žena je — brate, đavo bi ga znao šta, ali, ja ih bar poznajem! Pokušaj priznati pred njom krivicu: »Kriv sam«, reci, »oprosti, molim te« — i odmah će se osuti tuča prijekora! Ni za živu glavu neće oprostiti otvoreno i naprosto, već će te poniziti kao dronjak, nabrojit će ti i ono što nije nikad ni bilo, sve će izredati, ništa neće zaboraviti, još će svoga nadodati i tek će onda oprostiti. I to će učiniti najbolja, najbolja među njima! Sastrugat će posljednje strugotine i sasuti ti na glavu — toliko se živoderstva nalazi u njima, u svima odreda, u tim anđelima bez kojih ne možemo živjeti! Vidiš, dragi, reći ću ti otvoreno i jednostavno: svaki pristojan čovjek mora biti pod papučom bar jedne žene. To je i moje uvjerenje; ne uvjerenje, ja to osjećam. Muškarac mora biti velikodušan, to ga neće ukaljati. Ni junaka neće ukaljati, Cezara neće ukaljati! Ali oproštenje ipak ne moli, nikad, nipošto. Zapamti ovo pravilo: saopćio ti ga je tvoj brat Mitja koga su žene upropastile. Ne,

ja ću se radije, i ne moleći za oproštenje, nekako drukčije odužiti Grušenjki. Ja joj odajem pobožno poštovanje, Alekseju, pobožno poštovanje! Samo što ona to ne vidi, uvijek joj je malo ljubavi. I muči me, ljubavlju me muči. A što je bilo prije! Prije su me mučile jedino infernalne konture, a sad sam cijelu njenu dušu primio u svoju dušu i po njoj postao čovjekom! Hoće li nas vjenčati? I bez toga ću umrijeti od ljubomore. I tako svaki dan snivam o nečem... A što ti je ona o meni govorila?

Aljoša ponovi sve što mu je Grušenjka maloprije rekla. Mitja sasluša sve pojedinosti, za neke se potanko raspita i bi zadovoljan.

— Dakle, ne ljuti se što sam ljubomoran? — viknu on. — Prava žena! »Imam samo tvoje srce.« Ah, volim takva tvrda srca, iako ne trpim kad su na me ljubomorna, ne trpim! Tući ćemo se... Ali voljeti, voljet ću je bezgranično. Hoće li nas vjenčati? Zar robijaše vjenčavaju? To je pitanje. A bez nje ne mogu živjeti.

Mitja smrknut prođe sobom. U sobi se bilo već gotovo smračilo. On se odjedanput srašno zabrinu.

— Dakle tajna, kaže, tajna? I nas smo se troje, misli, zavjerili protiv nje, i »Kaćka« je, veli, umiješana? Ne, brate, ne, Grušenjka, nije to. Ti si tu promašila, glupo si ženski promašila! Aljoša, dragi, eh, šta bilo da bilo, otkrit ću ti našu tajnu.

On se obazre na sve strane i naglo priđe sasvim do Aljoše koji je pred njim stajao i stade mu šaptati tajanstvena lica, iako ga zapravo nije mogao nitko čuti; stari je stražar drijemao u kutu na klupi, a do vojnika stražara nije mogla doprijeti ni jedna riječ.

— Otkrit ću ti cijelu tajnu! — šaptaše Mitja žurno. — Htio sam ti poslije otkriti, ali mogu li se ja bez tebe na nešto odlučiti? Ti si za me sve. Iako kažem da je Ivan od nas viši, ali ti si moj kerubin. Samo ti odlučuješ. Možda si ti najviši čovjek, a ne Ivan. Vidiš, ovdje se radi o savjesti, o višoj savjesti — tajni, toliko važnoj da ja sam nisam mogao s njom izaći na kraj i zato sam sve tebi prepustio. A ipak je sad još rano da se odlučuje, jer se mora čekati osuda: kad padne osuda, onda ćeš ti odlučiti o mojoj sudbini. Sad ne odlučuj; sada ću ti reći sve, sve ćeš čuti, ali ne odlučuj. Čekaj i šuti. Neću ti sve otkriti. Reći ću ti samo ideju, bez pojedinosti, a ti šuti. Ni pitanja, ni pokreta, pristaješ li? Uostalom, Gospode, ka-

mo ću s tvojim očima? Bojim se da će tvoje oči presuditi pa ma ti i šutio. Ah, bojim se! Aljoša, čuj: brat Ivan mi je predložio da *bježim*. Pojedinosti neću spominjati: sve je unaprijed udešeno, sve se može izvesti. Šuti, ne odlučuj. U Ameriku s Grušom. Jer ja ne mogu živjeti bez Gruše! A što, onda ako je onamo meni ne puste? Zar robijaše vjenčavaju? Brat Ivan kaže da ne vjenčavaju. A šta ću ja bez Gruše ondje pod zemljom s pijukom? Tim ću pijukom samo sebi smrskati glavu. A, s druge strane, savjest? Pobjegao sam pred patnjama. Dan mi je bio znak — i ja znak odbacio, otvoren mi je bio put očišćenja — ja sam načinio »nalijevo krug«. Ivan mi kaže da mogu biti u Americi »uz dobre nakane« od veće koristi nego pod zemljom. A gdje ćemo otpjevati našu podzemnu himnu? Šta je Amerika, Amerika je opet taština! A i lopovluka, mislim, ima mnogo u Americi. Pobjegao sam da me ne raspnu! Jer, velim ti, Aljoša, ti jedino možeš to razumjeti i nitko drugi, za druge su ovo gluposti, buncanje, sve to što sam ti govorio o himni. Reći će da sam pomjerio pameću ili da sam budala. Što se himne tiče, razumije i Ivan, o, razumije, samo na to ne odgovara, već šuti. Ne vjeruje u himnu. Ne govori, ne govori: ta ja vidim kako ti gledaš — ti si već odlučio! Ne odlučuj, poštedi me, ja ne mogu živjeti bez Gruše, sačekaj osudu!

Mitja završi kao u nekom zanosu. Držao je Aljošu objema rukama za ramena i čisto se upio u njegove oči svojim požudnim plamenim pogledom.

— Zar robijaše vjenčavaju? — ponovi on po treći put moleći.

Aljoša ga slušaše neobično začuđen i bijaše duboko potresen.

— Reci mi samo jedno — progovori on. — Navaljuje li Ivan mnogo i tko je to prvi smislio?

— On, on je smislio, on i navaljuje. Neprestano mi je dolazio i odjedanput, prije sedmicu dana, čim je došao, otpočeo je odmah s tim. Strašno navaljuje. Ne moli, već zapovijeda. Ne sumnja da ću ga poslušati, mada sam mu otvorio cijelo svoje srce, kao i tebi, i o himni govorio, ali o tome kasnije. Histerično želi. Glavno su novci: deset tisuća, veli, tebi za bijeg, a dvadeset tisuća za Ameriku; s deset tisuća divno ćemo izvesti bijeg.

— I rekao da mi nipošto ne spominješ? — zapita ga ponovo Aljoša.

— Baš nikome, a izričito ne tebi: tebi nipošto. Sigurno se boji da ćeš stati preda me kao savjest. Ne govori mu da sam ti kazao. Ah, ne spominji mu!

— Imaš pravo — odluči Aljoša. — Ne može se odlučiti prije presude! Poslije osude ćeš sam odlučiti. Onda ćeš u samom sebi naći novog čovjeka, i on će odlučiti.

— Novog čovjeka ili Bernarda, taj će odlučiti na bernardski način! Jer mi se čini da sam i ja prezreni Bernard! — gorko se iskesi Mitja.

— A zar se ti, brate, zbilja, zbilja uopće ne nadaš da ćeš se uspjeti osloboditi optužbe?

Mitja grčevito uzdigne ramena i odričući mahnu glavom.

— Aljoša, dragi, vrijeme je da ideš — reče on požurujući ga. — Nadzornik se već razvikao u dvorištu, sad će odmah ovamo doći. Već je kasno, protivi se propisima. Zagrli me brzo, prekriži me, dragi, prekriži za sutrašnji križ...

Oni se zagrliše i poljubiše.

— Ivan predlaže — reče Mitja naglo — da bježim, a ipak vjeruje da sam ubio!

Tužan osmijeh pojavi se na njegovim usnama.

— Jesi li ga pitao: vjeruje ili ne vjeruje? — zapita Aljoša.

— Ne, nisam ga pitao. Htio sam da ga pitam, ali nisam mogao, snage mi nije doteklo. Ali svejedno, poznao sam po njegovim očima. Dakle, zbogom!

Oni se još jedanput brže-bolje poljubiše, i Aljoša je već bio izišao kad ga Mitja iznenada ponovo zovnu:

— Stani preda me, evo ovako.

I on opet čvrsto uhvati Aljošu objema rukama za ramena. Lice mu je odjedanput toliko poblijedilo da je to čak i u gotovo potpunom mraku bilo vrlo uočljivo. Usne mu se iskrivile, pogled upio u Aljošu.

— Aljoša, reci mi čistu istinu, kao pred Gospodom Bogom: vjeruješ li ti da sam ja ubio ili ne vjeruješ? Ti, naime, osobno ti, vjeruješ li ili ne vjeruješ? Čistu istinu, ne laži! — viknu on bijesno.

— Prođi se, što ti... — promuca Aljoša posve zbunjen.

— Čistu istinu, čistu, ne laži! — ponovi Mitja.

— Ni trenutka nisam vjerovao da si ti ubojica! — ote se Aljoši iz grudi uzdrhtalim glasom i on uzdignu desnu ruku uvis kao da priziva Boga za svjedoka. Sreća obasja za trenutak cijelo Mitjino lice.

— Hvala ti! — reče on otegnuto, kao da je predahnuo poslije nesvjestice. — Sada si me preporodio... Vjeruješ li: sve dosad sam se bojao da pitam tebe, i to tebe, tebe! Ali, odlazi, odlazi! Ti si me okrijepio za sutrašnji dan, blagoslovio te Bog! Ali, odlazi, voli Ivana! — ote se napokon Mitji.

Aljoša iziđe posve obliven suzama. Toliko nepovjerenje, toliko nepouzdanje, čak u njega, u Aljošu — sve je to odjednom rastvorilo pred Aljošinim pogledom takvu provaliju bezizlazne tuge i očajanja u duši njegova nesretna brata, kakvu on dosad nije ni naslućivao. Odjedanput ga obuze duboko, beskrajno suosjećanje i trenutno ga užasno mučaše. Njegovo probodeno srce strašno ga je boljelo. »Voli Ivana!« sjetio se on maloprijašnjih Mitjinih riječi. A on je i išao Ivanu. Još je jutros neobično zaželio da se sastane s Ivanom. Njega nije Mitja ništa manje mučio nego Ivan, a sad, poslije sastanka s bratom, više nego ikad.

V

NISI TI, NISI TI!

Putem do Ivana morao je proći pored kuće u kojoj je stanovala Katerina Ivanovna. Njeni prozori bili su rasvijetljeni. On iznenada zastade i odluči da uđe. S Katerinom Ivanovnom nije se vidio već više od sedmice dana. Ali mu je iznenada palo na pamet da je Ivan možda sad kod nje, upravo uoči takvog dana. Kad je pozvonio i stupio na stepenice slabo osvijetljene kineskim fenjerom, spazio je kako odozgo silazi čovjek u kome je, kad je stigao do njega, prepoznao brata. Ovaj se sigurno već vraćao od Katerine Ivanovne.

— Ah, to si samo ti — reče hladno Ivan Fjodorovič. — Onda, zbogom. Ideš njoj?

— Idem.

— Ne savjetujem ti, ona je uzbuđena, i ti ćeš je još gore oneraspoložiti.

— Neće, neće! — iznenada zavika glas odozgo, s vrata, koja su se u tom trenutku otvorila. — Alekseju Fjodoroviču, dolazite od njega?

— Jest, bio sam kod njega.

— Poručuje li štogod? Ulazite, Aljoša, i vi se, Ivane Fjodoroviču, svakako, svakako vratite. Ču-je-te li!

Katjin je glas zazvučao tako zapovjednički da je Ivan Fjodorovič poslije trenutnog oklijevanja ipak odlučio da se ponovo uspne zajedno s Aljošom.

— Prisluškivala je! — prošapta on razdraženo za se, ali je Aljoša to ipak čuo.

— Dopustite mi da ostanem u ogrtaču — reče Ivan Fjodorovič ulazeći u sobu. — Neću ni sjesti. Ne ostajem duže od jedne minute.

— Sjednite, Alekseju Fjodoroviču — reče Katerina Ivanovna, ali sama ne sjede. Ona se za ovo vrijeme malo promijenila, ali njene oči sijevale su zlogukim plamenom. Aljoša se poslije sjetio da mu se ona učinila tada izvanredno lijepom.

— A šta mi poručuje?

— Samo jedno — reče Aljoša gledajući joj pravo u lice — da štedite sebe i ne govorite na sudu ništa o onom (on se malo smete) što je bilo među vama... u početku vašeg poznanstva... u onom gradu...

— A, o onom poklonu do zemlje zbog onih novaca! — dočeka ona i nasmija se gorko. — Onda, boji li se on za se ili za me — je li? Rekao je da štedim — a koga? Njega ili sebe? Recite, Alekseju Fjodoroviču?

Aljoša je pomno promotri, nastojeći je shvatiti.

— I sebe i njega — reče on tiho.

— Odista — odsiječe ona nekako bijesno i iznenada pocrvenje. — Vi me, Alekseju Fjodoroviču, još ne poznajete — reče ona prijeteći — a i ja sama još ne poznajem sebe. Možda ćete zaželjeti da me poslije sutrašnjeg preslušavanja zgazite nogama.

— Vi ćete svjedočiti pošteno — reče Aljoša — samo je to potrebno.

— Žena je često nepoštena — zaškrguta ona zubima. — Još prije jednog sata sam mislila da će mi biti strašno i dotaći se onog odroda... kao kakva gada... a sad više ne mislim, jer on je još jednako za me čovjek! I je li on ubio? On ubio? — povika ona odjedanput histerično, okrenuvši se naglo Ivanu Fjodoroviču.

Aljoši je odmah bilo jasno da je ona to isto pitanje već zadavala Ivanu Fjodoroviču i, možda, tek minutu jednu prije

njegova dolaska, i to ne prvi put, nego stoti put, i da su se na kraju posvadili.

— Bila sam kod Smerdjakova... — produži ona obraćajući se neprestano Ivanu Fjodoroviču... — Ti, ti si me uvjerio da je on ocoubojica. Samo sam tebi i povjerovala! — Ovaj kao da se s nategom osmjehnu. Aljoša zadrhta kad ču gdje mu govori *ti*. Nije mogao ni slutiti da su u takvim odnosima.

— Pa, ipak je dosta — presiječe Ivan. — Sad idem. Doći ću sutra! — I odmah se okrenu, izađe iz sobe i uputi se prema stepenicama.

Katerina Ivanovna ščepa naglo nekakvom zapovjedničkom gestom Aljošu za obje ruke.

— Idite za njim! Stignite ga! Ne ostavljajte ga sama ni na trenutak — prošapta ona brzo. — On je poludio. Zar ne znate da je on poludio? On ima vrućicu, živčanu vrućicu! Rekao mi je liječnik, idite, trčite za njim...

Aljoša skoči i natisnu se za Ivanom Fjodorovičem. Ovaj je bio odmakao tek svojih pedeset koraka.

— Šta ćeš? — okrenuo se on naglo Aljoši, videći da ga je dostigao. — Sigurno ti je zapovjedila da letiš za mnom, jer da sam poludio. Znam napamet — nadoveza on razdraženo.

— Ona se, dakako, vara, ali ima pravo da kaže da si bolestan — reče Aljoša. — Maloprije sam kod nje motrio tvoje lice, tvoje je lice i te kako bolesno, i te kako bolesno, Ivane!

Ivan je išao ne zaustavljajući se. Aljoša za njim.

— A znaš li, Alekseju Fjodoroviču, kako čovjek poludi? — zapita Ivan sasvim tiho, nimalo ljutitim glasom, u kome je nenadano zazvučala najprostodušnija znatiželja.

— Ne, ne znam, ali držim da ima mnogo različitih vrsta ludila.

— A može li se na sebi opažati da silaziš s uma?

— Ja mislim da se ne može u takvom raspoloženju trijezno promatrati sama sebe — odgovori Aljoša u čudu.

Ivan zašutje na časak.

— Ako želiš sa mnom, prijeđi na što drugo — reče on nakon stanke.

— Gle, da ne zaboravim, imam za te pismo — reče Aljoša bojažljivo, te izvuče iz džepa Lizino pismo i pruži mu ga. Baš u tom trenutku priđoše svjetiljki. Ivan je odmah prepoznao rukopis.

— A, to je od onog đavolčića! — nasmija se on bijesno te, i ne otvarajući kuverte, razdere je na nekoliko komadića i baci niz vjetar. Papirići se razletješe na sve strane. — Nema joj, čini mi se, ni šesnaest godina, a već se nudi! — reče on prezirno i pođe dalje.

— Kako: nudi se? — viknu Aljoša.

— Zna se kako se nude razvratne žene.

— Kako možeš, Ivane, tako šta reći? — zauze se Aljoša tužno i vatreno. — Ta to je dijete, ti vrijeđaš dijete! Ona je bolesna, i te kako bolesna, i ona također možda silazi s uma. Nisam mogao a da ti ne predam njeno pismo... Ja sam se, naprotiv, nadao da ću od tebe nešto saznati... pa da je spasim.

— Nemaš šta od mene saznati. Ako je ona dijete, nisam ja njena dadilja. Šuti, Alekseju. Ne produžuj. Na to čak i ne mislim.

Oni opet šutahu trenutak.

— Ona će se sad cijelu noć moliti Majci božjoj da je uputi kako da postupa sutra na sudu — progovori on opet oštro i bijesno.

— Ti... govoriš o Katerini Ivanovnoj?

— Jest. Ili da istupi kao spasitelj ili kao Mitjin upropastitelj! Zato će se moliti da joj prosvijetli dušu. Ona sama, vidiš li, ne zna, nije još dospjela da se spremi. I ona želi da budem njenom dadiljom, hoće da je uspavljujem.

— Brate, tebe voli Katerina Ivanovna — progovori Aljoša tužno.

— Možda. Samo što mene srce ne vuče njoj.

— Ona pati. Zašto joj govoriš... katkad... tako da se može nadati? — produži Aljoša plašljivo ga prekoravajući. — Ta ja znam da si joj ti ulijevao nadu, oprosti što ti govorim — nadoveza on.

— Ne mogu ovdje postupati kako bi trebalo, raskinuti i reći joj otvoreno! — reče Ivan jetko. — Mora se pričekati dok ne izreknu osudu ubojici. Ako sad raskinem s njom, ona će mi se sutra osvetiti i upropastiti na sudu onog nevaljalca, jer ga mrzi i zna da ga mrzi. Ovdje je sve laž, laž nad lažima. A sad, dok još nisam raskinuo s njom, ona se još jednako nada, ona neće htjeti da upropasti onog odroda, jer znade koliko ja želim da ga izvučem iz nevolje. Samo da već pukne ta prokleta osuda!

Riječi »ubojica« i »odrod« bolno se kosnuše Aljošina srca.

— A čime to ona može upropastiti brata? — zapita on razmišljajući o Ivanovim riječima. — Šta može ona iznijeti što bi moglo neposredno upropastiti Mitju?

— Ti to još ne znaš. Ona ima u rukama dokument, Mitjin, svojeručni, koji matematski dokazuje da je on ubio Fjodora Pavloviča.

— Ne može biti! — povika Aljoša.

— Kako ne može? Sam sam ga čitao.

— Takav dokument ne može postojati! — vatreno ponovi Aljoša. — Ne može postojati, jer on nije ubojica. Nije on ubio oca, nije on!

Ivan Fjodorovič iznenada stade.

— Tko je, dakle, ubojica po vašem mišljenju? — Čisto hladno zapita on, a nešto ohola zazvuča u tonu njegova pitanja.

— Ti sam znaš tko je — tiho i prodorno progovori Aljoša.

— Tko? Ona bajka o onom ludom idiotu, epileptičaru? O Smerdjakovu?

Aljoša odjedanput osjeti da sav dršće.

— Ti sam znaš tko je — ote mu se mlako. Poče teško disati.

— Ali tko je, tko je? — povika Ivan Fjodorovič gotovo već bijesno. Sve njegove suzdržljivosti odjedanput nesta.

— Samo jedno znam — progovori Aljoša još jednako gotovo šapćući. — Nisi ti ubio oca.

— »*Nisi ti?*« Šta to znači: nisi ti? — ukoči se Ivan.

— Nisi ti ubio oca, nisi ti — čvrsto ponavljaše Aljoša.

Oni su šutjeli gotovo pola minute.

— I sam znam da nisam ja, buncaš li ti? — reče Ivan i osmjehne se blijedo, iskrivivši usta.

— Ne, Ivane, ti si sam sebi nekoliko puta rekao da si ubojica.

— Kad sam rekao? Ja sam bio u Moskvi... Kad sam rekao? — promuca Ivan posve zbunjeno.

— Ti si to rekao sam sebi mnogo puta kad si ostajao sam za ova dva strašna mjeseca — produži Aljoša i dalje tiho i odmjereno. Ali je govorio kao izbezumljen, kao da ne govori od svoje volje, nego kao da se pokorava nekakvoj neodoljivoj zapovjedi. — Ti si optuživao sebe, ti si priznavao sebi da nije ubojica nitko drugi no ti. Ali nisi ti ubio, ti se varaš, nisi ti ubojica, čuješ li, nisi ti! Mene je bog poslao da ti to kažem.

Obojica zašutješe. Šutnja je trajala jednu cijelu dugu minutu. Stajali su i gledali jedan drugom u oči. Obojica su bili blijedi. Ali odjedanput se Ivan sav strese i snažno ščepa Aljošu za rame.

— Ti si bio kod mene? — progovori on šapćući i škrgućući zubima. — Ti si bio kod mene noću kad je on dolazio... Priznaj... jesi li ga vidio, vidio?

— O kome ti to govoriš... o Mitji? — zapita Aljoša u nedoumici.

— Ne o njemu, neka đavo nosi odroda! — bijesno viknu Ivan. — Zar ti znaš da mi je on dolazio? Kako si saznao, kazuj!

— Tko je *on!* Ne znam o kome ti govoriš — promuca Aljoša sad već prestrašen.

— Ne, ti znaš... kako bi inače... nije moguće da ne znaš...

Ali on odjedanput zašutje. Stajao je kao da nešto razmišlja. Neobičan osmijeh iskrivi njegove usne.

— Brate — otpoče opet Aljoša uzdrhtala glasa — ovo sam ti rekao jer sam znao da ćeš mojim riječima povjerovati, to sam znao. Ja sam ti jednom za svagda to rekao: *nisi ti!* Čuješ li, jednom za svagda. I Bog mi je stavio na dušu da ti to kažem, makar me ti ovog trenutka zauvijek zamrzio...

Ali se Ivan Fjodorovič očito uspio već sasvim pribrati.

— Alekseju Fjodoroviču — progovori on hladna osmijeha — ja proroke i epileptičare ne trpim; osobito božje poslanike, vi to i suviše dobro znate. Ovog trenutka kidam s vama i, čini mi se, zauvijek. Molim vas da me odmah na ovom raskršću ostavite. A i put do vašeg stana vodi kroz sporednu ulicu. Osobito se čuvajte da mi večeras ne dođete! Čujete li?

On se okrenu i, koračajući odlučno, pođe pravo a da se ne osvrnu.

— Brate — viknu Aljoša za njim — ako ti se danas štogod desi, pomisli najprije na me!...

Ali Ivan ne odgovori. Aljoša je stajao na raskršću do svjetiljke sve dok Ivan nije iščezao u mraku. Onda se okrenu i uputi sporednom ulicom kući. I on i Ivan stanovali su zasebno, svaki u svom stanu: nijedan nije htio da stanuje u opustjeloj kući Fjodora Pavloviča. Aljoša je uzeo u najam namještenu sobu kod jedne građanske obitelji; Ivan Fjodorovič sta-

novao je prilično daleko, u unajmljenom prostranom i dosta udobnom stanu u krilu jedne lijepe kuće koja je bila svojina neke imućne činovničke udovice. Za cijelo kućno krilo brinula se samo jedna ostarjela, sasvim gluha bakica, posve reumatična, koja je lijegala u šest sati uvečer, a ustajala u šest sati ujutro. Ivan Fjodorovič je za ova dva mjeseca imao neobično male zahtjeve i neobično volio potpunu samoću. Čak je i sobu u kojoj je stanovao sam spremao, a u ostale sobe je malokad i ulazio. Kad je stigao do svoje kapije i već uhvatio za ručicu, on zasta. Osjećao je da sav division dršće od bijesa. Ali odjedanput je naglo ispustio ručicu zvona, pljunuo, okrenuo se i opet brzo pošao u sasvim drugi protivni kraj grada, prema jednoj maloj, nakrivljenoj brvnari, koja je bila udaljena oko dvije vrste od njegova stana i u kojoj je stanovala Marja Kondratjevna, bivša susjeda Fjodora Pavloviča, koja je dolazila u kuhinju Fjodora Pavloviča po čorbu i kojoj je nekad Smerdjakov pjevao pjesme i svirao na gitari. Ona je prodala svoju prijašnju kućicu i sad je stanovala s majkom maltene u kolibici, a bolesni Smerdjakov, koji je bio gotovo na umoru, preselio se njima odmah poslije smrti Fjodora Pavloviča. I, eto, Ivan Fjodorovič se uputio sad njemu, gonjen jednom vrlo neobičnom i nametljivom mišlju.

VI

PRVI SASTANAK SA SMERDJAKOVOM

Ivan Fjodorovič je išao sad već po treći put po dolasku iz Moskve da razgovara sa Smerdjakovom. Prvi put poslije katastrofe sastao se s njim i razgovarao odmah prvog dana kada je stigao, zatim ga je obišao još jedanput poslije dvije sedmice. Ali je on poslije toga prekinuo sastanke sa Smerdjakovom i nije ga vidio više od mjesec dana, niti gotovo išta o njemu čuo. A Ivan Fjodorovič vratio se onda iz Moskve tek peti dan iza smrti očeve, te nije ni zatekao njegovo mrtvo tijelo, jer su ga pokopali upravo uoči njegova dolaska. A zakasnio je zbog toga što se Aljoša, koji nije znao njegovu točnu adresu u Moskvi, da bi mogao brzojaviti, obratio Katerini Ivanovnoj,

a ova je, ne znajući također njegove točne adrese, brzojavila svojoj sestri i tetki računajući da će ih Ivan Fjodorovič pohoditi čim stigne u Moskvu. Ali ih je pohodio tek četvrti dan poslije svog dolaska i, čim je pročitao brzojav, odmah, dakako navrat-nanos, pojurio kući. Kod kuće se našao najprije s Aljošom, i kad je razgovarao s njim bio je vrlo iznenađen što ovaj čak neće ni da posumnja na Mitju, nego otvoreno okrivljuje Smerdjakova, što se potpuno kosilo s općim mišljenjem u našem gradu. Kad se zatim našao s upraviteljem kotarske policije i tužiocem i saznao za potankosti optužbe i hapšenja, on se još više čudio Aljoši i opravdavao njegovo mišljenje samo njegovim strašno uzbuđenim bratskim osjećajem i sažaljenjem prema Mitji, koga je Aljoša, što je Ivan znao, volio. Ovom zgodom reći ćemo jedanput zauvijek tek dvije riječi o Ivanovim osjećajima prema Dmitriju Fjodoroviču: on ga uopće nije volio i tek bi ponekad osjetio prema njemu neko blago sažaljenje, pomiješano s velikim prezirom, gotovo nalik na gađenje. Cijeli Mitja, čak i njegova figura bila mu je neobično nesimpatična. Ljubav Katerine Ivanovne prema njemu nije mu se dopadala. S optuženim Mitjom sastao se, međutim, također na dan svog dolaska, i taj sastanak ne samo da nije oslabio u njemu uvjerenje o bratovoj krivnji, već ga je čak i pojačao. Brata je onda zatekao uznemirena i bolesno uzrujana. Mitja je bio razgovorljiv, ali rastresen i razmetljiv, govorio je vrlo otresito, okrivljavao Smerdjakova i strašno se zapletao. Najviše je govorio o one tri tisuće koje mu je »ukrao« pokojnik. »Novci su moji, oni su bili moji«, ponavljao je Mitja, »a da sam ih i ukrao, imao bih pravo«. Sve činjenice koje su govorile protiv njega nije gotovo ni poricao, i ako je tumačio činjenice u svoju korist, činio je to nekako smeteno i ružno — kao da se uopće i ne želi da opravda pred Ivanom Fjodorovičem ili pred kim drugim, već se, naprotiv, ljutio, oholo potcjenjivao optužbe, psovao i žestio se. Svjedočanstvu Grigorijevu o otvorenim vratima samo se prezirno smijao i uvjeravao da ih je »đavo otvorio«. Ali nije mogao da navede protiv te činjenice nikakva logična objašnjenja. On je, štoviše, namjerno uvrijedio Ivana Fjodoroviča prilikom tog prvog sastanka, rekavši oporo da nemaju prava da ga sumnjiče i ispituju oni koji sami tvrde da je »sve dopušteno«. On je bio ovaj put uopće vrlo neprijazan prema Ivanu Fjodoroviču. Ivan Fjodorovič uputio se onda, odmah poslije sastanka s Mitjom, Smerdjakovu.

Još u vagonu, dok se vozio iz Moskve, neprestano je mislio o Smerdjakovu, i o posljednjem razgovoru s njim uoči svog odlaska. Štošta ga je bunilo, štošta mu se činilo sumnjivo. Ali kad je davao iskaze pred istražnim sucem, Ivan Fjodorovič je privremeno prešutio taj razgovor. Sve je odložio do sastanka sa Smerdjakovom. Ovaj se tada nalazio u gradskoj bolnici. Liječnici Gercenštube i Varvinski, koga je Ivan Fjodorovič sreo u bolnici, odgovarali su odlučno na uporna njegova pitanja da je Smerdjakovljeva padavica očigledna, i čak se začudili pitanju: »Nije li se pretvarao na dan katastrofe?« Oni su ga uvjeravali da je taj nastup bio čak neobičan, te je trajao i ponavljao se nekoliko dana tako da je život bolesnikov bio doista u opasnosti, i da se tek sad, poslije poduzetih mjera može pouzdano reći da će bolesnik ostati živ, iako je vrlo vjerojatno (nadovezao je liječnik Gercenštube) da će njegov razum ostati pomućen, »ako ne za cijeli život, a ono dosta dugo vremena«. Na nestrpljivo pitanje Ivana Fjodorovića, da li je on »sada, dakle, lud?« odgovoriše mu da »nije još u potpunom smislu, ali da se opažaju neke abnormalnosti«. Ivan je Fjodorovič odlučio da sam sazna kakve su to abnormalnosti. U bolnici su mu odmah dopustili da ga posjeti. Smerdjakov se nalazio u posebnom odjeljenju i ležao na postelji od dasaka. Do njega se nalazila još jedna takva postelja, na kojoj je ležao jedan uzeti mještanin, sav nabuhao od vodene bolesti, koji mora danas ili sutra umrijeti; i on nije mogao smetati razgovoru. Kad je Smerdjakov ugledao Ivana Fjodorovića, on se nepovjerljivo iskesio i kao da se u prvi trenutak čak prepao. Tako se bar učinilo Ivanu Fjodoroviču. Ali to je potrajalo samo trenutak, i Smerdjakov ga je, naprotiv, gotovo iznenadio svojom mirnoćom koju je pokazivao cijelo vrijeme. Ivan Fjodorovič se, na prvi pogled, očito uvjerio da je zaista ozbiljno i teško bolestan: on je bio vrlo slab, govorio je polagano i nekako je teško micao jezikom, neobično je izmršavio i požutio. Za cijeloga posjeta koji je trajao dvadeset minuta neprestano se tužio na glavobolju i žiganje u svim udovima. Njegovo uškopljeničko, mršavo lice nekako se smanjilo, zalisci su mu bili zamršeni, a mjesto ćube stršao je uvis samo tanak pramen kose. Ali pritvoreno lijevo oko, koje kao da je nešto nagovještavalo, odavalo je prijašnjeg Smerdjakova. »S pametnim je čovjekom zanimljivo razgovarati«, odmah se sjetio Ivan Fjodorovič. On sjedne na stolčić do bolesnikovih nogu. Smerdjakov se, grčeći se od bola,

pomaknu cijelim tijelom na postelji, ali nije prvi progovorio, nego je šutio i gledao nekako ne baš radoznalo.

— Možeš li se sa mnom razgovarati? — zapita ga Ivan Fjodorovič. — Neću te mnogo umarati.

— Mogu vrlo dobro — progunđa Smerdjakov slabim glasom. — Izvoliste li davno stići? — nadoveza on ponizno kao da hoće osokoliti zbunjena posjetitelja.

— Ne, baš danas... Da kušam kašu što ste je ovdje skuhali.

Smerdjakov uzdahnu.

— Šta uzdišeš, ta ti si znao? — lupi Ivan Fjodorovič bez okolišanja.

Smerdjakov ozbiljno šutaše trenutak.

— A kako da nisam mogao znati? Unaprijed je jasno bilo. Ali kako sam mogao znati da će oni tako izvesti?

— Šta izvesti? Ne vrdaj! Ta ti si prorekao da ćeš dobiti padavicu čim pođeš u podrum? Bar si podrum spomenuo.

— Jeste li to kod preslušavanja rekli? — zapita Smerdjakov mirno.

Ivan Fjodorovič se odjedanput razljuti.

— Nisam, još nisam rekao, ali ću svakako reći. Moraš mi, brate, sad štošta objasniti i znaj, prijane, da neću dopustiti da se sa mnom titraš.

— A zašto da se s vama titram kad svu nadu polažem u vas, jedino u vas kao u Gospoda Boga! — progovori Smerdjakov isto onako mirno, samo što je na trenutak zažmirio.

— Prvo — reče Ivan Fjodorovič i priđe bliže — znam da se napad padavice ne može unaprijed proreći. Raspitao sam se o tome, i ne vrdaj. Dan i sat napada padavice ne može se proreći. A kako si ti meni onda mogao proreći dan i sat i da ćeš je dobiti baš u podrumu? I kako si ti mogao unaprijed znati da ćeš se u napadu skotrljati baš u taj podrum ako nisi namjerno hinio padavicu?

— U podrum sam morao ionako ići svaki dan po nekoliko puta — otegnu Smerdjakov ne žureći se. — Isto sam tako prije godinu dana sletio s tavana. Nesumnjivo je da se ne može proreći dan i sat kada će nastupiti padavica, ali se može uvijek unaprijed naslutiti.

— A ti si prorekao dan i sat!

— Što se tiče moje bolesti, padavice, bit će najbolje ako se obavijestite, gospodine, kod ovdašnjih liječnika: je li bila

prava ili nije bila prava, a ja nemam više šta da kažem o tom predmetu.

— A podrum? Kako si za podrum unaprijed znao?

— Baš ste se uhvatili za taj podrum! Kad sam onda silazio u taj podrum, bio sam u strahu i brizi, a osobito sam bio u strahu što sam ostao bez vas i što nisam imao više nikog na cijelom svijetu tko će me zaštititi. Silazim onda u taj isti podrum i mislim: »Sad će doći, sad će me udariti.« Odjedanput me zgrabio u grlu isti onaj neizbježivi grč... eto, i ja sam se srozao dolje. Sve ovo i cijeli ondašnji razgovor s vama uoči tog dana uvečer kod kapije, kad sam rekao o svom strahu, i o podrumu — sve sam ja to potanko otkrio gospodinu liječniku Gercenštubeu i istražnom sucu Nikolaju Parfenoviču, i sve su to oni u protokol zapisali. A ovdašnji liječnik, gospodin Varvinski, istakao je pred svima da se baš zbog pomisli i dogodilo, zbog same, to jest te sumnje »hoću li, naime, pasti ili neću pasti?« A u onaj me trenutak i spopala. Tako su i zapisali, da se to bezuvjetno moralo tako dogoditi, od samog, to jest, moga straha.

Izgovorivši to, Smerdjakov, kao da je malaksao od napora, duboko uzdahnu.

— Dakle, ti si to već očitovao u svom iskazu? — zapita ga donekle iznenađeno Ivan Fjodorovič. On ga je baš time htio da poplaši što će ispričati njihov tadašnji razgovor, a kad tamo, on je već to sam učinio.

— Čega da se bojim? Neka zapišu svu pravu pravcatu istinu — reče Smerdjakov odlučno.

— A ispričao si i naš razgovor kod kapije sve do posljednje riječi?

— Ne, nisam baš do posljednje riječi.

— Reci mi sad, zašto si me onda slao u Čermašnju?

— Bojao sam se da ćete otići u Moskvu, a Čermašnja je ipak bliže.

— Lažeš, sam si me nagovarao da otputujem: putujte, rekao si, dalje od grijeha.

— To sam rekao onda jedino iz prijateljstva prema vama i zbog svoje srdačne odanosti prema vama, jer sam naslućivao bijedu i vas žalio. Ali sam sebe žalio više nego vas. Zato sam vam i kazao: odlazite od grijeha, kako biste razumjeli da će kod kuće biti zlo te onda ostati da branite oca.

— Onda si to morao otvoreno reći, budalo! — planu odjedanput Ivan Fjodorovič.

— Kako sam onda mogao jasnije reći? Jedino je strah iz mene govorio, a vi ste se mogli razljutiti. Mogao sam se, razumije se, bojati da Dmitrij Fjodorovič ne napravi kakav skandal, da ne odnese onaj novac što ga je smatrao svojim, a tko je mogao znati da će se svršiti ovakvim ubojstvom? Mislio sam, oni će prosto ugrabiti samo one tri tisuće rubalja što su ležale pod gospodarevim jastučićem, u kuverti, a oni, eto, ubili. A zar bi i mogli, gospodine, ovo naslutiti?

— Kad, dakle, sam veliš da se nije moglo takvo nešto naslutiti, kako sam se onda mogao dosjetiti i ostati? Šta se zaplećeš? — reče Ivan Fjodorovič nastojeći da prodre u srž.

— A mogli ste se već otud dosjetiti što sam vas slao u Čermašnju umjesto u Moskvu.

— Tko da se tu dosjeti!

Smerdjakov je bio naoko veoma malaksao i opet je zašutio na trenutak.

— Mogli ste se po tome dosjetiti što vas od Moskve odvodim u Čermašnju, da ste, dakle, ovdje potrebni, da želim da budete negdje u blizini, jer Moskva je daleko, a Dmitrij Fjodorovič, kad bi znao da niste tako daleko, ne bi bio toliko hrabar. A mogli biste mnogo brže stići u slučaju kakve potrebe, i mene u obranu uzeti, jer sam vas sam podsjetio na bolest Grigorija Vasiljeviča, a i na to da se bojim padavice. A kad sam vam saopćio o onim znakovima s pomoću kojih se moglo ući pokojniku, i da su oni poznati Dmitriju Fjodoroviču po meni, mislio sam da ćete se onda sami dosjetiti da će oni bezuvjetno nešto učiniti te da nećete u Čermašnju već ćete ostati ovdje.

»On govori sasvim logično«, pomisli Ivan Fjodorovič, »iako preživakava. O kakvoj li je to poremećenoj sposobnosti govorio Gercenštube?«

— Lisičiš, hoćeš da me nadmudriš, neka te đavo nosi! — viknu on ljutito.

— A ja sam, priznajem, onda pomislio da ste sve pogodili — odbi Smerdjakov udarac najprostodušnijim izrazom.

— Da sam pogodio, bio bih i ostao! — planu opet Ivan Fjodorovič.

— Ta-ko, a ja sam mislio da baš zato što sve naslućujete tako naglo i odlazite, da se uklonite od grijeha, da makar kud umaknete i spasite se straha.

— Misliš li da su svi kukavice kao ti?

— Oprostite, pomislio sam da ste i vi kao i ja.

— Dakako, trebalo se dosjetiti — uzrujavaše se Ivan — a i očekivao sam nešto gadno od tebe... Ali ti lažeš, opet lažeš — povika on sjetivši se iznenada nečeg. — Sjećaš li se kako si onda prišao mome tarantasu i rekao: »Zanimljivo je razgovarati s pametnim čovjekom.« Dakle, bilo ti je drago što odlazim kad si me pohvalio.

Smerdjakov uzdahnu dvaput uzastopce. Na licu mu izbi slabo crvenilo.

— Ako mi je bilo drago — reče on, nekako se gušeći — bilo mi je jedino zato drago što ste pristali da ne idete u Moskvu, već u Čermašnju. Jer ipak je mnogo bliže; ali samo što vam onda nisam rekao te riječi kao pohvalu, nego kao prijekor. Zar niste to opazili?

— Kakav prijekor?

— Zbog toga što ste, iako ste naslućivali toliku nesreću, napuštali rođenog oca i niste htjeli da nas branite, jer su mene uvijek mogli pritegnuti za one tri tisuće kao da sam ih ja ukrao.

— Neka te đavo nosi! — opet opsova Ivan. — Čekaj: jesi li spominjao istražitelju i tužiocu znakove?

— Rekao sam sve kako je bilo.

Ivan se Fjodorovič ponovo začudi.

— Ako sam onda šta pomislio — otpoče on opet — pomislio sam samo na to da bi samo ti mogao učiniti kakvu podlost. Dmitrij je mogao ubiti, ali da bi on ukrao... to nisam mogao vjerovati. A od tebe sam onda očekivao svaku podlost. Sam si mi pričao da umiješ hiniti padavicu. Zašto si mi to rekao?

— Samo iz prostodušnosti. A ja nisam nikad u svome životu namjerno hinio napad padavice, a rekao sam to samo zato da se pred vama pohvalim. Prosta glupost. Vas sam onda veoma zavolio i bio sam prema vama u svojoj prostodušnosti sasvim iskren.

— Brat optužuje upravo tebe da si ti ubio i orobio.

— Jest, a što im drugo preostaje? — gorko se naceri Smerdjakov. — I tko će povjerovati poslije svih tih dokaza? Grigorij je vidio otvorena vrata, i šta onda još razmišljaju! Ah, šta! Bog s njima! Oni strahuju za svoj spas...

On šutaše neko vrijeme i odjednom, kao da se nečemu domislio, nadoveza:

— Čujte, uzmite samo ovo, oni žele da svale na mene, da je to djelo mojih ruku — to sam već čuo — uzmite samo

ovo: kad bih ja zaista bio majstor u hinjenju padavice, zar bih vam unaprijed rekao kako umijem hiniti da sam zbilja onda naumio nešto protiv vašeg oca? Kad bih već bio smislio da izvedem takvo ubojstvo, zar bih mogao, molim vas, biti tolika budala da već unaprijed iznesem protiv sebe takav dokaz, pa još rođenom sinu? Nalikuje li to na vjerojatnost? Bi li to bilo moguće? To jest to, da bi to moglo biti. Ne, baš naprotiv, nikad. Vidite, sad nitko ne sluša ovaj razgovor, osim samog promisla božjeg, a kad biste ga saopćili tužiocu i Nikolaju Parfenoviču, moglo bi mi to poslužiti samo kao obrana: jer kakav je to zločinac kad je već unaprijed toliko povjerljiv? To može svatko lako shvatiti.

— Slušaj — reče Ivan Fjodorovič prekidajući razgovor i dižući se sa svog mjesta preneražen posljednjim Smerdjakovljevim dokazom — ja u te ni najmanje ne sumnjam, i čak mislim da je smiješno što te okrivljuju... naprotiv, ja sam tebi zahvalan što si me umirio. Sad idem, i opet ću doći. Dotle, zbogom, i gledaj da ozdraviš. Treba li ti štogod?

— Zahvaljujem najljepše. Marfa Ignatjevna ne zaboravlja na me i pomaže me svačim, po staroj svojoj dobroti. Svaki dan me obilaze dobri ljudi.

— Do viđenja. A, uostalom, o tome da ti umiješ hiniti neću ništa spominjati... a i tebi savjetujem da ne kazuješ — reče nekako iznenada Ivan.

— Potpuno razumijem. A ako vi o tome ne spomenete, neću ni ja spominjati naš ondašnji razgovor kod kapije...

I tek sad Ivanu Fjodoroviču, koji je naglo izišao i već odmakao kojih deset koraka, iznenada pade na pamet da se u posljednjoj Smerdjakovljevoj rečenici nalazi neki uvredljiv smisao. Već se htjede vratiti, ali je ta njegova odluka bila samo trenutna, i on reče »gluposti«, te brže-bolje iziđe iz bolnice. A što je glavno, on je osjećao da je zbilja umiren, i to baš zbog toga što nije kriv Smerdjakov, već njegov brat Mitja, iako bi, čini se, moralo biti obratno. Zašto je tako bilo — nije on htio onda ispitivati, čak je osjećao neko gađenje pred željom da kopa po osjećajima. Želio je da to što brže zaboravi. Zatim se, za nekoliko posljednjih dana, već potpuno uvjerio da je Mitja kriv, kad se izbliže i temeljitije upoznao sa svima dokazima koji su ga teretili. Bilo je iskaza najneznatnijih ljudi, a koji su bili gotovo potresni, kao, na primjer, Fenjin i njene majke. O Perhotinu, o krčmi, o du-

ćanu Plotnikovih, o svjedocima iz Mokrog nije potrebno ni govoriti. Najviše su Mitju teretile pojedinosti. Saopćenje o tajnim »znakovima« prenerazilo je istražitelja i tužioca gotovo isto toliko koliko i Grigorijev iskaz o otvorenim vratima. Žena Grigorijeva, Marfa Ignatjevna, odgovorila je otvoreno Ivanu Fjodoroviču na njegovo pitanje, da je Smerdjakov ležao svu noć kod njih iza pregrade, »ni tri koračaja daleko od naše postelje«, te se, iako je čvrsto spavala, ipak često budila od njegova stenjanja: »Cijelo je vrijeme stenjao, neprestano stenjao.« Kad je razgovarao s Gercenštubeom i saopćio mu svoje mišljenje kako Smerdjakov nimalo ne nalikuje na luđaka, izazva kod starca samo nježan smiješak. »A znate li čime se sad najviše bavi?« — zapita on Ivana Fjodoroviča. — »Uči francuske vokabule naizust; pod jastukom ima sveščić u koji je netko ispisao francuske riječi ruskim slovima, he-he-he!« Najzad Ivan Fjodorovič napusti sve sumnje. Na brata Dmitrija nije više mogao ni pomisliti bez gnušanja. Ali jedno je bilo ipak čudnovato: što je Aljoša i dalje ostajao pri tome da »nije ubio Dmitrij, nego, po svoj prilici, Smerdjakov«. Ivanu je uvijek bilo Aljošino mišljenje vrlo dragocjeno, i zato ga sada nije mogao nikako da razumije. A čudnovato je bilo i to da Aljoša nije nikad težio da povede s njim razgovor o Mitji, nego je samo odgovarao na Ivanova pitanja. To je Ivan Fjodorovič vrlo dobro uočio. Uostalom, on je bio u to vrijeme vrlo zauzet jednom sasvim uzgrednom okolnosti: kad se vratio iz Moskve, prvih se dana sav strastveno predao svojoj žarkoj i ludoj strasti prema Katerini Ivanovnoj. Ovdje nije mjesto da se priča o toj novoj strasti Ivana Fjodoroviča, koja je utjecala na sav potonji njegov život; sve bi to moglo da posluži kao gradivo za drugu pripovijetku, drugi roman, ali ne znam hoću li ga se ikad prihvatiti. Ali ipak ne mogu i sada prešutjeti da je Ivan Fjodorovič onda, kad je išao, kako smo već opisali, noću s Aljošom od Katerine Ivanovne, i ovome rekao: »Samo što mene ne vuče srce njoj« — strašno slagao u tom trenutku, jer ju je volio do ludila, iako je i to istina da ju je ponekad toliko mrzio da bi je mogao ubiti. Bilo je tome mnogo razloga: sva potresena zbog Mitjina događaja, bacila se Katerina Ivanovna u naručje Ivanu Fjodoroviču, koji joj se opet vratio iz Moskve, kao kakvu svom spasitelju. Ona je bila povrijeđena, uvrijeđena i ponižena u svoiim osjećajima. I sad se, eto, opet vratio čovjek koji ju je toliko volio — o, ona je to vrlo dobro znala — i čiji je um

i srce ona uvijek kudikamo više cijenila nego svoj um i srce. Ali ozbiljna djevojka nije se potpuno žrtvovala, usprkos svim karamazovskim neobuzdanim željama svoga dragana i usprkos čarima kojima ju je zanosio. Ali ju je neprestano mučilo kajanje što se iznevjerila Mitji, i za strašnih svađa s Ivanom (a njih je bilo mnogo) govorila mu to otvoreno. To je on i nazvao u razgovoru s Aljošom »laž nad lažima«. Razumije se da je u tome bilo zaista i mnogo laži, i to je najviše dražilo Ivana Fjodorovića... ali o tom kasnije. Jednom riječi, on je na neko vrijeme gotovo sasvim zaboravio Smerdjakova. Ali, međutim, poslije dvije sedmice pošto ga je posjetio prvi put, počele su ga ponovo mučiti iste one neobične misli kao i prije. Dosta je ako kažemo da je neprestano pitao sebe: zašto je on onda, one posljednje noći u kući Fjodora Pavlovića, pred sam odlazak, silazio tiho, kao lopov, na stepenice i osluškivao što otac dolje radi? Zašto se kasnije toga sjetio s gnušanjem, zašto se sutradan ujutro putem odjedanput toliko rastužio, a kad je ulazio u Moskvu, rekao sebi: »Ja sam nitkov!« I sad mu se odjedanput učinilo da je on zbog svih tih mučnih misli možda spreman da zaboravi čak i Katerinu Ivanovnu, jer su te misli toliko ovladale njime! I baš kad je to pomislio, sreo je Aljošu na ulici. On ga odmah zaustavi i upita:

— Sjećaš li se, kad je poslije ručka prodro Dmitrij u kuću i izbio oca, i ja ti poslije rekao napolju da »pravo na želje« pridržavam sebi — reci, jesi li ti onda pomislio da ja želim očevu smrt?

— Pomislio sam — odgovori Aljoša tiho.

— Uostalom, tako je i bilo, tu se nije imalo šta nagađati. A nisi li onda pomislio i to, da sam baš zaželio da »jedan gad prožđre drugoga gada«, to jest, da baš Dmitrij ubije oca, i to što prije... a ja sam čak voljan da mu pomognem?

Aljoša lagano poblijedi i šutke gledaše bratu u oči.

— Govori! — izdere se Ivan. — Svakako želim da znam šta si onda pomislio. Hoću da znam istinu, istinu!

On teško uzdahnu, a već je i prije nekako bijesno gledao u Aljošu.

— Oprosti mi, i to sam pomislio — prošapta Aljoša i zašutje, ne nadovezavši ni jedne »olakšavajuće okolnosti«.

— Hvala — reče Ivan kratko i ostavi Aljošu te pođe žurno svojim putem.

Od tog je vremena Aljoša opažao da ga Ivan napadno izbjegava i da je čak prestao da ga voli, tako da je poslije prestao i da ga posjećuje. Ali tada nije Ivan Fjodorovič poslije sastanka s Aljošom otišao kući već je iznenada pošao Smerdjakovu.

VII

DRUGI POSJET SMERDJAKOVU

U to vrijeme bio je Smerdjakov već otpušten iz bolnice. Ivan Fodorovič je znao njegov novi stan: on se, naime, nalazio u onoj istoj maloj naherenoj brvnari s dvije sobice, koje je dijelilo predsoblje. U jednoj sobici stanovala je Marja Kondratjevna s majkom, a u drugoj Smerdjakov. Sam bog zna uz kakve se uvjete kod njih nastanio: ili badava ili za novac? Kasnije se govorilo da se nastanio kod njih kao zaručnik Marje Kondratjevne i da se zasad hranio i stanovao besplatno. I mati i kći su ga neobično poštovale i gledale u njemu čovjeka mnogo višeg nego što su one. Ivan Fjodorovič pokuca, stupi u predsoblje i po uputi Marje Kondratjevne uđe pravo u »bijelu sobicu« u kojoj je stanovao Smerdjakov. U toj sobici nalazila se kaljeva peć koja je bila strašno zažarena. Zidove su krasile plave tapete, istina, sasvim poderane, a u njihovim pukotinama milili su nebrojeni žohari, veliki i mali, te se neprestano čulo šuškanje. Namještaj je bio jadan: dvije klupe duž dvije strane zidova i dva stolca kraj stola. Sto, iako običan, drveni, bio je ipak pokriven stolnjakom ružičastih šara. Na svakom od dva mala prozora bio je po jedan lonac s geranijama. U kutu se nalazio ćivot[1] s ikonama. Na stolu je stajao mali, vrlo ulupljeni samovar od mjedi i poslužavnik s dvije šalice... Ali Smerdjakov je već bio popio čaj, i samovar je bio ugašen. On je sjedio na klupi kraj stola, gledao u bilježnicu i nešto šarao perom. Pred njim na stolu stajala je mala bočica s tintom i svijećnjak od lijevana željeza, ali sa starinskom svijećom. Ivan Fjodorovič je odmah

[1] Ormarić, okvir za ikone.

zaključio po Smerdjakovljevu licu da se potpuno oporavio od bolesti. Lice mu je bilo svježe, punije, ćuba izrasla, zalisci napomađeni. Sjedio je u šarenoj, pamukom podstavljenoj kućnoj haljini, ali prilično iznošenoj i prilično poderanoj. Na nosu je imao naočare koje Ivan Fjodorovič nije do sada vidio. Ta tričava okolnost odjedanput je gotovo dvostruko razbjesnila Ivana Fjodoroviča: »Ovakvo stvorenje, pa još s naočarima!« Smerdjakov lagano digne glavu i pažljivo pogleda kroz naočare pridošlicu; zatim ih skine i podigne se s klupe, jedino da održi samo najpotrebniju učtivost, bez koje se uopće ne može. Sve je to za trenutak izniklo pred Ivanom i sve je on to odmah obuhvatio i primijetio, a osobito — Smerdjakovljev pogled, očito zloban, neprijazan čak i uznosit: »Pa što se vucaraš ovuda, jer smo onda o svemu govorili, zašto si opet došao?« Ivan Fjodorovič se jedva svlada.

— Kod tebe je strašno vruće — reče on stojeći i raskopča ogrtač.

— Svucite se — dopusti mu Smerdjakov.

Ivan Fjodorovič svuče ogrtač, baci ga na klupu, ščepa uzdrhtalim rukama stolac, brzo ga primakne stolu i sjede. Smerdjakov se spusti prije njega na svoju klupu.

— Prvo, jesmo li sami? — zapita Ivan Fjodorovič strogo i naprasito. — Neće li nas oni prijeko čuti?

— Neće nitko ništa čuti. Sami ste vidjeli: predsoblje.

— Slušaj, dragi, što si ti onda brbljao kad sam odlazio iz bolnice, da nećeš, ako prešutim da si majstor u hinjenju padavice, reći istražitelju ništa o našem razgovoru kod kapije? Šta ima da znači to *sve*? Šta si ti onda pomišljao? Jesi li mi prijetio, šta li? Zar sam napravio s tobom kakav sporazum i zar te se bojim, je li?

Ivan Fjodorovič reče to sasvim ljutito, očito ga i naročito upozoravajući da se prođe svakog okolišanja i svakog podilaženja i da igra otvorenim kartama. Smerdjakovljeve oči sijevnuše pakosno, lijevo mu oko zatrepta i on odmah odgovori, iako, po svom običaju, mirno i odmjereno: »Ako, dakle, hoćeš čisto«, pomisli on, »onda evo ti najčistije«:

— A ja sam onda baš to mislio i rekao to zbog toga što ste vi, iako ste unaprijed znali za ubojstvo vašeg oca, ostavili ga kao žrtvu da ne bi poslije toga zaključivali ljudi što ružno o vašim osjećajima, a možda i o čemu drugom — eto zbog čega sam onda obećao da neću kazivati vlastima.

Smerdjakov izgovori ovo polagano i očito vladajući sobom, ali se u njegovu glasu osjećalo nešto sigurno, odlučno, pakosno i drsko — izazovno. On se drzovito zagleda u Ivana Fjodoroviča, a ovome je u prvom trenutku gotovo zaigralo pred očima:

— Kako? Šta? Jesi li ti priseban?

— Posve sam priseban.

— A zar sam ja onda *znao* za ubojstvo? — povika napokon Ivan Fjodorovič i snažno lupi šakom po stolu. — Što znači »i o čemu drugom«? — Kazuj, huljo!

Smerdjakov šutaše te i dalje gledaše Ivana Fjodoroviča onim istim drskim pogledom.

— Govori, smrdljivi nitkove, »i o čemu drugom«? — riknu on.

— S tim »i o čemu drugom« mislio sam u onom trenutku da ste onda možda i sami doista željeli očevu smrt.

Ivan Fjodorovič skoči i udari ga iz sve snage šakom po ramenu da ovaj otetura do zida. Suze ga odmah obliše, i on reče: »Sramota je, gospodine, tući slaba čovjeka!« te naglo prekri oči svojim pamučnim rupcem s modrim kockama i posve prljavim te se prepusti tihom, suznom plaču. Prođe jedna minuta.

— Dosta je! Prestani! — reče napokon Ivan Fjodorovič zapovjednički i sjede opet na stolac. — Ne tjeraj me da potpuno izgubim strpljivost.

Smerdjakov skinu s očiju svoju krpicu. Svaka crtica njegova smežurana lica izražavala je tek pretrpljenu uvredu.

— Dakle ti si, huljo, pomislio onda da ću s Dmitrijem ubiti oca?

— Nisam poznavao ondašnje vaše misli — reče Smerdjakov uvrijeđeno — i zato sam vas zaustavio kad ste prolazili kroz kapiju da vas ispitam o tome.

— Šta da ispitaš? Šta?

— Dakle, u pogledu okolnosti: da li želite ili ne želite da vaš otac bude što prije ubijen?

Ivana Fjodoroviča najviše zbuni taj neprekidni drski ton koga nije Smerdjakov nikako napuštao.

— Pa ti si ga ubio! — Povika on iznenada.

Smerdjakov se prezirno osmjehnu.

— Da ga ja nisam ubio, to sami najbolje znate. Mislio sam da pametnu čovjeku ne treba više o tome govoriti.

— A otkud je, otkud ponikla onda u tebi takva sumnja na mene?

— Kako vam je poznato, jedino od straha. Jer ja sam se onda nalazio u takvu položaju da sam dršćući od straha na svakoga sumnjao. Odlučio sam da također i vas ispitam, jer sam mislio, ako i vi isto to želite, što i vaš bratac, onda je kraj svemu, i ja ću, međutim, propasti kao muha.

— Čuj, ti nisi to rekao prije dvije sedmice.

— To sam isto mislio i u bolnici kad sam s vama razgovarao, samo što sam držao da ćete me vi razumjeti bez izlišnih riječi, i da vi, kao vrlo pametan čovjek, ne želite da vam se sve sasvim otvoreno kaže.

— Gle ti njega! Ali odgovaraj mi, odgovaraj, ja to zahtijevam: čime sam ti zapravo mogao onda utuviti u tvoju podlu dušu takvu gadnu sumnju na sebe?

— Da ubijete — to vi ne biste mogli učiniti nizašto na svijetu, a i niste htjeli, ali ste željeli da ga tko drugi ubije.

— I kako samo mirno, kako..mirno govori! Ta zašto sam to želio i što bih imao od toga?

— Šta biste imali od toga? A nasljedstvo — upade Smerdjakov otvoreno i nekako gotovo osvetljivo. — Ta onda bi, poslije očeve smrti, zapalo svakog od vas trojice braće gotovo četrdeset tisuća, a možda i više, a da se Fjodor Pavlovič oženio onom gospođom, Agrafenom Aleksandrovnom, ona bi odmah poslije vjenčanja prenijela na se cijeli kapital, jer ona nije luda žena, i vama svoj trojici braće ne bi ostala iza očeve smrti ni dva rublja. A zar je onda mnogo falilo do vjenčanja? Jedna dlačica: valjalo je da ona gospođa samo malim prstom makne, i oni bi odmah potrčali za njom u crkvu isplažena jezika.

Ivan Fjodorovič se jedva svlada.

— Dobro — reče on napokon — vidiš da nisam skočio, da te nisam izbio, ni ubio. Govori dalje: ja sam, dakle, tako ti misliš, brata Dmitrija unaprijed odredio, na njega računao?

— A kako ne biste na nj računali! Jer, u slučaju da oni ubiju, izgubit će onda sva plemićka prava, čin i imutak i otići u progonstvo. Onda će ostati njegov dio iza očeve smrti vama i vašem braci Alekseju Fjodoroviču popola, dakle, neće vas zapasti svakog po četrdeset, nego po šezdeset tisuća. Vi ste onda sigurno na Dmitrija Fjodoroviča računali.

— I to ću podnijeti od tebe! Slušaj, huljo, da sam onda na koga računao, sigurno bih računao na te, a ne na Dmitrija, i kunem ti se, da sam naslućivao da ćeš ti učiniti kakvu opačinu... onda... sjećam se svog dojma!

— I ja sam onda u jednom trenutku pomislio da i na mene računate — iskesi se Smerdjakov podrugljivo — tako da ste se time samo još više preda mnom raskrinkali, jer ako ste sumnjali na me i odmah otputovali, onda kao da ste mi, dakle, samim tim rekli: ti možeš ubiti mog oca, ja ti neću smetati.

— Huljo! Tako si ti shvatio.

— A sve zbog one iste Čermašnje. Molim vas! Vi se spremate u Moskvu i odbijate sve očeve molbe da svrnete u Čermašnju! I samo na jednu moju glupu riječ odmah pristajete! I kakav ste onda imali razlog da pristanete da odete u Čermašnju? A kad niste pošli u Moskvu, već u Čermašnju bez ikakva razloga i samo jedino na moju riječ, onda ste sigurno nešto od mene očekivali.

— Nisam, kunem se, nisam! — izdera se Ivan škripeći zubima.

— Kako da niste? Onda ste, naprotiv, morali vi, sin svog oca, da me zbog tadašnjih mojih riječi smjesta izručite policiji i dadete išibati... ili ste me morali, u najmanju ruku, sami na mjestu ošamariti po gubici, a vi se, molim vas, niste nimalo rasrdili, nego ste odmah prijateljski na moju vrlo glupu riječ pristali i otputovali, što je bilo sasvim ružno, jer ste morali ostati da čuvate očev život... Kako da onda otud ne izvedem zaključak?

Ivan je sjedio namrgođen i grčevito se odupro objema šakama o svoja koljena.

— Jest, žao mi je što te nisam zviznuo po gubici — osmjehnu se on gorko. — Onda te nisam mogao vući na policiju: tko bi mi povjerovao i na što bih se mogao pozvati, e, a po gubici... ah, žao mi je što mi nije to palo na pamet. Iako su zabranjena šamaranja po gubicama, ali bih ja načinio kašu od tvoje njuške.

Smerdjakov gotovo uživajući gledaše u nj.

— U običnim slučajevima u životu — progovori on isto onako samozadovoljno i doktrinarskim tonom, kakvim se nekad prepirao s Grigorijem Vasiljevičem o vjeri i dražio ga stojeći kraj stola Fjodora Pavloviča — u običnim slučajevima u životu šamari po ustima zbilja su sad zabranjeni zakonom

i svi su prestali ćuškati, a u izvanrednim slučajevima u životu, ne samo kod nas nego i u cijelom svijetu, pa ma to bilo i u srcu same francuske republike, ipak biju i dalje kao i u vrijeme Adama i Eve, a i neće nikad prestati tući, a vi se onda i u izvanrednom slučaju niste usudili.

— Je li ti to učiš francuske riječi? — klimnu Ivan na bilježnicu što je ležala na stolu.

— A zašto da ih ne učim i tako upotpunim svoje obrazovanje, jer mislim da ću možda i ja kadgod živjeti u tim sretnim krajevima Evrope.

— Čuj, odrode — sijevnu Ivan očima i sav se strese — ne bojim se tvojih optužbi, govori protiv mene šta hoćeš, i ako te nisam sad izlupao na mrtvo ime, nisam to učinio jedino zato što sumnjam na te zbog tog zločina i što hoću da te izvedem pred sud. Ja ću tebe još raskrinkati.

— A po mome mišljenju bit će najbolje da šutite. Jer šta možete navesti protiv mene potpuno nevina čovjeka, i tko će vam povjerovati? Ali ako počnete, i ja ću ispričati, jer kako ne bih branio sebe?

— Zar ti misliš da te se bojim?

— Neka i ne povjeruju na sudu svim ovim riječima što sam ih sad izgovorio, ali će zato publika povjerovati, i vas će biti stid.

— To bi sigurno opet imalo da znači: »Zanimljivo je s pametnim čovjekom razgovarati« — je li? — zaškrguta Ivan zubima.

— Baš ste točno pogodili. Vi ćete i biti pametni.

Ivan Fodorovič ustade, sav ršćući od bijesa, obuče ogrtač i, ne odgovarajući više Smerdjakovu, čak i ne pogledavši ga, iziđe žurno iz sobice. Svježi ga večernji vjetar osvježi. Na nebu je jasno sjao Mjesec. Strašna mora misli i osjećaja buktjela je u njegovoj duši. »Da odem odmah i optužim Smerdjakova? Ali zbog čega da ga optužim: on je ipak nevin. On, naprotiv, mene optužuje. I, zaista, zašto sam onda pošao u Čermašnju? Zašto, zašto?« pitao se Ivan Fjodorovič. »Jest, razumije se, ja sam nešto očekivao, on ima pravo...« I on se opet po stoti put sjeti kako je posljednje noći provedene kod oca osluškivao na stepenicama, ali ga sada, pri sjećanju na to, obuze bol da je čak na mjestu zastao, kao proboden: »Jest, ja sam to onda očekivao, to je istina! Ja sam želio, baš sam ja želio to ubojstvo! A jesam li želio, jesam li želio ubojstvo? Moram ubiti Smerdjakova! Ako se ne usudim sada

ubiti Smerdjakova, onda ne vrijedi ni da živim!« Ivan Fjodorovič nije svraćao kući nego je pošao pravo Katerini Ivanovnoj i prepao je svojom pojavom: bio je kao lud. Ispričao joj je sve što je razgovarao sa Smerdjakovom, sve do sitnice. Ali se nije mogao primiriti, iako ga je ona neprekidno umirivala, nego je neprestano hodao po sobi i govorio isprekidano, čudno. Onda je sjeo, nalaktio se na sto, naslonio glavu na obje ruke i izrekao neobičan aforizam:

— Ako nije ubio Dmitrij, već Smerdjakov, onda sam ja, dakako, s njime solidaran jer sam ga podbadao. A da li sam ga podbadao — to još ne znam. Ali ako je on ubio, a ne Dmitrij, onda sam, razumije se, i ja ubojica.

Kad je Katerina Ivanovna to čula, ona se šutke digla sa svog mjesta, prišla pisaćem stolu, otvorila kutijicu što je na njemu stajala, izvadila iz nje nekakav papirić i stavila ga pred Ivana. To je bio onaj isti dokument o kome je poslije pričao Ivan Fjodorovič Aljoši, kao o »matematskom dokazu« da je brat Dmitrij ubio oca. To je bilo pismo što ga je napisao Mitja u pijanstvu Katerini Ivanovnoj one iste večeri kad se u polju sreo s Aljošom, koji je išao u manastir, poslije one scene u kući Katerine Ivanovne kad ju je uvrijedila Grušenjka. Onda je Mitja, kad se rastao s Aljošom, pojurio Grušenjki: ne zna se je li ju zatekao kod kuće, ali se uvečer našao u krčmi »Prijestolnica«, gdje se, naravno, opio. Onako pijan zatražio je pero i papirić i našarao taj po nj sudbonosni dokumenat. To je bilo zaneseno, mnogorječivo i zbrkano pismo, pravo »pijano« pismo. To je pismo nalikovalo na govor pijana čovjeka koji se vratio kući, pa počeo s neobičnim žarom da priča ženi ili kome od ukućana kako su ga maloprije uvrijedili, kako je nitkov onaj što ga je uvrijedio, a on, naprotiv, prekrasan čovjek, i kako će on tom nitkovu već pokazati — i sve nadugačko i naširoko, bez veze, uzbuđeno, lupajući šakom po stolu i lijući pijanske suze. Papir što su mu ga dali u krčmi bio je nekakav prljav komadić obična papira za pisma, loše vrste, a na drugoj strani bio je ispisan nekakav račun. Njegovoj pijanskoj rječitosti očito nije bilo dovoljno mjesta i, Mitja, ne samo da je ispunio cijeli papir nego je čak napisao posljednje redove poprijeko, preko već napisanog. Ovo je sadržaj pisma: »Sudbonosna Katja! Sutra ću dobiti novaca i vratiti Tebi tvoje tri tisuće, i zbogom — ženo velikoga gnjeva, ali zbogom — i ljubavi moja! Da svrši-

mo! Sutra ću tražiti novac od svih ljudi, a ne dobijem li ga od ljudi, zadajem Ti poštenu riječ da ću otići ocu, razmrskati mu glavu i uzeti od njega ispod jastuka, čim samo Ivan ode. Poći ću i na robiju, ali ću vratiti tri tisuće. A Tebi zbogom! Klanjam Ti se do zemlje jer sam nitkov u Tvojim očima. Oprosti mi. Ne, bit će bolje da mi ne oprostiš: bit će lakše i Tebi i meni! Draža mi je robija nego Tvoja ljubav, jer drugu volim, a nju si danas i suviše dobro upoznala, kako bi mogla onda oprostiti? Ubit ću onog što prije! Ostavljam sve vas i odlazim na Istok da više ni za koga ne znam. I za *nju* također, jer nisi jedino ti mučiteljica, nego je i ona. Zbogom!

P. S. Prokletstvo pišem, a obožavam Te! Osjećam te u grudima. Ostala je žica i zvuči. Bolje da srce raskidam. Ubit ću sebe, a najprije psa. Otet ću od njega tri tisuće i baciti ih Tebi. Neka budem nitkov u Tvojim očima, ali ne i tat. Očekuj tri tisuće. Kod psa su pod jastukom, ružičasta vrpca. Ja nisam tat, ali ću svog tata ubiti. Katja, ne gledaj me prezirno: Dmitrij nije tat, već ubojica! Oca je ubio i sebe upropastio da ne poklekne i da ne mora podnositi Tvoje oholosti. I da Te ne voli.

PP. S. Ljubim Ti noge, zbogom!

PP. SS. Katja, moli se Bogu da mi ljudi dadu novaca. Onda neću ogresti u krvi, a ako ne dadu — bit ću krvav! Ubij me!

Rob i neprijatelj
D. Karamazov«

Kad je Ivan pročitao »dokument«, ustade uvjeren da je sve tako. Dakle, bio je brat, a ne Smerdjakov. Nije Smerdjakov, nije dakle ni on, Ivan. To pismo dobilo je odmah u njegovim očima važnost matematskog dokaza. Više nije mogao nikako sumnjati u Mitjinu krivnju. Uzgred napominjemo da Ivan nije nikad posumnjao da je Mitja mogao ubiti oca sa Smerdjakovom, a to se nije podudaralo ni s činjenicama. Ivan se potpuno primirio. Sutradan ujutro sjećao se tek s prezirom Smerdjakova i njegova podrugivanja. Poslije nekoliko dana čak se čudio kako ga je moglo toliko vrijeđati njegovo sumnjičenje. Odlučio je da ga prezre i zaboravi. Tako je protekao mjesec dana. Za Smerdjakova se nije više ni raspitivao, ali je dvaput uzgred čuo da je teško bolestan i da nije pri zdravoj pameti. »Svršit će u ludnici«, rekao je jednom prilikom o njemu mladi liječnik Varvinski, i Ivan je to upamtio. Poslje-

dnje sedmice ovog mjeseca počeo se i Ivan osjećati loše. Već je išao da se posavjetuje s liječnikom, koji je stigao prije sudske rasprave i koga je pozvala iz Moskve Katerina Ivanovna. A baš u to vrijeme zaoštrili su se strašno odnosi između njega i Katerine Ivanovne. To su bila nekakva dva neprijatelja, zaljubljena jedno u drugo. Već samo vraćanje Katerine Ivanovne Mitji, dovodilo je Ivana do potpuna bjesnila. Čudnovato da do posljednje, već opisane scene kod Katerine Ivanovne, kad joj je ono Aljoša došao od Mitje, nije on, Ivan, čuo od nje ni jedanput za cijeli ovaj mjesec dana da i najmanje sumnja u Mitjinu krivicu, usprkos svima njenim »vraćanjima« njemu, koje je on silno mrzio. A očito je još i to da je on, osjećajući da svakim danom sve više i više mrzi Mitju, u isto vrijeme shvaćao da ga ne mrzi zbog Katjina »vraćanja« njemu, već baš *zato što je ubio oca!* On je to osjećao u svoj punoći i shvaćao. Ali, zato je ipak deset dana prije glavne rasprave otišao Mitji i predložio mu plan za bijeg — plan koji je on očito već davno smislio. Osim glavnog uzroka koji ga je potakao na takav korak, bila je tome kriva još i nezacijeljena ogrebotina u njegovu srcu koju mu je zadao Smerdjakov jednom svojom riječi, da bi, naime, bilo po nj, Ivana, probitačno, ako se svali krivica na brata, jer će onda svota koju će on i Aljoša naslijediti od oca narasti od četrdeset na šezdeset tisuća. I on je zaključio da lično žrtvuje trideset tisuća za Mitjin bijeg. Kad se onda od njega vratio, bio je vrlo tužan i zbunjen: on je iznenada počeo osjećati da ne želi bijeg zbog toga da žrtvuje na to trideset tisuća i zaliječi ogrebotinu, već zbog nečeg drugog. »Možda zato što sam ja u duši svojoj isto tako ubojica?« zapita on sebe. Nešto daleko, ali plameno, morilo je njegovu dušu. Ali osobito je cijelog tog mjeseca patio njegov ponos, ali o tome kasnije... Kad je poslije razgovora s Aljošom uhvatio već za zvono svog stana i iznenada odlučio da ode do Smerdjakova, Ivan Fjodorovič se pokorio nekom osobitom negodovanju koje je iznenada zakipjelo u njegovoj duši. On se odjedanput sjeti kako mu je maloprije doviknula Katerina Ivanovna pred Aljošom: »Ti si me jedino i uvjerio da je on (to jest, Mitja) ocoubojica!« Kad se Ivan toga sjetio, on se gotovo ukočio: nikad je u životu nije on uvjeravao da je Mitja ubojica, nego čak sam sebe pred njom osumnjičio kad se vratio od Smerdjakova. Baš naprotiv, ona mu je iznijela onda »dokument« i dokazala bratovu krivicu! A sad mu je doviknula:

»Ja sam sama bila kod Smerdjakova!« Kad je bila? Ivan nije dosad to znao. Dakle, ona baš nije bila toliko uvjerena u Mitjinu krivicu! I šta joj je mogao reći Smerdjakov? Šta joj je, šta joj je zapravo mogao reći Smerdjakov? Strašna srdžba planu u njegovu srcu. Nije mogao pojmiti kako je mogao prije pola sata dopustiti da ona izgovori te riječi, a da nije onda viknuo. On ispusti zvonce iz ruke i potrča Smerdjakovu. »Ja ću ga, možda, ovoga puta ubiti«, pomisli putem.

VIII

TREĆI I POSLJEDNJI SASTANAK SA SMERDJAKOVOM

Još napo puta podigne se oštar, suh vjetar, isti kao i danas rano ujutro, i sipaše sitan, gust snijeg. On je padao na zemlju, ali se nije lijepio nego ga je vjetar okretao u kovitlac i naskoro se digla prava mećava. U onom dijelu grada u kome je stanovao Smerdjakov gotovo i nije bilo svjetiljki. Ivan Fjodorovič je koračao po mraku a da nije ni opažao mećave, i instinktivno nalazio put. Boljela ga je glava i tuklo mu u sljepoočicama. U ručnim zglobovima osjećao je grčeve. U blizini kuće Marje Kondratjevne srete Ivan Fjodorovič iznenada nekog pijanog, oniskog seljačića, u zakrpanu gunjčiću, koji je teturao tamo i amo te gunđao i psovao, i odjedanput prestao psovati i otpočeo pjevati promuklim glasom:

Ah, odvezao se Vanjka u Piter[1],
Ja ga neću čekati...

Ali je uvijek poslije drugog stiha prestajao i opet započinjao nekoga grditi, a zatim opet zapjevao istu pjesmu. Ivan Fjodorovič je već podulje osjećao prema njemu strašnu mržnju, a da nije o njemu ni mislio, i odjedanput ga shvati. I odmah neobuzdano zaželi da šakom obori seljačića. Oni su baš u tom trenutku stigli naporedo, i seljačić, koji je dobrano teturao, iznenada i iz sve snage udari o Ivana. Ovaj ga bije-

[1] Pučka kratica za (Sankt-) Petersburg (Petrograd).

sno odgurnu. Seljačić odleti i ljosnu kao panj o smrzlu zemlju, bolno zastenja samo jedanput »o-o!« i zašutje. Ivan zakorači prema njemu. Seljak je ležao nauznak, nepomično i bez svijesti: »Smrznut će se!« pomisli Ivan i produži prema Smerdjakovu.

Marja Kondratjevna, koja je istrčala sa svijećom u ruci da mu otvori vrata, prišapnu mu još u predsoblju da su Pavel Fjodorovič (to jest Smerdjakov) teško bolesni, i ne samo da leže nego nisu gotovo ni pri svojoj pameti, i čak nisu ni čaj htjeli da piju već su zapovijedili da se odnese.

— A, bjesni li? — zapita Ivan Fjodorovič grubo.

— Ni govora, naprotiv, baš su sasvim mirni, samo se ne razgovarajte s njim dugo... — zamoli ga Marja Kondratjevna.

Ivan Fjodorovič otvori vrata i zakorači u sobicu.

Sobica je bila isto tako zagrijana kao i prošli put, ali u sobici su se opažale neke promjene: jedna od pobočnih klupa bila je iznesena i mjesto nje stajaše na njenu mjestu veliki, stari kožni divan od mahagonija. Na njemu je bio namješten ležaj s prilično čistim jastucima. Na ležaju je sjedio Smerdjakov u onoj istoj kućnoj haljini. Sto je bio prenesen pred divan, te je u sobici bilo vrlo tijesno. Na stolu je ležala nekakva debela knjiga žuta omota, ali Smerdjakov je nije čitao; on je, čini se, sjedio i nije ništa radio. Dočeka Ivana Fjodorovića dugačkim, nijemim pogledom i nije se očito ni najmanje začudio njegovu dolasku. Bio se neobično promijenio u licu, strašno bijaše izmršavio i požutio. Oči mu upale, a donja se vilica otoboljila.

— A ti si zbilja bolestan? — zapita ga Ivan Fjodorovič i zasta. — Neću se dugo zadržati, čak — ni ogrtač neću svući. Gdje bih mogao sjesti?

On zađe s drugog kraja stola, primakne stolac i sjede.

— Što me gledaš i šutiš? Došao sam samo s jednim pitanjem i, kunem ti se, neću otići od tebe bez odgovora: je li bila kod tebe gospođica Katerina Ivanovna?

Smerdjakov dugo šutaše i kao i dosad mirno gledaše u Ivana, ali odjedanput mahnu rukom i odvrati od njega lice.

— Šta ti je? — povika Ivan.

— Ništa!

— Kako ništa?

— Pa, bila je, ali to se vas, uostalom, ništa ne tiče. Okanite me se.

— Ne, neću te se okaniti! Kazuj kad je bila?

— To sam zaboravio i zapamtiti — osmjehnu se Smerdjakov prezirno i ponovo naglo okrenu lice Ivanu te se zagleda u nj nekakvim pogledom punim mržnje, isto onakvim pogledom kakvim ga je gledao prilikom onog sastanka prije mjesec dana.

— I vi kao da ste bolesni, gle kako ste se usukali, nema na vama lica — reče on Ivanu.

— Ostavi ti moje zdravlje, govori šta te pitam.

— A šta su vam oči požutjele, bjeloočice su vam sasvim žute. Mučite se, je li, strašno?

On se najprije prezirno osmjehnu, a zatim prasnu u smijeh.

— Čuješ li, rekao sam ti da neću otići dok ne dobijem odgovora! — viknu Ivan strašno raspaljen.

— A što ste me napali? Što me mučite? — progovori Smerdjakov patnički.

— Ah, do đavola! Baš mi je stalo do tebe. Odgovori na pitanje, pa idem odmah.

— Ja vam nizašto ne moram odgovarati! — reče Smerdjakov i obori oči.

— Uvjeravam te da ću te prisiliti da mi odgovoriš!

— Što me neprestano uznemirujete? — odgovori Smerdjakov i zagleda se iznenada u nj, ali ne samo prezirno već nekako gadljivo. — Zacijelo što sutra počinje glavna rasprava? Neće vam se ništa dogoditi, vjerujte već jednom! Idite kući, spavajte mirno i ničega se ne bojte.

— Ne razumijem te... čega da se sutra bojim? — začuđeno zapita Ivan i odjedanput ga zbilja spopade nekakav strah, koji mu je kao studen prošao kroz dušu. Smerdjakov ga premjeri očima.

— Ne ra-zu-mi-je-te — otegnu on prijekorno. — Kako može pametan čovjek imati volje da sa sobom tjera takvu komediju!

Ivan gledaše u nj šutke. Već sam taj neočekivani ton, nevjerojatno ohol, kojim mu se sad obraćaše taj bivši njegov sluga, bio je neobičan. Ovakva tona nije ipak zamijetio prošli put.

— Velim vam da se ničega ne bojite. Neću ništa protiv vas govoriti, nema dokaza. Gle kako vam ruke ršću. Zašto vam prsti tako igraju? Idite kući, *niste vi ubili.*

Ivan zadrhta, sjeti se Aljoše.

— Ja znam da nisam ja... — promuca on.

— Zna-de-te? — upade opet Smerdjakov.

Ivan skoči i ščepa ga za rame.

— Kazuj sve, gade! Kazuj sve!

Smerdjakov se ni najmanje ne uplaši. On samo upilji u nj pogled pun mržnje.

— Ako je dakle tako, onda ste vi i ubili — prišapnu mu on bijesno.

Ivan se spusti na stolac, kao da je nešto shvatio.-On se pakosno osmjehnu.

— Ti to još jednako o onom prijašnjem? O čemu si i prošli put...?

— Jest, i prošli put ste preda mnom stajali i sve shvatili, a shvaćate i sad.

— Tek toliko shvaćam da si ti lud.

— Kako da ne dosadi čovjeku! Eto, sjedimo jedan prema drugome, oči u oči, i zašto, misliš, jedan drugog da obmanjujemo, komediju da igramo? I zar još jednako hoćete sve samo na me svaliti, meni u oči? Vi ste ubili, vi i jeste glavni ubojica, a ja sam bio samo vaš pomagač, vjerni sluga Lichard, i na vašu riječ sam ja to i izvršio.

— Izvršio? Zar si ga ti ubio? — i Ivana podiđe studen. Nešto kao da se potreslo u njegovu mozgu i on osjeti u cijelom tijelu laku, hladnu jezu. A sad je sam Smerdjakov začuđeno pogledao u nj: vjerojatno ga je, napokon, prenerazilo to što se Ivan doista prepao.

— A zar vi zbilja niste ništa znali? — promuca on nepovjerljivo i osmjehnu mu se ispod oka·

Ivan neprestano gledaše u nj, u njega kao da mu se ukočio jezik.

Ah, odvezao se Vanjka u Piter,
Ja ga neću čekati...

odjeknu iznenada u njegovoj glavi.

— Znaš šta: bojim se da ti kao san, kao priviđenje preda mnom sjediš? — promuca on.

— Nema tu nikakva priviđenja, samo smo nas dvojica i još netko treći. Bez sumnje se on, taj treći, nalazi i sad s nama.

— Tko to? Tko se nalazi? Koji treći? — prestravljeno zapita Ivan Fjodorovič te se poče obazirati i brzo tražiti očima po kutovima nekog trećeg.

— Taj treći, to je Bog, Promisao, on je sad ovdje kraj nas, ali ga ne tražite, jer ga nećete naći.

— Ti si slagao da si ubio — viknu bijesno Ivan. — Ti si lud ili me dražiš kao i prošli put!

Smerdjakov ga je, kao i prije, bez ikakva straha neprestano ispitivački motrio. On još nikako nije mogao da svlada svoje nepovjerenje i još mu se jednako činilo da Ivan »sve znade«, tek se pretvara da bi »njemu u oči sve na njega svalio«.

— Čekajte — reče on najzad slabim glasom i odjedanput izvuče ispod stola svoju lijevu nogu i poče da posuvraća hlače. Na nozi je imao visoku bijelu čarapu i papuču. Smerdjakov bez ikakove žurbe skinu podvezicu i turi prst duboko u čarapu. Ivan gledaše u nj i iznenada se sav strese u grčevitu strahu.

— Poludio je — dreknu on i naglo skoči s mjesta, ustuknu tako da je udario leđima o zid te se, kao da se prilijepio uza zid, ispravi sad kao proštac. U bezumnom užasu gledao je Smerdjakova. A ovaj je, ne zbunivši se nimalo njegovom stravom, neprestano kopao po čarapi kao da se napreže da nešto dohvati i izvuče. Napokon dohvati i stade izvlačiti. Ivan Fjodorovič je opazio da je to nekakav papir ili smotak papira. Smerdjakov ga izvuče i metnu na stol.

— Evo! — reče on tiho.

— Šta? — odgovori Ivan sav dršćući.

— Izvolite pogledati — isto tako tiho izusti Smerdjakov.

Ivan skoči prema stolu, uze smotak i poče ga razmatati, ali odjedanput trže prste kao da se dotakao kakva gadna, strašna gmizavca.

— Vaši prsti još neprestano dršću — napomenu Smerdjakov te sam polagano razmota papir. Ispod omota pojaviše se tri svežnjića šarenih stotinjarki.

— Sve je ovdje, nedirnute tri tisuće, ne morate ni brojiti. Uzmite ih — pozva on Ivana pokazujući glavom novce. Ivan se spusti na stolac. Bio je blijed kao krpa.

— Šta si me uplašio ... tom čarapom ... — reče on smiješeći se nekako čudnovato.

— A zar niste, zar zbilja niste dosad znali? — zapita još jedanput Smerdjakov.

— Ne, nisam znao. Uvijek sam mislio da je Dmitrij. Brat! Brat! Ah! — On se odjedanput zgrabi objema rukama za glavu. — Čuj: jesi li ga ti sam ubio? Bez brata ili s bratom?

— Samo sam ga zajedno s vama ubio; nas dvojica smo ga skupa ubili, a Dmitrij je Fjodorovič nevin.

— Dobro, dobro. O meni poslije. A što ja neprestano dršćem... Riječi ne mogu progovoriti.

— A onda ste bili vrlo srčani, »sve je«, rekoste, »dopušteno«, a sad, vidite koliko ste se prepali! — procijedi Smerdjakov začuđeno. — Ne biste li limunade, odmah ću naručiti. To će vas možda osvježiti. Ali da ovo najprije prekrijemo.

I on opet pokaza glavom na novac. Htio je da se digne i da vikne kroz vrata Marju Kondratjevnu, neka načini i donese limunadu, ali, tražeći čime će da prekrije novac, izvadi najprije rubac, ali kako je rubac bio sasvim zabaljen, uze sa stola jednu debelu knjigu, što je na njemu ležala i koju je opazio Ivan kad je ušao, te njome pritisnu novac. Knjiga je imala naslov: *Riječ svetog oca našeg Isaka Sirina.* Ivan Fjodorovič uspije da sasvim mehanički pročita naslov.

— Ne treba mi limunade — reče on. — A o meni kasnije. Sjedi i pričaj kako si to učinio? Sve kazuj...

— Skinite bar ogrtač jer ćete se oznojiti.

Ivan Fjodorovič, kao da se toga tek sad sjetio, zbaci sa sebe ogrtač i baci ga, ni ne mičući se, sa stolca na klupu.

— Govori, molim te, govori!

On se bio sasvim primirio. Bio je uvjeren da ce Smerdjakov sada *sve* kazati.

— O tome kako sam to učinio? — uzdahnu Smerdjakov. — Učinio sam na najprirodniji način, po vašim riječima...

— O mojim riječima poslije — prekinu ga Ivan, ali nije više vikao kao prije, nego je izgovarao riječi odmjereno, ovladavši sasvim sobom. — Ispričaj do sitnice kako si učinio. Sve po redu. Ništa nemoj zaboraviti. Sitnice, glavno su sitnice.[1] Molim te.

— Vi ste otputovali, i ja sam pao onda u podrum.

— U nastupu padavice ili si se pretvarao?

— Razumije se da sam se pretvarao. U svemu sam se pretvarao. Sišao sam mirno niza stepenice, do dna, i mirno legao, a čim sam legao, počeo sam jaukati. I ritao sam se dok su me iznosili.

— Čekaj! I ti si se sve to vrijeme neprestano pretvarao, i poslije, i u bolnici?

[1] Omiljena izreka Fjodora Mihajloviča koju bi izustio kad bi ga što zainteresiralo. (Napomena A. G. Dostojevske.)

— Nipošto. Sutradan ujutro, još prije nego što sam prešao u bolnicu, spopao me pravi i toliko jaki napad kakav već nekoliko godina nisam imao. Cijela dva dana bio sam posve bez svijesti.

— Dobro, dobro. Nastavi.

— Položili su me na onu postelju od dasaka, znao sam da će me odnijeti za pregradu, jer me je Marfa Ignatjevna svaki put kad sam bio bolestan, preko noći smještala u svoj stan iza pregrade. Ona je bila uvijek, sve od mog rođenja, nježna prema meni. Noću sam stenjao, ali tiho. Neprestano sam čekao Dmitrija Fjodoroviča.

— Kako čekao? Da ti dođe?

— Zašto meni. Da dođe u kuću, jer nisam nimalo sumnjao da će oni te noći doći, jer da su sad, kad su se mene lišili i ostali bez ikakve vijesti, sigurno morali doći u kuću preko plota, kako oni već to umiju, i nešto uraditi.

— A da nije došao?

— Onda ne bi ništa ni bilo. Bez njih se ne bih ni odlučio.

— Dobro, dobro... Govori razumljivije, ne žuri, a što je glavno — ništa ne ispuštaj.

— Očekivao sam da će oni Fjodora Pavloviča ubiti... To je bilo sigurno. Jer sam ih na to već pripremio... posljednjih dana... a glavno... saznali su za one znakove. Pored njihove nepovjerljivosti i gnjeva što se bio sakupio u njima u te dane, oni su morali s pomoću tih znakova svakako prodrijeti u kuću. Tako se moralo sigurno dogoditi. Zato sam ih čekao.

— Čekaj — prekinu ga Ivan — da je on ubio, uzeo bi novce i odnio; to si sigurno morao pomišljati. A što bi onda tebi preostalo? Ja ne shvaćam.

— Ali oni ne bi nikad novca našli. Ja sam im kazao da se novac nalazi pod jastukom. Ali to nije bila istina. Najprije je ležao u kutijici, tako je, vidite, bilo. A poslije sam nagovarao Fjodora Pavloviča, jer su oni samo u me u cijelom čovječanstvu imali povjerenje, neka tu kuvertu s novcima prenesu u kut iza ikone, jer da neće nikome ni na pamet pasti da je ondje, a osobito ako taj bude u žurbi. I tako je kuverta s novcima ležala kod njih u kutu iza ikone. Bilo bi sasvim smiješno držati novac pod jastukom, a kad bi bio u kutijici, morao bi se bar zaključati. Ovdje su, međutim, svi povjerovali da je ležao pod jastukom. Glupo mišljenje. Da su Dmitrij Fjodorovič izvršili to ubojstvo, oni bi, kad ne bi ništa

našli, ili, brže-bolje pobjegli bojeći se svakog šušnja, kako uvijek rade ubojice, ili bi bili uhapšeni. I ja sam se mogao onda uvijek, sutradan ili čak iste noći, popeti do ikone i odnijeti novac, a sve bi se svalilo na Dmitrija Fjodoroviča. Na to sam mogao uvijek računati.

— A kad on ne bi bio ubio, već samo izbio?

— Ako on ne bi bio ubio, onda, dakako, ne bih smio novac uzeti, i sve bi bilo uzalud. Ali sam i na to računao da će ga izbiti do besvijesti, i ja ću za to vrijeme dospjeti da uzmem, a poslije ću reći Fjodoru Pavloviču da su to Dmitrij Fjodorovič, pošto su ih istukli, ukrali novac.

— Čekaj ... zbunjujem se. Dakle, ipak je Dmitrij ubio, a ti si samo novac uzeo?

— Ne, oni nisu ubili. Istina, mogao bih i sad reći da su oni ubojica ... ali sad neću pred vama lagati ... jer ... jer ako zbilja niste, kako vidim, dosada ništa shvatili i ako se niste pretvarali preda mnom, da na me svalite svoju očitu krivnju, i to meni u oči, ipak ste vi svemu krivi, jer vi ste znali za ubojstvo i meni naložili da ubijem, a sami ste otputovali mada ste za sve znali. Zato i želim da vam u oči dokažem da ste glavni ubojica ipak samo vi, a ja da sam uzgredni, iako sam ubojstvo izvršio. Pred zakonom vi ste jedini pravi ubojica!

— Kako, kako da sam ja ubojica? O, bože! — Napokon nije mogao da izdrži, zaboravivši da je sve što se njega ticalo odložio za kraj razgovora. — Opet se vraćaš na Čermašnju? Čekaj! Reci mi, zašto ti je bio potreban moj pristanak ako si već moj odlazak u Čermašnju držao za pristanak? Kako ćeš mi to sad objasniti?

— Vjerujući u vaš pristanak, vjerovao sam da poslije povratka nećete podići viku zbog nestale tri tisuće, ako vlast zbog nečega posumnja u mene a ne u Dmitrija Fjodoroviča, ili u mene kao ortaka Dmitrija Fjodoroviča, nego ćete me, naprotiv, još i braniti. A kad dobijete nasljedstvo, moći ćete me još kadgod poslije u životu nagraditi, jer ste ipak izvoljeli s mojom pomoći doći do nasljedstva, a da su se oni oženili Agrafenom Aleksandrovnom, zapao bi vas šipak.

— A! Ti si dakle namjeravao da me poslije mučiš cijelog života! — škrinu zubima Ivan. — A da nisam onda otputovao nego te prijavio?

— A što ste onda mogli prijaviti? Da sam vas nagovarao da idete u Čermašnju? Ta to su gluposti. A, osim toga, ili biste poslije našeg razgovora otputovali ili ostali. Da ste ostali, ne bi se bilo ništa desilo, a ja bih znao da vi to ne želite i ne bih bio ništa poduzimao. A kad ste otputovali, onda ste me, dakle, uvjerili da se nećete usuditi da me prijavite sudu i da ćete mi oprostiti one tri tisuće. A i ne biste me mogli poslije nikako progoniti, jer bih onda na sudu sve ispričao, to jest, ne da sam ja ukrao ili ubio — to ne bih rekao — već da ste me vi samo poticali na to da ukradem i ubijem, ali da ja nisam na to pristao. Zato mi je i bio potreban vaš pristanak da me ne možete ničim pritisnuti, jer gdje vam je za to dokaz, a ja sam, međutim, uvijek mogao da vas stjeram u rog kad bih otkrio kako ste požudno željeli očevu smrt, i jamčim vam svojom riječi — sva bi mi publika ondje povjerovala, i vi biste bili osramoćeni za cijeli život.

— Ja sam dakle to želio, požudno želio? — škrinu Ivan ponovno zubima.

— Nesumnjivo je da ste željeli, i svojim pristankom ste mi onda šutke dali znak — reče Smerdjakov i čvrsto pogleda Ivana. On je bio neobično smalaksao i govorio tiho i umorno, ali ga je podbadalo nešto unutrašnje i pritajeno, očito je imao neku namjeru. Ivan je to naslućivao.

— Nastavi dalje — reče mu on — nastavi o onoj noći.

— Evo šta je dalje bilo! Ležim ja i čujem kao da je viknuo gospodar. A Grigorij Vasiljevič digli se maloprije toga i izišli i odjedanput jauknuli, a poslije toga tišina, mrak. Ležim ja i čekam, srce mi lupa, ne mogu da izdržim. Najzad sam ustao i izišao — vidim ulijevo da je njihov prozor što gleda u vrt otvoren, zakoračim još jedanput, da osluhnem jesu li oni onamo još živi ili nisu, i čujem gdje se gospodar okreću i uzdišu, dakle, živi su. — Eh — pomislim ja... Prišao sam prozoru i doviknuo gospodaru: »Ja sam«, rekoh. A on meni: »Bio je, bio i pobjegao.« To jest, bio je, naime, Dmitrij Fjodorovič. — »Ubio je Grigorija!« — »Gdje?« šapćem ja. — »Ondje u kutu«, pokaza on i sam šapćući. »Pričekajte«, velim. Pošao sam u kut da potražim i natrapao na Grigorija Vasiljeviča gdje leži kraj zida posve krvav i bez svijesti. Dakle, sigurno je da je ovdje bio Dmitrij Fjodorovič, sinulo mi odmah u glavi i odmah sam ondje odlučio da svršim sve bez oklijevanja, jer Grigorij Vasiljevič, ako su još živi, neće onako onesviješćeni ništa vidjeti. Postojala je samo jedna

opasnost da bi se mogla iznenada probuditi Marfa Ignatjevna. To sam odmah onog trenutka uvidio, ali me je lakomost toliko obuzela da sam gotovo prestao disati. Prišao sam opet gospodaru pod prozor i rekao: »Ona je ovdje, došla je, došla je Agrafena Aleksandrovna i moli.« A on sav zadrhtao kao dijete: — »Gdje ovdje? Gdje?« počeo on da uzdiše, a još ne vjeruje. — »Ondje«, velim, »stoji, otvorite!« Gleda on u me kroz prozor, vjeruje i ne vjeruje, a boji se da otvori, mene se, pomislio sam, boji. I zbilja, smiješno: meni odjedanput palo na pamet da pred njihovim očima otkucam o prozorski okvir one znakove koji znače da je Grušenjka došla: riječima nisu vjerovali, a čim sam otkucao znakove, oni potrčali da otvore vrata. I otvorili. Htio sam da uđem, a oni stali i prepriječili mi tijelom ulazak: — »Gdje je ona? Gdje je ona?« gleda u me i sav dršće... E, pomislio sam: kad me se toliko boje, onda je loše! I meni gotovo klecnuše noge od straha da me neće pustiti u sobu, ili će viknuti, ili će Marfa Ignatjevna dotrčati, ili će se što drugo desiti, i ja se ne sjećam, ali mora da sam stajao pred njim blijed. Prišapnuo mu: »Pa ondje, ondje pod prozorom, kako da je niste«, rekoh, »vidjeli?« — »A ti je dovedi, a ti je dovedi!« — »Boji se«, kažem, »uplašila se vike, sakrila se u grm, idite«, velim mu, »i viknite je sami iz kabineta«. On poletio, prišao prozoru i metnuo svijeću na prozor: »Grušenjka«, viče, »Grušenjka, jesi li ovdje?« Tako viče a neće da se nagne kroz prozor, neće da se makne od mene od samog straha jer me se strašno bojao, i zato ne smije da se makne od mene. »Pa eno je«, rekoh (prišao je prozoru i sav se nagnuo kroza nj), »ondje u grmu, smije vam se, vidite li?« On odjedanput povjerova i sav se strese, toliko je bio strašno zaljubljen u nju, i posve se nagnu kroz prozor. A ja sad zgrabio s njihova pisaćeg stola onaj tučani pritiskivač, sigurno se sjećate tog pritiskivača, ima sigurno tri funte, zamahnuo i lupio ga uglom u samo tjeme. Nije ni dreknuo. Samo se srozao, a ja i drugi put i treći. Kod trećeg udarca osjetio sam da sam mu probio tjeme. On se iznenada svalio nauznak, lica okrenuta gore i sav u krvi. Razgledah: da nema na meni krvi, da se nisam uprskao, otro pritiskivač, metnuo ga na njegovo mjesto, otišao do ikona i izvadio iz kuverte novac, a kuvertu bacio na pod, a pored nje i onu ružičastu vrpčicu. Sišao sam u vrt i sav se tresao. Pošao sam pravo prema jednoj jabuci u kojoj ima duplja — sigurno znate za onu duplju, već sam je odavno uočio, u njoj se

već nalazila krpica i papirić što sam davno spremio, zamotao sam novac u papir, a onda u krpu i turio duboko u duplju. Ondje je ostao više od dvije sedmice, to jest novac, a poslije, kad sam već izišao iz bolnice, opet sam ga izvadio. Vratio sam se u svoju postelju, legao, i mislim u strahu: »Ako je Grigorij Vasiljevič zaista ubijen, može vrlo loše ispasti, a ako nije ubijen i osvijesti se, onda će biti vrlo dobro jer će sada biti svjedok da su Dmitrij Fjodorovič dolazili, dakle, oni su ubili i novac ugrabili.« I ja počeo onda u svojoj sumnji i svojoj nestrpljivosti glasno stenjati da što brže probudim Marfu Ignatjevnu. Ona se napokon digla i htjela da potrči meni, ali čim je spazila da nema Grigorija Vasiljeviča, istrčala, i ja sam čuo gdje je jauknula u vrtu. I tako je onda trajalo svu noć, i ja sam bio potpuno miran.

Pripovjedač zasta. Ivan ga slušaše cijelo vrijeme grobnim mukom, nije se ni maknuo, ni spuštao s njega pogleda. A Smerdjakov je, međutim, dok je pričao, tek ponekad pogledao u nj, ali je, uglavnom, gledao u stranu. Kad je sve ispričao, bio je očito vrlo uzrujan i teško predisao. Po licu mu se osuo znoj. Međutim se nije moglo pogoditi da li se kaje ili ne kaje.

— Čekaj — prekinu ga Ivan razmišljajući. — A vrata? Ako je on otvorio vrata jedino tebi, kako je onda Grigorij Vasiljevič mogao vidjeti prije tebe da su vrata već bila otvorena? Jer Grigorij je vidio prije tebe da su otvorena.

Važno je da je Ivan pitao najmirnijim glasom, čak posve drugim tonom, nimalo bijesnim, i da je sad netko otvorio sobna vrata i s praga ih pogledao, sigurno bi zaključio da oni sjede i mirno razgovaraju o nečem običnom, iako vrlo zanimljivom

— Što se vrata tiče, i da ih je Grigorij Vasiljevič vidio otvorena, to se njemu samo tako pričinilo — osmjehnu se Smerdjakov kiselo. — Jer to nije, kažem vam, čovjek, već pravi tvrdoglavi parip: on nije vidio nego mu se samo pričinilo da je vidio — i sad ga neće više nitko razuvjeriti. To je za nas obojicu sreća što je to sebi uvrtio u glavu, jer će nesumnjivo, najzad, baš time dokazati krivicu Dmitrija Fjodoroviča.

— Slušaj — reče Ivan Fjodorovič koji kao da se opet počeo zapletati i naprezati da nešto dokuči — čuj... Još sam te štošta htio pitati ali sam zaboravio... Neprestano zaboravljam i zaplećem se. Jest! Reci mi samo još jedno:

zašto si otvorio kuvertu i ostavio je ondje na podu? Zašto nisi kuvertu naprosto odnio? Kad si pripovijedao, meni se činilo kao da si rekao da si morao tako učiniti s tom kuvertom... a zašto si baš morao... to ne shvaćam...

— To sam učinio iz jednog razloga. Jer kad bi to bio čovjek koji poznaje kućne prilike i navike, kao na primjer, eto ja, koji sam sâm prije toga vidio taj novac i možda ga sam svojim rukama stavljao u taj omot i gledao svojim očima kako ga zapečaćuju i pišu na njemu natpis, zbog čega bi onda takav čovjek, da je, na priliku, ubio, onda, poslije ubojstva, raspečaćivao tu kuvertu, i tako navrat-nanos, kad je već i onako dobro znao da se taj novac sigurno nalazi u tom omotu? Naprotiv, kad bih, na primjer, kradljivac bio ja, onda bih prosto turio omot u džep ne raspečativši ga, i s njim što prije umakao. Sasvim je nešto drugo Dmitrij Fjodorovič: oni su znali za kuvertu samo po čuvenju, nisu je sami vidjeli i kad bi je, na priliku, izvukli ispod jastuka onda bi je morali odmah na mjestu raspečatiti i uvjeriti se: nalaze li se u njoj zaista i ti novci? A kuvertu bi ondje bacili i ne razmišljajući da ona može kasnije poslužiti protiv njih kao dokaz, jer oni nisu ukrali, jer su rođeni plemić, a ako su se sad odlučili da ukradu, nisu zapravo ukrali nego su samo došli da uzmu svoje, kako su to unaprijed po cijelom gradu razglasili i čak glasno se pred svima hvalili da će otići i svoje vlasništvo od Fjodora Pavloviča oteti. Ovu svoju misao nisam tužitelju prilikom mog preslušanja jasno iskazao, već sam mu, naprotiv, samo o njoj natuknuo, kao da ona ne potječe od mene nego da ju je on sam izmislio, a ne da mu je došaptana... tako da su gospodinu tužiocu pri tom mom nagovještaju gotovo sline pocurile...

— Zar si zbilja mogao sve ovo onda ondje na mjestu smisliti? — uskliknu Ivan Fjodorovič kao zgranut od čuda. On se opet preplašeno zagleda u Smerdjakova.

— Molim vas, može li se sve ovo smisliti u onakvoj žurbi? Sve sam to unaprijed smislio.

— Pa... pa... tebi je, dakle, sam đavo pomogao! — viknu opet Ivan Fjodorovič. — Ne, ti nisi glup, ti si kudikamo mudriji nego što sam mislio...

On ustade u očitoj namjeri da se prošeta po sobi. Obuze ga strašna tuga. Ali kako mu je sto stajao na putu, te se morao gotovo provlačiti između stola i zida, on se samo okrenu i opet sjede. Možda ga je to što nije imao prilike da se pro-

šeta iznenada i razdražilo, jer je ponovo povikao gotovo isto onako bijesno kao i prije:

— Slušaj, nesretni i prezreni čovječe! Zar ne uviđaš, ako te nisam još dosad ubio, da to nisam samo zato učinio što te čuvam da odgovaraš sutra pred sudom. Bog vidi (i Ivan podiže ruke uvis) — da sam možda i ja bio kriv, možda sam i ja potajno želio da... umre otac, ali kunem ti se da nisam bio toliko kriv koliko ti misliš i možda te nisam nikako ni poticao. Ne, ne, nisam te poticao! Ali, svejedno, sutra ću na sudu sam sebe optužiti, to sam odlučio! Sve ću reći, sve. Ali doći ćemo zajedno pred sud! I ma što govorio protiv mene pred sudom, ma što svjedočio — sve prihvaćam i ne bojim te se — sam ću sve potvrditi. A i ti moraš pred sudom priznati! Moraš, moraš, idemo zajedno! Tako će i biti.

Ivan izgovori ovo svečano i odlučno i već se po samom sijevanju njegovih očiju vidjelo da će tako zaista i biti.

— Vi ste bolesni, vidim, teško bolesni. Oči su vam sasvim žute — reče Smerdjakov, ali bez ikakva podsmijeha, i čak nekako sažalno.

— Zajedno ćemo poći! — ponovi Ivan. — A ako ne budeš htio ići — sam ću sve priznati.

Smerdjakov zašutje kao da o nečem razmišlja.

— Od toga neće biti ništa, vi nećete poći — zaključi on na kraju, kao da tome nema prigovora.

— Ti me ne razumiješ! — reče Ivan prijekorno.

— I suviše ćete se stidjeti da o sebi sve priznate. A najgore je što nećete imati od toga nikakve koristi, jer ću otvoreno reći da vam nisam nikad ništa slično govorio te da ste ili bolesni (a tako i jest), ili da ste se toliko sažalili na svog bracu da sami sebe žrtvujete zbog njega, a da ste protiv mene sve izmislili jer ste me ionako smatrali cijelog života za muhu, a ne za čovjeka. De, a tko će vam vjerovati, de, a gdje vam je ma i jedan dokaz protiv mene?

— Slušaj, sad si mi pokazao taj novac, razumije se, da me uvjeriš.

Smerdjakov diže Isaka Sirina s novca i metnu na stranu.

— Uzmite ovaj novac i ponesite sa sobom — uzdahnu Smerdjakov.

— Dakako da ću ga ponijeti! A zašto mi ga daješ kad si zbog njega ubio? — pogleda u nj Ivan neobično začuđeno.

— Uopće mi nije potreban — odgovori Smerdjakov uzdrhtalim glasom i mahnu rukom. — Nekad sam snivao da

ću moći s tolikom svotom zasnovati svoj život u Moskvi ili, još bolje, u inozemstvu, to je bio moj plan — a najviše zbog toga jer je »sve dopušteno«. Tako ste me zaista učili i onda mi štošta slično govorili: jer ako nema vječnog Boga, onda nema ni vrlina, onda ih uopće i ne treba. Tako ste mi uistinu govorili. Tako sam i shvatio.

— Jesi li došao sam svojim umom do toga? — naceri se Ivan.

— Vi ste me dotle doveli.

— A sad, sigurno, u Boga vjeruješ kad vraćaš novac?

— Ne, ne vjerujem — prošapta Smerdjakov.

— Zašto onda vraćaš?

— Ta prestanite... ne isplati se! — odmahnu opet Smerdjakov rukom. — Onda ste sami neprestano govorili da je sve dopušteno, a zašto ste sad uznemireni! Čak hoćete da sami protiv sebe svjedočite... Samo što od toga neće biti ništa! Vi to nećete učiniti! — odlučno i uvjerljivo zaključi opet Smerdjakov.

— Vidjet ćeš! — reče Ivan.

— Ta ništa neće biti. I suviše ste mudri. Volite novac, to mi je poznato, časti također volite jer ste neobično oholi, čari ženske neizmjerno volite, a najviše volite da živite u tihom zadovoljstvu i da se nikomu ne klanjate — to još najviše volite. Nećete zauvijek upropastiti svoj život i primiti na se na sudu takvu sramotu. Vi ste kao i Fjodor Pavlovič, od sve djece najviše na njega nalikujete, iste ste duše kao i on.

— Ti nisi glup — reče Ivan posve iznenađen i krv mu udari u lice. — Prije sam mislio da si glup. Ti si sad ozbiljan! — napomenu i nekako sasvim drukčije nego dosad pogleda Smerdjakova.

— U oholosti svojoj ste mislili da sam glup. Uzmite novac.

Ivan uze sva tri svežnjića i turi ih u džep, ne zamatajući ih uopće.

— Sutra ću ih na sudu pokazati — reče on.

— Nitko vam ondje neće vjerovati jer sad imate dovoljno i svojih novaca, reći će da ste ih izvadili iz kutije i donijeli.

— Ponavljam, ako te nisam ubio, nisam to učinio jedino zato jer si mi sutra potreban, upamti to i ne zaboravi.

— E, pa ubijte! Ubijte sad — odjedanput reče Smerdjakov nekako neobično i čudno gledajući u Ivana. — Nećete se

usuditi — napomenu on i osmjehnu se oholo — ništa vi ne smijete, nekad smioni čovječe.

— Do sutra! — viknu Ivan i pokrenu se da pođe.

— Čekajte... Pokažite mi ih još jedanput.

Ivan izvadi novčanice i pokaza mu ih. Smerdjakov ih gledaše otprilike deset sekundi.

— Pa, odlazite — reče on i mahnu rukom. — Ivane Fjodoroviču! — viknu on za njim.

— Šta želiš? — okrenu se Ivan u hodu.

— Zbogom!

— Do sutra! — viknu opet Ivan i iziđe iz sobe. Mećava je još jednako bjesnjela. U početku je koračao brzo, ali odjedanput kao da poče posrtati. »Nešto sasvim fizičko«, pomisli on i osmjehnu se. Gotovo kao da se sad neka radost spustila u njegovu dušu. Osjeti u sebi neku bezgraničnu snagu: kraj je njegovu kolebanju koje ga je strašno mučilo u posljednje vrijeme! Stvorio je odluku i »više je neće mijenjati«, sav sretan pomisli on. U tom se trenutku o nešto spotaknu i umalo ne pade. Zasta i raspozna do svojih nogu seljačića, koga je bio oborio i koji je ležao na istom mjestu bez svijesti i nepomično. Mećava mu je već bila zasula gotovo cijelo lice. Ivan ga naglo podiže i ponese na sebi. Desno, u jednoj uličici, spazi svjetlost te priđe, pokuca o prozorske kapke i zamoli građanina, vlasnika kućice koji mu se javio, da mu pomogne da odnese seljaka na policiju, obećavši mu za to tri rublja. Mještanin se spremi i iziđe. Neću potanko opisivati kako je onda uspjelo Ivanu Fjodoroviču postići svoj cilj i smjestiti seljaka u policiju pod uvjetom da ga dadu odmah liječnički pregledati, ostavivši i ovdje darežljivo dosta novaca »za trošak«. Samo ću tek toliko reći da se zbog toga zabavio gotovo cijeli sat. Ali Ivan Fjodorovič bio je potpuno zadovoljan. Misli su mu bludile i radile: »Da nisam za sutra stvorio takvu čvrstu odluku«, pomisli on iznenada s nasladom, »ne bih se zadržao cijeli sat da smjestim seljačića, već bih prošao mimo njega i pljunuo na to što će se on smrzavati... Međutim, otkud mi toliko snage da promatram sebe?« pomisli on u tom trenutku s još većim uživanjem. »A oni onamo misle da silazim s uma!« Kad stiže do svoje kuće, zasta odjedanput zbog nenadano iskrsla pitanja: »A ne bi li trebalo sad odmah poći tužiocu i sve prijaviti?« On odluči, krenuvši opet svojoj kući: »Sutra ću sve zajedno!« prošapta on u sebi i, za čudo, gotovo sva radost, sve njegovo zadovoljstvo sa

samim sobom nesta u tren oka. Kad je ušao u svoju sobu, iznenada mu neka studen dotače srce, kao neka uspomena, ili, bolje rečeno, podsjećanje na nešto nesnosno i gadno što se nalazilo upravo toga časa, a i prije u ovoj sobi. Umorno se spusti na divan. Starica mu donese samovar, on skuha čaj, ali ga ni ne okusi. Staricu otpusti, rekavši da je ne treba do sutra. Sjedio je na divanu i osjećao vrtoglavicu. Osjećao je da je bolestan i nemoćan. Počeo je drijemati, ali je uznemiren ustao i prošao nekoliko puta sobom da razagna san. U trenucima mu se činilo kao da bulazni. Ali ga osobito ne zanimaše njegova bolest; kad je opet sjeo, počeo se čas-način osvrtati oko sebe kao da nešto traži. To se ponovilo nekoliko puta. Napokon upre pogled u jednu točku. Ivan se osmjehnu, ali crvenilo srdžbe osu mu se po licu. On je dugo sjedio na svome mjestu, snažno poduprо objema rukama glavu i pogledao, kao i dosad, u prijašnju točku, u divan što se nalazio kraj suprotnog zida, očito ga je nešto dražilo, nekakav predmet, uznemirivalo ga, mučilo.

IX

ĐAVO, MÒRA IVANA FJODOROVIČA

Nisam liječnik, a ipak osjećam da je sad čas kad moram svakako objasniti čitaocu nešto o prirodi bolesti Ivana Fjodoroviča. Istrčat ću naprijed i reći samo jedno: sad, ove večeri naime, bio je upravo pred napadom alkoholnog ludila koje je najzad ovladalo njegovim odavno poremećenim organizmom koji se uporno opirao bolesti. Iako se nimalo ne razumijem u medicinu, ipak se usuđujem izložiti svoje mišljenje da mu je možda zaista pošlo za rukom da strašnim naprezanjem volje zaustavi bolest na neko vrijeme, zanoseći se, dakako, da će je posve svladati. Znao je da je bolestan, ali bi mu bilo nekako odvratno da se razboli baš sada, baš uoči ovih sudbonosnih trenutaka u njegovu životu kad treba biti na licu mjesta, kad treba izreći riječ srčano i odlučno i sam »pred sobom opravdati sebe«. Uostalom, bio je već jedanput kod novog liječnika što je stigao iz Moskve i koga je bila

pozvala Katerina Ivanovna zbog jednog svog nauma, o kome sam već prije govorio. Kad ga je liječnik saslušao i pregledao, zaključio je da on pati od nekog poremećaja u mozgu, i nimalo se nije začudio kad mu je nešto priznao, iako, dakako ne bez nekog gađenja. »Halucinacije su potpuno moguće u vašoj bolesti«, kaza liječnik, »iako bi ih trebalo tek provjeriti... uopće bi se moralo poduzeti ozbiljno liječenje bez svakog odlaganja, jer će inače biti zlo.« Ali Ivan Fjodorovič, pošto ga je ostavio, nije poslušao njegov pametan savjet i nije htio da legne i da se liječi: »Još mogu da hodam, zasad imam još snage, a kad se — svalim, onda će biti nešto drugo, onda neka me liječi tko hoće« — zaključio je on i mahnuo rukom i tako je sjedio sad gotovo svjestan da se nalazi u bunilu i, kako sam već rekao, uporno promatrao nekakav predmet na divanu, što se nalazio uz suprotan zid. Ondje je iznenada iskrsnuo i sjedio netko koji je ušao bog bi ga znao kako, jer ga nije bilo onda u sobi kad je Ivan Fjodorovič stupio u sobu vrativši se od Smerdjakova. Bio je to nekakav gospodin ili, bolje rečeno, neke vrste ruski džentlmen ne baš mlad, *»qui frisait la cinquantaine«*[1], kako vele Francuzi, tek nešto progrušane crne, prilično dugačke i još guste kose i klinaste brade. Na sebi je imao nekakav kratak kaput mrke boje, koji je očito sašio izvrstan krojač, ali je već ipak bio iznošen, sašiven otprilike još prije tri godine i koji je već sasvim bio izišao iz mode i kakve imućniji otmjeni ljudi već dvije godine ne nose. Rublje, dugačka kravata nalik na šal, sve je to bilo kao u otmjena džentlmena, ali kad bi se rublje malo izbliza pogledalo, bilo je prljavo, a širok šal prilično iznošen. Posjetiočeve karirane hlače stajale su izvrsno, ali su bile i suviše svijetle boje i preuske, kakve se sad više ne nose, kao i bijeli mekani šešir koji je gost još sad nosio, iako mu je već bila prošla sezona. Jednom riječi, bila je to urednost postignuta mršavim sredstvima. Činilo se da džentlmen ide u red nekadašnjih vlastelina-besposlenjaka koji su cvali nekad u doba kmetstva; očito je poznavao svijet i pristojno društvo, imao nekad veza i održao ih možda i do danas, ali se malo-pomalo, kad je osiromašio poslije vesela života u mladosti i ukidanja kmetstva, prometnuo u nekakva tavoliza dobra tona koji se skitao od jednog do drugog dobrog poznanika, koji su ga primali zbog njegova krotkog i pristalog karaktera,

[1] Koji se primakao pedesetoj.

a i zato što je bio još jednako toliko pristojan čovjek da si ga mogao uz svakog posaditi za sto, iako, razumije se, na skromno mjesto. Takvi tavolizi, džentlmeni pristala karaktera koji umiju da pričaju, koji su upotrebljivi kod kartanja i koji nikako ne vole da im dosađuju različitim zahtjevima — obično su samci ili neženje, ili udovci koji možda imaju djecu, ali im se djeca uvijek odgajaju daleko od njih, kod kakvih tetaka koje džentlmen gotovo nikad i ne spominje u pristojnu društvu, kao da se ponešto stidi takva srodstva. Oni se malo-pomalo sasvim odviknu od svoje djece, malokad primaju od njih o svom imendanu i o Božiću čestitke, na koje ponekad i ne odgovaraju. Lice neočekivana gosta nije baš bilo dobroćudno, ali je ipak bilo pristalo i spremno, sudeći po okolnostima, da poprimi najljubazniji izraz. Sata nije imao, ali je imao lornjet od kornjačevine na crnoj vrpci. Na srednjem prstu kočio se težak zlatan prsten s jeftinim opalom. Ivan je Fjodorovič pakosno šutio i nije htio da započinje razgovora. Gost je čekao i sjedio kao pravi tavoliz koji tek što je sišao odozgo iz dodijeljene mu sobe na čaj da zabavlja domaćina, ali je šutio, jer je domaćin zabavljen poslom i o nečem namrgođeno razmišlja; ali, međutim, spreman na svaki ljubazan razgovor, čim ga domaćin samo povede. Odjedanput se pojavi na njegovu licu izraz nenadane zabrinutosti.

— Slušaj — otpoče on govoriti Ivanu Fjodoroviču — oprosti, došao sam samo zato da te na nešto podsjetim: ti si pošao Smerdjakovu u namjeri da saznaš nešto o Katerini Ivanovnoj, a otišao si da nisi ništa o njoj saznao, sigurno si zaboravio...

— Ah, jest! — ote se Ivanu i lice mu pomrači zabrinutost. — Jest, zaboravio sam... Uostalom, sad je svejedno, sve do sutra — promrmlja on tiho. — Ali ti — reče on, te se razdraženo okrenu prema gostu — sâm sam se morao maloprije toga sjetiti, jer me je zbog toga baš i mučio nemir u srcu! Što si istrčao kao da ću ti povjerovati da si me na to podsjetio, a ne da sam se sam sjetio?

— A ti ne vjeruj — ljubazno se osmjehnu džentlmen. — Jer kakvu vrijednost ima iznuđeno vjerovanje? A, osim toga, u pitanjima vjere ne pomažu nikakvi dokazi, osobito ne materijalni. Toma[1] nije povjerovao zato što je ugledao uskrslog

[1] Biblijski apostol Toma, koji je, navodno, rekao da neće vjerovati u Kristovo uskrsnuće sve dotle dok mu se ne dotakne rane iz raspeća; odatle izraz za čovjeka koji ne vjeruje — nevjerni (nevjerovani) Toma.

Krista, već zato što je još prije želio da vjeruje. Eto, na primjer, spiritiste... ja ih neobično volim... pomisli, oni drže da koriste vjeri zato što im đavoli pokazuju roščiće s onog svijeta. »To je«, vele, »već dokaz, tako reći materijalan, da postoji drugi svijet.« Drugi svijet i materijalni dokazi, ah, ljudi! I, napokon, ako je dokazano da postoji đavo, ali se još ne zna je li dokazano da postoji Bog? Upisat ću se u idealističko društvo i ondje tjerati opoziciju: »Ja sam realista«, reći ću, »a ne materijalista, he-he!«

— Čuješ — ustade Ivan Fjodorovič naglo od stola. — Ja kao da sam sad u bunilu... i nalazim se, razumije se, potpuno u bunilu... brbljaj gluposti kakve hoćeš, meni je svejedno! Ti me nećeš natjerati u bjesnilo kao prošli put. Samo se jednog stidim... Hoću da hodam po sobi... Tebe ponekad ne vidim, i čak ne čujem ni tvoga glasa, kao ono prošli put, ali uvijek pogađam šta melješ, *jer to ja sam, sâm govorim, a ne ti!* Samo ne znam jesam li prošli put spavao ili sam te vidio na javi? Vidiš, nakvasit ću ručnik studenom vodom i obložiti glavu, i možda ćeš se ispariti.

Ivan Fjodorovič otiđe u kut, uze ručnik, obavi ga kao što je rekao i stade s mokrim ručnikom na glavi hodati gore-dolje po sobi.

— Meni se sviđa što smo se bez ikakva okolišanja počeli *tikati* — otpoče opet gost.

— Budalo — nasmija se Ivan. — Što, zar ću ti govoriti *vi?* Sad sam veseo, samo me sljepoočice bole... i tjeme... tek molim te, ne filozofiraj kao prošli put. Ako se ne možeš izgubiti, brbljaj kakve vesele gluposti. Spletkari, jer si tavoliz, onda spletkari. Nametne se takva môra! Ali te se ne bojim. Svladat ću te. Neće me otpremiti u ludnicu!

— *C'est charmant*[1], tavoliz. Jest, i upravo sam u svom obličju. I da što sam drugo na zemlji, ako nisam tavoliz? Uostalom, ovom zgodom ja tebe slušam i pomalo se čudim, jer, bogami, ti malo-pomalo počinješ zbilja da me za nešto držiš, a ne samo za svoju fantaziju kao ono prošli put.

— Ne primam te ni jednu minutu za realnu istinu — povika Ivan nekako gotovo bijesno. — Ti si laž, ti si moja slabost, ti si priviđenje. Samo ne znam čime da te uništim, i vidim da te moram jedno vrijeme trpjeti. Ti si moja haluci-

[1] To je divno.

nacija. Ti si utjelovljenje mene samoga, ali, uostalom, tek jedne moje strane... mojih misli i osjećaja, ali samo najgadnijih i najglupljih. S te bi strane mogao biti za me čak i zanimljiv, samo kad bih ja imao vremena da se tobom bavim...

— Dopusti, dopusti, ja ću te raskrinkati: nedavno kod svjetiljke, kad si nasrnuo na Aljošu i doviknuo mu: »Ti si od *njega saznao!* Odakle znaš da je on meni dolazio?« To si ti onda mene spomenuo. Dakle, ipak si na jedan mali trenutak povjerovao da zaista postojim — nasmija se džentlmen blago.

— Jest, to je bila slabost prirode... ali nisam mogao u to vjerovati. Ne znam jesam li prošli put spavao ili hodao. Možda sam te onda samo u snu vidio, a nikako na javi.

— A zašto si onda bio tako surov prema njemu, Aljoši? On je drag; ja sam mu kriv zbog starca Zosime.

— Šuti o Aljoši! Kako se usuđuješ, slugo! — opet se nasmija Ivan.

— Grdiš, a smiješ se — to je dobar znak. Ti si, uostalom, danas mnogo ljubazniji sa mnom nego prošli put, a razumijem zašto: ona velika odluka...

— Šuti o odluci! — zavika Ivan grubo.

— Razumijem, razumijem, *c'est noble, c'est charmant*[1], ideš da braniš sutra brata i sebe žrtvuješ... *c'est chevaleresque*[2]...

— Šuti, jer ću ti dati nogom!

— To će me donekle obradovati, jer ću onda postići svoj cilj: ako me možeš udariti nogom, onda, dakle, vjeruješ u moj realizam, jer se utvare ne udaraju nogom. Na stranu šala: meni je svejedno, grdio ti koliko hoćeš, ali je ipak bolje biti bar za trenutak učtivijim, pa čak i prema meni. Budalo, slugo, kakve su to riječi!

— Psujući tebe — sebe psujem! — opet s nasmija Ivan. — Ti si — ja, ja sâm, tek drukčije njuške. Ti govoriš baš ono što ja mislim... i ne možeš mi kazati ništa novo!

— Ako se slažem s tobom u mislima, onda to čini meni samo čast — osobito obzirno i dostojanstveno reče džentlmen.

[1] To je otmjeno, to je divno.
[2] To je viteški.

— Ali što odabireš samo moje ružne misli, a što je glavno — glupe. Ti si glup i prost. Ti si strašno glup. Ne, neću te trpjeti! Šta da radim? — zaškripa Ivan zubima.

— Moj prijatelju, ipak hoću da budem džentlmen i zahtijevam da me kao takva primaju — otpoče gost u nastupu nekakve gotovo tavoliške i već unaprijed popustljive i dobroćudne ambicije. — Siromašan sam, ali... ne velim da sam baš vrlo pošten, pa... obično se drži u društvu kao aksiom da sam pali anđeo. Bogami, ne mogu sebi predočiti — kako sam nekad mogao biti anđeo. Ako sam i bio nekad, ali vrlo davno, nije nikakav grijeh što sam to zaboravio. Sada držim samo do reputacije pristojna čovjeka i živim prema prilikama, nastojeći da budem prijatan. Volim ljude iskreno — — a mene su zbog koječega oklevetali! Ovdje, kad se kadgod vama privremeno preselim, protječe moj život tako kao da sam zbilja nešto, i to mi se sviđa više nego išta. Ta ja i sâm, kao i ti, patim od fantazija, i zato volim vaš zemaljski realizam. Ovdje je kod vas sve obilježeno, ima formula, postoji geometrija, a kod nas su sve same neodređene jednadžbe. Ovdje hodam i maštam. Ja volim maštati. A, osim toga, postajem na zemlji praznovjeran — ne smij se, molim te: meni se baš to i sviđa što postajem praznovjeran. Ovdje primam sve vaše navike: dopalo mi se odlaziti u javne kupke, možeš li to sebi predočiti, i volim se družiti s trgovcima i popovima. Moj je najmiliji san da se utjelovim, ali jednom zauvijek i nepovratno, u kakvu debelu, sedam pudova tešku trgovkinju i da vjerujem u sve ono u što ona vjeruje. Moj je ideal — da uđem u crkvu i od srca pripalim svjećicu, bogami je tako. Onda će biti kraj svima mojim patnjama. A volim kod vas i da se liječim: u proljeće vladaju ospice, otišao sam u odgojilište da me cijepe protiv ospica — kad bi ti znao kako sam bio tog dana zadovoljan: priložio sam za braću Slavene deset rubalja!... A ti me i ne slušaš! Čuješ, danas nisi nekako dobre volje — reče džentlmen poslije kratke stanke. — Znam da si jučer bio kod onog liječnika... pa, kako tvoje zdravlje? Šta ti je rekao onaj liječnik?

— Budalo! — odbrusi Ivan.

— Zato si ti tako pametan. Ti opet grdiš? Nisam te pitao iz nekog sažaljenja nego samo onako. Ne moraš odgovoriti. A sad je opet reumatizam na redu...

— Budalo! — ponovi opet Ivan.

— Ti uvijek dereš svoga jarca, a ja sam prošle godine uhvatio takav reumatizam da ga se još i sad sjećam.

— Može li đavo dobiti reumatizam?

— Zašto ne bi mogao dobiti kad se i ja ponekad utjelovljujem. A kad se utjelovim, onda preuzimam i posljedice. *Satana sum et nihil humanum a me alienum puto*[1].

— Kako, kako? Satana sum et nihil humanum... to nije glupo za jednog đavola!

— Milo mi je što sam ti napokon ugodio.

— Ali to nisi uzeo od mene — reče Ivan i iznenada zastane kao preneražen — to mi nije nikad na pamet padalo, to je neobično...

— *C'est du nouveau, n'est ce pas?*[2] Ovaj put ću postupati pošteno i sve ti objasniti. Slušaj: u snu i osobito môre, bilo zbog pokvarenog želuca ili čega drugog, čovjek ponekad sniva takve umjetničke sne, takvu kompliciranu i realnu stvarnost, takve događaje ili čak cijeli svijet događaja, povezanih takvom intrigom, s takvim neočekivanim potankostima, sve od naših najviših pojava pa do posljednjeg dugmeta na plastronu, da ne bi mogao, kunem ti se, ni sam Lav Tolstoj tako što sačiniti, međutim takve sne snivaju ponekad i oni koji nisu nikakvi pisci, već sasvim obični ljudi, činovnici, feljtonisti, popovi... To je još sve prava zagonetka: čak mi je jedan ministar priznao da mu najbolje ideje padaju na um dok spava. Ali, pa tako je i sad. Iako sam ja tvoja halucinacija, ali govorim, kao u môri, takve originalne misli kakve tebi nisu dosada padale na pamet, tako da uopće ne ponavljam tvoje misli, međutim, ja sam samo tvoja môra i ništa drugo.

— Lažeš. Tvoj je cilj da me upravo uvjeriš da postojiš, a ne da si moja môra, i sad eto sam tvrdiš da si san.

— Prijatelju moj, danas sam se latio sasvim osobite metode, to ću ti poslije objasniti. Čekaj, gdje smo ono stali? Jest, ja sam onda prozebao, ali ne kod vas nego još ondje...

— Gdje ondje? Reci mi, hoćeš li dugo ostati kod mene, ne bi li mogao otići? — uzviknu Ivan gotovo očajno.

[1] Parafraza Terencijeve izreke: »Homo sum: humani nihil a me alienum puto«. (Čovjek sam, i ništa ljudsko nije mi strano.)

[2] To je novo, je li?

Ovaj presta hodati, sjede na divan, opet se nalakti na sto i stisnu glavu s obje ruke. Strgne s glave mokar ručnik i ljutito ga baci. Očito mu nije pomagalo.

— Tvoji su živci poremećeni — napomenu džentlmen neusiljeno i nemarno, ali ipak posve prijateljska izraza na licu — ti se ljutiš na me čak i zbog toga što sam mogao prozepsti, a to se, međutim, dogodilo na najprirodniji način. Onda sam se žurio na jednu diplomatsku večeru jednoj visokoj petrogradskoj dami koja je ciljala na to da postane gospođa ministarka. Dakle, frak, bijela kravata, rukavice, a, međutim, švrljao sam bog zna kuda, a da dospijem vama na zemlju, morao sam još preletjeti prostor... dakako, to traje samo jedan trenutak, ali i sunčeva zraka treba punih osam minuta, a ja, zamisli, u fraku i otvorenom prsluku. Dusi se ne smrzavaju, ali sam se onda bio već utjelovio, i... jednom riječi, bio sam lakouman i spustio se, a u onom prostoru, u eteru, u onoj vodi što je iznad zemlje — takva je studen... to jest, kakva studen — to se već ne može ni studeni nazvati; možeš predočiti sebi: sto i pedeset stupnjeva ispod ništice! Poznata je zabava seljačkih djevojaka: na studeni od trideset stupnjeva predlažu novajliji da lizne sjekiru; jezik se odmah primrzne i šmokljan odere kožu s krvava jezika. Tako je kod trideset stupnjeva, a kod sto i pedeset stupnjeva, mislim, kad bi i prst pritisnuo na sjekiru, kao da ga nije nikad ni bilo, to jest, kad bi se... samo ondje našla sjekira...

— A može li se ondje naći sjekira? — prekinu ga iznenada Ivan Fjodorovič rastreseno i gadljivo.

Opiraše se iz sve snage da ne povjeruje u svoje trabunjanje i da potpuno ne padne u ludilo.

— Sjekira? — priupita gost u čudu.

— Pa da, šta će se dogoditi ondje sa sjekirom? — nekako bijesno i neobično tvrdoglavo povika Ivan Fjodorovič.

— Što će se dogoditi u prostoru sa sjekirom? *Quelle idée!*[1] Ako padne nekud podalje, počet će, mislim, letjeti oko zemlje kao kakav satelit, ne znajući ni sam zašto. Astronomi će izračunati izlaženje i zalaženje sjekire, Gatcuk[2] će unijeti u kalendar, i to je sve.

— Ti si glup, strašno glup! — reče Ivan. — Laži pametnije, jer te inače neću slušati. Ti hoćeš da me pobijediš svojim

[1] Kakva ideja!
[2] Izdavač novina i kalendara u Moskvi.

realizmom, da me uvjeriš da postojiš, ali ja neću da vjerujem da postojiš! Ne vjerujem!

— Ali ja ne lažem, sve je istina; na žalost, istina je uvijek neoštroumna. Ti, kako vidim, svakako očekuješ od mene nešto veliko, a možda i prekrasno. To mi je vrlo žao jer dajem ono što mogu...

— Ne filozofiraj, magare!

— Kako se može filozofirati kad mi je uzeta cijela desna strana pa stenjem i ričem. Obišao sam svu medicinu; dijagnozu umiju izvrsno postaviti, cijelu će ti bolest tvoju do u tančine opričati, e, a izliječiti, to ne umiju. Našao se ondje jedan oduševljeni đačić: »Ako«, reče, »i umrete, barem ćete točno znati od kakve ste bolesti umrli!« I opet kako samo šalju specijalistima: »Mi«, vele, »samo utvrđujemo bolest, a vi otiđite tome specijalisti, i on će vas izliječiti.« Sasvim je, sasvim, velim ti, nestao onaj liječnik koji je liječio od svih bolesti, sad su sve sami specijalisti i svi oglašuju u novinama. Ako te zaboli nos, šalju te u Pariz, on pogleda nos: ja vam, veli, mogu izliječiti samo desnu nosnicu, jer ne liječim lijeve nosnice, to nije moj specijalitet, a od mene otiđite u Beč, ondje će vam posebni specijalist izliječiti lijevu nosnicu. Šta da se radi? Latio sam se narodnih sredstava, jedan liječnik Nijemac savjetovao mi je da se dadem u kupki na polici natrti medom i solju. I otišao sam samo zato da bih još jedanput pohodio kupku: sav sam se ulijepio, i nikakve koristi. U očajanju sam pisao grofu Matteiu u Milano: poslao mi je knjigu i kapljice, ali bog s njim. I, pomisli: pomogao mi je Hoffov malc-ekstrakt! Kupio sam ga slučajno, ispio jednu i po bocu, i mada sam plesao, ali odnese kao rukom. Odlučio sam da mu svakako objavim u novinama »zahvalu«, progovorio je u meni osjećaj zahvalnosti, i, pomisli, iz toga se izlegla druga priča — nijedno uredništvo ne prima! »Bit će vrlo nazadno«, kažu, »nitko ne bi vjerovao, *le diable n'existe point*[1]. Štampajte, savjetuju mi, anonimno.« Ali kakva je to »zahvala« kad je anonimna. Šalim se s osobljem u uredništvu: »Nazadno je«, kažem, »u našem vijeku u Boga vjerovati, a ja sam đavo, u mene se može vjerovati.« — »Razumijemo«, vele, »jer tko da ne vjeruje u đavola, ali ipak ne možemo, moglo bi škoditi smjeru... A u obliku šale?« Pa, pomislio sam, za šalu neće biti dosta oštroumno. I tako je nisam ni štam-

[1] Đavo uopće ne postoji.

pao. I vjeruješ li, to mi je ostalo kao teret na srcu. Najbolji moji osjećaji, kao, na primjer, zahvalnost, formalno su mi zabranjeni samo zbog mog socijalnog položaja.

— Opet si zabludio u filozofiju — zaškrguta Ivan od mržnje.

— Bože sačuvaj, ali se moram ponekad i potužiti. Ja sam čovjek koga su oklevetali. I ti mi, eto, svaki čas veliš da sam glup. Vidi se da si još mlad. Moj prijatelju, nije sve u pameti. Od prirode mi je dobro i veselo srce, »ja sam isto što i različiti vodvilji«. Ti kao da me držiš za posijedjelog Hlestakova, a moja je sudbina, međutim, mnogo ozbiljnija. Određen sam nekom predvremenskom odlukom, koje nisam nikad mogao da shvatim, da »poričem«, a ja sam, međutim, iskreno dobar i za poricanje sasvim nesposoban. Ne, odlazi i poriči, bez poricanja nema kritike, a kakve su to novine koje nemaju »odjela za kritiku«? Bez kritike bit će samo »hossana«. Ali za život je malo samo »hossana«, potrebno je da to »hossana« prođe kroz peć sumnje, i tako dalje, u tom stilu. Ne miješam se, uostalom, u sve to, nisam ja stvorio i zato nisam odgovoran. E, a onda su izabrali jarca iskupljenja[1], prisilili ga da piše u odjelu za kritiku, i život je ostvaren. Razumijemo mi svu tu komediju: ja, na primjer, zahtijevam otvoreno i naprosto moje uništenje. Ne, kažu, živi, jer bez tebe neće biti ništa. Kad bi na zemlji bilo sve pametno, ne bi se ništa dogodilo. Bez tebe neće biti nikakvih događaja, a treba da bude događaja. I ja služim, stisnuvši srce, da bude događaja, i postupam nerazumno po nalogu. Ljudi uzimaju svu tu komediju kao nešto ozbiljno, čak i uza sve to što su nesumnjivo pametni. U tome i jest njihova tragedija. Pa, dakako, i pate, ali... ipak žive, žive realno, ne u fantaziji; jer patnja i jest život. Kakvo bi bilo u njemu zadovoljstvo bez patnje; sve bi se pretvorilo u jednu beskrajnu molitvu: bilo bi sveto, ali dosadno. Pa, a ja? Ja patim, a ipak ne živim. Ja sam iks u neodređenoj jednadžbi. Ja sam neka utvara života koja je izgubila sve krajeve i početke i koja je čak sama zaboravila kako da se nazove. Ti se smiješ... ne, ti se ne smiješ, ti se opet ljutiš. Ti se vječno ljutiš, tebi samo da je pameti, a ja ti opet ponavljam da bih dao cijeli ovaj život što se nalazi

[1] Čovjek na koga se svaljuje tuđa krivnja. (Jarac u starih Židova, na koga su prelazili grijesi uz posebne obrede i polaganje ruku grešnika.)

iznad zvijezda, sve činove i počasti samo za to da se mogu prometnuti u dušu trgovkinje od sedam pudova i svjećice bogu pripaljivati.

— Zar već ni ti u Boga ne vjeruješ? — obuzet mržnjom, Ivan se osmjehnu.

— To jest, kako da ti rečem, samo ako ti ozbiljno...

— Postoji li Bog ili ne postoji? — viknu Ivan opet bijesno i tvrdoglavo.

— Dakle, želiš li ozbiljno? Dragi moj, bogami, ne znam, rekao sam ti, eto, krupnu riječ.

— Ne znaš, a Boga vidiš? Ne, ti ne postojiš za sebe, ti si — *ja*, ti si *ja*, i ništa drugo. Ti si — đubre, ti si — moja fantazija!

— To jest, ako hoćeš, nas dvojica imamo istu fantaziju, to će biti pravilnije. *Je pense, donc je suis*[1], to znam sigurno, a sve ostalo oko mene, svi svjetovi, Bog i, štaviše, sam đavo, sve je to za me nedokazano, i postoji li ono samo za se ili je tek jedino moja emanacija, konzekventno razviće moga *ja* koje je postojalo prije vremena i odvojeno... jednom riječi, ja odmah prekidam, jer mi se čini da ćeš sad skočiti da se tučeš.

— Bolje bi bilo da pričaš kakvu priču! — reče Ivan bolno.

— Znam priču o toj temi, to jest, nije to priča, već prije legenda. Ti me koriš zbog nevjerovanja: »Vidiš, a nećeš da vjeruješ.« Ali, prijatelju moj, nisam samo ja takav, svi su se sad kod nas zbunili, a sve od vaše nauke. Dok su bili atomi, četiri elementa, pet čula, onda se još kojekako krpilo. Atoma je bilo i u starom svijetu. A kad su ondje kod nas saznali da ste ovdje otkrili »kemijske molekule«, pa »protoplazmu« i đavo bi ga znao što još, podigli kod nas repove. Jednostavno je otpočela besmislica; a što je glavno — praznovjerje, spletke; spletaka ima i kod nas isto toliko koliko i kod vas, štoviše, mrvu više, pa i denuncijacija, jer i kod nas ima također jedno odjeljenje gdje se primaju određene »vijesti«. Ima, vidiš, jedna luda legenda još iz našeg srednjeg vijeka — ne vašeg, već našeg — u koju neće nitko da vjeruje čak ni kod nas, osim trgovkinje. Sve što kod vas postoji, postoji i kod nas, i ja ti ovu našu tajnu iz prijateljstva otkrivam iako je zabranjeno.

[1] Ja mislim, dakle jesam. — Aforizam francuskog filozofa i matematičara René Descartesa (1596—1650) iz njegove knjige »Rasprave o metodi«.

Ta legenda je priča o raju. Bio je, priča se, ovdje kod vas na zemlji jedan mislilac i filozof koji je »sve odbacivao, zakone, savjest, vjeru«[1], a što je glavno — budući život. Kad je umro, mislio je da će ravno u mrak i u smrt, ali puče pred njim — budući život. On se iznenadi i stade negodovati: »To se«, reče, »protivi mom uvjerenju.« I njega su, vidiš, zato osudili... to jest, molim te, oprosti mi, jer pričam samo ono što sam čuo, a ovo je samo legenda... osudili, vidiš, da prijeđe po mraku kvadrilijun kilometara (i kod nas se sad računa na kilometre) i kad prijeđe taj kvadrilijun, onda će mu otvoriti rajska vrata i oprostiti...

— A kakve muke imate na tom vašem svijetu osim kvadrilijuna? — prekinu ga Ivan nekako neobično živnuvši.

— Kakve muke? Ah, i ne pitaj: prije je bilo i ovako i onako, a sad su većinom ušle u običaj moralne, »grižnja savjesti« i sve te gluposti. I to je od vas importirano, zbog »vaših blaženih običaja«. Pa, i tko je dobio, dobili su jedino nesavjesni ljudi, jer što je njima stalo do grižnje savjesti kad i nemaju savjest. Ali su zato nastradali valjani ljudi u kojih je još ostalo savjesti i časti. Tako ti je to s reformama koje se sade na još nepripravljenu zemljištu, osobito ako su kopije tuđih institucija — prava šteta! Starinski je čovjek bio bolji. Pa i tako ti je, vidiš, onaj čovjek osuđen na kvadrilijun, malo stao, gledao i legao na put? »Neću da idem, iz principa ne idem!« Uzmi dušu ruskog prosvijećenog ateiste i pomiješaj je s dušom proroka Jone, koji je tri dana i tri noći proboravio u kitovu trbuhu — i eto ti karaktera onog mislioca što je legao preko puta.

— A na što je on ondje legao?

— Pa, sigurno je imao na što. Ti se rugaš?

— Momčina! — viknu Ivan još jednako neobično živahno. Sada je slušao nekako znatiželjno. — Pa šta, leži li još i sad?

— To i jest ono što ne leži. Preležao je gotovo tisuću godina, a onda se digao i pokušao.

— Pravo magare! — uskliknu Ivan i nasmija se nervozno kao da s naporom o nečem razmišlja. — Zar nije svejedno, vječno ležati ili ići kvadrilijun kilometara? Ta to je marš od bilijun godina?

[1] Riječi Repetilova iz Gribojedovljeve komedije »Zlo od pameti«.

— Još i mnogo više, i nema toliko olovaka i papira da se to izračuna. Ali on je već odavno prešao i sad tek počinje priča.

— Kako prešao? A otkuda mu bilijun godina?

— Ti misliš uvijek na ovu našu sadašnju zemlju. A i sadašnja naša zemlja možda se već bilijun puta obnavljala; preživjela je, pretvorila se u led, raspucala se, prosula, rastvorila se u sastavne elemente, opet je bila voda povrh zemlje, poslije opet postala komet, opet sunce, opet od sunca zemlja — i taj se razvoj možda već neizmjerno puta ponavlja, i uvijek u jednom te istom obliku, do u tančine. Najneugodnija dosada ....

— Pa, a što je bilo kad je stigao?

— Jedva što su mu otvorili rajska vrata, i on je ušao unutra, i tek što je proveo ondje dvije sekunde — i to po satu, po satu (iako se, po mom mišljenju, morao njegov sat putem, u njegovu džepu, raspadati u svoje sastavne elemente) — još nije proveo ni dvije sekunde, a on je već povikao da može za dvije sekunde prijeći ne samo kvadrilijun nego kvadrilijun kvadrilijuna, štaviše, ako se i oni na kvadrilijunsku potenciju podignu. Jednom riječi, počeo je pjevati »hossana« i u tome toliko presolio da mu neki, u kojih bijahu plemenite misli, ne htjedoše u početku ni ruke pružiti: suviše je brzo preveslao u konzervativce. Ruska priroda. Ponavljam: ovo je legenda. Po što kupio, po to i prodao. Eto vidiš kakvi pojmovi vladaju ondje kod nas još i sad o svemu tom.

— Sad sam te ukebao! — povika Ivan nekako se gotovo djetinjski radujući kao da se najzad ipak nečeg sjetio. — Tu priču o kvadrilijunu godina — sam ja napisao! Onda mi je bilo sedamnaest godina, išao sam u gimnaziju... onda sam tu priču napisao i ispričao jednom drugu po prezimenu Korovkinu, to je bilo u Moskvi. Priča je ta toliko karakteristična da je nisam mogao niotkud posuditi. Bio sam već zaboravio na nju... i sad sam se sjetio nesvjesno — ja sam, a nisi mi je ti ispričao. Kadšto se i ne hoteći sjetiš tisuća sitnica pa čak i onda kad te vode na stratište. Vidiš, ti si takav san. Ti si san, i ti ne postojiš!

— Žestina kojom me niječeš — nasmija se džentlmen — uvjerava me da ti ipak ne vjeruješ.

— Nimalo! Ni jednu stotinku ne vjerujem.

— Ali vjeruješ jednu tisućinku. Homeopatske doze možda su najjače. Priznaj da vjeruješ makar jednu desettisućinku...

— Ni na trenutak! — bijesno viknu Ivan. — Uostalom, želio bih da vjerujem u te! — pridoda on nekako čudnovato.

— Aha! Gle, i to je neko priznanje! Ali ja sam dobar, ja ću ti u tome pomoći. Slušaj: to sam ja tebe ukebao, a ne ti mene! Ja sam ti namjerno tvoju priču ispričao, koju si ti već zaboravio, da najzad potpuno prestaneš vjerovati u me.

— Lažeš! Cilj je tvoje pojave da me uvjeriš... da ti postojiš.

— Tako je. Ali kolebanja, ali nemir, ali borba vjerovanja i nevjerovanja — to je ponekad za savjesna čovjeka, kakav si ti, tolika muka da je bolje objesiti se. Ja sam baš zato, jer sam znao da ti tek mrvu vjeruješ u me, najzad podjario tvoje nevjerovanje time što sam ti ispričao ovu priču. Vodim te između vjere i nevjerovanja, jer imam poseban cilj. To je nova metoda. Kad ti potpuno prestaneš vjerovati u me, onda ćeš me početi odmah u oči uvjeravati da nisam san već da zaista postojim, ta ja te već poznajem: i onda ću postići svoj cilj, a moj je cilj plemenit. Posijat ću u te samo sićušno zrnce vjerovanja i iz njega će izrasti hrast — i još kakav hrast, da ćeš ti, sjedeći na hrastu, poželjeti da stupiš u »oce pustinjake i neporočne žene«[1], jer ti to još kako, još kako potajno želiš, te ćeš jesti skakavce i povući se u pustinju da budeš ondje isposnik!

— Dakle se ti, huljo, brineš za spasenje moje duše?

— Moram bar jednom učiniti dobro djelo. Ti se ljutiš, ljutiš, kako vidim!

— Lakrdijaš! A jesi li ti kadgod iskušavao one što jedu skakavce, koji se po sedamdeset godina mole u goloj pustinji, obrasli mahovinom?

— Moj dragi, pa to sam samo i radio. Zaboravit ćeš cijeli svijet i svjetove i prilijepiti se uz jednog takvog, jer to je i vrlo skupocjen briljant; samo jedna takva duša vrijedi ponekad koliko i čitava zviježđa — i mi imamo svoju aritmetiku. Dragocjena je takva pobjeda! Međutim, neki od njih nisu, bogami, slabijeg duha od tvog, iako ti u to nećeš vjerovati: oni mogu da gledaju u jedan te isti momenat takve ponore vjere

[1] Riječi iz Puškinove pjesme »Očevi pustinjaci i neporočne žene«.

i bezvjerja, i ponekad se zbilja čini da nedostaje samo još jedna vlas — pa da čovjek »poleti naglavce«, kako veli glumac Gorbunov[1].

— Pa jesi li otišao objęšena nosa?

— Moj prijatelju — napomenu gost poučno — ipak je bolje otići obješena nosa nego ponekad uopće bez nosa, kako je još nedavno rekao jedan bolesni markiz (sigurno ga je liječio kakav specijalist) na ispovijedi svome duhovnom ocu jezuiti. Bio sam nazočan — bilo je zaista divno. »Vratite mi, kaže, moj nos!« I počeo se lupati u prsa. — »Sine moj«, počeo se izvlačiti pater, »sve se događa po nedokučivim zakonima providnosti, i velika nesreća povlači ponekad za sobom neobičnu, iako i nevidljivu korist. Ako vas je neumitna sudbina lišila nosa, imat ćete otuda tu korist što se neće nitko usuditi dok ste živi da vam kaže da ste objesili nos.« — »Oče sveti, to je slaba utjeha!« uzviknu jadnik. »Ja bih, naprotiv, bio oduševljen kad bih svakog dana do smrti mogao objesiti nos, samo kad bi on bio na svom pravom mjestu.« — »Sine moj«, uzdiše pater, »sva se dobra ne mogu tražiti istodobno, i to je već mrmljanje protiv providnosti koja nije čak ni u ovoj prilici na vas zaboravila; jer ako budete vikali, kako ste uzviknuli maloprije, da biste s veseljem prihvatili da do smrti ostanete obješena nosa, to je i u ovoj prilici posredno ispunjena vaša želja: jer, izgubivši nos, vi ste već zbog toga ostali obješena nosa« . . .

— Phi, kako je to glupo! — viknu Ivan.

— Moj prijatelju, ja sam samo htio da te nasmijem, ali ti se kunem, to je prava jezuitska kazuistika, i kunem ti se, sve se ovo dogodilo od riječi do riječi kako sam ti izložio. Taj se slučaj nedavno desio i zadao mi je mnogo posla. Kad se nesretni mladić vratio kući, on se iste noći ustrijelio: bio sam ondje i nisam se odmicao od njega do posljednjeg trenutka. Što se pak tiče jezuitskih ispovjedaonica, one su zaista moja najmilija razonoda u žalosnim trenucima moga života. Evo ti još jednog slučaja koji se zbio tek nedavno. Dolazi starcu pateru djevojka od svojih dvadeset godina, plavuša, Normanđanka. Krasota, grudi, priroda — da ti slina poteče. Nagnula se i šapće pateru kroz otvorčić svoje grijehe. »Šta velite, kćeri moja, zar ste već opet pali?« uzvikuje pater. — »O

[1] Ivan Fjodorovič Gorbunov (1831—1895), glumac, pripovjedač i dramski pisac, koga je Dostojevski osobno poznavao i cijenio.

Sancta Maria[1], što čujem: i to ne s onim... Pa dokle će to trajati i kako vas nije sramota!« — »*Ah, mon père*«[2], odgovara grešnica, kupajući se u pokajničkim suzama: »*Ca lui fait tant de plaisir et à moi si peu de peine!*«[3] De, zamisli, takav odgovor! U ovoj sam prilici i ja odstupio od svog prava: to je bio krik same prirode, to je, ako hoćeš, bolje od same nevinosti! Odmah sam joj ondje oprostio grijeh i okrenuo se i pošao, ali sam bio prisiljen da se vratim: čujem, pater joj kroz otvorčić određuje sastanak istu večer — a bio je starac — kremen, i, eto, pao je odjednom. Priroda, istina, priroda je pobijedila! Što opet dižeš nos, zar se opet srdiš? Već ne znam čime bih ti ugodio...

— Okani me se, ti udaraš po mome mozgu kao nametljiva mora — bolno prostenja Ivan, nemoćan pred svojim priviđenjem. — Dosadno mi je uz tebe, nepodnošljivo i mučno! Mnogo bih dao kad bih te mogao odagnati.

— Ponavljam ti, umjeri svoje zahtjeve, ne iziskuj od mene »sve što je veliko i prekrasno«, i vidjet ćeš kako ćemo se lijepo sprijateljiti — reče džentlmen savjetujući. — Zaista, ti se ljutiš na me što ti se nisam javio u vatrenom sjaju »grmeći i sijevajući«, s opræenim krilima, nego sam izišao preda te skromna lika. Ti si uvrijeđen, prvo, u svojim estetskim osjećajima, a drugo, u svojoj oholosti: kako, misliš, smije da dođe ovako velikom čovjeku ovakav jadni đavo? Ne, i u tebi se nalazi ona romantična žilica koju je toliko ismijao još Bjelinski. Šta da se radi, mladiću? Čuj, kad sam se maloprije spremao tebi, mislio sam da se radi šale pojavim kao pravi državni savjetnik u ostavci koji je služio na Kavkazu i sa zvijezdom Lava i Sunca na fraku, ali sam se ipak uplašio da to učinim, jer bi me ti izbio samo zato što se nisam usudio objesiti bar Polarnu zvijezdu ili Sirijusa. Ti uvijek jedno te jedno, kako sam glup. Ali, bože moj, ja i ne kanim da se mjerim s tvojim umom. Kad se Mefisto javio Faustu, rekao je za se, da želi zlo, ali da čini jedino dobro. Pa, od volje mu, ali ja mislim posve protivno. Možda sam jedini čovjek u cijeloj prirodi koji voli istinu i iskreno želi dobro. Bio sam nazočan kad je Riječ koja je umrla na križu uzlazila na nebo i nosila na svojim prsima dušu razbojnika koji je bio razapet

[1] O sveta Marijo!
[2] Ah, oče moj!
[3] Za njega je to veliki užitak, a meni zadaje tek malo muke.

s desne strane, i ja sam čuo radosno povikivanje kerubina koji su pjevali i kliktali »hossana« i gromoviti poklič serafina od kog se potreslo i nebo i cijeli stvoreni svijet. I, čuj, kunem ti se svime što je sveto, htio sam da se priključim koru i da viknem sa svima »hossana«. I već mi je bilo gotovo sletjelo s jezika, već mi se otimalo iz grudi . . . jer sam, kako znaš, vrlo osjetljiv i umjetnički prijemljiv. Ali zdrav razum — o najsretnije svojstvo moje prirode! — zadržao me i ovdje u pristojnim granicama, i ja propustih trenutak! Jer šta bi, pomislio sam u tom trenutku — šta bi se desilo poslije te moje »hossane«? Odmah bi se sve ugasilo i više se ne bi ništa zbivalo. I vidiš, samo po službenoj dužnosti i zbog svog socijalnog položaja, bio sam prisiljen da ugušim u sebi dobru pobudu i da ostanem kod svojih prljavština. Svu čast dobra netko drugi uzima za se, a meni ostaju samo prljavštine. Ali ne zavidim nikome na časti da živi od varanja, nisam častohlepan. Zašto sam samo ja jedini od svih stvorenja na svijetu osuđen da me proklinju svi čestiti ljudi i da me udaraju čizmama? Jer, kad se utjelovljujem, moram snositi ponekad i takve posljedice. Znam da je to tajna, ali mi nizašto neće da otkriju tu tajnu, jer bih možda onda, dosjetivši se šta je posrijedi i, riknuo »hossana«, i onda bi odmah nestao prijeko potrebni minus i u cijelom bi svijetu zavladala razboritost, a s njom bi, razumije se, bio svemu kraj, čak i novinama i žurnalima, jer tko bi se onda na njih pretplaćivao. Znam da ću se najzad primiriti, prijeći svoj kvadrilijun i saznati tajnu. A dotle, dok se to ne dogodi, blebetat ću i bolna srca vršiti svoj poziv: upropašćivati tisuće da se spasi jedan. Koliko je, na primjer, moralo biti upropašteno duša i osramoćeno časnih ugleda pa da se dobije tek jedan jedini pravedni Job s kojim su me u ono vrijeme onako namagarčili! Ali, dok ne bude otkrivena tajna, postoje za me samo dvije istine: jedna tamošnja, njihova, meni zasada sasvim nepoznata, a druga moja. I još se ne zna koja će biti čistija . . . Ti si zaspao?

— Naravno — prostenje ljutito Ivan. — Sve što je glupo u mojoj prirodi, što sam već odavno preživio, samljeo u svome umu i odbacio kao strvinu — sve mi to ti sada iznosiš kao neku novinu!

— Ni ovdje nisam pogodio! A ja sam mislio da ću te zavesti literarnim izlaganjem: ono »hossana« na nebu nije mi zbilja loše uspjelo? Zašto odmah taj sarkastični ton à la Heine, a zar nije tako?

— Nije, nikad nisam bio takav sluga! Kako je samo mogla moja duša roditi takvog slugu kao što si ti?

— Moj prijatelju, poznajem jednog divnog i milog ruskog gospodičića: mladog mislioca i velikog ljubitelja literature i ljepote, autora poeme, koja mnogo obećava, pod naslovom: »Veliki inkvizitor«... njega sam i mislio!

— Zabranjujem ti da govoriš o »Velikom inkvizitoru« — viknu Ivan i sav pocrvenje od stida.

— Pa, a »Geološki prevrat«? Sjećaš li se? To je također jedna poemica.

— Šuti ili ću te ubiti!

— Mene ćeš ubiti? Molim te, oprosti, reći ću sve do kraja. I došao sam da se naslađujem tim uživanjem. O, ja ljubim snove vatrenih, mladih mojih prijatelja koji drhte od želje za životom! »Ondje su novi ljudi«, zaključio si još prošle jeseni kad si se ovamo spremao, »oni kane sve razrušiti i početi s antropofagijom. Budale, mene nisu pitali! Po mome mišljenju i ne treba uopće rušiti nego treba jedino srušiti u čovječanstvu ideju o Bogu, time treba otpočeti — o, vi slijepci koji ništa ne razumijete! Kad se jedanput sve čovječanstvo zajednički odreče Boga (a vjerujem da će taj period, kao paralela geoloških perioda, nastati), onda će sami od sebe, bez antropofagije, pasti svi dosadašnji pogledi na svijet i, što je glavno, dosadašnji moral, i nastat će sve novo. Ljudi će se udružiti da uzmu od života sve što on može dati, ali svakako samo zbog sreće i veselja na ovom svijetu. Čovjek će postati velik s pomoću duha božanskog, titanskog ponosa i pojavit će se čovjek-bog. Nezadrživo pobjeđujući prirodu od jednog sata do drugog svojom voljom i naukom, čovjek će osjećati svakog časa tako veliku nasladu da će mu ona zamijeniti sve dosadašnje nade u nebeske naslade. Svaki će spoznati da je zaista smrtan, da neće uskrsnuti, i dočekat će smrt ponosno i mirno, kao Bog. On će iz ponosa uvidjeti da nema razloga buniti se zato što njegov život traje jedan trenutak, i zavoljet će brata svog bez ikakva očekivanja nagrade. Ljubav će zadovoljavati samo trenutačnost života, ali već samo svijest o njegovoj prolaznosti pojačat će njegovu vatru toliko koliko se prije gubio u nadama na zagrobnu vječnu ljubav«... pa, i tako dalje, i tako dalje u tom smislu. Divno!

Ivan je sjedio začepivši uši rukama i gledao u zemlju, ali drhtaše cijelim tijelom. Glas produži:

— Pitanje je sad o tome, mislio je moj mladi mislilac, može li kad-tad nastupiti takav period? Ako nastupi, onda je sve riješeno, i čovječanstvo će konačno srediti svoj život. Ali ako se to, s obzirom na ukorijenjenu ljudsku glupost, neće možda urediti još ni za tisuću godina, to je svakome koji je već spoznao istinu dopušteno da uredi svoj život kako mu se sviđa, na novim principima. U tom smislu njemu je »sve dopušteno«. I još više: ako taj period čak nikad i ne nastupi, to je ipak, jer Boga i besmrtnosti ipak nema, novom čovjeku dopušteno da postane čovjekom-bogom, i da, dakako, ma bio sam na cijelom svijetu, naravno u novom činu, laka srca preskoči svaku prijašnju moralnu pregradu prijašnjega roba-čovjeka ako je to potrebno. Za Boga ne postoje zakoni! Gdje stane Bog — ondje je već mjesto božje! Gdje stanem ja, ondje će odmah biti prvo mjesto... »sve je dopušteno«, i kraj! Sve je ovo krasno; ali tko je htio da vara, što mu onda, mislim, treba još i sankcija istine? Ali takav je već naš suvremeni ruski čovjek: bez sankcije ne usuđuje se da učini ni lopovštine, jer je toliko zavolio istinu.

Gost je govorio dalje očito zanesen svojom krasnorječivošću te sve više i više podizao glas i podrugljivo pogledavao u domaćina; ali ne dospije dovršiti: Ivan iznenada zgrabi sa stola čašu i baci je na govornika.

— *Ah, mais c'est bête enfin!*[1] — viknu ovaj te skoči s divana i počne otresati prstima sa sebe mlazove čaja. — On se sjetio Lutherove tintarnice[2]! — Smatra me snom, a ovamo baca čaše na san! To je posve ženski! A ja sam i sumnjao da si prividno začepio uši ali da zapravo slušaš...

Iznenada se začu gdje netko iz dvorišta snažno i odlučno lupa u okvir prozora. Ivan Fjodorovič skoči s divana.

— Čuješ, bit će bolje da otvoriš — povika gost — to je tvoj brat Aljoša, došao je s vrlo neočekivanom i vrlo interesantnom vijesti, to ti jamčim.

— Šuti, varalico — viknu Ivan kao pomaman — prije tebe sam znao da je Aljoša, slutio sam da će doći i dakako ne tek onako i, razumije se, »s viješću«!

— Otvori, ta ovori mu. Napolju je mećava, a on je tvoj

1 »Ah, ipak je to, napokon, glupo!

2 Martin Luther je jednom bacio tintarnicu na »đavola« koji ga je, tobože, iskušavao.

brat. *Monsieur, sait-il le temps qu'il fait? C'est à ne pas mettre un chien dehors...*[1]

Kucanje se i dalje razlijegalo. Ivan htjede da poleti prema prozoru, ali odjedanput kao da mu nešto sape noge i ruke. On se iz sve snage naprezaše da pokida spone, ali bijaše uzalud. Lupa o prozor bivala je sve jača i glasnija. Najzad popucaše iznenada spone, i Ivan Fjodorovič skoči s divana. On se divlje obazre oko sebe. Obje su svijeće bile gotovo dogorjele, čaša što ju je maloprije bacio na gosta stajala je pred njim na stolu, a na divanu, uz suprotni zid, nije bilo nikog. Kucanje o prozorski okvir, iako je još uvijek trajalo, ipak nije bilo toliko snažno kako mu se maloprije pričinilo u snu nego je, naprotiv, bilo sasvim umjereno.

— To nije san! Ne, kunem se, to nije bio san, sve se to maloprije dogodilo! — dreknu Ivan Fjodorovič i potrča prema prozoru te otvori prozorčić.

— Aljoša, zabranio sam ti da dolaziš — doviknu surovo bratu. — Samo u dvije riječi: šta hoćeš? U dvije riječi, čuješ li?

— Prije jedan sat objesio se Smerdjakov — odgovori Aljoša iz dvorišta.

— Otiđi na ulazne stepenice, odmah ću ti otvoriti — reče Ivan i pođe da otvori Aljoši.

X

»TO JE ON REKAO!«

Kad je Aljoša ušao, kazao je Ivanu Fjodoroviču da je nešto prije jednog sata dotrčala u njegov stan Marja Kondratjevna i javila mu da je Smerdjakov oduzeo sebi život. »Ušla sam u njegovu sobu da priredim samovar, a on visi na zidu o čavlu.« Na pitanje Aljošino »da li je prijavila kome treba?« odgovorila je da nije nikome javljala, već »sam potrčala ravno k vama i cijelim putem trčala brže nego sam igda mogla«.

— Ona je bila kako luda — reče Aljoša — i sva je treptala kao list.

[1] Zna li gospodin kako je vani? Ni psa ne bi istjerao napolje.

Kad je Aljoša dotrčao s njom do njene kućice, našao je Smerdjakova gdje još visi. Na stolu je ležala ceduljica: »Oduzimam si život svojevoljno i dobrovoljno, nek se nikog ne optužuje.« Aljoša je ostavio tu ceduljicu na stolu gdje je i prije ležala i otišao pravo upravitelju kotarske policije i podnio prijavu o svemu, »a otud pravo tebi«, završi Aljoša gledajući pažljivo u Ivanovo lice. I dok je pripovijedao, nikako nije skidao očiju s njega, kao da ga je nešto neobično prenerazilo u izrazu njegova lica.

— Brate! — povika on. — Ti si sigurno teško bolestan! Gledaš kao da ne shvaćaš šta ti pričam.

— Dobro je što si došao — progovori Ivan nekako zamišljeno i kao da nije ni čuo Aljošina povika. — A ja sam znao da se on objesio.

— Od koga?

— Ne znam od koga. Ali sam znao. Jesam li znao? Jest, on mi je rekao. Maloprije mi je rekao...

Ivan stajaše nasred sobe i govoraše i dalje isto onako zamišljeno i gledaše u zemlju.

— Tko je to *on?* — zapita Aljoša i nehotice se ogleda.

— Strugnuo je.

Ivan podigne glavu i blago se osmjehne:

— Tebe se prepao, tebe, dragoga. Ti si »čisti kerubin«. Tebe Dmitrij naziva kerubinom. Kerubin... Gromki poklič ushićenih serafina! Šta je to serafin? Možda cijelo zviježđe. A možda to čitavo zviježđe nije ništa drugo nego neka kemijska molekula. Postoji li zviježđe Lava i Sunca, znaš li?

— Sjedni, brate! — reče Aljoša neobično preplašen. — Sjedni, zaboga, na divan. Ti si u bunilu, prilegni na jastuk, eto, tako. Hoćeš li da ti metnem mokar ručnik na glavu? Možda će ti biti lakše?

— Daj ručnik, eno ga ondje na stolcu, maloprije sam ga onamo bacio.

— Ovdje nije. Ne uznemiruj se, ja znam gdje je, evo ga — reče Aljoša kad je u drugom kutu sobe, kraj Ivanova stolića za toaletu, našao čist, još savijen i neupotrebljen ručnik.

Ivan pogleda začuđeno ručnik; u tren oka kao da se povrati.

— Čekaj — reče on i diže se s divana — ja sam taj ručnik izvadio odande maloprije, prije jednog sata, pokvasio ga i

metnuo na glavu, a poslije sam ga bacio onamo... Kako da je sad suh? Ondje nije bilo drugog ručnika.

— Ti si metnuo sebi ovaj ručnik na glavu? — zapita ga Aljoša.

— Jest i hodao po sobi prije jedan sat... A što su te svijeće toliko izgorjele? Koliko je sati?

— Bit će skoro dvanaest.

— Ne, ne, ne! — povika odjedanput Ivan. — To nije bio san! On je bio ovdje, sjedio je ondje, eno, na onom divanu. Kad si ti počeo lupati o prozor, bacio sam na nj čašu — evo, ovu... Stani, i prije sam spavao ali ovaj san nije san. I prije se dešavalo. Aljoša, sada sanjam sve... ali to nisu sni, to je java: hodam, govorim i vidim... a spavam. Ali on je bio ovdje, sjedio je eno na onom divanu... On je strašno glup, Aljoša, strašno glup — nasmija se Ivan i poče da korača po sobi.

— Tko je glup? O kome to govoriš, brate? — zapita opet Aljoša tužno.

— Đavo! Navadio se da mi dolazi. Bio je dvaput, čak triput. On me je dražio time kao da se ljutim što je on prosto đavo, a ne sotona opržених krila, s gromom i sjajem. Ali on nije sotona, to on laže. On je samozvanac. On je prosto đavo, kukavni mali đavo. On ide u kupke. Svuci ga, sigurno ćeš naći rep, dugačak kao u danskog psa, aršin dugačak, mrk... Aljoša, ti si ozebao, bio si na snijegu, hoćeš li čaja? Kako? Studen je? Želiš li da kažem da se podgrije? *C'est à ne pas mettre un chien dehors...*

Aljoša brzo otrča do umivaonika, pokvasi ručnik, nagovori Ivana da opet sjedne i obloži mu mokrim ručnikom glavu. I sjede do njega.

— Šta si mi rekao prije o Lizi? — opet otpoče Ivan (on je postao vrlo razgovorljiv). — Meni se sviđa Liza. O njoj sam ti rekao nešto ružno. Slagao sam, ona mi se sviđa... Bojim se sutra za Katju, bojim se najviše. Radi budućnosti. Sutra će me napustiti i zgaziti nogama. Ona misli da ja iz ljubomore prema njoj upropašćujem Mitju! Jest, ona to misli! Ali nije tako! Sutrašnji dan donijet će križ, a ne vješala. Ne, ja se neću objesiti. Znaš li, Aljoša, da ja ne bih nikad mogao oduzeti sebi život! Misliš iz podlosti? Nisam kukavica. Iz žeđe za životom! Otkud sam znao da se Smerdjakov objesio? Jest, *on* mi je to sam rekao...

— I ti si tvrdo uvjeren da je netko ovdje sjedio? — zapita Aljoša.

— Eno, ovdje na divanu, u kutu. Ti si ga, čini se, protjerao. Jest, ti si ga protjerao: čim si se pojavio, on je nestao Drago mi je tvoje lice, Aljoša. Jesi li znao da mi je drago tvoje lice? A *on* — to sam ja, Aljoša, ja sâm. Sve što je u meni nisko, sve što je u meni podlo i dostojno prezira! Jest, ja sam »romantik«, on je to uočio... iako je to kleveta. On je strašno glup, ali on time i osvaja. Lukav je, životinjski lukav, on je znao čime će me razbjesniti. Neprestano me je dražio da ja u njega vjerujem, i tako me nagnao da ga slušam. Obmanuo me je kao kakva derana. Ali je, uostalom, rekao o meni mnogo istine. Ja to ne bih nikad sam sebi rekao. Znaš, Aljoša, znaš — nadoveza Ivan nekako neobično ozbiljno i povjerljivo — neobično bih želio da je on zbilja *on*, a ne ja.

— On te je izmučio — reče Aljoša gledajući sažalno brata.

— Dražio me je! I, znaš, vješto, vješto: »Savjest! Što je savjest? Ja sam stvaram savjest. Zašto se mučim? Iz navike. Iz općečovječanske navike koja je stara tisuću godina. Dakle, odviknimo se, i bit ćemo bogovi.« To je on rekao, to je on rekao!

— A nisi ti, nisi ti? — povika Aljoša ne mogavši se svladati i otvoreno gledajući u brata. — Pa, neka govori, pusti ga i zaboravi na nj! Neka nosi sa sobom sve što ti sada proklinješ i neka više nikad ne dođe.

— Jest, ali on je zao. On mene ismijava. Bio je drzovit, Aljoša — reče Ivan dršćući zbog pretrpljene uvrede. — On me je oklevetao, zbog mnogo čega oklevetao. Lagao je meni, meni u oči. »O, ti ideš da učiniš vrlo djelo, izjavit ćeš da si ti ubio oca, da je sluga na tvoj nagovor ubio oca...«

— Brate — prekinu ga Aljoša — svladaj se: nisi ti ubio. To nije istina!

— To je on rekao, on, a on to zna. »Ti ideš da izvršiš vrlo djelo, a ne vjeruješ u vrlinu — eto zašto se ljutiš i mučiš, eto zašto si toliko osvetljiv.« — To mi je on o meni govorio, a on zna šta govori.

— To ti govoriš, a ne on! — uzviknu Aljoša tužno. — I govoriš u bolesti, u bunilu, mučeći sam sebe!

— Nije tako, on zna šta govori. Ti, reče on, ideš iz ponosa, ti ćeš stati i reći: »Ja sam ubio, što se previjate od užasa, vi lažete! Prezirem vaše mišljenje, prezirem vaš užas« — to

je on o meni govorio i onda nadovezao: »A znaš, ti bi htio da te pohvale: zločinac je, ubojica je«, reći će, »a koliko je velikodušan, htio je da spasi brata i priznao!« To je, Aljoša, laž! — povika iznenada Ivan i sijevnu očima. — Neću da mene sluge hvale! To je on slagao, Aljoša, slagao, kunem ti se! Bacio sam na nj čašu, i ona se razbila o njegovu njušku.

— Brate, primiri se, prestani! — moljaše ga Aljoša.

— Jest, on umije da muči, on je okrutan — produži Ivan ne slušajući ga. — Uvijek sam slutio zašto on dolazi. »Neka si«, veli, »pošao iz ponosa, ali si ipak gajio i nadu da će Smerdjakova ukebati i poslati na robiju. Mitju osloboditi, a tebe osuditi jedino *moralno* (čuj, on se tu nasmijao) — a drugi će te možda i hvaliti. Ali, eto, umro je Smerdjakov, objesio se — pa, tko će sad ondje na sudu samom tebi vjerovati? A ti, međutim, ideš, ideš, ti ćeš ipak poći, jer si odlučio da pođeš. A zbog čega ideš poslije svega toga?« To je strašno, Aljoša, ne podnosim takva pitanja. Tko se usuđuje da mi zadaje takva pitanja?

— Brate — prekinu ga Aljoša premirući od straha, ali kao da se još nadaše da će urazumiti brata Ivana — kako ti je on mogao govoriti o Smerdjakovljevoj smrti kad još nitko nije znao za nju, a nije bilo ni vremena da tko za nju sazna?

— On mi je govorio — reče Ivan odlučno, odbijajući svaku sumnju. — On je, ako hoćeš, samo o tome govorio. »I dobro bi bilo«, reče, »da si u vrlinu vjerovao i kazao: neka mi ne povjeruju, idem iz principa. Ali ti si prase, kao i Fjodor Pavlovič, i šta je tebi vrlina? Što ćeš onamo ići kad tvoja žrtva ne može ničemu pomoći? Pa zato, jer ni sam ne znaš zašto ideš! I zar si zbilja odlučio? Ti nisi još odlučio! Ti ćeš svu noć sjediti i odlučivati: bi li išao, ne bi li išao? Ali ćeš ipak poći, i znaš da ćeš poći, sam znaš, ma šta odlučio, jer odluka ne ovisi više o tebi. Poći ćeš, jer ne smiješ da ne ideš. Zašto ne smiješ — to pogodi sam, eto ti zagonetke!« I on se digao i otišao. Ti si došao, on je otišao. On me je, Aljoša, nazvao kukavicom! *Le mot de l'enigme*[1] je da sam kukavica! »Takvi orlovi ne uzlijeću u visinu!« To je nadovezao. I Smerdjakov je to isto govorio. Njega treba ubiti! Katja me prezire, već mjesec dana to vidim, a i Liza počinje da me prezire! »Ideš da te pohvale!« — to je zvjer-

[1] Odgonetka.

ska laž! I ti me, Aljoša, također prezireš. Sada ću te opet zamrziti! I odroda mrzim, odroda mrzim! Neću da spasavam odroda, neka istrune na robiji! Zapjevao je himnu! O, sutra ću otići, stati pred njih i svima pljunuti u lice.

On skoči pomamno, zbaci s glave ručnik i stade ponovo da korača po sobi. Aljoša se sjeti njegovih maloprijašnjih riječi: »Kao da spavam na javi... Hodam, govorim i gledam, a spavam.« To isto kao da se i sad događalo. Aljoša nije odlazio od njega. Bio je već pomislio da otrči do liječnika i da ga dovede, ali se bojao da ostavi brata sama, međutim nije bilo nikog kome bi ga povjerio. Napokon Ivan poče, sve malo-pomalo, gubiti svijest. On je i dalje neprestano govorio, govorio bez prekida, ali već sasvim bez veze. Čak je i riječi nejasno izgovarao i odjedanput se silno zaljulja na mjestu. Ali Aljoša uspije da ga prihvati. Ivan se nije protivio da ga odvede do postelje, i Aljoša ga kojekako svuče i položi u krevet. Prosjedio je uz njega još dva sata. Bolesnik je tvrdo spavao, nije se ni micao, tiho je i pravilno disao. Aljoša uze jastuk i leže, i ne svlačeći se, na divan. Prije nego što će usnuti pomoli se Bogu za Mitju i za Ivana. Počinjao je shvaćati Ivanovu bolest: »Pitanje ponosne odluke, duboka savjest!« Bog, u koga nije vjerovao, i istina njegova savladaše njegovo srce koje se još jednako nije htjelo pokoriti. »Jest — sinu u Aljošinoj glavi kad je već ležao na jastuku — jest, sad kad je Smerdjakov umro, nitko neće više vjerovati Ivanovu iskazu. Ali on će ipak poći i reći!« Aljoša se blago osmjehnu: »Bog će pobijediti!« pomisli on. »Ili će uskrsnuti u svjetlu istine ili... će propasti u mržnji, sveteći se i sebi i svima za to što je poslužio onome u što ne vjeruje«, nadoveza Aljoša gorko i opet se pomoli za Ivana.

DVANAESTA KNJIGA

SUDSKA POGREŠKA

I

KOBNI DAN

Sutradan poslije opisanih događaja, u deset sati izjutra, otvorena je sjednica našeg okružnog suda, i otpoče glavna rasprava protiv Dmitrija Karamazova.

Reći ću unaprijed i odlučno: ne osjećam se dovoljno sposobnim da iznesem sve ono što se dogodilo na sudu i ne samo u svoj punoći, nego čak ni onim redom kako bi trebalo. Čini mi se, kad bih sve napomenuo i sve kako valja objasnio, da bi bila potrebna cijela knjiga, i to pozamašna. I zato neka mi se ne zamjeri što sam saopćio samo ono što je mene osobno začudilo i što sam osobno zapamtio. Mogao sam uzeti sporedno za glavno i čak previdjeti najuočljivije i najbitnije točke... Uostalom, vidim da je bolje da se ne ispričavam. Uradit ću kako umijem, i čitaoci će sami priznati da sam uradio samo onako kako sam umio.

Ponajprije, prije nego što uđem u sudsku dvoranu, spomenut ću ono što je mene osobito začudilo tog dana. Uostalom, nije začudilo samo mene, već, kako se poslije utvrdilo, sve. Naime: svi su znali da je ovaj slučaj zainteresirao vrlo mnogo ljudi, da su svi gorjeli od nestrpljenja kada će otpočeti suđenje, da se u našem društvu mnogo govorilo, premišljalo, uzvikivalo i maštalo već gotovo cijela dva mjeseca. A također su svi znali da se ovaj slučaj pročuo po svoj Rusiji, ali ipak nisu slutili da je on toliko vatreno, toliko razdražljivo potresao sve i svakoga, i ne samo kod nas već posvuda, kako je to izbilo na javu tog dana upravo na raspravi. Tog dana doputovali su nama gosti, ne samo iz našeg guber-

nijskog grada već i iz nekih drugih gradova Rusije, pa čak i iz Moskve i Petrograda. Došli su pravnici, došlo je čak i nekoliko visokih ličnosti, a također i mnogo gospođa. Sve su ulaznice bile razgrabljene. Za osobito uvažene i visoke posjetioce muškarce bila su čak priređena sasvim neobična mjesta iza stola za kojim su sjedili članovi suda; ondje se pojavio cijeli red naslonjača koji su zauzele različite ličnosti što se prije nije kod nas dopuštalo. Osobito je mnogo bilo gospođa — naših i stranih, mislim, gotovo polovica cijele publike. Samih pravnika, koji su došli sa svih strana, bilo je toliko da već nisu znali gdje će ih smjestiti, jer su sve ulaznice bile već podijeljene, izmoljene, isprošene. Svojim očima sam vidio da je na kraju dvorane, iza estrade, privremeno i na brzu ruku bila načinjena posebna pregrada u koju su smjestili sve te pridošle pravnike, i oni su držali čak za sreću što su mogli ovdje bar stajati, jer su svi stolci, samo da bude više prostora, bili izneseni iz te pregrade, i sva sakupljena gomila prestajala je cijelu raspravu, gusto zbijena u skupinu, rame uz rame. Neke su se gospođe, osobito strane, pojavile na galerijama dvorane izvanredno nakićene, ali većina gospođa zaboravila je čak i nakit. Na licima im se ogledala histerična, požudna i gotovo bolesna radoznalost. Jedna od najkarakterističnijih osobina cijelog tog društva što se sleglo u dvoranu, sastojala se u tome što su, kako je poslije jasno uočeno, gotovo sve gospođe ili bar većina, bile uz Mitju i za njegovo oslobađanje. Možda najviše zato što je o njemu bila stvorena predodžba kao o pobjedniku ženskih srdaca. Sve su znale da će doći dvije žene-suparnice. Jedna, to jest Katerina Ivanovna, osobito je sve zanimala; pričalo se izvanredno mnogo neobičnoga o njoj, o njenoj strasti prema Mitji, čak su se, bez obzira na njegov zločin, pričale čudnovate priče. Osobito se spominjala njena oholost (ona nije gotovo nikog u našem gradu posjetila) i njene »veze s aristokracijom«. Govorilo se kako ona namjerava da zamoli vlast neka joj dopusti da može pratiti zločinca na robiju i vjenčati se s njim negdje u rudniku pod zemljom. Ali su s isto tolikim uzbuđenjem očekivali i pojavu Grušenjke, kao suparnice Katerine Ivanovne. Nekom mučnom radoznalošću očekivale su susret dviju suparnica pred sudom — aristokratske ponosne djevojke i »hetere«. Grušenjku su, uostalom, bolje poznavale naše gospođe nego Katerinu Ivanovnu. Nju, »upropastiteljicu Fjodora Pavloviča i njegova nesretna sina«, vidjele su naše gospođe i prije,

i gotovo su se sve do jedne čudile kako su se mogli i otac i sin toliko zaljubiti u takvu »najobičniju i čak nimalo lijepu rusku malograđanku«. Jednom riječi, govora je bilo mnogo. Sasvim pouzdano znam da je, osobito u našem gradu, izbilo nekoliko ozbiljnih porodičnih razmirica zbog Mitje. Mnoge su se gospođe žestoko posvadile sa svojim muževima zbog različitog mišljenja o ovom užasnom slučaju, i stoga je sasvim prirodno da su svi muževi tih gospođa došli u sudsku dvoranu, ne samo neraspoloženi prema optuženiku, već čak i ozlojeđeni na nj. Vidjela su se stroga, namrgođena lica, a u nekih pakosna, i to u velike većine. Ali je istina i to da je Mitja mnoge uvrijedio za svog boravka kod nas. Razumije se da su mnogi posjetioci bili čak veseli i posve ravnodušni prema Mitjinoj sudbini, ali ne i prema predmetu o kojem se raspravljalo; sve je zanimao svršetak, i većina muškaraca je svakako željela da zločinac bude kažnjen, osim, dakako, pravnika koje nije zanimala moralna strana, već, tako reći, samo suvremeno-pravna. Svi su bili uzbuđeni zbog dolaska čuvenog Fetjukoviča. Njegov talent bio je posvuda poznat i ovo mu nije bila prvina da dolazi u provinciju kao branitelj u čuvenim kaznenim predmetima. I poslije njegove obrane uvijek su ti slučajevi postali čuveni po svoj Rusiji i dugo se pamtili. Širilo se nekoliko anegdota i o našem tužiocu i o predsjedniku suda. Pričalo se da se tužilac bojao susreta s Fetjukovičem, da su oni stari neprijatelji još iz Petrograda, još od početka njihove karijere, i da je naš samoljubivi Ipolit Kirilovič, koji je neprestano držao da su ga još u Petrogradu uvrijedili, jer nisu bile pravilno ocijenjene njegove sposobnosti, u povodu procesa Karamazovih ponovo duhovno uskrsao i čak snivao da će taj proces njegovu uvelu karijeru oživjeti, ali da je strepio samo pred Fetjukovičem. A što se tiče straha pred Fetjukovičem, ta mišljenja nisu bila nimalo opravdana. Tužilac nije bio od onih naravi koje pred opasnošću gube srčanost, već, naprotiv, od onih čije samoljublje raste i dobiva krila što je opasnost veća. Uopće, treba napomenuti da je naš tužilac bio vrlo vatren i bolesno osjetljiv. Ponekom slučaju predavao se on svom svojom dušom, vodio ga tako kao da o njegovu rješenju zavisi cijeli njegov život i sve njegovo dobro. U pravničkom su ga svijetu zbog toga pomalo ismijavali, jer je naš tužilac samo zbog te svoje osobine stekao čak neki glas, koji je, iako nije dopirao vrlo daleko, ipak dopirao dalje nego što se to moglo i pomišljati

s obzirom na njegov skroman položaj u našem sudu. Osobito su se smijali njegovoj strasti za psihologiju. Po mome mišljenju, svi su se varali: naš je tužilac, kao značaj i čovjek, čini mi se, bio kudikamo ozbiljniji nego što su mnogi mislili. Ali ovaj bolesni čovjek nije umio, još na početku svoje karijere, stvoriti sebi položaj, a nije to umio ni kasnije u životu.

Što se tiče predsjednika našeg suda, o njemu se može reći tek toliko da je to bio čovjek obrazovan, human, koji je praktično poznavao svoj posao i vodio računa o suvremenim idejama. Bio je prilično samoljubiv, ali se malo brinuo o svojoj karijeri. Glavni cilj njegova života sastojao se u tome da bude napredan čovjek. A osim toga je imao veza i bio imućan. Slučaja Karamazovih, kako se poslije pokazalo, prihvatio se on dosta vatreno, ali samo onako općenito. Zanimala ga sama pojava, njegova klasifikacija, pogled na njega kao na produkt naših socijalnih temelja, kao na karakteristiku ruskog elementa, itd. Prema konkretnom slučaju, prema njegovoj tragičnosti, ali i prema ličnostima koje u njemu sudjeluju, držao se ravnodušno i apstraktno, kako je, uostalom, možda i trebalo.

Već mnogo prije dolaska sudaca, sudska dvorana bijaše puna. Naša je sudska dvorana najljepša dvorana u gradu, prostrana, visoka, akustična. Desno od sudaca, koji su se smjestili na podiju, nalazio se sto i dva naslonjača za porotnike. Slijeva je bilo mjesto za optuženika i njegova branitelja. Na sredini dvorane, do sudaca, stajao je stol sa »stvarnim dokazima«. Na njemu je ležala krvava svilena kućna haljina Fjodora Pavloviča, kobni mjedeni tučak kojim je bilo, kako se mislilo, izvršeno ubojstvo, Mitjina košulja okrvavljena rukava, njegov kaput s krvavim mrljama otraga kraj džepa, u koji je on onda turio svoj krvlju nakvašen rubac, te rubac, sav ukrućen od krvi, a sad već sasvim požutio, pištolj što ga je Mitja nabio kod Perhotina, u namjeri da izvrši samoubojstvo, ali koji mu je krišom oduzeo u Mokrom Trifon Borisič, kuverta s natpisom u kojoj su bile pripremljene tri tisuće za Grušenjku, i ružičasta tanka vrpčica kojom je bila prevezana kuverta, i mnogi drugi predmeti koje ne spominjem. Malo podalje, u dnu dvorane, počinjala su mjesta za publiku, ali još i pred balustradom bilo je nekoliko naslonjača za one svjedoke koji su već dali svoje iskaze i koji su morali ostati u dvorani. U deset sati pojavilo se vijeće koje se sastojalo od predsjednika, jednog člana i jednog počasnog mirovnog suca.

Razumije se da je odmah za njim došao tužilac. Predsjednik je bio debeo, snažan čovjek, nešto ispod srednje visine, hemoroidalna lica, star pedeset godina, crne, prosijede, kratko ostrižene kose i s crvenom lentom — ne sjećam se više kakva ordena. A tužilac mi se učinio — i ne samo meni već svima, nekako vrlo blijed, lica gotovo zelena, koje je nekako iznenada izmršavljelo, možda preko noći, jer sam ga prekjučer vidio dok je još bio potpuno nalik na se. Predsjednik otpoče pitanjem koje je postavio sudskom pristavu: »Jesu li došli svi porotnici?« Ipak vidim da ne mogu ovako dalje nastaviti već i zbog toga što sam štošta prečuo, na drugo nisam dobro pazio, treće sam zaboravio da zapamtim, a osobito zato, kako sam već naprijed kazao, kad bih spominjao sve što je bilo rečeno i što se desilo, da mi, doslovno, ne bi doteklo ni vremena ni mjesta. Znam samo toliko da nije jedna ni druga strana, to jest ni branilac ni tužilac, nisu odbili mnogo porotnika. Ali se dobro sjećam sastava, četiri naša činovnika, dva trgovca i šest seljaka i građana iz našeg grada. Sjećam se da su kod nas mnogi još odavno prije sudske rasprave u čuđenju pitali u društvu, a osobito gospođe: »Zar se u ovako finom, kompliciranom i psihološkom slučaju može prepustiti kobna odluka nekakvim činovnicima i čak seljacima, i što se u to razumije kakav činovnik i čak seljak?« I zaista, sva su ta četiri činovnika koja su dospjela među porotnike bili neznatni ljudi, niska čina, u našem društvu nepoznati, koji tavore uz slabe plaće, te sigurno imaju stare žene koje ne mogu nikamo voditi, i po skupinu djece, možda čak i bose, i koji su često razbijali čamotinju gdjegod kartanjem i koji, razumije se, nisu pročitali ni jedne knjige. A dva trgovca, iako ozbiljna obličja, bili su nekako neobično šutljivi i ukočeni; jedan je brijao bradu i bio obučen na njemačku, a drugi, sijede brade, imao je o vratu, na crvenoj vrpci, nekakvu kolajnu. O građanima i seljacima ne treba ni da govorim. Naši skotoprigonjevski građani gotovo su isto što i seljaci, oni čak oru zemlju. Dvojica su imala također njemačko odijelo i zato su možda bili naoko prljavija i neuglednija nego ostala četvorica. I tako je zaista mogla iskrsnuti misao kao što je, na primjer, u meni iskrsla: »Zar mogu ovi shvatiti ovaj slučaj?« Ali su zato ipak njihova stroga i namrgođena lica činila nekakav neobično ozbiljan, gotovo prijeteći dojam.

Najzad predsjednik suda objavi da je predmet rasprave ubojstvo titularnog savjetnika u ostavci Fjodora Pavloviča

Karamazova — ne sjećam se dobro kako se izrazio. Sudskom pristavu bi naređeno neka uvede optuženika — i Mitja se pojavi. Sve se stiša u dvorani da se mogla muha čuti. Ne znam kako se drugih, ali mene se Mitjin lik dojmio vrlo neugodno, a osobito zbog tog što se pojavio kao neobičan kicoš, u posve novom kaputu. Poslije sam saznao da je naročito za taj dan naručio kaput iz Moskve, od svog nekadašnjeg krojača koji je imao njegovu mjeru. Imao je sasvim nove glacé rukavice i kicoško rublje. Prošao je kroz dvoranu svojim aršin dugim koracima, gledao preda se nekako ukočeno i sjeo na svoje mjesto bez trunke straha. Kraj njega se pojavi i njegov branitelj, čuveni Fetjukovič, i dvoranom se razlijegnu nekakvo prigušeno brujanje. To je bio visok, mršav čovjek, dugačkih tankih nogu i neobično dugačkih, blijedih i tankih prstiju, obrijana lica, skromno začešljane, dosta kratke kose, tankih usana koje su se ponekad razvlačile da nisi znao da li u osmijeh ili u podsmijeh. Naoko mu je moglo biti četrdeset godina. Lice bi mu bilo prijatno, da mu nisu oči, ionako malene i neizražajne, bile vrlo neobično blizu jedno drugom, tako da ih je dijelila samo tanka koščica podugačka tanka nosa. Jednom riječi, to je lice imalo nešto posve ptičje, što je iznenađivalo. Imao je na sebi frak i bijelu kravatu. Sjećam se prvog pitanja što ga je predsjednik zadao Mitji, naime o imenu, zvanju, itd. Mitja odgovori oštro, ali nekako neočekivano glasno, tako da je predsjednik čak zatresao glavom i gotovo začuđeno pogledao u nj. Zatim pročitaše popis osoba koje su bile pozvane na sudsku raspravu, to jest imena svjedoka i vještaka. Popis je bio dugačak. Četiri svjedoka nisu došla: Miusov, koji je tada već bio u Parizu, ali koji je dao svoj iskaz u predistrazi, gospođa Hohlakova i vlastelin Maksimov zbog bolesti, i Smerdjakov, zbog nenadane smrti, o čemu je bila priložena svjedodžba policije. Vijest o Smerdjakovljevoj smrti izazvala je velik nemir i šapat u dvorani. Dakako, mnogi u dvorani nisu još znali za to iznenadno samoubojstvo. A što je sve osobito preneraziło — bio je neočekivani Mitjin istup, koji je, tek što je čuo to o Smerdjakovu, iznenada viknuo sa svog mjesta da je dvorana zaorila:

— Psu pasja smrt!

Sjećam se kako mu je priletio branilac, kako mu je predsjednik zaprijetio da će poduzeti strože mjere ako se ponovi sličan ispad. Mitja je isprekidano i klimajući glavom, ali kao

da se nimalo ne kaje, nekoliko puta ponovio poluglasno svome branitelju:

— Neću, neću! Otelo mi se! Više neću!

I dakako da ta kratka upadica nije bila za nj nimalo povoljna, po mišljenju porotnika i publike. Pokazao je svoju narav i sam sebe predstavio. Pod tim dojmom pročita sudski tajnik optužnicu.

Optužnica je bila dosta kratka, ali temeljita. Izlagali su se samo glavni razlozi, zašto je taj i taj stavljen pod optužbu, zašto je morao biti predan sudu, itd. Ali je ipak proizvela na me snažan dojam. Tajnik je čitao razgovijetno, zvučno, jasno. Cijela ta tragedija kao da se ponovo pojavila pred svima opipljivo, zgusnuta, rasvijetljena neumoljivom sudbonosnom svjetlošću. Sjećam se kako je predsjednik odmah, čim je optužnica bila pročitana, zapitao Mitju glasno i ozbiljno:

— Optuženiče, priznajete li se krivim?

Mitja se naglo diže s mjesta:

— Priznajem da sam kriv zbog pijanstva i razvrata — povika on opet nekakvim neočekivanim i gotovo bijesnim glasom — radi nereda i raspuštenosti. Htio sam postati zauvijek časnim čovjekom upravo u onom trenutku kada me je pokosila sudbina! Ali za smrt starca, mog neprijatelja i oca — nisam kriv! A i zbog grabeža — ne, ne, nisam kriv, a i ne mogu biti kriv, jer je Dmitrij Karamazov nitkov, ali nije lopov!

Kad je to glasno izgovorio, on sjede, očito sav dršćući. Predsjednik mu se ponovo obrati kratkom, ali poučnom opomenom da odgovara jedino na pitanja i da se ne upušta u nuzgredno i bijesno uzvikivanje. Zatim je odredio da se prijeđe na raspravu. Uveli su sve svjedoke da se zakunu. Sad sam ih vidio sve zajedno. Ipak je optuženikovoj braći bilo dopušteno da mogu svjedočiti bez prisege. Poslije opomene svećenika i predsjednika, opet su izveli svjedoke i porazmjestili ih, koliko je bilo moguće, odijeljeno. Zatim su ih počeli pozivati jednog po jednog.

II

OPASNI SVJEDOCI

Ne znam je li predsjednik razdijelio svjedoke optužbe i svjedoke obrane u posebne skupine i kojim je redom bilo određeno da ih pozivaju. Sigurno da je bilo tako određeno. Samo znam da su najprije pozivali svjedoke optužbe. Ponavljam, ne namjeravam opisivati cijelo preslušavanje i točku po točku. Pored toga, bilo bi moje opisivanje donekle i nepotrebno, jer je u govorima tužioca i branitelja, kada su pristupili diskusiji, cijeli tok i smisao datih i saslušanih svjedočanstava bio sveden na jednu točku s jasnim i karakterističnim osvjetljenjem, a ta dva spomena vrijedna govora, koja sam mjestimice zapisao od riječi do riječi i koja ću iznijeti u svoje vrijeme, ali i jednu neobičnu i sasvim neočekivanu epizodu koja se odigrala još prije početka pledoajea i koja je nesumnjivo utjecala na strašan i koban svršetak procesa. Napominjem samo toliko da je od prvih trenutaka rasprave izbila jasno neka osobita karakterističnost tog »slučaja«, koju su svi zapazili, naime: neobična snaga optužbe u usporedbi sa sredstvima kojima je raspolagala obrana. To su svi uočili odmah u početku čim su se u toj strašnoj sudskoj dvorani počele skupljati i grupirati činjenice i počeo postepeno izbijati na površinu sav taj užas i sva ta krv. Svima je možda bilo jasno još u početku da je ovo čak neprijeporan slučaj, da nema nikakvih sumnji, da u suštini nisu ni potrebne nikakve rasprave, da će rasprava biti samo forme radi i da je zločinac kriv, očito kriv, svakako kriv. Čak mislim da su i sve gospođe, sve do jedne, koje su toliko nestrpljivo željele oslobođenje zanimljivog optuženika, bile u isto vrijeme potpuno uvjerene da je on kriv. I još više, meni se čini da bi se one čak ogorčile kad se ne bi njegova krivica jasno dokazala, jer onda, kad bi oslobodili zločinca, ne bi bilo takva efekta u raspletu. A da će ga osloboditi — u to su, čudnovato, bile sve gospođe posve uvjerene gotovo do posljednjeg trenutka: »Kriv je, ali će ga osloboditi iz humanosti, zbog novih ideja, zbog novih osjećaja koji su sad zavladali« itd, itd. Zato su se i sjatile ovamo s takvim nestrpljenjem. A muškarce je najviše zanimala borba između tužioca i slavnog Fetjukoviča. Svi su se

čudili i pitali se: šta može učiniti u ovako bezizlaznom slučaju, ni iz čega, čak i takav talent kakav je Fetjukovič? I zato su korak po korak pratili vrlo pažljivo sve što on čini. Ali Fetjukovič je sve do svršetka, sve do svog govora, ostao svima zagonetkom. Iskusni ljudi naslućivali su da on ima neki svoj cilj, ali kakav — to je bilo gotovo nemoguće pogoditi. Njegovo uvjerenje i samopouzdanje padalo je međutim svima u oči. Osim toga, svi su odmah sa zadovoljstvom primijetili da je on za tako kratka boravka kod nas, tek za cigla tri dana, već možda uspio da se izvrsno upozna sa slučajem i »da ga u tančine prouči«. Poslije su s nasladom pričali kako je, na primjer, umio da svima svjedocima optužbe za vremena »podvali« i da ih, po mogućnosti, zbuni, a osobito da okalja njihov moralni ugled, a time i njihove iskaze. Uostalom, držali su da on to čini najviše iz šale, tako reći radi nekog pravničkog sjaja, da ne bude propušteno baš ništa od uobičajenih advokatskih varki, jer su svi bili uvjereni da on ne može postići nikakvu veću i konačnu korist sa svim tim »umakanjem« i da on to vjerojatno najbolje sam uviđa, imajući u pripravi neku svoju ideju, nekakvo još prikriveno oružje, koje će odjedanput pokazati kad bude tome vrijeme. Ali se zasad, svjestan svoje snage, igra i provodi nestašluke. Tako se, na primjer, kad su ispitivali Grigorija Vasiljeviča, nekadašnjeg sobara Fjodora Pavloviča koji je dao najvažniji iskaz o »otvorenim vratima u vrtu«, zakvačio branitelj za nj, kad je došao na njega red da mu zadaje pitanja. Moramo napomenuti da je Grigorij Vasiljevič ušao u dvoranu obličja mirna i gotovo veličanstvena, ne zbunivši se nimalo dostojanstvenošću suda i prisutnošću tolike publike koja ga je slušala. On je davao svoje iskaze toliko uvjerljivo, kao da nasamo razgovara sa svojom Marfom Ignatjevnom, tek s nešto većim poštovanjem. Nikako ga se nije moglo zbuniti. Isprva ga je nadugačko ispitivao tužilac potanko o porodici Karamazovih. Porodična slika jasno je iskrsla. Osjećalo se, upadalo je u oči da je svjedok čovjek prostodušan i nepristran. I pored najdubljeg poštovanja prema uspomeni svog nekadašnjeg gospodara. on je ipak, na primjer, izjavio da je ovaj bio nepravedan prema Mitji i da »nije odgajao djecu kako valja«. »Njega bi bile, kao malog dječaka, izjele uši da nije bilo mene«, nadoveza on, pričajući o Mitjinu djetinjstvu. »A nije bilo lijepo od oca da zakida sina za njegovo rođeno materinstvo.« Na tužiočevo pitanje, na čemu osniva svoju tvrdnju

da je Fjodor Pavlovič prilikom obračuna oštetio sina, nije mogao, na sveopće čuđenje, da navede nikakav temeljiti dokaz, ali je ipak ostajao kod toga da obračun sa sinom nije bio »pravilan« i da je sigurno da mu je »morao nekoliko tisuća nadoplatiti«. Ovom zgodom napominjem da je to pitanje — da li je zbilja Fjodor Pavlovič ostao dužan Mitji — zadao poslije tužilac osobitom tvrdoglavošću svima onim svjedocima kojima ga je mogao zadati, ne isključujući ni Aljošu, ni Ivana Fjodorovića, ali nije dobio ni od jednog svjedoka bilo kakav podatak; svi su potvrđivali činjenicu, ali nitko nije mogao da da bilo kakav jasan dokaz. Pošto je Grigorij opisao scenu za stolom, kad je ono Dmitrij Fjodorovič upao u kuću i izbio oca, prijeteći da će se vratiti i ubiti ga — dvoranom prohuja mračan dojam, to više što je stari sluga pričao mirno, bez suvišnih riječi, svojim jezikom, a ispalo je neobično lijepo. Što se tiče uvrede koju mu je Mitja nanio tada, udarivši ga i oborivši, on napomene da se ne srdi i da mu je već odavno oprostio. O pokojnom Smerdjakovu je rekao, prekrstivši se pri tom, da je momak bio sposoban, ali i glup i skrhan bolešću, a ponajprije bezbožnik i da su ga bezboštvu učili Fjodor Pavlovič i njegov najstariji sin. Što se tiče njegova poštenja, potvrdio je vatreno da je bio pošten i izjavio kako Smerdjakov, kad je jednom prilikom našao novac što ga je izgubio gospodar, nije zatajio nego ga je donio gospodaru, i on mu zato »darovao dukat«, i od onda se u svemu u njega pouzdavao. A da su vrata što vode u vrt bila otvorena, to je ustvrdio tvrdoglavo i uporno. Uostalom, njega su toliko dugo ispitivali da nisam mogao sve zapamtiti. Napokon je došao red na branitelja da on postavlja pitanja, i on je odmah stao da raspituje za kuvertu u koju je »navodno« Fjodor Pavlovič sakrio tri tisuće rubalja za »određenu osobu«. »Jeste li je vidjeli sami, vi, koji ste tolike godine bili povjerljiva osoba svoga gospodara?« Grigorij je odgovorio da je nije vidio, i čak da nije ni od koga ni čuo o tom novcu »sve do sada, sve dok nisu počeli svi o tome govoriti«. To pitanje o kuverti zadavao je Fetjukovič također svima svjedocima kojima je samo mogao da zada, isto onako tvrdoglavo kao i tužilac svoje pitanje o podjeli imutka, i od svih je dobivao samo jedan odgovor, da kuverte nije nijedan vidio, iako su mnogi o njoj čuli. Tu su braniteljevu upornost u zadavanju tog pitanja odmah svi primijetili.

— A sad bih vam mogao, samo ako dopustite, zadati jedno pitanje — odjedanput i sasvim neočekivano zapita Fetjukovič — od čega se sastojao onaj balzam ili, tako da kažem, ono piće kojim ste natrli one večeri, prije spavanja, bolesna krsta, kako se to vidi iz predistrage, a u nadi da ćete se time izliječiti?

Grigorij pogleda tupo u ispitivača i pošutjevši trenutak promrmlja:

— Bilo je u njemu žalfije.

— Samo žalfije? Ne sjećate li se nije li bilo i još šta drugo?

— Bilo je također i trpuca.

— I papra možda? — ispitivaše Fetjukovič.

— Bilo je i papra.

— I tako dalje. I sve u rakiji?

— U špiritu.

U dvorani se razlijegnu jedva zamjetljiv smijeh.

— Vidite li, čak u špiritu. Kad ste natrli krsta, vi ste ostatak što se nalazio u boci izvoljeli ispiti uz čitanje određene bogoljubne molitve, poznate jedino vašoj supruzi, nije li tako?

— Jest, ispio sam.

— A koliko ste otprilike ispili? Otprilike? Jednu čašicu, dvije?

— Mogla je biti jedna čaša.

— Dakle, čak i čaša. A možda i čaša i po?

Grigorij zašutje. On kao da je nešto shvatio.

— Čaša i po čista špirita — to nije baš loše, šta mislite? Ne bi li se mogla poslije toga vidjeti »otvorena i rajska vrata«, a ne samo vrata što vode u vrt?

Grigorij neprestano šutaše. Opet se razlijegnu u dvorani smijeh. Predsjednik se uzvrpolji.

— A znate li sasvim pouzdano — upijao se Fetjukovič sve jače i jače — jeste li drijemali u onom trenutku kad ste ugledali otvorena ona vrata što vode u vrt?

— Stajao sam na svojim nogama.

— To nije dokaz da niste drijemali (opet tih smijeh u dvorani). — Jeste li, na primjer, u onom trenutku mogli odgovoriti, da vas je tko zapitao štogod, pa, na primjer, koja je sada godina?

— Ne znam.

— A koja je sada godina, po vašem računu, od rođenja Kristova, znate li to?

Grigorij stajaše zbunjen i netremice gledaše svog mučitelja. Ali, čudnovato, zbilja se činilo kao da on zaista ne zna koja je sada godina.

— A možda ipak znate koliko imate prstiju na rukama?

— Ja nisam slobodan čovjek — reče Grigorij glasno i razgovijetno — i ako je vlasti ugodno da me ismijava, ja moram trpjeti.

To kao da je Fetjukoviča malo poklopilo, ali se umiješa i predsjednik, te poučno podsjeti branitelja da se smiju stavljati samo stvarna pitanja. Fetjukovič sasluša opomenu te se dostojanstveno pokloni i reče da je gotov i da neće više pitati. Razumije se, i kod publike i kod porotnika mogao je ostati mali crvić sumnje u iskaze svjedoka koji može na određenom stupnju svog liječenja »vidjeti otvorena rajska vrata« i koji pored toga ne zna koja je ovo godina nakon Kristova rođenja, tako da je branitelj ipak postigao svoj cilj. Ali prije Grigorijeva odlaska desi se još jedna epizoda. Predsjednik se obrati optuženiku i zapita ga: »nema li šta da napomene u povodu ovih iskaza?«

— Osim ovoga o vratima, sve je ostalo istinu rekao — viknu glasno Mitja. — Što mi je trijebio uši — hvala mu; što mi oprašta batine — hvala mu; starac je bio pošten cijeloga života i vjeran ocu kao sedam stotina pudlova.

— Optuženi, birajte riječi — reče predsjednik strogo.

— Ja nisam pudl! — progunđa Grigorij.

— Dobro, onda sam ja pudl, ja! — viknu Mitja. — Ako ga vrijeđa, uzimam na sebe, a njega molim za oproštenje: bio sam zvijer i prema njemu surov. A i prema Ezopu sam bio surov!

— Kojem Ezopu? — zapita opet predsjednik strogo.

— Pa, prema Pierrotu ... prema ocu, prema Fjodoru Pavloviču.

Predsjednik opet ponovo najozbiljnije i najstrože ponovi Mitji neka bude oprezniji u izboru izraza.

— Time sami sebi škodite u očima vaših sudaca.

Isto se tako vrlo vješto ponio branitelj i prilikom preslušavanja svjedoka Rakitina. Napominjem da je Rakitin bio jedan od najvažnijih svjedoka, i na nj je tužilac vrlo mnogo polagao. Dokazalo se da je on sve znao, neobično mnogo znao, da je kod svih bio, sve vidio, sa svima govorio i do najmanjih sitnica poznavao biografiju Fjodora Pavloviča i svih Karamazova. Istina, i on je o kuverti sa tri tisuće čuo

osobno od Mitje. Ali je zato potanko opisao Mitjino junaštvo u krčmi »Prijestolnica«, sve njegove riječi i pokrete kojima se obrukao, te ispričao priču o »ispiraču« štapskapetanu Snegirevu. A što se tiče one osobite činjenice, je li Fjodor Pavlovič ostao što dužan Mitji pri obračunu o imanju — ni Rakitin nije mogao ništa da kaže i izvukao se općim frazama prezirna sadržaja: »Tko bi mogao uopće da prosudi tko je kriv i tko je kome ostao dužan u toj ludoj karamazovštini[1], u kojoj nije nitko mogao sebe da shvati i spozna?« Svu tragediju ovog zločina predstavio je on kao produkt zastarjelih običaja kmetstva i nereda u Rusiji, koja pati zbog oskudice odgovarajućih institucija. Jednom riječi, njemu je bila dana prilika da koješta isprića. Prilikom tog procesa gospodin se Rakitin prvi put istakao i bio zapažen; tužilac je znao da svjedok sprema za novine članak o ovom zločinu, te je poslije u svom govoru (kako ćemo niže vidjeti) citirao nekoliko misli iz tog članka, dakle, njemu je bio već poznat taj članak. Slika što ju je naslikao svjedok, ispala je nekako mračna i zlokobna, te je snažno potkrijepila »optužbu«. Uopće je izlaganje Rakitinovo očaralo publiku slobodnošću i neobičnom plemenitošću poleta. Začula su se čak dva-tri pljeska koja su se nehotice otela, i to baš na onim mjestima kad je govorio o kmetstvu u Rusiji, koja pati od nereda. Ali Rakitin je, kao mladić, ipak učinio pogrešku koju je odmah umio divno iskoristiti branitelj. Kad je odgovarao na neka pitanja o Grušenjki, on se, zanesen svojim uspjehom koji je, razumije se, i sam osjećao, i s plemenitaške se visine, na koju se uzdigao, usudio da nazove Agrafenu Aleksandrovnu, donekle prezirno, »milosnicom trgovca Samsonova«. On bi bio poslije mnogo zato platio da je mogao povući tu riječ, jer ga je na njoj odmah i ulovio Fetjukovič. I sve zato što Rakitin nije nikako računao da je on mogao za ovako kratko vrijeme tako potanko upoznati cijeli slučaj.

— Ako se ne varam — otpoče branitelj najljubaznijim i čak punim poštovanja osmijehom kad je došao na njega red da zadaje pitanja — vi ste sigurno onaj isti gospodin Rakitin čiju sam brošuru »Život u bogu umrlog starca oca Zosime«, koju je izdala eparhijska vlast, punu dubokih i religi-

[1] »Karamazovština« je termin koji je skovao sam Dostojevski, a koji je kasnije ušao u opću upotrebu u smislu moralne raspojasanosti i neodgovornosti.

oznih misli, s prekrasnom i pobožnom posvetom vladici, nedavno pročitao s tolikim uživanjem.

— Nisam je napisao za štampu... poslije su je sami odštampali — promrmlja Rakitin odjedanput nekako zapanjen i gotovo stideći se.

— O, to je divno! Mislilac, kao što ste vi, može i mora da zauzme vrlo široko stanovište prema svakoj društvenoj pojavi. Pod pokroviteljstvom vladičinim ta je veoma korisna brošura raspačana i donijela izvjesnu korist... Ali, čujte, u čemu bih najviše želio da zadovoljite moju znatiželju: vi ste prije rekli da ste se vrlo dobro poznavali s gospođom Svjetlovom? (*Nota bene.* Ispostavilo se da je Grušenjkino prezime »Svjetlova«. To sam saznao tek danas prvi put, i to u toku procesa.)

— Ja ne mogu odgovarati za sva moja poznanstva... Ja sam mlad čovjek... i tko može odgovarati za sve one s kojima se sretne — odgovori Rakitin i sav pocrvenje.

— To shvaćam, vrlo dobro shvaćam! — povika Fetjuković, kao da se zbunio i kao da se silno žuri da se ispriča. — Vi ste, kao i svaki drugi, mogli tražiti poznanstvo mlade, lijepe žene, koja je rado primala cvijet ovdašnje omladine, pa... htio sam doznati: je li vam poznato da je Svjetlova prije mjesec dana neobično željela da se upozna s najmlađim Karamazovom, Aleksejem Fjodorovičem, i da vam je samo zato da joj ga dovedete, i to baš u njegovoj ondašnjoj monaškoj mantiji, obećala dati dvadeset i pet rubalja, i to čim joj ga dovedete. To je bilo, kako je poznato, baš uvečer uoči onog dana koji se završio tragičnom katastrofom, koja je poslužila kao podloga ovom procesu. Vi ste doveli Alekseja Karamazova gospođi Svjetlovoj — i jeste li dobili onda tih dvadeset i pet rubalja nagrade od Svjetlove, eto što bih ja želio od vas čuti?

— To je bila šala... Ne vidim zašto bi vas moglo to zanimati... Primio sam od šale... da poslije vratim...

— Dakle ste primili. Ali niste vratili dosad... ili ste možda vratili?

— To su trice... — mrmljaše Rakitin. — Ja ne mogu na takva pitanja odgovarati... Razumije se da ću vratiti...

Umiješa se predsjednik, ali branitelj izjavi da nema više šta ispitivati Rakitina. Gospodin Rakitin siđe s pozornice malo nagaravljen. Dojam što ga je proizveo njegov neobično plemenit govor bio je pokvaren, i Fetjuković, koji ga je

pratio očima, kao da je govorio i pokazivao publici: »Gledajte, ovakvi su ti vaši plemeniti tužitelji!« Sjećam se, ni ovo ne prođe bez Mitjine upadice; bijesan zbog tona kojim je Rakitin govorio o Grušenjki, povika on sa svog mjesta: »Bernard!« A kad se predsjednik, nakon preslušavanja Rakitinova, obratio optuženiku: želi li da napomene šta, viknu Mitja da se sve orilo:

— On je od mene, kad sam već bio optuženik, uzimao novac u zajam! Bernard prezreni i karijerist, i u Boga ne vjeruje, a preosvećenog je namagarčio!

Mitju su, dakako, opet urazumljivali zbog njegovih bijesnih izraza, ali gospodin Rakitin je bio potpuno dotučen. Nije uspjelo ni svjedočanstvo štapskapetana Snegireva, ali zbog sasvim drugog razloga. On je došao sav poderan, u prljavu odijelu, blatnim čizmama i, uza sav oprez i prethodne »ekspertize«, trešten pijan. Na pitanje o uvredi koju mu je Mitja nanio, odbio je odjednom da odgovara.

— Neka ga voda nosi, Iljušečka je zabranio. Meni će Bog ondje platiti.

— Tko vam je zabranio da govorite? Koga mislite?

— Iljušečka, sinčić moj: »Tatice, tatice, kako te je on ponizio!« To je rekao kod kamena. Sad umire.

Štapskapetan odjedanput udari u plač i naglo pade predsjedniku pred noge. Izveli su ga brže-bolje, što publika poprati smijehom. Dojam što ga je bio pripremio tužilac propade sasvim.

A branitelj je i dalje iskorišćavao sva sredstva i sve je više i više izazivao čuđenje svojim poznavanjem događaja do u najmanje sitnice. Tako je, na primjer, iskaz Trifona Borisiča proizveo neobično silan dojam i bio je, razumije se, nepovoljan po Mitju. On je gotovo na prste izračunao da Mitja, prilikom prvog svog dolaska u Mokro, a gotovo mjesec dana prije katastrofe nije mogao potrošiti manje od tri tisuće rubalja ili »jedva tek nešto manje. Koliko je samo porazbacano Ciganka ma! A našim, našim ušljivim seljacima, ne da su bacali putem po pola rublja, nego su im poklanjali novčanice od deset i pet rubalja, manje nisu davali. A koliko su onda od njega prosto ukrali! Tko je ukrao, taj nije ostavio ondje svoje ruke, i gdje bi ga uhvatili, to jest lopova, kad su sami uludo razbacivali! Kod nas su ljudi razbojnici, ne čuvaju svoje duše. A koliko je otišlo curama, našim seoskim curama! Od onda su se kod nas neki obogatili, koji su dotle bili sirotinja.«

Jednom riječi, on je spomenuo sve što je bilo potrošeno i sve točno izračunao, kao na računjalci. I tako je mišljenje da je bila potrošena samo tisuća i po, a druga polovica spremljena u kesicu, palo u vodu. »Sam sam vidio, u njegovim sam rukama vidio tri tisuće kao jednu kopjejku, svojim očima motrio, i kao da se mi ne razumijemo u račun!« vikaše Trifon Borisič nastojeći da pošto-poto ugodi »vlasti«. Ali kad je opet došao red da branitelj pita, ovaj nije gotovo ni pokušao da pobije njegove iskaze, nego je na prečac skrenuo govor na to kako su kočijaš Timofej i neki drugi seljak Akim digli u Mokrom, prilikom one prve pijanke prije mjesec dana, s poda u trijemu stotinjarku koja je pijanom Mitji ispala i predali je Trifonu Borisiču, a ovaj im zato dao svakome po rubalj. »A, jeste li vi onda vratili tu stotinjarku gospodinu Karamazovu?« Trifon Borisič, iako je petljao, ali je, poslije preslušavanja seljaka o nađenoj stotinjarci ipak priznao, samo što je nadovezao da je on onda kao sveto sve vratio i uručio Dmitriju Fjodoroviču, »sasvim pošteno, ali oni teško da će se toga moći sjećati, jer su bili onda posve pijani«. Ali kako je on dotle, dok nisu bili pozvani svjedoci seljaci, poricao da je nađena neka stotinjarka, to je sasvim prirodno i iskaz njegov, da je vratio cijelu svotu pijanom Mitji, postao vrlo sumnjiv. I tako je jedan od najopasnijih svjedoka, koga je bio spremio tužilac, otišao ipak osumnjičen i vrlo okaljana ugleda. Isto tako prođoše i Poljaci: ušli su oholo i samosvjesno. Oni su glasno posvjedočili da su, prvo, obojica »služili kruni« i da im je »pan Mitja« nudio tri tisuće da kupi njihovu čast, te da su sami vidjeli mnogo novaca u njegovim rukama. Pan Musjalovič je strašno miješao mnogo poljskih riječi u svoje rečenice i kad je vidio da to samo podiže njegov ugled kod predsjednika i tužioca, okuražio se napokon toliko da je počeo govoriti poljski. Ali je Fetjukovič i njih uhvatio u svoje mreže: iako je i opet petljao ponovo pozvani Trifon Borisič, ipak je morao priznati da je pan Vrublevski zamijenio njegove karte sa svojima i da je pan Musjalovič, kad je držao banku, varao. To je potvrdio i Kalganov, i oba su se pana udaljila ponešto posramljena i ispraćena smijehom publike.

Zatim se to isto dogodilo gotovo svima najopasnijim svjedocima. Svakoga od njih umio je Fetjukovič moralno ukaljati i otpustiti donekle pokunjena. Ljubitelji i pravnici su samo uživali, ali nisu, ipak, mogli pravo da shvate čemu bi velikom i konačnom sve to moglo poslužiti, jer, ponavljam, svi su osjećali

nepobitnost optužbe koja je sve više i sve tragičnije rasla. Ali, po sigurnom držanju »velikog maga«, vidjeli su da je on miran te su čekali: nije uzalud došao iz Petrograda »takav čovjek«, a to nije bio čovjek koji bi se vratio praznih ruku.

III

MEDICINSKA EKSPERTIZA I JEDNA FUNTA ORAHA

Medicinska ekspertiza nije također baš mnogo pomogla optuženiku. Pa ni sam Fetjukovič nije, čini se, na nju mnogo računao, kako se poslije pokazalo. Ponajviše je bila izvršena jedino na navaljivanje Katerine Ivanovne, koja je specijalno za to pozvala iz Moskve jednog liječnika. Obrana, dakako, nije mogla zbog nje ništa izgubiti, a u najboljem slučaju mogla je i nešto dobiti. Uostalom, ispalo je donekle čak i komično i to zbog nesuglasice liječnika. Kao eksperti javili su se: čuveni strani liječnik, zatim naš liječnik Gercenštube i, napokon, mladi liječnik Varvinski. Posljednja dvojica pojavila su se i kao obični svjedoci, koje je pozvao tužilac. Kao eksperta, prvog su preslušali liječnika Gercenštubea. To je bio sedamdesetogodišnji starac, sijed i ćelav, srednje visine i snažna tjelesna sastava. Kod nas su ga u gradu svi vrlo cijenili i poštovali. Bio je savjestan liječnik, čovjek prekrasan i pobožan, nekakav Herrnhuter[1] ili »moravski brat« — ne znam više pravo. Živio je kod nas već odavno i vladao se uvijek neobično dostojanstveno. Bio je dobar i čovjekoljubiv, siromašne bolesnike i seljake liječio je badava, sam je odlazio u njihove kolibice i izbice i ostavljao novac za lijekove, ali je bio tvrdoglav kao mula. Izbiti mu ideje iz glave bilo je nemoguće. Uzgred napominjem da je u gradu bilo poznato, kako je strani čuveni liječnik, za ova dva tri dana boravka kod nas, dobacio nekoliko neobično uvredljivih riječi na račun talenta liječnika Gercenštubea. Posrijedi je bilo što su se neki u našem gradu obradovali dolasku moskovskog liječnika i, ne žaleći novaca, navalili njemu po savjete, iako on nije

[1] Stanovnik mjesta Herrnhuta u Gornjoj Lužici, gdje je bio osnovan red »Moravske braće«.

uzimao po posjetu manje od dvadeset i pet rubalja. Sve je te bolesnike, dakako, liječio prije njegova dolaska liječnik Gercenštube, i moskovski je čuveni liječnik svuda osobito osuđivao njegovo liječenje. Napokon je, čim bi došao bolesniku, otvoreno pitao: »Onda, tko vas je to ovdje udesio, Gercenštube? He-he!« Liječnik je Gercenštube, razumije-se, za sve to saznao. I, eto, sad su se javila sva tri liječnika, jedan za drugim, zbog preslušavanja. Gercenštube je otvoreno izjavio da se »abnormalnost umnih optuženikovih sposobnosti vidi sama po sebi«. Zatim je, kad je razložio svoje mišljenje, koje ja ovdje ispuštam, nadovezao da se ta abnormalnost, uglavnom, ne vidi samo iz mnogih prijašnjih optuženikovih postupaka, nego i sad, u ovom trenutku, i kad su ga zamolili da objasni u čemu se sad očituje u ovom trenutku, upozorio je stari liječnik, sa svom otvorenošću svoje prostodušnosti, na to da je optuženik, kad je ušao u dvoranu, »imao neobično i, s obzirom na prilike, čudnovato obličje, da je stupao kao vojnik i gledao preda se, dok bi, međutim, bilo pravilnije da je gledao nalijevo, gdje, među publikom, sjede gospođe, da je on bio veliki obožavatelj lijepog spola te je morao mnogo misliti o tome šta će sada reći o njemu gospođe«, završi starčić svojim osobitim jezikom. Moramo napomenuti da je on govorio ruski mnogo i rado, ali je nekako svaka njegova rečenica ispadala više njemački, što ga, uostalom, nije nikad bunilo, jer je imao za cijelog života tu slabost da smatra svoj govor za obrazac ruskog jezika, »za bolji nego što ga sami Rusi govore«, i čak je neobično volio služiti se ruskim poslovicama, uvjeravajući svaki put da su ruske poslovice bolje i izrazitije od svih poslovica na svijetu. Još napominjem da je on u razgovoru, sigurno zbog rastresenosti, često zaboravljao najobičajnije riječi, koje je izvrsno znao, ali koje su mu se iznenada nekako gubile iz pameti. To se isto, uostalom, događalo kad je govorio i njemački, i tada je uvijek mahao rukom ispred lica, kao da nastoji da nađe izgubljenu riječ, i nitko ga ne bi mogao nagnati da produži započeti govor dok ne nađe tu izgubljenu riječ. Njegova napomena da je optuženik kad je ušao, morao pogledati gospođe, izazvala je u publici veseo šapat... Starčića su voljele kod nas sve gospođe; one su znale da je neženja, pobožan, nevin i da gleda na žene kao na viša i idealnija bića. I zato se ova njegova neočekivana napomena učinila svima vrlo neobičnom.

Moskovski je liječnik, kad ga zapitaše, također potvrdio, oštro i odlučno, da optuženikovo umno stanje smatra za abnormalno, »štoviše, u velikoj mjeri«. On je mnogo i pametno govorio o »afektu« i »maniji« i zaključivao da se optuženik prema svima sakupljenim podacima još nekoliko dana prije svog hapšenja doista nalazio u bolesnom afektu, te ako je i počinio zločin, ipak je, mada je bio svjestan da čini zločin, radio gotovo nehotice, nemajući nimalo snage da se bori protiv moralnog nagona koji je ovladao njime. Ali, osim afekta, konstatirao je liječnik i maniju, što je već unaprijed govorilo, po njegovim riječima, o ravnom putu koji vodi do potpunog ludila. (N. B. Ja govorim svojim riječima, a liječnik se izražavao vrlo učenim i specijalnim jezikom.) »Svi njegovi postupci protuslove zdravu razumu i logici«, produži on. — »Neću ni da govorim o onom što nisam vidio, to jest o samom zločinu i cijeloj toj katastrofi, ali čak prekjučer, prilikom mog razgovora s njim, imao je neobjašnjivo ukočen pogled. Iznenadan, bezrazložan smijeh. Nepojmljiva neprekidna razdraženost, neobične riječi: »Bernard«, »etika« i druge koje nisu bile na svome mjestu. Ali osobito je uočio liječnik tu maniju u tome što optuženik ne može gotovo ni da govori o one tri tisuće, za koje je, po njegovu mišljenju, prevaren, bez neke neobične razdraženosti, dok, naprotiv, o svima drugim nedaćama i uvredama koje su mu nanesene govori i sjeća ih se dosta lako. Napokon, prema dobivenim obavještenjima, on je isto tako i prije, svaki put kad se radilo o te tri tisuće, bio gotovo lud, a međutim govore za nj da nije ni sebičan ni gramzljiv. »A što se tiče mišljenja mog učenog subrata — pridoda ironički moskovski liječnik na kraju svog govora — da je optuženik morao, kad je ulazio, gledati gospođe a ne pravo preda se, velim samo ovoliko, da je ono, osim šaljivosti, još i sasvim pogrešno; jer, iako se potpuno slažem da optuženik, ulazeći u sudsku dvoranu u kojoj se rješava o njegovoj sudbini, nije morao onako tupo gledati preda se i što bi se zaista moglo smatrati za znak abnormalnog duševnog stanja u danom momentu, ali u isto to vrijeme tvrdim da on nije morao gledati nalijevo, u gospođe, već naprotiv nadesno, tražeći očima svog branitelja, o čijoj obrani zavisi sad njegova sudbina.« Liječnik je svoje mišljenje izrekao odlučno i uvjerljivo. Ali je osobito komično djelovalo protuslovlje učenih eksperata nakon neočekivana izvoda liječnika Varvinskog, koga su posljednjeg preslušali. Po njegovu mišljenju

optuženik je, kao i prije, tako i sada, u sasvim normalnom stanju, pa iako je zaista morao biti prije hapšenja nervozan i izvanredno uzbuđen, to je moglo potjecati iz mnogih, sasvim očitih uzroka: zbog ljubomore, srdžbe, neprekidnog pijanstva, itd. Ali to nervozno stanje nije moglo sadržavati u sebi nekakav osobit »afekt«, o kome je maloprije govoreno. A što se tiče toga je li optuženik morao, kad je ulazio u dvoranu, gledati nalijevo ili nadesno, morao je on, ulazeći u dvoranu, »po njegovu skromnom mišljenju«, gledati baš pravo preda se, kako je zbilja i gledao, jer su pravo pred njim sjedili predsjednik i članovi suda o kojima sad zavisi njegova sudbina: i on je baš time što je gledao pravo preda se i dokazao potpuno normalno duševno stanje u »danom trenutku«, završi mladi liječnik gotovo vatreno svoj »skromni« iskaz.

— Bravo, liječniče! — viknu Mitja sa svog mjesta. — Baš je tako!

Mitju su, razumije se, prekinuli, ali mišljenje mladog liječnika djelovalo je odlučno, kako na sud tako i na publiku, jer su se, kako se poslije vidjelo, svi s njime složili. Međutim je liječnik Gercenštube, kad su ga poslije preslušavali, ali kao svjedoka, sasvim neočekivano pomogao Mitji. Kao starosjedilac u gradu, koji je već odavno poznavao porodicu Karamazovih, dao je nekoliko vrlo interesantnih iskaza za »optužbu«, ali je odjedanput, kao da se nečeg sjetio, dodao:

— Međutim, mogla je mladom čovjeku pasti u dio kudikamo bolja sudbina, jer je bio dobra srca i u djetinjstvu i poslije, što je meni dobro poznato. Ali ruska poslovica veli: »Ako tko ima jednu pamet, to je dobro, ali ako mu dođe u goste još i pametan čovjek, to je još bolje, jer onda će biti dvije pameti, a ne samo jedna . . .«

— Jedna je pamet dobra, a dvije su . . . bolje — dobaci nestrpljivo tužilac, kome je bio već odavno poznat starčev običaj da govori sporo, razvučeno, ne dajući se nimalo zbuniti dojmom što ga izaziva takvim govorom, a ni time što će primorati druge da čekaju, nego je, naprotiv, još više cijenio svoje nategnuto, krumpirsko, i uvijek radosno samozadovoljno njemačko oštroumlje. Starčić je volio da pravi dosjetke.

— O, je-est, i ja to isto velim — upade on tvrdoglavo — jedna je pamet dobra, a dvije su kudikamo bolje. Ali njemu nije došao drugi s pameću, a on je svoju pustio . . . Kako se ono kaže, kamo ju je pustio? Tu riječ — kamo je pustio

pamet svoju, zaboravio sam — produži on, vrteći ruku pred očima — ah, da, *spatzieren.*[1]

— U šetnju?

— Pa da, u šetnju, i ja to kažem. I vidite, pamet je njegova pošla da se prošeta i dospjela je u jedno tako duboko mjesto u kome se izgubila. A međutim, to je bio plemenit i osjećajan mladić, o, ja ga se dobro sjećam još kao ovakva derančića, koga je otac odagnao u stražnje dvorište, kad je trčao po zemlji bez čizmica i u hlačama samo s jednim pucetom...

U glasu čestita starčića zazvuča odjedanput nekakva nota, osjećajna i dirljiva... Fetjukovič čisto zadrhta kao da nešto naslućuje i poče ga pažljivo slušati.

— O, jest, ja sam onda bio i sam mladić... Meni, pa da, ja sam onda imao četrdeset i pet godina, i tek što sam bio ovamo stigao. I meni je onda bilo žao dječačića i ja sam zapitao sebe: zašto mu ne bih mogao kupiti funtu... funtu onog što djeca neobično vole, kako se ono, e, kako se ono zove... I liječnik opet zamaha rukama. — Rastu na drvetu, beru ih i svima darivaju...

— Jabuke?

— O, n-n-e-e! Funta, funta... jabuke se prodaju po deset komada, a ne na funte... ne, njih ima mnogo i svi su sitni, meću ih u usta i kr-r-rk!

— Orasi?

— Pa, jest, orasi, i ja to velim — potvrdi liječnik sasvim mirno kao da nije tražio riječ. — I ja sam mu donio funtu oraha, jer dječaku još nikada nitko nije donio funte oraha, podigao sam svoj prst i rekao: »Dječače! *Gott der Vater,*[2]« on se nasmijao i reče: »Gott der Vater.« — »*Gott der Sohn.*[3]« On se opet nasmijao i promucao: »Gott der Sohn.« — »*Gott der heilige Geist.*[4]« A on se ponovo nasmijao i rekao, kako je mogao: »Gott der heilige Geist.« I ja otiđoh. Poslije tri dana prolazim kraj njihove kuće, a on mi sam viče: »Čiko, Gott der Vater, Gott der Sohn«, i samo je zaboravio Gott der heilige Geist, ali sam ga ja podsjetio i meni ga je bilo opet veoma žao. Ali su njega odvezli, i ja ga nisam više vidio. Prošle su dvadeset i tri godine, ja sjedim jednog jutra u svom

[1] Šetati.
[2] Bog otac.
[3] Bog sin.
[4] Bog duh sveti

kabinetu, i već bijele glave, kad iznenada uđe krepak mladić koga nisam nikako mogao poznati, ali on podigne prst i reče smijući se: »Gott der Vater, Gott der Sohn und Gott der heilige Geist. Sad sam baš stigao i došao da vam se zahvalim za funtu oraha, jer meni onda nije nitko kupio funte oraha, vi ste mi jedini kupili funtu oraha.« I tada sam se sjetio svoje sretne mladosti i jednog dječaka u dvorištu bez čizmica, i u meni se steglo srce i rekoh: »Ti si zahvalan mladić, jer si se cijelog svog života sjećao one funte oraha što sam ti ih donio u tvome djetinjstvu.« Ja sam ga zagrlio i blagoslovio — i zaplakao. A on se smijao, ali je i on plakao... jer Rus se često smije ondje gdje bi trebalo da plače. Ali on je i plakao, to sam vidio. A sada, kuku!...

— I sada plačem, Nijemče, plačem, ti čovječe božji! — viknu odjedanput Mitja sa svoga mjesta.

Bilo kako mu drago, ali priča učini na publiku dobar dojam. Ali glavni efekt je izazvao iskaz Katerine Ivanovne u Mitjin prilog, o kome ću sad odmah pričati. I, uopće, kada su došli na red svjedoci *à décharge*[1], to jest koje je pozvao branitelj, sudbina se gotovo odjedanput i čak ozbiljno nasmiješila Mitji i, što je najvažnije — neočekivano čak i za samu obranu. Ali još prije Katerine Ivanovne bio je preslušan Aljoša koji se iznenada sjetio jedne činjenice koja je, kako se činilo, mogla poslužiti kao pozitivno svjedočanstvo protiv jedne od najvažnijih točaka optužbe.

IV

SREĆA SE SMIJEŠI MITJI

A to se dogodilo sasvim neočekivano čak i za Aljošu. Preslušavali su ga bez polaganja zakletve, i ja se sjećam da su se prema njemu sve stranke već od prvih riječi preslušavanja vladale neobično nježno i simpatično. Vidjelo se da je uživao dobar glas. Aljoša je govorio smjerno i suzdržljivo, ali je iz

[1] Francuski pravni izraz koji označuje svjedoke koje zove obrana da »rasterete« okrivljenika.

njegovih iskaza očito izbijala topla simpatija prema njegovu nesretnom bratu. Odgovarajući na jedno pitanje, on je ocrtao bratov značaj, kao čovjeka možda nagla i strastvena, ali također plemenita, ponosna i velikodušna, spremna čak i na žrtvu ako se od njega zatraži. Priznao je, uostalom, da se brat nalazio posljednjih dana zbog strasti prema Grušenjki, zbog suparništva s ocem, u nepodnošljivu raspoloženju. Ali je ljutito odbio i samu pomisao da je brat mogao ubiti zbog grabeža, mada je i to priznao da su se te tri tisuće rubalja pretvorile u Mitjinu umu gotovo u nekakvu maniju, te je držao da je otac tu sumu na prijevaran način zakinuo od njegova nasljedstva, i da čak nije mogao ni da govori o tim trima tisućama a da ga ne bi spopao pomaman bijes. Što se tiče suparništva dviju »osoba«, kako se izrazio tužilac, to jest Grušenjke i Katje, odgovarao je zaobilazno, a na jedno ili dva pitanja uskratio je čak i odgovor.

— Je li vam vaš brat govorio bar da namjerava ubiti oca? — zapita tužilac. — Možete i uskratiti odgovor ako mislite da je potrebno — nadoveza on.

— Neposredno mi nije govorio — odgovori Aljoša.

— A kako? Posredno?

— On mi je jednom govorio o svojoj osobnoj mržnji prema ocu i da se boji da bi ga... u jednom trenutku... u trenutku mržnje... možda mogao i ubiti.

— I vi ste, kad ste to čuli, povjerovali?

— Bojim se reći da sam povjerovao. Ali sam bio uvijek uvjeren da će ga neki uzvišeniji osjećaj uvijek spasiti u kobnom trenutku, kao što ga je zaista i spasio, jer on *nije ubio* mog oca — sigurno završi Aljoša gromkim glasom da se po svoj dvorani razlijegalo.

— Budite uvjereni da ja posve vjerujem u potpunu iskrenost vašeg uvjerenja, bez obzira na vašu ljubav prema vašem nesretnom bratu, nikako ga ne asimilirajući s njom. Vaše izuzetno uvjerenje koje imate o toj tragičnoj epizodi, koja se odigrala u vašoj porodici, već nam je poznato iz predistrage. Neću da krijem pred vama da je ono potpuno svojevrsno i da proturječi svima ostalim iskazima što ih je prikupilo tužilaštvo. I zato smatram za potrebno da vas odlučno zapitam, koji su zapravo podaci vodili vašu misao i doveli je do konačnog uvjerenja da je vaš brat nevin, a, naprotiv, kriva druga ličnost koju ste neposredno optuživali u predistrazi?

— U predistrazi sam samo na pitanja odgovarao — reče Aljoša tiho i mirno — a nisam optuživao Smerdjakova.

— A ipak ste njega optužili?

— Ja sam optuživao na temelju riječi brata Dmitrija. Meni su još prije mog preslušavanja pričali šta se dogodilo prilikom njegova hapšenja, i da je on onda sam optužio Smerdjakova. Tvrdo vjerujem da je moj brat nevin. A ako nije ubio on, onda...

— Onda je Smerdjakov? A zašto baš Smerdjakov? I zašto vi tako tvrdo vjerujete u nevinost svoga brata?

— Nisam mogao a da ne vjerujem bratu. Znao sam da mi neće slagati. Po licu sam njegovu vidio da mi ne laže.

— Samo po licu? I to su svi vaši dokazi?

— Nemam drugih dokaza.

— I za Smerdjakovljevu krivnju nemate nikakva drugog dokaza osim riječi vašeg brata i izraza njegova lica?

— Tako je, nemam drugih dokaza.

Time je tužilac svršio svoje ispitivanje. Aljošini su odgovori neobično razočarali publiku. Kod nas se još prije glavne rasprave mnogo govorilo o Smerdjakovu, netko je nešto čuo, drugi je nešto pokazivao, govorili su o Aljoši da je sakupio izvanredne dokaze u prilog brata i o sluginoj krivici — i sad, gle — ništa, nikakvih dokaza, osim moralnih uvjerenja, toliko prirodnih kod njega, optuženikova rođena brata.

Ali je počeo pitati i Fetjukovič. Na pitanje: kada je optuženik govorio njemu, Aljoši, o svojoj mržnji prema ocu i o tome da bi ga mogao ubiti, i da li je to on čuo od njega, na primjer, prilikom njihova posljednjeg sastanka prije katastrofe, Aljoša je, odgovarajući na to pitanje, odjedanput zadrhtao, kao da se tek sada nečega sjetio i shvatio.

— Sad se sjećam jedne okolnosti koju sam bio sasvim zaboravio, ali mi je onda bila nejasna, a sad...

I Aljoša se u zanosu, natrapavši očito tek sada iznenada na misao, sjeti kako mu je Mitja prilikom posljednjeg sastanka uvečer, kraj drveta i na putu što vodi u manastir, nekoliko puta ponovio da on ima sredstvo da obnovi svoju čast, i da se to sredstvo nalazi ovdje, evo ovdje, na njegovim prsima.

— Ja sam pomislio onda, kada se udarao o prsa, da govori o svome srcu — produži Aljoša — tj. kako bi mogao naći u svom srcu snage da se oslobodi nekakve strašne sramote koja ga je čekala i koju nije čak ni meni smio da prizna. Priznajem da sam onda zaista pomislio da govori o ocu i da division od

sramote pri samoj pomisli da pođe ocu i da učini nad njim kakvo nasilje, a, međutim, on kao da je onda pokazivao nešto na svojim prsima, i ja se sjećam da mi je onda iskrsla misao da se srce čovječje ne nalazi na onom mjestu u prsima, već niže, a on udara sebe mnogo više, ovdje, odmah ispod vrata, i neprestano pokazuje na to mjesto. Moja mi se misao učinila onda glupom, a on je možda pokazivao onda baš onu kesicu u kojoj je bila ušivena ta tisuća i pol!

— Baš tako! — povika Mitja sa svog mjesta. — Tako je, Aljoša, tako, ja sam onda po njoj lupao šakom.

Fetjukovič mu prileti brzo i stade ga preklinjati neka se primiri i obrati svu svoju pažnju na Aljošu. Aljoša je, ponesen svojim sjećanjem, vatreno izrekao svoje mišljenje da se ta sramota jamačno sastojala u tome što je on, iako je imao kod sebe tu tisuću i po rubalja, te mogao da vrati Katerini Ivanovnoj polovicu svog duga, ipak odlučio da joj ne vraća te polovice, nego da ih upotrijebi za nešto drugo, to jest za odvođenje Grušenjke, ako bi ona pristala...

— Tako je, baš je tako — vikaše Aljoša koji se iznenada uzrujao — brat mi je onda upravo doviknuo da bi on polovicu sramote (nekoliko puta je ponovio *polovicu)* mogao odmah skinuti sa sebe, ali da je toliko nesretan zbog slabosti svog značaja da to neće učiniti... da unaprijed zna da to ne može učiniti, jer za to nema snage!

— I vi se sigurno i jasno sjećate da se on lupao baš po tom mjestu na prsima? — zapita Fetjukovič žurno.

— Jasno i sigurno, jer mi je baš onda naišla pomisao: zašto se on lupio tako visoko kad je srce niže, i meni se učinila ta moja pomisao glupa... sjećam se da mi se učinila glupa... tako mi je iskrslo u pameti. I kako se toga nisam sjetio do sada! On je baš onom kesicom pokazivao da ima sredstava, ali da neće vratiti tu tisuću i po! A prilikom hapšenja u Mokrom on je viknuo — što mi je dobro poznato jer su mi to saopćili — da smatra za najsramotniji čin u cijelom svom životu to što se, iako je imao sredstva da vrati polovicu (baš polovicu!) duga Katerini Ivanovnoj i tako ne ostane u njenim očima tatom, ipak nije odlučio da joj vrati, već mu je bilo milije da ga ona drži za tata, nego da se rastane s novcem! A kako ga je tištao taj dug! — uzviknu Aljoša na svršetku.

Razumije se da se umiješao i tužilac. On je zamolio Aljošu neka još jedanput opiše kako je sve to bilo i nekoliko puta

je tvrdoglavo pitao: »Je li optuženik zbilja, kada se lupao u prsa, nešto pokazivao. Možda se prosto udarao šakom u prsa?«

— Ne šakom! — uzviknu Aljoša. — Nego je baš prstom pokazivao ovdje, vrlo visoko... Ali kako se toga nisam mogao nikako sjetiti sve do ovog trenutka!

Predsjednik upita Mitju šta može da kaže u vezi s ovim iskazom. Mitja potvrdi da je sve tako i bilo, da je on pokazivao baš svoju tisuću i po pošto ju je imao na prsima, odmah ispod vrata, i da je to, dakako, bila sramota — »sramota koje se ne odričem, najsramotniji čin u cijelom mom životu!« povika Mitja. »Mogao sam vratiti, a nisam vratio. Volio sam ostati u njenim očima i tatom, i nisam vratio. A najveća je sramota bila u tome što sam unaprijed znao da neću vratiti! Ti imaš pravo, Aljoša! Hvala ti, Aljoša!«

Time se svršilo preslušavanje Aljoše. Važna je bila i značajna ta okolnost što se našla bar jedna činjenica, bar samo i jedan, recimo, i najmanji dokaz, gotovo sjena dokaza da je zaista postojala ta kesica, da se u njoj nalazila tisuća i po i da optuženik nije lagao u predistrazi, kada je rekao u Mokrom, da je ona tisuća i po »bila moja«. Aljoša je bio radostan: on je, sav crven, otišao na određeno mjesto. Još je dugo ponavljao u sebi: »Kako sam to zaboravio? Kako sam mogao to zaboraviti! I kako sam se toga tek sada odjedanput sjetio!«

Otpoče preslušavanje Katerine Ivanovne. Tek što se ona pojavila, u dvorani se zbi nešto neobično. Gospođe se latile za lornjete i binokle, muškarci se pokrenuli, neki poustajali sa svojih mjesta da je bolje vide. Svi su poslije tvrdili da je Mitja odjedanput poblijedio »kao krpa« čim je ona ušla. Ona je, posve u crnini, smjerno i gotovo plašljivo prišla do mjesta koje joj je bilo određeno. Po njenom licu nije se moglo zaključiti da je uzrujana, ali odlučnost je sijevala iz njena mrka, sumračana pogleda. Moram napomenuti da su poslije mnogi tvrdili da je u tom trenutku bila neobično lijepa. Govorila je tiho, ali jasno da se čulo po svoj dvorani. Izražavala se neobično mirno ili se barem naprezala da bude mirna. Predsjednik je otpočeo zadavati pitanja oprezno, s neobičnim poštovanjem, kao da se bojao da ne dirne »u druge žice«, i poštujući njenu veliku nesreću. Ali Katerina Ivanovna je sama, odmah poslije prvih riječi, odlučno rekla na jedno zadano pitanje da je bila optuženikova zaručnica »sve dotle dok me nije sam ostavio«, nadoveza ona tiho. Kada su je pitali o tri

tisuće, povjerene Mitji da ih pošalje njenoj rođakinji, rekla je odlučno: »Nisam mu dala baš za to da ih preda na poštu: ja sam onda naslućivala da su mu novci vrlo potrebni... u onom trenutku... Dala sam mu te tri tisuće pod uvjetom da ih pošalje, ako hoće, u toku jednog mjeseca. On se poslije uzalud mučio zbog toga duga...«

Neću da navodim sva pitanja, a niti točno sve njene odgovore, nego ću tek navesti glavni smisao njenih iskaza.

— Bila sam tvrdo uvjerena da će on sigurno odaslati te tri tisuće, čim samo dobije od oca — produži ona odgovarajući na pitanja. — Bila sam uvijek uvjerena da je on nesebičan i pošten... vrlo pošten... što se novca tiče. On je bio tvrdo uvjeren da će dobiti od oca tri tisuće rubalja, i nekoliko puta mi je govorio o tome. Znala sam da postoji između njega i oca razmirica, i bila sam uvijek, a i sada sam uvjerena, da mu je otac učinio krivo. Ne sjećam se da je ikad prijetio ocu. Preda mnom bar nije izricao nikakve prijetnje. Da je on onda došao meni, bila bih ga odmah oslobodila brige zbog onih nesretnih triju tisuća koje mi je dugovao, ali mi nije više dolazio... a ja sam... ja sam dospjela u takav položaj... Ja ga nisam mogla zvati sebi... Nisam imala nikakva prava da zahtijevam od njega taj dug — nadoveza ona odjedanput i nešto odlučno zazvuča u njenu glasu — on mi je osobno učinio jednom zgodom novčanu uslugu, još veću od tri tisuće, i ja sam je primila, iako onda još nisam mogla predvidjeti da ću jednom moći da mu vratim dug...

U tonu njena glasa osjećalo se nekakvo izazivanje, ali baš u tom trenutku dođe red na Fetjukoviča da ispituje.

— To sigurno nije bilo ovdje, već na početku vašeg poznanstva? — upade Fetjukovič oprezno prilazeći, osjetivši u tren oka nešto povoljno. (Napominjem u zagradi da on, i pored toga što ga je pozvala iz Petrograda donekle i Katerina Ivanovna — ipak nije ništa znao o onoj zgodi od pet tisuća što joj ih je dao Mitja još u onom gradu i o »poklonu do zemlje«. Ona mu nije to rekla, nego je zatajila pred njim! I to je bilo čudnovato. Moglo bi se sa sigurnošću pomišljati da ni ona sama nije znala do posljednjeg trenutka: hoće li ispričati tu zgodu na raspravi ili neće, i kao da je čekala neko nadahnuće.)

— Ne, nikad ne mogu zaboraviti onih trenutaka! — I ona poče pričati, te ispriča sve, cijelu zgodu koju je Mitja ispričao Aljoši i o »poklonu do zemlje«, o uzrocima,

o svome ocu, o svome posjetu Mitji, i ni jednom riječi i ni najmanjim nagovještajem ne spomenu da je Mitja sam predložio njenoj sestri neka »mu pošalje Katerinu Ivanovnu po novce«. To je ona velikodušno zatajila i nije se postidjela da iznese kako je ona, ona sama dotrčala onda mladom oficiru, iz vlastite pobude, u nadi... da će izmoliti u njega novaca. To je bilo nešto potresno. Mene je, slušajući, oblila studen, sav sam drhtao, dvorana je zamrla i gutala svaku riječ. To je bilo nešto čemu nema primjera, tako da se čak i od takve samosvjesne i do prezira ohole djevojke, kao što je ona, nije mogao očekivati takav plemenito iskren iskaz, takva žrtva i takav samozator. I zašto, zbog koga? Da spasi onog koji joj se iznevjerio i uvrijedio je, da pomogne bilo čime, ma i nečim najmanjim, njegovu oslobođenju, izazvavši njemu u prilog dobar dojam. I zaista: slika oficira koji daje svojih posljednjih pet tisuća — sve što je još imao u životu — koji se s poštovanjem poklonio pred nevinom djevojkom, vrlo je simpatična i privlačna, ali... moje se srce bolno steglo! Ja sam osjetio da može odatle poslije nastati kleveta (jest i nastala je poslije, nastala!)... Kasnije su govorili po cijelom gradu, pakosno se smiješeći, da njeno pričanje nije bilo možda sasvim točno, a osobito ne na onom mjestu gdje je oficir pustio djevojku, navodno, »samo s poklonom punim poštovanja.« Natucali su da je tu nešto »ispušteno«. »A ako i nije bilo ispušteno, ako je sve istina«, rekle su čak naše najpoštovanije gospođe, »još je i onda pitanje: je li bilo vrlo pristojno da tako radi djevojka, ma i željela da spasi oca?« I nije li Katerina Ivanovna svojim umom, svojom bolesnom pronicljivošću predosjetila da će početi tako govoriti? Svakako je slutila i, ipak se, eto, odlučila da sve kaže! Razumije se, sve su te prljave sumnje u istinitost njena pričanja izbile tek kasnije, a u prvom trenutku bili su svi potreseni. Što se tiče sudaca, oni su slušali Katerinu Ivanovnu tako reći pobožno, i čak stidljivo šuteći. Tužilac se nije usudio zadati ni jedno pitanje o toj temi. Fetjukovič joj se duboko pokloni. On je gotovo likovao. Mnogo je bilo dobiveno: čovjek koji daje u plemenitom zanosu posljednjih pet tisuća, i isti taj čovjek koji poslije noću ubija oca u namjeri da ugrabi tri tisuće — to je bilo nešto što se nije dalo uskladiti. Sad je mogao Fetjukovič bar grabež otkloniti. Na »slučaj« je odjedanput pala neka nova svjetlost. Iskrslo je nešto simpatično u prilog Mitji. A on je — pričalo se o njemu — dvaput htio da

skoči sa svoga mjesta za vrijeme pripovijedanja Katerine Ivanovne, ali bi opet klonuo na svoju klupu i prekrio lice rukama. Ali kad je ona svršila, pruži prema njoj ruke i povika plačljivim glasom:

— Katja, zašto si me upropastila?

I zaplaka glasno da je dvorana ječala. Ali se, međutim, odmah svlada i opet povika:

— Sad sam osuđen!

A zatim, kao da se ukočio na svom mjestu, stisnu zube i prekriži ruke na prsima. Katerina Ivanovna ostade u dvorani i sjede na pokazanu joj stolicu. Ona je bila blijeda i sjedila oborene glave. Oni što su joj bili blizu, pričali su da je dugo sva drhtala kao u groznici. Sad je došao red na Grušenjku.

Približujem se katastrofi koja se iznenada sručila i možda zaista upropastila Mitju. Uvjeren sam, i svi ostali također, a svi su pravnici poslije govorili da nije došlo do te epizode, da bi bar bili popustljiviji prema zločincu. A o tome će biti uskoro govora. Ali prije toga da kažem dvije riječi o Grušenjki.

Ona je ušla u dvoranu također posve u crnini, sa svojim prekrasnim crnim rupcem, prebačenim preko ramena. Prišla je balustradi lako, svojim nečujnim hodom, ljuljajući se malo, kako ponekad hodaju odeblje žene, te netremice gledala u predsjednika, ne pogledavši nijedanput ni desno ni lijevo. Po mom mišljenju bila je ona u ovom trenutku vrlo lijepa i nije bila nimalo blijeda, kako su poslije tvrdile gospođe. Tvrdile su također i to da joj je bilo lice nekako pakosno. Ali ja mislim da je bila samo razdražena i da je teško osjećala na sebi prezirne i radoznale poglede naše publike, željne skandala. To je bio značaj ponosan, koji ne podnosi prezira, i jedan od onih koji čim i najmanje osjete da ih netko prezire — odmah planu gnjevom i željom za otporom. Uz to je razumije se bilo i plašljivosti i duševnog stida zbog te plašljivosti, te nije nikakvo čudo što je njen govor bio neujednačen — čas ljutit, čas preziran i vrlo grub, a čas bi opet zazvučala u njemu iskrena, srdačna nota samoosuđivanja i samooptuživanja. Ponekad je govorila kao da se sunovraćuje u kakvu provaliju: »Svejedno, bilo što mu drago, a ipak ću reći...« Što se tiče poznanstva s Fjodorom Pavlovičem napomenula je oporo: »Same gluposti, jer zar sam ja kriva što se on meni nametnuo?« A poslije je, nakon jedne minute nadovezala: »Ja sam svemu kriva, ja sam ismijavala i jednog

i drugog — starca i ovog — i obojicu sam dotle dovela. Zbog mene se sve i dogodilo.« Kad su joj spomenuli Samsonova, otresla se ona pakosno i nekako drsko, izazovno: »Što se to koga tiče — on je bio moj dobrotvor, uzeo me bosu kada su me izbacili iz roditeljske kuće.« Predsjednik joj je napomenuo, ali uljudno, da treba odgovarati neposredno na pitanja ne upuštajući se u nepotrebne potankosti.

Kuverte s novcima nije vidjela nego je samo čula od »zločinca« da je u Fjodora Pavloviča nekakva kuverta s tri tisuće. »Ali su to sve samo gluposti, ja sam se tome smijala i ne bih bila pošla onamo nizašto.«

— Koga ste maloprije mislili pod »zločincem«? — zapita tužilac.

— Slugu Smerdjakova koji je ubio svog gospodara i jučer se objesio.

Razumije se, odmah su je zapitali: koji su njeni razlozi da tako odlučno optužuje, ali se pokazalo da ni ona također nema nikakvih razloga.

— Tako mi je rekao Dmitrij Fjodorovič, a njemu možete vjerovati. Razdvajačica je njega upropastila, tako je, ona je jedina svemu uzrok, jest, tako je — nadoveza odjedanput Grušenjka tresući se sva od mržnje, a glas joj nekako pakosno zazvuča.

Opet zapitaše koga to ona misli.

— A gospođicu, eto ovu Katerinu Ivanovnu. Pozvala me onda sebi, častila čokoladom, htjela me očarati. U nje ima malo pravog stida, tako je...

Sad je predsjednik čak strogo prekinu i zamoli da umjeri svoje izraze. Ali srce ljubomorne žene već se bilo razbuktalo, i ona je bila spremna čak sunovratiti se i u provaliju.

— Prilikom hapšenja u Mokrom — podsjeti je tužitelj — svi su vidjeli i čuli kako ste vi, kad ste istrčali iz druge sobe, viknuli: »Ja sam svemu kriva, zajedno idemo na robiju!...« Bili ste, dakle, u onom trenutku uvjereni da je on ocoubojica?

— Ne sjećam se šta sam onda sve osjećala — odgovori Grušenjka. — Svi su onda vikali da je on ubio oca, i shvatila sam da sam ja tome kriva, da ga je on zbog mene ubio. A čim je on rekao da je nevin, odmah sam mu povjerovala, i sad vjerujem, i vječno ću vjerovati, jer on nije čovjek koji će slagati.

Počeo je ispitivati Fetjukovič. Između ostalog, sjećam se da je pitao o Rakitinu i o dvadeset i pet rubalja »za to što vam je doveo Alekseja Fjodoroviča Karamazova«.

— A zar je kakvo čudo što je uzeo novac — osmjehnu se Grušenjka prezirno — on mi je dolazio neprestano da moljaka novac, pa bi izmamio mjesečno i po trideset rubalja, sve za kojekakve gluposti, jer je imao gdje piti i jesti i bez mene.

— Zbog čega ste bili toliko darežljivi prema gospodinu Rakitinu? — upade Fetjukovič, usprkos tome što se predsjednik počeo neobično vrpoljiti.

— On je moj bratić. Moja mati i njegova mati rođene su sestre. Samo me je uvijek molio da to ovdje nikom ne kazujem, jer se on zbog mene neobično stidio.

Ta nova činjenica bila je pravo iznenađenje za sve, jer to dosada nitko nije znao u cijelom gradu, čak ni u manastiru, čak ni Mitja to nije znao. Pričali su da je Rakitin sav pocrvenio od stida na svom stolcu. Grušenjka je još prije ulaska u dvoranu nekako saznala da je on svjedočio protiv Mitje i strašno se razbjesnjela. Cijeli maloprijašnji govor gospodina Rakitina, sva njegova plemenština, svi ispadi protiv kmetstva, protiv građanske nesređenosti u Rusiji — sve je to bilo sad zauvijek izbrisano i uništeno kod javnog mišljenja. Fetjukovič je bio zadovoljan; opet mu je Bog udijelio u kapu. Grušenjku nisu uopće dugo preslušavali, a ona, razumije se, nije ni mogla iznijeti ništa novo. Ona se publike veoma neugodno dojmila. U nju je bila uprta stotina prezirnih pogleda kad je poslije preslušavanja sjela u dvorani prilično podaleko od Katerine Ivanovne. Dok su je preslušavali, Mitja je šutio kao skamenjen, oborena pogleda.

Kao svjedok pojavi se Ivan Fjodorovič.

V

IZNENADNA KATASTROFA

Napominjem da su njega pozvali još prije Aljoše. Ali je sudski pristav javio onda predsjedniku da svjedok ne može doći zbog nekakve nenadane bolesti ili nekakva napada, ali čim se oporavi da će biti spreman da dade svoje iskaze kad god zažele. To, uostalom, nije nitko čuo, nego se za to tek poslije saznalo. Njegovu pojavu nisu odmah gotovo ni primijetili: glavni svjedoci, osobito dvije suparnice, bili su već preslušani; znatiželji je bilo zasada zadovoljeno. U publici se osjećaše neki umor. Valjalo je preslušati još nekoliko svjedoka koji, vjerojatno, nisu mogli ništa osobito iznijeti s obzirom na ono što je već bilo izneseno. Vrijeme je protjecalo. Ivan Fjodorovič priđe nekako neobično polagano, ne gledajući ni u kog i čak oborene glave, kao da o nečem mračnom razmišlja. Njegovu odijelu nije se moglo ništa prigovoriti, ali je njegovo lice učinilo, bar na me, mučan dojam: na tom licu bilo je nešto što je nekako podsjećalo na zemlju, nešto nalik na lice čovjeka koji umire Oči su mu bile mutne; on ih podiže i polagano prijeđe njima po dvorani. Aljoša naglo skoči sa svog stolca i prostenja: »ah!« Toga se sjećam. Ali teško da je to itko drugi primijetio.

Predsjednik otpoče time da je on nezakleti svjedok te da može po volji svjedočiti ili šutjeti, ali, dakako, sve što kaže mora kazati po savjesti, itd. Ivan Fjodorovič slušaše i mutno gledaše u nj, ali odjedanput se poče njegovo lice polagano razvlačiti u osmijeh i, tek što predsjednik koji ga je začuđeno gledao završi, on se iznenada nasmija.

— Onda, šta još? — zapita on glasno.

U dvorani se sve stiša kao da se nešto osobito naslućivalo. Predsjednik se uznemiri.

— Niste... možda posve zdravi? — reče on tražeći očima sudskog pristava.

— Ne uznemirujte se, vaša preuzvišenosti, dovoljno sam zdrav i mogu vam ispričati štošta zanimljivo — odgovori Ivan Fjodorovič odjednom sasvim mirno i učtivo.

— Imate li nam saopćiti nešto osobito? — produži predsjednik još jednom nepovjerljivo.

Ivan Fjodorovič obori glavu, oklijevaše nekoliko sekundi, podiže ponovo glavu i reče mucajući:

— Ne... nemam. Nemam ništa osobito.

Počeše mu zadavati pitanja. On je odgovarao sasvim kao preko volje, nekako vrlo kratko, čak kao da se sve više i više gnuša, iako je, uostalom, odgovarao sasvim razložno. Na mnoga je pitanja odgovarao da ne zna. O očevu obračunu s Dmitrijem Fjodorovičem nije ništa znao. »Nisam se ni zanimao za to«, reče on. Što se tiče prijetnja da će ubiti oca, to je čuo od samog optuženika. Za novce u kuverti čuo je od Smerdjakova.

— Sve je to isto — prekinu ga odjedanput umorna izraza na licu — ja vam ne mogu sada ništa osobito kazati.

— Vidim da ste bolesni i razumijem vaše osjećaje... — otpoče opet predsjednik.

On je već htio da se obrati strankama, tužiocu i branitelju, i da ih zapita da li smatraju za potrebno da zadaju pitanja, kad Ivan Fjodorovič iznenada zamoli malaksalim glasom:

— Oprostite mi, vaša preuzvišenosti, vrlo mi je loše.

I on se poslije tih riječi, i ne čekajući dopuštenja, naglo okrenu i htjede da izađe iz dvorane. Ali jedva što je zakoračio četiri puta, on zastade kao da se predomislio, osmjehnu se blago i opet vrati na prijašnje mjesto.

— Ja sam, vaša preuzvišenosti, kao ona seljačka djevojka ... znate kako ono glasi: »Ako mi se prohtije — skočit ću, ako mi se ne prohtije — neću skočiti«, za njom idu sa sarafanom ili s panjovom[1], ne znam pravo, da uskoči u nju pa da je onda svežu i povezu na vjenčanje, a ona govori: »Ako mi se prohtije — skočit ću, ako mi se prohtije — neću skočiti...« To je nekako u našem narodu...

— Šta hoćete time da kažete? — zapita predsjednik strogo.

— Evo — reče Ivan Fjodorovič i iznenada izvuče svežnjić novaca — evo novac... to su oni isti što su se nalazili u onoj kuverti (on pokaza glavom na stol sa stvarnim dokazima) i zbog kojih su oca ubili. Kamo da ih metnem? Gospodine sudski pristave, predajte ih.

Sudski pristav uze cio svežnjić i preda ga predsjedniku.

— Kako su ti novci dospjeli u vaše ruke..., ako su to oni isti novci? — zapita predsjednik u čudu.

[1] Ženska vunena suknja.

— Dobio sam ih od Smerdjakova, od ubojice, jučer... Bio sam kod njega baš prije nego što se objesio. On je ubio oca, a ne brat. On je ubio, a ja sam ga potakao da to učini... Tko ne želi smrt svome ocu?

— Jeste li vi pri pameti? — ote se nehotice predsjedniku.

— To i jest ono što sam pri pameti... i to pri podloj pameti, pri takvoj kao i vi, kao sve ove... njuške — i on se okrenu naglo prema publici. — Ubili oca, a prenemažu se da su se uplašili — zaškrguta on bijesno i prezirno. — Pretvaraju se jedni pred drugima. Lažljivci! Svi žele očevu smrt. Jedan gad ždere drugog gada... Da nema ocoubojstva — svi bi se razljutili i razišli bijesni... Igara! »Kruha i igara!« Uostalom, i ja sam krasan! Imate li vode, dajte mi da se napijem, Krista radi! — i on se odjedanput zgrabi za glavu.

Sudski pristav mu se odmah približi. Aljoša odjedanput skoči i povika: »On je bolestan, ne vjerujte mu, njega je spopalo alkoholno ludilo!« Katerina Ivanovna hitro ustade sa svog stolca i, kao ukočena od užasa, gledaše Ivana Fjodoroviča. Mitja se diže i nekako se luđački kiselo osmjehujući požudno gledaše i slušaše brata.

— Primirite se, ja nisam lud, ja sam samo ubojica! — otpoče opet Ivan. — Od ubojice se ne može tražiti da lijepo govori... — pridoda on tek onako i osmjehnu se kiselo.

Tužilac se, očito zbunjen, nagnu predsjedniku. Članovi suda između sebe nervozno šaptahu. Fetjukovič nape uši i slušaše. Dvorana bijaše zamrla u iščekivanju. Predsjednik kao da se odjedanput pribra.

— Svjedoče, vaše su riječi nerazumljive i ovdje nepotrebne. Primirite se, ako možete, i pričajte... ako imate zbilja šta da kažete. Čime možete potkrijepiti to priznanje... ako samo ne buncate?

— To i jest ono što nemam svjedoka... Pseto Smerdjakov vam neće poslati s onog svijeta nikakva iskaza... u kuverti. Vama da je samo do kuverte, dosta vam je i jedna. Nemam svjedoka. Osim možda jednog... — osmjehnu se zamišljeno.

— Tko je taj vaš svjedok?

— Repati, vaša preuzvišenosti, neće biti po propisu. *Le diable n'existe point!* Ne obraćajte na nj pažnje, to je žalostan, mali đavo — nadoveza on gotovo povjerljivo i presta se smijati. — On je sigurno negdje ovdje, eno ondje, pod onim stolom sa stvarnim dokazima, jer gdje bi drugdje sjedio ako ne ovdje. Vidite, poslušajte me; ja sam mu rekao: neću

da šutim, a on počeo da govori o geološkom prevratu... gluposti! Ali, oslobodite odroda... on je zapjevao himnu, jer mu je lako. Meni je svejedno što će se pijani nitkov derati »odvezao se Vanjka u Piter«. Ali ja bih za dvije sekunde radosti dao kvadrilijun kvadrilijuna. Ne poznajete vi mene! O, kako je to kod vas sve glupo! Ali uzmite mene mjesto njega! Ja sam zbog nečeg došao... Zašto je, zašto je sve što postoji tako glupo?

I on stade opet polagano i kao zamišljeno gledati po dvorani. Ali se svi uzbudiše. Aljoša htjede da poleti njemu, ali je sudski pristav već bio zgrabio Ivana Fjodorovića za ruku.

— A šta to ima da znači — povika on i zagleda se oštro u pristava te ga odjedanput ščepa za ramena i bijesno obori na pod.

Ali straža odmah pritrča, zgrabi ga, i on bijesno jauknu. I dok su ga iznosili neprestano je jaukao i vikao nešto bez veze.

Nasta metež. Ne sjećam se svega točno, bio sam i sam uzrujan i nisam mogao sve pratiti. Samo znam toliko da je poslije, kad se već sve stišalo i svi shvatili šta je posrijedi, sudski pristav dobio svoje, iako je valjano objasnio predsjedništvu da je svjedok bio cijelo vrijeme zdrav, da ga je pregledao liječnik kad mu je prije jednog sata pozlilo, ali da je sve do ulaska u dvoranu govorio suvislo, tako da se nije moglo ništa predvidjeti, da je, naprotiv, sam zahtijevao i htio da svjedoči. Ali prije nego što su se svi koliko-toliko stišali i povratili, desi se odmah iza te scene i druga: Katerina Ivanovna dobi histeričan napad. Ona je glasno cičala, plakala, nije htjela da izađe, otimala se, molila da je ne odvedu i odjedanput doviknula predsjedniku:

— Još vam moram nešto saopćiti, odmah... odmah!... Evo papira, pisma... uzmite, pročitajte ga brže, što brže! Ovo je pismo ovog odroda, ovog, ovog! — i ona pokaza na Mitju. — On je ubio oca, odmah ćete se uvjeriti, on mi piše kako će ubiti oca! A onaj je bolestan, onaj ima alkoholno ludilo. Već tri dana vidim da ima alkoholno ludilo!

Tako je ona vikala kao pomamna. Sudski pristav uze papir koji je pružila predsjedniku, a ona pade na stolicu, prekri lice i stade grčevito i nečujno plakati, neprestano se tresući i prigušujući i najslabije jecanje od straha da je ne bi odveli iz dvorane. Papir što ga je ona predala bilo je ono Mitjino

pismo iz krčme »Prijestolnica«, koje je Ivan Fjodorovič nazvao dokumentom »matematske« važnosti. I, na žalost, priznali su tu njegovu matematsku važnost, i da ne bi tog pisma, možda ne bi bio Mitja ni stradao, ili bar ne bi bio tako strašno stradao! Ponavljam, teško je bilo pratiti sve pojedinosti. Ja se i sad svega toga sjećam kao neke gungule. Sigurno je predsjednik odmah pokazao novi dokument vijeću, tužiocu, branitelju i porotnicima. Samo se toliko sjećam da su svjedokinju stali ispitivati. Na pitanje da li se primirila, koje joj je predsjednik zadao nježno, uzviknu Katerina Ivanovna brzo:

— Ja sam spremna, ja sam spremna! Mogu putpuno suvislo odgovarati — nadoveza ona očito u strahu da je neće htjeti zbog nečeg saslušati.

Zamolili su je da objasni podrobnije: kakvo je to pismo, pod kakvim ga je okolnostima primila?

— Dobila sam ga uoči samog zločina, a on ga je pisao jedan dan prije toga u krčmi, dakle dva dana prije zločina — pogledajte, napisano je na nekakvom računu! — viknu gušeći se. — On me je onda mrzio, jer je sam učinio podlost i pošao za ovim stvorom... a i zbog toga što mi je dugovao te tri tisuće... O, on se osjećao uvrijeđenim zbog svoje podlosti, zbog one tri tisuće! A vidite kako je bilo s te tri tisuće — preklinjem vas, molim vas da me saslušate: tri sedmice prije nego što je ubio oca, došao je jednog jutra meni. Ja sam znala da treba novaca, a znala sam i zašto — vidite, baš zato da obmane ovog stvora i da ga odvede sa sobom. Znala sam već onda da mi se iznevjerio i da hoće da me napusti, i ja sam, ja sam mu sama dala onda taj novac, sama ponudila, tobože zato da ga pošalje mojoj sestri u Moskvu — i kad sam mu ga davala, pogledala sam mu u lice i rekla da ga može poslati kad hoće, »ma i poslije mjesec dana«. I kako, kako da nije onda shvatio da mu otvoreno govorim u oči: »Potrebni su ti novci da mi se iznevjeriš zbog onog stvora, eto ti dakle novaca, sama ti ih dajem, uzmi ih ako si toliko nepošten da ih možeš primiti.« Htjela sam ga raskrinkati. I šta bi? On ih uze, uze i odnese, te potrati ondje s tim stvorom za jednu noć... Ali on je shvatio, shvatio da ja sve znam, uvjeravam vas da je onda shvatio i to da mu dajem novac jedino zato da ga iskušam; hoće li biti toliko nepošten da ga od mene primi? Gledala sam mu u oči, i on je gledao meni u oči, i sve shvaćao, sve shvaćao, te uzeo i odnio moj novac.

— Istina je, Katja! — viknu odjedanput Mitja. — Gledao sam ti u oči i razumio da hoćeš da me osramotiš, a ipak sam uzeo taj novac! Prezirite nitkova, prezirite svi, to i zaslužujem!

— Optuženiče — povika predsjednik — još samo jednu riječ — i dat ću vas izvesti.

— Taj ga je novac tištao — produži Katja u grčevitoj žurbi — on je htio da mi ga vrati, htio je, to je istina, ali mu je novac bio potreban i zbog onog stvora. Vidite, i oca je ubio, a novac mi nije ipak vratio nego je otišao u selo s onim stvorom, gdje su ga uhvatili. Ondje je opet spiskao novac što ga je ukrao ubijenom ocu. A dan prije očeva ubojstva napisao mi je to pismo, napisao pijan, ja sam to onda odmah shvatila, napisao iz pakosti, jer je znao, pouzdano znao da ja neću nikome pokazati to pismo, sve ako ga i ubije. Jer inače ga ne bi napisao! On je znao da ja ne želim da mu se osvetim i da ga upropastim. Ali, pročitajte, pročitajte pažljivo, molim vas, najpažljivije, i uvjerit ćete se da je on opisao u pismu sve unaprijed: kako će ubiti oca, gdje se nalazi njegov novac. Pazite, molim vas, ne propustite, ondje se nalazi jedna rečenica: »Ubit ću čim ode Ivan.« Dakle, on je već unaprijed promislio kako će ubiti — govorila je sudu Katerina Ivanovna zlurado i pakosno. O, vidjelo se da je ona do u tančine proučila to kobno pismo, da je ispitala u njemu svaku sitnicu. — Da nije bio pijan, ne bi mi bio pisao, ali gledajte, ovdje je opisano sve unaprijed, sve na dlaku kako je kasnije ubio, cijeli program.

Tako je ona uzviknula kao izbezumljena i, dakako, prezrela sve posljedice koje bi mogle odatle po nju nastati, iako ih je, razumije se, predvidjela možda još prije mjesec dana, jer je možda još onda, dršćući od bijesa, razmišljala: »Hoću li pročitati ovo na sudu?« A sad kao da se sunovratila s brijega. Sjećam se da je, čini mi se, odmah poslije toga pročitao tajnik to pismo naglas i da se ono potresno dojmilo. Zadaše Mitji pitanje da li je to pismo njegovo?

— Moje je, moje! — povika Mitja. — Da nisam bio pijan, ne bih ga bio napisao! Mi smo se, Katja, zbog koječega mrzili, ali, kunem se, kunem da sam te volio, iako sam te mrzio, ali ti nisi — mene!

Ona se sruši na svoje sjedalo i uze lomiti ruke u očajanju. Tužilac i branitelj stadoše zadavati unakrsna pitanja, a uglavnom nalik na ovo »što vas je maloprije ponukalo da zatajite

ovakav dokument i da prije svjedočite u posve drugom duhu i tonu?«

— Jest, jest, prije sam lagala, sve lagala, protiv poštenja i savjesti, ali maloprije sam ga htjela spasiti što me je toliko mrzio i toliko prezirao! — povika Katja kao da je luda. — O, on je mene strašno prezirao, uvijek prezirao i znate li, znate — on je mene prezirao još od onog trenutka kada sam mu se zbog onog novca do nogu poklonila. Ja sam to shvatila... Ja sam to odmah osjetila, ali nisam dugo u to vjerovala. Koliko sam puta pročitala u njegovim očima: »Ipak si onda sama meni došla.« O, on nije shvaćao zašto sam onda dotrčala, on je takav da u svemu vidi samo podlost. On je sudio po sebi, on je mislio da su svi onakvi kakav je on — bijesno škrinu Katja zubima, opet kao luda. — A uzeti me je htio za ženu samo zato što sam naslijedila, zato, samo zato! Uvijek sam sumnjala da je to samo zato! O, to je zvijer! On je bio neprekidno uvjeren da ću cijelog vijeka drhtati pred njim od stida što sam onda došla, i da će me moći vječno zbog toga prezirati i mnome vladati — eto, zašto je htio da se mnome oženi! Tako je, sve je tako! Pokušavala sam da ga pobijedim svojom ljubavlju, ljubavlju bezgraničnom, štoviše, bila sam spremna da otrpim i nevjeru, ali on nije ništa, ništa shvaćao. A zar on i može šta da shvati! To je odrod! Ovo pismo dobila sam tek sutradan uvečer, donijeli su mi ga iz krčme, a još ujutro, još ujutro tog istog dana htjela sam mu sve oprostiti, pa čak i njegovu nevjeru!

Razumije se da su je umirivali predsjednik i tužilac. Uvjeren sam da su se možda gotovo i stidjeli da toliko zloupotrebljavaju njenu uzrujanost i da slušaju takva priznanja. Sjećam se da sam čuo kako su joj govorili: »Shvaćamo koliko vam je teško, vjerujte, mi čak možemo osjetiti«, itd, itd. — a ipak su izmamili iskaze od žene koja je bila poludjela od histerije. Ona je napokon opisala neobičnom jasnoćom koja tako često, makar i kratkotrajno, zasja čak i u trenucima takve napetosti, kako je Ivan Fjodorovič cijela dva mjeseca gotovo ludovao kako bi spasio »odroda i ubojicu«, svog brata.

— On je sebe mučio — vikaše ona — neprestano je htio da umanji njegovu krivicu, meni je priznao da ni on sam nije volio oca i da je možda i sam želio očevu smrt. O, to je duboka, duboka savjest! On je sebe izmučio savješću! On mi je sve otkrivao, neprestano je dolazio meni i razgovarao se sa mnom svaki dan, kao s jedinim svojim prijateljem. Meni

je pala u dio ta čast da sam jedini njegov prijatelj! — povika ona iznenada kao da izaziva i sijevnu očima. — On je dvaput odlazio Smerdjakovu. Jedanput je došao meni i rekao: »ako nije ubio brat nego Smerdjakov (jer su tu priču, da je ubio Smerdjakov, svi ovdje širili), onda sam možda i ja kriv, jer je Smerdjakov znao da ne volim oca, i možda mislio da želim očevu smrt.« Onda sam izvadila ovo pismo i pokazala mu ga, i on se potpuno uvjerio da je ubio brat, i to ga je sasvim dotuklo. On nije mogao podnijeti da mu je rođeni brat — ocoubojica! Još prije sedmicu dana vidjela sam da se zbog toga razbolio. Posljednjih je dana, kad je sjedio kod mene, buncao. Vidjela sam da mu se miješa pamet. Hodao je i buncao, a takva su ga vidjeli i na ulici. Strani liječnik pregledao ga je na moju molbu prije tri dana i rekao mi da je blizu ludila — sve zbog njega, sve zbog odroda! A jučer je saznao da je Smerdjakov umro — i to ga je toliko potreslo da je sišao s uma — i sve zbog odroda, i sve zbog toga da spasi odroda!

O, razumije se, tako govoriti i tako priznavati može se tek možda jedanput u životu — u predsmrtnom času, na primjer, kad se penješ na gubilište. Ali Katja je bila u svom elementu i taj joj je trenutak najviše pogodovao. To je bila ona ista plahovita Katja, koja je onda pojurila mladom bludniku da spasi oca; ona ista Katja, ponosna i nevina, koja je malo-prije, pred svom ovom publikom, prinijela sebe i svoj djevojački stid na žrtvu te ispričala o »plemenitom Mitjinu postupku«, samo da mu koliko-toliko olakša sudbinu koja ga čeka. I ona se, eto, i sad isto tako žrtvovala, ali sad već za drugoga, i možda je tek sad, tek u ovaj trenutak, prvi put osjetila i pravo shvatila koliko joj je drag taj drugi čovjek! Ona je žrtvovala sebe zbog njega iz straha, kad joj je iznenada postalo jasno da će on upropastiti sebe svojim iskazom da je on ubio, a ne brat, žrtvovala sebe da spasi njega, njegovu slavu, njegov glas! Međutim, sinulo joj je u pameti strašno pitanje: nije li ona lagala o Mitji kad je opisivala svoje bivše odnose prema njemu — to je pitanje? Ne, ne, ona nije namjerno klevetala kad je viknula da ju je Mitja prezirao zbog njena duboka poklona do zemlje! Ona je sama vjerovala u to, bila je duboko uvjerena, možda, još od onog poklona, da joj se prostodušni Mitja, koji ju je onda još obožavao, ruga i da je prezire. I ona mu se onda jedino iz ponosa sama približila histeričnom i usiljenom ljubavlju, zbog povrijeđena ponosa, i ta ljubav nije nalikovala na ljubav, već na osvetu.

O, možda bi se usiljena ljubav bila pretvorila u pravu ljubav i možda Katja nije ništa drugo ni željela nego to, ali ju je Mitja svojom nevjerom uvrijedio do dna duše, i duša nije oprostila. A trenutak osvete nenadano je doletjeo, i sve što se tako dugo i u bolu skupljalo u grudima uvrijeđene žene, odjedanput je, i opet tako neočekivano izbilo na površinu. Ona je izdala Mitju, ali je izdala i sebe. I razumije se, čim je uspjela da se izgovori, popustila je i napetost, i nju obrva stid. Opet je spopade histerični napad, ona pade jecajući i uzvikujući. Izniješe je napolje. U trenutku kad su je iznosili, poleti Grušenjka sa svog mjesta jaučući prema Mitji tako naglo da je nisu uspjeli zadržati.

— Mitja — viknu ona — upropastila te tvoja zmija! Eto, pokazala vam se sama! — doviknu ona sucima tresući se od bijesa.

Na predsjednikov je znak zgrabiše i odvedoše iz dvorane. Ona se nije dala, bacala se i srljala prema Mitji. Mitja zaviče i također poleti prema njoj. Napokon ih svladaše.

Držim da su naše dame gledateljice bile zadovoljne, predstava je bila sjajna. Zatim se, sjećam se, pojavio liječnik, koji bijaše došao iz Moskve. Čini mi se da je predsjednik još i prije toga poslao pristava neka odredi da se Ivanu Fjodoroviču pomogne. Liječnik reče da se bolesnik nalazi u vrlo opasnom nastupu ludila i da bi ga morali odmah odvesti. Na pitanje tužiteljevo i braniteljevo, potvrdio je da je pacijent bio kod njega prije tri dana i da mu je on prorekao da će ubrzo poludjeti, ali da se on nije htio liječiti. »Bio je potpuno pomućena uma, sam mi je priznao da budan vidi utvare, da susreće na ulici mnoge osobe koje su već umrle, i da mu dolazi sotona svaku večer u goste«, završio je liječnik. Čuveni se liječnik udalji poslije svog iskaza. Pismo što ga je predala Katerina Ivanovna priložili su uz stvarne dokaze. Nakon savjetovanja sud zaključi: da se nastavi sudska istraga, a oba neočekivana iskaza (Katerine Ivanovne i Ivana Fjodoroviča) unesu u zapisnik.

Ali neću opisivati dalji tok rasprave. A i iskazi ostalih svjedoka nisu bili ništa drugo nego ponavljanje i potvrda prijašnjih, iako su svi imali svoje karakteristične osobine. Ali, ponavljam, sve će biti svedeno na jednu točku u tužiteljevu govoru, na koju ću odmah prijeći. Posljednja katastrofa sve je uzbudila, sve naelektrizirala te su vatreno i nestrpljivo iščekivali još jedino rasplet, optužbu i obranu, i osu-

du. Fetjukovič je bio očito potresen iskazima Katerine Ivanovne. Ali zato je likovao tužilac. Kad se svršilo preslušavanje, bio je objavljen prekid koji je potrajao gotovo jedan sat. Napokon objavi predsjednik nastavak rasprave. Čini mi se da je bilo točno osam sati uvečer kad je naš tužilac Ipolit Kirilovič otpočeo svoju optužbu.

VI

TUŽIOČEV GOVOR. KARAKTERISTIKA

Ipolit Kirilovič otpoče svoju optužbu, tresući se sav od nervozne jeze, obliven hladnim bolesničkim znojem po čelu i sljepoočicama, osjećajući naizmjence jezu i vrućinu po cijelom tijelu. To je kasnije sam pričao. Držao je taj govor za svoj *chef d'oeuvre*[1], za svoj životni *chef d'oeuvre,* za svoju labuđu pjesmu. Istina, on je poslije devet mjeseci umro od podmukle sušice, tako da je mogao, kako se poslije pokazalo, uporediti sebe doista s labudom koji pjeva svoju posljednju pjesmu, jer je naslutio svoj svršetak. U taj govor uložio je cijelo svoje srce i sav svoj um što ga je imao i, mimo očekivanja, dokazao da su se u njemu krili i građanski osjećaji i »prokleta« pitanja, u najmanju ruku toliko, koliko je moglo stati u našeg jadnog Ipolita Kiriloviča. Najvažnije je to da je njegov govor osvojio iskrenošću: on je iskreno vjerovao u krivicu optuženika i nije ga optuživao po nalogu i jedino po svojoj dužnosti, i kad je pozivao na »osvetu«, on je zbilja drhtao od želje »da spasi društvo«. Čak su i naše dame slušateljice, koje su, najzad, ipak bile neprijateljski raspoložene prema Ipolitu Kiriloviču, morale priznati da je učinio na njih neobičan dojam. Počeo je uzdrhtalim glasom koji ga je često izdavao, ali je naskoro njegov glas ojačao i jecao dvoranom, i to sve do svršetka govora. Ali tek što ga je svršio, umalo te ne pade u nesvijest.

»Gospodo porotnici — otpoče tužilac — ovaj se slučaj pročuo po cijeloj Rusiji. A čemu da se zapravo čudimo,

[1] Remek-djelo.

zbog čega da se toliko užasavamo? Mi, upravo mi? Ta mi smo ljudi navikli na sve ovo! Zbog toga se i užasavamo što ovakvi mračni slučajevi gotovo nisu za nas više užasni! Eto zbog čega se moramo užasavati, zbog naše navike, a ne zbog pojedinih zločina ovog ili onog individuuma. Gdje da tražimo uzroke našoj ravnodušnosti, našeg nešto mlaka držanja prema takvim slučajevima, takvim znacima vremena koji nam proriču ne baš zavidnu budućnost? Možda u našem cinizmu, u preranoj izmorenosti uma i mašte našeg još mladog društva, koje je, međutim, prije vremena toliko ostarjelo? Možda u našim moralnim načelima koja su do temelja poljuljana, ili najzad, u tome što mi tih moralnih temelja možda uopće i nemamo? Neću da rješavam ta pitanja, ali zato ipak nisu ona ništa manje tegobna, i svaki građanin, ne samo da mora, nego je čak dužan da trpi zbog njih. Naša štampa, početnička i još plašljiva, učinila je, međutim, društvu već neke usluge, jer bez nje ne bismo nikad, ma i djelomično, saznali za one užase razuzdane slobode i moralnog pada, koje ona neprekidno objavljuje na svojim stranicama svima, a ne samo onima koji posjećuju dvorane našeg novog javnog suda, koji nam je darovala sadašnja vlada. I šta čitamo gotovo svaki dan? O, ponekad o takvim pojavama pred kojima čak i ovaj sadašnji slučaj blijedi i čini se gotovo kao nešto sasvim obično. Ali je najvažnije to što većina naših ruskih, naših nacionalnih kriminalnih slučajeva, svjedoči o nečem općem, o nekoj općoj bijedi koja se saživjela s nama i protiv koje se, kao protiv općeg zla, već teško boriti. Ondje, vidite, mlad i valjan oficir iz višeg društva, koji je jedva počeo svoj život i karijeru, podlo, potajno, bez svake grižnje savjesti, kolje mladog činovnika, u neku ruku nekadašnjeg dobrotvora, i njegovu sluškinju da ugrabi svoju obveznicu, a s njom i ostatak činovnikova novca: ‚Dobro će mi doći', misli, ‚za provod u otmjenom društvu i za moju buduću karijeru.' Kad ih je oboje zaklao, udaljio se, pošto je najprije mrtvacima podmetnuo pod glave jastuke. Ondje opet mladi junak, čija su prsa puna križeva za hrabrost, razbojnički ubija na drumu mater svog zapovjednika i dobrotvora i, nagovarajući svoje drugove, uvjerava ih da ga ‚ona voli kao rođena sina i da će zato poslušati sve njegove savjete i neće poduzeti nikakve mjere sigurnosti'. Pa bio on odrod, ali ja ne smijem sad, u naše vrijeme, više reći da je to jedini odrod. Drugi neće zaklati, ali će pomisliti i osje-

ćati isto tako kao i on, i u svojoj duši isto je tako nepošten kao i on. Potajno, nasamo sa svojom savjesti, možda je pitao sebe: ‚Pa što je to čast i nije li krv predrasuda?' Možda će povikati protiv mene i reći da sam čovjek bolestan, histeričan, da strašno klevećem, buncam, pretjerujem. Neka je tako, neka — i, bože moj, koliko bih se ja prvi tome radovao! O, ne vjerujte mi, držite da sam bolestan, ali ipak zapamtite moje riječi: ako je u mojim riječima samo deseti, makar i dvadeseti dio istina — već je i to užasno! Pogledajte, gospodo, pogledajte kako se kod nas ubijaju mladi ljudi, o, bez ikakvih hamletovskih pitanja: ‚Što će *ondje* biti', bez svakog traga pitanja kao da je poglavlje o duhu našem i o svemu što nas čeka za grobom, odavno izbrisano u njihovoj prirodi, pokopano i zasuto pijeskom. Pogledajte, napokon, naš razvrat, naše bludnike. Fjodor Pavlovič, nesretna žrtva ovog procesa, prema mnogima gotovo je nevino dijete, a mi smo ga međutim svi poznavali, ‚on je među nama živio'. Jest, psihologijom ruskog zločina bavit će se možda jednom pravi umovi, i naši i evropski, jer tema to zavređuje. Ali to će se proučiti jednom poslije, u dokolici, a kada sva tragična glupost našeg sadašnjeg trenutka ostane u drugom planu, tako da će se moći razmotriti i pametnije i nepristranije nego što to mogu učiniti ljudi kao što sam, na primjer, ja. A sad, ili se užasavamo ili se pretvaramo da se užasavamo, a sami se naprotiv sladimo predstavom, kao ljubitelji jakih ekscentričnih osjećaja koji pokreću našu ‚cinično lijenu besposlenost', ili, najzad, kao mala djeca odgonimo od sebe rukama strašna priviđenja i krijemo glavu u jastuk dok ne prođe strašno priviđenje, pa da odmah poslije toga zaboravimo na nj u veselju i igri... Ali, morat ćemo i mi jednom početi živjeti trijezno i razumno, morat ćemo dati našem društvenom životu smisao ili bar nastojati da sami ostvarimo smisao za život. Jedan veliki pisac iz prošle epohe[1] personificirao je na kraju svog najvećeg djela Rusiju kao smionu trojku, koja juri prema nepoznatome cilju, i uskliknuo: ‚Ah, trojko, ptico trojko, tko je tebe izmislio!' te je ponosno i oduševljeno nadodao da se pred trojkom, koja juri vratolomno, učtivo uklanjaju svi narodi. Dakle, moja gospodo, neka se, neka uklanjaju, učtivo ili neučtivo, ali, po mome grešnom mišljenju, genijalni je umjetnik završio tako ili u

[1] Ovdje Dostojevski misli Gogolja.

nastupu mladenački nevinog lijepog mišljenja ili prosto zato što se bojao cenzure. Jer kad bi u tu trojku upregao samo svoje junake, Sobakeviče, Nozdrjove i Čičikove, ne bi dospio s takvim konjima nikamo, pa ne znam tko bio kočijaš! A to su još nekadašnji konji, koji i te kako zaostaju za današnjim, jer mi imamo čistokrvnije...«

Ovdje tužiočev govor prekinuše pljeskanjem. Liberalizam u crtanju ruske trojke svidio se. Istina, razlijegla su se samo dva-tri pljeska, tako da predsjednik nije našao za potrebno ni da zaprijeti publici da će »očistiti dvoranu«, nego je samo strogo pogledao na onu stranu odakle se čuo pljesak. Ali Ipolit Kirilovič bi ohrabren: njemu nisu nikad do sada pljeskali! Toliko godina nisu htjeli čovjeka ni da slušaju, i sad mu se odjedanput dala prilika da se proslavi po cijeloj Rusiji!

»I zaista«, produži on, »što je obitelj Karamazovih, koja je iznenada stekla tako žalostan glas čak po cijeloj Rusiji? Možda pretjerujem, ali meni se čini da se u slici te porodice odrazuju neki opći temeljni elementi našeg suvremenog inteligentnog društva — o, ne svi elementi, i da su se odrazili samo u mikroskopskom obliku, ‚kao sunce u maloj kapljici vode', ali se ipak nešto odrazilo, ipak se nešto pokazalo. Pogledajte tog nesretnog, razuzdanog i razvratnog starca, tog ‚oca obitelji' koji je tako žalosno završio svoj život. Po rođenju plemić koji je počeo svoju karijeru kao jadni tavoliz, a slučajnom i iznenadnom ženidbom dobio u miraz kapitalčić, u početku sićušna varalica i lakrdijaš koji se ulaguje, s klicom umnih sposobnosti, i to ne baš malih i, ponajprije, zelenaš. Od godine do godine, to jest povećavanjem kapitala, postaje on srčaniji. Poniznost i ulizivanje nestaje, i ostaje jedino podrugljivi i pakosni cinik i bludnik. Duhovna je strana posve izbrisana, a žudnja za životom neobična. Došlo je dotle da u životu i ne vidi ništa drugo do bludna uživanja, a tome uči i svoju djecu. O bilo kakvim očinskim duhovnim dužnostima — ni govora. On se njima ruga, svoju malu djecu odgaja u stražnjem dvorištu i raduje se što ih od njega odvode. Štoviše, on ih sasvim zaboravlja. Sva su moralna pravila starčeva — *après moi le déluge*[1]. Sve se ovo kosi s pojmom građanina, štoviše, to je posvemašnje neprijateljsko izdvajanje iz društva: ‚Neka gori cio svijet,

[1] Poslije mene potop.

samo neka je meni dobro.' I njemu je dobro, on je potpuno zadovoljan i želi da poživi još dvadeset, trideset godina. On zakida vlastitog sina, i s njegovim novcem, s nasljedstvom njegove matere, koje neće da mu dade, preotima od njega, od svoga sina, ljubavnicu. Ne, ja neću da prepustim obranu optuženika vrlo talentiranom branitelju koji je došao iz Petrograda. Ja ću i sam reći istinu, ja sam pojmim onaj zbir negodovanja koji je on nagomilao u srcu sina. Ali, dosta je, dosta o tom nesretnom starcu, on je primio svoju plaću. Međutim, sjetimo se da je to otac, i to jedan od suvremenih otaca. Neću li uvrijediti društvo ako kažem da je to čak jedan od mnogih suvremenih otaca? Na žalost, koliko suvremenih očeva ne pokazuje toliko cinizma kao ovaj jer su bolje odgojeni, bolje obrazovani, a u suštini — imaju gotovo isto takvu filozofiju kao i on. Ali neka sam ja i pesimist, neka. Mi smo se već sporazumjeli da ćete mi oprostiti. Ugovorimo to već unaprijed: vi mi nećete vjerovati, pa ne vjerujte, ja ću govoriti, a vi ne vjerujte. Ali mi ipak dajte da se istresem, možda ipak nećete zaboraviti po neku moju riječ. Ali pogledajte sad djecu tog starca, tog oca porodice; jedan je pred vama na optuženičkoj klupi, o njemu ću poslije govoriti, o drugima ću reći nešto samo uzgred. Od ostale dvojice, stariji — on je jedan od suvremenih mladića sjajna obrazovanja, razuma prilično jaka, ali koji, međutim, već ni u šta ne vjeruje i koji je mnogo, vrlo mnogo u životu odbacio i prekrižio na dlaku kao i njegov otac. Mi smo ga svi čuli, on je bio priman prijateljski u našem društvu. Mišljenje svoje nije krio, baš naprotiv, baš naprotiv, što mi i daje sada srčanost da govorim o njemu otvoreno, razumije se, ne kao o osobi za se, već jedino kao o članu porodice Karamazovih. Jučer je ovdje na kraju grada počinio samoubojstvo jedan bolesni idiot, i te kako upleten u ovaj slučaj, bivši sluga i možda i nezakoniti sin Fjodora Pavloviča, Smerdjakov. U histeričnim suzama mi je pričao u predistrazi kako ga je mlađi Karamazov, Ivan Fjodorovič, upropastio svojom duševnom neobuzdanošću: ‚Sve je', reče, ‚po njihovu mišljenju, dopušteno, bilo što na svijetu, ništa ne smije biti unaprijed zabranjeno — eto, čemu su me oni sve učili.' Čini se da je idiot zbog te teze, kojoj su ga naučili, i sišao konačno s uma, iako je, dakako, utjecala na njegovu umnu poremećenost i padavica, a čak i ta strašna katastrofa što je snašla njihovu kuću. Ali u tog idiota bljesnula je jedna vrlo, vrlo zanimljiva

napomena, koja bi činila čast i promatraču mnogo pametnijem od njega, i eto, zašto sam to spomenuo: ‚Ako je koji od sinova', reče on meni, ‚najsličniji po značaju Fjodoru Pavloviču, onda je to on, Ivan Fjodorovič!' Tom napomenom prekidam otpočetu karakteristiku, jer ne smatram za učtivo da nastavim. O, ja neću da izvodim daljih zaključaka i da kao gavran graktanjem proričem samo propast mladoj sudbini. Mi smo vidjeli i već danas, u ovoj dvorani, da neposredna snaga istine još živi u njegovom mladom srcu, da još jednako nisu u njemu zaglušeni osjećaji obiteljske privrženosti bezvjerstvom i moralnim cinizmom, stečenim više nasljeđem nego pravim mislenim patnjama. A sad drugi sin, o, to je još mladić, pobožan i smjeran, koji, sasvim protivno bratovu mračnu i pogubnu pogledu na svijet, traži da se prilijepi, tako da kažem, za ‚narodne principe,' ili za ono što se kod nas naziva tom mudrom riječi u nekim teoretskim kutovima naše misaone inteligencije. On se, vidite li, prilijepio za manastir i malo je nedostajalo te se nije postrigao za kaluđera. U njemu je, čini se, nekako nesvjesno i tako rano došlo do izražaja ono plašljivo očajanje zbog koga sada toliki u našem bijednom društvu, bojeći se cinizma i njegova razvrata, te pogrešno pripisujući sve zlo evropskoj prosvjeti, jure, ‚rođenoj grudi,' tako da kažem, u materinski zagrljaj rođene zemlje, kao djeca preplašena avetima, i žele da na usahlim grudima iznemogle matere bar mirno spavaju i čak cio život prespavaju samo da ne vide užase koji ih plaše. Ja, sa svoje strane, želim valjanom i darovitom mladiću svako dobro, želim da se njegova mlada duševna krasota i težnja prema narodnim principima ne prometne poslije, kako se to često dešava, u moralnom pogledu u mračni misticizam, a u građanskom pogledu u tupi šovinizam — dvije osobine koje možda prijete naciji još većim zlom nego čak i rano raspadanje zbog krivo shvaćene i badava dobivene evropske prosvjete, od čega pati njegov stariji brat.«

Zbog šovinizma i misticima razlijegoše se opet dva-tri pljeska. I, razumije se, Ipolit Kirilovič se zanese, i sve se sad ovo malo ticalo konkretnog slučaja, ne obazirući se na to što je ispalo prilično nejasno, ali sušičavi i ograničeni čovjek neobično je želio da se barem jedanput u životu izgovori. Kod nas su poslije pričali da se on prilikom ocjenjivanja Ivana Fjodoroviča ravnao čak bezobzirnim osjećajem što ga je ovaj prilikom diskutiranja dva-tri puta ispreskakao, i Ipolit Ki-

rilovič, koji je to dobro upamtio, želio sad da mu se osveti. Ali ne znam je li se to moglo zaključiti. Svakako je to bio tek uvod, a zatim se otvorenije i jasnije približio slučaju.

»A evo i treći sin oca suvremene porodice — produži Ipolit Kirilovič — on je na optuženičkoj klupi, on je pred nama. Pred nama su i njegova djela, njegov život i njegovi čini: kucnuo je čas i sve se razmrsilo, sve se otkrilo. Kao opreka »evropeizmu« i »narodnim principima« svoje braće, predstavlja on neposrednu Rusiju — o, ne svu, ne svu, i bože sačuvaj svu! A, međutim, ona je tu, naša Rusijica, miriše na nju, čuje se ona, majčica. O, mi smo neposredni, dobro i zlo u nama je divno pomiješano, mi smo ljubitelji prosvjete i Schillera, ali i bjesnimo po krčmama i čupamo našoj pijanoj mokroj braći brade. O, i mi umijemo biti dobri i lijepi, ali samo onda kad je nama dobro i lijepo. Naprotiv, u nama — jest, upravo vitlaju — najplemenitiji ideali, ali samo pod uvjetom da oni dođu sami od sebe, da nam padnu s neba na sto i, što je glavno, badava, badava, da za njih ništa ne platimo. Mi nikako ne volimo plaćati, ali zato volimo primati, i to u svemu. O, dajte nam, dajte sva moguća dobra života (upravo sva moguća, na manje ne pristajemo), a osobito ne smetajte našem temperamentu ni u čem, tada ćemo i mi dokazati da umijemo biti dobri i lijepi. Mi smo lakomi, ne, ali, međutim, dajte nam novaca, mnogo, mnogo, što je moguće više, i vi ćete se uvjeriti kako ćemo ih velikodušno i još kako prezirno prezreni metal razbacati za jednu noć u najraskalašenijem bančenju. A ne dadu li nam novaca, mi ćemo im pokazati kako umijemo doći do njih kad ih se neobično zaželimo. Ali o tome poslije, hajdemo redom. Najprije, pred nama je jadni napušteni dječak »u stražnjem dvoru bez čizmica«, kako se maloprije izrazio jedan naš poštovani i uvaženi sugrađanin, ali, na žalost, tuđinskog porijekla. Još jedanput ponavljam — ne prepuštam nikome obrane optuženika! Ja sam tužilac i branitelj. Jest, nismo mi neljudi već ljudi, i mi možemo prosuditi kako mogu utjecati prvi dojmovi djetinjstva i rođenog gnijezda. Ali od dječaka posta već mladić, već je mlad čovjek, oficir; zbog raspojasanosti i izazova na dvoboj šalju ga u jedan udaljeni pogranični gradić naše blagoslovljene Rusije. Ondje služi, ondje bekrija i, razumije se — za veliku lađu potrebna je i velika voda. Treba nam sredstava, u prvom redu sredstava, i, gle, poslije duge svađe nagodili se on i otac za posljednjih šest tisuća, koje su mu

bile i poslane. Pazite dobro, on je izdao ispravu i postoji njegovo pismo u kome se svega ostalog gotovo odriče, i s tih šest tisuća prestaje spor s ocem zbog nasljedstva. U to vrijeme dolazi do njegova sastanka s mladom djevojkom izuzetna karaktera i obrazovanja. O, ja ne smijem da ponavljam potankosti, vi ste ih maloprije čuli: tu je čast, tu je samopožrtvovanje, i ja šutim. Slika mladića, lakoumna i razvratna, ali koji se ipak poklonio pred istinskom plemenitošću, pred višom idejom, zatitrala je pred nama neobično simpatično. Ali odmah iza toga pokazala se u ovoj istoj sudskoj dvorani sasvim neočekivano i druga strana medalje. I opet ne smijem da se upuštam u naslućivanja i uzdržat ću se od analiziranja — zašto se tako dogodilo. Ista osoba, sva u suzama od ogorčenja koje se dugo pritajivalo, objavljuje nam da ju je on, on prvi prezreo zbog njene neoprezne, možda neobuzdane, ali ipak uzvišene, ipak velikodušne težnje. U njega je, u zaručnika te djevojke, najprije trenutno zatitrao onaj podrugljivi osmijeh, koji nije mogla podnositi jedino u njega. Iako je već znala da joj se on iznevjerio (iznevjerio u uvjerenju da ona mora u budućnosti od njega pretrpjeti sve, pa čak i njegovu nevjeru), iako je to već znala, ona mu namjerno nudi tri tisuće rubalja i nagovješćuje jasno, suviše jasno nagovješćuje da mu daje taj novac da je iznevjeri: »Onda, hoćeš li primiti ili nećeš, hoćeš li biti toliko ciničan«, govorila mu ona šutke svojim upitnim pogledom. On gleda u nju, shvaća potpuno njene misli (sam je ovdje pred nama priznao da je sve shvatio) i zaista prisvaja sebi te tri tisuće i spiska ih za dva dana sa svojom novom ljubavnicom! Čemu da vjerujemo? Ili prvoj legendi — težnji visoke plemenitosti kad daje posljednja sredstva potrebna za život i klanja se pred vrlinom, ili drugoj strani medalje, toliko odvratnoj? Obično biva u životu da kod dvije opreke treba istinu tražiti u sredini; ali u ovom sadašnjem slučaju nije doslovno ovako. Najvjerojatnije je da je u prvom slučaju bio iskreno plemenit, a u drugom slučaju isto tako iskreno podao. Zašto? A, vidite, zato što smo mi široke prirode, karamazovske — ja na to i smjeram — sposobne da ima u sebi sve moguće opreke i u isti mah da promatra obje provalije, provaliju nad nama, provaliju viših ideala, i provaliju pod nama, provaliju najnižeg i najsmrdljivijeg pada. Sjetite se sjajne misli koju je izrekao maloprije mladi promatrač, gospodin Rakitin, koji je pažljivo i izbliza promatrao cijelu porodicu Karama-

zovih: ‚Osjećanje dubine pada isto je tako potrebno tim razuzdanim neobuzdanim prirodama, kao i osjećanje više plemenitosti' — i to je istina: njima je, naime, potrebna ta neprirodna smjesa, vječno i neprekidno. Dvije provalije, dvije provalije, gospodo, u jedan te isti trenutak — bez toga smo nesretni, nezadovoljni, egzistencija naša nije potpuna. Mi smo široki, široki kao cijela naša majčica Rusija, mi ćemo sve primiti u se i sa svime se saživjeti! Ovom zgodom, gospodo porotnici, kad smo se već dotakli tih triju tisuća, bit ću slobodan da donekle istrčim naprijed. Predstavite samo sebi da je on, unatoč svome značaju, kad je dobio te tri tisuće i još na takav način, po cijenu tolike sramote, tolike poruge, takva krajnjeg poniženja — predstavite samo sebi da je on tog istog dana mogao odijeliti polovicu, zašiti je u kesicu te imati toliko snage da je nosi poslije toga cijeli mjesec o svom vratu, pored svih iskušenja i pored toga što mu je bila neophodno potrebna! Ni u pijančevanju po krčmama, ni onda kad je morao odletjeti iz grada da izmoli tko zna u koga novac, koji mu je bio prijeko potreban da skloni svoju ljubljenu pred sablaznima svoga oca i suparnika — da se ne usuđuje ni dotaći te kesice. Ako ne za drugo, ono zato da bar svoju ljubljenu ne ostavi izloženu starčevim sablaznima, na koga je bio toliko ljubomoran, morao bi on rasparati kesicu i ostati kod kuće kao prijeko potreban čuvar svoje ljubljene i čekati onaj trenutak kad će mu ona najzad reći: ‚Ja sam tvoja', a onda poletjeti s njom bilo kamo dalje iz današnje kobne okoline. Ali ne, on se ne dotiče svog talismana, i to pod kakvim izgovorom? Prvi izgovor bio je, kako već rekosmo, naime taj, da je ima čime odvesti kad mu kaže: ‚Ja sam tvoja, vodi me kamo hoćeš.' Ali taj prvi izgovor, po riječima samog optuženika, iščeznuo je pred drugim. Dakle, da je mislio, nosim na sebi taj novac — ‚ja sam nitkov, ali ne lopov', jer mogu uvijek otići do uvrijeđene zaručnice, metnuti preda nju polovicu na prijevaru prisvojene svote te joj uvijek reći: ‚Vidiš li, propio sam polovicu tog novca i time dokazao da sam slab i nemoralan čovjek i, ako hoćeš, nitkov (izražavam se jezikom samog optuženika) — ali, ako sam i nitkov, ipak nisam lopov, jer kad bih bio lopov, ne bih ti donio ovu polovicu preostala novca, nego bih je prisvojio kao i prvu polovicu.' Čudnovato objašnjenje činjenice! Isti taj bijesni, ali slabi čovjek koji se nije mogao odrvati iskušenju da primi na sramotan način tri tisuće rubalja — isti taj čovjek da osjeća

iznenada u sebi toliku stoičku snagu i nosi o svome vratu tisuće rubalja i ne smije da ih se dotakne! Podudara li se to ma i najmanje sa značajem što ga analiziramo? Ne, i ja ću biti slobodan da vam ispričam kako bi uradio u tom slučaju pravi Dmitrij Karamazov, kad bi se zaista odlučio da ušije taj novac u kesicu. Kod prvog iskušenja — ali, pa ma i samo zato da opet razveseli tu svoju novozavoljelu s kojom je već spiskao prvu polovicu tog novca, on bi rasporio kesicu i izvadio iz nje — recimo, za prvu potrebu, tek samo stotinu rubalja — jer zašto da odnese natrag baš polovicu, to jest tisuću i po, kad će dosta biti i tisuću i četiri stotine rubalja — izlazi na jedno: ‚Nitkov sam, reći ću, ali ne lopov, jer sam ipak donio natrag bar tisuću i četiri stotine, a lopov bi uzeo sve i ne bi ništa donio.' Poslije nekog vremena ponovo bi rasporio kesicu i opet izvadio drugu stotinu, zatim treću, onda četvrtu i, napokon, do kraja mjeseca, on bi napokon izvadio pretposljednju stotinu: ako donesem, rekao bi, i jednu stotinu natrag, ipak bi ispalo na isto: ‚Nitkov sam, a ne lopov. Spiskao sam dvadeset i devet stotina, ali sam ipak vratio jednu, a lopov ne bi ni tu vratio.' I, najzad, kad bi potrošio i tu pretposljednju stotinu, pogledao bi posljednju i rekao: ‚Pa upravo i nije vrijedno vraćati sto rubalja — — daj da i to zapijem!' Eto kako bi uradio pravi Karamazov kakva poznajemo! A legenda o kesici je u tolikom proturječju sa stvarnošću da se veće ne da ni zamisliti. Sve se može zamisliti, samo to ne. Ali mi ćemo se na ovo još vratiti.«

Kad je Ipolit Kirilovič po redu naveo sve što je u sudskoj istrazi saznao o sporu oca i sina, i kad je ponovo izveo iz toga zaključak da, prema poznatim datima, ne postoji ni najmanja mogućnost da se ustanovi tko je u pitanju podjele nasljedstva koga zakinuo, on se, u povodu tih triju tisuća rubalja koje su se uvrtjele Mitji u glavu kao fiksna ideja, pozvao na medicinsku ekspertizu.

VII

POVIJESNI PREGLED

»Ekspertiza liječnika nastojala nam je dokazati da optuženik nije pri zdravoj pameti i da je manijak. A ja tvrdim da je on zaista pri zdravoj pameti i da je baš to od svega najgore: jer da nije pri zdravoj pameti, on bi bio možda kudikamo pametniji. Što se tiče toga da je manijak, ja bih se mogao s time složiti, ali samo u jednoj točki — u onoj istoj na koju se i ekspertiza pozvala, naime u gledištu optuženika na one tri tisuće koje mu, tobože, nije otac isplatio. Ali, uza sve to možda se može naći neusporedivo prihvatljivije stajalište da se objasni ona neprestana optuženikova uzrujanost zbog tog novca, nego njegovo naginjanje ludilu. Ja se, sa svoje strane, potpuno slažem s mišljenjem mladog liječnika koji je utvrdio da je optuženik sada, a da je i prije bio posve i normalno umno sposoban i da je bio jedino razdražen i ogorčen. Eto, posrijedi je ovo: nisu te tri tisuće, a očito ni sama svota, bile uzrok neprekidna i pomamna optuženikova bijesa, već je postojao jedan osobit uzrok koji je izazvao njegov gnjev. Taj je uzrok — ljubomora!«

Ovdje je Ipolit Kirilovič opširno predočio cijelu sliku kobne optuženikove strasti prema Grušenjki. Počeo je od onog trenutka kad je optuženi pošao »mladoj osobi« da je »izbije« — »izražavam se njegovim riječima« — objasni Ipolit Kirilovič — »ali mjesto da ju je izbio, ostao je do njenih nogu — to je početak te ljubavi. U isto vrijeme baca pogled na tu ličnost i starac, otac optuženikov — neobičan i koban stjecaj, jer su se oba srca užegla odjedanput, u isto vrijeme, iako su i prije i jedan i drugi poznavali tu osobu i sretali je — — i užegla su se oba srca najneobuzdanijom, pravom karamazovskom strašću. Ovdje imamo njeno priznanje: ‚Ja sam se', kaže ona, ‚rugala jednom i drugom.' Jest, njoj se odjednom prohtjelo da se ruga i jednom i drugom: u početku to nije željela, a sad joj je iznenada sunula u glavu ta namjera — i svršilo se time da su obojica pali pred njene noge kao pobijeđeni. Starac koji je obožavao novac kao boga, odmah je spremio tri tisuće rubalja samo zato da ona posjeti njegovu kuću, ali je poslije dotjerao dotle da bi držao za sreću da

položi pred njene noge svoje ime i cijeli svoj imutak samo da ona pristane da bude njegova zakonita žena. Za to imamo sigurna svjedočanstva. Što se tiče optuženika, njegova je tragedija očita, ona je pred nama. Tako se ‚igrala' mlada osoba. Zavodnica nije davala nesretnom mladiću čak ni nade, jer nada, prava nada bila mu je dana tek u posljednjem trenutku kad je klečao pred svojom mučiteljkom i pružao prema njoj ruke koje su bile već okrvavljene krvlju svog oca i suparnika; i baš u tom položaju bio je uhapšen. ‚Šaljite mene, mene, zajedno s njim na robiju, ja sam ga dotle dovela, ja sam najkrivlja!' vikala je ta žena kajući se iskreno kad su ga uhapsili. Daroviti mladić koji je preuzeo na se da opiše konkretan slučaj — onaj isti gospodin Rakitin, koga sam već spomenuo — određuje u nekoliko zbijenih i karakterističnih rečenica karakter te junakinje: ‚Rano razočaranje, rana prijevara i pad, nevjera zaručnika zavodnika koji je ostavlja, zatim neimaština, prokletstvo poštene obitelji i, napokon pokroviteljstvo jednog bogatog starca koga ona, uostalom, sama još i sada smatra za svoga dobrotvora. U mladu srcu, u kome se možda nalazilo štošta dobro, krije se gnjev još iz najmlađih dana. Razvio se značaj koji je računao, zgrtao novac. Razvila se podrugljivost i osjetljivost prema društvu.' Poslije takve ocjene razumljivo je da se ona mogla rugati i jednom i drugom, jedino zbog igre, zbog pakosne igre. I, eto, u tom mjesecu beznadne ljubavi, moralnog pada, iznevjerenja svojoj zaručnici, prisvajanju tuđeg novca povjerena njegovu poštenju, optuženik također gotovo ludi, bjesni zbog neprestane ljubomore, i to još na koga, na vlastitog oca! I što je glavno, bezumni starac mami i nastoji da zavede predmet njegove strasti — s one tri tisuće koje sin njegov smatra za svoje rođene, materinsko nasljedstvo i zbog kojih prekorava oca. Jest, priznajem, to je bilo teško podnositi! Ovdje se mogla pojaviti i manija. Nije se tu radilo o novcu, već o tome što se tim novcem tako gadno cinički ubija njegova sreća!«

Zatim je Ipolit Kirilovič razložio kako se postepeno rađala u optuženiku misao da ubije oca i pratio ju je prema činjenicama.

»Isprva samo vičemo po krčmama — cijeli taj mjesec vičemo. O, mi volimo da živimo među ljudima i da odmah kazujemo tim ljudima sve, čak i najinfernalnije i najopasnije svoje ideje, mi volimo da sve dijelimo s ljudima i, tko zna

zašto, odmah zahtijevamo da nas ti ljudi odmah susreću s potpunom simpatijom, da sudjeluju u našim brigama i nevoljama, da nam odobravaju i ne stavljaju zapreke našem pravu. A ne bude li tako, mi ćemo se razljutiti i rastjerati cijelu krčmu. (Ovdje je slijedila anegdota o štapskapetanu Snegirevu.) Oni koji su tog mjeseca vidjeli i čuli optuženika čak su naslućivali da se on ovdje neće, možda, zadržati na samoj vici i prijetnji ocu nego da pri takvom bjesnilu mogu prijetnje prijeći i u djelo. (Sad je tužilac opisao obiteljski sastanak u manastiru, razgovor sa Aljošom i ružnu scenu nasilja u očinskoj kući kad je optuženi provalio u očev stan poslije ručka.) Ne mislimo uporno tvrditi — produži Ipolit Kirilovič — da je optuženi do te scene već smišljao i čvrsto odlučio da ubojstvom makne oca. Ali, unatoč tome, ta mu je ideja nekoliko puta nailazila i on je nju smišljeno razmatrao — za ovo imamo činjenicu i svjedoke i samo njegovo priznanje. Priznajem, gospodo porotnici — doda Ipolit Kirilovič — ja sam se čak sve do danas kolebao da okrivljenog optužim zbog potpune i svjesne nakane zločina koji ga tereti. Bio sam tvrdo uvjeren da je njegova duša mnogoput već unaprijed gledala koban trenutak, ali samo gledala, predstavljajući ga sebi tek kao mogućnost, ali još nije bio odredio ni rok ni okolnosti. Ali ja sam se kolebao samo do danas dok se nije pojavio onaj kobni dokument što ga je danas predala sucu gospođa Verhovceva. Vi ste, gospodo, sami čuli njen usklik: ‚To je plan, to je program ubojstva.' — eto kako je ocijenila nesretno 'pijansko' pismo nesretnog optuženika. I zaista, to pismo ima potpuno značenje programa i predumišljaja. Ono je napisano dva dana prije strašne zamisli — i tako mi sad točno znamo da je optuženik, dva dana prije izvršenja svoje strašne namjere, kunući se rekao da će, ne dobije li sutra novac, ubiti oca da mu oduzme ispod jastuka novac što se nalazi u ‚kuverti' s crvenom vrpcom, ‚čim samo Ivan otputuje' — ovdje je dakle bilo sve promišljeno, sve okolnosti vagnute — i što je bilo poslije: sve je bilo izvršeno kako je bilo napisano! Namjera i promišljenost nesumnjive su, zločin je trebalo izvršiti zbog grabeža, to je otvoreno rečeno, to je napisano i potpisano. Optuženik se ne odriče svog potpisa. Moglo bi se reći: to je pisao pijan čovjek. Ali to ništa ne umanjuje, to je čak još važnije: napisao je pijan ono što je mislio trijezan. Da nije smislio trijezan, ne bi bio napisao pijan. Reći će, možda: zašto je vikao

o svojoj namjeri po svim krčmama? Tko se odlučuje na takav čin s *predumišljajem*, taj šuti o tome i krije to u sebi. To je istina, ali on je vikao onda kad još nije bilo plana i predumišljaja, nego je postojala jedino želja, sazrijevala samo težnja. Poslije je o tome već manje galamio. One večeri kad je bilo napisano to pismo, bio je, opivši se u krčmi ‚Prijestolnica', mimo svog običaja vrlo šutljiv, nije igrao biljar, sjedio je po strani, ni s kim nije razgovarao i samo je otjerao s mjesta jednog ovdašnjeg trgovačkog pomoćnika, ali je i to učinio gotovo nesvjesno, jer je bio navikao da se svađa, pa se, kad bi ušao u krčmu, nije mogao svladati. Istina, pri konačnoj odluci moralo je optuženika obuzeti i strahovanje što je i suviše mnogo unaprijed vikao po gradu, i da to može poslužiti protiv njega kao očit dokaz za optužbu kada izvrši što je naumio. A šta da se radi, kolanje glasova bilo je već gotova činjenica koja se ne da više zataškati, pa napokon, i prije me je izvukla ćorava sreća, izvući će me i sad. Mi smo se, gospodo, uzdali u svoju zvijezdu! Ali moramo i to priznati da je on mnogo učinio kako bi izbjegao kobni trenutak, da se vrlo mnogo naprezao kako bi izbjegao krvav svršetak. ‚Sutra ću moliti tri tisuće od svih ljudi', tako on piše svojim osobitim jezikom, ‚a ako ne dadu ljudi, prolit će se krv.' Opet je bilo napisano u pijanstvu i opet u trijeznosti izvedeno kako je bilo napisano!«

Sad je Ipolit Kirilovič počeo potanko opisivati cijelo nastojanje Mitjino kako bi došao do novaca i izbjegao zločin. Opisao je njegov posjet Samsonovu, putovanje Ljagavom — dokumentirajući. »Malaksao, ismijan, gladan, prodavši za to putovanje svoj sat (iako je na sebi nosio tisuću i po — tobože, o, tobože!), mučen ljubomorom zbog predmeta svoje ljubavi, koji je ostavio u gradu, obuzet sumnjom da će ona za njegova odsuća otići Fjodoru Pavloviču, vraća se napokon u grad. Hvala bogu! Ona nije bila kod Fjodora Pavloviča. On je sam prati do njena pokrovitelja Samsonova. (Čudnovato, na Samsonova nismo ljubomorni, i to je vrlo značajna psihološka osobitost u ovom slučaju!) Zatim juri na svoje mjesto za motrenje ‚sa stražnje strane' i ondje — ondje saznaje da je Smerdjakov dobio padavicu, drugi sluga da je bolestan — zrak je čist, a ‚znaci' su mu u rukama — kakvo iskušenje! Ali on se ipak opire; odlazi gospođi Hohlakovoj, koju mi svi osobito poštujemo i koja tek privremeno kod nas

boravi. Ta mu gospođa, koja ga je već odavno žalila zbog njegove nesretne sudbine, daje najpametniji savjet: da se okani bekrijanja, te ružne ljubavi, tog dangubljenja po krčmama, beskorisna trošenja mlade snage te da pođe u Sibir u zlatne rudnike: ,Ondje će se naći izlaz za vašu plahovitu snagu, vaš romantičan karakter koji žudi za neobičnim događajima.' Opisavši svršetak razgovora i onaj trenutak kad je optuženi iznenada dobio vijest da Grušenjka nije bila kod Samsonova, opisavši trenutačni bijes, nesretnog, nervima ispaćenog ljubomornog čovjeka koji je mislio da ga je ona prevarila i da je sad kod njega, kod Fjodora Pavloviča, Ipolit Kirilovič završi, obraćajući pažnju na kobno značenje jedne okolnosti: da mu je sluškinja dospjela kazati da se njegova ljubavnica nalazi u Mokrom s ,prijašnjim' i ,pravim' — ne bi se ništa dogodilo. Ali je ona bila zbunjena od straha, stala se kleti i proklinjati, i što je optuženik nije odmah ubio, nije to samo zato učinio što je brže-bolje pojurio za svojom zaručnicom. Ali, pazite: ma koliko da je bio neuračunljiv, ipak je ponio sa sobom mjedeni tučak. Zašto baš tučak, zašto ne kakvo drugo oružje? Ali ako smo već cijeli mjesec promatrali tu sliku i za nju se spremali, onda odmah, čim nam se nešto trenutno pričini kao oružje, posegnemo za tim kao za oružjem. A da sličan predmet može da posluži kao oružje — o tome smo mi već cijeli mjesec mislili. Zbog toga smo ga tako brzo i bezuvjetno prihvatili za oružje. I zato nije optuženi besvjesno i sasvim nehotice zgrabio taj tučak. On se nalazi u očevu vrtu — zrak je čist, svjedoka nema, duboka noć, mrak i ljubomora. Sumnja da je ona ovdje, s njime, s njegovim suparnikom, u njegovom zagrljaju, i možda ga ismijava u ovom trenutku — guši ga. I ne samo sumnja — jer kako se sad može još govoriti o sumnji, ta to je već javna prijevara, očita: ona je ovdje, evo je u ovoj sobi otkud pada svjetlost, zaviruje unutra s poštovanjem, primiruje se dobroćudno i odlazi mudro što dalje od nesreće da se ne dogodi što opasno i nemoralno — nas hoće da o tome uvjere, nas koji poznajemo optuženikov značaj, koji shvaćamo u kakvu se on duševnom raspoloženju nalazio, što nam je poznato iz činjenica, a što je glavno, znajući uz to još za znakove s pomoću kojih je mogao odmah otvoriti kuću i ući.« Ovdje je, u povodu »znakova«, Ipolit Kirilovič prekinuo na jedno vrijeme optužbu i našao za potrebno da govori opširno o Smerdjakovu u namjeri da već jedanput konačno iscrpe

cijeli taj uvod o sumnji da je Smerdjakov počinio ubojstvo, i da svrši s tom mišlju jedanput zauvijek. A on je to učinio vrlo potanko, i svima je bilo jasno da je, iako je očito prezirao to mišljenje, ipak smatrao za veoma važno.

VIII

RASPRAVA O SMERDJAKOVU

»Prvo, otkuda je pak ponikla ovakva sumnja?« — otpoče Ipolit Kirilovič tim pitanjem. — »Prvi koji je viknuo da je Smerdjakov ubio bio je sam optuženik u času hapšenja, ali koji, međutim, sve od tog svog prvog povika, pa sve do ovog trenutka rasprave, nije naveo ni jednu činjenicu u prilog svoje optužbe — i ne samo činjenicu, nego čak ni bilo kakav nagovještaj činjenice koji bi zadovoljavao ljudsko poimanje. Uz to potkrepljuju tu optužbu samo tri ličnosti: oba optuženikova brata i gospođa Svjetlova. Ali stariji optuženikov brat izrekao je svoju sumnju tek danas, u bolesti, u napadu nesumnjiva umnog poremećenja i u ludilu, a prije, za cijela dva mjeseca, što pouzdano znamo, posve se slagao s mišljenjem o krivici svoga brata, i čak nije ni pokušao da protuslovi toj ideji. Ali mi ćemo se poslije s ovime posebno zabaviti. Zatim nam je mlađi optuženikov brat maloprije sam kazao da nema nikakve, ni najmanje činjenice kojom bi mogao potvrditi svoju misao o Smerdjakovljevoj krivici, te da to zaključuje jedino iz riječi optuženika i ,po izrazu njegova lica' — jest, taj dokaz ponovio je maloprije njegov brat dvaput. A gospođa Svjetlova izrazila se, možda, čak još kolosalnije: ,Što vam rekne optuženi, tome vjerujte, on nije čovjek koji će lagati.' Eto, to su svi stvarni dokazi protiv Smerdjakova što ih mogu da navedu te tri ličnosti, koje su, osim toga, još i te kako zainteresirane za optuženikovu sudbinu. Međutim, optužba protiv Smerdjakova širila se od usta do usta i održala se i drži se — može li se tome vjerovati, može li se to i zamisliti?«

Sad je Ipolit Kirilovič našao za potrebno da olako skicira značaj pokojnog Smerdjakova, »koji je prekratio svoj život

u nastupu bolesnog umnog poremećenja i ludila«. Opisao ga je kao čovjeka slaboumna, sa zametkom nekog mutnog obrazovanja, smetena filozofskim idejama koje su nadilazile njegovu umnu snagu i koji se uplašio nekih suvremenih nauka o dužnostima i obavezama koje su mu bile izložene općenito — praktično, neobuzdanim životom pokojnog njegova gospodara, a možda i oca, Fjodora Pavloviča, a teoretski — različitim neobičnim filozofskim razgovorima sa starijim gospodarevim sinom, Ivanom Fjodorovičem, koji je rado dopuštao sebi tu razonodu — vjerojatno iz dosade ili iz potrebe da se ruga, a za zadovoljenje te potrebe nije nalazio druge i bolje prilike. »On mi je sam pričao o svom duševnom raspoloženju u kojem se nalazio posljednjih dana svog boravka u gospodarevoj kući — objasni Ipolit Kirilovič — ali to svjedoče i drugi: sam optuženik, njegov brat, pa čak i sluga Grigorij, to jest svi oni koji su ga svakako poznavali izbliže. Osim toga bio je Smerdjakov satrven padavicom i ‚plašljiv kao kokoš.' ‚On mi je padao pred noge i ljubio moje noge.' priopćio nam je sam optuženik u trenutku kad još sam nije uviđao kako je to priopćenje za njega u neku ruku nepovoljno — ‚to je kokoš koja boluje od padavice,' izrazio se on o njemu svojim svojstvenim jezikom. I njega sâm optuženik (što i on sam svjedoči) izabire za svog pouzdanika i toliko ga straši da je on, najzad, pristao da mu služi kao uhoda i doušnik. U tom svojstvu kućnog uhode iznevjeruje se on svome gospodaru, obavješćuje optuženika da postoji kuverta s novcima, saopćuje mu znakove s pomoću kojih može da dopre gospodaru — jest, i kako je mogao da mu to ne saopći! ‚Ubit će me, vidio sam jasno da će me ubiti,' govorio je on u predistrazi i sav se tresao i drhtao čak pred nama, iako je njegov mučitelj, koji je u nj utjerao toliki strah, bio onda već u zatvoru te ga nije mogao doći zgaziti. ‚Oni su me neprestano, svakog trenutka, sumnjičili, i ja sam u strahu i drhtanju, samo da utolim njihovu srdžbu, hitao da im priopćim svaku tajnu da oni u tome vide koliko sam nevin u njihovim očima i da me živa puste da se kajem.' Ovo su njegove riječi, ja sam ih zapisao i zapamtio: 'Čim oni na mene dreknu, a ja odmah padnem pred njima na koljena.' A jer je nesretni Smerdjakov bio već po prirodi pošten mladić, i zato uživao povjerenje svog gospodara, koji se uvjerio u njegovo poštenje kad mu je vratio novac što ga je bio izgubio, možemo samo misliti koliko ga je strašno mučilo kaja-

nje zbog toga što se iznevjerio svome gospodaru, koga je ljubio kao svog dobrotvora. Oni koji ljuto pate od padavice uvijek su skloni, kako to tvrde najpoznatiji psihijatri, neprekidnom i, razumije se, bolesnom samooptuživanju. Muči ih njihova ,krivica' zbog nečeg i u očima nekih, muči ih grižnja savjesti često čak i bez ikakva razloga, pretjeruju i, štoviše, sami izmišljaju različite osobne krivice i zločine. I takav subjekt postaje onda zaista, zbog straha i zaplašenosti, krivac i zločinac. A, osim toga, on je neobično naslućivao da se može iz okolnosti koje su se stvarale pred njegovim očima izleći nešto loše. Kad je stariji sin Fjodora Pavloviča, Ivan Fjodorovič, pred samu katastrofu odlazio u Moskvu, Smerdjakov ga je molio neka ostane, ne usuđujući se, međutim, da mu zbog svoje obične plašljivosti iznese svoje strahovanje na jasan i kategoričan način. Zadovoljio se samo nagovještajima, ali ovi nisu bili shvaćeni. Moramo napomenuti da je on u Ivanu Fjodoroviču gledao kao neku svoju obranu, kao jamstvo da se neće dogoditi nesreća dok je on kod kuće. Sjetite se izraza u ,pijanom' pismu Dmitrija Karamazova: ,Ubit ću starca čim samo otputuje Ivan', dakle prisuće Ivana Fjodoroviča činilo se svima kao jamstvo mira i reda u kući. Ali on odlazi, a Smerdjakov dobiva odmah padavicu, jedva jedan sat poslije odlaska mladog gospodina. Ali to je potpuno razumljivo. Ovdje moramo spomenuti da je Smerdjakov obuzet strahom i nekim očajanjem svoje vrste, osobito posljednjih dana da bi ga uskoro padavica, koja ga je i prije spopadala, mogla spopasti u trenucima moralna naprezanja i potresa. Razumije se, nemoguće je pogoditi dan i sat tih napada, ali svaki epileptik može osjetiti unaprijed dispoziciju za nastup. Tako veli medicina. I, gle, tek što se Ivan Fjodorovič udaljuje iz dvorišta, a Smerdjakov, pod utiskom svoje, tako da kažem, osamljenosti i nezaštićenosti, odlazi po kućnom poslu u podrum, silazi niza stepenice i misli: ,Hoće li me spopasti padavica ili neće, a što ako me sad odmah spopadne?' I, vidite, baš zbog tog raspoloženja, te zabrinutosti, tih pitanja, spopade ga grč u grlu koji dolazi uvijek prije padavice, i on se skotrlja naglavce i bez svijesti na dno podruma. I u toj, eto, najprirodnijoj slučajnosti, dovijaju se neki da vide neku sumnju, neku sumnju i nagovještaje da je on *namjerno* glumio bolest! Ali ako je namjerno glumio, onda odmah nastaje pitanje: zašto? S kakvom namjerom i zbog kakva cilja? Neću više ni govoriti o medicini: nauka, recimo,

laže, nauka se vara, liječnici nisu umjeli da razlikuju istinu od pretvaranja — pa neka je tako, neka je i tako, ali mi odgovorite, međutim, na pitanje: kakva je imao razloga da se pretvara? Valjda ne zato da, poslije već zasnovanog ubojstva, napadom svrati na se već unaprijed i odmah pažnju cijele kuće? Vidite li, gospodo porotnici, u noći kad se desio zločin, nalazilo se u kući Fjodora Pavloviča pet osoba: prvo, sam Fjodor Pavlovič — ali on nije sam sebe ubio, to je jasno; drugo, njegov sluga Grigorij, a njega samog umalo da nisu ubili — treće, žena Grigorijeva, služavka Marfa Ignatjevna, ali i pomisliti da je ona ubojica svog gospodara, naprosto je sramota. Preostaju, dakle, još samo dvojica: optuženik i Smerdjakov. Ali kako optuženik tvrdi da on nije ubio, onda je, dakle, morao ubiti Smerdjakov, drugog rješenja nema, jer se drugi nitko ne može naći, nikakav se drugi zločinac ne može uhvatiti. I otud je, vidite li, otud je sigurno nastala ta lukava' i kolosalna optužba protiv nesretnog idiota koji je jučer sam sebi oduzeo život! Upravo zato što se nitko drugi ne može pronaći! Da postoji samo sjena sumnje na koga drugoga, na kakvu šestu ličnost, ja sam uvjeren da bi se onda i sam optuženik postidio što sumnjiči Smerdjakova, jer baciti krivicu zbog ubojstva na Smerdjakova pravi je apsurd.«

»Gospodo, ostavimo psihologiju, ostavimo medicinu, ostavimo čak i samu logiku i obratimo se jedino činjenicama, pa da vidimo šta će nam reći činjenice. Ubio je Smerdjakov, ali kako? Sam ili u sudioništvu s optuženikom? Da razmotrimo najprije prvi slučaj, to jest, da je Smerdjakov ubio sam. Dakako, ako je ubio, ubio je zbog nečeg, zbog neke koristi. Ali Smerdjakov koji nije za ubojstvo imao ni sjene onih motiva kakve je imao optuženik, kao što je mržnja, ljubomora, i tako dalje, mogao je, bez sumnje, ubiti jedino zbog novaca, da prisvoji upravo one tri tisuće koje je sam vidio kako ih njegov gospodar meće u kuvertu. I, pazite, kad je zasnovao ubojstvo, priopćuje on unaprijed jednoj osobi — i to osobi koja je bila najviše zainteresirana, naime optuženiku — sve okolnosti s obzirom na novac i znakove: gdje leži kuverta, što je na njoj napisano, u što je zamotana, a što je glavno, najglavnije, priopćuje mu one ‚znakove' s pomoću kojih se može ući gospodaru. Kako, zar on to čini samo zato da se izda? Ili da nađe sebi suparnika koji možda želi i sam da uđe i da prisvoji kuvertu? Jest, reći će mi, ali on je to priopćio iz straha. Ali kako to? Čovjek koji je smislio takvo smiono i

zvjersko djelo i poslije ga izveo a da nije ni trepnuo okom — taj da priopćuje takve pojedinosti o kojima na cijelom svijetu zna samo on i o kojima, ako samo o njima bude šutio, ne znam koliko bio plašljiv čovjek, ali kad već smisli takvo djelo, sigurno neće nipošto nikome govoriti, bar ne o kuverti i o znacima, jer bi to značilo da se već unaprijed posve odaje. On bi izmislio bilo šta, namjerno, nalagao bi nešto drugo, ako su već bezuvjetno od njega tražili obavijesti, ali bi on o tome šutio! Naprotiv, ponavljam, kad bi on prešutio ma samo ono o novcima, a poslije ubio i prisvojio novac, ne bi ga mogao nitko na cijelom svijetu optužiti, bar ne zbog grabežnog umorstva, jer taj novac nije vidio nitko osim njega, niti je itko znao da se nalazi u kući. A ako bi ga i optužili, svakako bi držali da je ubio iz neke sasvim druge pobude. Ali kako takve pobude nije nitko prethodno primijetio, nego su, naprotiv, svi vidjeli da ga njegov gospodar voli, da mu vjeruje, razumije se da bi na nj posljednjeg posumnjali, i najprije bi posumnjali na onog u koga su bile takve pobude, koji je i sam vikao da su u njega te pobude, koji ih nije krio nego cijelom svijetu pokazivao, jednom riječi, posumnjali bi na sina ubijenoga, na Dmitrija Fjodorovića. Smerdjakov je ubio i orobio, a sina bi okrivili — zar to ne bi bilo po ubojicu Smerdjakova probitačno? I vidite, tomu sinu Dmitriju kazuje o novcu, o kuverti, o znakovima — kako je to logično, kako jasno.«

»Primiče se dan ubojstva koje treba Smerdjakov da izvrši, i, gle, on pada, *pretvara* se da je dobio padavicu, zašto? Sigurno zato da, prvo, sluga Grigorij koji je bio naumio da se liječi, ali videći da nema uopće nikog tko bi čuvao kuću, možda odloži svoje liječenje i preuzme čuvanje. Drugo, razumije se zato da sam gospodar kad vidi da nitko ne stražari, a bojeći se strašno sinova dolaska, što nije ni krio, podvostruči svoju nepovjerljivost i opreznost. Napokon, što je glavno, dakako, zbog toga da njega, Smerdjakova, slomljena padavicom prenesu odmah iz kuhinje, gdje je uvijek odijeljeno od svih spavao i imao svoj zaseban izlaz i ulaz, u drugi kraj krila, u Grigorijevu sobu, njima dvoma za pregradu, svega tri koraka udaljenu od njihove postelje, kako je to uvijek bivalo po gospodarevu nalogu i milostivu srcu Marfe Ignatjevne kad bi ga spopala padavica. I on će, ležeći ondje iza pregrade, što je najvjerojatnije, samo da što vjernije odglumi bolest, početi, razumije se, da stenje, to jest da ih budi

svu noć (kako je i bilo prema iskazu Grigorija i njegove žene) — i sve zato, sve samo zato da može što udobnije ustati i poslije ubiti gospodara!«

»Ali, reći će mi, možda se on baš zato i pretvarao da na nj, kao bolesnoga, ne pomisle, a optuženiku je govorio o novcu i znakovima zato da ga zavede i da on sam dođe i ubije; i kad ovaj, vidite, ubije, otiđe i odnese novac i pri tom možda podigne galamu i halabuku, probudi svjedoke, i onda, vidite li, ustat će i Smerdjakov i poći — pa, što će poći učiniti? Poći će da po drugi put ubije gospodara, i po drugi put odnese već odnesene novce. Gospodo, vi se smijete? I sam se stidim što moram da iznosim takva mišljenja, a, međutim, predstavite sebi, upravo sam optuženik tvrdi to: poslije mene, veli on, kad sam već izišao iz kuće, oborio Grigorija i podigao galamu, on se digao, pošao, ubio i orobio. O, neću ni da govorim o tome kako je mogao Smerdjakov sve unaprijed izračunati, kao na prste, i sve saznati, to jest, da će razdraženi i bijesni sin doći jedino zbog toga da s poštovanjem proviri kroz prozor i vrati se, iako znade za znakove, te ostaviti njemu, Smerdjakovu, svoj plijen! Gospodo, sasvim ozbiljno zadajem pitanje: u kojemu je trenutku Smerdjakov mogao izvršiti zločin? Spomenite mi taj trenutak, jer ga se bez toga ne može optužiti.«

»A možda je padavica bila prava. Bolesnik se iznenada osvijestio, začuo viku i izašao — pa šta onda? On se obazro oko sebe i rekao sebi: idem da ubijem gospodara. A otkuda je on saznao šta je ovdje bilo, šta se ovdje događalo, ta on je sve do sada ležao u nesvjestici? A, uostalom, gospodo, i fantazije imaju svoje granice.«

»A šta onda, reći će vrlo oštroumni ljudi, ako su njih obojica bili u dogovoru, što ako su njih obojica zajedno ubili i novac podijelili, pa što onda?«

»Jest, zaista, ovo je pažnje vrijedna sumnja i, što je glavno — odmah se nameću kolosalni razlozi koji ovo potkrepljuju: jedan ubija i preuzima na se posao oko toga, a drugi sudionik leži porebarke i pretvara se da ima padavicu — a osobito zbog toga da već unaprijed izazove kod svih sumnju, kod gospodara strah, kod Grigorija nemir. Interesantno bi bilo znati, na osnovu kakvih su pobuda mogla oba sudionika smisliti baš ovako lud plan? A možda to Smerdjakovljevo sudioništvo nije ni bilo aktivno, već, tako da kažem, pasivno i patničko: možda je preplašeni Smerdjakov pristao samo

da se neće protiviti ubojstvu i, sluteći da će ga okriviti što je dopustio da ubiju gospodara, što nije vikao, što se nije opirao — još prije ishodio u Dmitrija Karamazova dopuštenje da može to vrijeme preležati kao da ima padavicu, ‚a ti ubijaj ondje kako ti je drago, mene se ne tiče.' Ali ako je i tako, ipak bi ta padavica morala izazvati u kući gungulu, i Dmitrij Karamazov koji bi to morao predvidjeti, ne bi nikako mogao pristati na takav dogovor. Ali ja dopuštam i to da je on na to pristao ali onda ipak izlazi da je Dmitrij Fjodorovič — — ubojica, direktni ubojica i začetnik, a Smerdjakov je samo pasivni sudionik, štoviše, nije ni sudionik, već je samo dopustio iz straha i protiv svoje volje da se izvrši zločin, i sud bi morao svakako u tome vidjeti razliku, ali, gle, šta vidimo? Tek što je optuženik uhapšen, a on odmah počeo svaljivati sve na Smerdjakova i njega *jedinog* optuživati. On ga ne okrivljuje kao svog sudionika, već samo njega: on je, kaže, sam to učinio, on ga je ubio i orobio, to je njegovo djelo! Ali kakvi su to sudionici koji počinju odmah govoriti jedan protiv drugog — takvo se što nikad ne događa. I pazite kako je to opasno po Karamazova: on je glavni ubojica, a onaj nije glavni, onaj je samo dopustio zločin i preležao za pregradom, i on svaljuje sve na onog koji je ležao. Ali onaj što je ležao, mogao se rasrditi i, samo da spasi sebe, odmah iznijeti pravu istinu: obojica smo, rekao bi, sudjelovali, ali ja nisam ubijao već sam samo dopustio i pristao iz straha. Jer je on, Smerdjakov, mogao odmah shvatiti da će sud razlikovati stupanj njegove krivice i, računati, dakle, da će ga, sve ako ga i kazne, kazniti kudikamo blaže nego onog glavnog ubojicu koji je želio da sve na nj svali. I onda bi sigurno nehotice priznao. Ali mi nismo to, međutim, doživjeli. Smerdjakov nije ni pisnuo o sudioništvu uza sve to što je ubojica otvoreno optuživao njega i cijelo vrijeme pokazivao na nj kao na jedinog ubojicu. I još više: Smerdjakov je otkrio u predistrazi da je *on sam* priopćio optuženiku o kuverti s novcem i o znacima i da bez njega ne bi ovaj ništa doznao. Da je on zaista bio sudionik i krivac, da li bi on to tako olako otkrio u predistrazi, to jest, da je on sam sve kazao optuženiku? Baš naprotiv, on bi stao poricati, izvraćati činjenice i umanjivati ih. Ali on nije ni izvrtao, ni umanjivao. Tako može da čini samo nevin čovjek koji se ne boji da će ga okriviti zbog sudioništva. I on se, eto, u nastupu bolesne melankolije zbog svoje padavice i cijele ove katastrofe jučer

objesio. Pošto se objesio, nađeno je njegovo pisamce, napisano originalnim stilom: »Oduzimam si život vlastitom voljom i pobudom, nek se nikog ne optužuje.« A šta bi ga stajalo da je nadodao: ubojica sam ja, a ne Karamazov. Ali on to nije dodao: možda je za jedno imao dovoljno savjesti, a za drugo nije?«

»I onda: maloprije su donijeli ovamo u sud novac, tri tisuće rubalja — ,one iste,' reče, ,što su bile u onoj kuverti, koja se nalazi na stolu među stvarnim dokazima, a dobio sam ih', kaže, ,jučer od Smerdjakova'. Pa, vi se, gospodo porotnici, sami sjećate one malopriješnje tužne slike. Neću da ponavljam pojedinosti, ali ću, međutim, dopustiti sebi da učinim dvije-tri kombinacije i da izaberem one koje su najinteresantnije i to baš zato što su neznatne te neće nikome pasti na pamet i zaboravit će se. Najprije, dopuštam ponovo: Smerdjakov je jučer zbog grižnje savjesti predao novac i onda se objesio. (Jer da ga nije grizla savjest, ne bi predao novac.) I, razumije se, tek je sinoć prvi put priznao Ivanu Karamazovu svoj zločin, kako je izjavio i sam Ivan Karamazov, inače, zašto bi on sve dosad šutio? Pa, dobro, on je priznao, a zašto nam nije, što opet ponavljam, u pismu što ga je napisao prije svoje smrti otkrio cijelu istinu kad je znao da će sutra nevini optuženik pred strašan sud? Sami novci nisu nikakav dokaz. Ja sam, na primjer, i još dvije osobe u ovoj dvorani, slučajno saznao još prije sedmicu dana za jednu činjenicu da je, naime, Ivan Fjodorovič Karamazov slao u gubernijski grad na mijenjanje dvije petpostotne zadužnice, svaku od pet tisuća rubalja, svega dakle deset tisuća. Spominjem ovo samo zato, jer se u određenom roku mogu u svakoj naći novci, i da se time što je on donio tri tisuće ne može sigurno dokazati da su to oni isti novci, baš iz one iste ladice ili kuverte. Napokon, on ostaje miran, iako mu je još sinoć nešto važno priopćio pravi ubojica. Zašto to nije odmah prijavio? Zašto je sve odložio do sutra? Držim da imam pravo naslućivati zašto: ima već sedmica dana kako je on, narušena zdravlja, sam priznao liječniku i svojim najbližima da mu se štošta priviđa, da susreće već umrle ljude, i uoči ludila koje ga je baš danas spopalo, kad je iznenada saznao sa Smerdjakovljevu smrt, počinje odjedanput u sebi ovako umovati: ,Čovjek je mrtav, mogu njega optužiti, a brata spasiti. Novaca imam: uzet ću svežnjić i reći da mi ga je Smerdjakov pred smrt predao.' Vi ćete reći: to je nepošteno, pa ma bilo i protiv mrtva

čovjeka, ali je nepošteno lagati, pa bilo to i radi bratova spasa. Tako je, ali šta ako je on slagao nesvjesno, ako je on sam sebi uobrazio da je tako i bilo, jer se baš zbog nenadane vijesti o sluzinoj smrti poremetio posve njegov um? Vi ste vidjeli scenu što se maloprije odigrala, vidjeli u kakvu se raspoloženju nalazio taj čovjek. On je stajao i govorio, a gdje je bio njegov um? Poslije iskaza čovjeka koji je govorio u bunilu, slijedi dokument, pismo optuženikovo gospođi Verhovcevoj što ga je napisao dva dana prije izvršenja zločina, u kome je potanko unaprijed izložio plan kako će izvesti zločin. Ali, što tražimo plan i njegove sastavljače? Izvedeno je na vlas prema tom planu, a nije ga izveo nitko drugi nego sastavljač. Jest, gospodo porotnici, ‚izvršeno je kako je bilo napisano!' I nikako, nikako nismo bježali puni poštovanja i ustrašeno od očeva prozora, i to još tvrdo uvjereni da je sada kod njega naša ljubljena. Ne, to bi bilo glupo i nevjerojatno. On je ušao i — izvršio. Vjerojatno je ubio u razdraženosti, raspaljen bijesom tek što je ugledao čovjeka koga mrzi, i svog suparnika, a kad je ubio, što je učinio možda odjednom, jednim zamahom ruke, oboružan mjedenim tučkom, i zatim se uvjerio, već poslije pomna traženja da je ovdje nema, ali nije, međutim, zaboravio da turi ruku pod jastuk i izvadi ispod njega kuvertu s novcem koja se, eno, poderana nalazi sad na stolu među stvarnim dokazima. Ovo vam govorim zato da vas upozorim na jednu okolnost, po mome mišljenju vrlo značajnu. Da je bio iskusan ubojica, ubojica koji je išao jedino za grabežom — ta, zar bi on ostavio na podu kuvertu onakvu kakvu smo je našli kraj leša? Ali, da je to bio, na primjer, Smerdjakov, koji bi ubio radi grabeža — on bi prosto odnio kuvertu sa sobom, ne trudeći se da je raspečati, jer je pouzdano znao da su u njoj novci — ta pred njim su ih metnuli unutar i zapečatili — i da je kuvertu odnio, onda se ne bi uopće znalo je li učinjen grabež. Pitam vas, gospodo porotnici, da li bi tako uradio Smerdjakov, da li bi on ostavio kuvertu na podu? Ne bi; tako je mogao da učini samo ubojica koga je obuzeo bijes i koji već loše rasuđuje, ubojica koji nije lopov i koji dotle nije još nikad ništa ukrao, a koji nije ni sad izvadio novac ispod jastuka kao lopov koji krade, već kao onaj koji odnosi svoje vlasništvo od lopova koji je ukrao — jer takve su bile ideje Dmitrija Karamazova o te tri tisuće koje su se u njemu prometnule u maniju. I vidite, kad se dočepao kuverte koju nije prije toga nikad vidio,

on je dere da se uvjeri jesu li u njoj novci, zatim bježi s novcem u džepu, gotovo zaboravivši da ostavlja na podu protiv sebe kolosalan dokaz u obliku razderane kuverte. A sve zato što Karamazov, a ne Smerdjakov, nije pomislio na to, niti razmislio o tome; a gdje bi on to i mogao! On bježi, čuje zapomaganje sluge koji ga je stigao, sluga ga hvata, zaustavlja i pada pogođen mjedenim tučkom. Optuženi skače dolje do njega iz sažaljenja. Predstavite sebi, on nas uvjerava da je onda skočio dolje do njega iz sućuti, iz sažaljenja, da vidi ne bi li mu mogao pomoći, Pa je li to bio trenutak kad se iskazuje slično sažaljenje? Ne, on je skočio dolje jedino zato da se uvjeri: živi li jedini svjedok njegova zločina. Svaki drugi osjećaj, svaki drugi motiv bio bi neprirodan! On se brine oko Grigorija, briše mu rupcem glavu i, kad se uvjerio da je mrtav, leti opet sav kao pomaman, sav krvav, u kuću svoje ljubljene. Kako mu nije palo na pamet da je sav krvav, da će se odmah sve otkriti! Ali nas optuženik uvjerava sam da on nije obraćao pažnje na to što je okrvavljen, u to se može vjerovati, to je vrlo vjerojatno, to uvijek čine zločinci u tim trenucima. Za jedno — takav paklenski račun, a za drugo mu ne dostaje dovitljivosti. Ali on je u onom trenutku mislio jedino o tome gdje je ona. On je morao što prije saznati gdje je *ona*, i bježi u stan i saznaje neočekivanu kolosalnu vijest: ona se odvezla u Mokro svom ‚prijašnjem' i ‚pravom'!«

IX

PSIHOLOGIJA PUNOM PAROM. LETEĆA TROJKA. SVRŠETAK TUŽIOČEVA GOVORA

Kad je došao do tog trenutka u svom govoru, Ipolit Kirilovič, koji je očito izabrao strogo povijesnu metodu izlaganja koju neobično vole upotrebljavati svi nervozni govornici, i koji namjerno traže strogo određene granice kako bi obuzdali svoj nestrpljivi zanos — Ipolit Kirilovič poče da govori nadugačko i naširoko o »prijašnjem« i »pravom«, te je izrekao o toj temi nekoliko svoje vrste zanimljivih misli. Karamazov,

koji je bio na svakog ljubomoran do bjesnila, kao da iznenada i odjedanput pada i nestaje pred »prijašnjim« i »pravim«. A što je još čudnovatije, on dotle nije gotovo ni obraćao pažnju na tu novu opasnost što se približavala u osobi suparnika kome se nije nadao. Ali je on zamišljao da je to vrlo daleko, a Karamazov živi uvijek samo u sadašnjem trenutku. Vjerojatno je da ga je držao čak za neku fikciju. Ali je u tren oka shvatio svojim bolesnim srcem da je, možda, ta žena krila toga novog suparnika i maloprije ga prevarila zato što taj suparnik, koji je ponovo dojurio, nije bio za nju nikakva fantazija i fikcija, već je bio za nju sve, sva njena nada u životu — i kad je to shvatio, on se odmah primirio. Ali, gospodo porotnici, ja ne mogu prijeći šutke preko te nenadane osobine u optuženikovoj duši, koji, kako se čini, nije bio nikako sposoban da je pokaže, ali je ona ipak odjedanput izbila kao neumoljiva potreba za istinom i poštovanjem prema ženi, za priznanjem prava njena srca, i to kad — u onom istom trenutku kad je zbog nje okrvavio ruke krvlju svog oca! I to je istina da je prolivena krv zavapila već u tom trenutku za osvetom, jer je on, upropastivši svoju dušu i cijelu svoju ovozemaljsku sudbinu, i nehotice morao da osjeti i zapita sebe u tom trenutku: ‚Što znači on i što on može *sad* da znači njoj, tom biću koje ljubi više nego svoju dušu, prema tom ‚prijašnjem' i ‚pravom', koji se pokajao i vratio onoj ženi, koju je nekad upropastio, s novom ljubavi, s ponudama poštenim, obećavajući preporođen i sretan život. A šta joj on, nesretnik, može *sad* dati, šta predložiti. Karamazov je sve to uviđao, uviđao da mu je zločin zatvorio sve putove i da je on tek na smrt osuđeni zločinac, a ne čovjek pred kojim je život! Ta ga je misao smoždila i uništila. I on se trenutno zadrži na jednom očajničkom planu koji je, imajući na umu Karamazovljev značaj morao iskrsnuti kao jedini i fatalni izlaz iz njegova strašnog položaja. Taj je izlaz — samoubojstvo. On trči po svoje pištolje, založene kod činovnika Perhotina i putem, u trku, vadi iz džepa sve svoje novce zbog kojih je maloprije uprskao ruke očevom krvlju. O, sada mu je novac potrebniji od svega: umire Karamazov, ubija se Karamazov, ali to će se pamtiti! Nismo mi uzalud pjesnik, nismo uzalud sažegli svoj život kao svijeću zapaljenu s oba kraja. ‚Njoj, njoj — i ondje, o, ondje ću prirediti takvu sjajnu gozbu kakve još nije bilo, neka se svi sjećaju i o njoj dugo pripovijedaju. Posred divlje vike, bezumne ciganske

pjesme i plesa, dići ćemo pehar i čestitati obožavanoj ženi na novoj sreći, a zatim — ondje, kraj njenih nogu, razmrskati sebi pred njom lubanju i prekinuti svoj život. Sjetit će se ma kad Mitje i uvjeriti se koliko ju je ljubio Mitja, te požaliti Mitju!' U ovom ima mnogo slikovitosti, romantična zanosa, karamazovske neobuzdanosti i osjećajnosti — ali i još nečeg dugog, gospodo porotnici, nečeg što vrišti u duši, lupa u umu neprekidno i truje srce do smrti — a to nešto, to je savjest, gospodo porotnici, njen sud i strašna njena grižnja! Ali pištolj će sve izmiriti, pištolj je jedini izlaz i nema drugog, a ondje — ne znam je li Karamazov mislio u tom trenutku *šta će biti ondje* i može li Karamazov hamletovski misliti o tome šta će biti ondje? Ne, gospodo porotnici, oni imaju Hamlete, a mi još zasad Karamazove!«

I sad je Ipolit Kirilovič potanko opisao Mitjine pripreme, scenu kod Perhotina, u trgovini, s kočijašima. On je naveo silesiju riječi, izraza, kretnji, što su sve potvrdili svjedoci — — i slika je strašno uvjerljivo djelovala na slušaoce. A osobito je djelovala cjelokupnost činjenica. Krivica tog čovjeka, što se pomamno i neprestano osvrtao na sve strane i koji se već nije nimalo čuvao, iskrsnu kao nepobitna. »A on se više nije imao čega čuvati« — reče Ipolit Kirilovič. — »Dva-tri puta umalo da nije gotovo sve priznao, čak je nagoviještao štošta, samo što nije do kraja izrekao (ovdje su slijedili iskazi svjedoka). Čak je kočijašu putem viknuo: ‚Znaš li da voziš ubojicu!' Ali doreći ipak nije mogao: morao je najprije stići u selo Mokro i ondje dovršiti pjesmu. Ali što, međutim, čeka nesretnika? Riječ je o tome da je on gotovo od prvih trenutaka u Mokrom vidio i najzad shvatio da ‚pravi' njegov suparnik možda nije više ‚pravi' i da čestitanja na novoj sreći i njegove zdravice ne žele i ne primaju. Ali su vama, gospodo porotnici, već poznate činjenice iz sudske istrage. Trijumf Karamazova nad suparnikom bio je potpun, i sad je — o, sad je otpočela nova faza u njegovoj duši, i čak najstrašnija faza od svih faza što ih je preživjela i što će ih preživjeti ta duša! Pouzdano se može ustvrditi, gospodo porotnici — uskliknu Ipolit Kirilovič — da se uvrijeđena priroda i zločinačko srce — sami sebi još nemilosrdnije osvećuju od kakva zemaljskog suda! I još više: sud i zemaljska kazna ublažuju čak kaznu prirode; one su čak prijeko potrebne zločinčevoj duši u tom trenutku kao spas od očajanja, jer ja ne mogu ni zamisliti onaj užas i one moralne patnje Ka-

ramazovljeve kad je saznao da ga ona ljubi, da zbog njega odbacuje svog ‚prijašnjeg' i ‚pravog' i da njega, njega Mitju, zove sa sobom u preporođen život i obećava mu sreću, i to kad? Kad se za njega već sve svršilo i kad se ništa nije moglo učiniti! Ovom zgodom učinit ću uzgred jednu za nas vrlo važnu napomenu zbog objašnjenja prave suštine tadašnjeg optuženikova raspoloženja: ta žena, ta njegova ljubav sve do te posljednje minute, čak sve do trenutka hapšenja, bila je za nj biće nedostiživo, strastveno žuđeno, ali nedohvatno. Ali zašto, zašto se nije onda ustrijelio, zašto je napustio namjeru i čak zaboravio gdje mu se nalazi pištolj? A vidite, baš ta strastvena žeđ za ljubavlju i ta nada da će je ondje ugasiti, suzdržale su ga. U omaglici orgija on se prilijepio uz svoju ljubljenu, koja je također s njim orgijala i bila prekrasna i zavodljiva kao nikad — i nije se odmicao od nje, naslađivao se njome, nestajao pred njom. Ta strastvena žudnja mogla je čak ugušiti u njemu na trenutak ne samo strah od tamnice nego i samu grižnju savjesti! Na trenutak, o, samo na trenutak! Zamišljam tadašnje raspoloženje zločinčeve duše u neumoljivoj ropskoj podređenosti trima elementima koji su je potpuno prigušili: prvo, pijanstvo, dim i galama, topot plesa, cika pjesme i ona, ona, sva crvena od pića, kako pjeva i pleše i smije mu se pijana! Drugo, daleka misao koja ga hrabri da je kobni rasplet još daleko ili bar nije blizu — tek će ujutro doći i odvesti ga. Dakle, još nekoliko sati, a to je mnogo, užasno mnogo! Za nekoliko sati dade se štošta smisliti. Mislim da se u njemu dešavalo nešto nalik na ono kad zločinca vode na pogubljenje, na vješala: još se moraju provesti kroz dugačku ulicu, pa još korakom, posred tisuća ljudi, zatim će skrenuti u drugu ulicu i tek na kraju te druge ulice nalazi se strašni trg! Meni se čini da mora osuđenik na početku tog putovanja, sjedeći na sramotnim kolima, osjećati da je pred njim beskonačan život. Ali, gle, međutim, promiču kuće, kola neprestano kreću dalje — o, to nije ništa, do zaokreta u drugu ulicu još je vrlo daleko, i on još neprestano gleda srčano desno i lijevo u te tisuće radoznalih i bešćutnih ljudi koji su se upili u njega pogledima, i njemu se još neprestano čini da je on isto takav čovjek kao i oni. Ali evo već i zavoja u drugu ulicu, o, to nije ništa, ništa, još preostaje cijela ulica. I ma koliko promaklo kuća, on će neprestano misliti: ‚Još je preostalo dosta kuća'. I tako sve do kraja, sve do trga. Ovako je, mislim, bilo onda

i Karamazovu. ‚Još nisu ondje gotovi', misli on, ‚i još se može nešto pronaći, o, još ima vremena da se sastavi plan obrane, smisli otpor, a sad, sad — sad je ona tako divna.' U njegovoj je duši mračno i strašno, ali on, međutim, dospijeva da odijeli na stranu polovicu novca i da ih negdje sakrije — inače ne mogu da objasnim sebi kamo je mogla nestati cijela polovica od one tri tisuće što ih je maloprije uzeo ispod očeva jastuka. On nije u Mokrom prvi put, on je ondje već terevenčio dva dana i dvije noći. Poznata mu je ova stara velika drvena kuća, sa svim šupama i galerijama. Pretpostavljam, naime, da je on onda sakrio jedan dio novca, i to u toj kući, nešto prije hapšenja, u kakvu pukotinu ili rasjelinu, pod kakvu podnicu, gdjegod u kut, pod krov — zbog čega? Kako zbog čega? Katastrofa može, dakako, nastupiti odmah, još nismo razmislili kako ćemo je dočekati, a nismo ni imali kad, a i šumi u glavi, a i *njoj* nas nešto vuče, pa, a novci — novci su uvijek potrebni! Čovjek s novcima svuda je čovjek. Možda će vam se ova opreznost u ovom trenutku učiniti neprirodnom? Ali on nas sam uvjerava da je još prije mjesec dana, također u jednom vrlo uzbudljivom i kobnom trenutku, odijelio od tri tisuće polovicu i zašio u kesicu, iako to, dakako, nije istina, što ćemo odmah i dokazati, ipak je ta ideja Karamazova poznata, on ju je držao na umu. I još više, kad je poslije tvrdio istražitelju da je odijelio tisuću i po u kesicu (koja nije nikad postojala), onda je možda i izmislio tu kesicu, ondje na mjestu, u jednom trenutku, i to zato što je prije dva sata, zbog nadahnuća koje ga je iznenada ozarilo, odijelio polovicu novca i sakrio negdje u Mokrom, za svaki slučaj do jutra, samo da nije u njega. Dvije provalije, gospodo porotnici, sjetite se da Karamazov može da računa na dvije provalije, i to u isti čas! Mi smo tražili u onoj kući, ali nismo našli. Možda je taj novac još i sad ondje, a možda je sutradan nestao, i sad je u optuženika. Zaista smo ga uhapsili kraj nje, klečao je pred njom, ona je ležala na postelji, a on pružao prema njoj ruke i toliko se bio zanio u tom trenutku da nije ni čuo dolazak onih koji su ga uhapsili. On nije dospio da u svom umu spremi bilo kakav odgovor. I on i njegov um bili su zatečeni.«

»I sad on stoji pred svojim sucima, pred onima koji će odlučiti o njegovoj sudbini. Gospodo porotnici, ima trenutaka kada nam u vršenju dužnosti biva strašno pred čovjekom, strašno i zbog čovjeka! To su minute promatranja onog na-

gonskog užasa kada zločinac već vidi da je sve propalo, ali se još jednako bori, još jednako namjerava da se bori s vama. To su trenuci kada svi nagoni samoobrane odjednom ustaju u njemu i on, hoteći da spasi sebe, gleda u vas prodornim, ispitljivim i patničkim pogledom, hvata vaš pogled i ispituje vaše lice, vaše misli, čeka s koje će se strane navaliti, i stvara odmah u svom uzdrhtalom umu tisuće planova, ali se ipak boji da govori, boji se da ne izlane. Ti momenti poniženja čovječje duše, taj njen križni put, ta nagonska žudnja za spasom — užasni su i izazivaju ponekad drhtanje i samilost prema zločincu čak i kod sudaca! I mi smo bili onda svjedoci svega toga. On je bio u početku preneražen i u užasu otelo mu se nekoliko riječi koje su ga osramotile: ‚Krv! Zaslužio sam!' Ali on se brzo savladao. Što da kaže, kako da odgovori — sve to nije bilo zasad u njega još spremno, ali spremno je bilo samo prazno odricanje: ‚Nisam kriv očevoj smrti!' To je zasad naša ograda, a ondje, iza ograde, možda ćemo još podići kakvu barikadu. Žuri se da svoje prve povike, koji ga sramote, pretječući naša pitanja, razjasni time što sebe okrivljuje jedino zbog smrti sluge Grigorija. ‚Toj sam krvi kriv, ali tko je ubio oca, gospodo, tko ga je ubio? Tko ga je mogao ubiti, *ako nisam ja*?' Čujete li to: on pita nas, nas koji smo upravo došli da ga isto pitamo! Čujete li riječcu kojom istrčava, ‚ako nisam ja', nagonsko lukavstvo, tu naivnost i tu karamazovsku nestrpljivost? Nisam ja ubio, a ti i ne misli da sam ja: ‚Htio sam ga ubiti, gospodo, htio ubiti', priznaje on brže-bolje (žuri se, o, strašno se žuri!) ‚ali ipak nisam kriv, jer ga ja nisam ubio!' On nam potvrđuje da ga je htio ubiti: sami, kaže, vidite kako sam iskren, i zato vjerujte odmah da ga ja nisam ubio. O, u takvim slučajevima biva zločinac ponekad nevjerojatno lakouman i lakovjeran. Ali sad mu je, kao sasvim slučajno, stavila predistraga jedno prostodušno pitanje: ‚A da nije Smerdjakov ubio?' I dogodilo se ono što smo očekivali: on se strašno rasrdio što smo ga pretekli i iznenada uhvatili, jer još nije dospio da se pripremi, da izabere i ulovi taj trenutak u kojem bi optužba protiv Smerdjakova bila najvjerojatnija. Po prirodi svojoj bacio se odmah u krajnost i stao nas uporno uvjeravati da Smerdjakov nije mogao ubiti, da on ne može ubiti. Ali ne vjerujte mu, to je samo lukavstvo: on se još nipošto ne odriče Smerdjakova, baš naprotiv, on će ga još optužiti, jer nema nikoga drugog koga bi mogao optužiti, ali on će to učiniti u drugom

trenutku, jer zasad nije uspio. On će optužiti možda tek sutra ili čak poslije nekoliko dana, kad nađe zgodan trenutak u kojem će nam doviknuti: ‚Vidite li, ja sam poricao upornije nego vi da je Smerdjakov ubio, čega se sigurno sjećate, ali sad sam se i ja uvjerio da je on ubio, i kako da nije on!' A dotle on pada u mračno i razdražljivo poricanje, međutim mu nestrpljivost i gnjev došaptavaju najnevještije i najnevjerojatnije objašnjenje o tome kako je zavirio kroz očev prozor i kako se s poštovanjem udaljio od prozora. A što je glavno, on još ne zna okolnosti i opseg iskaza Grigorija koji se bio osvijestio. Prelazimo na pregled i istragu. Istraga ga ljuti ali i ohrabruje: nisu našli cijele tri tisuće, nego tek tisuću i po. I, razumije se, tek u tom trenutku bijesne šutnje i poricanja javlja se u njegovoj glavi prvi put u životu ideja o kesici. Nema sumnje, on sam shvaća svu nevjerojatnost izmišljotine i napreže se, strašno se napreže kako da je učini vjerojatnijom i napravi od nje cijeli pravi roman. U takvim je slučajevima prvi i najglavniji zadatak istrage — ne dati mu da se spremi, poklopiti ga iznenada, da zločinac iznese svoje najiskrenije ideje u svoj njihovoj prostodušnosti, nevjerojatnosti i proturječju. A nagnati zločinca da govori, može se jedino ako mu se iznenada i sasvim neočekivano priopći kakva nova činjenica, kakva okolnost koja ima kolosalno značenje, ali za koju on nije do sada znao niti ju je mogao naslutiti. Tu činjenicu držali smo u pripravi, o, već odavno u pripravi: to je iskaz sluge Grigorija, koji se osvijestio, o otvorenim vratima na koja je istrčao optuženi. Na ta vrata je on sasvim zaboravio, a da ih je Grigorij mogao vidjeti, to nije ni slutio. Efekt je bio kolosalan. On je skočio i odjedanput nam doviknuo: ‚Smerdjakov je ubio, Smerdjakov!' i eto izdao je svoju potajnu, svoju temeljnu misao u najnevjerojatnijem obliku, jer Smerdjakov je mogao ubiti tek poslije pošto je on Grigorija oborio i pobjegao. Kad smo mu priopćili da je Grigorij vidio otvorena vrata prije svog pada i da je, izlazeći iz svoje spavaće sobe, čuo gdje Smerdjakov stenje iza pregrade — Karamazov je zbilja bio satrven. Suradnik moj, naš poštovani i oštroumni Nikolaj Parfenovič, rekao mi je poslije da ga je u tom trenutku žalio do suza. I vidite, tog trenutka, da to popravi, požurio se da nam priča o toj čuvenoj kesici: pa nek bude, pomisli, čujte i ovu priču! Gospodo porotnici, ja sam već izložio svoje misli, zbog čega držim svu tu izmišljotinu o novcu, ušivenu prije mjesec dana u tu

kesicu, ne samo za glupost, nego i za najnevjerojatniju izmišljotinu, koja se mogla u ovom slučaju pronaći. Sve kad bi se htjeli kladiti može li se reći i iznijeti nešto nevjerojatnije — ni onda se ne bi moglo izmisliti nešto gore. Ovdje možemo, što je najglavnije, ušutkati i u prah satrti likujućeg romansijera pojedinostima, i to onim čistim pojedinostima kojima uvijek toliko obiluje stvarnost i koje uvijek, kao tobože sasvim neznatne i nepotrebne sitnice, ignoriraju ti nesretni i slučajni autori, te im čak gotovo nikad i ne padaju na pamet. O, njima je u tom trenutku stalo do toga, njihov um stvara samo grandioznu cjelinu — i gle, usuđuju se da im dolaze s tim sitnicama! Ali time ih i ulove! Stave optuženiku pitanje: ‚Onda, a gdje ste izvoljeli uzeti materijal za vašu kesicu, tko vam ju je sašio?' — ‚Sam sam je sašio.' — ‚A gdje ste dobili platna?' Optuženik je već uvrijeđen, drži da su to sitnice koje ga vrijeđaju, i to, vjerujete li, iskreno, iskreno! Ali svi su oni takvi. ‚Oderao sam od svoje košulje.' — — ‚Divota. Dakle, sutra ćemo naći među vašim rubljem ovu košulju od koje je komadić oderan.' I pomislite, gospodo porotnici, kad bismo mi zaista našli tu košulju (a kako da je ne nađemo u njegovu kovčegu ili ormaru, ako je ta košulja zaista postojala) — to bi bila već činjenica, opipljiva činjenica u prilog istinitosti njegova iskaza! Ali on to ne može zamisliti. — ‚Ne sjećam se, možda nisam od svoje košulje; sašio sam u gazdaričinu kapu.' — ‚U kakvu kapu?' — ‚Uzeo sam je u nje, ležala je kod nje na zemlji, stari pamučni dronjak.' — ‚I vi se toga sigurno sjećate?' — ‚Ne, ne sjećam se baš sigurno . . .' I on se srdi, srdi, a međutim, pomislite: kako se ne bi toga sjećao? Čovjek u najstrašnijim trenucima, recimo, kad ga vode na gubilište, zapamti baš te sitnice. On će sve zaboraviti, kakav zelen krov, što mu je uz put promakao ispred očiju ili čavku na križu — to će zapamtiti. Kad je šio svoju kesicu, sigurno se krio od ukućana, i zato bi se svakako morao sjećati kako je strašno patio od poniženja i straha radi igle u ruci da tko ne uđe i da ga ne zatekne u poslu; kako je na prvo kucanje skakao i bježao za pregradu (u njegovu stanu ima pregrada) . . . Ali, gospodo porotnici, zašto vam sve ovo spominjem, sve ove potankosti, sitnice! — uskliknu odjedanput Ipolit Kirilovič. — A, evo, zato što optuženi ostaje još uvijek tvrdokorno kod svoje gluposti! A cijela ova dva mjeseca, sve od one po nj kobne noći nije ništa objasnio, nije pridodao svojim fantastičnim iskazi-

ma i jednu realnu okolnost koja bi mogla što objasniti; sve su to, misli on, sitnice, a vi vjerujte na riječ! O, mi bismo rado vjerovali, mi smo željni da vjerujemo, makar i samo na riječ! Zar smo mi šakali, žedni ljudske krvi? Dajte, pokažite nam ma samo jednu činjenicu koja govori u prilog optuženiku, i mi ćemo se obradovati — ali opipljivu činjenicu, realnu, a ne zaključke koji se donose prema izrazu optuženikova lica, ili pak iskaz da je on, kad se lupa u prsa, zaista htio upozoriti na kesicu, i to još u mraku. Mi ćemo se obradovati novoj činjenici, mi ćemo prvi odustati od optužbe, požurit ćemo se da odustanemo. Ali sad vapi pravednost, i mi smo odlučni i mi se ničega ne možemo odreći.« Sad Ipolit Kirilovič prijeđe na završetak. Bio je kao u groznici, vapio je zbog prolivene krvi, očeve krvi, koga je ubio sin »u niskoj namjeri da ga orobi«. On je odlučno upozoravao na tragičnu i vapijuću cjelokupnost činjenica. »I ma šta mi čuli od optuženikova branitelja, čuvenog sa svog talenta (Ipolit Kirilovič nije mogao da se suzdrži), ma kako se lijepe i dirljive riječi ovdje zaorile, koje će dirnuti u vaše osjećaje — sjetite se ipak da se vi u ovom trenutku nalazite u svetištu našeg pravosuđa. Sjetite se da ste zaštitnici naše pravde, zaštitnici naše svete Rusije, njenih temelja, njene porodice i svega što joj je sveto! Jest, vi predstavljate ovdje u ovom trenutku Rusiju, i vaša presuda neće se čuti samo u ovoj dvorani, već po svoj Rusiji, i cijela Rusija saslušat će vas kao svoje zaštitnike i suce, te će biti vašom presudom ili ohrabrena ili potištena. Ne mučite Rusije i njena uzdanja, kobna naša trojka leti strelovito i možda u propast. I odavno se već po svoj Rusiji pružaju ruke i pozivaju da zaustave bijesnu i očajnu trojku. Iako se još zasad uklanjaju u stranu ostali narodi ispred trojke koja vrtoglavo juri, ne čine to možda iz nekog poštovanja prema njoj, kako to hoće pjesnik, već prosto od užasa — — to treba da uočite. Od užasa, a možda i od gnušanja, ali i to je još dobro što se uklanjaju, a šta, ako, recimo, odluče da se ne uklanjaju, te stanu kao čvrst zid ispred aveti koja juri, pa sami zaustave ludu trku naše razuzdanosti da spase sebe, prosvjetu i civilizaciju! Te uznemirene glasove već ste čuli iz Evrope. Oni već počinju da grme. Ne dovodite ih u iskušenje, ne raspirujte njihovu sve veću mržnju zbog presude koja bi oslobodila ubojicu rođenog oca!«

Jednom riječi, Ipolit Kirilovič, iako se bio posve zanio, ipak je svršio patetički — i zaista se njegov govor neobično

dojmio slušaoca. Kad završi svoj govor, iziđe žurno i, ponavljam, skoro pade u drugoj sobi u nesvijest. Dvorana nije pljeskala, ali su ozbiljni ljudi bili zadovoljni. Jedino gospođe nisu bile sasvim zadovoljne, ali njima se ipak dopala krasnorječivost, to više što se one nisu nimalo bojale posljedica i sve su očekivale od Fetjukoviča: »Napokon će uzeti riječ i sve pobijediti!« Svi su pogledali Mitju; on je za cijelog tužiočevog govora sjedio šutke, stisnutih šaka i zubi i oborene glave. Tek bi ponekad podigao glavu i osluškivao. Osobito kad je govorio o Grušenjki. Kad je tužlac iznio Rakitinovo mišljenje o njoj, na licu mu je zatitrao preziran i pakostan osmijeh te je dosta glasno rekao: »Bernard!« A kada je opet Ipolit Kirilovič pričao kako ga je ispitivao i mučio u Mokrom, Mitja je podigao glavu i slušao strašno radoznalo. Na jednom mjestu u govoru kao da je htio da skoči i da nešto vikne, ali se ipak svladao i samo prezirno slegao ramenima. O samom završetku govora, a osobito o tužiočevim pothvatima u Mokrom, prilikom zločinčeva preslušavanja, kod nas se poslije u društvu mnogo govorilo i mnogi su ismijavali Ipolita Kiriloviča: »Nije se mogao suzdržati«, rekoše, »a da se ne pohvali svojim sposobnostima.« Rasprava bi prekinuta ali na vrlo kratko vrijeme, na četvrt sata, ili najviše na dvadeset minuta. U publici su se čuli razgovori i povici. Neke sam zapamtio:

— Ozbiljan govor! — namrgođeno napomenu gospodin u jednoj skupini.

— Psihologije je vrlo mnogo namljeo — začu se drugi glas.

— Ali sve je istina, nepobitna istina.

— Jest, u tome je majstor.

— I zbrojio je na kraju.

— I nas je, i nas je zbrojio — priključio se treći glas. — Na početku govora, sjećate li se da smo svi isti kao i Fjodor Pavlovič?

— I na kraju također. Ali je onda rekao glupost.

— I bilo je dosta nejasnosti.

— Malo se zanio.

— Nepravedno je, nepravedno.

— Svejedno, ali je ipak vješto. Dugo je čekao čovjek i sad je, eto, rekao svoje, he-he!

— A šta će branitelj reći?

U drugoj grupi:

— A u petrogradskog je bez potrebe dirnuo — »koji će dirnuti u vaše osjećaje«, sjećate li se?

— Jest, to nije nimalo vješto.

— Prenaglio se.

— Nervozan čovjek.

— Vi se smijete, a kako je optuženiku?

— Jest, kako je Mitjenki?

— A šta li će branitelj reći?

U trećoj grupi:

— Kakva je ono gospođa, s lornjetom, debela, koja na kraju sjedi?

— Nekakva generalica, raspuštenica, ja je poznajem.

— Aha, s lornjetom.

— Starudija.

— Nije, vrlo je pikantna.

— Do nje, dva mjesta dalje, sjedi plavuša, ta mi se bolje sviđa.

— Vješto su ga onda u Mokrom iznenadili, je li?

— Svakako vješto. Opet je to ispričao. A koliko puta je već to isto po kućama pričao.

— Ni sad se nije mogao suzdržati. Samoljublje.

— Uvrijeđen čovjek, he-he.

— I osjetljiv čovjek. Prepuno retorike, a i rečenice su mu dugačke.

— A i plaši, jeste li primijetili, plaši. Sjećate li se onog o trojci? »Ondje su Hamleti, a kod nas su još Karamazovi!« To mu je ispalo vješto.

— Kadi liberalizmu. Boji se!

— A i advokata se boji.

— Zbilja, šta će reći gospodin Fetjukovič?

— Pa, rekao što mu drago, ali naše seljake neće smotati.

— Mislite li?

U četvrtoj grupi:

— Ali ono o trojci bilo je dobro, mislim, kad je govorio o narodima.

— A ono je istina, sjećaš li se, kad veli da narodi neće čekati.

— Kako to?

— U engleskom parlamentu ustao je već prošle sedmice jedan član i upitao ministarstvo o nihilistima: nije li već vrijeme da se pritegne barbarska nacija i da nas obrazuju. Ipo-

lit je na njega ciljao, ja znam da je na njega, on je o tome još prošle sedmice govorio.

— Gdje bi to šljuke?[1]

— Kakve šljuke? Kako, gdje bi?

— Zatvorit ćemo Kronštat i nećemo im dati žita. Gdje će ga dobiti?

— A u Americi. Sad Amerika izvozi.

— Ne govori gluposti.

Ali zvonce zazvoni i svi poletješe na svoja mjesta. Fetjukovič se uspe na tribinu.

X

BRANITELJEV GOVOR. BATINA S DVA KRAJA

Sve se stiša kad padoše prve riječi čuvenog govornika. Cijela dvorana upre oči u njega. Otpoče otvoreno, jednostavno, uvjerljivo, ali bez ikakva zanosa. Nije nastojao da bude krasnorječiv, patetičan ni da mu iz riječi izbija osjećajnost. To je bio čovjek koji je uzeo riječ u intimnom društvu istomišljenika. Glas mu je bio divan, zvučan i simpatičan, i čak i u glasu kao da je zvučalo već nešto iskreno i prostodušno. A svima je bilo odmah jasno da se govornik može podići do prave patetike i »lupiti po srcima neslućenom snagom.[2]« Možda je govorio nepravilnije od Ipolita Kiriloviča, ali bez dugačkih rečenica i točnije. Nešto se nije svidjelo gospođama: on je neprestano nekako grbio leđa, osobito u početku govora, ali ne kao da se klanja, već kao da stremi i leti prema svojim slušaocima, pri čemu bi se nagnuo polovicom svojih dugačkih pleća kao da se na sredini njegovih dugačkih uzanih leđa nalazi nekakva šarka koja se može saviti gotovo pod pravim kutom. U početku je govorio nekako isprekidano, kao bez sistema, kao da uzima činjenice pojedinačno, a na kraju je ispala cjelina. Njegov bi se govor mogao razdijeliti na dva dijela: prvi je dio — kritika, pobijanje optužbe, po-

[1] Šljuka može u ruskom značiti glupana; ovdje se kanda cilja na Engleze.

[2] Riječi iz Puškinove pjesme »Odgovor anonimnom«.

nekad pakosno i sarkastično. Ali u drugom dijelu govora kao da je odjedanput promijenio i ton, pa čak i sam način govora i odjedanput se uzdigao do patetike, a dvorana kao da je to jedva dočekala i sva zadrhtala od ushita. On je prosto prišao slučaju i otpočeo time da je polje njegova rada Petrograd, ali da ovo nije prvi put što posjećuje gradove u Rusiji u cilju da obrani optuženike, ali takve o čijoj je nevinosti ili uvjeren ili je naslućuje. »A tako je isto i u ovom slučaju — objasni on. — Već i iz prvih novinskih dopisa nazreo sam nešto povoljno po optuženika, što me je neobično začudilo. Jednom riječi, mene je prije svega zainteresirala izvjesna pravna činjenica koja se, istina, često ponavlja u sudskoj praksi, ali, čini se, nikad u tolikoj punoći i s takvim značajnim osobitostima kao u konkretnom slučaju. Tu činjenicu morat ću formulirati tek na kraju mog govora, kad završim riječ, ali, međutim, reći ću svoju misao na samom početku, jer imam tu slabost da predmetu pristupam pravo, ne težeći za efektima i ne računajući na dojmove. To je, možda, s moje strane loš račun, ali je zato iskreno. Ta je moja misao, moja formula — ova: porazna cjelokupnost činjenica protiv optuženika, ali nema ni jedne činjenice koja bi mogla izdržati kritiku, ako se razmatra pojedinačno, sama za sebe! Prateći dalje glasove i novine, u meni se sve jače utvrđivala misao, i iznenada dobih od optuženikovih rođaka poziv da ga branim. Ja sam se odmah požurio ovamo i ovdje sam se napokon uvjerio. Eto, da razbijem tu strašnu cjelokupnost činjenica i iznesem neodrživost i fantastičnost svake pojedine činjenice koja tereti optuženika, primio sam se obrane ovog slučaja.«

Tako otpoče branitelj i odmah zatim nastavi:

»Gospodo porotnici, ja sam ovdje čovjek stran. Sve dojmove primio sam bez predrasuda. Optuženik, značaja plahovita i neobuzdana, nije me još nikad uvrijedio, kao možda stotine osoba u ovom gradu, zbog čega su mnogi već unaprijed neraspoloženi protiv njega. Dakako, i ja priznajem da je opravdano uzbuđen moralni osjećaj ovdašnjeg društva: optuženik je plahovit i neobuzdan. Ali njega su, međutim, u ovdašnjem društvu primali, i čak je bio prijateljski dočekivan i u samoj porodici neobično talentiranog tužioca. (Nota bene. Kod tih riječi začula se u publici dva-tri smijeha koja su bila brzo ušutkana, ali su ih ipak svi čuli. Svi su kod nas znali da je tužilac primao Mitju preko volje i samo zato što

ga je zbog nečega držala zanimljivim tužiočeva gospođa — dama neobično čestita i poštovana, ali fantastična i svojeglava, koja je voljela u nekim slučajevima, a osobito u sitnicama, da oponira svome mužu. Mitja ih je, uostalom, malokad i posjećivao). Ali zato ću se ipak usuditi ustvrditi — produži branitelj — da je čak i u tako slobodnom umu i kod tako pravednog značaja, kakav je u moga protivnika, mogla zaostati neka predrasuda u odnosu na moga klijenta. Povrijeđen moralni, a još više estetski osjećaj, biva kadšto neumoljiv. Razumije se, u neobično talentiranoj optužbi svi smo čuli strogu analizu značaja i optuženikovih postupaka, strog kritički odnos prema slučaju, a, što je glavno, iznesene su takve psihološke dubine, kako bi se objasnila suština, da do takva duboka pronicanja ne bi moglo uopće doći, kad bi postojala i najmanja namjera i pakosna predrasuda u odnosu na osobu optuženika. Ali ima nešto što je čak pogibeljnije u ovakvim slučajevima i od najvećih pakosti i predrasuda u odnosu na slučaj. Naime, ako nas, na primjer, zanese neka, tako da kažem, umjetnička igra, potreba umjetničkog stvaranja, tako da kažem, pričanje romana, osobito pored bogatstva psiholoških darova kojima je bog obdario naše sposobnosti. Još u Petrogradu, još dok sam se spremao ovamo upozorili su me — a i sam sam znao bez ikakva upozorenja — da ću naići ovdje u protivniku duboka i finoga psihologa, koji je zbog tog svog svojstva već davno stekao neki osobiti glas u našem još mladom pravničkom svijetu. Ali psihologija, gospodo, iako je duboka, ipak nalači na batinu s dva kraja (u publici smijurenje). O, vi ćete mi, razumije se, oprostiti moju trivijalnu usporedbu; ja nisam baš veliki majstor u krasnorječitosti. Ali, međutim, jedan primjer — uzimam iz govora tužiočeva prvi koji mi je pao na um. Noću, u vrtu, bježeći, penje se optuženik preko plota i obara mjedenim tučkom slugu koji ga je ščepao za noge. Poslije toga odmah skače dolje u vrt i bavi se cijelih pet minuta oko oborenog, nastojeći da se uvjeri: je li ga ubio ili nije? I, eto, tužilac neće nipošto da vjeruje u istinitost optuženikova iskaza; on kaže, »je li moguća takva osjetljivost u takvu trenutku, ta to je neprirodno, nego je skočio dolje jedino zato da se uvjeri: je li živ ili je ubijen jedini svjedok njegova zločina, a time je, dakle, posvjedočio da je on izveo zločin, jer nije mogao da skoči dolje u vrt zbog kakva druga razloga, nagona ili osjećaja.« To je psihologija. Ali uzmimo tu istu psihologiju i primije-

nimo je na isti slučaj, ali samo s drugog kraja, onda će izaći nešto drugo, što je isto toliko vjerojatno. Ubojica skače dolje iz opreza da se uvjeri je li svjedok živ ili nije, a ovamo je taj čas ostavio u kabinetu svog oca koga je ubio, po svjedočanstvu samog tužioca, protiv sebe kolosalan dokaz u obliku poderane kuverte, na kojoj je bilo napisano da su se u njoj nalazile tri tisuće. ,Da je on odnio tu kuvertu sa sobom, nitko na cijelom svijetu ne bi znao da je postojala kuverta i da su se u njoj nalazili novci, da je, dakle, optuženi, ukrao novac.' To su riječi samog tužioca. Ali, vidite, za jedno mu nije dotaklo opreznosti, zbunio se čovjek, prepao i pobjegao, ostavio na podu dokaz, a kad je poslije dvije minute udario i ubio drugog čovjeka, odmah se kod njega javlja, nama u prilog, bezdušan i proračunan osjećaj opreza. Ali neka, neka je i bilo tako: u tome i leži finoća psihologije da sam u takvim okolnostima odmah krvožedan i oštrook, kao kavkavski orao, a iduće minute slijep i plašljiv kao bijedna krtica. Ali, ako sam već toliko krvožedan, bešćutan i proračunat da sam poslije ubojstva skočio dolje samo zbog toga da vidim je li živ svjedok protiv mene ili nije, onda, rekao bih, zašto da se natežem punih pet minuta s tom svojom novom žrtvom i naprtim sebi na vrat možda još i nove svjedoke? Zašto da kvasim rubac brišući krv s glave oborenoga, pa da poslije taj rubac posluži protiv mene kao dokaz? Ne, ako sam već toliko oprezan i bešćutan, zar ne bi bilo bolje da sam onda, kad sam skočio dolje, lupio oborenog slugu tim istim tučkom još nekoliko puta po glavi da ga najzad dotučem i, umorivši svjedoka, skinuo sa srca svaku brigu? I, najzad, skačem dolje da se uvjerim je li živ svjedok protiv mene ili nije, i ostavljam odmah ondje na stazici drugog svjedoka, naime onaj isti tučak što sam zgrabio kod one dvije žene koje ga mogu u svako doba prepoznati kao svoj i posvjedočiti da sam ga od njih dobio. I nikako ga nisam izgubio na stazici, ispustio u rastresenosti i zbunjenosti: nikako, ja sam odbacio svoje oružje, jer su ga našli na neko petnaest koraka dalje od onog mjesta gdje je bio oboren Grigorij. Sad se pita: zašto je tako učinio? A učinio je, vidite, baš zato jer mu je bilo teško što je ubio čovjeka, starog slugu, a poslije je u ljutini odbacio tučak kao oružje ubojstva; drukčije nije moglo biti, jer zašto bi ga onda odbacio iz sve snage? Ako je mogao da osjeti bol i sažaljenje što je ubio čovjeka, mogao je to samo zato što nije ubio oca. Da je ubio oca, ne bi iz sa-

žaljenja skočio dolje do drugog oborenog čovjeka, onda bi bio obuzet sasvim drugim osjećajem, jer onda mu ne bi bilo do sažaljenja već do vlastitog spasa, i tako bi, razumije se, i bilo. On bi mu, naprotiv, ponavljam, posve smrskao glavu, a ne bi se mučio oko njega pet minuta. Sažaljenje i dobrota pojavili su se samo zato što je njegova savjest bila prije toga čista. Ovo je, sigurno, sasvim druga psihologija. Ja sam, gospodo porotnici, sad i sam namjerno pribjegao psihologiji da očigledno dokažem kako se iz nje može izvesti sve šta hoćete. Sve zavisi o tome u kakvim je rukama. Psihologija zavodi i najozbiljnije ljude da pričaju romane, i to sasvim nehotice. Mislim, gospodo porotnici, na izlišnu psihologiju i njenu djelomičnu zloupotrebu.«

Sad se opet začu u publici smijanje kao znak odobravanja i sve na tužiočev račun. Neću iznositi potanko cijeli braniteljev govor, navest ću iz njega tek neka mjesta, neke glavnije točke.

XI

NIJE BILO NOVCA. NIJE BILO GRABEŽA

U braniteljevu govoru bila je jedna točka koja je sve iznenadila — naime, potpuno poricanje da su postojale te tri tisuće rubalja, pa, dakle, i mogućnost grabeža.

»Gospodo porotnici, — nastavi branitelj — u konkretnom slučaju iznenađuje svakog stranca i čovjeka bez predrasuda jedna značajna neobičnost: optužba zbog grabeža, ali i svaka nemogućnost da se faktički i dokaže što je zapravo bilo ugrabljeno? Ugrabljeni su, kažu, novci, naime tri tisuće — a jesu li oni zaista postojali — to nitko ne zna. Prosudite: prvo i prvo, kako smo znali da su bile tri tisuće i tko ih je vidio? Vidio ih je i izjavio da su bile u kuverti s natpisom — jedino sluga Smerdjakov. On je to priopćio još prije katastrofe optuženom i njegovu bratu Ivanu Fjodoroviču. O tome je bila obaviještena i gospođa Svjetlova. Ali sve te tri osobe, međutim, nisu vidjele tog novca, vidio ga je opet samo Smerdjakov. Ali ovdje nastaje pitanje samo od sebe: ako je istina

da je novac bio i da ga je vidio Smerdjakov, kad ga je on posljednji put vidio? A šta onda, ako je gospodin izvadio taj novac iz postelje i opet ga metnuo u kutiju, a nije njemu rekao? Pazite dobro, po riječima Smerdjakova novci su se nalazili u postelji pod jastukom; optuženik ih je morao izvaditi ispod jastuka, a međutim, postelja uopće nije bila zgužvana, što je doslovno uvedeno u zapisnik. Kako je to mogao učiniti optuženik a da nije uopće zgužvao postelju i da čak nije okrvavljenim rukama ukaljao sasvim svježe i fino krevetno rublje, koje je bilo prostrto baš za tu večer? Ali, reći će nam: a kuverta na podu? Jest, o toj je kuverti i vrijedno govoriti. Maloprije sam se čak ponešto začudio: neobično talentirani tužilac, kad je počeo da govori o toj kuverti, odjedanput je sam — čujete li, gospodo, sam — iznio u svom govoru, naime na onom mjestu gdje upozorava na glupo mišljenje da je ubio Smerdjakov: ,Da nije bilo te kuverte, da nije ostala na podu kao dokaz da ju je lopov odnio sa sobom, nitko na cijelom svijetu ne bi saznao da je postojala kuverta i da su se nalazili u njoj novci i da je, dakle, optuženik odnio novac.' Dakle, jedino je taj poderani komadić papira s natpisom, čak po priznanju tužiočevu, poslužio da se optuženi okrivi zbog grabeža, ,inače ne bi nitko saznao da je bilo grabeža, a možda ni da je bilo novaca.' Ali, zar je jedino to, što je taj komadić ležao na podu, dokaz da su se u kuverti nalazili novci i da su ti novci ugrabljeni? Ali odgovaraju, vidio ih je Smerdjakov, ali kada, kada ih je posljednji put vidio, eto šta ja pitam? Ja sam govorio sa Smerdjakovom, i on mi je rekao da ih je posljednji put vidio dva dana prije katastrofe! Ali zašto ne bih ja mogao zamisliti, na primjer, ma i tu okolnost da je starom Fjodoru Pavloviču, kad se zaključao u kuću u nestrpljivu očekivanju svoje ljubljene, u dokolici odjedanput palo na pamet da izvadi kuvertu i da je raspečati: 'Ah, što' rekao je on sebi, 'što je kuverta, još možda neće ni povjerovati, a kad joj pokažem trideset šarenih na jednoj hrpi, sigurno će jače djelovati, procurit će joj slina' — i on razdire kuvertu, vadi novac, a kuvertu baca na pod svojom rukom i, dakako, ne bojeći se da odmah ostavlja protiv sebe dokaz. Slušajte, gospodo porotnici, ima li išta vjerojatnije od te zamisli i te činjenice? Zašto bi ovo bilo nemoguće? Ali, ako se moglo bilo šta slično dogoditi, onda optužba zbog grabeža sama od sebe otpada; nije bilo novaca, dakle nije bilo ni grabeža. Ako je kuverta ležala na podu kao dokaz da su

se u njoj nalazili novci, zašto ne bih ja mogao tvrditi obratno, naime, da se kuverta povlačila po podu baš zato što se u njoj nisu više nalazili novci koje je prije toga izvadio sam gospodar. ‚Jest, ali kamo su onda nestali novci ako ih je izvadio iz kuverte sam Fjodor Pavlovič, jer prilikom premetačine nisu nađeni u kući?' Prvo, u njegovoj se kutiji našao jedan dio novca, a drugo, on ih je mogao izvaditi još ujutro, čak još uoči tog dana, postupati s njima drukčije, izdati ih, poslati, napokon i promijeniti odluku, svoj plan operacija iz temelja, a da pri tom nije ni mislio da treba o tome prethodno obavijestiti Smerdjakova. A ako postoji samo mogućnost takve pomisli — kako je onda moguće tako tvrdoglavo i takvom sigurnošću optuživati optuženika da je on počinio ubojstvo zbog grabeža i da zaista postoji grabež? Ta mi tada stupamo na polje romana. Ako se ustvrdi da je neka stvar ukradena, onda je potrebno da se pokaže ta stvar, ili barem dokaže da je ta stvar postojala. A nju nije čak nitko ni vidio. Nedavno je u Petrogradu jedan mladić, gotovo dječak, osamnaestogodišnjak, tržni raznosač, posred bijela dana ušao u jednu mjenjačnicu sa sjekirom i, neobično, tipično drsko, ubio vlasnika mjenjačnice i odnio tisuću i po rubalja. Uhvatili su ga već poslije pet sati i našli kod njega cijelu tisuću i po, osim petnaest rubalja koje je već bio potrošio. Osim toga je izjavio pomoćnik na policiji, koji se poslije ubojstva vratio u dućan, ne samo koliko iznosi ukradena svota nego i iz kakvih se novaca sastojala, to jest, koliko je bilo novčanica šarenih, koliko modrih, koliko crvenih, koliko zlatnog novca i kakvog, i kod uhapšenog ubojice nađene su baš te novčanice i taj zlatni novac. Uz to je, povrh svega i sam ubojica popunio i iskreno priznao da je ubio i odnio te iste novce. To ja, gospodo porotnici, nazivam dokazom! Tu ja već znam, vidim, pipam novac i ne mogu reći da ga nema ili da ga nije bilo. A je li tako i u konkretnom slučaju? A, međutim, radi se o životu i smrti, o sudbini jednog čovjeka. ‚Tako je', reći će, ‚ali on je te noći terevenčio, razbacivao novac, u njega je nađeno tisuću i po rubalja — odakle mu taj novac?' Ali baš to što je nađeno tek svega tisuću i po, a druga se polovica svote nije nikako mogla pronaći ni otkriti — baš to i dokazuje da ti novci nisu nikako mogli biti oni, te da nisu nikad ni bili u nekakvoj kuverti. Po vremenskom računu (i to po najtočnijem) predistraga je doznala i dokazala da se optuženik, kad je od sluškinja potrčao Perhotinu, nije vraćao kući i da nije nikamo ni

svraćao, a zatim da se neprekidno nalazio među ljudima, pa, dakle, nije mogao od tri tisuće odijeliti polovicu i negdje u gradu sakriti. Pa ipak je baš ova kombinacija bila uzrokom što je tužilac mislio da su novci sakriveni negdje u pukotini u selu Mokrom. A da nije, gospodo, u podrumima Udolfskog zamka? Ali, zar nije takvo mišljenje fantastično, romantično? I, pazite, čim se uništi samo jedno mišljenje, to jest da je novac sakriven u Mokrom — odletjet će cijela optužba zbog grabeža u zrak, jer gdje je i kamo je nestala onda ta tisuća i po? Kakvim je čudom mogla nestati ako je dokazano da optuženik nije nikamo svraćao? I mi smo spremni da takvim romanima uništimo čovječji život! Reći će: ,Ali on ipak nije znao objasniti gdje je uzeo tu tisuću i po, koja je u njega pronađena, a, osim toga, svi su znali da do te noći nije imao novaca.' A tko je to znao? Ta optuženik je jasno i odlučno izjavio otkud mu taj novac i, ako hoćete, gospodo porotnici, ako hoćete — onda nije nikad moglo biti, a niti može biti ništa vjerojatnije od tog iskaza, i to još takva koji bi se, osim toga, bolje podudarao sa značajem i dušom optuženika. Optužbi se dopao vlastiti roman: čovjek slabe volje koji se odlučio da primi tri tisuće, koje mu je na tako sramotan način ponudila zaručnica, nije mogao, kažu, odijeliti polovicu i ušiti u kesicu, već, naprotiv, ako bi i ušio, parao bi je svaka dva dana i vadio po stotinu, te tako profućkao sve za mjesec dana. Vi se sjećate da je sve ovo bilo izloženo takvim tonom koji ne trpi prigovora. A što onda, ako se to nije možda tako dogodilo — što onda ako ste stvorili roman, a u njemu sasvim drugu osobu? A to i jest ono što ste stvorili sasvim drugu osobu! Možda ćete odgovoriti: ,Ima svjedoka da je on propio u selu Mokrom cijele te tri tisuće, što ih primio od gospođe Verhovceve mjesec dana prije katastrofe, i to odjednom, kao jednu kopjejku. i prema tome nije mogao da odijeli polovicu.' Ali tko su ti svjedoci? Vjerodostojnost tih svjedoka već je dokazana pred sudom. Osim toga, u tuđoj ruci komad se uvijek čini veći. Napokon, nitko od tih svjedoka nije sam brojio novac, već je samo sudio odoka. Eto, svjedok Maksimov, on je posvjedočio da je u optuženikovim rukama bilo dvadeset tisuća. Vidite, gospodo porotnici, kako je psihologija batina s dva kraja, onda mi dopustite da i drugi kraj primijenim, pa ćemo vidjeti hoće li biti isto.«

»Mjesec dana prije katastrofe povjerila je gospođa Verhovceva optuženiku tri tisuće da ih pošalje poštom, ali je pitanje

jesu li mu zbilja povjerene na tako sramotan način i koji ga je toliko ponizivao, kako je to bilo maloprije objavljeno? Prvi iskaz gospođe Verhovceve o tom istom predmetu bio je sasvim drugačiji, sasvim drugačiji; prilikom drugog iskaza čuli smo jedino uzvike bijesa i osvete, uzvike davno pritajene mržnje. Ali već samo to što je svjedokinja jedanput, prilikom svog prvog iskaza, govorila neistinu, daje nam prava da zaključimo da i drugi njen iskaz ne mora biti istinit. Tužilac, ‚neće, ne smije' (njegove riječi) da se dodiruje tog romana. Dobro, pa neka, ni ja neću da ga se dotičem, ali ću, međutim, biti slobodan da napomenem, ako čista i neobično moralna osoba, kakva je sigurno visokopoštovana gospođa Verhovceva, ako takva osoba, velim, dopušta sebi da odjednom mijenja pred sudom svoj prvi iskaz u očitoj namjeri da upropasti optuženika, onda je jasno da taj njen iskaz nije bio učinjen nepristrano i hladnokrvno. Zar će nam poreći pravo da zaključimo kako je žena, koja se osvećuje, mogla u mnogo čemu pretjerati? Jest, pretjerati baš što se tiče one sramote i poruge kako mu je ponudila novac. Naprotiv, ona je novac ponudila tako da ga je još mogao primiti samo tako lakouman čovjek kakav je naš optuženik. A što je glavno, on je onda računao da će naskoro dobiti od oca one tri tisuće koje mu prema računu duguje. To je bilo lakoumno, ali je on baš zbog svoje lakoumnosti bio tvrdo uvjeren da će mu ih otac dati, da će ih dobiti i da, dakle, može u svako doba otposlati novac koji mu je povjerila gospođa Verhovceva i tako svoj dug podmiriti. Ali tužilac neće nikako da dopusti da je on mogao onog dana, na dan optužbe, odijeliti polovicu dobivenih novaca i ušiti u kesicu. ‚Nije on' veli, ‚takav značaj, nije mogao tako osjećati.' Ali ste sami vikali da je Karamazov širok, sami ste vikali o dvije suprotne provalije koje može Karamazov da promatra. Karamazov je baš takva priroda s dvije strane, s dvije provalije, da se može uza svu nesavladivu potrebu za orgijanjem zaustaviti, ako ga prenerazi nešto s druge strane. A ljubav je strana druga — baš ona nova ljubav što je onda planula kao barut, a za tu ljubav potrebni su novci, i potrebniji, o, kudikamo potrebniji nego orgijanje s tom novom draganom. Ako mu ona rekne: ‚Tvoja sam, ne treba mi Fjodor Pavlovič', on će je zgrabiti i odvesti — a imat će čime da je odvede. To je važnije od orgijanja. A zar da Karamazov to ne shvati? Ta on je baš od tog i bolovao, od te brige — i zar je onda nevjerojatno da je odijelio

te novce i sakrio ih za svaki slučaj? Ali, međutim, vrijeme protječe, a Fjodor Pavlovič ne daje optuženiku tri tisuće, naprotiv, govori se da ih je odredio za to da njima primami njegovu draganu. ‚Ako ne dadne Fjodor Pavlovič', mislio je on, ‚onda ću biti u očima Katerine Ivanovne lopov.' I u njemu se rađa misao da ode, i tu tisuću i po, što ju je i dalje nosio na sebi u toj kesici, položi pred Katerinu Ivanovnu i rekne: ‚Ja sam nitkov, ali nisam lopov.' I sad, dakle, postoji dvostruk razlog da čuva tu tisuću i po kao zjenicu oka, da nipošto ne raspara kesicu i ne vadi sve stotinu po stotinu rubalja. Zašto poricati optuženom osjećaj časti? Ne, u njega je osjećaj časti, recimo, nepravilan, recimo, vrlo često pogrešan, ali on ipak postoji, graniči sa stvarnošću, što je i dokazao. Ali, međutim, sve se komplicira, muke ljubomore dosegle su vrhunac, i neprestano ona ista prijašnja dva pitanja očituju se sve mučnije i mučnije u optuženikovu upaljenu mozgu: ‚Ako vratim polovicu Katerini Ivanovnoj, čime ću odvesti Grušenjku?' Ako je on ludovao, pijančevao i bjesnio po krčmama cijeli taj mjesec, onda je to činio možda jedino zato što mu je bilo nepodnošljivo teško. Ta su se dva pitanja napokon toliko zaoštrila da su ga najzad natjerala u očajanje. On je htio da pošalje najmlađeg brata ocu, neka od njega posljednji put zatraži one tri tisuće, ali, i ne čekajući odgovora, silom je ušao u njegovu sobu i pred svjedocima izbio starca. Poslije toga, razumije se, nije imao više ni od koga da dobije, jer mu izmlaćeni otac neće dati. Tog istog dana, uvečer, lupa on sebe u prsa, upravo po gornjem dijelu prsiju gdje se nalazi kesica, i kune se bratu da on ima sredstvo koje će ga spasiti da ne postane nitkov, jer predviđa da se neće poslužiti tim sredstvom, neće imati duševne snage, neće imati dovoljno čvrstoće. Zašto, zašto optužba ne vjeruje iskazu Alekseja Karamazova, što ga je dao tako čisto, tako iskreno, bez premišljanja i uvjerljivo? A zašto, naprotiv, nagoni mene da vjerujem u novac sakriven u nekakvoj pukotini, u podrumima Udolfskog zamka?[1] Te iste večeri, poslije razgovora s bratom, piše optuženik ono kobno pismo, i to je pismo najglavniji, najkolosalniji dokaz da je optuženik počinio grabež! ‚Iskat ću od svih ljudi, a ako ne dadu ljudi, ubit ću oca i uzeti od njega ispod jastuka, iz kuverte s ružičastom vrpcom,

[1] »Tajne Udolpha« roman Anne Radcliffe (1764—1823), engleske spisateljice, čija su djela u to vrijeme bila vrlo popularna.

čim samo Ivan ode' — ta to je pravi program ubojstva, kako da nije onda on? ‚Dogodilo se kako je bilo napisano!' uzvikuje optužba. Ali, prvo pismo je napisano u pijanstvu i u strašnoj razdražljivosti; drugo, piše o kuverti na osnovu Smerdjakovljevih riječi, jer kuverte nije sam vidio, a treće, napisano je, jest napisano, ali je li se dogodilo kako je napisano, čime ćete to dokazati? Je li optuženi izvadio kuvertu ispod jastuka, je li našao novac i je li novac uopće postojao? I je li optuženik zbog novaca dotrčao, sjetite se toga, sjetite se toga! On je dotrčao naglo, ne da otima, već jedino da sazna gdje je ona, ta žena koja ga je upropastila — i, dakle, ne po programu, ne kako je bilo napisano, zbog namjeravana grabeža, već je dotrčao iznenada, neočekivano, u ljubomornom bjesnilu! ‚Jest,' reći će, ‚ipak je, kad je dotrčao i ubio, i novce ugrabio.' Ali, napokon, je li on ipak ubio ili nije? Optužbu zbog grabeža odbacujem s negodovanjem: nemoguće je optuživati zbog grabeža, ako se ne može točno dokazati što je oteto, to je aksiom! A nije li on ipak ubio, ubio, a da nije počinio grabež? Je li to dokazano? Nije li i to roman?

XII

NI UBOJSTVA NIJE BILO!

»Dopustite, gospodo porotnici, ovdje je posrijedi čovječji život i zato moramo biti oprezniji. Mi smo čuli, kako je sama optužba potvrdila, da se sve do posljednjeg dana, do danas, do dana rasprave, kolebala da optuži optuženika zbog ubojstva s očitim predumišljajem, koleba se do onog kobnog ‚pijanskog' pisma što je danas predano sudu. ‚Dogodilo se kako je bilo napisano!' Ali i opet ponavljam: on je potrčao njoj, za njom, samo zato da sazna gdje je ona! To je neoboriva činjenica. Da je ona bila kod kuće, ne bi on nikamo potrčao, već bi ostao kod nje i ne bi izvršio ono što je naveo u pismu. On je potrčao neočekivano i iznenada, a svog ‚pijanskog' pisma nije se možda onda više ni sjećao. ‚Zgrabio je,' kažu, ‚tučak' — i, sjećate li se, kako su iz samog tog tučka razvili cijelu psihologiju, zašto je on morao smatrati taj

tučak oružjem, zgrabiti ga kao oružje, itd. Tom zgodom iskrsla mi je jedna sasvim obična misao: e, a što bi bilo da se taj tučak nije nalazio na vidljivu mjestu, na polici, s koje ga je ščepao optuženik, već da je bio u ormaru — onda ne bi bio pao optuženiku u oči, i on bi otrčao bez oružja, praznih ruku, i ne bi možda nikog ni ubio. Kako se onda može zaključivati da je tučak dokaz, da se mislio oboružati i da je radio s predumišljajem? Jest, ali je on vikao po krčmama da će ubiti oca, a prije dva dana, one večeri kad je napisao svoje pijansko pismo, bio je miran i posvadio se samo s nekim trgovačkim pomoćnikom, ‚jer Karamazov nije mogao a da se ne svađa'. A ja odgovaram na to, ako je naumio da počini takvo ubojstvo, i još po planu kako je napisao, onda se sigurno ne bi bio posvadio s pomoćnikom, nego ne bi možda ni svratio u krčmu, jer duša koja je zamislila da izvede takvo djelo, traži tišinu i skrovitost, traži da se sakrije da je nitko ne vidi, nitko ne čuje: ‚Zaboravite na me, ako možete', i to ne samo iz računa, već instinktivno. Gospodo, porotnici, psihologija ima dva kraja, a i mi smo sposobni da razumijemo psihologiju. Što se tiče cijele te vike po krčmama u toku tog mjeseca, nije nikakva rijetkost da djeca ili pijane bekrije viču izlazeći iz krčme i prepirući se: ‚Ja ću te ubiti' — pa ipak ne ubijaju. A i samo to kobno pismo — ta nije li ono također pijana nadraženost, nije li to deranje onog koji izlazi iz krčme: ‚Ubit ću' veli; ‚sve ću vas ubiti!' Zašto da nije tako, zašto ne bi moglo biti tako? Zašto je to pismo kobno, a zašto nije, naprotiv, smiješno? A, eto, upravo zato jer je nađen leš ubijenog oca, zato što je svjedok vidio optuženika u vrtu, oboružana i kako bježi, i koji je i njega oborio, dakle, dogodilo se sve kako je napisano, i prema tome nije ni pismo smiješno, već kobno. Hvala bogu, stigosmo do točke: ‚Ako je bio u bašči, jasno je da je ubio'. Tim riječima: ako je *bio*, onda je zaista sve *jasno*, sve je iscrpeno, cijela optužba — bio je, dakle, jasno je. A ako nije *jasno*, mada je i bio? O, ja priznajem da su cjelokupnost činjenica i stjecaj činjenica zaista prilično krasnorječivi. Ali, međutim, razmotrite sve te činjenice posebno, ne dajući se zavesti cjelokupnošću: zašto, na primjer, neće optužba nikako da dopusti da je istinit iskaz optuženika da je on pobjegao ispod očeva prozora? Sjetite se čak i sarkazma u koji se ovdje upušta optužba na račun poštovanja i ‚pobožnih' osjećaja koji su iznenada obuzeli ubojicu. A što ako je ovdje zaista bilo nešto slično, to jest,

ako i ne baš poštovanja, a ono ipak pobožnosti? ‚Sigurno se mati pomolila za me u tom trenutku', govori u predistrazi optuženik — i on je, dakle, pobjegao čim se uvjerio da Svjetlova nije u očevoj kući. ‚Ali on se nije mogao uvjeriti kroz prozor', odgovara optužba... A zašto ne bi mogao? Ta prozor se otvorio čim je optuženi otkucao znakove. Fjodor Pavlovič mogao je izustiti neku riječ, njemu se mogao oteti kakav uzvik — i optuženik se mogao odmah uvjeriti da Svjetlova nije ovdje. Zašto bi se moralo misliti baš onako kako mi zamišljamo, kako smo naumili da zamislimo? Uistinu mogu trenutno iskrsnuti tisuće pojedinosti koje umaknu očima najvještijeg romansijera. ‚Jest, ali Grigorij je vidio otvorena vrata, i optuženi je dakle sigurno bio u kući pa, dakle, i ubio.' Što se tiče tih otvorenih vrata, gospodo porotnici... Vidite li, o tome da su bila otvorena vrata svjedoči samo jedna osoba, a i ona se nalazila tada u takvu položaju da... Ali neka, neka su bila vrata otvorena, neka optuženi odriče, neka niječe u samoobrani koja je tako razumljiva u njegovu položaju, neka je provalio u kuću, bio u kući — ali, zašto bi, ako je i bio, zaista i ubio? Mogao je provaliti u kuću, mogao je protrčati kroz sobe, mogao je odgurnuti oca, mogao je čak udariti oca, ali kad se uvjerio da Svjetlova nije ondje, onda je pobjegao i radovao se što nije ondje i što je pobjegao a da nije ubio oca. Možda je baš zato i skočio poslije jedne minute s plota dolje do Grigorija, koga je oborio u žestini, što ga je mogao obuzeti čist osjećaj, osjećaj saučešća i sažaljenja, jer je umakao iskušenju da ubije uca, jer je osjećao da mu je čisto srce i radovao se što nije ubio oca. Tužilac nam opisuje krasnorječivošću, koja graniči s užasom, strašno optuženikovo raspoloženje u selu Mokrom kad je ponovo iskrsla ljubav koja ga zove u nov život i kad više nije mogao da ljubi, jer se iza njega nalazio krvav leš njegova oca, a iza leša pogubljenje. Međutim je tužilac, ipak priznao ljubav koju je rastumačio svojom psihologijom: ‚Pijano', kaže, ‚raspoloženje, zločinca vode na stratište, mora još dugo da čeka, itd.' Ali vas pitam ponovo, gospodine tužioče, niste li ipak stvorili novu osobu? Zar je tako, tako surov i bezdušan optuženik da bi mogao u tom trenutku misliti još na ljubav i izvlačenje pred sudom, kad bi zaista bio poprskan očevom krvlju? Ne, nije i nije! Tek što se otkrilo da ga ona voli, zove i obećava novu sreću — o, kunem vam se, on bi morao onda osjetiti dvostruku, trostruku potrebu da ubije sebe i sigurno

bi i ubio sebe da je iza njega ležao leš njegova oca! O, ne, ne bi on zaboravio gdje se nalaze njegovi pištolji! Ja poznajem optuženika: divlja, čelična nemilosrdnost, kakvu mu pripisuje optužba, ne podudara se s njegovim značajem. On bi bio ubio sebe — to je sigurno; a nije ubio sebe samo zato što se ,mati pomolila za nj', i što njegovo srce nije bilo krivo za očevu krv. On se mučio, on je tugovao tu noć u Mokrom samo zbog oborenog Grigorija, i molio se u sebi Bogu da se starac osvijesti i digne, da njegov udarac ne bude smrtonosan i da ga mimoiđe kazna. Zašto ne bismo prihvatili takvo objašnjenje događaja? Odakle nam nepobitan dokaz da optuženik laže? Ali, gledajte, tu je leš očev, opomenut će nas odmah, on je pobjegao, on nije ubio, ali tko je, dakle, ubio starca?«

»Ponavljam, u tome je sva logika optužbe: ,Tko je ubio ako nije on? Nemamo koga', vele, ,da optužimo mjesto njega.' Gospodo porotnici, je li to tako? Nemamo li zaista, zbilja nemamo baš nikog drugog da optužimo? Čuli smo kako je optužba na prste izbrojila sve one koji su te noći bili i boravili u onoj kući. Našlo se pet osoba. Tri su od njih, priznajem, isključene od svake sumnje: sam ubijeni, starac Grigorij i njegova žena. Ostaju dakle optuženik i Smerdjakov, i vidite, tužitelj patetički uzvikuje da optuženik samo zato okrivljuje Smerdjakova, jer ne može drugog da okrivi, a da je bio ondje i šesti, čak priviđenje šestog, onda bi sam optuženik odmah prestao od stida da svaljuje krivnju na Smerdjakova i okrivio bi tog šestog. Ali, gospodo porotnici, zašto ja ne bih mogao zaključiti sasvim protivno. Ostaju njih dvojica: optuženik i Smerdjakov — zašto ne bih mogao i ja reći da vi optužujete mog klijenta samo zato jer nemate nikog drugog da optužite? A nikog drugog nemate zato što ste sasvim namjerno već unaprijed oslobodili Smerdjakova svake sumnje. Jest, istina, protiv Smerdjakova govore samo optuženik, njegova dva brata, Svjetlova, i nitko više. Ali ima još nekih koji govore ovako: to je neko, iako nejasno vrenje jednog društvenog pitanja, nekakve sumnje, čuje se nekakav nerazgovijetan glas, osjeća se da svi nešto očekuju. Najzad, svjedoči o tome i neki vrlo značajan stjecaj činjenica, iako, priznajem, neodređen: prvo, onaj napad padavice baš na sam dan katastrofe, napad koji mora tužilac, zbog nekog razloga, tako marljivo da zaštićuje i brani. Zatim ono iznenadno Smerdjakovljevo samoubojstvo uoči sudske rasprave. Onda

ništa manje iznenadan iskaz optuženikova starijeg brata danas pred sudom, koji je sve dosad vjerovao u bratovu krivicu, a sad odjedanput donio novac i također opet spomenuo Smerdjakova kao ubojicu. O, ja sam potpuno uvjeren, zajedno sa sudom i tužiocem, da je Ivan Karamazov bolestan i u bunilu, i da bi iskaz njegov mogao biti očajnički pokušaj, smišljen uz to u bunilu, da spasi brata i svali krivicu na pokojnika. Ali je, međutim, ipak izgovoreno ime Smerdjakovljevo, i opet kao da se naslućuje nešto zagonetno. Nešto kao da nije do kraja izgovoreno, gospodo porotnici, i ostalo nezavršeno. A možda će ipak biti dorečeno. Ali ostavimo to zasad na stranu, o tome ćemo poslije. Sud je maloprije odlučio da se nastavi rasprava, međutim, sad, dok čekamo, mogao bih štošta napomenuti, na primjer, što se tiče ocjene pokojnog Smerdjakova koju je tako fino i darovito ocrtao tužilac. Ali, iako se divim talentu, ne mogu se, međutim, potpuno složiti sa suštinom ocjene. Bio sam kod Smerdjakova, vidio sam ga i govorio s njim, i on je učinio na me sasvim drukčiji dojam. Bio je boležljiv, to je istina, ali značaj, ali srce — o, ne, nije to bio nipošto tako slab čovjek kako je govorila o njemu optužba. Osobito nisam našao u njega plašljivosti, one plašljivosti koju je tako svojstveno opisivao tužilac. U njemu nije bilo ni trunka prostodušnosti, baš naprotiv, ja sam opazio u njega neku strašnu nepovjerljivost koja se skrivala iza bezazlenosti, i um, sposoban da mnogošta shvati. O! optužba ga je i suviše prostodušno smatrala za slaboumna. Na me je učinio dojam sasvim određen, i ja sam otišao od njega uvjeren da je ovo stvorenje neobično zlobno, nevjerojatno slavohlepno, osvetljivo i pakosno zavidljivo. Sakupio sam o njemu kojekakve podatke: on je mrzio svoje podrijetlo, stidio ga se i osjećao sa škrgutom zubi ‚da potječe od Smerdjašče'. Slugu Grgorija i njegovu ženu, svoje dobrotvore, još od djetinjstva nije nimalo poštivao. Rusiju je proklinjao i rugao joj se. Uvijek je maštao o putovanju u Francusku u namjeri da se pretopi u Francuza. Mnogo je i često već i prije govorio da nema za to sredstava. Meni se čini da on nije nikog volio, osim sebe, a sebe je pak neobično mnogo cijenio. Obrazovanje je za nj bilo u lijepim odijelima, u čistom plastronu i ulaštenim čizmama. Držeći sam sebe (za što postoje dokazi) za nezakonita sina Fjodora Pavloviča, mrzio je svoj položaj i uspoređivao ga s položajem zakonitih sinova svog gospodara: njima, mislio je, sve, a njemu ništa, njima sva prava, njima na-

sljedstva, a on je samo kuhar. On mi je priopćio da je osobno s Fjodorom Pavlovičem metao novac u kuvertu. Namjena te svote — svote koja bi mogla udariti temelje njegovoj karijeri — bila mu je, dakako, mrska. Osim toga je vidio tri tisuće u sjajnim šarenim novčanicama (o tome sam ga namjerno pitao). O, ne pokazujte nikad zavidnu i samoljubivu čovjeku odjedanput mnogo novaca, a on je prvi put ugledao toliku svotu u jednoj ruci. Dojam šarene hrpe mogao se bolesno odraziti u njegovoj mašti, ispočetka bez ikakvih posljedica. Neobično daroviti tužilac ocrtao nam je vrlo vješto sva vjerojatna pro i contra mišljenja o podizanju optužbe protiv Smerdjakova zbog ubojstva i naročito pitao: zbog čega bi se on morao pretvarati da je dobio napad padavice? Jest, on je mogao da se i ne pretvara, napad je mogao doći sam od sebe, ali je mogao i proći sam od sebe, i bolesnik se mogao osvijestiti. Recimo da se i ne izliječi, ali jednom ipak dolazi sebi i osvješćuje se, kako to biva kod padavice. Optužba pita: gdje je taj trenutak u kojem je Smerdjakov mogao izvršiti ubojstvo? Ali pokazati taj trenutak vrlo je lako. On se mogao prenuti i dići iz duboka sna (jer on se nalazio jedino u snu: poslije napada padavice uvijek nailazi dubok san) baš u tom trenutku kad je Grigorij ščepao na plotu za nogu optuženika koji je bježao i viknuo da se razlijegalo po cijeloj okolici: »Ocoubojica!« Taj uzvik, neobičan u mraku i tišini, mogao je probuditi Smerdjakova, čiji je san mogao i ne biti u to doba baš toliko tvrd, jer se mogao sasvim prirodno već jedan sat polako buditi. Kad se digao s postelje, odlazi na taj uzvik gotovo besvjesno i bez svake namjere da vidi što je. Glava mu je još omamljena, pomisao još drijema, ali on stiže u vrt, prilazi rasvijetljenim prozorima i čuje strašnu vijest od svog gospodara koji mu se, dakako, obradovao. Pomisao odjedanput planu u njegovoj glavi. Od preplašena gospodara saznao je sve potankosti. U poremećenu i bolesnu mozgu rađa se postepeno misao — strašna, ali zanimljiva i neodoljivo logična: ubiti, ugrabiti tri tisuće, a poslije svaliti sve na mladoga gospodina, jer na koga će sad pomisliti ako ne na mladog gospodina, kad sve indicije dokazuju da je on tu bio! Strašna pohlepa za novcem, plijenom i pomišlju da neće biti kažnjen, zaustavi mu dah. O, te nenadane i neodoljive navale obuzimaju tako često u nekim slučajevima i što je glavno, obuzimaju nenadano takve ubojice, koji još prije jedne minute nisu ni znali da će ubiti! I Smerdjakov je mogao ući

gospodaru i izvršiti svoj plan, čime, kakvim oružjem — prvim kamenom koga je podigao u vrtu. Ali zašto, zbog čega? A tri tisuće, ta to je karijera. O, ja ne protuslovim sebi: novac je mogao i postojati. I možda je Smerdjakov jedini znao gdje će ga naći i gdje ga baš drži gospodin. ‚A omot s novcima, a na podu razderana kuverta'. Maloprije, kad je tužilac govorio o toj kuverti i izložio svoju neobično izvrsnu kombinaciju o tome kako ju je mogao ostaviti na podu samo nevješt lopov kao što je Karamazov, a nipošto Smerdjakov, koji ne bi nipošto ostavio takav dokaz koji govori protiv njega — maloprije, gospodo porotnici, kad sam to slušao, iznenada sam osjetio da slušam, nešto vrlo poznato. Pomislite, baš tu istu kombinaciju, to nagađanje kako bi Karamazov morao postupiti s kuvertom, čuo sam upravo već prije dva dana od samog Smerdjakova, i osim toga, on me je čak začudio: meni se, naime, učinilo da se gradi, tobože, naivnim, da se istrčava, da mi nameće tu svoju misao, kao da je to moja kombinacija, i da mi je došaptava. Nije li on tu kombinaciju došapnuo i istrazi? Nije li je nametnuo i neobično darovitom tužiocu? Reći će: a stara Grigorijeva žena? Pa ona je bar čula kako je bolesnik kraj nje svu noć stenjao. Dobro, čula je, ali ipak je ta kombinacija neobično labava. Ja sam poznavao jednu gospođu koja se gorko jadala da ju je svu noć budio ovčarski pas koji je bio u dvorištu, i da joj nije dao da spava. Međutim, jadno pseto, kako se poslije saznalo, lanulo je svega dva-tri puta cijelu noć. I to je prirodno; čovjek spava i odjedanput čuje stenjanje, on se budi ljut što su ga probudili, ali odmah zaspi ponovo. Poslije dva sata opet stenjanje, i opet se budi i opet zaspi, napokon, i opet poslije dva sata još jedanput stenjanje, svega tri puta cijele noći. Ujutro ustaje spavač i tuži se da je netko svu noć stenjao i neprestano ga budio. A moralo mu se bezuvjetno tako učiniti; on je prespavao razmake od po dva sata, i ne sjeća ih se, a sjeća se samo minute svog buđenja i njemu se, vidite, čini da se budio cijelu noć. Ali zašto, zašto nije Smerdjakov priznao u svom pismu, koje je napisao prije smrti? ‚Za jedno je imao dovoljno savjesti, a za drugo nije'. Ali dopustite: savjest — to je već kajanje, a kajati se nije mogao samoubojica, već samo očajavati. Kajanje i očajanje — to su dva sasvim različita pojma. Očajanje može biti pakosno i nepomirljivo, i samoubojica, kad je digao na se ruke, mogao je u tom trenutku dvostruko mrziti one kojima je zavidio ci-

jela života. Gospodo porotnici, čuvajte se sudske pogreške! Što je nevjerojatno u ovome što sam vam sad predložio i razložio? Nađite pogrešku u mome izlaganju, nađite nešto nemoguće, apsurdno? Ali ako ima i sjenke mogućnosti, i sjenke vjerojatnosti u mojim mišljenjima — ne donosite osude. A zar je ovdje jedino sjenka? Kunem vam se svim što mi je sveto da potpuno vjerujem u svoje razmatranje o ubojstvu, koje sam vam maloprije izložio. A što je glavno, najglavnije, mene neprestano uzbuđuje i ljuti misao da između ove hrpe činjenica, što ih baca optužba na optuženika, nema ni jedne ma i donekle točne i nepobitne, i da će nesretnik nastradati jedino zbog podudaranja tih činjenica. Jest, to je podudaranje strašno; ta krv, ta krv što curi s prstiju, krvavo rublje, ta mrka noć kroz koju se ori vapaj: ‚Ocoubojica' i onaj što viče, pada razmrskane glave, a zatim ta masa očitovanja, izjava, pokreta, povika — o, to tako djeluje, to može potkupiti uvjerenje, a vaše, gospodo porotnici, hoće li i vaše moći uvjerenje potkupiti? Sjetite se, vama je dana neograničena vlast da vežete i razrješujete. Ali što je veća vlast, to je strašnija njena primjena! Ja ni za *jotu*[1] ne odstupam od onoga što sam maloprije rekao, ali neka bude tako, neka se i ja za trenutak složim s optužbom da je moj nesretni klijent okrvavio ruke očevom krvlju. Ponavljam, ovo je samo mišljenje, jer ja ni jedan čas ne sumnjam u njegovu nevinost, ali, neka bude, i ja ću zamisliti da je moj optuženik kriv zbog ocoubojstva, ali, međutim, slušajte moje riječi, kad bih čak i ja dopustio takvu zamisao. Meni leži na srcu još nešto što bih vam želio reći, jer ja naslućujem veliku borbu u vašim srcima i umovima... Oprostite mi te riječi, gospodo porotnici, o vašim srcima i umovima. Ali hoću da budem do kraja pravedan i iskren. Budimo svi iskreni!«

Na tom mjestu prekinu branitelja dosta jak pljesak. I zaista, on je svoje posljednje riječi izgovorio tonom koji je tako iskreno zazvučao da su svi mislili da on zaista ima nešto da kaže i da je to, što će sad reći, najvažnije. Ali predsjednik, kad ču pljesak, poprijeti glavom da će »očistiti« sudsku dvoranu ako se još jedanput ponovi »sličan slučaj«. Sve se stišalo, a Fetjukovič otpoče nekakvim novim, uvjerljivim glasom, sasvim drukčijim no što je dotle govorio.

[1] Ime grčkog slova i; ni za jotu — znači: ništa, nimalo.

XIII

PRELJUBNIK MISLI

»Ne upropašćuje, gospodo porotnici, moga klijenta samo skup činjenica — reče on — ne, moga klijenta upropašćuje, zapravo, samo jedna činjenica, a to je — leš starog oca! Da je ovo obično ubojstvo, vi biste uz ovakvu beznačajnost i pomanjkanje dokaza, uz fantastičnost činjenica, kad ih razmatramo svaku za se a ne sve zajedno — odbacili optužbu ili biste barem dobro promislili prije nego što biste upropastili čovjeka jedino zbog predrasuda u odnosu na njega, koje on, na žalost, zaslužuje! Ali ovo nije prosto ubojstvo, već ocoubojstvo! To se doima toliko da čak i beznačajnost i neosnovanost činjenica koje terete postaju značajnijim i osnovanijim, i to čak u umu s najmanje predrasuda. Kako da se opravda takav optuženik? Šta onda ako je ubio i ostane nekažnjen — eto šta osjeća svatko u svome srcu gotovo nehotice, instinktivno. Jest, strašno je proliti krv oca, krv onoga koji me rodio, krv onoga koji me je ljubio, krv onoga koji nije žalio svog života radi tebe, koji je od tvoga djetinjstva tvoje bolesti zajedno s tobom bolovao, cijelog života radi tvoje sreće stradao i koji je jedino od tvoje radosti, tvojih uspjeha živio! O, ubiti takva oca — to se ne da ni zamisliti! Gospodo porotnici, šta je to otac, pravi otac, kako je to krupna riječ, kako neobično velika ideja leži u tome nazivu! Mi smo tek ovog časa donekle istakli što je i što mora biti pravi otac. U ovom slučaju, kojim smo sad svi toliko zauzeti i zbog kojeg boluju naše duše — u ovom slučaju ne odgovara otac, pokojni Fjodor Pavlovič, ni najmanje ovom pojmu oca kako ga je maloprije zamislilo naše srce. To je nesreća. Jest, zbilja je poneki otac nalik na nesreću. Razmotrimo tu nesreću pobliže — jer, gospodo porotnici, mi se ne smijemo ničega bojati s obzirom na važnost skore odluke. A osobito se ne moramo sad bojati i, tako da kažem, zanemarivati izvjesnu ideju, poput djece ili plašljivih žena, kako se zgodno izrazio neobično daroviti tužilac. Ali, u svom vatrenom govoru, moj je cijenjeni protivnik (koji mi je postao protivnikom prije nego što sam i jednu riječ progovorio), moj je protivnik nekoliko puta uzviknuo: ‚Ne, ja nikome ne dopuštam da brani optu-

ženika, ja ne ustupam njegovu obranu branitelju, koji je došao iz Petrograda — ja sam tužilac, a i branitelj!' Eto što je on nekoliko puta uzviknuo, a međutim je zaboravio da spomene ovo: ako je strastveni optuženik bio pune dvadeset i tri godine toliko zahvalan jedino zbog jedne funte oraha što ih je dobio od jednog jedinog čovjeka koji ga je kao dijete pomilovao u roditeljskoj kući, onda, naprotiv, takav čovjek nije mogao da se ne sjeća, sve te dvadeset i tri godine, kako je kod oca išao bos, ‚u stražnjem dvorištu, bez čizmica i u hlačicama s jednim pucetom', kako se izrazio čovjekoljubivi doktor Gercenštube. O, gospodo porotnici, zašto da razmatramo pobliže tu ‚nesreću' i ponavljamo ono što već svi znaju! Šta je našao moj klijent kad je stigao ovamo ocu? I zašto, zašto da prikazujemo mog klijenta kao čovjeka bez osjećaja, egoistu i čudovište? On je neobuzdan, on je divlji i plahovit, i mi mu sad zbog toga sudimo, a tko je kriv za njegovu sudbinu, tko je kriv što je dobio ovako loš odgoj unatoč dobrim sklonostima, unatoč zahvalnom i osjetljivom srcu? Je li ga tko učio razumnosti, je li poučavan u naukama i je li ga bilo tko bar malo volio u njegovu djetinjstvu? Moj je klijent živio pod okriljem božjim, to jest kao divlja zvijer. On je, možda, bio željan da vidi oca poslije toliko godina, on je, možda, prije toga tisuću puta, sjećajući se kao kroz san svoga djetinjstva, odgonio gadna priviđenja koja je usnio u svom djetinjstvu, cijelom dušom želio da opravda i zagrli svog oca! I što bi? Njega susreću jedino ciničkim podsmjesima, sumnjičenjem i spletkarenjem zbog prijepornih novaca; on sluša svaki dan ‚uz konjak', samo razgovore i životna pravila od kojih mu se prevrće srce, i vidi, najzad, oca gdje preotima od njega, sina, ljubovcu, i to sinovim novcem — o, gospodo porotnici, to je gadno i surovo! I taj se starac svima jada zbog sinova nepoštivanja i grubosti, blati ga u društvu, nanosi mu štetu, kupuje njegove obveznice da ga strpa u zatvor! Gospodo porotnici, te duše, ti naoko tvrda srca, plahoviti i neobuzdani ljudi, kao moj klijent, ponajčešće su neobično meka srca, samo što to ne pokazuju. Ne smijte se, ne smijte se mojim mislima! Daroviti tužilac rugao se maloprije nemilosrdno mojemu klijentu, ističući da voli Schillera, da voli »divno i uzvišeno«. Ne bih se tako rugao na njegovu mjestu, na mjestu tužioca. Jest, ta srca — o, dajte mi da ustanem u obranu tih srdaca koja ljudi malokad i vrlo pogrešno shvaćaju — ta srca vrlo često žude za nježnim, divnim i

pravednim, i to upravo kao kontrast sebi, svojoj plahovitosti, svojoj surovosti — žude nesvjesno, žude upravo neodoljivo. Strastveni i grubi izvana, oni su sposobni voljeti, na primjer, ženu do bola, i to doista duhovnom i uzvišenom ljubavi. Ponovo vas molim, ne rugajte mi se: to najčešće biva u takvih priroda. Oni samo ne mogu da sakriju svoju strastvenost, ponekad vrlo grubo — i to ih iznenađuje, to opažaju, a ne vide čovjeka iznutra. Ali naprotiv, sve se strasti njihove stišavaju brzo, i taj čovjek, naoko grub i tvrda srca, traži uz plemenito i prekrasno biće svoj preporod, traži priliku da se popravi, da postane boljim, uzvišenim i poštenim ‚uzvišenim i divnim', ma koliko se smijali tim riječima! Maloprije sam rekao da se neću usuditi dotaći romana mog klijenta i gospođe Verhovceve! Međutim, pola riječi smijem reći: mi smo maloprije čuli ne iskaz, već krik neprisebne žene koja se sveti, i ona nema, o, ona nema prava da kori zbog nevjere, jer se sama iznevjerila. Da je imala samo malo vremena da promisli ne bi tako svjedočila! O, ne vjerujte joj, moj klijent nije ‚odrod', kako ga je ona nazvala! Raspeti čovjekoljubac, spremajući se na križ, rekao je: ‚Ja sam pastir dobri; pastir dobri dušu svoju daje za ovce da ni jedna ne propadne.' Ne upropašćujmo ni mi duše čovječje! Maloprije sam pitao, šta je to otac, i odgovorio da je to krupna riječ, dragocjen naziv. Ali riječi, gospodo porotnici, treba pošteno upotrebljavati, i ja ću se usuditi da nazovem jedan predmet pravom njegovom riječi i njegovim imenom: takav otac, kakav je bio ubijeni stari Karamazov, ne može se, i nije dostojan da se nazove ocem. Ljubav prema ocu, koje ne zaslužuje otac — glupost je i nešto nevjerojatno. Ne da se ljubav stvoriti ni iz čega, samo Bog stvara ni iz čega. ‚Očevi, ne ogorčavajte djece svoje', piše apostol iz duše usplamtjele od ljubavi. Ne navodim sad ove svete riječi zbog moga klijenta, nego ih govorim svima očevima. Tko je meni dao tu vlast da učim sve očeve? Nitko. Ali kao čovjek i kao građanin dovikujem im — *vivos voco*[1]. Mi ne boravimo dugo na zemlji, a činimo mnoga ružna djela i izgovaramo mnoge ružne riječi. I zato iskoristimo svaki zgodan trenutak u našem međusobnom dodiru da kažemo jedan drugome i dobru riječ. Tako ću i ja učiniti: dok sam na ovom mjestu, iskoristit ću svoj trenutak. Nije nam uzalud višom voljom darovana ova tribina — s nje nas sluša cijela Rusija. Ne govorim samo ovdašnjim očevi-

[1] Žive pozivam!

ma nego dovikujem svima očevima: ‚Očevi, ne ogorčavajte djece svoje!' Izvršimo najprije sami zavjet Kristov i tek onda smijemo zahtijevati to i od svoje djece! Inače nismo očevi, već neprijatelji svoje djece, a i ona nisu naša djeca, već naši neprijatelji, i mi smo ih sami učinili svojim neprijateljima! 'Kojom mjerom mjerite, onom će vam se i mjeriti', to ne govorim ja, već to propisuje evanđelje: mjerite onom mjerom, kojom i vama mjere. Kako možemo kriviti djecu, ako nam mjere našom mjerom? Nedavno je bila u Finskoj osumnjičena neka djevojka, sluškinja, da je krišom rodila dijete. Počeli su paziti na nju i na kućnom tavanu našli su u kutu, za ciglama, njenu škrinju, za koju nije nitko znao, otvorili je i izvadili iz njega lešić novorođenčeta koje je ubila. U istoj škrinji našli su još i dva kostura djece koje je prije rodila i ubila iza porođaja, kako je sama priznala. Gospodo porotnici, je li ovo mati svoje djece? Jest, ona ih je rodila, a je li im mati? Hoće li se tkogod od nas usuditi da je nazove svetim imenom majke? Budimo srčani, gospodo porotnici, budimo čak drzoviti, mi smo čak nužni da budemo takvi u ovom trenutku i da se ne bojimo nekih riječi i ideja, kao moskovske trgovkinje koje se boje ‚metala' i ‚zapaljiva sumpora'. Jest, dokažimo, naprotiv, da se i progres posljednjih godina dotakao i našeg stupnja razvoja i recimo otvoreno: onaj koji je rodio nije još otac, nego je otac onaj koji je rodio i zaslužio. O, dakako, ima i drugo značenje, drugo tumačenje riječi otac koje zahtijeva da moj otac, makar on bio i odrod, makar bio i zlotvor svojoj djeci, ostane ipak mojim ocem, samo zato što me je rodio. Ali to je već, tako reći, mistično značenje koje ne shvaćam umom nego ga mogu primiti jedino na vjeru li, točnije rečeno, na riječ, kao i štošta drugo što ne razumijem, ali u šta mi religija, međutim, zapovijeda da vjerujem. Ali u tom slučaju neka to i ostane izvan oblasti realnog života. A u oblasti realnog života, koji ima ne samo svoja prava nego i sam nameće velike dužnosti — u toj oblasti, ako želimo da budemo humani, kršćani, moramo i dužni smo da provodimo samo uvjerenje koje je opravdao razum i iskustvo, koja su prošla kroz peć analize, jednom riječi, raditi razumno, a ne bezumno, kao u snu i u *bunilu* da ne nanesemo štete čovjeku, da ne izmučimo i ne upropastimo čovjeka. Eto, tada će to biti pravo kršćansko djelo, a ne samo mistično, nego razumno i već zaista čovjekoljubivo djelo.«

Na tom se mjestu razliježe silan pljesak iz mnogih krajeva dvorane, ali je Fetjukovič čak sam počeo mahati rukama, kao da moli da ga ne prekidaju i da mu dadu da izgovori do kraja. Sve se odmah primiri. Govornik produži:

»Mislite li, gospodo porotnici, da takva pitanja mogu mimoići našu djecu kad su već, recimo, mladići, kad već, recimo, počnu razmišljati? Ne, ne mogu, mi nećemo zahtijevati od njih nemoguće suzdržljivosti! Lik nedostojna oca, osobito kad se usporedi s drugim očevima, dostojnima, u druge djece, njegovih vršnjaka, nehotice nameće mladiću mučna pitanja. Odgovaraju mu na ta pitanja službeno: ‚On je tebe rodio, i ti si krv njegova, i zato si ga dužan ljubiti.' Mladić se i nehotice zadubljuje u misli: ‚A zar je on volio mene kad me je rađao', pita on, čudeći se sve više i više, ‚zar me je rodio, radi mene, on mene nije poznavao, čak ni spola moga u tom trenutku, u trenutku strasti možda raspaljene pićem, i jedino mi je možda predao sklonost piću — to je eto sve njegovo dobročinstvo... Moram li ga voljeti samo zato što me je rodio, a poslije me cijelog života nije volio?' O, vama se, možda, ta pitanja čine gruba i surova, ali ne zahtijevajte od mladog uma nemoguće suzdržljivosti! ‚Goni prirodu na vrata, *ona će uljesti kroz* prozor'[1] — a što je glavno, najglavnije, nećemo se bojati ‚metala' i ‚zapaljiva sumpora', nego ćemo riješiti pitanje kako zahtijeva razum i čovjekoljublje, a ne kako zahtijeva mističko shvaćanje. A kako da ga riješimo? Evo ovako: neka sin stane pred oca i razložno zapita osobno njega: ‚Oče, reci mi, zašto sam dužan da te volim' i ako taj otac bude kadar i uzmogne da mu odgovori i dokaže — to je prava moralna porodica koja se ne osniva samo na mističnoj predrasudi nego na temeljima razumnim, samosvjesnim i strogo humanim. U protivnom slučaju, ako otac ne dokaže — ta porodica propada odmah: on nije njegov otac, a sin dobiva slobodu i pravo da odsad smatra svog oca za strana čovjeka, čak i za svog neprijatelja. Naša tribina, gospodo porotnici, mora biti školom istine i zdravih pojmova!«

Ovdje je bio govornik prekinut snažnim, gotovo luđačkim pljeskom. Razumije se, nije pljeskala cijela dvorana, ali polovica dvorane ipak je pljeskala. Pljeskali su očevi i majke. Gore, gdje su sjedile gospođe, čula se cika i vika. Mahali su

[1] Iz eseja N. M. Karamzina »Osjećajan i hladan čovjek. Dva karaktera«. Te su riječi zapravo slobodan prijevod stihova iz La Fontaineove basne »Mačka pretvorena u ženu«.

rupcima. Predsjednik stade iz sve snage zvoniti zvoncem. On je bio očito razdražen vladanjem u dvorani, ali »očistiti« dvoranu, kako je maloprije zaprijetio, nije se očito usudio, jer su čak pljeskali i mahali rupcima govorniku neki dostojanstvenici koji su sjedili straga u posebnim naslonjačima, starčići sa zvijezdama na fraku, tako da se predsjednik, kad se stišala galama, zadovoljio samo prijašnjom najstrožom prijetnjom da će »očistiti« dvarnu, a Fetjukovič, koji je bio uzbuđen i likovao, produži opet svoj govor:

»Gospodo porotnici, sjećate li se strašne noći o kojoj se toliko mnogo danas već govorilo, kad je sin prešao preko plota, provalio u očevu kuću i našao se napokon oko u oko sa svojim neprijateljem i vređačem koji ga je rodio. Uporno tvrdim da on nije u tom trenutku dotrčao zbog novaca: optužba zbog grabeža besmislica je, kako sam već prije izložio. A nije provalio ni da ga ubije, ne, da je on to izvršio s predumišljajem, pobrinuo bi se već prije bar za oružje, a tučani tučak zgrabio je instinktivno, ni sam ne znajući zašto. Ali, dopustimo, da je on prevario oca znakovima, dopustimo da je provalio u njegovu sobu — a ja sam već rekao da ni jedan trenutak ne vjerujem u tu legendu, ali zamislimo, ma i za jedan trenutak, da je tako bilo! Gospodo porotnici, kunem vam se svim onim što je sveto da to nije bio njegov otac, već kakav stranac koji ga je kinjio, on bi, pošto bi protrčao kroz sobe i uvjerio se da se ta žena ne nalazi u ovoj kući, pobjegao naglavce, ne nanijevši suparniku nikakva zla, udario ga, možda gurnuo, i ništa više, jer njemu nije bilo do toga, on nije imao vremena, on je htio da dozna gdje je ona. Ali otac, otac — o, sve je učinio samo lik oca koji ga je mrzio od djetinjstva, svog neprijatelja koji ga je vrijeđao, a sad — strašna suparnika! Osjećaj mržnje obuzeo ga je nehotice, neodoljivo, on nije bio sposoban da rasuđuje: sve je iskrslo u jednom trenutku! To je bio afekt bezumlja i ludila, ali i prirodan afekt koji se osvećuje zbog svojih vječnih zakona, neobuzdano i slijepo, kao i sve u prirodi. Ali ubojica nije ni tu ubio — ja to tvrdim, ja to glasno kažem — nije, on je samo mahnuo tučkom u gadljivu negodovanju, ne želeći da ubije, ne znajući koga će ubiti. Da nije bilo tog kobnog tučka u njegovim rukama, on bi možda samo izbio oca, ali ga ne bi ubio. Kad je pobjegao, nije znao je li ubijen starac koga je oborio. Takvo ubojstvo nije ubojstvo. Takvo ubojstvo nije ni ocoubojstvo. Ne, ubojstvo takva oca se ne može

nazvati ocoubojstvom. Takvo se ubojstvo može držati za ocoubojstvo samo iz predrasude! A je li zaista, je li zaista izvršeno to ubojstvo, dovikujem vam ponovo, i to ponovo iz dubine svoje duše! Gospodo porotnici, mi ćemo ga suditi, i on će reći sebi: ‚Ovi ljudi nisu ništa učinili za moju sudbinu, za moj odgoj, za moje obrazovanje da me načine boljim, da me načine čovjekom. Ti me ljudi nisu ni nahranili, ni napojili, nisu me gola u tamnici posjetili, i eto sad me poslali na robiju. S njima sam obračunao, sad im nisam ništa dužan, i nikome nisam dužan na sve vijeke vjekova. Oni su zli, i ja ću biti zao. Oni su surovi, i ja ću biti surov.' Eto što će on reći, gospodo porotnici! I kunem vam se: vašom osudom ćete samo pomoći, olakšati mu savjest, on će proklinjati krv koju je prolio, ali neće zbog toga žaliti. Istovremeno ubijate u njemu priliku da još postane čovjek, jer on će ostati zao i slijep cijela života. A želite li da ga kaznite strašno, grozno, najužasnijom kaznom kakva se samo može zamisliti, ali u namjeri da ga spasite i preporodite njegovu dušu zauvijek? Ako je tako, onda ga prignječite svojim milosrđem. Vi ćete vidjeti, vi ćete čuti kako će zadrhtati njegova duša i užasnuti se: ‚Zar meni tolika milost, tolika ljubav, i jesam li je dostojan?' — evo što će on uskliknuti! O, ja znam, ja poznajem to divlje, ali plemenito srce, gospodo porotnici. Ono će se pokloniti pred vašim činom, ono žudi za velikim činom ljubavi, ono će se razbuktati i uskrsnuti zauvijek. Ima duša koje u svojoj ograničenosti okrivljuju cijeli svijet. Ali prignječite tu dušu milosrđem, ukažite joj ljubav, i ona će prokleti svoje djelo, jer u njoj ima toliko dobrih zametaka. Duša će se raširiti i vidjeti koliko je Bog milostiv i koliko su ljudi divni i pravedni. On će se užasnuti i njega će tištati kajanje i veliki dug koji će mu odsada lebdjeti pred očima. I onda neće reći: ‚Ja sam obračunao', nego će reći: ‚Ja sam kriv svima ljudima i najnedostojniji od svih ljudi.' Uskliknut će u pokajničkim suzama i u vrelu patničkom ganuću: ‚Ljudi su bolji od mene jer nisu htjeli da me upropaste, već da me spase!' O, vama je tako lako to učiniti, taj čin milosrđa, jer bez bilo kakvih indicija, koje bi bar donekle nalikovale na istinu, bit će vama i suviše teško izreći: ‚Jest, kriv je'. Bolje je osloboditi deset krivaca, negoli osuditi jednog nevinog — čujete li, čujete li taj veličanstveni glas iz prošlog vijeka naše slavne povijesti? Zar da ja, nedostojni, podsjećam na to da zadatak ruskog suda nije da samo kažnjava, nego i da spasava

čovjeka! Ostavite drugim narodima slovo i kaznu, a nama duh i smisao, spas i preporod posrnulih. I ako je tako, ako je zaista takva Rusija i njen sud — onda — naprijed, Rusijo, i ne plašite nas, ne plašite nas svojim bijesnim trojkama pred kojima se, gnušajući se, uklanjaju ostali narodi! Neće bijesna trojka, nego veličanstvena ruska trijumfalna kola svečano i mirno stići do cilja. U vašim je rukama sudbina mog klijenta, u vašim je rukama sudbina naše ruske pravde. Vi ćete je spasiti, vi ćete je obraniti, vi ćete dokazati da je ima tko čuvati, da je u dobrim rukama!«

XIV

SELJACI SE ISKAZAŠE

Tako završi Fetjukovič, i ovaj put je gromoglasno oduševljenje slušalaca bilo nezadrživo kao bura. Više nije imalo smisla suzbijati ga: žene su plakale, plakali su i mnogi muškarci, čak i dva dostojanstvenika proliše suze. Predsjednik se pokorio i čak oklijevao da pozvoni zvoncem: »Obarati se na takvo oduševljenje značilo bi obarati se na svetinju«, kako su poslije kod nas vikale gospođe. I govornik je bio iskreno tronut. I u tom trenutku podiže se još jedanput Ipolit Kirilovič da »replicira«. Njegova pojava izazva negodovanje: »Kako? Šta ovo znači? On se još usuđuje da replicira?« zaćeretaše gospođe. Ali da su zaćeretale sve gospođe ovog svijeta, a na njihovu čelu tužiočeva žena, supruga Ipolita Kiriloviča, ni onda ga ne bi mogli obuzdati u ovom trenutku. On je bio blijed, tresao se od uzbuđenja; prve riječi, prve rečenice što ih je izrekao bile su čak nerazumljive. On se gušio, pogrešno izgovarao, bunio se. Ali se ipak brzo sabrao. Ali iz tog njegova drugog govora navest ću tek nekoliko rečenica.

»... Nas kore da smo izmislili roman... A šta je ispalo kod branitelja, sve roman do romana. Samo još nedostaju stihovi. Fjodor Pavlovič, čekajući ljubavnicu, dere kuvertu i baca je na pod. Spominje se što je čak i govorio pri tom. A zar to nije pjesma? I gdje je dokaz da je on izvadio novac,

tko je čuo šta je on govorio? A slaboumni idiot Smerdjakov pretvoren je u nekakva bajronskog junaka, koji se osvećuje društvu, jer je nezakonito dijete — zar to nije pjesma po bajronskom ukusu? A sin, koji je provalio u očevu sobu i ubio ga, ali i nije ubio, to već nije ni roman, ni pjesma, nego sfinga koja zadaje zagonetke, koje, razumije se, ni sama ne umije da odgonetne. Ako je ubio onda je ubio, a šta je to, ako je ubio, onda nije ubio — tko bi to mogao shvatiti? Zatim nam objavljuje da je naša tribina, tribina istine i zdravih pojmova, i s te tribine »zdravih pojmova« ori se kleveta, aksiom, da je prosta predrasuda ako se ubojstvo oca naziva ocoubojstvom! Ali ako je ocoubojstvo predrasuda i ako bude svako dijete pitalo oca: »Oče, zašto te moram voljeti?« — šta će onda biti od nas, šta će biti od društvenih temelja, kamo će se djeti porodica? Ocoubojstvo, to je, čujete li, samo »zapaljiv sumpor« moskovske trgovkinje. Najdragocjeniji, najsvetiji zavjeti o svrsi i budućnosti ruskog suda iznose se pred nas izopačeno i lakoumno samo da se postigne cilj, postigne opravdanje onog što se ne može opravdati, O, prignječite ga milosrđem, uzvikuje branitelj — a zločincu samo to i treba, i sutra će vidjeti kako će biti prignječen! A nije li branitelj suviše skroman, tražeći samo optuženikovo oslobođenje? Zašto ne zahtijeva da se osnuje stipendija, koja će se zvati stipendijom ocoubojice, da bi se ovjekovječilo njegovo djelo za potomstvo i mlado pokoljenje? Ispravlja se evanđelje i religija: to je, kažu, sve mistika, a evo mi imamo pravo kršćanstvo, već provjereno analizom razuma i zdravih pojmova, I, vidite, podižu pred nama lažnu sliku Kristovu! Kojom mjerom mjerite, onom će vam se i mjeriti, uzvikuje branitelj i u istom trenutku izvodi da je Krist zapovjedio da mjerimo onom mjerom kojom i nama mjere — i to s tribine istine i zdravih pojmova! Zavirujemo u evanđelje jedino prije naših govora samo zato da se istaknemo poznavanjem čak dosta originalnog djela, koje nam može dobro doći i poslužiti, prema mjeri i veličini potrebe, radi nekog efekta. A Krist nam izričito zapovijeda da tako ne činimo, da izbjegavamo da tako činimo, jer tako rade pakosni ljudi, mi pak moramo opraštati i podmetati svoj obraz, a ne mjeriti onom mjerom kojom nam mjere oni koji nas vrijeđaju. Vidite, tome nas je učio naš Bog, a ne tome da je predrasuda braniti djeci da ubijaju svoje očeve. I nećemo s tribine istine i zdravih pojmova ispravljati evanđelje našeg Boga, koga se branitelj udosto-

jio da nazove samo »raspetim čovjekoljupcem«, nasuprot čitave pravoslavne Rusije koja mu kliče: »Ti si Bog naš...«

Ovdje se umiješao predsjednik i obuzdao zanesena tužioca, zamolivši ga da ne pretjeruje i ostane u odgovarajućim granicama, itd, kako obično govore predsjednici u ovakvim slučajevima. A i dvorana je bila uznemirena. Publika se komešala i čuli su se čak uzvici negodovanja. Fetjukovič nije ni replicirao, on se samo uspeo na tribinu, položio ruku na srce i rekao uvrijeđenim glasom nekoliko dostojanstvenih riječi. On se tek površno i podsmjehujući se ponovo dotakao »romana« i »psihologije« i uz jednu riječ na jednom mjestu nadovezao: »Jupitere, ti se ljutiš, dakle nemaš pravo« — čime je izazvao odobravanje i smijeh mnogih iz publike, jer Ipolit Kirilovič nije nimalo nalikovao na Jupitra. Zatim je Fetjukovič na objedu, da on dopušta mladom pokoljenju da ubija svoje očeve, napomenuo vrlo dostojanstveno da on na to neće ni da odgovara. Što se tiče »lažne Kristove slike« i da se nije udostojao da nazove Krista Bogom, već ga je nazvao samo »raspetim čovjekoljupcem«, što je »protivno pravoslavlju i ne bi smjelo biti izrečeno s tribine istine i zdravih pojmova«, natuknuo je Fetjukovič o »insinuaciji«, a i to, da je on, kad je polazio ovamo, mogao bar na to računati da je ovdašnja tribina zaštićena od objeda »opasnih po moju osobu, kao građanina i vjernog podanika«. Ali kod tih riječi opomenuo je predsjednik i njega, ali se Fetjukovič poklonio i završio svoju repliku, popraćenu sveopćim odobravanjem dvorane. Ipolit Kirilovič bio je, po mišljenju naših gospođa, »zauvijek smožden«.

Zatim je dobio riječ i optuženik. Mitja ustade, ali je govorio vrlo malo. On je bio strašno umoran, i tjelesno i duševno. Ona upadljiva samostalnost i snaga, koja je jutros izbijala iz njega kad se pojavio u dvorani, gotovo je nestala. On kao da je u tom danu preživio nešto što ga je zauvijek urazumilo i naučilo nečem vrlo važnom, što prije nije shvaćao. Glas mu je bio malaksao, nije više vikao kao do sada. U riječima njegovim zvučalo je nešto novo, smireno, dotučeno i krotko.

»Šta da kažem, gospodo porotnici? Približuje se osuda, osjećam na sebi božju pesnicu. Došao je kraj propalici! Ali kao da se Bogu ispovijedam, tako velim i vama: Krvi oca svoga — nisam kriv! Posljednji put ponavljam: Nisam ga ja ubio! Bio sam raskalašen, ali sam volio dobro. Nepre-

stano sam težio da se popravim, a živio sam kao divlja zvijer. Hvala tužiocu, mnogo mi je toga o meni rekao što nisam znao, ali nije istina da sam ubio oca, prevario se tužilac! Hvala i branitelju, u suzama sam ga slušao, ali nije istina da sam ubio oca, i nije bilo potrebno na to ni pomišljati. Liječnicima ne vjerujte, ja sam pri zdravoj pameti, samo je mojoj duši teško. Ako mi se smilujete, ako me oslobodite — — pomolit ću se Bogu za vas. Bit ću bolji, dajem vam riječ, pred Bogom dajem. A ako me osudite, sam ću slomiti nad glavom mač i poljubiti krhotine! Ali smilujte mi se, ne lišavajte me mog Boga, poznam sebe: počet ću mrmljati! Teško je mojoj duši, gospodo... smilujte se!«

On je gotovo pao na svoje mjesto, glas mu je zastao i posljednju je rečenicu jedva izgovorio. Zatim je sud prešao na oblikovanje pitanja i počeo da pita stranke za njihova mišljenja. Ali neću opisivati sve potankosti. Najzad su se porotnici digli da odu i da se posavjetuju. Predsjednik je bio vrlo umoran i zato su mu riječi kojima ih je ispratio bile vrlo nespretne: »Budite nepristrani, ne povodite se za lijepim riječima obrane, ali, međutim, vagnite, sjetite se da na vama leži velika odgovornost«, itd, itd. Porotnici se udaljili, i rasprava je bila prekinuta. Mogao je čovjek ustati, prošetati se, izmijeniti skupljene dojmove, zagristi u bifeu. Bilo je već vrlo kasno, jedan sat poslije ponoći, ali nitko nije odlazio. Svi su bili toliko napeti i tako raspoloženi da im nije bilo do spavanja. Svi su iščekivali premrla srca, mada, uostalom, nije svima premiralo srce. Gospođe su bile tek histerično nestrpljive, ali su im srca bila mirna: »Nema sumnje da će ga osloboditi.« Svi su očekivali efektni trenutak općeg oduševljenja. Priznajem, i u muškoj polovci dvorane bilo je mnogo onih koji su bili uvjereni da će ga svakako osloboditi. Neki su se radovali, drugi mrgodili, a neki su prosto objesili nosove: nisu željeli da ga oslobode! Sam Fetjukovič tvrdo je vjerovao u uspjeh. Njega su sa svih strana opkolili, čestitali mu, ulagivali mu se.

— Postoje — rekao je on u jednoj skupini, kako su poslije pričali — postoje nevidljivi konci što vežu branitelja s porotnicima. Oni se zapleću i naslućuju još za vrijeme govora. Ja sam ih osjetio, oni postoje. Pobjeda je naša, budite mirni.

— A šta će sad reći naši seljaci? — zapita neki namrgođeni, debeli i kozičavi gospodin, vlastelin, čije je vlastelin-

stvo bilo nedaleko od grada, prilazeći jednoj skupini gospode koja su se razgovarala.

— Ali nisu u poroti sami seljaci. Ima i četiri činovnika.

— Jest, i činovnika — prilazeći reče član kotarske uprave.

— A poznajete li Nazarjeva, Prohora Ivanoviča, onog trgovca s kolajnom, porotnika?

— A zašto?

— Silan um.

— Ali on neprestano šuti, ali to bolje. Neće njega Petrograđanin učiti, on bi sam mogao cio Petrograd naučiti, ima dvanaestero djece, pomislite!

— Ali, molim, vas, zar bi se moglo dogoditi da ga ne oslobode? — vikao je u drugoj skupini jedan naš mlađi činovnik.

— Sigurno će ga osloboditi — začu se odlučan glas.

— Sramota bi bila, bruka, ako ga ne oslobode! — vikaše činovnik. — Neka je i ubio, ali je razlika otac i otac! I, napokon, on je bio u takvu raspoloženju... I zaista, mogao je samo zamahnuti tučkom, i onaj se srušio. Samo je zlo što su slugu umiješali. To je naprosto smiješan prizor. Ja bih na braniteljevu mjestu rekao otvoreno: ubio je, ali nije kriv, neka vas đavo nosi!

— On je tako i učinio, samo što nije rekao: »Neka vas đavo nosi.«

— Ipak, Mihajle Semjonoviču, gotovo je tako kazao — — prihvati treći glas.

— Molim vas, gospodo, kod nas su uz uskršnji post oslobodili glumicu koja je zakonitoj ženi svog ljubavnika prerezala grkljan.

— Nije ga baš prerezala.

— Svejedno, svejedno, počela je da reže.

— A ono što je o djeci rekao? Veličanstveno!

— Veličanstveno!

— A o mistici, o mistici, a?

— Ta prođite se mistike — povika netko. — Bit će bolje da mislite na Ipolita i na njegovu karijeru! Sutra će mu žena zbog Mitjenke oči iskopati.

— A je li i ona ovdje?

— Kako ovdje? Da je ovdje, ovdje bi mu ih iskopala. Kod kuće sjedi, bole je zubi. He-he-he!

— He-he-he!

U trećoj skupini:

— A Mitjenku će sigurno osloboditi.

— A šta će imati od svega? Sutra će cijelu »Prijestolnicu« tumbe okrenuti, deset će dana bančiti.

— A đavo!

— Pa da, đavo ostaje đavo, nije prošlo bez đavola, jer gdje bi bio, ako ne ovdje.

— Gospodo, krisnorječivost, kažu. Ali ipak se ne smiju očevima razbijati glave kantarima. Inače, dokle bismo dotjerali?

— A trijumfalna kola, trijumfalna kola, sjećate li se?

— Od taljiga načinio trijumfalna kola.

— A sutra će načiniti od trijumfalnih kola taljige, »prema mjeri potrebe, sve prema mjeri potrebe«.

— Izvještio se, bome, svijet. Ima li, gospodo, kod nas u Rusiji istine ili je uopće nema?

Ali zazvoni zvonce. Porotnici su se savjetovali cijeli sat, ni više, ni manje. Nasta grobna tišina čim je opet posjedala publika. Sjećam se kako su porotnici ušli u dvoranu. Napokon! Neću da navodim pitanja od točke do točke, a i zaboravio sam ih. Sjećam se samo odgovora na prvo i glavno predsjednikovo pitanje, to jest, »je li ubio hotimično i u namjeri da opljačka« (ne sjećam se teksta). Sve je zamrlo. Pročelnik porotnika, onaj, naime, činovnik koji je bio najmlađi, odgovori glasno i jasno, sred mrtve tišine u dvorani:

— Jest, kriv je!

I zatim je slijedilo na sva pitanja uvijek isto: kriv je, jest, kriv je, i to bez ikakva milosrđa. Tome se nije nitko nadao, jer su svi očekivali bar obzirnost. Mrtvu tišinu dvorane nitko nije narušavao kao da su se doslovno svi skamenili — — i oni koji su željeli osudu, i oni koji su željeli da bude oslobođen. A to je trajalo nekoliko trenutaka. Zatim nasta strašan metež. Među muškom publikom bilo ih je mnogo koji su bili vrlo zadovoljni. Neki su čak trljali ruke, ne krijući svoje radosti. A oni koji su bili nezadovoljni, bili su sasvim potišteni, slijegali su ramenima, šaptali između sebe i kao da nisu još sve shvatili. Ali, bože moj, šta bi od naših gospođa! Mislio sam da će dići bunu. Isprva kao da nisu vjerovale svojim ušima. I odjedanput se zaoriše cijelom dvoranom poklici: »A šta je ovo? Još i to?« One poskakaše sa svojih mjesta. Sigurno im se činilo da se može odmah sve opet promijeniti i popraviti. U tom se trenutku naglo diže Mitja, pruži ruke preda se i potresno zavapi:

— Kunem se Bogom i strašnim sudom njegovim da nisam kriv krvi oca svoga! Katja, opraštam ti! Braćo, prijatelji, poštedite drugu!

On ne dovrši, nego zaplaka strašno i glasno da se orilo cijelom dvoranom, nekakvim tvrdim, novim, nekako neočekivanim glasom, koji se, bog bi ga znao otkuda, odjedanput u njega pojavio. Gore na galeriji, u najstražnjem kutu, razliježe se prodoran ženski vrisak: to je vrisnula Grušenjka. Ona je prije toga namolila nekog i nju su ponovo pustili u dvoranu još prije početka rasprave. Mitju su odveli. Proglašenje presude bilo je odloženo za sutra. Sva se dvorana digla u metežu, ali ja više nisam ni čekao, ni slušao. Zapamtio sam nekoliko uzvika koje sam čuo na stepenicama kad sam već izlazio.

— Dvadeset će godina rudnike mirisati.[1]

— Ne manje.

— Jest, naši se seljaci iskazaše.

— I dotukoše našeg Mitjenku!

[1] Po zakonu se za oceubojstvo kažnjavalo doživotnom robijom, ali je i prototip Dmitrija Karamazova, poručnik Iljinski, bio osuđen na dvadeset godina jer mu zločin nije bio dokazan.

EPILOG

I

PLANOVI ZA MITJIN SPAS

Peti dan poslije Mitjine osude, vrlo rano izjutra, još u devet sati, došao je Aljoša Katerini Ivanovnoj da se napokon dogovori s njom o nečem za njih oboje vrlo važnom, ali i s porukom. Ona je sjedila i razgovarala se s njim u onoj istoj sobi u kojoj je nekada primila Grušenjku; u susjednoj, drugoj sobi, ležao je u nesvjestici i u groznici Ivan Fjodorovič. Katarina Ivanovna naredila je odmah poslije one scene u sudu da prenesu bolesnog Ivana Fjodorovića, koji je bio izgubio svijest, u njenu kuću, ne obazirući se na buduće, neizbježne razgovore u društvu i na to što će je društvo osuđivati. Jedna od dviju rođakinja, koje su živjele s njom, otputovala je odmah poslije scene na sudu u Moskvu, a druga je ostala. Ali da su i obje otputovale, Katerina Ivanovna ne bi bila odustala od svoje odluke nego bi ostala da njeguje bolesnika i da sjedi uza nj dan i noć. Liječili su ga Varvinski i Gercenštube, a moskovski je liječnik otputovao natrag u Moskvu, odbivši da dade svoje mišljenje o vjerojatnom ishodu bolesti. Oba liječnika, iako su hrabrili Katerinu Ivanovnu i Aljošu, nisu, vidjelo se, mogla dati čvrste nade. Aljoša je dolazio bolesnom bratu dvaput dnevno. A sad je došao zbog osobita i vrlo važna posla i naslućivao kako će mu biti teško da povede razgovor o tome, a međutim mu se neobično žurilo; on je imao tog istog jutra da obavi još jedan neodložan posao na drugom jednom mjestu i morao se požuriti. Već su se razgovarali četvrt sata, Katerina Ivanovna je blijeda, strašno umorna, a i nekako neobično uzbuđena: ona je naslućivala zašto joj je, pored ostalog, došao Aljoša.

— Ne uznemirujte se zbog njegove odluke — reče ona odlučno Aljoši. — Ovako ili onako, ipak će doći do iste odluke; on mora pobjeći! Ovaj zlosretnik, ovaj junak časti i savjesti — ne onaj, ne Dmitrij Fjodorovič, već ovaj koji leži iza vrata i koji je sebe žrtvovao radi brata (nadoveza Katerina Ivanovna usplamtjelih očiju) — on mi je već odavno priopćio taj plan bijega. Znate, on je već pohvatao neke veze... Ja sam vam već koješta priopćila... Vidite, to će se izvesti, po svoj prilici na trećoj etapi odavde, kad povedu skupinu prognanika u Sibir. O, dotle ima još vremena. Ivan Fjodorovič bio je već kod zapovjednika treće etape. Samo ne zna tko će biti zapovjednik skupine, a to se i ne može unaprijed saznati. Sutra ću vam možda pokazati plan sa svim potankostima koji mi je ostavio Ivan Fjodorovič uoči glavne rasprave, za slučaj da se što... To je bilo baš onda kada ste nas, sjećate li se, zatekli onu večer da se svađamo: on je već silazio niza stepnice, a ja sam ga prisilila da se vrati kad sam vas opazila, sjećate li se? Znate li zbog čega smo se onda posvađali?

— Ne, ne znam — odgovori Aljoša.

— Razumije se, on je to onda pred vama zatajio: vidite baš zbog tog plana o bijegu. On mi je još tri dana prije toga otkrio sve što je glavno — onda smo se i počeli svađati, i svađali smo se cijela tri dana. A posvadili smo se što sam se odjedanput razljutila kad mi je on priopćio da će Dmitrij F odorovič, u slučaju da bude osuđen, pobjeći u inozemstvo s onim stvorom — neću vam reći zašto; ni sama ne znam zašto... O, zbilja, razljutila sam se onda zbog tog stvora, i osobito zato što i ona također bježi s Dmitrijem u inozemstvo! — uzviknu odjedanput Katerina Ivanovna uzdrhtalih usana od srdžbe. — Čim je Ivan Fjodorovič onda spazio da sam se toliko rasrdila zbog tog stvora, odmah je pomislio da sam zbog nje ljubomorna na Dmitrija. Onda smo se, vidite, zbog toga prvi put posvadili. Nisam htjela da mu išta objašnjavam, oproštenje moliti opet nisam mogla, jer mi je bilo teško što je takav čovjek mogao posumnjati da sam prije voljela onoga... I to onda kad sam mu sama već davno prije toga otvoreno rekla da ne volim Dmitrija, nego samo njega! Ja sam se razljutila na nj jedino iz bijesa prema tom stvoru! Poslije tri dana, naime one večeri kad ste vi ušli, donio mi je zapečaćenu kuvertu koju neka odmah raspečatim ako mu se štogod desi. O, on je predosjećao da će se raz-

boljeti. Otkrio mi je da se u kuverti nalaze detalji o bijegu i da ja u slučaju da on umre ili se teško razboli, sama spasim Mitju. Onda je ostavio kod mene novac, gotovo deset tisuća — onaj isti novac za koji je tužilac čuo od nekoga, kako je bio spomenuo u svom govoru, i koji je on slao da promijeni. Strašno sam se iznenadila da Ivan Fjodorovič, iako je još jednako bio ljubomoran i još jednako bio uvjeren da volim Mićku, nije međutim napustio misao da spasi brata, i meni, meni osobno povjerio plan o njegovu spasavanju. O, to je bila žrtva! O, vi ne možete, Alekseju Fjodoroviču, shvatiti takvo samopožrtvovanje u svoj njegovoj punoći! Htjela sam pobožno da padnem pred njegove noge, ali kad sam pomislila da bi on to mogao shvatiti samo kao da se radujem zbog Mitjinog spasa (a on bi to svakako pomislio), toliko me je bilo razdražilo već samo to da bi on mogao doći na pogrešnu pomisao tako da sam opet planula i, mjesto da mu poljubim noge, ja mu opet priredim scenu. O, mene nesretne! Takav je moj značaj — užasan, nesretan značaj! O, vi ćete još vidjeti: ja ću učiniti, ja ću ga natjerati da me napusti zbog druge, s kojom će moći lakše živjeti, kao Dmitrij, ali onda ... ne, onda neću moći više izdržati — ubit ću se! A kad ste vi onda ušli i kad sam vas pozvala, a njemu naredila da se vrati, onda me je, čim je ušao s vama, obuzela tolika srdžba zbog njegova pogleda puna mržnje i prezira kojim me je iznenada pogledao, da sam vam — sjećate li se — viknula da me je *on, samo on* uvjerio da je ubojica njegov brat Dmitrij! Namjerno sam ga oklevetala da ga još jedanput ujedem, jer me nije nikad uvjeravao o tome da je brat — ubojica, već, naprotiv, o tome sam ja njega uvjeravala! A svemu je, svemu kriv moj bijes. Ja sam, ja sam priredila onu prokletu scenu u sudu. Htio je da mi dokaže kako je zaista plemenit, pa ma ja i voljela njegova brata, on ga ipak neće upropastiti iz osvete i ljubomore. Vidite, tako je i stupio pred sud... Ja sam svemu uzrok, samo sam ja kriva!

Još se nikad nije Katja ovako ispovjedila Aljoši, i on je osjetio da se ona sad nalazi upravo na onom stupnju nepodnosive patnje kad najponosnije srce u bolu satire svoj ponos i pada srvano od tuge. O, Aljoša je znao za još jedan užasan uzrok njene dosadašnje patnje, iako ga je ona i te kako krila pred njim sve ove dane poslije Mitjine osude, ali njega bi i suviše boljelo kad bi se ona odlučila da padne ničice i sama otpočne da razgovara s njime o tom uzroku. Ona je

patila zbog svoje »izdaje« na sudu, i Aljoša je naslućivao da njim, pred Aljošom, i suzama, i vriskom, i histerijom, i udaje goni savjest da zbog toga optuži samu sebe, baš pred ranjem čelom o pod. A on se bojao toga trenutka i želio da poštedi patnicu. I zato mu je bilo vrlo teško da završi poruku radi koje je došao. On opet poče govoriti, o Mitji.

— Ništa zato, ništa zato, za njega se ne bojte! — ponovo otpoče Katja tvrdoglavo i odlučno. — Sve je to kod njega samo trenutno, ja ga poznam, i suviše dobro poznajem njegovo srce. Budite uvjereni da će pristati na bijeg! I, što je glavno, to ne mora biti odmah, još ima vremena da se odluči. Dotle će Ivan Fjodorovič ozdraviti i ovime sam upravljati, tako da ja neću imati ništa da radim. Ne uznemirujte se, pristat će na bijeg. A on je već sporazuman s tim, zar on može ostaviti onog svog stvora? A na robiju je neće pustiti, pa kako da on onda ne bježi! On se vas osobito boji, boji da nećete odobriti bijega s moralnog stajališta, ali mu morate to velikodušno *dopustiti*, ako je već potrebna za to vaša sankcija — nadoveza Katja zajedljivo. Ona načas zašutje i osmjehnu se.

— On ondje govori — prihvati ona opet — o nekoj himni, o križu koji mora ponijeti, o nekakvu dugu, sjećam se. Ivan Fjodorovič pričao mi je onda mnogo o tome, i kad biste znali kako je govorio! — uzviknu odjedanput Katja osjećajno. — Kad biste znali kako je ljubio onog nesretnika u onom trenutku kad mi je pričao o njemu, i kako ga je, možda, mrzio u onom trenutku! A ja, o, ja sam se onda njegovom pričanju i suzama oholo podsmjehivala. O, mene stvora! Ja sam stvor, ja! Ja sam ga otjerala u ludilo! A onaj, osuđeni — — zar je on spreman da pati — završi Katja razdraženo — — i onakav da pati? Onakvi kakav je on nikad ne pate.

Nekakav osjećaj mržnje i gadljiva prezira zazvuča u tim riječima. Međutim, ona ga je ipak izdala. »Pa«, pomisli Aljoša, »možda ga zato što osjeća da mu je nanijela krivicu i mrzi ponekad.« On je želio da je to samo »ponekad«. U posljednjim Katjinim riječima čuo je on izazov, ali ga ne prihvati.

— Zato sam vas i pozvala danas da mi obećate da ćete ga sami nagovoriti. Ili bi i bijeg, po vašemu mišljenju, bio također nešto nepošteno, nešto kukavično ili nešto nekršćansko? — nadoveza Katja još otvorenije, izazivajući.

— Ne, nipošto. Ja ću mu sve reći... — promrmlja Aljoša. — On vas zove da mu dođete danas — lupi on odjedanput, gledajući joj uporno u oči.

Ona se sva stresla i malo uzmakla od njega na divanu.

— Mene... zar je to moguće? — promuca ona sva blijeda.

— Moguće je i mora biti! — otpoče Aljoša odlučno i živahno. — Vi ste mu neophodno potrebni, i to baš sada. Ja ne bih o tome ni počinjao govoriti, niti bih vas prije vremena mučio kad to ne bi bilo prijeko potrebno. On je bolestan, on je kao lud, on neprestano čezne za vama. Ne zove vas da se pomirite, već samo da dođete i da se pojavite na pragu. Od onog mu se dana štošta dogodilo. On shvaća koliku vam je krivicu nanio. Ali on ne traži da mu oprostite: »Meni se ne može oprostiti« — kaže on, već samo želi da se pojavite na pragu...

— Tako ste me iznenada... — promuca Katja. — Ja sam sve ove dane slutila da ćete vi zbog toga doći... znala sam da će me on pozvati!... To je nemoguće!

— Neka je i nemoguće, ali ipak učinite. Sjetite se, on je prvi put potresen što vas je uvrijedio, prvi put u životu, nikad prije toga u životu nije on to tako potpuno shvatio! On veli: »Ako odbije da dođe, bit ću odsad cijelog života nesretan.« Čujete li: kažnjenik, osuđen na dvadeset godina, još se nada da će biti sretan — zar to nije žalosno? Pomislite: posjetit ćete nevino nastradalog — ote se Aljoši izazivački — njegove su ruke čiste, na njima nema krvi! Posjetite ga sad radi njegovih budućih bezbrojnih patnji!... Dođite, potražite ga u mraku... stanite na prag, i ništa više... Vi *morate* to učiniti! — završi Aljoša i naglasi neobično riječ »morate«.

— Moram... ali.. ne mogu... — prostenja Katja. — On će me gledati ... ne mogu!

— Vaše se oči moraju sresti. Kako ćete živjeti ako se sad ne odlučite?

— Bolje je patiti cijeli život.

— Vi *morate* doći, morate doći — ponovo naglasi Aljoša nemilosrdno.

— Zašto danas, zašto baš sad... Ne mogu ostaviti bolesnika...

— Na minutu možete, tek na trenutak. Ako ne dođete, on će za jednu noć dobiti vrućicu. Ne govorim vam valjda neistinu, budite milosrdni!

— Budite milosrdni prema meni — gorko ga prekori Katja i zaplaka.

— Dakle, doći ćete! — reče Aljoša odlučno kad spazi njene suze. — Idem da mu kažem da ćete odmah doći!

— Ne, nipošto mu to ne govorite! — vrisnu Katja prestravljeno. — Doći ću, ali mu unaprijed ne govorite, jer ja ću doći, ali možda neću ući... Još ne znam...

Glas je izda. Ona je teško disala. Aljoša se diže da pođe.

— A ako se s kim sretnem? — zapita ona tiho i opet sva problijedi.

— Zato je potrebno da idete odmah da se ne biste ondje s kim sreli. Ondje nema sad nikog, istinu vam velim. Mi ćemo vas čekati — završi on odlučno i iziđe iz sobe.

II

NA TRENUTAK JE LAŽ POSTALA ISTINOM

On se požuri u bolnicu gdje je sad ležao Mitja. Sutradan poslije osude dobio je živčanu groznicu, te su ga premjestili u našu gradsku bolnicu, u odio za kažnjenike. Ali na molbu Aljoše i mnogih drugih (Hohlakove, Lize i drugih) nije liječnik Varvinski smjestio Mitju među kažnjenike, već zasebno, u onu istu sobicu u kojoj je ležao Smerdjakov. Istina, na kraju hodnika stajao je stražar, a na prozoru su bile rešetke, i Varvinski je mogao biti potpuno miran zbog svoga popuštanja, iako ne sasvim zakonita, ali to je bio mlad čovjek dobra srca i milosrdan. Shvaćao je kako je takvu čovjeku, kao što je Mitja, vrlo teško odjedanput zakoračiti u društvo ubojica i lopova, i da se na to mora najprije obiknuti. Posjećivanje rodbine i poznanika dopustio je i liječnik, a i tamnički upravitelj, pa čak i upravitelj kotarske policije, ali sve krišom. Ali su Mitju ovih dana posjetili jedino Aljoša i Grušenjka. I Ratikin je već dvaput navaljivao da se vidi s njim, ali je Mitja odlučno zamolio Varvinskog da ga ne pusti.

Aljoša ga zateče kako sjedi na postelji, u bolničkom dugačkom ogrtaču, nešto grozničava, glave omotane ručnikom nakvašenim u vodi i octu. On je neodređeno pogledao unišlog

Aljošu, ali u pogledu kao da mu je ipak bljesnuo nekakav strah.

On je bio uopće, sve od osude, strašno zamišljen. Ponekad je po pola sata šutio, i činilo se kao da razmišlja o nečem mučno i teško, zaboravljajući na nazočne. A kad se trgao iz zamišljenosti i počeo da govori, počeo bi uvijek govoriti nekako iznenada i nikada o onome što je zbilja htio da kaže. Ponekad je nekako bolno gledao brata. S Grušenjkom kao da mu je bilo nekako lakše nego s Aljošom. Istina, on nije s njom gotovo ni govorio, ali čim bi ona ušla, njegovo bi se cijelo lice zasjalo od radosti. Aljoša je šutke sjeo do njega na postelju. On je ovaj put očekivao Aljošu vrlo uzbuđen, ali se nije usudio da ga išta pita. Katjin pristanak da dođe držao je za nešto što se ne da zamisliti, ali i osjećao da je doista nemoguće da neće doći. Aljoša je poimao njegove osjećaje.

— Kažu — otpoče Mitja žurno — da je Trifon Borisič razrušio svoju krčmu: vadi podnice, diže daske, cijelu je, vele, »galeriju« na komadiće raznio — neprestano traži blago, onaj novac, tisuću i po, za koji je tužilac rekao da sam ga ondje sakrio. Čim je stigao kući, odmah je, kažu, otpočeo svoj ludi posao. I pravo mu budi, lopovu! To mi je jučer pričao ovdašnji stražar, on je odande.

— Slušaj — reče Aljoša — ona će doći, samo ne znam kad, možda danas, možda ovih dana, to ne znam, ali će doći, doći će sigurno.

Mitja sav zadrhta, htjede nešto reći, ali zašutje. Ta je vijest strašno djelovala na nj. Bilo je očito da užasno želi da potanko sazna njihov razgovor, ali da se ipak boji da odmah zapita: Katjina surovost i prezir bio bi za nj u ovom trenutku udarac nožem.

— Slušaj što je ona između ostalog rekla: neka radi bijega svakako umirim tvoju savjest. Ako Ivan ne ozdravi do tog vremena, ona će se sama latiti tog posla.

— O tome si mi već govorio — napomenu Mitja zamišljeno.

— A ti si opet rekao Grušenjki — pripomenu Aljoša.

— Jesam — prizna Mitja. — Ona neće jutros doći — — reče on i, snebivajući se, pogleda brata. — Doći se tek uvečer. Čim sam joj spomenuo da se i Katja prihvatila posla, ona zašutje, a usne joj se iskriviše. Samo je prošaptala: »Neka je!« Ona je razumjela da je nešto važno. Nisam se

usudio da je dalje ispitujem. Shvaća, čini se, da ona ne voli mene, nego Ivana?

— Dakle zbilja? — ote se Aljoši.

— Možda i nije tako. Ali jutros neće doći — požuri se Mitja da još jedanput istakne. — Ja sam joj povjerio jednu dužnost... Čuješ, brat Ivan će sve nas preživjeti. On treba da živi, a ne mi. On će ozdraviti.

— Pomisli, iako Katja strepi zbog njega, ipak gotovo nikako ne sumnja da će ozdraviti — reče Aljoša.

— Dakle je uvjerena da će umrijeti. Ona je samo od straha uvjerena da će ozdraviti.

— Brat je čvrsto građen. I pouzdano se nadam da će ozdraviti — napomenu Aljoša uznemireno.

— Jest, ozdravit će. Ali je ona uvjerena da će umrijeti. Ona je vrlo tužna.

Nasta šutnja. Mitju je mučilo nešto vrlo važno.

— Aljoša, ja strašno volim Grušu — progovori on odjedanput uzdrhtalim, plačnim glasom.

— Nju neće pustiti *onamo* tebi — prihvati odmah Aljoša.

— I evo šta sam ti još htio reći — produži Mićka nekim zvonkim glasom. — Ako me počnu putem tući, ili *ondje*, ja se neću dati, ubit ću, i mene će strijeljati. I to će trajati dvadeset godina! Već mi ovdje počinju govoriti *ti*. Stražari mi vele *ti*. Cijelu sam ovu noć ležao i sebi sudio: nisam spreman! Nemam snage da preuzmem na se. Htio sam himnu da zapjevam, a stražarsko tikanje ne mogu da podnesem! Zbog Gruše bih sve podnio, sve... osim, uostalom, batina... Ali nju neće *onamo* pustiti.

Aljoša se blago osmjehnu.

— Slušaj, brate, jednom zauvijek — reče on — evo šta mislim o tom. Ti znaš da neću slagati. Slušaj dakle: ti nisi spreman i za te nije takav križ. A povrh svega: tebi ovako nespremnome nije ni potreban takav velikomučenički križ. Da si ti ubio oca, bilo bi mi žao što odbacuješ križ. Ali ti si nevin, i takav je križ pretežak za te. Ti si htio da mučenjem obnoviš u sebi drugog čovjeka; po mome, sjećaj se samo uvijek, dok god budeš živio, i ma kamo pobjegao, tog drugog čovjeka — i to će biti dosta. Što nisi preuzeo na se veliki križ patnje, poslužit će samo tome što ćeš osjetiti u sebi još veći dug i tim ćeš neprekidnim osjećajem u budućnosti, kroz cijeli život, pomoći svom preporodu možda više nego da si pošao onamo. Jer ti nećeš ondje moći izdržati,

počet ćeš mrmljati, i možda ćeš zbilja najzad reći: »Obračunao sam.« Odvjetnik je u ovom slučaju istinu kazao. Nisu za svakog teška bremena, za neke su ona preteška... To su, vidiš, moje misli, ako su ti toliko potrebne. Kad bi zbog tvoga bijega morali odgovarati drugi: časnici, vojnici, ja ti »ne bih dopustio« da bježiš — osmjehnu se Aljoša. — Ali svi vele i tvrde (to je sam etapni zapovjednik kazivao Ivanu), da se s malo vještine može proći bez velike odgovornosti i izvući kojekakvim sitnicama. Dakako, podmićivanje je nepošteno, čak i u ovom slučaju, ali ovdje ne bih nipošto osuđivao, a osobito zato što bih ja, kad bi mi, na primjer, Katja i Ivan zapovjedili da u ovom slučaju poradim za te, pošao i podmitio. Dužan sam da ti kažem pravu istinu. A zato i ne mogu osuđivati tebe i tvoj postupak. Ali ti treba da znaš da ja tebe neću nikad osuditi. A i čudnovato je kako bih ja mogao biti u ovom slučaju tvoj sudac? A, sad sam ti, čini mi se, sve izložio.

— Ali ću sam sebe osuditi! — uzviknu Mitja. — Da ću pobjeći, to je i bez tebe odlučeno: zar Mićka Karamazov može a da ne utekne? Ali zato će se sam osuditi i cijelog vijeka grijeh ispaštati! Tako govore jezuiti, nije li istina? Kao sad nas dvojica, nije li tako?

— Tako je — osmjehnu se Aljoša blago.

— Volim te zato što ti uvijek golu istinu kažeš i ništa ne tajiš! — povika Mitja smijući se razdragano. — Ja sam dakle ulovio svog Aljošku u jezuitskim poslovima! Zato bih te morao poljubiti, čuješ li! Čuj sad i ostalo, ja ću ti rasklopiti i drugu polovicu svoje duše. Evo što sam smislio i odlučio: ako i pobjegnem, štoviše, s novcem i putnicom, pa čak i u Ameriku, ohrabruje me misao da neću bježati prema radosti, prema sreći, već zaista na drugu robiju koja nije možda manja od ove! Ja tu Ameriku, neka je đavo nosi, već sad mrzim. Neka bude i Gruša uza me, ali pogledaj: pa, je li ona Amerikanka? Ona je Ruskinja, do najsitnije koščice Ruskinja, ona će početi tugovati za majčicom rodnom zemljom, i ja ću vidjeti svaki sat da ona zbog mene tuguje, da je zbog mene uzela na se taj križ, a šta je ona skrivila? A zar ću ja moći podnijeti tamošnje prostake, iako su možda svi do jednog bolji ljudi od mene? Ja već sad mrzim tu Ameriku! I makar oni svi do jednog ondje bili ne znam kako veliki strojari ili šta drugo — neka idu do đavola, nisu oni moji ljudi, nisu ljudi moje duše! Ja, Aljoša, Rusiju volim, ruskog Boga

volim, iako sam sam nitkov! Ja ću ondje crći! — uzviknu on, a oči mu sijevnuše.

Glas mu zadrhta od suza.

— Ali slušaj, Alekseju, kako sam odlučio, slušaj! — Otpoče on opet svladavši uzbuđenje. — Kad stignem onamo s Grušom — odmah ću ondje orati, raditi, pored divljih medvjeda, u samoći, negdje podalje. A ondje će se naći kakvo udaljeno mjesto! Ondje, vele, ima još crvenokožaca, negdje ondje kod njih na kraju horizonta — pa, dakle, otići ću u taj kraj, posljednjim Mohikancima. I odmah ćemo se prihvatiti gramatike, ja i Gruša. Rad i gramatika, i tako pune tri godine. Za te tri godine govorit ćemo engleski kao pravi Englezi. A čim naučimo — zbogom, Ameriko! Pobjeći ćemo ovamo, u Rusiju, kao američki građani. Ne boj se, u ovom se gradiću nećemo pojaviti. Sakrit ćemo se negdje podalje, na sjever, ili na jug. Dotle ću se promijeniti, ona također, ondje, u Americi, načinit će mi liječnik umjetnu bradavicu, jer nisu oni badava strojari. Ako ne to, iskopat ću si jedno oko, pustit ću bradu od aršina, sijedu (posijedjet će za Rusijom) — možda me neće poznati. A ako poznaju, neka me opet pošalju u progonstvo, svejedno, znači nije mi suđeno. I ovdje ćemo gdjegod u zabiti orati zemlju, a ja ću ovdje cijelog života predstavljati Amerikanina. Ali zato ćemo umrijeti na rođenoj zemlji. Ovo je moj plan, i taj se ne mijenja. Odobravaš li ga?

— Odobravam — odgovori Aljoša ne želeći da mu protuslovi.

Mitja zašutje na trenutak, a onda progovori:

— A kako su to na raspravi udesili? I kako udesili!

— A da i nisu udesili, ipak bi te osudili! — reče Aljoša i uzdahnu.

— Jest, dosadio sam ovdašnjoj publici! Bog s njima, ali je teško! — prostenja Mitja patnički.

Opet su na trenutak zašutjeli.

— Aljoša, zakolji me odmah! — viknu on iznenada. — — Hoće li odmah doći ili neće, govori! Šta je rekla? Kako je rekla?

— Rekla je da će doći, ali ne znam hoće li danas. Teško joj je! — reče Aljoša i pažljivo pogleda brata.

— Pa kako da nije, kako da nije teško! Aljoša, ja ću zbog toga poludjeti. Gruša me neprestano motri. Shvaća. Gospode bože, primiri se: što želim? Kaću želim! Znam li što

želim? Nepoštena karamazovska neobuzdanost! Ne, ja nisam sposoban za patnje! Ja sam podlac, i to je sve!

— Eto je! — uzviknu Aljoša.

Uto se Katja pojavi na pragu. Ona je na trenutak zastala, promotrivši Mitju nekakvim zbunjenim pogledom. Mitja skoči naglo na noge, lice mu izražavaše strah, on problijedje, ali mu odmah preletje preko usana bojažljiv i moleći smiješak, i on, ne mogavši da se suzdrži, brzo pruži prema Katji obje ruke. Kad ona to spazi, pojuri prema njemu. Ščepa ga za ruke i gotovo silom posadi na postelju, sama sjede do njega, te ne ispuštajući i dalje njegovih ruku, stiskaše ih snažno i grčevito. Oboje pokušaše nekoliko puta nešto da kažu, ali bi samo zaustili i opet šutke, pažljivo, kao da su se upijali jedno u drugo pogledima, čudno se osmjehivali. Tako su protekle otprilike dvije minute.

— Jesi li mi oprostila ili nisi? — promuca napokon Mitja i okrenu se Aljoši i viknu, lica razvučena od radosti:

— Čuješ li, šta pitam, čuješ li?

— Zato sam te i voljela što si velikodušna srca! — ote se Katji. — A tebi ne treba moje oproštenje, već meni tvoje; svejedno, oprostio ili ne oprostio — ostat ćeš cijelog života kao rana u mojoj duši, a ja u tvojoj — a tako i treba da bude...

Ona zastade da predahne.

— Zašto sam došla? — otpoče ona opet žurno i kao u zanosu. — Da zagrlim tvoje noge, da ti stisnem ruke, vidiš, ovako, od bola, sjećaš li se kako sam ti ih u Moskvi stiskala — da ti opet kažem da si ti moj bog, moja radost, da ti kažem da te ljubim do bezumlja — gotovo prostenja ona od muke i odjedanput pritisne usne na njegove ruke.

Suze joj briznuše iz očiju. Aljoša stajaše nijem i zbunjen, on se nije nikako nadao da će ovo vidjeti.

— Ljubav je prošla, Mitja — otpoče opet Katja — ali cijenim ono što je bilo iako me boli. Znaj to jednom zauvijek. A sada neka bude na trenutak ono što je moglo biti — promuca ona nacerena osmijeha i ponovo mu se radosno zagleda u oči. — I ti sad voliš drugu, a i ja volim drugog, ali ću te ipak vječno voljeti, a ti mene, znaš li to? Čuješ, voli me cijelog života, voli! — ciknu ona uzdrhtalim glasom u kojem se gotovo osjećala neka prijetnja.

— Voljet ću te, i ... znaš Katja — otpoče Mitja, predišući iza svake riječi — znaš, ja sam te volio prije pet dana,

one večeri... Kad si pala i kad su te iznijeli... Cijelog života! Tako će biti, tako će vječno biti...

Tako su oboje mucali jedno drugom riječi gotovo besmislene i mahnite i možda lažne, ali u ovom trenutku sve je bilo istina, i oni su vjerovali jedno drugom potpuno.

— Katja — viknu odjedanput Mitja — vjeruješ li da sam ja ubio? Znam da sad ne vjeruješ, ali onda... dok si svjedočila... Je li moguće, je li moguće da si vjerovala!

— Ni onda nisam vjerovala! Nikad nisam vjerovala! Mrzila sam te i odjednom uvjerila sebe, tog trenutka... Kad sam svjedočila... uvjerila sam sebe i vjerovala... a kad sam završila svjedočenje, odmah sam prestala vjerovati. To neka znaš. Ja sam zaboravila da sam došla sebe kazniti — reče ona, a lice joj dobi neki sasvim novi izraz koji nije nimalo nalikovao na maloprijašnje zaljubljeno mucanje.

— Tebi je, ženo teško! — ote se nehotice Mitji.

— Pusti me — prošapta ona — opet ću doći, a sad mi je teško!

Ona htjede da se digne s mjesta, ali odjedanput glasno vrisnu i ustuknu. U sobu je iznenada, iako sasvim tiho, ušla Grušenjka. Nitko je nije očekivao. Katja strelimice pođe prema vratima, ali kad je došla do Grušenjke, zasta posve blijeda kao kamen i tiho, gotovo šapćući, prostenja:

— Oprostite mi!

Grušenjka se netremice zagleda u nju i, počekavši jedan trenutak, odgovori zajedljivim glasom punim mržnje:

— Mi smo, draga, obje zle! Obje zle! Zar da se nama oprosti, tebi i meni! Spasi ga, i ja ću se cijelog svog života za te moliti.

— I nećeš, zbilja, oprostiti? — viknu Mitja Grušenjki mahnito je prekoravajući.

— Budi mirna, ja ću ti ga spasiti! — prošapta Katja brzo i istrča iz sobe.

— I ti si mogla da joj ne oprostiš pošto ti je sama rekla: »Oprosti?« — uzviknu opet Mitja gorko.

— Mitja, da se nisi usudio da je koriš, nemaš prava da je koriš! — viknu Aljoša vatreno na brata.

— Govorila su njena ohola usta, a ne srce — reče Grušenjka nekako gadljivo. — Ako te spasi... sve ću oprostiti...

Ona zašutje kao da želi nešto ugušiti u duši. Još nikako nije mogla da se pribere. A ušla je, kako se poslije saznalo, sasvim

nehotice, ne sluteći i ne očekujući da će se s njom ovdje susresti.

— Aljoša, leti za njom! — obrati se Mitja bratu. — Reci joj... ne znam šta... ne daj joj da tako ode.

— Doći ću ti opet predvečer! — viknu Aljoša i potrči za Katjom.

Stigao ju je kad je već bila izišla iz bolničkog dvorišta. Ona je išla brzo, žurila se, ali čim ju je stigao Aljoša, reče mu brzo:

— Ne, pred ovom ne mogu sebe kazniti! Rekla sam joj: »Oprosti mi«, jer sam htjela da kaznim sebe zauvijek. Ona nije oprostila... Zato je volim! — nadoveza Katja nepromijenjenim glasom, a oči joj sijevnuše divljom mržnjom.

— Brat je nije nikako očekivao — promrmlja Aljoša. — Bio je uvjeren da neće doći...

— Naravno. Ali manimo se toga — reče ona odsječno. — Slušajte, ne mogu ići sad s vama onamo na pogreb. Poslala sam im cvijeće da stave na lijesić. Mislim da imaju još novaca. Bude li potrebno, recite im da ih ni ubuduće neću nikad napustiti... E, a sad me ostavite, ostavite, molim vas. Vi ste već ionako zakasnili, već zvoni na kasnu službu. Ostavite me, molim vas.

III

ILJUŠEČKIN POGREB. GOVOR KOD KAMENA

I on zbilja zakasni. Čekali su ga i već su bili odlučili da bez njega ponesu u crkvu lijep, cvijećem okićen lijesić. To je bio lijesić Iljušečke, jadnog dječaka. On je umro dva dana poslije Mitjine osude. Aljošu su još na kućnim vratima dočekali povici dječaka, drugova Iljušečkinih. Oni su ga svi nestrpljivo čekali i obradovali se što je napokon stigao. Sakupilo ih se oko dvanaest, svi su došli sa svojim naprtnjačama i torbicama na ramenu. »Tata će plakati, budite uz tatu«, zavještao im je Iljušečka na umoru, i dječaci su to zapamtili. Kolja Krasotkin im je bio na čelu.

— Kako mi je milo, Karamazove, što ste došli! — uzviknu on i pruži Aljoši ruku. — Ovdje je strašno. Zbilja je teško gledati. Snegirev nije pijan, pouzdano znamo da nije danas

ništa pio, a kao da je pijan... Ja sam uvijek tvrd, ali ovo je užasno. Karamazove, ako vas ne zadržavam, zapitao bih vas još samo nešto prije nego što uđete?

— O čemu je riječ? — upita Aljoša.

— Je li vaš brat nevin ili kriv? Je li on ubio oca, ili sluga? Kako vi rečete, onako će biti. Ta misao nije mi dala da spavam četiri noći.

— Sluga je ubio, a brat je nevin — odgovori Aljoša.

— I ja to isto velim! — viknu odjedanput dječak Smurov.

— I on će dakle stradati kao nevina žrtva pravde? — uzviknu Kolja. — Iako je propao, ipak je sretan! Ja bih mu mogao zavidjeti.

— Šta govorite, zašto? — zapita ga začuđeno Aljoša.

— O, kad bih i ja mogao da se žrtvujem ma kad za pravdu! — uskliknu Kolja zanosno.

— Ali ne u ovakvu slučaju, ne ovako sramotno, ne ovako užasno! — reče Aljoša.

— Razumije se... ja bih želio da umrem za cijelo čovječanstvo, a i što se sramote tiče, svejedno je: i naša će imena propasti. Ja poštujem vašeg brata!

— I ja također! — odjedanput neočekivano doviknu iz gomile onaj isti dječak što je nekad rekao da zna tko je osnovao Troju, i kad je doviknuo, pocrvenje isto onako kao i onda, posve do očiju, kao božur.

Aljoša uđe u sobu. U plavom lijesu koji je bio ukrašen bijelim pokrovom ležao je Iljuša skrštenih ruku i zaklopljenih očiju. Crte njegova ispijena lica nisu se gotovo nimalo promijenile i, čudnovato, od mrtva tijela nije se osjećao gotovo nikakav zadah. Izraz njegova lica bio je ozbiljan i nekako zamišljen. Osobito su mu bile lijepe prekrižene ruke, kao isklesane od mramora. U ruke su mu metnuli cvijeće, a cio lijes bio je okićen i spolja i iznutra cvijećem koje je još u zoru poslala Liza Hohlakova. Ali je stiglo cvijeće i od Katerine Ivanovne, i kad je Aljoša otvorio vrata, štapskapetan, držeći u uzdrhtalim rukama kiticu cvijeća, posipao je ponovo njime svog dragog dječaka. On je jedva pogledao Aljošu kad je unišao, a i nije htio uopće nikog gledati, čak ni svoju uplakanu ludu ženu, svoju »mamicu«, koja je neprestano pokušavala da se digne na svoje bolesne noge i da izbliza pogleda svog mrtvog dječaka. Ninočku su dječaci digli s njenim stolcem i primakli tik do lijesa. Ona je sjedila, pritisla glavu uz lijes i sigurno također tiho plakala. Snegirevljevo

lice imalo je živahan izraz, ali nekako zbunjen, ali i bijesan. U njegovim kretnjama, u riječima koje bi mu se otele, bilo je nešto suludo. »Prijatelju, dragi prijatelju!« uzvikivaše on svaki čas gledajući Iljušu. Dok je Iljuša bio živ, imao je običaj da mu tepa: »Prijatelju, dragi prijatelju!«

— Tatice, daj i meni cvjetić, uzmi iz njegove ruke, eno onaj bijeli, i daj mi ga! — zamoli jecajući luda »mamica«. Ili joj se jako dopala bijela ružica, što se nalazila u Iljušinim rukama, ili je htjela da uzme za uspomenu cvjetić, ali ona se sva uznemirila i pružala ruke za cvjetićem.

— Nikome ne dam, ništa ne dam! — nemilosrdno povika Snegirev. — Njegovo je cvijeće, a nije tvoje. Sve je njegovo, ništa nije tvoje!

— Tata, dajte mami cvjetić! — reče Ninočka i podiže iznenada svoje uplakano lice.

— Ništa ne dam, a pogotovu njoj ne dam! Ona ga nije voljela. Ona mu je onda uzela topić, i on joj ga je onda poklo-ni-o — zaplaka odjedanput glasno štapskapetan, sjetivši se kako je Iljuša ustupio onda majci topić. Jadna luda prekri lice rukama i sva se strese od tiha plača. Kad su, napokon, dječaci vidjeli da otac ne napušta lijesa, a međutim je došlo vrijeme da se ponese, stali su oko njega u zbijenoj skupini i počeli ga dizati.

— Neću da ga sahrane u groblje! — zavapi odjedanput Snegirev. — Sahranit ću ga kraj kamena, kraj našeg dragog kamena! Tako je Iljuša odredio. Ne dam da ga nosite!

On je i prije, cijela tri dana govorio da će ga sahraniti kraj kamena; ali se umiješao Aljoša, Krasotkin, stanodavka, njena sestra i svi dječaci.

— Gle šta je naumio, da ga sahrani kraj poganog kamena, kao kakva utopljenika — strogo reče stara gazdarica. — — Ondje je u groblju zemlja s križem. Ondje će se za nj moliti. Iz crkve se čuje pjevanje, a đakon čita tako razgovijetno i jasno da će svaki put sve do njega doprijeti kao da mu čitaju nad grobom.

Štapskapetan stade najzad mahati rukama: »Nosite«, reče, »kamo hoćete!« Dječaci podigoše lijes, ali kad su ga pronosili pored majke, zastali su na minutu pred njom i spustili ga da se i ona oprosti s Iljušom. Ali kad je iznenada ugledala to drago lice izbliza, koje je gledala sva tri dana iz neke udaljenosti, ona se odjedanput sva zatresla i počela histerično da maše amo-tamo iznad lijesa svojom sijedom glavom.

— Mamice, prikriži ga, blagoslovi ga, poljubi ga — viknu joj Ninočka. Ali je ova, kao automat, neprestano mahala glavom i počela odjedanput nijemo, lica iskrivljena od bola, udarati sebe šakom u prsa. Lijes poniješe dalje. Ninočka se posljednji put upila usnama u usta pokojnog brata kad su ga pronosili pokraj nje. Kad je Aljoša izlazio iz kuće, htio je da zamoli gazdaricu da pripazi na one koji ostaju, ali ova mu nije dala ni da dovrši:

— Znamo mi što je naša dužnost, ostat ću kod njih, i mi smo također kršćani — i starica se zaplaka dok je to govorila.

Do crkve nije bilo daleko, trista koračaja, ništa više. Dan je bio vedar, tih, smrzavalo se, ali ne jako. Zvona su još jednako pozivala. Snegirev je užurbano i zbunjeno trčao za lijesom u svom starom, kratkom, gotovo ljetnom ogrtaču, gologlav, dok je u ruci držao stari, mekani šešir. On se neprestano brinuo oko nečega, čak je pružao ruku da pridrži čelo lijesa, i samo smetao onima koji su nosili, čas je trčao sa strane da vidi ne bi li mogao ondje šta pomoći. Pao je jedan cvjetić na snijeg, i on poleti da ga digne, kao da je ne znam kakva nesreća ako se izgubi taj cvijet.

— A koričicu, koričicu ste zaboravili — viknu odjedanput strašno uplašen. Ali su ga dječaci odmah podsjetili da je on sam uzeo koričicu krušca još maloprije i da je ona u njegovu džepu. On je odmah izvadio iz džepa i, kad se uvjerio da je tu, primiri se.

— Iljušečka je zapovjedio, Iljušečka — razjasni on odmah Aljoši. — Ležao on noću, a ja kraj njega sjedio, i on mi iznenada zapovjedio: »Tatice, kad zaspu moju raku, izmrvi na nju koricu krušca da dolete vrapci, a ja ću čuti da su doletjeli, i radovat ću se što ne ležim sam.«

— To je vrlo lijepo — reče Aljoša — morate češće donositi.

— Svaki dan, svaki dan! — promuca štapskapetan i nekako sav živnu.

Najzad su stigli u crkvu i posred crkve namjestili lijes. Svi su dječaci stali unaokolo lijesa i pristojno odstajali cijelu službu. Crkva je bila stara i dosta siromašna, mnoge su ikone bile bez okvira, ali u takvim se crkvama bolje moli. Za službe se Snegirev malo primirio, iako je od vremena do vremena izbijala iz njega ona ista nesvjesna i smetena zabrinutost: čas je prilazio lijesu i namještao pokrov, vjenčić, čas je opet, kad bi ispala koja svjećica iz svijećnjaka, poletio da je na-

mjesti i neobično se dugo oko toga bavio. Zatim se već sasvim primirio i stao mirno čelo glave glupo zabrinuta lica, na kome se ogledala nekakva sumnja. Poslije apostola prišapnu on iznenada Aljoši, koji je do njega stajao, da apostol nisu najbolje pročitali, ali nije to razjasnio. Za kerubinske pjesme poče i on da pjeva, ali nije pjevao do kraja nego se spustio na koljena, pritisnuo čelo na kameni crkveni pod i preležao u tom položaju prilično dugo. Napokon je otpočelo opijelo, razdijelili svjećice. I opet se ustrčao poludjeli otac, ali dirljivo, potresno nadgrobno pojanje probudilo je i potreslo njegovu dušu. On se odjedanput gotovo sav naježio i počeo, ispočetka prigušeno, često na mahove jecati, a na kraju glasno jaukati. A kad su otpočeli da se opraštaju i htjeli da zaklope lijes, on ga uhvati rukama kao da ne da da zatvore Iljušečku, i stade ubrzano, požudno ljubiti u usta mrtvoga dječaka, ne odvajajući se od njega. Napokon su ga nekako nagovorili, i on već htjede da siđe sa stepenice, ali iznenada strelovito pruži ruku i zgrabi iz lijesa nekoliko cvjetića. Gledao je u cvjetiće i kao da ga je ozarila nekakva nova misao tako da je na trenutak gotovo zaboravio na ono glavno. Malo-pomalo, i on se duboko zamisli i više se nije protivio kad su podigli lijes i ponijeli ga prema raci. Raka se nalazila u blizini, u groblju, tik uz crkvu, i bila je skupa, nju je platila Katerina Ivanovna. Poslije običnog obreda, grobari spustiše lijes. Snegirev se sa svojim cvjetićima u rukama toliko nagnuo nad otvorenu raku, da su ga dječaci, u strahu uhvatili za ogrtač i stali vući. Ali on kao da nije više pravo shvaćao šta se zbiva. Kad su počeli zasipati raku, poče on zabrinuto da pokazuje na zemlju što je padala u raku i poče čak nešto govoriti, ali ga nitko nije mogao ništa razumjeti, a i on je sam uskoro zašutio. Sad su ga podsjetili da mora razmrviti koricu, on se strašno uzrujao, izvadio koricu, stao je mrviti i mrvice bacati po grobu: »Ovamo dolijećite ptičice, ovamo dolijećite vrapčići!« mrmljaše zabrinuto. Jedan dječak ga upozori da mu je sa cvijećem u rukama nezgodno mrviti i neka ga na trenutak da nekome da ga pridrži. Ali on nije dao, nego se čak pobojao za svoje cvijeće, kao da su htjeli da mu ga otmu, a onda je pogledao grob i kad se uvjerio da je već sve gotovo, da su mrvice razbacane, on se naglo, neočekivano i čak mirno okrenu i pođe kući. Koraci njegovi bivali su međutim sve žustriji i brži, on se žurio, gotovo trčao. Dječaci i Aljoša nisu zaostajali za njim.

— Za mamicu cvijeća, cvijeća, za mamicu! Uvrijedili su mamicu — poče on odjedanput vikati. Netko mu dovikne neka stavi šešir na glavu, jer da je studeno, ali on, kad to ču, kao bijesan baci šešir u snijeg i stade se otresati: »Ne treba mi šešir, ne treba mi šešir!« Dječak Smurov ga podiže i ponese za njim. Svi su dječaci odreda plakali, a najviše Kolja i dječak koji je otkrio Troju, i mada je i Smurov, s kapetanovim šeširom u ruci, također strašno plakao, ipak je dospio da u trku zgrabi komadić cigle, koji se crvenio u snijegu na stazi, i baci ga na jato vrabaca što je brzo proletjelo kraj njih. Razumije se da je promašio i on produži trčati i plakati. Na polovici puta Snegirev iznenada zastade, stajaše neko pola minute kao da ga je nešto prenerazilo, i zatim se naglo okrenu prema crkvi i potrča prema grobu koji je ostao za njima. Dječaci ga odmah stigoše i ščepaše sa svih strana. I on klonu nemoćan, kao satrven, u snijeg pa se poče valjati, urlati, plakati i vikati: »Prijatelju, Iljušečka, dragi prijatelju!« Aljoša i Kolja ga podigoše i stadoše nagovarati i moliti.

— Kapetane, prestanite, junačan čovjek mora sve podnositi — mrmljaše Kolja.

— Zgnječit ćete cvijeće — reče i Aljoša — a »mamica« čeka na nj, ona sjedi, plače što joj niste maloprije dali Iljušina cvijeća. Ondje još stoji Iljušina postelja.

— Jest, jest, mamici — sjeti se opet Snegirev — postelju će iznijeti, iznijeti! — nadoveza on kao ustrašen da će je zbilja iznijeti, pa skoči i ponovo potrča kući.

Ali su već bili blizu, i svi zajedno dotrčaše. Snegirev naglo otvori vrata i viknu ženi, s kojom se bio maloprije tako ljuto porječkao.

— Mamice, draga, Iljušečka ti je poslao cvijeće, tvoje su nožice bolesne! — vikne on pružajući joj kiticu cvijeća koje se smrzlo i zgnječilo kad se ono maloprije valjao po snijegu.

Ali u tom trenutku spazi pred Iljušinom posteljom u kutu, Iljušine čizmice, jednu do druge, koje je tek maloprije spremila gazdarica, stare, rđaste, okorjele čizmice sa zakrpama. Kad ih spazi, on podiže ruku i gotovo potrča prema njima, pade na koljena, uze jednu čizmicu, pritisne na nju usnice te je stao požudno ljubiti i vikati:

— Prijatelju, Iljušečka, dragi prijatelju, a gdje su tvoje nožice?

— Kamo si ga odnio? Kamo si ga odnio? — jauknu luda glasom koji razdiraše srce.

Sad poče plakati i Ninočka. Kolja istrča iz sobe, a za njim stadoše izlaziti i ostali dječaci. Najzad iziđe za njima i Aljoša.

— Neka se isplaču — reče Kolji — ovdje, razumije se, ne vrijedi tješiti. Pričekat ćemo trenutak i vratiti se.

— Jest, ne vrijedi tješiti, to je užasno — potvrdi Kolja. — Znate li, Karamazove — snizi on odjedanput glas da ga nitko ne čuje. — Meni je vrlo teško u duši, i kad bi ga mogli uskrsnuti, ja bih dao za to sve na svijetu!

— Ah, i ja također — reče Aljoša.

— Šta mislite, Karamazove, da dođem ovamo večeras? Ta on će se opiti.

— Možda će se i opiti. Doći ćemo samo nas dvojica, to je dosta, da posjedimo s njima časak, s majkom i Ninočkom, jer ako dođemo svi skupa, opet ćemo ih sjetiti svega — savjetova Aljoša.

— Sad prostire ondje kod njih gazdarica sto — bit će sigurno karmine, pop će doći; hoćemo li se, Karamazove, odmah vratiti ili nećemo?

— Svakako — reče Aljoša.

— Čudnovato je sve ovo, Karamazove, ovakva žalost i odmah zatim blini, kako je to sve neprirodno u našoj religiji!

— Bit će i smuđ — napomenu glasno dječak koji je otkrio Troju.

— Ozbiljno vas molim, Kartašove, da više ne ubacujete svoje gluposti, osobito kad ne govore s vama i čak ne žele ni znati postojite li vi na svijetu — dobaci mu Kolja razdraženo.

Dječak sav pocrvenje — ali se ne usudi da bilo što odgovori. Međutim su svi polagano išli stazicom i odjedanput uzviknu Smurov:

— Evo Iljušina kamena pod kojim su ga htjeli sahraniti!

Svi su šutke zastali kod velikog kamena. Aljoša pogleda preda se i u sjećanju njegovu iskrsnu slika onog što mu je nekad pričao Snegirev o Iljušečki, kako je on, plačući i grleći oca vikao: »Tatice, tatice, kako je on tebe ponizio!« Nešto kao da potrese njegovu dušu. On prijeđe očima, ozbiljno i važno, sva ta draga i svijetla lica đaka, Iljušečkinih drugova, te im reče:

— Gospodo, želio bih da vam kažem ovdje, na ovome mjestu nekoliko riječi.

Dječaci ga opkoliše i odmah upriješe u nj svoje pozorne poglede pune očekivanja.

— Gospodo, mi ćemo se naskoro rastati. Ja ću ostati zasad još neko vrijeme sa svoja dva brata, od kojih jedan odlazi u progonstvo, a drugi leži na samrti. Ali naskoro ću ostaviti ovaj grad, i to možda na dulje vrijeme. Mi ćemo se, dakle, gospodo, rastati. Zarecimo se ovdje, kod Iljušina kamena, da nećemo nikad zaboraviti — prvo Iljušu, a drugo, jedan drugoga. I ma šta se poslije u životu desilo, makar se mi dvadeset godina ne vidjeli — sjećajmo se ipak kako smo sahranili bijednog dječaka na koga smo se prije toga nabacivali kamenjem, sjećate li se, ondje kod mostića? — a kasnije smo ga svi toliko zavoljeli. On je bio divan dječak, dobar i srčan dječak, osjećao je čast i gorku uvredu nanesenu ocu, protiv koje je ustao. Dakle, gospodo, najprije, sjećajmo ga se cijelog života. I makar bili zauzeti neobično važnim poslovima, stekli počasti ili zapali u kakvu veliku nesreću — ipak ne zaboravljajte nikad kako nam je bilo jednom svima ovdje lijepo, vezanima tako lijepim i dobrim osjećajem, koji je možda i nas, dok smo voljeli jednog dječaka, učinio boljima nego što zapravo jesmo. Golubovi moji — dopustite da vas nazovem golubovima — jer ste vi veoma nalik na njih, na plavičaste lijepe ptice, sad, u ovom trenutku, kad gledam vaša dobra i mila lišca — mila moja dječice, vi nećete možda razumjeti što ću vam reći, jer često govorim vrlo nerazumljivo, ali ćete ipak zapamtiti i jednom se kasnije složiti sa mojim riječima. Znajte da nema ništa uzvišenije, moćnije, zdravije i korisnije u kasnijem životu od poneke lijepe uspomene, a osobito iz djetinjstva i iz roditeljske kuće. Vama mnogo govore o vašem odgoju, a vidite, poneka takva prekrasna, sveta uspomena, koja se sačuvala iz djetinjstva, možda je najbolji odgoj. Ako čovjek ponese sa sobom u život mnogo takvih uspomena, onda je spašen za cijeli život. I, štoviše, ako samo jedna lijepa uspomena ostane u našem srcu, to nam i ona može jednom poslužiti kao spasenje. Možda ćemo poslije postati zli, čak nećemo imati snage da se uzdržimo od lošeg postupka, rugat ćemo se ljudskim suzama i onim ljudima koji govore isto što je maloprije uzviknuo Kolja: »Hoću da patim za sve ljude« — i tim ćemo se ljudima možda zlobno rugati. Ali ipak, ma kako bili zli, što ne dao Bog, ali čim se sjetimo kako smo sahranili Iljušu, kako smo ga voljeli posljednjih dana i kako smo se evo sad razgovarali prijateljski i ovako zajedno kraj ovog kamena, neće se ni najnemilosrdniji, ni najpodrugljiviji od nas, ako postanemo ta-

kvima, usuditi da se u duši naruga tome kako je bio dobar i valjan u ovom sadašnjem trenutku! I, štaviše, možda će ga baš ta jedina uspomena spriječiti da ne učini kakvo veliko zlo, i on će razmisliti i reći: »Jest, ja sam bio dobar, srčan i pošten.« Neka se ruga u sebi, to ništa ne čini, čovjek se često ruga dobrom i lijepom, a to biva jedino iz lakoumnosti; ali uvjeravam vas, gospodo, čim se počne rugati, odmah će reći u srcu svome: »Ne valja, ružno sam učinio što sam se rugao, jer se tome ne smije rugati.«

— Tako će, Karamazove, upravo biti, ja vas razumijem, Karamazove! — uzviknu Kolja i sijevnu očima.

Dječaci se uzrujaše i također htjedoše da nešto kažu, ali su se suzdržali i gledali pozorno i tronuto u govornika.

— Govorim iz straha da bismo mogli postati lošima — — produži Aljoša — ali zašto da postanemo lošima, nije li tako, gospodo? Budimo ponajprije, najprije, dobri, zatim pošteni, a onda — ne zaboravljajmo nikad jedan drugoga. To opet ponavljam. Zadajem vam svoju riječ, gospodo, da neću ni jednog od vas zaboraviti; svakog ću se lica koje sad, ovaj čas gleda u mene, sjećati pa makar i poslije trideset godina. Maloprije je Kolja rekao Kartašovu da mi, tobože, ne želimo znati »postoji li on na svijetu ili ne postoji?« Ali zar ja mogu zaboraviti da Kartašov postoji na svijetu i da on nije, gledajte, pocrvenio sad kao onda kad je otkrio Troju, nego gleda u me svojim divnim, dobrim, veselim očima. Gospodo, draga moja gospodo, budimo svi velikodušni i srčani kao Iljušečka, pametni, hrabri i velikodušni kao Kolja (ali koji će biti još kudikamo pametniji, kad odraste), i budimo tako stidljivi, ali i mudri i mili kao Kartašov. Ali što govorim o njima dvojici! Svi ste mi, gospodo, od danas dragi, sve ću vas pohraniti u svome srcu, a vas molim da i vi mene pohranite u svome srcu! A tko nas je udružio u tom dobrom i lijepom osjećaju, koga ćemo se odsad sjećati neprekidno cijelog života, i odlučiti da ga se sjećamo, tko drugi ako nije Iljušečka, dobri dječak, mili dječak, dječak koji će nam ostati drag na sve vijeke vjekova! Ne zaboravimo ga nikad, neka ostane i lijepa uspomena na nj u našim srcima sada i na sve vijeke vjekova!

— Jest, jest, vječna, vječna — povikaše dječaci svojim zvonkim glasovima i ganutih lica.

— Sjećat ćemo se i njegova lica, i njegove odjeće, i jadnih njegovih čizmica, i njegova lijesa, i njegova nesretnog gre-

šnog oca, i toga kako je on sam srčano ustao protiv cijelog razreda zbog njega!

— Sjećat ćemo se, sjećati? — povikaše opet dječaci. — On je bio hrabar, on je bio dobar!

— Ah, kako sam ga volio! — uzviknu Kolja.

— Ah, dječice, ah, dragi prijatelji, ne bojte se života! Kako je lijep život kad učiniš nešto dobro i pravedno!

— Jest, jest — ponoviše dječaci oduševljeno.

— Karamazove, mi vas volimo! — kliknu jedan glas koji nije mogao da se suzdrži, čini se Kartašovljev.

— Mi vas volimo, mi vas volimo — prihvatiše i svi ostali. Mnogima u očima zasjaše suzice.

— Živio Karamazov! — oduševljeno uskliknu Kolja.

— I neka počiva u miru umrli dječak! — ganuto nadoda opet Aljoša.

— Počivao u miru! — prihvatiše ponovo dječaci.

— Karamazove! — viknu Kolja. — Zar religija ima zbilja pravo kad veli da ćemo svi ustati iz mrtvih i oživjeti i ugledati opet jedan drugoga, i sve, i Iljušečku?

— Sigurno ćemo ustati, sigurno ugledati jedan drugog i veselo, radosno ispričati jedan drugome sve što je bilo — odgovori Aljoša upola se smijući, upola zaneseno.

— Ah, kako će to biti lijepo! — ote se Kolji.

— A sad završimo govor i pođimo na njegove karmine. Neka nas ne buni što ćemo ondje jesti bline. U tome ima nešto starinsko, vječno i lijepo — nasmija se Aljoša. — Dakle, hajdemo! Eto, sad idemo držeći se za ruke.

— I vječno tako, cijelog života držeći se za ruke! Živio Karamazov! — još jedanput kliknu Kolja oduševljeno, i još jedanput svi dječaci prihvatiše njegov uzvik.

NAPOMENA

BRAĆA KARAMAZOVI

Potkraj sedamdesetih godina prošloga stoljeća Dostojevski je već pri kraju svog životnog puta. Nije još star, štoviše, moglo bi se reći da je u godinama kad umjetnik najbolje stvara (nije doživio ni šezdesetu). I zaista je to posljednje razdoblje njegova života naplodnije i najzrelije, a *Braća Karamazovi*, njegov posljednji roman koji je pisao nekako grčevito i užurbano, baš kao da predosjeća smrt, dostojna je kruna njegova cijelog književnog opusa.

Iako je bio bolestan (pored padavice od koje je patio gotovo cijeli život, obolio je od emfizema — proširenja pluća nagomilavanjem zraka), veliki je pisac živio razmjerno mirno i zadovoljno u tim godinama. Napokon je počeo stjecati službena priznanja za svoj rad — godine 1877. izabran je za dopisnoga člana ruske Akademije nauka, 1879. za člana počasnog odbora Međunarodnog saveza književnika u Londonu (počasni je predsjednik bio Victor Hugo), a u lipnju 1880. održao je, u povodu otkrivanja spomenika Puškinu u Moskvi, čuveni govor koji je izazvao pravu buru oduševljenja (čak ga je i Turgenjev, s kojim se inače nije nikako slagao, izljubio i zagrlio, sa suzama u očima). Slava mu sve više raste, a u isto mu se vrijeme popravljaju i materijalne prilike. Dobiva sve veće honorare (300 rubalja po arku), izlaze mu nova izdanja. Isplaćuje dugove, kupuje obiteljsku kuću u Staroj Rusi, lječilištu udaljenom oko 300 kilometara od Petrograda, i ne visi mu više mač neimaštine nad glavom. Osobito je sretan u obiteljskom životu. Ana Grigorjevna, kojoj posvećuje *Braću Karamazove*, uzorna je žena i savjesno obavlja svoje četiri najvažnije funkcije: supruge, majke, domaćice i tajnice. Dostojevski je voli i voli svoju djecu. Kad nije s njima, piše im nježna pisma puna skrbi i ljubavi za sve njih. Jedina je nesreća koju doživljava u to vrijeme smrt trogodišnjeg sinčića Aljoše, godine 1878.

Kao osnovni motiv za *Braću Karamazove* piscu je poslužio istinit slučaj koji je opisao još u *Zapisima iz Mrtvog doma*. Na samu početku te knjige pojavljuje se bivši potporučnik Iljinski iz Tobolska koji je bio osuđen na dvadeset godina robije zbog ubojstva oca. Taj se mladić neobično snažno dojmio pisca koji napominje u knjizi: »Nikako mi ne ide iz glave jedan ocoubojica«, i opisuje ga prvog od svojih tamošnjih drugova. Pisac je doznao od sugrađana Iljinskoga da je on živio raskalašeno, da je bio do grla zadužen i da je ubio oca radi nasljedstva. »Cijeli je grad u kojem je prije služio taj ocoubojica svejednako pričao o tom slučaju.« Iako Iljinski nije nikad, pa čak ni na robiji, priznao da je počinio taj zločin, »činjenice su bile toliko očite da čovjek nije mogao da im ne povjeruje«.

Zapisi iz Mrtvog doma izlazili su u nastavcima pa je tako to prvo poglavlje doprlo i do Tobolska, rodnoga grada Iljinskoga, prije nego što je bila objavljena cijela knjiga. Netko je iz Tobolska, pročitavši prvo poglavlje, javio u međuvremenu autoru da je dokazana nevinost Iljinskoga i da je on pušten na slobodu. Ta je vijest prenerazila Dostojevskoga koji je odmah, u VII. poglavlju drugoga dijela *Zapisa*, saopćio svojim čitaocima da je, prema pouzdanim obavijestima koje je dobio, ocoubojica-plemić, kojeg je opisao u prvom poglavlju, deset godina uzalud patio na robiji, te da ga je sud službeno proglasio nedužnim.

Na temelju vjerodostojnih podataka može se zaključiti da je staroga Iljinskoga ubio mlađi sin koji je vješto podmetnuo dokaze protiv svoga starijeg brata. Tek dvanaest godina nakon izvršenog zločina mlađi je brat, ne mogavši više podnositi grižnju savjesti, odlučio priznati svoju krivnju i tako osloboditi nedužnoga brata. Obnovljen je proces o ubojstvu Iljinskoga-oca. Pravi je ubojica osuđen na robiju, a nedužni robijaš oslobođen.

Dvanaest godina pošto je primio tu vijest, u jesen 1874, Dostojevski je zapisao u svoju bilježnicu:

»Dne 13. rujna 74. Drama. U Tobolsku, prije dvadesetak godina, nešto kao slučaj Iljinskoga. Dva brata, otac· star, u jednoga zaručnica u koju je potajno zaljubljen drugi, zavidni brat. Ali ona voli starijega. Ali stariji, mlad zastavnik, banči i luduje, svađa se s ocem. Otac nestaje. Nekoliko dana nema mu ni traga ni glasa. Braća govore o baštini, a iznenada vlasti iskopaju leš u podrumu. Indicije govore protiv starijega (mlađi ne živi s njima). Starijega izvode pred sud i osuđuju na robiju. (N. B. Svađao se s ocem, hvalio se baštinom od pokojne matere i sličnim glupostima. Kad je ušao u sobu pa se čak i zaručnica okrenula od njega, on je, pripit, rekao: ‚Zar i ti zbilja vjeruješ?' Mlađi je vješto podmetnuo dokaze.) Publika ne zna pravo tko je ubio.

Prizor na robiji. Hoće da ga ubiju. Uprava. On nikog ne odaje. Robijaši se pobrate s njim. Upravitelj ga grdi što je ubio oca.

Brat dolazi nakon dvanaest godina da ga vidi. Prizor u kojemu *bez riječi* razumiju jedan drugoga. Od tada još sedam godina, mlađi na visokom položaju, obasut počastima, ali se muči, hipohondar. Priznaje ženi da je on ubio. ‚Zašto si mi rekao?' On ide bratu. Doleti i žena. Žena na koljenima moli robijaša da šuti, da joj spasi muža. Robijaš kaže: ‚Ja sam navikao.' Izmiruju se. ‚Ti si ionako kažnjen' — kaže mlađi.[1]

Rođendan mlađega. Gosti na okupu. On stane pred njih. Ja sam ubio. Misle da je kap.

Kraj: onoga vraćaju, a ovoga odvode. Otpuštaju ga. (Klevetnik.) Mlađi moli starijeg da bude otac njegovoj djeci.

‚Na pravi si put stupio!'«

Pošto je godine 1875. završio roman *Žutokljunac* (koji se u našim dosadašnjim prijevodima pojavljivao pod naslovom »Mladić«), Dosto-

[1] *Očita omaška u pisanju: treba da bude »stariji«.*

jevski je opet, kao i poslije *Bjesova* (u našim prijevodima *Demoni*, *Zli dusi* i *Nečiste sile*), na dulje vrijeme prekinuo književni rad. Iduće dvije godine utrošio je, uglavnom, na pisanje za »Piščev dnevnik« koji je uređivao i gotovo sam ispunjao publicističkim zapisima i feljtonima. Međutim, već je godine 1875. nabacio u bilježnicu nekoliko misli koje će kasnije razviti u *Braći Karamazovima*. Tako je, primjerice, zapisao ovo:

»— I tako je jedan brat ateist i očaj.

— Drugi je puki fanatik.

— Treći je buduće pokoljenje, živa snaga, novi ljudi.

(I — najmlađe pokoljenje — djeca).«

Zanimljivo je što je Dostojevski napisao godinu dana kasnije, 9. travnja 1876, u pismu H. D. Alčevskoj: »Iznosite misao da se u ,Dnevniku' gubim u sitnicama. To sam već i ovdje čuo. Ali evo što ću Vam, *između ostaloga*, reći: došao sam do nepobitnog zaključka da pisac-umjetnik mora poznavati, osim pjesničkog zanata, točno do u najmanje pojedinosti (povijesne i trenutne), stvarnost koju prikazuje. Kod nas se, po mom mišljenju, samo jedan čovjek odlikuje time — grof Lav Tolstoj. Victor Hugo, koga neobično cijenim kao romanopisca (zbog čega se, zamislite, pokojni F. Tjutčev jednom čak i naljutio na mene i rekao da je *Zločin i kazna*, moj roman, bolji od *Misérables)*, premda je ponekad vrlo razvučen u opisivanju pojedinosti, ipak je dao takve začudne studije koje bi, da nije bilo njega, ostale svijetu potpuno nepoznate. Eto zašto sam, spremajući se da napišem jedan vrlo opsežan roman, naumio da se napose zadubim u proučavanje — ne same stvarnosti, koju ionako poznajem — nego pojedinosti svakidašnjega života. Jedan je od najvažnijih zadataka u tom svakidašnjem životu za mene, na primjer, mlađi naraštaj, a u isti mah — suvremena ruska obitelj koja, slutim, nije nipošto više onakva kakva je bila još prije svega dvadeset godina. Ali ima još i štošta drugo pored toga.«

Nešto više od godinu dana nakon tog pisma, 20. srpnja 1877, Dostojevski posjećuje svoju sestru V. M. Ivanovu u selu Darovu, o čemu piše Ana Grigorjevna u svojim *Uspomenama:* »Posljednjih je godina Fjodor Mihajlovič višeput rekao da mu je žao što nikako ne može da ode u Darovo, na imanje svoje pokojne majke gdje je u djetinjstvu provodio ljeta. S obzirom da se u ljetu 1877. Fjodor Mihajlovič osjećao sasvim dobro, nagovorila sam ga da se na povratku iz Petrograda u Miropolje zaustavi u Moskvi pa da se odatle svrati u Darovo. Fjodor Mihajlovič je tako i učinio i proveo kod sestre V. M. Ivanove (koja je naslijedila to imanje) dva dana. Njegovi su mi rođaci poslije pripovijedali da je moj muž za svoga boravka obišao mnoga mjesta u parku i okolici koja su mu bila ostala u lijepoj uspomeni, i da je čak pješice otišao u šumarak Čermašnju, koji je u djetinjstvu volio (dvije vrste daleko od majura) i po kojemu je poslije nazvao šumarak u romanu *Braća Karamazovi*. Zalazio je Fjodor Mihajlovič i u kuće seljaka, svojih vršnjaka, od kojih se mnogih sjećao. Starci i starice i njegovi vršnjaci koji su ga se sjećali iz djetinjstva radosno su ga pozdravljali, pozivali kući i

častili čajem. Boravak u Darovu oživio je svu silu dojmova o kojima nam je moj muž nakon povratka vrlo živahno pripovijedao.«

Na samu početku godine 1878. Dostojevski se rastaje na neko vrijeme s čitaocima »Piščeva dnevnika« i piše: »Ove godine ću se odmoriti od *redovitog* izdavanja i ozbiljno ću se latiti pisanja jednog umjetničkog djela koje se u meni začelo u ove dvije godine izdavanja ‚Dnevnika', neprimjetno i bez moje volje.« U prvim mjesecima te godine nije još počeo pisati roman nego je tek pravio nacrt i prikupljao građu. Dne 16. ožujka 1878. pisao je pedagogu Mihajlovu: »U Vašem pismu osobito mi je privuklo pažnju, između ostaloga, to što volite djecu, mnogo ste živjeli s djecom, a i sad ste često s njima. E pa, evo što Vas molim, dragi Vladimire Vasiljeviču: zamislio sam, i uskoro ću započeti pisati, velik roman u kojem će, među ostalima, važnu ulogu igrati djeca, i to baš mlađa djeca, od 7 do 15 godina otprilike. Djece će biti mnogo. Ja ih proučavam, i cijeli sam ih život proučavao, i vrlo ih volim, i sam ih imam. Ali zapažanja takva čovjeka kao što ste Vi bit će mi (to mi je jasno) dragocjena. Dakle, napišite mi *o djeci* sve što znate. I o petrogradskoj djeci koja Vas zovu čiko, i o jelizavgradskoj djeci, i *o svemu što znate*. (Zgode, navike, odgovori i brbljarije, značajke, ljubav za obitelj, vjera, zloća i nedužnost, narav i učitelj, latinski itd, itd. — jednom riječju sve što znate.) Mnogo ćete mi pomoći, bit ću Vam vrlo zahvalan i željno čekam Vaš odgovor.«

U svibnju 1878. Dostojevskom je umro trogodišnji sinčić Aljoša od iznenadnog napada padavice. Pisca je ta smrt neobično potresla i spriječila da se prihvati pisanja zamišljenog romana. Njegova žena piše o tome u svojim *Uspomenama:* »Da bih bar malo smirila Fjodora Mihajloviča i odvratila ga od tmurnih misli, zamolila sam Vl. S. Solovjova, koji nas je posjećivao u te dane naše žalosti, da nagovori Fjodora Mihajloviča da pođe s njim u manastir Optinu, kamo se Solovjov spremao da pođe to ljeto. Posjet manastiru Optini bio je davnašnji san Fjodora Mihajloviča . . .«

Vladimir Solovjov bio je u to vrijeme mladi filozof koji je vjerovao u historijsku misiju ruskog pravoslavlja i koji je svojim idejama snažno utjecao na Dostojevskoga. Njih su dvojica zaista 18. lipnja 1878. otputovala iz Petrograda u Moskvu, a odatle u manastir Optinu gdje su se zadržali dva dana. Dostojevski je tu dvaput razgovarao nasamu sa »starcem« Amvrosijem, koji mu je kasnije poslužio kao prototip za starca Zosimu u *Braći Karamazovima.*

Uzgred je pisac izložio svom suputniku zamisao romana koji se spremao da napiše. Solovjov je poslije zapisao: »Crkva je, kao pozitivan društveni ideal, trebalo da bude središnja ideja novog romana, ili novog niza romana, od kojih je napisan samo prvi — *Braća Karamazovi.*«

Ubrzo nakon povratka iz Optine Dostojevski je u Staroj Rusi počeo pisati novi roman. Dne 11. srpnja piše S. A. Jurjevu: »Roman sam započeo i pišem ga, ali je još daleko do svršetka — tek sam počeo«, a 29. kolovoza V. F. Pucikoviču: »Pišem roman, ali ide nekako teško i tek sam na početku, tako da sam vrlo nezadovoljan sa samim sobom«.

U ljetu i jeseni godine 1878. Dostojevski je pisao, najprije u Staroj Rusi, a poslije u Petrogradu, prve dvije knjige novog romana: »Životopis jedne obitelji« i »Nepriličan sastanak«. O tome Ana Grigorjevna piše: »Fjodor Mihajlovič mnogo je radio oko plana svog novog djela... Rad je tako uznapredovao da je već do prosinca 1878, pored toga što je sastavio plan, napisao oko deset tiskarskih araka romana *Braća Karamazovi.*«

Cijeli siječanj 1879. Dostojevski je pisao treću, posljednju knjigu prvog dijela romana koja nosi naslov »Bludnici«. Dne 30. siječnja šalje cijeli prvi dio uredništvu časopisa »Ruski vjesnik«, u kojemu je taj dio objavljen već u veljačkom broju iste godine. U popratnom pismu autor je, između ostaloga, napisao: »*Nipošto ne smatram* da je ta treća knjiga koju sad šaljem *loša* već, naprotiv, da je *uspjela.*«

U veljači i ožujku 1879. Dostojevski piše četvrtu knjigu kojom počinje drugi dio romana i koja je objavljena u travanjskom broju »Ruskog vjesnika«. U travnju i na početku svibnja zaokupljen je pisanjem pete knjige, »Pro i contra«, u kojoj se nalaze poznata poglavlja »Buna« i »Veliki inkvizitor«. Na dan 10. svibnja piše uredništvu: »*Ova peta knjiga,* po mome mišljenju, kulminaciona je točka romana pa je moram osobito brižljivo dovršiti. Njena je zamisao, kao što ćete vidjeti iz teksta koji šaljem, prikaz krajnjeg bogohuljenja i klice ideje o propadanju našeg doba u Rusiji, među mladeži koja je otrgnuta od stvarnosti, a u isti mah kanim pobiti bogohuljenje i anarhizam posljednjim riječima Starca Zosime na samrti, jedne osobe iz romana.« Poglavlja »Buna« i »Veliki inkvizitor« izišla su u svibanjskom broju »Ruskoga vjesnika«, a dva posljednja poglavlja pete knjige u lipanjskom broju istog mjesečnika.

Pisac se u to vrijeme nije dobro osjećao pa je potkraj srpnja otišao na liječenje u Ems, u Njemačku, gdje je nastavio pisati šestu knjigu. U kolovozu šalje odatle tu knjigu uredništvu časopisa u Moskvu i uzgred piše: »Mislim da nisam uspio izraziti ni desetinu onoga što sam htio. Ipak tu *šestu knjigu* smatram za kulminaciju romana. Jasno je da mnoge pouke moga starca Zosime (ili, bolje reći, način na koji ih iznosi) pripadaju baš njegovu liku, tj. umjetničkom prikazu njegova lika. Imam potpuno iste nazore kao i on, ali kad bih ih osobno iznosio, izražavao bih se drugim jezikom i na drugi način; on se, međutim *nije mogao* izražavati ni drugim jezikom *ni u drugom duhu,* već jedino u ovom koji sam mu dao. Drugačije se ne bi ni mogao stvoriti umjetnički lik.«

U kolovozu i na početku rujna 1879. Dostojevski piše u Emsu sedmu knjigu koja je najprije nosila naslov »Grušenjka«, a zatim »Aljoša«. U pismu uredništvu mjesečnika uz tu knjigu, 16. rujna, pisac kaže: »Molim Vas, Nikolaju Aleksejeviču, da ništa ne izbacujete iz ove knjige, a i ne biste imali što, *sve je kako treba.* Ima samo jedna riječca (o mrtvacu): *zasmrdio.* Ali nju izgovara otac Ferapont, a on ne može govoriti drukčije, a čak i kad bi mogao reći *zaudara,* ne bi tako rekao, već bi rekao zasmrdio, ostavite to, ako boga znate! Nema više ništa drugo. Jedino ono o purgativu. Ali je to napisano dobro i uz to je važno, kao prava op-

tužba. Posljednje poglavlje (koje ću Vam uskoro poslati) »Kana Galilejska« — najvažnija je u cijeloj knjizi, a možda i u romanu. Tom ću pošiljkom završiti s manastirom: više neće biti ništa o manastiru. Idućom knjigom (do studenoga) završit ću ovaj dio, a onda dolazi prekid koji sam već bio najavio.«

U rujnu se pisac vraća u Staru Rusu i piše knjigu »Mitja«, koju šalje u Moskvu 15. studenoga. Čini se da je tek tada došao na zamisao da devetu knjigu posveti predistrazi: »Ova deveta knjiga nastala je također iznenada i neočekivano. Naime, isprva sam se htio ograničiti samo na *sudsku istragu*, na samom sudu. Ali, pošto sam se posavjetovao s jednim javnim tužiocem (vrsnim stručnjakom), odjednom sam uvidio da bi tako cijeli jedan neobično zanimljiv i neobično šepav dio našeg krivičnog postupka (bolna točka našeg krivičnog postupka) u romanu netragom nestao. Taj se dio postupka zove »predistraga«, a u njoj se miješaju stara rutina i najnovija zanesenost u likovima mladih pravnika, istražnih sudaca itd. I zato ću, da završim taj dio, napisati još devetu knjigu pod naslovom »Predistraga«, koju ću Vam poslati u prosincu, ili još prije, ako uzmognem. Uz to ću još snažnije ocrtati značaj Mitje Karamazova: srce i savjest će mu se očistiti u buri nesreće i nepravedne optužbe. U duši ne prima kaznu zbog onoga što je učinio, nego zbog toga što je bio onako drzak, što je mogao i htio počiniti zločin za koji će ga sud nepravedno okriviti. Pravi ruski značaj: ne udari li grom, mužik se neće prekrižiti. Njegovo moralno oplemenjivanje počinje već za ono nekoliko sati predistrage koju i opisujem u devetoj knjizi. Meni je, kao autoru, mnogo do toga stalo.«

Međutim je pisac tu knjigu dovršio tek oko sredine siječnja 1880. jer je, između ostaloga, morao »sve pročitati jednom bivšem (provincijskom) javnom tužiocu, da se ne bi potkrala kakva teška pogreška ili besmislica u opisivanju ‚Predistrage', iako sam se za sve vrijeme pisanja savjetovao s tim istim tužiocem.«

Kad je počeo pisati roman, Dostojevski ga je kanio podijeliti u tri dijela, ali je potkraj godine 1879, s obzirom na to da je drugi dio ispao mnogo veći nego što je bilo predviđeno, odlučio da ga podijeli u četiri dijela, a svaki dio u tri knjige. Tako je roman na kraju sadržavao predgovor, dvanaest knjiga i epilog. Vodeći mnogo računa o kompozicijskoj ravnoteži svoga djela, pisac se trudio da svaki dio obaseže podjednak broj tiskanih araka.

Na dan 21. siječnja 1880. Dostojevski piše Pucikoviču: »Jučer sam poslao posljednjih pet araka svog romana ‚Ruskom vjesniku' pa se sad laćam *posljednjeg* dijela romana«. U veljači i ožujku napisao je desetu knjigu »Dječaci«, koju je poslao uredništvu mjesečnika na početku travnja. Potkraj istog mjeseca obavještava urednika: »Za sedam dana putujem s obitelji u Staru Rusu a za tri mjeseca ću *završiti cijeli roman.*«

Ali sastavljanje govora o Puškinu, putovanje u Moskvu na proslavu i izdavanje jednog broja »Piščeva dnevnika« spriječili su pisca da ostvari taj svoj naum u najavljenom roku. Tako tek u kolovozu šalje uredniku mjesečnika svršetak jedanaeste, pretposljednje knjige i piše: »Ja

mislim da su šesto, sedmo i osmo poglavlje uspjeli. Ali ne znam šta ćete reći o devetom poglavlju, veleštovani Nikolaju Aleksejeviču.[1] Možda ćete ga nazvati odviše osebujnim. Ali zbilja nisam htio da budem pošto-poto originalan. Smatram ipak za svoju dužnost da Vas izvijestim da sam se već odavno savjetovao s liječnicima (ne samo s jednim). Oni tvrde da su moguće ne samo slične more nego i halucinacije prije ‚alkoholnog ludila'. Moj junak, naravno, ima i halucinacije, ali se one isprepleću s morom. Tu nije riječ samo o tjelesnom (bolesnom) stanju u kojem čovjek na mahove gubi moć da razlikuje stvarnost od priviđenja (što, uostalom, snalazi svakog čovjeka bar jedanput u životu), već i o duševnom stanju koje se poklapa s junakovom naravi: niječući stvarno postojanje priviđenja, on, kad priviđenje nestane, vjeruje u njegovo postojanje. *Mučen bezvjerjem, on u isto vrijeme želi* (nesvjesno) *da priviđenje ne bude tlapnja već nešto stvarno.*

Uostalom, šta ja tu pričam! Kad pročitate, vidjet ćete i sami, veleštovani Nikolaju Aleksejeviču. Ali mi oprostite zbog mog *đavla:* to je samo đavo, sitni đavo, a ne sotona ‚oprženih krila'. Mislim da poglavlje nije previše dosadno, iako je podugačko. Isto tako mislim da nema ničega što ne bi moglo podnijeti cenzuru, osim možda dvije riječce: ‚historijsko pocikivanje kerubina'. Molim Vas, ostavite to tako, to naime govori *đavo,* a on i ne može govoriti drugačije. Ako ne može nikako drugačije, stavite: *radosno klicanje.* Ali samo ako ne može *pocikivanje.* Ono drugo bilo bi previše prozaično i ne bi odgovaralo općem tonu.

Ne vjerujem da bi nešto od onoga što brblja moj đavo moglo smetati cenzuri. Dvije pripovijetke o *ispovjedaonicama,* iako su lakoumne, nisu, čini mi se, nimalo neukusne. I Mefisto, u oba dijela *Fausta,* često slično brblja«.

U kolovozu i rujnu Dostojevski piše posljednju, dvanaestu knjigu romana — »Sudska pogreška«. Iz tih dana potječu i ovi reci iz pisma Ivanu Aksakovu: »Nećete mi vjerovati koliko radim, dan i noć, kao na robiji! Zapravo, dovršavam Karamazove, tj. sumiram djelo koje, u najmanju ruku, cijenim jer u njemu ima dosta mene i moga. Inače, općenito radim nekako nervozno, teško i brižljivo. Kad se naprežem pri radu, onda sam čak i tjelesno bolestan. Sad se sumira sve ono što se tri godine pretresalo, slagalo i zapisivalo. Treba napisati dobro, tj. u najmanju ruku najbolje što mogu. Ne shvaćam kako se radi novca može raditi na brzinu. Ali je ipak vrijeme da završim, da završim bez odlaganja. Vjerujte mi da, bez obzira na sve što sam već *tri godine zapisivao* — poneko poglavlje napišem i bacim, *pa ga iznova napišem, i iznova napišem.* Tek pokoja mjesta gdje mi pomogne nadahnuće pišem samo jednom, nadušak, a sve je ostalo tegoban posao.«

Napokon, u listopadu 1880, svega nešto više od tri mjeseca prije smrti, Dostojevski piše epilog, očito isto tako teško, što se može razabrati iz pisma Gusjevu: »Proživio sam četiri godine u Sibiru, ali su ondje život

[1] *To je poglavlje »Đavo. Mora Ivana Fjodoroviča«.*

i rad bili snošljiviji nego moje sadašnje živovanje. Od 15. lipnja do 1. listopada napisao sam dvadeset araka romana i objavio ‚Piščev dnevnik' od tri arka. Ne mogu raditi na brzinu, moram stvoriti umjetničko djelo. To je dužnost prema Bogu, prema poeziji, prema uspjehu onoga što sam već napisao i prema cijeloj Rusiji, koja čita i čeka svršetak moga djela. I tako sjedim za svojim stolom i pišem doslovno dan i noć. Vjerujete li ... da nemam vremena da pročitam ni jednu jedinu knjigu, pa čak ni novine. Nemam čak vremena ni da popričam sa svojom djecom... A zdravlja sam tako slaba da ne možete ni zamisliti kako mi je.«

Posljednje je strane romana pisac poslao uredništvu 8. studenoga 1880, kad je napisao i ove riječi: »E pa, evo, roman je gotov! Pisao sam ga tri godine, objavljivao dvije — ovo je za mene važan trenutak. Htio bih da do Božića iziđe kao posebna knjiga. Mnogo ga traže i ovdje i knjižari po cijeloj Rusiji; već šalju i novac. Dopustit ćete mi da se ne oprostim s Vama. Pa, ja još kanim dvadeset godina živjeti i pisati. Ne sjećajte me se po zlu!«

Roman je kao posebna knjiga izišao već na početku prosinca iste godine, gotovo u isto vrijeme kad i epilog u »Ruskom vjesniku«. Polovica prvog izdanja od 3.000 primjeraka bila je prodana za nekoliko dana. Roman je nesumnjivo postigao velik uspjeh, ali pisac nije imao sreću da se dugo raduje tom uspjehu. Umro je 28. siječnja 1881. od gubitka krvi koju je bacao. Ana Grigorjevna je poslije zapisala: »Smrt ga je pokosila kad je zaista bio pun planova. Želio je cijelu godinu 1881. posvetiti ‚Dnevniku', a 1882. latiti se nastavka *Karamazovih*. Nakon posljednje stranice prvih svezaka trebalo je da prođe dvadeset godina. Radnja se prenosila u osamdesete godine. Aljoša ne bi više bio mladić, nego zreo čovjek koji je proživio zamršenu duševnu dramu s Lizom Hohlakovom, Mitja bi se vratio s robije.« Kasnije bi, navodno, Aljoša napustio Lizu radi lijepe Grušenjke koja bi probudila u njemu »karamazovštinu« što se u njemu krila. Zanimljivo je i ono što je A. S. Suvorin zapisao u svom dnevniku: »Fjodor Mihajlovič je rekao da će napisati roman čiji će junak biti Aljoša Karamazov. Htio ga je provesti kroz manastir i načiniti od njega revolucionara. Počinio bi politički zločin. Kaznili bi ga. On bi tražio pravdu i u tom traženju postao bi, naravno, revolucionar.« Međutim, ovi podaci o nastavku *Braće Karamazovih* nisu posve vjerodostojni, a Dostojevski je, osim toga, često iz temelja mijenjao planove dok je pisao neko umjetničko djelo, pa bi zacijelo i ovaj osnovni plan pretrpio znatne izmjene.

Dostojevski nije mnogo izmišljao. Sam je jednom napisao: »Uzmite bilo koju činjenicu iz stvarnog života, čak i činjenicu koja je na prvi pogled sasvim beznačajna, pa ćete, samo ako imate snage i dobro oko, naći u njoj dubinu koje nema ni u Shakespearea.« U *Braći Karamazovima* Dostojevski je izmišljao još manje nego u ostalim svojim djelima. O tome svjedoči i ova rečenica iz pisma uredniku spomenutog mjesečnika: »Sve su se zgode o djeci zbile, objavljene su u novinama, i mogu vam pokazati gdje — ništa nisam izmislio.« Čak su i svi oni primjeri koje

Ivan Karamazov navodi u svojoj raspri s Aljošom uzeti iz historije ili iz tadašnje društvene stvarnosti. Većina je likova također građena na temelju živih ličnosti. Fjodor Karamazov donekle je nalik na piščeva oca, a Ivan Karamazov na samoga pisca. O tome je piščeva kći zapisala ovo: »Meni se uvijek činilo da je Dostojevski, stvarajući lik staroga Karamazova, imao na umu svog oca. Dakako da to nije vjeran portret... Ipak, oni imaju neke zajedničke crte. Stvarajući lik Fjodora Karamazova, Dostojevski se možda sjećao očeve škrtosti koja je njegovim mladim sinovima nanijela mnogo patnji u školi i ozlojeđivala ih, i njegova pijanstva i tjelesnog gađenja koje je ono izazivalo u djeci... Prihvaćam tu pretpostavku, pogotovo zato što je Dostojevski, prema obiteljskoj predaji, opisao sama sebe u liku Ivana Karamazova.«

Moglo bi se čak reći da sva tri brata predstavljaju tri različita aspekta iste, piščeve ličnosti, ili tri razvojne faze njegova života. Dmitrij podsjeća na prvo, romantično razdoblje koje se također završilo robijom, Ivan na godine u kojima je pisac bio sklon da se odrekne kršćanske vjere i prigrli ateizam i socijalizam, Aljoša na konačni povratak ruskom narodu i pravoslavlju. Ipak, ne valja pretjerivati u ovakvim zaključcima jer su oni, manje-više, nategnuti i proizvoljni. Dostojevski je, kao i svi veliki pisci, crpao građu za svoja književna djela ponajviše iz stvarnosti, ali je tu građu umio snagom svoje uobrazilje pretvoriti u jednu višu, umjetničku stvarnost. On nije nikakav dokumentarist nego umjetnik. Stoga će možda biti najbolje da završimo ovaj dokumentarni prikaz nastajanja njegova najvećeg i najsnažnijeg umjetničkog djela mišlju koju je on zapisao u to doba, godine 1880: »Nazivaju me psihologom: nije istina, ja sam samo realist u jednom višem smislu, to jest prikazujem sve dubine ljudske duše.«

Z. C.

Sadržaj

NAKLADNI ZAVOD ZNANJE, ZAGREB
ZA IZDAVAČA: DRAGUTIN BRENČUN
KOREKTOR: NINOSLAV LOVČEVIĆ
TEHNIČKI UREDNIK: SREĆKO JOLIĆ
TISAK: ČGP DELO, LJUBLJANA, 1979